

ՀԱՅ

Ժ Ո Ղ Ո Վ Ր Դ Ի
Պ Ա Տ Մ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

IV

flm	May August
3912	young in pairs.
	p. 4

Pl. 1245	4/10-90		
	1/25/		
	na		

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

ИСТОРИЯ АРМЯНСКОГО НАРОДА

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ МНОГОТОМНИКА

*Агаян Ц. П., Акопян А. М., Аракелян Б. П.,
Галоян Г. А., Еремян С. Т., Нерсисян М. Г.*

Иоаннисян А. Г., Хачикян Л. С.

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
Е Р Е В А Н • 1 9 7 2

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱԶՄԱՀԱՏՈՐՅԱԿԻ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈԼԵԿԻԱ

Աղայան Մ. Պ., Առաքելյան Բ. Ն., Գալոյան Գ. Ա.,
Երեմյան Ս. Տ., Խաչիկյան Լ. Ս., Հակոբյան Ա. Մ.,

Հովհաննիսյան Ա. Գ., Ներսիսյան, Մ. Գ.,

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
Ե Ր Ե Վ Ա Ն • 1 9 7 2

A
III
3912

ТОМ IV

АРМЯНСКИЙ НАРОД В ПЕРИОД ДЕГРАДАЦИИ ФЕОДАЛИЗМА XIV - XVIII ВВ.

РЕДАКЦИЯ ТОМА

*Аревшатын С. С., Бархударян В. Б. (заместитель отв. редактора)
Восканян В. К., Зулалян М. К., Папазян А. Д.,
Хачикян Л. С. (ответственный редактор)*

ՀԱՏՈՐ IV

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ ՖԵՈՂԱԼԻԶՄԻ ՎԱՅՐԷՋՔԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ XIV-XVIII ԴԴ.

ՀԱՏՈՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Արևշատյան Ս. Ս., Բարխուդարյան Վ. Բ. (սլաւո. խմբագրի տեղակալ),
Ոսկանյան Վ. Կ., Զուլալյան Մ. Կ., Փափազյան Հ. Դ.,
Խաչիկյան Լ. Ս. (սլաւոնասանատու խմբագիր),

Ա. Բ. Ա. Զ. Ա. Բ. Ա. Ն

Ընթերցողին առաջարկվող «Հայ ժողովրդի պատմության» սույն հատորն ընդգրկում է ֆեոդալիզմի վաչրէջքի որոշակի հասկանիշներով բնորոշվող և մեր ժողովրդի պատմական առաջընթացի ու ազգային ճակատագրի համար բախտորոշ նշանակություն ունեցող XIV—XVIII դդ. ժամանակահատվածը*։

Հայտնի է, որ Հայաստանում վարդապետ ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանին շահարկեց պատմական օրինաչափ վարդապետն այն փուլը, որն այնքան բնութագրական էր արևմտաեվրոպական երկրների համար։ Այնժամ, երբ Արևմուտքում վարդապետ էին քաղաքները, արհեստագործությունն ու առևտուրը, ձևավորվում էին բուրժուական հարաբերություններն ու սկիզբ էր առնում վերածնունդը, Հայաստանն, ընդհակառակը, ենթակա լինելով օտար նվաճողների արշավանքներին և հանդիսանալով տասնամյակներ շարունակվող ավերիչ պատերազմների թուրքարեւմ, սուր ճգնաժամ էր ապրում։

Հետամնաց ցեղերի տեական տիրապետությունը, քմահաճ ու դաժան հարկահանությունը, բռնություն ու թալանի օրինականացումը պատճառ դարձան քաղաքների անկման, գյուղացիական տնտեսության բայցայման, նյութական ու հոգևոր մշակույթի հուշարձանների ոչնչացման, համընդհանուր հետադիմության և յուրօրինակ վերադարձի գեղի ֆեոդալիզմի բարբարոսական աստիճանը։

XIV—XV դարերում զրեթե տնհետ վերանում են Զաքարյանների ժամանակ Արևելյան Հայաստանում ստեղծված ֆեոդալական տիրույթներն ու իշխանությունները։ Հողատիրության և ազգային իշխանության որոշ իրավունքներ պահպանում է միայն եկեղեցին, որի դիրքերի հետագա ամրապնդումը, կաթողիկոսական աթոռի Սոփյ Արարատյան երկրի կենտրոն էջմիածին փոխադրումը և առանձին կաթողիկոսների ժավալած եռանդուն գործունեությունը վճռական նշանակություն ունեցան ժողովրդական լայն գանգվածների համախմբման, հայրենիքի ու դադթաշխարհի հայության կապերի ամրապնդման և հասարակական, քաղաքական ու մշակութային կյանքի վարդապետան համար։ Եկեղեցին հետագայում դարձավ ազգի ներկայացուցիչն ու միջնորդը օտար տիրապետողների առջև և հայության համընդհանուր ճանաչում գտած ազգային հաստատությունը։

Ֆեոդալական դասի մեռնող շառավիղներն իրենց փրկությունը որոնում

* Այս հատորի ժամանակագրական ճշգրիտ սահմանն սկսվում է XIV դարի 30-ական թվականներով, որ բնորոշվում է մոնղոլական իշխանության հոգևորով և ավարտվում 1801 թվականով, երբ հյուսիս-արևելյան Հայաստանի մի շարք շրջաններ մտան Ռուսական կայսրության հովանու տակ։ Սակայն, տեղ շահելու մտահոգությամբ, հատորիս ժամանակագրական սահմաններն ամենուրեք նշված են համառոտակի՝ XIV—XVIII դդ.։

էին կեկեղեցականների շարքերն անցնելու, տարագրութեան կամ դավանափոխութեան մեջ: Աշխատաւորական զանգվածները՝ կորացած բիրտ տիրողների ծանր լծի տակ, մաքառում էին իրենց գոյութեան համար, պահպանելով ազգային կերպարանքը՝ լեզուն, ավանդույթները, մշակույթն ու դավանանքը: Աշխարհական ու հոգևորական մտավորականութեան առաջադեմ ու հայրենասեր տարրերը ջանում էին հոգալ ժողովրդի մասին, դիմագրավելով այլազգի տիրակալների բռնութեաններին ու նշավակելով օտար նվաճողների դաժան խժժութեանները, նախընտրութեամբ ապրելով թամուրջանների հաջորդած Կարա-կոյունլու թուրքմենների տիրապետութեանը:

Եթե Կարա-կոյունլուների վրա հենվող հայ վերնախավերի մեջ տիրում էր թամուրջաններից ազատագրվելու միտումը, ապա Աղ-կոյունլու Ուղուն Հասանի տիրապետութեան ժամանակ նրանք նպատակ էին հետապնդում դիմադրել Օսմանյան Թուրքիային, ձգտելով դաշնակցել վերջինիս հակառակորդ ուժերի, մասնավորապես արևմտեվրոպական երկրների հետ: Նման փորձեր եղան մանավանդ XVI դարի կեսերին և XVII դարում, երբ անընդմեջ շարունակվում էին թուրք-պարսկական պատերազմները և ավանդական էին դարձել Արևմտյան Եվրոպային ու Վատիկանին դիմելու ապարդյուն ջանքերը:

Գործնական հետեանքներ չունենալով հանդերձ, ազատագրական այս ձեռնարկումները մեծ չափով նպաստում էին ազգային ինքնագիտակցութեան սկզբնավորմանը, որը զնալով ավելի խոր արմատներ էր նետում մայր հայրենիքի և գաղութահայության ժողովրդական զանգվածներում:

1639 թ. թուրք-իրանական հաշտութեանը հաջորդած 80-ամյա խաղաղութեան շրջանում նկատվող տնտեսական աշխուժացումը և ներքին ու արտաքին առևտրի զարգացումը, սոսկալական կապերի ընդլայնումը Իրանի և Ռուսաստանի միջև և հայ վաճառականութեան դերի ու տեսակարար կշռի հետևելովական մեծացումը, գաղութահայության տնտեսական, քաղաքական և մշակութային սերտ կապերը մայր երկրի հետ, ինչպես նաև այդ ընթացքում ծավալված ազատագրական շարժումները Հայաստանում և Վրաստանում ու հատկապես նրանց զուգորդումը Ռուսաստանի, Հնդաստանի և Սրբազան կայսրութեան հակաթուրքական պայքարի հետ, եկան նոր թափ հաղորդելու ազգային կյանքի վերելքին և նպաստեցին ազգային գաղափարախոսութեան ձևավորմանը:

XVII դարում դպրոցական-կրթական կյանքում սկսված վարթոնքը զնալով ավելի լայն ծավալ էր ստանում, ընդգրկելով ինչպես մայր 'երկրի արեւելյան ու արեւմտյան հատվածները, այնպես նաև հեռու և մոտիկ երկրներում ապաստան գտած հայկական հոծ զանգվածները: Հայրենի դպրութեան կենտրոններում, մեծ ու փոքր վանքերում գրվող և ընդօրինակվող հարյուրավոր ձեռագիր մատյանների կողքին հրապարակ իջավ և մեծ թափով սկսեց պարզանալ հայկական տպագրութեանը, վճռական դեր ստանձնելով հայ հասարակական մտքի զարգացման մեջ և մշակութային կյանքի տարբեր բնագավառներում: Մի կողմից երկրի տնտեսական-քաղաքական շահաճանճներին ընդառաջող, մյուս կողմից Եվրոպայում հայկականացած ուսման առաջնությունը ենթակա հայ մտավորականութեանը զգալի չափով կանգնում է աշխարհականացման և ազգային ինքնահանաշնչման ուղու վրա: Ժամանակի առաջավոր մտածողներն ու գործիչները ջանում էին դադարավայրերում ու

հայրենիքում պահպանել հայոց լեզուն, մշակույթը, լուսավորչական դավանանքը, պայքարելով ուժացման դեմ: Օսմանյան նվաճումների դեմ պայքարին հետամուտ արքունիքներում նրանք արժարժում էին Հայաստանն ու ողջ Անդրկովկասը թուրք-պարսկական տիրապետությունից ազատելու կամ քրիստոնյաների իրավունքները պաշտպանելու և նրանց վիճակը գեթ մասամբ բարելավելու խնդիրը:

Փրկության ուղիներ ուղենելու դարավոր փորձերը ցույց տվին, սակայն, որ հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրումը հնարավոր է միայն Ռուսական մեծ ու հզոր հարևանի և նրա դաշնակիցների օգնությամբ, որքանով որ նրանց առևտրա-տնտեսական ու ռազմա-քաղաքական նպատակները համընկնում էին հայ և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների շահերի հետ:

Արևելահայ հոգևոր և աշխարհիկ պետերի դիմումներն ու Իսրայել Օրու բանակցությունները մոսկովյան արքունիքի հետ հիմք դարձան Անդրկովկասի ազատագրության ռուսական ծրագրի, որը նախատեսում էր ռուսական զորքերի արշավանք և հայ ու վրաց ապստամբական ուժերի օգնությամբ օտար լծի թոթափում և ապա՝ Հայաստանի ազատագրումից հետո՝ հայկական պետականության վերականգնում Ռուսաստանի հովանավորության ներքո: Այս ծրագիրը իր ուժի մեջ մնաց ավելի քան հարյուր տարի և իրականացվեց միայն XVIII դարի վերջում և XIX դարի առաջին կեսին: Այդ պատմական ակտին նախորդել էր 1720-ական թվականներին սկսված Պետրոս Մեծի Կասպյան արշավանքը, երբ Անդրկովկասին մոտեցող ռուսական զորաբանակին ընդառաջ գնացին տասնյակ հազարավոր հայ ապստամբներ ու վրացական զորքեր, արտահայտելով ազատագրական պայքարի իրենց պատրաստակամությունն ու ռուսական կողմնորոշումը: Զինվորված հայություն մղած հերոսական մարտերը իրանական և ապա թուրքական զերազանց ուժերի դեմ, Դավիթ Բեկի գլխավորած հաղթական կռիվները Սյունիքում, Ղարաբաղի սղնախների, Նրևանի, Գանձակի և այլ վայրերի քաջարի ինքնապաշտպանությունը վկայում էին ազատատենչ ժողովրդական զանգվածների բարձր մարտական ոգու և ռազմունակության մասին:

Պետրոս Մեծի մահից հետո ռուսական զորքերի անսպասելի նահանջն ու Նադիրի մուտքն Անդրկովկաս թևադրում էր հայ ղեկավար շրջաններին հանդես բերելու ստեղծված իրադրությանը համապատասխան դիրքորոշում, քաղաքական այս բարդ ու պատասխանատու շրջանում հայ հասարակական-քաղաքական կյանքի ղեկի մոտ դռնվող գործիչները կարողացան ճիշտ կողմնորոշվել և համագործակցելով Նադիրի հետ, հարկադրել նրան ճանաչելու ազատագրական կռիվ ելած հայության իրավունքները: Պատմական բախտորոշ այս ժամանակաշրջանում հայ իշխող վերնախավի՝ մեկիքների գինվորական-կազմակերպչական համարձակ գործողությունների և կաթողիկոս Աբրահամ Կրետացու խելամիտ ջանքերի շնորհիվ ձեռք բերված հաջողությունները, նոր շունչ տվին ռուսական բանակի հարկադիր նահանջից հուսախաբ Արևելյան Հայաստանի ղինավառ հայությունը և սրտապնդեցին հավատքը ազատագրական պայքարի վերջնական հաղթանակի նկատմամբ:

Այդ առավել շեշտված կերպով կրկան եկավ XVIII դարի երկրորդ կեսում, Նադիրի մահից հետո Արևելյան Հայաստանում ժայռ առած անիշխանություն և տեղական խաների վարած հայահալած քաղաքականությամբ

բնորոշվող ծանր ու օրհասական տարիներին, եբբ նորից վեր բարձրացավ աղատագրական շարժումների ալիքը: Հայրենիքին օգնելու սրբազան գործին իրենց մասնակցությունը բերին Ռուսաստանի և այլ երկրների հայ գաղթավայրերը, հանդես եկան նոր առաջադեմ ու հեռատես գործիչներ: Վերսկսվեցին բանակցությունները Կովկասի մերձավոր հարևան Ռուսաստանի հետ, սրն ավելի ուժեղացել ու զարձակ էր աշխարհի ամենահզոր երկրներից մեկը: Հրիմից տասնյակ հազարավոր հայեր վերաբնակեցնելով նոր Նախիջևանում, նրանց համար ստեղծելով արտոնյալ պայմաններ, ռուս արքունիքը բարենպաստ կարծիք էր ստեղծում իր քաղաքականության մասին, նախապատրաստելով Անդրկովկասի նվաճումը: Հայաստանի աղատագրման և հայ պետականության վերականգնման ծրագրերում շեշտվում էր Վրաստանի հետ համագործակցության և Ռուսաստանի օգնության ու անվերապահ հովանավորության անհրաժեշտությունը, թեև, արտահայտելով իշխող խավերի շահերն ու դիրքավորումները, առաջադրվում էին պետական կառուցվածքի տարբեր ձևեր՝ միապետություն կամ սահմանադրական հանրապետություն:

Հայերը սպասում էին իրենց նվիրական նպատակի կենսագործմանը, որը, սակայն, ուշանում էր՝ Լվրոպական պետությունների հակառուսական քաղաքականության, Իրանի ամրապնդման և Աղա Մուհամադ խանի 1795 թվականի ավերիչ արշավանքների հետևանքով: Միայն 1801 թվականին սկսվեցին Անդրկովկասի վերջնական նվաճման վճռական բայերը և Վրաստանը միացվեց Ռուսաստանին: Այդ կարևոր պատմական գործողությունները սկիզբը դրվեց նաև Արևելյան Հայաստանի աղատագրմանը, որի հյուսիս-արևելյան որոշ շրջանները այդ ժամանակ Արևելյան Վրաստանի մասն էին կազմում:

Այսպիսով, թեպետ հայ ժողովրդի պատմության XIV—XVIII դարերի ժամանակաշրջանն սկսվում է օտար նվաճողների արշավանքների, այլապի ու այլադեն տիրակալների իշխանության, կողոպուտների ու գերեվարության, բռնագաղթների ու հարկադիր արտագնացության մոռյա տարեգրությունը, սակայն դեպքերի պատմական ընթացքը տարավ դեպի տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կյանքի հետագա աշխուժացում, իսկ հայկական գաղթավայրերում ազգային կյանքի պահպանումն ու զարգացումը մեծապես նպաստեցին հայ ժողովրդի միավորմանը, ազգային պաղափարախոսության ձևավորմանը և աղատագրական շարժման ու հայ մշակույթի նոր և ուժեղ վերելքին:

Հայ ժողովրդի պատմության բախտորոշ այս ժամանակաշրջանի ամբողջական ու կատարյալ պատկերը գծելու համար սովետական պատմագրությունը դեռևս մեծ անելիքներ ունի՝ ինչպես սկզբնաղբյուրների հավաքման և մշակման, այնպես էլ առանձին խնդիրների մանրագնին հետազոտության առումով: Մեր ժողովրդի քաղաքական ու տնտեսական կյանքի առանձին շրջաններ դեռևս մասնագիտական ուսումնասիրության չեն ենթարկվել, հայ գաղթաշխարհի ուսումնասիրության գործը նոր է միայն դրվում գիտական հիմքերի վրա, հայ մշակույթի մի շարք քննադավառներ դեռևս սպասում են իրենց հմուտ ուսումնասիրողին: Հաջկավ այդ վիճակն իր անդրադարձը պետք է ունենար ներկա հատորի վրա, վնասելով նրա համամասնյա ամբողջականությունը: Հատորիս խմբագրությունը քաջ գիտակցելով այդ, համոզված է միաժամանակ, որ ընթերցողի դատին է հանձնում միասնական ջանքերով

ստեղծված մի աշխատություն, որի մեջ խտացված են հայ ժողովրդի պատմության XIV—XVIII դարերի ուսումնասիրության գծով վերջին տասնամյակների քննադրում ձևը բերված նշանակալից արդյունքները:

Հատորը պատրաստել է հեղինակային կոլեկտիվը հետևյալ կազմով. Ռ. Ա. Արրահամյան, Լ. Ռ. Աղարյան, Փ. Փ. Անթաբյան, Ս. Ս. Արեշատյան, Վ. Ա. Բալբուրյան, Վ. Բ. Բարխուդարյան, Վ. Ռ. Գրիգորյան, Ս. Հ. Դարբինյան, Վ. Ա. Դիլոյան, Մ. Կ. Զուլալյան, Ն. Կ. Թահմիզյան, Հ. Խ. Թոփուզյան, Ռ. Ա. Իշխանյան, Վ. Ա. Խաչատրյան, Լ. Ս. Խաչիկյան, Մ. Մ. Հասրաբյան, Ս. Գ. Հովհաննիսյան Մ. Լ. Հովհաննիսյան, Ս. Վ. Հովնանյան, Հ. Մ. Ղազարյան, Վ. Ա. Միրալյան, Ա. Շ. Մնացականյան, Վ. Կ. Ոսկանյան, Հ. Դ. Փափազյան, Ս. Է. Քոլանջյան:

Կարևոր իրադարձությունների ժամանակագրությունն ու մատենագրությունը կազմել է Լ. Փ. Շահինյանը, իսկ ցանկերը՝ Գ. Ն. Կիրակոսյանը:

ԲԱԺԻՆ Ա

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ՎԻՃԱԿԸ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
XIV-XVIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ XIV-XV ԳԱՐԵՐՈՒՄ

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՉՈՐԱՆՅԱՆՆԵՐԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

XIV դարի 30-ական թվականներին մոնղոլական իշխանությունը հոգեվարքի ցնցումներ էր ապրում: Աբու-Սալիդ իլխանի մահից հետո (1335 թ. նոյեմբեր), փլուզվող կայսրության ողջ տարածքի վրա, ծայր էին առել զահակալական պատերազմներ, Հայաստանը դարձել էր արյունահեղ բախումների թատերաբեմ: Հանդուցյալ խանի կտակով դահլը գրավեց Ջինգիդ խանից սերված Արփա խանը, որին հաջ հիշատակագիրներից սմանք «արքայուն» կամ «քայուն» վերագիր կոչումն են տալիս (մոնղոլներն աչղպես էին անվանում քրիստոնյաներին)¹ և վկայում, որ նա բարյացակամ էր քրիստոնյաների նկատմամբ:

Հաղիվ կես տարի էր անցել Արփայի զահակալությունից, երբ իշխանությունը գրավելու փորձ կատարեց Աբու-Սալիդի քեռի Ալի-Փաղի-շահը, որն Օյրաթ մոնղոլական ցեղի առաջնորդն էր: Հավ սպառազինված բանակով նա դուրս եկավ Բաղդադից, բախվեց Արփա խանի զորքերին, պարտության մատնեց ու սպանեց նրան: Շատերի աչքում թագավոր երևացող այս նոր բռնապետն աչքի ընկավ քրիստոնյաների նկատմամբ ծավալած հալածանքներով. «Յարոյց բաղում հալածանս ի վերայ քրիստոնէից, և եկեղեցիսն քակեաց, և ղխաշերն խորտակեաց», — գրում է նրա մասին Ռումա Արճիշեցի գրիչը², «Եւ արար հրաման քակել զեկեղեցիս և քակեցին ի բազում տեղիս՝ ի Մօսլայ մինչ ի Խլաթ և ի Սալամաստ», — լրացնում է նրան անանուն մի ժամանակագիր³:

Կարճատև է լինում նաև Ալի-Փաղիշահի իշխանությունը. նրա հաղթանակից ընդամենը 5 ամիս հետո պալքարի հրապարակ են իջնում նոր ուժեր՝ Զեկաիրյան ցեղախմբի առաջնորդ Հասան-Բուզուրգը (բուզուրգ նշանակում է

¹ H. Я. Марр, Аркаун (монгольское название христиан), СПб., 1905.

² «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1950, էջ 281 (այսուհետև հիշատակարանների սույն ժողովածուն վկայակոչելու ներքև «ԺԴ դարի հիշատակարաններ», իսկ հաջորդ հատորը՝ «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», համաոտություններ եշելով նաև վերջինիս Ա, Բ, Գ հատորները):

³ Սամուէլ Անեցի, Հավաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 158—159 [այսուհետև՝ Սամուէլ (շարունակող)]:

մեծ) և խաչե Քուզայ (նաև՝ Հաչի Քուզա) ավագանին: Հեր քաղաքի մոտակայքում տեղի ունեցած հակառակադրույթում սպանվում է Ալի-Փաղիշահը և Հասան-Քուզուրգը խան է հռչակում Հուլավուի սերնդից Մուհամմեդ անունով մի մանուկի⁴:

1335—1336 թթ. տեղի ունեցած զահակալական այս կռիվների հետևանքով, ինչպես տեսանք, մեկը մյուսին հաջորդեցին մի շարք տիրակալներ, որոնք կամազուրկ գրածոներ էին իշխանության ձգտող քոչվոր ցեղապետերի ձեռքին:

Ջեղաիրյան Հասան-Քուզուրգի ու նրա կամակատար Մուհամմեդ խանի հաղթանակից հազիվ մեկ տարի էր անցել, երբ կրկին քաղաքական պայքարի հրապարակ իջան Չորանյանները: Մոնղոլական այս գերդաստանը իլխանության կյանքում կարևոր դեր ստանձնեց Ղազան խանի ժամանակ, երբ 1295 թվականին ամիր Չորանը դարձավ նրա կուսակիցներից մեկը, իսկ րիշ հետո՝ Օլջայթու խանի ժամանակ, գրավեց զլխավոր զորահրամանատարի պաշտոնը: Մանուկ հասակում խան հռչակված Աբու-Սալիդի իշխանության ժողովին տարիներին պետության ղեկը փաստորեն պանվում էր ինքնիշխան ամիր Չորանի ձեռքին, որը ամենաբարձր պաշտոններն ու ամենաբարեկեր վիլայեթների կառավարչությունը հանձնած լինելով իր որդիներին ու մերձավոր ազգականներին, հասույթների մեծագույն մասը յուրացնում էր ինքը՝ դատարկ թողնելով պետական գանձարանը: Դրուժյունը փոխվեց, երբ Չորանյաններից դժգոհ քոչվոր ավագանու սադրանքով Աբու-Սալիդը թշնամական դիրք գրավեց իր զորահրամանատարի նկատմամբ: 1326 թվականին պատերազմական գործողություններ ծավալվեցին Չորանյանների դեմ. նրանք պարտություն կրեցին: Ամիր Չորանն ու նրա հեղինակավոր կուսակիցներից շատերը սպանվեցին այդ պայքարի ընթացքում, մի մասն էլ ազատվեց՝ ժամանակավորապես հեռանալով երկրից⁵:

1338 թվականին Չորանի հանգուցյալ Թամուրտաշ որդու անվամբ հրապարակ իջավ մի գործիչ (արևելագիտության մեջ հայտնի է Կեղծ-Թամուրտաշ անունով), գաղնակեցի իսկական Թամուրտաշի որդի Հասան-Քուչուկի (բուչուկ նշանակում է փոքր) հետ և արշավեց Հասան-Քուզուրգի ու Մուհամմեդ խանի դեմ: Խանը սպանվեց, Ջեղաիրյան Հասանը փախուստ տալով, հաստատվեց արաբական Իրաքում: «Եկն սուտ Թամուրտաշն և որդին՝ շեխ Հասան, և սպանին զՄահմատ դանն, և այլ ոչ եղև կատարեալ դանութիւն», — վերոհիշյալ անցուղարձերի մասին գրում է անանուն մի ժամանակագիր⁶:

Շուտով, սակայն, սրվում են Հասան-Քուչուկի և Կեղծ-Թամուրտաշի հարաբերությունները, որի հետևանքով հիմնականում սմբակալոխ են լինում Հայաստանի շրջանները: Մի հայ հիշատակագիր այսպես է բնորոշել այդ ժամանակաշրջանը. «...ի թուականիս Հայոց 998 (1338), ի ժամանակս որ ոչ զան կայր և ոչ սուլտան, և աշխարհս էր իբրև զնաւ յերերման, և բրիստոնեայք էին հալածական և փախստական».

⁴ Տե՛ս «Տուրքական հայերին ձեռագրաց Զմմառի վանքի մատենագրանին», կազմեց Մխրոպ վրդ. Քեչիշյան, միարան Զմմառի, Վիեննա, 1964, էջ 579:

⁵ Տե՛ս А. Али-Заде, Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIX вв., Баку, 1956, էջ 287-288 (այսուհետև՝ Али-Заде):

⁶ «Մանր ժամանակագրություններ XIII—XVIII դդ.», կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան, հատ. I, Երևան, 1951, էջ 110 (այսուհետև՝ «Մանր ժամանակագրություններ»):

Ձի ել ոմն տնուն Դամուրտաշ,
 եւ արար զազգս մեր ի մաշ,
 եւ Քրիստոսս եւս նմա մահու ձաշ,
 եւ եղև յաշս մեր հրաշ.
 Քրիստոսի անմահին վաշ,
 Որ արար զնա լաշ»⁷:

Հասան-Քուչուկը պարտության մատնելով Թամուրտաշին, Չոբանյան զինաստիպի տիրապետության տակ է առնում մոնղոլական իշխանության մեծագույն մասը՝ Հյուսիսային Իրանը, Պարսկական Իրաքը, Ատրպատականը և գրեթե ամբողջ Հայաստանը: Լինելով անսահմանափակ իշխանության տեր մի բռնակալ, Հասան-Քուչուկը, այնուամենայնիվ, զերազատում է կառավարել Հուլավու խանից սերված որևէ զահակալի անունից:

Չոբանյաններն ու Ջելաիրյանները պատերազմեցին նաև հաջորդ տարիներին: Հայ ժողովրդի մի մեծ հատվածի համար ծանր հետևանքներ ունեցավ հատկապես Հասան-Քուչուկի արշավանքը դեպի Դիարբեքիր, ուր հաստատվել էր Ջելաիրյանների կուսակից Խաչե Թուղայը: Հետապնդելով փախուստի դիմած հակառակորդին, Չոբանյանների բանակը մտավ Մշո դաշտ, ավերեց, կողոպտեց ու դերեց ճանապարհին ընկած քաղաքներն ու գյուղերը: Այս դեպքերի մասին ուշագրավ գրանցում է կատարել Սարգիս գրիչը 1340 թվականին շարադրած մի հիշատակարանում. «Եւ ով կարէ պատմել զանօրենութիւնս նոցա, զոր արարին և գործեցին, քանզի բազում զաւառս զերեցին և աւերելով կործանեցին, և զինչս արգիւնաց զամենայն յափշտակեցին, և զամենեւեան քրիստոնեայք կողոպուտ արարին՝ մերկ և բոկ և ոչ թողին ոչ մի ինչ ի վերայ անձանց քրիստոնէից. այլ զանասունս տաւարաց ջուկս առեալ տարան՝ զոչխարաց և զեղանց, կովուց և զցլուց և զերկվարաց. զհանդերձս ի յանձնէ մերկացուցին... Որ երեկ տանն տանուտէր (էր) և ամենայն իրօք լի, այսօր բեկեալ սրտիւ և տրտմեալ... ի վերայ մոխրոյ նստեալ»: Դրիչն այնուհետև հայտնում է, որ այդ անօրենները զատարկեցին հացի բոլոր ամբարներն ու սրով նահատակեցին 100 մարդ⁸:

Հասան-Քուչուկը արշավեց նաև Ջելաիրյանների Արևմտյան Հայաստանում գտնվող տիրույթների վրա: Դրավեց էրզրում քաղաքը և մեկ ամսից ավելի մնալով այնտեղ՝ մեծ գումարներ կորզեց բնակիչներից: Իսկ 1343 թվականին նա արշավեց Սեբաստիա և այլ վայրեր⁹:

Հարկ է նշել, այնուամենայնիվ, որ Հասան-Քուչուկին հաջողվեց փոքր-ինչ մեղմել հպատակ ժողովուրդների ծանր վիճակը և զահակալական բազմամյա պատերազմներից հետո պայմաններ ստեղծել քայքայված անտեսության վերականգնման համար: Դրանով պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ մի շարք հայ հիշատակագիրներ գրվածքում են խոսել նրա մասին¹⁰:

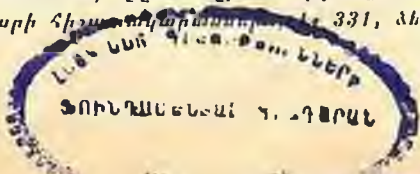
Հասան-Քուչուկը 1344 թ. դեկտեմբերի 15-ին խեղդամահ արվեց իր կնոջ կողմից: Վճռական մարտերից հետո իշխանությունը գրավեց Հասանի

⁷ «ԺԴ դարի հիշատակարաններ», էջ 306:

⁸ Նույն տեղում, էջ 324:

⁹ Տե՛ս Առե-Յաժե, նշված աշխատությունը, էջ 331, «ԺԴ դարի հիշատակարաններ», էջ 334:

¹⁰ «ԺԴ դարի հիշատակարաններ», էջ 331, ձեռագիր № 6333, էջ 113:

ևզրաֆր Մելիք-Աշրաֆր: Սա գահակալ հռչակեց նուշիրվան-և Աղել կոչված մի խառնաճիկ խանի (հայերի կողմից կոչված՝ էղիլ Շրվան), միանձնյա թագավորեց 13 տարի և անուր բռնությունների ու ահարեկումների պաժան բազաքականությունը գերազանցեց իր բոլոր նախորդներին:

Բոլոր սկզբնաղբյուրներն անխտիր Աշրաֆին ներկայացնում են որպես նենգ ու արյունարբու կեղեքիչ, որ զրկում ու հարստահարում էր ոչ միայն աշխատավոր ժողովրդին, այլև առանց դատ ու դատաստանի, բանտերն էր նետում տիրող դասակարգի շատ ներկայացուցիչներին՝ պետական պաշտոնյաների, ֆեոդալական վերնախավին պատկանող անձանց ունեցվածքը հափշտակելու համար: Անշուշտ ավելի ծանր էր հայ հպատակների վիճակը, որոնք կեղեքվում էին նաև իրենց հավատքի համար:

Աշրաֆը ծանր հարված հասցրեց հայ ֆեոդալական երբեմնի հզոր գերդաստանների տկար և ուժասպառ պայազատներին: Տուժեցին հատկապես Զաքարյանները, որոնք շարունակում էին իշխել Անիի և Բջնիի շրջակայքում: 1350-ական թվականներին Աթաբեկ Շահնշահ Գ իշխանը զրկվեց իր բոլոր տիրույթներից: Անիի գրավման ու ավերման մասին ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում ներսես գրիչը. «Զօրքն տաճկաց բազմացեալ ամբոխիւք հասին դաւառն քաղաքին Անուշ:—Եւ զաղետս և զորինչ արարին ի վանս և ի գեաւղս և ի դաւառս ո՞ր բերան պատմէ, կամ ո՞ր լեզու խոսի... Սատակեցին առաջի ծնողաց զսղայսն և առաջի տղայոց զծնողսն: Եւ զորս ըմբռնեալ՝ տանէին զերիս՝ բանդից և տանջանաց մատնեալ, սրոց գլուխ ւթապակ և մեծ սպասալար Շահնշահ, որ հաղիւ կարայ զերծանիլ ի ձեռաց թըշնամեացն»¹¹:

Բջնի ամբողջի գրավման պատմությունը «ի ժամանակս բռնակալութեան Սելիք-Աշրաֆին» փորագրված է Աթաբեկ Շահնշահի անունից կազմված արժեքավոր մի արձանագրության մեջ. բոտ աշդմ Աշրաֆի հրամանով Բջնի քաղաքը բռնադրաված ու հանձնված է եղել Հաճիբեկ անունով մեկին, որ «զքաղաքս ի հիմանց քակեց, ու շատ յանուանի մարդ ի սուր քաշեց, ու ղեկեղեցիքս տապալեց, ու զերկիրս ի չորս դիաց անբնակ արար ու դրիստոնէք անխնայ կոտորեաց»¹²: Աշրաֆի սպանությունից հետո Շահնշահին հաջողվում է վերանվաճել Բջնին ու շինարարական որոշ աշխատանքներ կատարել այնտեղ, իսկ Անի քաղաքն իր շրջակայքով այլևս չի ազատագրվում և մնում է օտար զավթիչների ձեռքին:

Դժնդակ այս պայմաններից փրկվելու ոչ մի հեռանկար չունենալով, երկրից արտագաղթում էին ֆեոդալական վերնախավին պատկանող անձինք, քայքայվող քաղաքների բնակչությունը՝ առևտրականներ և արհեստավորներ: «Շեյխ Ուվեյսի պատմություն» գրվածքի անհայտ հեղինակի տվյալներով Ոսկե Հորդայի խան Զանիրեկի իշխանության տարիներին (1342—1357) «Երկիրը (իմա՝ Ոսկե Հորդան) ծաղկում ապրեց, որովհետև Մելիք-Աշրաֆի ճնշումների հետևանքով եկան այնտեղ հաստատվեցին Թավրիդի, Սերասի, Արդեբիլի, Բայլականի, Պարտավի և Նախիջևանի խոջաներից շատերը»¹³:

¹¹ Ղ. Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 112 (Մատենադարան, ձեռագիր № 6764, էջ 264ա):

¹² Ղ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 273—274, «Վիժակաճ տարեգիր», էջ 169—170:

¹³ В. Г. Тизенгаузен, Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, М.-СП., 1941, էջ 101:

Պետք չէ տարակուսել, որ արտագաղթյալների մեծագույն մասը հայ վաճառականներ և արհեստավորներ են եղել, որոնք դուրս գալով ինչպես վերահիշյալ քաղաքներից, այնպես էլ Անիից, Բարեքցից, Բերկրիից, Արճնշից և այլ վայրերից՝ հաստատվեցին Ոսկե Հորդայում (մասնավորապես Ղրիմի թերակղզում), ինչպես նաև հարևան ու հեռավոր այլ երկրներում: Պատահական չէ, որ Մելիք-Աշրաֆի տիրապետության տարիներին ընդօրինակված մի շարք ձեռագրերի հիշատակարաններում կան ուշագրավ տեղեկություններ բռնությունների, ահաբեկումների և պատերազմական գործողությունների հետևանքով հայրենի երկրից փախուստ տված և օտար ափերում խարխալեստած հայերի մասին¹⁴: Քաղաքների տնտեսական կյանքի հետադիմության, արհեստագործության ու առևտրի անկման և քաղաքային բնակչության արտագաղթի հետևանքով տեղի էր ունենում արհեստագործության երբեմնի զարգացած կենտրոնների գյուղականացման պրոցես: Համոզուլիս Ղազվինին հիշատակում է բաղմաթիվ բնակավայրեր, որոնք առաջ քաղաքներ էին, բայց իր ժամանակ գյուղերի շարքն էին անցել¹⁵:

Անտարակույս, մեծ չափերի էր հասնում նաև գյուղական վայրերի բնակչության արտագաղթը: Պաշտոնական փաստաթղթերի օրինակելի ձևեր պարունակող «Դաստուր ալ-Քաթիր» ժողովածուի մեջ, որ կազմել է մոհամմեդ իբն Հինդուհա՛ նախիջեանցին, տեղագրված է նաև մեծարժեք մի բողոքագիր, ներկայացված Սուլթան Ուլեյսին՝ մի խումբ գյուղացիների կողմից: Բողոքագրում ասված է, որ մեծ ամիրների ու բարձրաստիճան այլ անձանց կողմից աղքատության հասցված թշվառ մարդիկ թողնում են հարյուրամյա իրենց տնտեսությունները, լքում ժառանգած կամ ձեռք բերած փոքր մուլքերը և հեռանում են այլ վայրեր¹⁶: Արտագաղթի այս պրոցեսն, իհարկե, նոր չէր սկիզբ առել, սակայն Չոբանյանների իշխանության տարիներին շատ ավելի լայն ծավալ ստանալով, պատճառ դարձավ մի շարք նահանգների ու շրջանների տնտեսական քայքայման ու հետադիմության:

Պարսկական աղբյուրների համաձայն, Մելիք-Աշրաֆի դոժան լուծր թոթափելու համար, Թավրիզի բնակիչները մի պատգամավորություն են ուղարկում Ոսկե Հորդայի տիրակալ Ջանիբեկ խանի մոտ: Մոռյալ գույներով նկարագրելով իրենց անելանելի կացությունը, նրանք աղերսում են արշավանք կազմակերպել Աշրաֆի դեմ և իրենց ազատել տառապանքներից: Պատեհ առիթից օգտվելով, 1357 թվականի սկզբներին, ռազմական մեծ պատրաստությամբ, Ջանիբեկը ներխուժում է Ատրպատական:

Մելիք-Աշրաֆի զորքերը լքում են իրեն և նա միայն երկու ծառաների ուղեկցությամբ մաղապուրծ փախչում է Մարանդ, ապա՝ Խոյ, սակայն բռնվում և հանձնվում է Ջանիբեկին: Երբ Աշրաֆին տանում էին Թավրիզի փողոցներով, տանիքներ բարձրացած բնակչությունը մոխիր և ավաղ էր նետում նրա վրա, պատկերելով նրա կառավարչության ներքո անապատ դարձած երկիրը: Եվ այսպես, անփառունակ, գահազրկվում ու սպանվում է

¹⁴ Տե՛ս «ԺՂ դարի հիշատակարաններ», էջ 346, 389, 390.

¹⁵ Տե՛ս *И. П. Петрушевский, Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV веков*, М.-Л., 1960, էջ 95.

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 278.

Մելիք-Աշրաֆը, որի անունը վերածվեց հասարակ անվան, խորհրդանշելով՝ արյունոտ ռ. դաժան բռնակալի¹⁷:

1357 թվականը, այսպիսով, նշանավորվում է Չորանյան դինաստիայի անկումով:

Ոսկե Հորդայի խան Ջանիրեկը երկար շմնաց Քավրիզում: Նվաճված երկրամասերի կառավարիչ կարգելով իր Բերդիբեկ որդուն, նա նույն՝ 1357 թ. հանապարհվեց դեպի Դաշտ-ի Ղփչաղ: Բերդիբեկը նույնպես, լուր ստանալով հոր հիվանդության, կամ ըստ այլ տվյալների, իր իսկ մեղսակցությանը դավադրաբար սպանվելու մասին, շատ շանցած վերադարձավ Դաշտ-ի Ղփչաղ: Իշխանությունը Քավրիզում անցավ մեծ հեղինակություն վայելող ամիր Ախիջուրի ձեռքը, որի շուրջ համախմբվեցին Աշրաֆի ժամանակ բարձր պաշտոններ վրաված մի շարք ամիրներ՝ շարունակելով հպատակ ժողովուրդների խոշտանգման նախկին քաղաքականությունը:

1358 թ. գարնանը Ախիջուրի դեմ արշավանք է կազմակերպում Ջելաիրյան Հասան-Բուլուրգի որդի Սուլթան Ուվեյսը, որը 1356-ին հաջորդել էր հանդուցյալ հորը՝ Մեկ տարի տևող պատերազմական դործողություններից հետո, որոնք տեղի էին ունենում Քավրիզում, Նախիջևանում, Ղարաբաղում և երկրի այլ շրջաններում, Ուվեյսը կատարյալ հաղթանակ է տանում, միավորում է Ջելաիրյանների ու Չորանյանների տիրույթները և իր աթոռանիստը Բաղդադից տեղափոխում է Քավրիզ:

Տարբերվելով Չորանյան տիրակալներից, որոնք զերադասում էին տնվանապես պահպանել մոնղոլական իլխանությունը՝ գահը հանձնելով Ջինգիզ խանից սերված անուժ ու կամազուրկ որևէ իլխանի, Ջելաիրյանները վերացրին խամաճիկ խաներ կտրգելու ավանդույթը, այսինքն, վերջ տվեցին իլխանությանը նաև իրավապես, և իրենց հայտարարեցին «սուլթան»՝ ինքնիշխան տիրակալ:

Սուլթան Ուվեյսի իշխանության տարիներին Ջելաիրյանների լայնածավալ պետության տնտեսական կյանքում նկատվում է աշխուժություն. ինչ-որ չափով սանձվում են քոչվոր ցեղապետերի ու հարկահան պաշտոնյաների անլուր չարաշահումները և որոշ պայմաններ է ստեղծվում խաղաղ աշխատանքի համար: Հարկ է նշել, սակայն, որ քրիստոնյա հպատակների նկատմամբ հալածանքները չեն դադարում իսպառ: Այդ տարիներին Հայաստանի տարբեր շրջաններում շարադրված հիշատակարանների մեջ այդ մասին գտնում ենք մի շարք վկայություններ: Մեկը հայտնում է, որ «ժամանակս դառն ու փախուստ էր», «հալածում էր քրիստոնեից», մեկ ուրիշն ավելացնում, որ «յանգրինաց բռնութենէ խիստ ի նեղութիւն կայեաք» և այլն¹⁸:

1364 թ. գահը զրավելու անհաջող փորձ է կատարում Մելիք-Աշրաֆի Քամուրուաշ որդին, որ Ջանիրեկի արշավանքից հետո տարվել էր Ոսկե Հորդա: Օգտվելով այդ երկրի ներքին խռովահույզ վիճակից, Միջին Ասիայի

¹⁷ Տե՛ս «Ժե դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 335, 465 և այլն:

¹⁸ «Ե՛ր դարի հիշատակարաններ», էջ 450, 458, 489:

վրայով նա անցնում է Շիրազ, ապա հայտնվում Արծկեի շրջանում ու պատրաստվում աղստամբություն բարձրացնել Զելաիրյանների դեմ: Սակայն ձերբակալվում է, հանձնվում Սուլթան Ուվեյսին ու սպանվում¹⁹:

Սուլթան Ուվեյսը վախճանվեց 1374 թ. հոկտեմբերի 10-ին: Նրան հաջորդեց Հուսեյն որդին՝ գինեմուլ ու շվալտ մի տնձնավորություն, որը պետության երկրամասերը բաժանեց իր եղբայրների միջև ու թուլացրեց երկրի ռազմաօրինակությունը:

1375—1376 թթ. մի բանի ամսով Թավրիզը գրավում է Սպահանի, Ֆարսի ու Քիրմանի տիրակալ Շահ-Շուջան՝ Մուղաֆֆարյան դինաստիայից: Երկրի տարբեր շրջաններում գլուխ են բարձրացնում բոշլուր ցեղապետերը, որոնք հրաժարվելով Զելաիրյաններին ենթարկվելուց, դուրս են գալիս մեկը մյուսի դեմ, ասպատակում հարևան շրջանները: Ոստանի հայ բնակչությունն, օրինակ, 1377 թ. մեծ զրկանքներ է կրում բրդերի խժոժություններից. «Բազումք ի բրիստոնէից սրախտող են ի բրդէն»,—գրում է այդ մասին հիշատակագիրը:

Կենտրոնական իշխանության դեմ դուրս են գալիս նաև թուրքմենական Կարա-կոյունլու կոչվող ցեղախմբի առաջնորդներ Բայրամ-խոջան և Կարա-Մուհամմեդը: Այս ցեղախումբը Հայաստան էր գաղթել իլխան Արղունի ժամանակ (1284—1291) և քոչվորական կենցաղով բնակություն հաստատել Արածանիի վերին հոսանքներում՝ մասնավորապես Բազրեանդում ու Քաչրեբունիքում (թերևս նաև Նախիջևանի շրջանում): XIV դարի 40-ական թվականներից սկսած նրանք զգալի ռազմական ուժ ունեին և կազմակերպում էին ինքնուրույն կողոպտիչ արշավանքներ: 1343 թ., օրինակ, Կարա-Հասան ցեղապետի ղլխավորությամբ, նրանք ասպատակել էին խլաթի շրջանը²⁰: 1377—1378 թթ. Սուլթան Հուսեյնը պատժիչ արշավանք է կազմակերպում Կարա-կոյունլուների դեմ, սրանք պարտություն կրելով, պարտավորվում են վճարել տարեկան հարկ՝ 20.000 գլուխ ոչխար²¹:

1382 թ. Սուլթան Հուսեյնի դեմ պայքար է սկսում իր եղբայր Արղաբիլի կառավարիչ Ահմեդը: Հուսեյնը պարտություն է կրում ու սպանվում: Գահակալական պայքարի հորձանքի մեջ են մտնում նոր ուժեր. Հուսեյնի զորահրամանատար ամիր Ագիլը օրինական սուլթան է հռչակում Ուվեյսի որդիներից Բայազիտին: Հրապարակ է իջնում նաև Բաղդադում հաստատված սրա եղբայր Շեյխ-Ալին: Գահի շուրջ ծավալված այս կռիվները պայմանավորված էին պետության բնույթով: Զելաիրյանների պետությանը, արևելյան մյուս բռնապետությունների նման բազմապատկեր տնտեսապես միմյանց հետ չհաղկապված ու էթնիկապես տարացեղ երկրամասերից, ենթակա էր ներքին բռն ու փոթորիկների, մանավանդ անվանի որևէ գահակալի մահվանից կամ ռազմական պարտությունից հետո:

Սուլթան Հուսեյնի սպանությունն և դրան հաջորդող քաղաքական անցուդարձերի մասին հակիրճ, բայց ստույգ ու վստահելի տվյալներ են դրանցիկ նաև հայ ժամանակագիրները. «Սուլտան Ահմատն,—գրում է նրանցից մեկը,—զերկու եղբարսն սպանեալ և ինքն նստաւ. սպան զմեծամեծս հօր

¹⁹ Սամուել (շարունակող), էջ 169: В. Г. Тизенгаузен, Сводник..., էջ 97:

²⁰ «ԺԳ դարի հիշատակարաններ», էջ 334:

²¹ Առ-Յաժե, նշված աշխատությունը, էջ 338—339:

խորոյ, և կորոյս զամենեան: Եւ եղբայրն շարժեցաւ ընդ նմա ի պատերազմ... և կոտորեցին երկոքին զօրքն ի գաշտին Արտազու, և քրուեցան զօրքն»²²:

Ահմեդին, ի վերջո, հաջողվում է պարտութեան մատնել իր դեմ ծառայած Գլխավորներին՝ գաշնակեցելով Կարա-Մուհամմեդի հետ ու հենվելով Կարա-Կոչուհու թուրքմենական ցեղախմբի գինական ուժերի վրա: Միջդինաստիական այդ պայքարից Զեյախյանները դուրս են գալիս խիստ թուլացած: Երկրի տարբեր մասերում գլուխ են բարձրացնում ցեղախմբերի ալազները, ծառանում էինտրոնական իշխանություն գեմ, հրաժարվում հարկատվությունից:

Հայաստանի կենտրոնական շրջաններում իր միահեծան տիրապետությունն է հաստատում Կարա-Մուհամմեդը, որին մի շարք հայ հիշատակագիրներ կոչում են իրենց երկրի «ձեռնկալ» կամ «երկրակալ»: «Չար և դառն և պիղծ աւերարար երկրի» կոչվող աչա բոնապետը 1385—1386 թթ. ողբերգական կացության մեջ է դնում իր իշխանության տակ գտնվող հայ հպատակներին՝ կրոնական անլուր հալածանքներով: Նրա հրամանով Վանա լճի հյուսիսային շրջաններում ամբողջովին կամ մասամբ բարուբանդ են արվում 70-ից ավելի եկեղեցիներ, գերվում ու ոչնչացվում են մեծաքանակ ձեռագրեր: Կարա-Մուհամմեդին համեմատելով Նաբուգոդոնոսոր Բ-ի հետ, որ հնում զրավեց ու կործանեց Նրուստղեմը, խաչատուր անունով մի գրիչ ստանալով է հյուսում նրա շարագործությունների մասին.

Ի յովհարիւր թուականին,
Յերեսուն և հինգ սկսեալ ամին (1386),
Ի հայկազեան ազգի սեռին,
Ի նեղութեանց ժամանակին,
Զոր աչազգիրն նեղէին,
Զբրիստանաչք նախառէին,
Զեկեղեցիսըն քակէին: :
Զոր մեղաւորս ի թիւ արկի
Եօթանասուն եկեղեցի,
Որ ի գաւառս էր Արծրունի.
Զդրունս նոցա խորտակեցին,
Եւ զսեղանն տապալեցին,
Եւ զհիմունս շարժեցին,
Զկտակարանն գերեցին...

Ֆեոդալական մասնատվածության և բռնիոր ցեղապետերի ինքնիշխանության հետևանքով սաստկանում է ժողովրդական զանգվածների ունեղրկումը և խորանում տնտեսության քայքայումը: Պետական գանձարկղ մուծվող հարկային գումարները տարեցտարի նվազում են և կենտրոնական իշխանության ուղմունակությունը թուլանում է աչա աստիճան, որ երկիրն անլուր է դառնում արտաքին թշնամուն դիմադրավելու:

Օգտվելով խառնակ աչա վրձակից 1384 թ. վերջերին Դարբանդի ու Շիրվանի վրայով Ասորպատական է ներխուժում Ռսկե Հորդաչի խան Թոգթամիշը՝ 50 հազարանոց բանակով: Ապաշնորհ Սուլթան Ահմեդը առանց դիմադրու-

²² «ԺԴ դարի հիշատակարաններ», էջ 569, 597:

²³ Նույն տեղում, էջ 562:

Քյան փորձ կատարելու փախչում է Բաղդադ: Թողթամիշի զորքերը պաշարում են Թավրիզը: Քաղաքացիները մեկ շաբաթ հերոսաբար դիմադրում են, սակայն, ի վերջո, ընկձվում են ու 1385 թ. հունվարի 5-ին բացում դարպասները թշնամու առաջ: Մայրաքաղաքն ավերվում ու կողոպտվում է. նույն բախտին են արժանանում նաև Մարաղան ու շրջակա գավառները: Այնուհետև ընշաքաղց այգ հրոսակախմբերը բաժանվում են երկու խմբի. մեկն անցնում է Մարանդի, նախնիքներն ու Մյունիքի շրջաններով. «Երկիրն Սինեաք՝ երկուսուսան դաւառս տւերեցին, զբազումս սոլանին և զերեցին»,—հայտնում է սրանց մասին Թովմա Մեծոփեցին²⁴: Սյունիքից անցնելիս Թողթամիշի զորքերը գրավում են Որոտան ամրոցը և հայրենազուրկ անում Ամրատ Օրբելյան իշխանին՝ Իվանեի որդուն: Մեծ ավերածություններ են գործում նաև Վայոց ձորում, ուր իշխում էր Իվանեի մյուս որդին՝ Գորգունը: Սա զրկվելով կալվածքներից վշտամահ է լինում: Տուժում է նաև Հովհան Որոտնեցին՝ Սյունյաց հին իշխանական տան սկստապետներից մեկը, որին փորձում են ձերբակալել՝ «վասն հայրենեաքն ժառանգութեան»: Որոտնեցին այգ ժամանակ գլխավորում էր Արեւելյան Հայաստանի ամենախոշոր բարձրագույն ուսումնական հաստատությունը՝ Սյունյաց համալսարանը: Խույս տալով թշնամիներից, մեծ զիանականն իր 60 աշակերտների հետ միասին շրջում էր վայրից վայր՝ շարունակելով իր իմաստասիրական խորիմաստ դասախոսությունները: «Եւ սա,— գրում է նրան ուղեկցող աշակերտներից մեկը,— կամօքն աստուծոյ զերծաւ ի նոցանէ, Ի (2) ամ բոլոր յաջլ և յաջլ տեղիս շրջէր աշակերտօք հանդերձ՝ կարդալով և ուսուցանելով»²⁵:

Թողթամիշի երկու մասի բաժանված զորքերը միավորվում են Ղարաբաղում, ապա Շիրվանի վրայով վերադառնում Դաշտ-ի Ղափչաղ, իրենց հետ տանելով 200.000 գերի, որոնց մեջ կային և տասնյակ հազարավոր հայեր՝ Պարուկահայքից, Սյունիքից ու Արցախից²⁶:

Թողթամիշը հազիվ էր հեռացել Անդրկովկասից, աշխատավոր ժողովուրդը դեռ չէր բուժել պատերազմական ծանր վերքերը, երբ Հայաստանն ու հարևան երկրները թատերաբեմ դարձան նոր արհավիրքների՝ սկսվեցին Հանկ-Թամուրի գլխավորությամբ կազմակերպված արշավանքները:

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԼԱՆԿ-ԹԱՄՈՒՐԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Ջաղաթայան երբեմնի հզոր պետությունը²⁷, որ միավորել էր միջինասիական երկրամասերը, XIV դարի կեսերին պառակտվել էր երկու հակամարտ մասերի՝ Մոզուլխստանի, ուր իշխում էր ղեռևս քոչվորական կյանքով ապրող

²⁴ Թովմա Մեծոփեցի, Պատմութիւն Լանկ-Թամուրայ և յաջորդաց իւրոց, Փարիզ, 1860, էջ 12, 98: Այնուհետև՝ Թ. Մեծոփեցի:

²⁵ Ակադեմիկոս Հ. Մանանդյանն այս զեպքերի ժամանակագրությունը հատուկ քննության էլյութ չդարձնելով, սխալմամբ Լանկ-Թամուրին է վերագրում Սյունիքի ավերածությունը, Որոտանի գրավումը և հարակից անցողաբայերը, կարծելով, որ դրանք կատարվել են 1386 թվականի ընթացքում (տե՛ս «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության», հատ. Գ, 1952, էջ 344—346):

²⁶ Տե՛ս Սամուել (շարունակող), էջ 171:

²⁷ Կոչվում էր Ջիեղիզ խանի Ջաղաթա որդու անունով, որին ժառանգություն էր արվել Միջին Ասիան:

մոնղոլական ցեղերի ավազանին և Մավերաննահրի, ուր տեղի էր ունեցել մեր-
ձեցում արդեն կիսով չափ նստակյաց դարձած մոնղոլա-թուրքական ցեղերի
ավազանու և տեղաբնիկ պարսկական ֆեոդալների միջև: Մավերաննահրն իր
հերթին բաժանված էր ֆեոդալական մի շարք տիրույթների, որոնց իշխաննե-
րը շարունակ պայքարում էին՝ հարևանի հաշվին իրենց կալվածքներն ընդար-
ձակելու, կողոպուտի ու գերեվարության համար:

Մոնղոլական Բարլաս ցեղից սերված Բարադայի որդի Թամուրը (1335—
1405), Լանկ (կաղ) մականունով, երկարատև քաղաքական պայքարից հետո՝
1370 թ. հռչակվեց Մավերաննահրի տիրակալ՝ Սամարղանդը դարձնելով իր
աթոռանիստ քաղաքը:

Մավերաննահրի ֆեոդալական դասակարգի, մասնավորապես մոնղոլա-
թուրքական ռազմա-քոչվորական վերնախավերի շահերից ելնելով, Լանկ-Թա-
մուրը, զուգակցելով խիզախ զորահրամանատարի ու խորամանկ քաղաքագե-
տի իր ձիրքերը, մինչև իր կյանքի վերջը կազմակերպեց աշխարհավեր նվա-
ճողական արշավանքներ՝ դեպի Ոսկե Հորդա ու Ռուսաստան, Հնդկաստան ու
Էրան, Անդրկովկաս ու Փոքր Ասիա: Ամենուրեք, ուր ոտք կոխեցին Լանկ-Թա-
մուրի զորաբանակները, տարածեցին մահ ու կոտորած, գերեվարեցին տասն-
յակ հազարավոր անպաշտպան մարդկանց (հատկապես արհեստավորների),
ոչնչացրին նյութական ու հոգևոր մեծ արժեքներ:

Պետականությունից զրկված հայ ժողովրդի պատմության մի մեծ ժա-
մանակահատվածի կարևոր իրադարձությունները նույնանում կամ սերտորեն
առնչվում են Լանկ-Թամուրի ու նրա անմիջական հաջորդների դեպի Անդր-
կովկաս և Փոքր Ասիա ձեռնարկած արշավանքների ու զորաշարժերի հետ,
ուստի և անհրաժեշտություն է զգացվում ծանոթանալ ողջ Մերձավոր Արև-
վելքի համար համընդհանուր նշանակություն ունեցող քաղաքական այս ան-
ցուղարձերին՝ ընդհանրապես, պատմական Հայաստանի թատերաբեմում տեղի
ունեցած դեպքերին՝ մասնավորապես:

Լանկ-Թամուրի առաջին արշավանքը: Լանկ-Թամուրն առաջին անգամ
բախվեց Զեւաիրյան պետության ուժերին 1385 թ., երբ Հարավային Իրանից
ներխուժեց Ասորպատական ու գրավեց Սուլթանի քաղաքը: Կազմակերպված
արշավանքը, սակայն, սկսվում է մեկ տարի ուշացումով: 1386 թ. գարնանը
եւա գրավում է Թավրիզը, այնուհետև անցնելով Արաքսը, մտնում Սյունիք,
գրավում Նախիջևանը և պաշարում Նրնջուկ (արևելյան աղբյուրներում՝ Ալան-
ջիկ կամ Ալինջա) անառիկ բերդը, ուր, ըստ որոշ տվյալների, պահվում էին
Զեւաիրյանների գանձերը: Բերդի պաշտպանությունը ղեկավարում էր Սուլթան
Ահմեդի որդի Թահիրը: Թամուրյաններին չհաջողվեց գրավել այդ ամրությունը,
որը հերոսաբար դիմադրեց մինչև 1401 թ.²⁸: Ուստի, Լանկ-Թամուրը, բերդի
պաշարումը շարունակելու համար անհրաժեշտ զորամաս թողնելով, իր բանա-
կը մասերի բաժանեց և ուղղեց Հայաստանի տարբեր շրջաններ: Սամուել
Անեցու ժամանակագրության շարունակողը հայտնում է, որ նրա զորախմբերը
տարբեր ուղղություններով արշավելով և կոտրելով կազմակերպված դիմա-
դրությունը, մեկ օրվա ընթացքում հասնում են մինչև Կարբի, Բջնի, Գառնի,
Ուրմարի և Կողբ:

Կողբ պլուդի րնակիչները «յոյժ գօրեղ գօրակտն» տանուտեր Մարտիրոսի

²⁸ Տե՛ս «ԺԻ դարի հիշատակարաններ», էջ 628:

զլխավորութեամբ պատասպարվում են Բարդուղ (Թակալթու) լեռան վրա և գյուղի «յոյժ արի և քաջ» երիտասարդների ուժերով՝ դիմադրում թշնամուն՝ «մեծաւ պատերազմաւ և սրտապինդ զօրութեամբ»։ Լանկ-Թամուրի ձեռնարկած բազմաթիվ զրոհները ապարդշուն են անցնում։ «Եւ թէպէտ բազում անգամ պատերազմեալ՝ ոչ կարացին առնել զլեռնն զայն», — ասում է պատմիչը²⁹։

Երկարատե և հզիւ նաև Պռոշյանների իշխանանիստ Շահապոյն բերդի դիմադրութիւնը, որի մասին տեղեկութիւն է հաղորդում այդ ժամանակի պատահմամբ այնտեղ գտնվող Գրիգոր Տաթևացին իր «Գրք հարցմանց»-ի հիշատակարանում։

Համառ դիմադրութիւն է ցույց տվել նաև Սուրմարի բերդաքաղաքը, որի պարիսպները թշնամին հիմնահատակ տապալում է և դերում քաղաքի ու շրջակա գյուղերի բնակչութեանը։

Թովմա Մեծոփեցին հայտնում է, որ Բջնի բերդը նույնպես գրավվում է պաշարվելուց հետո։ Իսկ Գրիգոր Խլաթեցին, այս դեպքերի իվականը մեկ տարի առաջ բերելով, հայտնում է,

Զամուր տեղիսն յաւար առին
Եւ շատ ոճիրըս զորժեցին,
Յորոց և մի էր և Բըջնին,
Որ էր աթոռ երկուց պեաին,
Զոր տոին ու բանդեցին,
Զկարսկոպոսն սպանեցին։

Սպանվողը Այրարատյան թեմի առաջնորդ Վանական Կարսկոպոսն էր, որը, որպես հոգևոր պետ և աշխարհիկ ֆեոդալ, կազմակերպել էր դիմադրութիւնը։

Այնուհետև Լանկ-Թամուրի զորքերը ներխուժում են Փոքր Սյունիք, գրավում Դոփյան ֆեոդալներից սերած Հասան Մարեցի իշխանի ամրոցները։ Հասանը իր երեք որդիների՝ Սարգսի, Աղբուղայի և Շիրվանշահի հետ սրախողխող է լինում։ Նրանք գրավում են նաև Այրարատի Արշարունյաց դավառում Կապուտից ամրոցը, սրի են քաշում 400 հոգու, և Երևան գյուղաքաղաքը, ուր կոտորում են 500 տղամարդ։

Հայտնի է, որ Լանկ-Թամուրը մահվան էր դատապարտում այն վալերիի բնակչութեանը և, մասնավորապես, կովի ընդունակ տղամարդկանց, որոնք կամովին չէին հայտնում իրենց հնազանդութիւնը արշավող իր զորաբանակներին։ Ուստի կարելի է շտաբակուսել, որ բոլոր այդ վալերիում Լանկ-Թամուրը հանդիպել է ուժեղ դիմադրութեան³⁰։

Այս նվաճումներից հետո Թամուրի զորքերը մտնում են Վրաստան և 1386 թ. նոյեմբերի 21-ին գրավում ու կողոպտում Տփլիսը։

Ժամանակակից աղբյուրները սրտաճմրիկ նկարագրութիւններ են պահպանել Հայաստանում և հարևան երկրներում Լանկ-Թամուրի զործած ավերա-

²⁹ Թ. Մեծոփեցի, էջ 18։

³⁰ Այս առումով հետաքրքրական է Վասպուրականի զորոցի անվանի մանրանկարիչ Սեբուն ծաղկողի մի դիտողութիւնը, որ արել է իր նկարագրողած ձեռագրերից մեկի հիշատակաբանում. «Եւ ով որ հնազանդէր նմա (Լանկ-Թամուրին) բազում պարզես պարզէր նմա, և ով որ ոչ հնազանդէր՝ զնա առ ոտն հարկանէր և զաշխարհ նոցա աւար հարկանէր» (էրմիտաժ, VՊ, № 1010, էջ 251ա)։

ծուխյունները, բնակչության սրածուխյան, գերեվարության, նյութական ու հոգևոր արժեքների կողոպուտի ու ոչնչացման մասին:

Ուշագրավ է, որ նրանք խտրություն չէին դնում ազգության ու դավանանքի միջև:

Այս ոչ միայն բրիտանական,
Այլ և տաճիկ ազգաց բնաւին,
Զի հասարակ էր նեղութիւն
Պարսից ազգին, հայ և թուրքին³¹:

Տփղիսի գրավումից հետո Թամուրն իր զորքերով գնաց ձմեռելու Մուղանում, իսկ 1387 թ. գարնանը վերսկսեց իր արշավանքները, այս անգամ Հայաստանի հարավում և արևմուտքում:

Կարա-կոյունլու թուրքմենական ցեղերի առաջնորդ Կարա-Մահմադն իր որդի Կարա-Յուսուֆի հետ իշխում էր Վաղարշակերտի (Ալաշկերտ) ու Քաջբերունիքի շրջաններում: Լանկ-Թամուրի զորքերը՝ զաղանաբար անցնելով Արաքսը, մտան Քաջբերունիք: Կարա-Մահմադը խույս տվեց ճակատամարտից ու նահանջելով գեղի արևմուտք՝ հասավ մինչև Ճապաղջուր, ապա ետ դարձավ, պատերազմեց ու պարտության մատնեց իրեն կրնկալիս հետապնդող չաղափայտական զորախմբին. «Ազրխաւորն զօրաց նորա Լօղմաղան անուն սպանին և այլ բազում զօրս ընդ նմա», — հայտնում է Թովմա Մեծոփեցին³²:

Ջաղափայտական մի այլ զորախումբ գլխավորն ջախջախվեց Մուշի Առաքելոց վանքի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում: Նրանց հետ բախվեց Փիր-Հասան ցեղապետի հրամանի ներքո գտնվող թուրքմենական զորագունդը: Տուրքերանի տարբեր շրջանների հայ բնակչությունը, որ թամուրյաններից խուսափելով բարձրացել էր Սասունի անմատչելի լեռները, Փիր-Հասանի այս հաղթանակով ազատվեց սրածուծից ու գերեվարությունից:

Լանկ-Թամուրի բանակի այլ միավորումներ հասան մինչև Կարին, բայց տվելի առաջ գնալ նրանց չհաջողվեց³³:

Հետագարձի ճանապարհին, 1387 թ. սեպտեմբեր ամսին, Լանկ-Թամուրը պաշարեց քուրդ ամիր Եղդինի իշխանության տակ գտնվող Վանի բերդը: 26 օր շարունակ բերդի պաշտպանները խիզախ դիմադրություն կազմակերպեցին, սակայն, ի վերջո՝ սեպտեմբեր ամսին Թամուրին հաջողվեց գրավել բերդը և, տոանց ազգի ու տարիքի խտրության, դաժան հաշվահարդար տեսնել բնակչության նկատմամբ: Թամուրի հրամանով կանանց ու մանկահասակներին գերեվարեցին, իսկ մնացած բնակչությանը, խումբ-խումբ կապելով իրար, ցած զլորեցին բերդի պարիսպներից: Գահավիժվածների թիվն այնքան շատ էր, որ վերջին նետվածները այլևս չէին մեռնում, ընկնելով կիտված դիակներին վրա:

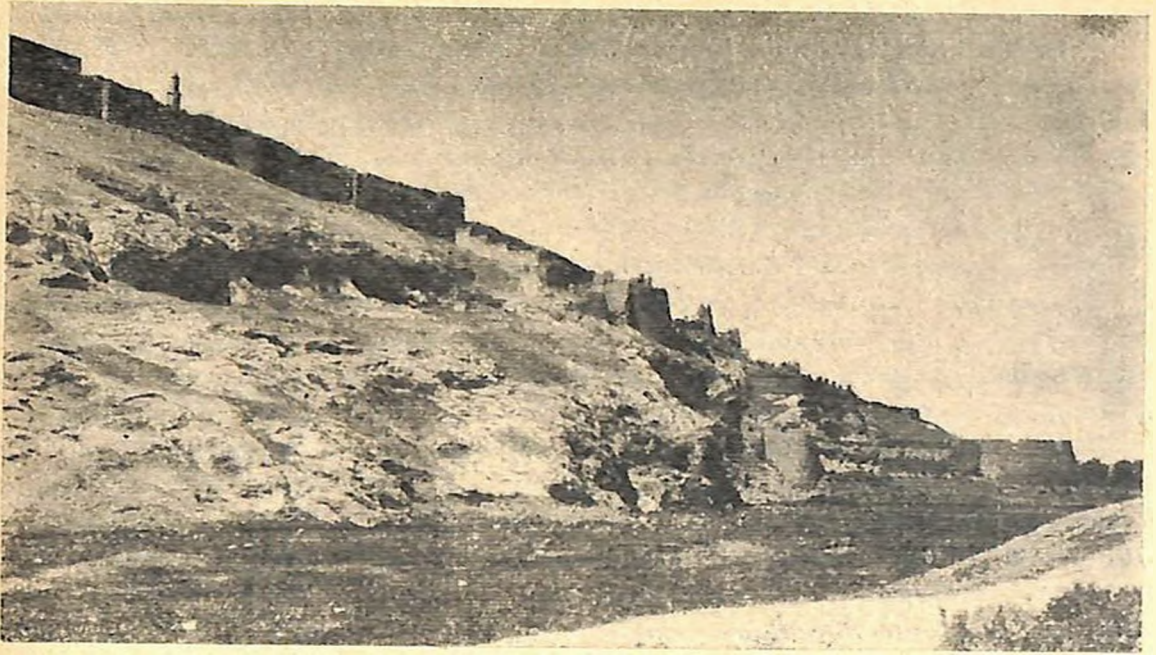
Գրիգոր Խլաթեցին իր մի ոտանավոր հիշատակարանի մեջ այս գեպերի մասին գրում է.

Ապա դարձեալ՝ ի Վան եկեալ,
Զամուր զըղեակըն պաշարեալ,

³¹ Գր. Մեհենց Խլաթեցի, հիշատակարան ազգային (տե՛ս «Ժն դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 277):

³² Թ. Մեծոփեցի, էջ 21:

³³ ՏԼ՝ «ԺՂ դարի հիշատակարաններ», էջ 570:

Վանի բերդը

Վեց ու քսան ար ճրտարեալ,
 Եւ տալտ ի ձեռս նոցա մատնեալ,
 Բազմաց օրհասօրն ժամանեալ
 Դուռն մահաւմբ քարավիժեալ,
 Ոչ մին հաղար ՚ի երկու եղեալ,
 Այլ քան զերերն առաւելեալ,
 Մինչ մըտագէզըն բարձրացեալ
 Եւ որք անկեալ՝ այլ ոչ մեռեալ:
 Իսկ և զերեացն ըզթիւ անցեալ
 Եւ համարոյ զերազանցեալ...²⁴

Սամուել Անեցու շարունակուող բերդից զահավիժվածների թիվը 7000 է հաշվում:

Վանի աղետը Լանկ-Ռամուրի ղեպի Հայաստան կատարած առաջին արշավանքի վերջին ողբերգական արարն էր: Նույն 1387 թ. աշնանը, երկու տարի Հայաստանն ասպատակելուց և հայ ժողովրդին անասելի աղետներ պատճառելուց հետո, անբավ հարստություններով ու անթիվ զերիններով Լանկ-Ռամուրը վերադարձավ Սամարղանդ:

Պատերազմական դործողությունների ու զորաշարժերի պատճառով շատ վաճրեր անմշակ էին մնացել, որի հետևանքով 1388 թ. Հայաստանում եղավ անբերրիություն և սաստիկ սով: «Շատք ի սովու մեռան և աչքը՝ շուն և կատու

²⁴ «Ժե դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 286—287, հմտ. հոսի նույն տեղում, էջ 277—278, «ԺԴ դարի հիշատակարաններ», էջ 573, 590 և այլն: Խ. Մեծովկեցի, էջ 30:

կերան».— հայտնում է ժամանակակից մի հիշատակագիր: Իսկ Թովմա Մեծովեցին խոսում է նաև հարազատներին սպանելու և ուտելու դեպքերի մասին³⁵:

Լանկ-Թամուրի երկրորդ արշավանքը: 1388—1393 թթ. Լանկ-Թամուրը Հարավային Ռուսաստանի տափաստաններում պատերազմում էր Ոսկե Հորդայի խան Թողթամիշի դեմ, իսկ այնուհետև Մուղաֆֆարյան Շահ-Մանսուրի դեմ՝ Պարսկական Իրաքում ու Պարսկաստանում: Այդ տարիներին հայ ժողովուրդը փոքր-ինչ շունչ քաշեց և մասամբ, նույնիսկ, բուժեց նախորդ շրջանում ստացած իր ծանր վերքերը:

Բայց շուտով (1394) Հայաստանում լուր տարածվեց, որ Լանկ-Թամուրը նոր արշավանք է ձեռնարկել: «Վաչ աուրս և ժամուս, թէ որպէս շար համբաւ աւուրք,— գրել է այդ մասին մի հիշատակագիր,— ձեռս թուլացաւ, միտս կուրայաւ, և ամենայն անդամօքս դողամ, զի անօրէն Լանկ-Թամուրն զայ, ասեն, սպանողն և արիւնարբու դադանն»³⁶:

Այս երկրորդ մեծ արշավանքի ուղղությունն այլ էր. ջաղաթայական զորքերը նախ մտան Իրաք, գրավեցին Բաղդադը (այստեղ տասնյակ հազարավոր մարդկանց զլուխներից 6 խոշոր բուրգեր կիտեցին), այնուհետև գրավելով և ավերածություններ գործելով Մոսուլ, Եգեսիա (Ուռհա), Մերդին ու Ամիդ քաղաքներում, Հյուսիսային Միջագետքից անցան Արևմտյան Հայաստան: Առանց մարտերի գրավեցին Երզնկան, արշավեցին դեպի Բասեն, բնկավ նաև Ալնիկ նշանավոր ամրոցը. դիմադրության կազմակերպիչ իշխան Մսիրին և 100 զորականների բերդից ցած նետեցին: Կարս, Սուրմալու, Կոդը, Բազարան քաղաքները ավերվեցին: Թամուրն ասպատակեց նաև Կարա-կոյունլու թուրքմենական ցեղի արապետած շրջանները՝ Արճեշ կենտրոնով: Կարա-Յուսուֆը խույս տվեց ու միացավ Զեյթունյան Ահմատին, նրա հետ բաժանելով տարապրության դառնությունները:

Այրարատի գավառներն այս անգամ ևս ասպատակվեցին, բայց Թամուրն ստիպված էր շտապ հեռանալ դեպի Ազվանք՝ հակահարված տալու Թողթամիշին, որը կրկին ներխուժել էր Շիրվան³⁷:

Թամուրի և Թողթամիշի միջև այստեղ բախում տեղի չունեցավ: Վերջինս նահանջեց, իսկ ջաղաթայները ձմռան մի մասն անցկացնելով Մուղանում, 1395 թ. փետրվարի 28-ին մեծ ուժերով, Դերբենդի վրայով, սկսեցին շարժվել դեպի Ոսկե Հորդա³⁸: Ասյրի ամսին Թերեք գետի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում Թողթամիշի զորքերը ծանր պարտություն կրեցին: Թամուրը գրավեց Ոսկե Հորդայի նշանավոր քաղաքներ՝ Աստրախանն ու Սարայը, որոնք թալանվեցին ու կործանվեցին:

Այս դեպքերին ժամանակակից Գրիգոր Խլաթեցի հիշատակագիրը հայտնում է, որ Թամուրը Ոսկե Հորդայում հաղթանակներ է տարել և «շատ սուր ու զերութիւն» արել, բայց ինքը ևս կորուստներ է ունեցել և տկարացել. «Բայց և ինքն տկարացաւ զօրօքն ի սովոյ, և անթիւ պակասեցան ի զօրաց զոռովին այնմիկ»:

Թամուրը 1396 թ. դարնանը «ընդ դուռն Ալանաց» վերադառնալով Անդըր-

³⁵ Տե՛ս Թ. Մեծովեցի, էջ 32:

³⁶ Մատենադարան, ձեռագիր № 3717, էջ 12բ:

³⁷ Տե՛ս Թ. Մեծովեցի, էջ 40—46, Սամուել (շարունակող), էջ 171, «ԺԴ դարի իշատակաւրաներ», էջ 618, 621, 627—28:

³⁸ Տե՛ս Առա-Յաճը, նշված աշխատությունը, էջ 388:

կովկաս, իր որդի Միրանշահին կարգեց կուսակալ՝ Իրանի, Իրաքի, Հայաստանի ու Անդրկովկասյան մյուս բռնազորաված երկրամասերի, կամ, ինչպես ասվում է արևելյան աղբյուրներում՝ «Հուլավուի թախթի» վրա:

Միրանշահը Երնջակի բերդի տարիներ տևող պաշարումը հաղթական վախճանի հասցնելու առաջադրանք է ստանում: Այս նպատակով Խորասանից թարմ զորախմբեր են ժամանում, բայց բերդը գրավելու նոր փորձերը ևս ապարդյուն են անցնում: Միրանշահի կուսակալության տարիներին երկրի տարբեր մասերում շարունակվում են ֆեոդալական երկպառակությանները և թամուրջանների լուծը թոթափելու փորձերը:

Բաղդադն այդ ժամանակ վերագրավվել էր Զելաիրյան սուլթան Ահմեդի կողմից, իսկ սրա դաշնակից Կարա-կոչունու Յուսուֆը իր ցեղակիցներով հարձակողական գործողություններ էր ծավալել Միջագետքում³⁹: Միրանշահն անգոր էր իր ուժերով դադելու այս շարժումները: Խնդիրը, սակայն, փոխվում էր, երբ խոսք էր լինում տեղական ֆեոդալների դժգոհությունների մասին. այստեղ նա վճռական էր ու դաժան⁴⁰: 1396 թ. հարձակվեց Բաղեշի վրա, բռնեց ու սպանեց քուրդ ամիր Իբրահիմին, որը շարամիտ դիրք էր բռնել հայերի նկատմամբ և «բաղում աւերս արար ամենայն քաղքին և գաւառին»⁴¹:

Հաջորդ թվականին, Պետրոս հիշատակագրի տվյալներով, թամուրջանները բռնել ու Աղթամարի կղզում բանտարկել էին Հաքթարիի (Ջուլամերիկի) քուրդ ցեղապետին ու կողոպտել Վասպուրականի հարավային շրջանները: «Ջոմանց գտուն ալբեցին, գոմանց գվաստակ կերան և զպահուստն գամէն գտան», — գրում է նա: Հենց նույն ժամանակ գրավում են նաև «անառիկ ամրոց Անին», որ շնայած վաղուց ի վեր կորցրել է իր նշանակությունը որպես արհեստագործության ու առևտրի կենտրոն, բայց դեռևս համարվում էր Հայաստանի ամուր բերդերից մեկը⁴²:

Անդրկովկասի ժողովուրդների դժգոհությունը թամուրջանների տիրապետության դեմ 1399 թ. արտահայտվեց զինված ելույթով: Վրաց Գեորգի VII թագավորի և Շաքիի տիրակալ Սիդի Ալիի միացյալ ուժերը հարձակվեցին Երնջակը պաշարած ջաղաթաչական զորքերի վրա, նրանց պարտության մատնեցին, 13-ամյա պաշարումից ազատեցին Զելաիրյան արքայազն Թահիրին և առավել ամրացրեցին բերդի պաշտպանությունը: Այս դեպքի մասին արժանահավատ գրանցումներ ենք գտնում հայկական մի շարք հիշատակագիրների, ինչպես նաև պարսկական պատմագիրների մոտ⁴³: Պետք չէ տարակուսել, որ հայերը նույնպես մասնակցել են թամուրջանների դեմ մղած այս մարտերին. ավելին, կան տվյալներ այն մասին, որ հայերը հերոսաբար կռվել են նաև որպես պաշարված բերդերի խիզախ պաշտպաններ. դուցե հենց Երնջակի բերդում է գրանցված այս հիշատակագրությունը. «Այսօր ի դուրս ելան մեր հա-

³⁹ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. III, Երևան, 1952, էջ 362—363:

⁴⁰ Տե՛ս Առս-Յաժե, նշված աշխատությունը, էջ 390:

⁴¹ Թ. Մեծովեցի, էջ 69:

⁴² Տե՛ս «ԺՊ դարի հիշատակարաններ», էջ 621:

⁴³ Տե՛ս Թ. Մեծովեցի, էջ 17, «ԺՊ դարի հիշատակարաններ», էջ 628, «Ժն դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 278—279, 287 ևն, Լ. Մելիքսեթ-Ռեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայկ., ի մասին, Բ, Երևան, 1936, էջ 107—108: V. Minorsky, Transcaucasica, Paris, 1930 էջ 94—96, Առս-Յաժե, նշված աշխատությունը, էջ 390—391:

յերս և բերդի թուրքերն և ժ (10) ջաղաթա սպանին, և է (7) մարդ բռնեցին, և բազում տուր առին»⁴⁴։

Լանկ-Թամուրի երրորդ առջավանքը։ Նկատի ունենալով իր տերություն արևմտյան երկրամասերում ստեղծված ոչ կայուն ու խառնակ վիճակը, Լանկ-Թամուրը, Երնջակի գրավման լուրն առնելով, 1399 թ. սեպտեմբերին ուժեղ սպառազինված բանակով դուրս եկավ Սամարղանդից ու սկսեց իր երրորդ արշավանքը դեպի Անդրկովկաս, Միջագետք, Ասորիք ու Փոքր Ասիա։ Մտնելով Իրանի Հյուսիսային նահանգները, նա անցավ Արաքսը, մտավ Մուղան և 7 ամիս շարունակ, մինչև 1400 թվականի ամառը ավերեց, գերեց ու կողոպտեց Վրաստանի և Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի շրջանները։ Գրիգոր Խլաթեցին մեղ արդեն ծանոթ հիշատակարանում այս արշավանքի մասին գրում է. «Մըր-մըռեալ զաղանութեամբ կատաղին այն Լանկ-Թամուրն, և դարձեալ ել երրորդ անգամ անթիւ զօրօք բաղմութեամբ, առաւել քան զառաջինն և զերկրորդն։ Եւ եկն եկաց ի վերայ աշխարհին Վրաց յաշնանային յեղանակէն մինչև յամառայինն, ամիսս է (7), աւելի և ոչ պակաս։ Եւ առեալ բազում ամրոցս, և սպան զբազումս ի նոցանէ, մինչև զրեթէ զամենայն արս կոտորեաց, զորոց զկանայս և զտղայս գերի խաղացոյց անթիւս և անհամարս»⁴⁵։

Գեորգի VII թագավորը և նրա եղբայրները, ինչպես Թ. Մեծոփեցին է վկայում, «զամենայն ազգն Վրաց և Հայոց յամրոցս արկեալ պահէին»։ Բայց զտնվում են զավաճաններ վրաց ազնվականներից, որոնք մատնում են թշնամուն բերդերի գաղտնի կաժանները։ Թամուրյան զորքերը այստեղ ևս մեծ ավերածություններ են գործում և «աւելի քան զվաթսուն հազար» գերի տանում⁴⁶։ Արևելյան Վրաստանի և Հյուսիսային Հայաստանի շատ բնակավայրեր վերածվեցին ավերակների, շատ շրջաններ՝ անբնակ դարձան։

Սրանից հետո Լանկ-Թամուրն իր բանակն ուղղեց դեպի Փոքր Ասիա և ծանր հարված հասցրեց օսմանյան թուրքերին։

Օղուզ կոչվող վաշկատուն ցեղերը, որ թուրքերի նախնիներն են համարվում, Միջին Ասիայից սկսել էին ներթափանցել Անատոլիա տակավին սելջուկների նվաճողական արշավանքների շրջանում։ Սակայն հիմնական զանգվածով նրանք հորասանից արևմուտք շարժվեցին՝ տեղի տալով մոնղոլական ցեղերի հաղթական գրոհներին, և տասնամյակների ղեգերումներից հետո Փոքր Ասիա մտան XIII դարի կեսերին։ Օղուզների ցեղապետ էրթոդուլը, ծառայության մտնելով Իկոնիայի սուլթանի մոտ, իր հորդայի համար բնակության երկրամաս է ստանում Անկարայից արևելք և Բուրսայից արևմուտք ընկած տարածություններում։ Էրթոդուլին հաջորդում է իր Օսման որդին, որը բեկի կոչում է ստանում և ճանաչվում որպես Բյուզանդական կայսրության ռահմանամերձ շրջանների կառավարիչ։ Օգտվելով մոնղոլների կողմից սուլթանի կարգված թուլամորթ Գիյաս-ադ-դին Մասուդ II-ի դեմ բարձրացված ապստամբությունից, 1299 թ. Օսմանն սկսում է կառավարել ինքնուրույն։ Այս թվականը հենց համարվում է Օսմանյան պետության անկախ գոյության սկիզբը։ XIV դարի սկզբներին սելջուկյան սուլթանության փլատակների վրա

⁴⁴ «ՃԳ դարի հիշատակարաններ», էջ 610։

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 628։

⁴⁶ Թ. Մեծոփեցի, էջ 66։ Սարգիս գրիչը Տաթևում շարադրած իր հիշատակարանում հայտնում է, որ «զամենեան ի սուր և ի գերութիւն վարեաց, թուով ճԹ (100.000)-աւ զբեցաւ զկորուստն» («ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 5)։

ստեղծված 10 կիսանկախ իշխանություններից օղուզ-թուրքերի իշխանությունը ուժեղացույցներից էր: Իրենց նշանավոր ցեղապետի անունով օսմանցի (օսմանլի) կոչվող այս թուրքերը XIV դարում հաղթական պատերազմներ մղեցին թուրքական մյուս իշխանությունների դեմ և օր-օրի ընդարձակելով իրենց տիրույթները՝ դարավերջին միահեծան տերը դարձան ողջ Փոքր Ասիայի:

1358 թ. սուլթան Ուրխանն անցնում է Հելեսպոնտն ու զբաղում Գալիպոլին. այնուհետև սկսվում են օսմանցիների նվաճումները եվրոպական մայրցամաքում: 1393 թ. Յըլգըրում (կաթակենահաս) սուլթան Բայազիտը գրավում է Բուլղարիան, իսկ երեք տարի հետո՝ 1396 թ. Նիկոպոլի մոտ ջախջախիչ պարտության մատնում թուրքերի դեմ խաչակրաց արշավանքի ելած հոմանկարապետական ուժերին, որոնք նախահարձակ էին եղել Հունգարիայի թագավորի գլխավորությամբ:

Օսմանյան կայսրության ռազմա-քաղաքական հաղթանակների այս շարքանում էր, որ Լանկ-Թամուրը հարձակվեց Թուրքիայի արևմտյան նահանգների վրա⁴⁷: Կարճ ժամանակում նա օսմանցիներից գրավեց Սեբաստիա և Մելիտինե քաղաքները՝ Փոքր Հայքում, որոնց բնակչության զգալի մասը հայեր էին: Սեբաստիայի բերդի պաշտպանները համաձայնվեցին զենքը վար դնել՝ պայմանով, որ իրենց արյունը չթափվի: Նենգ ու անգութ Թամուրը կարգադրեց մի փոս փորել ու կենդանի թաղել նրա մեջ 3—4 հազարի չափ մարտիկների: Այսպիսով, «կատարեց» իր ուխտը և շահեց նրանց արյունը⁴⁸:

«Ի սոյն ամի,— գրում է այդ մասին մի հայ հիշատակագիր,— Թամուր բեկն էսո զՍեաստ քաղաք և քանդեաց և տերեաց, և սրախեղող արար զամենեսեան, և զբաղումս գերեաց՝ ի կանանց և ի տղայոց. և ԳՌ (3000) մարդ երկիր բացեալ և կենդանոյն թաղեալ՝ զայնոսիկ, որ նետ արձակեցին ի նա»⁴⁹:

Այնուհետև նա մտավ Եգիպտոսի մամուլներին տիրապետության սահմանները, ավերեց Հալեպն ու Դամասկոսը, իսկ քիչ անց, 1401 թ. կեսերին, Մերդինն ու Բաղդադը՝ Միջագետքում: Այս վայրերում ևս թամուրյանները անասելի անգթություններ գործեցին. հարյուր հազարավոր անմեղ մարդկանց զուգներին քուրդեր կալմեցին, մանկահասակներին սմբակակոխ ոչնչացրեցին:

1401—1402 թթ. ձմեռն անցկացնելով Դամասկոսում, գարնանը Թամուրը ձեռնարկեց նոր արշավանք օսմանյան թուրքերի դեմ, որոնք վերագրավել էին Սեբաստիան ու Նրզնկան: Անկարայի մոտ 1402 թ. հուլիս ամսին տեղի ունեցավ վճռական ճակատամարտ Լանկ-Թամուրի և սուլթան Բայազիտ I-ի միջև: Վերջինս պարտության կրեց ու գերվեց Թամուրի կողմից: Այս դեպքերից հետո թվում էր, թե իսպառ վերացավ Օսմանյան կայսրությունը. նրա փոքրասիական երկրամասերի վրա գլուխ բարձրացրին սելջուկյան ընկճված ավատատեր-իշխանները, որոնք թամուրյանների թողալովությամբ վերականգնեցին կիսանկախ իրենց իշխանությունները:

1403 թ. Լանկ-Թամուրը կրկին արշավեց Վրաստան ու Աբխազիա: Իբրահիմ Շիրվանշահի միջնորդությամբ, որը նրա դաշնակիցն էր, հաշտվեց վրաց

⁴⁷ Տե՛ս *А. Крымский, История Турции и ее литературы*, М., 1916.

⁴⁸ Տե՛ս Արապշահ, էջ 109—110, Թ. Մեծովեցի, էջ 65: «Ժն դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 288:

⁴⁹ «Ժն դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 3—4:

Գևորգի VII թագավորի հետ, վերջինս ընդունեց թամուրյանների իշխանությունն ու մոտեց մեծ փրկալձար:

Այսպիսով, 1399—1403 թթ. պատերազմական գործողությունների ավարտից հետո Լանկ-Թամուրը դարձավ ողջ Անդրկովկասի, Փոքր Ասիայի, Միջագետքի ու Սիրիայի տիրակալ: Նրա գերագույն իշխանությունը ճանաչեց նաև Եգիպտոսի սուլթանը:

1403—1404 թթ. Թամուրն իր բանակով ձմեռեց Ղարաբաղի դաշտային մասում, իսկ դարնանը մեծ ավարով ու գերիներով վերադարձավ Սամարղանդ: Մեռավ 1405 թ. փետրվարին, 70-ամյա հասակում, դեպի Զինաստան ձեռնարկած մեծ արշավանքի ճանապարհին:

Նրա մահվան լուրը ցնծությամբ ընդունվեց նվաճված ժողովուրդների կողմից. «Յայամ ամի,—գրում է այդ մասին մի հիշատակագիր,—մեռաւ Թամուր զան, որ Ի. մի (21) ամ իբրև ղբաժակ բարկութեան առեալ էր՝ զնա սաստաւած ի ձեռն, և ում կամէր արբուցանէր, զի յարեւից մինչև ի մոռոս արեւու զամենեսին հասարակ գերեց՝ զհաւատացեալսն և զանհաւատս, զամենեւեան սրախողխող արար»⁵⁰:

3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԿԱՐՍ-ԿՈՅՈՒՆԼՈՒ ԹՈՒՐԳՄԵՆՆԵՐԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱԿ

Թամուրի մահվանից հետո նրա հսկայածավալ պետությունը, որ ստեղծվել ու գոյատևում էր բռնությամբ ու ահաբեկումով, սկսեց արագությամբ բալթալվել: Գահաժառանգների միջև ծայր առան արյունալի կռիվներ: Միրանշահը, որը հոր կողմից զրկվել էր թամուրյան պետության արևմտյան երկրների («Հուլավուրի թախթի») վրա իշխելու իրավունքից և տիրում էր միայն Հայաստանի ու Վրաստանի վրա, սկսում է պատերազմ իր որդու՝ Միրզա-Օմարի դեմ: Թամուրի մյուս որդին՝ Շահուխը, որը պաշար էր մղում պետության արևելյան շրջաններում Միրանշահի մյուս որդի Նալիլի դեմ, միաժամանակ շարունակում էր Միրանշահին՝ Միրզա-Օմարի դեմ նրա մարտերում:

1405 թ. ամռանը Միրզա-Օմարի կողմից բանտ նետված Աբուբաքր եղբայրը փախչում, միանում է հորը՝ Միրանշահին, և նրանք երկուսով արշավում են դեպի Ասրպատական՝ Միրզա-Օմարի դեմ: Զորքը լքում է Միրզա-Օմարին, և Աբուբաքրը Սուլթանիկում իր հորը հայտարարում է փաղիշահ: Ոգտվելով միջդինաստիական այս պայքարից, կարճ ժամանակով (1406 թ. մայիս-հունիս) Շիրվանշահ Իբրահիմը, որն իր շուրջն էր համախմբել թամուրյան տիրապետությունից դժգոհ և այդ ծանր լուծը թոթափելու համար առիթ որոնող տեղական մի շարք տիրակալների (Վրաց թագավորը, Շաքիի, Գանձակի ու Արդաբիլի տերերը և այլք) գրավում է Թավրիզը: Շուտով, սակայն, դահակալական պայքարի ասպարեզ է մտնում Կարա-Յուսուֆը⁵¹: Սա Զեյախրյան սուլթան Ահմադի հետ միասին Լանկ-Թամուրի վերջին արշավանքի ժամանակ պարտություն կրելով Միջագետքում՝ ապաստանել էր Եգիպտոսում,

⁵⁰ «Ժն զարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 53:

⁵¹ Այս գեպեքերի մասին տե՛ս Մ. Մ. Петрушевский, Государства Азербайджана в XV в. Сборник статей по истории Азербайджана, вып. I, Баку, 1949, էջ 153—156:

որպես քաղաքական վտարանդի: Թաժուրի մահվանից անմիջապես հետո նա սկսում է ուժեր հավաքել՝ թաժուրյանների դեմ դուրս գալու նպատակով:

Կարա-Յուսուֆին հպաշտակություն են հայտնում և զինական օգնություն ցույց տալիս Բաղևշի քուրդ ամիր Շամս-ադ-դինը, Ոստանի ամիր Եղվինը և ուրիշներ: 1406 թ. աշնանը նա պարտության է մատնում Արուրաքը և զրավում Թավրիզը: 1407 թ. արշավում է Վրաստան (ճակատամարտում սպանվում է Գեորգի VII թագավորը), դերեվսրում է 15 հազար մարդ: Յուսուֆի և թամուրյանների վերջին բախումը տեղի ունեցավ 1408 թ. ապրիլի 21-ին՝ Թավրիզի մոտակայքում: Միրանշահը, որ իր եղբայր Շահուխից 20 հազարանոց օգնական ուժ էր ստացել, փորձում է վերահաստատել իր իշխանությունը, սակայն կատարյալ պարտություն է կրում և սպանվում: Կարա-Յուսուֆը տիրում է Հայաստանի մեծ մասին ու Ատրպատականին՝ մինչև Արդաբիլ ու Սուլթանի: Այնուհետև նա նվաճողական կոմիսներ է սկսում Միջագետքում և Փոքր Ասիայում: 1409 թ. գրավում է Մերզինը, 1410 թ. Մշո դաշտում ջարդում է Ադ-կոյունլու Կարա-Յուսուֆ Օսմանին և պաշարում Դիարբեքիրը (Ամիդ) և Արզնին:

Օգտվելով Կարա-Յուսուֆի բուցակայությունից, ջեկիրյան սուլթան Ահմադը փորձում է դուրս գալ իր «դաշնակից» ահաճ ընկերակցությունից: Այդ նպատակով նա դաշնակցում է Շիրվանշահ Իբրահիմի հետ: Լուր ստանալով այդ մասին, Կարա-Յուսուֆը շուտափույթ հաշտություն է կնքում ադ-կոյունլուների հետ, արագ արշավով վերադառնում է Ատրպատական և 1410 թվականի օգոստոսի 30-ին տեղի ունեցած ճակատամարտում պարտության է մատնում ապստամբներին ու խեղդամահ անում սուլթան Ահմադին⁵²: Հաջորդ թվականին նա ջեկիրյաններից զրավում է նաև Բաղդադը և, այսպիսով, Ատրպատականի, Հայաստանի և Իրաքի վրա հաստատում է կարա-կոյունլուների տիրապետությունը (1410—1468):

Աշխարհակալ մի պետության տիրակալ դառնալուց հետո էլ Կարա-Յուսուֆը չզավաճանեց քոչվորական կենցաղին ու հոգերանությունը: Նա գահն անվանապես հանձնեց իր Փիր-Բուղադ որդուն, իսկ ինքը՝ Թավրիզից փոխադրվեց Հայաստանի կենտրոնական շրջաններից մեկը՝ Վաղարշակերտ (Ալաշկերտ), իրեն հարադատ մի միջավայր, ուր ապրում էին նստակյաց հայեր՝ երկրի բուն բնակիչները, և քոչվոր թուրքմեններ՝ Կարա-կոյունլու ցեղախմբի ամենառազմունակ Բահարլու ցեղը, որի տաջնարդն էր ինքը՝ Կարա-Յուսուֆը:

Կարա-Յուսուֆին իշխեց համեմատաբար խաղաղ պայմաններում: Նրա մղած պատերազմներն ու պատժարշավները մեծ մասամբ տեղական բնույթ ունեին: 1411 թվականին նա պարտության մատնեց ապստամբության գլուխ պարզած Շիրվանշահ Իբրահիմին և Վրաց Կոստանդին թագավորի միացյալ զորքերին: (Հիմքեր կան ենթադրելու, որ այս ապստամբությանը մասնակցել են նաև հայ ֆեոդալներ)⁵³:

1416 թվականին, Ախալցխայի մահմեդականների սադրանքով, Կարա-Յուսուֆն արշավեց Վրաստան ու զրավեց Ախալցխա քաղաքը. «Եւ դամենեւեան,—ասում է ժամանակակից մի գրիչ,—առհասարակ դարսն ի սուրն սուրբի մաշեալ, և զկանայս և զմանկունս զերի վարեալ»⁵⁴: Գրիգոր Խլաթեցին

⁵² Տե՛ս Թ. Մեծովկեցի, էջ 72—73:

⁵³ Տե՛ս «Ժն դարի հիշատակարաններ», Ա, Առաջարան, էջ 13—14:

⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 181—187:

հայտնում է, որ գերվածների թիվը 10 հազարից ավելի է եղել⁵⁵, իսկ Թ. Մեծոփեցին՝ «տուխի բան պիեց հազար» է հաշվում⁵⁶:

1418 թ. Կարա-Յուսուֆին արշավեց Հյուսիսային Միջագետք, առաջ մասով Սիրիա, բայց՝ լսելով Փիր-Բուզադ սրբու մահվան լուրը, հաղթարձավ: Այդ մասին Թ. Մեծոփեցին, օգտագործելով ժողովրդական թեմայի մի դարձվածք, տեսնում է. «Դարձեալ գնաց յետ աշտորիկ ի Տիարպէկն և էջ ի վերայ կողմանն Շամայ իբրեւ աղուէս, և ջղջկան տկար յետս դարձաւ»⁵⁷:

Թամուրջանների տիրապետության և ամենամյա կործանիչ պատերազմների սարսափները ճաշակած հայ ժողովրդի համար Կարա-Յուսուֆի իշխանության տարիները խաղաղ էին թվում: «Եւ եղև,— գրում է Թ. Մեծոփեցին,— ի նոյն ժամանակս խաղաղութիւն... և շինութիւն ամենայն աշխարհիս, մինչ զի Արճիշու մինչ ի գաւառն Արարատեան մարդիկ ի յաւեր ոչ բնակէին, այլ ի շէնս բնակէին. և թէպէտ հարկատուհանութիւնն բաղում էր. սակայն խաղաղութիւնն առանց խռովութեան էր»⁵⁸: Իսկ Գրիգոր Խլաթեցին ավելացնում է, որ Կարա-Յուսուֆը.

Արար բազում խաղաղութիւն
Եւ աջողումն մարդկային.
էր էմնութիւն և էմնութիւն,
Ամենեկն անգողութիւն⁵⁹:

Խաղաղության այս մի քանի տարիներին ժողովուրդը հնարավորություն ստացավ վերականգնելու քայքայված տնտեսությունը և, նույնիսկ, որոշ վայրերում շինարարական ու վերանորոգչական աշխատանքներ կատարվեցին: Այսպես, օրինակ, վերաշինվեց Կարս քաղաքը («Եղև շինութիւն և նորոգութիւն հռչակաւոր քաղաքիս Կարուց»)՝⁶⁰ և այլն:

Երկար շտեպ, սակայն, համեմատաբար բարվոք այս շրջանը: 1419 թվականին խորասանի և Իրանի հարավային ու արևելյան մասերի տիրակալ Շահ-Ռուխի հետ դադարի պայմանավորվածությամբ, կարա-կոյունլուների պետության արևմտյան սահմանների վրա հարձակում գործեց Աղ-կոյունլու Օսմանը: Քիչ անց դինական մեծ ուժերով արևելքից արշավեց նաև Շահ-Ռուխը: Կարա-Յուսուֆը դուրս եկավ նրա դեմ, բայց մահացաւ՝ ռազմերթի ճանապարհին, 1420 թվականի նոյեմբերին:

Կարա-Յուսուֆի մահը խուճապ է առաջացնում նրա բանակում. նահանջի ճանապարհին անզուխ այդ զորքը մեծ խժժություններ է դործում: Ժամանակակից մի գրիչ հաղորդում է, որ «Յամի ութհարիւր և եւթանասուն թուականի Հայոց (1421), և յետ մահուան Ղարա-Յուսուֆին, եղև խռովութիւն և յոյժ ստանումն ընդ ամենայն երկիրս Հայաստանեայց, զի հեծեալօրքն ամենայն շփոթեալ՝ զմիմեանս հարկանէին և կողոպտէին»⁶¹:

⁵⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 280—281:

⁵⁶ Թովմա Մեծոփեցու Յիշատակարանը, հրատ. Կ. Կոստանյանց, Թիֆլիզ, 1892, էջ 62:

⁵⁷ Թ. Մեծոփեցի, էջ 78:

⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 73:

⁵⁹ «Ժժ դարի հիշատակարաններ», Լե, էջ 289:

⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 134:

⁶¹ Նույն տեղում, էջ 254, հմմտ. նաև էջ 281:

Շահնուխին իր հսկայական բանակով, առանց զիմադրության հանդիպելու, հասնում է մինչև Խլաթ:

Կարա-Յուսուֆի Իսքանդար օրդին, որ կոչում էր պետության անհամայն սահմաններում Աղ-կոյունլու Օսմանի ղեմ, պարտության է մատնում նրան և 150 հազարանոց բանակով գալիս է թամուրջաններին ընդառաջ: Վճռական ճակատամարտը տեղի է ունենում Վաղարշակերտի դաշտում, Բագվանի մոտ, 1421 թ. օգոստոսի 1-ին: Կարա-կոյունլուները խայտառակ պարտություն են կրում. Իսքանդարն ու իր եղբայր Սպանդիարը (կոչվում է նաև Իսպենդ ու Ասպահան) փախչում են Մերզինի ու Մոսուլի կողմերը, իսկ Շահնուխը մեծ ավարով վերադառնում է Խորասան⁶²:

Թամուրջաններն իրենց հետ տանում էին մեծ թվով գերիներ. «Կին և տղայքն ի թիւ շանկան, զոր գերեցան և կոխեցան»,—հայտնում է Գր. Խլաթեցին⁶³, բայց շատ ավելի զոհեր է տալիս հայ ժողովուրդը՝ այդ տարիներին բնական արհամիրքներից՝ մորեխի հետեանքով առաջացած սովից և մահտարածամից:

1419 թ. «ըստ անշափութեան աւազոյ ծովու» մորեխ է հայտնվում, որ թանձրախիտ ծածկում է «զգաշտ և զլերինս, զսար և զծոր միահաղոյն, ի Սալմաստայ մինչ յԱրզրուտմն»⁶⁴: Բայց այդ տեղի է ունենում հնձի ժամանակ, ուստի հնարավոր է լինում բերքի մի մասը փրկել: Իսկ մյուս՝ 1420 թ. և հետագա տարիներին մորեխն ավելի մեծ ավերածություն է գործում, որի հետևանքով սովի են մատնվում Հայաստանի բազմաթիվ շրջաններ:

Շահնուխի վերադարձից հետո Հայաստանում կրկին հայտնվում է Կարա-Յուսուֆի օրդի Սպանդիարը. նա ասպատակում է Արճեշի և Արծկեի շրջանները, քանդում Բասենի և Ավնիկի ամրությունները և, հատկապես, մեծ վնասներ է պատճառում Կարին քաղաքին. «զԿարնոյ քաղաքն՝ զԱրզրում քան զամենայն խիստ աւերեց»,—գրում է Գր. Խլաթեցին, գրավում է Թավրիզը, սակայն կարճատև: Շուտով հայտնվում է Իսքանդարը և փախուստի մատնում իշխանատենչ եղբորը:

Եվ այսպիսով, Իսքանդարին հաջողվում է վերահաստատել կարա-կոյունլուների պետությունը՝ իր նախկին սահմաններով: Ժամանակակից մի հիշատակագիր հայտնում է, որ նա տիրել է «Պարսից և Բաբելացոց, Հայոց և Միջագետաց Ասորոց, յԱրարատեան տանէն Հայոց՝ մինչ յԵփեսական, ի Մերզին, ի Բաղդադ, ի Սուլթանիայ, և ի Գանձակ շահաստանն Թաւրէզ և մինչ ի գետն Քուտ»:

XV դարի 20-ական թվականներին տեղի ունեցած շարունակական պատերազմների, գաղթների ու տեղահանությունների, ինչպես նաև բնական արհամիրքների հետեանքով Հայաստանի շատ շրջաններ անմարդաբնակ էին դարձել: Աղգաբնակչության կազմի մեջ տեղի էին ունեցել զգալի փոփոխություններ. քրդական ու թուրքական մի շարք քոչվոր ցեղեր կայուն բնակություն էին հաստատել Հայաստանի բարեբեր շրջաններում: Այդուհանդերձ Իսքանդար Կարա-կոյունլուն զգալի չափով հայ էթնիկական տարրի վրա էր հենվում՝ կենտրոնաձիգ ուժեղ պետություն ստեղծելու իր ծրագիրն իրականացնելիս: Նա իրեն շահ-ի Արման (թագավոր Հայոց) էր կոչում, պետական բարձր

⁶² Տե՛ս Թ. Մեծովեցի, էջ 81, հմտ. «ժն դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 250, 282 և այլն:

⁶³ «ժն դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 282:

⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 225, 226, 375:

պաշտոնների էր առաջ բաշռում հայ ֆեոդալական տների որոշ ներկայացուցիչների, իր զորքերի մեջ հավաքագրում էր նաև հայ սազմիկների և այլն⁶⁵։

1422—1427 թթ. Իսթանդարը համառ պայքար ծավալեց Հարավային Հայաստանի մի շարք շրջաններում՝ Բաղեշում, Ռշտունիքում, Խիզանում և այլուր հաստատված քրդական կիսանկախ ամիրությունների դեմ, որոնք տեղական շահերից ելնելով, բախվում էին կենտրոնական իշխանությանը, վտանգի պահին լքում էին իրենց սյուլեքներին և հաճախ հանդես գալիս թշնամիների բանակում։ Իսթանդարը դիտակցում էր, որ կարա-կոյունլուների բնագործակ պետության ամրապնդման և արևմտյան սահմանների ասպհովման համար անհրաժեշտ է սանձել կիսանկախ ամիրների կենտրոնախույս ձգտումները, թույլ չտալ, որ նրանք փոխադարձաբար առապատակեն միմյանց տիրույթները⁶⁶։ Եվ նա ծրագրված պայքար սկսեց Բաղեշի ու Ռշտունիքի քրդական ամիրությունների դեմ։ 1422 թ. օգոստոսին պաշարեց Բաղեշի ամիրության կարևոր կենտրոններից Խլաթը և սպանեց իր փեսա Շամս-ադ-դին ամիրին։ Խլաթի բերդը գրավել նրան շահողվեց, բայց այրեց քաղաքը⁶⁷։ Այնուհետև պաշարում է Աղվանք բերդը, հաջերը դիմադրում են, բայց պարավում և 200-ից ավելի զոհ են տալիս⁶⁸։ Այս վայրերից կարա-կոյունլուները 500 զերի են վերցնում։ 1423 թ. Իսթանդարը թունավորում է ամիր Եղգինի որդի Մելիք-Մահմադին, որը իր հոր մահվանից հետո (հավանաբար մ.հ. 1419 թ.) Վանի ու Ոստանի ամիրն էր դարձել։ Շամսու կոչվող քրդական ցեղապետների այս ընտանիքը տիրում էր Վասպուրականի հարավային գավառների վրա։ 1424 թ. Իսթանդարը ձերբակալում է Մելիք-Մահմադի եղբայր սուլթան Ահմադին ու պահանջում առանց դիմադրության հանձնել իրեն ամիրության բոլոր բերդերը։ Մերժում ստանալով, Իսթանդարը սպանում է նրան ու մեծ զորքով արշավում Ռշտունիք։ Հիսուն օր ապարդյուն պաշարում է Վանի բերդը։ 1425 թ. զարնանը Իսթանդարի զորքերը նորից են հայտնվում Ռշտունիքում, մեծ ավերածություններ գործում ու շարունակում Վանի պաշարումը։ Սուլթան Ահմադի որդի Մելիք-Ասադը ստիպված հանձնում է բերդը և անցնում Զուլամներիկ⁶⁹։ Պարտություն է կրում ու սպանվում նաև քրդական նույն ֆեոդալական տան անդամներից ամիր Բահա-ադ-դինը, որը իշխում էր Ուրմիայում⁷⁰։ Այսպիսով, երկու տարի տևող մարտերից հետո, կարա-կոյունլուներին հաջողվում է տիրել Շամսույան տան բոլոր տիրույթներին։

Ի պաշտպանություն Իսթանդարի կողմից սննդադրող քրդական ամիրայու-

65 Հ. Փափազյան, Մի էջ Արևելյան Հայաստանի քաղաքական կյանքի պատմությունից («Տեղեկագիր», 1955, № 8, էջ 84—88)։

66 Ռշտունիքի ու Բաղեշի ամիրությունները, օրինակ, հաճախ զուրս էին գալիս մեկը մյուսի դեմ ու փոխադարձաբար ավերում գյուղեր ու շրջաններ։ Այսպես, 1408 թ. Բաղեշի Շամս-ադ-դին ամիրը և Կարա-Յուսուֆը «շատ ատի արարին Վանայ և Ոստանայ»։ Հաջորդ տարին Շամս-ադ-դինի հեծելազորը արշավեց Շատվան (Ռշտունիքում) և այրեց այն։ Ռշտունիքի ամիր Եղգինը պատասխան արշավանք կազմակերպեց. «եւ բարկացեալ Ամիր-Եղգին զնաց և այրեաց Կ (60) զեղ ի Բաղիշոյ» (ՄԺ, I, էջ 119)։ Այս նույն անցուդարձերը Սամուկի շարունակողը (էջ 173) դնում է 1419 թ. տակ։

67 ՏԷ՝ս «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 283, Բ. Մեծովեցի, էջ 84։

68 ՏԷ՝ս «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 284, Բ. Մեծովեցի, էջ 83։

69 ՏԷ՝ս Բ. Մեծովեցի, էջ 84։

70 ՏԷ՝ս Ս. Մուրադյան և Ն. Մարտիրոսյան, Ցուցակ ձեռագրաց Մշոյ ս. Առաքելոց-Յարդ-մանչաց վանքի և շրջակայից, Երուսաղեմ, 1967, էջ 111։

թյուններին, Վանա լճի հյուսիսային շրջաններում հանդես է գալիս Աղ-կոյունլու կարա-Յուլուք Օսմանը, որին մի հայ հիշատակագիր կոչում է՝ «թագաւոր ամենայն Միջագետաց, պարոնաց պարոն շահ Օթման Պահատուր»։ Երեք տարի պաշարումից հետո, 1425 թվականին նա գրավում է Երզնկան, աստատակում Արճեշի և Արծկեի շրջանները՝ գերեվարում բնակչությունը⁷¹։ Կարա-կոյունլուները 1426—28 թթ. հակահարված են տալիս աղ-կոյունլուների ու Բաղեշի բուրդ ամիրների միացյալ ուժերին, և ապարդյուն պաշարում են Բաղեշի բերդը։ Միաժամանակ պատերազմական դործողություններ են սկսում պետություն ռարբեր մասերում իրենց գոյությունը պահպանած կիսանկախ իշխանությունների դեմ։ 1426 թվականին վերջ է տրվում Արտազի (Մակվի) հայկական իշխանությանը, որը գտնվում էր կաթոլիկ հայ ֆեոդալ Սոյուրդաթմիրի ձեռքին⁷²։ Այնուհետև Իսքանդարը հարձակվում է Շիրվանի վրա, ստիպում Շիրվանշահ հալիլուլլահ I-ին (1417—1462) ենթարկվել կարա-կոյունլուներին, ապա ներխուժում է թամուրջանների տիրապետության սահմաններն ու գրավում Սուլթանի, Զենջան ու Ղազվին քաղաքները։

Բախումը թամուրջանների ու կարա-կոյունլուների միջև դառնում է անխուսափելի։ 1428 թ. հոկտեմբերին Իսքանդարի դեմ պատերազմական դործողություններ է սկսում Շահուխի զորահրամանատարը, իսկ 1429 թ. մայիսին զլխավոր ուժերով հանդես է գալիս ինքը՝ Շահուխը։

Սալմաստի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում Իսքանդարը պարտություն է կրում։ Թամուրջաններն աստատակում են Հայաստանի տարբեր շրջանները. հատկապես տուժում է Վասպուրականի և Քաջբերունիքի բնակչությունը։ Անդրադառնալով այդ գեղերին Դավիթ զրիչը հայտնում է, որ Շահուխը «աւերեալ քանդեաց բազում տեղիս, և զբազումս գերեաց, նաև չերկիրն Վասպուրականի և Քաջբերունոյ՝ կրն և տղայ ոչ մնաց, այլ զամենայն առեալ տարաւ ի Սամրղընդ»⁷³։

1430 թ. գարնանը կարա-կոյունլուների պետության գահը հանձնելով Իսքանդարի եղբայր Աբու-Սալիդին, Շահուխը վերադարձավ Սամարղանդ։

Այս զորաշարժերի ու աստատակությունների ընթացքում ժողովուրդն ստիպված էր ծվարել անմատչելի լեռնածերոյերում, փախչել իր բնակավայրերից, երկիրը թողնելով անմշակ։ Դրա հետևանքով 1431 թ. Հայաստանում և Ադրբեջանում սով է սկսվում, որն իր հերթին մարդկային մեծ զոհեր է կրանում։

1431 թ. Իսքանդարն սպանում է իր Աբու-Սալիդ եղբորը և վերադարձվում գահը։ 1434 թ. արշավում է Շիրվան, որի ընթացքում նրա զորքերն անխնայաբար ոչնչացնում են Շիրվանի զարգացած շիրամապահության հիմքը՝ թթևի ների ալգինները։ Այնուհետև արշավում են «չայնկոյս զրանն Դարբանդո» (Դաղըստան). մեկ տարի մնում են այնտեղ ու «սրախովոյդ տունելով զլեռնականս և զգաշտականս» ետ վերադառնում⁷⁴։

Շիրվանշահ հալիլուլլահի խնդրանքով 1435 թ. Շահուխը երրորդ անգամ

⁷¹ Տե՛ս «Ժե գարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 326։

⁷² Տե՛ս նույն աղբյուր, էջ 353, 376։ Արտազի հայկական իշխանության մասին ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդել Կլավիսոն, որը 1404 թ., որպես Սոլանիայի թագավորի գնացան, առցանց էր Հայաստանով դեպի Սամարղանդ (տե՛ս Շ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հատ. Ա, Երևան, 1932, էջ 114—116)։

⁷³ «Ժե գարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 419։

⁷⁴ Թ. Մեծովեցի, էջ 100։

պատերազմական դործողություններ և ծավալում Իսթանդարի դեմ: Թամուր-յանները պաշարում են Նրնջակի բերդը. Իսթանդարը փախչում է պետության արևմտյան շրջանները: Մանր վիճակ է ստեղծվում հայ ժողովրդի համար: Շուրջ մեկ տարի նրանք ավերում ու հրո ճարակ են դարձնում անպաշտպան գյուղերն ու շենքերը, կողոպտում, գերում ու հավատափոխ են անում բնակչությանը: Շատ-շատերը թողնում են իրենց հայրենի օջախը և գաղթում այլ երկրներ: Բաղմաթիվ հիշատակագիրներ նկարագրել են սրտաճմլիկ այս դեպքերը, Աստվածատուր գրիչը, Կոտայքի Արծնի գյուղից, հայտնում է, որ Շահ-ուսխը Իսթանդարի «անգութ, և անպարտապահ, և անողորմ, զորքերով անասելի ավերած և վերայ աշխարհիս Հայոց: Զի զոր սրով կոտորեաց, և զոր անողորմ գերի վարեաց և կոտոյս, և զոր սովամահ եղան, և զոր մահն տարաւ, և զորս դաշլը և դազանք կերան և պատառեցին, և մնացեալքն այսր և անոր փախեան բնաջինջ և մահն յաշխարհն Վրաց»⁷⁵:

Զղալի գատարելվում է Սյունյաց երկիրը: Բեշքեն Օրբելյանը 6000 տուն⁷⁶ հայ բնակչության գլուխն անցած, դիմադրելով Շահուսխին, անցնում է կողի, որ կալվածքներ է ստանում Վրաց Ալեքսանդր թագավորից⁷⁷:

Շահուսխն այս անգամ ևս վերջ չի տալիս կարա-կոյունլուների իշխանությանը: Իսթանդարի Զհանշահ եղբայրը հնազանդվում է Շահուսխին և ստանում դահր. 1436 թ. դարնանը թամուրյանները վերադառնում են Խորասան:

Իսթանդարը իր պետության արևմտյան շրջաններում պատրաստություններ էր տեսնում իշխանությունը վերստին գրավելու: Նա փոքրաթիվ ուժերով հաջող մարտեր է մղում ադ-կոյունլուների դեմ: 1435 թ. մի ճակատամարտում սպանում է Կարա-Յուլուք Օսմանին ու բարձրաստիճան շատ զործիշների, այնուհետև արշավում Սերաստիաչի, Թոխաթի, Խարբերդի ու Գերջանի շրջանները և կաղմակերպում հայ բնակչության բռնադատված Այրարատյան և Սյունյաց նահանգների նոսրացած բնակավայրերում նրանց վերաբնակեցնելու նպատակով: Ժանապարհին ցրտից ու սովից մեռնում է 700-ից ավելի մարդ⁷⁸:

1437 թ. Իսթանդարը բախվեց Զհանշահի հետ և սկզբից սրուշ հաջողություն ունեցավ⁷⁹, բայց զրույթունը շուտով փոխվեց: Իսթանդարի հրամանատարության ներքո գործող զորախմբերը, հոգնած ու ձանձրացած հարառեկ պատերազմներից, լքեցին նրան ու անցան Զհանշահի կողմը: Իսթանդարը պատասխարկեց Նրնջակի բերդում՝ պայքարը շարունակելու վճռականությամբ, բայց սպանվեց իր Շահ-Կուրադ սրդու կողմից⁸⁰:

Նվ սակավ ժամանակով, ինչպես հաղորդում է Թովմա Մեծոփեցին, խաղաղություն տիրեց, որովհետև Իսթանդարի կենդանության օրոք, Խորասանից սկսած մինչև Նգիսպոս, երկիրը վրդովման և ալեկոծման մեջ էր, և միայն նրա մահվանից հետո հպատակ ժողովուրդները շունչ քաշեցին:

⁷⁵ «Ժեն դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 485:

⁷⁶ Թ. Մեծոփեցու պատմության հրատարակության մեջ ասված է. «առելի քան զ60.000 բրիստոնեայ տունս» որ զրշագրական աղավաղում է անշուշտ: Մաշտոցի անվան Մատենադարանի բոլոր ձեռագրերը տալիս են «առելի քան զ200» (6000), ընթերցվածքը, որը գտնում ենք նաև Ղ. Ալիշանի մոտ (տե՛ս «Սիրտական», Վենետիկ, 1893, էջ 96):

⁷⁷ Տե՛ս Թ. Մեծոփեցի, էջ 117—118, «Ժեն դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 466—470:

⁷⁸ Տե՛ս Թ. Մեծոփեցի, էջ 105, «Ժեն դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 486:

⁷⁹ Ժամանակակից մի հիշատակագիր ասում է նույնիսկ, որ «Սրանդարն դարձաւ և փախոյց զեղբայրն և նստաւ ի թախան» («Ժեն դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 484):

⁸⁰ Տե՛ս «Ժեն դարի հիշատակարաններ», Ա, Առաջարան, էջ XXX:

Ճհանշահն իշխեց մինչև 1467 թ.: Նրա օրոք, 1441 թ. հայ եկեղեցու կյանքում տեղի ունեցավ կարևոր մի իրադարձություն: Կաթողիկոսական աթոռը, զարավոր գեղերումներից հետո, վերահաստատվեց Հայաստանի կենտրոնում՝ Վաղարշապատ (Էջմիածին) քաղաքում:

Աթոռի էջմիածին տեղափոխվելու զաղափարն արժարժվել էր XIII դարի վերջերից, երբ Հռոմիկան՝ հայ կաթողիկոսների երկդարյա նստավայրը, գրավեց ու ավերեց Եգիպտոսի սուլթան Մելիք-Աշրաֆը (1292): Այդ զաղափարի արտահայտություն պետք է համարել Ստ. Օրբելյանի «Ողբ ի սուրբ կաթողիկէն» պոեմը, որի մեջ հեղինակը բաղձանք է հայտնում էջմիածնում վերականգնված տեսնել՝ «զաթոռ թաղաւորին և զգուսդան պատրիարդին»: Կաթողիկոսական աթոռը մայր հայրենիք տեղափոխելու նպատակով սրտախի բայլեր են կատարվում Հովհան Որոտնեցու (մհ. 1386 թ.) կողմից, որը, ինչպես հաղորդում է Գրիգոր Տաթևացին, ծրագրել էր Գանձասարը դարձնել հայ կաթողիկոսության կենտրոն, հաշվի առնելով, անշուշտ, այն հանգամանքը, որ այդ վանքը, հնավանդ կաթողիկոսական իր աթոռով, համեմատաբար աղահավ պայմանների մեջ էր Հասան-Ջալալյան ֆեոդալական զերգաստանի իշխանությունների⁸¹:

Աթոռի տեղափոխման հարցի լուծումն առավել հրամայական դարձավ 1426 թ. հետո, երբ Կիլիկյան Հայաստանի վերջին հայ իշխանավորը՝ Կոստանդին անունով, անկարող լինելով զիմադրավել Եգիպտոսի Մուզաֆար սուլթանի հարձակմանը, բաղմահազար արտադրվածների զուգու անցած թողեց Սիսը և ապաստան գտավ Կիպրոսում: Անվանի պատմաբան Մ. Օրմանյանը իրավամբ նկատում է, որ «այլևս պատճառ մըն ալ չկար, որ հայրապետական աթոռը չուր պանդխտությունը շարունակեր, որուն միակ արդարացումը ողջության քաղաքական իշխանության Վաղարշապատի դուրս ելած ըլլալն էր»⁸²:

1431 թ. էջմիածնի վանքը անտեսապես ամրապնդելու և կաթողիկոսական աթոռանիստ դարձնելու նպատակով, Ալունյաց իշխան Բեշքեն Օրբելյանի որդի Ռուստամը, որն Իսթանբուլ Կարա-կոյունլուի ամենամերձավոր խորհրդականներից էր ու, թերևս, նշանակվել էր Ալարաբատյան երկրի կողմնապետ, վաճառքի անվան տակ էջմիածնի վանքին է նվիրում յոթ խոշոր գյուղեր (Վաղարշապատ, Օշական, Բաթինջ, Նորագավիթ, Աղավնատուն, Բեղենիս-Քիրաջլի և Մուղնի)⁸³:

Կաթողիկոսական աթոռը էջմիածին փոխադրելու գործը նախաձեռնողները, անշուշտ, փայփայտում էին քաղաքական որոշ հեռավորություններ: Ալարաբատի կենտրոնում վերահաստատված հայրապետական աթոռը համահայկական կենտրոնի դեր ստանձնելով, ինչ-որ չափով շաղկապելու էր հայ ժողովրդի տարբեր բռնապետական իշխանությունների տակ հեծող հատվածները և հող էր նախապատրաստելու երկրի անկախության վերականգնման համար: Այսպիսի հույսեր կարող էր փայփայել Ռուստամ Օրբելյանը, որը պաշտոնական

⁸¹ Տե՛ս Գր. Տաթևացի, Բանք գեղեցիկ և յո՛ւմ պիտանի վասն աթոռոյն Աղթմարայ, Մտնեազարան, ձեռագիր № 4669, իջ 199բ—200բ:

⁸² Մ. Օրմանյան, Աղագապատում, մասն Բ, Կ. Պոլիս, 1914, իջ 2092.

⁸³ Տե՛ս Հ. Փափազյան, Մի էջ Արեւելյան Հայաստանի քաղաքական կյանքի պատմությունից («Տեղեկագիր», 1955, № 8, իջ 83—100):

փաստաթղթերում մեծարվում էր «Վեհանձնյա ամիր և իշխան, մեծափառ, ազնվաշուք, բարձրաստիճան, բարձրագույն վստահելի ծառա և ամենաազնիվ վեզիր, նորին կայսերական մեծություն Սուլթանի մտերիմ...» բարձրագույն տիտղոսներով⁸⁴։

Մեծ էր լինելու հայ եկեղեցու միասնական կենտրոնի դերը նաև հարևան և հեռավոր երկրներում ստեղծված հայկական գաղթավայրերի միջև մշակութային ու դադափարական կապեր հաստատելու, ուսումնական կենտրոններ հիմնելու և հայրենի միջավայրից կտրված ու ցրված հայ զանգվածներին ազգային ավանդույթներով շաղկապելու գործում։

Էջմիածինը հայ եկեղեցու կենտրոն դարձնելու գաղափարին համակիր էին հայ ժողովրդի լայն շրջանները, որովհետև Սսի կաթողիկոսներն ու նրանց կողմից կարգված եկեղեցականները կեղեքում էին ժողովրդին։ Նրանք հոգևորական էին ձևադրում միայն նրանց, ովքեր «տեսարք էին ընչից» որովհետև «արծաթով տալին զշնորհս հոգւոյն սրբոյ»։ Միևնույն թեմի վրա երբեմն նշանակվում էին 3, նույնիսկ 4 եպիսկոպոսներ, որոնք «ի վերայ միմեանց յարուցեալ, զանօրէնս և զանհաւաստս և զսուտ բրիստոնեայս բարեկամս արարեալ զայթակղութեամբ զաշխարհս մեր կործանեցին»։ Եպիսկոպոսներից շատերը չվաշտ ու անբարոյական կենցաղ ունեին, «անառակութեամբ և արբեցութեամբ ու պիղծ վարուք շրջէին» և զրամով գնած լինելով իրենց պաշտօնը՝ միջոցի առջև կանգ չէին առնում հնարավորին չափ կարճ ժամանակում հարստություն զիջելու համար⁸⁵։

1441 թ. Թովմա Մեծոփեցու և Հովհաննես Կոլոտիկ Հերմոնեցու նախաձեռնությամբ էջմիածնում գումարվում է մեծ ժողով, որին մասնակցում են 12 եպիսկոպոսներ, 18 վարդապետներ և 300-ից ավելի քահանաներ, կալվածատերեր, ձեռնավորներ, տանուտերեր և «բազմութիւն ժողովրդեան»։ Այրարատյան նահանգի կառավարիչ Յաղուբ-բեկը, որ, անշուշտ, կատարում էր Ջհանշահի հրահանգը, նպաստավոր պայմաններ է ստեղծում ժողովականների համար. նրանց «փողով և թմբկով և զուռնով» երևանից ձանապարհ են դնում էջմիածին⁸⁶։

Ժողովականները բաժանված էին երկու ուժեղ խմբակցության՝ Վասպուրականցիների և Սյունեցիների, որոնցից յուրաքանչյուրը ձգտում էր կաթողիկոսական գահին բազմեցնել իր թեկնածուին։ Երկար վեճերից հետո ընտրվում է շեղոք մի անձնավորություն՝ Կիրակոս Վիրապեցին։ Սակայն երկու տարի չանցած՝ 1443 թ., նա արտաքսվում է, և Սյունյաց խմբակցության կողմից կաթողիկոս է հռչակվում Գրիգոր Մակվեցի Զալաբեկյանը, այն հոգևորականը, որի անունով հենց 1431 թվականին ձեռնադրված էր էջմիածնի վանքի 7 դուռների կալվածագիրը։

Այսպիսով, 1441 թվականին, շուրջ հազարամյա գեգերումներից հետո, էջմիածինը կրկին դառնում է հայ եկեղեցու գերագույն պետերի աթոռանիստ կենտրոն։ Ինքնուրույն պետականությունից զրկված հայ ժողովրդի համար այդ րայքը զուրկ չէր բաղադրական նշանակությունից և, ինչպես առիթ կունենանք տեսնելու, համազգային կազմակերպություն դարձած էջմիածնի կաթողիկոսությունը, մանավանդ XVII դարի կեսերից, խոշոր դեր կատարեց ազատագրա-

⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 86։

⁸⁵ Տե՛ս Թ. Մեծոփեցի. Յիշատակարան, էջ 51—61։

⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 68։

կան գաղութարանների արժարժման, ժողովրդի կենսունակ ուժերի համախմբման ասպարեկում:

Ջհանշահի դահակալության տարիները ժամանակակիցները համարում են նաև ծանր հարկադահանջության ու կեղերման տարիներ, նշելով միաժամանակ, որ նա խաղաղաբար կամ խաղաղասեր թագավոր էր: Այդ մասամբ ճիշտ է. Կենտրոնական Հայաստանի շրջանները, շուրջ քառորդ դար, պերժ մնացին խոշոր զորաշարժերից ու պատերազմական պործողություններից: Բայց Ջհանշահի ժամանակ ես պատերազմներն անպակաս էին, մանավանդ վրաց տիրապետության տակ գտնվող Հյուսիսային Հայաստանի շրջաններում, ինչպես և ադ-կոյունլուների և կարա-կոյունլուների պետության սահմանամերձ գավառներում:

1440 թ. Ջհանշահը 20 հազարանոց բռնակով արշավեց Վրաստան ու գրավեց Տփղիսը: Ժամանակակից մի վարքագիր այդ մասին գրում է. «Եւ նոցա էրթիւս ի քաղաքն Տփլիս՝ քանդեցին, աւերեցին և վքաղաքն հրոյ ճարակ տուին, վամենայն եկեղեցիս ի հիմանց տաղաւեցին»⁸⁷: Վրաստանի հարավային շրջաններում Ջհանշահը կոտորել տվեց մոտ 8 հազար և զերեվարեց ավելի քան 9 հազար մարդ՝ հայ ու վրացի⁸⁸:

Այնուհետև Ջհանշահը պաշարում է Սամշվիլից հայաբնակ պարսպապատ քաղաքը և շուրջ երկու ամիս կռվելուց հետո խաբուսվածք գրավում այն: Կարա-կոյունլուները դաժան հաշվահարդար են տեսնում բնակչության հետ: Երեք հազար մարդ սպանվում է ու զլխատվում, 1664 ղանդերից 3 բուրդ է կիտվում, զերվածների թիվը 9 հազար է հաշվվում⁸⁹:

1442 թ. Ջհանշահը Շամբոյան քրդական ցեղի ամիրներից գրավում է Սուկաց աշխարհում գտնվող Զուկ անառիկ բերդն ու Զուլամերիկը, իսկ 1446 թ. արշավում է Իրաք և գրավում Բաղդադը:

1450 թ. Ռուստամ Թարխան-օղլու հռամանատարությամբ զործող 60 հազարանոց բռնակը արշավանք է սկսում ադ-կոյունլուների դեմ: Կարա-կոյունլուները գրավում են Նրզնկան, Կամախի շրջանից զերում 10 հազար բնակչություն, ավերում Դերջանը, Բաբերդը, Կեդին, Սատաղը և այլ շրջաններ: Այնուհետև փորձում են գրավել նաև ադ-կոյունլուների կենտրոնական քաղաքները՝ Ամիդը, Արզնին ու Մերդինը⁹⁰: Փոփոխակի հաջողություններով թշնամի կողմերի միջև մարտեր են տեղի ունենում մինչև 1453 թ. գարնան ամիսները, երբ Ադ-կոյունլու Ջհանգիրի և Ռուստամ Թարխան-օղլու միջև կնքվում է հաշտություն, որով կարա-կոյունլուները ավելի են սրում Ադ-կոյունլու երկու եղբայրների՝ Ջհանգիրի և Ուլուն-Հասանի միջև սկսված դահա-

⁸⁷ «Ժե դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 507:

⁸⁸ Գերվածների ու սպանվածների թվի մասին մեր աղբյուրներում տարբեր տվյալներ են գրանցված: Վերահիշյալ տվյալները ստացել ենք մի շարք հիշատակագիրների (տե՛ս «Ժե դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 504, 514, 532, 546, 644 և այլն) և Թ. Մեծոփեցու (էջ 120) հաղորդած թվական տվյալների բնության ու համադրության ճանապարհով:

⁸⁹ Տե՛ս Թ. Մեծոփեցի, էջ 120, Կիրակոս Բանասկ. ձեռագիր N 1382, էջ 306բ, «Մանր ժամանակագրություններ», Բ, Երևան, 1956, էջ 514, «Ժե դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 508, 514—515, 532: Սկզբնաղբյուրները չեն միաբանում զոհերի ու զերիների մասին թվական տվյալներ աղբյուրելիս:

⁹⁰ Տե՛ս «Ժե դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 646, Բ, էջ 3, 31:

կալական պայքարն ու երկպառակությունը՝ ղորավիդ դառնալով Ջհանգիրին. այս կոիվները, սակայն, նոր շրջաններ գավթելու առումով, օգտակար չեն լինում կարա-կոյունլուների համար⁹¹:

Ջհանշահը թամուրյան Շահուխի վասուլն էր: Ժաշակած լինելով թամուրյանների ռազմական ուժի զորությունը Շահուխի և Խաքանդարի միջև տեղի ունեցած տեական բախումների տարիներին, նա անհնազանդության նշաններ ցույց չէր առնում, քանի դեռ կենդանի էր Շահուխը: Դրությունը փոխվեց վերջինիս մահվանից (1447 թ.) հետո: Ուլուբեկի կարճատև թագավորության ժամանակ թամուրյան գահը դարձավ կովախնձոր, տեղի ունեցան գահակալական բախումներ, որից օգտվեց քոչվորական ցեղերի ավազանին: Երբեմնի հզոր թամուրյան պետության ռազմական ուժերը ջլատվեցին: Օգտվելով ստեղծված խաղաքական խառը վիճակից, Ջհանշահը նվաճողական պատերազմ սկսեց նաև Արևելքում: 1453 թ. սկզբներին 200 հազար հեծելազորով ներխուժեց Թամուրյանների տիրույթները և, լուրջ դիմադրության չհանդիպելով, գրավեց Պարսկական Իրաքն ու Ֆարսիստանը⁹²: 1455 թ. արշավեց Բաղդադ, որտեղ իշխում էր իր եղբորորդիներից մեկը. այստեղ կոտորեցին 60 հազար մարդ և 50 հազար ջորերենն ավար հափշտակեցին⁹³:

Բաղդադից ետ դառնալու ճանապարհին Ջհանշահն անցնում է Բաղեշի, Մուշի ու Խլաթի շրջաններով և ավերածություն գործում ալդ վայրերում, զերում 1500 հայ⁹⁴:

Ջալելով ապստամբական տրամադրությունները Բաղդադում է Բաղեշի բրդական ամիրության սահմաններում, Ջհանշահը 1457 թ. սկսում է արևելյան երկրորդ խոշոր արշավանքը: Այս անգամ նա խորանում է գեղի արևելք և գրավում թամուրյան տիրույթներից Համադանը, Ռեյը, Ղազվինը, Գիլանը, Խուրասանը: 1458 թ. պարսության մատնելով թամուրյան գահի հավակնորդ Սիրվա-Իբրահիմին, Ջհանշահը մտնում է Հերաթ:

Նվաճած անձայրածիր երկրները տեական ժամանակով իրենց ձևերում պահելու համար կարա-կոյունլուները շունեն անհրաժեշտ ուժեր: Շուտով թամուրյան պետության մեջ դադարում են գահակալական կոիվները, սուլթան Աբու-Սալիդը գրավում է իշխանությունը և պահանջում Ջհանշահից՝ հրաժարվել նվաճած երկրամասերից: Ջհանշահը, որ այդ օրերին լուր էր ստացել իր Հասան-Ալի որդու պլանավորությամբ ծագած ապստամբության մասին, հրաժարվում է արևելյան նվաճումներից:

Ջհանշահի բացակայության ժամանակամիջոցին Հայաստանում խառնակ դրություն էր ստեղծվել: Աղ-կոյունլու Ուլուն-Հասանը պարսության էր մատնել կարա-կոյունլուների իր դեմ մարանչող ղորախմբին. պատերազմում սպանվել էին Ռուստամ Թարխան-օղլի նշանավոր ղորավարը և շատ այլ հրամանատարներ: Հասան-Ալին հոր դեմ ապստամբություն բարձրացրեց հենց

⁹¹ Տե՛ս «Ժն դարի հիշատակարաններ», Բ, Երևան, 1958, էջ 31:

⁹² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 35, 131, 172:

⁹³ Տե՛ս V. Minorsky, Jihan-shah Qara-Qoyunlu and his Poetry, 1954, XVI, էջ 294: «Ժն դարի հիշատակարաններ», Բ, էջ 81:

⁹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 81: Ջհանշահը Բաղեշի ամիրության դեմ կովի էր դուրս եկել նաև չորս տարի առաջ. մի ժամանակադիր ասում է. «Եւ Ջ (1451) թին (Ջհանշահը) ղլլաթայ Երկիրն և ղիմադիշուն արար դերի և գետին. վայ հազար բերան, որ վայս իրըղճերս տեսար աշօր մերօր և ժամանակիս մերում» («Մանր ժամանակագրություններ», II, էջ 515):

այս խառնակ օրերին: Նրան միացան Ջհանշահի կողմից բռնադրված մի շարք անհնազանդ ցեղապետեր ու զորահրամանատարներ: Դրանցից Ղլիճ-Ասլանը, որ Վանի կառավարիչն էր եղել, Վանը վերագրավելու անհաջող փորձեր կատարեց և «արար շատ աւեր և թալան»⁹⁵: Գլուխ էին բարձրացրել նաև Բաղեշի քրդերը. Ռոժակ (Ռուզակի) ցեղի ավագներից մեկը՝ Սեիդ-Ալին, իր հրահանքներով փորձում է լաստանավերով ներխուժել Ախթամար «զամենեսեան ի սուր սուսերի մաշելու» և «զսրբութիւնս զերի վարելու» մտադրությամբ: Ախթամարի Զաքարիա III քաջարի կաթողիկոսը իր զինական ուժերով դուրս է գալիս նրա դեմ, զրավում լաստանավերը և փրկում Ախթամարը կողոպուտից:

Ախթամար կղզին և վանքը

Առնելով Ջհանշահի դալստյան լուրը և տեղեկությունն ստացած լինելով նրա անձի դեմ պատրաստվող մահափորձի մասին, Զաքարիա կաթողիկոսը ընդհանաջ է գնում փաղիշահին, խոյ քաղաքում հանդիպում նրան և լուր տալիս անցած-դարձածի ու «աշխարհի ավերման» վերաբերյալ: Ջհանշահն արշավում է իր սրդու վրա և 1495 թ. ճնշում է Հասան-Ալու զլխավորած ապստամբությունը⁹⁶:

Զաքարիա կաթողիկոսն ու նրա ընտանիքը ներկայանում էին որպես Գաղիկ Արծրունի թագավորի սերունդ: Զաքարիան ձգտում էր իր կաթողիկոսությունը տարածել բալանդակ Հայաստանի վրա: Այդ բանը նրան հաջողվում է Ջհանշահի օժանդակությամբ: Էջմիածնի կաթողիկոսությունը և Լուսավորչի սջր փաղիշահի հաճությամբ հանձնվում է «թագավորացին» Զաքարիային:

⁹⁵ «ժեկ գարի հիշատակարաններ», Բ, էջ 117, «Մանր ժամանակագրություններ», I, էջ 143:

⁹⁶ Տե՛ս «ժեկ գարի հիշատակարաններ», Բ, էջ 173:

Դառնալով Ամենայն Հայոց կաթողիկոս, Զաքարիան սկսում է միջամտել նաև երկրի քաղաքական գործերին: Հասան-Ալու սուլտամբուլթյունը ճնշելուց հետո, հավանաբար 1461 թ., Զհանշահը 12 հազարանոց հեծելազոր է ուղարկում Բաղեշի անհնազանդ ամիր Շարաֆ-բեկի դեմ⁹⁷։ Կարա-կոյունլուները պաշարում են խլաթի բերդը և, ինչպես հաղորդում է Թուճաշահ հիշատակագիրը, «բաղում աւար ի մի ժողովեալ նստան ի վերայ բերդին (խլաթայ), և նեղէին տոնել զնա. և զնոյն հանդերձեալ էին տոնել ի Բաղէշ և ի Մուշ, ի Խուսթ և ի Սասունք և յամենայն զաւառսն նոցա»:

Ինչպես միշտ, այնպես էլ այս անգամ պատերազմական գործողություններից հիմնականում տուժում են Բաղեշի ամիրբուլթյան անպաշտպան գյուղերը: Զաքարիա կաթողիկոսը հաշտության դեր է կատարում թուրքմեն զահա-լայի և բուրգ ամիրի միջև: Ստանալով Զհանշահի հավանությունն ու հանձնարարականը, ճեպում է Բաղեշ ու համոզում Շարաֆ-բեկին վճարել «կայսերական հարկը» և հնազանդություն հայտնել Զհանշահին: Համաձայնությունը կապագվում է՝ հարկը Զաքարիայի ձեռքով մուծվում է զանձարան, խլաթի պաշարումը վերացվում է և «ժողովուրդն՝ զհայ և զտաճիկ» ազատվում «ի դառն զերթիվենէ»⁹⁸:

1461 թ. Զհանշահն արշավում է Շիրազ՝ իր Փիր-Բուղայ գրդու աղստամբուլթյունը ճնշելու: Անհնազանդ սրդին պարտություն է կրում: Օգտվելով Զհանշահի բացակայությունից, կրկին քաղաքական ասպարեզ է իջնում Հասան-Ալին, որ թափառում էր «զվերին կողմամբ զաւառին Արտրատեան»: Հովանաբար Գրիգոր Մակվեցի կաթողիկոսի կուսակից խմբակցությունն սաղրանքով Հասան-Ալին մտադրվում է «ըմբռնել զմեծ պատրիարքն զուէր Զաքարիան և յղահանջել ի նմանէ զանձս և ինչս»: Կուր ստանալով այդ մասին, Զաքարիան, վերցնելով իր հետ Գրիգոր Լուսավորչի աջը և հայ եկեղեցու ավանդական այլ սրբություններ, զաղտագողի ճանապարհ է ընկնում Աղթամար⁹⁹:

1463 թ. Զաքարիա կաթողիկոսը թունավորվում է, հավանաբար, յուրայինների կողմից¹⁰⁰: Նրան հաջորդում է եղբորորդին՝ Ստեփանոս IV կաթողիկոսը (1464—1489): Սրան, նույնպես կարճ ժամանակով, հաջողվում է իր ձեռքը ձգել էջմիածնի կաթողիկոսությունը: Զհանշահի աջակցությամբ Ստեփանոսը խորհում է նաև Արծրունյաց թագավորության վերականգնման մասին: Գահակալի բնորությունը, անշուշտ, պետք է կատարվեր «թագավորացն» կաթողիկոսի մերձավոր ազգականներից: Եվ ահա, 1465 թ. ամիր Գուռչիբեկի սրդի Մմբատը (բարեմասնություններից զուրկ մի անձնավորություն), իր կաթողիկոս եղբոր կողմից օծվում է թագավոր: Հայոց այս վերջին թագավորի տիրապետությունը տարածվում էր Աղթամար կղզու (որ ավելի մեծ էր, քան մեր օրերում) և կղզու դիմաց՝ ծովափին ընկած մի քանի գյուղերի վրա: Կղզու վրա կար 600 տուն զուտ հայ բնակչություն ունեցող մի փոքրիկ քաղաք, որի ուղադրավ նկարագրությունը գտնում ենք XVI դարի սկզբներին Աղթամար աչյակում վենետիկցի մի վաճառականի ուղեգրության մեջ: «Կղզու վրա,— գրում է նա,— կա մի փոքրիկ քաղաք երկու մղոն շրջագծով, քաղաքն ունի տնայնա-

⁹⁷ ԼՐ. Չամչյանից սկսած հայ պատմագրության մեջ տարածվել է այն սխալ տեսակետը, որ Զհանշահի հակառակորդն այս պատերազմում իբր եղել է Աղ-կոյունլու Զհանգիրը:

⁹⁸ «Ժն զարի հիշատակարաններ», Բ, էջ 174—175:

⁹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 175—176:

¹⁰⁰ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», 1, էջ 143:

բաժնոթյան, որրան կղզին: Այս բաղարը կոչվում է Արմենիկ, շատ բազմամարդ է և միայն հայ բրիտանյաններն են բնակվում այնտեղ, տոանց որեւէ մահմեդականի. ունի շատ եկեղեցիներ, բոլորը հայ բրիտանյանների պաշտամունքի համար... Քաղաքի կամ կղզու գիմաց գտնվում է մի ծովածոց, հիանալի մի գաշտով, որն ունի բազմաթիվ գյուղեր՝ բնակված հայ բրիտանյաններով, կան շատ մշակված հողեր ու գեղեցիկ պարտեզներ՝ ծառերով, որոնք տրտադրում են ամեն տեսակ պտուղա¹⁰¹:

1463—1465 թթ. Ջհանշահը Իրաքում պատերազմում էր Փիր-Բուղազ որդու դեմ, որը Շիրազից հեռու կառավարիչ էր կարգվել Բաղդադում և նորից ապստամբել: Այս ապստամբությունը ճնշելուց և որդուն սպանելուց հետո Ջհանշահը վճռական մարտի է նախապատրաստվում աղ-կոյունլուների դեմ:

Աղ-կոյունլու թուրքմենական ցեղերը, կարա-կոյունլուների հետ միասին, Սիջին Ասիայից ներգաղթել էին Հայաստան XIII դարի վերջերին, բնակություն հաստատել Ամիգի շրջակայքում և, ապրելով քոչվորական կենցաղով, շրջագայում էին մեծ շառավիղով ու հաճախ հայտնվում Մալաթիայի ու Սերաստիայի շրջաններում: Աղ-կոյունլուների առաջնորդ Կարա-Յուլուք Օսմանը՝ Բայանդուրյան գինաստիայից, 1398 թ. գրավեց մի մեծ երկրամաս՝ պատմական Փոքր Հայքը, ներառյալ Երզնկա քաղաքն իր շրջակայքով, սակայն շուտով այդ նահանգներն անցան օսմանյան թուրքերի ձեռքը: Օսմանը (կամ Օթմանը) զաշնակցեց Լանկ-Թամուրի հետ՝ ընդգեմ սուլթան Բայազիտի, և Թամուրից ստացավ նախկինում նվաճած շրջանների կառավարչությունը: Մկրտիչ Նաղաշի Վարքի մեջ տսված է, որ պարոնաց պարոն շահ Օթման-բեկը տիրում էր «Ի Խառանայ մինչև ի ծովն Պոնտոսի, որ է Տրապիզոն»: Մի այլ հիշատակագիր նրան կոչում է «թագաւոր ամենայն Միջագետաց»: Թամուրյանների և աղ-կոյունլու թուրքմենների գործակցությունը խարսխված էր ամուր հիմքերի վրա, քանի որ նրանց դեմ կանգնած էր բնդհանուր թշնամին՝ կարա-կոյունլուների պետությունը:

Կարա-կոյունլուների և աղ-կոյունլուների հակամարտություններն սկիզբ առան XV դարի սկզբներից: Թուրքմենական ազդակից այդ ցեղախմբերը բաղմիցս (1410, 1419—21, 1425, 1427, 1435, 1450—1453 թթ.) բախվեցին միմյանց՝ իրարից երկրամասեր գրավելու և բովանդակ Հայաստանի վրա իրենց տիրապետությունը տարածելու համար:

1454 թ., երբ Ջհանշահը նվաճումներ էր կատարում Արևելքում, Վանս լճի հյուսիսային շրջանների վրա արշավեց Աղ-կոյունլու Ուլուն-Հասանը¹⁰²: Այդ շրջանների բնակչության համար ստեղծվեց ծանր կացություն, շատերը սպանվեցին, գերվեցին ու կողոպտվեցին¹⁰³: Հաջորդ տարիներին նույնպես բռն թափով շարունակվեց աղ-կոյունլուների և կարա-կոյունլուների հայ ժողովրդի համար աղետաբեր մրցակցությունը: Ըստ որում Ջհանշահը, զինական օգնություն ցույց տալով ու սիրաշահելով Ուլուն-Հասանի Ջհանգիր եղբորը, բորբոքում էր Բայանդուրի գինաստիայի պաշտպանների զահակալանի վեճը, իսկ Ուլուն-Հասանը, իր հերթին, Ջհանշահի դեմ պայքարի էր

¹⁰¹ Հ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, Ա, էջ 300—301:

¹⁰² 1435 թ. Իսրանդարի կողմից Կարա-Յուլուք Օսմանի սպանությանից հետո, աղ-կոյունլուների զահն անցավ Ալի-բեկի (հայկական աղբյուրներում՝ Սուլթան-Համդա) ձեռքը (1435—53), իսկ 1453 թ. զահակալեց սրա որդին՝ Ուլուն-Հասանը:

¹⁰³ Տե՛ս «Ժն դարի հիշատակարաններ», Բ, էջ 39, 41:

գրգռում Բաղեշի բուրդ ամիրներին ու պահատենչ անհնազանդ ամիրզադաներին:

Եվ ահա, նվաճումներ կատարելով թամուրյան տիրույթներում ու վերջ տալով ներքին զժառվյուններին, 1467 թ. մայիսին Ջհանշահը վճռական արշավ է դուրս գալիս աղ-կոյունլուների դեմ: Նրա զորքերը ճանապարհին ավերում ու կոշտպատում են Բաղեշի ամիրությունը հայկական շրջանները: «Արդ, ի շուեկ ճանապարհի սորա,—գրում է ժամանակակից մի հիշատակագիր,—բազում դաւառք աւերեցան և բնակիչք դաւառացն փախչէին ի յայրս և ի ծերպս վիմաց, սովալլուեկ մեռանէին: Եւ եկեալ եհաս ի դաւառն Տարաւնոյ՝ ի դաշտն Մշոյ, և անդ բազում աւերս արարին զօրքն նորա»¹⁰⁴:

Նոյեմբերի սկզբներին կարա-կոյունլուների մեծ բանակը հասնում է Ճապաղջուր, բայց Ուլուն-Հասանը բռնում է նրանց առաջխաղացման ճանապարհը՝ պաշտպանություն կազմակերպելով բարձր լեռների վրա: Քոշվոր ավազանու խորհուրդը որոշում է շարժվել դեպի Աղճաղալա՝ ձմեռելու, գործնանք Նրզնկայի վրայով պատերազմական զործողությունները վերսկսելու մտադրությամբ: Բանակը ճանապարհելով, Ջհանշահը երկու հազարանոց զորախմբով երեք օր մնում է Սանճախ կոչվող վայրում՝ որս անելու և զվարճանալու համար: Սակայն Ուլուն-Հասանը, որ ուշադրությամբ հետևում էր թշնամու բանակի շարժումներին, 10 հազարանոց զորախմբով անսպասելիորեն հարձակվում է Ջհանշահի կերուխումից հանգստացող թիկնապահ զորքի վրա և զլիտվին ջարդում բոլորին: Եվ այսպես, 1467 թ. նոյեմբերի 10-ին տեղի ունեցած ընդհանուր սպանդի ժամանակ, իր մերձավորների հետ միասին, սպանվում է նաև 70-ամյա Ջհանշահը¹⁰⁵:

Կարա-կոյունլուների հիմնական զինական ուժերը հեռու էին գտնվում էսորատների ճակատամարտի վայրից և չէին կորցրել իրենց մարտունակությունը, սակայն Ջհանշահի սպանությունից անմիջապես հետո բռնի ուժի ու տհաքեկման զսպանակների վրա խարսխված նրա աշխարհածավալ պետությունը դահավեժ անկման դիմեց:

Հայ ժողովրդի լայն խավերը, հաշակած լինելով կարա-կոյունլուների հարկահանության դառնությունները, շահագրգռված չէին բնավ ալղ դիմաստիայի դիրքերի ամրապնդմամբ: Ընդհակառակը, շատ-շատերը իրենց տնտեսական վիճակի բարվոքումն ու կրոնական ճնշումներից ազատագրումը կապում էին Ուլուն-Հասանի հաղթանակի հետ, սին հույսեր տածելով, որ նու «պարիսպ ամուր է քրիստոնէից» և ապատելու է իրենց ղերությունից:

Ջհանշահի սպանությունից հետո Մակու բերդում բանտարկված Հասան Ալին ազատ է արձակվում, պարտության է մատնում գահը գրավել ցանկացող Հուսեյն-Ալուն՝ Իսփանդարի որդուն, և եռանդուն պատրաստություններ է առնում աղ-կոյունլուներին դիմադրելու: Դատարկելով արքունի դանձարանը և առատ պարգևներ շնայելով, նա իր շուրջն է համախմբում մի մեծ բանակ¹⁰⁶:

¹⁰⁴ Նույն տեղում, էջ 271:

¹⁰⁵ Այս դեպքերը գրավել են բազմաթիվ հայ հիշատակագիրների ու ժամանակագիրների ուշադրությունը. տե՛ս, օրինակ, «Ժե գարի հիշատակարաններ», Բ, էջ 271, 333 և այլն, «Մանր ժամանակագրություններ», I, էջ 168, II, էջ 152—153 և այլն:

¹⁰⁶ Անանուն մի ժամանակագիր Հասան-Ալու հավաքագրած զորքի թիվը 100 հազար է հաշվում («Եւ զայ որդի Ջիհանշին Ալի-պան ընդդէմ նորա ձմեռողս»), իսկ Մովսէս Արժեկցին՝ 260 հազար («Հասան Ալին... կռուրեաց զհաղինայն, այնչափ երես պարգես մարդկան, վասն

Միաժամանակ, հայ ժողովրդի տիրող շերտերի համակրությունը շահելու նպատակով, սուրբ Վարդան անունով մի եկեղեցի է կառուցում Մակվում¹⁰⁷։ Բայց հուլիսի 2-ին, Մարտինի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում, Ուլուն-Հասանը 30 հազարանոց զորքով, առանց մեծ ջանքի, պարտության է մատնում Կարա-կոյունլու վերջին փառիշահին, որովհետև զորքն ապստամբում է ու անցնում աղ-կոյունլուների կողմը¹⁰⁸։

Հասան-Ալին յուրայինների հետ միասին մազապուրծ ճողոպրում է և ապաստան գտնում թամուրյան սուլթան Աբու-Սալիդի (1452—1469) մոտ, որը արշավանքի է դուրս գալիս Ուլուն-Հասանի դեմ մեծ հաղապանությամբ։ 1469 թ. ձմռանը թամուրյանների քաղցից ուժասպառ զորքը բնաջնջվում է աղ-կոյունլուների, Շիրվանշահ Ֆառուխ-Յասարի (1462—1500) և Սեֆյան Շեյխ-Հալալ-բի (1456—1488) միացյալ զորքերի կողմից։

Այսպիսով, մեկ տարի ու մի քանի ամիս տևած հաղթական պատերազմներից հետո Ուլուն-Հասանը Աղ-կոյունլու թուրքմենների տիրապետությունն է հաստատում աշխարհածավալ մի պետության վրա, որի բազմազան մասն էր կազմում նաև Հայաստանը։

4. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՂ-ԿՈՅՈՒՆԼՈՒ ԹՈՒՐԳՄԵՆՆԵՐԻ ՏՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱԿ

Ուլուն-Հասանը, տարբերվելով քոչվոր ցեղերի մյուս պետերից, որոնք հիմնականում կողոպտում էին նվաճված ժողովուրդներին, քաջ գիտակցում էր իր տիրապետության տակ ընկած երկրների քայքայված տնտեսության վերականգնման և պետական գանձարանը լցնելու կարևորությունը։ Նա միաժամանակ ձգտում էր զրավել նորաստեղծ կայսրության մեջ բնակվող նստակյաց ժողովուրդների համակրանքը։ Հարկերի գանձման գործը կարգավորելու և հարկահանության ժամանակ ֆեոդալների ու պետական պաշտոնյաների անուանձ չարաշահումների առաջն առնելու նպատակով, Ուլուն-Հասանը անցկացրեց իր պետության բոլոր շրջանների տնտեսական օբյեկտների մանրակրկիտ հաշվառում-աշխարհագիր և հրատարակեց հարկերի չափը սահմանող ու հարկահանման սկզբունքները նշող օրենքների «Կանուննամե» կոչվող ժողովածուն, որը երկար ժամանակ (մինչև XVI դարի վերջը) կիրառվում էր Իրանում և Օսմանյան կայսրության արևելյան երկրամասերում։

Այս միջոցառումները, սակայն, տեական արդյունք չտվեցին և հպատակ ժողովուրդների տնտեսական գրուծյան մեջ էական բարելավում տեղի չունեցավ։ Չփոխվեց նաև հայ ժողովրդի իրավական գոյավիճակը։ Ուլուն-Հասանի այն բազմաթիվ ժողովեցան, քան զերկերիսին հազարեան», տե՛ս «Ժե դարի հիշատակարաններ», Բ, էջ 23)։

¹⁰⁷ 1461 թ. Հասան-Ալին, որ հոր դեմ ապստամբել էր ու կարճ ժամանակով զրավել իշխանությունը, նորոգել էր տվել Արճեշի եկեղեցու դմբեթը, եկեղեցի կառուցել Մակվում և շինարարական այլ աշխատանքներ կատարել։ Այս փաստերը խոսում են հօգուտ այն ենթադրության, որ նա Կարա-կոյունլուների պետական կարգն ամրապնդելու և բոլոր ցեղապետերին զսպելու նպատակով սիրաշահում էր երկրի նստակյաց բնակչությանը։

¹⁰⁸ «Ժե դարի հիշատակարաններ», Բ, էջ 283, 333—334, «Մանր ժամանակագրություններ», 11, էջ 153։

ժամանակ եւ շարունակվեց կրօնական ճնշումների ամանդական բազաբա-
կանությունը: Այս մասին բազմաթիվ գրառումներ են արել ժամանակակից
հիշատակագիրները: Այսպէս. մի գրիչ հայանում է, որ «եկն Ուղուն-Հասանն
ե Էսպան դժհանըն՝ որդի Ղարա-Ուսուֆին ե զորդիքն իւր, ե նստաւ ի թախան
նորա. ե եղև թասպուֆին (կրօնական անհանդուրժողականություն) յոյժ ե հա-
լածումն քրիստոնէից. ե խափանեցին զհնչումն զանգակին, ե քրիստոնեայք
նշանաւ շրջէին»¹⁰⁹: Իսկ Ստեփանոս Չմշկածագեցի հիշատակագիրը ողբ-ոտա-
նաւոր է հյուսում հայ ժողովրդի ծանր վիճակի մասին.

Հարկապահանջն յամէն տեղի
Քաշէ ծեծէ զազգրս Արամի.
Խընդրէ արծաթ՝ ե բնտիր ոսկի
Յայնմ, որ շունի փող պըղնձի:
Կապուա նշան եղ քրիստոնեաց,
Զի բաժանին յանօրինաց,
Զմեռեալն ի ցած տանել ասաց,
Զուանով շափել զվիզս մանկանց...:
Այլ ե զհարումն զանգակի՝
Զգուշակ փողոյն Գարբիէլի
Ետ խափանել յամէն տեղի՝
Գեղ՝ ի անապատ ի բաղաբի¹¹⁰:

Ուղուն-Հասանը, կենտրոնաձիգ ուժեղ պետություն ստեղծելու իր ծրա-
դրերն իրագործելիս, բախվում է աղ-կոյունլուների երբեմնի դաշնակից Հա-
րավային Հայաստանի բուրդ ամիրությունների գինական ուժերին:

1470 թ., Սուլեյման-բեկ Բիժան-օղլու գլխավորած բանակը երկու ամիս
աղարդյուն պաշարելով Բաղեշի բերդը, ստիպված է լինում վերադառնալ
Վան՝ ձմեռելու. «Քանզի քրդերըն զօրացան, կորուսանել զնա կամեցան», —
տսում է Մովսես Արծկեցին¹¹¹: 1471 թ. արշավանքը վերսկսվում է ավելի խո-
շոր ուժերով: Սուֆի-խալիկ նշանավոր զորավարը Մուշում պարտության է
մատնում բուրդ Քարիմ աղային, Սուլեյման Բիժան-օղլին մեկ տարի հինգ ամիս
պաշարելուց հետո՝ 1473 թ. գրավում է Բաղեշի բերդն ու կոտորում քրդերին,
իսկ Բայանդուր-բեկը գրավում ու հնազանդեցնում է Խլաթի գավառը: Աղ-կո-
յունլուները հնազանդեցնում են նաև Բուխտան երկրի (Բուհտան-սու գետի հո-
ւիտը) քրդերին, ապա, հետապնդելով նրանց, գրավում են նաև Զեզիրեն:

Այս հաղթանակներից հետո միայն Ուղուն-Հասանն իր գինական ողջ ուժն
ուղղում է դեպի արևմուտք՝ աղ-կոյունլուների ամենաուժեղ ու վտանգավոր
ախոյան՝ օսմանյան թուրքերի դեմ:

1402 թ. Լանկ-Բամուրից կրած ծանր պարտությունից հետո օսմանյան
թուրքերի կողմից նվաճված փոքրասիական երկրամասերի վրա վերահաս-
տատվեցին սելջուկյան մանր իշխանությունները, որոնք, սակայն, իրենց զո-
լությունը պահպանեցին միայն 2—3 տասնամյակ: Օսմանյան գինաստիան
ուշքի եկավ Բայազիտ I-ի անմիջական հաջորդ Մուհամեդ I Զեկերի սուլթանի
զահակալության տարիներին: 1413 թ. արդեն նա միանձնյա իշխում էր Բալ-

¹⁰⁹ «Ժե դարի հիշատակարաններ», Բ, էջ 299:

¹¹⁰ Նույն տեղում, էջ 394:

¹¹¹ Նույն տեղում, էջ 26:

կանններում և Փոքր Ասիայի տրևմտյան նահանգներում: Սրա հաջորդ Մուրադ II-ը կարողացավ ձեռք բերել Ռամուրի կամքով ինքնուրույնություն ստացած սելջուկյան մանր իշխանություններին (բացառյալ Ղարամանիայի, որը շարունակեց պայքարը և դիմացավ մինչև 1470-ական թվականները):

Ռուբրերի հետագա առաջխաղացման համար վճռական նշանակություն սևեցավ 1444 թ. Վառնայի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտը. այստեղ եվրոպական միացյալ ուժերը կատարյալ պարտություն կրեցին:

Ֆաթիհ (նվաճող) մականունով հայտնի Մուհամեդ II սուլթանը Օսմանյան կայսրությանը առաջնորդեց նոր նվաճումներին:

1453 թ. ընկավ Կոստանդնուպոլիսը, Բյուզանդական երբեմնի հզոր կայսրության ուժասպառ հիշատակը: 1460—61 թթ. գրավեցին Մորեայի (Պելոպոնես) հունական երկու դեսպոտիաները և Տրապիզոնի իշխանությունը, որ հայտնի է պատմության մեջ Տրապիզոնի կայսրություն մեծագործ կոչումով: Նույն այս տարիներին օսմանցիների ձեռքն անցան նաև Աթենական հերցոգությունը, Սերբիան, Բոսնիան և Վալախիան¹¹²:

Այսպիսով, ընդամենը մի երկու տասնամյակների ընթացքում թուրքերի ձեռքն անցան Սև ու Միջերկրական ծովերի բոլոր այն նավահանգիստները, որոնք, որպես ապրանքափոխանակության միջադրյալն նշանակություն ունեցող կետեր, կենսական նշանակություն ունեին ինչպես աղ-կոյունլուների, այնպես էլ եվրոպական մի շարք պետությունների՝ հատկապես Վենետիկի համար:

Բնական է, որ այս գրության հետ շէին կարող հաշտվել տուժած կողմերը: Վենետիկը փորձեց օսմանցիների դեմ ստեղծել եվրոպական ու արևելյան երկրներին մի զինակցություն, այդ նույն նպատակով ջանքեր գործադրվեցին նաև Ուլուն-Հասանի կողմից: Վերջինս 1469 թ. Խալիա էր ուղարկել լայն լիազորություններով օժտված մի դեսպանություն, որի կազմում կարևոր դեր էր կատարում մեծահարուստ հայ գոհարավաճառ խոջա Միրաբը: Ուլուն-Հասանի դեսպանները հասան Վենետիկ և, ինչպես հաղորդում է իր ուղեգրության մեջ Կատերինո Զենոն, «մեծ ընծաներ (բերելով) իրենց տիրոջից, առաջարկում էին զինակցություն և պատվալուր դաշնակցություն կնքել Ռուբրիայի և (Նիսպոսի) սուլթանի դեմ, պայմանով, որ վենետիկցիները չթերանան իրենց նավատորմով հարձակվելու երկու իշխանությունների վրա»¹¹³:

Այս դեսպաններից երեքը (դրանց թվում նաև խոջա Միրաբը) Վենետիկից տնցան Հոմի պապի, ապա Նեապոլի թագավորի մոտ, առաջարկելով նույնպիսի դաշինք: Բանակցություններն ի վերջո ավարտվեցին հակաօսմանյան լիգայի ստեղծումով, որի կազմի մեջ էին մտնում Նիսպոլիսում՝ Վենետիկի հասարակապետությունը, Պապը, Նեապոլի թագավորությունը և Հունգարիան, իսկ Ասիայում՝ աղ-կոյունլուների պետությունը, Ղարամանիան և Կիպրոսը:

Ուլուն-Հասանին օգնության խոստումներ շատ արվեցին, սակայն եվրոպական դաշնակիցները չկարողացան հարձակվել թուրքերի վրա արևմուտքից, բոլոր ճանապարհները թուրքերի կողմից գրավված լինելու պատճառով նրանք անկարող եղան բավարար բանակցությամբ հրետանի ու վառոդ ուղարկել: Բացի այդ, պատերազմն սկսվելու ժամանակ ողջ Ղարամանիան արդեն գտնվում

¹¹² Տե՛ս A. Крѣмекян, նշված աշխատությունը, էջ 36: Հ. Սիրունի, Պոլիս և իր գերը, հատ. I, Պեյրուս, 1965, էջ 140 և հտն.:

¹¹³ Հ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հատ. Ա, էջ 156:

էր օսմանցիների ձեռքում: Այսպիսով, հակոսօմանյան լիզան ձեական բնույթ էր կրում և թուրքերի դեմ պատերազմող միակ կարող ուժն աղ-կոյունլուներն էին:

Ուլուն-Հասանի մեծ արշավանքը թուրքերի դեմ սկսվեց 1472 թ.: Սուլթան-խալիլ որդուն նշանակելով Շիրազի կառավարիչ և նրա վրա պարտականություն դնելով «պահել զկողմանս արևելեան», Ուլուն-Հասանը գալիս է Տարոն, հիմնահատակ ավերում քրդերի ձեռքին գտնվող ինչ-որ բերդ և վեպիր Օմար-բեկի ու զորավար Յուսուֆի հրամանատարությամբ 100 հազարանոց մի հեծելազոր է ուղարկում Օսմանյան կայսրության սահմանները: Աղ-կոյունլուներն սկզբից ունենում են հաջողություններ: Մեծ ավերածություններ գործելով իրենց ճանապարհին, նրանք Դերջանի ու Երզնկայի վրայով հասնում են Խոխաթ: Քաղաքը գրավում են, բնակչությանը կոլոպտում: Այնուհետև անցնում են Ղարամանիա: Մուհամեդ II-ի որդի Մուստաֆան, որ նշանակվել էր Ղարամանիայի կուսակալ, նահանջում է դեպի Քոթահիա: Սակայն քիչ անց, 1472 թ. օգոստոսին Կոնիայի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում, աղ-կոյունլուները պարտություն են կրում, զորահրամանատար Յուսուֆը գերի է ընկնում, Ուլուն-Հասանի որդիներից երեքը սպանվում են:

Նույն ժամանակ աղ-կոյունլուները կոպում էին նաև Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանության դեմ, մի հանգամանք, որ անշուշտ չլատում էր նրանց ուժերը: Այս ճակատում ևս նրանք չունեցան հաջողություն. երեք ամիս Հալեպը ապարդյուն պաշարվեց, բայց վրա հասավ եգիպտական հեծելազորը. թըշնամի կողմերը հաշտություն կնքեցին, աղ-կոյունլուները ետ դարձան¹¹⁴:

Պատերազմը բորբոքվեց 1472 թ. դարնանը, երբ Մուհամեդ II սուլթանը 100 հազարանոց բանակով արշավի դուրս եկավ: Նուս-Մուրադ փաշայի հրամանատարությամբ գործող օսմանյան առաջապահ գունդը Մալաթիայի մոտ հանդիպում է Ուլուն-Հասանի զորքերին, որոնք ծուղակ էին պատրաստել նրանց համար: Օսմանցիներն այստեղ պարտություն են կրում ու խուճապահար փախուստ տալիս, սակայն հուսալքումը երկար չի տևում. նրանք վերապատվորում են իրենց ուժերը և պատրաստվում հակադրուհի:

Երկրորդ անգամ թշնամի բանակները բախվեցին Դերջանի դաշտում, 1473 թ. օգոստոսի 12-ին: Այս անգամ աղ-կոյունլուները կրեցին ծանր պարտություն: Պատերազմի դաշտում թողնելով ամեն ինչ, Ուլուն-Հասանը փախուստով միայն կարողացավ փրկել իր կյանքը: Օսմանցիների ձեռքն անցավ պատերազմական մեծ ավար, հազարավոր թուրքմեններ զերվեցին:

Աղ-կոյունլուների պարտությունը բացատրվում է հրադենի պակասով և նրանց բանակի կազմակերպչական հնամենի ձևով: Այդ բանակն, բոլոր էություն, քոչվոր ցեղերի աշխարհազոր էր, իսկ օսմանյան բանակը կազմված էր, հիմնականում, ենիչերիների վարժեցված զորագնդերից:

Աղ-կոյունլուների պարտությունից հետո երկրի ներսում գլուխ են բարձրացնում կենտրոնախույս ուժերը: Ուլուն-Հասանի որդիներից Ուլուրլու-Մուհամեդը 1474 թ. ապստամբություն է բարձրացնում հոր դեմ. պարտությունից հետո ապաստան է գտնում Եգիպտոսում, ապա՝ Օսմանյան կայսրության սահմաններում¹¹⁵:

¹¹⁴ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», I, էջ 168—169, II, էջ 153, «Ժն դարի հիշատակարաններ», Բ, էջ 336:

¹¹⁵ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», I, էջ 169, II, էջ 153:

Իր կենդանության վերջին տարիներին, խուսափելով սպեղ ու հզոր հակառակորդներից, Ուլուն-Հասանը թալանչիական պատերազմներ սկսեց թույլ հարևանների դեմ: Ասպատառության ստպարեղ է դառնում Վրաստանը, որն այդ ժամանակ մասնատված էր չորս կիսանկախ իշխանությունների՝ Քարթլի (Արևելյան Վրաստան), Իմերեթ (Արևմտյան Վրաստան), Կախեթ և Սամցխե կամ Մեոփեթ:

Առաջին խոշոր արշավանքը դեպի Վրաստան սկսվեց 1476 թ. սեպտեմբերին: Օգտվելով վրաց թագավոր Բագրատ VI-ի (1466—1478) բացակայությունից (նա կռվի էր դուրս եկել լեզգիների դեմ), Ուլուն-Հասանը ներխուժեց Վրաստան և, լուրջ դիմադրության չհանդիպելով, ավերեց Տփղիսն ու ասպատակիչ զորամասեր ուղարկեց երկրի տարրեր շրջանները: Գորու վրա հարձակվող զորամասին հաջողվեց գրավել բերդը, կոտորել բերդի 300 պաշտպաններին: Մյուս զորախմբերը հասան Աբխազիա և մինչև «ի կատար լերինն Կովկասու»: Կողոպտելով ու ավերածություններ գործելով, Ուլուն-Հասանը վերադարձավ Վրաստանից՝ 30 հազարից ավելի զերիններով ու մեծ ավարով¹¹⁶:

Հաջորդ՝ 1477 թ. Ուլուն-Հասանը նորից արշավեց Վրաստան ու նոր ավերածություններ գործեց, բայց «սրահեղ եղև» ու մահացավ 1478 թ. հունվարի 5-ին¹¹⁷:

Աղ-կոյունլուների աշխարհածավալ դինաստիայի հիմնադիր Ուլուն-Հասանի մահվանից հետո նրա հինգ որդիների միջև ծայր առան գահակալական կռիվներ: Քոչվոր ցեղերի ազդեցիկ ու զորավոր պետերը որպես գահի թեկնածու առաջ քաշելով հանգուցյալ փառիշահի որդիներից որեւէ մեկին, ձգտում էին դառնալ ողջ երկրի փաստական տերը:

Իշխանությունը նախ գրավեց Ուլուն-Հասանի անդրանիկ որդի Սուլթան-Խալիլը, բայց վեց ամիս հետո Յաղուբը՝ մեծ զորքով հարձակվեց եղբոր վրա, սպանեց նրան և ինքը թագավորեց ողջ երկրում¹¹⁸:

Յաղուբ փառիշահն իշխեց 12 տարի՝ 1478—1490 թթ.: Նա ռազմական գործին անընդունակ, թույլ բնավորության տեր մի անձնավորություն էր: Պետության ղեկը փաստորեն գտնվում էր Ուլուն-Հասանի անվանի զորավարների՝ Սուլեյման-բեկ Բիժան-օղլու, Բալանդուր-բեկի և Սուֆի-Խալիլի ձեռքում: Փորձառու այս հրամանատարների ղեկավարությամբ Յաղուբը պատերազմներ մղեց արևելքում՝ թամուրջանների, հարավում՝ Եգիպտոսի և Սիրիայի սուլթանության, արևմուտքում՝ օսմանյան թուրքերի դեմ և ժամանակավորապես վերականգնեց աղ-կոյունլուների պետության քաղաքական վարկն ու հողային ամրոցականությունը:

Յաղուբի թագավորության վերջին տարիներին սրվեցին աղ-կոյունլուների և Սեֆյան շեյխերի փոխհարաբերությունները:

Սեֆյան շեյխերի ֆեոդալական ղեկապետներ, որ XIV դարի վերջերից տիրում էր Արգաբիլի շրջանին, պատմական ասպարեղ իջավ որպես շիա աղանդին պատկանող ղերվիշական միաբանության հոգևոր առաջնորդների ընտանիք: Սեֆյանների հիմնական հենարանը ազրբեջանական 7 քոչվոր

¹¹⁶ Տե՛ս «Ժե դարի հիշատակարաններ», Բ, էջ 392, 394—395, 415, 418, «Մանր ժամանակագրություններ», I, էջ 143:

¹¹⁷ Տե՛ս «Ժե դարի հիշատակարաններ», Բ, էջ 426, «Մանր ժամանակագրություններ», I, էջ 143, 169:

¹¹⁸ «Ժե դարի հիշատակարաններ», Բ, էջ 436:

ցեղերն էին (շամլու, ուումլու, ուսթաշլու, թեքեկյու, աֆշար, դաշար, զուլքա-դար), որոնք հետագայում ստացան կրղրլըաշ (կարմրագլուխ) անունը: Դրանք, դառնալով Սեֆյան շեյխերի հպատակներ, համարվում էին նրանց մյուրիզները (հնազանդ կամակատար) և ամեն տարի, իրենց շեյխի առաջին իսկ կոչով, խմբվում նրա գրոշի ներքո, «անհավատներին» դեմ սրբազան պատերազմ վարելու համար: Նրանց ասպատակությունների սովորական վայրերն էին Դաղստանն ու Վրաստանը:

Հայ անանուն մի հիշատակագիր ուշագրավ տվյալներ է հաղորդում կրղրլըաշ ցեղերի ամենամյա հավաքույթների և շեյխերի հրամանով ձեռնարկած արշավանքների բնույթի մասին: Նա գրում է. «Ձի էր սահմանք և սովորութիւն նոցա, որ յամենայն ամի փութային ի կոշն նորա (իմա՝ սեֆյան շեյխի) յամենայն աշխարհէ կարմրագլուխ սօֆիքն, և զինուորէին նմա իւրեանց թոշակօքն, և փոխանակ առնելոյ ի նմանէ՝ ինքեանք տային նմա բազում սակի և արծաթ, և յամենայն պատերազմունս, ընդ որ երթայր, յօժարութեամբ կոռէին և մեռանէին առաջի նորա»¹¹⁹:

Դաղստան կամ Վրաստան արշավելիս նրանք անցնում էին Շիրվանի վրայով՝ ոտնատակ տալով Շիրվանշահերի երկիրը: Մի հանգամանք էր այս, որ չէր կարող չսրել ֆեոդալական այդ երկու իշխանությունների՝ Սեֆյանների ու Շիրվանշահերի փոխհարաբերությունները: Եվ ահա 1488 թ., երբ Սեֆյան Շեյխ-Հայդարը, 40 հազար կրղրլըաշների զուխ անցած կրկին արշավանքի էր դուրս եկել դեպի Դաղստան, Շիրվանշահ Ֆառուխ-Յասարը արգելեց նրան անցնել իր երկրով: Կրղրլըաշներն արհամարհեցին նրա արգելքը և ուժով մտան Շիրվան, Դաղստանում կատարելիք «ղաղայի» (սրբազան պատերազմ) զոհ դարձնելով Շիրվանի ադրբեջանցի ու հայ բնակչությանը: Հրեշավոր ոճիրներ գործեցին նրանք. կոտորեցին հազարավոր անմեղ մարդկանց՝ առանց տարի-րի ու սեռի խտրության, մորթեցին բանող անասուններին, հրդեհեցին Շիրվան բաղաքը:

Շիրվանշահ Ֆառուխ-Յասարը, անդոր լինելով սեփական ուժերով հակահարված տալու կրղրլըաշներին, օգնություն խնդրեց Ֆաղուբից: Վերջինս կրղրլըաշների դեմ ուղարկեց ուժեղ մի բանակ՝ Սուլեյման-բեկ Բիթան-օղլու հրամանատարությամբ: Մեծ զոհերի գնով միայն աղ-կոյունլուներին հաջողվեց պարտության մատնել կրղրլըաշներին: Արդաբեյլն ու Սեֆյանների մյուս կալվածքները գրավվեցին, սպանված Շեյխ-Հայդարի անշափահաս որդիները (Իրանի Սեֆյան հարստության ապագա հիմնադիր Իսմայիլն իր եղբայրներով)՝ ի պահ տրվեցին Աղթամարի հայ վանականներին¹²⁰:

Ֆաղուբ փաղիշահի իշխանության տարիներին սուր բնույթ ստացան նաև կրոնական հալածանքները: Ի տարբերություն մահմեդականների, քրիստոնյա հպատակներին արգելվեց հեծնել թամբով ձի, իրենց հանգուցյալներին բարձր բռնած տանել թաղելու, սպիտակ գոտի կապել, զանգակների հարումով եկեղեցի հրավիրել հավատացյալներին և այլն¹²¹:

¹¹⁹ Բ. Սարգիսյան, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մխիթարյան մատենադարանին, հատ. Բ, Վենետիկ, 1924, էջ 1159:

¹²⁰ Տե՛ս Հ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, Ա, էջ 271:

¹²¹ Այս մասին խոսում են ժամանակակից շատ հիշատակագիրներ: Օրինակ, Բարսեղ անու-նով մի գրիչ հայտնում է. «Շատ փորձութիւն և նեղութիւն և վիշտ հասուց քրիստոնեայ ազգին և եկեղեցականացն կարգաւորաց. և հայեղեն միսն խափանեց, և զմեռեալն ի ջած ասաց տանուլ, և

Հայաստանի տարբեր մասերում իրենց գոյությունը քարշ տվող հայ ֆեոդալական երբեմնի հզոր ընտանիքների սակավազոր ժառանգորդներին բռնի մահմեդականություն ընդունելու պահանջ առաջադրվեց: Պոռշյան իշխաններից սերված Հովհաննես եպիսկոպոսը Այրիվանքում շարադրած իր մի հիշատակարանում այդ մասին գրում է. «Յոյսմ ամի (իմա՝ 1488 թ.) և (40) աղատորդի կալան, թէ տաճկացէք, այլ ողորմածն աստուած ձեռնուտ և օգնական եղև նոցա... որ է (7) ամիս կալուլական կացին և բազում տուգանք տվին և ի հաւատոցն Քրիստոսի ոչ դարձան»¹²²:

Հավատափոխության հարկադրանքի ներքո հայ ֆեոդալների կալվածների բռնագրավումներն իրագործվում էին պետական իշխանությունների կողմից լայն լիազորություններ վայելող «բեյթ-ուլ-մալի» վերակացուների կամ «բեյ-թուլմալչիների» միջոցով: Հաճախակի կրկնվող ունեդրկումների ընթացքում, այսպես կոչված «մուսուլմանական համայնքի» սեփականություն էին հայտարարվում հավատափոխությունից հրաժարվող հայ ավատատերերի «հայրենիք» կալվածները, որոնք շատ շուտով խարդախ միջոցներով դառնում էին Հայաստանում մշտական բնակություն հաստատած մահմեդական բարձրաստիճանի պաշտոնյաների և քոչվոր վերնախավի «զանձագին» սեփականությունը¹²³:

Ցաղուբի մահվանից հետո, մի շարք քոչվոր ցեղապետեր և պետական բարձրաստիճանի պաշտոնյաներ, երկրի տարբեր մասերում միաժամանակ փաղիշահ են հռչակում իրենց ձեռքին խաղալիք դարձած Բայանդուրի դինաստիայի 4 տարբեր ամիրզադաների: Արշունահեղ պաշարից հետո հաղթանակում է աթաբեկ Սուֆի-խալիլի զրաժո Բայսոնդուրը, որը թաղավորում է մինչև 1492 թ. հունիսի 1-ը: Սրա գահակալության մեկ և կես տարին Հայաստանը պաշարի թատերաբեմ է դառնում երկու ուժեղ հակառակորդների՝ Սուֆի-խալիլի և մեծ վեզիր Սուլեյման-բեկ Բիժան-օղլու միջև: Սուֆի-խալիլը ավերածություններ է գործում Սուլեյման-բեկին պատկանող Վասպուրականի շրջաններում: Նա, ինչպես հաղորդում է Մովսես Արծկեցի հիշատակագիրը. «զնացեալ աւերեաց զԱմուկ, զՎան և զՈստան երկրովն և արար առ և թալան և շատ աւերք»¹²⁴: խալիլը մտադրվում է ներխուժել ու զրավել Ադրամար կղզին ու թալանել եկեղեցական սպասները, զբքերն ու այլ սրբություններ: 1491 թ. օգոստոսին Վանի դաշտում տեղի ունեցած ճակատամարտում Սուֆի-խալիլը սպանվում է: Սուլեյման-բեկը պետության ղեկն առնում է իր ձեռքը, բայց շատ կարճատև ժամանակով: Պաշարի ասպարեղ է դուրս գալիս Բայանդուրի դինաստիայի կրտսեր ճյուղի ներկայացուցիչ Իբրահիմ Այբա-Սուլթանը, որը 1492 թ. հունիսի 1-ին պարտության է մատնում Սուլեյման-բեկին ու Բայսոնդուրին և գահը հանձնում Ուլուն-Հասանի թոռներից՝ Ռուստամին: Սա թագավորում է մինչև 1497 թ.:

Իր դիրքը կայունացնելու նպատակով Ռուստամն սկսում է պետական հո-

ղժամ դարձնել խափանեց, և եկեղեցիք քակեց ի հ[ի]մանէ, և քրիստոնէից արէնքն ճանդարեց, և շատ դառնութիւն արար ի վերայ քրիստոնէից» (Ա. Սյուրմեյան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Հայկաի..., Երուսաղեմ, 1935, էջ 68):

¹²² «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Գ, Երևան, 1967, էջ 110:

¹²³ Տե՛ս Հ. Գ. Փափագյան, «Բեյթ-ուլ-մալի» ինստիտուտը և հայ ֆեոդալների հողերի բրու-նո գրավումները XV դարում («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1958, № 2, էջ 194—203):

¹²⁴ Տե՛ս «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Գ, էջ 173—174:

ղերից շուայլ բաշխումներ կատարել քոչվոր ցեղապետերին: Հասան-բեկ Ռուս-լուն հայտնում է, որ մեկ հարյուրամյակի ընթացքում Կարա-կոյունլու և Ալ-կոյունլու գահակալներից և ոչ մեկը այնքան սոյուրդալներ չի բաժանել, որքան իր հնգամյա թագավորության տարիներին Ռուստամ փաղիշահը¹²⁵:

Նախորդ տարիների գահակալական պայքարի դառնությունները ճաշակած ժողովուրդը Ռուստամ փաղիշահի թագավորության տարիներին փոքր-ինչ շունչ է բաշում: Սակայն, ընդհանուր առմամբ, ալ-կոյունլուների պետության հպատակ ժողովուրդների դրությունն այն աստիճան ծանր էր, պետական պաշտոնյաների չարաշահումները և քոչվոր ավազանու կենտրոնախույս ձգտումներն այնպիսի տնտանձ ձեերով էին արտահայտվում, որ պետության մոտալուտ փլուզումը կանխելու համար անհրաժեշտ էին արմատական միջոցառումներ: Պետությունը կայունացնելու խիզախ փորձ կատարեց Ուլուն-Հասանի թու Ահմադը: Սա ծնվել ու մեծացել էր Ռամանյան կայսրության սահմաններում, ուր Ուլուն-Հասանի դեմ բարձրացրած անհաջող ապստամբությունից հետո ապաստան էր գտել իր հայրը՝ Ուլուրլու-Մուհամեդը: 1497 թ. գարնանը Ահմադը դադիս է նրանց, որտեղ ուներ կողմնակիցներ: Քոչվոր ցեղապետերի մի մասը միանում է նրան և նա արշավում է Ռուստամ փաղիշահի դեմ: Բախումը տեղի է ունենում Ջուղայի դաշտում, Ռուստամը սպանվում է, Ահմադը գրավում է զահր և իշխում 8 ամիս: Կորճատու աչդ ժամանակամիջոցում նա համառ ջանքեր դործադրեց քոչվոր ավազանու ուժերը ջլատելու և կենտրոնական իշխանության վարկն ու հեղինակությունը բարձրացնելու համար: Մահապատժի ենթարկեց ու բանտերը նետեց բազմաթիվ անվանի ցեղապետերի, ետ խլեց Ռուստամի կողմից շուայլորեն բաշխված սոյուրդալները և, իր համար ամուր սոցիալական հենարան ստեղծելու նպատակով, անցկացրեց հարկային նոր ռեֆորմ, որով շեղյալ հայտարարվեցին շուրջ երկու տասնյակ նորահնար հարկեր ու տուրքեր¹²⁶: Այս միջոցառումներով Ահմադը իր դեմ հանեց ոչ միայն թուրքմենական ցեղերի հզոր առաջնորդներին, այլև տիրող դատակարգի բոլոր ներկայացուցիչներին՝ անկախ նրանց ազդային պատկանելությունից: Դրանով պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ հայ աշխարհիկ և եկեղեցական կալվածատիրության կարկառուն ներկայացուցիչներից մեկը՝ Աղվանից կաթողիկոս պարոնտեր Առաքելը, իր մի հիշատակարանում Ահմադին անվանում է «արբանեակ սատանայի և կամարար բելխարեան դասուն»:

Ահմադի գահակալության վախճանի մասին տեղեկություններ է գրանցել հայ կաթողիկ մի ժամանակագիր. նա հայտնում է, որ «Ահմատն գնաց ի Թարվէզ, սկսաւ մեծ պարնէքն բռնիլ. Իպայ-սօլթանն փախեաւ, դիմ(ե)աց էրադատունն (իմա՝ Իրաք), Ահմատն հետին գնաց, Իպէն յեա դարձաւ՝ Ահմատն սպանեց ձմեռն»¹²⁷:

Ահմադի սպանությունից հետո իշխանության ղեկը դարձյալ անցավ ամիր-ների ամիր Այբա-Սուլթանի ձեռքը, որը թագավոր հռչակեց Ռուստամի որդի Ալվանդին («զմուստամի որդին՝ զԱլւանդ իմիրզէն եբեր ի Թարվէզ, թագաւոր եղիր») ¹²⁸: Ուշագրավ տվյալներ են գրանցել հայ ժամանակագիրները 10 հա-

¹²⁵ ՏԷՍ Խ. Ո. Սերպուեւսկու, նշված աշխատությունը, էջ 117:

¹²⁶ Նույն տեղում, էջ 144—152:

¹²⁷ «Մանր ժամանակագրություններ», 1, էջ 195:

¹²⁸ Նույն տեղում:

դար հեծյալ մարտիկներից բաղկացած աշն հեծելազորի մասին, որի մեջ էր գտնվում նորընծա փաղիշաֆ Ալվանդը: 1498 թ. ձմռան ամիսներին՝ սրանք Նախ հայտնվում են Վանում ու Ոստանում և «կացին անդ Ժե (15) օր ուտելով և առնելով, ծեծելով և խլելով գրկեցին դառապեալ աղզս Հայոց», ապա անցան Քաջբերունիք և ձմեռեցին Արճեշ քաղաքում ու շրջակա գյուղերում: Խիստ ծանր վիճակ ստեղծվեց Քաջբերունյաց գավառի հայերի համար: Զինավառ աչգ բարբարոսները, ձմռան սաստկատառուց ցրտին, բնակարաններից դուրս պցեցին մարդկանց ու անասուններին և իրենք զբաղեցրին իրենց զբաստներով, բռնադավեցին մարդկանց ու անասունների համար ամբարված ողջ սննդամթերքն ու սկսեցին «շարշարել զքրիստոնեայան վասն խոտի և յարդի, զարոյ և զինոյ և վասն կերակրոյ և բմպելոյ»: Այս բոլորից հետո հայերի վրա դրեցին մինչ աչգ չլսված ու շտեմնված հարկ՝ «ի գլուխն ԲԻ (2000) դահեկան»: Այս տեղեկությունները հաղորդող Բարսեղ գրիչը խոսում է նաև հարկահանության ժամանակ կիրառվող խոշտանգումների մասին: «Եւ բազում տանջանօք,— գրում է նա,— շարշարէին զքրիստոնեայս, կախէին և ծեծէին և ի բանդ արկեալ՝ պահէին յերկաթս մինչև շտային զհարկս»: Ժողովրդին մինչև վերջ թալանելուց հետո միայն նորընծա Ալվանդ փաղիշաֆի գործախումբը հետացավ Քաջբերունիքից դեպի Թավրիզ¹²⁹:

Շուտով հրապարակ են իջնում զահի նոր հավակնորդներ՝ Մուհամեդը և Մուրադը: 1499 թ. Մուհամեդը սպանվում է, իսկ հաջորդ տարում Մուրադի և Ալվանդի միջև հաշտություն է կայանում: Աղ-կոյունյունների պետությունը բաժանվում է երկու մասի. Հայաստանն ու Աղբեջանը բաժին են բնկնում Ալվանդին:

Իշխանության այս բաժանումից հետո էլ պետության մեջ կարգ ու կանոն չի վերահաստատվում: Երկրի տարրեր մասերում տեղի են ունենում Բայան-դուրի դինաստիայի ամիրդադանների ու քոչվոր ցեղապետերի միջև բախումներ ու կռիվներ, որոնք խիստ բացասաբար են անդրադառնում երկրի տնտեսական վիճակի վրա ու մեծ տառապանքներ բերում աշխատավոր ժողովրդին:

Նստունակ ու անկայուն այս վիճակի ուշադրավ ու ճշմարտացի նկարագրությունը գտնում ենք Հուկոբ անվամբ մի գրչի 1500 թ. շարադրած հիշատակարանում. «Թավրիզոյ փառշահութիւնն խաբաներ էր և աղ-օղլուցոյ (իմա՝ աղ-կոյունյունների) աղզն յիրար անկած էին, և պարոնութիւն սոցա ոչ հաստատէին, և աշխարհս կայր յերերմանի, վասն զի միմեանց ոչ հնազանդէին և յերեք-չորս դիմաց բաժանեալ էին փառշահութիւնն, և զմիմեանս կոտորէին. և շատ հայ և թուրք թալանեցան, և գիօղք և քաղաքք աւերեցան, և աղգք քրդաց կոտորեցան և սպանեցան»¹³⁰:

Գահակալական պայքարի ու խժոժությունների այս թեթ օրերին Սեֆյան Շեյխ-Իսմայիլը, որն աչգ ժամանակ բնդամենը 13 տարեկան պատանի էր, կըզըլբաշ ցեղապետերի թելադրանքով ու խնամակալությամբ սկսում է իր շուրջը համախմբել Աղբեջանում, Հայաստանում և Փոքր Ասիայում սփռված կըզըլբաշ ազանդին պատկանող ցեղերի գինական ուժերը: 1499 թ. վերջերին Կազվլանում նրա դրոշի տակ էին հավաքվել արդեն 7 հազար հավատարիմ ու անձնազոհ մարտիկներ: 1500 թ. սկզբներից նրանք սկսեցին ասպատակել Սամցխեի

¹²⁹ Տե՛ս «Ժե դարի հիշատակարաններ», Բ, Առաջարան, էջ XLV—XLVI, նաև «Ժե դարի հիշատակարաններ», Գ, էջ 256:

¹³⁰ «Ժե դարի հիշատակարաններ», Գ, էջ 294:

աթարեկության ու Շիրակի շրջանները, իսկ նույն թվականի աշնանը մտան Շիրվան և զրավեցին Շամախին: Զարանի կոչվող վայրում Շեյխ-Իսմայիլի և Շիրվանշահ Ֆառուխ-Յասարի միջև տեղի ունեցած արյունահեղ ճակատամարտում հաղթանակ տարան կրկրբաշները: 1501 թ. Շեյխ-Իսմայիլը Շարուրում ջարդեց Աղ-կոյունլու Ալվանդի զորքերին և հանդիսավոր մտավ Թավրիզ: Ալվանդը 1502 թ. իշխանությունը վերադարձվելու փորձ կատարեց, բայց վերջնական պարտություն կրեց: Կրկրբաշները պարտության մատնեցին նաև Աղ-կոյունլու մյուս փաղիշահ Մուրադին: Եվ, այսպիսով, վերացավ աղ-կոյունլուների ընդարձակածավալ պետությունը, որի կազմի մեջ, սկսած 1468 թ. մտել էր նաև ողջ Հայաստանը:

5. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՐՉԱԿԱՐԳԸ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱՐՆԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ XIV—XV ԴԱՐՆԵՐՈՒՄ

Կարա-կոյունլու և Աղ-կոյունլու թուրքմենական դինաստիաներով կառավարվող պետությունների քաղաքական կյանքի էսթիկենտրոնը Ատրպատականն էր՝ հռչակավոր իր Թավրիզ մայրաքաղաքով: Սակայն Հայաստանը նույնպես կենտրոնական դիրք էր զբաղում այդ պետությունների և՛ քաղաքական, և՛ տնտեսական ոլորտներում: Կարա-կոյունլուների պետության հիմնադիր Կարա-Յուսուֆի տեական բնակավայրը Վաղարշապետն էր: Վանը, սկսած 1425 թ., արքունի տան երկրորդ խոշոր դեմքի կամ ամենախոշոր պետական զործի նստավայրն էր, իսկ Սյունյաց հին ու անառիկ բերդերից «տուն դանձու և հարկաց աշխարհի» կոչվող Երնջակը¹³¹, թուրքմենական տիրակալների պատրուպարանն էր վտանգի պահին. այստեղ էր գտնվում նրանց գանձատունը, կենտրոնական բանուր և աշխ: Նշանակալից դեր էր կատարում նաև Նախիջևանը՝ որպես հեծելազորի ձմեռային կայան:

Հայաստանի նահանգները (վիլայեթները) և շրջանները (թուման կամ նահիա), որոնք իրենց մեծագույն մասով պետական (դիվանի) հողերի մեջ էին դասվում, փաղիշահների կողմից որպես սոցիալալ տրվում էին քոչվոր ազգեցիկ ցեղերի պետերին, բարձրաստիճան. զինվորականներին և կառավարող դինաստիայի ամիրզադաներին: Սոցիալալ ստացած այդ ամիրները կամ կողմնապետները (այսպես են կոչվում նրանք հայկական աղբյուրներում) ձգտում էին իրենց տիրույթները դարձնել ժառանգական, բայց այդ նրանց չէր հաջողվում: Պետության առաջ հանցապարտ լինելու դեպքում նրանք զրկվում էին իշխանությունից. հաճախ պաշտոնազուրկ էին արվում նաև փաղիշահի ու կառավարող դինաստիայի փոփոխության հետևանքով:

Այսպես, օրինակ, Վան քաղաքն իր շրջակայքով 1425 թ. Իսքանդար Կարա-կոյունլուն խլեց Շամբոյան կոչվող քուրդ ամիրների ընտանիքից ու հանձնեց իր Յար-Ալի որդուն: Սա, որ «առնէր զանիրաւութիւն հարկապահանջութեամբ ազգիս մեր (իմա՝ հայոց) և տաճկաց»¹³² 1434 թ., վախենալով իր հոր դատաստանից փախչում է Շիրվան. այդ բարերեր շրջանի կողմնապետությունը հանձնվում է Զհանշահին, իսկ նրա զահակալությունից հետո՝ Ղլիճ-Ասլան

¹³¹ Ստ. Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 13: Այսուհետև՝ Ստ. Օրբելյան:

¹³² Թ. Մեծովեցի, էջ 99:

անունով մի ցեղապետի. սա հետագայում բանտարկվում է և նրա փոխարեն կողմնապետ է կարգվում Ջհանշահի կաթնեղբայր Մահմուդ-բեկը: Աղ-կոյուն-լուների հաղթանակից հետո այս շրջանը հանձնվում է Ուղուն-Հասանի զորա-հրամանատար Սուլեյման-բեկ Բիթան-օղլուն, «որ էր ավարակ և հայրազուրի Նաղուս փաթշահին»:

Կան որոշ ավյալներ, որոնք հնարավորություն են տալիս հետևելու նաև Այրարատյան նահանգի վրա իշխող ամիրների հաջորդականությանը՝ XIV դարի վերջերից մինչև աղ-կոյունլուների հաղթանակը: Հավանաբար Հայաստանի կենտրոնական այդ շրջանները հանձնված են եղել Սաադուդ կոչվող քոչվորա-կան ցեղի պետ Ամիր-Սաադին, որը վախճանված պետք է լինի 1411 թ. փոր-ինչ առաջ (թաղված է Երևանի մոտ՝ Արզավանդ գյուղում): Նրան հաջորդում է Փիր-Հուսեյն որդին, իսկ 1425 թ. հիշատակվում են նրա թուները՝ Փիր-Ղաիսի ու Ավդուլը: Հիշյալ ընտանիքի տիրապետությանը վերջ է տրվում, հավանա-բար, հենց այս տարիներին և Իսքանդարն այդ նահանգը հանձնում է Սյունյաց իշխան Բեշքեն Օրբելյանի մեծամեծ պաշտոնների արժանացած Ռուստամ որ-դուն: 1441 թ. կոտակալ է հիշվում ոմն Յաղուբ-բեկ, իսկ 1462 թ.՝ Ջհանշահի Հասան-Ալի որդին¹³³:

Այսպիսով, Կարա-կոյունլու և Աղ-կոյունլու ցեղերի առաջնորդներին ու զորահրամանատարներին չի հաջողվում Հայաստանի շրջաններում ստացած իրենց օլբաները դարձնել ժառանգական տիրույթ: Ամեն մի նոր զահակալ Հա-յաստանի բարեբեր շրջաններից էա է կանչում իր նախորդի նշանակած կա-ռավարիչներին (կամ նրանցից շատերին) ու նույն այդ շրջանները հանձնում իր զահին հավատարիմ բարձրաստիճան անձանց:

Իրենց զավթած երկրամասերում շատ ավելի կաշտն էին Հարավային Հայաստանի քուրդ տիրակալները: Նրանց տիրապետության տակ էին գտնե-վում Վանա լճի շրճակա երկրամասերը (բացի Վանից), Տուրուբերանը և պատ-մական Հայաստանի այլ շրջաններ: Քրդական ամենախոշոր տիրույթը Հարա-վային Հայաստանում Բաղեշի ամիրությունն էր, որը տարածվում էր Բաղեշի, Խլաթի, Մուշի, Խնուսի, Խոյի և Սասունի վրա: Այդ ընդարձակ երկրամասի տի-րակալ Ամիր-Շարաֆը (Ռոժակ ցեղից) 1387 թ. հնազանդվել էր Լանկ-Թամու-րին և ստացել նրանից «խաղաղութեան նամակ»: Նրան հաջորդեց Իբրահիմ Էղբալը, որը անհնազանդության պատճառով 1396 թ. սպանվեց Միրանշահի կողմից: Բաղեշի ամիրությունը արվեց Ամիր-Շարաֆի որդի Շամս-ադ-դինին: Սա զորակցեց կարա-կոյունլուներին: Երբ Կարա-Յուսուֆը իր «տառապետ ու անգլեն» զորամասերով, Լանկ-Թամուրի մահից հետո կրկին երևաց Հայաստա-նում, Շամս-ադ-դինը ընդառաջ զնաց նրան՝ «չոյժ մեծարեաց զնա հացով և ցորեօք, ձիով, զինուք և ամենայն զինուորական և պատերազմական պատ-րաստութեամբ»¹³⁴:

1405 թ. Շամս-ադ-դինը ներխուժել էր Վանի և Ոստանի ամիրության ռահմանները, պաշարել Արծկեի բերդը և ավեր գործել նրա շրջակա գյուղե-րում: 1406 թ. կրկնվեց այդ արշավանքը Կարա-Յուսուֆի հետ միասին: Կա-րա-Յուսուֆը իրեն փեսայացած Շամս-ադ-դինի հետ ներխուժում է Ամիր-Եղ-

¹³³ Տե՛ս «Ժեղարի հիշատակարաններ», Բ, Առաջաբան, էջ LIX.

¹³⁴ Թ. ՄԼճովիցի, էջ 70.

դինի երկիրը. «արար շատ աներ, և այրեաց զերկիրն Վաստանայ և Վանայ. և նստաւ աւուրս և (30) յԱմկոյ և ի Շատուանայ»¹³⁵:

1424 թ., Շահրուսին գործակցելու մեղադրանքով, Իսքանդարը սպանում է Շամս-ադ-դինին, բայց Բաղեշի ամիրությունը մնում է քրդական նույն Ռոմակ ցեղին պատկանող ամիրների ձեռքին՝ մինչև XVI դարի վերջերը¹³⁶:

Վասսուրականի կյանքում նշանակալից դեր են կատարում Ոստանի բուրդ ամիրները՝ Շամբոյան ցեղից, որոնք, ըստ Թ. Մեծոփեցու, սերում էին «յազդէն Սենեքերիմեանց», այսինքն՝ Արծրունյաց հայ թագավորական տնից (մայրական գծով)¹³⁷: Սրանց տիրապետությունը XIV դարի վերջերին և XV սկզբներին տարածվում էր մի մեծ երկրամասի վրա՝ Բերկրիից մինչև Ջուլամեքի, Խիլանից մինչև Աղբալի: Հայկական աղբյուրներում բազմիցս հիշատակվում է այս դինաստիայի կարկառուն ներկայացուցիչ Ամիր-Նզդինը, որը 1387 թ. Վանի բերդում քաջաբար դիմադրում է Լանկ-Թամուրին: Բերդի գրավումից հետո, ըստ երևույթին, Ամիր-Նզդինը փրկվում է փախուստ տալով: 1392 թ. նա խլում է Ոստան քաղաքն իր եղբորից¹³⁸: Երբ կարա-կոյունլուներն իշխանության գլուխ են անցնում, Ամիր-Նզդինը «հակառակ եղև Յուսուֆին»¹³⁹: Մա հիշատակվում է մինչև 1419 թ., երբ արշավանք է կազմակերպում Բաղեշի ամիրության դեմ, որի սահմաններում այրում է 60 գյուղ¹⁴⁰: 1420 թ. արդեն սրպես ամիր հիշատակվում է Ամիր-Նզդինի որդի Մելիք-Մուհամեդը, որին 1423 թ. թունավորում է Իսքանդարը: Հաջորդում են սրա եղբայրները՝ Ահմադը՝ Վանում, Բահադ-Էդ-դինը՝ Ոստանում և Ուրմիայում: Այս երկուսն էլ սպանվում են Իսքանդարի կողմից: Կարա-կոյունլուները 1424—1425 թթ. պաշարում են Վանը, ուր դիմադրություն էր կազմակերպել Ահմադի որդի Մելիք-Ասադը. դիմադրությունը կտրվում է. Մելիք-Ասադն անցնում է Ջուլամեքի¹⁴¹: Գրավվում է նաև Ուրմիան¹⁴²: Այսպիսով, Իսքանդարին հաջողվում է ժամանակավորապես դրավել քրդական այս դինաստիայի հիմնական տիրույթները: 1442 թ. Ջահանշահը մի նոր արշավանք է կազմակերպում ու գրավում զեռես սրանց ձեռքում պանվող Ջուլ ու Ջուլամեքի բերդերը: Դարավերջին, ադ-կոյունլուների պետության քայքայման շրջանում, քրդական այս ընտանիքի ներկայացուցիչ Նզդինշերը, իսկ ապա Ջահիդ-բեկը կրկին գլուխ են բարձրացնում, գրավում նախկինում իրենց պատկանող մի շարք բերդեր: 1498 թ. Ջահիդ-բեկը գրավում ու կողոպտում է նաև Աղթամար կղզին¹⁴³: Մի քանի տարի անց նա հպատակվում է Շահ-Իսմայիլին ու իշխում Ոստանում 60 տարի¹⁴⁴:

¹³⁵ Սամուել (շարունակող), էջ 172—173:

¹³⁶ Տե՛ս «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Բ, Առաջարան, էջ LIX:

¹³⁷ Տե՛ս Թ. Մեծոփեցի, էջ 30:

¹³⁸ Տե՛ս «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», էջ 597:

¹³⁹ Թ. Մեծոփեցի, էջ 71:

¹⁴⁰ Տե՛ս Սամուել (շարունակող), էջ 173:

¹⁴¹ Տե՛ս «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 326, 328, 375, Թ. Մեծոփեցի, էջ 84:

¹⁴² Տե՛ս Մ. Մուրադյան, Կ. Մարաթիսյան, Ջուլակ ձեռագրաց Մշոյ ս. Առաքելոց վանքի և շրջակայից, էջ 111:

¹⁴³ Տե՛ս «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Գ, էջ 277:

¹⁴⁴ Տե՛ս „Schêrêf-nameh ou histoire des Kurdes, par Schêrêf, prince de Bidlis publiée par V. Véliaminof-Zernof“, tome I, première partie, Պետերբուրգ, 1860, պարսկ. բնագիր, էջ 95:

Բացի այս երկու խոշոր ամիրություններից Հայաստանում կային իրենց երկրամասով փոքր ու նվազ քաղաքական կշիռ ունեցող մի շարք այլ քրդական տիրույթներ՝ Խիզանում, Հազոյում, Զիրմուկում, Սպարկերտում, Բալույում, Մժնկերտում և այլ վայրերում:

Հայաստանի քրդական ամիրություններն ու կոյմնապետություններն իրենց ներքին կյանքում անկախ էին: Ամիրներն օժտված էին ոչ միայն հարկային, այլև վարչական ու դատական ինքնավարության իրավունքներով. նրանցից յուրաքանչյուրն ուներ իր արքունիքը, որը կենտրոնական արքունիքի մանրանկար պատճենն էր: Կենտրոնական կառավարչության պաշտոնյաները մուտք չունեին ինքնավար այս շրջաններում: Ամիրներն ինքնուրույն կերպով դատում էին հանցագործներին, նույնիսկ մահվան վճիռ արձակում և կամ դատը հանձնում շարժի դատաստանին, որին մասնակցում էին տվյալ վայրի մահմեդական բարձրաստիճան հոգևորականները՝ զադու զլխավորությամբ:

Ամիրությունների կյանքում մեծ դեր էին կատարում նրանց երկրամասերում տեղակայված քոչվորական ցեղերի պետերը և շրջանների կառավարիչները: 1445 թ., օրինակ, Բաղեշի ամիրության «մեծամեծերը» առանց կենտրոնական իշխանությանը հաշվի առնելու պետական զործերից հեռացրին խելապահատ ամիր Շեյխ-Մահմուդին և ամիր հուշակեցին նրա եղբորորդի Շամսադ-զինին¹⁴⁵:

Կարա-կոյունլուների և Աղ-կոյունլուների պետություններում փաղիշահիյ հեռու առաջին դեմքն էր համարվում բոտ հարկի նշանակվող զլխավոր զորահրամանատարը՝ ամիր-ալ-ումարան (ամիրների ամիրը), որ լինում էր թագավորից բնառնիքի անդամներից կամ ամենատղեցիկ քոչվոր ցեղերի առաջնորդներից մեկը: Երկրորդ տեղը զբաղում էր մեծ սադրը՝ մահմեդական հոգեվորականության պետը, այնուհետև մեծ վեզիրը, որ զլխավորում էր վարչական պաշտոնակալները և վարում արտաքին հարաբերությունները, սահիր-զիվանը՝ պետական հասույթների ու ֆինանսների զործակալության պետը, մուհրդարը՝ փաղիշահի կնքապահը¹⁴⁶: Գրեթե նույն սկզբունքով էր կազմակերպված նաև կիսանկախ ամիրությունների կառավարչությունը:

Ֆինանսական ու հարկային տեղական առյանների պաշտոնները, ըստ մեծի մասի, զբաղում էին հայերը: Նրանք հայկական ազգյւրներում կոչվում էին «ձեռնավոր», «խոջա», «թամաշախ» և այլ անուններով: Այդպիսի պաշտոնյաներից էր, օրինակ, Սեթի որդի խոջա Հովսեփը, որը 1479 թ. հիշատակվում է Մուշում որպես «ամենագովելի և մեծաշուքն և իշխան Տարունույ գաւառիս»¹⁴⁷ կամ ոմն տեր Կարապետ, որ հիշատակվում է երկու տարի հետո որպես պարոն էման-բեկի «խաղիխադար» (գանձապետ), կամ Ոստանի քուրդ ամիրների արքունիքում լալայի (գաստիարակ) պաշտոն ունեցող Միրանշահը, որ 1481 թ. փաղիշահի մոտ զնալով, ձեռք էր բերել հարկային որոշ արտոնություններ՝ Աղթամարի և Վասպուրականի այլ վանքերի համար: Ուշագրավ տվյալներ են պահպանվել նաև Վանի մեծահարուստ ու ազդեցիկ խոջաների և թուղաշինների մասին, որոնք զլխավոր դեր են կատարել հարկահանության, հորկերի կապալառության և, մանավանդ, առևտրի բնագավառներում:

Այս փաստերը վկայում են, որ Հարավային Հայաստանի քրդական ամիր-

¹⁴⁵ Տե՛ս «Փե դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 585:

¹⁴⁶ Տե՛ս Խ. Մ. Петрушевский, նշված աշխատությունը, էջ 198:

¹⁴⁷ «Փե դարի հիշատակարաններ», Բ, էջ 438:

լուծյուններում և փաղիշահների կողմից նշանակված կողմնապետերի կառավարչության ներքո գտնվող հայկական շրջաններում, բուրգ և թուրքմեն ցեղապետերի հետ միասին, հայ աշխատավոր գյուղացիությանը շահագործում էին նաև հայ մեծատունները: Մեծ չէր նրանց դերը կառավարչության մեջ, բայց սնտեհության տարբեր մարդերում նրանք, գործունեության լայն ասպարեզ ունենին, և աշխատավոր ժողովրդից քամվող հարկերը հոսում էին ոչ միայն զեպի երկրի նոր տերերի պանծատները, այլ զգալի չափով նաև զեպի հայ խոջանների ու թամղաշինների դրամաքսակները:

Հայ իշխող դասակարգը XIV—XV դարերում ղիջեց քաղաքական ու տնտեսական իր դիրքերը Հայաստանի տերը դարձած քոչվոր ցեղերի հարստի լնջման ներքո: Հայ ֆեոդալական տների հողազրկման, մասնատման ու անէացման պրոցեսը, որ ծայր էր առել Հայաստանում մոնղոլական իշխանության քայքայման շրջանում, մոտեցավ իր ավարտին հենց թուրքմենական ցեղապետերի տիրապետության այս տասնամյակներին:

Սյունյաց տիրակալ Օրբելյանների բնորոշ օրինակով հետևենք այդ պրոցեսին:

1385 թ., ինչպես պիտենք արդեն, Ոսկե Հորդայի խան Ռոդլամիշի զորքերն ասպատակեցին Սյունիքը. զրավեցին Որոտան բերդը և Եղեգիս քաղաքը Իվանե Օրբելյանի որդիներ՝ Սմբատից և Գորգունից: Գորգունը, որ իշխում էր Վաչոց ձորում (Եղեգիս կենտրոնով) վշտամահ եղավ:

Լանկ-Քամուրի արշավանքների տարիներին Օրբելյաններին հաջողվեց վերստանալ իրենց կալվածքների մի մասը: 1403 կամ հաջորդ թվականին թամուրջան Միրզա-Օմարը բռնությամբ հավատափոխ արեց Սմբատ և Բուրթեկ Օրբելյաններին ու սրանց եղբորորդի Տարսայիճին, որոնք հավատափոխ արված ուրիշ հայ իշխանների հետ միասին, իրենց ընտանիքներով տարվեցին Սամարղանդ¹⁴⁸: Շատ շանցած (հավանաբար Միրանշահի ժամանակ) սրանք վերադարձան Սյունիք և կրկին տիրեցին իրենց կալվածքներին՝ պահելով իրենց պապերի հավատքը:

1407 թ. Բուրթեկն ու իր պատանի գավաղները զոհ են գնում մահադարձ ժամին: Լանկ-Քամուրի մահվանից հետո սկսված պահակալական խառը պաշարի տարիներին, Սմբատը «խաբեալ ի խրատատուուաց իւրոց» գործաւկցում է Ջեղախրջան Ահմեդ խանին, իր զորագնդով մասնակցում նրա մղած մարտերին¹⁴⁹: Ի տրիտուր իր ծառայությունների նա պարգև է ստանում Անգեղակոթի գյուղը: Բայց շուտով Ահմեդ խանը պարտություն է կրում Կարա-Յուսուֆից ու խեղդամահ արվում (1410): Սմբատը ոչ միայն զրկվում է նոր ստացած իր պարգևից, այլև Կարա-Յուսուֆը բռնագրավում է նրանից Որոտան բերդը: Հայրենազուրկ եղած Սմբատն իր Բեշքեն, Իվանե (Ստեփանոս) և Շահ որդիների հետ պատսպարվում է Վրաստանում¹⁵⁰: 1412 թ. Գորիից ոչ հեռու գտնվող Ուփլիսցիխե գյուղաքաղաքում շարադրված մի հիշատակարանում Սմբատն ու իր Բեշքեն որդին հիշվում են որպես այդ շրջանի իշխաններ. «Իշխանութեան տեղոյս պարոն Սմբատի և որդւոյ նորին պարոն Բէշքէնի, որ յաւամանէ շարին փտարեցան ի հայրենեաց իւրեանց»¹⁵¹: Սմբատը վախճանվում է, հավանաբար,

¹⁴⁸ Թ. Մեծովեցի, էջ 67—68:

¹⁴⁹ Տե՛ս Թ. Մեծովեցի, էջ 72—73, «ժե դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 82:

¹⁵⁰ Տե՛ս «ժե դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 194:

¹⁵¹ Նույն տեղում, էջ 133:

օտարության մեջ 1417 թ. բիշ առաջ: Իսկ նրա որդիները Բեշքենին ու Իվանեն Վերադառնում են Սյունիք. «Եկին ի հայրենիս իւրեանց, և ոչ են աւարք իշխումս իւրեանց, այլ ընդ ձեռամբ անօրինաց»,—ասում է ժամանակակից մի գրիչ¹⁵²:

Սմբատի եղբոր՝ Գորգունի որդի Տարսայիճը նույնպես, վերադառնալով սամարղանդյան գերությունից, ի վերջո կարողանում է իշխել իր հոր կալվածքում՝ Եղեգիսում: Բայց 1419 թ., ժամանակակից մի գրչի վկայությամբ, նա «յոյժ ի նեղութիւն, ի տառապանք և յաղքատութիւն անկաւ, զի նա որ բոլոր գաւառիս իշխէր, այժմ ոչ միոյ ազարակի կամ գեղջ ոչ կարէ իշխել, զի խլեալ և յափշտակեալ էին ի նմանէ զամենայն գիւղ և զքաղաք, զվանք և զանապատ... Եւ նա փախեալ և թաղուցեալ էր ի ծերպս Վիմաց և ի մայրիս»¹⁵³:

1421 թ. հետո, երբ Իսքանդարը դառնում է կարա-կոյունլուների պետութւյան գահակալ, Բեշքեն Օրբելյանի որդի Ռուստամն առաջ է քաշվում պետական բարձրաստիճան պաշտոնների: Սրա ջանքերով Օրբելյանները կրկին աւեր են դառնում իրենց երկրին: Երկար չի տևում, սակայն, այս վիճակը: Շահառուխը իր երրորդ արշավանքի ընթացքում հարձակվում է նաև Իսքանդարի կողմից հովանավորվող Օրբելյանների տիրույթի վրա: Եվ Բեշքենը Սյունիքի ու շրջակա գավառների 6 հազար հայ գերդաստանների գլուխ անցած, պայքարելով Թամուրջանների դեմ, արտագաղթում է երկրից ու ապաստան գտնում Վրաստանում¹⁵⁴:

Վրաց Ալեքսանդր թագավորը, որ Բեշքենի փեսան էր, Լոռին հանձնում է իր աներոջը: Հայաստանի այլ շրջաններից Լոռի են հասնում նոր փախստականներ և սիրով ընդունվում Բեշքենի կողմից: Սակայն, շուտով, երկյուղ կրելով Բեշքենի հզորացումից, Վրաց թագավորը թունավորել է տալիս նրան:

Զանգվածային այս արտագաղթից հետո XV դարի հետագա տասնամյակներում ևս Սյունիքի տարբեր մասերում հանդիպում ենք Օրբելյան պայազատների: Այսպես, 1450 թ. կրկին Սյունիքումն է Ռուստամ Օրբելյանը: Սա Տաթևի վանքի վանահայր Շմավոն Անգեղակոթցուն վաճառում է Սվարանց, Տաշու, Աղանց և Տանձատափ գյուղերը¹⁵⁵: 1471 թ. Վայոց ձորում հիշատակվում է Սմբատ իշխանը՝ Տարսայիճի որդի, իսկ 1475—1490 թթ. սրա որդի Եղիշե պարոն-տերը, որպես Վայոց ձորի եպիսկոպոս¹⁵⁶:

Հայաստանում տեղաբաշխված քոչվոր ավազանու հարասե ճնշման տակ իրենց քաղաքական ու տնտեսական դիրքերը օրավուր կորցնում էին նաև հայ ֆեոդալական մյուս գերդաստանները՝ Խաչենի Հասան-Ջալալյանները, Մարի Դուխյանները¹⁵⁷, Վայոց ձորի ու Կոտայքի Պոռշյանները¹⁵⁸ և ուրիշներ:

Խաչենի Ջաղա իշխանի մահվանից հետո՝ XV դարի սկզբներին, Հասան-

¹⁵² Նույն տեղում:

¹⁵³ «Ժն դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 656:

¹⁵⁴ ՏԷՄ Թ. Մեծօփեցի, էջ 117:

¹⁵⁵ ՏԷՄ Հ. Փափազյան, նշված աշխատությունը, էջ 86:

¹⁵⁶ Սյունյաց իշխանների մասին ավելի մանրամասն տեղեկություններ կարելի է գտնել Լ. Խաչիկյանի «Սյունյաց Օրբելյանների Բուրթլյան ճյուղը» հոդվածում, տե՛ս «Բանրեր Մատենագարանի», № 9, էջ 173—178:

¹⁵⁷ ՏԷՄ Կարապետ Տեր-Մկրտչյան, Նյութեր հայ մեկերության մասին, Ա և Բ պրակներ, էջմիածին, 1913—1914:

¹⁵⁸ ՏԷՄ Գաբելին Հովսեփյան, Խաղրականը կամ Պոռշյանը հայոց պատմության մեջ, Վաղարշապատ, 1928:

Ջալալյան իշխանները գրկվել էին երբեմնի տիրույթներից և քարշ էին տալիս իրենց գոյությունը որպես սակավազոր գյուղատերեր՝ «ի ներքս ձեռին անօրինաց»¹⁵⁹։

Դոփյան ֆեոդալական բնաանիքը ծանր հարված կրեց 1386 թ.։ Լանկ-Թամուրի հրոսակների գեմ կռվի մեջ սպանվեց Փոքր Սյունիքի (Մարի) իշխան Հասան Դոփյանը՝ իր երեք որդիների հետ միասին։ 1430-ական թվականներին Հասանի թոռնորդի Այտինի իշխանության տարիներին Դոփյան իշխանների կալվածքները բռնազրավւում են պետության կողմից։ Դատական ատյաններում երեք տարի քարշ գալով և նյութական մեծ միջոցներ մտնելով, ի վերջո, Այտին իշխանին հաջողվում է վերստանալ «ի ձեռաց աշխղզեացն» Դոփյան իշխանների կալվածքների մի մասը։

XV դարի երկրորդ հիսնամյակում Դոփյանները բաժանվում են երեք բնատանիքների՝ Ուլուբեկենց, Այտենցոց և Ջհանշեցոց, որով և ավելի է մասնատվում երբեմնի հզոր Մարի իշխանների տնտեսական կարողությունը։

Վասպուրականի Արտազ գավառում, մինչև 1426 թ. իշխում էր կաթոլիկ դավանանքի հայ ֆեոդալների մի ընտանիք, որի պատմությունը հնարավոր է լինում հետևել սկսած XIII դարի կեսերից։ Մակու ամրոցն էր այս իշխանների նստավայրը՝ անառիկ իր միջնաբերդով, որ չկարողացավ դրավել նուշնիսկ Լանկ-Թամուրը։ Թամուրի առաջարկով Նուր-ադ-դին իշխանը համաձայնվել էր ընդունել նրա գերիշխանությունը, ըստ պահանջի 20 հեծյալից բաղկացած մի ջոկատ տրամադրելու պարտավորությամբ։ Սրա որդի Սոյուրդաթմիշը, առերես մահմեդականություն ընդունելով, դարձել էր Թամուրի թոռ Օմար-Միրզայի մերձավոր զինակիցներից մեկը. մյուս որդին 1403 թ. Մակվում հյուրընկալված իսպանացի դեսպան Ռուի Գոնզալես գե Կլավիխոյի վկայությամբ՝ «զենքի մարդ չլինելով, ավելի հայ լեզվի քերականության ուսանող և վարդապետ» էր¹⁶⁰։ Մակվի հայ իշխանությունը վերջ ավեց Խաքանդար Կարա-կոյունլուն 1426 թ.։ Նշանավոր զրիշ Թովմա Մինասենցը իր մի հիշատակարանում այդ տոթիվ գրել է. «Անմխիթար կրսկիծ և հաս բոլոր աղզացս բրիստոնէից, զի բոլոր աշխարհացս այն մին բերթն միայն էր մնացեալ ի ձեռն քրիստոնէից, և այն ևս առաւ ի մէնջ»¹⁶¹։

Մինչև XV դարի 80-ական թվականները հայկական ֆեոդալական մի իշխանություն էլ գոյություն ուներ Համշենի գավառում։ Նույն Կլավիխոն, Սումարդանդից Խապանիա իր դարձի ճանապարհին, 1406 թ. անցել է Համշենով և ուշադրավ տեղեկություններ գրանցել այդ իշխանության, նրա զմարտնչանելի կաժանների ու ժողովրդի բարքերի մասին. «Այս երկրամասը շատ լեռնոտ է, ունի մի քանի լեռնանցքներ, որոնցով անկարող են անցնել կենդանիները։ Որոշ տեղերում ժայռից ժայռ անցնելու համար՝ փայտե կամուրջ են կապել։ Բեռնակիր կենդանիներն այս երկրամասում, ըստ մեծի մասին, անկարող են շարժվել, և մարդիկ ստիպված են ամեն ինչ կրել իրենց ուսերին։ Հացահատիկն այստեղ քիչ է աճում» և այլն։ Այնուհետև Կլավիխոն հայտնում է, որ բնակիչները, շնայած հայ են ու քրիստոնյա, ավագակարար են վարվում ճամփորդների նկատմամբ։ Այսպես գրելու առիթն, անշուշտ, եղել է այն,

¹⁵⁹ «Ժն դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 194։

¹⁶⁰ Հ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, Ա, էջ 114—116։

¹⁶¹ «Ժն դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 376։

որ համշենցիները ստիպել են Կլավիխոյին և նրա ուղեկիցներին վճարել իրենց հետ տարվող ապրանքների համար բարձր մարս¹⁶²:

Կլավիխոյի ճանապարհորդությունից քիչ տառջ Սպերի ամիրը Համշենի իշխանությունը գրավել էր պարոնաց-պարոն Առաքելից ու նրա փոխարեն մի մահմեդական կառավարիչ նշանակել՝ քրիստոնյա մի օգնականի ընկերակցությամբ: Սակայն այս վիճակը երկար չի շարունակվել: 1422 թ. պահպանվել է մի հիշատակարան, ուր Համշենի տեր է կոչվում նույն Առաքելը: Հավանաբար սրա որդին է պարոնաց-պարոն Դավիթը, որ հիշատակվում է 1425—1440 թթ. վերջում՝ իր դեռաբույս զավակ պարոն Վարդի հետ միասին: 1460 թ. հիշատակվում է Համշենի իշխան, մանկահասակ Վեփեն (Վիգեն անվան ազավազ-ված ձեն է), որ գերվում է Բաբերդի մահմեդական իշխանի կողմից: Եվ վերջապես 1489 թ. մի հիշատակարանի մեջ արժեքավոր տվյալներ ենք գտնում հայկական այս իշխանության վերջին տիրակալ Դավթի մասին:

Այդ թվականին կամ դրանից մեկ-երկու տարի առաջ, թուրքերը, որ 15 տարի առաջ վերջ էին տվել Տրապիզոնի կայսրությանը, գրավեցին նաև Համշենը՝ փակելով աղ-կոյունլուների վերջին ճանապարհը դեպի Սև ծով: Հայրենազուրկ եղած Դավիթ իշխանը, փախչելով իր երկրից, պատսպարվել էր հարևան Սպերի շրջանում, որ դեռևս գտնվում էր Աղ-կոյունլու փաղիշահների տիրապետության ներքո¹⁶³:

XV դարի 60—90-ական թվականներին Երզնկայի շրջակայքում գտնվող վանքերում բարձրագույն դպրոց էր հիմնադրել Հովհաննես րարունապետ Համշենցին, որ ժամանակակիցների վկայությամբ սերված էր «ի թագաւորութեան ազգէ»: Հավանական է ենթադրել, որ Հովհաննես րարունապետը Համշենի հայ իշխանների գերդաստանից էր¹⁶⁴:

XV դարի ընթացքում Հայաստանի տարբեր մասերում հիշատակվում են նաև բազմաթիվ այլ հայ կալվածատերեր ու գյուղատերեր: Այսպես, օրինակ, դարասկզբին հիշատակվում է Արագածոտնի Աղց գյուղի տեր պարոն Ազիզանը, որ բռնի հավատափոխ արվելով, հայ այլ իշխանների հետ տարվել էր Սամար-դանդ, հետո վերադարձել իր հայրենիքը: 1424 թ. Սանահնում հիշվում է պարոն Սորդաթմիշի թու և Փաշի որդի իշխանաց իշխան պարոն Չալապին, սրա եղբայրն էր Անիի եպիսկոպոս Հովհաննես Ոսկեփորիկը, որին հանդիպում ենք նույն տարիներին Թմոք (Թմբկաբերդ) ղեկավար: 1432 թ. հիշվում է սրպես Բջնի քաղաքի «նախարար, վերակացու և առաջնորդ» ոմն Ծատուր, իսկ 1460 թ. պարոն Սարգիսը: 1442 թ. շարադրված մի հիշատակարան տեղեկություններ է պարունակում Արագածոտն գավառի Սերկելի գյուղի հայ տերերի՝ Էդարոններ Ալիբեկի, Շալվեի, Վաչուտի, Քրդի և Սարգսի մասին, որոնք, անուշ-ներից դատելով, Վաչուտյան իշխանների ուժասպառ շառավիղներից են: Սրանցից Շալվեն, որ որդին է պարոն Սարգսի և թոռը պարոն Բուղլախի, զբաղվում է այսպիսի խոսքերով. «Այր հսկայազօր ի մրցմունս պատերազմաց, դիւցազնական ի յազատաց և պայազատ ի յիշխանաց»: 1444 թ. որպես

¹⁶² Տե՛ս Իյու Гонзалее до Клавихо, Дневник путешествия ко двору Тамура в Самарканд, в 1403—1406 гг., пер. И. И. Срезневского, СПб., 1881, էջ 382—384: Հմմտ. նաև Հ. Հակարյան, Ուղեգրություններ, Ա, էջ 112—113:

¹⁶³ Տե՛ս «Ժե դարի հիշատակարաններ», Գ, էջ 470:

¹⁶⁴ Տե՛ս Լ. Խաչիկյան, էջեր համշինահայ պատմությունից («Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1969, № 2, էջ 115—114):

եղվարդ գյուղի տեր հիշատակվում է «մեծազգի և փառալուր... ազատամբին» Աղիգյուղի՝ իր Ավագ և Զարարիս սրդիների հետ միասին (այս Զարարիան տարիներ առաջ գնել էր Մուղնի գյուղը), իսկ 1465 թ. պարոն Վիշելը («ի վերակացութեան երկրիս պարոն Վիշելի»): 1467 թ. Բյուրակահունում հիշվում է պարոն Բարաջանը, իր կնոջ՝ իշխանուհի Թամարի հետ միասին: 1461 թ. Արկղունքում շարադրված մի հիշատակարանի մեջ Վայոց ձորի իշխաններ են կոչվում պարոն Զուման և պարոն Ինանիկը: 1475 թ. այս Զուման հիշատակված է որպես «ասպարապետ Հայոց», «իշխանաց իշխան»: Ասվում է, որ նա սերված է Պոռշյաններից: Հիշատակարանի մեջ թվարկվում են նաև նրա որդիները՝ պարոն Ղալաբեկ, Ուսուբեկ, Թումանբեկ և եղբորորդիները՝ պարոն Հայկազ, Ամիր-Վասակ, Խաղբակ, Ամիր-Հասան: Նրա եղբայրներից Հովհաննեսն ու Ստեփանոսը գրավել են Վայոց ձորի արքեպիսկոպոսական աթոռը՝ նստավայր ունենալով Այրիվանքը:

1488 թ., Յաղուբ փաղիշահի ծավալած կրոնական հալածանքների շրջանում, հայ ֆեոդալական ընտանիքների վերջին այս ներկայացուցիչներից 40 հոգի բանտարկվում են և ստիպված մահմեդականություն ընդունում, սակայն յոթ ամիս հետո, մեծագին տուգանքներ վճարելով, այդ հայ «ազատորդին» հաջողվում է փրկվել¹⁶⁵:

Հայ հասարակության իշխող այս վերնախավի ամբողջական ցանկը կազմելու համար լրացուցիչ որոնումների անհրաժեշտություն է զգացվում: Անշուշտ նրանց մանրացած շառավիղներից են Հայաստանի տարբեր շրջաններում ալլևալլ առիթներով հիշատակվող տոհմային մեկիքներից, մեծատուն տանուտներից, ձեռնավորներից ու պարոններից շատերը: Այս կապակցությամբ, սակայն, հատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում պարոն-տեր կոչվող հոգևոր ֆեոդալների դասը, որի սոցիալական դիմապատկերն ուրվագծելու կարիք է զգացվում:

Տիրույթների ու կալվածքների գեթ մի մասը բռնագրավումից զերծ պահելու նպատակով հայ ֆեոդալական տները XIV—XV դարերում պատվարում էին իրենց վանական կալվածատիրության ցուցանակներով: Հասկանալու համար հայ ֆեոդալական դասի ուշադրավ այս կերպարանափոխության սոցիալ-տնտեսական դրդապատճառները, անհրաժեշտ է բացահայտել հայ եկեղեցու նկատմամբ մահմեդական իշխողների վարած քաղաքականությունը:

Իր դարավոր գոյություն ընթացքում հայ եկեղեցին, արտահայտելով իշխող դասակարգի շահերը և ձգտելով հեռու պահել ժողովրդական զանգվածներին սոցիալական պայքարից, զգալի ծառայություններ էր մատուցել երկրի տերերին և ի տրիաուր իր ծառայությունների այս կամ այն չափով հովանավորվել ու արտոնություններ ստացել նրանցից: Հայ ֆեոդալական տների վերացմանն ու նրանց տիրույթների բռնագրավմանը զուգընթաց, եկեղեցին, ստորիճանաբար, իր վրա էր վերցրել նաև հայ ժողովրդի ներքին գործերի տնօրինման պարտականությունը, մի հանգամանք, որ հաշվի էին առնում նաև օտար տիրակալները:

Ուշադրավ է, որ այս կամ այն դինաստիայի, ինչպես և առանձին տիրակալի համար ստեղծված քաղաքական ծանր կացության ժամանակ, պետություն մահմեդական վարիչները սիրաշահում էին հայ հոգևորականության ազ-

¹⁶⁵ Տե՛ս «Սե և Վե դարի հիշատակարաններ», Բ, Առաջարան, էջ XXSVIII:

օրս. — գրված է Ուզուն-Հասանի մի հրովարտական, — երբեք այնպիսի օրենք չի եղել, որ Ուշքիլիսայի (էջմիածնի) կրոնավորներից ու սևազուլաններից խաբաջ և ջիզյա պահանջեն»¹⁶⁶։ Զհանշահի կին Բեզում-խաթունի 1462 թ. հրովարտակով արգելվում է Գանձասարի կաթողիկոսի իշխանության տակ եղող հոգևորականներից «ջիզյայի և բեյթ-ուլ-մալի պատրվակով» որևէ բան պահանջելը, նրանց հպատակ վայրերում իջեանելը և այլն։ Ուշագրավ է նաև Զհանշահ փաղիշահի անթվական մի հրովարտակը, ըստ որի, նախկին զահակալների հրամանագրերի օրինակով, Տաթևի ու Վաղարշի վանքերի կալվածքներն ազատ են հայտարարված պետական ամեն տեսակ հարկերից՝ մալից (հողային ռենտայի պետությանը տրվող մաս), իխրաջաթից (արտակարգ ծախսեր) և դիվանական ավարիցից (պետության նկատմամբ հարկային պարտավորություններ)¹⁶⁷։

Հայ եկեղեցական կալվածատիրության համար ստեղծված համեմատաբար նպաստավոր այս պայմաններն ի նկատի ունենալով հայ ֆեոդալական տների ստեղծագործող ներկայացուցիչները, երբ XIV—XV դարերում ենթակա վանական հաստատությունների իրավասության տակ էին գնում իրենց ընտանիքին պատկանող կալվածքները՝ վանական այդ հաստատությունների գլուխ կարգելով մերձավոր ազգականներին։ Եվ այսպես, կյանքի է կոչվում սոցիալական մի նոր տերմին՝ «պարոն-տեր», որը արվում էր բոլոր այն հայ կալվածատեր-ֆեոդալներին, որոնք շարունակում էին տիրել իրենց հայրենական կալվածքների մի մասին՝ լինելով միաժամանակ և՛ «պարոն» (այսինքն աշխարհիկ իշխան), և՛ «տեր» (այսինքն՝ հոգևոր առաջնորդ)։

Պարոն-տեր էին Աղթամարի ու Գանձասարի կաթողիկոսները, Ալունյաց մեդրոսյուրիաները, Վալոց ձորի առաջնորդները, Հաղբատ, Սանահին, Կեչաուրիս և տասնյակ ու տասնյակ այլ վանքերի հայրապետեր ու թեմերի առաջնորդները։

Դրանցից էր նաև Գառնիի շրջակայքում գյուղեր ունեցող և իրեն Գրիգոր Պահլավունուց սերված ազնվական համարող Հավուց-Թառ վանքի վանահայր Զաքարիա հպիսկոպոսը։ Այս մեծանուն պարոն-տերը 1487 թ. կրկին տեր է դառնում իրենց ընտանիքի ժառանգական կալվածքներին, որոնց մեջ էին մտնում Մանկուս, Ավանիկ, Կուտիս, Հալոց-Թառ, Կուտուց վանք, Ավանասար, Թառնիս, Սուրբ Սարգիս գյուղերը և Կոխտ գյուղի կեսը։ Այս ինը գյուղերի կալվածագրում Զաքարիան հանդես է եկել ոչ որպես Ամենափրկիչ վանքի վանահայր և չի նշել, որ այդ գյուղերը նվիրաբերվում են (վակֆ են արվում) վանքին, որովհետև ֆեոդալական այս ընտանիքի անդամները, Սիմեոն Երեմիանցի վկայությամբ, «ի բնէ անտի ազատազունք էին և անուանիք, շատազգ և հարուստք, յորոց թէպէտ ոմանք վանականք լինէին, ոմանք աշխարհականք, սակայն մի էին տամբք և բնչիւք, և իւրեանց էր համարեալ գեօղն և վանքն առանց խտրութեան»¹⁶⁸, Երեանցին իր այս տողերով տվել է հայ աշխարհիկ ու վանական կալվածատիրության միաձուլման ու սերտաճման երևույթի ճշմարտացի նկարագիրը։

Հայկական վանական հաստատությունները XV դարում ընդարձակում էին

¹⁶⁶ «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը». Հրովարտակներ, պրակ առաջին (ԺԵ—ԺԶ դդ.), կազմեց Զ. Փափազյան, Երևան, 1958, էջ 49։

¹⁶⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 44։

¹⁶⁸ Միմլոն կաթողիկոս, Զամբու, Վաղարշապատ, 1873, էջ 277, այսուհետև՝ Զամբու։

իրենց կալվածքները նվերներ ստանալով, երբեմն նաև զննումներ կատարելով: Նրանք վարում էին իրենց տնտեսությունը ըստ մեծի մասին՝ «վանից գործավոր» կոչվող վարձկան մշակների ուժերով, իսկ որոշ վաճառքում՝ շահագործելով վանքապատկան գյուղերի բնակիչների կուսային աշխատանքը: Տվյալներ են պահպանվել մի շարք վանքերի տնտեսական գործունեության մասին: Երկրագործությունից բացի, վանական տնտեսություններն զբաղվում էին նաև անասնապահությամբ, սակավաթիվ գեպերում նաև ձկնորսությամբ, տուտարով ու վաշխառությամբ:

Հայ հայատականների միջև ծագած վեճերը, եթե դրանք վերաբերում էին ընտանեկան հարաբերություններին ու հայ համայնքի ներքին խնդիրներին, լուծվում էին հայ հոգևորականության միջոցով: Պահպանելով դատական ազդեցությունը, հոգևոր ֆեոդալները նոր ուղիներ էին որոնում տնտեսական իրենց գիրքերն ամրապնդելու և շահույթի աղբյուրներն ընդարձակելու համար:

Հայ պարոն-տերերը աշխարհական գործերից կտրված աստուծո պաշտոնյաներ չէին բնավ: Նրանք ունեին ղինված ջոկատներ, որոնցով անհրաժեշտության դեպքում պաշտպանում էին իրենց գույքն ու պատվը օտարերկրյա բնչաքաղց զավթիչներից: Ազթամարի կաթողիկոսները գինական իրենց ուժերով զսպում էին Ոստանի քրդերի ախորժակը, որոնք փափագում էին զրավել և թալանել Ազթամարը: Ամիրի առաջնորդ Մկրտիչ Նաղաշի գործը ծառաները երբեմն հարձակվում էին նաև թշնամի բանակների փոքր զորախմբերի վրա ու սղատում քրիստոնյա զերիններին, իսկ Տաթևի մեարսպոլիտը, որ ուներ «բազում ձորտու աշխարհիս» նրանց միջոցով իր կամքն էր թելադրում հայատականներին¹⁶⁹:

Հայ աշխարհիկ ու հոգևոր ֆեոդալների տիրույթներն ու կալվածքները, օտար տիրապետողների կողմից բռնագրավված հայկական երկրամասերի բաղդատությամբ, ընդարձակ չէին: Բնականաբար փոքր էր նաև հայ իշխանների և պարոն-տերերի քաղաքական ու տնտեսական կշիռը հայրենի երկրում, սակայն մեծ էր նրանց դերը ժողովրդի ինքնուրույն գոյության ու զարթելու ընթացքում ստեղծված մշակութային արժեքների պահպանության գործում:

Թուրքմեն տիրապետողների լծի տակ ծանր էր, ընդհանրապես, հայ աշխատավոր գյուղացիության վիճակը: Համեմատաբար տանելի պայմաններ էին ստեղծված թագավորող դինաստիայի կալվածքներում՝ խառն կոչվող հոգևորում: Ագուլիսցի Մատթեոս անունով գրիչը ողորմածություն է համարում, որ Իսքանդար Կարա-կոյունլուն իրենց գյուղը խառն է դարձրել¹⁷⁰: Շատ ավելի ծանր էր դրությունը քոչվոր ցեղերի ավազանուն որպես սոյուրդալ տրված տիրույթներում, մանավանդ քուրդ ամիրների տիրապետության տակ գտնվող շրջաններում: Նույնիսկ Օսմանյան կայսրության պետական պաշտոնյաները՝ XVI—XVII դարերում հարկային նոր կանոններ հաստատելիս, խոստովանում էին, որ Բաղեշի շրջանի գյուղացիներից «քրդերի սուփուրության համաձայն» գանձվող հարկերը խիստ ծանր են եղել¹⁷¹:

Անկախ ենթակայությունից, հայկական բոլոր շրջաններում կենտոնակ էր

¹⁶⁹ «Ժե դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 626, Հ. Մանուկյան, Հ. Անադյան, Հայոց նոր վկաներ, Վաղարշապատ, 1903, էջ 313:

¹⁷⁰ Տե՛ս «Ժե դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 337:

¹⁷¹ Տե՛ս «Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում», թարգմանությունը, առաջարկել և ծանոթագրությունները Ա. Խ. Սաֆրաստյանի և Մ. Կ. Զուլայանի, Երևան, 1964, էջ 45:

դեռևս գյուղական համայնքը՝ իր ավանդական կազմակերպություններով: Համայնքի մեջ ընդգրկված հարուստ ու ազգատ ընտանիքների միջև տնտեսական ու սոցիալական հոգի վրա խոր հակասություններ էին ստեղծվել ու խուլ և անդադրում պայքար էր տեղի ունենում: Սակայն, օտար նվաճողների բռնություններին դիմադրավելու հրամայական պահանջով, գյուղական համայնքը շարունակում էր իր գոյությունը՝ ղեկավարվելով իր անդամների պարտավորությունների ու իրավունքների դարերի սովորույթով սրբագործված նորմերով: Համայնքը, միաժամանակ, օգտագործվում էր երկրի նվաճողների կողմից՝ համապարտ երաշխավորության սկզբունքի կիրառմամբ՝ հարկահանության դործը կարգավորելու նպատակով:

Գյուղական համայնքը հանդես էր գալիս որպես իր անդամների կողմից մշակվող հողային ֆոնդի միասնական տնօրինող: Բայց այդ հողն արդեն ստորաբաժանված էր երկու ենթատեսակների. հիմնական հողային տարածությունը՝ որոշ պարբերականությամբ, բաժանվում էր գյուղական համայնքի մեջ ընդգրկված գերդաստանների վրա՝ ըստ շնչաքանակի (հաշվի էր առնվում, հավանաբար, նաև գերդաստանների տնտեսական կշիռը): Կային, սակայն, առանձին ընտանիքների պատկանող, ինչպես և գյուղատերերի կողմից սեփականացված հողեր ու այգիներ, որոնք զուրա էին արդեն հողաբաժանման ենթակա հողատարածություններից ու համարվում էին այդ ընտանիքների «մուլքը»: Գյուղատերերը համայնքից բնագրաված հողակտորները վարձակալական հիմունքներով հանձնում էին նույն գյուղական համայնքի անդամներին կամ այլ անձանց՝ բերքի կեսը, քառորդը կամ մեկ այլ մասը (նայած հողը մշակողի տնտեսական ու իրավական վիճակին) հողատիրոջը տրվելու պայմանով:

Գյուղական համայնքի հողային ֆոնդից ստանալով մեկ կամ մի քանի ամբողջական բաժին (համփա) վարելահող, ունենալով անհրաժեշտ քանակությամբ բաշող անասուն ու գյուղատնտեսական գործիքներ, ինչպես նաև տալահոված լինելով աշխատավոր ձեռքերով, գյուղական հարուստ ընտանիքների տանուտերերը մեծ ազդեցություն ու կշիռ էին ձեռք բերում: Նրանցից էին ընտրվում գյուղական համայնքի պաշտոնյաները՝ ձեռնավորները, ինչպես նաև տանուտերերը՝ քյաղխուղաներն ու ռեսերը: Ձեռնավորները նշանակվում էին կողմնապետերի, ամիրների կամ խոշար ֆեոդալների կողմից (նայած գյուղի ենթակայության), սրանք պետության կամ սոյուրդալի տիրոջ ներկայացուցիչներն էին գյուղերում: Իսկ ռեսերը կամ քյաղխուղաները, որ ընտրվում էին գյուղականներից, համայնքի կողմից լիազորված անձինք էին ու ներկայացնում էին համայնքը պետության և ֆեոդալի առջև: Մեծ էր ռեսի դործունեության բնագավառը: Նրանց գլխավորությամբ էր կատարվում հողաբաժանումը, ջրանցքների ու առուների մաքրումը, գյուղի վրա բարդված հարկերի բաշխումը՝ համայնքի անդամ գերդաստանների վրա, հարկահանության վրա հսկողությունը, պետական պաշտոնյաների ու հարկահավաքների ընդունումը, նրանց հյուրընկալության կազմակերպումը և այլն: Օգտվելով իրենց դիրքից, գյուղական այս դոմեաները, տարբեր ճանապարհներով շահվում էին չբավոր համագյուղացիների հաշվին: Մատթեոս Զուղայեցի մատենագիրը «ծածուկ գողերի» շարքն է դասում այդպիսիներին, որոնք «չաղքատս գրկեն

և այնպէս երեցուցանեն, թէ մեր աւելի տամբ (այսինքն՝ մենք ավելի շատ ենք հարկ վճարում), և յաղթատացն առեալ տուն և ղինչս իւրեանց պահեն»¹⁷²:

Իրենց գերդաստանին բաժին ընկած վարելահողը սեփական միջոցներով մշակել անկարող գյուղական ազքատ գերդաստաններից մի քանիսը միանալով կազմում էին հարաքաշություններ կամ հազկիցների ընկերություններ: Նրանք, փոխադարձ համաձայնությամբ, երկրագործական հիմնական աշխատանքների՝ վարի, հնձի, կալի ժամանակ միացնում էին իրենց անասուններն ու գյուղատնտեսական գործիքները և հերթով վարում ու հնձում ժամանակավոր այդ խմբերի մեջ ընդգրկված ընտանիքների արտերը: Այդպես էին վարվում նաև քիչ կաթնատու անասուններ ունեցող ընտանիքները՝ կազմելով խառնակիցների խմբեր: Փոխադարձ համաձայնության գալով, նրանք պայմանավորվում էին օրվա կաթը որոշ չափ-ամանով (խաղով կամ դաբով)՝ հերթով տալ այդ խմբի մեջ մտած ընտանիքներից մեկին, որպեսզի նրանք հնարավորություն ունենան այդ կաթից չուղ և սանիր պատրաստել:

Գյուղերում կային նաև այնպիսի ընտանիքներ, որոնք ինքնուրույն արնատեսություն վարելու բնավ հնարավորություն չունեին: Այդպիսի ընտանիքներից էին դուրս գալիս գյուղատերերի հողակտորների վրա տիրոջ անասուններով աշխատող վարձկանները կամ հարուստ համադաշնակների կողմից երկրագործական եռուն աշխատանքների ժամանակ վարձվող մշակները¹⁷³:

Թուրքմենների տիրապետության ժամանակաշրջանում անկում ապրեցին Հայաստանի ծաղկուն քաղաքները, որոնք անբուժելի հարված էին ստացել ղեռն մոնղոլների ավերիչ պատերազմների ու երկարատև, ժողովրդի կենսական հյուժերը քամող տիրապետության ընթացքում: Մոնղոլական ու միջինասիական խաշնարած ցեղերը բնակություն հաստատելով Անգրկովկասում ու Փոքր Ասիայում, իրենց համար ամառային ու ձմեռային արտավայրեր դարձրեցին նախկինում տեխնիկական կուլտուրաների մշակման հարուստ ավանդներ ու վարպետացած գյուղատնտեսություն ունեցող մի շարք երկրամասեր: Դաշտային Ղարաբաղի և Նախիջևանի բնիկ ազգաբնակչությունը, օրինակ, բոնուլթյամբ տեղահանվեց իր հայրենի օջախից Միրանշահի իշխանության տարիներին: Այդ բարեբեր երկրամասերում բնակեցվեցին տասնյակ հազարավոր բյուրեքալիզու քոչվորներ, որոնք թամուրջանների ռազմական հենարանն էին¹⁷⁴, իշխողների տնտեսական այդ քաղաքականության հետևանքով նախորդ դարերում միջազգային առևտրի կարևոր հանգրվաններ ու արհեստագործության ծաղկուն կենտրոններ հանդիսացող քաղաքներից շատերը, զրկվելով տնտեսական հիմքից, արագորեն դահավթեցին ղեպի անկում: Քաղաքների մի մասն էլ քաջբայվեց ու կազմալուծվեց քարավանային ճանապարհների փոփոխության, անընդհատ պատերազմների ու ֆեոդալական խժոժությունների հետևանքով:

XIV դարի կեսերից Հայաստանի տնտեսական կյանքում նշանակալից որևէ դեր այլևս չէին կատարում Անիի ու Կարսի նման քաղաքները, որոնք նախորդ դարերում հայտնի էին իրենց բարձր զարգացման հուսած արհեստագործությամբ ու միջազգային կապերով:

¹⁷² Մատենադարան, ձեռագիր № 2229, Լջ 133ա:

¹⁷³ XIV—XV դարերի գյուղական համայնքի մասին տե՛ս Լ. Խաչիկյանի հոդվածը, տպագրված «Պատմա-բանասիրական հանդես» 1958 թ. № 1-ում (Լջ 110—133):

¹⁷⁴ «История Азербайджана», изд. АН Азербайджанской ССР, Баку, 1958, շջ 200—201:

XIV դարի առաջին հիսնամյակում Արեւելքի ու Արեւմուտքի միջև կատարվող միջազգային առևտրի բանուկ ուղին անցնում էր Ադրբեջանով ու Կասպից ծովի վրայով: Արեւելյան մետաքսի ու համեմունքի մեծ մասը տարվում էր Աստրախան, ապա Ազով ու Ղրիմի ծովափնյա քաղաքները, իսկ աշտեղից՝ Իտալիա և եվրոպական այլ երկրներ: Տարանցիկ առևտրի այս կարևոր ուղեծրի բոլոր նշանավոր հանգրվաններում ստեղծվել էին հայաշատ բնակավայրեր:

Ոսկե Հորդայի և իլխանության միջև հաճախակի տեղի ունեցող արշավանահեղ պատերազմների հետևանքով առևտրական վերահիշյալ մայրուղին դարձավ անապահով ու վտանգավոր, մանավանդ 1395 թ. հետո, երբ Լանկ-Քամուրը գրավեց ու կործանեց Աստրախանը: XV դարում ավելի մեծ դեր սկսեցին կատարել Կիլիկյան ծովեզերքի նավահանգիստները, որոնք Տրապիզոնի հետ միասին դարձան միջազգային առևտրի կարևորագույն հանգրվաններ: Դուրի կեսերից, սակայն, առևտրի կանոնավոր բնթացքը խափանվեց օսմանյան թուրքերի նվաճումների հետևանքով: 1453 թ. նրանց ձեռքն անցավ «Արեւելքի ու Արեւմուտքի ոսկե կամուրջը»՝ Կոստանդնուպոլիսը, իսկ հաջորդ երկու տասնամյակների բնթացքում՝ Տրապիզոնը, Կիլիկյան ծովեզերքը, Ղրիմի թերակղզին և այլն: Եվրոպական ու ասիական երկրների միջև, աշտեղից, խրվեց մի սեղ, որը խիստ բացասաբար անդրադարձավ միջազգային առևտրի ու ապրանքափոխանակության վրա:

Ահա այս պայմաններում էր, որ բարձրացավ մի կողմից Թավրիզի, մյուս կողմից Հայեպի ու սիրիական նավահանգիստների նշանակությունը՝ որպես միջազգային առևտրի ու ապրանքափոխանակության կենտրոններ:

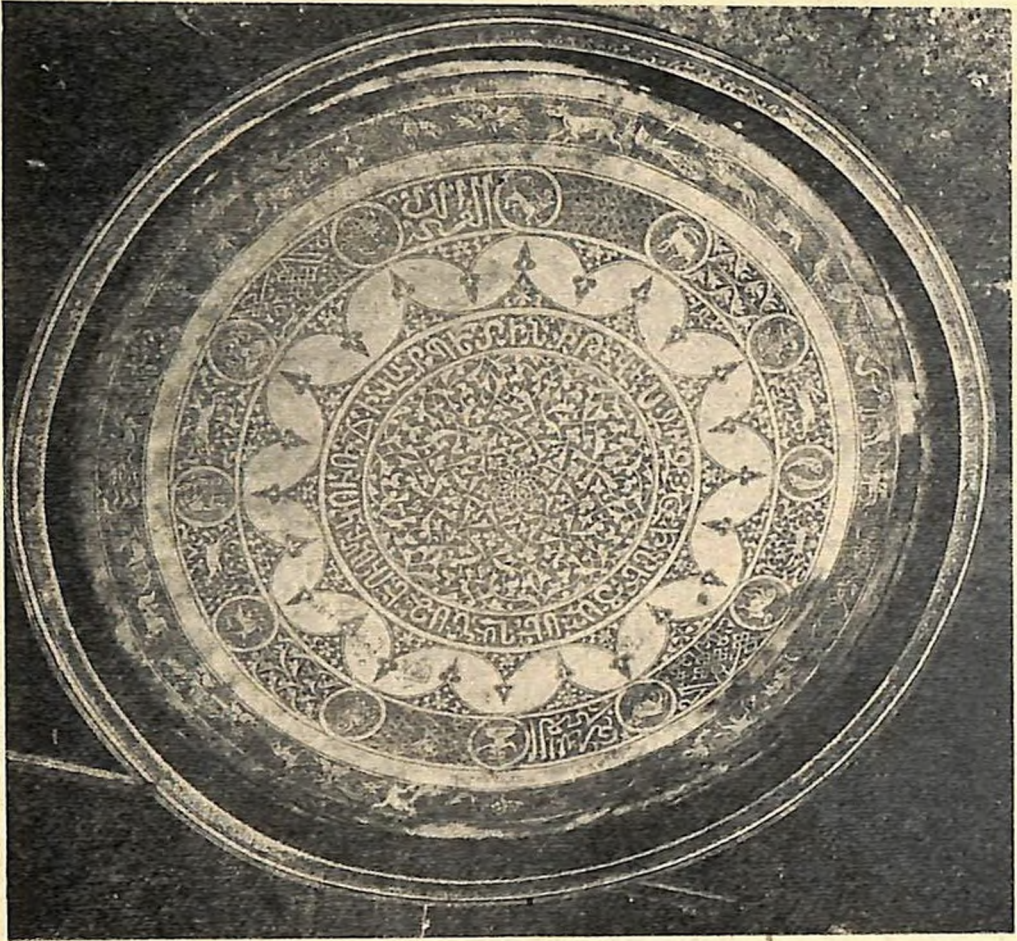
Թավրիզից դեպի Հայեպ տանող բարավանային ուղիներն անցնում էին Հայաստանի վրայով: Ամենակարճ ու բանուկ ուղին Թավրիզից անցնում էր Մարանդ, Խոշ, ապա՝ Բերկրի, Արճեշ, Արծկե, Խլաթ, Բաղեշ: Բաղեշից ճանապարհը երկփեղկվում էր. դեպի Նդեփա ու Հալեպ գնալու համար անցնում էին կամ Նփրնկերտի ու Ամիդի, կամ էլ Հրոնիբեյֆի ու Մերզինի վրայով: Իր նշանակությունը պահել էր նաև Թավրիզից դեպի Կորին ու երզնկա տանող հին մայրուղին: Երզնկայից Հայեպ (Մերտառիտալի վրայով) ուղևորվում էին բազմաթիվներ:

Այս առևտրի մեջ հայ վաճառականներին վերապահված էր առաջնակարգ դերը: Նրանք առևտրական կայուն գաղութներ էին ստեղծել Թավրիզում, Հալեպում ու Տրապիզոնում, իսկ վերահիշյալ ճանապարհների կարևոր հանգրվանները Հայաստանի հին կենտրոններն էին՝ բնակեցված գերազանցապես հայ արհեստավորներով ու առևտրականներով: Առևտրի հիմնական ապրանքը հում մետաքսն էր, որի վաճառահանման դործում նշանակալից դեր էին կատարում հին ջուղայեցի հայ վաճառականները:

Մեծ համբավ ունեին հայ արհեստավորները, որոնք 1394—1427 թթ. Եվրոպայում, Ասիայում և Աֆրիկայում ճանապարհորդած Ի. Շիլդերերգերի վկայությամբ, «զեղեցիկ կտավներ էին գործում թավշից, ծիրանիից և մետաքսից, նմանապես ավելի շքեղ և թանկագին ոսկեզօծ կտավներ... քան հեթանոսները (այսինքն՝ մահմեդականները)»:

XIV—XV դարերի հայկական աղբյուրների խիստ թերի տվյալներով հայկական քաղաքներում կային շուրջ երեք տասնյակ տարբեր մասնաճյուղերի արհեստավորներ՝ աղեգործ, աղեղուղ, արծաթագործ, բրուտ, գդակկար, դարաղ, դանակագործ, դարբին, դերձակ, խաղաղ (մետաքս մշակող), կեր-

պասազործ, կոշկակար, կտավագործ, հյուան, ճարտարապետ, ձոն, մազման, պաշտառ, նաղաշ, նետարար, ոսկերիչ, ոստաջնանի, սլաակերահան, սլարանագործ, ջուլհակ, քարգործ, քսակկար և այլն:

Պղնձե մատուցարան (1477թ.)

Որ հայկական քաղաքների մի մասը, հանդիսանալով շրջակա բնակավայրերի տնտեսական ու վարչական կենտրոնը, դեռևս պահպանում էր իր նշանակությունը, ապացուցվում է նաև դրամագիտական նյութերով: XIV—XV դդ. հատած դրամների մեջ զգալի են նաև Բաբերդում, Անիում, Նրեանում, Գառնիում, Նախիջևանում, Սալմաստում, Վանում, Ոստանում և Հայաստանի այլ քաղաքատիպ վայրերում կոմված դրամները:

Հայ արհեստավորների արտադրանքի մեծագույն մասը, անշուշտ, սպառվում էր երկրի ներքին շուկաներում՝ քաղաքամերձ շրջաններում և քոչվոր ցեղերի ամառանոցներում ու ձմեռանոցներում: Զնայած տնտեսության նաաուրալ բնույթին, այս կամ այն չափով ապրանքափոխանակություն էր կատարվում նաև հայ երկրագործների ու Հայաստանում հաստատված քոչվոր ցեղերի միջև: Գրիգոր Տաթևացին իր մեկնություններից մեկում գրում է. «Ոչխարալույծը սովոր են վաճառել զմիս և զճրագու և առնուլ զհաց ոչ վասն աղբա-

տուժեալն, ալլ զի ոչ պարապին գործել զհաց՝ ի դարմանս խաշանց գոլով»¹⁷⁵։ Միս ու ճարպ վաճառելով, խաշնարածները գնում էին ոչ միայն հաց ու գլուզատնտեսական ալլ մթերքներ, ալլ նաև հաշվական քաղաքներում արտադրվող տարբեր տեսակի ապրանքներ։

Վաճառվոր ու արկածալից է եղել վաճառականի կյանքը մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում։ Քուրդ ու թուրքմեն բռնվոր ցեղապետերը իրենց պորախմբերով առիթ բաց չէին թողնում կողոպտելու ճանապարհներով անցնող-դարձող բարավաններին։ Զ. Բարբարոն, որ 1474 թ. ապրիլի 3-ին խիզանից անցնում էր Քավրիզ՝ Ուզուն-Հասանի Եվրոպայից վերադարձող մի ղեկավարի ընկերակցությամբ, հարձակման ենթարկվեց ու թալանվեց քրդերի կողմից. նրա ուղեկիցներից չորսը սպանվեցին։ «Նրանք (քրդերը),—գրում է Բարբարոն,—ունեն շատ քաղաքներ (իմա՝ բերդ-ամրոցներ) շինված բարձր վայրերում ու ծերպերում, հակելու համար բոլոր ճանապարհներին, որպեսզի կարողանան կողոպտել անցորդներին»¹⁷⁶։ Այսպիսի պայմաններում, բնականաբար, առևտրական քարավանները պետք է շրջերին գինված ջուհատների ուղեկցությամբ։

Մեծատուն քաղաքացիների կյանքն ու պոչքը անապահով էր ոչ միայն քարավանաչին ճանապարհների վրա, ալլև իրենց հայրենական հարկի տակ։ Երկրի բռնավոր ու ազա՛հ տերերը միջոցի առաջ կանգ չէին առնում շորթելու համար իրենց բիշ թև շատ հարուստ հպատակների պոչքը։ «Ամեն պարոն զիւր տեղաց անուանի մարդն տօղանէր և թալանէր»,—գրել է ալլ մասին մի հիշատակագիր։

Այսպիսով, չնայած հայ խոջաններից և ալլ պրապմանրի տեր քաղաքացիներից սմանք տարբեր ճանապարհներով մեծ հարստություն էին գիլում ու տեր գառնում շարժական ու անշարժ կալվածքների, բայց նրանց պոչքը բնավ ապահով չէր տիրողների կողմից բռնագրավվելու վտանգից։

Քուրքմենների իշխանության ժամանակաշրջանում խիստ ծանր էր հարկային լուծը։ Հպատակներից գանձվում էին հիմնականում այն հարկերն ու տուրքերը, որոնք գոյություն ունեին մոնղոլական տիրապետության շրջանից սկսած։ Հողային սենտան ըստ հողի պատկանելության մուծվում էր կամ ամբողջատես պետական գանձարան (գիվանի հողերից), կամ ամբողջատես հոգատիրոջը (սոյուրդալական հողերից), կամ էլ որոշակի համամասնությամբ բաժանվում էր պետական գանձարանի ու կալվածատիրոջ միջև (սեփականատիրական մուլք կոչվող հողերից)¹⁷⁷։

Հարկերը շատ ծանր էին Հայաստանում մինչև կորա-կոյունլուների տիրապետության հաստատումը։ Կարա-Յուսուֆի, մասամբ նաև Իսրահայրի գահակալության տարիներին հարկային լուծը նույնպես ծանր էր, բայց հանդուրժելի։ Դրությունը փոխվեց Ջհանշահի ժամանակ, մանավանդ XV դարի 50-ական թվականներին, երբ նա ձեռնարկեց թամուրջանների դեմ իր արշավանքները։ Այդ տարիների մի հիշատակագիր հայտնում է, որ «յոյժ ճշդիւ հարկապահանջութեամբ տառապի ազգս հայոց ի ձեռն շար բռնակալացն

¹⁷⁵ Մատենադարան, ձեռագիր, № 1264, էջ 44։

¹⁷⁶ Հ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, Ա, էջ 183։

¹⁷⁷ Տե՛ս Ի. Ի. Սերբյաբեցկույն, նշված աշխատությունը, էջ 190։

թուրքաց», իսկ մեկ ուրիշը ավելացնում է. «նեղիմք յանօրինաց բռնությունն, ևս առաւել ի կրկնակի հարկապահանջութենէ»¹⁷⁸:

«Կրկնակի հարկապահանջութեան» այս քաղաքականությունը միառժամանակ դադարեց այդ-կոչունըների գինաստիպի հաղթանակից հետո: Ուզուն-Հասանը, իշխանության ղեւիս անցնելով, հարկահանության գործը կարգավորելու և սկստական պաշտոնյաների ու կալվածատերերի անուր շարաշահումների առաջն առնելու նպատակով հրատարակեց օրինական հարկերի տեսակների, նրանց չափերի ու հարկահավաքման ձևերի մասին «կանուն-նամե» կոչվող օրենքների այն գիրքը, որ երկար ժամանակ գործածության մեջ էր Իրանում և Օսմանյան կայսրության արևելյան վեյսլիկներում: Այս միջոցառումներով Ուզուն-Հասանի թագավորության առաջին տարիներին փոքր-ինչ բարվոքվեց հպատակ ժողովուրդների տնտեսական վիճակը: Սակայն Ուզուն-Հասանի թագավորության վերջին շրջանում, մանավանդ նրա անմիջական հաջորդ Յաղուբի ժամանակ, շարաշահումները մտան իրենց ավանդական հունի մեջ, ոչինչ չթողնելով վերոհիշյալ բարենորոգումներից:

Հպատակ ժողովուրդների վիճակն ավելի ծանրացավ դարավերջին, երբ այդ-կոչունըների սկստությունն սկսեց հսկելուրբ ապրել: 1498 թ. փլուզվող ահաբեկյալ փաստական տեր ամիրների ամիր Ալթա-Սուլթանը, ժամանակակից մի գրչի տվյալներով՝ երեք տարվա մալը (եկամտահարկը) բռնությունով հավաքեց երեք ամսվա ընթացքում¹⁷⁹:

Բնակչությունից գանձվող հարկերը հաճախ ի դիմաց սկստական կամ գինվորական ծառայության տրվում էին առանձին պաշտոնյաների՝ գինվորականությանը կամ բարձրաստիճան հոգևորականների: Պատահում էր նաև, որ տվյալ հարկատու օբյեկտից գանձվող հարկերը կամ գրանց մի մասը կապալով էր տրվում առանձին վարձակալներին: Այս դեպքում իրենց ձեռքին «բարաթ» կամ «հավալե» ունեցող պաշտոնյաները կամ կապալառուները, գինված չօկատներով, ներխուժում էին իրենց տրված շրջանները և բռնությամբ գանձում շատ ավելին, քան սահմանված էր օրենքով:

XV դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները, նույն շրջանի պահակալների պարսկերեն հրովարտակները՝ տրված հայկական վանական հաստատություններին¹⁸⁰, ինչպես նաև պարսկական սկզբնաղբյուրներում առկա նշութները¹⁸¹ հնարավորություն են ընձեռում անդրադառնալու հայ հպատակներից գանձվող հիմնական հարկերին, երբեմն նույնիսկ որոշելու նրանց չափերն ու հարկահանության ձևերը: Ստորև թվարկում ենք հիմնական հարկերը՝ անհրաժեշտ ծանոթություններ տալով նրանց մասին:

1. Պետական ռենտա—հարկ (կոչվում է մալ, մալուջհաթ, բահրա, բահրաչև ու խարաջ). գանձվում էր եկամտաբեր բոլոր ձեռնարկություններից՝ արդյունքի մեկ հինգերորդի չափով, եթե այն գտնվում էր սկստական հողի վրա, և մեկ տասներորդի չափով՝ սեփականատիրական կալվածքներում:

Հարկահանների շարաշահումներից վերժ մնալու մտահոգությամբ դժուրակաճ համայնքները պայքարում էին մալի որոշակի չափ սահմանելու հա-

¹⁷⁸ «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Բ, էջ 42, 231:

¹⁷⁹ Տե՛ս նույն տեղում, Առաջարան, էջ CXIX:

¹⁸⁰ Տե՛ս Հ. Փափազյան, Մատենագարանի պարսկերեն հրովարտակները, պրակ Ա, էջ 103—123:

¹⁸¹ Տե՛ս Н. П. Петрушевский, նշված աշխատությունը, էջ 190—192:

մար, և այդ հարկը գանձվում էր ողջ գյուղական համայնքից, հիմնականում, հարկաչին մատյաններում գրանցված որոշակի չափերով:

2. Կալվածաափրակաճ ունեցող (կոչվում է մուլք, մալիքանե, բահրաշե-յե մալիքանե և այլն). գանձվում էր բերքի կամ արգելների մեկ տասներորդի չափով: Սեփական տնտեսություն ունեցող կալվածատերերն ու վանքերը հարկազրկում էին իրենց ուսյաթներին նաև տարեկան որոշ օրեր ձրի աշխատանք կատարել իրենց տնտեսություններում: Տաթևի վանքին պատկանող գյուղերի ուսյաթներն, օրինակ, «Բոյոր զեղովն» պարտավոր էին ամեն տարի, առանց վարձատրության «մէկ օր վարեն, Բ(2) օր (կամ 3 օր) հունձ անեն, և մէկ օր ալ չառ անեն, ինչ բան որ լինի, և մէկ օր եղնարածքն վանքիս համար խոտ հարեն»¹⁵²:

3. Գլխահարկ (կոչվում է չիզյա, երբեմն նաև՝ խարաշ). գանձվում էր հիմնականում ոչ մահմեդական չափահաս արտական հպատակներից՝ բրիտտոնյաններից ու հրեաներից: Գլխահարկման որոշակի տարիք չէր սահմանված: Պարզելու համար, թե տվյալ պատանին հնթակա է հարկման, թե ոչ՝ վարվում էին աշտկես. թելով չափում էին պատանու վիզը և կրկնակի երկարությամբ թելի ծայրերը առամներով բռնել տալով՝ փորձում էին աչք թելի օգակն անցկացնել նրա գլխով: Եթե թելը չէր անցնում՝ պատանին համարվում էր չափահաս ու հարկատու:

Գլխահարկը, որ հայ հպատակներից գանձվող ամենածանր հարկերից մեկն էր, XV դարի ընթացքում շարունակ բարձրացվում էր: Եթե 30-ական թվականներին գանձվում էր մարդագլուխ 30—40 թամուրյան թանկա (աչսինբրն՝ 186—248 դր. արծաթ), ապա 90-ական թվականներին՝ արդեն շուրջ 100 թանկա (գարավերջի արժեզնով՝ 415—440 դր. արծաթ): 30-ական թվականներին պահանջվող գլխահարկի գումարով կարելի էր գնել 11—15 փուխ ցորեն, իսկ գարավերջին՝ շուրջ 28 փուխ ցորեն: Թվական աչս տվյալները, անշուշտ, պաշտոնական փոխարկերից չեն բխում և մոտավոր չափով են միտչն բացահայտում եղելությունը, սակայն նրանք, աչսումենաչնիվ, հնարավորություն են տալիս եզրակացնելու, որ XV դարի վերջերին կրկնակի անգամ բարձրացվել էր գլխահարկը:

Բացի չիզյաչից գանձվում էին նաև «թափալուծ-և չիզյա» (չիզյաչի տարբերություն) հարկը: Աշտկես էին կոչվում գլխահարկի վրա ժամանակի ընթացքում բարդված գումարները, որոնք հարկաչին մատյաններում գրանցվում էին չիզյաչից դատ ու դիտվում որպես առանձին պարտավորություն:

4. Մավաշի (անասուն) և մարաի (արոտավաչր) էին կոչվում խոշոր ու մանր եղջերավոր անասունների արոտավաչրերից օգտվելու իրավունքի դիմաց գանձվող հարկերը:

5. Թամդա. աշտկես էր կոչվում արհեստանոցներից, հումուլթի մշակման աչլ ձևոնարկություններից (ձիթհան, դինդ), նաև ձկնորսարաններից գանձվող հարկը: Թամդան գանձում էին հատուկ պաշտոնյաներ՝ թամդաչիները, որոնք կապալով վերցնելով այդ հարկի գանձման պարտավորությունը, շարաշահում էին իրենց պաշտոնն ու մեծագույն շահվում գրանից: Հայաստանում աչդ պաշտոնը գերազանցապես գրավում էին հայ խոջաները:

6. Բաժ էր կոչվում վաճառականներից գանձվող հարկը: Վենետիկյի

¹⁵² Մատենադարան, ձեռագիր № 6271, էջ 678:

անանուն մի վաճառական իր «Ուղեգրության» մեջ հայտնում է, որ Պարսկաստանում միշտ գոյութուն է ունեցել այսպիսի կարգ. յուրաքանչյուր վաճառական, որ շուկայում մի խանութ ունի, վճարում է օրական երկուսից վեց սպիտակ և նույնիսկ՝ մի դուկատ, նայած իր գործի ծավալին. նույնպիսի հարկ է դրվում արհեստավորների վրա՝ նրանց վիճակին համապատասխան:

Նույն հեղինակի տվյալներով շուկայում վաճառվող ապրանքի գնի 5 տոկոսը գանձվում էր որպես բաժ մահմեդական վաճառողից, իսկ քրիստոնյա առևտրականից գանձվում էր կրկնակի (10 տոկոս) բաժ: XVI—XVII դարերի Եսմանյան կանոն-նամակներից մի քանիսը տվյալներ են պահպանել Նրզնկա, Բարերդ, Կամախ քաղաքներով վաճառելու տարվող ապրանքներից գանձվող «մեծ բաջի և սե թամդայի» չափերի մասին՝ ըստ Ուլուն-Հասանի կանոնի: Ըստ աջգմ, օրինակ, Նրզնկայում մետաքսի բեռի յուրաքանչյուր բաթմանից 81 սե ակչե բաժ են գանձել, արվել են սե թամդայի իրավունք, զրադրության իրավունք և ստացականի հարկ կոչվող գանձումներ: Վերոհիշյալ կանոն-նամակներում մեկ առ մեկ թվարկված ու սահմանված են տասնյակ տարանցիկ ապրանքներից գանձվող բաժի չափերը (պողպատ, երկաթ, պղինձ, պողկեղ, բուրդ, բամբակ, վուշ, կերպասեղեն, կաշի, մորթի, գորգ, մուշկ, լեզակ, օճառ, բրինձ, դինի, մում, մեղր, չիր և ալչն, և ալչն):

Առևտրականներից ու արհեստավորներից պետական պաշտոնյաները շահվում էին նաև «թարհ»-ի միջոցով: Նրանց ստիպում էին, խիստ բարձր գներով, գնել հարկերի դիմաց հպատակներից գանձված բնամթերքի մի մասը, և, բնդհակառակը, խիստ փան գներով վաճառել արհեստավորական արտադրանքն ու օտար երկրներից ներմուծված թանկարժեք ապրանքները:

7. Անրիֆ—բառացի՝ աշխարհադուր: Ըստ երևույթին գանձվում էր ոչ մահմեդական սեփականատեր հպատակներից գինավորական ծառայությունից ազատված լինելու համար:

8. Խառաջար—բառացի նշանակում է պատակարգ ծախսեր: Այն տերմինի տակ հարկային մատչաններում զրանցում էին բոլոր աչն տուրքերը, որ գանձում էին վճարելու համար գինավորական, վարչական ու պետական պաշտոնյաներին կամ աչն պարտավորությունները, որ ունեին հպատակները նույն անձանց նկատմամբ (զրանցից էին կոնսուլատ, ուլադ, արաֆե և ուլուֆե կոչվող տուրքերը):

9. Շիգար ու բիգար—այսպես էր կոչվում բերդերի, ճանապարհների ու ջրանցքների շինարարության, ինչպես և պատերազմների ժամանակ հպատակների անվճար աշխատանք կատարելու պարտավորությունը:

10. Նվեր անվան տակ, այլևայլ առիթներով, հպատակներից գանձում էին նաև պարտագիր տուրքեր (փիշբաշ, նովրուզի, իդի, սավարի, սալամի):

11. Ռասմ կամ ռուսումաք (կարգ, սովորույթ) էին կոչվում աչն տուրքերը, որ գանձվում էին որպես հավելյալ ռոճիկ պետական բարձրաստիճան ու կրտսեր պաշտոնյաների օգտին. զրանցից էին սադրի, վեզիրի, դարուղայի (ոստիկանապետի), ֆինանսական ու հարկային պաշտոնյաների օգտին գանձվող ռասմերը:

12. Շիլթադար (արաբերեն՝ զրադրություն) կամ բիդ'ար (նորահնար) էին կոչվում աչն բոլոր ապօրինի նորաստեղծ տուգանքներն ու բռնադանձումները, որոնք պետական պաշտոնյաները կեղծ ու պատիր գանազան հնարների գիմելով, շորթում էին հպատակներից:

Սրանք են հիմնական հարկերն ու տուրքերը, որ դանձվել են Հայաստանում Կարա-կոյունլու և Աղ-կոյունլու քոչվորական ցեղերի տիրապետության հարյուրամյակում: Հարկ է, սակայն, կրկին մատնանշել, որ հայ հոգատակների վիճակն առավել ծանր է եղել քուրդ ամիրների տիրույթներում: Բիթլիսի (Բաղեշի) վիլայեթում, օրինակ, մինչև XVI դարի վերջերը հարկերը դանձվել են «բրդերի սովորության համաձայն»: Նույնիսկ օսմանյան պետական պաշտոնյաները ստիպված խոսել են հարկային այդ սխառմի ասօրինի ու թալանչիական բնույթի մասին և փորձել են ինչ-որ չափով մեղմացնել բրիստոնյա հոգատակների դրույթյունը՝ նրանց վրա տարածելով Գիարբեքիի վիլայեթի հարկային օրենքը¹⁸³:

Հայ աշխատավոր ժողովուրդը, բացի պետական ու կալվածատիրական հարկերից, վճարում էր նաև եկեղեցական տուրքեր՝ պաղի, սրբադրամ, տյաունական մատաղ, կողոպուտը, խոստովանադրամ, հաղորդադրամ, զանազան տուգանքներ (չհաս ամուսնության և այլ առիթներով) և այլն: Եկեղեցականները հասույթի աղբյուր էին դարձրել նաև բանադրանքը. «Այժմու բահանալապես, — գրել է այդ մասին Գր. Տաթևացին, — պատճառանօր ասնեն ընդ բանադրանօր և յետոյ մերկացուցանեն զժողովուրդն իսրեանց»:

Իրենց հասանելիք տուրքերը հոգևոր հոտից հավաքելու համար, նույն հեղինակի պատկերավոր արտահայտությամբ հոգևոր հայրերը «միանգամ ի տարոջն շրջեն ի վիճակն և ընուն դրսակն արծաթով, և պատառն իբրե զգուպան, և դարձեալ փախչին ի յորջս իսրեանց, և ոչ ինչ հոգան վասն ոչխալապցն»¹⁸⁴:

Հայ աշխատավոր ժողովուրդը, ինչպես նաև Առաջավոր Ասիայի մյուս նստակյաց ժողովուրդները անդադար պայքար էին մղում հայրենի երկիրը զրաված քոչվոր ցեղապետերի ու նրանց կողմից կիրառվող վարչական ու հարկային զիջատիչ քաղաքականության դեմ:

Մոնղոլական ու թուրքական քոչվոր ցեղերը, զրավելով Հայկական լեռնաշխարհը, անբուժելի հարված հասցրին զարգացման բարձր մակարդակի վրա գտնվող գյուղատնտեսությանը և ժողովրդական տնտեսության մյուս ճյուղերին: Ժողովուրդը կողոպտվում էր ոչ միայն պետական պաշտոնյաների ու քոչվոր ավազանու շարաշահությանից, այլև, ընդհանրապես, խաշնարած ցեղերի տեղաշարժերից, որոնք ամուսն ամիսներին մեկնում էին երկրի բարձրագիյր ու խոտառատ մարգագետինները, իսկ ձմռան ամիսներին իջնում հարթավայրերը: Ամեն տարի պարբերաբար կրկնվող այդ տեղափոխությունների ընթացքում ոսնատակ էին արվում հայ երկրագործների բրախնքով մշակված ցանքատարածությունները, քոչվորների ճանապարհին ընկած գյուղերն ու գյուղաքաղաքները հաճախ կողոպտվում էին այդ ցեղերի սպառազեն ջոկատների կողմից:

Հայ քաղաքացիներն ու գյուղացիները, աշպարհով, ստիպված էին հարատև մարտնչել քոչվոր տիրապետողների դեմ՝ իրենց գույքն ու պատիվը պաշտպանելու համար:

1462 թ. պահպանվել է ուշագրավ մի վկայություն թուրք հեծյալ ավազակների ու հայ մարտիկների մի բախման մասին: Մեկ հազարանոց թուրքա-

183 Տե՛ս «Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում», էջ 45—47:

184 Գր. Տաթևացի, Քարոզգիրք, Ամսրան հատոր, էջ 298:

կան մի զորախումբ, Տփղիսի մոտ կոչան առնելով, բռնադրամով և Ավճառաչի նախիրը: Հայ քաղաքացիներից 200 «լուս աղամարգիկ» տեղյակ չլինելով թրշնամու քանակի մասին, դուրս են գալիս նրանց դեմ՝ իրենց զույգը ետ բերելու համար: Սակայն նրանք շրջապատվում են դարանակալ թշնամիների կողմից ու զաղանաբար հոշոտվում. «Եւ մեծ հեծեւն ի զուս էին եկել, և երկու զիմաց բռնուրել, և զամէն կոտորել և ի սուր քաշել, և զամենոց զլուխն տարել», — գրում է այդ մասին ժամանակակից հիշատակագիրը¹⁸⁵:

Այսպիսի պայմաններում, բնականաբար, ամեն մի զիմադրութուն, որ ցույց էր տրվում Հայաստանի տերը դարձած քոչվոր ցեղապետերին ու նրանց զինավորած զորախմբերին, սոցիալական պայքարի յուրատեսակ մի ձև էր, պայմանավորված այն իրողությամբ, որ օտար քոչվորները երկրի տիրապետող դասն էին կազմում, իսկ նստակյաց բնիկ ժողովուրդը՝ ստորադաս և իրավազուրկ ռայայի վիճակում էր:

Պայքարի մի ձև էր նաև իրենց դիրքը շարաշահող պաշտոնյաների մոտին պետական վերահաս մարմիններին զանգառներ ու բողոքագրեր ուղարկելը: Դրանք, ըստ մեծի մասին, որևէ արդյունք չէին բերում, սակայն ժողովրդական որոշ խավեր շարունակում էին հավատալ, թե փաղիշահի բարյացակամ կարգադրությամբ կարող են, թերևս, ազատվել այս կամ այն անօրենն ու դաժան տիրակալից: Այսպես էին մտածում, օրինակ, Վանի բնակիչները, որոնց վրա իշխան կարգված արքայորդի Յար-Ալին՝ «առնէր զանիրաւութիւն հարկապահանջութեամբ ազգիս մեր և տաճկաց»: Վանեցիները զանգառվում են Խորանդարին ու հայանում, որ այլևս «ոչ կարեմք տանել վշտաց և դառնութեան նորա, զի կարի յոյժ աղբատացոյց զաշխարհս մեր»¹⁸⁶:

Պատիվ պայքարի ձևերից էր նաև արտադաղթը երկրից, որ մեծ չափերի էր հասել XIV—XV դարերում: Գաղթում էին ինչպես անվերջանալի պատերազմների ու դահակալական կոխվների սարսափներից, այնպես էլ իրավական ու տնտեսական ծանր ու անտանելի վիճակից:

Գիտենք արդեն, որ Սյունյաց Բեշքեն իշխանը, Սյունիքից ու հարևան շրջաններից 6000 տուն հայ բնակչության զլուխն անցնելով, 1435 թ. գաղթեց այդ ժամանակ վրաց տիրապետության տակ գտնվող Հյուսիսային Հայաստանի շրջանները (Լոսի): Զանգվածային գաղթերի մասին ուշագրավ շատ տեղեկութուններ կան մեր աղբյուրներում: Դրանցից է, օրինակ, XV դարի վերջին Ապարանի սուրբ Նշան վանքում շարադրված կոնդակը, ուր ասված է. «տնօրէնքն կու նեղացուցեն զբրիստոնաքս սուտ պատճառաւ, (և նորա) կու թողուն զառնն, զարտն ու զայգին և զայլ ապրանքն ու փախին»¹⁸⁷:

Փախչում էին և հարևան երկրներ (Վրաստան ու Շիրվան) և հեռավոր աշխարհներ (Սիրիա, Ղրիմ, Լեհաստան և այլն): Զգալի թիվ էին կազմում հայերը, մասնավորապես, հարևան երկրների մի շարք քաղաքներում. Բաբրարոյի վկայությամբ, օրինակ, հնուց անտի հայաբնակ Շամախի քաղաքի «բնակիչների մեծ մասը հայ են»: Իսաւղացի զիվանագետի տվյալը հաստատում է անզլիացի Զենկինսոնը, որը մեկ դար հետո (XVI դարի սկզբներին) այցելելով

¹⁸⁵ «Փեղ դարի հիշատակարաններ», Բ, էջ 169:

¹⁸⁶ Թ. Մեծովիցի, էջ 99:

¹⁸⁷ Մատենադարան, ձեռագիր № 7757, էջ 1ա:

Շամախի, նույնպես արձանագրում է, թե քաղաքը «ընակեցված է զխալվորապես հայերով»¹⁸⁸,

Աշխատավոր ժողովրդի իրավական ու անտեսական ծանր վիճակն ու մղձավանջային տնօրյան պարարտ հող էին եկեղեցու նկատմամբ անտարբերության, ազանդավորական գաղափարների և հակակեղեցական տրամադրությունների տարածման համար: Դրան մեծապես նպաստում էր հայ եկեղեցու պաշտոնեությունը՝ աշխատելով իր բարբերով, բարձրաստիճան հոգևորականության մի մասի համագործակցությամբ օտարազգի բռնակալների հետ:

Հայ եկեղեցու գաղափարախոսներից մեկը XIV դարի կեսերին ոգրում է եկեղեցու անմխիթար վիճակը, ժողովրդի խորթացումը եկեղեցուց, երիտասարդների անտարբերությունը եկեղեցական արարողությունների նկատմամբ և այլն: «Իսկ ժողովրդականը,— գրում է նա,— ամառիք և թափառականը, կորդացեալ մտօք, մոլորեալ ի գիտութենէ. պիտատովանութիւն ոչ գիտեն... յեկեղեցի ոչ գիմեն... զաղօթս և զարտատուս ոչ ճանաչեն... ի պատարագ ոչ փափաքին»: «Նուա յումեմնէ,— շարունակում է նա,— զի պատմէր զմարդոյ՝ վկայեալ ի հարազատ եղօրօք իւրմէ, զի հնգեաաաանամեայ զոյով և գեռ պատարագն չէր տեսեալ յեկեղեցուց, և զայլ յումեմնէ, թէ Ժ (10) ամ աւելի ևս էր, որ մարմնոյ և արեան տեսուն չէր հաղորդել»:

Հայ եկեղեցու պաշտոնյաները քարոզում էին իրենց հոգևոր զավակներին՝ հնազանդ լինել օտար ու բնիկ տերերին, տոկալ ու համբերել բռնություններին, ի արիտուր աշխատաշխարհային զրկանքների՝ հանդերձյալ կյանքում երանության հասնելու համար:

Եկեղեցական այս քարոզները, սակայն, արձագանք չէին գտնում հուսախար ժողովրդի լայն զանգվածներում: Հովհան Որոտնեցու (1313—1386) հեղինակավոր վկայությամբ, Հայաստանում կային ազանդավորներ, որոնք սուտ էին հայտարարում Աստվածաշունչ դիրքը, արգար և սուրբ մարդկանց ձգնությունը՝ ապարդյուն էին համարում, ու չէին հավատում, թե վերջին դատաստան է լինելու և զժոխքի տանջանքներ են պատրաստված մարդկանց համար. ուստի սրանք քարոզում էին «ուտել, խմել, քանի որ վաղը մեռնելու ենք»¹⁸⁹: Այսպես մտածող մարդիկ, բնականաբար, ձգտելու էին այս աշխարհում ստեղծելու իրենց համար կյանքի տանելի պայմաններ:

Իրենց ազանդավորական գաղափարների տարածման ու հիմնավորման նպատակով, բանավոր խոսքից բացի, այս ուսմունքի գաղափարախոսները, բնա երևույթին, գրել են նաև տեսական աշխատություններ. հավանաբար հենց սրանց է նկատի ունեցել Հովհան Որոտնեցու աշակերտներից Մատթեոս Զուղայեցին՝ գրելով, որ հերձվածողները «առանձին նստին հաջմունս գրելով, առանց վկայութեան ուրուք, և զանմեղսն կորուսանելով»¹⁹⁰:

¹⁸⁸ Հ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, Ա. էջ 199, 372:

¹⁸⁹ Ստորև տալիս ենք ուղարկված այս վկայության դրարար ընագիրը. «Սուտ առնեն զամենայն աստուածաշունչ դիրս, ունայն ցուցանեն զամենայն ջան և զվաստակս ձգնութեան արդարեց. բազումք ի մարդկանէ սանձարձակ ի մեղս յաճախեն ասելով՝ ոչ գոյ յարութիւն դատաստանի և ոչ սպառնալիք զժոխոց, կերցուք, արրցուք, զի վաղիւն մեռանիմք: Զի որք ուրանան զյարութիւն, որ է կատարած, ուրանան և նորա զսկիզբն և զստեղծումն աշխարհի, ինքնեղ ուրեմն կարծեն զլինելութիւն արարածոցս, մանաւանդ թէ զածան մտօք զհպիկորեանցն իմանալ՝ թէ ոչ գոյ աստուած» (Մատենադարան, ձեռ. № 5598, էջ 100ա—100բ, Յովն. Որոտնեցի, Ի յառաջարանս առաքելոյն Պօղոսի՝ համառօտ և պայծառ տեսութիւն):

¹⁹⁰ Մատենադարան, ձեռագիր № 1402, էջ 210ա:

Եկեղեցու և նրա վարդապետության դեմ ժողովրդական լայն խավերի ընդդիմադրական տրամադրությունները որոշակի արտահայտություն են ստանում Վասպուրականում XIV դարի վերջերին և XV դարի սկզբներին: Պահպանվել է «Յաղագս շար հերձուածոյ, որ երեւցալ յերկիրն Ռշտունեաց» խորագրով մի գրություն¹⁹¹, որ Աղթամարի Դավիթ III կաթողիկոսի (1393—1433) խնդրանքով հեղինակել է Գրիգոր Տաթևացին: Ռշտունիքում տարածված «շար հերձուածի» տարածողներն ու հետևորդները, — Տաթևացու սրակումով, — «դիւաբերան», «տգէտ» և «անուսումն» մարդիկ են, որոնք «ոչ գիտեն զսուրբ պիտ և ոչ զիմաստս փիլիսոփայից», բայց «հակառակսէր» լինելով՝ հակադրվում են եկեղեցու վարդապետությանը — «ընդդիմարանում են»: Տաթևացին մանրամասնություններ չի հաղորդում սրանց դավանած ու քարոզած դադափարների մասին, պարզվում է սակայն, որ նրանք ուրանում էին «զորդին և զհոգին սուրբ», աչսինքն ընդունում են միայն հայր-աստծո գոյությունը, և ապա՝ մերժում աստվածամոր պաշտամունքը:

Հայ եկեղեցու նշանավոր գաղափարախոս Գր. Տաթևացին աստվածաբանական դատողություններ կատարելով ու հենվելով եկեղեցու հայրերի հեղինակության վրա, փորձում է բացահայտել աչք գաղափարների վտանգավորությունը և նրանց դեմ պայքար ծավալելու անհրաժեշտությունը:

Նույն այս ժամանակաշրջանում տարածված աղանդավորական գաղափարների մասին ուշագրավ տեղեկություններ է գրանցել նաև ունիթոր վարդապետ Մխիթար Ապարանեցին: Իր «Գիրք ուղղափառաց բառ կաթողիկէ սուրբ եկեղեցոյն ընդդէմ հերձուածողաց» աշխատության մեջ¹⁹² նա խոսում է մի կնոջ մասին, որ մերժված է եղել և՛ Մակվի հայ կաթողիկոսների և՛ Աղթամարի հոգևւորականների կողմից: Իր շուրջ համախմբելով մի շարք այլ կանանց (որոնց պատմիչը «սատանայի մարդարեններ» է կոչում), նա սկսում է քարոզել «բանս պիւականս»: Շատ վայրերից մեծ քնժանկերով նրա մոտ են գալիս «բազմութիւն ժողովրդոց»: Նույնիսկ կաթողիկոսություն ընդունած հայերից շատերը «թողեալ զաւետարանն սուրբ և մերս (իմա՝ Մխ. Ապարանեցու) քարոզութիւն զնացին տու նոսա վասն նոցա սուտ և սատանայական սքանչելեացն»: Ինչ էին քարոզում նրանք և ինչումն էր նրանց քարոզողական զորության գաղտնիքը, աչս մասին տեղեկություն չի պահպանվել, բայց ասվում է, որ «ամենեքեան առաւել պատուէին, զնոսա քան զառաքեալսն և զմարդարէսն»: Մի քանի ամիս աչս կանայք գտնվում էին ուշադրության կենտրոնում, ապա, հավանաբար բռնություններ, լռեցվում ու վնասազերծ են արվում: Սակայն, անգամ տարիներ հետո, նույն Մխ. Ապարանեցու վկայությամբ, նույնիսկ Հայաստանի հեռավոր վայրերում, սքանչելի պատմություններ էին հյուսվում անանուն աչս աղանդավորուհու և նրա ընկերուհիների հրաշագործությունների մասին¹⁹³:

¹⁹¹ Պահպանվել է Երուսաղեմի մատենադարանի № 1397 ձեռագրի մեջ (էջ 3—32): Ամբողջական խորագիրն է. «Յաղագս շար հերձուածոյն, որ երեւցալ յերկիրն Լորշտունեաց, Գրիգորի շնորհալից վարդապետի արարեալ քան կարճաօտ, ի խնդրոյ զերապատիւ և երկիւղազարդ հայրապետին Հայոց տեառն Դավիթ»:

¹⁹² Այս գրքում նկարագրված դեպքերը տեղի են ունեցել 1410 թվականից առաջ:

¹⁹³ *Lingue Halcanae Scriptores... Marcus Antonius v. d. Oudenrijn, Bernae, 1960,*

Հայ եկեղեցու ղեմ ընդգրկած զիրք էին բռնում ոչ միայն տարացեղ ազանդավորները, որոնք հոգևոր սնունդ էին ստանում աշխատավոր ժողովրդի հիշողություն մեջ անթեղված թանգրակյան դավաժարներից, այլև Հոսմից ու լրիսատնչա նվրտացից հսկու և մարմնի փրկություն ակնկալող մի խումբ հոգևոր ու աշխարհիկ գործիչներ։ Սրանցից էր Հակոբ վարդապետը՝ Կոզլը գյուղաբաղաբից, որ 10 այլ հայ վարդապետների ղրուխ անցած միացավ Կաթուղի եկեղեցուն։ Սրանց խրատելու փորձերն անօգուտ անցան։ Ի վերջո «Կալան զնոսա իշխանքն Հայոց և ի սղղինձ եղեալ հայկեցին զնոսա, և այնչլէս բարձրն ի միջոյ»¹⁹⁴։

¹⁹⁴ Հ. Ա. Անուսյան, Հայկական մասնագիտություն, հատոր Ա, Երևան, 1959, էջ LVIII:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ՍԵՖՅԱՆ ԻՐԱՆԻ ԵՎ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԹՈՒՐԿԻԱՅԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱԿ

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XVI ԴԱՐՈՒԹ ԾԱՎԱԼՎԱԾ ԹՈՒՐԿ-ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՋԱՆՈՒԹ

XVI դարի սկզբներից մինչև XVII դարի երեսնական թվականների վերջերը, կարճատև ընդմիջումներով, Հայաստանը ռազմական թափառում էր դարձել իր նվաճումների գաղաթը մագլցած Օսմանյան Թուրքիայի և Վաղարշապատի Ասիական թաղաքական առաջնության ձգտող Սեֆյան Իրանի միջև:

XV դարի վերջերին կրկնվեցին Սեֆյանների գլխավորությամբ գրավեցին Գիլանի և Շիրվանի մետաքսառատ շրջանները: Հաջորդ դարի սկզբներին շահ Իսմաիլը (1502—1524) պարսության մասնեց աղ-կոյունլուներին, և գրավելով սրանց մայրաքաղաք Թավրիզը, հիմք դրեց կրկնվեցին Սեֆյան պետությունը: Այնուհետև նվաճեց Խուզիստանը, Գիլանը և Մազանդարանը: Այս շրջանում է ահա, որ պատմական Հայաստանի մեծ մասում՝ Այրարատում, Կապուղիում, Սյունիքում, Արցախում, Լոսիում, Ֆեոդալական տիրույթներ և իշխանություն էին ստանում կրկնվեցին համապատասխան Ռումլու, Ռոսթաջլու, Շամլու, Թաքալու, Ղաջար, Քանդարլու, Բալաթ, Զուլկադար, Սաղլու և այլ թրքախոս վաշկատուն ցեղերի առաջնորդները: Իհարկե, խաղաղ ճանապարհով չէր իրագործվում նոր հողային և թաղաքական տիրույթների այս փոխանցումը: Ինչպես հողերի, այնպես և դրանց մերձակա լեռնային մարդավայրերի ու արոտավայրերի տիրափոխությունը անցի էր ունենում նոր տերերի ու հին բնակիչների միջև արյունահեղ կռիվների միջոցով: Հաղթական շահը պետական կրոն հայտարարեց շիիզմը և իսլամի մյուս տարատեսակի՝ սուննիզմի հետևորդներից խլեց նրանց վաղաքային կալվածքները: Սուննիզմը հովանավորող Թուրքիան այս ընկալեց իրրե իր դեմ ուղղված մարտահրավեր:

Շիիզմը սոցիալական խոր արմատներ ուներ և մեծ ժողովրդականություն էր վայելում ոչ միայն Իրանի, այլև Թուրքիայի գյուղական և արհեստավորական զանգվածների մեջ: Հայ սկզբնաղբյուրներն ու ժողովրդական ավանդույթները հիմք են տալիս ասելու, որ քրիստոնյա հայերի համալիրանքը ևս Թուրքիայի վրա արշավող շահ Իսմաիլի կողմն էր: Սակայն կրկնվեցին իր և թուրքերի դինաբախումներից հայ ժողովուրդը տուժեց մեծապես: Այս ընթաց-

բում էր, որ բուրդ աշխրապետերը գրավեցին Վանը և ավարի մատնեցին նրա հայաբնակ գավառները:

1501 թ. կամախեցի գրիչ Վրթանեսը արձանագրում է. «Վասն աւերման չարին Սաւֆոյ, որ անրավ արար զաշխարհն մեր յազգէ մարդոյ, զգաւառն ասացեալ Նկեղեաց և աշծմ Նզնկայ կոչելոյ»¹: 1504 թ. Մուշում գրված մի այլ հիշատակարանում կարդում ենք. «Ի դառն և ի շար ժամանակի... վասն մեղաց մերոց մատնեալ է զմեզ Աստուած ի ձեռն օտար և այլադէմ արինարբու ազգին, որ Կարմիր գլուխ Սոֆի ասին, որ յինչ տեղ որ գնացին և զամենեան անողորմ ի սուր քարշեցին, գերեցուցին և թալանեցին և զորս փախստական արարին: Եւ յայսմ ամի զերկիրն Աղբակոյ զաղայ (արշավանք) արարին. զայրս և կանայս սրով կոտորեցին և զանմեղ տղայս, զաղշկամարդսն գերեցուցին, և ի սոյն աուրքս զՎան և զՈստան աւերեցին»²:

Քուրդ պատմիչ Շարաֆ խան Բիթլիսցու վկայությամբ, քրդական որոշ ցեղերի դիմադրությունը շահ Իսմայիլի զորքերին, մեծ չափով երկարաձգեց ռազմական գործողությունների ընթացքը և պատճառ դարձավ երկրի բաղմապատիկ ավերման³: Թավրիզի գրավումը ևս էժան շնոտեց քաղաքի ու շրջակա գավառների հայերին. շատերը լքել էին իրենց բնակավայրերը և գաղթել Վրաստան⁴:

Մինչև 1507 թ. շահ Իսմայիլը նվաճում է Հայաստանի մի զգալի մասը և Արևմտյան Քրդստանը: Հաջորդ տարում նա գրավում է Բաղդադը՝ տիրանալով արաբական Իրաքին: Միաժամանակ նա իր զենքը ուղղում է Արևելյան Իրանում իշխող ուզբեկների և թամուրյանների դեմ՝ վերամիավորելով ողջ Իրանը:

1512 թ. սուլթան Սելիմ Ահեղը մեծ զորք գումարեց և հարձակման անցավ «շիա ազանդավորներին» գլխավորող Իրանի դեմ: 1514 թ. թուրքերը Չալդրանի ճակատամարտում պարտության են մատնում շահ Իսմայիլին և գրավում Թավրիզը: Այնուամենայնիվ, պարտված շահը կարողանում է վերականգնել իր ուժերը և նահանջի հարկադրել սուլթանին:

Հաջորդ տարիներին պատերազմը շարունակվում էր փոփոխակի հաջողություններով: Իրանի սահմանները մերթ Երդարձակվում էին դեպի հյուսիս կամ արևմուտք, մերթ կծկվում՝ տեղի տալով թուրքերի առաջխաղացմանը: Հայաստանն ու Անդրկովկասը ենթարկվում էին թուրք-իրանական հարվածներին ոչ միայն որպես պատերազմի թատերավայր, այլև որպես նրանց նվաճումների նշանախեց: Բախվող կողմերը ձգտում էին իրենց հսկողությամբ տակ առնել Հնդկաստանից ու Միջին Ասիայից դեպի փոքրասիական նավահանգիստները տանող միջազգային առևտրի մայրուղիներն ու Մերձավոր Արևելքի իշխող զորքերը՝ Թավրիզը, Երևանը, Էրզրումը և Թիսաթը՝ մի կողմից, Կասպից, Սև և Միջերկրական ծովերը հանգուցավորող առևտրի ու հաղորդակցության ճանապարհներն ու քաղաքային հանգրվանները՝ Թիֆլիսը, Գանձակը, Շամախին և Դերբենդը՝ մյուս կողմից:

Անգլիացի ուղեգիր Ջենկինսընը այս պատերազմները բնորոշում է որպես

¹ Մատենադարան, ձեռագիր № 3864, էջ 322ա:

² Ն. Ակիմյան, Բաղեջի դպրոցը 1500—1704 թթ., Վիեննա, 1952, էջ 31:

³ Schérèf-nameli ou histoire des Kourdes, par Schérèf, prince de Bidlis, publiée par V. Vellaminof-Zernof, t. I, պարսկ. բնագիր, էջ 269—270:

⁴ Մատենադարան, ձեռագիր № 3864, էջ 322ա:

պաշար Մերձավոր Արևելքի առևտրական հանապարհների և առևտրի գլխավոր առարկայի՝ հում մետաքսի համար։ Պետք է նշել, սակայն, որ Ռուբրիային մտահոգողը Հայկական բարձրավանդակի սարառակցական կարևորությունը կամ մետաքսի արտադրության գլխավոր կենտրոններին անհրաժեշտ էր միայն, այլև աշխատունակ բնակիչներին գերակաբար, Ստամբուլի և Եգիպտոսի շուկաներում նրանց վաճառելն ու գանձած ոսկիներով սուլթանական բանակի և արքունիքի ծախսերը ծածկելու ձգտումը։

Այս պատերազմների ժամանակ օգտագործվում էին ոչ միայն սուր կամ նետ, այլև հրազեն՝ հրանոթ ու հրացան, որոնց հասցրած նյութական ու մարդկային վնասները առավել զգալի էին ու կորստաբեր։ Իրանի արևելյան և Ռուբրիայի արևմտյան սահմանաշրջաններում ընկած քաղաքներն ու բերդերը՝ Թավրիզը, Արճեշն ու Կարսը, ձեռքից ձեռք էին անցնում, մեծամեծ զոհեր խլելով ոչ միայն բախվող կողմերից, այլև խաղաղ տեղաբնակչությունից, որոնց թվում տուժում էր հատկապես հայ ժողովուրդը։

Դրուժյունը բարդանում էր նրանով, որ արաբին պատերազմներին ուղեկցում էին տեղական ցեղերի ու ֆեոդալների ապստամբությունները։ Ապստամբ ֆեոդալների ցեղային ու դասային շահախնդրությունները երբեմն ավելի զորեղ էին, քան նրանց ֆեոդալական ու կրոնա-գաղափարական կապերը։ Զենք բարձրացնելով կենտրոնական իշխանության դեմ, նրանք կանգ չէին առնում նույնիսկ արաբին թշնամուն ձեռք մեկնելու առաջ։ Այսպես, 1529 թ. ապստամբելով շահ Թահմազ I-ի (1524—1576) դեմ, Լոռստանի ցեղապետերը գրավեցին Բաղդադն ու Արաբական Իրաքը և հայտարարեցին, որ իրենք ենթարկվում են սուլթանի գերիշխանությանը։ Հարկ եղավ, որ 1530 թ. շահը վերադարձրեց շահ Իսմայիլի նվաճած Բաղդադը։ Հաջորդ տարում շահի դեմ դենք բարձրացրեց Թավրիզի բեկլարբեկի Ուլաման, որը, նահանջելով շահական զորքերի առաջ, ապավինեց Ռուբրիային և ամրացավ Վանի բերդում։ Դրանից քիչ անց թուրքերի հետ միացած Ուլաման ետ առավ Թավրիզը⁵։ Հարկ եղավ, որ հակահարձակման անցած կըզըլբաշները 1575 թ. պաշարեն Վանը՝ սովի մատնելով բնակչությանը։ Ժամանակակից հիշատակագիրը միայն Վանում սովից կամ թշնամու հարվածներից մեռածների թիվը 16 հազար է հաշվում⁶։ Նվազ զոհեր չունեցան նաև շրջակա գավառները։ Զովհաննես Արճիշեցի ժամանակագիրը հայերին պատահած արհավիրքները համեմատում է Լանկ-Թամուրի և նրա հաջորդների հասցրած պատուհասների հետ. «Աւաղ զիմ հոգիս,—գրում է նա,—թէ քանի չարիք գործեցաւ ի յայս հեճաղ շարժութեանցս և ի վրդովմանցս, քանի քաղաք և գաւառ տւերեցան»⁷։

1533—1535 թթ. Ռուբրիայի և Սեֆյան Իրանի միջև մղվող պատերազմական գործողությունները վերջացան առանց լուրջ արդյունքի։ Ռուբրիային ոչ միայն չհաջողվեց վճռական հարված հասցնել Իրանին, այլև, բացառությամբ Բարձր Հայքի (Դերջան, էրզրում և Կարս), ամբողջ Արևմտյան և Հարավային Հայաստանը շարունակում էր մնալ կըզըլբաշների ձեռքում։ Ամենափոքր շարժառիթը կարող էր խանգարել ժամանակավոր զինադադարը և այդ առիթը շուտով ներկայացավ։

⁵ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», II, էջ 229, հտն.։

⁶ Բ. Սարգիսյան, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց, հատ. II, էջ 1173 և հտն.։

⁷ Մ. Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, III, Վենետիկ, 1786, էջ 514 և «Մանր ժամանակագրություններ», II, էջ 231։

1538 թ. ապստամբական վիճակում էին Իրանի անդրկովկասյան տիրույթները: Թեև շահի հրամանով Ալխազ Միրզան 1545—1546 թթ. նվաճեց Շիրվանը, սակայն միացավ Իրանին դիմադրող ֆեոդալների հետ և ապստամբություն բարձրացրեց իր եղբոր՝ շահ Թահմազի դեմ: Շիրվանի օրինակին հետևեց Վրաստանը: Ճնշելով Ալխազ Միրզայի ապստամբությունը, 1546—1547 թթ. շահը Շորազյալի և Փամբակի վրայով մտավ Վրաստան: Ալխազ Միրզան անցավ Թուրքիա և օգնեց թուրքերին վերագրավելու Վանն ու Վասպուրականը: 1549—1552 թթ. շահի զորքերը հակահարձակման են անցնում և սովի, ավերածության ու ջարդի մատնում Բասենի, Բարձր Հայքի, Վասպուրականի ու Տուրուբերանի շրջանները: Նորից են ամայանում այդ վայրերը, բանի որ սեղի բնակչությունը հեռանում է Քրդստանի ու Վրաստանի կողմերը՝ կամ քշվում Պարսկաստան: Ժամանակակիցները նկարագրում են խորասանից մինչև էրզրում յնչևիդ տարածության ամայությունը. կղզյուղայինները սուր և տապալաբառած հատում էին խլաթի և Արծկի այգեստանները, ոչնչացնում անտառները և հրի ճարակ դարձնում արտոթափը⁸:

Շահ Թահմազը իր հիշատակարանում նկարագրում է Բասենի, Խնուսի, էրզրումի, Բաբերդի, Նրզնկայի, Դերջանի, Մուշի, խլաթի, Արծկի, Արձնշի, Վանի ավերումը, պատմում հայ երեսանների զերեվարության և բնակչության կողմից իրենց նախկին բնակավայրերը լքելու ու ղանդվածային գաղթի մասին⁹: Պարզաբանելով շահ Թահմազի վարքագիծը, վենետիկցի ղեսպան դ'Ալե-սանդրին նշում էր, որ նա ավերակույտների էր վերածում թուրքական սահմանագծի այս ու այն կողմերը և վեց օրվա հեռավորության վրա գտնված բերդերն ու բնակավայրերը, նպատակ ունենալով թշնամուն զրկել զրաված մարդերը ետ գրավելու հնարից ու շահագրգռությունից¹⁰: Խոսելով Իրանին վաղուց ծանոթ նման ռավմավարական միջոցառման մասին, շահ Թահմազը իր հիշատակարանում գրում է.

«Երբ ես լուր ստացա, որ խոնդկարը (սուլթան Սուլեյմանը), հասել է Սվադ և պետք է երեք շաբաթ այնտեղ սպասի, մինչև որ ուղտերը յուզեն, ես ինձ մոտ հրավիրեցի շրջակա վայրերի ավադներին, երեկիներին և քյադխուդաներին և հայտնեցի նրանց, որ կարգադրված է իմ զինվորներին՝ նահանջելով թուրքական բանակի առջևից, այրել և ոչնչացնել մոտակա վայրերի բոլոր հացահատիկն ու բերքը: Այդ վայրերի հացահատիկը ոչնչացրինք և այրեցինք, իսկ ջրի աղունքները փակեցինք, ինչպես ամեն մի խելացի մարդու համար պարզ է, պատերազմի գործը թղթախաղի նման է, ինչ միջոցով էլ որ լինի, պետք է գործն առաջ տանել և հակառակորդին ծնկի բերել. «Պատերազմը խարդախություն է»,—ասել է Ալին,—պատերազմի ժամանակ լինի փախչելով թե խաբելով, այնպես պետք է անել, որ թշնամուն ոչ մի միջոց չտրվի»¹¹:

Սակայն այս դաժան միջոցառումները արդելք չեղան, որ 1554 թ. թուրքերը 200 հազարանոց բանակով հակահարձակման անցնեն: Նրանք վերագրավեցին Նրևանը, Նախիջևանն ու Սյունիքը: Թուրք պատմագիր Փեչևին նկարագրում է այն ավերածությունները, որ կատարեց օսմանյան բանակը՝ քանդելով ու ավերելով ճանապարհին հանդիպած բարեշեն գյուղերն ու քաղաքները և

⁸ Տե՛ս Մ. Զամչյան, Պատմություն հայոց, III, էջ 314:

⁹ «Մատենադարանի պարսկ. հրովարտակները», հատ. II, Երևան, 1959, էջ 8—9:

¹⁰ Հ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, Ա, էջ 352:

¹¹ «Մատենադարանի պարսկ. հրովարտակները», հատ. II, էջ 83:

հողին հալածաբեկներով նրանց շինությունները: «Հաղթական բանակի սարսափից,—գրում է նա,—քաղաքներն ու գյուղերը, տներն ու բնակավայրերն այն աստիճան ամայացել, ավերվել և բուերի ու աղավաղների բնակավայր էին դարձել, որ տեսնողին սարսափ էին պատճառում»: Փեղեկին ոչ միայն տալիս է կատարված ավարատությունների նկարագրությունը, այլև շնաբարտ սրտաբացությամբ նշում. «սիրեկան սղանների», «քնքուշ ու մատաղ աղջիկների» և «մանկամարդ հարսների» գերեվարումը օսմանյան բանակի կողմից: «Չկար մի վրան, որի մեջ գտնվող սիրեկան և սիրուհիների թիվը երեքից պակաս լիներ, հնգից, տասից ավելի ունեցող վրաններն անթիվ էին: Մուշի դաշտում, Ախլաթում և շրջակայքում [Կրդըլբաշների] ցանած չարագործության սերմերը հասունացան, հնձվեցին և խառնելով թույնի հետ, արյան փոխարեն, արյուն խմեցին»¹²:

1555 թ. պատերազմող կողմերը Ամասիայում հաշտություն կնքեցին: Չնայած նախընթաց բառասնամշակում պատերազմը ավերիչ ընթացք էր ունեցել թե Իրանի և թե Թուրքիայի համար, այսուհանդերձ հիմնականում անխախտ մնաց նրանց ուժերի հարաբերակցությունը: Հաշտության պայմանագիրը գրեթե վերականգնում էր կոլով գողմերի հին սահմանները: Թուրքերը ստացան միայն Արևմտյան Հայաստանի մեջ մտնող Վասպուրականն ու Ալաշկերտի հովիտը և Արևմտյան Վրաստանը: Իրանը վերստացավ Անդրկովկասյան մյուս մարզերը՝ Ադրբեջանը, Արևելյան Վրաստանը և Արևելյան Հայաստանը: Թուրք-իրանական սահմանագիծը էական փոփոխություններ չկրեց նաև հաջորդ պատերազմներից հետո:

Հայ և անդրկովկասյան մյուս ժողովուրդների քաղաքական ինքնորոշման ձգտումները ճնշելու նպատակով, Ամասիայի պայմանագրից հետո Անդրկովկասի քաղաքացիական վարչությունը արոհվեց երեք ռազմական կուսակալությունների և ստեղծվեցին Շիրվանի, Ղարաբաղի և Զուխուր-Սադի (Նրևան և Նախիջևան) բեկլարբեկությունները: Չնայած այս նախադրուշությանը, Սեֆյաններին չհաջողվեց մեկընդմիջտ վերջ դնել հպատակ ժողովուրդների ազատագրական ձգտումներին: Շահ Բահմուդի իշխանության վերջին շրջանում Իրանում նորից ծայր առան ֆեոդալական գծությունները, որոնք նրա մահից հետո հանդես բերեցին Իրանի պահաժառանգության շուրջը բորբոքված արյունահեղ կռիվների: Թագի հավակնորդներից ոմանց ոչնչացնելուց և երկրի մարզերը իրար մեջ վերաբաժանելուց հետո, Կրդըլբաշ երեկելիները 1578 թ. դահ բարձրացրին Սեֆյան սուլթան Մուհամեդ Խուդաբանդային: Խուդաբանդայի թեկնածությանը նախապատվություն տրվեց ոչ թե ունեցած առավելությունների, այլ հենց նրա ապիկարության նկատառումով: Սակայն դրանով դադար չառավ իշխանության համար մղվող պայքարը: Կրդըլբաշ ցեղերն ու պետերը նորից արոհվեցին հակամարտ խմբավորումների՝ քաղաքացիական պատերազմի ասպարեկ դարձնելով Խորասանի, Համադանի, Ադրբեջանի և Ղարաբաղի երկրամասերը¹³:

¹² «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին», կազմեց Ա. Սաֆրաստյան, հատ. Ա, Երևան, 1964, էջ 33 և հանդ. Այսուհետև՝ «Թուրքական աղբյուրները...» համադաստոյությամբ:

¹³ Sб'и Н. П. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении XVI—начале XIX веков, 1949, էջ 107: Այսուհետև՝ Н. П. Петрушевский, Очерки... համադաստոյությամբ:

Իրանում ստեղծված խառնակ վիճակից օգտվեց Թուրքիան: Թուրքերի ծավալման դեմ որքան ուժեղանում էր քրիստոնյա երկրների (Ավստրիայի և Հունգարիայի) դիմադրությունը Կենտրոնական Եվրոպայում, նրանք այնքան սկսում էին տկարանալ առիակա՜ն սահմանադժեկում: Անգրիկովկասի զավթումը Թուրքերի համար այժմեական էր դառնում մանավանդ այն պատճառով, որ տիրանալով Կադանին ու Աստրախանին, ռուսները մտնում էին Հյուսիսային Կովկաս և ամբուժյուններ կառուցում Թերեքի գետաբերանում¹⁴: 1578 թ. Թուրքերը գրավեցին Շիրվանը և մտան Գերբենդ: Երկու տարի անց նրանք խուժեցին Ղարաբաղ, գրավեցին Երևանն ու հասան Գեղարքունիք:

Գրավելով Երևանը, Ֆարհադ փաշան գերիների և բնակչության բռնի աշխատանքով ձևանաժուխ հզավ բերդի կառուցմանը, որի համար օգտագործվում էին անգամ Երևանի եկեղեցիների քարերը: Առաքել կաթողիկոսի դիմումների շնորհիվ Թուրքերը խնայեցին միայն Երկուերեսի կոշվող մեծ եկեղեցին, այն դարձնելով զորքերի ու երիվարների կացարան¹⁵: 1585 թ. նրանք պաշարեցին ու ավերեցին Թավրիզը և մինչև 1588 թ. իրենց գեներալ տակ պահեցին ամբողջ Ասրապատականը: Թուրքերի ակնհայտ նպատակն էր՝ դիմադրավել Կովկասյան լեռնաշղթային մերձեցող Մոսկովյան պետությանը, խզել ռուս-իրանական առևտրական կապերը, արգելակել կովկասյան ժողովուրդների և հյուսիսային մեծ պետության միջև հաստատվող տնտեսական ու քաղաքական հարաբերությունների ամրացմանը, նախադրյալներ ստեղծել՝ Անգրիկովկասյան ժողովուրդներին անխնայորեն կողոպտելու և ստրկացնելու համար: Այդ խնդիրները լուծելիս, օսմանյան զավթիչներին օգնության էին դալիս Ղրիմի սուլթանը և Հյուսիսային Կովկասի նրա վասալները: Եթե Կովկասյան լեռնաշղթայի հարավում օսմանյանների ծանր թավթը իջնում էր Երևանի և Թիֆլիսի, Գանձակի և Շամախու, Գերբենդի և Թավրիզի վրա, ապա Ազովի ափերին ու Հյուսիսային Կովկասի տափաստաններում ամուր օտար դնելու և Աստրախանը գրավելու համար նրանք հույսեր էին կապում Ղրիմի սուլթանի և նրա կովկասյան գլխավորների հետ: Վերջիններիս ասպատակությունների սահմանները երբեմն հասնում էին Անգրիկովկաս, կողոպուտի և ավերվածության մասնելով Գանձակը, նախիջևանն ու Զուլան:

Մեկ նախաժամոթ պատմագիր Փեչեկին անդուստի հաճույքով է արձանագրում, որ Երևանը գրավելուց հետո, Թուրքերը ավերեցին այդ քաղաքի հոյակապ պալատները, գետին հավասարեցրին նրա զեղազարդ կամարները, գերության բռնեցին 20 հազարից ավելի կանանց ու երեխաների¹⁶: Հայ աղբյուրները 70 հազար են հիշատակում Շիրվանում գերվածների թիվը: Նրանք հաղորդում են նաև, որ Ղրիմի սուլթան Մահմուդ Գիրեյը 100 հազար տղա և աղջիկ բռնեց գերության՝ Կաֆայում վաճառքի հանելու համար: Երևանում հայ և մահմեդական գերիների թվաքանակը 60 հազար են նշում հայ աղբյուրները, իսկ նախիջևանի շրջանում գերվածները՝ 40 հազար:

Պատերազմը տևական կողոպուտի ասպարեղ դարձրեց Անգրիկովկասյան մարզերը: Անգլիացի ուղեգիր Բարթրալտի տվյալներով Թուրքերը Շիրվանից

¹⁴ «Թուրքական աղբյուրները...», Ա, էջ 78:

¹⁵ Վ. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, 11, էջ 244:

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 46 և հետև.

Հայելայ էին հասցնում տարեկան 500—1000 ուղտաբեռ հում մետաքս¹⁷։ Գնալով աճում էր մետաքսի թալանը։ Թուրքերը պարզապես ունեղրկում էին Շիրվանի, Արեշի, Վրաստանի, Գանձակի և Ղարաբաղի մետաքս արտադրողներին։ Զուր չէր Առ. Դավրիժեցին գրում, թե «ծանր հարկապահանջութեամբ և կեղերմամբ զրկելին և կողոպտելին և հաւատոց կուռեճութիւն (խստություն) առնէին, և այլ բազում տառապանօք շարշարէին, ոչ միայն զաղգս հայոց, այլև զաղղն վրաց և մահմեդականաց»¹⁸։ Ժամանակակից Հովհաննես Ծարեցին նկարագրում է համատարած մահտարածամը, որ առաջացավ երկրում պատերազմի ժամանակ կամ հետագայում տեղի ունեցած նախճիրներից, ավերումներից ու ավարառումներից հետո¹⁹։

Հիրավի, Հանկ-Քամուրի օրերից ի վեր այսքան տնավերություն ու ցնցոտիներ, քաղց ու կարիք, մտրակ ու հալածանք, ողբ ու կական չէին տեսել Հայաստանի և Անդրկովկասի ժողովուրդները։ Պարբերաբար կրկնվող արշավանքները, կոտորածն ու գերեվարությունը և սրանց հաջորդող սովն ու մահտարածամը ամայացնում էին Հայաստանի քաղաքներն ու գյուղերը, ոչնչացնում արտադրողական ուժերը։ Թուրք զինված հրոսակախմբերը մորեխի պես ընկնում էին հայկական կանաչ դաշտերի վրա, լափում ու չորացնում նրանց կենսաբեր ծիլերը։ Եվ հատկանշական է, երբ անանուն Սեբաստացու այս միջոցին գրած ժամանակագրությունը բացվում է սիմվոլիկ մի նկարով։ Պատկերված է գալարվող մի օձ, որի մարմնի ղանաղան մասերից խուլանում են բաղմամբիւրան վիշապի գլուխներ, որոնցից ամեն մեկը պսակված է սուլթաններից մեկի անունով՝ սկսած կաշարության հիմնադիր Օսմանից, վերջացրած Անդրկովկասի զավթումը կազմակերպող սուլթան Մուրադ III-ով։

XVI դարի հայ աղբյուրները վկայում են «գեշիրմնի» պարբերաբար կրկնվող «տղալաթողովների» և «տղչկաթողովների» մասին։ Մոտավոր հաշվումներով, երեք դար հարատևած ահավոր այդ մարդահարկի միջոցով ավելի քան կես միլիոն բրիտանյա մանուկներ հավաքագրեցին՝ ենիչերիներ դարձնելու համար²⁰։

«Օտարադղինների» և «օտարադավանների» նկատմամբ կիրառվող ստորացուցիչ որոշումներից էր նաև այն, որ հայ և հրեա տղամարդկանց պարտադրվում էր սպիտակ փակեղի փոխարեն կրել սև գզակ²¹։ Մի բանի տարի անց կաշառքի ուժով վերացվեց սպիտակ փակեղի արգելքը, սակայն այդ հրահանգը հանդիսւում էր մահմեդական վերնախավի դիմադրությունը կամ նույնիսկ խափանվում՝ հանդիպելով «քրիստոնյաների անմիաբանությանը»²²։

1596 թ. Վասպուրականի գյուղերից մեկում ընդօրինակված ձեռագրի հիշատակագրողը արտնջում է բաղմատեսակ սուրբերից. «Ով մանկունք սուրբ եկեղեցուց, իմացէք թէ ինչպես շրջեցաւ աշխարհս, վերին ի ներքին և ներքին ի վերին էնց զուլում ձգեց մահմեդական թագաւորն ի յաշխարհս, ԺԲ (12)

¹⁷ Cartwright John, Voyage from Aleppo in Hispahian and back again, „Ilakluytus Posthumus or Purchase his Pilgrimes“, Vol. VIII, Glasgow, 1905, էջ 50։

¹⁸ Առ. Դավրիժեցի, Պատմութիւն, էջմիածին, 1896, էջ 15։ Արսուհան՝ Առ. Դավրիժեցի։

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 609։

²⁰ Տե՛ս Հ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հատ. VI, Երևան, 1934, էջ 294։

²¹ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հատ. II, էջ 516։

²² Նո՛րայր Պողոսյան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Հակոբյանց, հատ. III, Երուսաղեմ, 1968, էջ 50։

հազար տուն հայ և տաճիկ ի Գուռնին (Վրաստան) մտաւ վասն զուշումին, խարաճն քսան շահի առին, բաթաղաղի դրամ, սալամյաղի, թխմորի դրամ, ձիու ալեղ կախելու և այլ աղղի պատուհաս ձեցին ի վերա աշխարհիս... և ետ սորա բարկացաւ աստուած և ձգեց զխաշենց մահն և կոտորեաց զեղեանք և խաշինք և յօր Մ (50) և Խ (40) մարդ մեռանէր»²³:

Մանր պիտի եղած լինի, հատկապէս, պատերազմի ժամանակ ծաւալւած պարհալը: Արշավող զորքերին ուղեկցում էին նրանց սպասարկող ծառաներն ու բեռնակիրները²⁴: Պարհակներով էր զուլս բերւում, մանավանդ, բերդաշինությունը: Այսպէս, հիշատակագրողները նշում են, որ 1566 թ. Հուսեյն փաշայի հրամանով բազմաթիվ հայ, քուրդ, թուրք, ասորի քաղաքացիներ և գյուղացիներ աշխատում էին Վանի և Արճեշի բերդերի շինարարության վրա, և մեկ ու կես տարում կառուցեցին այդ բերդերը: Նման հարկադրանքով էր կատարւում նաեւ Երևանի և շրջակայքի, ինչպէս նաեւ Թիֆլիսի, Գորու, Դմանխի, Գանձակի, Շամախու, Թավրիզի բերդաշինությունները²⁵: Բերդերի կառուցումն անհրաժեշտ էր ոչ միայն իրաւապահների վերադարձը զփախուցնելու, այլև հպատակների դիմադրությունն ու ընդվզումները կանխելու նպատակով: Թուրք հրամանատարությունը բազմաթիվ քրդական ցեղեր փոխադրեց Անդրկովկաս՝ Արարատյան դաշտի, Շարուրի, Սյունիքի ու Արցախի միջև սեպ կազմելու և տեղի հայ բնակչությանը քաղաքականապէս հաշմելու մտադրությամբ: Այս մի քաղաքականություն էր, որն հետագայում սրղեղրեցին նաեւ Սեֆյանները:

2. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԶԳՏՈՒՄՆԵՐԸ ԹՈՒՐԿ-ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Հայ և անդրկովկասյան մյուս ժողովուրդների համար կործանարար հետեանքներ ունեցան թուրք-իրանական պատերազմների արհավիրքները և XVI դարի վերջին քառորդում նրանց պարանոցին ընկած ծանր լուծը: Տնտեսական և քաղաքական մասնատւածութեան պայմաններում նվաճողների անհագ կողոտուտներից, կեղեքումներից ու խռտանդումներից ընդարմացած և ուժաստատ, նրանք իրական կովան շուննին համաժողովրդական դիմադրության միջոցով փոխելու ստեղծված իրադրությունը: Զկար քաղաքական արտաքին որեւէ գործոն կամ սոցիալական ներքին որեւէ ուժ, որը զորավիգ լինելու կամ ձգտում ու հնարավորություն ունենար օգնելու, միավորելու նրանց ջանքերը, նպատակ ու ընթացք տալու ազատագրական մղումներին: Մերթ ընդ մերթ իրաւապահների կամ օսմանցիների գեմ զենք բարձրացնող տեղական իշխանավորները, դիմադրական ապարդշուն փորձերից հետո, իրենց գլխավորած զանգվածների նկատմամբ ի վերջո բռնում էին տիրափոխության և դավաճանափոխության ուղին՝ գործիք դառնալով թշնամու քաղաքականությունը: Իրենց ժողովրդի ազատագրական ջանքերը գլխավորելու փոխարեն, այդպիսիները, փաստորեն, բռնում էին փախուստի կամ համակերպութեան ճանապարհը:

Այս շէր խանդարում, սակայն, որ զեկավարների կամ նրանց հետեորդների դիմադրական ընթացքի մեջ երբեմն հանդես գար իշխող իրադրության զեմ

²³ Մատենադարան, ձեռագիր № 4470, էջ 406ա:

²⁴ Տե՛ս Մ. Ամրատեանց, Նկարագիր ս. Կարապետի վանից երնջակայ, Տիգրիս, 1904, էջ 146:

²⁵ Տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր № 6273, էջ 264ա, յո:

կուտակված համաժողովրդական անբավականությունը: Այս տեսակետից նշանակալից է այն պայքարը, որ մղում էին շահ Թահմազի դեմ վրացիները Դիդ-գորի բարձունքների վրա, Ջավախքում կամ Սամցխեում: Շարժումը գլխավորող կուսարսար թագավորը մահ գտավ 1558 թ. Խրամ գետի հովտում, երբ նրա որդի Սիմոնը փախուստի էր մատնում կրկրբաշների ջոկատը: Հոր թագի հետ արբայալն Սիմոնը ժառանգեց նրա մարտական ոգին, պաշտպան կանգնեց հայրենի Քարթլին՝ դիմադրավելով և իրանցի, և թուրք զավթիչներին: Համառ մարտեր մղեց նա՝ պաշարելով թուրքերի գրաված Գորու բերդը: Սակայն, ի վերջո, թշնամու թվական գերազանցությունը ծնկի բերեց Սիմոնին: Ստամբուլի բերդերից մեկում բանտարկված, նա նույնիսկ զավանափոխ եղավ և, իբրև շնորհ, բերդապահի պաշտոն ստացավ սուլթանից: Այս շխանգարեց, սակայն, որ Սիմոնի մի շարք հաջորդները շարունակեին իրենց համառ դիմադրությունը, թեպետև մինչև XVII դարի կեսերը նրանցից շատերը ևս վերջ ի վերջս հարկադրված հպատակ դարձան զավթիչներից մեկին կամ մյուսին:

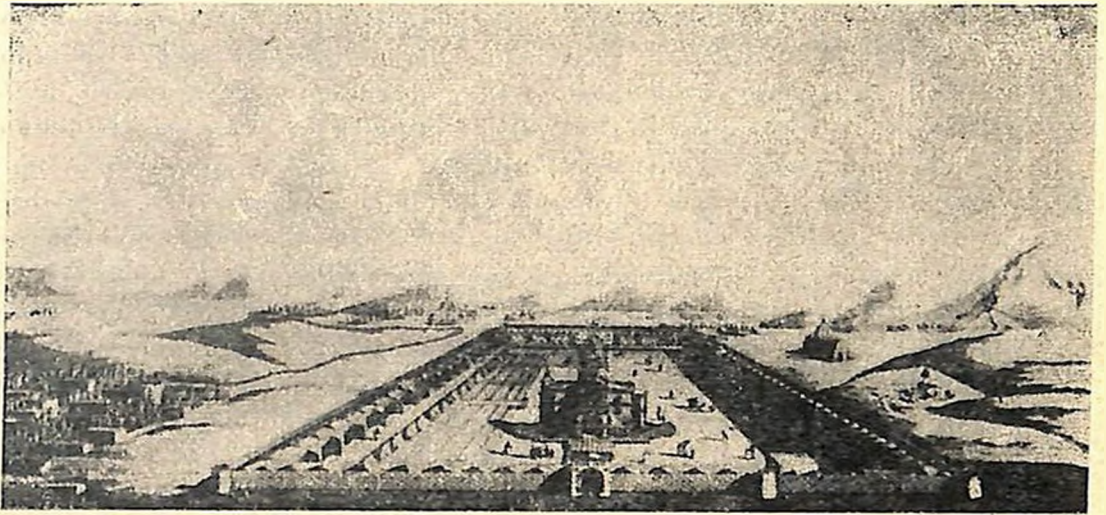
Նվազ տաղանդալից ու հակասական չէր նաև XVI—XVII դարերի պատերազմական արհամիրքներին ենթարկված թուրք-իրանական նվաճողների ծանր լուծը կրող հայ ժողովրդի դիմադրական պայքարի ուղին:

XVI դարում ծավալված և կարճատև բնդհատումներով մինչև 1639 թ. Կասր-և Շիրինի հաշտությունը բանիցս վերսկսված թուրք-իրանական պատերազմները դաժան հետևանքներ ունեցան հատկապես Հայաստանի և հայ ժողովրդի համար: Հայաստանի համար այդ պատերազմներն անհամեմատ ավելի ծանր էին ու կործանիչ, քան սելջուկների, մոնղոլների ու թուրքմենների ջարդերը, ավարառություններն ու ավերումները: Եթե նախընթաց դարերում հիմնականում ունեղրվում և բաշքայվում էին հայ ֆեոդալական իշխանությունները, ալթմ արդեն ոտնատակ էին արվում Հայաստանի բաղաբներն ու հյուսիսը, կոտորածների էր ենթարկվում կամ խոշտանգվում էր հայ ազգաբնակչությունը, գերեվարվում կամ կամավոր զաղթի ցույց առնում հայ աշխատավորությունը: Տեղաբնակների ոչնչացումն ու բռնի զաղթեցումը, նրանց գյուղերի ու բաղաբների, տների ու եկեղեցիների ավերումը, ցանքադաշտերի ու այգիների հրկիզումը հալածանքի արտահայտություն չէին միայն, այլև ահաբեկելու և ծնկի բերելու միջոցառումներ: Պատերազմական արյունահեղություններին հաջորդում էին տեղական և զանգվածային կեղեքումներն ու հնչումները, ստեղծելով կամավոր կամ ակամա զաղթագնացություն: Հայ բնակչությունը նվազ հալածանքներ չէր կրում պատերազմներին ղուլընթաց եերքին ապստամբությունների, ջալալիների գործած խժգժությունների, ինչպես նաև ռալմական բախումներին հաջորդած մահասփյուռ սովի ու անխուսափելի համաճարակի հետևանքով:

XVI—XVII դարերում միայն Հայաստանի լեռնային գոտիներում է, որ տեղ-տեղ դեռ երևում էին հայկական մանր իշխանությունների հետքեր:

Արևելյան Հայաստանում հայկական ինքնուրույն իշխանության հետքեր մնացել էին Սյունիքի, Արցախի, Լուռու և Գեղարքունիքի որոշ վայրերում: Վաղեմի անկախության նման հետքեր նկատվում էին նաև Արևմտյան Հայաստանում՝ Զեյթունում, Սասունում, Մակիսի, Շատախի որոշ գյուղահամայնքներում: Սակայն ներքին որեւէ կապ չկար այդ հայ համայնքների միջև, բոլոր պարագաներում դրանք չէին դառնում ազգային անկախության հանգրվաններ:

Համազգային միակ կազմակերպությունը, որ քիչ թե շատ կարող էր ազդելին հավաքականության անունից հակադրվել իշխողների համահարթող ու համաձուլող քաղաքականությանը, հայ ազգային եկեղեցին էր։ Սակայն XVI—XVII դարերում քաջբայման պրոցեսը թափանցել էր նաև ազգային-եկեղեցական կազմակերպության ներսը։ Թուրք-իրանական զինաբախումների ժամանակ Աղթամարի և Գանձասարի կաթողիկոսությունները զավթում էին էջմիածնի համազգային կաթողիկոսության վիճակները՝ վանն ու Արճեշը, Բերկրին ու Խլաթը, Մուշն ու Սալմաստը, Նախիջևանն ու Ղուփանը, Գեղարքունիքն ու Լոռին։ Ծիշտ է, 1548 և 1557 թվականներին շահ Թահմազը փորձեց մերականդնել էջմիածնի իրավունքները, սակայն շահի հրամանները ուժ ունեին միայն արևելահայերի համար, թեև այստեղ էլ խախտվում էին հաճախ։ Ամասիայի հաշտությունից հետո էջմիածնի քարեմատհայ որոշ թեմեր շարունակում էին ենթարկվել Աղթամարին։ Աղթամարի կաթողիկոսությունն այնքան առաջ անցավ, որ մի պահ գայթակղվեց անգամ ընդհանրական կաթողիկոսի օրհուսով։ XVI դարի կեսերից մինչև XVII դարի 20-ական թվականների վերջերը էջմիածնում հս միաժամանակ նստում էին մի քանի աթոռակից կաթողիկոսներ²⁶։

Էջմիածնի վանքը (ըստ Ժ. Շարդենի, XVII դ.)

Բազմազուլուս այդ կաթողիկոսության ներկայացուցիչներից ոմանք ոչ միայն դիմադրում էին իրենց ախոյանների հավակնություններին, այլև մտադրում ազդի եկեղեցական միության հետ մեկտեղ վերականգնել նաև նրա պետական անկախությունը։ Դրանով նրանք հետամուտ էին կենսագործել մի գաղափար, որը սնվել էր ներսես Պարթևին կամ այլ հեղինակություններին վերադրված տեսիլներով ու գուշակություններով։ Այդ մի ավանդույթ էր, որ տարածվում ու բուրգավում էր Հայաստանում՝ խաչակրաց արշավանքների ժամանակներից ի վեր, երբ հայ վերնախավերի մեծ սկզբում էր արմատանալ այն հայացքը, թե հայերի ազատագրումը կարող է իրականանալ միայն Արևմուտքից

²⁶ Տե՛ս Առ. Դավթիսեցի, էջ 436 և հտն.:

արշավող ֆրանկների (իմա՝ եվրոպացիների) աջակցությամբ: Իրենց դավա-
նասփյուռ նախադասների համար նման հայացքները մեծապես օգտագործում
էին, մասնավորապես, Հայաստանում գործող կաթոլիկ միսիոներները՝ պատվաստե-
լով այն մտայնությունը, թե հայերի ազատագրումը չի կարող զուլս գալ այլ
կերպ, բան պապական եկեղեցու միջնորդությամբ և պապական եկեղեցուն
հպատակվելու միջոցով: Ֆրանկ պետությունները, — հավատացնում էին իրենց
ազատաբաղձ ունեկիրներին պապական միսիոներները, — միայն այդ պայմա-
նով կստանան իսլամի լծից հայերին ազատելու գործը: Այս հայացքն
առանձնապես ուժեղացավ XVI—XVII դարերում, երբ լատին քարոզիչները ջա-
նում էին վերջ դնել հայ եկեղեցականների աթոռամարտություններին՝ հայ
եկեղեցին պապական եկեղեցուն հպատակեցնելու միջոցով, և դրանով իսկ
ձգտում էին գեթ մասամբ ծածկել բարոյական այն կորուստը, որ կրել էր Հու-
մի եկեղեցին Արևմուտքում՝ ռեֆորմացիայի հետևանքով:

Հատկանշական է, որ հայ ժողովրդի քաղաքական ազատագրական հեռա-
նկարները այժմեական դարձան 1547 թ., այն տարում, երբ շիրվանշահերի
կամ վրաց կուսրոսը թագավորի բարձրացրած ապստամբությունը ճնշելու
համար իր զորքերով Անդրկովկաս արշավեց շահ Ռահմադը: Պատահական չէ,
որ հենց նույն այդ տարում էջմիածնի Ստեփանոս Սալմաստեցի կաթողիկոսը
մեկնեց Արևմուտք՝ հաջորդ աշնանը հայ «իշխանների» անունից աղերսադիր
ներկայացնելու Վենետիկի դոմին և հայցելու նրա նախաձեռնությունը հայե-
րին «աշխարհից» ազատագրման գործում:

Որտե՞ղ և ի՞նչ հանգամանքներում էր կողմվել այդ աղերսադիրը և ով-
րե՞ր էին այն «իշխանները», որոնց անունից ներկայացվում էր այն:

1550 թ. Արգելանի վանքում գրված մի հիշատակարանում Ստեփանոս
կաթողիկոսի մասին ասված է. «ի շար զղլպաշէ փախեաւ և եմուտ ի
ֆռանկն»²⁷: Այս վկայությունը հիմք է տալիս կարծիքի, որ էջմիածնի կաթո-
լիկոսը փախուստի ուղին էր բռնել՝ Անդրկովկաս խուժող շահ Ռահմադից
խուսափելու պատճառով: Հնարավոր է նաև, որ նրա դիմումը ինչ-որ անընդ-
միջ ունեցած լինի նույն շահի գեթ վրաստանում և Շիրվանում արժույթված
ապստամբությունների հետ: Ինչ վերաբերում է կաթողիկոսի դիմումի մեջ
ակնարկված «իշխաններին», անհրաժեշտ չէ, որ դրանք եղած լինեին հայազգի
մեկիքներ կամ իշխանավորներ: Ենթադրելի է, որ խոսքը պարզապես Արե-
մուտքի հետ կապված, ազգի ու եկեղեցու գործերում կշիռ ունեցած հայ մե-
ծատունների մասին է: Պատահական չէ, որ հասնելով Լվով, կաթողիկոսը
ուղևորվեց Վենետիկ, այն քաղաքը, ուր ամենից հաճախ էին ելումուտ ունե-
նում Արևելքի շուկաներում իշխող դիրք գրավող և վենետիկցիների հետ առե-
տըրական կապեր ունեցող հայ մեծահարուստ խոջաները:

XVI դարի կեսերին Արևելքի շուկաներին տիրելու հետամուտ անգլիացի-
ները տրանջում էին, թե հայերի և վենետիկցիների միջև հաստատված կապերն
այնքան են ամրապնդված, որ դրանք ամբողջովին կտարել հնարավոր չէ²⁸:
Երևի հենց այդ կապերի առկայությունն էլ հիմք էր տվել հայ «իշխաններին»

²⁷ Տե՛ս Աշ. Հովհաննիսյան, Դավադներ հայ ազատագրական մարտի պատմության, II, Երե-
վան, 1959, էջ 27: Այսուհետև՝ Աշ. Հովհաննիսյան, Դավադներ...

²⁸ Տե՛ս Ա. Քյուրաչյան, Հայ ազատագրական փորձ մը ԺՁ դարուն, «Անահիտ» 1937, № 5—
6, էջ 59 և հտն. և նույնի՝ Նյույթեր հայ վաճառականության պատմության համար, «Հայրենիք»
ամսագիր, 1944, № 3—4:

քաղաքական խոշոր կշիռ ունեցող այդ քաղաք-պետությունից ակնկալելու իրենց փրկությունը: Վենետիկի դոժերին ուղղած իրենց թղթում հայ հեղինակները գրում էին, որ Վենետիկ են հղում կաթողիկոսին իրենց վիճակի մասին հանրապետության տերերին ղեկուցելու և միաժամանակ խնդրում էին նրանց՝ օժանդակելու հայոց կաթողիկոսին Հռոմ մեկնելու և պապին ներկայանալու համար²⁹:

Նման առաքելություն ստանձնելու համար Սալմաստեցին ուներ որոշ տվյալներ: Հայաստանի վիճակին ծանոթ լինելուց դատ, նա երկար ժամանակ տարել էր Կ. Պոլսում և, ինչպես վկայում են, ռազմորություններ էր կատարել Լեհաստանում ու Ռուսաստանում, ուրեմն և որոշ պատկերացում պիտի ունենար նաև եվրոպական կյանքի մասին: Ժամանակակիցները նրան գրվատում էին որպես աստվածաբանի, վկայում նրա մատենադրական գործերի և անպատ լատիներենին ծանոթ լինելու մասին:

1549 թ. Սալմաստեցին հասավ Հռոմ: Եթե հավատանք կաթողիկ ազդյուրներին, կաթողիկոսը Հռոմ էր ժամանել՝ Պետրոս և Պողոս առաքյալների դամբարաններն այցելելու, պապին հնազանդություն հայտնելու, նրանից կաթողիկոսության հաստատում ստանալու և իր ու իրեն ենթակա 27 եպիսկոպոսների (վիճակավորների) կողմից կաթողիկ ղավանանք բնդունելու համար: Թող որ այդ հավաստացումները չեն համապատասխանում ոչ հայ իշխանների դիմումի բովանդակության և ոչ էլ Ստեփանոս կաթողիկոսի մասին Պետրոս Արևտինոսի թողած այն վկայության հետ, թե նա «մեծամեծ հոգսերով» էր մտադրանքով և այդ ոչ առանց «ծանր պատճառների» կամ որ աննպաստ հանգամանքները խանգարում էին նրա ջանքերի իրագործմանը³⁰: Ըստ երկփուլյին հենց կաթողիկոսին մտադրանք ուղ աչդ հոգսերն էին, որ 1549 թ. Ստեփանոսին առաջնորդել էին Հռոմ, որտեղից հաջորդ տարում, Հուլիոս III պապի հանձնարարականով նա մեկնեց Վիեննա՝ գերմանական Կաբլոս V կայսրին ներկայանալու, և ապա ժամանեց Լվով՝ Լեհաստանի Սիգիզմունդ II թագավորի հետ տեսակցություն ունենալու համար: Սակայն չի երևում, թե հայոց կաթողիկոսը, Արևմուտքում ունեցած բոլոր այդ հանդիպումների ժամանակ, իրեն հուշող հարցերի լուծման օգտին զբաղված որևէ արդյունքի է հասել:

Սակայն այդ չխանդարեց, որ Սալմաստեցուն հաջորդած Միքայել Սերաստացի կաթողիկոսը կրկինը նրա փորձը: Իր հայրենի քաղաքում գումարված զազանի եկեղեցաժողովի անունից 1562 թ. այդ կաթողիկոսը հատուկ պատվիրակություն ուղևորեց Վենետիկ: Պատվիրակությունը ղեկավարում էր Աբգար Թոխաթեցին՝ բանիմաց և զիտուն մի դպիր, որին ծանրակշիռ այդ բանակցությունները ղեկավարելու արտոնություն էր տվել նրա արքայական շառավիղից սերված լինելու հանգամանքը:

Աբգարը ևս նախ գնաց Վենետիկ, ուր ղեկերեց մինչև 1564 թ. աշունը: Մինչ այդ Հռոմում ստացվեց Միքայելի ծածկագիր թուղթը, ուր «Հայոց տեղանք», այսինքն՝ նախորդ դիմումի հայ մեծատունների ու բարձրագիր եկեղեցականների անունից պատրաստակամություն էր հայտնվում ենթարկվելու պապի գերիշխանությանը՝ ի պին Հայաստանի ազատագրման: «Հարկ է, որ լինի մի հոս և մի հովիվ, և այդպես լինելուց հետո, ժամանակ է, որ կարողա-

²⁹ Տե՛ս Ալիշան, Հայ-Վենետ, Վենետիկ, 1896, էջ 329 և հտն.:

³⁰ Տե՛ս Գ. վարդապետ Պետրովիչ, Ստեփանոս և Սալմաստեցի, կաթողիկոս էջմիածնի, Վենետիկ, 1964, էջ 15:

նանք ձեր բազուկներով ազատվել այս գերությունից», — ասված է Արգարի թղթում³¹:

Կաթողիկոսի ղեկավար հետաքրքրությունն շարժեց հայ պատվիրակության նկատմամբ: Արգարը հրավիրվեց Հռոմ, ուր նա հասկացնել տվեց, թե հայ կաթողիկոսը պատրաստ է ազդի անունից հնազանդվելու լատին եկեղեցուն, եթե պապը ստանձնի մահմեդականության լծից հայ ժողովրդին ազատելու գործը: Առանց այս նախապայմանի, հայտարարում էր Արգարը, հայերի դավանափոխումը անհնարին կլինի: Ընդամին նշվում էր նաև, որ խոսքը ոչ միայն իրանական, այլև թուրքական լծից ազատվելու մասին է:

Արգարին հանձնարարվեց վերադառնալ Հայաստան և, սկսված բանակցությունները շարունակելու համար, Հռոմ առաջնորդել կաթողիկոսին: Հռոմում պապը իբրև թե Արգարին սիրաշոյն էր այն խոսքերով, թե Հայաստանից Հռոմ ժամանեցիր որպես արքայազն, իսկ հիմա՝ քեզ մեծարելով իբրև արքա, հղում եմ Հայաստան՝ ինձ մոտ առաջնորդելու նաև հայոց պատրիարքին³²:

Արգարի առաքելությունը ժառանգեց նրա որդին՝ Սուլթանշահը: Մնալով Հռոմում, վերջինս պապի հովանավորությամբ վարում էր տեղական հայ դավաճանի վերակացուի պաշտոնը և Հովհաննես Տերզյանցի հայ քահանայի հետ շարունակում Վենետիկում իր հոր սկսած հայերեն «Սաղմոսի» տպագրությունը: Արգարի սկսած և նրանից հետո իրագործված այդ գրքի տպագրությունը կարևոր էր, մանավանդ, այն առումով, որ հայերի համար «Սաղմոսը» սոսկ տղթագիրք չէր, այլև հայերենի դասագիրք: Սակայն Սուլթանշահը ջանաց շարունակել նաև իր հոր անգլիկոս-քաղաքական առաքելությունը: Հռոմում կայանալիք համաքրիստոնեական խորհրդաժողովին մասնակցություն ունենալու համար, նա 1585 թ. հրավիրագրեր հղեց հայազավան եկեղեցու պետերին, ջանալով նրանց համոզել, թե այդ խորհրդաժողովը լինելու է նաև հայերի քաղաքական ազատագրման նախաձեռնողը:

Սուլթանշահի գործունեությունն արձանագրած թղթերի հավաստիացումից պարզվում է, որ հայ եկեղեցու պետերը չէին հրաժարվում Ստեփանոս Սալմաստեցու և Միքայել Սերաստացու ուղեգծից: Նրանք հոժար էին ճանաչելու լատին եկեղեցու առաջնությունը, ընդամին, դարձյալ իրենց հոժարակամությունը լծորդելով թուրք-իրանական ստրկությունից ազատագրվելու նախապայմանի հետ:

Անհավանական չէ, որ հենց նույն ակնկալությամբ 1575 թ. էջմիածնի Թադեոս կաթողիկոսն անձամբ ժամանեց Լվով, Վենետիկ և Հռոմ, սակայն դարձյալ՝ ասարդ չուն:

Եվրոպական կապիտալի նախասկզբնական կուտակման այս դարաշրջանում Արևմուտքում կաղմակերպվող մանր ու խոշոր պետությունների ներհակությունները, նրանց ընդերքում ծագող ներքին բախումները կամ նրանց միջև ծագող պատերազմները, նպաստավոր իրադրություն չէին ստեղծում խաչակրաց նոր արշավանքների համար: Բայց ինչպես միշտ, նման արշավանքների գաղափարախոսությունն իսկ փաստապես սոսկ պատեհ հնարանք էր արևելյան եկեղեցիները Հռոմին ենթարկելու: Արևմուտքի պետություններից ոմանք, և անգամ պապական Հռոմը, Արևելքի քրիստոնյաներին ազատագրե-

³¹ Raynaldus, Annales Ecclesiastici, t. XIV, Anno, 1949, էջ 51:

³² Տե՛ս Աշ. Հովհաննիսյան, Դավաճանք, II, էջ 43 և հա՛ն.:

լուց առավել, երբեմն հակված էին լինում գլխակցելու խալիֆի հետ՝ Վենետիկի անտեսական գերզորությունն ու նրա բազարական հավակնությունը ջախջախելու կամ Թուրքիայից առևտրական ձեռնառու տրանսպորտ կարգելու համար: Անգամ Արևելքի հարցերով շահագրգռված Հարսուրդների պետությունը, հանրապետական Վենետիկը կամ Լեհաստանի թագավորը, որոնք թշնամաբար էին տրամադրված դեպի սուլթանը, շահագրգռված չէին իրենց հովանու տակ առնելու Սեֆյանների ճնշումներից ու կեղեքումներից տառապող քրիստոնյաներին: Ընդհակառակը, նրանք ավելի բան շահագրգռված էին՝ դաշինք կնքել և համատեղ հանդես գալ ընդդեմ Թուրքիայի: Եվ ոչ միայն նրանք: XVI դարի վերջին տասնամյակներում, այսինքն՝ Անդրկովկասի օսմանյան ռազմական ժամանակաշրջանում, իրանցիների հետ հակաօսմանյան ընդհանուր ռազմաճակատ ստեղծելու հեռանկարից դրական ակնկալություններ ունեին անգամ վրաց իշխողները:

Թուրքական ավարառումների ժամանակ էր հենց, որ Քարթլիի Սիմոն թագավորը, Երևանի Մուհամմադի խան Թոխմախի և Գանձակի Իմամ-Կուլի խանի հետ միացած, գլխադրություն էր ցույց տալիս Անդրկովկասի թուրք գավթիչներին: Իրենց ապահովության համար հայերը և տեղական մահմեդական բնակչությունը զանգվածաբար ապավինում էին Քարթլի կամ Կախեթ: Հաճախակի ու սերտ շփումների մեջ լինելով արևմտյան շուկաների կամ նրանց արևելյան գործակալների՝ միսիոներների և դեսպանների հետ, հայ խոջաներից ոմանք, և նույնիսկ նրանց քարավաններն ուղեկցող որոշ եկեղեցականներ, երբեմն օժանդակում էին հակաօսմանյան ընդհանուր ճակատ ստեղծելու քաղաքականությանը՝ հույս դնելով վրաց թագավորի դիմանադիտական ձեռնարկումների վրա:

1578 թ. վրաց Սիմոն թագավորը Հոմիի պապին հղած մի նամակում՝ հաղորդելով թուրքերի դեմ իր վարած ապարդյուն պատերազմների մասին, խնդրում էր օժանդակել քրիստոնյա ժողովուրդների ազատագրմանը: 1596 թ. Սպանիայի Ֆիլիպ II թագավորին գրած նամակում Սիմոնը հայտնում էր, որ ինքը Կախեթի Ալեքսանդր թագավորի և պարսից շահ Աբբասի հետ միացած հետամուտ է թուրքերի ձեռքից երուսաղեմն ու քրիստոնեությունը ազատելու մտքին: Հայտնում էր նաև, որ այս դաշինքը իրենք կնքել են գերմանական կայսեր առաջարկին ընդառաջելով: Սակայն վստահ չլինելով, որ կայսրն ու պարսից շահը հաստատ կմնան դրած ուխտին և իրենց մենակ չեն ձգի թուրքերի դեմ, Սիմոնը խնդրում էր Ֆիլիպ թագավորին՝ ազդել նրանց վրա և թույլ չտալ խախտելու կնքված դաշինքը³³:

Ուշագրավ հանգամանք է, որ Սիմոնի նամակը գրված էր ոչ թե վրացերեն, սպաներեն կամ լատիներեն, այլ հայերեն՝ գրաբարախառն աշխարհաբարով: Կասկած չկա, որ նամակը գրվել էր հայերի գործակցությամբ ու գրչով: Նամակատարը, որը հավանորեն հայ էր նույնպես, ոչ միայն տեղ պիտի հասցնեիր վրաց թագավորի նամակը, այլև բերեր պատասխանը:

Թուրքերի դեմ Սիմոնի մղած կռիվների թատերաբեմն իր մեջ ընդգրկում էր հայաբնակ Սոմխեթն ու Լոռին: Կռիվների ժամանակ հայերը սոսկ թղթատարների կամ բանագնացների դեր չունեին, այլև իրենց զենքով սատարում էին Սիմոնին: Թուրքական ռազմականությունից տառապող հայերի, ինչպես

³³ Տե՛ս Սշ. Հովհաննիսյան, Գրվագներ, II, էջ 73 և հտն.:

և անդրկովկասյան մյուս ժողովուրդների համակրանքն այդ պահին նվաճողների դեմ ապստամբած վրաց թագավորի կողմն էր:

3. ՇԱՀ ԱՐԲԱՍԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՓԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ XVII ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՓԱՌՈՐԴՈՒՄ

Մուհամմադ հուղաբանդե շահի իշխանության վերջին տարիներին Իրանի դահի շուրջը բուրբուքված ներքին կռիվները վերջացան շահ Աբբաս I-ի (1587—1629) գահակալությամբ: Նոր շահը ուզեցինների և Դադստանի լեռնյիների ապստամբություններից նեղված, 1590 թ. հարկադրված եղավ հաշտություն խնդրել օսմանյան ղավթիչներից: Նույն տարում Ստամբուլում կնքված պայմանագրով շահը թուրքերին զիջեց Վրաստանը, Արևելյան Հայաստանը, Շիրվանն ու Ատրպատականը: Պարտավորվելով տարեկան 200 բևռ մետաքս վճարել Թուրքիային, նա խոստացավ նաև չմիջամտել Ռուսաստանին ցույց տրվելիք դիմադրությանը, որով սուլթանը նպատակ ուներ կանխել ցարի ռազմական ձգտումները Կասպից ծովի հյուսիս-արևմտյան ափերին:

Նվաստացուցիչ այս հաշտությունը հարկավոր էր երիտասարդ շահին նախ՝ ֆեոդալական կենտրոնախույս ուժերի դեմ Իրանի պետական մեքենան ամրացնելու և ապա Իրանի ղավթված երկրամասերից թուրքերին վտարելու համար:

Շահ Աբբասը, սակայն, պատերազմ սկսեց նախքան նախատեսված միջոցառումների լիակատար իրագործումը: Այս բանին նպաստեց Թուրքիայի արևելյան նահանգներում բարձրացած ջալալիների հզոր շարժումը, որը քայքայում էր սուլթանական բանակները և թուլացնում նրա հարձակողական կարողությունը: «Ի մերձակայից Կոստանդնուպոլսի՝ մինչև ցերեան քաղաք՝ ի Բաղդատայ մինչև ցԴամուրղափուն, զՍպիտակ ծովու մէջն և զՍեաւ ծովու մէջն, այս եղերքս զորս ծրագրեցի, զսոցա մէջ զայսքան աշխարհս յաւեր և յապականութիւն դարձուցին»,—գրում է ջալալիների մասին Առաքել Դավրիժեցի պատմագիրը³⁴: Շարժմանը մասնակցող քուրդ ցեղապետներից մի քանիսը նույնիսկ իրենց զինական ծառայությունն առաջարկեցին շահ Աբբասին՝ թուրքերի դեմ պատերազմ սկսելու համար:

1603 թ. վերագրավելով Թավրիզը, շահ Աբբասն անցավ Արաքսը և խոնդավառ ընդունելություն գտավ մեծահարուստ Զուղա պլուղաքաղաքի հայ խոջաների կողմից: Զուղայի խոջաները իրենց հարստությունը կուտակել էին Արևմուտքի վաճառաշահ երկրների հետ հնուց եկող կապերի շնորհիվ:

Խոջաների կողմից շահին ցույց տրված ընդունելությունը պատահական չէր: Թուրքական տիրապետությունից առաջ Արաքսի հովտի Զուղա, Ազուլիս, Մեղրի, Շոռոթ, Աստապատ և Լեհրամ ավաններն ու գյուղերն իբրև «խառ» (արտոնյալ) վայրեր ազատված էին այն տուրքերից, որ հարկադրաբար վճարում էին թուրքական իշխանություններին: 1601 թ. Ազուլիսում գրված մի հիշատակարանում գանգատ կա այն մասին, որ թուրքերի օրոք հայ ծնողները պարտքերի հատուցման համար հարկադրված էին նույնիսկ վաճառել իրենց զավակներին: Պատահական չէ, երբ շահի անունը հիշատակող մի հեղինակ ավելացնում էր. «Ներանի թէ թագաւորեալ ի վերա մեր զնա տեսանէինք»³⁵:

³⁴ Առ. Դավրիժեցի, էջ 87:

³⁵ Տե՛ս Մաաեհադարան, ձեռագիր № 2845, էջ 267ր:

Ագուլիսի համայնապատկերը

Սակայն միայն հայ խոջաները չէ, որ սրտատրուի սպասում էին շահին: Դավրիժեցին թվարկում է մի շարք բուրդ, վրացի, հայ հոգևոր և աշխարհիկ մեծավորների անուններ, որոնք ակնդեռ սպասում էին շահի ժամանումին: Սրանց մեջ նշված են Գեղարքունիքի Մելիք-Շահնազարի և Քաշաթաղի Մելիք-Հայկազի անունները: Շահ Աբբասի արշավանքից առաջ Ղարաբաղի Դիզակի մհալից շորս գյուղ և Ագուլիսի Դաշա գյուղի մեծ մասը, թուրքերից նեղված, անցել էին Պարսկաստան ու ապաստան գտել շահի մայրաքաղաքում³⁶:

³⁶ Տե՛ս Առ. Դավրիժեցի, էջ 16:

Լուր ստանալով, որ Թավրիզի բերդն արդեն անձնատուր է եղել և շահը անձամբ խոշոր բանակով շարժվում է դեպի Նախիջևան, թուրքական զորքերը Երևանի Մուհամմադ-Շարիֆ փաշայի հրամանատարությամբ՝ շվետահելով Նախիջևանի ամրություններին, նահանջեցին ու ամրացան Երևանի բերդում:

Երևանի ամրությունների սխտեմում այդ ժամանակ կային երեք առանձին բերդեր: Գլխավորը, որ կոչվում էր «Հին բերդ», 1583 թ. Ֆահրադ փաշայի կառուցածն էր: Այս բերդն ուներ ամուր պարիսպներ և շրջապատված էր խորը փորված խանդակներով: Մյուսը մի փոքրիկ բերդ էր, Հրազդանի աջ ափին, Հին բերդից դեպի հարավ-արևմուտք ընկած մի բլրի վրա, որը կոչվում էր «Գյոզլի կալա» («Հսկող բերդ»): Երրորդը Նախիջևանից նահանջած զորքերն էին կառուցել, Հին բերդին շատ մոտ, դեպի հարավ ընկած հատվածում, որը չէին հասցրել պարսպապատել և շուրջը խանդակներ փորել:

Բերդի պաշարումը տեկց ավելի քան ութ ամիս: Պաշարողական մարտերի ընթացքում ավելի շատ կոտորվում էին շրջակա գյուղերի բնակիչները, քան պատերազմող կողմերը: Առաքել Դավրիժեցին նկարագրում է շրջակայքից հավաքված գյուղացիության վիճակը, որոնք բռնի բերված էին շահի բանակը պաշարողական մարտերում սև աշխատանք կատարելու: «Եւ ի ժամ պատերազմին,—գրում է նա,—յորժամ երիշ առնէին և կամ զսիրայն ի վեր քշէին զքրիստոնեայսն յառաջ խաղացուցեալ ընդդէմ հրոյ և սրոյ մատուցանէին, որովք կոտորեալք լինէին ազգն Հայոց յերկուց կողմանց՝ յառաջուստ յՕսմանցուց՝ և յետուստ ի Պարսից»³⁷:

Պաշարման ընթացքում շահը առանձին զորամասեր էր ուղարկում շրջակա գավառները նվաճելու և ավարառության նպատակով: Այսպես, Ամիր-Գունա խան Ղաջարին նա ուղարկեց դեպի Գանձակ, որը հրի ու սրի մատնեց այդ կողմերի գյուղերն ու ավանները և մեծ ավարով վերադարձավ Երևան: Նույնպիսի ապատակությունների ենթարկվեցին նաև Բասենը, Խնուսը, Կարինը, Արճեշը և Արեւմտյան Հայաստանի այլ շրջաններ³⁸:

Համառ մարտերից հետո Երևանի բերդը գրավվեց 1604 թ. հունիսին, որից հետո Արարատյան երկրի կամ Չուխուր-Սա՛ղի վիլայեթի բեկլարբեկությունը հանձնվեց Ամիր-Գունա խանին: Այստեղ շահ Աբբասին ներկայացան նաև սահմանամերձ գավառների քրդական աշիրաթների ամիրները, որոնց շահը վերահաստատեց իրենց տիրույթներում:

Բերդի գրավումից հետո շահ Աբբասն իր բանակը տարավ Կրխուրադի ամսուռնոցը, ուր կարճատև դադարից հետո, իր զորքերի հետ բարձրացավ Գեղարքունյաց լեռները: Այստեղից կրղւրբաշները երկրորդ անգամ ասպատակեցին Գանձակի վիլայեթը և մեծ ավարով ետ վերադարձան: Այս դեպքերից անմիջապես հետո շահն անակնկալ իջավ Գեղարքունիքից և հանկարծակի գրոհով գրավեց նաև Շորագյալի անառիկ բերդը³⁹:

Լսելով այն մասին, որ Զղալ-Օղլի Սինան փաշան մեծ թվով թուրքական զորքերի գլուխն անցած արդեն եկել բանակ է դրել Մշո գաշտում և շարունակում է զորաժողով լինել՝ Երևան արշավելու համար, շահ Աբբասը կիրառելով կրղւրբաշների վաղեմի ռազմական տակտիկան, հրամայում է իր զորքերին

³⁷ Առ. Դավրիժեցի, էջ 26:

³⁸ Տե՛ս Առ. Դավրիժեցի, էջ 30, հմմտ. Խաֆեղար Մուևի, Բարիխ-է ալամարա-յե Աբբասի (պարսկ. բնագիր), հատ. Բ, Բահրան, 1957, էջ 665—666, Այսուհետե՛ւ՝ Խաֆեղար Մուևի:

³⁹ Տե՛ս Խաֆեղար Մուևի, հատ. Բ, էջ 663—664:

երևանի ու Նախիջևանի վրայով նահանջել գեպի Բավրիյ, միաժամանակ կարգադրելով հրկիզել և տվերել բոլոր զյուզերն ու քաղաքները, այրել ու սպառել հուցահատիկն ու ցանքսերը, իսկ բնակչությանը բշլ գեպի խորը թիկունք: Պալատական պատմիչ Իսթանդար Մունշին հետևյալ կերպ է նկարագրում կրկնված զորքերի ձևերով կատարված ավերածությունները:

«Այդ ժամանակ աստծո ստվեր, նորին սրբություն շահը, թշնամուն նեղը դնելու ու պարտության մատնելու նպատակով, հաղթական զինվորներին գունդ առ գունդ և ջոկ առ ջոկ ուղարկեց Ղարսի ու Զարիշատի երկրները, որպեսզի նրանք այրեն ու ոչնչացնեն այդ կողմերի հուցահատիկն ու արոտավայրերը: Որոշվեց, որ այն ճանապարհներում, որոնցով պետք է անցնեն զորքերը, մի քանի օրվա ճանապարհի տարածության վրա գտնվող շեն վայրերը ամայացվեն, իսկ դաշտերում եղած ցանքսերից, արոտավայրերից ու բնակավայրերից ոչ մի հետք չմնա: Այդ կողմերի այն ռայաթներին, որոնք կողմնակից են թուրքերին և կրիմադրեն ու շեն ցանկանա քոչել այս կողմ, անխնա կերպով կողոպտել ու կոտորել: Հաղթական զինվորները այս հրամանը ստանալուց հետո առաջացան մինչև Հասան-Ղալա, որը գտնվում էր Ղարսի և էրզրումի արանքում և անխնա կերպով ասպատակեցին, կողոպտեցին և ավերեցին ու հրկիզեցին ցանքսերն ու արոտավայրերը և շուրջ 2—3 հազար ընտանիք հայեր ու բոշխուր ցեղեր, որոնք այդ վիլայեթում ամառանոցներ ու ձմեռանոցներ ունեին, բշեցին ու բերեցին այս կողմ, որտեղից էլ ուղարկեցին Արադ (Կենտրոնական Իրան): Այս արշավանքում հաղթական զինվորները մեծ թվով ոչխար և տավար ձեռք բերեցին: Նրանք իրենց հետ բերեցին նաև 20 հազար ոչ բնիկ ժողովուրդ, որ կրկնվածների մոտ մահմեդականություն ընդունեց»⁴⁰:

Հայ ժողովրդի պատմության մեջ իր չափերով նախընթացը չունեցող այս ահռելի դաղթաշարժը, որը ժամանակակիցների կողմից անվանվեց «մեծ սուրբուն» (մեծ դաղթ), անտեսական և քաղաքական ծանր հետևանքներ ունեցավ և կործանարար եղավ մեր ժողովրդի հետագա պատմական ճակատագրի համար:

Անկեղծվում էր բովանդակ Կենտրոնական Հայաստանը: Կրկնված զինվորների հատուկ ջոկատները փոթորիկ նման անցնում էին մեծ ու փոքր բոլոր բնակավայրերով, իրենց ետև թողնելով միայն լիովին ամայացած ու հրկիզված ավերակներ: Աշխատավոր ժողովրդի հսկայական զանգվածներ ոչխարի հոտերի նման բոլոր կողմերից քշվում էին գեպի Արարատյան դաշտը, այստեղից գեպի Կենտրոնական Իրանի տափաստաններն ուղարկվելու համար: Տեղահաման ենթակա էին բոլորը, առանց սեռի, տարիքի ու դավանանքի խտրության: Գաղթում էին թե հայ, թե վրացի, թե ադրբեջանցի և թե քուրդ, մասնավորապես հողագործ գյուղացիությունը: Նպատակը պարզ էր, ամայացնել այն տարածությունը, որով պետք է անցնեի օսմանյան բանակը:

Առաքել Դավրիժեցու վկայությամբ, Իրանի խորքերը քշվող շուրջ 300 հազար բազմության մեջ կային Հայաստանի տարբեր գավառներից աեղահանված բնակչության բեկորներ: «Վասն զի ի քշելն զերկիրս,—գրում է նա,— ոչ թէ զմի կամ զերկու դաւառս վարեաց ի Պարսկաստուն, այլ զբազումս: Եւ սկսեալ ի սահմանացն Նախշուանու և անցեալ ընդ Եղեգաձոր, առ եզերք Գեղամայ և Լօռուշ և զՀամզաշիման դաւառն, զԱպարան, զՇարապխանէն, զՇի-

⁴⁰ Իսթանդար Մունշի, հատ. II, էջ 665—666:

բաղեստան, զՋարիշատ և մասն ինչ ի գեղօրեկացն Կարսայ և զձորն Կողզվանու րնաւին և բովանդակ գերկիրն Արաշկերտու և զգեղօրայսն Մախուտայ և գերկիրն Ագրախու և զՍալմաստու և զԽոյսայ և զՈւրմի և որ ինչ պանդուխտք և զարիպա- կանք մնացեալք էին ք բազմքն և ի գեղօրայսն Թավրիպու, զգաշան Արարա- տու բովանդակ և զԵրեան քաղաք, գերկիրն Ղրիբուլաղայ, զԾաղկունուց ձոր, զԴառնու ձորն, զՈւրծալ ձորն, և յառաջ քան զայն զգաւառն Կարնոյ և զԲա- սենու և զԽնուսայ և Մանաղկերտու և զԱրծկէոյ և զԱրճշոյ և զԲերկրու և զՎանայ աւարով և զերութեամբ բերեալ էին յԵրեան, և ընդ սոսա բշեցին և տարան»⁴¹։

Նահանջելով Ղարսի կողմերից, շահ Աբբասը նախ կանգ առավ Աղջա-Ղա- լայի բերդում, ապա արագ երթով Եկավ էջմիածին։ Երբ շահը էջմիածնում էր, Ջղալ-օղլու բանակը արդեն հասել էր Ղարս։ Ուստի շահը հրամայեց ածապու- րանոք քշել Արարատյան դաշտում կուտակված զաղթականությունը, որը, ըստ Դավրիժեցու, մեկ օրվա ճանապարհի տարածության վրա շարժվում էր դեպի հարավ։

Տասնյակ հազարավոր զոհեր տալով, մեծ արագությամբ զաղթականների այդ հսկա դանդաղածն անցավ Արաքս գետը և ուղևորվեց դեպի Իրանի խորքը։ Հայ կանանց և դեռահաս աղջիկների, մանկահասակ երեխաների և առհասու- րակ ամբողջ զաղթականության կրած անլուր տառապանքների, սովի, ցրտի, հարստահարության, գերեվարության և լլկման բաղձաթիվ փաստերի մասին են խոսում ժամանակակից հիշատակարաններն ու ականատեսների վկայու- թյունները։ Տեղահանվածների քարավանները երերուն քայլերով քշվում էին Մազանդարանի «գաղջ ու զաժան, շնչարգել ու մզլահոտ» ճահճուտներն ու առապարները, քշերն էին միայն, որ բնակվում էին Իրանի կենտրոնում՝ ի վերջո ապաստան գտնելով նրա մայրաքաղաքում՝ Սպահանում ու նրա շրջակա գավառներում։ Մեծ քանակ էին կազմում գերված հայերը։ Ականատես սպա- նացի հեղինակը՝ Գոուեան 100 հազար մարդ է հաշվում այդ պահին ստրկու- թյան վաճառահանվածների քանակը։ Նա շափաղանց չէր համարում այդ թվա- քանակը, քանի որ, ասում է, Հայաստանն ունի բազմամարդ և բազմաթիվ քաղաքներ ու գյուղեր։ Միայն հենց Երեանի հոդում (իմա՝ համանուն մարզի սահմաններում) խոշոր քաղաքներից դատ կան նաև մոտ 1500 գյուղավայրեր, յուրաքանչյուրը 4—5 հարյուր բնակչությամբ⁴²։

Սակայն, հեծյալների մտրակների տակ Հայաստանի ողջ բնակչությունը չէ, որ լքելով տուն ու տեղ, զլխիկոք քայլում էր դեպի Իրանի խորքերը։ Խու- սափելով շահի կամակատարներից, ոմանք փախան Վրաստանի կողմերը՝ հո- վանավորություն գտնելով Քարթլիի Լուարսար թագավորից⁴³։ Եղան նաև աչն- պիսիները, որոնք, ըմբոստանալով շահի հրամանին, ապավինեցին երկրի բնական ամրություններին։ Առաքել Դավրիժեցու վկայությամբ, ապավինելով Գեղարդի և Քորադարայի աչքերին ու քարածերուքերին, հայ տեղաբնակները «սրով և բրով, քարիւ և փայտիւ» զիմադրություն էին ցույց տալիս Ամիր-Գու- նա խանի զինված կոտորածունների հրամաններին։ Իրենց կուրծքը պարսից

⁴¹ Առ. Դավրիժեցի, էջ 52—53։

⁴² Տե՛ս ՅՅ08, Сношение Петра Великого с армянским народом, СПб., 1898, էջ 167 և հաճախ։

⁴³ Տե՛ս Հառ. Արահամյան, Կալվածագրեր, Երևան, 1941, էջ 159։

սրերին վաճան դարձրած՝ նրանք մտքառում էին հարապատ ժողովրդին ու մշակույթին հարատևության պարզեկու համար:

Պալատական պատմիչ Խաթանդար Մունշին ևս հաստատում է, որ «Երևանի շրջանի ամբողջ բնակչությունը զաղթեցվեց Ղարադաղ, ազատվեցին միայն բշերը, որոնք ամրացել էին լեռների ծերպերում և անառիկ վայրերում»:

Ամիր-Գունա խանը, որին հանձնարարված էր կազմակերպել Երևանյան նահանգի բնակչության զաղթը, լավատեղյակ լինելով ձեռնարկված գործի ինչպես ռազմավարական, այնպես նաև տնտեսական-քաղաքական նպատակներին, այնքան էլ շահագրգռված չէր ամառացնելու այն երկիրը, որն իր իշխանության ներքո էր գտնվում, և որի հատկապես հայ բնակչությունը մեծ եկամուտներ էր խոստանում: Եթե սկզբում, կըլըրբաշների շտապ նահանջի ժամանակ խստորեն կիրառվել էր տեղահանման հրամանը, հատկապես Արաբառայան դաշտում, այսինքն՝ օսմանյան բանակի անցուղու երկարության մեծ տպավորություն էր ստեղծում: Ռազմական նկատառումներից առավել, շահի հոգսը գաղթականների ձեռքերով Գիլանի և Մազանդարանի ճահճուտները չորացնելու, Իրանի այդ երկրամասերը եկամտաբեր դարձնելու խնդիրն էր: Արաքսի հովտի հայ ավանների բնակչությանը Կենտրոնական Իրան քշելով, շահ Աբբասը նպատակ էր հետապնդում նաև փոխել Իրանի արտաքին առևտրի ուղղությունը՝ երկրի հաղորդակցության ու արտաքին առևտրի մայրուղին Թուրքիայի ցամաքային ճանապարհից ուղղել դեպի Պարսից ծոց: Սա մի քաղաքականություն էր, որով, ի հեճուկս Թուրքիայի, շահը բնդառաջում էր տրևտեսական այն սերտ կապերին, որ հանգուցավորվում էր անգլիական և հոլանդական գաղութարարների հետ⁴⁴:

Տեղահանված հայության բեկորները միատեսակ բախտի չարժանացան: Իրանի ճահճուտները քշվածների մեծ մասը (մի քանի տասնյակ հազար բնտանիք), կլիմայական սպանիչ պայմաններին չդիմանալով, վարճ ժամանակամիջոցում ոչնչացան: Այսպես, Ֆարահարադ քշված 10 հազար տուն հայերից 10—15 տարվա ընթացքում հաղիվ 400 տուն էր մնացել⁴⁵: Ովքեր կապված չէին արհեստի կամ առևտրի հետ, Սպահանի շրջակա գավառներում միաձուլվեցին ու անհետացան իրանական տեղաբնակների մեջ: Դրանց մեջ շուրջ 10 հազար են հաշվում հայ այն տղաներն ու աղջիկները, որոնք իբրև զերիններ, ծառայության էին տրվել պարսից մեծամեծներին:

Համեմատաբար բարենպաստ վիճակ ստեղծվեց Երևանից, Ագուլիսից և մանավանդ Զուղայից Սպահան փոխադրված մեծահարուստ խոջանների համար: Արաքսի ձախ ափին ծվարած ջուղայեցիների հայրենի ավանը թերևս ունեցել է շուրջ 10—12 հազար բնակիչ⁴⁶: Մինչդեռ սրանց վերահաստատելով Զանդերուդ գետի ափերին, շահը հնարավորություն տվեց ստեղծել իրենց հայաշեն նոր Զուղա արվարձանը, որը XVII դարի ուղեգիրների տվյալներով շուրջ 650 հազար բնակիչ ունեցող մայրաքաղաքին կից տնտեսապես բարգավաճ, ըստ ոմանց, մոտ 30 հազար բնակչություն ունեցող բնակավայր էր⁴⁷:

⁴⁴ Տե՛ս II. Л. Петрушевский, Азербайджан в XVI--XVII вв. («Сборник статей по истории Азербайджана», Баку, 1949, էջ 277):

⁴⁵ Տե՛ս Առ. Դավրիժեցի. էջ 456:

⁴⁶ Տե՛ս Ալիշան, Սրահան, Վենետիկ, 1893, էջ 410 և 413:

⁴⁷ Տե՛ս Հ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հատ. VI, էջ 80 և հոմ.:

Տարփի վանքը

Իրանի կենտրոնական շրջանները տնտեսապես շենացնելու և քաղաքական ազդեցությունը կենտրոնախույս երկրամասերի վրա ուժեղացնելու, նույն նպատակով երկրի բանուկ ճանապարհների ցանցը ընդարձակելու, շերամաբուծությունը, մետաքսագործությունը, արհեստագործությունը և դրանց հետ կապված առևտրական կապիտալի զարգացմանը զարկ տալու, պետական դանձարանի և արքունիքի հասույթներն ընդլայնելու և այլ բնագավառներում Իրանի վարած քաղաքականությունը համապատասխանում էր հայերի զաղթաբնակեցման ուղղությամբ շահ Աբբասի նպատակամղումներին: «Մեծ սուրուռներ» ոչ միայն նրա ռազմական վայրագ տակտիկայի արդյունքն էր, այլև կապված էր նրա պետական և ռազմական ռեֆորմների հետ: Նպատակ ունենալով թրքախոս կրդըրբաշ ցեղապետերի վրա ուժեղացնել ֆեոդալական նորաստեղծ բյուրոկրատիայի ազդեցությունը, նա կազմակերպեց հատուկ հեծելազոր, թնդանոթաձիգների, հրացանավորների և հեծյալ զուլերի (սարուկնեբի) մշտական զորամասեր: Նթև առաջին երկուսը հավաքագրվում էին պարսիկներից, վերջիններս, ենիչերիների օրինակով, կազմվում էին մանկույց ստրկագրված ու իսլամացված օտարազգիներից, զլխավորապես վրացիներից և հայերից: Ղուլերի ուժին ապավինած՝ շահական բռնաաիրությունը հլու հպատակություն էր դատապարտում նվաճված ազգություններին և միաժամանակ հակալիզիռ ստեղծում ինքնապաշտան կրդըրբաշ ցեղապետերի հանդեպ: Ժառանգական ֆեոդալների փոխարեն նա պետական ապարատը համալրում էր իր պաշտոնյաներով, սրտնք՝ քոշվուր ֆեոդալներից զտտ հենվելու էին պարսիկ հսկողական և առևտրական վերնախավերի վրա:

Սրանք նորամուծություններ էին, սրտնք, չփոխելով իշխող ֆեոդալիզմի բնույթը, սոցիալական բուռնցը էին ստեղծում կենտրոնի դեմ հետադ ժառանգ-

զական բեկլարբեկիներն ու խաների ղեմ: Հարկ լինելու դեպքում Սեֆյանները սրանց փոխարինում էին իրենց հավատարիմներով: Այս տեսակետից ուսանելի օրինակներ են տալիս մեզ Անդրկովկասի հայաբնակ մարզերի վրա իշխանություն բանեցնող բեկլարբեկությունները: XVI դարի 40-ական թվականներին Գանձակի բեկլարբեկության մեջ խաների տիրադոսով իշխում էր Զիադօղլու զաջար ցեղին պատկանող կրզլըբաշ ամիրների սերունդը, որը հարատևեց մինչև XIX դարի սկզբները: Միայն XVII դարի կեսերին է, որ Ղարաբաղի սահմաններում հաստատվեց Փանահ խանի սերնդի իշխանությունը: Այլ դրուկյունն ստեղծվեց Երևանի բեկլարբեկության մեջ, որտեղ XVI դարում իշխում են կրզլըբաշների Ռումլու և Ունթաշլու ցեղերի ամիրները: Ընկրկելով շահ Աբբասի քաղաքականության առաջ XVII դարում սրանք տեղի տվին նշանակովի խաներին, որոնց իշխանությունը ժառանգական չդարձավ անգամ Ամիր-Գունա խանի սերունդների մեջ. 1636 թ. հետո Երևանում միմյանց հաջորդեցին 13 խաներ, որոնցից միայն մեկը Ամիր-Գունայի սերնդից էր, մնացած բոլորը շահի հավատարիմ զուլերից էին:

4. ՆՈՐ ԸՆԴՀԱՆՈՒՄՆԵՐ XVII ԳԱՐԻ 20—30-ԱՆԱՆ ԹՎԱՆԱՆՆԵՐԻՆ

1605—1610 թթ., երբ կրզլըբաշների բանակը շարունակում էր հաղթական նվաճումներ կատարել Ադրբեջանում, Վրաստանում, Արարատյան երկրում և Հայաստանի այլ շրջաններում, որոնք ենթարկվել էին արշավող բանակների ավերածությանը, մոլեգնում էր սովը, իսկ չալալի հրոսակախմբերը անարգել ասպատակում էին Արարատյան երկրի գավառները, բնակչության ձեռքից խլելով ասորուստի վերջին միջոցները: Զալալիների ղեմ հայ ազգաբնակչության դիմադրությունը զլխովորում էր Գեղարքունյաց Մելիք-Շահնապարի օրդի Մելիք-Ավրին, որը ծանր մարտերում մի բանի անգամ պարտության և փախուստի մասնեց լեռնաչին շրջաններում թաքնված հրոսակախմբերին¹⁶:

1607 թ. շահ Աբբասը գրավեց Դմանխի, Գորու և Թիֆլիսի բերդերը և ձեռք բերած ռազմական ավարն ամբողջությամբ փոխադրեց Երևանի բերդը: Թիֆլիսից անցավ Գեղարքունիք և Սոթքի Մադրա գյուղում հյուրընկալվեց Մելիք-Շահնապարի կողմից: Շահը հատուկ հրովարտակով Գեղարքունիքի մեկիրությունը նորից շնորհեց նրան և նրա ժառանգներին: Բացի դրանից նրանց նվիրեց նաև մի բանի գյուղեր և ավաններ¹⁷: Անցնելով Երևանով, շահ Աբբասն աշխույժ թույլեց հատուկ սպասազեն զորամասեր, որոնք հիմնովին վերանորոգեցին բերդը, ամրացրին պարիսպները և մի բանի ամիս հետո գնացին Նախիջևան՝ միանալու կրզլըբաշների երևանյան բանակին:

Այս շրջանում Ամիր-Գունա խանը եռանդուն զործունեություն էր ծավալում Արարատյան երկրին սահմանակից քրդական աշիրաթապետերին հրապուրելու և նրանց շահ Աբբասի իշխանությանը ենթարկելու ուղղությամբ: Ի պատասխան չալալի հրոսակախմբերի ղեպի Գեղարքունյաց գավառը կառավարած ասպատակությունների, Ամիր-Գունա խանը Ալաշկերտի վրայով իր զորքերով արշավեց մինչև Վանի և Արծկեի կողմերը և վերադարձավ Նախիջևան: Նա իր հետ բերեց նաև աչյ վաչրերում բնակվող քրդական աշիրաթների ամիր-

¹⁶ «Մանր ժամանակագրություններ», հատ. 1, էջ 184—185:

¹⁷ Տե՛ս Ա. Գավրիմեյի, էջ 96:

ներին, որոնք ընդունեցին շահի գերիշխանությունը և հաստատվեցին իրենց տեղերում:

1609 թ. Փոքր Ասիայի ջալալիների վերջին զորախմբերը, որոնք պարտություն էին կրել Կոստանդնուպոլսից ուղարկված զորքերից, Մուհամմադ փաշա Կալենդար-օղլու ղլխավորությամբ նահանջեցին, եկան հասան էրզրումի և Կարսի փաշայության սահմանները և ղեսպաններ ուղարկեցին Ամիր-Գունախանի մոտ՝ խնդրելով իրենց ապաստան տալ: Ամիր-Գունախանն ընդունեց նրանց և ժամանակավորապես բնակեցրեց էջմիածնում: Որոշ ժամանակ հետո շահի կարգադրությամբ ջալալի վտարանդիները տեղափոխվեցին Թավրիզ, ապա՝ Ղազվին: Նրանցից շատերը Ատրպատականի տարբեր շրջաններում իկթաններ ստացան: Մեկ տարի անց ջալալի հրոսակախմբերից շուրջ երկու հազար հոգի Կարա-Սայիդի և Աղաջղանփիրի հրամանատարությամբ մասնակցում էին Ամիր-Գունախանի ղլխավորությամբ դեպի Արդահան կատարվող արշավանքներին⁵⁰:

Ամիր-Գունախանը մեծ եռանդով աշխատում էր վերաբնակեցնել հատկապես Նրեանի շրջակայքում դանդաղ աճացի գյուղերը: Այդ նպատակով նա մի քանի անգամ արշավանք կազմակերպեց Կարսի, էրզրումի, Վանի և Մուշի շրջանները և այնտեղից մեծ թվով հույ՝ ռաջաթների իրենց բնտանիքներով բշեց-բերեց և բնակեցրեց Արարատյան դաշտի ավերակ գյուղերում:

Չնայած շահի խիստ հրամանին՝ Նրեանի շրջակայքում և հատկապես սահմանամերձ շրջաններում վարուցանք չկատարել՝ քանի դեռ թուրքերի հետ հաշտություն չէր կայացված, ձեռներեց խանը կարողանում էր համոզել շահին և թույլատվություն ստանալ որոշ վայրերում վարուցանք կատարելու:

Խոսելով Ամիր-Գունախանի նախաձեռնությամբ սկսված շինարարական աշխատանքների մասին, Իսքանդար Մունշին գրում է.

«Որովհետև ամեն անգամ օսմանյան բանակը արշավելիս Նրեանի կողմերով էր անցնում, դրա համար էլ կտրվադրված էր, որ քանի դեռ պատերազմական վիճակը շարունակվում է, այդ կողմերի հողերը չմշակեն, որպեսզի հակառակորդի բանակը այդտեղից անցնելիս պաշար չկարողանա ձևոր բերել: Բայց Ամիր-Գունախանը խնդրեց շահին թույլատրել, որպեսզի գինձորները իրենց և ձիերի համար բերդի մերձակա վայրերում որոշ չափով վարուցանք կատարեն և եթե մինչև հունձը լուր ստացվի, որ հակառակորդի բանակը մոտք է գործել այդ կողմերը, անմիջապես կտրելի է ամբողջ բերքը ոչնչացնել, իսկ եթե ոչինչ չպատահի, մեկ օրվա մեջ կտրելի է հնձել ու փոխադրել բերքը և գրանով աղահավել գինձորների պաշարը: Այսպիսով, գինձորները բերդի շրջակայքում և մոտակա այլ վայրերում բավական վարուցանք կատարեցին, իսկ Նրեանի հասարակ ռաջաթներից շատերը, որոնք այս ու այն անկյունում թաքնվել էին..., շինարարության հոտ տանելով մեկ-մեկ, երկու-երկու գուրս էին գալիս և առանձին վայրերում երկու-երեք տուն հավաքվելով սկսում էին հողը մշակել»⁵¹:

Շարունակելով նկարագրել Ամիր-Գունախանի կողմից ղլխավորվող հաղթական կռիվները, որոնք մղվում էին հատկապես Կարսի շրջանում, Իսքան-

⁵⁰ Տե՛ս Իսֆանդադ Մունշի, հատ. II, էջ 787—788:

⁵¹ Նույն տեղում, էջ 740:

դար Մունշին տալիս է նաև Մադասերդի, Մժնկերտի, Կարսի, ինչպես նաև Մակիլի ու Բաջաղետի բերդերի գրավման մանրամասն նկարագրությունը⁵²։

Ասպատակության, ավարառության ու բնակչության գանդվածային տեղափոխության նպատակով կազմակերպվող հաճախակի արշավանքների ընթացքում փոփոխվում էր Հայաստանի կենտրոնական նահանգների, հատկապես զաշտային շրջանների բնակչության ազգային կազմը։ Հոդագործ ոռոգաթիկների մեծամասնությունը թեև նորից մնում էին հայերը, սակայն փոքր թիվ չէին կազմում ամառացած գյուղերում հաստատված քաղցրության բեկորները, որոնք արդեն նստակեցության անցնելով, սկսել էին զբաղվել հողագործությամբ։

Ամիր-Գունա խանի համար ավելի շահավետ էր, սակայն, ունենալ հայ ոռոգաթիկներ, որոնք բազմաթիվ այլ հարկերից բացի կանխիկ գրամով վճարում էին նաև հատուկ զլխահարկ՝ «ջիզյա»։ Հայ ոռոգաթիկներից գանձվող զլխահարկը չափազանց մեծ գումար էր կազմում, որ նախապես հաշված էր ու արձանագրված նահանգային հարկային մատչաններում։

Գաղթական գյուղացիներից շատերին բնակեցնելով հատկապես պետական գյուղերում, խանը, աշղպիսով, ասպահովում էր իր իշխանության սահմաններում գանձվող հարկերի այն ընդհանուր գումարը, որը նախատեսված էր պետական եկամուտներում։ Այդ իսկ պատճառով ձեռք բերելով շահի հատուկ թույլտվությունը, նա ամեն կերպ թե սիրաշահելով և թե բռնի կերպով, հետևողականորեն վերաբնակեցնում էր մեծ գաղթի ժամանակ ամառացած գյուղերն ու ավանները։ Նրկրի արագ վերաբնակեցման հարցում նշանակալից դեր էր խաղում այն, որ Արարատյան դաշտը, լինելով համեմատաբար ավելի արգավանդ մի երկիր, վերաբնակյալներին հնարավորություն էր տալիս արագ կերպով հիմք դնելու և զարգացնելու նոր տնտեսություն։

Հայ բնակչության նկատմամբ Ամիր-Գունա խանի ցուցաբերած հատուկ բարյացակամ վերաբերմունքի մասին է վկայում XVII դարի պատմիչ Զաքարիա սարկավազ Քանաքեռցին։ Վերջինս նրան անվանում է «այլ քաջ և սրտապինդ և արի ի պատերազմունս, անաճ և աներկիւղ, շէնարար և սիրող բրիտանեկից», որ «ի տիրելն իւրում Նրեանայ, իսկոյն ձեռն կարի շինութեան և մարդաշատութեան։ Նախ սկսաւ շինել զբերդն և ապա ապարանս և զայդիս և զբուրաստանս և զպարտեզս և հանել զառուս և առաւելով զջուրսն։ Այլև ի տեղիս տեղիս թեթեացոյց զհարկն և երարձ զծանր լուծ ի պարանոցէ ռամկաց։ Բայց զի բազմացոյց զսուխրայն, աշխնքն կոռն...»⁵³։

1612 թ. հաշտություն կնքեց Սեֆյան Իրանի և օսմանյան Թուրքիայի միջև, որ տեղեց ընդամենը չորս տարի։ 1616 թ. թուրքերը նոր հարձակում սկսեցին Նրեանի վրա, որը, սակայն, նրանց չհաջողվեց գրավել։ Նրկու ու կես ամիս տեղ ուղադարձական մարտերից հետո թուրքական բանակի հրամանատար Մուհամմադ փաշան համոզվեց, որ իր զորքերը կարված են թիկունքից, ուստի հաշտության առաջարկով դիմեց շահին և խնդրեց, որ վերջինս կարգադրի թիկունքում գործող կրղըբաշներին թույլ տալ թուրքական զորքերին նահանջելու ղեպի էրզրում։

⁵² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 41—42։

⁵³ Զաքարիա Սարկավազ, Պատմութիւն, հատ. 1, Վաղարշապատ, 1870, էջ 45։ Այսուհետև՝ Զաքարիա Սարկավազ։

Թուրքերի նահանջից անմիջապես հետո շահը Գեղարքունիքից իջավ Երևան՝ անձամբ ստուգելու բերդի ամրությունները, որը նրա հատուկ հանձնարարությամբ կառուցել էին 1607 թ.։ Այս ժամանակ է, որ բերդի պաշտպանություն և Արևմտյան Հայաստանում մղված հաղթական կռիվների համար Ամիր-Գունա խանին շնորհվեց «Սարու ասլան» (խարտյաշ առյուծ) տիտղոսը։

1618 թ. գարնանը թուրքերը ծովակալ Խալիլ փաշայի հրամանատարությամբ Ատրպատականի ուղղությամբ նոր արշավանք սկսեցին։ Օգտվելով շահ Աբբասի բացառապետության (շահն աշդ ժամանակ գտնվում էր Շիրվանում), թուրքական բանակը մեծ ավերածություններ գործեց, սակայն Սարարի մոտ պարտություն կրելով, ետ նահանջեց։ Այս ընթացքում նրանք Մարանդից, Խոջից, Սալմաստից 30 հազար հայ և աղբթխանցի գյուղացիներ բռնեցին դեպի Վանի ու Դիարբեքրի կողմերը։

Նույն թվականի աշնանը նորից հաշտություն կայացավ կողմերի միջև, որը մի քանի անգամ ընդհատվեց նոր ընդհարումներով։ Իսկ Երևանի ուղղությամբ լուրջ գործողություններ տեղի չունեցան։ Այս բանին նպաստում էր հատկապես էրզրումում և նրա շրջակայքում Աբաղա փաշայի գլխավորած (1623—1627) ապստամբությունը, որը օժանդակություն էր գտնում աշխատավորության տարբեր խավերի կողմից և զինավոր ավելի ու ավելի մեծ ծավալ էր ստանում։ Աբաղայի շարժումը ոչ միայն խանգարում էր թուրքական զորքերի առաջխաղացմանը դեպի Երևան, այլև զղալի թվով ենիչերական զորամասերի ստիպում էր երկարատև ու ապարդյուն կռիվներ մղել ապստամբ զորքերի դեմ։

1625 թ. Մեծ Մովսիս Գեորգի Սահակաձեի գլխավորությամբ Վրաստանում խոշոր ապստամբություն բռնկվեց։ Ապստամբների ղեմ մղվող արյունահեղ կռիվների ընթացքում Ամիր-Գունա խանը ծանր վերք ստացավ, վերադարձավ Երևան և վախճանվեց նույն թվականին։ Ամիր-Գունա խանի բեկլարբեկության քսան տարիների ընթացքում (1605—1625) երկրի գյուղատնտեսության վերականգնման և արտադրողական ուժերի զարգացման ուղղությամբ ձեռնարկված միջոցառումները, որոնք շարունակվեցին նաև նրա որդու՝ Թահմազկուլի խանի օրոք, մեծ չափով նպաստեցին հետագա տնտեսական վերելքին։

1629 թ. հունվարին շահ Աբբաս I-ի մահից անմիջապես հետո Սպահանում գահ բարձրացավ նրա թոռ Սաֆին։ Նորրոծա շահը թագավորության առաջին տարիներին ստիպված էր ետ մղել թուրքական զորքերի կողմից ձեռնարկվող սպառնալից գրոհները։

Շահ Աբբասի նման ուժեղ հակառակորդի մահը քաջալերում էր սուլթան Մուրադին և հուսադրում նրան վերջնական հաղթանակի։ 1630 թ. գարնանը թուրքական խոշոր մի բանակ Խոսրով փաշայի հրամանատարությամբ արշավանք սկսեց դեպի Բաղդադ, որը, սակայն, հաջող վախճան չունեցավ։

Հաջորդ տարին Ամիր-Գունա խանի որդին՝ Թահմազկուլի խանը, որ հոր մահից հետո ստանձնել էր Արարատյան երկրի բեկլարբեկությունը, մեծ արշավանք կազմակերպեց դեպի Արևմտյան Հայաստանի գավառները և կարողացավ հասնել մինչև Արծկե և Խլաթե Արշավանքը հատկապես ուղղված էր այս շրջաններում բնակվող Մահմուդի և այլ թուրքերի դեմ, որոնք անընդհա մոտադրվում էին Արարատյան երկրի սահմանամերձ շրջանները։

Թահմազկուլի խանի արշավանքների ընթացքում այնքան չուժեցին քրդական աշիրաթները, որոնք փակվում էին Արճեշի, Արծկեի, Խլաթի և այլ բեր-

դերում, որքան հայ գյուղական բնակչությունը, որոնց այս անգամ կըզըլբաշները բշում, տանում էին Արարատյան նահանգի ամառացած գյուղերում բնակեցնելու:

1632 թ., երբ շահ Սաֆին մեծ թվով կըզըլբաշ զորքերի զւոխն անցած փորձում էր արշան մեջ խեղդել վրաց Թեյմուրազ թագավորի զխալնորած ապստամբությունը, թուրքական մի նոր արշավանք ավերածության մատնեց Շիրակի գաշան ու Ասպարանի, Կարբու և Կոտաչքի գավառները: Թուրքական հրոսակախմբերին հերոսական դիմադրություն ցույց տվեցին Նզվարդ գյուղի բնակիչները: Ոտքի են ելնում նաև Քանաքեռ, Նորագավիթ, Վաղարշապատ, Օշական և այլ գյուղերի բնակիչները և հակահարված տալով, փախուստի մատնում կոզոպախներին:

Ռազմական գործողությունները մեծ ծավալ ստացան 1635 թ. ամռանը, երբ սելթան Մուրադը 400 հազարանոց բանակով եկավ ու պաշարեց Երևանի բերդը: Պաշարումը տեղեց բնգամենը չով օր: Թահմազկուլի խանը համարյա ստանց դիմադրության հանձնեց բերդը և կալվածքներ ստանալով Սկյուտտարի մոտ, գնաց Թուրքիա: Թուրքական զորքերը համարյա ստանց դիմադրության գրավեցին նաև Մակոյի ու Բաշաղետի բերդերը և մոտին Թավրիզ: Այս նվաճումը տեղեց բնգամենը երեք օր: Նվ երբ շահ Սաֆիի զորքերը մոտեցան Թավրիզին ու սկսեցին բազաբը օգակել, թուրքերը խուսափելով պաշարումից, հույի և Սարմատի վրայով հեռացան դեպի Վան: Նույն թվականի դեկտեմբերին արդեն կըզըլբաշները պաշարել էին Երևանի բերդը, որտեղ թուրքերը մոտ երեք ու կես ամիս կատաղի դիմադրություն ցույց տվեցին և ի վերջո, մի բանի ուժեղ զրահներից հետո, 1636 թ. մարտի 26-ին կըզըլբաշները թափանցեցին շարխաղներից ներս և գրավեցին բերդը:

Երևանի համայնապատկերը (բոս Ժ. Շարդենի, XVII դ.)

Այս դեպքերից հետո Հաջաստանում ալիս նման խոշոր ուղմական գործողություններ տեղի չունեցան: 1638 թ. թուրք-պարսկական պատերազմների թատերաբեմը տեղափոխվեց Միջագետք, իսկ Արարատյան երկրի կենտրոնա-

կան գավառները հարձակման ենթարկվեցին էրզրումի փաշայության զորքերի կողմից, որոնց միացել էին Ղրիմից բերված 500 թաթարներ:

1639 թ. Կոստանդնուպոլսում կնքված հաշտության մ. Բաղդադը և Արաբական Իրաքը անցան թուրքերին, իսկ Անդրկովկասի սահմանները մնացին անփոփոխ⁵⁴: Սկսվեց տեական խաղաղության մի շրջան, որը նշանավորվեց տնտեսական և մշակութային կյանքի որոշակի վերելքով:

5. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿԸ 1639 Թ. ԿՆՔՎԱԾ ԹՈՒՐԿ-ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՀԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՅ ՀԵՏՈ

Փամանյան Թուրքիայի և Սեֆյան Իրանի միջև ստեղծված կայուն խաղաղությունը մեծապես նպաստում էր երկու երկրների տնտեսական վերելքին և առևտրական հարաբերությունների զարգացմանը:

Փամանակահից աղբյուրները նշում են դարամիջին Թուրքիայի ճանաչարհներով իրանական հում մետաքսի արտահանման աճը: Կ. Պոլսից մինչև Սոլահան երթևեկություն էր «առանց երկյուղի և ահու»՝ դրում է ժամանակակից պարամիշը⁵⁵:

1636—1638 թթ. Իրանում ղեկերած Օլեարիի վկայությամբ՝ Գիլանը տրտադրում էր 8 հազար հակ հում մետաքս, Մազանդարանը՝ 2 հազար, Շիրվանը՝ 3 հազար, Ղարաբաղը՝ 3 հազար, Վրաստանն ու Հայաստանը՝ 5 հազար: Արտադրած մետաքսից երկրում մնում էր մեկ հազար հակ, մնացած 20 հազարը՝ արտահանվում էր: Երեսուն տարի անց ուղեգիր Շարղենը՝ Իրանի արտահանած հում մետաքսի քանակը 22 հազար բևո (44 հազար հակ) էր հաշվում, որոնցից 12 հազար բևոը՝ Գիլանից, 3 հազարը՝ Խորասանից, նույնքան Շիրվանից և 2 հազարը՝ Ղարաբաղից⁵⁶:

Եթե անդամ անվերապահորեն ստույգ չհամարենք այս տվյալները, դարձյալ հավանական կմնա այն վերկրը, որ 1639 թ. կնքված պայմանագրից հետո անկեղ էր Իրանի արտաքին առևտուրը:

Իրանի և Թուրքիայի առևտրական կապերի ամրացումը մեծապես նպաստավոր ելավ շահական և սուլթանական կառավարությունների կողմից հավանավորված հաջ առևտրական կապիտալի զարգացման համար: Առավել շոշոփելի էր, մանավանդ, Իրանի և Թուրքիայի առևտրական կենտրոնների՝ Նոր Ջուղայի և Կ. Պոլսի հալ մեծատունների ու խոջաների նշույթական բարեհասցությունը:

Նվրոտական ուղեգիրների պարամետրով Նոր Ջուղայի խոջաների մեջ կային այնպիսիները, որոնց կարողությունը 60—200 հազար թումանի էր հասնում: Նոր Ջուղայի հաջերը պետական գանձարան էին մուծում կես միլիոն թումանից ավելի հարկ: Շահին ու խոջորագույն ֆեոդալներին պատկանող հում մետաքսի և մետաքսամանվածքների վաճառումից ստացվող եկամուտը գանձվում էր դարձյալ նրանց ձեռքով: Խոջայական վերնախավի կշիռը մեծ էր ոչ միայն Նոր Ջուղա արվարձանի, այլև համառլղսյին զորքերում: Վճռական էր խոջաների ղերը մանավանդ էջմիածնի կաթողիկոսների քննարության հարցում: Աղաա ելումուս ունենալով արքունիքում, օտար երկրների հետ կապված խո-

⁵⁴ Թուրք-իրանական սահմանագծի մանրամասն նկարագիրը տե՛ս զԼ. VI:

⁵⁵ Տե՛ս Ձախարիա Սարկավազ, Բ, էջ 26:

⁵⁶ Տե՛ս Chardin J., Voyage en Perse, Paris, 1811, հատ. II, էջ 112:

շոր խոջաններից սմանք աղղեցություն ու կշիռ ունենին անգամ իրանի արտա-
րին բազաբական խնդիրները վճռելիս: Հաճախ իրանական կառավարությունը
օտար պետությունների հետ կապված դիվանագիտական հանձնարարություն-
ները վստահում էր նրանց⁵⁷: Եթե հայ պատմիչները XVII դարի առաջին քա-
ռորդը ներկայացնում էին որպես Արևելյան Հայաստանի ավերման պատմու-
թյուն, նույն դարի երկրորդ և երրորդ բաժնի զամյակները բնութագրում են
որպես նրա նորոգման պատմություն: Առանձնապես աշխուժացել էր Թուրքիա
տանուզ առևտրական մաշրուղու վրա ընկած Երևանի շինարարությունը, նրա
բնակչության և Արաքսի հովտում գտնվող ավանների ու գյուղերի կյանքը:
Ուշագրավ է Կարբի ավանի օրինակը Արարատյան դաշտում: Զաքարիա Սար-
կավազը հիշատակում է այդ ավանի մեծատուն Հակոբջանին, որը առևտրա-
կան գործերով կապված էր Թուրքիայի հետ: Նրա որդի Տուվաթ բեկը բազ-
մացրել էր հորից ստացած անասունների, այգիների, ջրաղացների թվաքա-
նակը: Վերջինիս եղբայրներից մեկը մեռավ Թուրքիայում, մյուսը՝ Գիլանում:
Սրանց ունեցվածքը աճեց հաջորդ սերնդի օրոք՝ 90-ական թվականներին: Հա-
կոբջանի թոռ պարոն Այվազը ավանի համար կառուցեց հոյաշեն եկեղեցի,
որի բակը Որդկան գյուղից ջուր հասցրեց «փողրակա և գնդալ» և դարնանը
հորդացող ջրերը հավաքելու համար փորեց արհեստական լիճ⁵⁸:

Արարատյան դաշտի գյուղերը կապվում էին շուկայի հետ և վաճառքի հա-
նում իրենց արտադրանքը: Տեղական խոջանները գրամական միջոցներ էին
ներդնում՝ անշարժ գույքեր և եկամտաբեր կալվածներ գնելու համար, տիրում
էին այգիների, ջրաղացների, դինդերի, տների, անասնահոտերի և անգամ
ամբողջ գյուղերի: Այսպես, Նորք, Նորագեղ, Եղվարդ, Ամիրի գյուղ և Ճալչի
գյուղերը ամբողջությամբ կամ մասամբ պատկանում էին երևանյի խոջա Սի-
թին ու նրա ժառանգներին, Ղարադուռնու գյուղը խոջա Սուրբասի սեփակա-
նությունն էր⁵⁹: Իրենց հերթին Երևանյան երկրի խոշոր ֆեոդալները և էջմիած-
նի վանական տնտեսությունը մխրճված էին առևտրական և փողային ծաւա-
լուն գործարքների մեջ: XVII դարի կեսերին, ինչպես Կենտրոնական Իրանում,
այնպես էլ Արևելահայաստանում սերտ համագործակցություն կար հայ աշ-
խարհիկ և հոգևոր կալվածատերերի ու ապրանքատերերի միջև:

Թուրք-իրանական առևտրի հանգուցակետերի հետ լծորդված Երևանի և
Նախիջևանի երկրներում սկսում է աշխուժանալ քաղաքի մանր արհեստագոր-
ծությունը և ծավալվել դյուղական տնտեսության ապրանքայնացումը՝ զարկ
տալով ֆեոդալական ռենտայի իրացմանը: Արարատյան դաշտի բերքն ու
ֆեոդալներին վճարվող բնատուրքը՝ բամբակը, յուղը, պանիրը, ճրագուն, կա-
շին և ալյն, արտահանվում էին Թավրիզի կողմերը: Պիտի կարծեմ, որ փոխա-
դարձաբար Երևանում վաճառահանվում էին Թավրիզի արհեստագործությամբ
ապրանքներն ու շոր մրդերը կամ Մակվի շրջանում միներված հացաբուլսերը:

Տնտեսական կյանքի աշխուժացմանը համընթաց վերականգնվում էին
թուրք-պարսկական պատերազմների ընթացքում ավերված տներն ու քարա-
վանատները, ճանապարհներն ու ոռոգման սխեմանը:

⁵⁷ Ալիշան, Սիսական, էջ 419 և հտն. և 443:

⁵⁸ Տե՛ս Զաքարիա Սարկավազ, II, էջ 131 և հտն.:

⁵⁹ «Ջամբու», էջ 121, 127 և հտն.։ Նաև Ս. Պողոսյան, եկեղեցական հողատիրությունը երե-
վանի խանությունում XVII—XVIII դդ. («Երևանի համալսարանի զիտ. աշխատություններ», հատ.
13, էջ 149 և հտն.):

XVII դարի 60-ական թվականներին Նոր Զուղայում կային հայ վաճառականների կառուցած ապարանքներ և 24 եկեղեցիներ, որոնց թվում նաև Ամենափրկիչ հոյաշեն վանքը:

Ապրանքա-փողային հարաբերությունների զարգացումը դարկ էր տալիս պետական հարկերի և ֆեոդալական ունեռայի աճին, ծավալվում էր վաշխառությունը և տեղի էր ունենում գյուղի ու քաղաքի զանգվածների տնտեսական քայքայում: XVII դարի վերջին քառորդում այս ամենը նկատելի են դարձնում Իրանի տնտեսական այն վայրէջքը, որն իր հերթին պատճառ էր դառնում երկրի քաղաքական կյանքում հեղհեղուկ նկատելի դարձող անկմանը⁶⁰: Այս երկվոյթն ունեք նաև արտաքին պատճառներ:

1622 թ. անգլիական և հոլանդական ռազմաճակատների օգնությամբ շահ Աբբասը սլորտուգալացիներից ետ էր խլել Հորմուզ կղզին՝ հիմք դնելով Բանդար-Աբբասի նավահանգստին: Այդ իսկ ժամանակից անգլիացիները Հորմուզում անմաքս ելումուտ ունեին և նրա եկամտի մի մասի տերն էին: 1640-ական թվականների կեսերին նման իրավունքների հասան նաև անգլիացիների հետ մրցող հոլանդացիները: Անգլիական և հոլանդական առևտրականներին հատկապես այդ արտոնությունները խախտում էին այն մենաշնորհը, որ Իրանի արտաքին առևտրի մարդում մինչ այդ վայելում էին հայ առևտրականները: Գարավերջին արժարժվող տնտեսական տաղանապը նվազեցնում էր երկրի առևտրական պահանջարկը, իսկ բարձր դասակարգի ներկայացուցիչները նախապատվություն էին տալիս անգլիական մահուդին՝ «լոնդրա»-ին և հնդկական շալերին⁶¹:

1667 թ. Շարդենը Սպահանում հիշատակում է «լոնդրա» անունով վաճառատեղին, որտեղ հայ վաճառականները բացառապես անգլիական ապրանք էին վաճառում: Նա վկայում է, որ Եվրոպայից Հնդկաստան ու Հնդկաստանից Եվրոպա հայ վաճառականները քարավաններով հսկայական քանակով ապրանքներ էին փոխադրում: Իրանական թավիշը, զարբաֆն ու կերպասը մասամբ արտահանվում էր Ռուսաստան, Լեհաստան և միայն աննշան չափով ներմուծվում Արևմտյան Եվրոպա, ուր իրանական հումուլթի մշակումը ավելի էժան էր նստում⁶²: Արտասահմանյան շուկայի պահանջարկի նվազման հետևանքով Իրանի մանածադործությունը դնում էր դեպի վայրէջք՝ թե ծավալով, թե որակով: XVII դարի վերջերին այս երևույթը մեծ վնաս էր հասցնում իրանահայ առևտրականներին և միաժամանակ նվազեցնում իրանական պետության եկամուտները: Նվազ բացասական դեր չկատարեց Հնդկաստան տանող օվկիանոսային նորարաց ուղու գործարկումը, որը ծանր հարված էր հասցնում Իրանի քարավանային առևտրին; միջազգային ապրանքափոխանակության մեջ բարձրացնելով ժողովակ տերությունների նշանակությունը:

Սրա հետ միաժամանակ XVII դարի վերջին քառորդում Իրանում պղալի էին դառնում ապրանքա-փողային հարաբերությունների զարգացման մյուս բացասական հետևանքները: Ֆեոդալական ճնշումները և կեղեքումները սաստկանում էին. ծանրացող հարկերից ու տուրքերից զատ գյուղացիությունը ավելի ու ավելի էր նեղվում խանութային վարչության և հարկահան պաշտոնյաների ու բարոթատերերի կեղեքումներից: Վաշխառուներն ու ապրանքատե-

⁶⁰ Հմմտ. «История Ирана...», էջ 366:

⁶¹ Հմմտ. Tavernier J. B., Les six voyages, Paris, 1679, էջ 656:

⁶² Shu R. du Mans, Etat de la Perse en 1660, Paris, 1890, էջ 186 և հաև.:

րերը յուրացնում էին անմիջական տրտադրությունների վաստակի զգալի բաժինը՝ հազեցնելով թե իրենց և թե իշխանապետների անկշտում ախորժակը:

Բնավճար և աշխատանքային հարկերից դատ⁶³ աշխատավանհերից, աշխատավանհներին հաշերից, գանձվում էր նաև գրամական գլխահարկ («ջիլզա»): XVII դարի կեսերին յուրաքանչյուր տղամարդուց մեկ մսխալ (4,69 գրամ) ոսկի էր առնվում: Դարի 30-ական թվականներին Օլեարին գլխահարկի չափը հաշվում էր գերմանական 2 ուսխաթալեր (8 արասի): 1666 թ. գլխահարկի գանձումը Ազուլիսում կապալով էր տրվում, մարդագլուխ 12,5 արասի հաշվով⁶⁴: Իհարկե, գլխահարկի պետական չափը դրանից ցածր պիտի եղած լիներ: Բայց ակներև է, որ Օլեարիից հետո շուրջ 30 տարիների ընթացքում գլխահարկի չափը բարձրացել էր՝ անդրադարձնելով փողային հարարերությունների դարգացման զուգընթաց գրամական հարկերի աճման և հպատակների կենսամակարդակի անկման իրողությունը: Հավասարապես ծանրաբեռնելով և հարուստին, և՛ աղքատին, գլխահարկը խորացնում էր հպատակների անհավասարությունը և չբավորներին կախման մեջ դնում փողատերերից: Դարի 60—70-ական թվականներին կարիքավորները ստիպված էին լինում վաշխառուների մոտ դրավ դնել իրենց ունեցվածքը կամ վարձով մշակել նրանց ցանքադաշտերն ու աշխիները⁶⁵:

Երբեմն անվճարունակ հաշերը հարկահաններից ազատվում էին միայն հավատափոխությունով: Այսպես, Մուլլի Թադեսս Առաքյալի վանքի վանահայրը իր հիշատակարանում 1691 թ. նշում էր. «Եւ քան զկարն ավելի հարկապահանջութեամբ նեղեն զազոն մեր և յոչ կարեն հատուցանել, յուրացութիւն անկանին»⁶⁶: Հավատափոխություն սպառնալիքը դաժան մի միջոց էր, որը ոչ այնքան նպատակ ուներ կրոնադարձության հարկադրել հաշերին, որքան նրանց եկեղեցական իշխանությունը ծառայեցնել պետական հարկերի գանձման գործին: Անվճարունակ հարկատուների ապառիկները ծածկվում էին նույնիսկ եկեղեցու եկամուտների հաշվին⁶⁷: Այդ նպատակին էր ծառայում եկեղեցու գանձած գրամական առատ հասույթների մի մասը:

1639 թ. հաստատված խաղաղությունը նվազ նպաստավոր եղավ Թուրքիայի ու մասնավորապես Արևմտյան Հայաստանի համար, որի անտեսական կյանքի հիմքերը խախտվել էին ոչ միայն տեական արտաքին պատերազմների, այլև 1595—1628 թթ. ընթացքում պարբերաբար կրկնված ու ծավալված չալալիների ապստամբությունների պատճառով:

Ջալալիների ապստամբությունները երկրի ավերածության, անիշխանության, սանձարձակ կեղերման ու հնչման արդյունք էին: Երկրի արտադրողական ուժերի անկումը, ենիչերական կամայականությունների սաստկացումը կենտրոնական իշխանության դեմ ոտքի էին հանում ներքին նահանգների դիմադրողներին, ուժեղացնում նրանց դատալրումներն ու տրտուռները, հանդամանք, որ իրենց նպատակների համար ճարպկորեն օգտագործում էին կենտրոնական իշխանությունից դժգոհ բանակի միջին օղակի ծառայողներն ու տե-

⁶³ Հարկերի մասին մանրամասն տե՛ս զԼ. VI:

⁶⁴ Տե՛ս Զաֆաթա Ազուլեցի, Օրագրություն, Երևան, 1938, էջ 68: Այսուհետև՝ Զաֆաթա Ազուլեցի:

⁶⁵ Տե՛ս Բ. Bedik, Chehil Sutun, Viennae, 1678, էջ 378:

⁶⁶ Մատենադարան, ձեռագիր № 3912, էջ 344ա:

⁶⁷ Տե՛ս Զաֆաթա Մարկավազ, II, էջ 81:

զական մանր ֆեոդալները: Ենիշերական ուժերի վրա հանդուդ սուլթանական բռնատիրության դեմ 1595—1608 թթ. ծավալվում է Կարա-Յազիչիի ու նրա եղբոր՝ Գելի Հասանի պիսավորած շարժումը, որից մեծապես տուժում է նրեմրայան Հայաստանի ու փոքրասիական նահանգների հայ գյուղացիությունն ու քաղաքաբնակչությունը:

Ազարիա Սասնեցին իր «Ողբ ի վերայ հարուածոց արեւելեան զաւառացն և աշխարհին հայոց ի ձեռաց ճելալեանց» խորագրով շափածո գրվածքի մեջ Սեբաստիայի նահանգի ավերման ու ավարատման մասին հայտնում է.

Եւ Եագրճին զարունն ելեալ,
Եւ ի Սեւաստ դիմաւորեալ,
Եւ զքաղաքն կոխեալ, առեալ,
Բազում աւարս ժողովեալ.
Ձբոլոր երկիր գերեցուցեալ
Ձինչս և զապրանս, յափշտակեալ.
Վասն այն սաստիկ մեծ սով ելեալ,
Եւ հաց ուրեք շեղե զըտեալ...⁶⁸

Մի ձեռագրում Մելիքսեթ Լալիսկուոս Սեբաստացին գրում է, թե Կարա Յազիչին «...Բազում աւարս նստեալ յեզր քաղաքին այրեաց և աւերեաց զգեղեցկաշէն քաղաքն և զաւանքն մինչ զի ամայի մնաց Սեբաստիա թեմովն ու գիճակովն բազում ժամանակս»⁶⁹:

Դելի Հասանի ապստամբության ժամանակ մեծապես տուժում է վաճառաշահ քաղաք Թոխաթն ու իր շրջակայքը, հայ ժողովրդի համար սաեղծելով շափաղանց ծանր վիճակ: Այդ մասին մեղ են հասել Սաեփաննոս Թոխաթեցու, Հակոբ Բաթուկենցի և Ազարիա Սասնեցու ողբերը: Թոխաթի ու նրա շրջակայքի հայ բնակչությունը ջալալիներից ահաբեկված զանգվածորեն արտագաղթում էր երկրից:

Եւ բնակիչք միանգամայն
Եղեն ամենքն ցիր և ցան.
Յօտար երկիր սլանդխտեցան՝
Ի Ֆրանկստան և Պարսկաստան.

գրում է Հակոբ Բաթուկենցը⁷⁰:

Դելի Հասանի մահից հետո, ջալալիների շարժումը շարունակվում է ու ավելի բնդարձակվում: Կազմակերպվում են բազմաթիվ ապստամբական ներխուժեր, որոնք թուրք պատմագիր Քաթիր Չելերիի բառերով ասած «...զենր ու գինամթերք ձեռք բերելով, հեծյալ ու հատակ տառնձին խմբերով ցրվեցին երկրի տարբեր մասերը ու շարունակեցին թալանն ու կոզոպուտը, բռնություններն ու բռնաբարությունները»⁷¹:

1608—1610 թթ. ծավալված մի նոր շարժման գլուխ է անցնում Զանփուլաղ-օղլին, որը ոտքի ելնելով սուլթանական իշխանության դեմ, հայտնի շա-

⁶⁸ «Հանդէս ամսօրեայ», 1936, էջ 328:

⁶⁹ Մատենադարան, ձեռագիր № 1875, էջ 229ր:

⁷⁰ ՏԼ՝ս Ղ. Ալիշան, Հայապատում, էջ 609:

⁷¹ Մ. Կ. Զուլալյան, Զալալիների շարժումը և հայ ժողովրդի վիճակը օսմանյան կայսրության մեջ, Երևան, 1966, էջ 165:

փով արտահայտում էր նաև ինքնազոհության ձգտող քուրդ ցեղապետերի, ինչպես նաև Սիրիայի ու Լիբանանի արաբ բնակչության ազատարարձ արածադրությունները: 1622—1628 թթ. Արևմտյան Հայաստանում և Փոքր Հայքում ծավալվում է Էրզրումի Աբաղա փաշայի զլխավորած ջալալիների ապստամբությունը: Ուղղված լինելով էնիշերիների դեմ, Աբաղայի շարժումը նպատակ ուներ վերականգնել սուլթանական միապետությունը: Փաստորեն, այս շարժումը ևս սնվում էր ժողովրդական պահպանների կողոպուտով, ջլատում կայսերապետության միասնությունն ու հզորությունը և դրսևորում նրա ներսում սաստկացող ֆեոդալական անկարգությունը⁷²:

Աբաղա փաշայի ապստամբության ձնշումով շէին վերանում «ջալալի» կոչված շարժումները: Սրան հետևեցին նորերը: 1632 թ. կառավարության դեմ ապստամբեց ինքը՝ Աբաղա փաշայի ապստամբությունը ձնող սերդար Խոսրեյ փաշան, որը կառավարական գործերից պարտություն կրեց ու զլխատվեց նույն տարում: 1648 թ. կառավարության դեմ մեծ ապստամբություն բարձրացրեց Սերաստիայի վալի (կառավարիչ) Վարվար Ալի փաշան, որը ջալալիների մի մեծ բանակի զուխ անցած շարժվում է դեպի մայրաքաղաք և պարտություն կրում: Նրկրի տարբեր մասերում ապստամբություններ են բռնկվում նաև հետագա տարիներին:

Ներքին և արտաքին պատերազմների համար նշվածական միջոցներ հայթայթելու անհրաժեշտությունը մի կողմից, ապրանքա-փողային հարաբերությունների զարգացումը՝ մյուս կողմից, պատճառ էին դառնում, որ Թուրքիայում քաղաքացիական կոդուպուտի կերպարանք ստանալ քրիստոնյանների գերեվարումը, ստրկացումն ու կեղեքումը, նրանց դատապարտելով լիակատար թըլվառություն:

Նշված շարժանքներից զատ, թուրք նվաճողները հայ աշխատավորներին գերեվարում էին նաև արքունի ռազմական շինությունների համար: Թուրք-պարսկական պատերազմների ժամանակ արշունարբու սուլթան Սելիմը և Անդրկովկասն ու Ատրպատականը կողոպուտի ենթարկող սուլթան Մուրադ III-ը խնայում էին Թավրիզի և Նախիջևանի հաղարավոր հայ արհեստավորների կյանքը սոսկ այն պայմանով, որ նրանք Կ. Պոլիս փոխադրվեն՝ մայրաքաղաքի կառույցներում աշխատելու համար: Թուրքական և պարսկական աղբյուրներում հայ «հյուսների» կամ «քարգործների» անվան տակ հաճախ հայ ճարտարապետներ էին գերեվարվում Արևմուտք՝ սուլթանների շքեղանքին ու սնապարծանքին հագուրդ սալու նպատակով⁷³:

Արևմտյան Հայաստանում շկար միակերպ քաղաքական վարչություն: Մի շարք գավառներում թուրքերի գերիշխանության տակ հարատևում էին քուրդ ամիրների ու ցեղապետերի ժառանգական տիրույթները, մնացած գավառներում գործում էր սուլթանի կողմից նշանակված փաշաների ռազմական և վարչական ապարատը: Վիլայեթների փաշայության պաշտոնը արքունիքը հանձնում էր առավելագույն վճարողին: Փաշաները հարկ էին վճարում սուլթանին և դրա փոխարեն անվերջ կողոպուտում էին վիլայեթի բնակիչներին: Այս ճանապարհով նրանք հայթայթում էին ոչ միայն պաշտոնի համար վճարած

⁷² Զալալիների մասին տե՛ս Մ. Զուլալյանի նախորդ ծանոթագրության մեջ նշված աշխատությունը:

⁷³ Տե՛ս Ա. Ալպոյանյան, Պատմություն հայ դադթականության, հատ. Գ, մասն Ա, Կահիրե, 1961, էջ 256:

գինը, այլև ամրապնդում իրենց գիրքն ու պաշտոնը: Եթե քուրդ ամիրների ժառանգական տիրապետության հենարանը նրանց գինված աշխրաթներն էին՝ հանդիսանալով «տեարք ընտանեաց և տանց, և զեօղից և անդաստանաց»⁷⁴, ապա հպատակներին կեղեքումների ենթարկող փաշաների հաճախ կարճատև և հենց այդ պատճառով աներասան իշխանության նեցուկը հանդիսանում էր սուլթանի հրամանին ենթարկված «ենիշերինների» և «ղուլերի» զինված ուժը: «Եւ ունի սա ընդ ձեռամբ իւրով,—գրում է էրզրումի փաշայի մասին Հակոբ Կարնեցին,—իսպահիք և զիւզօրէից տէրք, ենկիշարիք և բերթօրէից պահապանք, թաղաւորական զուլ և ծառայ, որ տամբք և տեղօք ես գրեալ կոչ դանուս նոցա ի դրուսս արքունի, որ հանապաղ օլաֆայն և հացն կուտեն, և, ունի 10 (30 հազար) ոզի, թող զբրդաց պարոնայքն, որ առանց գրի և թոշակի են»⁷⁵:

Ենիշերիների անհաստատ ոտձիկը տրվում էր հպատակներից զանձվող հարկերի հաշվին: Դա մի կատարյալ պատուհաս ու շարիք էր վերջիններիս համար: XVI—XVII դարերում գինված այդ բանակն էր, որ հաճախակի բռնությունում էր սուլթանների դեմ, ուժ տալով ջալալիների շարժմանը, որոնց, ինչպես տեսանք, երբեմն գլխավորում էին կենտրոնի դեմ ապստամբած գինվորական փաշաները: Ահալօր շափեր ընդունեց, մանավանդ, էրզրումում Արաղա փաշայի զխափորած ապստամբությունը:

Երբեմն սուլթանները փորձում էին ջալալիներին բավարարել քուրդ ամիրների հաշվին և սա պատճառ էր դառնում վիլայեթների կեղեքման ու ճնշման, ինչպես նաև ամիրական ու փաշայական սիստեմների արյունահեղ բախումների: Նման բախումներից մեծապես տուժում էր վիլայեթների հպատակ ժողովուրդը, մասնավորապես Արևմտահայաստանի գյուղացիությունը: Ժամանակակիցները հիշատակում են Զեզիրեի քուրդ Շարիֆին, որն ապստամբում ու ավերում էր Արևմտյան Հայաստանը, սովի և ընչազրկության դատապարտելով հայ բնակչությանը⁷⁶: Մեծապես տուժեց զավառահայ ոռայան, մանավանդ ջալալիների ապստամբության հետ կապված ավերածություններից ու կողոպուտներից: Ժամանակակիցները սոսկում առաջացնող գուշներով են նկարագրում աննախընթաց այն սովը, որ առաջ եկավ թե Արևմտյան եւ թե Արևելյան Հայաստանում՝ XVII դարի սկզբներին տեղի ունեցած թուրք-իրանական պատերազմի և ջալալիների կատարած ապստամբությունների հետևանքով: Զալալիների երկյուղից գյուղացիները ամիսներով լքում էին իրենց տունն ու աշխատանքը, փախչում գեպի ամրացած վայրերն ու լեռների փապարները, որի հետևանքով հացի և ամեն տեսակի ուտելիքի ծախրահեղ սղություն առաջացավ⁷⁷:

Արտաքին և ներքին անընդմեջ պատերազմների հետևանքով, որոնք շարունակվեցին մինչև 1639 թ., ավերվել էին Երևանի և Չորսի, Լոռու և Փամբակի, Շիրակի և Կարսի, Վանի և Մուշի, Խնուսի և Ալաշկերտի շրջանները: Տեափան պատերազմներն ու ավերումները «այնպէս անապատ արարեն այս սահրաթ (սահմանամերձ) երկրներս, որ Արզրումայ հետ մինչև Երևան միայն

⁷⁴ «Մանր ժամանակագրություններ», II, էջ 397:

⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 560:

⁷⁶ Տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր № 519, էջ 78Ը—79ա:

⁷⁷ Տե՛ս Ա. Դավթիսեցի, էջ 87:

րերգորացքն ի շէն մնացին»⁷⁸: Հայերի արտագոյովր այս ժամանակ ձգվում էր դեպի Կ. Պոլիս, Բալկաններ, Լեհաստան, Դրիմ և Սև ծովի եզրերը⁷⁹: Այս իրադարձություններն ի նկատի ունի XVII դարի կեսերին տպրած Աստրեյ Գավրի-ժեցին, երբ անապատի հետ է համեմատում Հայաստան աշխարհը, որի գտվածքները «վսարանդեալք և տարամերժեալ յերկիր օտար և յազգ աշխատեա և աշխարհողու... օր աւուր առ սակաւ սակաւ նուագին»⁸⁰:

1611 թ., Կ. Պոլսում եղած ժամանակ, Սիմեոն Լեհացին դրում էր թե այդ քաղաքում հազվել 80 տուն տեղաբնակ հայեր կան, մինչդեռ եկվորների քանակը 40 հազար տնից անցնում է: Ընդամեն փոքր չէր հայ գաղթականների թիվը նաև Թուրքիայի եվրոպական նահանգներում: «Ի Պուլտանայ մինչև Ստամպոլ, պոլսուն Ուռումէլին մինչև մեծն Վանատիկ» չկար քաղաք կամ դյուզ, կամ ավան, ուր չլինեին հայ ժողովրդի տաճարի բեկորները⁸¹:

Պոլսահայ բնիկները կամ դավառներից գաղթած ու մայրաքաղաքում ուռճացած հայ ամիրաներն ու խոջաները ժողովրդի հաշվին հարստանալու և դոփելու բացառիկ նպատակով հնարավորություն ունեին: Նրանցից ոմանք, որպես տուրքերի կապալառուներ և թուրք ավագանուն սպասարկող սեղանավորներ, վայելում էին նույնիսկ սուլթանների վստահությունն ու հովանավորությունը: Գավառներում ևս կային շորպաճի կոչվածներ, որոնք իրենց բռնի մեջ էին պահում տեղի ազգեցիկ երեւելիներին: Հարկավ խիստ վստահելի ու տեսական չէր սրանց բացառիկ վիճակը սուլթանների ու փաշաների կամայականութունների տակ. սրանց սրընթաց վերելքը նույնքան դյուրությամբ էր տեղի ունենում, որքան և անտիկալ անկումը:

Հասարակական այս վերնախավերի հակապատկերն էր ժողովրդական գանգվածների վիճակը: Սիմեոն Լեհացին նկարագրում է Ստամբուլի «եսիր քաղաքում» հայ գերիների վաճառահանման սրտաճմլիկ պատկերը. «Որք ծերք են և պառաւք նստել են: Իսկ գաղջիւնս և զմանկունս, զաղայս և զաղվորերես կանայս տէլլալին սուեալ ի ձեռս լղնոսա՝ շուրջ ածէին և ծախէին որպէս զծի և զջորի. և զայս ժողովեալ ի տեղի ինչ կամ ի մօտանի՝ իբրև զոչխարս ի փարախի: Իսկ գնօղքն եկեալ բանային դերեսս և զծօցս կոյս աղջկանց և պամենայն մարմինս նոցա շօշափէին յոտաց մինչև ի զուլս, զի մի փոս, խոց կամ ալ ինչ սպի վեր ունիցին: Եւ նոքա լուռ և անմուռնչ կային, և զորս հաճէին՝ զնէին, և որոշեալ ի հօրէ, ի մօրէ կամ ի քերաց և յեղբարաց բաժանեալ առեալ տանէին ի տուն»⁸²: Խոստուն նկարագրություններ ունի Լեհացին նաև արեւմտահայ բնաշխարհի հայ բնակչության մասին: Արեւմտյան Հայաստանի խրճիթները նա նմանեցնում է լուսազուրկ ախոռների, իսկ փոքր մուսք ունեցող խորափոր ու խավարշտին անտիկներում պատսպարված քաղաքաբնակչության մասին գրում է, թե դատապարտված էին աղքատ ու տառապալից կյանքի, ենթակա զրկանքի և խորանքի, զրկարտությունների ու տուգանքների և մանավանդ հավելյալ հարկումների: Գավառական քրիստոնյաները զրկված էին լավ շուխա հագնելու կամ մեծ տուն ու այգի ունենալու իրավունքից: Նրանց արգելված էր անգամ ձի, ջորի կամ էջ հեծնելը: Հակառակ պարագային պետք

⁷⁸ «Մանր ժամանակագրություններ», II, էջ 566 և հմն.:

⁷⁹ Տե՛ս Առ. Գավրիժեցի, էջ 88 և 147 և հմն.:

⁸⁰ Նույն տեղում, էջ 54:

⁸¹ Սիմեոն Լեհացի, Ուղեգրութիւն, Վիեննա, 1936, էջ 8:

⁸² Նույն տեղում, էջ 18—19:

է «սուլխ» կոչված զրամական տուգանք վճարելին: «Ամեն տեղ եղ կու բանեցնեն, աղ ու բեռ բանան, ալի հեծնան», — գրում է Լեհացին⁸³:

Երեսնական թվականների մասին Հակոբ Կարնեցի ժամանակագիրը գանգատվում էր, որ Թուրքիայում «ցեղ ու ցեղ և ազգի-ազգի սուտ խառնառատ հարկապահանջութիւնն և կեղեքելն անտակելի է և անպատմելի, և անողորմ տուգան առնուն ի քրիստոնէից»⁸⁴: Ավելի ուշ՝ 1667 թ. Սամուել զպիր էրզրումցին արտնջում էր «որ անբուժելի կողոպտին զմեզ որպէս տապալի ի լեռնի»⁸⁵:

Մեծ չարաշահումներ էին լինում, մանավանդ, ջիզլեի գանձման ժամանակ: Տակավին Սիմեոն Լեհացին էր նշում, որ խարաջը (ջիզլեն) գանձվում էր անգամ ընտանիքի պանդխտած անդամների զիմաց: Դարավերջին վանում մարդապլուխ 1,5 ոսկի խարաջ էին առնում:

Խարաջի հիմնական չափից զատ սահմանված էր նաև հավելյալ տուրք. 1698 թ. ռես Միրաբը կազմում էր արհեստավորների վճարելիք «աւելորդ զխահարկի» հատուկ ցուցակ, «ամենայն ոք թէ ուսթաքար և թէ աւմիկ տաքլ զխարաջն ըստ դիպման տուր և ժամանակի»: Այս հիման վրա վանում մարդապլուխ «մէկ-մէկ ոտալ (քառորդ) խարաջի կոտոր (հավելյալ հարկ) ժողովեցին»⁸⁶:

Արեմտյան ռազմաճակատի կարիքները հոգալու պատրվակով Թուրք հեծյալները բռնագրավում ու վաճառում էին անգամ վանքերի ու եկեղեցիների խաչերն ու ավետարանները, ավարի ենթարկում հայ գյուղերն ու բնակավայրերը: Հարկահանումը ստանում էր կողոպուտի բնույթ, պատճառ դառնալով նստակյաց բնակչության նորանոր արտագաղթերի: Ռազմական ավարառումներից զատ, սաստկանում էին քուրդ ու թուրքմեն ցեղապետների կամ ճալալի դարձած «զոռբաների» ասպատակումներն ու կողոպուտները: Հետևանքը եղավ այն, որ դարավերջին շուրջ հինգ տարի փախստական գյուղացիությունը զրկվեց հերկ ու ցանք անելու հնարավորութունից⁸⁷:

Թուրքական նահանգներում իշխող բարբարոսության ու կամայականությունների այս ընդհանուր պատկերը ամբողջական էր դառնում Բաղեշի, Խոշարի, Մուխի, Զուլամերիկի, Սպարկերտի, Խիզանի, Հզուի և քրդական Կիսանկախ այլ ամիրություններին հպատակվող հայ բնակչության ծանր կացությամբ: Այս վայրերում խափրություն մասնված հայ գյուղացին բուրդ ամիրների ու բեյերի ճորան էր, ենթարկված էր նույն կեղեքումներին ու կամայականություններին, որը հատկանշական էր օսմանյան ռայայի համար բնդհանրապես:

Օգտվելով արեմտահայ ժողովրդի ծանր վիճակից, իրենց պրոպագանդն ուժեղացնում էին կաթոլիկ միսիոներները, քարոզչական դործունեության հանգրվաններ դարձնելով միջազգային առևտրի ուղիների վրա ընկած հայաբնակ քաղաքները: Հենարաններ ստեղծելով հայ հասարակության վերնախավում, նրանք հավատացնում էին, թե հայերի ազատությունը կարող է իրականանալ միայն «ֆրանկների» միջամտությամբ, որոնք, իբր թե, քրիստոնյաների ազատագրման համար է հենց, որ պատերազմում են թուրքերի դեմ: Այս

⁸³ Նույն տեղում, էջ 193—194:

⁸⁴ «Մանր ժամանակագրություններ», հատ. II, էջ 563:

⁸⁵ Աշ. Հովհաննիսյան, Դրվագներ, II, էջ 390:

⁸⁶ «Մանր ժամանակագրություններ», հատ. II, էջ 417 հան. և 420:

⁸⁷ Տե՛ս «Հանդէս Ամսօրեայ», 1954, էջ 249 և հան.:

բարոյզությունը նպաստում էր կաթոլիկություն տարածմանը, որն, իր հերթին, էրզրումում, Թոխաթում և Կ. Պոլսում ստատկացնում էր հայազավանների և նորադարձների բախումները⁸⁸։ Հայ գյուղաշխարհը թափանցող «ֆրանկացոծ» ազդակիցները գալթակղության օրինակ էին դառնում գյուղացիների համար։ «Եւ որչափ բովանդակ գեղօրեք տեսեալ զֆրանկանալն քաղաքացւոյ իւրեանց, և գալթակղեալ ի նոցանէ ուրացան ամենքն զհաւատս Քրիստոսի» և այս այն հուշսով, թէ «ֆրանկք զան և թագաւորութիւն հաստատեն մեզ»,—գրում է ՄVIIII դարի սկզբներին արեւմտահայ եկեղեցականներից մեկը՝ Գեորգ Մխլե- իմյանը⁸⁹։

6. ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ–ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԴԻՐՔԵՐԻ ԱՄՐԱՊԵՂԳՄԱՆ ՈՒ ՎԵՐԱՆՈՐՈՎՁԱԿԱՆ ԶԱՆՔԵՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Թուրք-իրանական տեական պատերազմների և Հայաստանում դրանց առաջացրած ավերումների ու քայքայման հետեանքները ակներե են նաեւ այն խոր տազնապից, որի մեջ XVII դարի առաջին քառորդում դեգերում էր հայ կյանքում իշխող գլխավոր գործոններից մեկը՝ ազգային եկեղեցին։ Նվազ նկատելի չէին այն դրական ջանքերը, որ ձեռնարկվում էին նույն դարի երկ- բորդ և երրորդ քառորդում՝ ազգային եկեղեցին տազնապալի վիճակից հանե- լու, հայ ժողովրդի ազգային-եկեղեցական միասնությունը վերականգնելու և նրա ազատագրական ջանքերը գլխավորելու ուղղությամբ։

Պատմական աղբյուրները մոռալ գույներով են ներկայացնում հայ եկեղե- ցու XVI դարի վերջերի և XVII դարի առաջին երկու-երեք տասնամյակների կացությունը։ Վանքերը, որոնք նախընթաց դարերում հանդիսացել էին հայ միջնադարյան գրականության և գիտության հանգրվանները, քայքայված և ամայացած վիճակում էին։ Եկեղեցական գիրն ու գրականությունն անգամ այդ ժամանակ չէին հետաքրքրում եկեղեցու սպասավորներին։ «Էր խափա- նեալ ընթերցումն սուրբ գրոց,—գրում է Առ. Դավրիժեցին,—որք էին արհա- մարհեալ յաչս նոցա, հոգով և մոխրով լցեալ և անկեալ յանկեան ուրեք. վասն զի ոչ գիրս գիտէին ու ոչ զօրութիւնս գրոց»⁹⁰։ Գրչության կամ ընթերցման փո- խարեն վանքերն ու վանականները տարված էին սեփական անդաստաններն ու գույքերը բաղմացնելու, սեփական ուխտարների ու արջառների հոտերը աճեց- նելու հոգսով։ Սեւագլուխ սեփականատերերը վաճառքի էին հանում վանքի ու եկեղեցու գույքերը կամ փոխանցում իրենց ազգականներին ու հոմանիներին։ Ինչպես նշում է Դավրիժեցին, լքելով «հոգևոր» պարտավորությունները, նրանք անց էին կացնում իրենց օրերը հեշտասիրությունը ու զվարճությունը, գինարբությունը, աշխարհիկ կատակներով ու խրախճանքով։ Աշխարհական իշխանների պես, նրանցից ոմանք հազնում էին մոռ ու մավի կամ կրում սուր ու հրազեն։ Լինում էին դեպքեր, որ սրանք տիրանում էին տանուտերերի ու մե- լիքների պաշտոններին⁹¹։

⁸⁸ Տե՛ս 2. Քյուրյան, Ա. Տը-լա-Մոլոնի ուղեգրությունն հայոց մասին։ Առանձնատիպ, էջ 8։

⁸⁹ Գեորգ վարդապետ Մխլեիմ-Ողլի, Գիրք վիճարանութեան ընդդէմ երկարնակաց, Կ. Պոլս, 1734, էջ 84։

⁹⁰ Առ. Դավրիժեցի, էջ 290։

⁹¹ Տե՛ս Առ. Դավրիժեցի, էջ 288—290։ Հմմտ. նաեւ Գր. Դարանաղցի, Ժամանակադրութիւն, Երուսաղեմ, 1915, էջ 296 և հմտ.։ Այսուհետեւ՝ Դր., Դարանաղցի։

Նման իրադրություն մեջ XVI դարի վերջերին և XVII դարի սկզբներին էջմիածնի հայրապետական տիտղոս վրա միաժամանակ բազմում էին մի քանի կաթողիկոսներ: Տակավին կենդանի էր Առաքել կաթողիկոսը, երբ ձևնադրվեց Դավիթը, որին հետզհետե աթոռակից դարձան Մելքիսեթը, Արապիոնը, Սահակը և Ավետիսը:

Վանական կարգերի ու բարքերի շարափոխումը հավատացյալ զանգվածների ընդերքում աշխուժացնում էր դարերի խորքերում անթիզված ազանդում-վորություն օջախները:

1606—1620 թթ. Արցախի լեռնային շրջաններում տարածված էր Մեխլուսանունով ուտիացի վանականի գլխավորած գյուղացիական շարժումը: Մեխլուսն սարկավազի աստիճան էր ստացել Գանձասարի վանքում, բայց շուտով կարգընկեց եղավ, քանի որ համայնքների սեփականություն էր հռչակում վանքապետական գյուղերի հողերը: Մերկացնելով ձրիակեր վանականների ընչամոլությունն ու զեխ կյանքը, նա քարոզում էր գույքերի հավասարություն, «բրձաղցաց և խարաղանազեցստ» վանականություն: Մեխլուսի քարոզները հանդիպեցին եկեղեցական ու աշխարհիկ կալվածատերերի թշնամանքին և, ընդհակառակը, համակրանք գտան վանական հողեր մշակող հողագործ ուսյաթների մոտ:

Կղերի պահանջով Մեխլուսն դուրս է քշվում Գանձակի բեկլարբեկության ահմաններից և անցնում Երևանի կողմերը՝ բազմաթիվ հետևորդներ ու ունեկնորներ գտնելով Արեւելյան Հայաստանի հայ և աչաղզի գեղջուկների մեջ: Էմբոխի ցասումը հրահրելով վանական կալվածատերերի դեմ, եկեղեցու բնամահարթակից ոտքերը կախ նստած, Մեխլուսն վկայություններ էր բերում ինչ-որ «ժողովածուից», որի հիման վրա վատաբանում էր վանականներին և հավաստիացնում, թե սեպուղի սպանողներն «էն կյանքում» արժանանալու են արքայություն: Գնալով աճում էր Մեխլուսի հետևորդների թիվը, և նրա քարոզները սպառնալից էին դառնում պորտաբույծ կղերի համար: Մինչև իսկ Քանաքեռի տնարգել աղջիկներն էին ենթարկվում ազանգավոր արեղայի խոսքի բժժանքին և իրենց երեսները քսում նրա հանդերձանքի փեշերին: Ամիր-Գունախանն ու էջմիածնի Ավետիս կաթողիկոսը արգելք են դնում նրա գործունեությանը, սակայն անօգուտ: Խուսափելով հալածանքից, Մեխլուսն իր քարոզչությունը շարունակում է Արեւմտյան Հայաստանում, որտեղ նույնպես ենթարկվում է հայ կղերի և մահմեդական իշխանավորների հետապնդումներին⁹²:

Մեխլուսի քարոզների մեջ խառնաձևվում էին բրիստոնեական և մուսուլմանական ազանդների հայացքները:

Դժվար է որոշել, արդյո՞ք Քրիստոսի 12 առաքյալների, թե՛ շիաների 12 իմամների օրինակով է, որ հարյուրավոր հետևորդների միջից նա ընտրել էր 12 հոգուց բաղկացած հայ և աղաքահանցի «թուփուղավորներ», որոնք, մահակներով կամ լախտերով զինված, որոնում և պատուհասում էին վանքերի հաշվին հզիպացած եկեղեցականներին: Որոշ կողմերով այս շարժման մեջ կարելի է տեսնել սլավոնական և թուրքական կամ Առաջավոր և Միջին Ասիայում տարածված ազանդների հեռավոր արձագանքները: Մուսուլմանական որոշ ազանդապետների պես Մեխլուսն ևս հանդես էր գալիս քողարկված դեմքով, շուտով վեղարով ծածկում էր իր երեսը, իբր թե իրեն արժանի չհամարելով

⁹² Տե՛ս Ջաֆարիս Ասրկավազ, II, էջ 137:

նաչելու երկնքին⁹³։ Ժամանակակից Գրիգոր Դարանաղցին ճշտում է, թե մինչև մորուսի կեսը ծածկելով զեմքը՝ աշքերի առաջ Մեխլուն բացվածքներ էր թողել ընթերցանության համար։ Շքեղազգեստ վանականներից տարբերվելու համար նա կրում էր երկու մեխով ամրացրած աչժի մազից հյուսված փալատ։ Դրա համար էլ նրան «մեխլու» անունն էին տվել⁹⁴։ Ի դեպ, դիմաքողարկման աչս ձևը առաջավոր-ասիական կրոնապաշարի մեջ կենդանի էր մինչև XIX դարի սկզբները։

Մեխլուի քարոզներն արձագանք են գտնում նոր Զուղայի քաղաքացիների մոտ, որոնց Դարանաղցին չի զլանում մեղադրել կենցաղային ու բարոյական արատների մեջ։ Ի դեպ, նոր Զուղայում է հենց, որ XVII դարի կեսերին հայտնի դարձավ դերձակ Թումիկի անվան հեռ կապված նոր աղանդը։ Թումիկի հետևորդները ժխտում էին եկեղեցու բոլոր յոթ խորհուրդները, Քրիստոսի աստվածություն, մեռելների հարություն և վերջին դատաստանի առասպելները։ Սուր լեզու էին բանեցնում, մանավանդ, կղերի դեմ, մերժում էին եկեղեցական նվիրատվությունը՝ նշավակելով նրա ներկայացուցիչներին, որպես խաբեբաների⁹⁵։ Նոր Զուղայի ստորին հասարակախավերում նման հայացքների տուժացումը անսպասելի չէր։ Մտաբերներ, որ այդ քաղաքում հիշուղություն վառ հեաքեր էր թողել Մելքիսեթ Գառնեցի խաչապող կաթողիկոսը։ Մեկը, որ պետությունից տարեկան 100 թուման կաշառքով («մուղաղայով») էր պնել հալրապետական գավաղանը և իր հերթին եկեղեցական եկամտաբեր պաշտոններ էր վաճառում ցանկացողներին⁹⁶։

Թումիկի աղանդին վերջ դնելու համար նոր Զուղայի տառնորդ խաչատուր Կեսարացին 1642 թ. եկեղեցականների և աշխարհականների կրոնաժողով գումարեց նոր Զուղայում, նախապես ղոցելով եկեղեցիների ղեռները և ի վերջո բանադրելով «ժանտ և զմնարարո» Թումիկին։ Թումիկը այդ բարձր հավարությունի առաջ խոկ պաշտպանեց իր հայացքները, համոզված, թե իր կողմն է շատերի համակրանքը։

Թումիկի աղանդի հեռ էին կտալվում նուե նույն կրոնաժողովի կողմից պատասպարաված ոմն Սե Պետրոսի հայացքները։ Նոր Զուղայի կրոնաժողովը արձանադրում էր, թե Սե Պետրոսը և իր համախոհները հերձվածի մեջ էին ընկել իբրև «նոր մի Արիոս ու Նեստոր»։ Ըստ երևույթին նոր Զուղայի քաղերևնի գանգվածների մեջ երևացել էին աղանդավորական տարբեր երանդի հայացքներ, որոնց դեմ պաշարելու համար հարկ եղավ եկեղեցական «մեծ ոչունհողոսի» հրավիրումը⁹⁷։

Եթե Մեխլուն և իր հետևորդները կամենում էին վերջ տալ գյուղացիների հեղեղումներին՝ վանականներին ոչնչացնելու ճանապարհով, նրա հակառակորդների շարքերից դուրս եկան եռանդուն քարոզիչներ, որոնք ձգտում էին վերջ տալ պորտապարար վանականությանը՝ մտավոր աշխատանքով զբաղվելու և անապատական կենցաղ կազմակերպելու միջոցով։ Սրանց թվին էին պատկանում Տաթևացի Մովսես և Մոկացի Պողոս վարդապետները, որոնք

⁹³ ՏԵ՛՛՛՛՛՛՛ Ջաֆարիա Սահավադ, II, էջ 49։

⁹⁴ ՏԵ՛՛՛՛՛՛՛ Կե. Դարանաղցի, էջ 456։

⁹⁵ ՏԵ՛՛՛՛՛՛՛ խաչատուր արեղա Զուղայեցի, Պատմություն Պարսից, Վաղարշապատ, 1905, էջ 115 և հտն.։ Այսուհետև՝ խաչատուր Զուղայեցի։

⁹⁶ ՏԵ՛՛՛՛՛՛՛ Առ. Դավրիժեցի, էջ 436 և հտն.։

⁹⁷ ՏԵ՛՛՛՛՛՛՛ «Մանր ժամանակագրություններ», I, էջ 302 և հտն.։

վանական նոր սերունդ դաստիարակելու համար դպրոցներ բացեցին Շոռոթում, Աստապատում և Հովհաննավանքում: Նման քարոզչություն էին ղեկավարում նաև Սաղմոսավանքի Սարգիս և Տրապիզոնցի Կիրակոս վարդապետները, որոնք 1610 թ. հիմնեցին այդ նպատակին ծառայող Տաթևի Հարանց Անապատը: Մեծ Անապատի գործունեությունը, ինչպես ավելի հանգամանորեն ցույց է տրվելու սույն հատորի մշակույթի պատմությանը նվիրված բաժնում, լայն արձագանք գտավ: Նմանատիպ անապատներ հիմնվեցին Լիմոնում և Կոտլցում, Երևանում և Սեանում, Քաշաթաղի (Քշաաղի) Հոշանց գյուղում, Զարեհագետի մոտերքում և այլ վայրերում⁹⁸:

Անապատական շարժումը շփման որոշ կետեր ունեւր Մեխլու աղանդապետի զլխավորած շարժման հետ: Անապատականները ևս մերժում էին վանականների մասնավոր սեփականությունը, սակայն ի տարբերություն Սեխլուի, նրանք ոչ թե գյուղական համայնքների, այլ վանքերի «հասարակաց սեփականություն» էին հռչակում վանականների մասնավոր զույքը: Դատաւարտելով վանականների շվայտ կյանքը, նրանք քարոզում էին խստաբարո կուսակրոնություն, չորակեր էին, սնվում էին օրեկան մեկ անգամ, իսպառ հրաժարվում գինուց և մսից, շաբաթ և կիրակի օրերից պատ պարտադիր էին համարում պահեցողությունը նաև շաբաթվա մնացած օրերին: Նրանց մեջ կույին նաև միայնակեցներ, որոնք թաղիքե կամ մազեղեն զլխանոց էին կրում և մերկ մարմնի վրա բրգե շապիկ ու կոպիտ վերնաշոր հագնում և քայլում ոտաբութիկ: Օրական մի քանի անգամ ղբաղվում էին ժամասացությունք, մյուս ժամերին՝ ընթերցանությունք, դասատվությունք և գրչության արվեստով⁹⁹:

Եթե Մեխլուի շարժումը հանդում էր վանականության ժխտմանը, ապա անապատական շարժման դադափարախոսները ձգտում էին բարենորոգման ենթարկել վանական կարգերը, վերականգնել հայ եկեղեցու հեղինակությունը և ընդլայնել նրա գործունեության ոլորտը:

Օգտագործելով շահ Աբբասի և Ամիր-Գունա խանի հովանավորությունը, Մովսես վարդապետը ջանք էր թափում վերականգնել էջմիածնի իրավունքները, ապահովելով եկամտաբեր կալվածներով ու վարելահողերով, աշգիներով և նույնիսկ ամբողջ գյուղերով: Վանականներն ազատվում էին պետական տուրքերից: Կալվածատիրոջը և պետությանը վճարվող հնգորդներից ու տասնորդներից պատ, գյուղացիներին պարտադրում էին մշակել վանական հողերն ու աշգիները, իրենց տուրքերով ապահովել վանքը: Էջմիածինը ազատվեց իր վրա բարդված «մուղադա» կոչված տարեկան 100 թուման տուրքից, որի վճարումների հապաղման և գոյացած ապառքի վրա հսկայական տոկոսներ էին բարդվել¹⁰⁰: Այս միջոցառումներով վերականգնվում էր էջմիածնի վանական տնտեսությունը, նյութական պատվանդան ստեղծվում նրա ազդային-եկեղեցական և մշակութային գործունեության համար: Մովսես Տաթևացու և նրա հաջորդների օրոք ծավալուն աշխատանք տարվեց Արևելյան Հայաստանի կիսակործան վանքերի վերականգնման համար: Մի շարք վանքերում հաջորդ տասնամյակներում կատարվում էին ճարտարապետական հավելումներ:

Վանական դպրոցական կյանքի վերանորոգման շնորհիվ Արևելյան Հայաստանի հին վանքերից մի քանիսը դարձան հսկայական մշակույթի ու գյուղ-

⁹⁸ Տե՛ս Առ. Գավրիմեցի, էջ 252—260:

⁹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 285 և 297:

¹⁰⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 214 և հան., Սիմեոն Երևանցի, Զամբու, էջ 21:

թյան կենտրոններ: Սրանց նպատակը ոչ թե նոր աշխարհիկ գիտություն ու գրականության հիմնադրումն էր, այլ զարգացած ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում ստեղծված, բայց տեական պատերազմների բնթացքում մոռացության տրված գիտելիքների վերականգնումը: Արարատյան դաշտի և Սյունիքի մեծ վանքերում հավաքվում և ուսումնասիրվում են հայկական հին գրչագրերը, բնագործակիւում և տարածվում են նորերը: Կրօնական և դավանաբանական ձեռագրերից զատ բազմացվում են «արտաքին գիտություններին» նվիրված գրքեր, պատմագրական, իմաստասիրական ու գործնական մատյաններ և հարց-պատասխանի եղանակով շարադրված մեկնողական ձեռնարկներ:

Հին վանքերից բացի հիշողության արժանի է նաև Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ նորահիմն վանքի դպրատունն ու ձեռագրատունը: Մ. Տաթևացուց հետո, հայագի «կրկին լուսավորիչ» կոչված նրա աշակերտը՝ Խաչատուր Կեսարացին, այդ վանքի «համալսարանում» ուսուցանում էր «զհամայն արուեստըս ազատականս և գերբնազանցականս»: Նույն վանքում նա զբաղվում էր նաև ձեռագրերի հավաքման և բազմացման գործով:

XVII դարի կեսերին Նոր Զուղայի «համալսարանի» դասատուներից մեկն էր Կոստանդ վարժապետը, որը նշանավոր է հայ խոջաների առևտրական նպատակներին ծառայող «Աշխարհածոյով» կոչված ձեռնարկով: Ակներե է, որ այդ դպրոցի մեկենաս խոջաները ձգտում են ունեցել իրենց զավակներին ծանոթացնել աղբյուրագիտության սկզբունքներին:

Տակավին Մովսես Տաթևացին էր ձգտում տպարան հիմնել, նպատակ ունենալով այդ միջոցով ավելի լայն ծավալ հաղորդել վանքերի լուսավորական գործունեությանը: Այդ միտքն իրականացրեց Խաչատուր Կեսարացին, որը Հովհաննես վարդապետի գործակցությամբ 1640-ական թվականների սկզբներին Նոր Զուղայում հիմնադրեց առաջին հայկական տպարանը, որտեղ մեարտյան տառերի մաշերը փորագրում, ձուլում ու շարում էին վանականները և տպագրում տեղում պատրաստած անտրվեստ մամուլի մեջ¹⁰¹: Հսկայական ջանքերի զնով 1641 թ. վանքի տպարանում լույս տեսավ «Հարանց վարբը», որի թուղթն ու անպուշն ներկն իսկ պատրաստում էին խրքնուս գործավորները: Թե ինչ խոչընդոտների էր հանդիպում Նոր Զուղայի հայկական տպագրությունը, տեղեկանում ենք Ֆրանսիացի ուղեգիր Թավերնիեից: Ուղեգրողը պատմում է, թե վանքում ձեռագրերն ընդգործակող գրիչները բուռն ընդդիմություն էին ցույց տալիս տպագրական մեքենային, որչափ դա ավելորդ էր դարձնում իրենց արվեստը:

Հակոբ Զուղայեցին, բազմելով կաթողիկոսական գահին, նպատակահարմար տեսավ տպագրության հանդրվան դարձնել ավելի նպաստավոր պայմաններում գտնվող հայկական գաղութները: 1656 թ. նա արտասահման հղեց կոնդակագիր և ծաղկող Մատթեոս Վանանդեցուն, իսկ ավելի ուշ, 1662 թ. Ոսկան վարդապետ Երևանցուն: Գաղութահայ առևտրականների նշանակալի նպատակներով գտնակնված, սրանք անցան բողոքական Հոլանդիա և Ամստերդամ քաղաքում հիմք դրին էջմիածնի անունով գործող հայկական մի տպարանի, որտեղ տպագրված գրքերից մի բանիսն ընդատառում էին աշխարհական ընկերացողների պահանջին: Այս տեսակետից հատուկ ուշադրության արժանի են՝

¹⁰¹ Տե՛ս Խաչատուր Զուղայեցի, էջ 116 և 118 և հան., 148:

«Աղուեսադիրքը» (1668), Ղ. Վանանդեցու «Գանձ չափոյ, կշռոյ և դրամից քուլոր աշխարհի» (1699) հրատարակութունները:

Հաղորդակցության միջոցների զարգացումը և հեռավոր երկրների հետ հայ վաճառականների հաստատած կապերի բնդլայնումը նպաստում էին ոչ միայն Արևմուտքի և Արևելքի մեջ կատարվող ապրաքների, այլև զաղափարների փոխանակությանը: Օտար ազգութայնների հետ շփումները վերջին հաշվով նպաստում էին հայ հասարակական վերնախավերի կենցաղային և մշակութային պահանջների բնդլայնմանը: Բայց, եթե կենցաղի և ապրելակերպի առումով մինչ էր գոյանում հայ հասարակական վերնախավերի ու ներքնախավերի միջև, տակավին նույն հարաբերակցությամբ չէր խորանում նաև հասարակական այդ շերտերի զաղափարական տարբերակումը: Անցյալից եկող նախապաշարումներն ու սնոտիապաշտութայնները շարունակում էին մտնել նստած մնալ ազգի ոչ միայն վարի, այլև վերին շերտերի գիտակցության մեջ: Պատահական չէ, որ ոչ միայն XVI դարում՝ հայկական տպագրության սկզբնավորման պահին, այլև հետագա երեք դարերի ընթացքում՝ մինչև XIX դարի սկզբները, երազահաններն ու հմայիլները հայ առևտրական բուրժուազիայի միջավայրում առավել տարածված ու կարգացվող գրքերն էին:

Այս տեսակետից առանձնապես ուշադրավ է Հակոբ Զուղալեցի կաթողիկոսի կողմից հովանավորված Ամստերդամի հայ գրատպության ազգային-բաղադրական երանդը: 1669 թ., հեղինակի կենդանության օրոք, լույս տեսավ Առաքել Դավրիժեցու հայրենասիրական շնչով շարադրված գիրքը, որը XVII դարի հայ պատմագրության նշանավոր գործերից մեկն է: 1695 թ. սրան հաջորդում է հայ պատմական պատմագրության գլուխգործոցը՝ Խորենացու «Հայոց պատմությունը», ինչպես նաև նրան վերադրված «Աշխարհացոյցը», որը «Աղուեսադիրքի» հետ մեկտեղ լույս էր տեսել տակավին 1662 թ.: Այս հրատարակութունների կարևորութունն ակնհեր էր: Առանձին հիշատակության արժանի է ի վերջո նաև 1695 թ. Ամստերդամում լույս տեսած «Համատարած Աշխարհացոյցը», որը հանդիսանում էր Արևմուտքի գիտական մակարդակով մշակված քարտեզ¹⁰²: Նույն թվականից մեզ են հասել Կասպից ծովի և Պարսկաստանի՝ Ամստերդամում տպագրված հայագիր քարտեզներ՝ կազմված իրահայ վաճառականների պատվերով: Հայ վաճառականների պահանջներին էին ծառայում, անշուշտ, նաև Ղուկաս Վանանդեցու հրատարակութունները: Կ. Ըմբրեսի բնորոշմամբ վառողի և կողմնացույցի պես գրատպութունը ևս բուրժուական զարգացման անհրաժեշտ նախադրյալներից մեկն էր: Եվ իրոք, տպագրութունը մեղանում հանդիսացավ հայ բուրժուական գիտակցութունը կազմակերպող այն գործոնը, որը վարկ տվեց հայ աշխարհիկ մշակույթի և ազգային-ազատագրական մտքի հետագա զարթոնքին:

Հայ եկեղեցու առաջավոր գործիչների պատվերը կենսագործող ապագրիչների գործունեության նպատակը ոչ միայն գիտության և ուսման տարածումն էր ազգի աշխարհական վերնախավի մեջ, այլև այդ վերնախավի մեջ ուժ ստացող բաղադրական ձգտումը՝ ազատագրվելու օտարակալության լծից: Ազգի ազատագրման գործը այդ գործիչները պատկերացնում էին եկեղեցականների և նրանց գործակցող գաղութահայ աշխարհիկ մեծամեծերի նախա-

¹⁰² Տե՛ս Մ. Մ. Խաչատրյան, Հայ և ռուս քարտեզագրության կապերը XVIII դարում, «Գաղմա-բանասիրական հանդես», 1966, № 2, էջ 155—164:

ձեռնությամբ ու ղեկավարությամբ՝ եկեղեցու առաջավոր գործիչների լուսավորական ջանքերի ու լատինական աշխարհից ակնկալվող օժանդակության միջոցով: Այդ երևում է, մանավանդ, Ամստերդամի հայկական տպագրության կազմակերպիչներից մեկի՝ Թովմա եպիսկոպոս Վանանդեցու լատիներեն տված մի բացատրությունից: Խոսելով իր անունից, Թ. Վանանդեցին ակամա պարզաբանում էր նաև իր համախոհների նպատակամղումները: «Իմ սլառանկությունից սկսած,— գրում է նա,— ես միտք եմ ունեցել իմ թեմում (խոսքը Գողթան զավառի մասին է) մի լատինահայ գաղութ հիմնել: Այս նպատակով Պարսկաստանից Եվրոպա բերել տվի իմ ազգական երեք պատանիների (խոսքը Դուկաս, Միքայել և Մատթեոս Վանանդեցիների մասին է), որպեսզի նրանցից երկուսը բնաիր ուսումով ու բարքով կրթվեն, իսկ մյուսը տպագրական տրվեստին հմտանա: Տպարանն անհրաժեշտ էր իմ ծրագրած գաղութին զբեր հասցնելու համար... Այս երիտասարդները եկան և լիովին իրականացրին իմ սպասածը: Այժմ մնում է կրթել մեր այն թշվառ քրիստոնյաներին, որոնք զանվում են խավարի մեջ և ապրում են բռնակալության լծի տակ: Այդ նպատակի համար պետք է որ իմ հայրենիքում այսպիսի մի գաղութ բացվի և տպարանն էլ այդպեղ փոխադրվի»¹⁰³: Վանանդեցու արժարժած այս հայացքի մեջ նշանակալից է այն հանգամանքը, որ նա իր լուսավորական գործունեության կենտրոնը տեղադրել էր կամենում ոչ թե հայ գաղթաշխարհում, այլ հայկական բնաշխարհի սրտում:

XVII դարի երկրորդ կեսում հայ եկեղեցու ղեկավարները եվրոպական գաղութի և դիտության մեջ ոչ միայն կովաններ էին փնտրում ազգային մշակույթի և լուսավորության գործն առաջ տանելու համար, այլև արևմտա-եվրոպական օգնության մեջ հայ ժողովրդի ազատագրության երաշխիքներ էին ակնկալում: Նրանց զժախտությունն այն էր, սակայն, որ հայերի ազատագրական բազմանքները Եվրոպական Արևմուտքին հասցնելու իրենց ապարդյուն ջանքերի մեջ հարկադրված էին նախապես բախել պաշտպան եկեղեցու դռները:

Հայ իրականության ազատագրական ձգտումները կողմնորոշվում էին դեպի Արևմուտքի բրիտանյա տերությունները: Դրան նպաստում էր Հայաստանում ծավալված կաթոլիկ միսիոներների պապական պրոպագանդան, որը թափանցել էր անգամ էջմիածնի կաթոլիկոսարանը: Միսիոներների թողած չեղուցադրերն իրենց շափաղանցումներով իսկ հասկանալի են դարձնում XVII դարի 60—70-ական թվականներին ջուղայեցի Հակոբ կաթոլիկոսի արևմտյան կողմնորոշման ունեցած ազդեցությունը¹⁰⁴: 1670-ական թվականներին հայ ազատագրական շարժումը լայն ծավալ է բնորոշում արևելահայերի մոտ, մի կողմից բրիտանյա բնակչության ցուսակացած կեղեքումների և մյուս կողմից Երևանի Սաֆիկուլի խանի ղեմ բարձրացած զժգոժությունների պատճառով:

7. ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐՇՈՒՄԸ ԵՎ ՆՐԱ ԱՐԵՎՄՏԱ-ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԿԱՊԵՐԸ XVII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԳ ԿԵՍՈՒՄ

1645—1669 թթ. Կրետե կղզում մղվող Կանդիալի պատերազմը Վենետիկյան հանրապետության և Օսմանյան կայսրության միջև, ամբողջ 25 տարի

¹⁰³ Ասրուխան, Բելզիա և Հայաստան, «Հանդես Ամստերդամ», 1935, էջ 1:

¹⁰⁴ Տե՛ս Ա. Հովհաննիսյան, Դավադներ, II, էջ 186 և հա՛ն:

շարունակում էր մնալ քաղաքական աշխարհի ուղադրության կենտրոնում։ Այդ պատերազմը, որ փաստորեն մղվում էր Միջերկրականի արևելյան ափերում զերիշխելու համար, նոր հույսեր էր ներշնչում թուրքահպատակ բրիտանյաներին՝ թոթափելու օսմանյան լուծը։ Ոչ միայն պատերազմին մասնակցող Վենետիկի հանրապետությունը, այլև նրա զլխավոր դաշնակիցները՝ պապական Հռոմը և Ֆրանսիական միապետությունը, ձգտում էին այդ պատերազմին հաղորդել համաբրիտանական խաչակրության տեսք, ներգրավելով նրա մեջ Արևելքի բրիտանյա երկրներն ու ժողովուրդները, մասնավորապես թուրքահպատակ հույներին, հայերին, ասորիներին։ Կարևոր դեր էր ստանձնել այս պործում, մանավանդ, Հալեպում՝ գործող ֆրանսիական զենայանք՝ Ֆրանսուա Բարոնը։

Ալեքսանդրիայի, Անտիոքի, Երուսաղեմի հույն պատրիարքարաններից և Հալեպի ասորական համայնքի հոգևոր առաջնորդներից զատ այս պործում աչքի ընկնող հարցասիրությամբ հանդես եկան Սսի խաչատուր Գաղատացի կաթողիկոսը և Կ. Պոլսի նախկին պատրիարք Հովհաննես Թովթունչին։ 1663 թ. խաչատուր կաթողիկոսը Լյուդովիկոս XIV թագավորին կոչ էր անում իր ձեռքն առնել բոլոր բրիտանյաներին ազատագրելու գործը «և հատկապես մեր խեղճ ազգին, որպեսզի կարողանանք երջանկություն ունենալ ճշմարիտ հավատի հոգու անցորդության մեջ փախելու մեր աչքերը»¹⁰⁵։ Սսի կաթողիկոսը հայադավան եկեղեցին կաթողիկ եկեղեցու հետ միավորելու կուսակից էր. թուրքահպատակ բրիտանյանների և զրանց թվում նաև հայերի ազատագրումը նա չէր վստահում Հռոմի քարոզած «ճշմարիտ հավատի» խոստովանությունից։ Գործունեության արտակարգ եռանդ ցուցաբերեց, մանավանդ, Թովթունչին, որը պատերազմի ավարտից հետո եղավ Ֆրանսիայում ու Լեհաստանում և նույնիսկ ուղևորություն ստանձնեց զեպի Նեղոսի ափունքները, ակնհեռաբար հանձնարարություն ունենալով բրիտանյա եթովպացիներին ևս թուրքերի զեմ ինչ-որ գործողությունների ղրդելու¹⁰⁶։

«Համաբրիտանական» իր արամադրություններով Գաղատացու կողմնորոշումն ուներ նաև նույն այս ժամանակ տապարեզ իջած արևմտահայ մեծահարուստ մի առևտրական, բաղիշեցի խոջա Մուրադը։ Նա Լյուդովիկոս XIV-ին հավատարմացնում էր, թե հայերը և հույները պատրաստ են միացյալ ուժերով ապստամբելու, Արևելյան կայսրությունը վերականգնելու և Ֆրանսիայի կողմից նախատեսված մեկին այս կայսրության գահակալ հռչակելու։ Դժբախտաբար հայանի շեն Բաղիշեցու հավատարմացումների ունալ հիմքերը, չգիտենք նաև նրա և գավառահայ ժողովրդի միջև եղած իրական կապերը և ակնհայտ չէ նույնիսկ նրա առնչությունը արևմտահայ բուրժուազիայի հետ։ Թեպետև խոջա Մուրադը խոսում է հայ իշխանավորների անունից և Լյուդովիկոս թագավորին հավատարմացնում, թե հայաբնակ շրջանների ժողովրդական զանգվածները պատրաստ են բախտակից ժողովուրդների հետ «միասնաբար ապստամբության գործ պարզել» թուրքական լծի զեմ, աշնուամենայնիվ, հայերի ազատագրման բուն առհավատաշյան նա սրտնում էր միայն եվրոպական պետու-

¹⁰⁵ Հ. Անատյան, XVI դարի ազատագրական շարժումների Արևմտյան Հայաստանում, Երևան, 1961, էջ 98։

¹⁰⁶ Տե՛ս նույն աղբյուր, էջ 188, 204, 213. հմմտ. նաև նույն աշխատության Աշոտ Հովհաննիսյանի զրախոսականը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1963, № 1, էջ 238։

թյունների միջամտության մեջ: Հայ-հունական ապստամբությունը նա ներկայացնում էր որպես եվրոպական միջամտությանը նպաստող խիստ կարևոր միջոցառում: «Հայերը,— գրում է նա,— որոնք շատ սովորաթիվ են Վանի, Բիթլիսի, Թոխաթի, Սերաստիայի, Կարինի, Կարսի և մերձակա շրջանների մեջ, միանալով հույների և մյուս բրիտանոնյա հպատակների հետ, կկարողանան շփոթություններ առաջ բերել Անատոլիայի ներսում և դիմադրել մինչև բրիտանոնական զորքերի հասնելը...»¹⁰⁷:

Եվ սա պատահական չէր: Թուրքիան նախադրյալներ չէր ստեղծում ոչ երկրի կապիտալիստական զարգացման, ոչ էլ բուրժուազիայի ազդեցին կամ միջազգային համախմբումների համար: Ներքին ուժերից առավել, թուրք պետության դեմ պայքարողները կապեր էին որոնում եվրոպական պետությունների ներսում, հույսեր դնում նրանց միջամտության վրա և հաճախ գործիք դառնում նրանց դիվանագիտության: Ակներեկարար խոջա Մուրատը և նրան հանձնարարություններ տվող հույն կղերքը կամ մեզ անհայտ հայ այն «իշխանները», որոնց անունից խոսում էր նա, առանց հատուկ լիազորությունների չահարկում էին աշխատավորական ղանդլածների ազատագրական տրամադրությունները՝ զրանք ի սպաս դնելով արևմտակարգական պետությունների շահախնդրությունը:

Օսմանյան կայսրությունը «ֆեոդալիզմի բարբարոսական աստիճանի վրա դանդաղ» (Մարքս) արեւելյան մի բռնապետություն էր, որը, ստրկական, հնազանդության էր հարկադրում հպատակ ժողովուրդներին: Մինչև XIX դարի կեսերը թուրքական ֆեոդալիզմը շարունակում էր կաշկանդել հպատակ ժողովուրդների ազդեցին-քաղաքական զարգացումը: Սրա պատճառներից մեկը Թուրքիայի և նրա հպատակ ժողովուրդներին կիսագաղութային վիճակի դատապարտող ու նրանից արտոնություններ կամ տերիտորիաներ կորցնելու համար պայքարող եվրոպական պետությունների ներհակություններն էին: Խոջա Մուրատը առաջիններից մեկն էր, որը, հնարավորություն չունենալով հայ ժողովրդի ազատագրության համար պայքարել երկրի ներքին ուժերի վրա հենված, ապավինում էր նվաճողական նպատակներ հետապնդող եվրոպական պետությունների միջամտությանը:

Այդ ժամանակ դիվանագիտական բանակցություններ էին գնում նաև արևմտյան պետությունների և արևելահայերի միջև: Թուրք-վենետիկյան պատերազմի վերջին Կղեմես X պապի, Լյուդովիկոս Բագավորի, Վենետիկի հանրապետության և Թոսկանայի մեծ դուքսի կողմից շահ Սուլեյմանի հետ հալածություններից հաշինք կնքելու նպատակով 1669 թ. Իրան էր հղված Նախիջևնիի հայ ունիթորական համայնքի վիճակավոր Մատթեոս Հովհաննեսյանի գլխավորած պատվիրակությունը: Ֆրանկների օգնությամբ Հայաստանի ազատագրումը զլուխ բերելու մասին հայերի մեջ եղած ակնկալությունների նկատմամբ հետաքրքրություն էին ցուցաբերում նաև Իրանում և Թուրքիայում գործող ֆրանսիական դիվանագետները, միսիոներներն ու առևարական գործուկալները: Ալեքսանդր VII պապի (1655—1667) Հակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսին գրած մի նամակից տեղեկանում ենք, որ պապը նրան հավաստիացրել է, թե իրեն հնազանդվելու դեպքում Հռոմն ամեն ինչ կանի հայ ժողովրդի տառապանքներին վերջ դնելու համար: Իսկ 1662 թ. կաթողիկոսի կողմից Վենե-

¹⁰⁷ Հ. Անասյան, նշված աշխատությունը, էջ 160 և հան.

տիկ և Հռոմ հսկած Առաքել Բուպիկ վարդապետը իր ծառայություններն և առաջարկում՝ շահին հակաթուրքական կռաւիցիայի մեջ ներգրավելու¹⁰⁸։ Մինչ այդ, հայ եկեղեցու ներսում խորացող պառակտումները Արևելյան Հայաստանում ստեղծել էին այնպիսի իրադրություն, որ հայ ժողովրդի վիճակը անօրինելու ուղղությամբ Հռոմի և եվրոպական պետությունների միջամտությունը վերին աստիճանի աշխատանք էր դարձել նաև Հակոբ կաթողիկոս Զուղայեցու համար։

Էջմիածնականների պառակտման առիթ էր ծառայել եկեղեցական եկամուտների բաշխման շուրջը դարամիջին բորբոքված մեծ պայքարը։ Վիճարկելով մեծոն օրհնելու և մեծոն բաշխելու էջմիածնի կաթողիկոսների մեկնաշնորհը, արևմտահայ եկեղեցականները կամենում էին ձևոք մեկնել մեծոնաբաշխման միջոցով էջմիածնում կուտակվող եկամուտներին։ Սուր բախման մեջ էին մտել ոչ միայն էջմիածնի, Սսի, Երուսաղեմի և Կ. Պոլսի հաջ եկեղեցապետերը, այլև արևելահայ և արևմտահայ աշխարհական վերնախավերը, պայքարին մասնակից դարձնելով անգամ դավառահայ դանդաղներին։ 1664 թ. այս կապակցությամբ Երուսաղեմում նույնիսկ ստեղծվեց էջմիածնին հակադրված արևմտահայ կաթողիկոսություն¹⁰⁹։ Նորահնար այդ պաշտոնով տապարեզ եկած Եղիազար Այնթապցուն պաշտպանում էին արևմտահայ ֆինանսական արխատուկատիայի ամենաազդեցիկ ներկայացուցիչները՝ իզմիրցի մեծահարուստ սեղանավոր Ապրո Չիլբերին, Կ. Պոլսի մեծամեծներն ու բնիկ առևտրականները, խոշոր տնտեսներն ու մեծ խանի (պանդոկ-վաճառատուն) իրավատերերը, սեբաստացի և տիվրիկցի մեծատուն խոջաները։ Եղիազարի կողմն էին նաև Կ. Պոլսի երբեմնի պատրիարք Հովհաննես Թութունջին, Սսի խաչատուր կաթողիկոսը և առևտրական իր ձեռնարկություններով ու քաղաքական իր գործարքներով հայ և հույն բարձր հասարակաշերտերի և վենետիկի ու Ֆրանսիայի դիվանագիտական ուղորտներում ելումուտ ունեցող բաղիշեցի խոջա Մուրատը։ Էջմիածնի կաթողիկոսությունը և Հակոբ Զուղայեցու կողմն էին Կ. Պոլսի գավառացի «եկվորները», չալալիների ժամանակ երկրի արևելյան դավառներից ծովեզրյա շրջանները գաղթած «գրսեցիները», որոնց շարքերում բիշ չէին նույնիսկ իրանահայ խավերին մոտ կանգնած ներկայացուցիչներ։ Հակոբ Զուղայեցուն վարկավորում էին «արևելցի» կոչված իրանահայ խոջաները, ջահուկցի Միրզա և խոսքով սեղանավորների գլխավորությամբ։ Եթև Եղիազարը ազդեցիկ հակառակորդներ ուներ Արևմտյան Հայաստանում, Հակոբը կատաղի թշնամիներ ուներ Արևելյան Հայաստանում. Եղիազարի դեմ էին Կ. Պոլսի նախկին պատրիարք Մարտիրոս Կաֆայեցին և հայ գրական գործիչ ու պատմագիր՝ Երեմիա Քյումուրճյանը։ Հակոբին զիմադիր էր կանգնած էջմիածնի վանական խմբակը, «Կարկուտ» կոչված Օնոփրիոս ճարտասան վարդապետի ղեկավարությամբ։

Կ. Պոլսի «բնիկներին» և «եկվորներին», «ներսեցիներին» և «գրսեցիներին», «հուռոմցիներին» և «արևելցիներին» հակամարտը նոր չէր։ Մայրաքաղաքի բնիկ, «ներսեցի» կամ «հուռոմցի» կոչվածները տեղի մեծահարուստ շնչերիներին ու խոջաներին գլխավորությամբ ազգային գործերի մեջ չէին կամենում իրենց իրավահավասար ճանաչել դավառներից գաղթած «գրսեցի», «եկվոր» կամ

¹⁰⁸ Տե՛ս Ա. Զ. Հովհաննիսյան, Գրվագներ, II, էջ 171 և հտն.։

¹⁰⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 144 և հտն.։

«արեւելի» կոչված ժողովրդաշերտերին: Առարկել Դավրիժեցին տակավին 50-ական թվականներին էր նշմարում մայրաքաղաքի հայ շէկերինների զինավորած «բնիկ բնական սեղացի ժողովրդականաց և նրանց կողմից բարձրամիտ բարձրահոն պանծանք»: Հարստահարված «չմարդի» և «զոհհիկ» համարված «եկամուս ժողովրդից» համառ պայքարը¹¹⁰: Փիլիպպոս կաթողիկոսի ջանքերը՝ հաշտեցնելու հակամարտ կողմերին՝ ասարդյուն էին անցել:

Հակոբ—Եղիազարյան քսանամյա պայքարն ընդունեց լայն ծավալ և ունեցավ շարադեռ հետևանքներ: Կ. Պոլսի մեծահարուստ «բնիկները» կաշառում էին թուրք արքունիքի պաշտոնյաներին և ֆերման ստանում իրենց կողմից առաջ քաշվող եկեղեցական խմբակցությունների օգտին: Այդ միջոցով րանիցս «վերականգնվեցին» էջմիածնի իրավունքները և նույնքան անգամ «վերահաստատվեցին» նաև Եղիազարի հավակնությունները:

Հայ եկեղեցական պետերի վեճերը շարաշահության աղբյուր էին դառնում թուրք և պարսիկ պաշտոնատերերի համար և ի վերջո տալնապալից դրույուն ստեղծում հայ եկեղեցու իսկ ծոցում: Էջմիածնի պարտքերը առաջացել էին ոչ թե նրանից, որ Հակոբ կաթողիկոսի ժամանակ կրճատվել էին վանքի եկամուտները, այլ որ վանքի եկամուտների մեծ աճի հետ, այդ թվում նաև ի հաշիվ աճող նվիրատվության, ուռճացել էին նաև նրա ծախսերը: Բավական է հիշատակել, որ Հակոբ Զուղալեցին իր կաթողիկոսության ժամանակ կանխիկ դրամով բաղմաթիվ մուլքեր էր գնել, ընդարձակելով վանքի կալվածները¹¹¹: Պարտքերը ծածկելու համար կաթողիկոսը պարտատերերի մոտ գրավ է դնում վանքի կալվածները, որի հետևանքով մուլքերի մի մասը չուրացվում է պարտատերերի կողմից: Կալվածային այս ոչ շահավետ գործարքների հետևանքով սրվում էր վանքի տնտեսական տաղնապը:

Հակոբ կաթողիկոսի հույսերը՝ ժողովարարությամբ ծածկելու պարտքերը, ի դերե ելան. Երեանի խանի օգնությամբ պարտատերերը ի վերջո կալանքի տակ գրին կաթողիկոսին, իսկ էջմիածնի վանական բանասարկուները զահրնեց հայտարարեցին նրան: Շահի արքունիքին ապավինելով, կաթողիկոսը վերականգնեց իր իրավունքները, բայց գրանով չէին վերանում ոչ նրա պարտքերը և ոչ էլ եկեղեցու պառակալածությունը, որից ելնելու միակ ելքը Հակոբը, ի վերջո, Հայաստանի քաղաքական ազատագրման մեջ որոնեց: Բայց սա հենց մի հեռանկար էր, որն ամեն անգամ պապական պրոպագանդայի դավերին էր շղթայում հայ եկեղեցու «ապատարադձ» պետերին:

1678 թ. Վիեննայում լույս ընծայած իր «Cehii Sultun» գրքում Հոսմի ուրբանյան դպրոցում ուսած հայագրի Պետրոս Պետիկը, որը երկար տարիներ ապրել էր Նախիջևանի հայ կաթողիկ համայնքում և ի վերջո դեղերել Սպահանում ու կապեր հաստատել իրանահայ վերնախավերի հետ, մոայլ երանգներով է ներկայացնում Հայաստանի վիճակը: Այդ երկիրը, գրում է նա, ոչ միայն օտարների լծատանջության է ենթակա, այլև չուրայինների կեղեքումների: Գժրախտության աղբյուրը նրանց լուսավորչական «հերձվածն» է և նրանց մասնատվածությունը կաթողիկոսական հակամարտ իշխանությունների ներքո: Մեծ գովեստով է խոսում Պետիկը Հակոբ կաթողիկոսի մասին, որին բնութագրելով նշում է, որ շնայած զառամ իր տարիքին, նա լի է հավատով, թե

¹¹⁰ Տե՛ս Առ. Դավրիժեցի, էջ 334:

¹¹¹ Տե՛ս «Ջամբու», էջ 112 և հոն., տե՛ս նաև «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրեր», II, «Կալվածագրեր», պրակ Ա, կազմեց Հ. Գ. Փափազյան, Երևան, 1968, էջ 38:

իրեն վիճակված է քրիստոնեական խաչի գործավիպումը՝ հայկազարեւ կրօնական տիրապետությունը։ Այս հավատի ազդեցութիւնը համարում էր հայերի թվաքանակն ու քաջարկությունը։ Սակայն դրա հետ մեկտեղ Հակոբը ապավինում էր նաև «հոռմեական բազկի գործությունը»։

Պետիկի գրքում քաղվածքներ են բերված գերմանական Լեոպոլդ I կայսրին Հակոբի ուղղած դիմումից, ուր նա հավաստում էր, թե իրենց ազատագրման հույսը հայերը կապում են Հարսուրգյան տան և Հռոմի պապի հետ։ Այդ ակնկալությամբ Հակոբ կաթողիկոսը եւ «իր նախորդների պէս» պարտավորվում էր միավորել հայ եկեղեցին հռոմեականի հետ։ Սակայն դրսից մեկնրված բազուկն այս անգամ եւ պիտի ստանձներ սոսկ ազատասերներին համախմբող ու ղեկավարող դերը։ Պետիկի ասելով «հաջ իշխաններն ու պաշտոնատերերը» հույս ունեին բարեփոխել Հայաստանի վիճակը՝ զաղանի համաձայնություն կնքելով իրենց քրիստոնյա հարեանների՝ վրացիների հետ։ Հայ ե վրաց իշխանները կարիք ունեին միայն մեկին, որի հովանավորությամբ և օգնությամբ կարող լինեին միանալ ու փշրել իրենց ստրկության շղթաները։ Նրանք ապրում են այն հավատով, թե հեռու չէ այն օրը, երբ «խաչի գործությունը նահանջի կհարկադրի մահիկին»¹¹²։

Հարսուրգյանների վրա գրված այս հույսերը համապատասխանում էին քաղաքական ուժի այն վերադասավորմանը, որ կատարվել էր Եվրոպայում Կոնգրեսի պատերազմում Վենետիկի կրած պարտությունից հետո։ Պարտված Վենետիկի և նրա գաշակցի՝ Ֆրանսիայի փոխարեն հակաթուրքական պայքարի ղեկը 1670-ական թվականներին անցել էր Հարսուրգյանների գլխավորությամբ ստեղծված զինակցությանը, որին մասնակցում էին Ավստրիան, Լեհաստանը, Վենետիկը և փոքր ինչ հետո նաև Ռուսաստանը։

Նույն այս ժամանակ ուշագրավ իրադարձություններ էին տեղի ունենում Արեւելյան Հայաստանում և Վրաստանում։ Երեւանի խանի դեմ գլուխ էին բարձրացրել նրա մահմեդական «նոքարներն» ու հասարակ ժողովուրդը՝ «ղափաշաները», սկսվել էր Քարթլիի Գիորգի XI թագավորի ձեռնարկած ապստամբությունը, իսկ Իմերեթիայում սրա եղբայրը՝ Արշիլ թագավորը ոտքի էր ելել Քուրքիայի տիրակալության դեմ։ Պետք է ենթադրել, որ Վրաստանում խմորվող այս շարժումն էր հենց, որ Հակոբ կաթողիկոսին առիթ էր տվել մտմալու քրիստոնյա Եվրոպայի ձեռնադրությամբ ու ղեկավարությամբ հայ-վրացական համատեղ ապստամբություն կազմակերպելու հեռանկարի շուրջը։ Նկատենք, որ Իրանի և Քուրքիայի դեմ գործող վրաց իշխանները եւ այս նույն պահին հովանավորում էին եվրոպական միսիոներներին և նրանց միջոցով օժանդակություն ակնկալում պապական Հռոմից ու կաթոլիկ պետություններից¹¹³։

Քաղաքական ստեղծված իրադրության պայմաններում հայ իրականություն մեջ առաջացած ազատագրական ձգտումները հատկանալի է, որ կողմնորոշվում էին եվրոպական պետություններից հայ ժողովրդի ունեցած ակրնկալությունների օգտին։ Մանավանդ հաշվի պիտի առնել, որ այս նույն պահին բուն Հայաստանում բուռն գործունեություն էին ծավալել կաթոլիկ պրոպագանդիստները, որոնք, ինչպես տեսանք Պետիկի գրքից, թափանցել էին նույն-

¹¹² P. Bedik, նշված աշխատությունը, էջ 341 և հտն., 352 և հտն.։

¹¹³ Տե՛ս Աջ. Հովհաննիսյան, Դավադներ, II, էջ 212 և հտն.։

խակ էջմիածնի կաթողիկոսարանը և համանորեն կապեր հաստատել նաև վրաց իշխանավորների հետ:

Շուրջ քսան տարի հետո կատարված ազատագրական ձևոնարկումներին վերաբերող փաստաթղթերում կա վկայություն այն մասին, որ 1677 թ. Հակոբ Զուղայեցու ղեկավարությամբ էջմիածնում հրավիրվել է գաղանի ժողով, որին մասնակցում էին հոգևորականության, քաղքենի մեծամեծների և Սյունյաց ու Արցախի հայ մելիքների ներկայացուցիչները: Գաղանի ժողովը որոշում է պատվիրակություն ուղարկել Հոռոմ և հնազանդություն հայտնելով, զինված օգնություն ստանալ ազատագրական գործը զլուխ բերելու համար:

Նույն այդ նպատակով Գանձասարի կաթողիկոսի հետ գործակցության մեջ մտնելով, Հակոբ Զուղայեցին 1677 թ. Երևանի խանի հետապնդումներից խուսափելով գնում է Վրաստան ու բանակցություններ վարում վրաց շարժման ղեկավարների և վրաց կաթողիկոսի հետ:

1678 թ. վերջերին հասնելով Կ. Պոլիս՝ պապական աթոռի հետ սկսվելիք բանակցությունները նախապատրաստելու համար, Հակոբ կաթողիկոսը Հոռոմ և ուղարկում Առաքել Բուպիկ վարդապետին և միաժամանակ իրեն հուզող խնդիրների շուրջը թղթակցում Լեհաստանի Յան Սուբեսկի թագավորի հետ: Վերջինս օգնություն էր խոստանում հայերի անկախությունը վերականգնելու բողոքներին: Սակայն կաթողիկոսի վերահաս մահը (1680) խոչընդոտ է հանդիսանում ինչպես հայ-արևմտաեվրոպական բանակցությունների սկզբնավորմանը, այնպես էլ հայ-լեհական բանակցությունների շարունակությանը: Հետագայում, ղիմելով էջմիածնի Նահապետ կաթողիկոսին (1691—1705), Սուբեսկին խնդրում էր ցույց տալ այն ուղին, որով կարող էր բնդհանուր ջանքերով հնարավոր դառնալ հայերի անկախ իշխանության վերականգնումը և առաջ քաշել այն թեկնածուի անունը, որ կարող էր հարմար լինել հայկական դահին: Լեհական աղբյուրների տվյալները հիմք են տալիս դիտելու, որ եկեղեցիների վերամիավորումից դատ, ներկա դեպքում Սուբեսկին կամենում էր վարձահատույց լինել Լեհահայ գաղութին, որի քաջարի մարտիկները մասնակցել էին նրա առաջնորդությամբ 1683 թ. Վեննայի պատերի տակ թուրքական բանակին հասցրած ջախջախիչ հարվածին¹¹⁴:

Փոքր ինչ հետո, 1685 թ. Լեհահայերին տված մի արտոնագրում նա երախտագրությամբ նշում էր «հայ ազգին պատկանող մարդկանց կտրիճությունն ու քաջագործությունը, որը նրանք ցույց են տվել այնքան դարեր տեղ մեր համակեցության բնթացքում Կամենիցի, Յազլովիցի և Լվովի, ինչպես և մյուս սահմանային բերդերի պաշտպանության գործում»¹¹⁵:

8. ԻՍՐԱՅԵԼ ՕՐԻՆ ԵՎ ՆՐԱ ԶԱՆՔԵՐԸ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԵՎՐՈՊԱՅԻ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ

Հակոբ Զուղայեցու մահից շուրջ երկու տասնամյակ հետո Արևմտյան Եվրոպայում բուռն գործունեությամբ հանդես է գալիս իրեն իշխանական ծագում վերագրող մի հայ գործիչ՝ Խորայել Օրի անունով, որին վիճակված էր շրջադարձային դեր խաղալ հայ ազատագրական պայքարում:

Մեզ հասած թղթերի մեջ Օրին ներկայանում է որպես Հակոբ կաթողիկոսի

¹¹⁴ Sadok Baracz, Rys drielow ormianskich, Tarnopol, 1869, էջ 68.

¹¹⁵ «Կամենեց-Պոդոլսկ քաղաքի հայկական դատարանի արձանագրությունները», աշխ. Վ. Ռ. Գրիգորյանի, Երևան, 1963, էջ 36:

դիսավորության մեծ մասամբ պատժվելու ժամանակն էր իր հորը: Ըստ այդ վավերագրերի, տակավին 18—19 տարեկան պատանի Օրին, կաթողիկոսի մահից հետո անցնում է Արևմուտք, շուրջ երեք տարի ղեկավարում է Վենետիկում, ապա զբաղվում ֆրանսիական բանակի մատակարարման գործով, որոշ ժամանակ իբրև կամավոր ծառայում ֆրանսիական զուսմարտակում և գերի ընկնում նամյություն, երբ այդ քաղաքը անձնատուր եղավ անգլիացիներին (1695): Գերությունից ազատված Օրին անցնում է Հոլանդիայի Պֆալց և Հոլհան Վիլհելմ կուրֆյուրստի մոտ՝ Դյուսելդորֆ քաղաքում շուրջ տարի վարում է մատակարարման կոմիսարի պաշտոն:

Հոլանդիայի Պֆալցն այդ ժամանակ մասնակցում էր այն պատերազմին, որն Ավստրիայի գլխավորությամբ մղում էին Թուրքիայի դեմ Կենտրոնական Եվրոպայի պետությունները և Ռուսաստանը: Կուրֆյուրստը և նրա դաշնակիցները շահագրգռված էին սիրաշահելու Մերձավոր Արևելքի քրիստոնյա այն ժողովուրդներին, որոնցից օժանդակություն կարող էին ստանալ այդ պատերազմում: Օգտվելով հանգամանքից, կուրֆյուրստի հետ ունեցած իր հանդիպումների ժամանակ, Օրին նրան ներշնչում է այն միտքը, որ իրենց ազատագրության համար Իրանի և Թուրքիայի դեմ պայքարող Հայաստանն ու Վրաստանը բնական պատվար ու դաշնակից են Թուրքիայի դեմ պատերազմող Եվրոպական պետություններին և ռազմական ոչ մեծ օժանդակությամբ դժվար չի լինի կորզել Հայաստանը՝ իր օրհասն ապրող Իրանի ճանկերից և կուրֆյուրստին բաղմեցնել հայկական դահին: Սրա հետ մեկտեղ մոլեռանդ կաթոլիկ կուրֆյուրստին և նրա արքունիքում վխտացող ճիզվիտ կրոնավորներին Օրին կարողացավ հավատացնել, թե իր ազատությունը երազող հայ ժողովուրդը պատրաստ է նետվելու կաթոլիկ եկեղեցու գիրկը:

Ստուգման և ճշտման կարիք ունեցող որոշ տվյալների համաձայն, 1699 թ. դարձան Օրին պետք է ժամանած լինի հայրենիք՝ Սյունյաց աշխարհը, իր հետ բերելով Պֆալցի կուրֆյուրստի նամակները՝ ուղղված վրաց Գիորգի XI թագավորին, էջմիածնի և Գանձասարի կաթողիկոսներին, Վրաց իշխաններին և հայ մելիքներին: Նրա առաքելության նպատակն էր՝ հայտնել վերջիններիս, որ Հոլհան Վիլհելմը տրամադիր է իր ձեռքը վերցնել հայ ժողովրդի ազատագրման գործը: Ընդամենը ուշագրավ է, որ վրաց թագավորին ուղղված նամակում վերջինս անվանված է Մեծ Հայաստանի «բոլոր հայ քրիստոնյաների առաջին տեր, իշխան ու առաջնորդ» («*Omnium christianitatis Armenae potentatum Primo, Principi ac Duci.*»), որին կուրֆյուրստը խնդրում է հավաստել Օրինի միջոցով իրեն հասած տեղեկությունները՝ Հայաստանի կացության ու հայերի տրամադրությունների մասին և հաղորդել լրացուցիչ տվյալներ, որպեսզի ինքը կարողանա իր հետ խնամիրական և քաղաքական մերձավորությամբ կապված Եվրոպական ամենազոր միապետների ու իշխանների գործակցությամբ անել հնարավորը՝ նրանց (հայերի ու վրացիների) «բարի գործին» ընդառաջելու համար:

Վրաց թագավորին հասցեագրված նամակից ակներև է, որ Օրին Հայաստանը կուրֆյուրստին ներկայացրել էր որպես Վրաստանի հետ սերտորեն կապված մի երկիր, իսկ հայերի ու վրացիների ազատագրական նպատակամղումը համարել՝ վրաց իշխան Գիորգիի ընդհանուր ղեկավարությամբ ծավալվող շարժում:

Այն հանգամանքը, որ կուրֆյուրստի նամակները հասցեագրվում էին վրաց շարժման ղեկավարին, էջմիածնի և Ղափանի¹¹⁶ կաթողիկոսներին ու հայ մելիքներին, ցույց է տալիս, որ հայրենի աշխարհից վաղուց ի վեր կարված Օրիի միտքը շարունակել էր պամված մնալ նրա գիտակցության մեջ հաճող խնդիրներին ու պատկերացումներին: Իրեն հայտնի վրաց և հայ զործիշների մեջ հետագայում կատարված փոփոխություններին կամ նրանց տեղը ասպարեզ իջած նորերի տրամադրություններին Օրին անտեղյակ էր մնացել: Մինչդեռ անցել էին ավելի քան քսան տարիներ, որոնց ընթացքում նկատելի փոփոխություններ էին կատարվել երկրում, զգալապես ազդելով նաև ժամանակի հայ կյանքի և հայ սպառազորական տրամադրությունների վրա:

Խաների ու նրանց պաշտոնյաների շարաշահումները լայն ծավալ էին ստացել երկրում: Դրամով էին գնվում ու վաճառվում պետական պաշտոնները: Չարաշահման աղբյուր էին դարձել անգամ ռոճիկներ ստանալու համար ծառայողներին տրվող «բարաթներն» ու «հավալենները»: Ձեռք բերելով դրանք, վաշխառուները կրկնապատիկ և եռապատիկ չափերով էին գանձում այդ դրամները գյուղացիներից: Վերջիններիս բողոքները շուտ էին գալիս իրենց իսկ դեմ՝ առիթ գառնալով նորանոր կեղեքումների¹¹⁷: Քրիստոնյաներից գանձվող զլխահարկը կրկնապատկվել էր: 1689 թ. Նորագավթում գրված մի հիշատակարանում գրիչը գանգատվում է փողի և ամեն ինչի սղութունից: Դարավերջին Զաքարիա Սարկավազը տրտնջում էր, թե «նեղիմք և տառապիմք ազգի ազգի կեղեքմամբ և պէս պէս աւարմամբ»¹¹⁸: Գյուղի քյադխուղաները պետական հարկերը իրացնում էին՝ բացառապես բարդելով շունեությունների պարանոցին. «զի շար սովորութիւն ունէին, որ զբեռս իւրեանց ի վերայ սղքատաց շրջէին»¹¹⁹:

Հայ գյուղը նեղվում էր ոչ միայն խանական, այլև եկեղեցական վարչության շարաշահումներից: Օրիի թղթերից տեղեկանում ենք, որ Սյունյաց մելիքները 2000 քոսկ արծաթ էին վճարել Հակոբ կաթողիկոսի և նույնչափ Սղիավարի պարտքերի դիմաց: Եկեղեցու բարձր վարչությունը դարձել էր խոջանների ու զովլաթավորների կռվախնձոր և կրոնավորների պաշտոնավաճառություն մի բնագավառ, ուր ազգի եկեղեցական գործերն իսկ առաջ էին տանում փառանքի ու խաների շահագետ միջամտությամբ և նրանց ահարկու եղանակով: Ժամանակակից պատմագիրը Նահապետ կաթողիկոսի մասին գրում էր, թե նա հրապարակով կախում ու գանախոծում էր եկեղեցականներին, տուգանում, խուզում մազ ու մորուք և շղթայակապ բանտ նետելով մահվան դուռը հասցնում¹²⁰: Փաշայական վարքագիծ գործադրող այս եկեղեցականը ակնհայտորեն ընդհանուր քիչ բան ուներ Ջուղայեցու մշակութային ավատադրական ուղեգծի հետ: Ուստի, էջմիածին հասնելով, Օրին նույնիսկ շներ-

¹¹⁶ «Ղափան» կամ ըստ պարսկական աղբյուրների «Ղափանաթ» անունը XVII դարում ժամանակակից Ղափանի շրջանից ավելի ընդարձակ նշանակություն ուներ, դրա մեջ մտնում էր Զանգեզուրը և որոշ գավառներ Ղարաբաղի լեռնային շրջաններից: Ըստ այդմ Ղափանի կաթողիկոս էին անվանում Դանձասարի կաթողիկոսին:

¹¹⁷ ՏՀ՝ Ձափարիա Ազուլեցի, Օրագրություն, Երևան, 1938, էջ 43, 126, 153:

¹¹⁸ Ձափարիա Սարկավազ, II, էջ 142 և հտն.:

¹¹⁹ Աբրահամ Կրետացի, Պատմագրություն անցիցն իւրոց և Նատր-Շահին պարզից, էջմիածին, 1870, էջ 26: Այսուհետև՝ Աբրահամ Կրետացի:

¹²⁰ ՏՀ՝ Ձափարիա Սարկավազ, II, էջ 136:

կաշաքավ նրան ու նրա ձեռքը շահանհեց կուրֆյուրստի նամակը: Պիտի կարծել, որ Օրին հանդիպում չունեցավ նաև Գանձատարի կաթողիկոսի հետ, որին նա չէր հանաչում, և որի անունն իսկ հիշտ չի նշված նրա թղթերում:

Պաշտոնավաճառության ախար թափանցել էր նաև հայաբնակ վայրերի վարչական մեքենայի ներսը: Վաղուց չքացել էր հայ դյուղապետերի ժառանգական իշխանությունը: Այսպես, Նախիջևանի խանի կամ նրան ենթակա սուլթանների, հաքիմների ու աղաների միջամտությամբ Ղափանում ժառանգական մելիքները սկսում էին տեղ տալ օտարազգի պաշտոնյաներին կամ իրանական իշխանավորների նկատմամբ իրենց ստրկահաճ կամ կրոնադրուժ ախոյաններին: Լեռնահայաստանի հայ մելիքները ծանր հարվածներ էին ստացել իրանական ռազմական իշխանությունների և հատկապես Հաջի Ալիխան զորավարի ղեկավարությամբ ձեռնարկված ռազմարշավներից: Հայաստանի լեռնային շրջաններում և առանձնապես Սյունիքում դաժան բնույթ ստացած այդ արշավանքները իրագործվում էին 80—90-ական թվականներին Գիորգի XI և Արշիլ թագավորների ապստամբության հայկական արձագանքները խլացնելու կամ կանխելու նպատակով: Այս կապակցությամբ շատ ուշագրավ է, որ 1692 թ. իր հիշատակարանում, հայերի նկատմամբ իրանական ստրդարների կողմից ձեռնարկված ճնշումները նկարագրելուց հետո, Մովսես երեցը կանգ է առնում ազգամեծ ու կրոնադրուժ մի շարք սյունեցի զավաճանների վրա, որոնք կառավարական գործերին միացած ոտքի տակ էին տալիս այս կողմերի հայահոծ վայրերը՝ ահաբեկելով, ավերելով, կողոպտելով ապստամբական շարժման հետ կապ ունեցողներին կամ կասկածելիներին¹²¹: Հայ մելիքների անունից Պիպլցի կուրֆյուրստին հղած նամակում ասված է, որ այդ հատապնդումների ժամանակ մահապատժի է ենթարկվել նաև Օրինի հայերը¹²²:

Հալածանքների քաղաքականությունը իրանական իշխանության դեմ էր տրամադրում Սյունյաց երկրի և Արցախի հայ մելիքներին: Վաղեմի հայ ֆեոդալական իշխանության այս հատկորոշներն էին ահա, որ XVII դարի վերջերից սկսած ոչ միայն հեղհեռե ներգրավվում, այլև զլխավորում են լեռնահայ զանգվածների ազատագրական ճիգերը:

Օրինի ղեկուցադրում ասված է, որ 1699 թ. ապրիլին Անդեղակոթ ավանում նա հանդիպում է ունեցել տեղի և շրջակա զավառների առար մելիքների հետ: Ժամանակակից աղբյուրները վկայում են, որ հայ ազատագրական շարժման մեջ այս ժամանակ դեռ հարատևում էին հեռու անցյալից եկող այն պատկերացումները, որոնք Հայաստանի ազատագրական հույսերը կույրում էին Հոսմի պապի միջամտության և «Ֆրանկ» թագավորից ստանալիք օգնության հետ: Այսպես, շվեդացի արևելագետ Հ. Բրենները, որը նույն այդ ժամանակ համփորդում էր Հայաստանում, գրում է, որ ապավինելով հին այդ մտայնությանը, հայերը հավատում էին, թե «պիտի հառնի եվրոպական մի թագավոր, վերականգնելու նրանց հին թագավորությունը, ազատի հայերին իրենց տառապանքից և վերագործնի նրանց իրենց վաղեմի բնակավայրը: Եվրոպական այդ թագավորին, — ասում է Բրենները, — հայերը սպասում են հիմա այնպես, ինչպես հրեաները՝ Մեսիային»¹²³:

¹²¹ Տե՛ս Սշ. Հովհաննիսյան, Դրվագներ, II, էջ 308:

¹²² Տե՛ս Յոօ, Сюменне..., վավ. 5:

¹²³ Brennerus Henricus, Epitoniae commentariorum Moysis Armeni, Stokholmiae, 1723, էջ 98:

Վերադառնալով Գերմանիա, կուրֆյուրստին ներկայացված զեկուցագրում Օրին գրում է, որ Անգեղակոթում հավաքված մելիքները գրական վերաբերմունք են ցուցաբերել հերթական Մեսիայի՝ Պֆալցի կուրֆյուրստի՝ իրենց օգնության դալու պատրաստակամությանը, և նրա հետ բանակցությունները շարունակելու համար լիազորել են իրեն՝ Օրին և Մինաս վարդապետ Տիգրանյանին, հայ գրագետ մի եկեղեցականի, որը ոչ միայն պիտի դյուրացներ Օրին հետագա գործունեությունը, այլև անձնապես կուրֆյուրստի առաջ հավաստեր նրա նկատմամբ հայ մեծամեծների ունեցած վստահությունը: Մելիքների լիազորագիրը, որի լատինագիր թարգմանությունն է միայն հասել մեզ, հանձնարարում էր Օրինն որպես Պոռչյան հայ հին իշխանական տոհմի և յրիստոնեության համար նահատակված հայ մելիքների ծնունդ և որպես արժանավորագույն մեկը, որին նրանք իրենց ազատության համար սկսվելիք բանակցությունների գլուխ են նշանակում: Բացի այդ, մելիքներն այդ երկուսի ձեռքը տվին իրենց կնիքները կրող շգրված թղթեր (քարթ բլանշներ)՝ ըստ հարկի իրենց անունից դիմումներ ներկայացնելու համար:

Դյուսելդորֆում կուրֆյուրստին հանձնած զեկուցագրում Օրին միաժամանակ շարադրում է Արեւելյան Հայաստանի ազատագրման նպատակով կուրֆյուրստի նախաձեռնությամբ առաջիկա 1700 թ. մայիսին ձեռնարկվելիք ռազմարշավի իր ծրագիրը: Ռազմարշավը գլուխ պիտի գար կուրֆյուրստի՝ Հայաստանի ապագա դահակալի, և նրա դաշնակիցների՝ գերմանական Լեոպոլդ կայսրի, Հռոմի պապի և կուրֆյուրստի աներոջ՝ Թոսկանայի մեծ դուքսի համագործակցությամբ: Քանի որ եվրոպական զորքերը իրանական սահմանադուխ էին հասցվելու Լեհաստանի և Ռուսաստանի վրայով՝ ապա անհրաժեշտ էր նաև այս պետությունների հոժարակամությունը: Օրին ենթադրում էր նույնիսկ, թե ցարը պատրաստ կլինի նախքան տրամադրել՝ Վոլգայի ու Կասպից ծովի վրայով իրանական սահմանադուխ արշավող եվրոպական զորքեր փոխադրելու համար:

Իր ծրագրում Օրին հասկանալի պատճառով իջեցնում էր Իրանի դիմադրական կարողությունը և, ընդհակառակը, բարձրացնում այն օժանդակությունը, որ արշավողներին հատկացնելու էին հայերն ու վրացիները: Ներկայացնելով կուրֆյուրստին Իրանի ռազմական վիճակը, Օրին նշում էր, որ Իրանը հաղթել 5000 մարդ միայն կարող է դուրս բերել եվրոպական ազատարարներին դիմադրելու համար, քանի որ կրելով վաշկատուն բնույթ, նրա զորքերը համախմբված չեն մի վայրում, այլ իրենց հոտերով ու ողջ տնտեսությամբ տեղադրված են լեռներում: Զուրկ եվրոպական զորքերից, զենքերից ու կանոնավոր ռազմավարությունից, նրանք անկարող պիտի լինեն դիմադրություն ցույց տալ եվրոպական ազատարարներին: Գրեթե 2—3 հարյուր հազարի էր հասցնում Օրին ռազմունակ հայերի թիվը, թեև փաստորեն միայն 5000 մարտիկներով էր նրանց մասնակցությունը խոստանում Երևանի առման համար մղվելիք մարտերին: Ըստ երևույթին նրան հենց այդքան էլ խոստացել էին մելիքները, իրենց զխալնոր հույսը դնելով եվրոպական զորքերի, նրանց տեխնիկայի ու ռազմավարական արվեստի վրա: Օրին չէր թաքցնում հնարավոր այն վտանգը, որ կարող էր առաջ բերել Թուրքիայի թշնամական միջամտությունը: Սակայն միաժամանակ հավաստացնում էր, թե այդ դեպքում գերմանական զորքերից զատ հայերին ու վրացիներին օգնության կհասնեն հակա-

թուրքական կռաւիցիային մասնակցող եվրոպական մյուս պետութիւնները՝ Լեհաստանն ու Ռուսաստանը:

Այնուամենայնիւ, Օրիի պֆալցյան ծրագիրը նրա հայացքները դրսևորող կարևոր վավերագրերից մեկն է: Այդտեղ արծարծվում էին ազգային-քաղաքական գաղափարներ, որոնք Աբգար Թոխաթեցու ժամանակ հայերի գիտակցութեան մեջ հաղիվ միայն սաղմնավորվում էին: Իր ծրագրում Օրին Իրանի կացութեան մասին հանգես է բերում գովելի իրատեսութիւն, Սեֆյան ռեժիմի ներվածութեան և դրեթն նրա մոտակա անկման անխուսափելիութիւնը նախատեսելու շաւ: Ծրագրում արվում են դիտողութիւններ և արձանագրվում փաստեր, որոնք անդրադարձնում են XVII դարի վերջերին Արևելյան Հայաստանում ստեղծված իրադրութիւնը: Ակներևաբար ծրագրի հեղինակը հաշիւ էր առել այն տեղեկանքները, որ ստացել էր համաերկրացիներից և իր առաջարկութիւններով ընդառաջում էր նրանց հայացքներին ու տրամադրութիւններին: Ընդառաջելով հայ ազատագրական մտայնութեան արեւմտեւրոպական կողմնորոշմանը, նա միաժամանակ փորձում էր կամրջել հայ կղերի, մեյիքների և առևտրականների ներհակութիւնները, ակներևաբար ձգտելով զլուրացնել նրանց մտադրութիւնների իրադրծումը: Հայ ժողովրդի ազատագրման գործի համար նա նախատեսում էր նաև հայ գյուղացիներից հավաքագրելիք մարտիկների և Հայաստանի ապագա «թագավորութեան» կենտրոն երևանը գրավելու համար այդ քաղաքի հայ արհեստավորութեան գործակցութիւնը: Արևելյան Հայաստանի ազատագրման գործում նա խոսք է բացում անդամ արեւմտահայերի գործակցութեան մասին: Ծրագրում հանդիպող բազմաթիւ չափազանցումները, հեղինակի երևակայութեան ծնունդ լինելով, փաստապես ծառայում էին Պֆալցի կուրֆյուրստին ու նրա զաշնակիցներին շահագրգռելու և շլացնելու, նրանց ռազմական նախաձեռնումներն ու ներդրումներն ապահովելու նպատակին:

Փաստապես Օրիի պֆալցյան ծրագիրը կտպված էր կուրֆյուրստի ու նրա զաշնակիցների միջամտութեան անիրական հեռանկարի հետ: Ինքը՝ Օրին, առաջինն էր կամ առաջիններից մեկը, որ գիտակցեց այդ՝ տակաւին 1700 թ., երբ դերմանական կայսր Լեոպոլդ I-ի արքունիքի հետ բանակցելու համար ժամանեց Վիեննա: Այստեղ նա հավաստիացավ, որ 1699 թ. Կարլովիցում թուրքերի հետ սեպարատ հաշտութիւն կնքելուց և սպանական ժառանգութեան համար Արեւմուտքում սկսվող պատերազմի մեջ միտնվելու դեպքում Հաբսբուրգյան Ավստրիան և նրա արեւմտեւրոպական զաշնակիցները, փաստորեն ի վիճակի չպիտի լինեն զբաղվելու Հայաստանի ազատագրման խնդրով: Օրիի համար պարզվեց, որ առկա պայմաններում եվրոպական պետութիւններից միայն Ռուսաստանը կարող է իրական շահագրգռութիւն ունենալ հայերի խնդրում և գործնականապես զբաղվել դրանով:

ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԹՈՒՐԻ ԶԱՎԹԻՉՆԵՐԻ ԴԵՄ XVIII ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿՆՍՈՒՄ

1. ՀԱՅ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՊԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿՈՂԱՆՈՐՈՇՄԱՆ ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏՈՒՄԸ XVIII ԴԱՐԻ ՆՐԿՐՈՐԴ ԿՆՍՈՒՄ

1699 թ. Կարլովիցի հաշտությանից հետո թուրք-արևմտաեվրոպական պիվանագիտության մեջ կատարված շրջադարձը հայ ժողովրդի ուսուսական կողմնորոշման շարժառիթն էր միայն: Այդ կողմնորոշման պատմական արժանատիները պետք է որոնել XV—XVII դարերի ընթացքում Մոսկովյան պետության ծավալման ու հզորացման, Անդրկովկասի բնագծերին մերձենալու և XVII դարի վերջին քառորդում Թուրքիայի ու Իրանի հանդեպ նրա վարած ակտիվ քաղաքականության մեջ: Ակնբախ իրողություններ էին սրանք, որոնք Ռուսաստանի նկատմամբ պիտի ուժ տալին հայերի դրական ակնկալություններին:

Հայ-ուսական կապերի ամրացման համար նշանակալից դեր կատարեցին, մանավանդ, Սպահանի հայ առևտրական ընկերության հետ 1667 և 1672 թթ. Ռուսաստանի կնքած առևտրական պայմանագրերը:

1660 թ. Մոսկվա ժամանեց այդ ընկերության ներկայացուցիչը՝ Իրանի վարչապետի գործակալադար խոջա Զաքար Սահրատյանը: Ժամանելով Մոսկվա, խոջա Զաքարը իր հետ բերել էր ցարի պատվերով Հնդկաստանում գնված մեծագին ապրանքներ, ինչպես նաև հայ վարպետների ձեռքով պատրաստված սպասանդակուռ այն գահը, որը Կրեմլի ղինապալատի վարդերից մեկին է ներկայումս խոջա Զաքարը խնդրում էր այդ ապրանքներն ընդունել որպես նվեր՝ ի նշան հայերի և ռուսների «ի Քրիստոս եղբայրության» և ուսս միապետերի կողմից քրիստոնյա ժողովուրդներին ցուցաբերվող հովանավորության:

Փոքր-ինչ հետո, 1666 թ. իրանահայ վաճառականների մի մեծ խմբի հետ Մոսկվա ժամանեց Սպահանի հայ առևտրական ընկերության մի այլ ներկայացուցիչ՝ Գրիգոր Լուսիկենցը (ուսերեն՝ Լուսիկով), որը միաժամանակ ղյուրություններ ու արտոնություններ էր խնդրում Ռուսաստանում իրանական ապրանքներ վաճառահանելու կամ Ռուսաստանի վրայով դրանք Հոլանդիա, Շվեդիա, Գերմանիա ու Լեհաստան վաճառելու նպատակով փոխադրելու հա-

ճար: Քանի որ Լուսիկենցը Մոսկվայում հանդես էր գալիս միաժամանակ որդեհ շահի դեսպանորդ, նա պարտավորություն է ստանձնում հրաժարվել Թուրքիայի ապրանքափոխադրման մայրուղուց՝ խոստանալով Վոլգայի փրամյով կատարել իրանական ապրանքների և առաջին հերթին իրանական մետաքսի արտահանությունը: Ինքնին հասկանալի է, որ Լուսիկենցի այդ պաշարկությունն արվում էր ի պատասխան ռուսների առաջադրած պահանջի: Լուսիկենցի հայտարարությունից հետո 1667 թ. ցարական արքունիքը պայմանագիր ստորագրեց Սպահանի հայ առևտրական ընկերության հետ, որով մի շարք նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին ռուս-իրանական առևտրի համար: Պայմանագիրն իրականացնելու նպատակով ռուսները նույնիսկ հատուկ նավատորմ կառուցեցին Վոլգայի վրա՝

Ալեքսեյ Միխայլովիչ ցարին հայ խոջաների մատուցած ակոսնակուռ գուռը

Պայմանագրի իրագործումը անմիջապես լուրջ խոչընդոտների հանդիպեց: Խոչընդոտներից մեկը ռուս-իրանական առևտրի վոլգյան ճանապարհը փակող Ստեփան Ռազինի ապստամբությունն էր, մյուսը՝ ռուս մեծավաճառ առևտրականների այն առարկությունը, թե կնքված պայմանագիրը վնաս է հասցնում ցարական գանձարանին և որ դրանով իրենք զրկվում են Արևելքի և Արևմուտքի միջև միջնորդի դեր կատարելու շահույթից:

1673 թ., ռուս առևտրականներին ընդառաջելով, Մոսկվայի կառավարությունը որոշ սահմանափակումներ մտցրեց պայմանագրի մեջ, սակայն հիմնականում պայմանագիրը չկորցրեց իր նշանակությունը: Բոժոժից, մետուքսից և ուղտի բրդից զատ, Իրանից Ռուսաստան էին ներմուծվում բարձրորակ կերպասներ ու թավիշներ, քիմիա, կամկա, զարբաֆ և այլ տեսակի մետաքսե խորձվածքներ: Բացի այդ, Իրանից ստացվում էին միտկալներ, զենքեր, թամբեր, թանկագին քարեր (մարգարիտ, զմրուխտ և այլն), ներկեր և շոր մրգեր: Այդ ապրանքների մի մասն արտահանվում էր Լեհաստան, Գերմանիա, Շվեդիա և Անգլիա: Իսկ Ռուսաստանից Իրան էին ներմուծվում թանկարժեք մորթիներ, կաշի, շիթ, մահուդ, քաթան, տարբեր մետաղներ, ապակեղեն և ձկնեղեն:

Վոլգյան ճանապարհը իրանահայ խոջաներին բավականին ապահովում էր թուրքական ուղիների վտանգներից ու կեղեքումներից: Այնուամենայնիվ

¹ Տե՛ս «Армяно-русские отношения в XVII в.», т. I. Ереван, 1953, էջ 13 և հանդ.

պայմանագիրը չվերացրեց Թուրքիայի վրայով կատարվող ապրանքարտահանման գերակայությունը: Ռուս վաճառականները դանդաղում էին, որ իրանահայերը չեն կատարում Թուրքիայի առևտրական ուղուց հրաժարվելու մասին պայմանագրով նախատեսված կետը, և որ ստացվող մաքսային եկամտի մեծ մասը շարունակվում է կուտակվել Թուրքիայի գանձարանում: 1673 թ. ռուսական արքունիքին տված իր բացատրության մեջ Լուսիկենցը ցույց էր տալիս, թե ինչ հսկայական եկամուտ ունի Թուրքական պետական գանձարանը իրանական մետաքսից², Լուսիկենցի այն խոստումը, թե Իրանը իր ամբողջ արտահանությունը պիտի ուղղի դեպի Կասպի-Վոլգյան ջրուղին, անկատար էր մնում³, բանի որ խոստման կատարումը կախված չէր միայն իրանահայերի բարի կամքից, այլև Իրանի հետ առևտրական պայմանագրեր ունեցող պետությունների (նախ՝ Պորտուգալիայի և Իսպանիայի, հետագայում՝ Անգլիայի, Հոլանդիայի, իսկ ավելի ուշ նաև Ֆրանսիայի) շահախնդրություններից: Ահա թե ինչու ռուսների հետ պայմանագիր կնքելուց հետո իսկ, իրանահայ առևտրականները շարունակում էին մեծ չափով կապված լինել Թուրքական ճանապարհների հետ: Բացի դրանից, XVII դարի վերջերից ամբացավ նրանց կապը օվկիանոսային առևտրի հետ: 1688 թ. նրանք առևտրական պայմանագիր էին կնքել Հնդկաստանում գերիշխող անգլիացիների հետ, որոնք զուրկ մրցակից էին մի կողմից իրանա-ֆրանսիական, մյուս կողմից՝ ռուս-իրանական առևտրի:

Հայ առևտրական շահախնդրությունների այս մասնատումը ինքնին հասկանալի է դարձնում հայ ազատագրական շարժման նկատմամբ իրանահայ առևտրականների վերադարձ դիրքավորումը⁴: Սպահանի խոջաները տնտեսական հենակետեր չունեին հայկական բնաշխարհում: Իբրև արքունի խոջաներ, նրանք ոչ միայն իրանական արքունիքի գործակալներ էին, այլև օտար երկրներում հաճախ գլխավորապես հանձնարարություններ էին ստանձնում Իրանի արքունիքից: Ինքը՝ Լուսիկենցը, նման հանձնարարություններ ուներ շահից և իրեն պարզ հաշիվ էր տալիս այն մասին, որ ժամանել է Մոսկվա՝ համաձայնություններ կնքելու ցարի հետ ի շահ ոչ միայն Ռուսաստանի, այլև Իրանի⁵: 1667 թ. նա պատվեր ուներ Ռուսաստանից շահ Սուլեյմանին ներգրավելու քրիստոնյա պետությունների՝ Թուրքիայի դեմ կռաւիցիայի մեջ: Մեծ նշանակություն տալով հատկապես ռուսների և լեհերի դաշնակցությանը, նա համոզված էր, որ պատերազմի դեպքում Թուրքերը կապարվեն⁶: Ի դեպ, Լուսիկենցը մենակ չէր գործում Իրանը հակաթուրքական կռաւիցիային մասնակից դարձնելու հարցում: Լեհաստանի գեսպան հայազգի Բոգդան Գուրդին, որը նույնպես ելումուտ ուներ իրանական արքունիքում, գործում էր նույն ոգով: Նույնպիսի քանքեր գործադրում էին նաև հայ ունիթորները, որոնց հետ էլ կապված էր, Լուսիկենցը, հետամուտ լինելով Իրանի ու կաթոլիկ պետությունների՝ Ավստրիայի, Ֆրանսիայի, Վենետիկի, Ֆլորենցիայի, սպանական թագավորի ու Վատիկանի միջև Թուրքիայի դեմ դաշինք ստեղծելուն: Սպահանում գործող

² ЦГА, фонд 100. «Спощ. России с Арменией» (СРА), 1666—74, № 81 և 142:

³ Տե՛ս «Армяно-русские отношения в XVII в.», т. I, էջ 113 և հտն.:

⁴ Տե՛ս Աշ. Հովհաննիսյան, Դրվագներ, II, էջ 455 և հտն.:

⁵ Տե՛ս «Армяно-русские отношения в XVII в.», т. I, էջ 46 և հտն., 70 և հտն., 76 և հտն., 84 և հտն. և այլն:

⁶ ЦГА, СРА, 1666—74, № 2, Թ. 142:

Աղարիա Ջահկեցի և Անտոն Ապրակունիսեցի հայ դոմինիկյանները 1673 թ. Վենետիկի ծերակույտին հավաստիացումներ էին անում իրանի, Ռուսաստանի և Հնչաստանի հակաթուրքական կոստիցիայի մեջ մտնելու մտադրության մասին և անդամ լսել էին, որ իբր թե կրղըջբաշները և կողակները Թուրքիայի դեմ արդեն սկսել են ռազմական գործողություններ:

Ռուսաստանում Լուսիկենցի դադանի բանակցությունները կապված էին Իրանի քաղաքական շահախնդրություններին առնչված այս կարգի խնդիրների հետ: Նա մեկն էր այդ ժամանակվա հայ այն գործիչներից, որոնք հակաթուրքական կոալիցիայի մեջ նշմարում էին ինչպես Իրանի ու Ռուսաստանի, այնպես նաև ողջ «Քրիստոնեական աշխարհի» շահախնդրությունը: Այս նշանակում է, որ նրա գործունեությունը շարունակում էր կրել իր վրա XVII դարի Արևմուտքի հետ կապված հայ առևտրականների արևմտամարտական կողմնորոշման կնիքը: Մերձենալով Ռուսաստանին, Լուսիկենցը և իր գործակիցները միայն հող նախապատրաստելին XVIII դարի իրանահայ առևտրի ապագա ոռոսական վերակողմնորոշման համար:

Նույն եզրակացությանն են բերում մեզ նաև այն դիմումները, որոնք Լուսիկենցի ժամանակ բարձրագիր հայ եկեղեցականները հասցեացրում էին ռուս արքունիքին: 1671 թ., երբ Լուսիկենցը ուղևորվում էր Մոսկվա՝ ռուս կառավարության հետ նոր սլավոնագիր կնքելու, Գանձասարի Պետրոս կաթողիկոսը նրան հանձնարարեց ցարին ուղղած իր դիմումը: Դիմումի մեջ կաթողիկոսը ցարից խնդրում էր ապահովել հայ առևտրականների երթևեկը: Նույն այդ ժամանակ էջմիածնի Հակոբ կաթողիկոսը գրություն հղեց ռուս արքունիքին, ուր տրտնջում էր իրանական պաշտոնյաների հայերի վրա բարդած հարկերի ծանրությունից և հայերի նկատմամբ կիրառվող կրոնական հալածանքներից: Հակոբը աղբյուրում էր, որ իր ղեկավարների միջոցով ցարը ազդեցություն գործի իրանական արքունիքի վրա՝ հայերի վիճակը բարելավելու համար: Ահենք է, որ այս կարգի դիմումների մեջ խոսք չկար իրանահայերի քաղաքական ազատագրման մասին և տակավին չէր շուշափվում Հայաստանի ազատագրման խնդիրը, որի լուծումը, ինչպես ցույց տրվեց վերը, հայ վերնախավերը և մասնավորապես Հակոբ Ջուղայեցին շարունակում էին կապել ոչ թե հատկապես Ռուսաստանի, այլ եվրոպական պետությունների հավաքական միջամտության հետ:

Հայերի աչքում Ռուսաստանի նշանակությունը բարձրացավ, երբ 1676 թ. ռուսները ռազմական գործողությունների անցան և Զիզիրինի մոտ պարտության մատնեցին Թուրքերին: Ժամանակակից Ջաբարիա Ագուլեցու վկայությամբ, մի դատարկ բերդ վերցնելով, Թուրքերը 1685 հազար մարդ կորցրին ռուսների հետ ունեցած ճակատամարտում և «գարձան եկին Ատրանաչ, թէ թաղաւոր, թէ զօրք: Օսմանցիք այսպէս մնացին խայտառակ»⁷: Քրիստոսի խաչելությունից սկսած իրանական պաշտպանությունը, մի այլ հնդինակ հավատում էր, թե ռուս թաղավորը «արար փախստական զօսմանցիսն, և ամօթալից դողողն սուլթան Մուհամմատ դարձավ ի Կ. Պոլիս»⁸:

Ռուսաստանի նկատմամբ հայերի ակնկալություններն ավելի աճեցին 1686 թ. հետո, երբ Մոսկվան միացավ հակաթուրքական կոալիցիային, որի

⁷ Տե՛ս «Армяно-русские отношения в XVII в.», т. I, էջ 98:

⁸ Ջաբարիա Ագուլեցի, էջ 106:

⁹ Մատենադարան, ձեռագիր № 1542, էջ 557բ—558ա:

տարած հաղթանակները հաշերը վերագրում էին բրիտոնյա պետությունների համագործակցությանը¹⁰։ Ինչ խոսք, երբ Կարլովիցում Ավստրիան և իր դաշնակիցները թուրքերի հետ մասնակի հաշտություն կնքեցին, նախկին դաշնակիցներից Հայաստանի ազատագրման միակ ապովենը մնաց թուրքերի դեմ երես առ երես կանգնած Ռուսաստանը։

Տակավին իննսունական թվականների վերջերին, ուղևորվելով Արևմուտք, Պետրոս ցարը հաշտարարում էր, որ մշակութային նպատակներից զատ, իրեն զրավում է «Տիրոջ խաչի թշնամիների, թուրքաց սուլթանի, Ղրիմի խանի և բոլոր մուսուլմանական հորդանների թուլացումը»։ Հիրավի, այդ նպատակի համար նա անձնական բարեկամություն և դաշինք էր որոնում արևմտյան տիրապետողների հետ։

Կարճ շահագրգռություն հանդես բերելով արևելյան բազաբաղանության հարցերում, ցարին այդ ժամանակ զեռ չէին հետաքրքրում հայ ժողովրդի բազաբաղան լազձաները։ Հայտնի է միտչն, որ նա ես լրջորեն մտահոգված էր ուս-իրանական ասետրի խնդիրներով և այդ սահմաններում բացառիկ ուշադիր էր հայ ասետրականների նկատմամբ։ Ուշագրավ է այն, որ շնայած այդ ժամանակ արևելյան բոլոր մյուս ազգություններին ուսներն արգելում էին իրենց երկրի վրայով ասետրական կապեր հաստատել Եվրոպայի հետ, աչատհաներձ շարունակում էին բացառություն անել Սպահանի հայ ասետրական քնկերություններին, հարգելով նրանց հետ կնքած նախկին պայմանագրերը¹¹։ Հասկանալի է, որ այս հանգամանքը ամրապնդում էր հայ-ուսական ասետրական կապերը և ճանապարհ հարթում հայ ազատագրական շարժման ուսական կողմնորոշման հետագա զարգացման ուսույ։

Այս վիճակի մեջ էին հայ-ուսական փոխհարաբերությունները, երբ 1701թ. գերմանական կաչարի և Պֆալցի կուրֆյուրստի հանձնարարությամբ Իսրայել Օրին և Մինաս վարդապետը ժամանեցին Մոսկվա, եր նրանք պիտի համոզվեին, որ անհրաժեշտ է շեշտակի շրջադարձ մտցնել Հայաստանի ազատագրման մինչ այդ արգելված կողմնորոշման մեջ։

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԱՏԱԳՐՄԱՆ ՀԱՐՅԻ ՇՐՋԱԿԱՐԳԸ ԳԵՊԻ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ

1701 թ. Մոսկվայում, հայ-ուսական բանակցությունների հենց սկզբում, Օրին և Մինաս վարդապետի համար ակներև է դառնում Հայաստանի ազատագրման հարցի ուսական կողմնորոշման անհրաժեշտությունը։ Կարլովիցի դաշնագրությամբ ստեղծված իրադրության պայմաններում նրանց գիտակցության մեջ հասունանում էր այն միտքը, որ Մոսկվայում քննարկվելու է ոչ թե Պֆալցի կուրֆյուրստի և նրա դաշնակիցների զորքերը Ռուսաստանի վրայով Իրանի սահմանադուխր փոխադրելու խնդիրը, այլ հայ ժողովրդին «բաբելոնյան գերությունից» ազատելու համար Ռուսաստանի սահմանելիք նախաձեռնության հարցը։ Այդ նկատառումով էլ ուսական արքունիքին նրանք ներկայացրին Սյունիքի հայ մեկիքների ստորագրություններն ու կնիքները կրող

¹⁰ Տե՛ս նույն աեղում, էջ 479։

¹¹ Տե՛ս В. Восканян, Пого-торговый устав и договор с Армянской компанией, «Известия» АН Арм. ССР (общ. науки), 1947, № 6.

մի ուղերձ, ուր խնդիր էր ուղղված ցարին՝ իր ձեռքն առնելու Հայաստանի ազատագրման գործը¹²։ Օրին միաժամանակ մշակեց ու ռուսական արքունիքին ներկայացրեց մի շարք լրացուցիչ բացատրություններ, որոնց մեջ, ըստ էության, արժարժում էր Հայաստանի ազատագրման իր նոր, Մոսկովյան ծրագիրը¹³։

Հայաստանի ազատագրումը պիտի գլուխ բերվի ցարի ղեկավարությամբ և, հիմնականում, նրա իսկ միջոցներով։ Հարկ լինելու դեպքում, տուում է իր բացատրությունների մեջ Օրին, Եվրոպայի մյուս պետությունները մասնակցություն կունենան այդ ձևնարկման մեջ՝ ցարի տրամադրության տակ դնելով իրենց տնտեսական ուժերն ու միջոցները, իսկ դրանք կօգտագործվեն միայն այն դեպքում, եթե թուրքերը, գիմադրելով ցարին, պատերազմ հայտարարեն նրան¹⁴։

Անդրկովկասը (Կասպից ծովափը, Թիֆլիսը, Երևանը և Նախիջևանը) գրավելու համար, գրում էր Օրին, ռուսական 25 հազար կուլակ հեծյալներին և 10 հազար հետևակ զորքերին միանալու համար հանդես կգան վրաց և հայ զինված ուժերը։ Կենտրոնական Իրանի գիմադրության դեպքում, ազատարարների բանակը կովով կանցնի Արաքսը՝ Թավրիզն ու Իրանական մետաքսի հայրենիք Գիլանը գրավելու համար¹⁵։ Օրին այստեղ շոշափում էր մի հեռուկար, որը Ռուսաստանի համար սուր այժմեականություն էր ստանալու հետագայում՝ Պետրոս Մեծի պարսկական արշավանքի ժամանակ։

Իր գրությունների մեջ Օրին քանիցս վկայակոչում էր Իմերեթի նախկին թագավոր Արշիլին՝ վրաց ազատագրական շարժման վաղեմի ղեկավարին, որն, ի վերջո, ապաստան էր գտել Մոսկվայում և Օրիի պես ու նրա հետ համերաշխ Ռուսաստանի հետ էր կապում իր հայրենիքի ազատագրման հույսը¹⁶։ Օրին ենթադրում էր, որ առաջիկա արշավանքի ժամանակ ինքը և Արշիլը կփակեն Արաքսի անցքը՝ պարսիկներին հնարավորություն չեն տա՝ ամառացելու Հայաստանը և դրանով իսկ նրանք հնարավորություն չեն ունենա ռուսական զորքերին զրկելու պարենավորման հենակետից¹⁷։

Մոսկվայից Պֆալցի կուրֆյուրստին ուղղած մի նամակում Օրին գրում էր. «Վրաց իշխանը վաղուց է ճանաչում իմ ծնողներին և սիրով ու բարեհաճությամբ վերաբերում ինձ, վստահելով ամեն բանում և համերաշխ է բոլոր իմ գործողություններին»։ Ապագա համասեղ գործունեության համար նա ենթադրում էր օսմանցիների դեմ ներգրավել ոչ միայն Անդրկովկասի վրացիներին, այլև «թուրքմեններին» (իմա՝ ադրբեջանցիներին)։ Օրիի պես, ըստ երևվոյթին, Արշիլը ևս հետամուտ էր անդրկովկասյան ժողովուրդների ազատա-

¹² Հմմտ. Эзов, Сношение..., № 6 և դրա լատիներեն ու ռուսերեն հին թարգմանությունները, № 7 և 8։ Ցարին ներկայացված հայերեն ուղերձի բնությունը ցույց է տալիս, որ 1699 թ. ապրիլի 29-ին թվագրված այդ թուղթը փաստորեն խմբագրված է Օրիի և Մինաս վարդապետի կողմից, Կարլովիցի հաշտությունից հետո։ Տե՛ս այս մասին Աշոտ Հովհաննիսյանի «Հայ-ռուս օրհինտացիայի ծագման խնդիրը», էջմիածին, 1921, և «Դավադներ», 11, էջ 341։

¹³ Տե՛ս, Эзов, Сношение..., № 33, 36-37, 40—44։

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, № 79, 80-83, (1 և 2), հմմտ. նաև № 110։

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, № 65։

¹⁶ Տե՛ս «Переписка на иностранных языках грузинских царей с российскими государями 1639—1700 гг.», СПб., 1861, էջ XXV։

¹⁷ Տե՛ս Эзов, Сношение..., № 141, 145։

ղբրական ընդհանուր ճակատ ստեղծելու ուղեգծին, որն իրեն լիովին արդարացրեց Պետրոս Մեծի պարսկական արշավանքի տարիներին:

1703 թ. Օրին գեապանական պրիկազին ներկայացրեց իր ցուցումներով մշակված Հայաստանի աշխարհապարսկական բարեփոխման նա ցարի ուշադրութիւնն էր հրավիրում այն բանի վրա, որ Անդրկովկասի իրանական մասում, Երևանի

Պետրոս Մեծ

բերդից զատ, ուրիշ ամբողջուն չկար: Քիչ բերդեր կան նաև Արեւելյան Անատոլիայում, դրում էր Օրին, և ընդամենն այդ երկիրն ունի պիտավորապես հալ և հուշն բնակչություն: Թուրքերը չեն կարող գլխի չընկնել, որ Անդրկովկաս մտնելուց հետո սուաների առաջ ճանապարհ է բացվելու գեղի Կ. Պոլիս: Եթե թուրքերը փորձեն դիմադրություն ցույց տալ սուաներին, ցարը պետք է դաշինք որոնի թուրքերի մշտական թշնամի Ավստրիայի հետ¹⁸:

Անդրկովկասյան ժողովուրդներից զատ, Թուրքիայի դեմ Օրին նախատեսում էր հուշների, բրդերի, արաբների և ասորիների համատեղ պայքարը¹⁹:

Հայ պատվիրակներին հասկացրին, որ ցարը կարող կլինի իր ձեռքն առնել Հայաստանի ապստամբման դործը միայն շվեդների դեմ մղվող պատերազմի ավարտումից հետո:

Մեղ են հասել մեկիքների անունից կազմված գրություններ, որոնք 1703 թ.

¹⁸ Տե՛ս «Армяно-русские отношения в первой трети XVIII в.», т. II, ч. I, Ереван, 1964, док. № 107.

¹⁹ Տե՛ս Յոզ, Сношение..., վաղ. 98 և 100:

ներկայացված են եղել Մոսկովայի ղեսպանական պրիկապին և հաստատում են հայ մեկիքներին Օրիի արած այն հավաստիացումը, թե ցարը բարեհաճ արամազորություն է հայտնել՝ շվեդական պատերազմից հետո իր ձեռքն առնելու Հայաստանի ազատագրման գործը²⁰:

Այդ գրությունների վավերականությունը կասկածի տեղիք է տվել քննական պատմագիտությունը Կարծիք է հայտնվել, որ մեկիքների կողմից իրենց ստացած լիազորությունների վրա հիմնված, Օրին և Մինաս վարդապետը օգտագործել են նրանց կնիքները կրող մաքուր թղթեր և դրանց վրա պատասխան գրել մեկիքների անունից²¹: Քանի որ ղեսպանական ատյանը այդ թղթերը ընկալում էր որպես մեկիքներից ստացված պատասխան և Օրիի բանակցությունների ժամանակ դրանք կատարեցին իրենց նպատակադրած խնդիրը, ուստի և դրանք պետք է դիտվեն որպես այնպիսի փաստաթղթեր, որոնք լուսաբանում են հայ ազատագրական ձեռնարկումների ուստական կողմնորոշման այս բախտորոշ փաստի պատմությունը:

Աչքի առաջ ունենալով իրանական արշավանքի հեռանկարը, Պետրոս ցարը անհրաժեշտ գտավ հետախուզել Անդրկովկասի ապագա ուղղմամբ և պարզել տեղական բնակչության տրամադրությունները՝ Ռուսաստանի հանդեպ: Օրին պատրաստակամություն հայտնեց մասնակցելու հետախուզական այդ աշխատանքներին: Այդ անհրաժեշտ էր, մանավանդ, հայ մեկիքների հետ իր հանդիպումն ու կապերն ամրապնդելու համար:

Օրիի ցանկությունը ոչ միայն հավանություն գտավ ղեսպանական ատյանի կողմից, այլև նպատակահարմար համարվեց, որ Իրան ուղղվելիք առաքելությունը գլխավորի հենց ինքը՝ Օրին: Նպատակահարմար համարվեց, մանավանդ, օգտագործել գերմանացի հովանավորողների հետ նրա ունեցած առնչությունները, այդ առաքելության համար հավատարմագրեր ձևք բերելու նպատակով: Այդ անհրաժեշտ էր, որպեսզի վարագուրվեր Օրիի կապը Ռուսաստանի հետ և պատճառ չդառնար Ռուսաստանի նկատմամբ Իրանի կասկածամտության, որ սրվել էր, հատկապես, Վոլգայի վրա ռուսների ուժեղ նավաշինարարության կապակցությամբ: Ենթադրվում էր նաև, որ Օրիի արևմտյան հովանավորողները նրան կտրամադրեին սպաներ, ինժեներներ ու զինագործներ՝ Իրան ուղեկցելու և, ի վերջո, դրանով նա հնարավորություն կունենար ռուսական ապագա ուղղարշավի համար Ասորախոնում կարաբինակիրների գունդ կազմակերպելու²²: Օրիի իրանական առաքելությունը գյուրացնելու և մասնավորապես նախատեսված գնդի կազմակերպումը գլուխ բերելու նպատակով ցարը նույնիսկ կարաբինակիրների զնդապետի կոչում շնորհեց նրան:

1704 թ. գերմանական կայսրին և Պֆալցի կուրֆյուրստին հասցեագրված հանձնարարականներով Օրին ժամանեց Վիեննա: Սակայն Օրիի գերմանական հովանավորողները նպատակահարմար չգտան ռուս-շվեդական պատերազմի պայմաններում Օրոնն առ իրենց հավատարմագիրը՝ այլ հարմար նկատեցին նրա համար համապատասխան հանձնարարագրեր ստանալ Հոսմի պապից: Ըստ այդմ, Օրին պիտի մեկներ Սպահան՝ քրիստոնյաների դեմ Իրանում

²⁰ Տե՛ս նույն տեղում, վավ. 98, 100, 103, 204:

²¹ Տե՛ս Աշոտ Հովհաննիսյան, Հայ-ռուս օրինատացիայի ծագման խնդիրը և նույնի «Դրվագներ», II, էջ 523—534:

²² Տե՛ս «Армяно-русские отношения в первой трети XVIII в.», ч. I, վավ. 91, 92, 94, 1—2 հոդվածները:

սկսված հալածանքներին վերջ դնելու համար Հոսթի կողմից Իրանի շահի միջնորդությունը խնդրելու պատրվակով:

Բոլոր այս նախադրությունները, սակայն արդելք չեղան, որ երբ, 1708 թ. սկզբներին, Օրին հասավ Իրանի սահմանադրվա Շամախի քաղաքը, Երան դիմավորեին ոչ թե սրպես ուստական հանձնարարականով պաշտպանված պապական լեզատի, այլ՝ սրպես պապական հավատարմագրով ծառայած ուստական դեսպանի: Ահա թե ինչու Իրանում նրան առավել մեծ թշնամանքով դիմավորեցին հենց տեղում գործող լատին միսիոներները և մասնավորապես առևտրական արտոնագրեր ստանալու համար Իրանի հետ բանակցությունների մեջ մտած կաթոլիկ Ֆրանսիայի դեսպանորդը: Վերջինիս հետ կապված շրջաններում խմորվեցին զրույցներ, թե ուստական ծառայության զնգապետ Օրին ծագում է հայ արքաների սերնդից և մտադրություն ունի ուստ թագավորի օգնությամբ վերականգնել իր նախնիների թագավորությունը: Եղան նույնիսկ կարծիքներ, թե նա ինքն իսկ այն մարդն է, որին ենթադրվում է բազմեցնել հայկական գահին: Որպես ապացույց մատնանշվում էր, թե այդ մասին նույնիսկ փակագիր վկայություն կա նրա «Խարայել Օրի» անվան մեջ, ուր դժվար է նշմարել ֆրանսերեն «il sera roi» («նա թագավոր կլինի») անագրամը²³: Նման հերյուրանք հեղհեղոյները նպատակ ունեին խափանել Օրիի առաքելությունը, թեև, փաստորեն, բարձրացված ազմուկը միայն սաստկացրեց նախապաշարումներով բռնված շահ Սուլթան-Հուսեյնի տարակուսանքը, երկյուղ առաջացնելով նրա մեջ, թե Օրիի ձեռնառնայն վերադարձը կարող է վայրացնել ցարին: Շահի այդ երկյուղն էլ հենց արագացրեց «պապական դեսպանի» մեկնումը Շամախուց՝ Սպահան:

Իրանի մայրաքաղաքում Օրիի մուտքը կատարվեց պատշաճ հանդիսավորությամբ: Եվ թեպետ նրա բանակցությունների անմիջական արդյունքը աննշան եղավ, սակայն Օրիի երկամյա դեղերումը Իրանում և Անդրկովկասում մեծապես ծառայեց նրա բուն նպատակին: Ռուսական ծառայության հայազգի զնգապետի շքեղ դեսպանությունը արտակարգ տպավորություն թողեց Օրիի հայրենակիցների և առաջին հերթին «ազգր» ներկայացնող վերնախավերի՝ հայ եկեղեցականների, մելիքների և վաճառականների վրա, նրանց ակնկալող հայացքը ավելի որոշակիորեն շրջելով դեպի Ռուսաստան:

Սպահան ուղևորվելիս և Սպահանից վերադառնալիս, Օրին հանդիպումներ ունեցավ հայոց ընդհանրական կաթողիկոսի՝ Ալեքսանդր Զուղայեցու հետ: Այդ առումով ցարին հասցեագրած նամակում վերջինս հավաստում էր, որ Օրիի իրանական դեսպանությունը «համընդհանուր հիացմունք առաջացրեց» և որ հայազգի դեսպանը մեծ խնդություն ու հրճվանք պատճառեց իրեն՝ կաթողիկոսին, հավաստիացնելով հայ ազգի նկատմամբ ցարի տածած սիրտ մասին²⁴: Այնուամենայնիվ հայ եկեղեցու վեհապետը շրջահայացորեն զգուշացավ Ռուսաստանի նկատմամբ քաղաքական համակրանքի որևէ պատասխանատու հայտարարությունից: Նա խուսափեց Ռուսաստանի քաղաքական հովանավորություն մասին որևէ ակնարկից անգամ, վարքագիծ, որ հատկանշական էր Ալեքսանդր կաթողիկոսի հաջորդների համար ևս, որոնք լավագույն դեպքում իրենց գրությունների մեջ սահմանափակվում էին ցարի «բարենպաստի զործերին» ծառայելու մասին մշուշապատ ակնարկներով միայն:

²³ Krusinski, Tragica vertentis belli persici historia, Leopoli, 1740, էջ 262:

²⁴ Տե՛ս «Армяно-русские отношения в первой трети XVIII в.», ч. 1, վավ. 155:

Այս բնթացքում տեղի ունեցավ նաև Օրիի հանդիպումը Գանձասարի նստի կաթողիկոսի հետ: Սերված լինելով հաշենի հինավուրց իշխանների տոհմից, Եսայի կաթողիկոսն արտահայտում էր ոչ միայն հայ բարձր եկեղեցականության, այլև Արցախի հայ մելիքների մեծ մասի արամադրությունները: Ղարաբաղի բեկլարբեկությունը սերտ կապեր ուներ ոչ միայն հայկական ողջ լեռնաստանի, այլև Կասպիական ծովեզրի՝ մետաքսառատ Շամախու, Գանձակի և մերձակա այլ հայաշատ վայրերի հետ: Գանձասարի հոգևոր պետերը վրաց ղեկավար շրջանների հետ եւ լավ հարաբերությունների մեջ էին: Մոսկվայի, Աստրախանի և բովանդակ Հարավային Ռուսաստանի ու Ռեդախնայի հայ եկեղեցական համայնքները Գանձասարի կաթողիկոսությունը ենթարկելու նպատակին հետամուտ՝ Եսային քաղաքական շեշտված հակում ուներ դեպի Ռուսաստանը: Հայ իշխող դասի ներկայացուցիչների մեջ առաջիններից մեկն էր նա, որ ի վերջո դիմաշրջվեց դեպի Օրիի մոսկովյան ծրագիրը և հետագայում հանդես եկավ որպես այդ ծրագրի կենսագործման եռանդուն պրոպագանդող և կազմակերպիչ:

Ընկերաճառով Օրիին, 1710 թ. Եսայի կաթողիկոսը պատրաստություն տեսավ երկու եպիսկոպոսների հետ մեկնելու Մոսկվա, ներկայանալու ցարին՝ իր ու իր երկրի բաղձանքները նրան հայտնելու համար:

Որոշ հիմքեր կան ասելու, որ Սպահանից վերադառնալիս, Օրին եղած օլիախ լինի նաև Գանձակում և հանդիպում ունեցած Ղարաբաղի հայ ղեկավարների հետ: Այս բանի վկայությունն է հիշյալ վայրերի մի շարք հայ եկեղեցական և աշխարհական գործիչների 1721 թ. նամակը՝ հասցեագրված Պետրոս I-ին: Նամակը ստորագրողները վկայում են, որ Օրին տեղեկացել է իրենց երկրի բոլոր ելումուտների, ճանապարհների, մետաքսի արտադրության և իրանական զորաբանակի մասին: Եսայի կաթողիկոսից ու Ղարաբաղի չորս վանահայրերից զատ, այդ նամակի տակ կան Զրաբերդի Մելիք-Եսայու և զանձակեցի ու զափանցի երեք «պատվավոր քաղաքացիների» ստորագրություններ²⁵:

Իրանում ղեզերելու ժամանակամիջոցին, Օրին տեղեկություններ էր հավաքում նաև Թուրքիայի սաղմական ուժերի ու հնարավորությունների մասին: Մոսկվա հղած իր տեղեկագրերում անդրադառնում էր Ռուսաստանի և Թուրքիայի զինաբախման հեռանկարներին: Իր տեղեկագրերից մեկում նա գրում է, որ Կ. Պոլսին մոտենալու առավել կարճ ճանապարհն անցնում է Փոքր Ասիայի ցամաքային մատույցներով: Օրիին ակներևաբար հայտնի էին Պետրոս I-ին մտորումները՝ Թուրքիայի ավերակների վրայով Կ. Պոլիս մտնելու մասին, որոնցից ցարը հրաժարվեց, հավանորեն, միայն Պրուտի արշավանքի անհաջող ելքից հետո (1711): Օրիին առավելապես մտահոգում էին այն արգելքները, որոնք կարող էր ստեղծել Թուրքիան՝ ռուսների իրան արշավելու դեպքում: Նա նախատեսում էր Թուրքիայի կովկասյան գործակալների՝ Դուդրատանի ֆեոդալների դիմադրությունը: Հնարավոր այդ դիմադրության դեմ Օրին խորհում էր Շիրվանում քաղաքական հակադիմադրություն ստեղծելու մասին: Այդ նպատակով է, որ նա անհրաժեշտ համարեց հանդիպում ունենալ և բարեկամություն հաստատել Շիրվանի տեղական ղեկավարների հետ: Առանձնապես

²⁵ Տե՛ս «Армяно-русские отношения в первой трети XVIII в.», ч. 1, վավ. 161:

բարեկամացավ Ղուբայի խանի հետ, չափը շինույելով նրան Ռուսաստանի կողմը թեքելու նիզարադ նախահանգստի մոտ, ինչպես հետագայում տեղեկացնում էր Մինաս վարդապետը, Օրին կամուրջի հիմք դրեց, ուր նույնիսկ ամրացրեց ռուսական դինամիշը: Խանի հաճությամբ տեղական գեներալից երկուսի տրանքում հարմար աեղ ընտրեց՝ ապագայում այդտեղ քաղաք կառուցելու, ի նշան «ցարի և շահի բարեկամության»²⁶:

Հայ քաղաքական նշանավոր գործչի այս հոգսերի ու գործողությունների մեջ դժվար չէ նշմարել իր ժողովրդի ազատագրական շարժումը ազգային մեկուսացման փախուղուց դուրս բերելու բացառիկ շրջանկատ ու հեռահայաց ձգտումը: Նրա նախատեսումներն ու վարքագիծը լիակատար արդարացում գտան հետագայում՝ XVIII դարի 20-ական թվականներին, Անդրկովկասյան ժողովուրդների ազատագրական շարժման ժամանակ:

Մոսկվա հղած իր տեղեկագրում Օրին չէր շարադրել Իրանում ու Անդրկովկասում արած իր դիտողությունների և եզրակացությունների մանրամասն գեկուցագիրը: Ըստ երևույթին, այդ բանը նա կատարելու էր Մոսկվա վերադառնալուց հետո: Սակայն անակնկալ մահը (1711 թ. սեպտեմբեր) նրան միջոց չտվեց իրագործելու այդ մտադրությունը:

Օրինի սկսած գործը շարունակեցին նրան գործակցող Մինաս վարդապետը և մանավանդ հայ մեխիքների ու յուզբաշինների քաղաքական գլխավոր խորհրդատուն ու ղեկավարը՝ Ստայի կաթողիկոսը: 1718 թ. Պետրոս ցարին հղած իր նամակում Ստային գրում էր, որ հայ մեխիքների, յուզբաշինների ու նրանց ստորադրյալների հետ մեկտեղ կամենում է գտնվել ցարի հովանու ներքո և պատրաստ է իր ժառանգությունները մատուցելու նրան, հենց որ վերջինս իր պորբերով մտնելու լինի Անդրկովկասի սահմանները: Այդ օրվա հետ էր կապում Ստային հայ ժողովրդի ազատագրման հեռանկարը²⁷:

Օրին և իր գործակիցների ուղենշող գործունեությունը պատմականորեն բախտորոշ գործողությունների վերածվեց միայն 1720-ական թվականներին:

Անդրկովկասի ժողովուրդների պատմության շրջադարձային այս պահին միայն դեպի Ռուսաստան կողմնորոշվող հայ ազատագրական շարժումը ղինված պայքարի բնույթ ստացավ: Այն իր մեջ ներգրավեց ոչ միայն շարժումը կազմակերպող ու ղեկավարող հայ հասարակական վերնախավերին, այլև ժողովրդի լայն զանգվածներին, ի տարբերություն դրան նախորդող ժամանակաշրջանի, երբ հայ ազատագրական շարժման ռուսական կողմնորոշումը գտնվում էր սոսկ գաղափարական խմորման ու նախապատրաստման շրջանում, երբ շարժումը համակել էր առանձին գործիչների միտքը, սակայն լայն արձագանք չէր գտել ժողովրդական զանգվածներում: XVIII դարի 20-ական թվականները մի ժամանակաշրջան էին, երբ Հայաստանի ազատագրմանը նախանձախնդիր գործիչները, ահով պաշարված, հույժ գաղտնապահություն էին բանեցնում, երբ հարկ էր լինում բացահայտելու իրենց նպատակամղումները: Պատահական չէ, որ դեսպան Վոլինսկուն տված իր մի հրահանգում ցարը առանձնապես կամենում էր տեղեկանալ՝ «կան արդյոք նշանավոր մարդիկ հայ ազնվականների և վաճառականների մեջ և ինչպես են նրանք վերաբեր-

²⁶ Նույն տեղում, վավ. 308, 2—3-րդ կետերը:

²⁷ Նույն տեղում, վավ. 156:

վում գեպի ցարական մեծությունը»²⁸։ Կամ Օրիի գործակից Մինաս վարդապետին հղելով Անդրկովկաս, ռուսական կառավարությունը նրա միջոցով գեպան Վոլինսկին ուղղած հրահանգում պատվիրում էր՝ «տեղեկություններ հավաքել հայ ժողովրդի մասին, իրազեկ գտնալ նրա թվաքանակին և ուժին, պարզել, թե որ շափով է նա հսկված ցարական մեծության հոգմը»²⁹։ Ակներև է, որ ինչպես Օրիի իրանական ղեկավարացության, այնպես էլ նրա գործակցի՝ գեպի Անդրկովկաս ձեռնարկած ուղևորության ժամանակ տակավին հարկ կար նոր ի նորոճշակու և հավաստիանալու հայ ժողովրդի իրական վիճակի, նրա քաղաքական հեռանկարներին, գեպի Ռուսաստան հոգմնորոշվելու տրամադրության մասին։

3. ՊԵՏՐՈՍ ՄԵԾԻ ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԵՎ ԱՆԻԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒԲԴՆԵՐԻ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐՓՈՒՄՆԵՐԸ

XVII դարի վերջին տասնամյակներում Իրանին ենթակա ժողովուրդների ծանր կացությունը հաջորդ դարի սկզբներին վերածվում էր քաղաքական տագնապի։ Կենտրոնական իշխանության տկարացումը, տեղերում սաստկացող համայնականություններն ու բռնությունները հպատակ ժողովուրդների մեջ ոչ միայն խոր անբավականություն էին սերմանում, այլև անկախություն նվաճելու համար պայքարի բռնն տրամադրություններ զարթնեցնում։

Հպատակների զժգոհություններով և միջցեղային ու միջֆեոդալական ներհակություններով պառակտված Սեֆյան Իրանի տարբեր ծայրերում խմորվում էին և բռնկվում տեղական ցեղապետների ու ֆեոդալների զինված ապստամբություններ։ Առևտրական պայմանագիր կնքելու նպատակով 1715—1717 թթ. Իրանում գեղերոզ ռուսական ղեկավար Վոլինսկին գրում էր. պարսիկները «ի վիճակի չեն պաշտպանվելու ոչ միայն թշնամիներից, այլև իրենց ապագա ապստամբներից և սակավ են այն վայրերը, ուր չեն ծագել ապստամբություններ»։ Նույն երևույթն է նկատի ունեցել նաև XVIII դարի հայ պատմիչներից մեկը, երբ գրել է, թե շահի ծառաները և ծառայակիցները թագավորացել էին և թագավորը ծառա դարձել՝ կրելով միայն թագավորի անունը³⁰։

1715 թ. արաբները գրավել էին Պարսից ծոցի կղզիները։ Նույն տարում սևեցին ապստամբել իրանական քրդերը։ 1719 թ. սրանք գրավեցին Համադանը և սպառնում էին Սպահանին։ 1717 թ. Մուղանի գաշտում գլուխ էին բարձրացրել Շահսեան կոչվող թրքախոս ցեղերը։ 1719 թ. ոտքի ելած ուլբեկները ապստամբում էին Խորասանի կողմերը։

Նույն այդ տարիներին սպառնալից ծավալ էին ստանում լեզգիների ապստակությունները։ Տակավին 1712 թ. լեզգիներին գլխավորող Սուրխաջ խանի և Հաջի Դավութի հեծյալները հարձակվեցին ու ավարի ենթարկեցին Շամախու և նրա շրջակայքի գյուղերը՝ սպանելով 300 ռուս առևտրականների և կողոպտելով միլիոնների արժեք ունեցող նրանց ապրանքապահաստները։ Թեպետ տեղական խաները ճնշեցին լեզգիների այս հարձակումները, սակայն 1719 թ. նրանք կրկնեցին իրենց «շափղունը», այժմ արդեն ոչ միայն ապրան-

²⁸ С. Соловьев, История России с древнейших времен, М., 1868, т. XVIII, т. 28;

²⁹ Эзов, Сношение..., վաղ. 204;

³⁰ Տե՛ս Խաչատուր Զոդպեյեցի, էջ 226;

բառառ Շամախին ավարի տալու, այլև 1717 թ. Իրանի հետ դեսպան Վելին-սկու կնքած առևտրական պայմանագիրը և Անդրկովկասում աճող ոռոսական սպեկուլյացիաները ոչնչացնելու վճռականությունը:

Ինչպես XVII դարում Սպահանի հույ առևտրական ընկերության հետ վա-րած բանակցությունների ընթացքում, այնպես էլ իրանական պետության հետ ոռոսական դեսպանի ունեցած հանդիպումների ժամանակ, Ռուսաստանը հե-տամուտ էր իրանական մետաքսի ամբողջ արտահանությունը Թուրքիայի ցա-մաքային ճանապարհներից շրջելու Դնեպրի, Կասպից ծովի և Վոլգայի ջրուղին: Այդ նպատակի իրագործումը հրամայական դարձավ, երբ Հյուսիսային պա-տերազմը մոտեցավ իր ավարտին և կարելի էր այլևս չկասկածել, որ Բալթիկ ծովի արևելյան ափերի կարևոր տեղամասը դառնալու է Ռուսաստանի սեփա-կանություն՝ առևտրական հանգույցի դեր տալով Իրանից Արևմուտք անցնող ճանապարհին:

Սակայն այդ ցանկությունը հանդիպում էր Իրանի և, մանավանդ, Թուր-քիայի դիմադրությանը: Լեզգիների քանիցս կրկնվող հարձակումները ձեռ-նարկվում էին հենց Թուրքիայի սադրանքով: 1720 թ. լեզգի հրոսակախմբերը Սուրխայի առաջնորդությամբ ավերեցին Լոռվա դուռերն ու ավանները, ջար-դեր կատարեցին և մեծաքանակ գերիներով ու ավարով վերադարձան Դաղըս-տան: 1721 թ. օգոստոսի 15-ին նրանք խուժեցին Շամախի, կոտորեցին 4—5 հազար շիա բնակչություն և կողոպտեցին ոռոս առևտրականներին: Անդրկով-կասի 30 հազարի հասնող խանական զորքերը անկարող եղան զսպելու Թուր-քիայի հրահանգներով գործող լեզգի ֆեոդալներին:

Նույն տարվա աշնանն ու հաջորդ գարնանը լեզգի ասպատակիչները եր-կիցս մտան Քուռ, Արաքս, Թարթառ, Խաչեն և Կարկառ գետահովիտների հա-յաշատ շրջանները, կողոպուտի և գերեվարության ենթարկելով բնակչությանը: Վարանդայի Մելիք-Բաղիրը միայն հարուստ նվերների գնով կողոպտիչներից ազատեց իր գավառը: 1722 թ. գարնանը լեզգիները Մուղանի կողմից մտան Դիվալի գավառը և ասպատակեցին Խաչենը: Նրանց դիմադրեց միայն Զրա-բերդը, որի պաշտպանությունը իրենց ձեռքն էին առել Շամախուց ժամանած երիտասարդ մարտիկների ջոկատները՝ Ավանի, Շրուանի, Շահինի և Սարու-խանի ղեկավարությամբ: Զինված դիմադրության հանդիպելով Զրաբերդում, լեռնյի ասպատակիչներն ստիպված եղան Քուռի վրայով նահանջել դեպի Դա-ղըստանի լեռները:

Ի պատասխան Շամախում կատարված դեպքերի, 1721 թ. Պետրոս Մեծը որոշեց մեկընդմիջտ ղենքի ուժով լուծել իրանական մետաքսի արտահանու-թյան խնդիրը: Այս բանն անհրաժեշտ էր, քանի որ օսմանյան Թուրքիան օգ-տագործելով Իրանի ծանր դրությունը, իրեն հայտարարում էր Անդրկովկասի և Ասորպատականի «օրինավոր ժառանգորդը», սպառնալով զինակալել Սեֆ-յանների տիրադրված երկրամասերը:

Տակավին իր դեսպանության ժամանակ Վոլինսկին էլ գտնում էր, որ հարը կարող է իր կողմը գրավել Պարսկաստանի ժողովուրդներին, միայն ղեն-քի միջոցով, ինչպիսին էր այժմ նույն Պետրոս ցարի կարծիքը:

1722 թ. օգոստոսին ոռոսական զորքերը մտան Դերբենդ և պատրաստ-վում էին շարունակել արշավանքը՝ Իրանի Կասպյան ամբողջ ծովեզերքը գրավելու նպատակով: Հայերն ու վրացիները ցնծությամբ ընկալեցին ոռոսա-կան արշավանքի լուրը: Հիրավի, տակավին արշավանքից առաջ էր Պետրոս

ցարը բանակցությունների մեջ մտել հայ և վրացի ներկայացուցիչների հետ, խոստանալով կազմակերպել հայ-վրացական պետություն՝ Ռուսաստանի հովանու ներքո³¹։ Վրաստան ուղարկված իշխան Տուրկեստանովի միջոցով նա Վախթանգին առաջարկում էր՝ իր զորքերով առաջ շարժվել Կասպից ծովեզրի ուղղությամբ՝ Դերբենդի և Բաքվի միջև գտնված որևէ վայրում ուսական զորքերի հետ հանդիպելու համար։ Ցարը միաժամանակ զգուշացնում էր Վախթանգին, որ պետք չէ վաղաժամ արթնացնել Թուրքիայի կասկածամտությունը և չպետք է թույլ տալ, որ Թուրքիան խոչընդոտներ հարուցի այդ «աստվածահաճո գործի դեմ»³²։ Իհարկե սխալ կլիներ ենթադրել, թե ցարը առաջ էր քաշում հայ-վրացական թագավորության գաղափարը, ելնելով հայ և վրաց ժողովուրդների ինքնորոշման ձգտումներից։ Նա ընդառաջում էր հայ և վրաց ղեկավարների «ազատագրման» գաղափարին, որչափ դա կարող էր նպաստել Կասպիականի ավազանում Ռուսաստանի ամրանալուն։

Վախթանգի հետ կապված հայ գործիչներին հայտնի էր Պետրոսի ծրագիրը, և նրանք հոժարամիտ էին դրան։ 1722 թ. դարնանը և ամռանը Գանձակում և Թիֆլիսում Եսայի կաթողիկոսը հանդիպումներ է ունենում Վախթանգի հետ, գործուն մասնակցություն բերելով հայ-վրացական ղինակցությանը։ Նրանց գործունեությունն աչքի առաջ ունենր Թիֆլիսի հայոց վիճակավոր Մինաս Փարվեզյանը, երբ 1722 թ. դեկտեմբերին Վախթանգի մասին գրում էր. «Հաւաքեաց զմնացեալ և զցրուեալ աղգս հայոց և ի տեղիս տեղիս ամրացոյց և խնամարկեաց և եդ պահապան յամենայն ուրեք ի վերայ նոցա»³³։ Անդրրկովկասի սահմանները պաշտպանելու և այդ ուղղությամբ միջոցառումներ մշակելու համար Վախթանգը ուներ նաև Իրանի լիազորությունները, քանի որ Թավրիզ ապավինած գահազրկված շահ Թահմազ II-ը նրան էր նշանակել Անդրկովկասում գտնվող իրանական բանակի ընդհանուր ղորահրամանատար և նրան էր հանձնարարել Դաղստանի հարձակումներին դիմադրավելու գործը։ Այս մասին տեղեկացնելով Պետրոսին, Վախթանգը միաժամանակ հայտնում էր, որ մտադիր է Գանձակում կենտրոնացած իր զինված ուժերը միավորել իրանական զորքերի հետ, ռազմական գործողություններ սկսել լեզգիների դեմ՝ սպասելով ցարի կարգադրությանը³⁴։

Հայ և վրաց ռազմական ուժերի և նրանց ղեկավարների հանդիպումը տեղի ունեցավ Գանձակի մոտ՝ Զուլակ գյուղում, 1722 թ. սեպտեմբերի 22-ին։ Վախթանգի 30-հազարանոց բանակը այդ օրը ողջագուրվում էր Գանձասարի Եսայի կաթողիկոսի 10 հազարանոց «ընտիր և սպառազեն» հայ զինվորության հետ³⁵։ Տեսարանը հանդիսավոր էր ու բացառիկ։ Ողջույնի հրացանածգուլյունից որոտում ու թնդում էր Զուլակը։ Վառուդի փոշխառն ծխից կայծակնափայլ ամպն այնպես էր փակել արեգակի շողերը, որ եզրայրաբար հանդիպման ելած հայ և վրաց զորքերը հազիվ էին նշմարում միմյանց։ Հայ և վրաց

³¹ Տե՛ս В. И. Лысцов, Персидский поход Петра I, 1722—23 гг., 1951, էջ 190 և հաճ., 216 և հաճ.։

³² «Армяно-русские отношения в первой трети XVIII в.», ч. II, վավ. 165։

³³ Эзов, Сношение..., էջ 336։

³⁴ Տե՛ս «Переписка на иностранных языках грузинских царей», էջ 139 և հաճ.։

³⁵ Տե՛ս Եսայի կաթողիկոս—Հասան Զալալյան, Պատմութիւն կամ յիշատակ ինչ-ինչ անցից՝ դիպելոց յաշխարհին Ազոտանից, Շուշի, 1839, էջ 58 և հաճ., 342։ Այսուհետև՝ Եսայի կաթողիկոս։

մարտիկներին Վախթանգը ավետում էր քրիստոնյաների փրկության ժամանակի մերձեցումը³⁶։

Չուլակում համախմբված զորքերը սրտատրոփ սպասում էին ուստական զորքերի Շամախի մտնելուն և պատրաստվում հսկումբեր ածախ սկզբներին համաձայնեցված վայրում հանդիպել հյուսիսից արշավող աղատարարների հետ։

Սակայն Գանձակի մոտերքում երկու ամիս դեղերելուց հետո, նույնմբերին միայն լուր ստացվեց ուստական արշավանքի ընդհատման և Պետրոսի Աստրախան վերադառնալու մասին։ Ցարին զիմափորելու պատրաստված հայ-վրացական զորքերը զխիկոր ցրվեցին տները։

Պարզվեց, որ արշավանքի հենց սկզբին Կասպից ծովնորին ուսները հանդիպել էին զորքերի փոխադրման, պարենավորման և բժշկա-սանիտարական սպասարկման մեծ ղժվարությունների։ Մովամերձ շրջանների ճահճոտները ուստական բանակից մարդկային ահավոր զոհեր էին խլել։ Բացի այդ, հասկանալի դարձավ, որ առանց թուրքերի հետ պատերազմելու հնարավոր չլիտի լինե՞ր տիրանալ լեզգիների զրաված Շիրվանին ու առաջ շարժվել հայ-վրացական ուժերին միանալու համար։ Պարզվում էր նաև, որ երկարատև շվեդական պատերազմից նոր ելած Ռուսաստանի համար դյուրին չէր այդ պատերազմը։ Այն էլ մի պետություն ղեմ, որի թիկունքում կանգնած էին Անգլիան և Ֆրանսիան, և որոնք Ռուսաստանին ներհակող իրենց գաղութատիրական շահերն ունեին թե՛ Իրանում և թե՛ Քուրդիստանում։

Լուր առնելով Ռուսաստանի և Վրաստանի միջև հաստատված կապերի մասին, շահ Թահմազ II-ը Վախթանգին մեղադրեց պետական դավաճանություն մեջ և 1722 թ. վերջերին հրամանով նրան զրկեց Քարթլիի վալիի ու իրանական զորահրամանատարի իրավունքներից։ Շահն այդ պաշտոնները հանձնեց նրա հակառակորդին՝ Կախեթի Կոստանդին թագավորին, որը հայտնի է նաև Մուհամադկուլի խան մուսուլմանական աշխույժ։ Զորահրամանատարության հետ մեկտեղ վերջինիս հանձնեց նաև Երևանի, Գանձակի ու Ղարաբաղի բեկլարբեկությունները։ 1722 թ. վերջերից զինաբախման մեջ մտնելով Վախթանգի հետ, 1723 թ. մայիսին Մուհամադկուլի խանը զրավեց Թիֆլիսը և քաղաքի դռները լայնորեն բացեց օգնության հրավիրված լեզգի ավարապետների առջև³⁷։ Թողնելով Վրաստանի մայրաքաղաքը, Վախթանգն ստիպված եղավ անցնել Ռուսաստան։

Նախապես Պետրոսը հակված էր այն մտքին, թե Վրաստանի և Հայաստանի անկախության կամ ինքնուրույնացման հարցը հնարավոր է վճռել խաղաղ բանակցությունների միջոցով, բայց պարզվեց, որ դա ևս իրագործելի չէ։ 1723 թ. ամռան սկզբներին թուրքերը մտան Թիֆլիս և գահընկեց հայտարարեցին Վախթանգին։

Վերադառնալով Աստրախան, ցարը հույս ուներ, թե հաջորդ տարում՝ զրավելով Բաքուն և ամրանալով Կասպիականի ափերին, ռազմական գործողություններ կսկսի՝ Շամախին, Գանձակը, Թիֆլիսը, Երևանը զրավելու և հայ-վրացական թագավորության ծրագիրը զուխ բերելու համար։ Սակայն պարզ-

³⁶ Տե՛ս «Переписка на иностранных языках грузинских царей», էջ 139 և հտն.։

³⁷ Տե՛ս Նալի կարողիկոս, էջ 64 և հտն.։

վեց, որ նրա նախադժոժները անիրագործելի էին անդամ Բաքուն գրավելուց հետո:

Տեհական շեղով նաև Կոստանդինի իշխանությունը Թիֆլիսում: Թուրք նվաճողները շտապեցին քաղաքից վտարել Վախթանգին՝ զորավար դարձած Թիֆլիսի հայ «քաղաքամարտիկ զորականներին» և այն հայ մոբալարներին՝ «որք զհոգիս և զորդիս, զինչս և զանձինս եղեալ էին ի վերայ նորա (Վախթանգի) յօժար սրտի»³⁸: Իրենց վերապահելով զինվորական իշխանությունը՝ թուրքերը քաղաքի վարչությունը հանձնեցին Վախթանգի մահմեդականացած Բախուր որդուն՝ Շահնավադին: Մահմադիւլի խանը իրանական բեկլարբեկի պաշտոնով ամրացավ Գանձակում, հենվեց Գանձակի, Բորչալուի և Ղազախ-Շամշադիների խաների վրա, իր շուրջը ուժեր կուտակեց և նախապատրաստվեց դիմադրելու թուրքերին: Հավատարիմ մնալով իրանական կողմնորոշմանը, նա հետամուտ եղավ թուրքերի դեմ դիմադրություն կազմակերպողներին միավորելու քաղաքականությանը³⁹:

Դժվար չէ պատկերացնել այն վիճակը, որին 1723 թ. զատադարձված էր լեռներում մեկուսացած հայ զինվորությունը: Վախթանգի անկումով փլվել էր հայ-վրացական այն զինակցությունը, որի վրա հենված նրանք հարկ էին հաշ-վրացական թագավորությունն ստեղծելու հեռանկարին: Վախթանգի պարտությունից հետո այդ գաղափարի իրագործումը հանվեց օրակարգից: Հայերը նորից բնկած էին մեկուսացման օղակի մեջ: Նրանք պաշարված էին իրանական և թուրքական ուժերի կողմից: Սակայն, այս վիճակում իսկ, լիակատար հուսահատության շմտանվելով, նրանք լարում էին իրենց ամբողջ կարողությունը՝ երկրի ինքնապաշտպանությունն ապահովելու համար:

4. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՂՆԱՆՆԵՐԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԵՄ ԵՎ ԳԱՆՁԱԿԻ 1724 ԹՎԱԿԱՆԻ ՀԱՅ-ԱՎԻՐԵՋԱՆԱԿԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ

Սեֆյանների դեմ բարձրացրած շարժումների ծավալումը և Իրանի շուրջը սրված միջադեպին իրավիճակը մեծ բարդություններ էին առաջացնում անգլիկոսական ժողովուրդների կյանքում: Խոշոր փոփոխություններ եղան մասնավորապես լեռնային Հայաստանում: Գահավիժող անցքերի բերումով Անդրկովկասի գավառներում և, հատկապես, Սյունյաց ու Արցախի լեռնային շրջաններում ռազմական ու վարչական մեքենայի քայքայումը խիստ հարված էր հասցրել Իրանի հեղինակությանը: Այդ գավառների վարչական ղեկին ու ինքնապաշտպանությունը, փաստորեն, անցել էր տեղական բնիկ կառավարիչների՝ մելիքների ու յուզբաշինների, տանուտերերի ու բյադխուղանների ձեռքը:

Դարասկզբին Ղարաբաղի հայաբնակ մեծ գյուղերը 100—150 թուման (այսինքն՝ 1000—1500 ոսկի ուրլի), իսկ փոքրերը 30—40 թուման (300—400 ոսկի ուրլի) հարկ էին վճարում Իրանին⁴⁰: Մոտավորապես նույնը պիտի եղած լինի նաև Ղափանում: Իրանական վարիչների չքացումը հարկային թե-

³⁸ Նսալի կարողիկոս, էջ 64 և հտն.:

³⁹ Տե՛ս «Ժամանակագրություն Պետրոս զի Սարգիս Գիլանենցի» («Կոտայկ», Թիֆլիս, 1863, էջ 200 և հտն.) և Նսալի կարողիկոս, էջ 62 և հտն.:

⁴⁰ Տե՛ս Նսալի կարողիկոս, էջ 19 և հտն.:

թևակոխում էր բերում տեղաբնակչությանը. միաժամանակ բարձրանում էր մահալների գլուխ կանգնած մելիքների ու յուզբաշինների նշանակությունը: Նրանց ազատագրական ձգտումները ոչ միայն հանվում էին հայ գյուղացիների վրա, այլև կենդանի մղումներ ստանում նրանցից:

1720-ական թվականների սկզբներին լեզգիների ձեռնարկած հարձակումների կապակցությամբ Ղարաբաղի և Ղափանի մահալներում տեղի էր ունենում ինքնապաշտպանական ժողովրդական ջոկատների համախմբում: 1721—1722 թթ. ինքնապաշտպանության գործը տարերայնորեն վեր է ածվում իրանական իշխանության դեմ ուղղված ժողովրդա-ազատագրական շարժման՝ դործնականապես հանգելով իրանական հարկահանների ու պաշտոնատերերի դործառնությունները տեղացիներին փոխանցելուն: *Իշխանության այս փոխանցումը ուժի մեջ մտավ և հարատևեց 1721 թվականից մինչև 1727 թվականը*: Հատկանշական է, որ 1726 թ., երբ Ղարաբաղի լեռնային շրջանները խուժած թուրքերը պահանջում էին նախընթաց հինգ տարիների ապառքը, նրանց զիմադրող զափանցիներն այրում էին հարկային հին պահանջագրերը⁴¹: Շարժման ղեկավարները ժամանակին այս երևույթի մեջ նշմարում էին հայոց ազգային հանգամ իշխանության «նոր նորոգում»⁴²:

«Նոր նորոգված» հայկական ինքնավարության տեղական մարմիններն իրենց ուժերը լարում էին լեռնահայաստանում իրանական իշխանության մնացուկները վերացնելու համար: 1722 թ. Բարդաչի (Գյուլիստանի), Զրարերդի և Գանձակի հայ գլխավոր ուժերը ջանքեր էին դրոժ դնում պաշտպանելու լեռնային Ղարաբաղի մատույցները և փակելու Գանձակի ու Թիֆլիսի ճանապարհները ազդեցականապես այն ֆեոդալների առաջ, որոնք հարկեր էին պահանջում նրանցից կամ հարկահանության պատրվակով ավերում ու թալանում էին հայկական մահալների գյուղերը: Նման ղինարախումներ տեղի էին ունենում նաև հարևան շրջաններում: 1723 թ. հոկտեմբերին Գիդակի մահալում, Հադրութ գյուղի մոտ, հայկական գլխավոր ջոկատները խանական հեծյալների հետ ունեցան զինարախում, որի ժամանակ վերջիններս կորցրին 2000 մարդ⁴³:

Հայկական լեռնաշխարհի ինքնապաշտպանության հանգրվանները տեղական բերդերն ու բնական ամրություններն էին, որոնք ժամանակակից զրադրությունների մեջ սղնախներ են կոչվում: Օտար այդ բառով Ղարաբաղի լեռնային գավառներում նշվում էին թաքստյան կամ զիմադրության լեռնային պատնեշներն ու բերդերը: XVIII դարի 20-ական թվականներին Ղարաբաղում կային մելիքական հինգ իշխանություններ, որոնք ռազմա-քաղաքական առումով համախմբված էին նույնքան պաշտպանողական հանգրվանների կամ սղնախների շուրջը⁴⁴: Ռուսերեն գրադրությունների մեջ «սղնախ» տերմինը

⁴¹ Հ.մ.տ. Ա. Աբրահամյան, Մի և չ Անդրկովկասի ժողովուրդների և հայ-առևան հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1953, էջ 131, նաև «Ընտիր պատմություն Դավիթ բեկին», Վաղարշապատ, 1871, էջ 56:

⁴² Տե՛ս Նսայի կայրողիկոս, էջ 58: «Армяно-русские отношения в первой трети XVIII в.», т. I, ч. II, վաճ. 169:

⁴³ «Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века», т. II, ч. I, վաճ. 194 և 195:

⁴⁴ Ղարաբաղի «խամսայի» կամ հինգ մելիքությունների վարչա-քաղաքական և կալվածական իրավունքների մասին տե՛ս Ֆ. Պողոսյանի «Խամսայի մելիքների իրավունքների և պարտականությունների մասին» հոդվածը. «Բաները Հայաստանի արխիվներին», 1966, № 1, էջ 197—208:

հաճախ իմաստավորվում էր «հայկական հավաքույթ» (армянское собрание) հասկացողությամբ, դրա տակ նկատի ունենալով համապատասխան սղնախներում համախմբված հայ ռազմա-քաղաքական միավորումները:

Քսանական թվականների սկզբներին Ղարաբաղի այս հինգ միավորումներից առաջինն ընդգրկում էր Քուրակ-շայ և Թարթառ գետերի հովիտներով սահմանագծված Գյուլիստանի և Զրաբերդի մահալները, ռազմա-քաղաքական կենտրոններ ունենալով Գյուլիստանի բերդը և Երիցմանկանց վանքը: Երկրորդը՝ Խաչեն և Բալլուշայ գետերով սահմանագծվող Խաչենի մահալը, կենտրոն ունենալով Գանձասարի վանքը: Երրորդը Բալլուշայ գետից մինչև Դիզափայտի լեռնաշղթան ընկնող Վարանդայի մահալի մի մասը՝ Սովատեղ-Ավետարանոց կենտրոնով: Չորրորդ միավորման մեջ մտնում էր Վարանդայի մահալի մյուս մասը՝ կենտրոն ունենալով Շօշ կամ Փարազլուխ կոչված սղնախը, իսկ հինգերորդը՝ Դիզակի միավորումն էր, Տոզ կենտրոնով և Քիրս լեռան սղնախով:

Սղնախներ կային նաև լեռնահայաստանի մյուս մահալներում՝ Ղափանում, Լոռիում, Գեղարքունիքում և Քոլանիում: Սակայն դրանց մասին տեղեկություններ գրեթե չեն պահպանվել:

Սղնախների մարտական կորիզը կազմում էին հայ մելիքների ռազմական մանր ջոկատները, որոնք իրանական տիրապետության օրոք հսկում էին մելիքներին ենթակա գյուղերի ներքին կարգապահությանը և հարկ եղած դեպքում զինական պարտավորություններ կատարում: Երեանում, Գանձակում և Շամախիում զորահավաքին ու ջոկատների ղեկավարմանը մասնակցում էին բաղաբարենակ հայ երիտասարդության ներկայացուցիչներ: Այսպես, 1720 թ. սկզբներին Ղարաբաղի սղնախներում կազմակերպական և ռազմական գործունեությամբ համբավ ստացան «շիրվանցի տղերքը», այսինքն՝ Շամախու խանական զորքերի մեջ ծառայող հայ զինվորականները: Դրանցից մեկին էր Ավան յուզբաշին, որը Ղարաբաղ էր անցել դեռ 1717 թ. և անուն հանել սըղնախների ռազմական հետադա մարտերի ժամանակ:

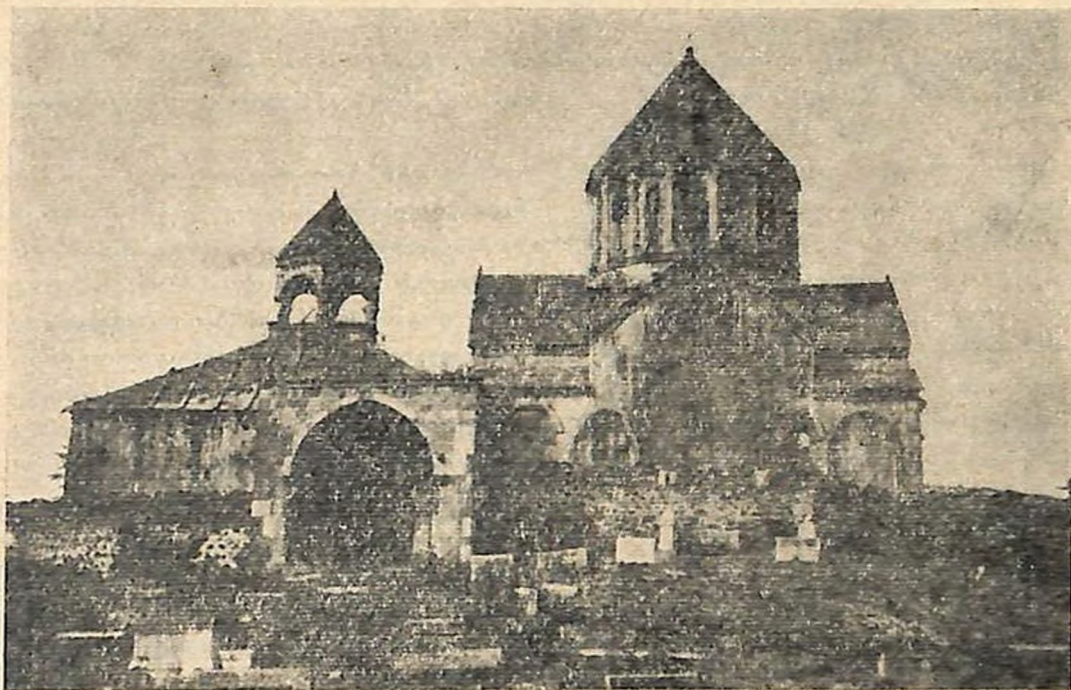
Կարիքի դեպքում հայ մարտիկները համախմբվում էին սղնախներում, ուստի և հայ զորքերի ու զինապարտների թվաքանակը մի քանի հազարից երբեմն հասնում էր երեք-չորս տասնյակ հազարի, իրենց շարքերում հաշվելով 30 հազար ձիավոր և 10 հազար հետևակ զինապարտ:

Զինապարտների մի մասը կոչվում էր չախմախի հրացաններով կամ ատրճանակներով: Զենքի վարպետներն օդտադործում էին տեղում արգյունահանվող աննշան քանակի երկաթը, սղինձը, արճիճը, արծաթը և դործի դնում տեղում եղած վառոդ պատրաստելու պարագաները՝ աղբորակ և ծծումբ: Հրացաններ շինող վարպետներ կային, սակայն չկային թնդանոթի վարպետներ: Այսպիսով երկրի բնական ամրություններին, մարտիկները կարողանում էին դիմադրել հարձակվող թշնամուն, բայց տեապես դիմանալ թնդանոթային կրակին և, մանավանդ, հակահարձակման անցնել թնդանոթածիզների դեմ՝ բնավ անկարող էին: Այդ իսկ պատճառով հայկական սղնախներն ի վիճակի չէին խոշոր մասշտաբի հարձակողական գործողություններ ծավալել⁴⁵:

Անկատար սպառազինությունից զատ, սղնախների ինքնապաշտպանու-

⁴⁵ Տե՛ս «Армяно-русские отношения в первой трети XVIII в.», т. II, ч. I, л. XLV և հան.:

թյունը մեծապես աուժում էր նաև ներքին հակամարտություններից: Հայերի հետ կապ պահպանելու համար Պետրոս Մեծի կողմից հղված էլշի (պատգամարեր) Իվան Կարապետը, հանդամանորեն ծանոթանալով սղոտխների իրողությունները, գրում էր, թե տեղական հայ գյուղատնտերն իրենց հպատակների հետ վարվում էին գրեթե այնպես, ինչպես «սանօրեն»՝ ձնշողներն ու զուփուները: Նրանցից ամեն մեկն իշխում էր մի կամ երկու գյուղի և դրանց հատույթներն ուտում իր 10 կամ 20 ձեռնավորների միջոցով: Ոչ մեկը նրանցից չէր ճանաչում մյուսի հեղինակությունը և նրանց մեջ չկար մեկը, որ միավորեր ու գլխավորեր բոլորին, եթե ոչ հօգուտ ժողովրդի, գեթ ի շահ հայ իշխող դասի հավաքականության¹⁶: Հայ վարիչների հոռի անհնաշանդության մասին դանդաղում էր նաև Գանձասարի Եսայի կաթողիկոսը, որի հորդորներն անգամ նրանք արհամարհում էին հաճախ:

Վանձուտաշի վանքը

XVII դարի վերջերից Սեֆյան իրանում հասունացող քաղաքական տաղ-նապին ուղեկցող միջֆեոդալական և միջբնդային արշավնահեղ բախումներն ու պարբերաբար կրկնվող ավարառումները եկամտի սովորական աղբյուր էին նաև տեղաբնակչության հաշվին սնվող հայ մեկիքների ու նրանց զինված ջոկատների համար: Տիրող դասի համար սոսկապատկանները («չափոլուններ») եկամտի մշտական աղբյուր էին: 1722 թ. մայիսին լեզգիների զեմ գանձակեցիներին օգնության հասնող վրաց զորքերն անգամ վարձատրվում էին սաղմական տվարի հաշվին՝ քաղաքի շրջակա գավառների մահմեդական և քրիստոնյա բնակչությանը թալանելով: Ինքը՝ Վաթիվանզն իսկ, 25 հազար

¹⁶ Տե՛ս «Армяно-русские отношения в первой трети XVIII в.», ч. II, վավ. 204—210:

ոչխար և 9 հազար արջառ ստացավ զորքի ավարից՝ իրեն համնող «տասնորդի» հաշվին⁴⁷։

Ամենից շատ աչա իրավիճակից սուլժում էին տեղական զջուղացիները։ որոնց մասին Պետրոս Մեծի էլշին հավաստիացնում է, թե զիշեր ցերեկ աղսթում էին, որ լինեը մեկը՝ ցաբի հրամանով սլաոմեր զանցառուներին և զինված ուծի օգնությամբ օրենք ու կարգ սահմաներ աչս երկրում⁴⁸։

1720-ական թվականներին Անդրկովկասում ստեղծված նոր պայմանների հետևանքով հաչ կյանքում ասպարեկ եկան իրսնահաչ առևտրական միջավայրից ելած մի շարք գործիշներ, որոնք ախտիվորեն կապվեցին հաչ աղատազրական շարժման հետ և միաչն ուստական կողմնորոշման մեջ տեսան հաչ ժողովրդի փրկությունը։ Նորատիպ աչղ գործիշներից էին Պետրոս Մեծի կողմից հղված Իվան Կարապետը, հաչկական Լսկադրոն կաղմակերպող և զեկավարող Պետրոս դի Սարգիս Գիլանենցն ու իր գործակիցները, Վախթանգ թաղավորի զիվանագիտական հանձնարարությունները կատարող Ղուղանեց ֓արսաղան բեկը և իր մերձավորները։ Նորատիպ աչս գործիշների մեջ տաովել արզաստվոր եղտվ Իվան Կարապետի կատարած աշխատանքը։

1724 թ. սկզբին Պետրոս Մեծի հաչ ժողովրդին ուղղած կաչսերական հրովարտակը Ղարաբաղ հասցեելով, Իվան Կարապետը հաղորդեց, որ ցարը, ընդառաչելով հաչ մեծամեծերի զիմումներին, իր հովանու տակ է առնում հաչերին և ցանկանում է նրանց աղատել անօրենների լծից։ Յարը միաժամտնակ հաչանում էր, որ զա հնարավոր կղառնա միաչն Կասպից ծովկրին ուսաների աժրանալուց հետո։ Մինչ աչղ անհրաժեշտ է, որ հաչերը զիմանան ստեղծված զժվարություններին։ Եթե իրանցիների հետ զժաված զեկավարների համար վտանգավոր է տեղում մնալը, ցարը հոժար է նրանց զաղթավաչը հատկացնել Կասպիականի ափերին։ Բնակչությունը սլխար հանգիստ մնա տեղում, մինչև որ ցարը հողա նրա աղատության մասին⁴⁹։

Աչս խոստումներից խանդավառ, սղնախների զեկավորները շարունակեցին երկրի ինքնաղաշտպանությունը՝ միշտ հետեելով Իվան Կարապետի խորհրդին։ Նրա առաջարկի համաձաչն սղնախները համախոստակոն զիմումներ հղեցին Պետրոս Մեծին՝ խնդրելով իր հովանու տակ առնել իրենց և պաշտպանել «անօրենների» սրից։ Միտանության հորդորելով նրանց զեկավարներին, էլշին հրահանգում էր վերջ գնել ներհակություններին և միավորել զիմաղրության կոտորակված ուծերը։ Նա եռանդուն գործունեություն ծավալեց նաև՝ երկրում կարգ ու հանգստություն հաստատելու համար։

1724 թ. աժուանը Իվան Կարապետը կտղ հաստատեց նաև Ղափանի զիմաղրական շարժման զեկավարների հետ։ Ղարաբաղի սղնախների ուծերով նա օղնության հաստվ զափանցիներին, նրանց ևս հուսաղրելով Թուսաստանի հովանավորության խոստումով։

Ղարաբաղի ու Ղափանի սղնախներից և Մուղանի շահսեաններից զտա, թուրքական աղմատիալության վտանգին ենթակա Անդրկովկասչան մարզերի մեծ մասը հավատարիմ էր մնացել Իրանին։ Թուրքիաչի կողմից Անդրկովկասին սղառնացող վտանգի զեմ Իվան Կարապետը հետամուտ էր համախմբել,

⁴⁷ ՏԵ՛ս նաչի կարողիկս, էջ 51 և հտն.։

⁴⁸ ՏԵ՛ս «Армяно-русские отношения в первой трети XVIII в.», т. II, վաղ. 219։

⁴⁹ ՏԵ՛ս նուչն տեղում, վաղ. 185, 186։

քաղաքական գործակցություն ստեղծել և մարտական ընդհանուր ձախտ հարգարել հայկական սղնախների, վրացական և ադրբեջանական զինական ուժերի, ինչպես նաև Իրանի անդրկովկասյան ֆեոդալների միջև: Կասկած չկա, որ Իվան Կարապետի ուղեգիրը բխում էր Ռուսաստանի քաղաքականությունից: Մտաբերենք, թեև ուղ, որ իրանական արշավանքը ձևնարկելիս ցարը ոչ միայն պատերազմ չհայտարարեց Իրանին, այլև պատրաստակամություն հայտնեց պաշտպանելու շահին նրա դեմ ապստամբած լեզգիներից:

Այս շխանդարեց, սակայն, որ ցարը հայ-վրացական թագավորություն ստեղծելու ծրագիր մշակեր, նույն շահի դեմ ապստամբություն բարձրացնելու պատրաստ Վախթանգ թագավորի ղեկավարությամբ: 1723 թ. ամռանը, Գիլանը գրաված գեներալ Լեաշովի միջոցով, նա փորձում էր անդամ կապվել շահի դեմ ապստամբած աֆղանների ղեկավար Միր Մահմուդի հետ, պատրաստակամություն հայտնելով Իրանի դահակալ ճանաչելու նրան, եթե միայն հրաժարվեր սուլթանի հետ կապվելու և Թուրքիային հպատակություն հայտնելու մտքից⁵⁰: Ցարական քաղաքականության գլխավոր խնդիրը Իրանի պաշտպանությունը չէր, այլ Թուրքիայի դեմ պայքարի ընդհանուր ձախտ ստեղծելու խնդիրը: Այս քաղաքականությունը հասկանալի կդառնա, եթե հաշվի առնենք թուրքերի հարձակման հարաճուն վտանգը Անդրկովկասում:

Մտնելով Թիֆլիս, թուրքերը պատրաստվում էին գրավել Երևանը և ռազմակալել ամբողջ Անդրկովկասը: Այս իրադրության մեջ Պետրոս ցարը որոշեց վերջ դնել Անդրկովկասում ծավալվող հակաիրանական շարժմանը և սրգեյրել Անդրկովկասյան ժողովուրդների և Իրանի միջև հակաթուրքական դիմադրություն կազմակերպելու ուղեգիր:

Ահա թե ինչու ժամանելով Ղարաբաղ, Իվան Կարապետը Ղարաբաղի և Գանձակի «մուսուլման» բնակչությանը կոչ արեց համաձայնություն կնքել Ղարաբաղի «քրիստոնյաների» հետ: Պետրոս ցարը, տալով է նրա կոչի մեջ, բարյացակամ է Ղարաբաղի մուսուլմանության հանդեպ և բարեհաճ «շահի ազգի» (իմա՝ իրանցիների) նկատմամբ, որ ինքը՝ Իվան Կարապետը, ժամանել է հայերին հաշտեցնելու նրանց մուսուլման իշխանավորների հետ: Մի այլ գրության մեջ նա հաղորդում էր, որ երկիրը (իմա՝ Անդրկովկասը) թուրքական 60—70-հազարանոց բանակի հարձակումից պաշտպանելու համար, ինքը սղնախների կողմից լիազորություն ունի հպատակություն հայտնելու Գանձակի խանական իշխանությանը, ինչպես նաև նրանց հայտնելու սղնախների պատրաստակամությունը՝ վերջ տալու եղած դժուրություններին⁵¹:

Անդրկովկասի ադրբեջանական բնակչությունը չէր մոռացել թուրքերի հին արշավանքները և նրանց դաժան տիրապետության ժամանակները: Նրան հուշում էր, մանավանդ, լեզգիների շարժման ժամանակ Դաղստանի լեռնաբնակ սյունիների անհանգուրժելի քաղաքականությունը շիաների նկատմամբ: Ահա թե ինչու ադրբեջանցի շիաները մեծ թշնամանքով էին տրամադրված օսմանցիների նվաճողական նկրտումների հանդեպ և պատրաստ էին իրենց զենքով պաշտպանել դավանակից Իրանի խանական իշխանությունը: Այդ

⁵⁰ *ՏԵՍ II. Г. Бутков*, Материалы по новой истории Кавказа с 1722 по 1803 гг., СПб., 1869, т. I, к. 44 և հմն.

⁵¹ *ՏԵՍ* «Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века», т. II, ч. II, Վալ. 235:

նպատակով թուրքերին դիմադրելու համար նրանք պատրաստ էին ձևեր մեկնել վրացիներին և հաշերին:

1723 թ. ամռանը, միանալով Կախեթի Կոստանդին թագավորի կամ որ միևնույնն է Գանձակի բեկլարբեկի՝ Մուհամադկուլի խանի զորամասերի հետ, Գանձակի ադրբեջանցի և հայ բնակչության ղինված ուժերը 18—20 օր հերոսաբար դիմադրեցին Թիֆլիսից իրենց քաղաքի վրա արշավող Իբրահիմ փաշայի բանակին: Թուրքական զորքը պարտություն կրեց և նահանջի գիմեց, Գանձակի պատերի տակ թողնելով հազարավոր սպանվածներ և վրացական և ադրբեջանական զորամասերից զատ, Գանձակի պաշտպանությանը մասնակցում էին նաև հայ մերձավոր սղնախների մարտական ուժերը: 1723 թ. օգոստոսին վերջիններս դիմադրում էին նաև լեզգիների առաջնորդ Հաջի Դավուդբեկին, երբ սա ջանում էր անցնել Քուսը՝ Գանձակի վրա հարձակում գործելու և թուրքերի հետ միանալու համար⁵²:

Գանձակի պատերի տակ տեղական ժողովրդի տաքած փայլուն աչք հաղթանակը մի ամբողջ տարով հետաձգեց թուրքերի հարձակումը Երևանի վրա: Միաժամանակ այն նոխապատրաստեց իրանական իշխանությունների, իրանական կողմնորոշում ունեցող վրաց ու ադրբեջանական ֆեոդալների և հայկական սղնախների միջև 1724 թ. մարտի 24-ի Գանձակի պայմանագրի կնքումը: Շահ Թահմաս II-ի ներկայացուցիչների, Ռուստամանը ներկայացնող էլլի Իվան Կարապետի և Գանձակի բեկլարբեկի Մուհամադկուլի խանի մասնակցությամբ ու միջնորդությամբ կնքված այդ պայմանագիրը վավերացրում էր, փաստորեն, այն համագործակցության, որ իրականացավ 1723 թ. ամռանը, Գանձակի ու մերձակա շրջանների մուսուլման և քրիստոնյա բնակչության համատեղ դիմադրությամբ:

Գանձակի պայմանագրում համաձայնություն կայացավ իրանական կողմ նորոշում ունեցող Գանձակի խանության զաջար իշխանավորների և նրանց հպատակվելու պատրաստակամություն հայտնող սղնախների հայ բնակչության ղեկավարների միջև: Վերջիններս պարտավորվում էին հրաժարվել Գանձակ քաղաքի «արբարների» (կալվածատերերի) և մյուս շիա մուսուլմանների դեմ իրենց ունեցած ապստամբական դիրքորոշումից և խոստանում օգնության դալ քաղաքի ազդաբնակչությանը՝ թուրքերի կողմից հարձակում լինելու դեպքում: Գանձակի կառավարիչները, կալվածատերերը, մուսուլմանական ղինված երիտասարդությունն ու քաղաքացիներն մյուս հատվածները փոխադարձաբար խոստանում էին՝ մեղադարտ ճանաչել ու պատժել զաջարներին կամ քաղաքացիներին, եթե նրանք փորձեն կողոպտել սղնախներն ու Ղարաբաղի քրիստոնյաներին կամ օգնության չզան նրանց թուրքերից պաշտպանելու համար:

Գանձակի պայմանագիրը ժողովուրդների համագործակցության տիրական ֆեոդալական վավերագիր էր: Այն կնքվում էր Իրանի հետ կապված և հակաթուրքական կողմնորոշում ունեցող Գանձակի մուսուլման կառավարիչների ու կալվածատերերի և նրանց հայ վասալների ու հպատակների միջև: Միաժամանակ այդ պայմանագիրը նորից ճշտում էր ու ամրապնդում իրանական կողմնորոշում ունեցող Գանձակի բեկլարբեկի Մուհամադկուլի խանի,

⁵² Նույն տեղում, վավ. 190, հմմտ. նաև 1723 թ. օգոստոսին Անտոն Բահանայի գրած նամակը, նույն տեղում, վավ. 188:

կամ որ միևնույնն է՝ Կախեթի Կոստանդին թագավորի գլխավորած վրացիների հակաթուրքական զորքավորումը: Ի դեպ, ուշագրավ է, որ նույն՝ 1724 թ. Պետրոս Մեծին ուղղած իր նամակում Մուհամադիսլի խանը ցարին խնդրում էր օգնության գալ Իրանի տիրապետության տակ գտնված և իր բեկլարբեկությանը ենթակա Անդրկովկասի հայաբնակ և վրացաբնակ մարզերին⁵³:

Այսպիսով, համաձայն Գանձակի պայմանագրի, Ռուսաստանի հովանուն ստացվինոդ ու Իրանի ազդեցությանը ենթարկված Անդրկովկասյան երեք ժողովուրդների ներկայացուցիչները որոշում են միավորել իրենց ուժերը, երկրամասի վրա կախված գլխավոր վտանգը՝ թուրքական հարձակումը վտնելու համար:

Գանձակի պայմանագրի ստորագրումից հետո, հայերի դիմագրական պաշարը շրջվելով թուրքական ափսիվացող հարձակումների դեմ՝ կորցնում է իր հակաիրանական բնույթը: Գանձակի մուսուլմաններն ու Ղարաբաղի սղնախները 200 հոգուց բաղկացած պատվիրակություն են հղում շահ Թահ-մադի մոտ՝ առկեկացնելու ստորագրված պայմանագրի մասին: Շահի մոտ պատվիրակություն գնաց նաև Դավիթ-Յեկի ղեկավարությամբ թուրքերի դեմ պաշարող զափանցիների կողմից: Պատվիրակները վերադարձան Ղարաբաղի և Ղափանի սղնախների ղեկավարներին շահի հղած խաղաթներով: Սակայն, սա իրանական լծի դեմ մղված պաշարի ժամանակավոր զինազադատ էր, որը կորցնելու էր իր ուժը թուրքական զինակալումը Անդրկովկասում վերջնապես:

5. ՌՈՒՍ-ԹՈՒՐԳԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ ԵՎ ԵՐԵՎԱՆԻ ՌԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՍՂՆԱԽՆԵՐԻ ՀԵՐՈՍՈՄԱՐՏԸ ԹՈՒՐԳԱԿԱՆ ԶԻՆԱՎԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ

Հաշվի առնելով թուրքերի դեմ պատերազմելու դժվարությունը, 1724 թվականի հուլիսի 12-ին Կ. Պոլսում ուսուները պայմանագիր կնքեցին սուլթանական կառավարության հետ: Այդ պայմանագրով թուրքերը ճանաչեցին Ռուսաստանի տիրապետությունը՝ Դերբենդից մինչև Մալադարան բնկած Կասպից ծովի առափնյա շրջաններում: Փոխադարձաբար ուսուները ճանաչեցին թուրքերի իրավունքները Իրանի անդրկովկասյան տիրույթների նկատմամբ, ներառյալ Թիֆլիս, Գանձակ, Նախիջևան բաղաքները, Ղարաբաղի ու Ղափանի մարզերը, ինչպես նաև նրանց տիրապետությունը Արդեբիլ-Թավրիզ գծից դեպի հյուսիս և Թավրիզ-Քերմանշահ գծից դեպի արևմուտք բնկած իրանական հողերի վրա:

Անդրկովկասյան ժողովուրդների համար կարի ծանր աշւ պայմանագրի ստորագրումից հետո, թուրք հրամանատարությունը կոչ ուղղեց իրեն հաակացված երկրամասում զենք բարձրացրած բնակչությանը՝ վաչր գնել զենքերը և հպատակվել սուլթանի իշխանությանը: Սակայն, տպավիճակով իրենց ուժին և տակավին կառչելով Ռուսաստանից սպասվող օգնության տևար հույսից, Անդրկովկասի որոշ վաչրերում շարունակվեց պաշարը թուրք զավթիչների դեմ:

Թուրք հրամանատարության առաջնահերթ խնդիրն էր՝ վերացնել Ռու-

⁵³ Տե՛ս «Переписка на иностранных языках грузинских царей», էջ 168 և «Армяно-русские отношения в первой трети XVIII в.», ч. II, վավ. 244:

սաստանի և Թուրքիայի արանքում խցկված հայկական սեպը⁵⁴։ Այդ խնդիրը լուծելու համար թուրքերը պիտի տիրանային Երևանի բերդին և հատկապես բնակին նրա շրջակայքի հայ բնակչությանը, որը պատրաստվում էր գեներալ զիմադրել գավթիչներին։

Իր արամագրության տակ ունենալով Կարսի բերդի հարչուրավոր խնդանոթները, 1724 թ. հունիսին Արիֆ Ահմեդ փաշան Գյումրիի վրայով մտավ Արարատյան դաշտ և պատրաստվեց պաշարել Երևանը։ Այդ նպատակով Սուրմալուի, Շորապչալի և Ասպարանի շրջանների շուրջ երեք հարյուր «անհուսալի» գյուղերի բնակիչներ քվեեցին Թուրքիայի խորքերը։ Տասնչափ հազարավոր շարքառ աշխատավորներ դատապարտվեցին թուրքական դաժան ստրկության⁵⁵։

Անցնելով Չոբսը, 1724 թ. օգոստոսին թուրքերը գրավեցին Նախիջևանն ու Օրդուբադը, ապա թափանցեցին Գողթն, իսկ հետագայում գրավեցին Համադանը, որից հետո համակենտրոնացրին իրենց ուժերը՝ Երևանն ու Բավրի-դը գրավելու համար⁵⁶։

Երևանի հերոսական պաշտպանությունը հայ ժողովրդի աչք ժամանակաշրջանի պատմության ամենանշանավոր դրվագներից մեկն է։ Քաղաքի պաշարումը սկսվեց հունիսի 7-ին և տևեց երեք ամիս։ Թուրքական զորքերի թվաքանակը քաղաքի տակ 30—35 հազարի էր հասնում։ Նրանց զիմադրողները Երևանի բնակչությանն էր և շրջակա գյուղացիները, որոնց բնագհանուր թիվը թուրք աղբյուրները 5000 մարդ են նշում, հայկական աղբյուրները՝ կրկնակին։ Մուհամադլուլի խանի ղեկավարությամբ բերդի պաշտպանությանը մասնակցում էին Գանձակից և Լոռուց բերված զինված ուժերը։ Ական զնելով բերդապարսպին, թշնամին խոռոչներ առաջացրեց նրա մեջ և քանիցս մեծ ուժերով գրոհեց քաղաքի վրա։ Սակայն ամեն անգամ քաղաքն անձնավիրաբար պաշտպանող հայ երիտասարդների հերոսությանն ու արշան զնով թշնամին ետ էր շարտվում՝ կրելով մեծ կորուստներ⁵⁷։ Թշնամու շարքերից շատ զոհեր էին խլում ոչ միայն հայերի գնդակները, այլև Արարատյան դաշտում տարածված ամառային ջերմախորը։ Չզիմանալով դժվարություններին, թուրք զինվորները սկսեցին դժգոհել, սակայն կռվողների նորանոր լրացումներով թուրքերը խելդոմ էին հոգնած աշկյառների տրատունջները։ Դրան զուգահեռ, պաշարված քաղաքում սրվում էր պարենի և զինամթերքի կարիքը, որը հարկադրեց Երևանի Մեհրաբի խանին՝ քաղաքը հանձնելու բանակցություններ սկսել թշնամու հետ։

Սեպտեմբերի 26-ին պաշարված քաղաքը անձնատուր եղավ։ Խուժելով արնաքամ եղած քաղաքը, իրենց վայրագ սովորությամբ, թուրքերը գերեվարեցին բազմաթիվ կանանց ու երեխաների։ Այնուամենայնիվ բիշ չեղավ նաև

⁵⁴ Տե՛ս «Армяно-русские отношения в первой трети XVIII в.», т. II, ч. II, վավ. 315, էջ 249, 250։

⁵⁵ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրները...», հատ. I, էջ 155 և հտն.։

⁵⁶ Տե՛ս Վ. Մ. Մաքսիմովսկի, Անդրկովկասի ժողովուրդների համագործակցությունը և Երևանի 1724 թվականի պաշտպանությունը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1965, № 2, էջ 187—191։

⁵⁷ Տե՛ս J. de Hammer, Histoire de l' Empire Ottoman, Paris. 1839. հատ. 14-րդ, էջ 126 և հտն.։

մուկեզնամ թշնամու կտրուտոր: Թուրքական աղբյուրների վկայությամբ միայն սպանվածների թիվը քսան հազարի էր հասնում⁵⁸:

Երևանի դիմադրությունը արգելակում էր թշնամու առաջխաղացումը զեպի Ատրպատական և զեպի Ղարաբաղի ու Ղափանի ամրացված շրջանները: 1725 թ. գարնանը միայն, առաջ շարժվելով առանց դիմադրության հանձնված Համադանից, Աբգուլլա փաշան կարողացավ գրավել Թավրիզը, որից հետո հերթական դարձավ նաև հայկական սղնախների նվաճումը:

Դեռևս 1724 թ. գարնանն էին թուրքերը փորձել գրավել Լոռին: Սակայն, բերդի կայսպորն ու հայ բնակիչները ետ մղեցին նրանց այդ հարձակումը: Ավելի մեծ ուժեքով թուրքերը վերսկսեցին իրենց նոր հարձակումը մի տարի հետո՝ Սարու Մուսաաֆա փաշայի հրամանատարությամբ: Նրանք մասին Ղազախ, Շամշադին, Լոռի ու Բորչալու և 1725 թ. օգոստոսին գրավեցին Լոռու բերդը: Նույն տարվա հոկտեմբերին կատաղի հարձակմամբ գրավեցին Գանձակը⁵⁹: Գանձակեցիների դիմադրությունն այս անգամ տեղեց երկու օր: Կա տեղեկություն, որ անձնատուր եղած քաղաքի հայ բնակիչները ապավինում էին սղնախների երկիրը⁶⁰:

Տեղական դիմադրության հանդիպեց թշնամին միայն Ղարաբաղի և Ղափանի լեռնային շրջաններում: 1725 թ. փետրվարին, վեց հազարանոց թուրքական ղորամուսը առանց դիմադրության մտավ Վարանդա, տեղավորվելով մահալի 33 գյուղերում: Սակայն, վճռելով իրենցից վանել սպառնացող ստրկացումը, գյուղացիները գլխերային հարձակումով ոչնչացնում են իրենց տներում տեղավորված ասկյարների մեծ մասին, սպանում հրամանատար փաշաներից երկուսին և գերի վերցնում երրորդին⁶¹:

«Ծոթգլխանի վիշապն արդեն եկել է և երկրի բոլոր շորս կողմերը կոխել և նրա պոչը մեզ էլ կը հասնէ», — գրում էր Երից-մանկանց սարսափահար ներսես կաթողիկոսը և առաջարկում՝ հպատակվել թուրքերին և կանխել հալածի ոչնչացումն ու զերեվարումը: Ստեղծված իրադրության մեջ սկսում է փոխվել նույնիսկ Եսայի կաթողիկոսի դիրքը: 1726 թ. գարնանը գրած իր մի նամակում հուսահատված կաթողիկոսը Ռուսաստանից հրատապ օգնություն էր աղերսում, առանց որի նա վտանգավոր էր համարում դիմադրությունը:

Մի պահ նրան և սղնախցիների ղեկավարներին ոգեշնչեց այն աղոս լուրը, թե ռուսները 60 հազարանոց բանակով պատրաստվում են հարձակում սկսել՝ Շամախին գրավելու համար: Իվան Կարապետը նույնիսկ առաջարկեց ռուսներին դիմավորելու համար սղնախների զորքերը շարժել Շամախի: Բայց շատ շուտով պարզվեց, որ Կ. Պոլսում կնքված պայմանագրի համաձայն հանձնաժողով է նշանակված՝ նոր սահմանագիծ անցկացնելու նպատակով: Ստանալով այդ տեղեկանքը, Եսայի կաթողիկոսը և Ղարաբաղի մի խումբ մելիքներ ու քյադիսուղաներ այլևս անիմաստ համարեցին դիմադրությունը և որոշեցին վայր դնել զենքերը:

Շատ բնորոշ է 1726 թ. հունիսի 19-ի Եսայի կաթողիկոսի գրած նամակը Իվան Կարապետին, որտեղ ասված է. «Հարկ է, որ համոզես մեր տղաներին

⁵⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵⁹ Տե՛ս Ismail Nami Danismend, Izahli osmanli tarihi kronolojisi, Ստամբուլ, 1955, էջ 15:

⁶⁰ Տե՛ս «Армяно-русские отношения в первой трети XVIII в.», т. II, ч. II, լավ. 325, էջ 264—265:

⁶¹ Տե՛ս նույն տեղում, վավ. 310, 312, 315, 318:

հանգիստ մնալ և շտարվել գեղջուկների տրամադրությամբ. բայց եթե, այնուամենայնիվ, կովի բռնվեն (թուրքերի հետ), թող հենց իրենք էլ պատասխանատու լինեն հետևանքների համար»⁶²։ Նամակի այս տողերը վկայում են այն մասին, որ Ղարաբաղի և Ղափանի հայ ազատագրական շարժումը հենվում էր հասարակ գյուղացիության վրա, ղեկավար զործիշները կապվում էին զանգվածային այդ շարժման հետ և գլխավորում այն՝ մասամբ իրենց սեփական, մասամբ էլ ընդհանրության շահերից դրդված։ Նույն տարվա նոյեմբերին Ղարաբաղի մի խումբ մելիքների և քյադխուդանների հետ Եսալի կաթողիկոսը Բարդայում հանդիպում ունեցավ ռուս-թուրքական նոր սահմանագիծն անցկացնող հանձնաժողովի հետ։ Հանդիպումը համազոր էր սղնախների իշխող վերնախավի անձնատրուսության։

Խորապես ողբերգական եղավ Եսալի կաթողիկոսի վախճանը։ Նրանք, ովքեր դեռ շարունակում էին դիմադրել թշնամուն, նրան մեղադրում էին դավաճանության մեջ։ Եվ ընդհակառակը, նրանք, ովքեր, ապարդյուն սպասելով ռուսների օգնության, կորուստներ էին ունեցել դիմադրական շարժումից, նրան պախարակում էին և ասում, որ նա շարաշար խաբել է իրենց։ Ռուս կառավարությանն ուղղած մի ղեկուցագրում Մինաս վարդապետը հաղորդում էր, թե սղնախների հայերը վրդովված են կաթողիկոսի դեմ և վերջինս խոր վշտի մեջ սուղված և շարաշար «վիրավորանքներ կրելով վերջացրեց իր կյանքը»⁶³։

1727 թ. Լեռնային Ղարաբաղի քաղաքացիական իշխանությունների հայտարարած զինադադարը կատարված իրողություն էր արդեն, սակայն դա համազոր չէր սղնախների լիակատար ենթարկվածության։

Կ. Պոլսում ստորագրված պայմանագրից հետո ռուսները չէին կարող սղնախներին ղեկավար օգնություն ցույց տալ։ Զինական օգնության փոխարեն սղնախների բնակչությունը Մերձկասպյան նորանվաճ երկրամասը զաղթելու և այն շենացնելու հրավերներ էր ստանում միայն։ Հետեւել այդ հրավերին, կնշանակեր հրաժարվել հայրենի երկրից ու նրա ազատագրման հեռանկարներից։ Այդ իսկ պատճառով սղնախների ղեկավարները ոչ միայն մերժեցին արտագաղթի ծրագիրը, այլև լարեցին իրենց վերջին ուժերը թշնամուն դիմադրելու համար։

Տակավին Բարդայի հանդիպումից առաջ, 1726 թ. սեպտեմբերին, Ղարաբաղի ռազմական ուժերը ապստամբեցին թուրք զավթիչների դեմ, որոնք եթե ոչ Կ. Պոլսի պայմանագրով, ղեթ Գանձակի և Թավրիզի 1725 թ. անկումից հետո ենթակա բոլոր երկրամասերի լիբրավ տերերն էին համարում իրենց։

Ապստամբած սղնախներին միացան Մուղանի դաշտի և Ղարաբաղի ու Ղափանի միջև ապրող Կարաշուլու քուրդ ցեղերը։ 1726 թ. օգոստոսի սկզբներին ռուս զորահրամանատար Լեաշովը հաղորդում էր, որ թուրքերը քանիցս մեծ ուժեր են կենտրոնացրել հայերի դեմ, սակայն չորս անգամ տանուլ տվել զինաբախումը։ Մի քանի անգամ նրանք հսրձակվել էին նաև շահսեանների վրա, բայց անզոր էին գտնվել ընկճելու նրանց⁶⁴։ Թուրք պատմագիր Զեյնեբ-վադհն հավաստում է հայերի, Կարաշուլու քուրդերի և Մուղանի շահսեանների

⁶² Նույն տեղում, վավ. 345։

⁶³ Նույն տեղում, վավ. 380, էջ 13։

⁶⁴ Տե՛ս Ա. Արքահամյան, նշված աշխատությունը, էջ 132։

հետ թուրքական 15 հազարանոց հեծելազորի տպարդյուն բախումների մասին: Ի վերջո, սեփական զորքերի տրտունջների էնշման տակ թուրքերը հաշտության են կնքում Կարաչույս քղերի հետ՝ նրանց ցեղապետերին սուլթանական կալվածքներ շնորհելու և հաշիբից սահմանադրամուկելու խոստում ստանալով⁶⁵:

1726 թ. աշնան վերջին Սարու Մուստաֆայի բանակը մոտեցավ Լեոնային Ղարաբաղի կենտրոնին, ուժերի ուժեղ Ավան յուզբաշուն կառուցած Քարազլխի (Շուշիի) բերդը: Ութօրյա մարտերից հետո Սարու Մուստաֆային հաջողվեց գրավել բերդի մի մասը: Գնդակահարելով 400 մարդ, վերցնելով բազմաթիվ զերիներ և մեծ քանակությամբ ձիեր ու անասուններ, թուրքերը վերահաս ցրտերի պատճառով վերադարձան Գանձակ: Սակայն հաջողությունները էժան չէին նստել նրանց. սաղմական զործողությունների ժամանակ նրանք կորցրել էին երկու զորագլուխ և 800 շարքային:

Քարազլխի անկումից հետո Ավան յուզբաշին իր տրամադրությունն տակ գտնված ուժերի մնացուկներով պատասպարվում է Թարխան յուզբաշուն Էնթալա Դիզալիի կենտրոնում՝ Տոլ բերդասարի լանջին կառուցված համանուն ավանում: Ի վերջո՝ Ավանն ու Թարխանը լքում են սղնախները և ապաստան գտնում Ռուսաստանում:

Ավելի տեսական եղավ Լեոնային Ղարաբաղի պարտիզանական ջոկատների դիմադրությունը՝ որի հենակետերն էին Գանձակին մերձակա Գյուլիստանի և Զրարեբդի սղնախները: 1727 թ. սկզբներին ռուս զորահրամանատար Դուրդուրուկովը իր կառավարությունը ղեկուցում էր, որ հաշիվական գինված ուժերը զեռ շարունակում են մարտեր մղել Գանձակում համակենտրոնացած Սարու Մուստաֆայի բանակի դեմ: Հաշիբը ոչ միայն դիմադրում են լեզգիների օժանդակությամբ զորացած թուրքական բանակի հարձակումներին, այլև ութօրյա հաղթական մարտերից հետո թշնամուն հարկադրում են նահանջել Գանձակ⁶⁶: 1729 թ. ցարին հղված մի զիմումի մեջ նույն զորահրամանատարը հավաստիացնում էր, որ «սղնախներում հազարավոր գինվորներ պահում են իրենց դիրքերը և ոչ մեկը նրանցից անձնատուր չի լինում թշնամուն»⁶⁷:

Հետևելով Գանձակի պայմանագրին, սղնախները շարունակեցին իրենց դիմադրությունը նաև հետագայում, այս անգամ կողմնորոշվելով ղեպի Իրանի աղատագրական շարժման ղեկավար Նադիրի կողմը: Դիմադրական շարժման ծավալմանը նպաստում էր մանավանդ թուրքերի հարկային քաղաքականության ստատկացումը: Եթե սկզբնապես թուրքերը վարում էին համեմատաբար մեղմ հարկային քաղաքականություն, ապա 1728 թ. հարկերը դանձում էին Թուրքիայում գործող չափերով՝ մացնելով հարկման նոր տեսակներ և խիստ բարձրացնելով իրենց պահանջի ընդհանուր գումարը⁶⁸:

1729—1731 թթ. հայ դիմադրական շարժման մեջ աչքի էր ընկնում Գյուլիստանի սղնախը, որի հրամանատարը հաշիվական տղջուրի համաձայն կոչվում է «Արբահամ սպարապետ», իսկ սուլթանական ֆերմաններում քանիցս

⁶⁵ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրները...», հատ. Ա, էջ 159:

⁶⁶ Տե՛ս նույն տեղում, վավ. 355:

⁶⁷ Տե՛ս նույն տեղում, վավ. 375, կետ 5 և վավ. 376:

⁶⁸ Հմմտ. Հ. Փալազյան, Վաղարշապատ գյուղի 1725—1728 թթ. թուրքական հարկաջուրակները, «Բանբեր Մատենադարանի» № 5, էջ 440—446:

հիշվում է «գլխավոր Աբրահամ» անունով, որում նկատվել է առնված ոչ միայն նրա հայ ազգությունը, այլ և երեխաներն ազգամալարության կատարելությունը⁶⁹։ Ուշագրավ է, որ Գյուլիստանում ծավալված այս դիմադրական պայքարին մասնակցեցին 1722 թ. Հայաստանից Լեհաստան փախած և 1728 թ. Ղարաբաղ եկած հայ այն մարտիկները, որոնց գլուխ էր կանգնած յուզբաշի Գրիգոր Ստեփանյանը⁷⁰։ «Գլխավոր» Աբրահամի շուրջը խմբվում էր ոչ միայն հայ, այլև ադրբեջանցի երիտասարդությունը։ Այդ զործուղվածներին վերջ տալու համար սուլթանը որոշեց միավորել Երևանի Իրազիմ փաշայի, Բաշադեռում նստող Մահմուդ փաշայի, քուրդ ամիրների և Դաղստանում, Շիրվանում ու Գանձակում գտնված իր զորքերը⁷¹։ Այս մասին հրատարակած ֆերմանում սուլթանը հրամայում էր, որ եթե «գլխավորները» համաձայնվեն գանձարան մուծել իրենց հարկերը, հպատակվեն սուլթանին և վստահելի պատանդներ հանձնեն, պետք է կատարել նրանց խնդրերը։ Հակառակ դեպքում սուլթանը հրամայում էր հարձակում զործել, քանդել բնակատեղիներն ու ամրությունները և նրանց երկրում «հարկ եղած ամերածություններ» կատարել⁷²։

Աղնախների այս վերջին ապստամբական շարժումը տրժուդանք էր դաել նաև Թուրքերի գինակալությանը ենթարկված այլ վայրերում՝ Ղարաբաղում, Արդարիլում, Խալխալայում, Շիրվանում և Մարաղայում, ընդգրկելով տասնյակ հազարավոր կոյուղներ։ Աղնախների սխրանքները համբնկնում էին Թուրք նվաճողների դեմ ոտքի ելած իրանական ժողովուրդների համաշափիղ ընթացքին։

6. ԱԶԱՍԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՒՎՆԵՐԸ ՍՅՈՒՆԻՓՈՒՄ

XVIII դարի 20-ական թվականներին Սյունիքում ծավալված ազատագրական շարժման մասին մեզ հասած պատմագրական հիմնական սկզբնաղբյուրը նույն դարի կեսերին Մխիթարյան վանական Ղուկաս Սեբաստացու շարադրած աշխատությունն է՝ «Ընտիր պատմություն Դավիթ բեգին» վերնագրով, որին աղբյուր են ծառայել 1722—1728 թթ. Սյունիքի ապստամբությունը մասնակից մեղրեցի Ստեփանոս Շահումյանի և շարժման մի քանի այլ մասնակիցների պատմած հուշերը⁷³։

Այդ հուշերում Շահումյանը հանդես է գալիս որպես շարժման նախաձեռնող, որ վրաց վախճանից թագավորի որդի Շահնավադին (Բակուրին) ներկայացրել է Ղափանի 50 «տանուտերերի» կեղծ կնիքներն ու ստորագրությունները կրող մի դիմում, խնդրելով Սյունյաց երկիրը հղել մեկին, տեղում հայ զինվորություն կազմակերպելու և երկիրը թշնամիներից պաշտպանելու համար։ Դավիթ-Բեկի զործուղումը Ղափան գիտված է որպես այդ դիմումի հետևանք⁷⁴։

⁶⁹ 1091 և հտն., 1095 և Մ. Բաբխուդարյան, Արցախ, էջ 241 և հտն. և Բաֆֆի, Խամսայի մեկնությունները, 1883, էջ 10, ծան.։

⁷⁰ Վ. Ա. Պառուպյան, Լեհահայերի մասնակցությունը Դավիթ բեկի ապստամբությանը, Երևան, 1962, էջ 142։

⁷¹ «Акты», II, էջ 1093։

⁷² «История Азербайджана», Баку, 1958, հատ. I, էջ 312։

⁷³ Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Սխական, էջ 301։

⁷⁴ Տե՛ս «Ընտիր պատմություն Դավիթ բեգին», էջ 3—5։

«Ընտիր պատմություն» շարադրողի պատկերացմամբ «տանուտերերը» դրանք բնտանիքի, տոհմի ցեղի ու ազգի պետերն էին, այսինքն՝ Ղափանի «խշտանները», զորապետներն ու մելիքները:

Իրանի ծայրամասը հանդիսացող Անդրկովկասյան երկրամասի վալիին՝ Վախթանգին էր վերապահված տերության այդ հաստիքի սահմանների ոստմական պաշտպանության իրավունքն ու պարտականությունը: Ուստի նա, անկախ հայ տանուտերերի վերոհիշյալ համախոսականից, պետք է մտահոգվեր զինված ուժերի ղեկավարման գործով: 1719 թ. ի վեր՝ կողմնորոշվելով պեպի Ռուսաստան, վրաց Վախթանգ թագավորն էր դարձյալ անդրկովկասյան ժողովուրդների ազատագրական պայքարի հիմնական ղեկավարը: Նրա մոտ էին հանգուցավորվում Անդրկովկասի ազատագրական շարժման կարևոր թևերը: Հավանական է, որեմն, որ 1720-ական թվականներին նա հայ զորավար Դավիթ-Բեկին ուղարկեր ղեկավարելու Ջանգեզուրում ծավալված ապստամբական կռիվները⁷⁵:

Գանձասարի Ծոպյի կաթողիկոսը նույնպես հաստատում է, որ ինչպես Ղարաբաղի սղնախներում, այնպես նաև Ղափանում, երկրի պաշտպանության հարցը կարող էր լուծում ստանալ Իրանի անդրկովկասյան կուսակալի, ներկա ղեպքում՝ Վախթանգ թագավորի ու նրա հայ խորհրդատուների բարեհայեցողությամբ⁷⁶: «Խշտանն վրաց մեծ էր, և զայսպիսի զօրագլուխ յայնմ գաւառի կացուցանել նմա անկ էր» խոստովանում է նաև «Ընտիր պատմությունը»⁷⁷:

Այսպես, որեմն, ըստ մեր աղբյուրի, 1722 թ. վերջերին Վախթանգ թագավորի հրահանգով հավաքագրված իր սակավաթիվ հայ մարտիկներով Դավիթ-Բեկը ժամանել է Ղափան, հայերի պաշտպանության գործն իր ձեռքն առնելու համար:

Ցավոք, մեր աղբյուրը Դավիթ-Բեկի կենսագրության վերաբերյալ ոչ մի մանրամասնություն չի հաղորդում: Ավելի ուշ, առանց հիմնավոր ապացույցի, Դավիթ-Բեկին ազգակից լինելու պատվի համար իրար հետ վիճում էին Ղափանի հին տոհմերից երկուսը՝ Մելիք-Փարսաղանյաններն ու Օրբելյանները: «Ընտիր պատմությունը», սակայն, առիթ է տալիս կասկածելու ոչ միայն այդ հավանությունների իրավացիությանը, այլև Դավիթ-Բեկի սյունեցի լինելուն, որը եզրակացված է սոսկ գրքի այն վկայությունից, թե իբր Դավիթ-Բեկը հրաման էր ստացել «երթալ յիւր հայրենի յաշխարհն Սիւնեաց, որ այժմ կոչի Խափան, զօրաժողով լինել անդ, և պահել զերկիրն Հայոց»⁷⁸:

Սակայն բնագրի այս հատվածը չկա «Ընտիր պատմության» մեջ հասած և ոչ մի ձեռագիր օրինակում, այդ թվում նաև այն բնագրում, որը հիմք է հանդիսացել վկայակոչվող 1871 թ. հրատարակության: Ձեռագրերում ամենուրեք Դավիթ-Բեկը հիշվում է որպես «մցխեթացի» կամ «մծխեթացի ի հայկապետն տոհմէ»: Այսուհանդերձ, չի բացառվում այն հնարավորությունը, որ Դավիթ-Բեկն իրոք ազգակից լիներ Ղափանի տոհմերից մեկին: XVIII դարում վրաստանն այն երկիրն էր, որտեղ զինվորական ծառայության էին մտնում

⁷⁵ Տե՛ս Աշ. Հովհաննիսյան, Դավիթ-Բեկի ղխավորած Ղափանի ապստամբությունը, «Բաների նրևանի համալսարան», 1970, № 1, էջ 97—98:

⁷⁶ Տե՛ս Նսայի կաթողիկոս Հասան-Ջալալյան, Պատմութիւն յիշատակ ինչ ինչ անցից դիպելոց յաշխարհին Աղուանից..., էջ 53:

⁷⁷ «Ընտիր պատմություն», էջ 4:

⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 5:

Անդրկովկասի տարրեր կողմերից Թիֆլիս գաղթած հայերը, որոնցից և կազմվեց Դավիթ-Բեկի առաջին փոքրաթիվ ջոկատը։ Այդ հայ զինվորականներին հաճախ «վրացի» էին հորջորջում, սակայն, ինչպես ճիշտ բացատրում է «Ընտիր պատմությունը», «սուրա վրացի ասին, բայց որում էին չերկրեն վրաց, այլ ոչ ի յազգէ նոցա, վասն զի Դավիթ և ամենայն զօրաւորք իւր էին ի յազգէ Հայոցս լուսաւորչական»⁷⁹։

XVIII դարում «մցխսեթեցի» անունը հաճախ դործածվում էր «թիֆլիսեցի» իմաստով։ Առանձնապես հայտնի էին առևտրական քարավաններին ուղեկցող թիֆլիսեցի հայ զինվորականները, որոնց մասին Հարություն Արարատյանը գրում էր. «Այն ժամանակ թիֆլիսեցիք կամ վրացոց հպատակները գովված էին ու ամեն տեղ համարվում էին քաջ ու կտրիճ մարդիկ»⁸⁰։

Բացի «Ընտիր պատմությունից», Դավիթ-Բեկի, նրա զործակիցների ու ժամանակակիցների մասին որոշ տեղեկություններ է պարունակում նաև 1746 թ. Աստրախանում գրված մի հիշատակարան, որի հեղինակն է թիֆլիսեցի Ղուզանենց Փարսադան բեկի որդի Թադին։ Վերջինս հայտնում է, որ Վրաստանի «պարոնի» (իմա՝ վրաց թագավորի) հրամանով Ալիխանի որդի Դավիթ-Բեկը, հետո առնելով զորապետ Աբդլմասեհին, մեկնել էր Ղափան՝ կռվելու տեղի խաների ու օսմանցիների դեմ։ Հիշատակարանում նշված է նաև, որ կռվի ժամանակ Դավիթ-Բեկն ու Աբդլմասեհը զոհվել են։ Այստեղ ասված է, որ Դավիթ-Բեկը հանդիսանում էր թիֆլիսեցի Փարսադան բեկի փեսան, այսինքն՝ հիշատակարանի հեղինակ Թադիի քրոջ ամուսինը։ Փարսադան բեկի ընտանիքի հիշատակված անդամները վրացական կամ ուսական ծառայության մեջ գտնվող զինվորականներ էին։ Այդպիսիք էին նաև Աբդլմասեհն ու նրա Թադի և Ռաֆայել եղբայրները, որոնք մասնակցություն էին ունեցել Պետրոս Մեծի իրանական արշավանքին⁸¹։

Զինվորական էր նաև Փարսադան բեկը։ Տվյալներ կան կարծելու, որ նա այն անձնավորությունն է, որը 1716 թ. կապ էր հաստատել հայերի ուսական կողմնորոշման այդ ժամանակվա գաղափարակիցներից մեկի՝ Մինոս Տիգրանյանի հետ, իսկ 1717—1718 թթ. Վախթանգ թագավորի հանձնարարությամբ բանակցություններ վարել Պետրոս Մեծի կողմից Ռուսաստանի և Իրանի միջև խաղաղ հարաբերություններ մշակող դեսպան Վոլինսկու հետ։ Փարսադան բեկի միջոցով էր, որ Վախթանգը դեսպան Վոլինսկուն պատրաստակամություն հայտնեց զինակցելու ցարին։ Թադիի հիշատակարանից տեղեկանում ենք նաև, որ 1722 թ. Փարսադան բեկը մասնակցել է Պետրոսի արշավանքին, որից հետո անցել է Արդարիլ, ուր և վախճանվել է⁸²։

Վերահիշյալ բոլոր տվյալները պալիս են հաստատելու Դավիթ-Բեկի մերձավոր կապերը Վախթանգ թագավորի և նրա հավատարիմ զործակիցների հետ։

«Ընտիր պատմության» մեջ նկատելի են նրա կազմողի ու խմբագրողի

⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 76։

⁸⁰ «Վաղարշապատեցի Հարություն Արարատյանի կյանքը», Թիֆլիս, 1922, էջ 172։

⁸¹ Տե՛ս «Թանրեր էջմիածնի գիտական ինստիտուտի», գիրք Ա Լ Բ, Վաղարշապատ, 1921—22, էջ 135 և հտն. հմմտ. А. И. Лачатрян, Армянское войско в XVIII в., Ереван, 1968, էջ 238։

⁸² Տե՛ս С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, изд. третье, М., 1881, т. XVIII, էջ 34 և հտն։

մտայնությունն ու կրոնա-քարոջական հայացքների հետքերը: Սխիթարյան վանականի շարադրած այդ գրքում բնագծված է Դավիթ-Բեկի արպականացած պատկերը, ուր արտացոլված է իդեալական «տանուտիրոջ» մասին շարադրողի ունեցած պատկերացումը: «Ազնուական, բարեպաշտ, արգարակուրով, ծանօթ դրոց, արիասիրտ, երկայնամիտ խորհրդով, պարտուր բանխր և գործովք և վրէժխնդիր թշնամեաց Ազգին մերոյ, ինքն և ամենայն հետևողք իւր»⁸³:

Պատմության շարադրողը, հիմք ունենալով դեպքերի ակնատես և մասնակից Ստեփանոս Շահումյանի խորը տպրումներով և հայրենասիրական ջերմ շնչով պատմածները, անխնա մերկացնում է շարժման հակառակորդներին, անարգանքի սյունին դամելով հատկապես ուրացողներին:

Դեպքերի բնթացքը նկարագրելիս, վանական խմբագիրը մեծ մասամբ առաջնորդվում է քրիստոնեական գաղափարախոսությունով: Սրանով հանդերձ, քննաբար մերձենալով «Ընտիր պատմությունը», կարելի է զանազանել իրականն ու ոչ իրականը:

Հետևելով Ղափանի ապստամբության բնթացքին, զժվար չէ նկատել, որ Դավիթ-Բեկի գլխավորած շարժումը ցեղերի ու ազգությունների փոխադարձ բնաջնջման պատերազմ չէր, այլ հայ գյուղացիական գանգվածների վրա հենված ազգային ապստամբություն՝ ուղղված արդեն կործանված Սեֆյան պետության դրածո հարստահարիչների, օսմանյան նախնուների, ինչպես նաև նրանց հետ համակերպված հայ հասարակության փերախավերի դեմ: Նժև իր սկզբնավորման պահին Ղափանում ծալք առած պայքարը իրանի խառնակ վիճակից օգտվելով իշխանության ձգտող տեղական ֆեոդալների դեմ բարձրացված ապստամբություն էր, հետագայում այն վերածվեց Անդրկովկասի նվաճման նպատակով հարձակման անցած թուրք զավթիչների և նրանց համակերպված հայ ֆեոդալների դեմ ծավալված հայ գյուղացիական գանգվածների դիմադրություն:

Ի տարբերություն Ղարաբաղում ծավալված աղատադրական շարժման՝ Ղափանի ապստամբությունն ուղղված էր գավառի բնակչության մեջ արդեն զգալի տոկոս կազմող թրքախոս քոչվոր ցեղերի առաջնորդների և իշխող վերնախավերի դեմ: Հետագայում, XVIII դարի 20-ական թվականների կեսերին, օսմանյան ռազմականության պայմաններում, Ղափանը ասպատակող ու կողոպտող խաներից ու փաշաներից պատ, գավառի աշխատավոր գյուղացիությանը հարստահարում էին նաև վերջիններիս ձեռքին գործիք հանդիսացող առևտրավաշխառուական դասի ներկայացուցիչները, որոնք կապված էին Թուրքիայի և իրանի առևտրական մեծ ճանապարհի հետ և «ծածկապէս դաշնադիրք էին բնդ օսմանցւոց»⁸⁴: Այսուհանդերձ նվաճողների դեմ դարերով կուտակված տետելության ու անհաշտ պայքարի բնույթ ստացած Ղափանի հայ գանգվածների ազգային-աղատադրական տրամադրություններն էին, որ մարտական թափ ու գաղափարական ուղղություն էին հաղորդում այստեղ ծավալված շարժմանը:

Ժամանակով Զանգեզուր, Դավիթ-Բեկը ստիպված էր անմիջապես համառ դոտեմարտի մեջ մտնել երկրում հաստատված քոչվորական մի քանի խոշոր ցեղային միավորումների դեմ, որոնք օտար տիրակալների և ինքնուրույնու-

⁸³ «Ընտիր պատմություն», էջ 61

⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 63:

թյան ձգտող քոչվոր վերնախավի ռազմական հենարաններն էին: Առաջին կործանիչ հարվածը տրվեց Ղարաշոուլու կոչվող ռազմիկ ցեղին, որը տեղավորված էր դեպի Ուրտանի ձորը տանող ճանապարհի վրա և ունենալով ռազմական շոշափելի առավելություններ, առաջին լուրջ պատենշն էր հայկական զինված ուժերի միավորման և համագործակցության ճանապարհին:

Մուսք գործելով Սյունյաց աշխարհի կենտրոնը, Դավիթ-Բեկը նախ հաստատվեց Շիրուհայր ավանում և անմիջապես ձեռնամուխ եղավ բերդի կառուցմանը: Այստեղ նա իր մոտ հրավիրեց Տաթևի առաջնորդին և շրջակայքի հայ զինվորության ղեկավարներին, առաջարկելով միավորել ուժերը, հակառակորդի հավանական հարձակումները դիմագրավելու համար:

Զախջախված Ղարաշոուլուներին օգնության հասան Օթուզիքի կոչվող ցեղերը, որոնք միավորվել էին Զիվանշիր մեծ ցեղի հետ: Չնայած իրենց թվական գերակշռության, ջիվանշիրցիները ևս չախջախիչ պարտություն կրեցին:

Այս ընթացքում Դավիթ-Բեկի խիզախ զորավարներից Մխիթար բեկն հանկարծակի հարձակմամբ ոչնչացրեց Բյուրթլար կոչվող խոշոր ավանում կենտրոնացած հակառակորդի զինական ուժերը:

Դավիթ-Բեկի և Մխիթար սպարապետի տարած հաղթանակների համբավը արագ տարածվեց ամբողջ Ղափանի շրջանում: Շիրուհայրի բերդում Դավիթ-Բեկին ներկայացան Չավնդուրի տանուտեր Թորոսը և Գուլթնի ու Հին Զուղայի տանուտերերը, հայտնելով իրենց պատրաստակամությունը՝ կովելու նրա գրոշի ներքո:

Զինվորների թվաքանակով և ռազմական գերազանցությամբ աչքի բնկնող հակառակորդների դեմ Դավիթ-Բեկը կիրառում էր նման պոչքարին բնորոշ, թշնամու գերազանց ուժերը՝ չլատող ու ընդդարմացնող ահարեկչական տակտիկա:

Արտակարգ ջանք էր բանեցնում Դավիթ-Բեկը նաև Սյունյաց երկրում բնավորվելու ձգտող Ղափանի թրքախոս, ինչպես նաև բրդական ցեղերին և նրանց պարագլուխներին երկրի սահմաններից քշելու ուղղությամբ: Գուլթաթափ ու զինաթափ անելով տեղի վաշկատուն ցեղերին, խլում էր նրանց տերերի երիվարներն ու ոչխարները և այդ ամենը կենտրոնացնելով իրեն ննթակա բերդերում՝ ծառայեցնում իր ձեռնարկած պատերազմի պետերին: Այդպես էր վարվում նա նաև իրեն դիմագրող մելիքների հետ. խլում էր նրանց կալվածներն ու հանձնում իրեն հավատարիմ հրամանատարներին: Եվ բանի որ սրանց մեջ կարող էին տարաձայնություններ առաջանալ՝ զրավված հարստության, ռազմամթերքի ու պարենի համար, բաշխումը կատարում էր անձամբ:

Անողոր էր Դավիթ-Բեկը մելիքական դուսի այն ներկայացուցիչների նկատմամբ, որոնք, գերադասելով իրենց անձնական շահերը, մեկուսի դիրք էին զրավում կամ գործակցում էին հակառակորդի հետ: Անպատիժ չէր թողնում նաև իր հավատարիմ զորականներին, եթե նրանք սխալներ կամ վանքանքներ էին թույլ տալիս: Այսպես, նա հորկադրված եղավ կարճատև կտլանքի տակ առնել Մելիք-Փարսաղանին և Տեր-Ավետիսին, բախվեց Չավնդուրի հրամանատար Թորոսի, Կալերի հրամանատար Պապի և անգամ իր մերձավոր զինակից Մխիթար բեկի հետ:

Տաթևի Մելիք-Բաղիրն ու իր որդիները մահմեդականությունը ընդունելով

«Հաճուլիներ» («Հահի ստրուկներ») հայտարարեցին իրենց: Նրանք ամրայան Տաթևում և պատրաստվեցին դիմադրելու Դավիթ-Քեկին: Այդ դիմադրությունը, սակայն, շատ արագ ընկճվեց: Մելիք-Քաղիրը գլխատվեց, բռնադատվեց նրա ունեցվածքը, որից հետո Դավիթ-Քեկը հաստատվեց Տաթևում: Ավելի քան չեղավ նաև Երիցվանիկի Մելիք-Ֆրանգյուլի վարքագիծը, որը մահմեդականություն ընդունելուց հետո պատճառ դարձավ Դավիթ-Քեկի հերոս հրամանատարներից մեկի՝ Թորոսի կործանմանը ծնթադրվում է, որ Մելիք-Ֆրանգյուլը ևս գլխով հատուցեց այդ դավաճանության համար: Պատմի այդ անողորմ եղանակը գործադրում էին նաև Դավիթ-Քեկի զորավարները: Վահրեվարի կողմերում Պապ զորավարը բնաջնջեց ուրացողների երեք տուն և բռնադատվեց նրանց ունեցվածքը:

Սակայն շարժման գլխավոր թշնամիները, ինչպես ասվեց, տեղական ֆեոդալներն ու խաներն էին, որոնք, օգտվելով երկրում ստեղծված անխառնությունից, փորձում էին իրենց ենթարկել Ղափանի հայությունը: Այս հանգամանքը ստիպում էր Ղափանի հայ տանուտերերին ու մելիքներին խուսափելու ներքին տարածայնություններից և գյուղացիական զինված ջոկատների ղեկին անցած միանալու Դավիթ-Քեկի գլխավորած շարժմանը:

Խոսելով Դավիթ-Քեկի շուրջ հավաքվող մարտիկների մասին, «Ընտիր պատմությունը» գրում է. «...առ նա ժողովէին ի Հայոց ամենայն արք զօրութեանց յամենայն կողմանց պառաին որ լսէին զնմանէ... որք նեղեալք և տառապեալք էին ի դառն ծառայութենէ աշխղզեաց, արք, որք զանձինս իւրեանց կեղեալք էին առ ի ազատ լինելոյ ի լծոյ ծառայութեանն աշխղզեաց»⁸⁵:

Զգալով իրենց սպառնացող վտանգը, Դավիթ-Քեկի գեղ մատակարար ուժեր ևն կուտակում Ղափանի ֆեոդալ ղեկավարները, Օրդուբադի և Նախիջևանի խաները և Բարգուշատի սուլթանը:

Պայքարը հետզհետե բարդավեց Զեյվա և Որոտան բերդերի շուրջը, որոնք պաշարողական համառ մարտերից հետո գրավվեցին հայ մարտիկների կողմից: Սխիանից անցնելով Փոքր Ղափան, մոտ 6—7 հազարանոց բանակով, Դավիթ-Քեկը դիմադրեց հակառակորդի բազմահազար հետևակ և հեծյալ զորքերին: Այս ահեղ զոտեմարտում նրան օգնության ևն հասնում Կալերի, Կենուաղի և Մեղրիի մարտիկները: Կովի սաստկացումը Ղարաբաղի սղնախներին հարկադրում է օգնություն հասցնել Դավիթ-Քեկին: 1724 թ. զարնանը Լևան յուզբաշու և Իվան Կարապետի գլխավորությամբ Ղարաբաղի սղնախների 2000 մարտիկներ անցնում ևն Ղափան⁸⁶:

Ղափանցիների կալապաշտի ընդարձակումը ռազմական գործողությունների մեջ ներգրավեց ոչ միայն Նախիջևանի, այլև Արաքսի մյուս ափին գտնվող Ղարաբաղի խանին: «Ընտիր պատմությունից» զատ այդ մասին վկայում ևն նաև ուսական արխիվների տվյալները: Երկու աղբյուրներն էլ հաստատում են, որ այս կոիվներում հայերն ավելի քան հազար մարդու կուրստ ունեցան⁸⁷:

1724 թ. ամռանը բուռն մարտեր ևն ծավալվում Բարգուշատի և Լեազի շրջաններում, կոիվներում աչքի է ընկնում Զավնդուրի հրամանատար Թորոսը,

⁸⁵ «Ընտիր պատմություն», էջ 6:

⁸⁶ Տե՛ս «Армяно-русские отношения в первой трети XVIII в.», т. II, ч. I, էջ LVII:

⁸⁷ Տե՛ս «Ընտիր պատմություն», էջ 14:

որը կեազի շրջանում կոտորում է խանի հոտերի հովիվներին: Դարանամուտ հայ մարտիկները թիկունքից հարվածում են Ղափանի լեռները բարձրացած քոչվորներին և մեծ վնաս հասցնում նրանց: Միաժամանակ, Ափնիս գյուղի մոտ նրանք հարձակվում են Բարգուշատի խանին օգնության հասած կեազի Սաֆիկուլի խանի վրա: Նահանջելով հայերի հարվածներից, Սաֆիկուլին իր հետ Օրդուբազի կողմերն է գաղթեցնում կեազի մի քանի թրքաբնակ գյուղերի բնակչությանը, իսկ Պապ հրամանատարը հարձակվում է ու ավերում կեազի կողմերում մնացած հակառակորդի մյուս գյուղերը:

Այս ընթացքում էր, որ Ջավնդուրի հրամանատար Թորոսը զոհ դարձավ ուրացող Մելիք-Ֆրանգյուլի դավին, իսկ երբ Թորոսին փոխարինած Նուբարի ուժերը բախվում են Սաֆիկուլի խանի հետ, Պապը խուսափում է վերջինիս հետ ընդհարվելուց, հիմք տալով Դավիթ-Բեկին երկշտուռության համար նրան զլխատելու հրաման տալ:

Շատ շանցած կեազի խան Սաֆիկուլին նոր ուժեր հավաքելով հարձակվում է Գենալուզի վրա և հրդեհի մատնում աչդ շրջանի գյուղերը: Դավիթ-Բեկը հրամայում է Մխիթար բեկին վրեժխնդիր լինել վերջինս արշավելով, հրդեհի ու ավարի է մատնում հակառակորդի գյուղերը:

Մինչդեռ համարյա անընդմեջ շարունակվում էին փոխադարձ ավերիչ հարձակումները, Դավիթ-Բեկը Ղափանի կենտրոնում կառուցեց Հալիձորի բերդը, այնտեղ կուտակելով անհրաժեշտ քանակությամբ ռազմամթերք, պո-բն ու հանդերձանք:

«Ընտիր սլատմության» շարադրանքից, սրտեղ բավական մանրամասն նկարագրված են Դավիթ-Բեկին ենթակա բոլոր կողմնապետերի ու հրամանատարների վարած կռիվները, ամենայն հստակությամբ երևում է, որ չնայած ստեղծված բարդ իրադրությանը, Դավիթ-Բեկին հաջողվել էր Սյունիքում ստեղծել զուտ հայկական մի իշխանություն, որը շրջապատված թշնամի ուժերով, շարունակական կռիվ մեջ էր նրանց դեմ:

Հաստատվելով Հալիձորում, Դավիթ-Բեկը հրամանատարների միջոցով ղեկավարում էր առանձին զավառների պաշտպանողական ու հարձակողական կռիվները, հրահանգելով իր զորավարներին օգնության հասնել միմյանց, հասկապես այն ճակատներում, որտեղ թշնամին սպառնում էր հայերի դիմադրությանը: Կամ մերթնդմերթ անձամբ, իր ձեռքի տակ եղած պահեստի ուժերով, վրա հասնելով և ամիջապես մարտական զործողությունների մեջ մտնելով, ահ ու սարսափ էր տարածում, ահաբեկելով հակառակորդին:

Հայկական ղինված ուժերը Սյունիքում տիրում էին մի շարք ամրությունների, ինչպիսիք էին Որոտանի ու Զեյվալի բերդերը: Ամրացված էին նաև Շինուհայրն ու Տաթևը, Մեղրին ու Խնձորեսկը և կառուցվել էր Հալիձորի անառիկ բերդը:

Ամրություններում հաստատված էին բերդապահ կայազորներ, որոնք բացի բերդի հսկողությունից, պահպանում էին նաև մերձակա գյուղերն ու ավանները և Դավիթ-Բեկի հրամանով մասնակցում էին թշնամի ուժերի դեմ մղվող ճակատամարտներին:

Հայկական ղինված ուժերը տեղաբաշխված էին հետևյալ բերդերում ու լեռնային ամրացված ավաններում. Շինուհայրի կայազորը բաղկացած էր

550 մարդուց՝ հրամանատարությունները Բաջինգուրի, Բալիի, Մինասի և Ստեփանոսի, Տաթևում կար 400 զինվոր, որոնց գլխավորում էին Ղիջին, Այգինը, Եսային, Տիրացուն և Սիմեոնը, Մելիք-Փարսազանը 250 և Տեր-Ավետիսը 468 կովոդներով հաստատված էին Հալիձորի բերդում, Չավնգուրում շուրջ 2000 մարտիկների գլխավորում էին Թորոսը, Բաջինգուրը, Նուրարը, Վարդանը, Փարսազանը, Թովմասը, Թուրինջն ու Հովհաննեսը, Կալեբում կար 700 կովոդ՝ Պապի հրամանատարությամբ, որի օգնականն էր Ստեփանոս Շահումյանը, Մեղրիի կայազորը բաղկացած էր 400 զինվորից՝ հրամանատարությունները Կոստանգինի, Հովհաննեսի, Սարիի և Առաքելի:

Հալիձորի բերդը

Հիշյալ կայազորներից բացի, իվարկված են նաև Դավիթ-Բեկի ույլ գորակառններ իրենց զինված ջոկատներով, ինչպես օրինակ, Հին Ջուղայի Մաղամեղիքի և Դիլանշու որդիներն իրենց զինվորներով, Սիսիանի հրամանատարը՝ 500 կովոդներով, Մելիք-Ղուջին՝ 200 զինվորից բաղկացած ջոկատով, Տեր-Գասպարը՝ 250 զինվորով, Բաղաբերդցի Աղամը՝ 150 զինվորով, Կուլբերդցի Ղազարը՝ 110 զինվորով և Սարգիսը Շվանիձորի 250 մարտիկներով:

Հրամանատարական կազմի մի մասը Ղափան էր ժամանել Դավիթ-Բեկի հետ Վրաստանից (Մխիթար բեկ, Բաջինգուր, Գորգի, Հովհաննես, Ավթանդիլ և ուրիշներ), իսկ մյուսները բնիկ տառնուտներ, գյուղական ավագներ, նախկին քահանաներ ու մելիքներ էին (Թորոս, Պապ, Վարդան, Պալի, Աղամ, Նուրար, Սարգիս և ուրիշներ):

Վերահիշյալ բոլոր զինվորների ընդհանուր թիվը հասնում էր 6—7 հազարի: Կասկածից դուրս է, որ խոշոր ճակատամարտերի ժամանակ բնակչության ավելի հոծ զանգվածներ էին ընդգրկվում առդմական զործադրությունների մեջ, ուստի բաղմապատկվում էր շարժմանը անմիջական մասնակցություն ունեցողների թիվը:

1725 թ. ուժեղ կոիվներ բորբոքվեցին Գողթնում: Երբ Պապին մահապատժի ենթարկելուց հետո Դավիթ-Բեկը Կախեր ավանից անցավ դեպի Չավնդուր, Սաֆիկուլի խանը Օրդուբադի դադու և շեյխ-ուլ-Իսլամի որդիների հետ դաշնակցած, հարձակման անցավ և հասավ մինչև Մեղրի ավանը: Մի օր տեղի ճակատամարտից հետո, անհրաժեշտ շահմարելով շարունակել մարտը, Դավիթ-Բեկը վերադառնում է Հալիձոր: Ըստ երևույթին ճակատամարտի ընթացքում թշնամուն պատճառած կորուստները նկատի ունենալով, նա գտնում էր, որ հակառակորդը ի վիճակի չի լինի նորից հարձակման անցնելու: Սակայն շուտով, Թավրիզից և Ղարադաղից մարտական նոր համալրում ստանալով, թշնամու ուժերը նորից հարձակման են անցնում և գրավում են Մեղրու Փոքր թաղը, մեղրեցիները հերոսական դիմադրություն են ցույց տալիս քաղաքի ներսում: Օրհասական մարտերը շարունակվում են տյնքան ժամանակ, մինչև որ Չավնդուրի 2000 հայ մարտիկները Բայինդուր զորապետի հրամանատարությամբ օգնության են հասնում և հաղածում հակառակորդին մինչև Օրդուբադի սահմանները՝ կենդանի ուժի և նյութական մեծ վնաս պատճառելով նրան:

Վերադառնալով Հալիձոր, Դավիթ-Բեկը իր զորականներին ուղարկում է հալածելու Բարգուշատից և մերձարաքսյան տափաստաններից Ղափանի և Սիսիանի լեռները բարձրացած բուշվորներին: Այս արշավանքները նպատակ ունենին երկիրը մաքրել օտար տարրերից, միաժամանակ՝ ձեռք բերել մեծ թվով անասուններ: Բուշվորության գեմ մղվող կոիվներում աչքի են բնկնում Մխիթար բեկն ու Տեր-Ավետիսը, որոնք, հալածելով նրանց, տառնչակ հաղորդչապար և տավար բռնեցին ու հասցրին Հալիձոր: Այս հողի վրա նորից բորբոքվեցին կոիվները Բարգուշատի Ֆաթհուլի խանի և Սխիթար բեկի զորքերի միջև: Կոիվների ընթացքում գերի բնկավ Սահփանոս Շահումյանը, որին, սակայն, շուտով հաջողվեց փախչել Բարգուշատից և աղաավել գերությունից:

Մինչդեռ փոփոխակի հաջողություններով շարունակվում էին կոիվները Դավիթ-Բեկին ենթակա կողմնապետերի և շրջակա օտարազգի ֆեոդալների ու խաների միջև, դնալով ավելի էր խորանում երկրում ափսոս ընդհանուր անիշխանությունը՝ նպաստավոր իրավիճակ ստեղծելով օտար ներխուժման համար:

1724 թ. հարձակման անցան օսմանյան զորքերը, հրով ու սրով ընկճելով Անդրկովկասի ժողովուրդների հերոսական դիմադրությունը: 1725 թ. դարնանը նրանք արդեն մոտեցել էին Սիսիանի ու Ղափանի բարձունքներին, նպատակ ունենալով ռազմակալման ենթարկել այդ շրջանը ևս և ճնշել այնուհետև ծավալված աղատադրական շարժումը:

Թուրքական առաջատար զնգերի սկզբնական ընդհարումները Ղափանի հայկական զորքերի հետ ոչ մի հաջողություն չբերեցին նրանց: 1725 թ. մայիսի 11-ին գաղտնի խորհրդական Պ. Ա. Տոլստոլին ներկայացրած ղեկուցադրում Իվան Կարապետը նշում է, որ «Թուրքերը հասել են Ղափան, ընդհարումներ են ունեցել Դավիթ-Բեկի հրամանատարություն տակ գտնվող հայկական զորքերի հետ, մեծ զոհեր են տվել և այժմ այնտեղ թուրքեր չկան»⁸⁸:

Համոզվելով, որ Ղափանի լեռնային պայմաններում շափաղանց դժվար է հաշիվ մաքրել արյան գնով աղատություն ձեռք բերած ապստամբ հայ ղյուղացիության հետ, թուրքական հրամանատարությունը անցավ քաղաքական

⁸⁸ «Армяно-русские отношения в первой трети XVIII в.», т. II, ч. II, фол. 312.

ակտիվ ու խորամանկ գործունեության, փորձելով սիրաշահել տեղական բնակչության ունեւոր դասի ներկայացուցիչներին և մեծամեծ խոստումներով իր կողմը գրավել շրջակա մահմեդական համայնքների պարագլուխներին:

Նույնպիսի նենգ քաղաքականություն վարելով և օգտվելով առևտրա-վաշխատական դասի ծառայություններից, նվաճողներին շուտով հաջողվեց մուտք գործել Իրանի ու Թուրքիայի ագիտրական մայրուղու հետ կապված շրջանները՝ Օրդուբադ, Աղուլիս, Մեկրի և ոսղմակալման ենթարկել Նախիջևանն ու Ղափանի մերձակա գավառները, ահ ու սարսափ տարածելով կաղմալուծել կարճ ժամանակում ստեղծված Ղափանի հայ գինվորության միասնությունը:

Մխիթար բեկի և Ղափանի մի քանի յուզբաշինների ստորագրությամբ ուսաց ցարին ուղարկված գրությունից պարզ երևում է, որ 1726 թ. պարնանը Թուրքերն արդեն թափանցել էին Ղափանի ներքին գավառները, ծանր կացություն ստեղծելով ամբողջուններին ապավինած հայկական փոքրաթիվ ուժերի համար: Ահա թե ինչ է գրված այդ աղբյուրագիր-ուղերձում. «...Օսմանյիքն բազմահոյք հոլովադօրօք եկին Ջարմակալ գլուխքն, բազում քաղաք, վանք, անապատք, զեղորանք առան, տիրեցան, և քրիստոնեաք անխնայաբար կոտորեցին: Զի անշափ անիրաւութիւն առնէին, որ երկու տարեկան, մէկ տարեկան և կէս տարեկան աղջկունք, երախէք առեալ տանէին ի մօրց գրկէն առ յաշս մօրն սրախողխող առնէին, և մալքն զերի տռեալ աւար առնէին, և եկեղեցիք ձիանք կապէին՝ թաւալ (ախոռ) շինէին, խաչ և սրբութիւնք ջարթէին. կուս աղջկունք ի մէջ եկեղեցում պղծէին, զի աշնպէս անառակ բան առնէին, որ ոչ է պարտ ասելն և կամ ճառելն, զի ոչ է պարտ քրիստոնէից լսելն: Այլ ինչ երկարեմք, յետ սոցա դիմեցան առ մեզ, և մեք աստուծոյ զօրութիւնն աղաւինեցաք, և յուսացաք աթոռ թաղաւորութիւնդ քոյ, և տկն ունելով ձերում իշխանութիւնն և յաստծոյ յօգնութիւնն, սպառնալինեալ պատերազմեցաք յետ օսմանցոց, աստուծով յաղթեցաք սոցա և բազում զերիք ևս աղատեցաք, ևս ալժմա օսմանցիք բազմացեալ եկեալ են Դ (4) կողմսնէ մեզ պատեալ, զեղորանքն առեալ ընդ մեզ պատերազմում, զի ոչ եմք կարում ասար և անդրն շրջիլ, այլ մնացեալ եմք ի մէջ զալին (բերդ), որպէս հաւքն ի մէջ զափաղի (վանդակ): Զի խնդրեմք դբարձր զօրապետ թաղաւորութենէդ, վասն աստուծոյ սէրն և յուսոյ արքայութեանն և վասն հոգոց ձերոց և Քրիստոսի խաթերն համար՝ պիտի որ օգնութիւն հասուցանէք մեզ, որ աշս մնացեալ անջարակ լեալ քրիստոնեաքս վասն Քրիստոսի սէրն զթաղաւորին հրամանաւն աղատէք, որ շլինեն անօրինաց զերի»⁸⁹:

Հիմք ունենալով այն փաստը, որ ցարին ուղղված գրությունը ստորագրված է Մխիթար բեկի կողմից, ինչպես նաև վկայակոչելով 1746 թ. Աստրախանում գրված Ղուղանենց Թաղիի հիշատակարանը (ըստ որի Դավիթ-Բեկը զոհվել էր թշնամիների դեմ մղված մարտերում) ուսումնասիրողներից ոմանք ենթադրում են, որ Դավիթ-Բեկը պետք է վախճանված լինի 1726 թ. առաջ, որից անմիջապես հետո՝ Ղափանի գինվորության ղեկավարությունն սկսել է Մխիթարին⁹⁰:

⁸⁹ «Армяно-русские отношения в первой трети XVIII в.», т. II ч. II, фол. 335:

⁹⁰ Դ. Դ. Арутюнян, Освободительное движение армянского народа в первой четверти XVIII века, М., 1954, էջ 258—260: Հմտ. Ա. Հովհաննիսյան, Դավիթ-Բեկի գլխա-

Այս տեսակետի կողմնակիցները կասկածի տակ են առնում «Ընտիր պատմության» հետագա շարադրանքը, որտեղ թուրքերի դեմ մղվող կռիվներում և Հալիփ-Քեկրի ճակատամարտում հայկական զորքերին զխալնորում է Դավիթ-Քեկր և հաղթական կռիվներից հետո միայն հիվանդանում է ու 1728 թ. մահանում Հալիփ-Քեկրի բերդում:

Ինչպես վերը տեսանք, Մխիթար բեկի նամակը հաստատում է 1726 թ. սկզբներին Ղափանում ստեղծված ծանր կացության և հայկական զորքերի հուսալքման ու ջլատման մասին «Ընտիր պատմության» հաղորդած տեղեկությունները: Նման պայմաններում դժվար է ճշգրտել, թե ինչ հանգամանքներում է գրված և ինչպիսի նախաձեռնության հետևանք է այդ ուղերձը: Մի բան պարզ է, սակայն, որ ուղերձի հեղինակները միանգամայն անտեղյակ էին բաղադրական այն անցուդարձերին, որոնք լիովին բացասում էին ուսանքի կողմից ուղարկվելիք որևէ ռազմական օժանդակություն:

«Ընտիր պատմությունը» մի քանի խոսքով է միայն անդրադառնում թուրքերի ներխուժման ժամանակ Դավիթ-Քեկրի զինակիցների միջև առաջացած անհամաձայնության և նրան լքելու իրողությունը⁹¹: Ուստի դժվար է պարզել ուժերի այդ կազմալուծման և Դավիթ-Քեկրի մեկուսացման պատճառները: Պետք է ենթադրել սակայն, որ դա հետևանք չէր միայն թուրքական զերադանց ուժերի, հատկապես Բեքիր և Արաբ-Ալի փաշաների ծավալած ռազմական գործողությունների: Ամենայն հավանականությամբ ուժերի կազմալուծմանը նպաստել են դատակարգային ներհակություններն ու զրաից ակնկալվող օգնության և դաշնակիցներ որոնելու վերաբերյալ թեր ու դեմ կարծիքները:

Այդպիսի խառն ու անկազմակերպ իրադրության արդասիք էր իրականում ոչ մի շոշափելի արդյունք չխոստացող Մխիթար բեկի և նրան համախոհ յուզբաշինների ստորադրությամբ 1726 թ. մարտի 24-ին շարադրված աղերսադիր-ուղերձը:

Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև 1724 թ. հունիսին կնքված պայմանագիրը բացասում էր Կասպից ծովի առափնյա շրջանները նվաճած ռուսական զորքերի որևէ շարժում դեպի Անդրկովկասի ներքին նահանգները, որոնք բոլոր այդ պայմանագրի պետք է գտնվեին թուրքական զինվորական իշխանությունների անօրինության տակ:

Ստեղծված օրհասական իրադրության մեջ Ղափանի հայությունը ևս ստիպված էր ապավինել միայն իր ուժերին: Այդ ուժերը սակայն ջլատված էին և ընկճված: Թուրքերը թափանցել էին երկրի ներքին շրջանները, կողոպուտի և ավերածության ենթարկելով ապստամբ գյուղերն ու ավանները: Տեղի մեղիքներից ու տանուակերից շատերը, որոնք նախապես ընդունել էին Դավիթ-Քեկրի գերիշխանությունը, երես էին դարձրել նրանից և ենթարկվել նվաճողներին: Նահանջելով թշնամու գերազանց ուժերի առաջ, 1727 թ. դարնանը Դավիթ-Քեկն, իր մի քանի հավատարիմ զինակիցների հետ, ամրացել էր Հալիփ-Քեկրի բերդում և համալրում էր իր ուժերը, պատրաստվելով ահեղ դոտեմարտի: «Բայց Դավիթ յայսմ ամենայնի ոչ լքաւ,— գրում է պատմագիրը,

վերած Ղափանի ապստամբությունը, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1970, № 1, էջ 105 և հանդ.

⁹¹ Տե՛ս «Ընտիր պատմություն», էջ 43—44:

— ոչ կասեցաւ ի խորհրդոցն, ոչ զանգիտեաց ի բազմութենէ բարբարոսացն, և ոչ զաղարեցաւ ի քաջագործութեանցն, և ոչ յուսահատեցաւ յաստուածային խնամոցն: Այլ արիաբար զբերզն ամրացուցանէր, զհամբար բերդին պատուասէր, զգօրականն առ ինքն ժողովէր և բազմացուցանէր»⁹²:

«Ընտիր պատմութեան» շարադրողը շափազանց վառ գույներով է նկարագրում Հալիձորի հերոսական պաշտպանությունը, խիստ նվազեցնելով հայ մարտիկների թիվը և բազմապատկելով թշնամու ուժերը: Մակայն ինչպիսին էլ որ եղած լինի ուժերի հարաբերակցությունը (իսկ դա անպայման եղել է հօգուտ նվաճողների), իրողությունն այն էր, որ յոթ օր տեղ պաշարողական մարտերից հետո օսմանչան բանակը շկարողացավ թափանցել բերդի պարիսպներից ներս և շփմանալով հայ զինվորների հանկարծակի հակահարձակ մանր, խուճապահար փախուստ տվեց մարտի գաշտից: Պարսպից դուրս ձեռնարկված խիզախ հարձակման քաջարի հրամանատարները Մխիթար բեկն ու Տեր-Ավետիսն էին, որոնք ոգևորելով հայ զինվորներին, վճռական մարտի տարան նրանց, չախճախիչ պարտություն մատնելով թշնամուն: «Քաջացարուք, մի երկնչիր,—գոչում էին նրանք՝ դիմելով իրենց զինվորներին,—եւթ զհեռմեր, եթէ հասեալ իցէ վախճան մեր, քաջութեամբ մեռցուք, զի լաւ լիցի մեզ արիութեամբ արտաքոյ պարսպաց մեռանիլ, քան աստէն առաջի աշաց մերոց տեսանել զմահ բնտանեաց և բարեկամաց մերոց...»⁹³:

Թուրքական զորաբանակների և նրանց հետ զաշնակցած Բարգուշատի Ֆաթհ-Ալի խանի, Ղարաբաղի խանի, Ղարաշուրուների և սրանց միացած տեղական ֆեոդալների բազմահազար զորքերի զեմ, շարժմանը հալոտարիմ մնացած հաշկական փոքրաթիվ ուժերի Հալիձորի տակ տարած հազիմանակը նոր թափ հազարեց Ղափանի ապստամբական կռիվներին և ամբողջովն ապստամբ զլուպալիսիական հալոտար սեփական ուժերի նկատմամբ: Հետադիմելով չախճախված թշնամուն, որը կալի գաշտում թողել էր մի բանի հաղար սպանված, մարտական զրոշներ և սպամամթերք ու հանդերձանը, ապստամբների արագ բազմապատկելով ուժերը մեծ արտադրությամբ կարողացան Ղափանի երկիրը մաքրել օսմանչան զորքերից և առաջանալ զեպի Մեղրի:

Թեև Ղափան մտած թուրքական զորքերը չախճախված էին և զուրս շարքում չէին երկրից, սակայն ապստամբությունից զեկտավաշներին շարունակում էր մտահոգել զրաից օգնություն ստանալու և հուսալի գաշնակիցներ ձեռք բերելու հարցը:

Մինչ Ղափանում այս զեպերն էին տեղի ունենում, Ատրպատական ներխուժած օսմանչան նվաճողների զեմ ծավալված աղատադրական պաշարը զլիսավորում էր Սեֆյան շահ Քահմադ II-ը: Նրան հալոտարիմ խաններից շատերը սպառազեն ապստամբների զլուխն անցած Աւարպատականի հյուսիսային շրջանները մաքրել էին օսմանչան նվաճողներից: Շահ Քահմադի առաջադրած ջոկատները կանգնած էին Ազուլիսից ոչ շատ հեռու Գուզալի շրջանում: Դավիթ-Բեկը Մխիթարին և Տեր-Ավետիսին 66 զինվորներից բազկացած ջոկատով ուղարկեց բանակցելու Գուզալի խանի հետ, առաջարկելով

⁹² «Ընտիր պատմություն», էջ 44:

⁹³ Նույն տեղում, էջ 49—50:

նրան, միացյալ ուժերով շարունակել պատերազմը օսմանցիների դեմ: Այս րնթացքում, նախկինում Դավիթ-Քեկի դեմ թշնամաբար արամադրված Լեռնի խանը աշխատում էր համոզել իր եղբորը՝ Դուզալի խանին, զաշնակցել Դավիթ-Քեկի հետ և համատեղ ջանքերով թուրքերին դուրս բշել Դուզլնից: Վերադառնալով Դուզալի խանի մոտից, Մխիթար բեկին ու Տէր-Ավետիսին հաջողվում է թուրք հարստահարիչների ձեռքից լեռնելում ապաստանում մեղրեցիներին հավաքել ու սպառնալիներ, և սպա գաղանի մուտք գործել Մեղրի ու համախմբել տեղի կռվող ուժերը: Դուզալի խանը ևս ուզարկում է 50 հազուց բաղկացած մի ջուկաա: Երկու բաջարի գորավարները ապստամբ մեղրեցիների զլուխն անցած, անսպասելի թափանցում են բերդի պարիսպներից ներս և կովի բռնվելով հանկարծակիի եկած օսմանյան զինվորների հետ, բշում են նրանց դեպի Արաքսի առափնյա կիրճը և՛ երկու կողմից կրակի առկ առնելով, զլխովին ոշնաղնում են մի քանի հազար զինվորներից բաղկացած բանակը:

Մեղրու բերդի արեւելյան աշտարակը

Մեղրու բերդում ապստամբները կոտորեցին թուրք հարկահաններին և աչրեցին օսմանյան իշխանությունների կողմում Ղափանի ու մերձակա մի քանի շրջանների հարկացուցակները:

Հաջողությամբ շարունակելով պաշարը օսմանյան սողմակալման դեմ և կտրծանիշ հարվածներ հասցնելով նրանց Բեխ ավտնում, Բարդուշտաի մատուցներում, Մանչևում և այլուր, Դավիթ-Քեկը եկավ Մեղրի և իր հետ վերցնելով Մեղրու և Չափնդուրի կովսղներին, անցավ դեպի Կարճևան՝ աշնտեղից դեպի Օրդուբադ արշավելու համար:

1727 թ. է վերաբերում Ղափանի ապստամբության զեկավարների նոր ձեռնարկը, Լապ հաստատելու Ատրպատականում գտնվող շահ Թահմապի հետ:

վերջինս, ընդունելով հայերի պատմիրականության, հասուկ հրովարտակով ճանաչում է Դավիթ-Բեկի իշխանությունը Ղափանի երկրում և հանձնարարում է շարունակել պայքարը օսմանցիների դեմ՝ մինչև նրանց արտաքսումը երկրի սահմաններից: «Ընտիր պատմություն» մեկ հատկապես րնդված է շահ Թահմազի հրովարտակը և փորձ է արված տալ նրա քարգմանությունը մասվի վերաշարադրությամբ: Նշված է հատկապես, որ Թահմազը Դավիթ-Բեկին արտոնել է նաև դրամ կտրել և նրան ու նրա զորավարներին պարգևատրել է թանկարժեք նվերներով:

Օրդուբադի գրավումից հետո ռազմական գործողությունների թատերաբեմ դարձավ Ագուլիսը, որտեղ և երևան եկավ տուհուրա-վաշխառուական դասի նենգավոր վարքագիծը: Ագուլիսի քաջանթար Մելիք-Մուսին, որ ապաստան էր տվել Օրդուբադից փախած թուրք հարկահաններին, թեև առերես հնազանդություն հայտնեց Դավիթ-Բեկին, սակայն, արտահայտելով ունեոր վերնախավի ձգտումները, գաղտնաբար գործակցում էր և օժանդակում թուրքերին: Նրա խորհրդով վերջիններս հարձակվեցին Դավիթ-Բեկի և նրա զինակիցների վրա, որոնք հաստատվել էին Թովմա առաքյալի վանքում: Օսմանյան զորքերի երիցս կրկնվող հարձակումները հանդիպելով Դավիթ-Բեկի և նրան օգնությւն եկած շահ Թահմազի զինվորների քաջարի գիմադրությանը, ավարտվեցին շարաշար պարտություններով:

Սակայն Թահմազի հանձնարարությամբ հայերի հետ դաշնակցած խաները Ագուլիսի մոտ մղված վճռական ճակատամարտում փախուստի դիմեցին, կռվի ամբողջ ծանրությունը թողնելով հայ մարտիկների վրա: Ետ մղելով օսմանցիների զրահը, Դավիթ-Բեկի զորքերը հետապնդում են նաև մարտի դաշտը լքած, դեպի Թավրիզ փախչող խաներին, ավարի ենթարկելով նրանց ունեցվածքը:

Թովմա առաքյալի վանքում ամրացած Դավիթ-Բեկի, Մխիթար բեկի և նրանց զինակիցների համար շուտով ստեղծվում է վտանգավոր վիճակ: Մելիք-Մուսին իր համախոհներով բացահայտ անցնում է թուրքերի կողմը և հարձակում է գործում զափանցի մարտիկների վրա: Ագուլեցիք սպանում են նաև իրենց մոտ բանազնաց եկած Մելիք-Փարսազանին: Խուսափելով եղբայրասպան կոիվներից, Դավիթ-Բեկն ու իր զինակիցները քանդում են վանքի պարիսպը, ճեղքում պաշարման շղթան ու հեռանում դեպի Ղափան:

1728 թ. սկսվում է թուրքական զորքերի ընդհանուր հարձակումը, որի նպատակն էր ծնկի բերել Սյունյաց ու Արցախի զինված հայությունը և այդ շրջանները ևս ենթարկել օսմանյան զինվորական իշխանությանը: Ղափանի հայ զինվորության համար սկսվում է ծանր ու անհավասար պայքարի մի ժամանակաշրջան: Դավիթ-Բեկի մահից հետո կամ թերևս ավելի վաղ, վերջինիս հիվանդության ժամանակ, իր ձեռքը վերցնելով հայկական զինված ուժերի ընդհանուր հրամանատարությունը, Մխիթար բեկը շարունակում է հավատարիմ մնալ ազատագրական շարժման մեծ ղեկավարի մարտական ավանդներին:

Երբ Տեր-Ավետիսի դավաճանության հետևանքով թուրքերը խաբեությամբ կարողացան մուտք գործել Հալիձորի բերդը և դրժելով տված խոստումը կոտորեցին ու գերեցին բերդի բնակիչներին, Մխիթար բեկին հաջողվեց գիշերով դուրս գալ բերդից և նոր զորքեր հավաքելով հաղթական մարտեր մղել թշնամու կանոնավոր զորքերի ու նրանց միացած տեղական ֆեոդալների դեմ:

Ամբողջ Ղափանում թնդում էր Մխիթար բեկի հանկարծահառ հարձակումների ու տարած հաղթանակների համբավը: Ղափանի ապստամբ գյուղացիությունը շարունակում էր ազատագրական պայքարը թուրքական գավաթիչների դեմ՝ խմբվելով Մխիթար բեկի դրոշի ներքո:

Կռիվները մեծ մասամբ պարտիզանական բնույթ էին կրում և ահարեկում էին նվաճողներին, մեծ կորուստներ պատճառելով նրանց: «Ընաիր պատմության» չափազանց սեղմ տողերում խոսվում է հայ զինվորության տարած նորանոր հաղթանակների, բազում ամրությունների, գյուղերի ու ավանների ազատագրման, Օրդուբադի պաշարման ու գրավման, օսմանյան զինվորների մեծ կոտորածի և մեծաքանակ ռազմական ավարի ձեռք բերման մասին⁹⁴:

Այսուհանդերձ դրությունը շարունակում է մնալ օրհասական: Հալիձորը գրավված էր ու ավերված: Թշնամին նորանոր ռազմական համալրումներ էր ստանում, իսկ ամենից սարսափելին այն էր, որ երկրի ներսում խորանում էին տարածայնությունները Մխիթար բեկի և նրա մերձավոր զինակիցների միջև: Զկար ալլահ միասնական հրամանատարական կենտրոն, թեև ժողովրդական զինված ջոկատները, ապավինած լեռնային անմատչելի վայրերին, շարունակում էին դիմադրություն ցույց տալ:

Այս անկազմակերպ իրադրության մեջ, երբ յուրաքանչյուր շրջան ու ավան մտահոգված էր միայն իր համայնքի անվտանգությունը ապահովելու դործով, խնձորենակի բերդում իր իսկ հայրենակիցների դավադրության զոհ է դառնում Ղափանի ազատագրական կռիվների անվանի ղորավար ու փառաբանված հերոս Մխիթար բեկը:

Ժողովրդական զրույցներն ու բանավոր անվտանգությունները պատմում են այն մասին, որ Ղափանի հայությունը ազատագրական պայքարը շարունակվել է նաև հետադաշում: Նվաճողների դեմ կռիվները ղեկավարել են Մելիք-Փարսաղանի թոռ Այվազ բեկն ու Ստեփան իշխանի սրգի Մելիք-Ղուկասը: Միավորելով Քաջարանց, Փուխրուտ, Փիր-Մաղրա, Քրդիկանց ու Հանդ գյուղերի ապստամբ գյուղացիներին, Կալեր գյուղի մոտ տեղի ունեցած մեծ ճակատամարտում նրանք պարտության են մատնել թուրքական զորքերին և սրանց միացած տեղական ֆեոդալներին⁹⁵:

Այս և բազմաթիվ այլ զրույցների ու ավանդությունների պահպանումը ժողովրդի մոտ, իկայում են, որ Ղափանի ժողովրդական զանգվածների դիմադրությունը օսմանյան ռազմակալման դեմ շարունակվել է մինչև 1730-ական թվականները, երբ Թավրիզն ու Արգաթիլը վերագրավելուց հետո, պարսկական զորաբանակները Նադիրի հրամանատարությամբ անցան Շիրվան և պաշարելով Գանձակը, կապ հաստատեցին Արցախի ու Սյունյաց հայ մեկիքների և հավանաբար նաև Ղափանում դիմադրությունը շարունակող հայկական զինված ուժերի հետ:

7. ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎԱՐՁԱ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Թուրքական ռազմակալումը Արևելյան Հայաստանում և Ադրեխանում հանդարտ ընթացք չունեցավ և չավարտվեց լիակատար տիրապետությամբ:

⁹⁴ «Ընաիր պատմություն», էջ 71:

⁹⁵ «Ազգագրական հանդես», 1904, XI, էջ 197—198:

Թեև գրավված էին բոլոր կարևոր բերդերն ու ամրությունները և հսկողություն էր սահմանված գլխավոր ճանապարհների վրա, սակայն մինչև 1735 թ. չէին դադարում ապստամբական ելույթները: Ինչպես Սյունիքում, Արցախում և այլ վայրերում, այնպես նաև Ասորպատականում թուրքական զորքերը շարունակ պատերազմական վիճակում էին, կռվելով մի կողմից լեռնաշխարհի զինվորաված հայության և մյուս կողմից ադրեջանական ռազմիկ ցեղերի միավորումների դեմ:

Սակայն, ինչպես նախորդ արշավանքների ժամանակ, ամենուրեք թուրքական նվաճումներին հաջորդում էր բնակչության բնդհանուր աշխարհադիրք և ապա հարկատու ստացվածքների և հաստատությունների հաշվառումն ու դրանց գրանցումը հարկային մատյաններում: Պահպանելով նվաճված երկրների ներքին վարչական բաժանումն ու գյուղական համայնքների հնուց անախ հաստատված իրավունքները, յուրաքանչյուր նահանգում (վիլայեթ, էյալեթ կամ լիվա) գործի էին դրվում նույն նահանգի համար «Արքունի բնդարձակ դավթարում» հաստատված հարկային օրենքները:

1727 թ. Գանձակի էյալեթի համար կազմված կանոննամեն վկայում է, որ Խրանից նվաճված նահանգներում թուրքական իշխանությունները առաջին հերթին մտահոգված էին կարգավորելու հարկահանությամբ գործը: Նոր նվաճված շրջաններից հնարավորին չափ շատ եկամուտ ստանալու համար, անմիջապես գործի էին դրվում Օսմանյան կայսրության բոլոր ծայրերում գործող սուլուն հարկային օրենքները: Ինչպես թուրքերի կողմից նվաճված բոլոր երկրներում, այնպես էլ Անդրկովկասում, յուրաքանչյուր նահանգի հարկերը գրանցելիս, հարկային-ֆինանսական պաշտոնյաները միշտ հաշվի էին առնում նվաճումից առաջ երկրում ախրող հարկերի և տուրքերի ավանդական չափերը:

Գանձակի էյալեթի կանոննամենում, որը վերաբերում էր նաև Լոռի-Փամբակի և Աղստևի շրջաններին ու Արցախական աշխարհին, նշված է հատկապես, որ «Աջեմի (պարսիկների) ժամանակ Արրանի հողում չորսից մեկ տասնորդ և տասնհինգից մեկ բահրա վերցնելը օրենք է եղել: Բահրա կոչվածը, աջեմի տերմինով, ամեն գյուղից հոսող ջրի առվի ախրոջը վճարվող հարկն է եղել, հողի տերը չորսից մեկը տասանորդ տալուց հետո առվի ախրոջն էլ տասնհինգից մեկը բահրա է տվել: Այժմ էլ այդ ձևով են վերցնում: Արրանի համեմատությամբ լեռնային հայաբնակ գյուղերի հողերը քիչ, անբերրի և քնակավայրերը անարժեք լինելով, աջեմի ժամանակ տալից մեկը տասանորդ և տասնհինգից մեկը բահրա են տվել: Այս էլ ըստ հին ձևի է վերցվում»⁹⁶:

Կանոննամեններում նշված է նաև, թե որ շրջանում ինչ հացահատիկային և տեխնիկական կուլտուրաներ են մշակվում և որից ինչ չափով է գանձվում հողուտ պետության: Նշված են միաժամանակ տեղական չափ ու կշռի միավորները և արված են դրանց օսմանյան համարժեքները:

Պահպանելով տեղական սովորույթային օրենքները, այսինքն՝ կալվածատեր-ֆեոդալների և պետության նկատմամբ հողագործ գյուղացիության դարե-

⁹⁶ «Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում», էջ 120, հմտ. Օ. Լ. Barkan, XV ve XVI asırlarda. Osmanlı İmparatorlugunda zirai ekonominin hukuki ve mali es-
asları. I c. Kanunlar. İstanbul, 1945, էջ 195--197:

րից ի վեր սահմանված պարտավորությունները, թուրքական իշխանությունները Արևելյան Հայաստանում և Ադրբեջանում բնակչության աշխատավորական խավերից գանձում էին նաև օսմանյան բոլոր հպատակներին պարտադրվող այլ հարկեր ու տուրքեր⁹⁷:

Արևելյան Հայաստանում և Անդրկովկասի թուրքական ռազմակալման ենթարկված այլ սահմաններում 1728 թ. անց է կացվում նոր աշխարհագիր և կազմվում են «Նոր ընդարձակ մատյաններ»: Այս հարկացուցակներում բարձրացված են 1724—25 թթ. հարկացուցակներում եղած հարկերի սակերը և ավելացված են այլ հարկեր: Այսպես, օրինակ, Վաղարշապատ գյուղի նոր հարկացուցակից պարզվում է, որ 1725 թ. ցուցակով գյուղից գանձվող հարկերի ընդհանուր դրամական համարժեքն ավելացված է 2,3 անգամ⁹⁸:

Նվաճումից անմիջապես հետո անցկացված աշխարհագրի ժամանակ կիրառվել են հարկերի համեմատաբար ցածր սակեր, որոնք չէին կարող հագորդ տալ զավթիչների թալանչիական պահանջներին: Երեք տարի հետո արդեն թուրքական հարկահանությունը երևան է գալիս իր ամբողջ ծանրությանմբ, և բոլոր այն վայրերում, որոնք լիովին նվաճված ու հնազանդեցված էին օսմանյան բանակի ձեռքով, հարկապահանջությունը խստագույնս իրադրծվում է «Նոր մատյանի» բաղմապատկված շափերով: Բնորոշ է, որ այս դաժան հարկային քաղաքականությունը կիրառվում էր այնպիսի մի ժամանակ, երբ դեռ գրավված սահմաններում շարունակվում էին ըմբոստելույթները օտար նվաճողների դեմ, և երբ լեռնային ընդարձակ շրջաններ դեռևս լիովին չէին հնազանդեցված թուրքական իշխանություններին:

Գանձակի շրջանի կանոննամեում մանրամասն նշված են նաև շուկաներում և ճանապարհապաշտպան կետերում վաճառականական ապրանքներից գանձվող մաքսի սակերը: Ավելի ճիշտ, այնուեղ ամփոփված են պարսից տիրապետության շրջանում հաստատված տուրքերի սակերը, որոնք պետք է ուղեցույց հանդիսանային թուրքական պաշտոնյաներին: Այդ նշանակում է, որ նվաճմանը հաջորդող հենց առաջին տարիներին թուրքական հարկային-ֆինանսական պաշտոնությունը անմիջապես հսկողություն է սահմանել արհեստավորության ու շուկայում կատարվող առևտրի վրա և, ըստ նախապես հաստատված սակերի, կշեռքի վարձ, մաքս և այլ տուրքեր է գանձել արտահանվող ու ներմուծվող ապրանքներից⁹⁹:

Թուրքական իշխանությունները հատուկ ուշադրություն են նվիրել մետաքսի առևտրին: Իր ժամանակի այդ ամենաթանկարժեք և եվրոպական շուկաների ամենագնացուն ապրանքը միշտ էլ հետաքրքրել է օսմանյան սուլթաններին, որոնք իրանի հետ կնքվող պայմանագրերում Սեֆյան շահերից խոստումներ էին կորզում տարեկան որոշ քանակությամբ մետաքս ստանալու համար:

Ժամանակավորապես ռազմակալման ենթարկված Արևելյան Հայաստանում ու Ադրբեջանում թուրքերը 10 տարի շարունակ գործադրում էին հարկահանության օսմանյան եղանակները՝ հարստահարման և ունեղրկման ենթարկելով

⁹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, գլուխ VI:

⁹⁸ Տե՛ս Հ. Փափազյան, Վաղարշապատ գյուղի 1725 և 1728 թթ. թուրքական հարկացուցակները, «Բանբեր մատենադարանի», № 5, էջ 451—452:

⁹⁹ Տե՛ս «Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում», էջ 122, հմտ. Օ. Լ. Բարբանի նշված աշխատության համապատասխան էջերը:

զյուզի և քաղաքի աշխատավոր բնակչությանը: Հարկահանությունն ու նյութական բարիքների կողոպուտը իրագործվում էր գինվորական մարմինների ձեռքով և ուղեկցվում բիրտ ուժի գործադրությամբ:

Պետական-վարչական պաշտոնները վերափոխված էին և պարսկական պաշտոնյաներին փոխարինելու էին եկել թուրք պաշտոնյաները, երկրում հաստատելով օսմանյան վարչասիստեմը:

Այս ընթացքում, սակայն, հողային հարաբերությունների մեջ էական փոփոխություններ տեղի չունեցան: Պետական կամ «գիվանի» հողերը գտնվում էին «միրիի» պաշտոնյաների անմիջական տնօրինության տակ: Մուլքալին սեփականությունները պահպանվում էին նույնությամբ, եթե դրանց տերերը չէին հակադրվել նոր իշխանությանը: Դրանից դատ, թուրքական իշխանությունները դաժան դատաստան էին տեսնում բմրոստ գյուղացիների և գյուղական համայնքների հետ, որոնք փորձում էին օգտվել խառը գրությունից և հրաժարվում էին կալվածատիրոջը ռենտա վճարել¹⁰⁰:

Սուլթանական հրովարտակներով և տեղական փաշաների հրամանագրերով հաստատվում և պաշտպանվում էին էջմիածնի կալվածատիրական իրավունքները: Յուրաքանչյուր շրջանի հարկացուցակում առանձին թվարկված էին վակֆային կալվածները, նշված էր նաև, թե գյուղացիները բերքի որ տոկոսը պետք է տան վանքին¹⁰¹:

Հաստատելով հայ եկեղեցական իշխանությունների իրավունքները և հարկային արտոնություններ շնորհելով բարձրաստիճան հոգևորականությանը, ինչպես նաև առանձին գեպեկրում փորձելով սիրաշահել հայ առևտրական դասի ներկայացուցիչներին, թուրքական իշխանությունները ձգտում էին նրանց միջոցով հնազանդ պահել նվաճված նահանգների աշխատավոր բնակչությանը, որն անհոսն ատելություն և ցատումով էր լցված թուրքական դիշտարիչ ռազմակալության հանդեպ:

Տ. ԻՐԱՆԻ ՀԶՈՐԱՅՈՒՄԸ ՆԱԳԻՐԿՈՒԼԻ ԽԱՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿ ԵՎ ՀԱՅ ՄԵԼԻՔՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԻՐՔԵՐԻ ՍՄՐԱՊՆԴՈՒՄԸ

Աֆղանների տիրապետությունը Իրանում կայուն քաղաքական և տնտեսական հիմքեր չունեի: Միր-Մահմուդի և նրա հորեղբորորդու՝ Աշրաֆի ժամանակ (1722—1729) սեֆյաններից հետո անիշխանության մատնված երկրամասերը ենթակա էին ամենաստանձարձակ ահաբեկման և հարստահարության: Աֆղանական զինված ջոկատները շրջում էին նահանգից-նահանգ և հարկահանության անվան տակ կողոպտում բնակչությանն ու սարսափելի բռնություններ գործում:

Ինչպես թուրքերի կողմից նվաճված Արևելյան Հայաստանում և Ադրբեջանում չէին դադարում զանգվածային ապստամբությունները օտար ռազմակալության հանդեպ, այնպես էլ Իրանի կենտրոնական և արևելյան շրջաննե-

¹⁰⁰ Մատենադարան, Կաթ. զիվան, թղթ. 14, վավ. 301, 302, հմտ. «Ջամբու», էջ 250:

¹⁰¹ 2. Փալիազյան, Վաղարշապատ գյուղի 1725 և 1728 թթ. թուրքական հարկացուցակները, «Բանբեր մատենադարանի», № 5, էջ 453, տե՛ս նաև Մատենադարան, Կաթ. զիվան, թղթ. 14, վավ. 316, 320, 332, հմտ. «Ջամբու», էջ 249—250:

բում՝ Քիրմանում, Խորասանում, Մաղանդարանում և այլուր, զնալով ավելի ու ավելի էր բորբոքվում աղատագրական պայքարն ընդդեմ աֆղանական բռնակալության:

Աֆղան նվաճողների զրույթյունը ավելի ծանրացավ հատկապես Աշրաֆի օրոք, որը կարճ ժամանակամիջոցում պարտավորված էր հակառակ մի կողմից շահ Թահմազ II-ի և Աստարաբադի Ֆաթհ-Ալի խան Կաշարի և մյուս կողմից Գիլանում հաստատված ռուսական զորքերի ու Իրան ներխուժած թուրքական ուժերի դեմ: Ռուսների դեմ մղած կռիվներում Աշրաֆը ծանր պարտություն կրեց, իսկ մի քանի անհաջող ընդհարումներից հետո, 1727 թ. հոկտեմբեր ամսին կնքված պայմանագրով նա ստիպված եղավ ճանաչել թուրքերի տիրապետությունը Արևելյան Հայաստանի, Աղբրեջանի, Բուրդիստանի, Խուլվիստանի և Կենտրոնական Իրանի մի քանի նահանգների վրա: Այս բանը վճռական նշանակություն ունեցավ և նոր թափ հաղորդեց արևելյան նահանգներում ծավալված աղատագրական շարժմանը:

Հանգես գալով Խորասանում և գլխավորելով աշնտեղ հաստատված Կրկըլբաշ ցեղերի ու քրդական մի քանի ցեղախն միավորումների ապստամբական ելույթները, ինչպես նաև կարճ ժամանակում մի քանի վճռական հաղթանակներ տանելուց հետո, մեծ համբավ վաստակեց Աֆշար ցեղի Կրկըլու ցեղախմբի նախկին շարքային ռազմիկ Նադիրկուլի խանը: Շահ Թահմազ II-ը, որը երկրի արևմտյան նահանգներում պայքար էր ծավալել թուրքական ուժերի դեմ, սիրով ընդունեց Նադիրկուլու ծառայությունը՝ վերանվանելով նրան Թահմազկուլի խան:

1729 թ. սեպտեմբերի վերջերին Մեհմանդուս ղեաի հովատում և նույն թվականի նոյեմբերի 13-ին մայրաքաղաք Սպահանից 60 կիլոմետր հեռու գտնվող Մուրչեխուրթ գյուղի մոտ գլխավին ջախջախելով Միր-Մահմուդի աֆղանական զորքերին, Թահմազկուլի խանը հաղթական մուտք գործեց Սպահան, որից անմիջապես հետո շահ Թահմազ II-ը վերադարձավ մայրաքաղաք ու բազմեց հոր գահի վրա:

Մի պահ թվում էր, թե կարճատև ընդհատումից հետո նորից վերահաստատվեց Սեֆյան հարստության իշխանությունը, մնում էր միայն շարունակել և հաղթական ավարտին հասցնել թուրք-աֆղանական ռազմակալման դեմ երկրում ծավալված համաժողովրդական պայքարը: Սակայն, երբ Նադիրկուլին հաջողությամբ գլխավորում էր աֆղանների և ուլբեկների դեմ մղվող կռիվները՝ մեկը մյուսի ետևից աղատագրելով երկրի արևելյան նահանգների քաղաքներն ու գյուղերը, շահ Թահմազը, հակառակ Նադիրկուլու բազմիցս նախազգուշացումներին՝ խուսափել երկու հակառակ մարտեր մղելուց, ռազմական անհաջողություններ կրեց արևմուտքում և ստիպված եղավ ստորագրել թուրքերի կողմից առաջարկվող հաշտության պայմանագիրը, ըստ որի ամբողջ Անդրկովկասը անցնում էր թուրքերի տիրապետության տակ:

Օգտագործելով շահ Թահմազի անհաջողությունները և կնքված ստորագրուցիչ պայմանագրի հետևանքով երկրում ծայր առած ղեղդհույթյունները, 1732 թ. Նադիրկուլին կարողացավ գահընկեց անել շահ Թահմազին և իր խնամակալության ներքո շահ հայտարարեց նրա նորածին որդուն՝ Արբաս III-ին: Այդ թվականից սկսած, փաստորեն, Նադիրը դարձավ Իրանի ինքնիշխան տերը:

Թաղավորական գահի նկատմամբ ցուցաբերած խորամանկ «անտարբե-

րությունը» մեծ չափով բարձրացնում էր նաղիրի հեղինակությունը և լայն ժողովրդականություն շնորհում նրան որպես ապատագրական շարժման անձնվեր առաջնորդի։ Նրա մեջ զուգորդված էին խորամանկ բաղադրական ու մարտերում կոփված ռազմագետ զորավարը։ Կավ հասկանալով և ճիշտ պահահատելով ազատագրական շարժման բուռն վերելքն ու ընթացիկ ժամանակամիջոցի նշանակությունը, նա ամենայն վճռականությամբ հավաքում և խմբավորում էր բոլոր գինական ուժերը հակահարված տալու Իրաք և Անգրկովկաս ներխուժած թուրքական զորքերին։

Նաղիրի ձեռք բերած ռազմական հաջողությունները խուճապ և դժգոհություններ առաջացրին Թուրքիայում։ Ռազմա-ֆեոդալական վերնախավը և պալատական ավագանին խիստ բացասաբար էր տրամադրված սուլթան Ահմադի և մեծ վեզիր Դամադ Իբրահիմի հանդեպ։ 1730 թ. վերջերին թուրքական արքունիքում ծավալված դահակալական պայքարը ի վերջո ավարտվեց սուլթան Ահմադի գահընկեցությամբ։ Նոր սուլթան Մահմուդ I-ը ավելի քան անհաշտ և վճռական դիրք գրավեց նաղիրի նկատմամբ։

1732 թ. ռուսների հետ կնքած պայմանագրից հետո, որով ռուսական զորքերն անմիջապես պետք է հեռանային Իրանի մերձկասպյան նահանգներից, նաղիրն արդեն հնարավորություն էր ստանում ամբողջ ուժերը կենտրոնացնելու Իրաքում և Անգրկովկասում հաստատված թուրքական զորքերի դեմ։

Թեև նաղիրը որոշ հաջողությունների հասավ Իրաքի ուղղությամբ մղվող կռիվներում, սակայն Ֆարսում ծագած ապստամբության պատճառով նա չկարողացավ մարտերը շարունակել մինչև հաղթական ավարտ և գրավել Բաղդադը։ Սուլթան Մահմուդը պաշտոնապես շճանաչեց Բաղդադի Ահմադ փաշայի հետ նաղիրի կնքած հաշտության պայմանագիրը, ըստ որի փաշան իր կառավարության անունից խոստանում էր զորքերը ետ քաշել մինչև 1639 թ. պայմանագրով հաստատված թուրք-իրանական սահմանը։ Մարտերում զոհված Թուփալ-Օսման փաշայի փոխարեն 1734 թ. արևելյան զորարանակների ընդհանուր հրամանատար նշանակվեց Քյոփրուլուզագե Աբդուլլա փաշան, որը օժանդակ զորախմբերի զույմն անցած Կոստանդնուպոլսից շարժվեց դեպի Կարս։ Մինչ այդ նաղիրն արդեն Թավրիզի ու Սրգարիլի վրայով մտել էր Շիրվան, պարսության մատնել լեզգի Սուրխային, գրավել ու ավերել Շամախին ու Կադիկոմուխը և պաշարել Գանձակի բերդը։

Արցախի սղնախներում, Սյունիքում և Արարատյան երկրում գինվորված հայությունը, այդ թվում նաև հայ մելիքներն ու հոգևորականությունը դեռևս 1725 թ., առավել ևս 1732 թ. Ռեշտում ստորագրված ռուս-իրանական պայմանագրից հետո, թուրքական ռազմական ման գեմ մղվող իրենց հերոսական պայքարով ինքնըստինքյան հանդես էին գալիս որպես նաղիրի դաշնակիցներ։ Նաղիրի մոտքը Անգրկովկաս և ռուսների հեռանալը Մերձկասպյան նահանգներից, ավելի իրական հիմքեր ստեղծեցին այդ ռազմա-քաղաքական գործակցության համար։

Հայ քաղաքական մտքի պատմության մեջ XVIII դարի 30-ական թվականները այն շրջաններից է, երբ պատմական ամենաբուռն վայրիվերումների պահին քաղաքական-հասարակական կյանքի ղեկի մոտ գտնվող անձինք, ստեղծված բարդ իրադրության պայմաններում, կարողանում էին արագ և ճիշտ կողմնորոշվել և վերցնել դեպքերի դարձացման ընթացքից բխող քաղաքական գիմորոշման նոր ուղղություն։

Պատմիչ Աբրահամ Երևանցու վկայությամբ ղեկավար-Օսման փառաշալի ղեմ, Համադանի և Պարսկական Իրաքի սահմաններում մղվող կռիվներում, պարսկական բանակում մարտնչում էին 6 հազար զորախմբեր։ «Էին ի զօրս պարսից,—գրում է նա,—վեց բրիտանիայի յազգէս մերմէ, որք էին հազարապետք Ղուլի (Նադիր) խանին և ունէին զօրս հարիւրաւորս, անուն միոյն՝ Դաւիթ, զոր Գորբեցեացի բէկ ասեն, երկրորդն էր Ատովմին որդի Աբիճան, երրորդն էր չարնեցի Այգին բէկի որդի Աղաճանն, չորրորդն՝ չափնեցի Մուսխին որդի Բալիզն, հինգերորդն՝ ճաղակերտանց Թօփուլի որդի Հախնապարն»¹⁰²։

Նադիրի բանակում գործող հայկական զորախմբերը համալրվեցին և ավելի բազմացան հատկապես 1735 թ. Գանձակի պաշարման ամիսներին, իսկ երբ նա շարժվեց ղեպի Կարս՝ ճակատելու Աբգուլա փառաշալի ղեմ, Արցախի և Սյունյաց հայ զինվորությունը մեկիքների գլխավորությամբ ուղեկցում էր նրան ամենուրեք։ Գեղարքունիքից անցնելիս Նադիրը մեծ պատիվներ տվեց Մեկիքաճան Մեկիք-Շահնապարյանին, որն իր զորքերով եկել էր ծառայելու նրան։ Ավելի ուշ, երբ Մեկիքաճանը խարդավանքի զոհ դարձավ, Նադիրը Գեղարքունյաց մեկիքությունը շնորհեց նրա որդուն՝ Մեկիք-Մանուշարին և, ինչպես նշված է Հովհաննես Մեկիք-Սելիմյանցի կազմած մի ժամանակագրության մեջ, «եսո նմա իշխանութիւն, ունեւ ընդ ինքեան զղահիճ, զբանտ և զշղթայս և անուանեաց զնա միրիմիրան կամ պէյլէրպէյի ի վերայ Արարատեան երկրի և մասին ինչ աշխարհին Սիւնեաց»¹⁰³։ Նույն մեկիքական տոհմից Նադիրի բանակում ծառայում էին նաև այլ մեկիքներ։ Մեղ է հասել Նադիրի մի հրովարտակը, որտեղ հաստատված է Մեկիք-Միանսար Մեկիք-Շահնապարյանցի հովատարմությունն ու մատուցած ծառայությունները Նադիրին¹⁰⁴։

XVIII դարի 30-ական թվականների հայ իրականության խոշորագույն բաղադրական ղեմքը Դիզակի Մեկիք-Նզանն էր։ Նադիրի պալատական պատմիչ Մուհամմադ-Քյազիմը բաղմիցս հիշատակում է նրան, որպես նուրբ քաղաքագետին հատուկ արտակարգ ընդունակություններով օժտված իմաստուն մի գործչի, որը Նադիրի կողմից մեծ սիրտ և վստահության էր արժանացել։ Վերլուծելով 1723 թ. Անգրիկովկասի վիճակը, Մուհամմադ-Քյազիմը հայ զինվորության առաջնորդների մեջ առաջին տեղը հատկացնում է Մեկիք-Նզանին և ապա հիշատակում նաև Մեկիք-Թամրազի և Մեկիք-Հարությունի անունները։ Ըստ նրա, այդ հայ մեկիքները, որոնք գործում էին Սյունիք—Արցախում և Արարատյան երկրում, թուրքական զորքերի ներխուժումից առաջ, իրենց իշխանությունը տարածել էին մինչև Կուր և Արաքս ու սպառնում էին Գանձակի ու Երևանի բերդերին¹⁰⁵։

Հովատարմություն հայտնելով Նադիրին, հայ մեկիքները ոչ միայն զորքերով էին մասնակցում թուրքերի ղեմ մղվող կռիվներին, այլև միաժամանակ ապահովում էին ռազմական հարկերի ու տուրքերի գանձումը իրենց իշխա-

¹⁰² Աբրահամ Երևանցի, Պատմութիւն պատերազմացն, Երևան, 1938, էջ 75—76։

¹⁰³ Մատենադարան, Մեկիք-Շահնապարյանների ֆոնդ, թղթ. 241, վավ. 124։

¹⁰⁴ Հովհ. Մեկիք-Սելիմյանց Զմյուռնիացի, Համառոտութիւն պատմութեան Հայկազանց, Մատենադարան, ձեռ. 2888, էջ 341ա, հմմտ. Լեո, Հայոց պատմություն, հատ. 3, Երևան, 1946, էջ 715։

¹⁰⁵ ՏԼ՝ս Մուհամմադ-Քյազիմ, Նաոե-յե Ալամարա-յե Նադերի (պարսկ. բնագիր), հատ. 1, Մոսկվա, 1960, էջ 99։

նույնպես տակ գտնվող շրջաններում: Հայ մելիքների միջոցով էր հայթաթվում նաև բանակի համար անհրաժեշտ պարենն ու հանդերձանքը, բաշտոյ ուժը, գումակում և պաշարողական մարտերում օգտագործվող բեռնակիր և ամրություններ կառուցող բանվորությունը:

Այս արտակարգ սաղմահան հարկերն ու պարհակները, որ ընդհանուր տերմինով կոչվում էին «սուրսաթ», գանձվում էին ամենայն խստությամբ: 1735 թ. պահպանվել են Արցախի հայ մելիքների նազիրին տված մի քանի խնդրագրեր և զեկուցագրեր, որոնց մեջ կան խաչենից, Վարանդայից, Զրաբերդից և մյուս մահալներից սուրսաթի գանձման նկարագրություններ: Մի զեկուցագրում խաչենի Մելիք-Դավիթը խնդրում է նազիրին, որպեսզի նրա զինվորները ապօրինի պահանջումներն ընկնեն իր հպատակներին: Նրանց վիճակը առանց այն էլ ծանր է, քանի որ «գեո առաջին սուրսաթը լրիվ չհավաքած, երկրորդ սուրսաթի գանձման հրահանգ է ստացվել»¹⁰⁶:

1735 թ. մայիսին նազիրը Գանձակը թողնց պաշարված և Լոռի-Փամբակի վրայով զնաց զեպի Կարս: Արդուլա-փաշան, որ բանակ էր դրել Ղազանչալում, փակվեց Կարսի բերդում և խուսափեց բաց դաշտում ճակատամարտ տալուց: Կարսի շրջանը ասպատակության և ավարի ենթարկելուց հետո, նազիրն իր զորքերով նորից անցավ Ախուրյանը և բարձրանալով զեպի Կարսի, բանակ դրեց Նզվարդի շրջակայքում:

Այս շրջանում է ահա, որ նորից առիթ ունենր արձանագրելու հայ վերնախավի որոշակիորեն նպատակադրված քաղաքական գործունեության գրավազները: Հայ և պարսկալեզու աղբյուրների վկայությամբ, այդ օրերին նազիրի մոտ էին գտնվում Արեւելյան Հայաստանի համարյա բոլոր հայ մեծամեծները. Դիզակի Մելիք-Նզանը, Գեղարքունյաց Մելիքջան Մելիք-Շահնազարյանցը, Նրեանի Մելիք-Մկրտումն ու Մելիք-Հակոբջանը և շատ ուրիշներ:

Ժամանակն, անշուշտ, նպատակադր էր, երբ Իրանի նոր առաջնորդը անձամբ գտնվում էր հայկական հողում, հոծ հայ բնակչություն ունեցող Արարատյան երկրում, որտեղ նա պատրաստվում էր վճռական ճակատամարտ տալ թուրքական ուժերի դեմ: Այս բանը լավ էր գիտակցում նաև ինքը՝ նազիրը, և օսմանցիների դեմ մղած մեծ գոտեմարտում նա հայերի վրա նայում էր որպես հուսալի դաշնակցի: Պատեհ էր առիթը հայ աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալականության համար վերահաստատելու և ավելի քան ամրապնդելու իրենց իշխանական դիրքն ու իրավունքները և հայ եկեղեցական իշխանությունը օժտելու ավելի լայն իրավունքներով ու արտոնություններով:

«Յուշ արարին ինձ իշխանքն մեր՝ որք կային ի բանակին և Մելիքջան Բալանթարն, թէ հարկ է գալ քեզ ի տեսութիւն խանին ընծայիւք և պատրաստութեամբ», — գրում է կաթողիկոս Աբրահամ Կրետացին¹⁰⁷: Առաջին իսկ հանգիստանը ցուցաբերած արտակարգ բարյացակամ վերաբերմունքը Աբրահամ կաթողիկոսի նկատմամբ, թելադրված էր նազիրի հայ զինակիցների կողմից: Մուհամմադ-Քյազիմ պատմիչը բավական մանրամասն նկարագրում է, թե ինչպես Մելիք-Նզանը բացատրում էր նազիրին կաթողիկոսի և հայ եկեղեցու նկատմամբ նրա կողմից ցուցաբերվող հոգատար վերաբերմունքի քաղաքական նշանակությունը:

¹⁰⁶ Մատենադարան, Կաթողիկոսական գիվան, Թղթ. 2ր, վավ. 181:

¹⁰⁷ Աբրահամ Կրետացի, էջ 11—12:

«Անհամար նվերներ մատուցելով Նադիրին,—գրում է Մուհամմադ-Քյազիմը,—Մելիք-Եգանը խնդրում էր վեհապետին, որպեսզի նա բարեհաճի այցելել այդ սուրբ վայրը (էջմիածին)...) դրանով նա կուրախացնի եվրոպական երկրների (Ֆրանգոստանի) թագավորներին և կպատվի կարողություն և ուժ ունեցող բոլոր մելիքներին, և բոլոր հայ համայնքների համար, որոնք տպրում են այս և ուրիշ երկրներում, արևից էլ պարզ կզառնա նրանց նկատմամբ եղած սերն ու ղթությունը, և քանի պտտվում է երկիրը, աշխարհի բոլոր մասերում կհռչակվի ու կփառաբանվի նրա հոգատարությունը իր ծառաների և այրող ատելությունը թշնամիների նկատմամբ»¹⁰⁸:

Այցելելով էջմիածին, Նադիրը նոր հրովարտականքով հաստատում է կաթողիկոսի, հոգևորականության և հայ համայնքի հնուց սահմանված իրավունքները¹⁰⁹: Հստ Մուհամմադ-Քյազիմի, նա վանքի վերանորոգումը հանձնարարում է հմուտ վարպետների՝ հատկացնելով հազար թուման, տաճարը զարդարում հինգ ման (15 կգ) կշռող ոսկե ջահով և կարգադրում Քիրմանի նահանգային սարքարարությունը ամենաընտիր զորգերը բարձել պետական պրաստներին և ուղարկել էջմիածին¹¹⁰:

Սխալ կլիներ այս բոլորը դիտել սոսկ որպես «ստալանդադոր բնակալուսներին հատուկ անհասկանալի քմահաճույք»¹¹¹: Ազատագրական կռիվների փորձված զորավարը լավ էր հասկանում ռազմական գործողությունների ընթացքում տեղական բնակչության ցուցաբերած օգնության նշանակությունը: Պատահական չէր, որ նա Աբգուլլա փաշայի դեմ ճակատ հարդարեց այնպիսի մի վայրում, որը գերազանցապես հայկական բնակչություն ուներ: Իսկ այցելությունը էջմիածին, անձամբ ներկա լինելը պատարագին, կաթողիկոսի մեծարումն ու կատարած նվիրատվությունները ավելի քան վստահություն էին ներշնչում ամբողջ տասը տարի թուրքական ստրկության շղթաների մեջ տառապած հայ աշխատավորությունը և բարեկամաբար տրամադրում Իրանի նոր առաջնորդի նկատմամբ:

1735 թ. հուլիսի 8-ին Եղվարդի մոտ մղված մեծ ճակատամարտում, չնայած թվական բացարձակ գերակշռության, թուրքերը ջախջախիչ պարտություն կրեցին: Ճակատամարտի ընթացքն ու վախճանը մանրամասն նկարագրում են Աբրահամ Կրետացին, Մուհամմադ-Քյազիմը և Նադիրի արքունի քարտուղար Միրզա Մուհամմադ-Մեհդի խան Ատարաբադին¹¹²: Պարսկական հրետանու կրակային հզորությունը, հեծելազորի շեշտակի ճակատային հարվածն ու թուրքական հրետանու հանկարծակի պրավումը թշնամու բանակի խորքը մխրճված ջեղայիրչիների կողմից, լիովին կազմալուծեց թուրքական զորքերի մարտական կարգը, որին և հաջորդեց անկանոն ու խուճապահար նահանջը:

Օսմանյան փառաբանված ենիչերական զորամասերը և հատկապես Թեյմուր փաշայի հրամանատարության տակ գահավոյ վանի բուրգ աշիրաթիների զորազնդերը, խույս տալով արյան դաշտից, մի մասը Աշտարակի և Կարբիի,

¹⁰⁸ Մուհամմադ-Քյազիմ, Նամե-յե Այմարա-յե Նադերի (պարսկ. բնագիր), հատ. 1, էջ 633:

¹⁰⁹ Տե՛ս Աբրահամ Կրետացի, էջ 13:

¹¹⁰ Տե՛ս Մուհամմադ-Քյազիմ, էջ 632—634:

¹¹¹ Լեո, Հայոց պատմություն, հատ. 3, Երևան, 1964, էջ 715:

¹¹² Տե՛ս Աբրահամ Կրետացի, էջ 17—19, Մուհամմադ-Քյազիմ, էջ 600—607, Միրզա Մուհամմադ-Մեհդի խան Ատարաբադի, Քարիխ-ե Նադերի, Քավրիզ, 1869, էջ 85—89:

խակ մյուս մասը էջմիածնի վրայով փորձեցին նահանջել և շտապ անցնել Ախուրյանի արևմտյան ափը: Սակայն, ինչպես գրում է Միրզա Մուհամմադ-Մեհդի խանը, նահանջի ճամփան փակել էին տեղի հայ գյուղացիների աշխարհազորական ջոկատները: Եվ այսպես, թուրքերին երկու կողմից սեղմելով Քասաղի կիրճում՝ մի կողմից պարսկական հարձակվող հետևակն ու հեծելազորը, մյուս կողմից՝ հայ զինվորված գյուղացիությունը, զլխովին ոչնչացրին նահանջող թշնամուն: Այստեղ Դամադ Մուստաֆա փաշայի և այլ բարձրաստիճան փաշաների հետ սպանվեց նաև սարսակար Աբդուլլա փաշան, որի զլխատված գիակը նադիրն ուղարկեց Կարսի փաշային ի տես¹¹³:

Այս հաղթական ճակատամարտից հետո նադիրն իր զորքերով բարձրացավ դեպի Կոտայք և Գեղարքունյաց լեռները: Երկու ամիս բանակին հանգիստ տալուց հետո, նորից անցավ Ախուրյանը և դնաց պաշարելու Կարսի բերդը: Նա միաժամանակ ասպատակ սփռեց Կարսից մինչև Կարին և Բայազետ, կողոպուտի և գերեվարության ենթարկելով Արևմտյան Հայաստանի հարյուրավոր գյուղեր ու քաղաքներ:

Սակայն, շուտով, Աբդուլլա փաշայի տեղը նոր սարսակար նշանակված Ահմադ փաշան, որը Բաղդադից ետ էր կանչվել և արտակարգ լիազորություններով ուղարկվել էր գրում, հատուկ պատվիրակություն ուղարկեց Կարս և հաշտության բանակցություններ սկսեց նադիրի հետ: Թուրքերն արդեն համաձայնվում էին հանձնել Երևանի, Գանձակի ու Թիֆլիսի բերդերը և ետ քաշել զորքերը Անդրկովկասից¹¹⁴:

Հաշտությունից հետո նադիրը դնաց Թիֆլիս, իր հետ տանելով Աբրահամ կաթողիկոսին: Այստեղ նա նորից պատիվներ տվեց նրան և նրա խնդրանքով գերությունից ազատեց շատ հայերի: Նոր հրովարտակներով բավարարելով կաթողիկոսի բոլոր պահանջները, նադիրը կրկին ու կրկին շեշտում էր նրա և հայ ժողովրդի մատուցած ծառայությունները: Միաժամանակ հանձնարարեց Երևանի Մուհամմադկուլի խանին՝ ուշադիր լինել նրա նկատմամբ: «Այլ և ազդիս մերոյ գոհ և շնորհակալութիւն երբ,—գրում է Աբրահամ Կրետացին,—թէ ինձ լաւ ծառայութիւն արարին մտերմաբար, և միամիտ սղասատրեցին յամենայն զօրութենէ, և յամենայն յանձնէ, ամենայն գիւօք, և շի լինի թէ նեղացնէք զազգս Հայոց՝ կամ վնասէք, զի զայնպիսին պատուհասակոծ առնեմ»¹¹⁵:

Դեպի Դաղստան կատարած անհաջող արշավանքից հետո՝ 1735 թ. նոյեմբերին նադիրը բանակ դրեց Մուղանի դաշտում և հրավեր ուղարկեց Իրանի բոլոր նահանգների մեծամեծներին, բեկլարբեկներին, խաններին, մելիքներին և պետական բարձրաստիճան պաշտոնեություններ, ռազմիկ ցեղերի առաջնորդներին, ամիրներին և հոգևորականության ներկայացուցիչներին շտապ հավաքվելու այնտեղ՝ կարևոր խորհրդակցության: Մուղանի «կուռուլթայում» (ավագանու ժողով) ներկայացված էր Իրանի աշխարհիկ և հոգևոր, մուսուլման և ալլադալման ավատատիրության վերնախավը. կանչված էին նաև հայ մելիքներն ու կաթողիկոս Աբրահամ Կրետացին:

Ավագանու ժողովը միաձայն Իրանի զահի միակ արժանի թեկնածու ճա-

¹¹³ Տե՛ս Միրզա Մուհամմադ-Մեհդի խան Աստարաբադի, *Թաթիս-և Եդերի*, էջ 88:

¹¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 89—90:

¹¹⁵ Աբրահամ Կրետացի, էջ 24:

նաչեց բաղում ճակատամարտերում հաղթանակներով փառաբանված, երկիրն օտար ռազմակալումից ազատագրող Նադիրին: Գարնանամուտին, պարսից ավանդական ամանորին, Մուլանում տեղի ունեցավ Նադիրի թագադրության հանդեսը: Դրանից հետո Իրանի նոր շահն ընդունեց թուրքական պատվիրակությանը և կնքեց հաշտության պայմանագիր, որով հռչակեց նաև սուննի և շիա մուսուլմանների միջև դարավոր թշնամության վերացումը: Այնուհետև նա բարձր պաշտոններով և նոր ավատներով վարձատրեց մարտերում աչքի ընկած և հավատարմությամբ վստահության արժանացած ամիրներին ու ավատատերերին: Բեկլարբեկներ, վեզիրներ և այլ պաշտոնյաներ նշանակեց, որոնք հրովարտական ստանալով, մեկնեցին իրենց պաշտոնատեղիները: Երևանի բեկլարբեկի նշանակվեց Հերաթի Փիր-Ահմադ խանը: Այստեղ ես Նադիրը հանձնարարում է նոր խանին՝ հպատար լինել կաթողիկոսի և հայերի նկատմամբ: Ավելին, խանի կողմից որևէ օրինազանցություն նկատելու դեպքում կաթողիկոսը Նադիրի լիազորությամբ կարող էր զգուշացնել նրան, և եթե վերջինս չլսեր, կաթողիկոսը կարող էր դիմել Թավրիզի Իբրահիմ խանին (Նադիրի կղերքը), իսկ եթե նա էլ ընթացք չտար բողոքին, հայոց խալիֆան իրավունք ուներ անձամբ դիմելու շահին:

Նադիրն այստեղ հաստատում է նաև Երևանի մելիքներ՝ Մելիք-Մկրտումի և Մելիք-Հակոբջանի իրավունքները¹¹⁶ և, ներկայացնելով Փիր-Ահմադ խանին, հանձնարարում է նրանց խոսքից շեղվել, ամեն հարցում կաթողիկոսի և նրանց հետ խորհրդակցել: Կըղըբաշներին և Երևանի աղաներին չվստահել միայն նրանց վստահել: Երևանի աղաները պետք է նրանց ենթարկվեն, քանի որ երկիրն ու ժողովուրդը նրանցն է և նրանք են որ պիտի երկիրը շենացնեն¹¹⁷:

Արարատյան երկրի քաղաքապետ նշանակվեց Մելիքջան Մելիք-Շահնապարյանցը: Այդ բեկլարբեկից հետո վիլայիթի ամենապարեռ և ամենաազդեցիկ պաշտոնն էր: Աբրահամ կաթողիկոսը շեշտում է հատկապես, որ Արարատյան երկրի ինը մահալների մելիքները ենթարկվում էին նրան «և դուռալին առջևն իբրև զնոքար»¹¹⁸:

Եվ այսպես, թեև երկրի ներքին գործերի տնօրինումը հայ մելիքների և հոգևորականության իրավասությանն ու վերահսկողությանն էր ենթարկված, սակայն, որպես սահմանամերձ կուսակալություն, Երևանի բեկլարբեկությունը կառավարվում էր ղինվորական նահանգապետի՝ շահի հավատարիմ ամիր Փիր-Ահմադ խանի միջոցով:

Այլ էր, սակայն, վարչա-քաղաքական իրավիճակը Արցախական աշխարհում: Նախկինում Գանձակի բեկլարբեկությանը ենթակա Գուլիստանի, Խաչենի, Ջրաբերդի, Վարանդայի և Դիլակի մահալների հայությունը սղնախների քայքայումից հետո զենքը ցած չէր դրել և, ինչպես տեսանք, մելիքների ղեկավարությամբ հերոսական մարտեր մղելով օսմանցիների դեմ, փաստորեն ինքնիշխան էր դարձել: Դիլակի Մելիք-Նզանի ղլխավորությամբ Արցախի հայ մելիքների ղինակցությունը Նադիրի հետ ավելի բան ամրացրեց նրանց իշխանությունը, ծնունդ տալով նոր վարչական միավորի՝ «խամսայի մելիքություն»

¹¹⁶ Պահպանվել է Մելիք-Մկրտումի և Մելիք-Հակոբջանի կալվածներին և հարկային արտոնություններին (մուաֆուսյան) վերաբերող Նադիրի հրովարտակի բնագիրը (տե՛ս Մատենադարան, Կաթ. դիվան, թղթ. 1գ, վավ. 1032):

¹¹⁷ Տե՛ս Աբրահամ Կրետացի, էջ 56:

¹¹⁸ Նույն տեղում, էջ 61:

ներին»¹¹⁹։ Նադիրը, փաստորեն, վավերացրեց այն, ինչ 15 տարիների հերոսական պայքարի շնորհիվ ձեռք էր բերել Արցախի ազատատենչ հայությունը։

Գանձակի բեկլարբեկությունից անկախ, «մահալ-և խամսե» անունով հինգ մելիքությունների միավորված նահանգը, կենտրոն ունենալով Տոդ ավանը, Դիզակի Մելիք-Նգանի ղեկավարությամբ ճանաչվեց որպես հայկական ինքնավար մի երկիր, որի սահմանները ձգվում էին Գանձակի հարավային շրջաններից մինչև Արաքս գետը։ «Մէկն Թալիշ, մէկն Չմյաթ (Չարաբերդ), մէկն Խաշէն, մէկն Վարանդայ, մէկն Քոշէղ, մէկն Տուղաղ, ալսդունց (սրանց) խանը (Նադիրը) պակլարպէկայ տեղ ար(ար) ինձ...»։ ալսպես է դրում իր մասին Մելիք-Նգանը՝ իր տան դուռն ճակատին թողած արձանագրության մեջ։ Մելիք-Նգանը հարևան Շիրվանի, Գանձակի, Երևանի բեկլարբեկների նման ուղղակի ենթարկվում էր Նադիրի եղբորը, սիփահալար Իբրահիմ խանին, որը նստում էր Ատրպատականի կենտրոն, փոխարքայանիստ Թավրիզ քաղաքում։

Պատմական բախտորոշ այս ժամանակաշրջանում Մելիք-Նգանի նման տաղանդավոր պետական-քաղաքական գործչի խելամիտ ջանքերը, զինվորական-կազմակերպչական համարձակ գործունեության հետ զուգորդված, նոր շունչ տվին ազատագրական պայքարին ու գոտեպնդեցին լեռնաշխարհի ղինավառ հայությունը, ամրացնելով հավատքը միասնության և հաղթանակի նկատմամբ։

Դիզակի Տոդ ավանում մինչև օրս էլ դեռ կանգուն է մելիքների տոհմական դամբարանը։ Համեստ շիրմաքարի շափածո տապանագրի մեջ տրված է Մելիք-Նգանի անձնավորության և իշխանության բնութագրերը.

Այս է տապան քաջ իշխանին,
 Եկան անուն մեծ Մէլիքին,
 Որ է որդի բարեպաշտին
 Ղուկաս անուն վարդապետին.
 Եղև սիրեցեալ տմենայնին
 Նոտիր անուն թագաւորին,
 Տիրապետաց սաչ ի երկրին
 Ի Աղուանից ի նահանգին,
 Յոյժ պատուեցաւ Պարսից աղղին
 Քան զիշխանս Հայոց երկրին... ԹՃՂԳ (1744 թ.)¹²⁰։

Ծանաչելով, սակայն, ազատության համար մարտնչող հայ ժողովրդի նվաճած իրավունքները և արտոնություններ շնորհելով հայ իշխող դասի ներկայացուցիչներին, Նադիրը նպատակ ուներ վերջ տալ հայերի ուսական կողմնորոշմանը և իրեն հավատարիմ հայ մելիքների ու հոգևորականության միջոցով միշտ հնազանդ պահել հայ աշխատավոր բնակչությանը։

Իրար հաջորդող հաղթանակները Նադիրին հասցրին մինչև շահնշահի գահին։ Նա կարողացավ ազատել Իրանը օտարազդի նվաճողներից, ժառանգելով, սակայն, օտար ուղմակալման և տնընդմեջ պատերազմների հետևանքով

¹¹⁹ «Խամսա» արաբերեն նշանակում է «հինգ»։

¹²⁰ Մ. Բախսալարյանց, Արցախ, Բաքու, 1895, էջ 75։

ծայրահեղ աղքատության հասած և տնտեսապես բայքալված մի լայնածավալ երկիր:

Աղբյուրների վկայությամբ 1735—1736 թթ. սովն էր մոլեգնում Անգրբր-կովկասում: Աբրահամ Կրեաացին նկարագրում է երկրում տիրող ծանր վիճակը, մթերքների սղումն ու դրամի ծայրահեղ պակասը: Աբգուլա փաշայի դեմ տարած հաղթանակից հետո Նադիրն արդեն մտահոգված էր երկրի տնտեսության վերականգնման հոգսերով: Նա կաթողիկոսի և Երևանի բեկ-լարբեկի հետ խորհրդակցում էր ուղիներ գտնել՝ հողագործների վիճակի բարելավման, գյուղատնտեսությանը դարկ տալու, ինչպես նաև առևտրին ու վաճառականությանը նպաստող պայմաններ ստեղծելու մասին: Կաթողիկոսի խնդրանքով Նադիրը հրամայեց բացել Երևանի փողերանոցը (դառաբխանեն), տնօրինությունը հանձնարարելով Մելիք-Հակոբջանին, և ապա խանի ու կաթողիկոսի անունից նամակներ ու կոնդակներ հղվեցին Կարսում, Կարինում, Թոխաթում, Բայազետում, Վանում, Բաղեշում և Արևմտյան Հայաստանի այլ քաղաքներում բնակվող հայ և թուրք վաճառականությանը, հայտնելով նրանց, որ արդեն խաղաղություն է հաստատվել և ապահով պայմաններ են ստեղծվել վաճառականական քարավանների երթևեկության համար¹²¹:

Հաղթանակներով ոգևորված Իրանի նոր շահնշահը, սակայն, տնտեսական ծանր վիճակից դուրս գալու լավագույն միջոցը համարում էր արաբին արշավանքների կազմակերպումը, հույս ունենալով նվաճված երկրների կողմնակալությունը լցնել պետական դանձարանը և հարստացնել իր իշխանության գլխավոր հենարանին՝ ռազմա-աշխատատիրական դասակարգին: 1737 թ. Նադիրը ներխուժեց Աֆղանստան, գրավեց Հերաթն ու Հնդկաստանի ռահմանի մոտ գտնվող Ղանդահար քաղաքը: Այստեղից նա մեծ զորքով մուտք գործեց Հնդկաստան, որն այդ ժամանակ տնտեսական ու քաղաքական տաղանտ էր ապրում: 1739 թ. փետրվարի 24-ին Կառնալ քաղաքի մոտ մղված մեծ ճակատամարտում Նադիրը գլխովին ոչնչացրեց Մուհամմադ շահի բանակը, իսկ ապրիլի 20-ին գրավեց Դեհլին: Կողմնակալեց և ավարի մատնվեց Մեծ Մոգոլի շահերի ամբողջ հարստությունը, գրավվեց վիթխարի քանակությամբ ոսկի և թանկագին ակնեղեն:

Պետական դանձարանը անբավ հարստությամբ լցնելուց հետո, առանձին հրովարտակով Նադիրը Իրանի բնակչությանը երեք տարի ազատեց պետական հարկերից¹²²: Հարկային պարտավորությունների այդ կարճատև ընդհատումով նա նպատակ ունեւր թեթևացնել ռալաթների վիճակը և հնարավորություն տալ նրանց վերականգնելու ու զարգացնելու պոտերազմական ծանր հարկերի ու անընդհատ զորաշարժերի հետեանքով քայքայված տնտեսությունը: Սակայն արաղորդական ուժերի չափազանց ցածր մակարդակը՝ մի կողմից, ֆեոդալական դաժան շահագործումը՝ մյուս կողմից, բացառում էին տնտեսական կյանքի արմատական բարելավման որեւէ հնարավորություն: Պետական հարկերի մասնակի թեթևացումը՝ ոչնչով չէր պարտավորեցնում կալվածատեր-ֆեոդալներին, որոնք, բնոհակառակը, օգտվելով այդ պատահությունից, ամրապնդեցին

¹²¹ Տե՛ս Աբրահամ Կրեաացի, էջ 26—27, 34:

¹²² Հրովարտակի բնագիրն ու ռուսերեն թարգմանությունը տե՛ս Մ. Բ. Արքոսոն և Կ. Յ. Ասրաֆյան, Государство Иран-шаха Афшара, М., 1958, էջ 87—93:

էին սաստկացնում կիսաճորտային վիճակում գտնվող գյուղացիութեան շահագործումը:

Աբրահամ կաթողիկոսի ժամանակներին վերաբերող վավերագրերը վկայում են, որ այն ժամանակ, երբ Նադիրը մի կողմից պատերազմում էր օսմանցիների դեմ, մյուս կողմից նրա ուղարկած հարկային-ֆինանսական պաշտոնյաները Արարատյան երկրում անց էին կացնում հարկատու բնակչության և մշակելի տարածությունների հաշվառում¹²³, Այդ նշանակում է, որ մինչև 1739 թ. խստագույնս գործել է պետական հարկապահանջությունը, ետին թշվառության մատնելով գյուղի և քաղաքի աշխատավորությանը: Նույնիսկ Աբրահամ կաթողիկոսը ստիպված է եղել բազմիցս բողոքելու հարկային պաշտոնյաների էջմիածնի մուաֆուքյան իրավունքների ոտնահարման դեմ¹²⁴.

1742 թ., երբ Նադիրը նվաճել էր նաև Միջին Ասիան և պատժիչ արշավանքի դուրս եկել զեպի Դաղստան, նոր թափով վերսկսվեց բնակչության ընդհանուր աշխարհագիրն ու հարկման ենթակա տնտեսությունների հաշվառումը ամբողջ երկրում: Աղբյուրները վկայում են, որ հարկերի գանձումը կատարվում էր բազմապատկված շափերով: Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցին խոսում է այդ տարիներին վանքերի մուլքային սեփականություններից գանձվող հարկերի բազմապատկված շափերի մասին, նշելով նաև, որ դա միայն էջմիածնին չէր վերաբերում. «Եւ որպէս զԱթոռոյս մլքից խարճոն յաւելացուցին սոքա, նոյնպէս և բոլոր երկրիս մլքիցն յաւելացուցին», — գրում է նա¹²⁵:

Նադիրյան տիրապետության շրջանից պահպանված հրովարտականներն ու էջմիածնի կաթողիկոսների, շահական աբբունների և Թավրիզի փոխարքայության միջև եղած դրադրությունները պոլիս են ապացուցելու, որ տնտեսական կյանքի այս ծայրահեղ աննպաստ և անկայուն պայմաններում անգամ, ինչպես Աբրահամ կաթողիկոս Կրետացին (1734—1737), այնպես նաև նրան հաջորդած Ղազար Ջահկեցին (1737—1751) լայն գործունեություն էին ծավալել Արարատյան երկրի ցրված հայության վերախմբավորման, Արևմտյան Հայաստանից մեծ թվով հայ գյուղացիության զեպի Երևանի ու Նախիջևանի շրջակայքում գտնվող գյուղերը գաղթեցնելու ուղղությամբ¹²⁶:

Այս վերանորոգչական գործունեությանը զուգահեռ, նրանք չունք չէին խնայում տեղական մահմեդական իշխանավորների հափշտակողական և բռնի կրոնափոխության ձգտումները շեղոքացնելու ուղղությամբ¹²⁷: Միաժամանակ, ազդու հրովարտականը ստանալով Նադիրից, անհաշտ պայքար էին մղում կաթոլիկ կղերականության, հատկապես Նախիջևանի շրջանում հայ համայնքի միասնականությունը կաղմալուծողների քայքայիչ գործունեության դեմ¹²⁸:

1740-ական թվականներից էջմիածնի տնտեսական վիճակը ավելի ու ավելի է սկսում կայունանալ: Վակֆային հողերի մեծ մասի բռնագրավման

¹²³ Տե՛ս Մատենադարան, Կաթ. դիվան, թղթ. 1 դ, վավ. 354, հմտ. Սիմեոն Երևանցի, «Ջամբու», Վաղարշապատ, 1873, էջ 144:

¹²⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

¹²⁵ Նույն տեղում, էջ 147:

¹²⁶ Տե՛ս Մատենադարան, Կաթ. դիվան, թղթ. 1դ, վավ. 376, 379:

¹²⁷ Տե՛ս նույն տեղում, վավ. 369, 370, 377, 391, 396, 399, 400:

¹²⁸ Տե՛ս նույն տեղում, թղթ. 1դ, վավ. 375, 380, հմտ. Մ. Օրմանյան, Աղղապատում, հատ. Բ, մասն Գ, Բեյրութ, 1960, էջ 2929—2935:

ու պետականացման օրերը հայ եկեղեցական կալվածներին չէր վերաբերում: Այլ ընդհակառակը, ինչպես տեսանք, նադիրը նույնությամբ վերահաստատում էր էջմիածնի կալվածատիրական իրավունքները բոլոր վանքապատկան գյուղերի նկատմամբ: Արևմտյան Հայաստանից և հայ զաղթավայրերից ուխտավորների անարգել երթևեկությունը նույնպես մեծ եկամուտներ էր ապահովում: Նյութական համեմատաբար տալահով վիճակը, բնականաբար, հնարավորություն էր տալիս վերոհիշյալ կաթողիկոսներին որոշ զրական արդյունքների հասնելու համադրային նշանակություն ունեցող անտեսական և քաղաքական ձեռնարկումների մեջ:

Սակայն բռնակալական մի երկրում, որտեղ ժողովուրդների ճակատագիրը ենթակա էր թագավորի քմահաճույքներին ու կամայականությանը, չէր կարելի սպասել ազգային կյանքի քիչ թե շատ հարատև բարգաւաճում:

Դադստանում կրած անհաջողություններից հետո և արքունիքում ծայր առած խարդավանքների հետևանքով, նադիրը իր կյանքի վերջին տարիներին դարձել էր նենգ ու կասկածամիտ մի բռնակալ: Վակֆային և կալվածաիրական հողերի բռնագրավումները մեծ դժգոհություններ էին առաջացրել հոգևոր և աշխարհիկ ավատատերերի շարքերում: Պետականացված հողերը սպասված եկամուտը չէին ապահովում: Ծանր հարկապահանջությունն ու երկրի ծայրամասերում տիրող անիշխանությունը լիակատար քայքայման էին մատնել ժողովրդական տնտեսությունը:

1744 թ., նոր կողոպուտի հույսով և Դադստանում կրած պարտությունների հետևանքով կորցրած հեղինակությունը վերականգնելու համար, նադիրը նորից պատերազմ սկսեց Թուրքիայի դեմ, նպատակ ունենալով զրավել Բաղդադը: Կռիվները փոփոխակի հաջողություններով շարունակվեցին մինչև 1746 թ., առանց շոշափելի արդյունքի:

Ընդարձակ կայսրության բոլոր ծայրամասերում չէին դադարում ժողովրդական ապստամբությունները, որոնք ցնցում էին նադիրի թագավորության առանց այն էլ խարխլված հիմքերը: Բռնակալներին հատուկ հիվանդագին կասկածամտությունը նադիրին մղում էր անլուր գաղանթությունների իր իսկ հարադատների նկատմամբ: Ննթարկվելով պալատական բանսարկություններին, նա հրամայեց կուրացնել իր որդուն՝ Ռզակուլի Միրզային, որից հետո կորցնելով անդորրը, գտնվում էր կիսախեղագար վիճակում, մինչև որ 1747 թ. սպանվեց իր մերձավորների ձեռքով:

ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ XVIII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԳ ԿԵՍԻՆ

1. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XVIII ԴԱՐԻ 50—70-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ: ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՀԵՏ

Նաղիր շահի ջանքերը ժամանակավորապես միայն կանխեցին պարսից պետության քայքայումը: Նրա սպանությունից հետո երկրում սկսվեց անիշխանություն, որը տեեց շուրջ հիսուն տարի: Կենտրոնական իշխանության թուլացման հետևանքով աշխուժացան կենտրոնախույս ձգտումները, ավելի խորացան ներքին պառակտումները, և ֆեոդալական հակամարտ խմբավորումները կատաղի պայքար ծավալեցին իշխանության համար: Լավ է բնորոշել այդ խառը վիճակը XVIII դարի մի հայ անանուն ժամանակագիրը. «Ապա զինի կենսադրաւ լինելոյ սորին (նաղիրի),—գրում է նա,—վեր ի վայր տապալեցաւ իշխանութիւնն պարսից, և բոլոր Պարսկաստան. մի զմիով ելանէին. իւրաքանչիւր խանք և երեւելիք յիւրաքանչիւր տեղեաց շարժեցան, և իւրաքանչիւր մասնաւոր զաւառ դրեթէ մի մի թաղաւորութիւն ցուցին զինքեանս. և յարեան ի վերայ միմեանց պատերազմաւ»¹:

Գահակալական պայքարի մեջ սկզբում հաջողության հասավ նաղիրի եղբորորդի Աղիլը՝ խորատանում շահ հռչակելով իրեն: 1748 թ. նա տապալվեց իր եղբոր՝ Իբրահիմի կողմից, որը նույնպես երկար չմնաց իշխանության գլուխ: Նրան պարտության մատնեց նաղիրի թոռ Շահռուխը: Վերջինիս իշխանությունը ևս շատ կարճ տևեց: Մեշեդ քաղաքի շիա հոգևորականությունը դավադրությամբ գահընկեց արեց նրան և կուրացրեց: Շահ հռչակվեց Սուլեյման II-ը, բայց սա էլ տապալվեց: Կրկին իշխանության է կանչվում կուրացված Շահռուխը, բայց նրա փոխարեն, փաստորեն, կառավարում էր նրան շահ հռչակած Յուսուֆ-Ալի խանը, որի իշխանությունը, սակայն, դուրս չէր գալիս խորասանի սահմաններից²:

Իրանում քիչ թիվ շատ կայուն վիճակ ստեղծվեց Ջենդ ցեղի առաջնորդ Քարիմ խանի տիրակալության ժամանակ (1762—1779), որը դահից հեռաց-

¹ «Դիւան հայոց պատմութեան», գիրք Ժ, Թիֆլիս, 1912, էջ 157—158:

² См. и Н. В. Пугулевская, А. Ю. Якубовский, И. П. Петрушевский, А. В. Строева, А. М. Беленицкий, История Ирана с древнейших времен до конца XVIII в., М., 1958, էջ 325:

նեկով իր դրածո Խամայիլ III-ին, կառավարում էր երկիրը՝ բավարարվելով միայն վաքիլ (խնամակալ) անունով:

Կենտրոնական իշխանության բացակայության և զահի համար մղվող պայքարի հետևանքով շատ իշխողներ, հատկապես սահմանամերձ մարզերում, անկախություն ձեռք բերեցին: Գեուկա 1744 թվականին Նադիր շահի համաձայնությամբ Արևելյան Վրաստանում կառավարիչներ էին կարգվել Բագրատունյաց հարստության Վրաց ճյուղի վերջին շառավիղներից Թևյմուրազն ու նրա որդի Հերակլը, առաջինը՝ Քարթլիում, իսկ երկրորդը՝ Կախեթում: Այդ երկրները համարվում էին վալիություններ, իսկ նրանց կառավարիչներն անմիջապես ենթարկվում էին Իրանի զահակալին: Վրաց վալիները, որոնց նաև թագավոր էին կոչում, անդրկովկասյան խաների հետ համեմատած, ավելի արտոնյալ վիճակում էին: Նադիրի մահից հետո Քարթլին ու Կախեթը անկախանում են, իսկ 1762 թվականին Հերակլի զլխավորությամբ վրացական այդ երկու վալիությունները միավորվում են և զգալի ազդեցություն ձեռք բերում Անդրկովկասում:

Իրանում սկսված անիշխանության հետևանքով, փաստորեն անկախ դարձան նաև Արևելյան Հայաստանում և Ադրբեջանում կազմակերպված Երևանի, Նախիջևանի, Խոյի, Մակվի, Ղարաբաղի, Ուրմիայի, Գանձակի, Ղուբայի և մի շարք այլ խանություններ, որոնք ժամանակ առ ժամանակ արյունալի պայքարի մեջ էին մտնում միմյանց դեմ՝ իրենց տերիտորիալ ամբողջականության պահպանման կամ ազդեցության ոլորտներն ընդարձակելու համար:

Քաղաքական հեղհեղուկ պայմանների և հաճախակի դարձած ներքին կռիվների հետևանքով քայքայում էր ապրում Արևելյան Հայաստանի տնտեսությունը: Հատկապես դժվարին էր առևտրական քաղաքների անցուղտործի և ոռոգման սխտեմի անխափան աշխատանքի ապահովումը: Արտակարգ պայմանները հնարավորություն էին ապրիս իշխողներին նորանոր հարկեր դնելու բնակչության վրա:

Չափազանց ծանր կացություն էր ստեղծվել Արարատյան երկրում: Երևվանի խանը, մտահոգված իր իշխանության ամրապնդմամբ, ձգտում էր վերջնականապես ոչնչացնել հայերի դիմադրողական ուժը և առաջին հերթին՝ Նադիր շահի պաշտպանությունը վաչկիղ հայ իշխանական տների շառավիղներին: Այդպիսիներից էր Մելիքյան Մելիք-Շահնազարյանի որդի Մանուշարը, որը Նադիրի կողմից բարձրագույն պատիվների արժանացած հայ մեծամեծերից մեկն էր:

Երևանի խանը, երկյուղ կրելով, որ Մելիք-Մանուշարը «բազմացուցեալ զզօրս իւր տէրեսցէ ամբողջաց և բռնասցի յերկրին Արարատայ», Նադիրի մահից անմիջապես հետո՝ 1747 թվականի հունիսի 22-ին, Մանուշարին խաբույթյամբ հրավիրում է Երևանի այգիներից մեկը և սպանել տալիս³:

Ազատվելով իր հայ հակառակորդից, Երևանի խանը, այնուամենայնիվ, ի վիճակի չէր իշխանությունը իր ձեռքում պահելու Իրանի հյուսիսային մասերում անկախություն ձեռք բերած իշխանավորները, աչք ունենալով Արարատյան բարեբեր դաշտավայրի հարստությունների վրա, ձգտում էին զրավել այն: Դրանցից էր Նադիրի զորավարներից Մուհամմադ խան Կաջարը, որը 1749 թվականին զորքով շարժվում է Երևանի վրա, զրավում շրջակայքը և շրջապատում

³ Տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր № 2888, էջ 341ր:

բերդը, Երևանցիներն ստիպված օգնության խնդրանքով դիմում են Քարթլ-Կախեթի թագավորներին՝ փոխարենը խոստանալով հարկատու դառնալ նրանց։ Վրացական զորքը Թեյմուրազի և Հերակլի հրամանատարությամբ շարժվում է դեպի Երևան։ Վճռական ճակատամարտը տանուլ տալուց հետո, Մուհամմադ խանը հեռանում է Երևանից⁴։

Դրանից մի քանի տարի անց վրացական զորքը նորից է արշավում Արարատյան դաշտ՝ այս անգամ Երևանը Ազադ խանից պաշտպանելու համար։ Վրացական զորքը պարտության է մատնում Ազադ խանին և դուրս բերում նրան Արարատյան երկրի սահմաններից։ Սակայն այս ժամանակ վրաստանը դեռևս թույլ էր և Երևանի խանությունը տեականորեն հարկատու պահելը բարդությունների հետ էր կապված։ Քարթլիի ու Կախեթի միավորումից հետո Հերակլ II թագավորը մի քանի արշավանքներով (1762 և 1765 թթ.) ստիպում է Երևանի խանին կատարել վրաստանի նկատմամբ ստանձնած պարտավորությունները, սակայն այդ երկար չի տևում։ Նա 1778 և 1779 թվականներին ստիպված է լինում նոր արշավանքներ կազմակերպել։ Վերջին արշավանքի ժամանակ Հերակլը վրաստան է տեղափոխում Արարատյան երկրի ութ գյուղերի՝ Հախուեխի, Բլուրի, Ալեքլուի, Էվճիլարի, Քյալակարխի, Շահրիարի, Ղուրդուղուլու և Աշտարակի բնակիչներին, որոնց բնակեցնում է Գորիում, Հավլարարում և Սղնախում⁵։

Հարկ է նշել, որ ձգտելով երկիրը հեռու պահել արշավանքներից ու ավերմունքից, էջմիածնի կաթողիկոսները հաշտարար միջնորդի դեր էին խաղում Երևանի խանի ու վրաց թագավորի միջև։ Երկար բանակցություններից հետո 1781 թ. նոյեմբերին Հերակլ II-ի և Երևանի խանի միջև հաշտություն է կնքվում։ Խանը պարտավորվում է տարեկան 3000 թուման հարկ և պահանջի դեպքում զինվորական օգնություն ցույց տալ Հերակլին։ Հերակլը վերադարձնում է վրաստան տարված գյուղացիների մի մասին և խոստանում վտանգի դեպքում օգնել խանին⁶։ Վրացական թագավորությունից հարկային կախման մեջ է բնկնում նաև Գանձակի խանությունը։

Անհանգիստ վիճակ էր ստեղծվել նաև Նախիջևանում։ Ադիլ շահի կառավարման օրոք ծայրահեղ կեղևաված ժողովուրդը հրաժարվել էր ճանաչել պարսից իշխանությունը՝ հանձին նադիրի կողմից նշանակված Մուհամմադկուլի խանի։ Ապստամբները, որոնք գլխավորապես կենտրոնացել էին Աստապատ հայկական գյուղում, օգտագործելով տեղանքի պայմանները, դուրեկ դիմադրություն են ցույց տալիս խանին։ Հնարավորություն չունենալով ձնշել ապստամբությունը, անժգնական մնացած խանը փախչում է երկրից։ Նրա փոխարեն խան է նշանակվում տեղի աղաներից Հեյդարկուլին, որը ժողովրդի հարստահարման գործում գերազանցում է իր նախորդին և դաժան հալածանքներ սկսում հատկապես հայ մեծատունների նկատմամբ։ Առավել ծանրացավ ժողովրդի վիճակը, երբ Ադիլից իշխանությունն անցավ նրա

⁴ Տե՛ս պրոֆ. Լ. Մ. Մելիսեր-Ռեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատ. Գ, Երևան, 1956, էջ 172։

⁵ Տե՛ս «Հիշատակարան ազգային արդևան պատմութեան համար», «Կոունկ Հայոց աշխարհին», 1862, № 4, էջ 280; Դ. Кикодзе, Ираклий Второй, Тбилиси, 1948, էջ 104։

⁶ Տե՛ս Վ. Ռ. Գրիգորյան, Երևանի խանությունը XVIII դարի վերջում (1780—1800), Երևան, 1958, էջ 73։

և դրոստրդի Իրրահիմ Միրզային: Մտադրություն ունենալով նվաճել ողջ Իրանը և դրա համար դրամի մեծ կտրիք ունենալով, վերջինս սաստկացրեց հարկապահանջությունը: Նախիջևանի հայերի ներկայացուցիչները մեկնում են Թավրիզ՝ Հեյդարի դեմ նորոնծա շահին բողոք ներկայացնելու համար: Շահը իշխանությունից հեռացնում է խանին, սակայն չի պակասեցնում հարկերը:

Հարկահանները կեղեքում էին բնակչությանը ամենադաժան միջոցներով: Ուլբեր անկարող էին վճարել հարկերը «մատնեցան ի գանս և ի տանջանս, ոմանք ի նոցանէ մեռան ընդ բլօք, և ոմանք անպիտանացան յտից և ի ձեռաց. ոմանք ի ցառոց ցնորեցան, և ոմանք խեղանդամ մնացին և ոչ գոյր միջնորդութիւն ազատութեան, զի ամենեքին զիւրեանց աղետից հոգային և ոչ ևս էր այլուստ օգնութիւն ստացուածոց, զի ամենեքին ազքատացեալ էին յաւուրց անտի Մէհէմէտ Ղուլի խանին»⁷:

Այս ծանր պայմաններում Հեյդարի փոխարեն շահը նոր կառավարիչ է ուղարկում Նախիջևան: Վերջինս ազգությամբ վրացի էր՝ Բեհնամ անունով: Նոր խանի հետ ժամանում են նաև մի քանի ազգեցիկ հայեր, որոնք հեռացել էին Նախիջևանից և գտնվում էին Թավրիզի կողմերում⁸: Բեհնամ խանը ազատում է հայերին ծանր հարկապահանջությունից, նրանցից զուրք հավաքում և հալածում իր թշնամիներին:

Զկամենալով հնազանդվել քրիստոնյաներին հովանավորող խանին, Օրդուբադի մահմեդական բնակչությունը պատրաստվում է արշավելու Բեհնամ խանի վրա: Վերջինս նրանց դեմ է ուղարկում հայերից կազմված իր զորքը՝ շահկերտցի Ղադարի հրամանատարությամբ: Սա շուտով պաշաֆում է Օրդուբադը: Սակայն անակնկալ վրա է հասնում կաշառքով իր պաշտոնը ետ ստացած Հեյդարիովին, ցրում է պաշարողների զորքը, Նախիջևանից հալածում Բեհնամ խանին և պատրաստություններ տեսնում վերջ տալու հայերի դիմադրությանը:

Հայերի դիմադրության հիմնական կենտրոնը Շահկերտ գյուղն էր, որի բնակիչների մեծամասնության պղնձագործ լինելու պատճառով ուներ նաև Ղադանչի (կաթսաշագործ) անունը: Շահկերտցիների ղեկավար Հովհաննես Խանդամիրջյանը խելացի, համարձակ մի ռազմիկ էր և մեծ հեղինակություն էր վայելում ողջ գավառում: 1750 թվականի կեսերին, երբ խմացվում է Հեյդարի դեպի Շահկերտ արշավելու յուրը, Խանդամիրջյանը բնակչությանը կարգադրում է տեղափոխվել գյուղից վերև՝ լեռան վրա գտնվող ամրոցը, իսկ 500 հոգու՝ Լերիտասարդ ու տարեց մարդկանց զենք է բաժանում և պատրաստվում դիմադրության: Շահկերտի պղնձագործ վարպետները շուտափույթ թնդանոթներ և պղնձե արկեր են ձուլում:

Թավրիզից օգնական զորք ստանալով, Հեյդարը հարձակման է անցնում: Առաջին ընդհարումները պսակվում են հայերի հաղթանակով: Շահկերտցիները կարողանում են ետ շարժել գեպի վեր բարձրացող թշնամուն: Պաշարողները սաստկացնում են թնդանոթագությունը և անցնում նոր հարձակման: Սակայն շահկերտցիներին հաջողվում է, պաշտպանողական քաջարի մարտեր մղելով, ետ վանել Հեյդարի զորքի այս հարձակումները ևս՝ պատճա-

⁷ Մ. Չամչյան, Պատմության Հայոց, հատ. Գ, էջ 842—843:

⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 843:

ուելով թշնամուն մեծամեծ կորուստներ: Վերջինս ստիպված է լինում հաշտության կնքել խանդամիրյանի հետ⁹:

Ահա այսպիսի խառնակ վիճակի մեջ էր դառնում Արևելյան Հայաստանի կենտրոնական մասը: Անվերջանալի պատերազմները, հաճախակի միմյանց փոխարինող իշխողների դաժան կամայականություններն ու անհագուրդ հարկապահանջությունը բնակչությանը դրել էին ծանր վիճակի մեջ: Դիմադրողական ուժերը ցրված էին, թույլ և անկազմակերպ:

Նադիր շահի սպանությունից հետո Իրանում ստեղծված անիշխանությունը բացասական հետևանքներ ունեցավ Ղարաբաղի հայ մելիքությունների համար: Ղարաբաղի հարթավայրերում բնակություն հաստատած քոչվոր ցեղերը, որոնք օգտվում էին լեռնային արոտավայրերից, ձգտում էին ավելի ամուր հաստատվել այդ վայրերում: Զիվանշիր ցեղի առաջնորդ Փանահը խորասանից բերել է տալիս Նադիրի կողմից այնտեղ դադլթեցված իր ցեղակիցներին, Ադիլ շահից ստանում է խանի տիտղոս, իրեն է ենթարկում հարթավայրի բոլոր քոչվոր ցեղերին և հարձակումներ ձեռնարկում շրջակա բնակավայրերի վրա: Կողոպտած ինչքը առատաձեռն կերպով նա բաժանում էր իր կողմնակիցներին՝ նրանցից հավաքելով զինվորական ուժ¹⁰: Նրա հիմնական նպատակն էր ամրանալ Լեռնային Ղարաբաղում, բայց ամեն անգամ այդ վայրերում ամրություններ կառուցելու նրա փորձերը հանդիպում էին մելիքների ուժեղ դիմադրությանը: Սկզբում նա ցանկանում էր բերդ հիմնադրել Գարգառ գետի մոտ, Բայաթ կոչված ավերակ քաղաքատեղիում, բայց Գյուլիստանի և Զրաբերդի մելիքները, միանալով Շիրվանի Հաջի Զեյբի խանի հետ, կարողանում են հաղթել Փանահին այդ վայրից: Նույն մելիքները, միացած խաչենի Մելիք-Ալլահվերդու հետ, հարձակվում և ավերում են նաև Փանահի մեկ այլ բերդը, որ նա սկսել էր կառուցել Թարնակյուր (Տիգրանակերտ) գյուղի ավերակների վրա¹¹: Ղարաբաղում հաստատվելու Փանահ խանի մտադրությունն իրականանում է հայ մելիքների գծառության հետևանքով: Վարանդայի Մելիք-Հովսեփի կրտսեր եղբայր Շահնաղարը սպանում է եղբորը և իր ձեռքը վերցնում իշխանությունը: Մյուս մելիքները՝ Գյուլիստանի Մելիք-Հովսեփը, Զրաբերդի Մելիք-Ալլահկուլի Սուլթանը, Խաչենի Մելիք-Եսային, համախմբվում են Շահնաղարի դեմ, պաշարում նրա Ավետարանոց բերդը, բայց վերահաս ձմռան պատճառով չկարողանալով գրավել՝ վերադառնում են, ավերելով Վարանդայի գյուղերի մեծ մասը¹²: Եվ ահա, իր իշխանությունը փրկելու համար Շահնաղարը օգնություն է խնդրում Փանահ խանից՝ ի տրիտուր բերդի կառուցման համար տեղ հատկացնելով նրան, և Փանահը 50-ական թվականների սկզբներին վերակառուցում է և ամրացնում Ավան յուզբաշու հիմնած Շուշի բերդը¹³, Շատ շանցած Մելիք-Շահնաղարը փաստորեն դառնում է այդ դաժան, բայց շրջահայաց ու խորամանկ խանի հպատակը: Փանահ խանի հետ նա մտանակցում է խաչենի Մելիք-Ալլահվերդու ամրոցի պաշարմանը, բայց վերջինս

⁹ Տե՛ս Լեո, Հայոց պատմություն, հատ. 3, էջ 721—724:

¹⁰ Տե՛ս «История Азербайджана», т. 1, Баку, 1958, էջ 337:

¹¹ Տե՛ս Բաֆֆի, Խամսայի մելիքությունները, էջ 48—49:

¹² Տե՛ս նույն տեղում:

¹³ Տե՛ս «Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века», сборник документов, т. II, ч. 1, Ереван, 1964, էջ XLI—XLII:

սատարիկ ջարդ է տալիս նրանց և հայտնում իր մելիքության սահմաններից¹⁴։ Այնուամենայնիվ, Փանահ խանին հաջողվում է սպանել տալ Մելիք-Ալլահվերդուն և նրա փոխարեն մելիք նշանակել իրեն ծախված Միրզախան անունով նախկին մի պուղոպետի¹⁵։

Այսպիսով, պարսից պետության մեջ տիրող անիշխանության, ինչպես նաև մելիքների միջև եղած հակամարտությունների հետևանքով, Ղարաբաղում ստեղծվում է մահմեդական խանություն, որը զգալի դեր է սկսում խաղալ Անդրկովկասի կյանքում։ Ղարաբաղի խանության հիմնադիր Փանահը, իրենից կախյալ վիճակի մեջ դնելով Վարանդայի և Խաչենի մելիքներին, փորձեր է կատարում հպատակեցնելու նաև Խամսայի մյուս երեք մելիքներին։ Սկսվում է պաշարի մի երկարատև շրջան, որի ընթացքում մելիքները հաճախ դաշնակցում են Շամախու Հաջի Չելեբի խանի, Ղուբայի Ֆաթալի խանի և վրաց թագավորի հետ։ Փանահ խանը իրեն է ենթարկում Դիզակի Մելիք-Եսայուն, որի իշխանությունը ամենահարավայինն էր ու մեկուսացված իր դաշնակիցներից։ Գյուլիստանի Մելիք-Հովսեփը և Զրաբերդի Մելիք-Հաթամը ստիպված են լինում 60-ական թվականների սկզբներին իրենց հպատակներով հեռանալ Ղարաբաղից ու հաստատվել հարևան Գանձակի խանությունում, որտեղից նրանք հաճախակի հարձակումներ են գործում Ղարաբաղի խանի և նրա հպատակների վրա։ 1767 թ. Գյուլիստանի ու Զրաբերդի Մելիք-Խալիլ խանը պարտավորվում է չխառնվել նրանց գործերին¹⁶։ Վերջինս, հետևելով իր հոր օրինակին, շարունակում է մեծացնել Ղարաբաղի մահմեդական բնակչության թիվը՝ ի հաշիվ այլ խանություններից ու Վրաստանից ներգաղթող թափառական քոչվոր ցեղերի¹⁷։

Այսպիսին էր Ղարաբաղի մելիքների վիճակը XVIII դարի 60-ական թվականներին։ Նրանցից ոմանք կիսանկախ էին, ոմանք՝ հպատակ։ Ղարաբաղի նորաստեղծ խանության տերերը, այսուհանդերձ, դեռևս քաղաքական որոշ կշիռ և հեղինակություն ունեին երկրում, ի վիճակի էին պահանջի դեպքում զինվորական որոշ ուժ դուրս բերել և հարևանների սահմաններից պաշտպանել իրենց տիրույթները։ Դրանով է պայմանավորված այն հանգամանքը, որ հայ ազատագրական շարժման գործիչները որոշ հույսեր էին կապում հայ պետականության այս վերջին մնացորդների հետ՝ քաղաքական և զինվորական որոշակի դեր վերստին հանձնելով նրանց Հայաստանի ազատագրման գործում։

Այս ծանր պայմաններում Արևելյան Հայաստանի բնակչությունը ենթարկվում է մի նոր աղետի՝ սկսվում է աֆղան Ազադ խանի արշավանքը։ Օգտվելով Իրանում կենտրոնական իշխանության բացակայությունից, նա ամրապնդում է իր իշխանությունը Ասրպատականում, գրավում է Թավրիզը և 1751 թվականին արշավում դեպի Նախիջևան։ Վճռական ճակատամարտում ջախջախում է Հեյդարկուլի խանին։ Ազադ խանի հետ էր նաև մեզ ծանոթ հավատափոխ վրացի Բեհնամ խանը, որը Հին Զուղայում անձամբ սպանեց Հեյդարկուլիին և կրկին ստանձնեց Նախիջևանի կառավարումը։ Բեհնամ խանը

¹⁴ Տե՛ս Բաֆֆի, Խամսայի մելիքությունները, էջ 59։

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 59—60։

¹⁶ Տե՛ս Մակար Բաթխուդարյանց, Պատմութիւն Աղուանից, հատ. Բ, Թիֆլիս, 1907, էջ 111—112։

¹⁷ Տե՛ս Լեո, Հայոց պատմություն, հատ. Գ, էջ 795։

նորից հովանավորում է հայ բնակչությանը, որը նախորդ խանի մամանակ զրկվել էր նույնիսկ եկեղեցական ծեսերը կատարելու իրավունքից¹⁸:

Ազադ խանը մտադրություն ուներ իրեն ենթարկելու նաև Երևանի խանությունը՝ մի բան, որը հակասում էր Քարթլ-Նախեթի շահերին: Հերակլ II-ը շատ ապարասություններ է տեսնում Ազադ խանին դիմագրավելու, սակայն Բեհնամ խանի միջնորդությամբ նրանց միջև հաշտություն է կնքվում:

Այս հաշտությունը, սակայն, կարճատև եղավ: Հաջորդ տարում՝ 1752 թվականի հունիսին Ազադ խանը սկսում է իր հարձակումը Երևանի վրա: Այս արշավանքը աղետավոր եղավ Արարատյան դաշտի և հատկապես Նախիջևանի ու Դոդթան գավառի բնակիչների համար: Կողոպտելով հանդիպած գյուղերը, արշավող զորքերն առաջ շարժվեցին մինչև Արարատյան դաշտ և կարողացան պաշարել Երևանի բերդը: Շուտով իր զորքի գլուխն անցած, Քանաքեռ է հասնում Հերակլ թագավորը: Վճռական ճակատամարտ տեղի է ունենում հունիսի 28-ին: Վրացական զորքը, որին միացել էր նաև Երևանի կայազորը, պարտություն է մատնում Ազադ խանին: Նահանջող աֆղանները վերադարձի ճանապարհին թալանում են Նախիջևանը և Ագուլիսը: Ագուլիսի հայերը ոմն Եսայու զլխավորությամբ, որին Մ. Չամչյանը կոչում է «այր հզոր և յոխորտ», պատրաստվում են դիմադրության: Սակայն վատ կադմակերպիչ էր Եսային: Ազադ խանի զորքը քաղաք է մտնում ոչ այն տեղից, որտեղից սպասում էին զինված ագուլեցիները: Քաղաքը թալանվում է, բնակիչների մի մասին հաջողվում է փախչել, մյուս մասը կոտորվում կամ զերի է ընկնում: Եսային մի քանի մեծամեծերի հետ թաքնվում է ս. Թովմա Առաքյալի եկեղեցում, սակայն, թշնամին իմանում է նրանց տեղը, կտարում դռները և սրի քաշում բոլորին¹⁹: Երեք օր Ագուլիսում մնալուց հետո Ազադ խանի զորքը 12.000 զերիներով հեռանում է Իրան²⁰:

Արևելյան Հայաստանը մեծապես տուժում էր նաև հյուսիս-կովկասյան լեռնականների արշավանքներից: Վերջիններս զլխավորապես ներխուժում էին Վրաստան, երբեմն էլ հասնում էին մինչև Արարատյան դաշտ և ավերածություն սփռելով ճանապարհին, վերադառնում մեծ թալանով: 1759 թ. Անդր-կովկաս է ներխուժում լեզգիների 8.000 հոգուց բաղկացած մի ջոկատ: Վրաց թագավորներ Թեյմուրազին ու Հերակլին Իմերեթիայի Սողոմոն թագավորի օգնությամբ հաջողվում է ետ մղել լեզգիներին²¹: Հաջորդ տարու լեզգիների արշավանքին ենթարկվեց նաև Արարատյան երկիրը: Լեզգիները սկզբում ներխուժում են Քանաքեռ և զերի են վերցնում մի քանի հոգու: Երևանցիները, որոնք Հերակլի կողմից նախապես զգուշացված էին, հարձակվում են լեզգիների վրա, մեծ կորուստներ հասցնում նրանց և ազատ արձակում զերիներին: Մի քանի օր հետո լեզգիները Աշտարակի և Օշականի կողմից մոտենում են էջմիածնին, պաշարում Հաջիզարա գյուղը: Հետո էջմիածնի հյուսիսային կողմով գնում են Սև ջրի ակունքները, գիշերում այնտեղ և մյուս օրն անցնում Արաքսը: Սկզբում հարձակվում են Փարչենիսի վրա, բայց չկարողանալով

¹⁸ Առ, Հայոց պատմություն, հատ. 3, էջ 725:

¹⁹ Տե՛ս Մ. Չամչյան, Պատմություն հայոց, հատ. 9, էջ 854:

²⁰ Տե՛ս Մ. Խաչիկյան, Սուգ և կոծի վերայ գիւղաքաղաքին Ագուլեայ որպիսի լինին, «Մասիս», Կ. Պոլիս, 1886, 22 փետրվարի, էջ 729—730:

²¹ Տե՛ս Հակոբ Շամախեցի, Թուղթ առ Քրիստոսազօր արքայն Վրաց Հերակլ վասն ասոդատակելոյ լեկզեացն յերկիրս մեր, Մատենադարան, ձեռագիր № 2911, էջ 101բ:

գրավել այն, ուղղվում են դեպի Դարաբջանդ, որտեղ ամրացել էին բազմաթիվ հայեր և ադրբեջանցիներ: Լեզգիները գրավում են ամրոցը, գերում բոլորին, կողոպտում ամեն ինչ և վերադառնում: Երևանի խառնի խնդրանքով Հերակլը հարձակվում է լեզգիների վրա և աղասում գերիներին²²:

Դրանից հետո էլ շարունակվում էին այդ ավերիչ արշավանքները, որոնցից ամենից ավելի տուժում էր Վրաստանը: Տնտեսապես քայքայված այդ երկիրն ի վիճակի չէր այլևս կազմակերպելու հուսալի դիմադրություն, ուստի վրաց թագավորները որոշում են օգնություն ստանալու համար դիմել հյուսիսի հզոր հարևանին՝ Ռուսական պետությանը: Այդ նպատակով 1760 թվականին Ռուսաստան է մեկնում Թեյմուրազ II թագավորը:

Ստեղծված ծանր կացությունից դուրս գալու հույսը Ռուսաստանի հետ էր կապում նաև ամենայն հայոց կաթողիկոս Հակոբ Շամախեցին, որը 1760 թվականի հուլիսին հատուկ կոնդակ է գրում Ելիզավետա կայսրուհուն և նկարագրելով լեզգիների արշավանքի հետևանքով Վրաստանին ու Հայաստանին հասած մեծամեծ հարվածները՝ եկեղեցիների ավերվելը, բնակավայրերի ամայացումն ու քրիստոնյաների տառապանքները, խնդրում է ընդառաջել Թեյմուրազ թագավորին: Կոնդակում գրված է. «Եւ մի անտես և անյոյս առնիցէք զմեծահաւատ արքայդ այդ եկեալդ առ ոտս Ձեր և զմեզ ստաի աղաչօղս, այլ որպէս հոգայք զՁեր օրհնեալ և բարգաւաճեալ ազգդ, խնդրեմք նոյնպէս զազգս մեր ողորմելի և զազգն վրաց հոգալ, վասն զի մեր ևս եմք հանապաղ աղսթօղք սակս հաստատութեան թագաւորութեանդ Ձերոյ»²³:

Չնայած կաթողիկոսը հնարավորութիւն չի ունեցել կոնդակն առաքելու հասցեատիրոջը²⁴, այսուհանդերձ այն մի կարևոր վավերագիր է ռուսական արքունիքի հետ էջմիածնի հարաբերությունների և, ընդհանրապես, հայ ազատագրական շարժման վերաբերյալ: Կոնդակն անատրակուլս գրված է Վրաց թագավորների խորհրդով և կասկածից վեր է, որ Թեյմուրազ II-ը ռուսական իշխանություններին հայտնած պետք է լինի հայոց կաթողիկոսի արամադրությունների ու դիրքորոշման մասին:

Հակոբ Շամախեցու հաջորդ Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսը ավելի եռանդուն և գործնական քայլերի դիմեց էջմիածնի և ռուսական արքունիքի միջև կապ հաստատելու ուղղությամբ: Դրա համար առիթ ծառայեց ռուսահայերի թեմը էջմիածնի կաթողիկոսությունը Լեթարկելու խնդիրը: Ռուսահայոց հոգևոր առաջնորդը, սովորաբար, նշանակվում էր էջմիածնի կաթողիկոսների կողմից: 1749 թվականից, սակայն, այդ կարգը խախտվում է և ռուսահայերը մտնում են Դանձասարի կաթողիկոսի վիճակի մեջ: Այդ գրությունը շարունակվում է 17 տարի: 1766 թվականին Սիմեոն Երևանցին էջմիածնում գումարում է Եպիսկոպոսական ժողով, որտեղ որոշվում է այդ առթիվ հատուկ գրությամբ դիմել Եկատերինա II կայսրուհուն ու նրա որդի Պավել Պետրովիչին: Կաթողիկոսի կոնդակը (գրված 1766թ. օգոստոսի 1-ին) Ռուսաստան է տանում էջմիածնի միաբան Դավիթ վարդապետը:

²² Տե՛ս Հակոբ Շամախեցու «Թուղթ առ մեծագոր Հերակլ արքայն Վրաց» վասն աղատելոյ ղգերին, օրհնութիւն և շնորհակալութիւն և իրիշայ վասն երկրիս», Մատենադարան, ձեռագիր № 2911, էջ 102ա:

²³ Մատենադարան, ձեռագիր № 2911, էջ 99բ, տե՛ս նաև «Դիւան հայոց պատմութեան», Գ. Թիֆլիս, 1894, էջ 121:

²⁴ Տե՛ս Ա. Բ. Иоаннисян, Иосиф Эмин, Ереван, 1946, էջ 73—75:

Սկսած 11-րդ դարից ընդունելություն է ցույց տալիս կաթողիկոսի պատվիրակին և 1768 թվականի հուլիսի 30-ի հրովարտակով վերականգնում էջմիածնի իրավունքները ռուսահայության նկատմամբ: Հրովարտակի մեջ Սկսած 11-րդ հատուկ նշում է, որ հետևելով նախորդների՝ Պետրոս Մեծի և Սկսած 11-րդ Արևելահայկ օրինակին, խոստանում է բոլոր հայերին, առավելագույն Ռուսական կայսրության սահմաններում հաստատվածներին, պահել իր բարձրագույն կայսերական հովանավորության ներքո²⁵:

Ռուսական կայսրուհու հայտարարությունը մեծ ոգևորություն առաջացրեց էջմիածնում: Սիմեոն Նրեանցին նրա պատվին հեղինակեց հատուկ մաղթանք, որն այնուհետև կատարվում էր հայկական եկեղեցիներում շուրջ մեկ ու կես դար²⁶:

Սիմեոն Նրեանցու և Սկսած 11-րդ կայսրուհու փոխանակած գրությունները սկիզբ դրեցին այն կապերին, որոնք հետագա տասնամյակների ընթացքում զորացան՝ ի նպաստ Արևելյան Հայաստանի ազատագրման գործին:

2. ՀԱՅ ԱՋԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՀՆԴԿԱՀԱՅ ԿԵՆՏՐՈՆԸ: ՀՈՎԱՅՓ ԷՄԻՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ազատագրական շարժման իրենց տիրիվ մասնակցությունը բերեցին նաև Հնդկաստանում հաստատված հայերը, որոնց թիվը XVIII դարի ընթացքում գնալով մեծանում էր: Այդ ժամանակ հայկական կաղմակերպված գաղութներ կային Հնդկաստանի Մադրաս, Կոլկաթա, Սուրաթ, Բոմբեյ, Հաջաբադ, Դեհլի, Ջիլլա, Մուրշիդաբադ և այլ բազմաթիվ: Հնդկահայերի բանակի մասին որոշակի տվյալներ չեն պահպանվել. մոտավոր հաշվումներով այն չափաք է պակաս լինել 10 հազար մարդուց²⁷:

Հնդկահայերի հիմնական զբաղմունքը առևտուրն ու արհեստներն էին: Առանձնապես բարձր դիրքի էին հասել հնդկահայ առևտրականները, որոնց գործունեության համար Հնդկաստանում ստեղծված էին նպաստավոր պայմաններ: Եվրոպական դրամատուրերը գեռև չէին կարողացել տիրել ողջ Հնդկաստանին և պայքարի մեջ էին ինչպես միմյանց, այնպես էլ կիսանկախ հնդկական իշխանների հետ: Հայ առևտրականները վայելում էին հնդիկ իշխանների վստահությունը և նրանցից ստացել էին մի շարք արտոնություններ. նրանց առջև բաց էին ինչպես Հնդկաստանի ծովափնյա, այնպես էլ հեռավոր վայրերի շուկաները: Առևտրական պայմանագիր ունենալով անգլիական «Արևելա-հնդկական» ընկերության հետ, հայերը միաժամանակ օգտվում էին այդ ընկերության ընձեռած պայմաններից՝ կարող էին երթևեկել/անգլիացիների ազդեցության տակ դառնալ շրջաններում և իրենց ապրանքները փոխադրել անգլիական նավերով: Հայ մեծահարուստ վաճառականներից ոմանք էլ ունեին իրենց սեփական նավերը և նավարկում էին եվրոպական երկրների դրոշմներով²⁸:

²⁵ «Դիւան հայոց պատմութեան», գիրք Գ, Թիֆլիս, 1894, էջ 21Թ:

²⁶ Г. Эзов, Начало сношений Эчмиадзинского патриаршего престола с русским правительством, Тифлис, 1901, էջ 3—8:

²⁷ «Փորձ», Թիֆլիս, 1881, № 2, էջ 6:

²⁸ Տե՛ս Մ. J. Seth, Armenians in India from the earliest times to the present day, Calcutta, 1937, էջ 581:

Հայ վաճառականները շահեկան առևտրի շնորհիվ, շուտով մեծ գումարներ են կուտակում: Օրինակ, նոր ջուղայեցի Մարգարյան եղբայրները 100.000 ռուբլի դրամագլուխը երեսուն տարում հասցնում են 1.736.000 ռուբլի²⁹: Շահամիր Շահամիրյանը, որը նոր Զուղայից Հնդկաստան էր գաղթել որպես հասարակ դերձակ, թանկագին քարերի ու չոր մրդի առևտրով հսկայական հարստություն էր կուտակել և իր ժառանգներին թողեց 23 միլիոն ռուբլի³⁰:

Հայ առևտրականներից ոմանք նույնիսկ ձեռք էին բերել առևտրի առանձին ճյուղերի մենաշնորհը: Օրինակ, մադրասցի առևտրական Պետրոս Ոսկանը XVIII դարի կեսերին ստանում է Մադրաս ապրանքների ներմուծելու և շրջակա իշխանությունների ներքին մասերի հետ առևտուր անելու մենաշնորհը³¹: Բացի առևտրական գործարքներից, հնդկահայ առևտրականներն իրենց են ենթարկում նաև արտադրության որոշ բնագավառներ: Հենվելով Շերերի «Պատմություն Անգլիո վաճառականության» գրքի վրա, Լեոն պատմում է, որ հայ վաճառականները Հնդկաստանում գնում էին բամբակ և բաժանում բամբակ մանուկներին, ստանալով նրանց թելը, արհ. հանձնում էին կտավագործներին, իսկ հետո պատրաստի կտավը ուղարկում Բանդար-Աբբաս նավահանգիստը, իսկ աշնտեղից էլ արտահանում ոչ միայն Իրան և Թուրքիա, այլև Եվրոպական շատ երկրներ³²:

XVIII դարի երկրորդ կեսին գրությունը փոխվեց: Անգլո-ֆրանսիական մրցակցությունը, որ այդ ժամանակ ծավալված էր Հնդկաստանում, ավարտվում է հօգուտ Անգլիայի: Անգլիացիները շարունակում են Հնդկաստանում նորա-նոր տարածություններ գրավել և այդ նվաճած վայրերում սահմանափակել ինչպես Եվրոպացի, այնպես էլ հայ վաճառականների իրավունքները: Հայ առևտրական բուրժուազիան հեշտությամբ չի զիջում իր դիրքերը. նրա ներկայացուցիչներից շատերը միանում են իրենց երկրի անկախությունը պաշտպանող հնդիկներին և պայքար մղում անգլիացիների դեմ: Զկարողանալով մրցել բրիտանական առևտրականների հետ, հայ առևտրականները կապիտալները փրկելու համար սկսում են նոր շուկաներ որոնել: Նրանց հայացքներն ուղղվում են դեպի Հայաստան, դեպի իրենց հեռավոր հայրենիքը, որտեղ հարմար պայմաններ ստեղծելու դեպքում առևտրական կապիտալը կարող էր գտնել գործունեության լայն ասպարեզ: Սակայն այդ ժամանակ Հայաստանը գտնվում էր օտար տիրապետության ներքո, հայկական պետականությունը դադարել էր գոյություն ունենալուց, Հայոց երկրում չկար անձի և գույքի ապահովություն: Ուստի հնդկահայ առևտրական կապիտալի գաղափարախոսները երազում էին օտար բռնակալներին Հայաստանից դուրս քշելու, անկախ պետության և առևտրական կապիտալի համար ազգային շուկա ստեղծելու մասին: Սակայն միայն այս հանգամանքը չէր, որ դրդում էր հնդկահայ միծառարուստներին մտածելու հայրենիքի ազատագրության մասին: Հենց հայրենիքի ողբալի դրությունը, ժողովրդի ստրկացված, ծայր սպառնալից հատական վիճակը, հայրենի երկրի կարոտով տոշորվող մարդկանց ստիպում

²⁹ Տե՛ս Ս. Վ. Տեր-Ավետիսյան, Նյութեր Հնդկաստանի հայ գաղութի պատմության համար, «Երևանի պետական համալսարանի պատական աշխատությունների ժողովածու», հատ. 13, Երևան, 1940, էջ 6:

³⁰ Տե՛ս «Кавказ», Тифлис, 1883, № 100.

³¹ Տե՛ս M. J. Seth, Armenians in India, էջ 581:

³² Տե՛ս Լեո, Հայկական տաղադրություն, հատ. 2, Թիֆլիս, 1901, էջ 450:

էր մտահոգւելու նրա ազատագրման խնդրով, որը օրակարգի հարց էր դարձել այդ ժամանակներում: Ազատագրական շարժման հնդկահայ գործիչների վրա մեծ ազդեցություն են ունեցել նաև եվրոպական լուսավորիչների առաջավոր գաղափարները, նրանց ոգևորել է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմութիւնը», իրենց անկախութեան համար Ղարաբաղի մելիքների մղած հերոսական պայքարը:

XVIII դարի երկրորդ կեսում ծաղկւած հայ ազատագրական շարժումը ամեն մի շարք նշանավոր դեմքեր, որոնք զգալի դեր խաղացին հայ ժողովրդին «թմրութեան քնից» սթափեցնելու և հայրենիքի ազատագրման գաղափարը տարածելու ուղղութեամբ: Այդ գործիչներից առավել աչքի ընկնողը Հովսեփ Էմինն էր, հնդկահայ մեծ հայրենասերը, որն իր կյանքի միակ նպատակն էր դարձրել օտար տիրապետութեանից Հայաստանի ազատագրման գործը:

Հովսեփ Էմինը ծնվել է 1726 թվականին Իրանի Համադան քաղաքում: Նրա հայրը վաճառական էր: Ուրիշ շատերի նման նրանց ընտանիքն էլ ենթարկւում է բռնութեանների ու կողոպուտի, ուստի նրանք ստիպւած են լինում հեռանալ Հնդկստան, հաստատուել Կալիկաթայում:

Էմինի հայրը ձգտում էր իր որդուն դարձնել վաճառական, սակայն ապարդյուն: Փոքր հասակից ականատես լինելով օտար տերերի դաժան բռնակալութեան նեւթո գտնվող իր ժողովրդի տառապանքներին, Էմինը երա-

Հովսեփ Էմին

զում էր տիրապետել ռազմական արվեստի գաղտնիքներին, դառնալ զինվորական և ոտքի հանել հայ ժողովրդին՝ օտար լուծը թոթափելու համար: Նրա վրա մեծ ազդեցություն էր գործել Հրնդկաստանում եվրոպացիների զինվորական կազմակերպւթյունը. նա ոգևորվել էր Հայոց պատմութեամբ, քաջատեղյակ էր Արդախի հայութեան ազատագրական պայքարին: Նվաճա սպանի հայրենասերը որոշում է մեկնել Անգլիա, ռազմական գործ սովորել հայրենի երկրի ազատագրմանը նվիրվելու համար:

1751 թվականին Էմինը նավաստի է վարձվում «Արևելա-հնդկական ընկերութեան» նավերից մեկի վրա իր նման մեկ այլ հայ երիտասարդի հետ, ուղևորվում դեպի Անգլիա: Յոթ ամսվա ծանր ճանապարհորդութեանից հետո նրանք հասնում են Լոնդոն: Սկսվում են ծանր օրեր Էմինի համար: Զուրկանալով ապ-

րուստի միջոցներ նա իր գոյութեւնը պահպանում է պատահական վաստակով: Կարևոր նշանակութեւն է ունենում նրա համար պատահական հանդիպումը անգլիական զրոյ էդմոնտ Քլարքի հետ, որը վեր է ածվում բարեկամու-

թյան: Նա աշխատանք է տալիս էմինին, ղեկավարում նրա ինքնուսուցման գործը:

Մեկ այլ, նույնպես պատահական ծանոթություն, բայց է անում էմինի առջև անգլիական բարձր հասարակության գլուխը: Այդ նոր ծանոթը անգլիական արխատուրաարաշխի աշխի բնկնող ներկայացուցիչներից մեկը՝ լորդ Նորտոմբերլենդն էր, որին չափազանց հետաքրքրում է իր ժողովրդի ազատության խնդրով հայրենի տունը լքած այդ երիտասարդը: Սրա միջնորդությամբ էմինը բարեկամություն է հաստատում անգլիական մի շարք աշխի բնկնող գործիչների հետ և բնդունվում Վուլվիչի արքայական զինվորական ակադեմիան: Վերջապես էմինը հնարավորություն ստանալով իրականացնել զինվորական զիտելիքներ ձևք բերելու իր վաղեմի երազանքը, ակադեմիայում հմտանում է հրետանային գործի և ամրոցաշինության մեջ:

1757 թվականին էմինը մեկնում է Գերմանիա՝ մասնակցելու անգլո-պրուսական զորքերի կողմից Ֆրանսիայի գեմ մղվող պատերազմին, որը հայտնի է Յոթնամյա պատերազմ անունով: Նրա նպատակն էր ձևք բերել նաև պատերազմ վարելու գործնական զիտելիքներ:

Անգլիա վերադառնալուց հետո էմինը փորձեր է կատարում անգլիական պետական գործիչներին հետաքրքրելու Հայաստանի ազատագրման իր ծրագրով և ստանալու նրանց քաղաքական օժանդակությունը: Այս նպատակով էմինը տեսակցում է Անգլիայի վարչապետ Պիտտի հետ, բայց շուտով պարզ է դառնում նրա համար, որ Անգլիայի շահերը միանգամայն հակասում են հայկական պետականության վերականգնման իր ձգտումներին: Համոզվելով, որ անգլիական իշխանություններից օժանդակություն ակնկալելը անիմաստ է, Հովսեփ էմինը 1759 թ. մեկնում է Հայաստան, անցնում էրզրում, ապա՝ էջմիածին:

Այստեղ նա հնարավորություն է ունենում ավելի մոտիկից ծանոթանալու հայկական կյանքին, Անգրկովկասի քաղաքական կացությանը: Այդ ծանոթությունն ստիպում է նրան փոփոխություններ մտցնելու իր ծրագրի մեջ: Եթե նախկինում նա ձգտում էր լինել Ղարաբաղում և Վրաստանում, նրանց իշխողների օգնությամբ ազատագրել հայրենիքը, այժմ նա համոզվում է, որ միայն տեղական ուժերով անհնարին է իրագործել իր ծրագիրը: Միակ ուժը, որն բնդունակ էր այդ անելու, Ռուսական կայսրությունն էր, ուստի էմինը որոշում է վերադառնալ Անգլիա, ձևք բերել համապատասխան հանձնարարականներ և ապա մեկնել Ռուսաստան³³:

1761 թվականի դարնանը էմինը հասնում է Լոնդոն: Այստեղ նա անձնական ծանոթություն է հաստատում ռուսական ղեսպան իշխան Գուլիցինի հետ, նրանից ստանում Ռուսաստան մեկնելու անցագիր և հանձնարարական ուղղված արտաքին գործոց վարչությանը:

1761 թվականի աշնանը հասնելով Պետերբուրգ, էմինը տեսակցություն է ունենում ռուսական կանցլեր կոմս Մ. Ի. Վորոնցովի հետ, մանրամասն պատմում իր նպատակների մասին:

Վորոնցովը քաջ զիտակցում էր մահմեդական տիրապետությունից անգրկովկասյան քրիստոնյաների ազատագրման նպատակով լինելը Ռուսաստանի քաղաքական շահերի համար, ուստի համակրոնքով է վերաբեր-

³³ См. в Р. А. Иоаннисян, Иосиф Эмин, էջ 79—80.

վում էմինին և օգնություն ցույց տալիս նրան³⁴։ Նա անցագիր է տալիս էմինին և նրա մասին հանձնարարական նամակ գրում Հերակլ թագավորին։ 1762 թվականի մարտի կեսերին էմինը դուրս է գալիս և Մոսկվայի վրայով մեկնում Աստրախան։ Քանի որ ձյան պատճառով կովկասյան ճանապարհները փակ էին, էմինը չի կարողանում շարունակել իր ուղին և ինը ամիս մնում է Աստրախանում։ Բայց նա ժամանակը իրար չէր վատնել հայաշատ այդ քաղաքում։ Երբ նա վերջապես դուրս է գալիս Աստրախանից, նրան են միանում նաև աստրախանցի մի խումբ հայ երիտասարդ կամավորներ՝ իրենց ձիերով ու զենքերով։ Այդ խանգավառ երիտասարդները պատրաստ էին կռվելու հայրենիքի ուղատագրման համար։ Երբ էմինը իր խմբով մոտենում է Ղզլար քաղաքին, նրանց են միանում նաև Ղզլարցի ղինավառ երիտասարդներ³⁵։ Սակայն փաստաթղթերում եղած մի անճշտության պատճառով Ղզլարում էմինին թույլ չեն տալիս շարունակելու ճանապարհը։ Կամավորներին նա ուղարկում է Թիֆլիս, իսկ ինքը Աստրախանի վրայով վերադառնում է Մոսկվա՝ այնտեղից Պետերբուրգ անցնելու համար։ Այս անգամ մայրաքաղաք հասնելու անհրաժեշտությունը վերանում է, որովհետև Եկատերինա II կայսրուհին իր ողջ արքունիքով ժամանել էր Մոսկվա։

Էմինը հանդիպումներ է ունենում կանցլեր Վորոնցովի և վիցե-կանցլեր Գուլիցինի հետ։ Վերջինից տեղեկանում է, որ կայսրուհին դրական վերաբերմունք ունի իր ծրագրերի նկատմամբ և պատրաստ է օգնելու, միայն թե ժամանակը գեուես հասունացած չի համարում այդ գործի համար։

Ստանալով նոր անցագիր ու իր բարեկամների նշույթական օժանդակությունը, էմինը 1763 թ. փետրվարին Աստրախանի վրայով ճանապարհվում է դեպի Վրաստան։ Մոսկվայում նրան է միանում իր ուղեկան Մովսես Բաղրամյանը՝ Մադրասի հայրենասիրական խմբակի ապագա ակտիվ անդամներից մեկը։

Էմինի համբավը բավականին տարածվել էր։ Հայերը թե Աստրախանում և թե Հյուսիսային Կովկասի բնակավայրերում ընդունում էին նրան որպես Հայաստանի ապագա ազատարարի։

Պատվով ու ջերմությամբ է ընդունում նրան նաև Հերակլ թագավորը։ Վերջինս ուշադրությամբ լսում է նվրոպյուն կրթություն ստացած այդ խոնդավառ հայ ղինվորականի առաջարկությունները՝ լուսավորություն տարածելու, ղինվորական դպրոցներ հիմնելու և այլ բարեփոխություններ կատարելու վերաբերյալ։

1763 թ. ամռանը Քարիմ խանի զորքերի Վրաստան ներխուժելու վտանգի ժամանակ էմինը հանձնարարություն է ստանում իր ջոկատի մեջ որքան կարելի է շատ երիտասարդ հայեր ընդգրկելու։ Մի քանի օրում նա հավաքում է 800 հոգի։ Էմինը չափազանց ոգևորվել էր՝ կարծելով, թե Իրանի և Վրաստանի ռազմական ընդհարումը հնարավորություն կտար իրագործելու իր ծրագրերը։ Սակայն Քարիմ խանի թիկունքում ապստամբություն է բարձրանում և նա ստիպված է լինում վերադառնալ Սպահան։ Հերակլի կարգադրությամբ էմինը ցրում է իր ղորախումբը և Աստրախանից եկած կամավորների հետ միասին

³⁴ Տե՛ս Ա. Բ. Ноанусян, Москф Эмин, էջ 94—95։

³⁵ Տե՛ս «Հովսեփ Էմինի կեանքն ու արկածները», Հովսեփ Էմինի անդլերեն բնագրեն թարգմանեց Զ. Խաչմանյան, Բեյրութ, 1958, էջ 202—203։

մասնակցում Վրաստան ներխուժած լեզգիների դեմ մղվող կռիվներին: Մի որոշ ժամանակ Հերակլի հանձնարարությունները նա ձեռնամուխ է լինում վրաց զորքը հվրոպական կարգով վարժեցնելու գործին³⁶:

Դեռևս Մոսկվայում եղած ժամանակ էմիրը ծանոթացել էր Մշո ս. Կարապետ վանքի վանականներից մեկի՝ տեր Սուքիասի հետ և խմայել, որ իր ծրագրերը դրական վերաբերմունքի կարժանտանան այդ վանքի վանահայր Հովնանի կողմից: Ուստի նա նամակագրական կապ է հաստատում նաև Հովնանի հետ: Վերջինս լիակատար հավանություն է տալիս նրա ծրագրերին և հավատարիացնում, որ հաղարավոր արևմտահայեր պատրաստ են նրա դրոշի տակ մտնելու և պայքարելու՝ իրենց երկիրը թուրքական դաժան տիրապետությունից ազատագրելու համար:

3. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

XVIII դարի կեսերին Օսմանյան կայսրությունը գտնվում էր քաղաքական և տնտեսական խորը ճգնաժամի մեջ: Կյանքի բոլոր ասպարեզներում զգացվում էր թուրքերի հետամոնացությունը. անկումային վիճակում էր գյուղատնտեսությունը, զարգացման միջնադարյան մոկարդակին էին մնացել արհեստներն ու արդյունադրությունը, անվերջանալի սպառնալուծների հետևանքով խափանվել էր բնականոն առևտուրը: Կենտրոնական իշխանության թուլացման և երկրի ծայրահեղ մասնատվածությունը հետ միաժամանակ ուժեղանում էին կենտրոնախույս ձղումները: Մայրամասերում մի շարք փաշաներ փաստորեն վեր էին ածվել կիսանկախ տիրակալների, նրանցից ոմանք ժառանգական էին դարձրել իրենց պաշտոնը: Թուրքական պետության թուլացման և աշխատավորների անլուր շահագործման վերաբերյալ հետաքրքրական տեղեկություններ կան թուրք հեղինակ Ջելդեթ-փաշայի «Պատմության» մեջ: Ահա թե նա ինչպես է բնորոշում XVIII դարի վերջին տասնամյակներում Թուրքիայում ստեղծված կացությունը. «Որոշ ժամանակից ի վեր բռնությունների ու անիրավությունների ամեն սահմանը անցել էր և Օսմանյան կայսերական երկրում ռայաները մեծ թշվառության էին ննթարկվել, իրենց երկիրն ու հայրենիքը թողնելով՝ ցիր ու ցան եղել: Դրանով երկիրն ավերվել՝ ագռավների ու բուերի բնի էր վերածվել: Այդ պատճառով Օսմանյան կառավարությունը պատերազմական գործում անկարող էր դարձել, զրկվել հաղթանակից...»: Ջելդեթ-փաշան փորձում է բացատրել այդ թուլացման պատճառը. «Երկրի այս աստիճան ավերվածության պատճառը միայն պատերազմական շարժումները չէին. երկրի ավագանու, կազինների, նայիրների և այլ պաշտոնյաների կողմից, իրենց օգտին, պատերազմական տուրքերից մի քանի անգամ ավելի գումարներ աղքատների վրա բաժանելով, բռնությամբ և զանությամբ գանձումը և նման բռնությունները թերևս ավելի մեծ տեղ էին բռնում: ...Երկրի շինարարությունը կամ ռայաների բարօրությունը միտք անգամ չբերելով, նրանք իրենց ծախքերը հանելու և իրենց դրությունը բարելավելու համար աղքատների ձեռքից խլում էին նրանց ունեցվածքը, վաճառել տալիս նրանց անասուններն ու կենդանիները, հովանավորում ու քաջալերում ավա-

³⁶ Տե՛ս Ա. Բ. Иоаннисян, Иосиф Эмин, էջ 137—138:

զանիներին բռնությունները, որանք էլ մյուս կողմից կողոպտում էին ազ-բատներին»³⁷։

Օգտվելով Օսմանյան կայսրության ընդհանուր թուլացումից, հպատակ ժողովուրդները ձգտում էին թոթափել թուրքական տիրապետության լուծը։ Ազդային-ազատագրական շարժումները ուժեղ էին հատկապես բալկանյան երկրներում։ Պատրաստ էին ապստամբելու հույները, Սերբիայի, Բոսնիայի, Հերցեգովինայի, Զերնոգորիայի և այլ վայրերի սլավոնական ժողովուրդները, որոնք օգնություն ստանալու համար դիմել էին Ռուսաստանին։ Անկախանալու լուրջ ձգտումներ է ցուցաբերում նաև Իմերեթիայի թագավոր Սողոմոնը, որին հաջողվում է մի շարք հաղթանակներ տանել թուրքական զորքերի նկատմամբ։ Թուրքական բռնակալության դեմ ազատագրական շարժում է սկսվում նաև Արևմտյան Հայաստանի մի շարք գավառներում։

Արևմտյան Հայաստանի բնակչության վիճակը XVIII դարի երկրորդ կեսին գնալով վատթարանում էր։ Թուրքական փաշաների և քուրդ բեյերի անսանձ բռնությունների, կրոնական հալածանքների և անհապաղ հարկապահանջության հետևանքով ստեղծված ծանր դրությունը ավելի էր բարդանում շնորհիվ այն բազմաթիվ կռիվների, որ մերթ րնդ մերթ ծագում էին տեղա-կան իշխողների միջև։ Վերջիններս չէին կամենում ձանաչել կենտրոնական իշխանությունը, ուստի սկսվում էին ընդհարումներ կառավարական զորքերի և տեղական ուժերի միջև։ Այդ կռիվների հետևանքով ավերվում և ամայանում էին բնակավայրերը, բնակիչները ոչնչանում, զերի էին տարվում կամ էլ բռնում արտագաղթի ուղին։ Օրինակ, Մանադկերտի շրջակայքում 350 դյուղ կար, մեծ մասամբ հայկական։ 1762 թ. քրդերի միջև սկսված ընդհարումների պատճառով այդ դյուղերից մնաց միայն հարյուրը։ Դարի վերջին նոր ընդհա-րումներ եղան խնուսի բեյի հետ. նորից քաջքայում և տեղահանում։ Գյուղերը նորից ավերվեցին և նրանց թիվը հասավ քսանի³⁸։ Հայերը ստիպված էին հոգալ քրդական զորախմբերի ծախքը³⁹, երբեմն էլ ամբողջություններ կառուցել նրանց համար։ Մուշի Ալայկղզին բեյը, մի քուրդ ցեղապետ, 1741 թ. մշեցի հայերի ձեռքով իր համար կառուցել է տալիս մի ամրակուռ բերդ և անդա-տամբում Բաղեշի տիրոջ դեմ։ Թե որքան աշխատանք և միջոցներ են ծախսվել այդ բերդը կառուցելու համար, երևում է այն բանից, որ երբ մի քանի տարի հետո թուրքերը գրավում են բերդը և սրռում քանդել, դրա համար նրանց անհրաժեշտ է լինում 40 օր, իսկ քանդողների թիվը հասել է 15 հազարի⁴⁰։ 1747 թ. էրզրումի և Բաջադետի փաշաներն իրենց զորքերով հարձակվում են Մուշի վրա, գրավում քաղաքը, ծանր տուգանք դնում քաղաքացիների վրա։ Ապստամբ բեյին թուլացնելու համար թուրքական զորքերը հրդեհում են այդ հայաշատ գավառի գյուղերը⁴¹։

Անտանկի էր հարկապահանջությունը։ Հաևոր Տիվրիկցի ժամանակա-գիրը պատմում է, որ հարկի տակ էին դրված բոլորը՝ սկսած հինգ տարեկան

37 «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին», կազմեց Ա. Ն. Սաֆրաստյան, հատ. Ա, էջ 277—278։

38 Տե՛ս ԱՆ, Հայոց պատմություն, հատ. 3, էջ 735։

39 Տե՛ս Պ. Մուրադյանց, Նկարագիր Ս. Հովհաննու վանուց և վիճակի նորին Բաղեանդու, «Արարատ», 1889, հունվար, էջ 34։

40 Տե՛ս ԱՆ, Հայոց պատմություն, հատ. 3, էջ 735։

41 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 734։

երեխաներից⁴²։ Հարկերից խուսափողները ենթարկվում էին ծանր պատիժների։ Սովորական հարկերին զուգարվում էին նաև պատերազմական առիթներով գրված տուրքերն ու զանազան պարատվորությունները։ Չկատարողները ստիպված էին լինում լքել ամեն ինչ և հեռանալ իրենց բնակավայրերից։ Երբ 1775 թ. Սախըր փաշան իր մարդկանցով կանգ է առնում Տիվրիկում, նրանց ամբողջ ծախսը մեծ բռնություններով հավաքում են քրիստոնյաներից. «Այսպես զամենեքեան բռնադատութեամբ պէս պէս նեղութեամբ հատուցին զպարտս իւրեանց,—վկայում է Հակոբ Տիվրիկցին,—սմանք պարտական եղեալ զնացին ի յօտար երկիր, և սմանք չքաւորեալ փախեան ի յօթեանէն իւրեանց, և բազում էսկէր կայր ի վերայ երկրի ամենայն տեղիս»⁴³։

Իրավագուրկ և հարստահարված հայ աշխատավորները երազում էին թուրքական ատելի լուծը թոթափելու և անկախություն ձեռք բերելու մասին։ Բայց նրանք քաջ գիտակցում էին, որ միայն սեփական ուժերով անզոր կլինեն պայքարելու թուրքական կանոնավոր զորքերի դեմ, անհրաժեշտ էր օգնություն ստանալ դրսից, իսկ այդ հնարավոր էր ակնկալել միայն քրիստոնյա պետություններից։ Արևմտյան Հայաստանում ծավալված ազատագրական շարժման կենտրոնը Մուշն էր, իսկ գլխավոր ոգեշնչողն ու կազմակերպիչը՝ Մշո ս. Կարապետ վանքի վանահայր Հովնանը։

Իմանալով Հովսեփ Էմինի ձգտումների մասին, Հովնանը հայտնում է նրան, որ ինքը հնարավոր ամեն ինչ կանի թուրքերի դեմ ապստամբություն սկսելու համար։ Եվ, *իսկապես*, կարճ ժամանակամիջոցում նա մեծ աշխատանք է տանում ապստամբությունը նախապատրաստելու ուղղությամբ։ Հովսեփ Էմինը Վրաստանում եղած ժամանակ նրա մոտ է ուղարկում իր փոքրիկ ջոկատի հրամանատար Սիմոնին։ Երբ Հերակլի պահանջով Էմինը ստիպված է լինում ցրել կամավորների իր ջոկատը, նրանց ուղարկում է Արևմտահայաստան⁴⁴։ Այդ կամավորները, որոնց մեծ մասը ռուսահայեր էին, հատուկ առաջադրանքով էին ուղարկված Արևմտահայաստան և դա անպայման կապ ունենալով Հովնանի նախապատրաստությունների հետ⁴⁵։

Պատասխան նամակում Հովնանը վստահեցնում էր Էմինին, որ թուրքահայերն անմիջապես նրան կմիանան, եթե նա Արևմտյան Հայաստան մտնի վրացական զորքի հետ միասին⁴⁶։ Հաջորդ նամակներում Հովնանը մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում իր պատրաստությունների մասին։ «Անցնող տասնմեկ ամիսներին զրելով էի զբաղած,—հայտնում է նրան Հովնանը,—ինձ շատ դուրին եղավ՝ ձեզնով շահագրգռել ու ձեր հերոսական մաաժողությամբ համակել բոլոր Պոլսի, Ջմյուռնիայի, Կեսարիայի, Թիաթիրի, Էրզրումի, Դիարբեքի, Վանի և այլ վայրերի անվանի հայերին»։ Այդ նույն նամակից պարզվում է, որ Հովնանը կապերի մեջ է մտել նաև եզդիների և ասորիների հետ, որոնք պատրաստակամություն էին հայտնել միանալու հայ ապստամբներին⁴⁷։

Արևմտյան Հայաստանում տեղա ազատագրական այս խմբումների և

⁴² Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հատ. 2, էջ 463։

⁴³ Նույն տեղում, էջ 457։

⁴⁴ Տե՛ս «Յովսէփ Էմին», էջ 245։

⁴⁵ Տե՛ս Ա. Բ. Иоаннисян, Иосиф Эмин, էջ 147։

⁴⁶ «Յովսէփ Էմին», էջ 245։

⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 267։

ապստամբության ծրագրերի մասին Հովսեփ էմինը իրազեկ է պահում Հերակլ թագավորին: Վրաց թագավորության և Թուրքիայի հարաբերությունները չափազանց լարված էին այդ ժամանակ և վտանգ կար, որ թուրքերը կհարձակվեն Արևելյան Վրաստանի վրա: Այս պայմաններում, բնականաբար, վրաց թագավորին պետք է, որ հետաքրքրեր թուրքերի թիկունքում հայերի հնարավոր ապստամբության ծրագիրը: Էմինը նրան առաջարկում է 6.000 ձիավորներով և 10.000 հետևակ զորքով շարժվել դեպի Բայազետ: «Այստեղից անցնելով, որ երեք օրվա ճանապարհ է,— խորհուրդ է տալիս նրան էմինը,— Ձեր հաջորդ շրջանները պիտի լինեն Բասենը, Սասունը, Բիթլիսը: Դուք այդտեղ պիտի ունենաք 12.000 հետևակ, մինչև որ թուրքերն արթնանան իրենց հավիտենական թմբիրից: Ձեզ պիտի միանան Մշո հայերը՝ 10.000 ձիավորներով: Ձեր ամբողջ ուժը պիտի լինի 40.000»⁴⁸:

Դժվար է ասել, թե իրականության որքան մոտ էին Հ. էմինի բերած այս թվերը, որոնք քաղված են, թերևս, Հովնանի նամակներից: Բայց թեկուզ և չափազանցված, այդ տվյալները ցույց են տալիս, որ մեծ թվով հայ զյուզացիներ ու արհեստավորներ պատրաստ էին իրենց զենքով միանալու վրացական զորքին: Հերակլը հավանություն է տալիս այս ծրագրին և էմինի մարդկանցից մեկի՝ մահաթեի Գրիգորի ձեռքով 1764 թվականի մարտին խրախուսական նամակ հղում Հովնանին: Սակայն այս Գրիգորը (որի մոտ էր նաև Հովնանին հասցեագրված էմինի նամակը) Երևանում ձեռքակալվում է խաչի մարդկանց կողմից: Նամակներն ընկնում են վերջինիս ձեռքը և նրանց բովանդակությունը հայտնի է դառնում Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսին: Շատ չանցած կաթողիկոսը Հերակլ թագավորին ուղարկած իր նամակում խորհուրդ է տալիս հրաժարվել Հովնանի հետ գործակցելուց և իր երկրից վճռել էմինին, որի գործունեությունը, ըստ նրա, չափազանց վնասակար հետևանքներ կարող էր ունենալ հայերի համար: Հարկ է նշել, որ Սիմեոն Երևանցին ընդհանրապես զեմ չէր հայ ժողովրդի ազատագրման պաշտպանին, սակայն երկյուղ կրելով, որ հայերի ձգտումները հայտնի կդառնան մահմեդական բռնակալներին, որից և ժողովրդի վիճակն է՛լ ավելի կծանրանա, նա չափազանց զգուշավոր դիրք էր զրավել և զեմ էր բացորոշ գործողությունների:

Հերակլ թագավորը չէր կարող հաշվի չնստել հայերի մեջ անվիճելի հեղինակություն վայելող կաթողիկոսի բացասական այս վերաբերմունքի հետ, բացի այդ, 1764 թ. կեսերին Վրաստանի վրա թուրքական հարձակման վտանգ այլևս չկար: Ուստի նա էմինին հեռացնում է Վրաստանից և խզում իր կապերը Հովնանի հետ: Այնուհետև էմինը գնում է Հյուսիսային Կովկաս, այնտեղից էլ՝ Ղարաբաղ, ուր մելիքների պաշարը կաղմակերպելու ապարդյուն փորձեր կատարելուց հետո, 1767 թ. վերադառնում է Վրաստան և 1766 թ. դարնանը Իրանի ու Իրաքի վրայով մեկնում Հնդկաստան՝ միշտ երազելով պայքարի մեջ մտնել հանուն հայրենիքի ազատության:

4. ՄԱԴՐԱՍԻ ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԽՄԲԱԿԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

XVIII դարի 70—80-ական թվականներին Հնդկաստանի Մադրաս քաղաքում հնդկահայ մի խումբ հայրենասեր գործիչներ լուրջ աշխատանք են ծա-

⁴⁸ «Ցովսեփ էմին», էջ 259:

վալում Հայաստանի ազատագրման և հայկական անկախ պետություն ստեղծելու գաղափարը քարոզելու ուղղությամբ: Հնդկահայ առևտրական բուրժուազիայի քաղաքական-հայրենասիրական այդ խմբակի անդամներից հայտնի են Մովսես Բաղրամյանի, Հակոբ և Նզիպյան Ծահամիրյանների և Գրիգոր Խոջաջանյանի անունները: Խմբակի ոգեշնչողն ու ղեկավարը մեծահարուստ վաճառական Ծահամիր Ծահամիրյանն էր:

Հայաստանն ազատագրելու իրենց հույսերը մադրասցիները դրել էին հայ ժողովրդի վրա, որին նրանք ցանկանում էին ապստամբեցնել օտար տիրապետողների դեմ: Այդ ապստամբությունն, ըստ նրանց, գլխավորելու էին Ղարաբաղի մելիքներն ու էջմիածնի հոգևորականությունը: Զինված օգնություն ստանալով Ռուսաստանից և Վրաստանից, հայ ապստամբներն ազատագրելու էին իրենց հայրենիքը թուրք-պարսկական տիրապետությունից և այնտեղ ստեղծելու էին հայկական անկախ պետություն: Այս ծրագրին իրականացնելու համար մադրասցի հայրենասերները, որոնց վրա շատ զգալի էր եվրոպական լուսավորիչների ազդեցությունը, անհրաժեշտ էին համարում նախ և առաջ լուսավորել հայերին, առաջին հերթին՝ երիտասարդությանը, ծանոթացնել նրանց իրենց հայրենիքի պատմության և աշխարհագրության հետ: Լուսավորությունն օգնելու էր հայ մարդկանց խորապես գիտակցելու ազատության և անկախության նշանակությունը, օտար տիրապետության ու միապետական կարգի վնասաբերությունը: Դրանից հետո միայն հնարավոր կլիներ նրանց պայքարի հանել հայրենի երկրի ազատագրության համար: Լուսավորության դործին նպաստելու համար 1771 թ. Ծահամիր Ծահամիրյանը Մադրասում հիմնադրում է տպարան: Այդ տպարանում մադրասցիները լույս են ընծայում Հայաստանի ազատագրման և այնտեղ ստեղծվելիք քաղաքական-հասարակական կարգի վերաբերյալ ծրագրային վավերագրեր, այդ խնդիրների կապակցությամբ աշխույժ նամակագրությունն են սկսում Ղարաբաղի մելիքների, էջմիածնի կաթողիկոսի, Հերակլ II թագավորի և բազմաթիվ այլ անձանց հետ:

Ծահամիր Ծահամիրյան

1773 թվականին, երկար թափառումներից հետո, Մադրաս է ժամանում Հովսեփ էմինը: Հայ ազատագրական շարժման անխոնջ այդ գործիչը մեծ ապավորություն է թողնում Մադրասի խմբակի անդամների վրա: Բազմաթիվ անհաջողությունները չէին ընկճել էմինին: Նրա վճռականությունը և հայրենիքի ազատագրության համար մարտնչելու մեծ փափագը ոգևորում են նաև Մադրասի հայերին, նրանք որոշում են էմինի տրամադրության տակ դնել տարեկան 12.000 ռուբլի, այդ գումարով զորախմբեր ստեղծելու համար⁴⁹:

⁴⁹ Տե՛ս «Յովսէփ էմին», էջ 455:

Գրիգոր Խոջաջանյանը հաշտում է, որ դրանից բացի ինքը պատրաստ է այդ ծրագրի իրականացման համար կտակել իր հարստության մի մասը՝ պայմանով, սակայն, որ ծրագրին իր հավանությունը տաք Սիմեոն Կափուղիկոսը։ Այդ ժամանակ Մադրասում էր գտնվում Հովհաննես Կախկապուրը, որը հնդկահայերի մոտ հանդանակություն էր կատարում Երուսաղեմի վանքի համար։ Տեղեկանալով մադրասցիների մտադրության մասին, նա միջամտում է այդ գործին և խափանում այն։ Մադրասի մեծահարուստները, բացառությամբ Շ. Շահամիրյանի հրաժարվում են դործարքը վավերացնելուց⁵⁰։

Այս օրերին Շ. Շահամիրյանի տպարանում Մովսես Բաղրամյանի աշխատասիրությամբ լույս տեսավ «Նոր տետրակ, որ կոչի յորդորակ» աշխատությունը, առաջին քաղաքական-հրապարակախոսական գիրքը հայ իրականության մեջ։

Մովսես Բաղրամյանը ղարաբաղցի էր, Մոսկվայում միացել էր իր հեռավոր ազգական էմինին և շուրջ հինգ տարի եղել նրա հավատարիմ գաղափարակիցը։ Վրաստանում բաժանվելով էմինից, Մ. Բաղրամյանը տեղափոխվում է Հնդկաստան։ Մադրասում ծանոթանում է Շ. Շահամիրյանի հետ և զառնում նրա որդիների ուսուցիչը և Մադրասի հայրենասիրական խմբակի ամենանշանակալից մեկը։

«Նոր տետրակի» նպատակն էր հայ երիտասարդների մեջ սեր արթնացնել Հայաստան երկրի նկատմամբ, ծանոթացնել նրանց հայ ժողովրդի տնայալի ու նրա հերոս պաշտպանների սիրազործությունների հետ։ «Նոր տետրակում» Հայաստանի հերոսական անցյալին հակադրված է տխրալի առօրյան, երբ երկիրը բաժան-բաժան էր եղել օտար տիրապետողների միջև։ Յուրյ է տրված, թե ինչպես են օտարները կողոպտում հայ ժողովրդին, մանրամասն թվարկված են նրանց դանձաժ հարկերն ու տուրքերը։ Այդ ամենից հետո գիրքը կոչ է անում հայ երիտասարդներին՝ դուրս գալ օտար բռնակալների դեմ և զենքի ուժով նվաճել ազատությունը. «ասպ լաւ ես է մեռանիլն մի անդամ քաջաբար՝ բան զկեալն զայսպիսի թշուառութեամբ»⁵¹։

«Նոր տետրակի» մեջ քննադատության է ենթարկվում միապետական կարգը։ Մանրամասն վերլուծելով հայոց պետականության անկման պատճառները, Բաղրամյանը գտնում է, որ այդ անկումը հետևանք էր հայ թագավորների և իշխանների միանձնյա իշխանության և կամայականությունների, հայերի ծուլության և տգիտության, անմիաբանության և անփութության։ Նա գտնում է, որ միայն մի մարդը ի վիճակի չէ ճշտորեն կառավարելու, նա կարող է սխալվել, իսկ միապետի սխալը դժբախտություն է ժողովրդի համար։ «Է բնականապէս տմենայն մարդ սխալական,—զրված է «Յորդորակ»-ի մեջ,—իսկ իշխանին սխալումն ոչ միայն վնասս, այլ և երբեմն հարուածս մեծամեծս և աշխարհաւերութիւնս բերէ ի վերայ բոլոր ազգին»⁵²։

Ուրեմն միապետի իշխանությունը պետք է սահմանափակվի՝ «անխախտելի սահմանադրութեամբ և անեղծանելի յընտիր և ի մեծամեծ խորհրդականաց և յազգի խորհրդարանաց»⁵³։ Այլ կերպ ասած, պետք է ստեղծվի սահմանադրական միապետություն։

⁵⁰ Տե՛ս Ա. Ք. Խոսրոսյան, Խոսրոս Եմին, էջ 301—302։

⁵¹ «Նոր տետրակ, որ կոչի յորդորակ», էջ 25։

⁵² Նույն տեղում, էջ 158—159։

⁵³ Նույն տեղում։

«Նոր տետրակում» արժարժված ազատագրական և լուսավորական գաղափարները, ինչպես նաև Հայաստանի ազատագրման Բաղրամյանի քաղաքական ծրագիրը կրում էին Հովսեփ Էմինի հասարակական-քաղաքական հայացքների և գաղափարների ազդեցությունը⁵⁴:

«Նոր տետրակի» օրինակները մադրասցիները տարածում են հայերի մեջ, մի քանի օրինակ էլ ուղարկում Ղարաբաղի մելիքներին, որոնց պարզաբանում են իրենց նպատակները, կոչ անում ապստամբվել օտար բռնակալների դեմ: Գրքերից ու զանազան նվերներից բացի, մադրասցիները մելիքներին ուղարկում էին նաև զենք⁵⁵:

«Նոր տետրակի» մեկ օրինակ, մի ընդարձակ նամակի հետ, մադրասցիներն ուղարկում են Սիմեոն կաթողիկոսին (ղժրախտաբար այդ նամակը չի պահպանվել, նրա մասին կարելի է գաղափար կազմել Սիմեոն կաթողիկոսի պատասխան նամակից): Մադրասցիները Հայաստանի ազատագրման գործն իրականացնելու համար նախագծել էին գործողության մի ամբողջ ծրագիր, ինչպես նաև շարադրել էին իրենց տեսակետները ապագա հայկական պետության քաղաքական կառուցվածքի մասին:

Նրանք անհրաժեշտ էին համարում Հերակլ II-ի և Ղարաբաղի մելիքների միաբանությունը, այն համարելով հետագա գործողությունների հաջողության նախապայման: Առաջարկում էին օգնություն խնդրել Ռուսաստանից և այդ կապակցությամբ հատուկ դիմում ուղղել ռուսաց կայսրուհուն: Կաթողիկոսին խորհուրդ էր տրվում պարզել հայերի քանակը, հատուկ նվիրականների միջոցով ռազմական գործ սովորեցնել բնակչությանը, նախապատրաստել նրանց զինված ապստամբության: Առաջարկվում էր մի նախարար կարգել, որը ծերակույտի հետ միասին, օրենքի համաձայն, պետք է ղեկավարեր ժողովրդին. «ու այն նախարարը,—գրել էին նրանք,—ժամանակաւոր լիցի»⁵⁶:

Ստանալով «Նոր տետրակը» և ծրագրային այս նամակը, Սիմեոն կաթողիկոսը, որը խիստ զգուշանում էր ազատագրական ձգտումների բացահայտ դրսևորումից, մի նամակ է հղում Շ. Շահամիրյանին և առաջարկում վերջ տալ այդ ամենին: Մեկ այլ նամակով նա կարգադրում է հավաքել և այրել «Նոր տետրակի» օրինակները, փակել տպարանը, դադարեցնել Ղարաբաղի մելիքներին «վնասավոր» բաներ գրելը, հրաժարվել իրենց ծրագրերից և այդ գրքի հեղինակ Մովսես Բաղրամյանին հեռացնել իրենց շրջանակից: Վերջինիս նա բանադրում է և սպառնում նույնն անել մյուսների նկատմամբ, եթե չկատարեն իր պահանջները⁵⁷:

Կաթողիկոսի սպառնալիքները անգործ եղան կասեցնելու մադրասցիների գործունեությունը: Տպարանը շարունակում է աշխատել, իսկ կապը Ղարաբաղի մելիքների, ինչպես նաև Գանձասարի կաթողիկոսի հետ չի ընդհատվում:

Հարկ է նշել, որ հետագայում՝ 1786 թ. «Նոր տետրակը» թարգմանվում է ռուսերեն և երկու հազար տպաքանակով լույս ընծայվում Պետերբուրգում: Այդ թարգմանությամբ ռուս հասարակայնության ուղարկությունն էր հրավիրվում հայ ժողովրդի ազատագրման հարցի վրա: Գրքի թարգմանությունը և

⁵⁴ Տե՛ս A. P. Нознисян, Воспф Эмин, էջ 298—299:

⁵⁵ Տե՛ս «Գիւան հայոց պատմութեան», գիրք Ը, մասն 11, Թիֆլիս, 1908, էջ 378:

⁵⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 275:

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 576:

Էնոր տեարակի տիտղոսարեւրք

տպագրությանը նյութական օգնություն էր ցույց տվել Շ. Շահամիրյանը որդին՝ Եղիազար Շահամիրյանը, որը 1785 թ. մեկնել էր Պետերբուրգ: Հետաքրքիրական է, որ այդ թարգմանության բաժանորդների թվումն են եղել նաև ռուս մեծ զորավարների Սուվորովն ու Կուտուզովը⁵⁸:

⁵⁸ Տե՛ս Ա. Բ. Иоаннисян, Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия, Ереван, 1947, էջ 176—177.

Սրագրելով Հայաստանի ազատագրումը, մաղրասցիները կամենում էին մի աշխատություն հալոյս ընծայել, որի մեջ հիմնավորելով իրենց ազատագրական գաղափարները, շարադրել այն օրենքները, որոնցով պետք է ղեկավարվեն ապագա հայկական պետության քաղաքացիները: Ահա այս նպատակով, դեռևս «նոր տետրակի» տպագրման ժամանակներից մինչև 80-ական թվականները, մշակվեց և ապա 1788—1789 թթ. տպագրվեց Շ. Շահամիրյանի «Որոգայթ փառացը»՝ բուրժուական հանրապետության առաջին ծրագիրը և երկրորդ քաղաքական-հրապարակախոսական գիրքը հայ իրականության մեջ⁵⁹:

«Որոգայթ փառացը» սկսվում է մի ընդարձակ առաջաբանով, որտեղ քննադատության է ենթարկվում կառավարման միապետական եղանակը և առաջ քաշվում օրենքի թագավորության գաղափարը: Մանրամասն շարադրելով օրինակելի պետական կարգի գլխավոր սկզբունքները, Շահամիրյանը մերժում է ազնվականության ու եկեղեցու դասային արտոնությունները, ճորտությունն ու ավատատիրական կախման մյուս ձևերը: Առաջաբանը զուտ տեսական բնույթ չի կրում. այն հայերին ուղղված յուրատեսակ մի ղիմում է՝ օրենքները զնահատելու և ընդունելու, լուսավորության օգուտները հասկանալու մասին: Միաժամանակ հայերին կոչ է արվում ազատագրական պայքարի ելնել օտար լծի դեմ և ազատագրել հայրենիքը. «Հարկաւոր է մեզ մեռանիլ ազատ և պատրաստիլ վասն մեր կեանս յաւիտեանականս, քան թէ կալով մնալ կենդանի մարմնով ի կեանս անկարգութեամբ և ծառայութեամբ»⁶⁰:

Համառոտակի անդրադառնալով հայոց պատմությանը, Շահամիրյանը գտնում է, որ հայ թագավորների անիրավ և դոճոզ իշխանությունն էր պատճառը, որ Հայոց երկիրը զրկվեց պետականությունից և ընկավ օտար տիրապետողների լծի տակ:

Մարդու ազատության գաղափարը կարմիր թելի պես անցնում է «Որոգայթ փառացի» միջով: Աստված ստեղծելով Ադամին, գրում է Շահամիրյանը, նրա տրամադրության տակ է դրել «ամենայն ստեղծուածք ի վերայ երկրի և ի ներքոյ արեգական», հետևապես մարդիկ պետք է թագավորեն միայն ընտելության և ոչ իրենց նման բանական տարածների վրա, իսկ մարդկանց վրա թագավորելու է օրենքը:

Գրքի երկրորդ մասում արված է Հայաստանի սահմանադրության նախագիծը, ըստ որի օտար լծից ազատագրված Հայաստանում, ավատատիրական հետամնաց կարգերի փոխարեն, ստեղծվելու էին այնպիսի կարգեր, որոնք էլ նպաստեին բուրժուական հարաբերությունների վարդապետանը:

Շահամիրյանի երազած պետության մեջ ամենուրեք իշխելու էր օրենքը, իսկ այդ օրենքի ստեղծման իրավունքը, ինչպես նաև երկրի զերագույն իշխանությունը վերապահված էր «Հայոց տանը»՝ պառլամենտին, որի փոխանորդների ընտրությունը լինելու էր երկաստիճան, առանց որևէ ցինզի: Յուրաքանչյուր ընտրական տեղամասից երեք տարի ժամանակով ընտրված երկու փոխանորդներից մեկը պետք է դառնար «Հայոց տան» տանուտեր, մյուսը՝

⁵⁹ «Որոգայթ փառացի» շարադրման և տպագրության ժամանակի մասին տե՛ս Ա. Բ. Ноанкисян, К истории возникновения „Западной честоловны“, «Տեղեկագիր» ՀՍՍՀ ԳԱ (հաս. գիտ.), 1948, № 3, էջ 11—25:

⁶⁰ «Որոգայթ փառաց», էջ 58:

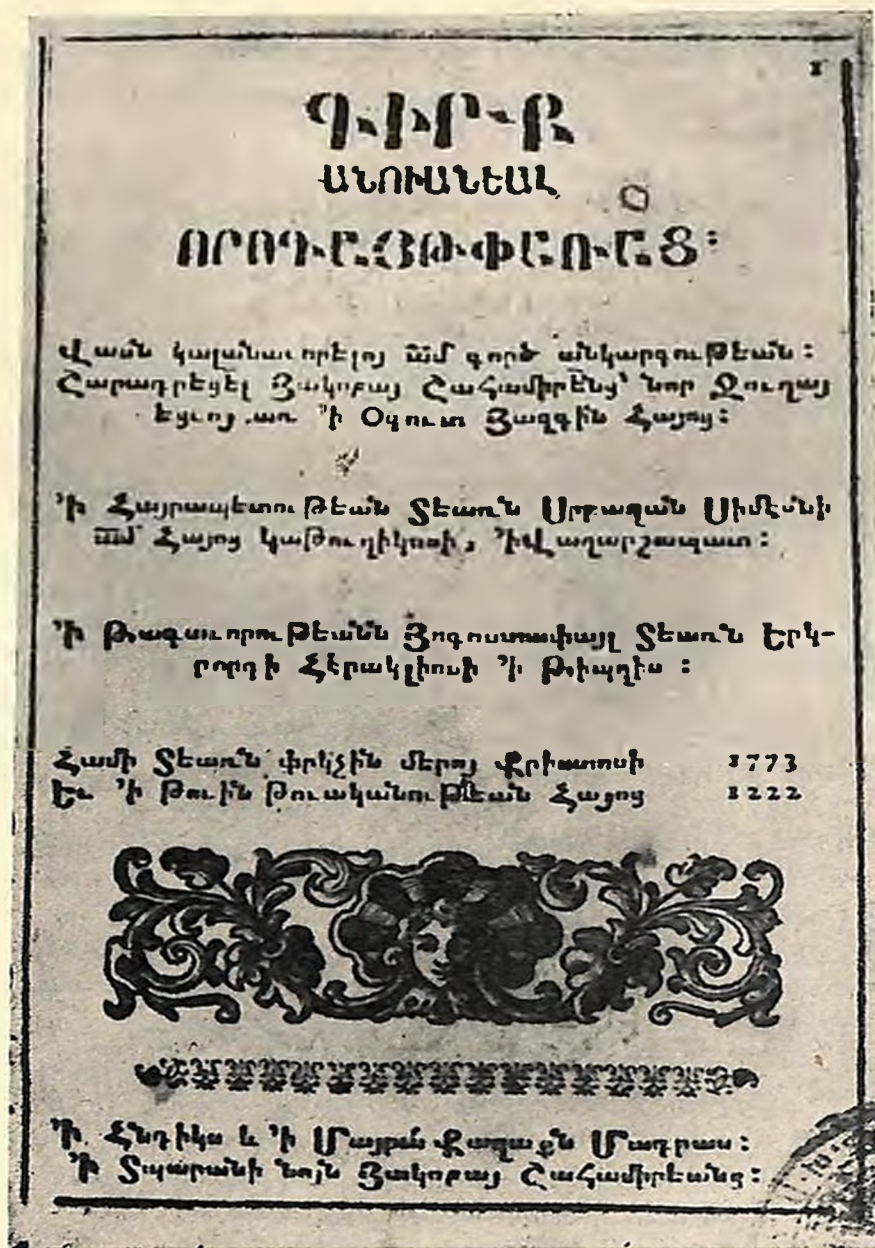
պետական պաշտոնյալ փոխանորդներն էլ իրենց միջից բնորելու էին տասներեք հոգու, որոնցից մեկը վիճակահանությամբ դառնալու էր նախարար՝ երեք տարի ժամանակով, իսկ մյուսները՝ խորհրդակիցներ, այսինքն՝ տեղակալներ։ Նախարարը օրենքների առաջին կատարողն էր, Հայոց երկրի ներկայացուցիչը, զորքերի գլխավոր հրամանատարը։ Նրան է վերապահված պատերազմ հայտարարելու կամ հաշտություն կնքելու իրավունքը։ Հարկ է նշել, որ նախարարի ընտրության կարգում արված են որոշ վերապահություններ։ Այսպես, 20-րդ հոգվածի համաձայն նախարար կամ խորհրդակից կարող էր ընտրվել «այլ մի տեղ պատուոյ և դաւառի», այսինքն՝ հարստության և գալաւի տեղ մեկը։ «Որոգայթում» ոչ մի տեղ ակնարկ չկա այն մասին, որ Հայաստանում լինելու էին նաև գալաւատները։ Ազատագրական պայքարում մագրասցիները ակտիվ դեր էին հատկացնում նաև Ղարաբաղի մելիքներին, այսինքն՝ «գալաւի» տեղ մարդկանց։ Սահմանադրությունն էլ, ահա, այդ ակտիվությունը վարձատրած լինելու նպատակով, ստեղծում է նրանց համար ազատագրվելիք երկրում ղեկավար պաշտոն գրավելու հնարավորություն։ 52 և 53-րդ հոգվածների համաձայն նախարար կարող էր գտնալ նաև Հայկի, Վաղարշակի կամ Բագրատի հաջորդներից որևէ մեկը, ընդ որում այդ պաշտոնը տրվելու էր նրան ցմահ և նա իրավունք էր ստանում այն ժառանգություն թողնելու իր հաջորդներին։ Այս վերապահությունը ևս դործնական նպատակներով էր արվում։ Հայաստանի ազատագրման հույսերը մագրասցիները կապել էին նաև Բագրատունիներից սերված վրաց Հերակլ II թագավորի հետ և ցանկանալով շահագրգռած լինել նրան, խոստանում էին Հայաստանի նախարարի պաշտոնը։ Այսուհանդերձ երկու դեպքում էլ նախարարի իրավունքները չէին ընդլայնվում. նա պարտավոր էր սրբությամբ պահպանել և կիրառել օրենքը, հակառակ դեպքում կարող էին նրան փոխել և փոխարենը նշանակել մեկ ուրիշի։

«Որոգայթ փառացում» պատշաճ տեղ է հատկացվում ապագա Հայաստանի ղինված ուժերի հարցին։ Հայաստանի բոլոր բնակավայրերն ունենալու էին դպրոցներ։ Ուսուցիչների մի մասը մանուկներին գիր ու գրականություն էր սովորեցնելու, մյուս մասը՝ ռազմագիտություն։ Խնամք էր տարվելու գիտության և մշակույթի զարգացման ուղղությամբ։ Մանրամասն մշակված են նաև ապագա պետության արդարագատության, եկամուտների ու ծախսերի հետ կապված բազմաթիվ հարցեր։ Եկեղեցին անջատվելու էր պետությունից, դպրոցը՝ եկեղեցուց։

Այսպիսով, ապագա Հայաստանի հասարակական ու պետական կառուցվածքը նախագծելիս, Շահամիրյանն ու նրա գաղափարակիցները վճռականորեն մերժում էին ավատատիրական հասարակարգը։ Նրանց երազած Հայաստանում չպետք է լինեին ճորտեր ու դասային արտոնություններ վայելողներ։ Բոլորն ազատ ու հավասար էին լինելու օրենքի առաջ, հասարակարգը հիմնված էր լինելու բուրժուական մասնավոր սեփականության և բուրժուական գույքային հարաբերությունների վրա։

«Որոգայթ փառացը»՝ Հայաստանում սահմանադրական հանրապետություն ստեղծելու այդ ծրագիրը, խիստ առաջադիմական և բացառիկ կարևորություն ունեցող վավերագիր է, XVIII դարի հայ հասարակական մտքի արժեքավոր ստեղծագործությունը։

«Որոգայթ փառացի» հրապարակումից տոաջ՝ դեռևս 1783 թ. Մադրասի

«Որոգայր փառացի» տիտղոսաբերը

ապարանում լույս ընծայվեց Մադրասի հայ գաղութի կանոնադրությունը՝ «Տետրակ որ կոչի նշաւակ վասն կառավարելոյ ինչս որրոց և առանց կտակ ննջեցելոց» վերնագրով: «Նշաւակը» կազմված է «Որոգայր փառացի» գաղափարների ոգով: Հեղինակը, նույն ինքը՝ Շահամիր Շահամիրյանն է⁶¹: Ըստ

⁶¹ Տե՛ս Թաղ. Ավդալբեկյան, Շահամիր Շահամիրյանն ու հնդկահայոց համայնական ինքնավարությունը XVIII դարում, Հայագիտական հետազոտություններ, էջ 262—263:

«Նշաւակի» Մադրասի հայ համայնքը ղեկավարելու են երեք կառավարիչներ, որոնք ընտրվելու են ընդհանուր ժողովի կողմից: Եթե ընտրվողները պետք է լինեն «տէր ընչից և պատույ»⁶², ապա ընտրողների նկատմամբ այդ սահմանափակումը գոյութիւն չունի: Բոլորն էլ հավասարապես օգտւած էին ընտրական իրավունքով: Մադրասի հայերի նվիրատւութունների, կտակների, առևտրականներից դանձվող գումարների ու այլ ստացվածքների հաշվին հիմնված է եղել բարեգործական դրամարկղ, այսպես կոչված՝ «Մնդուկ որբոց Մադրասի հայոց», որի միջոցները ծախսվել են որբերի, աղքատների, դաղթականների, ինչպես նաև ազգային գոյրոցի վրա:

Հայ իրականութեան մեջ իր նախորդը չունեցող այս ուշագրաւ կանոնադրութեան մեջ պարզորոշ կերպով դրված է ներգաղթի հարցը: Հեղինակը հույս է հայտնում, որ երբ ազատագրվի Հայաստանը, «Մնացորդն ի մէջ ցնծութեամբ ելցեն ի պանդխտութենէ առ գիրկս գորովագոյթ մօրն իւրեանց յԱրարատ յաշխարհ»⁶³, Գրելով այս մասին, հայրենակարոտ հեղինակը չի կարողանում զսպել իրեն և երանի է տալիս այդ ներգաղթողներին. «Եւ մի կտրի լուկ բերան իմ,—դրում է նա,—ասել երանի և բաղմիցս երանի արանցն յայնոցունց, որում գտանիցին այն Ոսկէզօծ ժամանակն Երջանկութեան»⁶⁴: Նախքան Հայաստանի ազատագրումը, Հնդկաստանից հարկադրաբար հեռացող հայրենակիցներին խորհուրդ էր տրվում ժամանակավորապես հաստատվել Հյուսիսային Կովկասի Ղզլար քաղաքում: «Նշաւակի» մեջ բերված է ուստաց թագավորի և դաղթական հնդկահայերի միջև կնքվելիք պայմանագրի օրինակը: 17 կէտից բաղկացած այդ պայմանագիրը սահմանում էր, որ դաղթական հայերը Ռուսաստանում վայելելու են մի շարք արտոնութեաններ՝ ազատորեն զբաղվելու են առևտրով ու արհեստներով, կարող են գնել ու վաճառել կալվածքներ, ազատված են լինելու զինվորադրումից ու զինվորական հարկերից, ունենալու են իրենց գատարանը, եկեղեցին, նրանցից գանձվող հարկերը չեն գերազանցելու ուսանիցի գանձվող հարկերից, անժառանգ մահացածների գույքը մնալու է համայնքին և, որ չափազանց կարևոր է ու շատ ընտրոշ մադրասցի ազատամիտների համար, Ռուսաստանում իշխող ճորտատիրական կարգերը չեն տարածվելու հայ դաղթականների վրա՝ «ի յաղդէ մերմէ մի լինիցի ծառայ, այլ միայն ազատ»⁶⁵:

Մադրասի խմբակի կարևորագույն հրատարակութիւնից մեկն էլ Հայաստանի քարտեզն է՝ «Աշխարհացոյց Հայաստանեայցը», որը Շ. Շահամիրյանի պատվերով լույս ընծայվեց Վենետիկի Մխիթարյանների տպարանում 1778 թ.⁶⁶: «Աշխարհացոյց Հայաստանեայցը» կարծես հավելվածն է «Նոր տետրակի» և «Որոգայթի», այն օժանդակում է ավելի լայն պատկերացում տալու Հայաստանի, նրա բնակավայրերի, լեռների ու ջրերի, սահմանների, հարևան երկրների և, ընդհանրապես, այն ամենի մասին, ինչ կարելի է հաղորդել քարտեզի միջոցով: «Աշխարհացոյցը» կոչված էր նպաստելու հայ երիտասարդութեան մեջ հայրենասիրութիւն ներարկելու գործին, մեծ օգնու-

⁶² «Տետրակ որ կոչի նշաւակ», էջ 7:

⁶³ Նույն տեղում, էջ 5:

⁶⁴ Նույն տեղում:

⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 57:

⁶⁶ Տե՛ս Վ. Գրիգորյան, Շահամիր Շահամիրյանի «Աշխարհացոյց Հայաստանեայցը», «Քանքեր ժառանգարանի», № 6, Երևան, 1962, էջ 353—362:

թյուն պետք է ցույց տար երկրի աղատագրությանը նախանձախնդիր հայ իշխանավոր անձանց ու զորավարներին՝ իրենց ամենօրյա պայքարում:

Հարկ է նշել, որ Մխիթարյանները լուվ են կատարել Շ. Շահամիրյանի պատվերը. նրանց փորագրած «Աշխարհացոյց Հայաստանեայցը», որը հայկական վեցերորդ տպագիր քարտեզն է, տեխնիկայի այն ժամանակվա պայմաններում, անտարակույս, քարտեզագրական մի լուրջ նվաճում է եղել:

Քարտեզի հիշատակարանը շրջափակված է հայ ազգային հերոսների նկարներով. մի կողմում Հայկն է, աղեղը ձեռքին և Արամը՝ տեղով զինված, մյուս կողմում Տիգրանն է, արքայական փոքրիկ զավազանով, հետո՝ Տրդատը: Այս նկարները քարտեզին գեղեցիկ տեսք տալու համար շեն միայն: Շ. Շահամիրյանը «Որոգայթ փառացում» գրում է. «...Որպէս լուաք ի բերանոյ բաղմաց թէ ի մէջ հարիւր արանց հայոց հազիւ մի այր գտանի, զի լուեալ իցէ ի բերանէ յումեքէ, եթէ հայոց ժամանակս էին տէր և թագաւոր ի վերայ երկրին Հայաստանեայց» և շարադրելով այդ զիրքը նպատակ ունի հիշեցնելու նրանց այդ ամենի մասին, որպեսզի «կարելի լինիցի փրկել ազգն հայոց ի ծառայութենէ և արասցէ մեղ հրջանիկ և վայելուչ որդէորութեան նախահարց մերոց Հայկայ, Արամայ, Տիգրանայ և այլն»⁶⁷: Վերահիշյալ անձանց նկարների ղեկավար քարտեզի վրա, որ արված է անկասկած Շ. Շահամիրյանի պատվերով, հետապնդել է այգորինակ նպատակ՝ ողբնշնել հայ երիտասարդությանը հայրենիքի անկախության համար մարտնչած հերոսների կերպարներով: Այդ տեսակետից բնորոշ են նաև հիշատակարանի զարդերը: Դրանք զրուշներ, զենքեր և երաժշտական գործիքներ են, որ խորհրդանշում են ապստամբություն, զինված պայքար՝ հանուն հայրենի երկրի ապստամբյան:

Քարտեզի վրա Հայաստանի մի մասը և Վրաստանը, որի հետ նաև Կովկասյան լեռնաշղթայի և Հյուսիսային Կովկասի մի մասը, վերցված են մի բնդհանուր սահմանի մեջ: Ըստ երևույթին դա մադրասցիների երազած հայվրացական միասնական պետության տարածքն է, որը նրանք կամենում էին ստեղծել Ռուսական կայսրության հովանու ներքո:

5. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԱՏԱԳՐՄԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ 1768—1774 ԹԹ.

ՌՈՒՍ-ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

1768—1774 թթ. ուս-թուրքական պատերազմը նոր թափ հաղորդեց հայ աղատագրական շարժմանը: Զգտելով Օսմանյան կայսրության դեմ հանել թուրքահպատակ բրիտանյա ժողովուրդներին, ռուսական իշխանությունները հայտարարում էին, թե պատերազմի հիմնական նպատակներից մեկն էլ բրիտանյա ժողովուրդների աղատագրումն է: Ռուսական զործակալները ձգտում էին բալկանյան սլավոններին և հույներին ապստամբեցնել թուրքերի դեմ: Համառ լուրեր էին շրջում այն մասին, որ ռուսները զորք են մտցնելու Անդրրկովկաս և Վրաստանի ու Իմերեթիայի թագավորների հետ միասին արշավելու են Թուրքիայի վրա: Այս տեղեկությունները այնքան մեծ ազդեցություն են թողնում սահմանամերձ վայրերի հայ բնակչության վրա, որ 1769 թ. ամռանը Թուրքիայից նրանք զանգվածաբար սկսում են գաղթել Վրաստան⁶⁸:

Առաջա արշավանքի լուրը մեծ ոգևորություն առաջ բերեց նաև Ռուսաս-

⁶⁷ «Որոգայթ փառաց», էջ 124:

⁶⁸ Տե՛ս Ա. Բ. Иоаннисян, Иосиф Эмму, էջ 266:

տանում բնակություն հաստատած հայերի մեջ: Նորից հույսեր ծագեցին ռուսների օգնությամբ Հայաստանն ազատագրելու և Ռուսաստանի հովանավորության ներքո հայկական պետություն ստեղծելու: Այդ նոր հույսերի արդյունքն էր նաև ռուսահայ մեծահարուստ Մովսես Սարաֆյանի կազմած Հայաստանի ազատագրման ծրագիրը, որը 1769 թ. հունիսի 8-ին ներկայացվեց Ռուսաստանի արտաքին գործերի կոլեգիային:

Մովսես Սարաֆյանն առաջարկում էր Թուրքիայի դեմ պատերազմի հանել վրաց և րկու թագավորներին՝ Հերակլին ու Սեդոմոնին և Վրաստան ուղարկել ռուսական բանակային կորպուս՝ ղեկերալի հրամանատարությամբ: Միաժամանակ Ռուսաստանում բնակվող հայերից և վրացիներից կազմել կամավորական ջոկատ և ուղարկել Վրաստան: Զոհատի հրամանատարը լինելու էր հայ և ենթարկվելու էր ռուսական արշավախմբային կորպուսի հրամանատարին: Սարաֆյանը թուրքերի դեմ պայքարի գործում մեծ տեղ էր հատկացնում նաև Ղարաբաղի մեկիքներին: Նա առաջարկում էր սկզբում գրավել Երևանը: Բայց այդ հարցում ծրագիրը չէր համապատասխանում ստեղծված քաղաքական կացությանը, որովհետև Ռուսաստանը պատերազմական վիճակի մեջ էր միայն Թուրքիայի հետ, իսկ Երևանի գրավումը կնշանակեր ընդհարվել նաև պարսիկների հետ: Սակայն այդ անհրաժեշտ էր համարում ծրագրի հեղինակը, որովհետև առաջ էր քաշվում ողջ Հայաստանի կամ նրա մեծագույն մասի ազատագրման հարցը, իսկ դա զժվար էր պատկերացնել տաանց Երևանի գրավման: Բացի այդ, Սարաֆյանի կարծիքով, երբ Երևանն անցներ ռուսական հսկողության տակ, հազարավոր հայեր Թուրքիայից և Իրանից կհավաքվեին այնտեղ և կմիանային ռուսական զորքին: Երևանը գրավելուց հետո Հերակլ II-ը հորձակվելու էր Ախալցխայի և Կարսի, իսկ մյուս զորախմբերը՝ Բաջաղեռի և ապա Վանի վրա, հետո բոլորը միավորվելով՝ շարժվելու էին դեպի Արևմուտք: Հայաստանի ազատագրման գործում Սարաֆյանը գործունե դեր էր հատկացնում հայերին:

Ծրագրում չի անտեսված նաև հարցի տնտեսական կողմը: Ըստ Սարաֆյանի Հայաստանի ազատագրումը տուանձին ծախսեր չի պատճառելու ռուսական կառավարությանը. նվաճված քաղաքների վրա կարելի է հարկեր դնել, ռազմատուգանք վերցնել ոչ միայն մահմեդական, այլև քրիստոնյա բնակչությունից: Ծայրահեղ անհրաժեշտության դեպքում կարելի է օգտագործել նաև եկեղեցիների ունեցվածքը:

Ծրագրի համաձայն, ազատագրված Հայաստանում պետք է ստեղծվեր ինքնուրույն հայկական պետություն և Ղարաբաղի մեկիքներից մեկը պետք է դառնար Հայաստանի թագավոր: Հայաստանի տնտեսության նկատմամբ թուրքերի հնարավոր ոտնձգությունները կանխելու համար ծրագրի հեղինակն առաջարկում էր Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև կնքվելիք հաշտության պայմանագրում հատուկ կետ մտցնել Հայաստանի մասին, որի համաձայն հայերը համարվելու էին Ռուսական կայսրության հպատակներ և թուրքերը իրավունք չէին ունենալու բռնություն գործադրել նրանց նկատմամբ: Վտանգի դեպքում Ռուսաստանը ռազմական օգնություն էր ցույց տալու հայերին, վերջիններս էլ պահանջի դեպքում հնարավոր ամեն ձևով օգնելու էին Ռուսաստանին⁶⁹:

⁶⁹ Տե՛ս Ա. Բ. Ноаннисян, Воснф Эмнн, էջ 269—274:

Հայաստանի աղատադրման չափազանց հետաքրքրական այս ծրագիրը կազմվել է ուսասհայ ազդեցիկ շրջանակների գիտություն և կրում է Հ. Էմինի գաղափարների ազդեցությունը: Նախորդը հանդիսանալով ավելի ուշ՝ 80-ական թվականներին երևան եկած հայ պետականության վերականգնման ծրագրերի, այս վերջինը ընդհանուր շատ բան ունի նրանց հետ՝ բացի մի կարևոր հարցից: Եթե 80-ական թվականներին կազմված ծրագրերի համաձայն Հայաստանի թագը տրվելու էր իշխան Պոստոմկինին, Սարաֆյանի ծրագիրը այդ թագը վերադասում է հայ մարզում⁷⁰:

Սարաֆյանի ծրագրի մասին զեկուցում են Ռուսաստանի արտաքին գործերը ղլխավորող Ն. Ի. Պանինին, որը, սակայն, դրա վրա առանձին ուշադրություն չի դարձնում: Նրան հետաքրքրում էր միայն թուրքերի դեմ սկսելիք արշավանքում հայերի մասնակցության հարցը, ուստի արտաքին գործերի կոլեգիայի աշխատակից իշխան Անտոն Մոստրավովին, որը մեկնում էր Իմերեթի՝ Սոդոմոն թագավորի հետ մշտական կապ պահպանելու համար, հանձնարարվում է հետախուզել գործի հանգամանքները: Տեղ հասնելուց հետո Ա. Մոստրավովը հայտնում է Ն. Ի. Պանինին, որ Հերակլը վստահություն է տածում Երևանի հայերի նկատմամբ, գտնում է, որ նրանք լավ զինվորներ են ու նրանց կարելի է շարժել թուրքերի դեմ⁷¹:

Ռուսական արշավանքի լուրը կրկին խանդավառում է Հովնան Եպիսկոպոսին: Նա Կ. Պոլսից վերադառնում է Մուշ: Հ. Էմինի ինքնակենսագրությունից երևում է, որ Մուշում Հովնանը հրացաններ էր թաքցրել և այժմ պատրաստ էր հանձնելու զենք շունեցողներին⁷²:

Թուրքերի դեմ ապստամբվելու մեծ ցանկություն ունեին նաև թուրքական լծի տակ գտնվող ասորիներն ու եզդիները: Ասորիների կաթողիկոսը Սալմաստի հայ Եպիսկոպոս Եսայու միջոցով Հերակլին ուղարկած նամակով հավատարմացնում է, որ ասորիները 20.000 մարդ կարող են տրամադրել նրան: Նույն եսայի Եպիսկոպոսը Հերակլի համաձայնություն Բանակցությունների մեջ էր մտել Եզդի ցեղապետ Չորան աղայի հետ, որը խոստանում էր իր բոլոր հպատակներով անցնել Հերակլի կողմը⁷³:

Այսպիսով, թուրքական լծի տակ տվյալու ժողովուրդները՝ թե՛ հայերը և թե՛ հարևան ասորիներն ու եզդիները, սպասում էին ուսական զորքերին և պատրաստ էին զինված ապստամբություն և դուրացնել երկրի աղատադրումը:

Սակայն նրանց հույսերը չիրականացան: Ռուսական կուսավարությունը 1769 թվականի օգոստոսին Վրաստան ուղարկեց ընդամենը 600 զինվոր, իսկ հետո Հերակլի խնդրանքով նրանց թիվը հասցրեց 3767 հոգու: Այդ զորամասի հրամանատարն էր զինեղու Տոտլբենը, որը փաստորեն զրազված էր Վրաստանը նվաճելու գործով⁷⁴: Թուրքերի դեմ մի քանի անհաջող արշավանքներ կատարելուց հետո, Տոտլբենը հրաժարվեց ախիվ գործողություններից: Դրությունը չփոխվեց նաև զենեղալ-մայոր Սուխոտինի ժամանակ, որը 1771 թվականի հունվարի 12-ին փոխարինեց Տոտլբենին:

⁷⁰ Տե՛ս Ա. Բ. Իոաննիսյան, Իոսիփ Էմին, էջ 274—275:

⁷¹ Տե՛ս նույն աղում, էջ 276:

⁷² Տե՛ս Զովսեփ Էմին, էջ 440:

⁷³ Տե՛ս Ա. Բ. Իոաննիսյան, Իոսիփ Էմին, էջ 287—288:

⁷⁴ Տե՛ս Օ. Ի. Մարկովա, Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII в., М., 1966, էջ 139:

Սակայն ռուսական այդ զորամասերի ակտիվությունը չէր կարող էականորեն դնել խաղալ, որովհետև այդ պատերազմի ժամանակ Ռուսաստանը մտադիր չէր Անդրկովկասում լայն ճակատով և մեծ ուժերով ռազմական զործուղություններ ծավալելու Թուրքիայի դեմ: Ռուսական իշխանության նպատակն էր օգտագործել Վրաստանի ուժերը, որոնցից թուրքերը իրենց ուժերի մի մասը եվրոպական ճակատից տեղափոխեին ասիական ճակատ⁷⁵: Այդ ժամանակ նպատակ չէր հետապնդվում Անդրկովկասը միացնելու Ռուսաստանին, ուստի և չէր կարող իրականանալ հայ տղառագրական շարժման ղեկավարների ակնկալությունը՝ Ռուսաստանի օդնությամբ օտարի լուծը թոթափելու և նրա հովանավորությամբ հայկական պետություն ստեղծելու մասին:

⁷⁵ Տե՛ս նույն աեղում, էջ 144:

ՀԱՅ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ XVIII ԴԱՐԻ 80—90-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

1. ՅԱՐԱԿԱՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ ՀԱՅ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԻ ԲԱՆԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՀԵՏ

Քյուչուկ-Կաջնարջիի հաշտության պայմանագիրը, որ կնքվեց Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև 1774 թ., զգալիորեն ամրապնդեց Ռուսաստանի դիրքերը Սև ծովի շրջաններում: Ռուսաստանին անցան Ալուվը, Ենիկալեն, Կերչն ու Կինբուրնը: Թուրքիան ընդունեց Ղրիմի անկախությունը և բարերկրայի թերակղզու միակցումը Ռուսաստանին՝ դարձավ ջրափարպի հարց: Ռուսական կառավարության անցնելու խնդիր էր ծառայել զերիշխանությունն ձեռք բերել նաև Կասպից ծովի շրջաններում և հնդկական օտեւուրը Իրանի ու Կասպից ծովի վրայով շուտ առաջ դեպի Ռուսաստան: Այս նպատակով XVIII դարի 80-ական թվականների սկզբին Ռուսաստանում հռանգուն կերպով պատրաստվում էին պարսկական արշավանքին: Որոշված էր գրավել Անդրկովկասը և այնտեղ ստեղծել Ռուսաստանից կախման մեջ գտնվող վրացական և հայկական պետություններ, որոնք ամուր հենակետ էին հանդիսանալու Ռուսաստանի համար Թուրքիայի դեմ մղվելիք պատերազմների ժամանակ, ինչպես նաև մեծացնելու էին Ռուսաստանի աղղկությունը Հյուսիսային Կովկասում:

Ռուսական իշխանության հաստատումը Արևելյան Հայաստանի վրա առաջադիմական կարևոր իրադարձություն կլիներ նրա բնակիչների կյանքում. Պարսից հետամնաց, բարբարոս իշխանությանը հաջորդելու էր քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կյանքի անհամեմատ առավել բարձր զարգացում ունեցող երկրի տիրապետությունը: Այդ բանը ոչ միայն կփրկեր նրանց կորստից, այլև հնարավորություն կստեղծեր զարգանալու և առաջադիմելու: Ռուսական իշխանությունների նվաճողական ծրագրերը համընկնում էին օտար լծից հաշիրի աղատագրման բուռն ձգտումներին և այդ պատճառով նրանք ուրախությամբ ու մեծ հույսերով էին սպասում ռուսական արշավանքին:

Իրանի դեմ նոր արշավանքի նախապատրաստման դրոժը հանձնարարվեց ռուս հռչակավոր զորավար Ա. Վ. Սուվորովին: Նախքան Աստրախան մեկնելը և արշավանքային զորամասերի հրամանատարությունն ստանձնելը, Սուվորովը սկսում է տեղեկություններ հավաքել Անդրկովկասի վերաբերյալ: 1780 թվականի հունվարին իշխան Գ. Ա. Պոսոյովկինը, Ի. Պ. Գորիշը և Ա. Վ. Սուվորովը Պետերբուրգում հանդիպումներ են ունենում Հովսեփ արքեպիսկոպոս

Արդությանի և Հովհաննես Լազարյանի հետ: Հ. Արդությանն իր օրագրում հետաքրքրական հիշատակագրություններ է թողել այդ հանդիպումների և բանակցությունների մասին: Նա պատմում է, որ Ի. Պ. Գորիշը նախապես տեղյակ է պահում իրենց՝ պատրաստվող արշավանքի մասին, ապա հարց ու փորձ անում իրանի վիճակի, բաղադրների հեռավորության, հայերի և թուրքերի դիմադրական ուժերի մասին: Սուվորովին հետաքրքրել են էջմիածինը և Ղաթաբադի մելիքները, Վրաստանն ու Հերակը II թագավորը: Մասնավորապես նա հետաքրքրվել է հայ ազատագրական շարժումներով: Սուվորովը հուշագրում է Հ. Արդությանին և Հ. Լազարյանին, թե վերականգնվելու է հայկական պետականությունը. «Յուսադրությւնն արար յոյժ որպէս թէ նորոգելոց իցեն ի մեզ իշխանութիւն ինչ»: Հայ գործիչները հայերեն մի քարտեզի վրա Գ. Պոտյոմկինին ցույց են տալիս Հայաստանի սահմանները և խնդրում «նորոգել ի մեզ պմասնաւոր տէրութիւն ի Մեծն Հայաստան ի բաղադն երևան»¹:

Իշխան Գ. Պոտյոմկինը նրանց պատասխանում է, թե դա հնարավոր է, բայց անհրաժեշտ է, որ հայոց կաթողիկոսը տեղական մի քանի հայ իշխանավորների հետ միասին հայերին փրկելու խնդրանքով դիմի իրենց: Այդ գեպքում ուսաները օգնության կգան: Հ. Արդությանն ու Հ. Լազարյանը պատասխանում են իրենց տված բոլոր հարցերին և հեռանում մեծ հույսերով: Հետաքրքրական է, որ Գ. Պոտյոմկինի կարգադրությամբ Հ. Լազարյանը նամակ է գրում Նոր Զուլա՝ Հովսեփ Էմինին և նրան հրավիրում Ռուսաստան²: Ինչպես երևում է ուսաները չէին մոռացել հայերենի երկրի ազատագրությամբ առջորվող էմինին և կարծում էին, որ նա իրենց շատ օգտակար կլիներ Անդրկովկասում ծավալվելիք ապստամբական գործողությունների ժամանակ:

1780 թ. հունվարի 10-ին Հ. Լազարյանը գեկուցադիր է ներկայացնում Ա. Սուվորովին, որով հայանում է, թե Հայաստանի ազատագրումը հեշտությամբ կարելի է իրականացնել, եթե հայերից մեկը գեկավորի այդ գործը: Վերջինս հաստատվելու էր Գերբինդում, նրան օժանդակություն էր ցույց տրվելու՝ Շամախին ու Գանձակը գրավելիս, ապա Ղարաբաղից և Աղնախից շատ հայեր կմիանան նրան: Բավարար չափով զորք հավաքելուց հետո նա հեշտությամբ գրավելու էր Երևանը և մյուս բաղադրները: Դրա համար Լազարյանը անհրաժեշտ է գտնում, որ ուսաները սկզբից եկի դիմադրական ու տնտեսական օգնություն ցույց տան այդ հայ գեկավորին: Ապագա Հայաստանը, որ կտակգծվի Պարսկական Հայաստանի տերիտորիայի վրա և հետզհետե կմեծանա ի հաշիվ Թուրքահայաստանի, կմտնի ուստական գերիշխանության տակ և ի վիճակի կլինի սեփական միջոցներով պահելու 15.000—20.000 զորք, իսկ պատերազմի գեպքում՝ 60.000: Անհրաժեշտության գեպքում, նշված է այդ գեկուցադրում, այդ զորքը կարելի է ուղղել Թուրքիայի կամ այլ թշնամու դեմ³:

Այս գեկուցադիրը Ա. Սուվորովը ներկայացնում է Նկատերինա II կայսրուհուն⁴:

¹ «Յովսէփ կաթողիկոսի յիշատակարանը», «Կոռնի Հայոց աշխարհին», 1863, № 7, էջ 511:

² «Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа», т. II, М., 1838, էջ 69—70:

³ Տե՛ս А. Р. Ноаннисян, Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия, էջ 23—24:

⁴ Տե՛ս М. Нерсисян, Из истории русско-армянских отношений, книга первая, Ереван, էջ 55:

1780 թ. հունվարի վերջերին Սուլտրովը մեկնում է Աստրախան և մեծ եռանդով ձեռնամուխ լինում արշավանքի նախապատրաստմանը: Իր զործուկալների միջոցով նա տեղեկութուններ է հավաքում Իրանի և Անդրկովկասի խանութայինների վերաբերյալ, կապեր հաստատում Ղարաբաղի մելիքների հետ:

Սուլտրովին հրահանգված էր պատրաստություններ տեսնել Դերբենդի վրայով շարժվելու դեպի Գիլան և Դերբենդի, Բաքվի ու Գիլանի խաներին ենթարկելու Ռուսաստանին: Միաժամանակ Գիլան էր շարժվելու նաև ռուսական նավատորմը: Այդ արշավանքը ուժեղացնելու էր Ռուսաստանի ազդեցությունը Անդրկովկասում և մերձկասպյան շրջաններում, ապահովելու էր ռուսների առևտուրը Կասպից ծովով: Պաշտոնապես առաջժամ աշապիսի խնդիրներ էին դրվում Սուլտրովի առջև, սակայն հաջողություն գեպքում չէր բացառվում տերիտորիալ նվաճումներ կատարելու հարցը: Այդ է պատճառը, որ Սուլտրովի մոտ պատրաստ էին դեպի Ռեշտ, Ղարաբաղի վրայով Երևան և դեպի Սպահան ու Պարսից ծոց տանող ուղիների մանրամասն նկարագրությունները⁵:

Անցնում էին ամիսներ, սակայն ռուսական արշավանքը չէր սկսվում: Գնալով ծանրանում էր Ղարաբաղի հայերի վիճակը: Փանահին փոխարինում Իբրահիմ խանը ավելի էր սաստկացնում ճնշումները հայերի նկատմամբ: 1781 թվականի փետրվարի 24-ին նա իր մոտ է կանչում Դիդալի Մելիք-Նսալուն և դավադրաբար սպանել տալիս: Զրաբերդի Մելիք-Աղամը, Գյուլիստանի Մելիք-Բեգլարը, Մելիք-Հովսեփի որդին և վեց այլ անձինք, մեծ մասամբ բյուրականներ, 1781 թվականի սեպտեմբերի 2-ին օգնության խնդրանքով նամակներ են ուղարկում ռուսական իշխանություններին:

Եկատերինա II կայսրուհուն հասցեագրած նամակում նրանք պատմում են Ղարաբաղում մահմեդական տիրապետություն հաստատվելու մասին, նկարագրում իրենց ծանր վիճակը և հայտնում, թե «հանապազ ակն ունիմք փրկութեան ձերոյ»⁶, Իշխան Գ. Պոտյոմկինին նրանք խնդրում են Սուլտրովի ղրխավորությամբ 10.000 ռուս հետևակայիններ ուղարկել Ղարաբաղ և հայտնում, որ իրենք պատրաստ են ապստամբելու:

Այս խնդրագրերը մնացին անպատասխան, իսկ դեպի Իրան ծրագրված արշավանքը հետաձգվեց: Ռուսական հրամանատարությունը բավարարվեց կապիտան Վոյնովիչի ղրխավորությամբ ծովային մի փոքրիկ արշավախումբ ուղարկելով դեպի հարավ, իսկ Սուլտրովը 1781 թվականի դեկտեմբերի վերջերին Կաղան մեկնելու հրաման ստացավ⁷:

1782 թվականի աշնանը ռուսական կառավարությունը որոշում կայացրեց շարունակելու արշավանքի պատրաստությունները: Քարիմ խանի մահից հետո Պարսկաստանում ծայր առած ներքին կռիվները թուլացրել էին պարսիկներին, ռուսի և հարմար առիթ էր ստեղծվել Անդրկովկասում եռանդուն զործուկություններ ծավալելու: Արշավանքը նախատեսվում էր սկսել 1783 թ. գարնանը. պատրաստությունները շարունակվում են իշխան Գ. Պոտյոմկինի ազդական, գեներալ Պ. Ս. Պոտյոմկինի ղեկավարությամբ:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 27—28:

⁶ ЦГВИА, ф. 52, оп. 1/194, св. 124, дело № 8, էջ 5—6:

⁷ А. Р. Иоаннисян, Россия и армянское-освободительное движение в 80-х г. XVIII столетия, էջ 33—35:

Նախատեսվում էր նվաճել ղեռնա Պետրոս Մեծի կողմից գրավված և հետագայում պարսիկներին թողնված մերձկասպյան շրջանները, գերիշխանություն հաստատել Վրաստանի վրա և ուստական հովանավորության ներքո ստեղծել հայկական պետություն Գ. Ա. Պոտյոմկինը 1782 թ. սեպտեմբերի 2-ին գնեցրալ Պ. Ս. Պոտյոմկինին տված հրամանագրում արշավանքի բնդհանուր ծրագրից առանձնացնում է այն մասը, որը վերաբերում էր Արևելյան Վրաստանին և հայկական թագավորության վերականգնմանը: «Ձեզ ուղարկված հրահանգներից,—գրում էր Գ. Ա. Պոտյոմկինը,—Դուք կիմանաք, թե որքան սերտ կապ պետք է հաստատել Հերակլի հետ: Շահելով նրա վստահությունը, անպայման Դուք պետք է նրան կառավարեք: Շուշիի Իբրահիմ խանին պետք է տապալել, որովհետև գրանից հետո Ղարաբաղը պետք է կազմի հայկական տնկախ, միայն Ռուսաստանին ենթակա մարզ»⁸:

Եթե թուրքերը եվրոպական մայր ցամաքում ռազմական գործողություններ սկսեին Ռուսաստանի դեմ, ապա ուստական հրամանատարությունը՝ վրացական և հայկական ուժերի օգնությամբ, Վրաստանի վրայով հարձակվելու էր Թուրքիայի վրա⁹:

1782 թ. նոյեմբերի 4-ին գնեցրալ Պ. Ս. Պոտյոմկինը ժամանում է Հյուսիսային Կովկասի Գեորգիեպոլ ամրոցը, որտեղից նամակադրական կապ է հաստատում Հերակլ II-ի, Ղարաբաղի մելիքների, Սիմեոն Երևանցուն հաջորդած Ղուկաս կաթողիկոս Կարենցու և աղբյուրների խաների հետ: Նա Անդերկովկասից տեղեկություններ է ստանում ճանապարհների, տնտեսության վիճակի, զինված ուժերի, քաղաքների մասին: Այդ գործում նրան մեծ աջակցություն է ցույց տալիս Հ. Արզումանյանը, որը նույնպես ժամանել էր Գեորգիեպոլ:

1783 թ. սկզբներին Դերբենդի Ֆաթալի խանը կրկին հարձակվում է Ղարաբաղի վրա: Այդ արշավանքը տվելի աղետաբեր կլինեի Ղարաբաղի համար, եթե օգնության չշտապեի Հերակլ II թագավորը: Լեռնականները հետևում են Ղարաբաղից մեծ ավարով: Ռուսական իշխանություններին ուղղված իրենց նամակներում Ղարաբաղի մելիքները նկարագրելով այդ արշավանքի պատճառած աղետները, խոսում են նաև այն հերոսական դիմադրության մասին, որ ցույց են տվել հայերը Ֆաթալիի հրոսակներին:

Լուր ստանալով ուստական արշավանքի նախապատրաստության մասին, Ջրաբերդի և Գյուլիստանի մելիքները, Գանձասարի Հովհաննես կաթողիկոսը և այլ նշանավոր անձինք 1783 թ. մարտին նամակներ են հղում գնեցրալ Պ. Ս. Պոտյոմկինին և Հ. Արզումանյանին ու խնդրում փութացնել ազատարար արշավանքը. նրանք հայտնում են, որ Ղարաբաղը ի վիճակի է սննդով ապահովելու ուստական զորքերին:

Ռուսական արշավանքի պատրաստությունները աշխուժացնում են ազատագրական շարժումը նաև Երևան քաղաքում: Երևանի բնակիչները, որոնք գտնվում էին օտար հարստահարողների մշտական ճնշման ու շահագործման ներքո և շարունակ ենթարկվում էին պատերազմների ու ներքին կռիվների արհավիրքներին, երազում էին ուստական զորքերի օգնությամբ ազատվել այդ

⁸ О. П. Маркова, Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке, էջ 161:

⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 160:

ամենից, ուստի և աշխատում էին հնարավոր միջոցներով նպաստել արշավանքի նախապատրաստմանը: Ամենից առաջ նրանք ուսաց հրամանատարություններ ուղարկեցին ու այլ ընտելի աեղեկություններ էին հաղորդում. այդ բանում առավել ջանք էր թափում Երևանում ծավալված ազատագրական շարժման նշանավոր դեմքերից Ստեփան Տեր-Սահակյանը: Նա ծագումով հարուստ և նշանավոր ընտանիքից էր, ամբողջովին նվիրված հայոց երկրի ազատագրման գործին: 1783 թ. աշնանը Տեր-Սահակյանը մեկնում է Ղարաբաղ, ծանոթանում մելիքների ռազմական կարողություններին և դեկտեմբերի 22-ին գեներալ Պ. Պոտյոմկինին հայտնում, որ Ղարաբաղի հինգ մելիքներն ունեն 5.000 հոգուց բաղկացած զորք, կարող են ստեղծել պարենի անհրաժեշտ պաշար և պատրաստ են դիմավորելու ռուսներին Գանձակի մոտակայքում¹⁰:

Ս. Տեր-Սահակյանի Ղարաբաղ կատարած այցելությունը ուղադրավ իրողությունն է: Հայտնի է, որ հայ ազատագրական շարժման այդ կենտրոնները՝ Ղարաբաղն ու Երևանը գործում էին անջատ-անջատ և դա էլ ազատագրական շարժման թուլության պատճառներից մեկն էր: Ղարաբաղում Ս. Տեր-Սահակյանը, ամենայն հավանականությամբ, երևանցիներին հուզող հարցերի շուրջը մտքերի փոխանակություն է ունեցել մելիքների հետ և փորձ է կատարել ընդհանուր նպատակի համար համաձայնեցնել իրենց գործողությունները:

1782 թ. վերջերին Պ. Պոտյոմկինը ռուսական մի գործակալի՝ դոկտոր Յակով Ռաչնեգսի հետ թանկարժեք նվեր և նամակ է ուղարկում Ղուկաս կաթողիկոսին: Վերջինս տեղյակ էր ռուսական ծրագրերին և ռուսահայերին ու ռուսական պետական գործիչներին գրած նամակներում ցանկություն էր հայտնել, որ ռուսական տիրապետությունը տարածվի հայերի վրա: Նա մեծ հարգանքով է ընդունում Ռաչնեգսին: Էջմիածնում գումարվում է խորհրդակցություն, որի մասնակիցները միահամուռ որոշում են Հայաստանի ազատագրման համար ղինվորական օգնություն խնդրել ռուսներից: Ահա թե ինչ է գրել այդ խորհրդակցության մասին իշխան Գ. Պոտյոմկինը Նիկտերինա II թագուհուն:

«Այդ օրը արդեն կես գիշերից անցել էր, երբ խորհրդակցություն գումարվեց, որի ժամանակ բոլորը երգվեցին նախկինից առավել հավատարիմ լինել ռուսական կայսերական զահին և խնդրել ողորմած հովանավորություն և բարեհաճություն Հայաստանին՝ ուղարկելով որոշ քանակությամբ զորք, որը չխառնվելով ոչ մի գործի, սոսկ իր ներկայությամբ կարող է բազմապատկել հայ ժողովրդի քաջությունը: Բոլոր մելիքները պատրաստ են թողնել մեր զորքերը իրենց ամրացված վայրերը, կերակրել նրանց և անել բոլոր անհրաժեշտ մատակարարումները»¹¹:

1784 թ. ամռանը Հայաստանն ազատագրելու խնդրի շուրջ ռուսների հետ բանակցելու համար երևանցի հայերը Պետերբուրգ են ուղարկում Ս. Տեր-Սահակյանին: Հասնելով Պետերբուրգ, Տեր-Սահակյանը կամ ինչպես անվանում էին նրան՝ «Արարատյան դեսպանը», ստանում է Հ. Արղունյանի ուղարկած հայ-ռուսական պայմանագրի նախագիծը, որպեսզի նրանով դիմի ռուսական իշխանություններին¹²: Արղունյանը գրում է Տեր-Սահակյանին, որ նա ոչ միայն որպես Երևանի դեսպան է ներկայանալու ռուսական կառավարու-

¹⁰ Տճ'ս ЦГАДА, ф. Гос. архив, р. XXIII, д. №13, ч. VII, էջ 169:

¹¹ А. Р. Иоаннисян, Россия и армянское освободит. движение..., էջ 55:

¹² Տճ'ս նույն տեղում, էջ 121:

թյանը, այլև որպես ողջ հայություն ներկայացուցիչ. «Դու դեֆուլտի, այսինքն գետական և կամ միջնորդ ես չերևանու, այլև բոլոր ազգին հայոց և ողորմելի մեկիքացն Ղարաբաղու, որք մինչև ցայսօր լցին աղաղակալ լականջս գոցա և մեր... ահա հասել է ժամ՝ կամ փառաւորեսցի ազգ մեր, կամ կանգնեսցի քստ ծերունուցն, և կամ անկեալ պորեսցի»¹³:

«Արարատյան դեպանը» իր հետ Ռուսաստան էր տարել Երևանի հայերի նամակները՝ հասցեագրված Եկատերինա II թագուհուն և իշխան Գ. Պոտյոմկինին, որոնցով նրանք խնդրում էին օգնություն ցույց տալ իրենց՝ ազատվելու պարսից լծից: Բայց այդ օգնությունը ուշանում էր, որովհետև ռուսական հրամանատարությունը կրկին հետաձգել էր պարսկական արշավանքը և հույս ուներ մերձկասպյան շրջանների զգալի մասին և Արևելյան Անդրկովկասին տիրանալ խաղաղ բանակցությունների միջոցով:

2. ՀԱՅ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԳԱՇՆԱԳՐԻ ՆԱԽԱԳԾԵՐԸ

Պարսկական արշավանքի նախապատրաստությունների ժամանակ, երբ օրակարգի մեջ էր նաև Հայաստանի ազատագրման և հայկական պետականության վերականգնման հարցը, հայ պործիչների կողմից մշակվում և ուստական արքունիքին են ներկայացվում առաջադա հայկական պետության և Ռուսական կայսրության միջև կնքվելիք դաշնագրերի երկու նախագծեր, որոնցից մեկի հեղինակը ռուսահայոց հոգևոր առաջնորդ Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղուսյանն էր, մյուսինը՝ հնդկահայ հայրենասեր Շահամիր Շահամիրյանը:

2. Արղուսյանը, որը 18 կետից բաղկացած դաշնագրի իր նախագիծը ռուսական իշխանություններին ներկայացրեց 1783 թ., առաջարկում էր վերականգնել հայկական թագավորությունը և հայոց թագավորի ընտրության իրավունքը վերապահել ռուսական կայսրուհուն, որը կարող էր թագավոր ընտրել հայերից կամ ռուսներից: Այլ առիթներով արված տկնարկներից կարելի է ենթադրել, որ երկրորդ դեպքում 2. Արղուսյանը և նրա համախոհները նկատի ունեին իշխան Գ. Ա. Պոտյոմկինին, որին այս ձևով կամենում էին շահագրգռել Հայաստանի ազատագրման գործը ղլուխ բերելու համար: Հատուկ կետով սահմանվում էր. «Որ ոք թագաւոր կացուցի, լինիցի հայոց օրինօք և ի Վաղարշապատ թագաւորական քաղաքն, ի սուրբ էջմիածին օծանիցի, որպէս նախնի թագաւորքն մեր»:

Ըստ այդ նախագծի Ռուսական կայսրությունն ու Հայոց թագավորությունը միմյանց հետ կապված էին լինելու բարեկամության հավիտենական դաշինքով: Հայկական պետությունը պաշտպանելու, Թուրքիային և Իրանին զրուպելու համար Հայաստանում մշտապես պահվելու էր ռուսական զորք՝ զենք-րալի հրամանատարության տակ: Հայոց թագավորի ժառանգներից մեկը պտնվելու էր ռուսական կայսեր արքունիքում:

Ռուսաստանից հայկական պետության վասալական կախման հարցին 2. Արղուսյանը հատկացրել էր հատուկ կետ. «Հապատակութիւն մեր այնպէս եղիցի,—գրում է նա,—որպէս լինիւր երբեմն Յունաց և Պարսից տալով ի յարքունիս հարկացն և ի հանքաց ոսկւոյ և արծաթոյ. և ի ժամանակի պատեւրազմի յօգնութիւն միմեանց հասանեն, որքան և հաճին պահանջեսցէ»:

¹³ Մատենադարան, ձեռագիր № 4496, էջ 238:

Հայկական պետության մայրաքաղաքը պետք է լիներ Վաղարշապատը, Անին կամ էլ «յայլ պատշաճաւոր տեղի յԱյրարատ գաւառի»։ Հատուկ կեանքով պարգարանված էր, թե ինչպիսին էն լինելու նորաստեղծ պետության կներք և պատվո նշանները։ Հայաստանն ունենալու էր իր դրոշը, կտրելու էր դրամ։ Առևտրական պայմանագիր էր կնքվելու Ռուսաստանի և Հայաստանի միջև, ընդ որում, առևտրի համար Հայաստանին էր տրամադրվելու մի նավահանգիստ՝ Կասպից ծովի ափին։

Հայ իշխանական ու նախարարական տների ներկայացուցիչները, որոնք կապացուցեին իրենց իրավունքները, կստանային իրենց տիրույթները։

15-րդ կետը սահմանում էր, որ Հայկական պետության մեջ չպետք է լինեն ճորտեր, որոնց հնարավոր լինի վաճառել առանձին-առանձին, այլ լինելու է աշնպես, ինչպես «ի ժամանակս թագաւորաց մերոց և Օսմանցոց և Պարսից»։ Այսինքն՝ բնակիչները լինելու են միայն թագավորի սեփականությունը, եթե վերջինս որևէ իշխանի գյուղ է նվիրելու, ապա՝ բնակիչներով միասին։ «Շնորհրդակալ» իշխանը իր հերթին վաճառքի դեպքում կարող է «զգիւղն ընդ բնակչաց ի միասին ծախել, և ոչ թէ բնակիչան, այլ գիւղն ընդ մլքոյն, այսինքն ընդ հողոյն և քրոյն, զոր գործեն՝ մարդիկը»։ Այլ կերպ ասած, ապագա Հայոց թագավորության մեջ պահպանվելու էր մուլքային հողատիրության իրավունքը¹⁴։

Հայ-ռուսական դաշնագրի Ե. Շահամիրյանի նախագիծը բաղկացած է քսան կետից։ Ըստ այդ նախագծի ազատագրվող Հայաստանը հռչակվելու էր հանրապետություն, որը կառավարվելու էր «Հայոց տան»՝ պառլամենտի կողմից։ Հայաստանի կառավարությունը գլխավորելու էր նախարարը, որը «լիցի ի բուն ազգէն և ի ժառանգութենէ Հայոց և դաւանութեան Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ»։ Ռուսական կայսրությունը «Հայոց տունն» ընդունելու էր իբրև Հայաստանի թագավորի, որն իր մշտական դեսպանն էր ունենալու Պետերբուրգում։

Երկու պետությունները կապված էին լինելու միմյանց հետ անխախտ բարեկամությամբ։ «Հայոց տունը» բարեկամություն է անելու Հայաստանի ազատագրողի՝ Ռուսական կայսրության բարեկամների հետ և, ընդհակառակը, թշնամի է լինելու նրա թշնամիների հետ։ Նույն ձևով էլ վարվելու է Ռուսական կայսրությունը։

Ռուսական 6000 հոգուց բաղկացած զորք է մնալու Հայաստանում «վասն պահպանութեան երկրին և ազգին Հայոց»։ Քսան տարվա ընթացքում այդ զորքը մաս առ մաս հեռանալու է Հայաստանից։ Պահանջի դեպքում Հայաստանը 6000 կովոզ զինվոր է գնելու Ռուսական կայսրության տրամադրության տակ։ «Ի նշան հնազանդութեան» ամեն տարի «Հայոց տունը» ռուսաց կայսրին հանձնելու է «քսան մսղալ զուտ ոսկի, երեք ձի և վեց խոյ»։

Ռուս արհեստավորներն ու առևտրականները, համապատասխան մաքս վճարելով, կարող են ազատորեն Հայաստան ներմուծել և վաճառել իրենց ապրանքները, նույնօրինակ իրավունքներ են ունենալու Ռուսաստանում հայ արհեստավորներն ու առևտրականները¹⁵։

Ինչպես տեսնում ենք, Հ. Արզումանյանի նախագծի համաձայն, Հայաստա-

¹⁴ «Դիւան հայոց պատմութեան», հատ. Դ, էջ 731—734։

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 734—737։

նույն վերականգնվելու էին միապետական կարգերը և պահպանվելու էր հողի նկատմամբ ավատատերերի իրավունքը, մինչդեռ հնդկահայերի ծրագրով Հայաստանը հռչակվելու էր հանրապետություն, ուր ապահովված էին լինելու բուրժուական հարաբերությունների զարգացման համար անհրաժեշտ պայմաններ:

Այս նախագծերը վերին աստիճանի հետաքրքրական վավերագրեր են և ակնբախ կերպով վկայում են հայ ազատագրական շարժման մեջ առկա տարբեր հոսանքների, միմյանցից արմատականորեն տարբերվող այն հայացքների մասին, որ ունեին ապագա Հայաստանի պետական և սոցիալ-հասարակական կառուցվածքի նկատմամբ կղերա-ֆեոդալական և բուրժուական խավերը: Առաջինների անունից, փաստորեն, հանդես էր գալիս Հովսեփ Արղուճյանը, վերջինների կողմից հնդկահայ առևտրական բուրժուազիան՝ ի դեմս Շահամիր Շահամիրյանի: Երկու կողմերն էլ երազում էին այնպիսի պետության մասին, որտեղ պետք է ապահովված լինեին իրենց դասակարգային շահերը: Ընդհանուրը, որ միավորում էր նրանց, հայկական պետականության վերահաստատման գաղափարն էր: Հարկ է նշել, որ Հ. Արղուճյանի և նրա համախոհների մշակած նախագիծը ոչ մի հակասության մեջ չէր մտնում ցարական Ռուսաստանի պետական և հասարակական կարգերի հետ: Այն ժամանակվա պայմաններում այդ ծրագիրը կարող էր բնորոշվել լինել ուսուցիչի համար: Իսկ Շ. Շահամիրյանի ծրագիրը, որը, ինչ խոսք, ավելի առաջադիմական էր, սակայն լիովին կտրված էր իրականությունից, հաշվի չէր առնում այն իրողությունը, որ միապետական, ճորտատիրական Ռուսաստանը զենքի ուժով գրաված երկրում չէր հանդուրժի բուրժուական կարգեր և չէր ճանաչի այն որպես անկախ հանրապետություն: Շահամիր Շահամիրյանի ծրագիրը փաստորեն մնում էր որպես գեղեցիկ երազանք¹⁶:

Սակայն անկախ այդ ամենից, երկու նախագծերն էլ չէին կարող ծառայել իրենց բուն նպատակին, որովհետև Ռուսական կայսրությունը, որը նախապատրաստվում էր արշավելու դեպի հարավ և ակնկալելով հայերի օժանդակությունը, առատ խոստումներ էր տալիս նրանց, այնուամենայնիվ չէր կարող պայմանագիր կնքել դեռևս գոյություն չունեցող պետության հետ: Ահա թե ինչ է գրում այդ մասին Հովսեփ Արղուճյանը Շահամիր Շահամիրյանին.

«Եւ մինչ մեք զքանի զլուսս դաշանց յառաջադրութիւնս արարաք և թարգմանել հտուք ի ցուցս, այժմ պատասխանեցին, թէ թագաւորք ընդ թագաւորաց կարեն դնել զգաշինս. ազգի ձերում ո՞վ է թագաւորն, որն համարձակիցի զգաշինս խնդրել»¹⁷:

3. ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԱՆ ՀԱՐՑԸ

1782 թ. վերջերին վրաց թագավոր Հերակլը խնդրում է Եկատերինա II կայսրուհուն Արևելյան Վրաստանն ընդունել Ռուսական կայսրության հովանավորության ներքո: Չնայած Անդրկովկասի ֆեոդալական մանր իշխանությունների վրա ունեցած իր ազդեցության, վրացական պետությունը շատ

¹⁶ См. А. Р. Иоаннисян, Россия и арм. освободительное движение..., էջ 163:

¹⁷ Մատենադարան, ձեռագիր № 2699, էջ 102ա:

թուլացած և քայքայված վիճակում էր: Հերակլի ձգտումը՝ ստեղծելու միասնական և ուժեղ պետություն, չէր իրականացել և Արևելյան Վրաստանը մնում էր որպես ֆեոդալական մասնատված մի երկիր: Ընդունելով ուսական պետության հովանավորությունը, Հերակլը հույս ուներ ուսաների օգնությամբ ամրապնդել Վրաստանի քաղաքական և տնտեսական վիճակը, միավորել վրացական հողերը մեկ ընդհանուր պետության սահմաններում:

Մինչև կլուծվեր այս հարցը, ուսական հրամանատարությունը շարունակում էր արշավանքի պատրաստությունները, որոնք, սակայն, դանդաղ էին ընթանում:

1783 թ. ապրիլի 13-ին իշխան Գ. Պոտյոմկինի կարգադրությամբ գնդապետ Ս. Դ. Բուռնաշևը որպես կոմիսար ուղարկվում է Հերակլի մոտ: Նրա խնդիրն էր ուսական զորքերի համար Անդրկովկասում միջերեքների պահեստներ նախապատրաստել և տեղեկություններ հավաքել «Թիֆլիսից մինչև Ղարադաղ և Ղարաբաղի գավառը, Թիֆլիսից մինչև Շուշի ամրոցը... այլև Թիֆլիսի վրայով մինչև Երևան և հետո այ՝ Սև ծովի կողմը մինչև Տրապիզոն եղած տարածության մասին»¹⁸:

Ռուսական հրամանատարությունը նախատեսում էր արշավանքը անցկացնել հետևյալ ծրագրով. զորքերի մի մասը Դերբենդի վրայով և հետո Կասպից ծովի ափերով պետք է շարժվեր մինչև էնզելի, իսկ մյուս մասը Կովկասյան լեռնաշղթայով՝ Վրաստան, այնտեղից էլ Ղարաբաղ և Ղարադաղ, որը պետք է նաև գրավեր Երևանը: Արշավանքի նպատակը հայտարարված էր «Հայաստանի վերականգնումը»¹⁹:

Արշավանքի այս ծրագիրը ձևավորվեց հուլիս-նոյեմբեր ամիսներին: Հուլիսի 24-ին Գեորգիևսկի ամրոցում ստորագրվեց պայմանագիր, որի համաձայն Քարթլ-Կախեթի թագավորն ընդմիշտ հրաժարվում էր Իրանի կամ այլ պետության վասալությունից և՛ մտնում էր Ռուսաստանի հովանավորության ներքո: Վրաց թագավորները, նախքան դա՛հ ժառանգելը, պետք է հաստատվեին Ռուսական կայսրուհու կողմից և հավատարմության երդում տալին նրան: Քարթլ-Կախեթի թագավորը հրաժարվում էր ինքնուրույն արտաքին քաղաքականություն վարելուց: Դրա փոխարեն կայսրուհին պարտավորվում էր հովանավորել և պաշտպանել նրան²⁰:

Համաձայն պայմանագրի, ուսական երկու գումարտակ, չորս թնդանոթներով, մշտապես պետք է գտնվեին Վրաստանում: Այդ զորքերը Թիֆլիս են ժամանում 1783 թ. նոյեմբերի 3-ին, իսկ 1784 թ. հունվարի 23-ին Հերակլը հավատարմության երդում է տալիս կայսրուհուն:

Պայմանագրի կնքումից մի քանի օր հետո՝ հուլիսի 30-ին գեներալ Պ. Ս. Պոտյոմկինը անդրկովկասյան խաներին ուղարկում է իշխան Գ. Ա. Պոտյոմկինի հրովարտակը, որով առաջարկվում էր նրանց հետևել Վրաստանի օրինակին և մտնել Ռուսաստանի հովանավորության տակ: Հրովարտակներ և թանկարժեք նվերներ են ուղարկվում մասնավորապես Շաքիի, Շամախու, Թավրիզի, Խոյի, Թալիշի, Ղարաբաղի և Երևանի խաներին²¹:

¹⁸ ЦГАДА, ф. Гос. архив, р. XXIII, д. №13, ч. V, էջ 86—86.

¹⁹ А. Р. Иоаннисян, Россия и арм. освободительное движение..., էջ 91—92.

²⁰ Տե՛ս Մ. Դ. Бутков, Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 года, ч. II, էջ 123—128.

²¹ Տե՛ս ЦГАДА, ф. Гос. архив, р. XXIII, д. 13, ч. V, էջ 124.

Ռուսական զինվորականությունը այս եղանակով ձգտում էր իր կողմը գրավել վերահիշյալ իշխողներին և ավելի զյուրացնել Արևելյան Անդրկովկասի և մերձկասպյան շրջանների զրավման գործը: Հարկ է նշել, որ Վրաստանի ռուսական հովանավորության ներքո անցնելը և այս առաջարկությունը մեծ ազդեցություն ունեցան անդրկովկասյան տիրակալների վրա: Մեկը մյուսի ետևից նրանք սկսեցին հավաստիացնել ռուսներին, որ իրենք ևս կամենում են քնդունել նրանց հովանավորությունը:

Թուրքիան խիստ անհանգստացած էր Անդրկովկասում ռուսների ունեցած հաջողություններից և ամեն գնով աշխատում էր խաներին ետ պահել Ռուսաստանի հովանավորության տակ անցնելու մտքից: Գնդապետ Ս. Բուռնաշևր ղեկներալ Պ. Պոտյոմկինին ուղղած ղեկուցադրում (ստացված 1784 թ. փետրվարի 16-ին) հայտնում է, որ ըստ Հերակլի հայտնած տեղեկությունների, թուրքերը մարդիկ են ուղարկել խաների մոտ՝ առաջարկելով նրանց միավորվել և հարձակվել Վրաստանի վրա, որի թագավորը «ռուսներին իր մոտ է կանչել»²²:

Քանի որ ռուսների ազդեցությունն Անդրկովկասում գեռես այնքան էլ մեծ չէր, իսկ նրանց զաշնակից Վրաստանը բավականին թուլացած էր, թուրքերին այդ բանը մասամբ հաջողվում է: Օրինակ, Երևանի Ղուլամ-Ալի նորինձա խանը, որի հայրը՝ Հուսեյն-Ալին ձևականորեն ճանաչել էր Ռուսաստանի գերիշխանությունը, թշնամական դիրք է բռնում ինչպես Վրաստանի, նույնպես և Ռուսաստանի նկատմամբ²³: Սակայն շուտով՝ 1784 թ. հունիսի 7-ին Ղուլամ-Ալի խանը և նրա եղբայրը զոհ են գնում ներքին դավադրության: Թուրքերը փորձեր են կատարում իրենց ազդեցության տակ զցելու նաև նրա հաջորդին՝ Մուհամադ խանին: Թուրքական սուլթանը նրան գրում է, թե վրաց թագավորը Ռուսաստանի հետ միացած ցանկանում է անդրկովկասյան խաներին զրավել Ռուսաստանի կողմը և ոչնչացնել նրանց, ուստի իրենք պետք է միավորվեն հակահարված տալու համար: Սուլթանը հայտնում է միաժամանակ, որ ինքը հրաման է տվել Ախալցխայի և Բայազետի փաշաներին կապ պահպանել խաների հետ և այդ ամենի մասին իրազեկ պահել նրանց: Ի վերջո, հուսադրում է, որ եթե թշնամին հարձակվի Երևանի վրա, ապա սահմանապահ փաշաները օգնության կգան Երևանին²⁴: Նույն բովանդակությամբ նամակներ են գրում նաև Կարսի Մուստաֆա փաշան և Ախալցխայի Սուլեյման փաշան²⁵:

Մուհամադ խանը և նրա կողմնակիցները, չկամենալով նոր կռիվների մեջ մտնել, բացասական պատասխան են տալիս թուրքերին²⁶: Հանգուցյալ խանի կողմնակիցները ապստամբում են Մուհամադի դեմ: Արարատյան երկրում ստեղծվում է ծայր աստիճանի լարված վիճակ: Ապստամբները, մի քանի քոչվոր ցեղերի գլուխ անցած, ասպատակում են երկիրը, հարձակվում գյուղացիների վրա, թալանում նրանց գույքը: Ղուլաս Կարնեցու նամակներից մեկում կարդում ենք. «Ահա, որպէս գրեցաք, երկիրս խղճալի ի տատանման կայ. ամենայն գործք խափանեցեալ են, զի ոչ ոք կարէ յանդ յելանել: Եւ մեր պամենայն առ մեօք եղեալսն զինուորեցուցեալ զգոյշ կամք»²⁷:

²² Նույն տեղում, մաս VII, էջ 173:

²³ Տե՛ս Վ. Ռ. Գրիգորյան, Երևանի խանությունը XVIII դարի վերջում, էջ 82:

²⁴ Տե՛ս ЛГБИА, ф. 52, no. 194, д. 331, ч. VIII, էջ 54—55:

²⁵ Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 49—50:

²⁶ Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 51:

²⁷ Մատենադարան, ձեռագիր № 2803, էջ 314բ:

Երևանցիները օգնութեան խնդրանքով գլխում են Հերակլ թագավորին: Վերջինս օգնական զորք է ուղարկում, որը միանալով Երևանի խանի զորքին, կարողանում է ընկճել և հնազանդեցնել տպստամբներին²⁸:

1783 թ. գարնանը Հերակլ թագավորը գեներալ Պ. Ս. Պոտյոմկինին է ուղարկում Ղարաբաղի Իբրահիմ խանի նամակը, որով նա ցանկութուն էր հայտնում մտնելու Ռուսաստանի հովանավորութեան տակ: Ռուսական հրամանատարութիւնը լավ գիտեր, որ Իբրահիմը ժամանակ էր ուզում շահել: «Նրա ցանկութունը, — գրում է Օ. Պ. Մարկովան, — չէր կարող անկեղծ լինել, որովհետև խանը գիտեր անկախ Հայաստանի վերականգնման ժամանակ իրեն սպառնող վիճակի մասին»²⁹:

Զհրաժարվելով Իբրահիմ խանին տառապելու և Ղարաբաղում հայկական պետականութիւնը վերականգնելու իր որոշումից, ռուսական կառավարութիւնը հարմար էր գտնում առաջժ ընդունել Իբրահիմի հպատակութիւնը: Բայց ռուսները չգիտեին, որ սկսելով այս բանակցութիւնները, Իբրահիմն արդեն մերձեցել էր թուրքերի հետ³⁰:

1783 թ. ապրիլի 6-ին իշխան Գ. Ա. Պոտյոմկինը գրում է գեներալ Պ. Ս. Պոտյոմկինին, թե Ղարաբաղում հայկական պետութիւն ստեղծելով օրինակ կարվի հայկական մյուս գավառներին, բացի այդ, շատ հաշեր կտեղափոխվեն Ղարաբաղ: Տենդապին պատրաստութիւններից հետո, 1783 թ. հունիսին, ռուսական զորքերը շարժվում են դեպի Դերբենդ, բայց ճանապարհին կանգ են առնում: Թուրքիայի զրգումով Կուբանի շրջանում հուզումներ էին սկսվել ընդդէմ ռուսների և զորքերը ստիպված են լինում ուղղվել դեպի Կուբան: Հետաձգելով արշավանքը, Գ. Ա. Պոտյոմկինը հրահանգում է Պ. Ս. Պոտյոմկինին, որ նա շարունակի հուսադրել հայերին³¹:

Ղարաբաղի մելիքների կապերը ռուսական իշխանութիւնների հետ հայտնի էին Իբրահիմ խանին և, օգտվելով ռուսական արշավանքի հետաձգումից, նա որոշում է վրեժխնդիր լինել նրանցից: Նրան հաջողվում է խորամանկութեամբ ձերբակալել Մելիք-Արսլան և Մելիք-Մեջլումին. մի քանի ամիս կալանավորված պահելուց և մեծ փրկագին ստանալուց հետո, Իբրահիմ խանն ստիպված է լինում ազատ արձակել նրանց, որովհետև հայ մելիքների պաշտպանութեան պահանջով հանդես է գալիս ռուսական հրամանատարութիւնը: Շուշիում հղած ժամանակ մելիքները գաղտնի մարդ են ուղարկում Հերակլ թագավորի և գեներալ Բուռնանի մոտ, օգնութիւն խնդրում՝ հայտնելով, որ իրենք պատրաստ են ռազմական օգնութիւն ցույց տալ թագավորին, եթե նա արշավի Ղարաբաղի վրա:

1784 թ. գարնանը ռուսական զորքերը կրկին պատրաստ էին արշավանքի, բայց եկատերինա II-ը չի ցանկանում զորքեր ուղարկել Անդրկովկաս, որովհետև Ղրիմի վերաբերյալ պայմանագիրն արդեն կնքված էր և վերացել էր թուրքերի հետ ընդհարման վտանգը³²:

Այդ ժամանակ քաղաքական այնպիսի իրադրութիւն է ստեղծվում, որ

²⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 364բ—365ա:

²⁹ Օ. Պ. Маркова, Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке, էջ 168:

³⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 184:

³¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 185:

³² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 186—187:

ուստակաճ կառավարությունը ձգտում է Հայաստանը, ինչպես նաև Արևելյան Անդրկովկասի մյուս մասերն ու մերձկասպյան շրջանները նվաճել խաղաղ ճանապարհով՝ դիվանագիտական բանակցությունների միջոցով:

1783 թ. Իրանի գահի հավակնորդներից մեկը՝ Ալի-Մուրադ խանը գրավել էր Սպահանը: Բանակցություններ են սկսվում ռուսների և խանի միջև, վերջինս Ռուսաստան է ուղարկում իր ներկայացուցիչ Մուհամադ խանին: Պարզվում է, որ Ալի-Մուրադ խանը պատրաստ է Ռուսաստանի համար ձեռնառու առևտրական պայմանագիր կնքել և ռուսներին զիջել ղեռևս Պետրոս Մեծի կողմից նվաճված մերձկասպյան մարզերը (Դերբենդը, Բաքուն, Գիլանը, Մաղանդարանը և Աստարաբադը), ինչպես նաև Արևելյան Անդրկովկասը (Ղարաբաղի, Ղարադաղի, Նախիջևանի ու Երևանի խանությունները), պայմանով, որ ռուսները ճանաչեն իրեն որպես Իրանի շահ և օգնություն ցույց տան ընդդեմ Թուրքիի:

Ալի-Մուրադ խանի առաջարկությունները չափազանց հետաքրքրեցին ռուսական իշխանություններին: Եկատերինա II կայսրուհուն Գ. Ա. Պոտյոմկինը հայտնում է հետևյալը. «Պարսկական երկրի կենտրոնի տիրակալ Ալի-Մուրադ խանը դաշինք է ուղում կնքել Ռուսաստանի հետ, կարելի է կամավորապես անջատել Պարսկական Հայաստանը»³³:

Եթե Ալի-Մուրադ խանը Ռուսաստանին զիջեր Արևելյան Անդրկովկասն ու մերձկասպյան շրջանները, միևնույն է, այդ վայրերի իշխողները առանց դիմադրության չէին հրաժարվելու իրենց իշխանություններից: Ռուսները շատ լավ գիտեին այդ, բայց համաձայնությունը Ալի-Մուրադի հետ ապահովելու էր Իրանի չեղոթությունը այս հարցում: Եվ ավելին, հնարավոր թշնամուց պարտից շահը դառնալու էր բարեկամ և անդամ դաշնակից, եթե գործին խառնվեր Թուրքիան³⁴:

Ալի-Մուրադ խանի հետ վերջնական համաձայնության հասնելու համար 1784 թ. աշնանը Սպահան է ուղարկվում գեդապետ Վ. Ս. Տոմարան: Վերջինս Ալի-Մուրադից պահանջելու էր Արևելյան Հայաստանի, մերձկասպյան շրջանների մի զգալի մասի և Ադրբեջանի խաղաղ անջատումը Իրանից: Նա աշխատելու էր համոզել խանին, որ պարսից ուժեղ պետություն ստեղծելու համար պետք է ազատվել այդ մարզերից, որովհետև ոչ պարսիկ բնակչությունը միշտ ձգտելու է թոթափել օտարի լուծը և այդ պայքարով թուլացնելու է պետությունը: Բացի այդ, Իրանի պետական շահերի տեսակետից էլ ձեռնառու է Թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև հայկական բուֆերային պետության գոյությունը³⁵:

Ռուսաստանը պլանավորել էր ընդլայնել Վրացական թագավորության սահմանները Գանձակի խանության և հարակից շրջանների միացմամբ, կալմակերպել հայկական պետություն, Դերբենդի և մերձկա խանությունները միացնել Ռուսաստանին, հարավային մերձկասպյան շրջաններից ստեղծել ևս մեկ պետություն, որին արվելու էր պատմական Աղվանք անունը, պայմանագրեր կնքել վասալ այդ պետությունների կառավարությունների հետ: Միաժամանակ նախատեսվում էր Թուրքերի հետ պոտերադմ ծաղելու ղեկավարում

³³ О. П. Маркова, Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке, էջ 188.

³⁴ А. Р. Ноакинисян, Россия и арм. освободительное движение..., էջ 125—126.

³⁵ См. Н. Ф. Дубровин, История войны и владычества русских на Кавказе, т. II, СПб., 1886, էջ 171—172.

միավորել Իրանի և Ռուսաստանի ուժերը: Թուրքիայից նվաճված հողերից Իմերեթիան և Արևմտյան Վրաստանի մյուս իշխանությունները մտնելու էին ռուսական գերիշխանության տակ, Ախալցխյան տրվելու էր Հերակլին, իսկ Թուրքահայաստանը միացվելու էր Արևելյան Հայաստանին: Այսպիսով, ստեղծվելու էր հայկական մի ընդարձակ պետություն³⁶:

Իրանի և Ռուսաստանի մերձեցման և Ռուսաստանին կատարվելիք հողային զիջումների հեռանկարը շափաղանց անհանգստացնում էր Ֆրանսիային: Ֆրանսիական կառավարությունը միջոցներ է ձեռք առնում արդեալեկելու այդ մերձեցումը: 1785 թվականի գարնանը Սպահան է գալիս ֆրանսիական զործակալ Կոմս Ֆերյեր-Սովբեֆը, որը պետք է համոզեր պարսիկներին՝ մերժել Ռուսաստանի առաջարկությունները և վերականգնել իրենց տիրապետությունը Անդրկովկասում: Կոմս Ֆերյեր-Սովբեֆին հրահանգված էր նաև նպաստել իրանա-թուրքական հարաբերությունների բարելավմանը և Թուրքիայի ու Իրանի հետ դաշինք կնքել՝ ընդդեմ Ռուսաստանի³⁷:

Գնդապետ Վ. Ս. Տոմարան, որ դուրս էր եկել Պետերբուրգից 1784 թվականի հոկտեմբերի սկզբներին, Թիֆլիսի վրայով երևան է ժամանում 1785 թվականի գարնանը: Նրա հետ միաժամանակ Սպահան էր վերադառնում Ալի-Մուրադ խանի դեսպան Մուհամադ խանը: Սակայն Տոմարան խոյից այն կողմ չգնաց: Այստեղ նա տեղեկություն ստացավ Ալի-Մուրադ խանի մահվան մասին և ստիպված եղավ բռնել վերադարձի ուղին:

Այսպիսով, ձախողվեցին ռուսական իշխանությունների ծրագրերը՝ զիվանդիտական բանակցությունների միջոցով դյուրացնելու Արևելյան Հայաստանի նվաճումը և այնտեղ ստեղծելու հայկական պետություն:

4. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ XVIII ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԵՐԻՆ

Գեորգիևսկի պայմանագրի կնքումից հետո, երբ Վրաստանն ընդունեց Ռուսաստանի հովանավորությունը, Թուրքիան ավելի է ակտիվացնում իր ջանքերը Կովկասի լեռնական իշխաններին և անդրկովկասյան խաներին հանելու ռուսների դեմ և դրանով կասեցնելու նրանց առաջխաղացումը դեպի Անդրկովկաս: Թուրքերը զինում էին լեռնականներին, առատ նվերներով սիրաշահում նրանց և դրդում հարձակումներ կատարել ռուսական սահմանապահ զորքերի ու Վրաստանի վրա: Թուրքական զործակալներն իրենց ուշադրությունն առավելապես կենտրոնացրել էին Ավարիայի Ումմա կամ Օմար խանի վրա, որը Հերակլ թագավորից Վրաստանի վրա շահարձակվելու համար ամեն տարի նշանակալից զուլմարներ էր ստանում: Բայց այդ ժամանակ Վրաստանը տնտեսական ծանր կացության մեջ լինելով, ի վիճակի չէր Ումմա խանին վճարելու սահմանված զուլմարը: Դրանից վերջինս խիստ դժգոհ էր և պատրաստ էր բանակցելու Հերակլի թշնամիների հետ: Թուրքական կառավարությունը որոշում է օգտագործել Ումմային և Ախալցխայի Սուլեյման փաշայի միջոցով պարզենք ու դրամ է խոստանում, եթե Ումման իր զորքերն ուղարկի Ախալցխա՝ ռուսների դեմ գործելու համար³⁸:

³⁶ Տե՛ս *А. Р. Иоаннисян, Присоединение Закавказья к России и международные отношения в начале XIX столетия, Ереван, 1958, էջ XLII—XLIII*.

³⁷ *А. Р. Иоаннисян, Россия и арм. освободительное движение..., էջ 130—131*.

³⁸ ЦГАДА, ф. Гос. архив, р. XXIII, д. №13, ч. IV, էջ 263.

Թուրքերը մտածում էին Վրաստանի վրա հարձակումներ ձեռնարկելու համար օգտագործել Արևելյան Հայաստանի կենտրոնական մասը՝ Երևանի խանությունը, որն ավելի մոտ է Թիֆլիսին։ Նրանք սովորաբար Վրաստանին հարվածում էին երկու ուղղությամբ՝ Ախալցխայի և Զարո-Բելոկանի։ Այս երկու վայրերում էլ օգտագործում էին լեռնականներին։ Ախալցխայի կողմից կատարվող հարձակումներն այնքան էլ վտանգավոր չէին Վրաստանի համար, որովհետև սահմանները պաշտպանվում էին ոչ միայն վրացական, այլև ռուսական զորքերի կողմից։ Եթե թուրքերը կամ նրանց կողմնակիցները տեղի դառնային Արարատյան երկրին, ապա հնարավոր կլիներ Վրաստանին հարվածել նաև հարավից։ Երևանի կորուստը կթուլացներ Հերակլին, ավելի կմեծացներ Թուրքիայի կշիռը Անդրկովկասում, լայն հնարավորություն կընձևեր նրան տեղական զեպքերին հետևելու և ռուսների առաջխաղացումը դեպի հարավ կանխելու համար։

Հնարավորություն չունենալով ինքն իրականացնելու այս ծրագիրը, սուլթանն աշխատում էր այդ գործի մեջ ներգրավել Երևանի խանությունը հարևաններին։ Հ. Արղուբյանը 1785 թվականի փետրվարի 25-ին գրած մի նամակում հայտնում է, որ Ղարաբաղի և Խոջի խաները Ախալցխայի փաշայի միջոցով սուլթանից նվերներ ու նամակներ են ստացել։ Այդ նամակներով խաներին առաջարկվում է միավորվել և հարձակվել Երևանի վրա. «զօրութիւն գրոյն այս է, թէ դուք միաբան լինիք և ջանալք Երևան տիրել, որ թշնամեաց ձեռին չմնայ և որքան զօրութիւն և փող կամէք, տացից ձեզ»³⁹։

Հ. Արղուբյանը գրում է, որ նման առաջարկություններ արվել են նաև մյուս խաներին. «Նմանապէս և Ֆախայի խանին, Ռափրիզու, Նախիջևանու, Շամախու, Նուխու, Բաքուս խանիցն և լեզգուցն, Իսմինին. Շամխալին, Աւար խանին և այլոց մէկ ոսկէ սհաթ և բուռական ոսկի, որին երկու հազար, որին աւել-պակաս տուրքեալ է խոնդարոն և Ախլցխու փաշայն իւր մարդովն առարեալ է իւրաքանչիւրոցն։ Զօրութիւն այս, որ ընդդիմանան Վրաց և կործանեն և Երևանու տիրեն»⁴⁰։

Անդրկովկասյան խաները մերժում են սուլթանի այս առաջարկությունը։ Երանցից ոմանք այդ անում են վախենալով ռուսական զորքերից⁴¹, իսկ ոմանք էլ՝ չկամենալով փչացնել իրենց հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ։

Լեռնականների մեծամասնությունը ևս բացասական պատասխան է տալիս թուրքերի առաջարկին, միայն Ավարիայի Ումմա խանն է համաձայնվում։ Ուստի թուրքերն իրենց ողջ աշտգրությունը կենտրոնացնում են դեպի Վրաստան կաղմակերպվող արշավանքի վրա։ Նրանք Հյուսիսային Կովկասում կաղմակերպում են իրեն մարդարե հայտարարած Շելխ Մանսուրի ապստամբությունը ռուսների դեմ, որպեսզի Ումմա խանը կարողանա անարգել արշավել Վրաստանի վրա։ Կապը Վրաստանի և Ռուսաստանի միջև խզվում է։ Ռուսները ոչ միայն հնարավորություն չեն ունենում Վրաստանին ուղարկելու Հերակլ թագավորի խնդրած 200 փութ վառոդը և լրացուցիչ զորքը, այլև Վրաստանում եղած ռուսական զորքերի հանդերձանքն ու ոռճիկը⁴²։

³⁹ Մատենադարան, ձեռագիր № 4496, էջ 272—273։

⁴⁰ Նույն տեղում։

⁴¹ Տե՛ս նույն տեղում։

⁴² Տե՛ս Н. Дубровин. История войны и владычества русских на Кавказе, т. II, էջ 85, 137։

1785 թվականի սեպտեմբերի 17-ին Ումմա խանը 20.000 մարդով անցնում է Տորի գետը և շարժվում Թիֆլիսի ուղղությամբ: Թիֆլիսը գրավելու մտադրությամբ նա շուներ, սակայն դիմում է այդ քաղին՝ Հերակլին խաբելու համար, որն իր զորքով և գնդապետ Բուռնաշևի ղեկավարությամբ երկու գումարտակներով հետևում էր իրեն: Շուտով Ումման իր շարժման ուղղությունը փոխում է և գնում դեպի Բորչալու՝ ճանապարհին ավերելով ու թալանելով հանդիպած գյուղերը, սպանելով ու գերելով բնակչությանը:

Բորչալուում խանը բնակչությունից պատանդներ է վերցնում և Դեբեդի ձորով շարժվում դեպի Ախթալայի արծաթի հանքերը: Նա գրավում է Ախթալայի ամրոցը, ավերում գործարանները, քանդում հիվանդանոցը: Այստեղ խանը գերի է վերցնում Ախթալայի հանքերի ու արծաթի գործարանի 800 բանվոր, որոնցից 640-ին սպանել է տալիս⁴³:

Սեպտեմբերի 26-ին Ումմայի զորքերը շարժվում են Լուվա բերդի վրա, որի բնակչության մեծ մասը գաղթել էր Արարատյան դաշտից⁴⁴: Նա կանգ է առնում Օձուն գյուղի մոտ և այնտեղից մի ջոկատ ուղարկում Լուվա ամրոցի շրջակա գյուղերն ավերելու: Երեք օր հետո նրանք վերադառնում են Օձունից և հարձակվում ամրոցի վրա: Ամրոցի պաշտպանները համառորեն դիմադրում են: Ումմա խանը իր զինվորներին կարգադրում է անտառից փայտ բերել, լցնել ամրոցի պարիսպների տակ՝ այնքան որ կարողանան բարձրանալ նրանց վրա և մտնել ամրոցի ներսը⁴⁵: Ի վերջո ամրոցը նվաճվում է: Ումմա խանը կարգադրում է ավերել այն բնակիչների մի մասը սպանվում է, մյուսները գերեվարվում են: Դրանից հետո խանն իր զորքով մտնում է Թուրքիայի սահմանները և Ախալքալաքի վրայով գնում Ախալցխա:

Ումմա խանի արշավանքի լուրը մեծ իրադարձություն էր առաջացնում նաև Արարատյան դաշտում: Բնակիչները սարսափահար թողնում են ամեն ինչ, փախչում և ամրանում են երկրի անառիկ վայրերում, իսկ շատերն էլ մտնում են Երևանի բերդը: Չնայած էջմիածնի վանքը շրջապատված էր պարիսպներով և այնտեղ կային պահապան հրացանակիր զինվորներ, բայց Ղուկաս կաթողիկոսը, անսալով Հերակլի և Երևանի Մուհամադ խանի խորհուրդներին, հավատարմ է վանքի թանկարժեք իրերը և գնում Երևան:

Ումմա խանի արշավանքը մի կատարյալ զթախտության էր թե Վրաստանի և թե Հայաստանի համար: Լեռնականները մեծ վնասներ հասցրեցին երկրի տնտեսությանը, նրանք ավերեցին ու կողոպտեցին բազմաթիվ գյուղեր, գերի տարան հարյուրավոր բնակիչներ: Արշավանքի վտանգից Արարատյան երկրի բնակիչները երկու անգամ տեղահան եղան՝ երկար ժամանակով փախվելով անառիկ վայրերում: Այդ տեղահանությունները քայքայեցին Երևանի խանությունից առանց այդ էլ քայքայված տնտեսությունը:

1786 թ. կեսերին Լոռու ամրոցում հաշտության բանակցություններ են սկսվում վրացիների և լեռնական լեզգիների միջև: Հերակլը պարտավորվում է Ումմա խանին վճարել տարեկան 500 ռուբլի, որպեսզի նա նորից հարձակվի Վրաստանի վրա: Դրանից հետո խաղաղության դաշինք է կնքվում:

⁴³ ՏԼ՝ս նույն տեղում, էջ 141:

⁴⁴ ՏԼ՝ս Մատենադարան, ձեռագիր № 4481, էջ 145ր:

⁴⁵ ՏԼ՝ս «Յիշատակարան աղգալին արդեան պատմության համար», «Կոռնկ Հայոց աշխարհին», 1862, էջ 282:

Ուժմա խանի հեռանալուց հետո էլ Արարատյան երկրի բնակչությունը հանգստություն չի գտնում: Օգտվելով երկրում ստեղծված իրարանցումից և Մուհամադ խանի թուլությունից, խանության ներսում կենտրոնախույս ուժերը դարձյալ խռովություններ են սկսում, հարձակվում են միմյանց վրա, թալանում գյուղերը: Ահա թե ինչ է գրել Ղուկաս կաթողիկոսը 1786 թ. մայիսի 26-ին Շ. Շահամիրյանին ուղղած իր նամակում.

«Բայց յետ լէզկեացն ահի և նեղութեանց, զորս կրեցաք և ևս ոչ գտանեմք զհանգիստ ի լրբութենէ անօրէն բնակչաց երկրիս: Քանզի առ ի չգոյէ կատարեալ և ահաւոր իշխողի, որ կարիցէ զամենայն ընդ ձեռամբ նուաճել, իւրաքանչիւր որ վախորժակս իւր գործէ ընդդէմ միմեանց, վասն որոյ յառնեն ի վերայ միմեանց բաղմութեամբ և աւարեն զգիւղորայս, կողոպտեն և մեկկացուցանեն զբրիտանիայս, և զսուրբ Աթոռս պէս-պէս վնասուք վնասեն և գմեղ սրտամաշ առնեն»⁴⁶:

Թուրքերը բացահայտ թե զաղտնի ձեռով հրահրում էին Հյուսիսային Կովկասի լեռնականներին շարունակելու իրենց ուվերիչ արշավանքները Վրաստանի վրա. նրանց նպատակն էր այդ եղանակով ստիպել Հերակլին հրաժարվելու ուստական հովանավորությունից: Վրաստանում եղած ուստական դումարտակները ի վիճակի չէին ապահովելու վրացական սահմանների անվտանգությունը, իսկ 1787 թ. աշնանը նրանք ստիպված են լինում հեռանալ Վրաստանից: Այդ նույն թվականի օգոստոսին սկսվել էր ուս-թուրքական երկրորդ պատերազմը (1787—1791 թթ.) և ուստական կառավարությունը նպատակահարմար չէր գտնում Անդրկովկասում ունենալ զորային փոքր միավորներ: Ռուսական հրամանատարութեան կարծիքով այդ դումարտակներն իրական, շոշափելի օգուտ չտալով, ավելի էին բարդացնում Վրաստանի վիճակը: Այդ պատերազմի ժամանակ Անդրկովկասում ռազմաճակատ չբացվեց և օրակարգից հանվեց Հայաստանը գրավելու և հայկական պետություն ստեղծելու ծրագիրը:

Իրանում կենտրոնական իշխանութեան համար ծավալված պայքարը XVIII դարի վերջերին ավարտվեց Կաջարների հաղթանակով, որոնք լուրջ քայլերի են դիմում իրենց տիրապետությունը Անդրկովկասի վրա ևս տարածելու ուղղությամբ: Սկզբում այդ արվում էր խաղաղ միջոցներով, բայց երբ դա չօգնեց՝ Կաջարների հարստության հիմնադիր Աղա Մուհամադ շահը 1795 թ. իրականացրեց մի ավերիչ արշավանք, իսկ երկու տարի անց՝ մեկ ուրիշը և կարողացավ վերահաստատել Իրանի գերիշխանությունը Արևելյան Անդրկովկասի մի մասի, այդ թվում նաև Երևանի խանության վրա:

Աղա Մուհամադը (1743—1797 թթ.) Կաջարների նշանավոր առաջնորդներից մեկի՝ Մուհամադ-Հասան խանի որդին էր, որը Նադիր շահի սպանությունից հետո ներգրավվել էր իշխանության համար մղվող պայքարում, բայց 1758 թվականին պարտություն կրելով Քարիմ խանից, սպանվել էր և նրա տիրույթները գրավվել էին հաղթողի կողմից: Քարիմ խանի մահից (1779) հետո Կաջարները Աղա Մուհամադ խանի ղեկավարությամբ անցնում են հակահարձակ-

⁴⁶ Մատենադարան, ձեռագիր № 4501, էջ 24բ—25ա:

ման: Վերջինս երկար ժամանակ որպես պատանդ պահվում էր Նադիրի հաջորդ Ադիլ շահի և հետո Քարիմ խանի մոտ: Ադիլ շահի հրամանով վեց տարեկան հասակում նա ներքինացվել էր: Քարիմ խանի մահից հետո Աղա Մուհամադը Շիրազից փախչում է Մազանդարան և իրեն անկախ հայտարարում: Շուտով նա գրավում է Աստարադաղը, Գիլանը և իր ուժերը կենտրոնացնում Ջենդերի դեմ: 1785 թվականին նա գրավում է Թեհրանը, Ղումը, Քաշանը և Սպահանը⁴⁷: 90-ական թվականների սկզբին Աղա Մուհամադ խանը նվաճում է Շիրազը, Թավրիզը, իսկ հետո՝ Քիրմանը: 1794 թվականին Աղա Մուհամադ խանը իրեն շահ է հռչակում, որից հետո եռանդուն պերժուկություն է ծավալում իրանի տիրապետությունը Արևելյան Հայաստանի, Քարթլ-Կախեթի և Ադրբեջանի վրա վերահաստատելու համար:

1795 թվականի մայիսի 7-ին Կովկասյան զորքերի հրամանատար գեներալ Ի. Վ. Գուգուլիշը Գեորգիևսկից Նկատերինա II կայսրուհուն հայտնում է, որ Աղա Մուհամադ շահը ծրագրել է երկու ուղղությամբ հարձակում գործել Անդրկովկասի վրա, գրավել խանությունները, իսկ հետո արշավել Վրաստանի վրա⁴⁸: Նա գրում է, որ ինքը մի շարք նախազգուշական միջոցներ է ձեռք առել, խորհուրդ է տվել Հերակլին միավորվել հարևան խաների հետ՝ Աղա Մուհամադին հակահարված տալու համար:

Քննելով Գուգուլիշի այս զեկուցագիրը, պետական խորհուրդը մայիսի 22-ին հալանություն է տալիս նրա միջոցառումներին և հայտնում, որ ամեն կերպ պետք է աջակցել Հերակլին ու խաներին, միաժամանակ ցուցմունք է տրվում խուսափել ընդհարումներից և աշխատել բարեկամական հարաբերություններ հաստատել Աղա Մուհամադ շահի հետ:

Պարսից արշավանքի վտանգը հայոց կաթողիկոսին ևս ստիպում է նախազգուշական միջոցների դիմել: Նա եկեղեցական թանկարժեք սպասները ուղարկում է Կարս ու Թիֆլիս՝ ի պահպանություն: Այնուհետև, տեղեկանալով, որ Հերակլ թագավորը պատրաստություններ է տեսնում թշնամուն դիմադրելու համար, կարգադրում է վանքի միջոցներից 100 թուման ուղարկել նրան⁴⁹: Որոշ ժամանակ անց, Հերակլի դեպի Ղազախ շարժվելու լուրն առնելուց հետո, կաթողիկոսը կարգադրում է զինվորական ծախսերի համար տալ նրան մի պատկառելի դրամազուլու⁵⁰: Այս փաստերը վկայում են այն մեծ հույսերի մասին, որ ուներ հայոց կաթողիկոսը Հերակլի նկատմամբ՝ Աղա Մուհամադ շահի արշավանքի նախօրին:

Երևանի խանը ևս պատրաստություններ է տեսնում: Հարություն Արարատյանը, որն այն ժամանակ դառնում էր Երևանում, պատմում է, որ խանը Աղա Մուհամադ շահից պաշտպանվելու համար յոթ տարվա պաշար է հավաքում և Երևանի բերդն է բերում 7000 զինվոր, դրոնցից երեք հազարը հայ⁵¹:

Աղա Մուհամադ շահի արշավանքի պատրաստությունների լուրը մեծ խուճապ և ահաբեկում է առաջացնում Անդրկովկասի բնակչության մեջ: 1795

⁴⁷ Տե՛ս „Жизнеописание Ага-Магомет хана Каджара“, СПб., 1835, էջ 2--3:

⁴⁸ Տե՛ս В. Н. Левиатов, Очерки из истории Азербайджана в XVIII в., Баку, 1948, էջ 164:

⁴⁹ Տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր № 4481, էջ 339ր:

⁵⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 340ա:

⁵¹ Տե՛ս „Жизнь Артемия Арапатского, уроженца селения Вагаршапат, близ горы Арарат“, т. II, СПб., 1813, էջ 11:

թվականի կեսերին Երևանից, Ղարաբաղից, Նախիջևանից ու այլ վայրերից քրիստոնյա և մահմեդական բնակչության մեծ խմբեր սկսում են հեռանալ դեպի Վրաստան: Գաղթականները, որոնք շարժվում էին զլխավորապես Կուրի հովտով, սպառում են իրենց սննդամթերքը: Սովը և համաճարակները հնձում էին նրանց շարքերը, իսկ կենդանի մնացածներին տեղական ֆեոդալները ստրկացնում էին⁵²:

Ազա Մուհամադ շահը 1795 թվականի հունիսի վերջերին 50000 զորքի զլուխ անցած, անցնում է Արաքսը և ներխուժում Անդրկովկաս: Նա զորքը բաժանում է երեք մասի, մի մասը իր երեք եղբայրների Ալիկուլի և Ջաֆարկուլի խաների հրամանատարությամբ ուղարկում է Երևանի վրա, մյուս մասը՝ Մուղանի գաշտը՝ Շամախին և Նուխին նվաճելու համար, իսկ ինքը, հիմնական մասի զլուխն անցած, շարժվում է դեպի Շուշի և կանգ առնում յոթ վերստ հեռավորության վրա:

Խառնություններն իրեն հպատակեցնելուց հետո, շահը որոշել էր հարձակվել Վրաստանի վրա, ուստի Հերակլ II-ը նորանոր զիմումներ է անում ռուսական հրամանատարությանը՝ խնդրելով օգնել իրեն: Բայց այդ օգնությունն ուշանում էր: Պետք է տեսել, որ ռուսական սահմանապահային իշխանությունը՝ հանձին գններալ Ի. Վ. Գուգովիչի, պատշաճ նախաձեռնություն չցուցաբերեց: Գուգովիչը երկարատև զրազրություն սկսեց Պետերբուրգի հետ, սպասելով կարգադրությունների: Վրաստանին ռազմական օգնություն ցույց տալու մասին սեպտեմբերի 4-ի հրամանը Պետերբուրգից Գուգովիչին հասավ հոկտեմբերի 1-ին միայն⁵³:

Վրաստանը մենակ էր մնում ահեղ թշնամու գրմաց և Հերակլը գաշտուկիցներ էր սրտնում: Նրան օգնության է շտապում Իմերեթիայի Սուլտան թագավորը իր 3000-անոց զորքով: Հերակլը բանակցությունների մեջ է մտնում Երևանի խանի հետ: Վերջինս Հերակլից օգնություն ստանալու տեղեկություններ, սակայն Վրաց թագավորն ի վիճակի չէր օգնություն ցույց տալու Երևանի խանին և նա միայն իր ուժերով է մնում Ալիկուլի և Ջաֆարկուլի խաների 20000-անոց զորքի գեմ⁵⁴, որը հուլիսի վերջերին մոտենում է Երևանին⁵⁵: Մուհամադ խանը տեղահան էր արել Երևան քաղաքի և շրջակայքի բնակչությանը, նրանց հետ փակվել բերդում ու պատրաստվել երկարատև պաշարման:

Երևանի պաշարումը տևում է մեկ ամսից ավելի (35 օր), աչդ ընթացքում Արարատյան երկիրը ենթարկվում է մեծ ավերածությունների: Վարդան Օձնեցին պատմում է. «Իսկ Ալիկուլի խան սարգար, չեա բազում անգամ յորդորելոյ զխանն Երևանայ գալ ի հնազանդութիւն շահին և ընդզիմանալոյ նորա, գաշրացեալ յոյժ, պատերազմեցաւ ընդ բերդականացն Երևանայ չաւուրս ինչ և անդէն սփռեալ զղօրս իւր յԱյրարատ գաւառ ասպատակեաց զամենայն երկիրն Գառնոյ առ Հրազդան գետով, քանդեալ աւերեաց զշինուածս տանց և հուր արկեալ աշրեաց զամենայն արմտիս երկրիս նոցա, զոր յայնժամ հնձեալ զիղեալ էին»⁵⁶:

⁵² Տե՛ս նույն տեղում:

⁵³ Տե՛ս «Очерки истории СССР, М., 1956, էջ 734—735:

⁵⁴ Տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր № 4331, էջ 79ր:

⁵⁵ Տե՛ս «Յիշատակարան աղգային արդեան պատմութեան համար», «Վոռնիկ Հայոց աշխարհին», 1862, № 4, էջ 284:

⁵⁶ Մատենադարան, ձեռագիր № 4331, էջ 85ա—85ր:

Պաշտոնավարող երեւոյցները, այնուամենայնիւ, հույս ունենին, որ Հերակլը օգնութեան կգա իրենց: Նրանք համառօտեան զիմադրում էին և շատ վնասներ պատճառում իշխանուն: Սակեղծված զժպարութեանների մասին Ալիկուլի և Զաֆարկուլի խաները նամակով հայտնում են շահին: Նրանք գրում են, որ լուր է տարածվել Հերակլի գալու մասին և Երևանի Մուհամադ խանը շարունակ ձգձգում է շահի պահանջները կատարել: Պատասխան նամակով շահը կարգադրում է, որ Երևանը պաշարած զորքերը մնան իրենց տեղում և եթե Հերակլը գա, ապա աշխատեն ամրանալ որեւէ տեղում, մինչև որ ինքը օգնութեան կհասնի նրանց⁵⁷:

Աղա Մուհամադ շահը չի կարողանում հաղթահարել Շուշիի պաշտպանների զիմադրութեանը, որոնք հաճախ դուրս էին գալիս ամրոցից և հարձակումներ կատարում պարսից զորքերի վրա: Քիչ նեղութեան չէին կրում շահի զորքերը նաև այն 12 հազար հայ ընտանիքներից, որոնք ամրացել էին Շուշին շրջապատող կիրճերի մեջ և շարունակ թիկունքից հարվածում էին պաշարողներին⁵⁸: 33 օր Շուշին պաշարելուց հետո շահը չի կարողանում գրավել այն և հրաման է արձակում ավերել շրջակայքը: Երևանի պաշարողներին շահը հայտնում է, որ ինքը մտադիր է ձմեռել Շուշիի մոտ, սակայն մինչ այդ 20 հազար զորքով արշավելու է Վրաստան: Նա հրամայում է Զաֆարկուլի խանին՝ Երևանի մոտ թողնել չորս հազար զորք և մնացածով պատրաստվել իր մոտ գալու: Իսկ եթե Երևանի խանը հնազանդվի և պատանդներ հանձնի, այդ դեպքում թողնել Երևանի պաշարումը⁵⁹:

Երևանի դրութեանն այդ ժամանակ չափազանց ծանր էր: Զրկված արտաքին որեւէ օգնութեանից, Մուհամադ խանը երկյուղ էր կրում, որ ի վերջո շահը կարող է բոլոր ուժերը կենտրոնացնել Երևանի վրա և այն ժամանակ ոչ ոք չէր կարող երաշխավորել ոչ միայն քաղաքի բնակչության, այլև բերդում փակված մեծամեծների կյանքի համար: Ուստի խանը նախամեծար է համարում շահին հպատակութեան հայտնելը հետագա անհույս զիմադրութեանից⁶⁰: Հաշտութեանը կնքվում է 1795 թվականի օգոստոսի վերջերին: Մուհամադ խանը պարտավորվում է Աղա Մուհամադ շահին հարկեր վճարել, պահանջի դեպքում զորքով և զենքով օգնել նրան: Որպես երաշխիք վասսալական այս պարտավորութեանների կատարման, նա պատանդ է տալիս կնոջը և նորածին որդուն⁶¹:

Երևանը պաշարած Ալիկուլի խանը մեկնում է Գանձակ և միանում շահին. սկսվում է Աղա Մուհամադ շահի արշավանքը դեպի Վրաստան: Վրացական զորքերը վճռական ճակատամարտում պարտութեան են կրում, և սեպտեմբերի 12-ին ընկնում է Թիֆլիսը: Քաղաքի բնակիչների մի մասը սրի է քաշվում, իսկ մնացածները տարվում են դերի: Քաղաքի փողոցները ներկվում են հազարավոր զոհերի արյունով:

Սկզբնաղբյուրները ցույց են տալիս, որ վրաց մայրաքաղաքի պաշտպանութեանը ակտիվորեն մասնակցել են նաև քաղաքի հայ բնակիչները: Պահպանվել են նրանցից մի քանիսի անունները՝ հրետանու «պրեմիեր-մայոր»

⁵⁷ Տե՛ս «Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся до Грузии», т. II, вып. II, СПб., 1902, էջ 93:

⁵⁸ Ան, Հայոց պատմություն, հատ. 3, էջ 879:

⁵⁹ Н. Дубровин, История войны..., т. III, СПб., 1886, էջ 34—35:

⁶⁰ Տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր № 4331, էջ 85ր:

⁶¹ Տե՛ս նույն տեղում:

Գարրիելի, Բրարիոնի, որոնք հերոսաբար զոհվել են կռիվների ընթացքում⁶²։ Ըստ ավանդության այդ ժամանակ նվաճողների ձեռքով նահատակվել է նաև մեծ բանաստեղծ Սայաթ-Նովան։

Յոթ օր քաղաքը թալանելուց, ավերելուց, հրկիզելուց և բնակչությանը կոտորելուց հետո, շահի զորքերը՝ հարուստ ավարով և հազարավոր դերիններով ծանրաբեռնված, շարժվում են դեպի Գանձակ, իսկ հետո՝ Մուղանի դաշտ և բանակ դնում այնտեղ։

Հարկ է նշել, որ գերիների մեջ բավականին մեծ թիվ են կազմել հայերը⁶³։

Աղա Մուհամադ շահի այս արշավանքը մի սոսկալի դժբախտություն էր անդրկովկասյան ժողովուրդների՝ հայերի, վրացիների ու ադրբեջանցիների կյանքում։ Առանց այդ էլ ներքին կռիվներից բայթալված բնակչությունը կրեց ավելի ահավոր և կործանիչ մի հարված։ Նրանցից տասնյակ հազարավորներ սպանվեցին կամ գերի տարվելով վաճառվեցին հեռավոր երկրներում։ Այդ դժբախտություններին հաջորդեցին սովն ու համաճարակները։

Աղա Մուհամադ շահի 1795 թվականի արշավանքը Երևանի խանության համար ունեցավ այն հետևանքը, որ նա դուրս եկավ արևելավրացական թագավորության վասալությունից և կրկին դարձավ պարսից պետության սահմանամերձ կուսակալություններից մեկը։

5. ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋ ԽԱՂԱՑՈՒՄԸ

Աղա Մուհամադ շահի արշավանքը խիստ թուլացրել էր Ռուսաստանի հեղինակությունը Անդրկովկասում և պայմաններ ստեղծել Իրանի կենտրոնական իշխանության ամրապնդման համար, ուստի ռուսական կառավարությունը 1795 թվականի հոկտեմբեր ամսից սկսում է շահի դեմ արշավելու պատրաստություն անհեղինակ։

1795 թվականի հոկտեմբերի 18-ին Պետական խորհուրդը գեներալ Գուդովիչին կարգադրում է ամեն բան անել Վրաստանը և Ռուսաստանին հավատարիմ խանությունները Աղա Մուհամադ շահի հարձակումներից ազատելու համար։ Պետական խորհրդի որոշման մեջ Արարատյան երկրի մասին ասված էր, թե նպատակահարմար չէ այնտեղ զորք ուղարկել, որովհետև Երևանի խանը Վրաստանից կախյալ է եղել և շատ հնարավոր է, որ Անդրկովկասում ռուսական զորքերի հայտնվելուց հետո, Երևանը կամավորապես կենթարկվի վրաց թագավորին։ Բացի դրանից, զորքեր չուղարկելով այնտեղ, կարելի էր խուսափել թուրքերի հետ հնարավոր բախումներից⁶⁴։

Սակայն Պետական խորհուրդը սխալվում էր կարծելով, թե երբ ռուսները հայտնվեն Անդրկովկասում, Երևանը նորից կենթարկվի Վրաստանին։ Բանն այն է, որ Իրանի կենտրոնական իշխանության տիրապետությունը Երևանի վրա բավական ամրապնդվել էր։ Շահը իր մարդկանցից մեկին՝ Թավաքյալի խանին, 400 զինվորներով բերդապահ էր կարգել Երևանում⁶⁵, և դրանով խիստ

⁶² Տե՛ս «Դիւան Հայոց պատմութեան», գիրք Ժ, էջ 367։

⁶³ Տե՛ս Վ. Ս. Նալբանդյան, Թրիլիսին հայ մատենագրության մեջ (սկզբից մինչև XVIII դարի վերջը), Երևան, 1958, էջ 164։

⁶⁴ Տե՛ս Ի. Дубровин, История войны..., т. III, էջ 67։

⁶⁵ Տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր № 4331, էջ 89ր։

հսկողություն սահմանել Մուհամադ խանի վրա: Ուստի, անկախ այն բանից, որ խանի համար Վրաստանի գերիշխանությունը գերադասելի էր Աղա Մուհամադ շահի տիրապետությունից, նա ի վիճակի չէր առանց դրսի օգնության որևէ բայլ կատարելու:

Ռուսաց կառավարության որոշմամբ 1795 թվականի գեկտեմբերին Թիֆլիս է ժամանում 2000 հոգուց բաղկացած ռուսական մի ջոկատ՝ Վրաստանը Աղա Մուհամադ շահի նոր ոտնձգություններից պաշտպանելու համար:

Ռուսական հրամանատարությունը որոշել էր արշավանքը սկսել 1796 թ. վաղ գարնանը: Ռազմական զործողությունները ծավալվելու էին երկու կողմից՝ Կասպիականի ափից և Վրաստանից: Կոմս Զուբովի զորքերը Կասպից ծովի ափերով շարժվելու էին պեպի հարավ և Բաքվում միանալու էին նավատորմի հետ: Իսկ Վրաստանում եղած զորքերը, որ երկու գումարտակից դառնալու էին կորպուս, պետք է գնային Ղարաբաղ, վերականգնեին հայ մելիքների իշխանությունները, օգնեին շահի տիրապետությունից ազատվել ձգտող ազրեջանական խաներին, որից հետո գալու էին Կուրի ու Արաքսի միացման վայրը և այնտեղից կապ էին հաստատելու Վ. Զուբովի զորքերի հետ⁶⁶:

Աշնանը ռուսական զորքերը շարժվելու էին դեպի հարավ՝ «Աղա Մուհամադ խանի իշխանությունը և ուժը ոչնչացնելու համար», իսկ նավատորմը դեսանտ էր հանելու Գիլանում՝ շահի եղբայր Մուրթազալուլին այնտեղ խան դարձնելու համար (վերջինս գտնվում էր Ռուսաստանում և վայելում ռուսաց կառավարության վստահությունը)⁶⁷:

Մինչ Ռուսաստանում արշավանքի պատրաստություններ էին տեսնում, Անդրկովկասում սկսվում են նոր կռիվներ: 1796 թ. գարնանը Աղա Մուհամադ շահին լուր է հասնում, որ խորասանում իր դեմ խռովություններ են սկսվել, մարտ ամսի կեսերին նա թողնում է Մուղանի դաշտը և գնում խորասան: Օգտնվելով շահի բացակայությունից, Ղարաբաղի Իբրահիմ խանը որոշում է վրեժխնդիր լինել Գանձակի Ջավադ խանից, որը 1795 թ. արշավանքի ժամանակ օգնել էր Աղա Մուհամադ շահին: Իբրահիմին է միանում նաև Ումմա խանը և նրանց զորքերը պաշարում են Գանձակը: Գանձակի վրա է արշավում նաև Հերակլ II-ի 3000-անոց զորքը՝ արքայազն Ալեքսանդրի հրամանատարությամբ, քայց պարենի պակասի պատճառով վրաց զորքը ցրվում է: Մայիս ամսին Գանձակի տակ մնում են ընդամենը հարյուր վրացական զինվորներ⁶⁸:

Գանձակի պաշտպանները ծանր պայմաններում էին: Նրանց շարքերը նոսրացնում էին սովն ու վարակիչ հիվանդությունները: Շուտով Իբրահիմ և Ումմա խաները լուր են ստանում, որ Հերակլը 7000-անոց զորքով գալիս է Գանձակի վրա: Զկամենալով հաղթության պտուղները կիսել նրա հետ, նրանք շտապ հաշտություն են կնքում Ջավադ խանի հետ և ռազմատուգանք վերցնելով, հեռանում այնտեղից⁶⁹:

Երբ Գանձակը պաշարված էր, իր դաշնակցին օգնելու համար Աղա Մուհամադ շահը կարգադրում է Երևանի և Նախիջևանի խաներին օգնության հասնել Ջավադ խանին: Խաները չկամենալով պատերազմել, շատ դանդաղ են պատ-

⁶⁶ Տե՛ս II. Дубровин, История войны..., т. III, էջ 80:

⁶⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 81—82:

⁶⁸ Տե՛ս „Грамоты...“, т. II, вып. II, էջ 152:

⁶⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

րաստություններ տեսնում և ճանապարհ են ընկնում այն ժամանակ միայն, երբ Զավադ խանն արդեն պատանդներ և սպառնալուսներ էր տվել պաշարողներին⁷⁰:

1796 թվականի դարնանը կոմս Վ. Ա. Զուբովը ժամանում է Ղզլար, այնտեղ է գալիս նաև Հ. Արզուբյանը, որը հրավիրված էր արշավանքի ժամանակ ուղեկցելու կոմսին: Հ. Արզուբյանը Անդրկովկասի չեքարերյալ բավականին տեղեկություններ է տալիս նրան և բացի այդ, զբաղվելով զենուցադիր է ներկայացնում, որով խնդրում է օգնություն ցույց տալ հայ ժողովրդին:

1796 թվականի ապրիլի 18-ին ուստական զորքերը Ղզլարից շարժվում են դեպի հարավ: Մայիսի 10-ին գրավում են Դերբենդը: Հ. Արզուբյանը տեղի հայերին և Անդրկովկասի հայ բնակչությանը հորդորում էր ամեն կերպ օգնություն ցույց տալ ուստական զորքերին⁷¹: Շուտով ուսաներին են հանձնվում նաև Ղուբան ու Բաքուն: Հերթը հասնում է Գանձակին: Ռուսական զորքերի այս հաջողությունները պայմանավորված էր նաև այդ վայրերի հայ և ադրբեջանցի աշխատավորների մեծ աջակցությամբ: Հայանի է, որ Դերբենդը ուսաներին հանձնվեց քաղաքային բնակչության ճնշմամբ և որ Բաքվի բնակիչները ուրախությամբ ընդունեցին Վ. Զուբովի կոչը և կամավորապես քաղաքի դռները բաց արեցին նրա զորքերի առջև:

Ուշագրավ է, որ կոմս Զուբովի արշավանքի ժամանակ Հ. Արզուբյանը նամակագրական կապ է ունեցել մեծ զորավար Ա. Վ. Սուվորովի հետ և արշավանքի մասին տեղեկություններ հաղորդել նրան⁷²:

1796 թվականի աշնանը կոմս Վ. Զուբովը համալրում է ստանում և հոկտեմբեր ամսին մի զորաջոկատ՝ գեներալ Ս. Մ. Ռիմսկի-Կորսակովի հրամանատարությամբ ուղարկում Գանձակի վրա, դեպի ուր պիտի շարժվեին նաև Թիֆլիսում եղած ուստական զորքերը: Քաղաքը գրավելուց հետո նրանք պետք է միանային և ուղևորվեին Քուռ և Արաքս գետերի խառնվելու վայրը, որտեղ նրանց էր սպասելու Վ. Զուբովը՝ զորքերի հիմնական մասով:

Գեներալ Ռիմսկի-Կորսակովի զորամասը արշավանքի ընթացքում մեծ դժվարությունների է հանդիպում և եթե նրան չօգնեք տեղական հայ բնակչությունը, ժամանակին չէր կարող տեղ հասնել: Հայ գյուղացիները, որոնք այդ արշավանքի հետ էին կապում մահմեդական տիրապետությունից իրենց ազատագրումը, Հ. Արզուբյանի կոչով օգնության են հասնում ուսաներին՝ պարեն մատակարարում և իրենց սալերով տեղափոխում պինամթերքը⁷³:

Դեկտեմբերի 13-ին Գանձակի Զավադ խանը քաղաքը հանձնում է ուսաներին: Սակայն շուտով սուրհանդակներ են գալիս Ռուսաստանից և ուստական զնդիրին ետ դառնալու հրաման բերում: 1796 թվականի նոյեմբերի 6-ին մահացել էր Եկատերինա II-ը և նոր կայսր Պավել I-ը, կամենալով իր ուշադրությունը նվիրել եվրոպական զործերին, չէր ցանկանում շարունակել այդ արշավանքը:

Ռուսական զորքերի հեռանալը ծանր հարված էր անդրկովկասյան ժողովուրդների և մասնավորապես հայերի համար: Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսը

⁷⁰ Տե՛ս Լեո, Հայոց պատմություն, հատ. 3, էջ 885:

⁷¹ Տե՛ս ЦГБИА, РУА, д. № 280, էջ 3—4:

⁷² Տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր № 2951, էջ 104ր:

⁷³ Տե՛ս Լեո, Հայոց պատմություն, հատ. 3, էջ 894:

այդ օրերին Շ. Շահամիրյանին գրել է. «Առ տարաբախտութեան մերոյ՝ օրհասին մահու ժամանեալ յիշեցելոյ մեծի կայսերունստ, խափանեցաւ զործն օգտակարագոյն աշխարհի, ըստ որում հարազատն նորին նորապսակ յաջորդն դարձ առնել ետ զօրացն՝ զամենայն, ընդ ձեռամբ արկեալսն թողլով հնոց տիրողացն աւերչաց»⁷⁴:

Կաթողիկոսը փրկություն հուսաւով ռուսներէջ, այնուամենայնիւ, չէր մոռացել Իրանի գահակալի հարձակման վտանգը և նախազգուշական միջոցներ էր ձեռք առել: Նա ռուսների Գանձակում եղած ժամանակ, շահի վեզիր Հաջի Իբրահիմ խանի խորհրդով, Դավիթ և Հովհաննես վարդապետներին թանկարժէք նվերներով ուղարկում է շահի մոտ, հայտնում նրան իր հպատակութիւնը⁷⁵:

1796-ը ծանր տարի էր ողջ Անդրկովկասի համար: Աղա Մուհամադ շահի արշավանքի հետևանքները ծայրահեղ թշվառութեան հասցրին ժողովրդին: Հատկապէս դժվարին էր Ղարաբաղի, Սյունիքի ու Գանձակի բնակիչների վիճակը: Անողորմ սովը հնձում էր մարդկանց, ստիպում հեռանալ հայրենի վայրերից: Այդ ծանր դրութեան սրտաճմլիկ նկարագրութիւնն է թողել Վարդան Օձնեցին. «Եւ ի սոյն 1796 ամի սկիզբն եղև սաստիկ սովոյ աշխարհին Աղուանից, Արցախայ, Սիւնեաց և Գանձակայ, քանզի ասպատակ զօրաց Մուհամադ շահի այրեալ էին՝ զարմտիս երկրին, և զնորաբոյս արտորայս կերակուր արարեալ երիվարաց իւրեանց, և զայլս սմբակակոխ սպառեալ: Այնքան սաստկացաւ սովն ի յիշեալ տեղիս մինչև պակասեալ սուրբ անասնոց, ուսէին զանսուրբ կենդանիս, և բազումք վաճառէին ի պէտս հացի զգաւակունս իւրեանց, ալլք կթուցեալք և նուաղեալք ի սովոյ քայլափոխել ոչ կարէին, այլ անկեալ ի ճանապարհի զողիս փչէին, և շատք ի հեռաւորս գաղթէին, վասն այնորիկ ցիրուցան եղին ամենայն բնակիչք աշխարհին այնմիկ, բազումք ի հայոց և սակաւք ի տաճկաց անցին ի Վրաստան, ի Սօմխէթ, յԵրևան, ի Կարս և յաշխարհն Սարմատացոց՝ ի Մօղղօք և ի Ղզլար»⁷⁶:

Հեղինակի այս տողերը միանգամայն ճշմարտապատում են, նա հետագայում անձամբ տեսել է այդ գաղթականներից ոմանց և լսել նրանց պատմութիւնը:

2. Արդությանը Թիֆլիսից գրում է, թե բնակչութիւնը տառապում է սովից, և որ մարդիկ մի կտոր հացի համար վաճառում են իրենց զովակներին, հավատաւորիս լինում⁷⁷:

Ծանր էր նաև Արարատյան երկրի վիճակը: Այստեղ ևս զգացվում էր պարենի պակասը: Բացի դրանից, բնակչութիւնը նեղվում էր արտասովոր ձմռան խիստ ցրտերից: Երևանի Ալիկուլի խանը նոր հարկեր ու պարտավորութիւններ է դնում բնակչութեան վրա: Ի լրումն այս ամենի, նա հրաման է արձակում Արարատյան երկրից իրեն համար հայ օրիորդներ հավաքել: Իմանալով այս մասին, Ղուկաս կաթողիկոսը կարգադրում է Տ տարեկանից վեր բոլոր աղջիկներին ամուսնացնել, և երբ խանի ծառայողները կամենում են.

⁷⁴ «Դիւան», գիրք Ա—Բ, էջ 30—31:

⁷⁵ ՏԵ՛ս նույն տեղում, էջ 31:

⁷⁶ Մատենադարան, ձեռագիր № 4331, էջ 91բ—92ա:

⁷⁷ ՏԵ՛ս Մատենադարան, ձեռագիր № 2951, էջ 121բ:

իրագործել նրա հրամանը՝ Երևանի խանության մեջ հարեմ տանելու օրիորդ տղևա չէր մնացել⁷⁸:

Աղա Մուհամադ շահը այս ժամանակ մեծ պատրաստություն է տեսնում Անդրկովկասի վրա կրկին հարձակվելու համար: Այդ նպատակով նա զենք և զորք է պահանջում Երևանի խանից: Ղուկաս Կարենցին 1797 թ. փետրվարի 14-ին գրել է. «Շահն ի մեծի պատրաստութեան է, ոյր սակս և աչմմ կրկին 2 (6) թնդանօթս և Դ (4) ղօմբարայս և Ռ (1000) զնդակս է խնդրեալ տանիլ ի Դավրէժ, ուր և ինքն ի զարնանամտին իւրեանց գաւոց է ճակատիլ ընդ յարուցելոցն: Խնդրեալ է և զխանն մեր Ռ (1000) հեծելովքն երկրիս: Առ որս եթէ յորպիսի տառապանս կան բնակիչքն երկրիս, խոհեմութեամբդ կարես իմանալ»⁷⁹:

Մուհամադ խանը, որ 1797 թ. հունվարին ոմն Մատթեոսի ձեռքով խնդրանք էր ուղարկել կոմս Զուբովին՝ իրեն օգնելու համար և մերժում ստացել, նորից փորձ է կատարում սուսներից օգնություն ստանալու: Նա 25 հոգու ուղեկցությամբ Գևորգ Խուբովին ուղարկում է Թիֆլիս՝ Հ. Արզումանի մոտ և խնդրում, որպեսզի վերջինս համուղի Հերակլ Թադավորին ու զեներալ Ռիմսկի-Կորսակովին պաշտպանելու իր երկիրը Աղա Մուհամադ շահից: Նմանօրինակ խընդրանքով նախիջևանցի Մակար Մելիքովի միջոցով սուսներին էր դիմել նաև նախիջևանի Քյալբալի խանը⁸⁰:

Քանի որ ուստական զորքերը Անդրկովկասից հնոանալու հրաման էին ստացել, իսկ Հերակլը շատ թույլ էր, խաների խնդրանքը նորից մերժվում է: Գ. Խուբովը այս մասին անմիջապես հաշտնում է խանին: Շատ շանցած Երևանի և Նախիջևանի խաները հարկադրված մեծարժեք նվերներով ներկայանում են շահին, որը նրանց մեղադրում է դավաճանություն մեջ և պատժի ենթարկում: Խուբովը գրում է, թե նա սպանել կտար Երևանի խանին, եթե նրա մեծամեծներից մի քանիսը գթություն չխնդրեին: Նա կուրացնում է Քյալբալի խանին, իսկ Երևանի խանին բանտարկում է⁸¹:

Ալիկովի խանը մի մեծ գումար է պահանջում կաթողիկոսից: Վերջինս գնում է Երևան, 38 օր մնում է այնտեղ, աշխատելով գոնե մի քիչ պակասեցնել գումարը, բայց չի հաջողվում և պարտամահաբակ տալով ետ է վերադառնում:

Արարատյան երկիրը դարձյալ շատ ծանր վիճակում էր: Ղուկաս Կարենցին 1797 թվականի մայիսի 5-ին գրել է. «Իսկ կացութիւն երկրիս յանցեալն և նարգենիս ի զանազան հարկապահանջութեանց և ի պէս-պէս ծանր դորձառնութեանց՝ ի սաստիկ սղութենէ հացի և ամենայն պիտոյից, ի յետին դառնութիւն. չքաւորութեան ժամանել՝ յողիս են ապաստան և կասկածանօք ապառնի վտանգից թախծիմբ առ հասարակ»⁸²:

Այս պայմաններում էր Արարատյան երկիրը, երբ Աղա Մուհամադ շահը, օգտվելով ուստական զորքերի հնոանալուց, 1797 թվականի դարնանը նոր արշավանք սկսեց դեպի անդրկովկասյան երկրները: Նախօրոք մի նամակ

⁷⁸ Տե՛ս Մ. Մանեանց, Պատմութիւն կաթողիկոսաց էջմիածնի ի Սիմէօնէ ցՅօվհաննէս, Մոսկուա, 1876, էջ 9:

⁷⁹ Մատենադարան, ձեռագիր № 4501, էջ 407ա:

⁸⁰ Տե՛ս Է. Խյոօօ, Описание достопамятных происшествий в Армении, էջ 9—10:

⁸¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 10—11:

⁸² Մատենադարան, ձեռագիր № 2922, էջ 33ա:

ուղարկելով Հերակլ II-ին, որով պահանջում էր հնազանդվել իրեն, շահր հուղաֆիրինի կամուրջով անցնում է Արաքսը և շարժվում դեպի Շուշի:

Իբրահիմ խանը այլևս հնարավորություն չունի դիմադրելու, ուստի մի քանի բեկերի հետ միասին փախչում է Դաղստան, ճանապարհին՝ Քարթլար գետի մոտ պարտության մատնելով իր հունից շահի ուղարկած 2000 հեծյալներին:

Աղսա Բուհամադ շահի յուրքերը գրավում են Շուշին և հաստատվելով այնտեղ անարգել սկսում են կողոպտել ու ավերել Ղարաբաղը: Երկար կռիվների և վիճակի, եթե 1797 թվականի մայիսի կեսերին իր պալատականների ձեռքով չսպանվեր շահը: Իրանից հետո պարսից զորքը խառնիճապահ խմբերով հեռանում է դեպի Իրան, ուր պայքար էր սկսվել իշխանության համար:

Տեղեկանալով շահի սպանության մասին, Ղուկաս Կարնեցին հնարավորություն է ստանում շնորհավորելու Պավել I-ի կայսր դառնալը⁸³:

1797 թվականի հուլիսի 20-ին գրած իր նամակում Ղ. Կարնեցի կաթողիկոսը նկարագրում է հայերի ծանր վիճակը, հայտնում, որ նրանցից շատերը սրի են քաշվել, ոմանք գերի են տարվել, իսկ մնացածները դառն աղքատության մեջ են: Քանի որ իրենց տիրուղներն իրենց թշնամիներն են, ուստի և հայերը արժանի չեն համարում նրանց համար աղոթել. հայկական պետականության անկումից հետո եկեղեցին ժամերգություն է կատարում միայն ի պատիվ քրիստոնյա թագավորների և իշխողների: Բայց հայերը առավել ևս պարտական են աղոթել ռուսական թագավորների համար, որոնք միշտ բոլորմած և խնամածու են եղել իրենց նկատմամբ: Պետրոսի ժամանակներից սկսած մինչև Նկատերինա II-ը հայերը ռուսների կողմից «գտնալ են զառտադեղ շնորհան մարդասիրության և զապահովության կենաց իւրեանց»: Եվ այժմ շնորհավորելով Պավել I-ի գահակալությունը, կաթողիկոսը խնդրում է հովանավորության տակ առնել հայ ժողովրդին և Ռուսաստանում բնակություն հաստատած հայերի նկատմամբ ճանաչել էջմիածնի հոգևոր իշխանությունը:

Կայսրը բավարարում է կաթողիկոսի խնդրանքը: 1798 թ. փետրվարի 26-ի կայսերական հրովարտելով ասված էր, որ Պավել I-ը իր նախորդների՝ Պետրոս I-ի, Նկատերինա I-ի և Նկատերինա II-ի նման հայոց կաթողիկոսին, հայ մելիքներին, յուզբաշխներին ու կառավարիչներին, այլև «ողջ հայ ազնիվ ժողովրդին» և առանձնապես ռուսական կայսրության սահմաններում բնակվող հայերին, վերցնում է իր կայսերական սղորմածության ու պաշտպանության ներքո և ճանաչում է կաթողիկոսի հոգևոր ու եկեղեցական իշխանությունը Ռուսաստանում հաստատված հայ ազգաբնակչության նկատմամբ⁸⁴:

Արարատյան դաշտի բնակչությունն այս ժամանակ կրկին զժվարին վիճակում էր: Շահի սպանությունից հետո պարսկական մի քոկատ Շուշիից դալիս է Երևան՝ Ալիկուլի խանի մոտ, որն իր եղբոր սպանության լուրն առնելուց հետո փախվել էր Երևանի բերդում: Ստանալով այդ համալրումը, խանը, Ղուկաս Կարնեցու խոսքերով «Ոգի առնալ և ևս սկսալ զժամանակին ի զործարկանել առ քաղաքացիսն և առ մեզ՝ պահանջմունս առնելով»⁸⁵:

⁸³ Տե՛ս Մատենագարան, ձեռագիր N 2922, էջ 33ր:

⁸⁴ Տե՛ս Մատենագարան, Արխիվային բաժին, Ռուսական ցարերի և Նապոլեոն I-ի հրովարտակները, N 2:

⁸⁵ Մատենագարան, ձեռագիր N 4501, էջ 459ր:

Երևանցիների համբերությունը սպառվել էր. նրանք ղինված դուրս ելե գալիս խանի դեմ և ստիպում նրան հեռանալ քաղաքից: Շատ շանցած նախիջևանից բերված զորքի օգնությամբ Երևանում հաստատվում է Մակվի սուլթանի որդի Հասան խանը: Վերջինս Երևանում իշխում է ընդամենը մեկ ամիս և այդ ընթացքում նորանոր հարկեր դնում առանց այդ էլ վերջին աղքատության հասած բնակչության վրա:

Իրանի նորընծա Ֆաթալի շահը, տերության հյուսիսային սահմաններն ամրապնդելու շահերից ելնելով, որոշում է ազատ արձակել Երևանի, Խոյի ու Նախիջևանի խաներին՝ իրենից կախյալ մնալու պայմանով: Շահի տված զորքի ուղեկցությամբ Մուհամադ խանը վերադառնում է Երևան, որտեղից 1797 թ. սեպտեմբերի 15-ին հեռացել էր Հասան խանը:

Քաղաքական հեղհեղուկ պայմանների, անվերջանալի կռիվների հետևանքով տնտեսապես ծայր տատիճանի քայքայված բնակչությանը այդ ժամանակ մի նոր ծանր փորձություն էր սպասում: Երկրում սկսվում է ժանտախտը, որը գնալով սաստկանում է և անգամ ստեղծվում է արտագաղթի վտանգ:

1798 թ. գարնանը սկսվում են ներ կռիվներ: Լուրեր են հասնում, որ Խոյի խանը թշնամացել է շահի հետ և Ուրմիայի ու Նախիջևանի խաների հետ միացած կամենում է արշավել Երևանի վրա: Երկրում սկսվում է մեծ իրարանցում: Թողնելով ամեն ինչ, բնակչությունը հավաքվում է ամրացված վայրերում, սակայն արշավանքը տեղի չի ունենում և մարդիկ վերադառնում են իրենց տները: Մեկ ամիս անց նորից խուճապ է ստեղծվում. «Դարձեալ ալեկոծեցան սաստիկ, քան զառաջինն»,— գրում է Դուկաս կաթողիկոսը⁸⁶: Բայց այս անգամ էլ Զաֆարկուլի խանը չի կարողանում իրագործել արշավանքը, որովհետև նրա ապստամբությունը ճնշելու համար Թավրիզ էր եկել Սուլեյման սարգարը: Զաֆարկուլի կողմնակիցները լքում են նրան, իսկ ինքը փախչում է Թուրքիա: Նրան են հետևում նաև Խոյի հազարավոր բնակիչներ:

1798 թվականի վերջերին Երևանի խանը շահից Երևանում իշխելու ֆեռման է ստանում, որի դիմաց նրանից պահանջվում է 300.000 ոտբլի և պատանդներ: Խանը չի ցանկանում այդքան գումար վճարել և բանակցություններ է սկսում Վրաստանի հետ՝ օգնություն ստանալու համար:

1799 թվականի կեսերին Սուլեյման սարգարը զահաժառանգ Աբբաս Միրզայի հետ գալիս է Սալմաստ՝ Երևանի ու Խոյի վրա արշավելու նպատակով: Երևանի ու Խոյի խաները միավորում են իրենց ուժերը և ընդառաջ գնում զահաժառանգի զորքերին: Ծակատամարտն ավարտվում է վերջիններիս հաղթանակով: Խոյը նվաճվում է: Սուլեյմանը բանակցություններ է սկսում Երևանի խանի հետ և հրավիրում նրան շահի մոտ, բայց խանը հրաժարվում է:

Չնայած ուստական հրամանատարությունը փորձեր էր անում բանակցությունների միջոցով պարսիկներին ետ պահել Անդրկովկասի վրա հարձակվելու մտադրությունից, սակայն Ֆաթալի շահը շարունակում է արշավանքի պատրաստությունները: 1800 թվականի գարնան վերջերին նրա զորքերը Աբբաս Միրզայի ու Սուլեյման սարգարի հրամանատարությամբ դուրս են գալիս Թավրիզից և ուղղվում դեպի Երևան: Այս մասին էջմիածնի միաբանները գրել են. «Վերստին բորբոքեցաւ բոցն պարսկական բռնութեան յայսկոյս: Յորմէ

զարհուրեալ ամենայն բնակիչք երկրիս, իշխօղն ամրացաւ ի դղեակն և այլքն ամենեքեան տարազիր եղեն յալդր և յայլ կողմ»⁸⁷:

Պարսից զորքերը շուտով մտնում են Արարատյան դաշտ և բանակ դնում Արաքսի ափին: Սկսվում են բանակցություններ՝ Երևանը հանձնելու վերաբերյալ: Խանը մերժում է և օգնության խնդրանքով դիմում Վրաստանի ու ռուսաց հրամանատարութեանը: Վրաստանում ռուսական կառավարութեան լիազոր մինիստր Կովալենսկին և Գիորգի XII թագավորը խոստանում են օգնել: Շուտով պարսից թագաժառանգի զորքերը պաշարում են Երևանը: Սակայն նրանք թնդանոթներ չունենին և այնքան էլ հաջողութեամբ չեն դորժում բերդականների դեմ: Ավելին, բերդականները կարողանում են մի քանի անգամ դուրս գալ բերդից և հակահարձակման անցնել:

Այս ընթացքում Աբբաս Միրզան նամակ է ուղարկում Գիորգի XII-ին և պահանջում ենթարկվել իրեն, հակառակ դեպքում սպառնում է հարձակվել Վրաստանի վրա: Իմանալով այդ մասին, Պավել I կայսրը կարգադրում է Վրաստան ուղարկել զորային նոր միավորումներ, որը Աբբաս Միրզային ստիպում է հրաժարվել Վրաստանի վրա հարձակվելու մտքից: Երբ Երևանի խանը պարտավորվում է ռազմատուգանք վճարել, Աբբաս Միրզան վերացնում է Երևանի պաշարումը և 40 օր Արարատյան երկրում մնալուց հետո, իր զորքերով հեռանում է այնտեղից:

Այս նոր արշավանքը ցույց տվեց, որ Իրանը չէր հաշտվել Անդրկովկասը կորցնելու մտքի հետ: Ուշագրավ է Երևանի խանի բռնած դիրքը: Հարձակման վտանգի դեպքում նա օգնության խնդրանքով դիմում էր վրացիներին ու ռուսներին, ձևացնելով, թե ցանկանում է մտնել ռուսական հովանավորութեան տակ: Սակայն իրականում նրա նպատակն էր անկախ լինել թե պարսից շահից, թե ռուսներից ու վրացիներից: Այս էր պատճառը, որ պարսկական վտանգի վերացումից հետո նա ոչ միայն մոռացավ խոստումները, այլև աշխատեց ընդլայնել իր տիրապետության սահմանները՝ շխուսափելով անգամ զինված բնդհարումների մեջ մտնել Վրաստանի հետ: Այսպես, դեռ մեկ ամիս էլ չէր անցել Աբբաս Միրզայի հեռանալուց, երբ նա զորք ուղարկեց Շորագչալ, այն վրացիներից գրավելու համար: Չնայած Գիորգի XII-ը իշխան Յիցիանովի հրամանատարութեամբ 400 զինվոր ուղարկեց Շորագչալ, սակայն խանի զորքը հարձակվեց այդ խմբի վրա, պարտութեան մատնեց նրան, գրավեց և ավերեց Շորագչալի ամրոցը: Շորագչալի շրջանին տիրելուց հետո, խանը մտադիր էր գրավել նաև Փամբակը, որն իրեն էր շնորհել Աղա Մուհամադ շահը: Ի պատասխան դրա ռուսները զորքերը մոտեցրին Երևանի խանութեան սահմաններին, և խանը ստիպված եղավ հրաժարվել Փամբակը գրավելու մտադրությունից:

Այս ընթացքում Վրաստանի դրությունը գնալով ծանրանում էր: Մի կողմից թուրքական ու պարսկական պետութայնների հարձակման վտանգը, ինչպես նաև լեռնականների անընդհատ հարձակումները, մյուս կողմից էլ երկրում իշխող ֆեոդալների և առաջին հերթին թագավորական ընտանիքի անդամների միջև եղած հակասություններն ու անվերջ պայքարը ուժասպառ էին արել երկիրը: Միակ փրկությունը Ռուսաստանին միանալու, ռուսական զենքի պաշտպանութեանն ապավինելու մեջ էր, որը տեղի ունեցավ Գիորգի XII-ի

⁸⁷ Մատենադարան, ձեռագիր N 2922, էջ 73ա:

մահվանից մոտ մեկ տարի հետո: 1801 թ. սեպտեմբերի 12-ին Ալեքսանդր I-ի հրովարտակով վերացվեց վրաց թագավորությունը և Վրաստանը վերջնականապես միացվեց Ռուսաստանին: «Այդ նշանավոր օրվանից,—գրում է վրաց գրող Ի. Ծավճավաձեն,—Վրաստանը հանգստություն ձեռք բերեց: Հավատակից երկրի հովանավորությունը ցրեց վախը թշնամու հանդեպ, որն ուղում էր գրավել Վրաստանը: Տաղնապալից, խոշտանգված երկիրը ազատվեց ավերումից և ջախջախումից, հանգստացավ պատերազմներից և հարձակումներից»⁸⁸:

Պատմական այդ իրադարձությունը ոչ միայն նշանակալից երևույթ էր վրացիների, այլև անդրկովկասյան մյուս ժողովուրդների կյանքում, որովհետև գրանով սկիզբ դրվեց ողջ Անդրկովկասը Ռուսաստանին միացնելու գործին: Ռուսական կառավարության առաջնահերթ խնդիրներից մեկն այժմ նրանի դրավումն էր:

⁸⁸ А.А. Олонекский. Из истории великой дружбы (Очерки из истории грузино-русских взаимоотношений в первой половине XIX столетия), Тбилиси, 1954, էջ 3:

ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ XVI—XVIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

1. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԿԸԶՂԼԲԱՇՆԵՐԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱԿ

Զարարյանների տիրապետության շրջանում Արևելյան Հայաստանում հաստատված հայ ֆեոդալական տների վերջին բեկորները (Դուխյաններ, Պոռշյաններ, Վաչուտյաններ և ուրիշներ) սկսած դեռևս XIV դարի երկրորդ կեսից հետզհետե կորցնում են իրենց իշխող դիրքերը¹: XV դարում Արևելյան Հայաստանում քիչ թե շատ իշխանական իրավունքներ էին վայելում միայն հաշենի Հասան-Ջալալյանները, Սյունյաց Օրբելյանների վերջին ներկայացուցիչներ՝ Սմբատի սրդի Բեշքենն ու սրա որդին՝ Ռուստամը և մի քանի, ավելի նվազ իշխանություն ունեցող ֆեոդալական գերդաստաններ²: XV, մասամբ նաև XVI դարի ընթացքում բուռն կերպով շարունակվում էր հայ ֆեոդալականության այդ վերջին ներկայացուցիչների հետևողական հետապնդումն ու ունեղրվումը քաղվոր նվաճողների կողմից:

XV դարը իրավացիորեն դիտված է որպես հայկական ֆեոդալիզմի եղրափակիչ դար: Հիմնականում այդ հարյուրամյակի ընթացքում էր, որ հայ աշխարհիկ ֆեոդալականությունը, որպես որոշակի քաղաքական ուժ, դուրս մղվեց պատմության թատերաբեմից:

XVI դարում ևս հայ ֆեոդալականության վերջին մնացորդների ունեղրվման և վերացման գործում շարունակում էր կարևոր դեր խաղալ, դեռևս խալիֆաթի տիրապետության շրջանից հաստատված, «Բեյթ-ուլ-մալի» մուսուլմանական հաստատությունը³: Մահմեդական իշխանավորները պահանջում էին իրենց իշխանության սահմաններում գտնվող ընդարձակ հողային տարածությունների տեր հայ ֆեոդալական տների ներկայացուցիչներից հավատափոխ լինել, հակառակ դեպքում սպառնալով նրանց հողերը բռնագրավել և հայտարարել «Բեյթ-ուլ-մալի» սեփականություններ:

Աղբյուրներում բազմաթիվ են վկայությունները հայ ֆեոդալների բռնի

¹ Տե՛ս Շ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. III, էջ 328—329:

² Տե՛ս Թովմա Մեծոփեցի, էջ 117—118, «Ժե դարի հիշատակարաններ», մասն Ա, Առաջաբան, էջ XLVII—XLVIII, Շ. Փափազյան, Մի էջ Արևելյան Հայաստանի քաղաքական կյանքի պատմությունից, ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հատ. դիտ.), 1955, № 8:

³ «Բեյթ-ուլ-մալի» նշանակում է պետական զանձարան:

մահմեդականացման կամ, հակառակ դեպքում, նրանց հողերի՝ դանդաժա-
յին հափշտակման մասին: Նշված է, սակայն, որ հայ աշխարհիկ ֆեոդալա-
կանության վերացման այս պրոցեսը բավական երկար է տևել և ուղեկցվել է
գեռևս իրենց իշխանական դիրքերը պահպանած հայ ֆեոդալների կողմից
տարբեր ձևերով դրսևորվող դիմադրության և պայքարի փաստերով:

Որքան էլ համառ լինեիր դիմադրությունը, հայ ֆեոդալներից շատերը,
իրենց կալվածատիրական իրավունքներից չզրկվելու համար, ի վերջո տեղի
էին տալիս և մահմեդականությունը ընդունում: Անշուշտ կային նաև այնպիսիք,
որոնք շարունակում էին դիմադրել և նյութական զոհողությունների գնով փոր-
ձում էին պահել իրենց հողային տիրույթները: Սակայն, շարունակ ենթակա
լինելով հարստահարման, հետզհետե նվազում էին նրանց հողատիրական
կարողությունները և նրանք վերածվելով մանր հողատերերի կամ դուրս
մղվելով կալվածատիր-ֆեոդալների շարքից, գնում էին իրենց բախալը փոր-
ձելու առևտրի և վաճառականության ասպարեզում:

Պետական հեղաշրջումներից հետո, ինչպես նաև համարյա ամբողջ XVI
դարի ընթացքում շարունակվող ռազմական գործողություններին հաջորդող
կարճատև դադարների ժամանակ, ետ նվաճված երկրամասերում անց էին
կացվում հողերի նոր հաշվառումներ: Բարձրագույն ղիվանից զործուղված
յիադրները կատարում էին մանրամասն քննություն, ստուգում էին կալվա-
ծագրերն ու սեփականության փաստաթղթերը, ցուցակագրում էին գյուղերն ու
ագարակները և կազմում մշակելի տարածությունների նոր ցուցակներ: Այս
ընթացքում էր, որ ավելի շատ էին տեղի ունենում հողերի նոր բռնագրավում-
ներ: Հարբունիս էին զրավվում կամ «Բեյթ-ուլ-մալի» սեփականություններ
հայտարարվում այլ և այլ պատճառներով նոր իշխանության կողմից հետա-
պնդվող ֆեոդալներին և հատկապես կրոնի «հակառակորդներին» (քրիստոնե-
յաներին) պատկանող հողերը:

Այնպես, որ եթե XV դարում գեռևս հիշվում են մի քանի հայ խոշոր ֆեո-
դալ-կալվածատերեր, ապա XVI դարում՝ հալվադեպ են հիշատակվում:

Խոշոր հողային սեփականատիրությունը հայ իրականության մեջ հան-
դուրժվում էր միայն վանական հողատիրության բնագավառում: Ուստի XV
դարի ընթացքում կիրառվող հալածանքների պայմաններում հայ ֆեոդալական
տների վերջին ներկայացուցիչներից շատերը, իրենց հողային կարողություն-
ների մնացորդները հափշտակումից փրկելու նպատակով «նվիրում» էին վան-
քերին և հոգևոր կարգ ընդունելով, փորձում պահպանել իրենց իրավունքները
այդ կալվածքների և իշխող դիրքը՝ հայ աշխատավորության նկատմամբ:

Սակայն, ինչպես աստվածապետական օսմանյան Թուրքիայում, այնպես
նաև Շահ Իսմայիլի հիմնադրած կըզըլբաշների կիսաաստվածապետական իշ-
խանության ներքո, հայ հողեռականության վայելած արտոնությունները ոչ
այլ ինչ էին, եթե ոչ միայն հարկատու աշլադուփան համայնքների ղեկավար-
ներին տրված զուտ հարկային առանձնաշնորհումներ: Դրանք իրենց բովանդա-
կությամբ արմատապես տարբերվում էին բարձրաստիճան ամիրներին և
կըզըլբաշ ցեղերի առաջնորդներին տրված «սոյուրդալներից» և «օլբաներից»,
որոնք ունեին ֆեոդալական անձեռնմխելիության իրավունքներ և պետության
ռազմա-քաղաքական հենարանն էին հանդիսանում: Պարզ է, իհարկե, որ ինչ-
պես յուրաքանչյուր ֆեոդալական հասարակության մեջ, այնպես էլ XVI—XVII

դարերի Սեֆյան տիրապետության շրջանում «պատերազմի մեջ և դատարանում բարձրագույն հրամանատարությունը հանդիսանում էր հողային սեփականության ատրիբուտ»⁴։ Ուստի կրղըլբաշների տերության հենց սկզբնական շրջանից քոչվոր ավազանու գերիշխանությունը Արևելյան Հայաստանում XVI—XVII դարերում այս առումով միանգամայն բացարձակ էր և համատարած։

XVI դարի պատերազմական համարյա անընդմեջ գործողությունների շրջանում երկրի ավատատիրական հարաբերությունների հիմքում թեև շարունակում էր գոյատևել նախորդ դարի թուրքմենական տիրակալների օրոք ձևավորված «սոյուրդալական» օրինակարգը, սակայն կրղըլբաշ ցեղերի ռազմաֆեոդալական նոր ցեղախմբերի («ուլուսներ» և «էհշամներ») կազմավորման և խոշոր տեղաշարժերի այս բուռն շրջանում այդ օրինակարգը քայքայման բավական որոշակի ընթացք ապրեց՝ իր տեղը զիջելով պարզեական հողատիրության «թիուլային» ձևին։

Արևելյան Հայաստանում կրղըլբաշ ցեղերի նոր տեղաշարժերի և խոշոր ավատների («օլբաներ») վերաբաշխման հետևանքով Այրարատի, Վասպուրականի, Սյունյաց, Արցախի և Գուգարաց նահանգների մեծ մասում ժառանգական տիրույթներ ստացան Ռումլու, Ուսթաշլու, Շամլու, Թաքաշլու, Կաջար, Քանգարլու, Բայաթ, Զուլկադար, Սա գլու և այլ ցեղերի առաջնորդները, որոնք իրենց ցեղերով և ցեղախմբերով բնակություն հաստատեցին հատկապես սահմանամերձ շրջաններում, իսկ կրղըլբաշներին հավատարիմ մնացած քրդական Դունբուլի, Մահմուդի, Փաղուկի և այլ ցեղեր ավատներ ստացան Ալաշկերտի արևելյան հատվածում, Մակվում և Խոլի ու Սալմաստի շրջաններում։

XVI դարի սկզբում Իրանի և Թուրքիայի միջև ծավալվող ավերիչ պատերազմներից հետո, 1515 թ. կնքված հաշտության պայմանագրով ամբողջ Արևմտյան Հայաստանն ու Հյուսիսային Միջագետքը ընկավ Թուրքիայի տիրապետության տակ։ Դրանից հետո շնայած ավելի քան մեկ հարյուրամյակ՝ մինչև հաջորդ դարի 30-ական թվականները, նորից շարունակվեցին խոշոր մասշտաբի արշավանքներն ու պոտոմական Հայաստանի տերիտորիայի վրա ծավալվող ռազմական գործողությունները, սակայն, ինչպես 1555, այնպես էլ 1639 թվականներին կնքված պայմանագրերը էական փոփոխություններ չմտցրին 1515 թ. դրված սահմանների մեջ։

Ըստ այդ բաժանման, թուրք-իրանական սահմանը Հայաստանում սկիզբ էր առնում Զավախքի լեռներից, Զրլզբը լճից դեպի արևելք անցնում էր փոքրիկ լեռնաշղթայի ուղղությամբ դեպի հարավ, ապա, թեքվելով դեպի արևելք, հասնում էր մինչև Ախուրյանի վերին հոսանքը։ Այստեղից գետի հունով սահմանն իջնում էր մինչև Ախուրյան և Արաքս գետերի միացման վայրը, որից հետո Արաքսի հոսանքն ի վեր թեքվում դեպի արևմուտք և, Կաղզվանին շրջափակելով, իջնում էր դեպի հարավ՝ Հայկական Պարը։ Հայկական Պարից սահմանը շարունակվում էր լեռնաշղթայի ջրբաժան գծով՝ դեպի արևելք և Մասիսների գագաթներով գնում միանում էր Վասպուրականի լեռներին, որտեղից ուղիղ գծով՝ Զաղրոս լեռնաշղթայի վրայով, անցնում էր թուրք-իրանական ներկա սահմանագծով։

⁴ Կ. Մարտի, Կապիտալ, I, Երևան, 1933, էջ 298։

Այսպիսով, կըզըլբաշների տերության սահմանների մեջ էին մտնում պատմական Հայաստանի Սյունիք, Արցախ, Ուտիք, Փայտակարան և Պարսկահայր նահանգներն ամբողջությամբ և Այրարատի, Գուգարաց աշխարհի ու Վասպուրականի արևելյան գավառները:

Երկրի ներքին վարչական բաժանումը Սեֆյանների օրոք կատարված էր ըստ վիլայեթների, որոնք սկիզբ էին առնում ղեռն իլխանական շրջանից: Դրանք, փաստորեն, համընկնում էին իլխանության շրջանի թուամաններին, որոնց եկամուտները նախապես հաշվված էին և որոշակի ռազմական պարտավորության դիմաց տրվում էին կըզըլբաշ ցեղերի ամիրներին կամ բեկլար-բեկիրներին:

Սեֆյանների վարչության մանրամասն նկարագիրը պարունակող «Թաղ-բիրաթ-ալ-մուլուքում», որտեղ մեկ առ մեկ թվարկված են Սեֆյանի Իրանի բոլոր նահանգներն ու նրանցից ստացվող եկամուտները, հիշատակված են չորս վալիություններ՝ Արաբական Իրաքի, Լոռստանի, Վրաստանի, Քուրդիստանի, և 13 բեկլարբեկիություններ: Արևելյան Հայաստանն ու Ադրբեջանը ընդգրկված էին Ադերբայջանի (Ատրպատական), Չուխուր-Սա՛ղի, Ղարաբաղի և Շիրվանի բեկլարբեկիությունների մեջ:

Բացի Գուգարաց աշխարհից, որը համարյա ամբողջությամբ մտնում էր Արևելյան Վրաստանի կամ Քարթլ-Կախեթի վալիության մեջ, Սեֆյանի Իրանի տիրապետության տակ գտնվող հայկական նահանգները կամ նրանց առանձին գավառները տեղաբաշխված էին այսպես, որ ենթարկվում էին Չուխուր-Սա՛ղի, Ղարաբաղի և Ադերբայջանի բեկլարբեկիություններին:

Իր սահմանամերձ դիրքով և հույ հոծ բնակչությամբ առանձնահատուկ նշանակություն ունեւ հատկապես Չուխուր-Սա՛ղի վիլայեթը: Այրարատյան նահանգի կենտրոնական մասը՝ Արարատյան դաշտն իր շրջակայքով, Չուխուր-Սա՛ղ (հայկական աղբյուրներում՝ «Սա՛աթա փոս») սկսեց անվանվել XIV դարի վերջերից, այստեղ իշխող թուրքմեն տիրակալ Ամիր Սա՛ղի անունով, որի որդիներն ու թոռները շարունակեցին իշխել այնտեղ՝ կենտրոն ունենալով Երևան քաղաքը: XV դարում Չուխուր-Սա՛ղի վիլայեթը ավելի ընդարձակվեց, ընդգրկելով նաև Ախուրյանից Արևմուտք ընկած գավառները և Կարս ու Կաղզվան քաղաքները: Սակայն XVI դարի թուրք-իրանական նոր սահմանի հաստատումից հետո, այդ վիլայեթի մեջ, որպես նահիե կամ մահալ, իրենց նոր անվանումներով, մտնում էին Այրարատի Վարամնունիք (Դարաշիշազ), Նիզ (Ապարան), Շիրակ (Շորագյալ), Մաղաղ-Ուրծ-Մասսյացոտն (Դանի-Վեդի), Ճակատք (Սուրմալու), Արագածոտն (Կարբի), Կոտայք (Գրխուլաղ) և Սյունյաց աշխարհի Գեղարքունի, Սոթք (Դոզլաղանդիզ) գավառները:

Վիլայեթները թեև հիմնականում կազմված էին ավելի փոքր վարչական միավորներից՝ նահիաներից կամ մահալներից, որոնք կառավարվում էին հաքիմների կամ նայիրների միջոցով, սակայն առանձին մեծ կամ փոքր շրջաններ օլբաշի կամ ֆեոդալական տիրույթի իրավունքով տրված էին քոչվոր ցեղերի առաջնորդներին, որի դիմաց նրանք սպառազեն ռազմիկներ կամ յասաղբեշներ էին տրամադրում պետությանը: Այդպիսին էր, օրինակ,

⁵ Տե՛ս „Tadhkirat al- muluk, a manual of safavid administration“, by V. Minorsky, London, 1943, էջ 100—102: Այսուհետև՝ „Tadhkirat al-mulūk“:

Նախիջևանի օլթան, որը տրված էր Քյանգարլու ցեղի ավագանուն և մնաց նրանց ձեռքում մինչև XIX դարի սկիզբը:

Նախիջևանը իր շրջակա գավառներով, բոլոր իլխանների ժամանակ առանձին «թուման» գառնալով, Սեֆեհների օրոք ևս շարունակում էր կոչվել «թուման-և Նախիջևան» ընդգրկում էր Սյունյաց աշխարհի Նախիջևան, Ճահուկ (Շահբուկ), Երնջակ (Ալինջա), Գողթն (Աղաղ Զիրան), Վալոց Ձոր (Դարե-յե էլեգիս), Մդուկ (Սիսաջան) գավառները և, որպես մեծ օլթա, մինչև XVII դարի սկիզբը ենթարկվում էր Աղերբաջանի կամ Բավրիլի բեկլարբեկին, իսկ XVIII դարից հետո ենթակա էր Չուխուր-Սա՛ղի բեկլարբեկությանը:

Աղերբաջանի բեկլարբեկին ենթակա էր նաև Կադանի երկիրը կամ Ղափանաթի օլթան, որը իլխանների տիրապետության շրջանում Սյունյաց Օրբելյանների ինչուն էր: Սեֆեհների օրոք այն ընդգրկում էր Զանգեզուրի և Ղարաբաղի լեռնաշղթաների միջև ընկած լեռնային երկիրը, որի մեջ մտնում էին Սյունյաց Արևիք (Մեղրի), Կովսական (Մնջավան), Քաշունիք (Քարգուշատ), Ձորք (Քեղի), Հաբանդ (Զանգեզուր), Աղահեճք (Քաշաթաղ-Քուշթասիֆ) գավառները և Արցախի սրուշ մերձակա շրջաններ:

Աղերբաջանի վիլայեթի կազմի մեջ անմիջապես մտնում էին Վասպուրականի արևելյան գավառներից Արտաղի (Մակու), Ճուաշ-Ռոտի (Չորս), Մարակիրտի կամ Մարանդի (Մարանդ), Պարսպատունիքի (Արասբար) գավառներն ու Պարսկահայք նահանգն ամբողջությամբ: Հայ ազգաբնակչությունը մեծ թիվ էր կազմում հատկապես Մակվի, Չորսի, Արասբարի, ինչպես նաև նախկինում Պարսկահայք նահանգի մեջ մտնող Հեր (Խոյ), Զարեանդ (Սալմաստ) և Թրաբի (Ուրմիա) գավառներում կամ նահիաներում:

Ղարաբաղի վիլայեթը, որն իր կենտրոն Գանձակի կամ Գյանջայի անունով կոչվում էր նաև Գյանջայի բեկլարբեկություն, ընդգրկում էր Կուրից մինչև Արաքս ընկած մի ընդարձակ տարածություն: Նրա լեռնային շրջանները, որոնք համապատասխանում էին պատմական Հայաստանի Արցախ նահանգին և Գարգման-Փառիսոսի ու Ծավդեից երկրներին, ունեին հոծ հայկական բնակչություն: Առանձնապես աչքի էին ընկնում Դիզակի, Վարանդայի, Խաչենի, Զրաբերդի և Գյուլիստանի նահիաները կամ մահալները, որոնք կառավարվում էին հայ մելիքների կողմից և ներքին ինքնավարություն էին վայելում: XVIII դարում, հատկապես Նադիրից հետո, դրանք միավորվեցին «խումատ» (հնգյակ) անվան տակ, որոնց ընդհանուր կառավարիչ նշանակվեց Դիզակի մելիքը: Ավելի ուշ, երբ քաջքալվեց այս միությունը և Շուշիում հաստատվեցին Զիվանշիր Փանահ խանն ու նրա հետնորդները՝ հիմնելով Ղարաբաղի կիսանկախ խանությունը, այս վիլայեթի հյուսիսային մասերը Գանձակ կենտրոնով առանձնացան և կազմեցին գանձակի խանությունը, որը հարևան Չուխուր-Սա՛ղի կամ Երևանի խանության հետ միասին վասալական կախման մեջ էր Քարթլ-Կախեթի վալիից:

Աղերբաջանի, Չուխուր-Սա՛ղի և Ղարաբաղի վիլայեթները լինելով սահմանամերձ նահանգներ, ինչպես ասվեց, կառավարվում էին ղինվորական կուսակալների կամ բեկլարբեկիների միջոցով, որոնք որպես ռազմիկ ցեղերի առաջնորդներ կամ ամիրներ, արաբներն կոչվում էին նաև «ամիր-ուլ-ումարա» (իշխանաց-իշխան): Բեկլարբեկներն ունեին անսահմանափակ իրավունքներ և իրենց վստահված վիլայեթի տերն ու տնօրենն էին: Նրանք խաղաղ ժամա-

նակ գլխավորում էին վիլայեթի քաղաքացիական իշխանությունը, իսկ պատերազմի ժամանակ զինված ուժերի հրամանատարներն էին և իրավունք ունեին ուսումնական արշավանքների ժամանակ սեփական դրոշակ կրելու ու թմբկահարելու նրանք սովորաբար կրում էին խան տիտղոսը և մեծարվում ալի-ջահ (փառապանած) և ալիշահ'ն կամ ազիմ-ուլ-շահ'ն (գերապատիվ, բարձրապատիվ) բարձր կոչումներով:

Համեմատաբար ավելի փոքր տիրույթների՝ օլթաների տերերը կոչվում էին հաթիմ և կրում էին սուլթան տիտղոսը, իսկ բոլորների և նահիաների կառավարիչները, որոնք մեծ մասամբ նշանակվում էին քոչվոր ավազանու ավելի ստորին խավերից կամ շահի ղուլամներից, կոչվում էին նայիբ կամ միրբուրը և մեծարվում էին բեկ տիտղոսով:

Կենտրոնական իշխանության թուլության հետևանքով քոչվոր արիստոկրատիան կարողանում էր ամրապնդել իր իշխանությունը երկրի տարբեր նահանգներում և հաճախ բեկլարբեկիությունը առանձին վիլայեթներում վերածվում էր ժառանգական տիրույթի: Այդպես էր, օրինակ, Գանձակի կամ Ղարաբաղի վիլայեթում, որտեղ XVI դարից սկսած մինչև XVIII դարի վերջերը իշխում էին Զիադօղլու-Կաջար ցեղի պարագլուխները: Նախիջևանի օլթանն ունյն ժամանակներում շարունակում էր մնալ Քյանդարլունների ձեռքում, Մակվում մինչև XX դարի սկիզբը իշխում էին Բայաթ ցեղի առաջնորդները և այլն:

Դրույթյունը մի քիչ այլ էր Չուխուր-Սահում կամ Արարատյան երկրում, XVI դարում կովախնձոր լինելով ուսմլունների և ուսթաշլունների միջև, XVII դարի վերանվաճումից հետո շահ Աբբասը Երևանի բեկլարբեկիությունը տվեց Ամիր-Գունա խանին, որը Կաջար ցեղի Աղջակոյունլու ցեղախմբից էր: Նրա որդին՝ Թահմազկուլի խանը, այդ վիլայեթում իշխեց մինչև 1636 թ., որից հետո՝ մինչև Սեֆեհիների բարձումը, շուրջ 80 տարի այս վիլայեթում իշխեցին 14 բեկլարբեկիներ, որոնցից միայն երկուսը հեռավոր ազգակցություն ունեին Կաջարների հետ և իշխեցին միայն 3—6 տարի: Մյուս բեկլարբեկիները սոհ-միկ ծագում չունեին և առաջ էին քաշվել շահի անձնական ղուլամներից:

XVII դարի երկրորդ կեսում Սեֆյան շահերը խուսափում էին սահմանամերձ վիլայեթները տալ տեղում բնակություն հաստատած կըզըլբաշ ցեղերի առաջնորդներին, վախենալով, որ վերջիններս կարող են գործիք դառնալ հարևան երկրի ձեռքում և ձգտել ինքնուրույնության: Այս քաղաքականությունը շեշտված կերպով երևան էր գալիս հատկապես Արարատյան երկրում, որը իր ազգաբնակչության կազմով ևս խիստ տարբերվում էր մյուս վիլայեթներից: Այստեղ հայերը ճնշող մեծամասնություն էին կազմում:

Բեկլարբեկիներն ունեին որոշակի հարկային և մաքսային եկամուտներ, որի դիմաց նրանք պարտավոր էին տվյալ վիլայեթից ապահովել սպառազեն մարտիկների նախապես որոշված քանակը: «Թազբիրաթ-ալ-մուլուքի» տվյալներով XVII դարի վերջում և XVIII դարի սկզբում հայաբնակ գավառներ ունեցող վերոհիշյալ երեք վիլայեթներից ստացվող եկամուտների և զինված ուժերի հարաբերությունը հետևյալ պատկերն էր ներկայացնում⁶:

⁶ Տե՛ս «Tadhkirat al-mulūk», էջ 161:

Վիլայեթ	Եկամուտ (զինարանով)	Զինվորների թիվը
Զուլուր-Սադ	259106326	4287
Ղարաբաղ	247260778	6084
Աղերբայճան	312344906,5	11439
Կումար	848712210,5	21810

Ի. Պ. Պետրուշևսկու հաշվումներով (գումարելով նաև Շիրվանի վիլայեթի 5856 զինվորները) XVIII դարի սկզբներին Սեֆեհների պետության զինված ուժերի համարյա կեսը հավաքագրվում էր Ադրբեջանից ու Հայաստանից⁷:

Բեկլարբեկիները և տեղական հաքիմները բնակչության նկատմամբ ունեին նաև դատական իրավունքներ: Քաղաքացիական բոլոր տեսակի վեճերը՝ կապված կենցաղային, տնտեսական, ժառանգական և այլ հարցերի հետ, քննվում էին հոգևորական ատյաններում, որ կոչվում էր «Շար», իսկ քրեական գործերը լսվում էին «Ուրֆի» կամ սովորույթային դատարաններում, որը գլխավորում էր խանի կողմից նշանակված «գիվանբեկին»: Ուրֆի ատյաններում լսվում էին նաև, այսպես կոչված, «չորս պատահարներին» վերաբերող գործերը (սպանություն, բռնաբարություն, ատամ ջարդել, կուրացնել), մահվան դատավճռի իրավունք ունեին միայն խանը: Հայ համայնքի ներսում ծագած քաղաքացիական բնույթի դատերը իրավունք ունեին վարելու հայ հոգևորականներից կազմված դատական ատյանները: Շահ Աբբաս II-ի 1650 թ. հրովարտված հաստատվում էր մայրաքաղաքի գլխավոր հոգևորական ատյանի («Դիվան-ալ-սադարաթի») այն վճիռը, բոլոր ուրի՝ «եթե բրիտանյանները իրար մեջ վեճ ունենան և զիմեն իրենց նպահուպոսներին կամ քահանաներին, ոչ ոք թող արդելը շահնգիսանա և նեղություն չստանա, իսկ եթե կողմերից մեկը մոռսուլման լինի, այդ դեպքում վեճը պետք է հարթեն տեղի Շար՝ ի անդամների և մոռսուլման դավիների (դատավորների) միջոցով»⁸:

2. ՀԱՅԱՐՆԱԿ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԻՑ ՍՍԱՅՎՈՂ ԵԿԱՄՈՒՏՆԵՐԻ ԱՐՏԱԴՐԱԿԱՆ ԵՎ ԱՌԵՎՏՐԱ-ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ԱՂՐՅՈՒՐՆԵՐԸ

Սեֆյան Իրանի հայաբնակ նահանգներն իրոք երկրի ամենահեղինակավոր նահանգներն էին: Դա պայմանավորված էր ոչ միայն բնակչության խտությունը և համեմատաբար զարգացած գյուղատնտեսությամբ, այլ ներքին ու արտաքին և տարանցիկ առևտրով, որը մաքսային խոշոր եկամուտներ էր խոստանում խաներին և բեկլարբեկիներին: Վերջիններս մեծ նախաձեռնողությամբ էին ցուցաբերում իրենց վիլայեթի հայ բնակչության բազմապատկման գործում, որը կարևոր նշանակություն ունեին երկրի շենացման, առևտրի ու արհեստների զարգացման համար և ավելացնում էր նրանց եկամուտների աղբյուրները: Հայ ռայաթները բազմաթիվ այլ հարկերից բացի, կանխիկ զրամով վճարում էին նաև հատուկ գլխահարկ՝ «ջիվյա», որը չափազանց մեծ գումար էր կազմում: Հայտնի է, որ 1604 թ. բռնագաղթից մի քանի

⁷ Տե՛ս Մ. Պ. Петрушевский, Очерк и по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв., էջ 143:

⁸ «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, Հրովարտական», սրբակ Բ, վավ. 41:

տարի հետո բեկլարբեկիներ Ամիր-Գունա խանն ու նրա որդին՝ Քահազկուլի խանը, ամեն կերպ նպաստում էին զաղթականների վերադարձին, սիրաշահում և օգնում էին նրանց։ Ավելին, չբավարարվելով միայն զբանով, Արևմտյան Հայաստանի մերձակա շրջաններից ևս մեծ թվով հայ բնառնիքներ բռնի կերպով բերում և բնակեցնում էին Արարատյան երկրում։

Բեկլարբեկիների վարչա-քաղաքական գործունեությունը արասահայտվում էր Ֆ. Էնգելսի հայտնի այն բնորոշմամբ, ըստ որի «Արեւելքում կառավարութիւնը միշտ էլ ունեցել է միմիայն երեք վարչություն՝ ֆինանսական (կեղեքում երկրի ներսում), առգմական (ներքին և արտաքին երկրների ավարառութիւն) և հասարակական աշխատանքների վարչություն (հողատառութիւն և վերաբաղըրութիւն մասին)»⁹։

Պարզ է, սակայն, որ այս երեք վարչությունները բոլոր ժամանակներում հավասարազոր չէին։ Այս կամ այն վարչության գործունեությունը սերտորեն պայմանավորված էր բնթացիկ քաղաքական գոյավիճակով։ Ըստ այդմ էլ մեր աղբյուրները մերթ և մերթ ընդգծում են խաների ու բեկլարբեկիների ծավալած գործունեության այս կամ այն կողմը։

Բնորոշ է այս տեսակետից 1605—1625 թթ. Արարատյան երկրի բեկլարբեկի Ամիր-Գունա խանի գործունեության գնահատականը, տրված Զաքարիա Սարկավազ Քանաքեռցու կողմից. «Այր քաջ և սրտապինդ և արի ի պատերազմունս, անահ և աներկիր շէնարար և սիրող քրիստոնէից», որ «ի տիրելն իւրում Երեւնայ, իսկոյն ձեռն էարկ շինութեան և մարդաշատութեան։ Նախ սկսաւ շինել զերդն և ապա ապարանս և պալատ և զուրաստանս և դարարտէզս, և հանել դռուս և առաւելուլ զշուրսն։ Այլ և ի տեղիս-տեղիս թեթեացոյց զհարկն և երարց զծանր լուծ ի պարանոցէ աամկաց։ Բայց զի բազմացոյց զսուխրացն, աշխիքն կոռն...»։ Այնուհետև Քանաքեռցին նկարագրում է նրա կատարած արշավանքները դեպի Կարին, Մուշ, Վան և Արևմտյան Հայաստանի մերձակա շրջանները, որտեղից բերված մեծ թվով հայ զաղթականությունը նա բնակեցրեց Երևանի և էջմիածնի միջև գտնվող Քյալարա, Գյոյգոմբեթ, Կավակերտ, Փարաքար, Սապատ և այլ գյուղերում¹⁰։

Հայաբնակ վիրայէթները առանձնապես աչքի էին ընկնում իրենց բարձրորակ և բազմատեսակ հացահատիկային ու տեխնիկական կուլտուրաներով, որոնք մեծ քանակությամբ վաճառվում էին Իբանի տարբեր կողմերից և հարևան երկրներից եկող առևտրականներին։ XVII դարի երկրորդ կեսում ապրանքային արտադրությունը Արարատյան երկրում, Նախիջևանում, Ղափանում և այլ գավառներում բավական լայն չափեր էր ընդունել և կարեոր դեր էր խաղում երկրի տնտեսության մեջ։

Հայտնի է, որ ինչպես Արարատյան երկրում, այնպես նաև Նախիջևանի օլթալում, Մակվում, Խոյում, Սալմաստում, Ուրմիալում և այլ վայրերում բնակվող հայերը զբաղվում էին խաղողամշակությամբ ու գինեգործությամբ։ Դարերի պատմություն ունեւր այգեգործությունը Հայաստանում։ Զարգացած էր նաև բանջարանոցային տնտեսությունը. մշակվում էր «վարունգ, սևխ, մեղրապոպ և խավարտ (կանաչեղեն)»¹¹ և բանջարանոցային այլ կուլտուրա-

⁹ Ֆ. Էնգելս, 1853 թ. հունիսի 6-ին Մարքսին գրած նամակից, Մարքս, Էնգելս, Հատընտիր նամակներ, Երևան, 1936, էջ 91—92։

¹⁰ Տե՛ս Զաքարիա Սարկավազ, հատ. Ա, էջ 45—47։

¹¹ Նույն տեղում, էջ 59։

ներ: Ֆրանսիացի բուսաբան Տուրնեֆորի վկայությամբ, XVII դարում Արարատյան դաշտում բացի հիմնական հացահատիկներից մշակվում էր նաև բրինձ, բամբակ, կտավատ, ձմերուկ, սեխ, զանազան այլ մրգեր և ծխախոտ¹²:

Սակայն, ինչպես պաշտոնապես երևում է XVII—XVIII դարերի մի քանի հարկաշույցակներին, ցորենը, գաբին, կորեկը և բրինձը հիմնական հացահատիկային կուլտուրաներն էին և զբաղեցնում էին մշակելի տարածությունների մեծ մասը: Իրանով է բացատրվում քաղաքներում և գյուղերում գործող ջրաղացների մեծ թիվը: Միայն Երևանի Զորագյուղ խաղամասում գործում էին 30-ից ավելի ջրաղացներ, որոնց մեծ մասը 3—4 քար ունեին: Զգալի թիվ էին կազմում նաև շալիկի գինյերն ու քրքրաները, որոնք սլաճեկանում էին երևանցի խոջաներին կամ էջմիածնի վանքին: Զարգացած էր նաև բուսական յուղերի արտադրությունը: Այդ նաև վկայում բաղմամբիվ ձիթհանքերի կամ սրտնոցների առկայությունը Երևանում, էջմիածնում, Տաթևում, ինչպես նաև Շիրակի ու գեղարքունյաց խոշոր բնակավայրերում:

Ֆրանսիացի անասնաբույժ Ծարդենի վկայությամբ, ալգեզործության համար նպաստավոր վայրերում հայ գյուղացիությունը մշակում էր խաղողի բնօրր տեսակներ: Այդիների առուծախին վերաբերող կալվածագրերում համարյա միշտ հիշատակվում են հնձանները: Այդ նշանակում է, որ հենց տեղում էլ մշակվում էր խաղողը¹³:

Ասվեց, որ Արարատյան դաշտում, Շարուրում և այլուր տեխնիկական կուլտուրաներից մշակվում էր նաև բամբակ: Հայաստանում բամբակամշակության մասին վկայում են գեոևո X դարի արաբա-պարսկական աղբյուրները: XVI—XVII դարերի աղբյուրներում որոշակի տվյալներ չկան բամբակի հումքի մշակման և մանածագործական արհեստանոցների առկայության մասին: Կան որոշ տեղեկություններ, որ XVIII դարում, հատկապես բամբակի արտահանման գործով, զբաղվել են երևանցի, կարբեցի, ձորագեղցի ու էջմիածնեցի խոջանները և էջմիածնի վանքը, որն ուներ նաև զաման արհեստանոց:

Քոչվոր, անասնապահությամբ զբաղվող ցեղերը յայլաղներում արտադրում էին յուղ, պանիր, ձրագու և անասնապահական այլ մթերքներ, որոնց մի զգալի մասը հանվում էր շուկա: Անասնապահության մեջ, անշուշտ, ավելի զարգացած էր ոչխարաբուծությունը:

Զարգացած անասնապահության հետ սերտ աղերս ուներ կաշեգործությունը, որով զբաղվել են Արեւելյան Հայաստանի մի քանի քաղաքներում և բավարարել շուկայի պահանջները: Կաշին ոչ միայն շատ կարևոր լայն սպառման ապրանք էր, այլև միջնադարում ուներ մեծ նշանակություն բանակի համար, հատկապես հեծելազորային հանգերձանքի պատրաստման գործում:

Շողագործությանը զուգահեռ գյուղացիության ռժանգակ տնտեսություններից էին շերամապահությունն ու մեղվաբուծությունը: Շերամապահությամբ զբաղվում էին հատկապես Սյունյաց և Արցախի լեռնային շրջաններում: Արտադրվող մետաքսը երկրից արտահանվող ամենաթանկարժեք ապրանքներից էր, որի մենաշնորհը շահերը վերցնում էին իրենց ձեռքը: Նրանք ունեին իրենց առևտրական գործակալները («թաջեր-և խասսե-յե շարիֆ»), որոնք մեծ

¹² Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 233:

¹³ Տե՛ս կալվածագրեր, I, կազմեց Հ. Փափազյան, Երևան, 1968, վավ. 15:

մասամբ նոր Զուլայի հայ խոջաներից էին: Մետաքսի արտահանման զլխավոր կենտրոններն էին Կապան և Ագուլիս քաղաքները:

Աշխարհագրական և կլիմայական պայմանները նույնատալուր էին նաև մեղվաբուծության համար: Հայ և օտար աղբյուրները բազմիցս հիշատակում են Հայաստանում զարգացած մեղվաբուծության մասին: XVI—XVIII դարերում ևս ավանդական զամբյուղն փեթակներով մեղվաբուծությամբ զբաղվել են հիմնականում ալպյան արոտավայրերով հարուստ ծաղկառատ շրջաններում: Տեղեկություններ կան, հատկապես, Գեղարքունյաց, Կոտայքի, Արագածոտնի, Տաթևի և լեռնային այլ շրջանների մեղվաբուծության մասին:

Գյուղացիության սեզոնային զբաղմունքներից էին որսորդությունն ու ձկնորսությունը: Վայրի կենդանիների, հատկապես ընտիր մորթի և կաշի ունեցող գաղանների որսը ձմռան ամիսներին եկամտաբեր զբաղմունք էր: Իսկ ձկնորսությունը Սևանա լճում և լեռնային գետակներում (շուկայական նպատակներով կամ իրենց կարիքների համար) միշտ էլ զբաղեցրել է գյուղական բնակչության որոշ մասին¹⁴:

Պետք է տեսլ, որ գյուղական աշխատավորությունը ուներ նաև այլ բնույթի, մեծ մասամբ արհեստագործական օժանդակ զբաղմունքներ, որոնցից առավել հայտնի են գորգագործությունը, կտավագործությունն ու կավագործությունը: Գորգագործությամբ զբաղվում էին առավելապես Լոռի-Փամբակի, Ղազխի, Արագածոտնի և Շիրակի, ինչպես նաև Սյունյաց և Արցախի անասնապահական շրջաններում: Գյուղացիները ձմռան ամիսներին տնայնագործական հղանակով արտադրում էին նաև կապերտներ, գործում հասարակ կտավեղեն՝ անձնական գործածության համար: Կավագործությունը, ասկայն, պայմանավորված էր տվյալ վայրում անհրաժեշտ հումքի առկայությամբ: Դրա համար էլ այդ արհեստով զբաղվում էին որոշ գյուղերում, օրինակ, Երևանի մոտ գտնվող Նորք գյուղը կոչվում էր նաև «Զոլմազի», որ նշանակում է «կավագործ, բրուտ»:

Նրկրի բնդերքի օգտագործման վերաբերյալ տեղեկություններ կան ավելի վաղ ժամանակներից: Սակայն ունենք նաև ռուսական տիրապետությանը նախորդող ժամանակաշրջանին վերաբերող որոշ տեղեկություններ, որոնք վկայում են միայն Կոլբի աղահանքերի, Լոռվա և Ղափանի պղնձի օգտագործման մասին: Նշված ժամանակաշրջանում ցածր մակարդակի վրա էր գտնվում նաև քարհանքերի օգտագործումը: Շինարարության մեջ մեծ կիրառություն ուներ թրծված և հատկապես չթրծված աղյուսը:

Հայաբնակ նահանգներից ստացվող եկամուտների մի զգալի մասն էլ ղոյանում էր ճանապարհների պահպանության համար գանձվող գումարներից: Արևելյան Հայաստանով էին անցնում մի քանի քարավանային ճանապարհներ: XVII դարի վաճառական Զաքարիա Ագուլեցին իր օրագրության մեջ մանրամասն նկարագրում է այդ ճանապարհներից մի քանիսը, չմոռանալով նշել նաև ճանապարհապաշտպան կետերը (ռահդարխանեներ) և մաքսատները: Նա թվարկում է այդ կետերում ծառայող երեք կարգի պաշտոնյաների՝ ռահդարաներ, բաջիններ և ղումրուգիններ, որոնցից առաջինները նստում էին մեծ կամ փոքր վարչական կենտրոններում և ճանապարհապաշտպան վայրերում, իսկ մյուսները՝ սահմանամերձ մաքսատներում¹⁵:

¹⁴ Տե՛ս Chardin J., Voyages..., հատ. II, էջ 166.

¹⁵ Տե՛ս «Զաքարիա Ագուլեցու օրագրությունը», էջ 7:

Առաջին մեծ ճանապարհը, որ Թավրիզի վրայով կապվում էր կենտրոնական Իրանի և աշխտեղից էլ Հնդկաստանի ու Միջին Ասիայի հետ, Զուղայի մոտ անցնելով Արաքսը, Նախիջևանի, Երևանի, էջմիածնի և Կաղզվանի վրայով տանում էր դեպի Կարին: Այս ճանապարհը կոչվում էր էրզրումի կամ վաճառականների ճանապարհ: Երևանից դեպի էրզրում տանող մի այլ ճանապարհ Եղվարդով, Ապարանով, Արագածի հյուսիսային փեշերով ձգվում էր դեպի արևմուտք, կարում Ախուրյան գետը, Ղարսի վրայով գնում Հասանդալա և այստեղ միանում էր նույն մայրուղուն: Սրան զուգահեռ եղել է նաև մեկ այլ ճանապարհ, որը էջմիածնից Քասախ գետի աջ ափով, Կարբի գյուղաքաղաքի վրայով ձգվում էր դեպի հյուսիս և Ապարանում միանում նույն ճանապարհին: Այստեղից մեկ այլ ճյուղ շարունակվում էր դեպի Լոռի և Բորչալուի վրայով գնում Թիֆլիս: Այս ճանապարհը սկզբնաղբյուրներում և վաճառականներում կոչվում է Վրաստանի ճանապարհ¹⁶: Կար նաև Երևանից Թիֆլիս գնացող մեկ այլ ճանապարհ, որի նկարագրությունը գտնում ենք Ֆրանսիացի ճանապարհորդ Շարդենի մոտ: Այդ ճանապարհը մոտավորապես համապատասխանում էր ներկայիս Երևան-Ալստաֆա խճուղուն: Շարդենը հիշատակում է այս ճանապարհի վրա գտնվող Բջնի, Կարաբեշիշ, Դիլիջան, Շենքար (Սև Քար), Մելիք-Քյանդի և Քյոփու-Քյանդի ծանոթ տեղանունները¹⁷: Այս նույն ճանապարհով էլ Երևանը կապվում էր Գանձակի հետ, որն իր հերթին Շամախու վրայով կապված էր այն դիալեկտ ատևորական ճանապարհին, որն Անդերկովկասը կապում էր Ռուսաստանին:

Ռազդարխանեներն ու մաքսատները շատ էին և ցրված բոլոր ճանապարհների վրա: Միայն Արաքսի ափին գտնվող Զուղա քաղաքից մինչև Կաղզվան ձգվող ճանապարհի վրա հինգ ռազդարխանեներ ու մաքսատներ կային¹⁸: Թե որքան կարևոր եկամտի աղբյուրներ էին ռազդարխանեները, այդ պետք է եզրակացնել նաև այն փաստից, որ շատ հաճախ դրանք կապալով տրվում էին մասնավոր մարդկանց, որոնք միանվագ որոշ գումար մուծում էին պետական գանձարանը և իրավունք ստանում մեկ լրիվ տարի տվյալ ռազդարխանեի եկամուտը գանձելու¹⁹: XVIII դարի 80-ական թվականներին Երևանի Ղուլամ-Ալի խանը պատասխանելով Հերակլ I-ի մի գրությանը, որով վերջինս պահանջում էր մեղմացնել վաճառականական ապրանքներից գանձվող մաքսերը, գրում էր. «Ձերդ ողորմածության համար պետք է պարզ լինի, որ Երևանի երկրի հիմնական եկամուտը նույն այս ռազդարխանեների վարձակալության գումարներից է գոյանում և եթե ապրանքներից գանձվող մաքսերի հարցում փոփոխություն մտցվի և զեղչ կատարվի, այն ժամանակ իմ երկրի գործերը պիտի խանդավրվեն և ես անել զրուժյան մատնվելով չպիտի կարողանամ բարձրագույն ղիվանին հատուցվող տարեկան կապալային գումարները վճարել»²⁰:

Ոչ պակաս եկամտաբեր հաստատություններ էին նաև վիլայեթների կենտրոններում և վարչական ու առևտրական համեմատաբար ավելի մեծ քաղաքներում փողերանոցները կամ «չառարխանները», որոնք գտնվում էին

¹⁶ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1դ, վավ. 943, 944, 945:

¹⁷ *Séjour Chardin J., Voyages...*, հատ. II, էջ 141—156:

¹⁸ *Séjour* «Ձաքարիա Աղուկեցու օրագրությունը», էջ 7—8:

¹⁹ *Séjour* նույն տեղում, էջ 81, 91, 101, 107:

²⁰ Մատենադարան, Արարատա Ֆոնդ, ձեռագիր № 233, էջ 242—243:

բեկլարբեկիներին անմիջական հսկողության տակ: Փողերանոցներ կային Թավրիզում, Երևանում, Նախիջևանում, Կարբիում, ավելի ուշ նաև Շուշիում և այլուր: Վաճառականներն ու առևտրականները ցանկացած քանակությամբ կարող էին այնտեղ դրամ կտրել, վճարելով որոշ տոկոս դրամահատման վարձ: XVII դարում դրամահատման խոշոր կենտրոն էր Երևանի փողերանոցը, որի մասին մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում Ջաքարիա Ազուլեցին. նրա եղբայր Խոջա Շմավոնը երկար ժամանակ եղել է Երևանի փողերանոցի վերակացուն:

Փողերանոցների վարձակալությունից խաները մեծ եկամուտներ էին ստանում: XVII դարի երկրորդ կեսում Երևանի փողերանոցը հերթով վարձակալել են ազուլեցի, երևանցի, ջահկեցի, ձորագեղցի մեծահարուստ հայ խոջաները: Թե ինչպիսի խոշոր եկամտի աղբյուր էին փողերանոցները, դա պարզ երևում է թեկուզ այն բանից, որ 1663 թ. երևանցի խոջա Սարգիսը զառաբխանի մեկ տարվա եկամուտը վարձակալում է 1500 թումանով: Երևանի փողերանոցից ստացվող մեկ տարվա եկամուտը 70 անգամ ավելի էր, քան Արարատյան երկրի խոշորագույն ֆեոդալական տնտեսություններից մեկի՝ էջմիածնի վանքից գանձվող բոլոր հարկերը միասին վերցրած²¹:

Սակայն որքան էլ որ մեծ լինեին այս կարգի առևտրական, վարչական և հատկապես այլ և այլ առիթներով բնակչությանից ձեռք բերվող եկամուտները, ֆեոդալական այնպիսի երկրում, ինչպիսին էր Սեֆյան Իրանը, որի կազմի մեջ էին մտնում Արևելյան Հայաստանի վերահիշյալ շրջանները, պետական գանձարանը հարստացնող հիմնական եկամտի աղբյուրը մնում էր աշխատավոր դյուղացիության ֆեոդալական շահագործումը և հողային ունեւոր, որը գանձվում էր բազմաթիվ հարկերի ու այլ պարտավորությունների անվան տակ:

3. ՀՈՂԱՏԻՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀՈՂԱՅԻՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

XVI—XVIII դարերում ինչպես Արևելյան Հայաստանում, այնպես էլ ամբողջ Իրանում մշակելի հողային տարածությունները ըստ պատկանելության հինգ խմբի էին բաժանվում. 1) Պետական կամ դիվանի հողեր, 2) Արքունի կամ խասսե-յի շարիֆե, 3) Մուլք կամ հայրենիք, 4) Վանքապատկան-մզկիթապատական հողեր կամ մովկուֆաթ, 5) Համայնքապատկան հողեր:

1. Պետական հողերը սկզբնաղբյուրներում և պատմական վավերագրերի մեջ երկու անունով են հիշվում՝ դիվանի և խալիսե: Այն հողերը, որոնց եկամուտները ամբողջապես հատկացվում էին տարբեր վայրերում ծառայության մեջ գտնվող պետական պաշտոնյաներին ու զինվորականությանը և ենթակա էին երկրի կենտրոնական ֆինանսական տեսչության՝ մուսթովֆի ուլ-մամալիի տնօրինությանը, կոչվում էին դիվանի հողեր, իսկ այն հողերը, որոնք անմիջապես հատկացված էին տվյալ վիլայեթին և նրանց եկամուտները ամբողջապես տնօրինվում էին տեղական իշխանությունների կողմից, սովորաբար անվանվում էին խալիսե հողեր:

Արևելյան Հայաստանում մեծ թվով դիվանի և խալիսե գյուղերի առկայությունը հետևանք էր հատկապես այն բանի, որ սահմանամերձ և հաճախալի պատերազմական գործողությունների թատերաբեմ լինելով, միշտ ենթա-

²¹ Տե՛ս նույն տեղում, թղթ. 1դ, վավ. 392:

կա էին ավերածության և հետևաբար հաճախ էր պատահում, որ գյուղատն-
րերը քաղաքական հանգամանքների բերմամբ լքում էին կալվածները և հե-
ռանում, իսկ այդ կալվածները ի վերջո բռնագրավվում էին և մտնում դիվանի
հողերի շարքը: Նույն բանը տեղի էր ունենում նաև այն դեպքում, երբ խանե-
րից որևէ մեկը իր բնկարբեկիության շրջանում ձեռք էր բերում մեծ թվով
սեփական մուլքային գյուղեր և երբ անհավատարմության կամ զեղծարարու-
թյան մեջ ամբաստանվելով հեռացվում էր պաշտոնից, այդ մուլքերը նույնպես
հարբունիս էին գրավվում և գրվում էին դիվանի տրամադրության տակ:

XVII դարի սկզբում շահ Աբբաս I-ը կազմակերպելով նոր կադրային
բանակ, միաժամանակ ձգտում էր ընդարձակել դիվանի հողերը, որպեսզի կո-
րողանար նոր զինվորականությանն ապահովել անհրաժեշտ քանակությամբ
թիուլներով և ռոճիկի դիմաց տրվող այլ հողային՝ եկամուտներով:

Դիվանի գյուղերից ստացվող ռենտա-հարկը հիմնականում իրացվում էր
առանձին գյուղերից և գյուղախմբերից ստացվող ամբողջ հարկերը կամ
դրանց մի մասը ռոճիկի դիմաց զինվորականությանն: Ու պետական պաշտո-
նեությանը հանձնելով: Հարկային գումարների փոխանցումները կատարվում
էին տարբեր ձևերով:

Ամենատարածված ձևը թիուլն էր, որը տրվում էր ոչ անպայման դիվանի
գյուղերից ստացվող եկամուտներից, այլ նաև կալվածատիրական գյուղերից
գանձվող հարկերից: Դիվանի գյուղերից տրվող թիուլները, եթե դրանք տրվում
էին գյուղի ամբողջ ռենտա-հարկը գանձելու իրավունքով, դիտվում էին որպես
ժամանակավոր, ոչ ժառանգական հողատիրություն: Թիուլդարը իրավունք
ունեւր գանձելու միայն այդ գյուղերից որոշակի հարկեր, որոնք բավական ման-
րամասն նշվում էին թիուլնամեի մեջ: Շատ հաճախ, երբ գյուղն իր բոլոր
հարկային պարտավորություններով պատասխանատու էր դառնում թիուլդա-
րին և այդ վիճակը շարունակվում էր տասնյակ տարիներ, իսկ երբեմն էլ
թիուլդարի մահվանից հետո՝ փոխանցվում նրա ժառանգներին, այդ դեպքում
արդեն թիուլդարի և նրա հարկատու ռայաթների միջև ստեղծվում էին հողա-
տիրոջ և նրա հողը վարձակալող հողագործ ռայաթի փոխհարաբերություններ,
որոնք հաճախ ավելի ամուր էին, քան մուլքատեր-կալվածատիրոջ և նրա
ռայաթների փոխհարաբերությունները: Այստեղ էս ստեղծվում էր անմիջական
պատասխանատվություն, որն արտահայտվում էր գյուղական համայնքի հա-
վաքական պատասխանատվության ձևով: Ինչպես դիվանի, այնպես նաև ոչ
դիվանի գյուղերի թիուլդարները նույն գյուղի ռայաթների նկատմամբ ունեին
նաև վարչական ու դատական իրավունքներ:

Դիվանի գյուղերից ստացվող եկամուտների մի այլ ձև կոչվում էր
համեսալե (ամենամյա), որ նույնպես նշանակում էր առանձին հարկատու
օբյեկտների ամբողջ ռենտա հարկի կամ նրա մեկ մասի գանձման իրավունքի
հանձնումը զինվորականությանն ու պետական պաշտոնյաներին: Մի անգամ
այդ իրավունքը ստանալուց հետո, համեսալե ստացողները ամեն տարի իրա-
վունք ունեին որոշված գումարը կամ մթերքը ստանալու ամյալ օբյեկտից,
ցնոր տնօրինություն: Ըստ էության համեսալեն համարյա նույնն էր, ինչ որ
թիուլը, այն տարբերությամբ, սակայն, որ թիուլներ ավելի շատ տրվում էին
ամբողջական դիվանի գյուղերին ու գյուղախմբերը իրենց ամբողջ հարկային
պարտավորություններով, իսկ համեսալեի գումարները ավելի փոքր էին և
մեծ մասամբ տրվում էին ինչպես դիվանի, այնպես նաև ոչ դիվանի գյուղերից

զանձվող հարկերի ընդհանուր գումարի մի մասը կամ որոշ հարկեր ամբողջությամբ: Համեսալե ստացողները կոչվում էին համեսալեդար:

Բացի թիուլից ու համեսալեից, գոյություն ունեին նաև ոռճիկների հատուցման այլ ձևեր, որոնցից կարելի է հիշատակել թանխաճ-ե մավաջիբ-ը (ռոճիկի գումար): Ի տարբերություն թիուլի և համեսալեի, թանխաճների նշանակման հրամանագրերում չէր նշվում այն օբյեկտի անունը, որտեղից պետք է ստացվեր ոռճիկի գումարը, այլ հրամանագիրը ուղղվում էր դիվանատան պաշտոնյաներին՝ մուսթովֆիներին և գրադիրներին, հանձնարարվելով ամեն տարի ոռճիկի դիմաց որևէ հարկատու օբյեկտի անունով թանխաճ տալ: Այդ նշանակում էր, որ ոռճիկի թանխաճ ստացողները ամեն տարի նոր գրություն պետք է ստանային և դնային իրենց ոռճիկը յուրաքանչյուր տարի տարբեր վայրից ստանալու: Այս ձևը կոչվում էր նաև եքսալե (միամյա):

Դիվանի գյուղերից, ինչպես նաև այլ հարկատու օբյեկտներից զանձվող ռենտա-հարկը հանդիսանում էր եկամտի այն զխավոր արքյուրը, որով պալմանավորված էր պետության ֆինանսական հենարանի՝ դիվանական զանձարանի հարստությունը: Հետզհետե ընդարձակվող դիվանի հողերի անմիջական ղեկավարությունը պահանջում էր հսկայական վարչա-տնտեսական աշխատանք, որպիսին վեր էր Սեֆյան Իրանի ուժերից: Այդ իսկ պատճառով միշտ իրեն վերապահելով այդ հողերի սեփականության իրավունքը, պետությունը դրանցից ստացվող եկամուտների մի մասը թիուլի, համեսալեի և այլ ձևերով, ի դիմաց ոռճիկի, տալիս էր պետական պաշտոնյաներին ու զինվորականությունը, իսկ մնացյալ մասը կապալով հատկացնում մասնավոր մարդկանց, որոնք միանվագ որոշ գումար էին մուծում պետական զանձարանը և իրավունք ստանում զանձելու այս կամ այն վայրի: մեկ տարվա ամբողջ հարկերը: Դիվանի գյուղերի ամբողջ ռենտա-հարկը, ինչպես նաև այլ հարկատու տնտեսությունների վարձակալման այս ձևը կոչվում էր իջարե կամ վարթ, իսկ վարձակալները՝ մուսթա՛ջիրներ կամ վարթիթներ, որոնք սովորաբար ունեին նաև վարչական ֆունկցիաներ:

2. Արֆուլի կալվածները, որոնք կոչվում էին խասս կամ խասսե-յե շարիֆե, Արևելյան Հայաստանում մեծ թիվ չէին կազմում: Պատճառն այն էր, որ շահը և թագավորական ընտանիքի անդամները նախընտրում էին հողեր ունենալ մայրաքաղաքի մոտ: Երկրի կենտրոնական նահանգներում, սահմանամերձ և հաճախ հարձակումների ենթակա վայրերում կալվածներ ունենալը այնքան էլ նպատակահարմար չէր:

Զաքարիա Ազուլեյին մանրամասն տեղեկություններ է տալիս Ազուլիսի և Նախիջևանի մոտակայքում գտնվող 5 խասս գյուղերի (Ազուլիս, Մեղրի, Շոռոթ, Լեհրամ, Աստապատ) մասին: Խասս գյուղերի համայնքները թեև վարչական հարցերում ենթարկվում էին տեղական մարմիններին, սակայն հարկային պարտավորություններով կապված էին արքունիքին կից վարչա-տնտեսական կառավարչության՝ «խասսե-յե շարիֆեի սարքարություն» հետ և ենթարկվում էին նրա կողմից նշանակված խասսեդարներին, որոնք միամասնակ վարում էին նույն վայրի ոստիկանապետի (զարուղա) պաշտոնը:

Խասս գյուղերից ստացվող եկամուտները XVII—XVIII դարերում չէին տրվում որպես ոռճիկ: Ընդհակառակը, խասսե-յե շարիֆեի ծառայողները մեծ մասամբ թիուլներ էին ստանում դիվանի գյուղերից և բնակչությունից զանձվող այլ պետական հարկերի հաշվին: Զաքարիա Ազուլեյու վկայությամբ.

սակայն, խասս գյուղերը սովորաբար վարձակալվում էին մասնավոր մարդկանց կողմից: Ըստ որում որպես մուսթա՝ջիբներ կամ զարբիթներ հանդես էին գալիս և՛ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, և՛ մանր ու խոշոր հողատիրություն ու քաղաքային արհեստիրատիայի ներկայացուցիչներ, և՛ խոշոր առևտրականներ, որոնք վարձակալության շրջանում օգտվում էին խասսեղարներին վերապահվող բոլոր իրավունքներից:

3. Վանակաճ հողատիրությունը Հայաստանում բավական հին պատմություն ունի: Դրանք այն հողերն էին, որ տարբեր ժամանակներում առհավետ նվիրվել էին կրոնական հաստատություններին և տվյալ ժամանակաշրջանում գտնվում էին այս կամ այն վանքի վանահոր կամ մզկիթին պատկանող կալվածների տնօրենի՝ մուխավալլիի անմիջական տնօրինության տակ: Այս հողերը, սկսած դեռևս արաբական սիրապետության շրջանից, կոչվում էին վակֆ: Վակֆային կալվածներն ու այլ ստացվածքները, որ ընդհանուր տեղմինով կոչվում էին մուվուֆաթ, մի անգամ նվիրվելով որևէ կրոնական հաստատության, առհավետ ամրացվում էին նրան և այլևս որևէ ձևի օտարման հնթակա չէին:

XVI—XVIII դարերում և դրանից էլ շատ առաջ Հայաստանում եղել են նաև մզկիթապատկան հողեր: Պետք է նշել, սակայն, որ այս երկու կրոնական հաստատությունների (վանքեր և մզկիթներ) հողատիրական իրավունքների միջև զգալի տարբերություններ կային: Մզկիթապատկան կալվածները ամբողջապես էին ազատվում պետական հարկերից, իսկ վանքապատկան կալվածները՝ մասամբ միայն:

XV դարի մասնակի կայունացումից հետո, վանական հողատիրությունը XVI դարում սկսում է անկում ապրել: XVI—XVII դարերում Արևելյան Հայաստանում բացի էջմիածնի վանքից, իրենց հողային կարողություններով աճելի աչքի էին ընկնում Հավուց Թառի, Գանձասարի, Տաթևի, Ագուլիսի, Դարաշամբի և Մակիլի Թաղեոս Առաքյալի վանքերը: Պահպանված բազմաթիվ կալվածագրերից և այլ փաստաթղթերից երևում է, որ նրանց կալվածները նախորդ դարերի համեմատ խիստ աղքատացել էին: Այս շրջանում նրանք ջանում էին միայն պահպանել անցյալից ժառանգած կալվածները, քան ընդարձակ դրանք: Մինչև XV դարը ամբողջական գյուղեր և այլ կալվածներ նվիրվում էին վանքերին հայ խոշոր ֆեոդալների և մեծահարուստ կալվածատերերի կողմից, որոնք XVI դարում դուրս էին եկել ասպարեզից, ուստի վանքապատկան կալվածները ոչ միայն չէին հարստանում, այլ գնալով նվազում էր դրանց թիվը: XVII դարի սկզբում էջմիածնի վանքի պատկանելիությունից դուրս էին եկել XV դարի 30-ական թվականներին Սյունյաց Օրբելյանների վերջին ներկայացուցիչ Ամիր Ռուստամի նվիրած բոլոր յոթ խոշոր գյուղերը:

Չունենալով հողային համեմատաբար խոշոր նվիրատվությունների որևէ հեռանկար, էջմիածնի կաթողիկոսները 1640 թ. հետո սկսում են վանքի միջոցներով գնել բազմաթիվ գյուղեր: Դարավերջում արդեն վանքն ուներ 23 մեծ ու փոքր գյուղ, մեծ քանակությամբ ընդարձակ վարելահողեր, այգիներ, ինչպես նաև ջրաղացներ, դինգեր և այլ ստացվածքներ:

Վանքապատկան կալվածները սեփականության տեսակետից երկու խմբի էին բաժանվում. ա) կանխիկ դրամով գնված կալվածներ, որոնք անվանվում էին մուլք-ե վարխարիդ (գանձագին մուլքեր), բ) մուվուֆաթ (վակ-

Ֆային կալվածներ), որոնք նվիրվել կամ վակֆ էին տրվել հավատացյալների կողմից:

XVII—XVIII դարերում հայոց եկեղեցու հոգևոր կենտրոնի՝ էջմիածնի, ինչպես նաև այլ վանքերի կալվածների և հատկապես մուլքային գյուղերի միջոցով մասը «զանձագին» էր և որպես այդպիսին ենթակա էր հարկման: Գանձագին կալվածներն անհրաժեշտության դեպքում կարող էին վաճառվել, վարձու տրվել կամ գրավ դրվել, իսկ վակֆերը բացի կարճատև (մինչև 3 տարի) վարձակալությունից այլ կաշգիռ օտարումների ենթակա չէին:

Թեև XVI—XVII դարերում ամբողջական գյուղերի նվիրատվությունները համարյա վերացել էին, սակայն առանձին հողատիրոջ, այգիների և այլ ստացվածքների դեռ շարունակվում էին նվիրաբերվել գյուղական և քաղաքային բնակչության տարբեր խավերի կողմից: Այդ հողերի օգտագործման իրավունքն էր միայն տրվում վանքերին: Դրանք շարունակում էին մնալ գյուղական համայնքի մշակելի տարածությունների ընդհանուր տարածության մեջ: Վանքը սովորաբար դրանք մշակում էր նույն գյուղի ռայաթների կոռային կամ վարձու աշխատանքով և կամ վարձով էր տալիս նույն գյուղի գյուղացիներին: Այդ հողերի համար վանքը հողային հարկեր չէր վճարում և չէր մասնակցում գյուղական համայնքից գանձվող հարկերին: Դրանց վերաբերող հարկերն էլ նախկին կարգով շարունակում էին վճարել նույն գյուղի ռայաթները:

Լինելով վակֆային սեփականությունների և վաճառքի ու այլ կարգի օտարումների չենթարկվելով, այս կարգի հողերը գնալով ավելի էին ընդարձակվում, որի հետևանքով կրճատվում էին վանքերին ավելի մոտ գտնվող գյուղական համայնքների հողերը, և ռայաթները ստիպված էին լինում որոշ գործարքի մեջ մանել վանքի հետ և կիսրարության կամ այլ պայմաններով վարձակալել դրանք:

4. Մուլքը կամ հայրենիքը հողի մասնավոր սեփականության հնագույն հաստատություններից էր: Հողատիրության այս ձևը XVI—XVIII դարերում պայմանավորված չէր պետական կամ զինվորական ծառայությամբ: Հայկական թե մատենագրական և թե մանավանդ վիճագիր աղբյուրները վկայում են, որ դեռևս IX—X դարերում Հայաստանում կային մեծ քանակությամբ գյուղեր, որոնք որպես հայրենիք կամ մուլք պատկանել են առանձին սեփականատերերի և որոնց սեփականատիրական իրավունքը ժառանգաբար անցնում էր սերնդից սերունդ և ենթարկվում զանազան կարգի օտարման:

XVI—XVIII դարերում, ինչպես այդ երևում է պահպանված քաղմաթիվ կալվածագրերից և այլ գիվանական փաստաթղթերից, գյուղատիրոջ կամ մարիքի սեփականատիրական իրավունքը տվյալ գյուղի նկատմամբ արտահայտվում էր նույն գյուղի համայնքի անդամ հողագործ գյուղացիներից հողային ռենտա գանձելու իրավունքով: Գյուղի ընդհանուր հողային տարածությունների և ջրի տնօրինման կամ այլ հարցերում նրան այլ իրավունքներ չէր վերապահվում. այդ իրավունքները վերապահված էին գյուղական համայնքին: Սակայն կալվածատիրոջ քաղաքական հեղինակությունը, նրա գրաված դիրքը պետական-վարչական ապարատում կամ արքունիքում մեծապես կարող էր ազդել կալվածատիրոջ և գյուղական համայնքի միջև գոյություն ունեցող փոխհարաբերությունների վրա: Այլ խոսքով ասած, արտատնտեսական ճնշումը կարևոր դեր էր խաղում:

Կալվածատիրական հողային ռենտան հիմնականում բնամթերքով էր

գանձվում: Ըստ տեղի և ժամանակի, ռենտայի նորմերը փոփոխական էին: Առանձին վիլայեթներում և մահալներում, երբեմն նույնիսկ նույն մահալի տարբեր գյուղերում ռենտայի նորմերը տարբեր էին: Աղբյուրներում հանդիպում են բերքի $1/25$ — $3/10$ -ի չափով հատուցման մասին վկայություններ: Այս հարցում վճռական նշանակություն ունեւ որոգման սխստեմի կալվածատիրական կամ համայնական սեփականություն լինելու հանգամանքը: Ամեն պարագայում ռենտայի վճարման չափը և կարգը նշվում էր մուլքատիրոջ և գյուղական համայնքի միջև կնքվող սլայմանագրի մեջ: Գոյություն ունեւ ռենտայի հատուցման երկու հիմնական ձև.

ա) Ըստ տվյալ տարվա բերքի, նրա որոշ մասը կալվածատիրոջը հատուցելու պայմանով, որ կոչվում էր հասթ-օ-բուդ (ըստ էղածի): Այս դեպքում չափվում էր ամբողջ բերքը և վերցվում նրա որոշ տոկոսը:

բ) Առանց բերքը չափելու, յուրաքանչյուր տարի միանվագ որոշ քանակությամբ հացահատիկ և այլ մթերքներ կամ կանխիկ դրամ վճարելու պայմանով, որը կոչվում էր մակիթա՝ (կտրված, որոշված):

Աշխատավոր պոլղացիության արտադրած հավելյալ արդյունքի միայն մի մասն էր, որ յուրացվում էր կալվածատիրոջ կողմից: Մյուս, ավելի խոշոր մասը, պետական հարկերի և այլ պարտավորությունների ձևով հատուցվում էր պետությանը, մասամբ նաև եկեղեցուն: Իսկ քանի որ պետական հարկերը հաստատուն էին, գանձվում էին պետական պաշտոնյաների միջոցով և հաճախ գերադանցում էին սահմանված չափերը, ուստի ինքնըստինքյան սահմանափակվում էին կալվածատիրական ռենտայի աճման հնարավորությունները: Այդ էր պատճառը, որ գյուղերի մուլքատերերը ամեն կերպ աշխատում էին հարստահարման և պարտքի դիմաց բռնագրավումների միջոցով իրենց իսկ ռայաթներից խլել նրանց կողմից մշակվող հողերի օգտագործման իրավունքը և զբաղվել կալվածքային տնտեսությամբ. իսկ հողից և արտադրության մյուս միջոցներից զրկված հողագործ ռայաթներին աշխատեցնել որպես հողի վարձու մշակներ:

5. Համայնֆալատական գյուղեր էին կոչվում այն սակավաթիվ գյուղերը, որոնք մուլքային տիրության իրավունքով պատկանում էին նույն գյուղի համայնքի անդամ հողագործ ռայաթներին: Այս դեպքում ամբողջ գյուղական համայնքը հանդես էր գալիս որպես տվյալ գյուղի բոլոր մշակելի տարածությունների սեփականատեր, որով և պայմանավորվում էր համայնքի յուրաքանչյուր անդամի սեփականության իրավունքը այն հողակտորների վրա, որոնք գտնվում էին համայնքի տվյալ անդամի անմիջական տնօրինության տակ և մշակվում էին նրա կողմից:

Դարաշամբում գտնվող մի քանի համայնքապատկան գյուղերի կալվածագրերից պարզ երևում է, որ թեև այս կարգի գյուղական համայնքները ազատ էին կալվածատիրական լծից, սակայն մանր ու խոշոր կալվածատերերի և կրոնական հաստատությունների կողմից շարունակ փորձեր էին կատարվում նրանց հողերը զավթելու և բռնի կերպով կալվածատիրական լուծը նրանց վրին փաթաթելու ուղղությամբ:

Շարիաթական կալվածագրերում և հարկային մատյաններում այս գյուղերը դասվում էին մուլքերի շարքը և իրավական ձևակերպմամբ համարվում էին մուլքային սեփականություններ: Կալվածագրերում շեշտվում էր, որ «գյուղը որպես մուլք, պատկանում է գյուղի ռայաթների համայնքին»: Իսկ քանի

որ մուքատիրոջ սեփականատիրական իրավունքը արտահայտվում էր գյուղի ընդհանուր բերքի որոշ տոկոսի դանձումով, ուստի վավերագրերում հատկապես շեշտվում էր, որ «ոռյաթները ստացած բերքից պետք է վճարեն միայն պետական հարկերը (բահրաշե-յե դիվանի)» և քանի որ գյուղի մուլքատերերը իրենք էին, ուստի ռենտայի կալվածատիրոջը վճարվող մասը մնում էր իրենց:

4. ՀՈՂՕԳՏԱԳՈՐԾՄԱՆ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐՆ ՈՒ ՀՈՂԱԳՈՐԾ ԳՅՈՒՂԱՑԻՈՒԹՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼ-ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

Հողագործ աշխատավորության հողի սեփականատիրոջ նկատմամբ ունեցած կախումն ու տնտեսական ենթակայության ձևերը տարբերվում էին ըստ տեղի և ժամանակի: Սակայն դա սերտ աղերս ուներ նաև այն հարցի հետ, թե ինչպիսին էին հողատիրոջ սեփականատիրական իրավունքները այդ հողերի նկատմամբ:

XVI—XVIII դարերի կալվածագրերում և պաշտոնական այլ վավերագրերում թվարկվում են երկու կարգի հողային սեփականություններ. ա) գյուղեր, որոնք շարիաթական տերմինով արաբերեն կոչվում են կարիյե և բ) ագարակներ, որոնք արաբերեն կոչվում են մադրաս:

Մուլքային սեփականություններ հանդիսացող գյուղերում կամ կարիյեներում հողի օգտագործման իրավունքը վերապահված էր նույն գյուղի ոռյաթներին, որ արտահայտվում էր գյուղական համայնքի համայնական տիրույթյան իրավունքով: Գյուղացին պարտավոր էր միայն իր օգտագործած հողի համար ռենտա վճարել կալվածատիրոջն ու պետությանը, որից հետո նա ճանաչվում էր իր մշակած հողի տերը և իրավունք ուներ ռոյալթի մշակել և օգտագործել այն կամ փոխանցել մեկ ուրիշի: Այլ էր մադրասներում սահմանադրված հողերի վրա աշխատող գյուղացիության իրավական վիճակը: Եթե գյուղերը վաղնջական ժամանակներից ազատ համայնքներ էին՝ հետագայում միայն ֆեոդալական կախման ենթարկված, ապա մադրասները վաղ շրջանի դաստակերտների նման առանձին ունեորենների կամ ազդեցիկ ֆեոդալների ջանքերով (մեծ մասամբ աշխատավոր զանգվածների բռնի, անվճար աշխատանքով) ոռոգված ու մշակելի դարձված ընդարձակ տիրույթներ էին, որտեղ հողի և՛ սեփականության, և՛ օգտագործման իրավունքները ամբողջապես վերապահված էին կալվածատիրոջը: Հողն այստեղ մշակվում էր վարձկան հողագործների միջոցով կամ բերքի որոշ տոկոսը հողագործին թողնելու պայմանով տրվում էր օգտագործման՝ մենատնտես գյուղացիներին:

Եթե ստրկատիրական շրջանում ագարակներում և դաստակերտներում բնակեցվում էին ռազմական արշավանքների ընթացքում ձեռք բերված զերիներ կամ տնտեսական ճնշումների հետևանքով բարկական կախման մեջ ընկած ունեզուրկ գյուղացիներ, ապա XVI—XVIII դարերի մադրասներում կենտրոնացվում էին ծանր հարկապահանջության հետևանքով ունեզուրկված, արտագրության միջոցներից զուրկ գյուղացիներ կամ բռնի կերպով այլ կողմերից քշված ոռյաթներ:

XVII դարի երկրորդ կեսից սկսած գյուղատերերից շատերին հաջողվում էր օգտվել հատկհատ սաստկացող հարկապահանջության հետևանքով նյութական ծանր պայմանների մեջ ընկած ոռյաթների վիճակից և պարտքի դիմաց առիներն իրենց իսկ սեփական գյուղի սահմաններում գտնվող ընդար-

ձակ հողեր: Այսպիսով, մեծ կամ փոքր հողակտորները դուրս էին գալիս համայնքի իրավասությունից և փաստորեն դառնում կալվածատիրոջ մագրանները, իսկ **ռայաթները** ստիպված էին նույն հողերը վերստին վարձակալել կալվածատիրոջից, պարտավորվելով բացի գյուղից գանձվող ընդհանուր ռենտայից, այդ հողերի համար հավելյալ ռենտա վճարել:

Սոցիալական բուռն հակամարտությունների, կալվածատիրոջ և գյուղական համայնքի միջև տևական պայքարի ու դիմադրության բաղմամբ փաստերի շուկայությամբ հանդերձ, գյուղերի մեծ մասում XVII դարի երկրորդ կեսից սկսած ավելի էր խորանում կալվածատերերի կողմից համայնքապատկան հողերի հափշտակման և աշխատավոր գյուղացիության բռնի հողազրկման պրոցեսը:

Կալվածատերերից շատերին հաջողվում էր սեփական հողերը մշակել նույն գյուղի ռայաթների պարտադիր կոռույին աշխատանքով: Դա հատկապես շատ տարածված էր վանական հողատիրության մեջ, որտեղ տարբեր գյուղերում գանձվող եկեղեցական հողերը պարտավոր էին մշակել նույն գյուղի ռայաթները: Այդ գյուղերում փաստորեն կալվածատիրական ռենտայի մի մասը վճարվում էր աշխատանքով, մյուս մասը՝ մթերքով: Տաթևի վանահայր Հովհաննես վարդապետի դավթարից արտագրված ցուցակում մանրամասն նշված է, թե վանքապատկան գյուղերի ռայաթները, որոնք մեծ մասամբ ռենտան վճարում էին մակթայով, անկախ տվյալ տարվա բերքից, վանքի հողերի վրա տարվա մեջ քանի օր և ինչ կարգի աշխատանքներ պիտի կատարեին²²:

Մուլքային սեփականություններ հանդիսացող մագրանների և գյուղական ռայաթներից ռենդրկման ճանապարհով սեփականացված հողերի մշակման տարածված ձևերից էր վարձու աշխատանքը, որը սկսեց ավելի մեծ չափեր ընդունել հատկապես XVII դարի վերջերին և ավելի տարածված ձև դարձավ XVIII դարում: 1770—1780-ական թվականներին Երևանի խաների տված մի շարք հրամանագրերում հատկապես նշվում էր, որ քաղաքի մեծ մզկիթին, ինչպես նաև բարձրաստիճան հոգևորականությանը նվիրված մագրաններին ամրացված են եղել որոշակի թվով ռանջբարներ, որոնք պարտավոր էին մշակել այդ հողերը հօգուտ մզկիթի կամ հոգևոր ֆեոդալի²³:

Ռանջբարները մեծ մասամբ հողից և արտադրության միջոցներից զրկված հողազործներ էին, որոնք մշակում էին կալվածատիրական մագրանները և ստանում էին բերքի որոշ մասը որպես աշխատավարձ: Դրանք հողազործ բանվորներ էին, որոնց մեջ կային մասնագետ ալգեզործներ, վարուցանք, հունձ և այլ կարգի դաշտային աշխատանքներ կատարողներ:

Ռայաթները, թեև իրենց կալվածատերերի ճորտերը չէին և առուծախի չէին ենթարկվում, սակայն նրանք ազատ չէին կարող փոխել իրենց բնակության վայրը: Շահ Սուլթան Հուսեյնի հիշերթի 1122 (1710—1711) թ. մի հրովարտակում բավական մանրամասն շարադրված է ռայաթների իրենց հարկային պարտավորություններով տվյալ հարկատու բնակավայրին ամրացված լինելու օրենքը: Ըստ այդ օրենքի, որը կոչվում էր «Գերագույն խոսք», եթե ռայաթները լքում էին իրենց բնակավայրը և բնակություն էին հաստա-

²² Տե՛ս «Ժամանակագրություն Ստեփաննոսի Օրբելեանի», հավելված, էջ 44:

²³ Տե՛ս Մատենադարան, Արարատառ Ֆոնդ, ձևագիր 233, էջ 211—212, 352—353:

տում մի այլ վայրում, մինչև 12 տարի ենթակա էին վերադարձման, իսկ 12 տարին անցնելուց հետո այլևս ոչ ոք իրավունք չունի նրանց ետ վերադարձնելու: Նույն հրովարտակից միաժամանակ պարզվում է, որ եթե տեղափոխված ռալաթները 12 տարվա ընթացքում շարունակում էին իրենց պետական հարկերը վճարել նախկին վայրում, ապա կարող էին մնալ այնտեղ և 12 տարուց հետո վերջնականապես գրանցվել նոր վայրի հարկային մատչաններում²⁴: Այսպիսով, հարկերի հատուցման կարգը շխախտելու դեպքում, ռալաթների տեղափոխությունները մի տեղից մի ուրիշը հնարավոր էր դառնում:

Սակայն մուլքային գյուղերում նման տեղափոխությունները հազվագիպ էին: Կալվածատերերը միշտ էլ կարողանում էին օգտվել վերոհիշյալ օրենքից և ետ վերադարձնել ռալաթներին: Սրանով հանդերձ պատմական վավերագրերում և այլ սկզբնաղբյուրներում հաճախ է հանդիպում «ցրված ռալաթներ» (ռուսալա-յե մուխաֆարիկե) արտահայտությունը: Դա նշանակում է, որ շխախտված անվերջ հետապնդումներին, ռալաթները, ինչպես առանձին անտեսություններով, այնպես էլ ամբողջ համայնքով հեռանում էին իրենց գյուղից և բնակություն հաստատում մի այլ վայրում:

Տարբեր էր, սակայն, գյուղացիների սոցիալ-իրավական վիճակը Լոռի-Փամբակում և Արևելյան Հայաստանի այն շրջաններում, որոնք ենթակա էին Արևելյան Վրաստանի վալիությունը: Այնտեղ գյուղացիները ճորտական կալաման մեջ էին և հողի հետ միասին վաճառքի էին ենթարկվում: Կալվածատերերում առաջին հերթին նշվում էր ճորտ «շինականների», այնուհետև միայն՝ նրանց տների, հողերի, ջրերի, արտառվայրերի և մյուս ստացվածքների վաճառքը, 1660—1670-ական թվականներին Սանահնի վանքին կտատարված մի նվիրատվության արձանագրության մեջ կարդում ենք. «Կաման ամենազարին աստուածոյ ես՝ պարոն Զալբէկի որդի Դասպարս, իմ որդի Գօգիս, Բէրաւս, Բէժիս, Խաւիս մեր կամաւ և յօժարութեամբ մեր ընդովս մեր Ոռնակաւ Ծիւ շինական Շիխու Մխիթարն, Ակոբն, Խէչիկն ծախեցինք վերայ Սարգիս պարոն-տէրին ի դրան մերս լուսոյ սուրբ Աստուածածինս, իրանց տանովն, իրանց տեղովն, իրանց հողովն, իրանց ջրովն. թէ պահէլատեղ, թէ այգու տեղ, թէ հորսագազ, իր արօտգահովն, թէ սար, թէ ձոր ամէն ծախեցինք ի վերա Սարգիս պարոն-տէրին: Պարոն-տէրն գնեց՝ վախմ արաւ Սանահնաւ սուրբ Աստուածածինին»²⁵:

Սոցիալ-իրավական վիճակի որոշակի դանազանությամբ հանդերձ, հայ աշխատավոր գյուղացիությունը Արևելյան Հայաստանում, ինչպես նաև Սեֆյան Իրանի տիրապետության տակ գտնվող Արևելյան Վրաստանի, Ադրբեջանի և բուն Իրանի հայաբնակ շրջաններում ենթակա էր ֆեոդալական դաժան շահագործման ու հարստահարման ոչ միայն կալվածատեր-ֆեոդալների և մանր ու խոշոր հողատիրության, այլև արաբական շահական արքունիքի, պետական ստորին և վերին պաշտոններության կողմից, որը բաղմամբիվ և բաղմազան հարկերով ու տուրքերով նստած էր աշխատավորության ուսերին:

²⁴ Տե՛ս Հ. Գ. Փալազյան, Ռալաթների իրավական ազատության հարցը Արևելյան Հայաստանում 16—18-րդ դդ. և շահ Սուլթան-Հուսեյնի հրովարտակը, «Էջեր հայ ժող. պատմության և բանասիրության» (հոգվածների ժողովածու նվիրված ակադ. Ա. Գ. Հովհաննիսյանի ծննդյան 80-ամյակին), Երևան, 1971, էջ. 127—136:

²⁵ Մատենադարան, ձեռագիր № 3031, էջ 208ա—208բ:

Ճ. ՀԱՐԿԱՅԻՆ ՍԻՍՏԵՄԸ ԵՎ ԲՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ԳԱՆՁՎՈՂ ՀԱՐԿԵՐՆ ՈՒ ՏՈՒՐՔԵՐԸ XVI—XVIII ԴԴ.

Հողի օգտագործման համար գանձվող հարկը կամ որ նույնն է՝ հողային ռենտան, որ գանձվում էր բնամթերքով և կոչվում էր բահրե կամ բահրաշե, Սեֆյան տիրապետության շրջանում բաժանվում էր երկու մասի. ա) պետական կամ բահրաշե-յն գիվանի և բ) կալվածատիրական կամ բահրաշե-յն մալիքանե: Վերջինս Արևելյան Հայաստանում, հատկապես Արարատյան երկրում կոչվում էր նաև մուլք, որովհետև համարվում էր մուլքային սեփականության եկամուտ:

Այն գյուղերում, որոնք որպես մուլք պատկանում էին առանձին կալվածատերերի՝ բահրաշե-յն մալիքանեն գանձում էին կալվածատերերը կամ մալիքները, իսկ այն գյուղերում, որոնց մուլքը պատկանում էր նույն գյուղի ռայաթներին, գյուղացիները բահրաշե-յն մալիքանե չէին վճարում: Վանքապատկան այն գյուղերում, որոնք անմիջապես վաղիք լինելով ազատված էին հարկերից և այն մուլքային գյուղերում, որոնց տերերը գանաղան ծառայությունների դիմաց մուսաֆուրության իրավունք էին վայելում, գյուղացիները պետական և կալվածատիրական բահրաշեն պարտավոր էին վճարել վանքին կամ կալվածատիրոջը: Խասս գյուղերում երկու բահրաշեներն էլ գանձվում էին հօգուտ արքունիքի, իսկ գիվանի գյուղերում՝ հօգուտ պետական գանձարանի: Այնպես որ գյուղացիների վճարած հողային ռենտայի քանակը, անկախ այն բանից, թե այն ինչ համամասնությամբ էր բաժանվում պետության և կալվածատիրոջ միջև, մնում էր անփոփոխ:

Բնակչությունից գանձվող հողային և այլ հարկերի հաշվառումն ու զրանցումը նահանգային և կենտրոնական հարկային մատչաններում կատարվում էր ըստ նախապես գոյություն ունեցող հին դավթարների՝ հաշվի առնելով ժամանակի ընթացքում տվյալ վայրերում կատարված շինարարական և հատկապես ոռոգման աշխատանքներն ու բնակչության աճը:

Սկզբնաղբյուրներից պարզվում է, որ նոր, ամբողջական հարկային օրենսգրքեր կամ «կանոննամեներ» չկային: Մինչև XVIII դարի սկզբները անհրաժեշտության դեպքում դիմում էին XV դարում Ուղուն-Հասանի ժամանակ կազմված «Կանոննամենին»:

Հարկերի հաշվառման և ընդհանուր աշխարհագրի հետաքրքիր նկարագրություններ են պահպանված XVII դարի պատմիչ Ջաֆարիա Սարկավագի պատմության մեջ և XVIII դարի սկզբի եկեղեցական ու քաղաքական գործիչ Նսայի կաթողիկոս Հասան Ջալալյանի «Պատմություն համառօտ Աղուանից երկրի» արժեքավոր գրքում: Ռայաթների ֆիզիկական խոշտանգումների, սարսափի ու ահարեկման միջոցով հարկահանները կամ մուսալիդները կարողանում էին հաշվառման ենթարկել բոլոր հարկման ենթակա ստացվածքները, ընտանի կենդանիներն ու շափահաս մարդկանց:

Ջաֆարիա Սարկավագը պատմում է Երևանի Թահմազկուլի խանի (1625—1635) զլխավոր հարկահան Ասլան աղայի միջոցով Քանաքեռում ռայաթների ու նրանց ինչքի հաշվառման մասին և կենդանի նկարագրությամբ պատկերում XVII դարի ծանր հարկապահանջության մոռյլ իրականությունը Արևելյան Հայաստանում:

«Եւ եկն նախ ի Քանաքեռ,— գրում է Ջաֆարիա Սարկավագը,— յաւուրս

ձմեռացնոյ և կոշեալ առաջի իւր ղգեղականս՝ ցուցանել ղգլուխն իւրեանց: Եկն նախ Մելիքն Դաւիթ և եբեր Լ(Տ) որդին իւր և ղորդի դստերն, և եցոյց: Գային ամենեքեանս որդւովք իւրեանց՝ և մտանէին ի գիրն: Իսկ հայրն իմ Մկրտիչ շալակեաց ղիս ղՋաքարիայս և ղեղբայրն իմ ղԵսաշատուր առաջի արկեալ գնաց, և իբրև ետես ղմեղ փոքր և կաղ՝ և թիւր ոտամբ, բարկացաւ՝ և ասէ, ղառողջ որդիսն քո պահեալ ես, և ղանդամալսծքդ բերեալ ես, և հրամայեաց արկանել յերկիր ի վերայ երեսացն, և բերեալ ջուր թափեցին ի վերայ անձինն, յոտաց մինչև ցլուխն՝ ջրողող արարին, և նստոյց այր մի ի վերայ գլխոյն և այր մի ի վերայ ոտիցն և հրամայեաց շորից ղինուորաց Բ(2) կողմամբ հարկանել և այնքան հարին, մինչ ղի մորթն ի մարմնոյ ի բաց ոստեաւ, և ինքն անշնչացաւ, և համարեցին ղնա մեռեալ և ապա քարշեալ ղնա թաղեցին ի մէջ փայինի: Եւ այր մի Բարսեղ անուն, և այր մի Ղազար անուն հանին ղի (20) եղնգունսն, և այլ ոմն Մարուգէ անուն երևանցի՝ կախեցին ղմիոյ ձեռանէն և այնքան հարին, մինչև յօգուածքն ամենայն խախտեցան: Եւ այսպէս աս նոբա տիրեաց ի վերայ ամենեկուն՝ մեծաւ սաստիւ: Վասն որոյ ոչ մնաց ստնդեայ մանուկ ղոր ոչ ցուցին: Եւ եթէ ծերք գային, հրամայէր երթեկս առնել առաջի իւր և տեսանէր, ղի թէ գլուխն ի կոր ունէր և Բ(2) ձեռքն ղկնի իւր տանիւր, ոչ գրէր, իսկ թէ գլուխն ուղիղ ունէր և ձեռքն առաջի տանիւր՝ ղնա գրէր: Եւ ոչ ոք իմացաւ ղայս: Իսկ եթէ մանկունք գային, բերէր առասան և շուրջ պտտէր ղպարտնոցաւ պատանոյն և երկոքին ծայրք պարանի ղնէր ի բերտն մտնականն և ասէր ըմբռնել ատամամբ և օղ արարեալ տանէր ի վերայ գլխոյն, եթէ անցանէր ղգլխովն թողոյր ղնոսա գնալ և եթէ ոչ անցանէր ղգլխովն՝ գրէր ղնա: Եւ այսպէս գրեաց ղամէնն յոյժ ճշտիւ՝ ղմարդ, ղկով, ղծի, ղջորի, ղէշ, ղոշխար, ղջրաղաց, ղձիթաղաց, ղարունատա, ղբրնձաղաց, ղայգիս և ղպարտէղս և այլ որ ինչ գտաւ՝ գրեաց և ի ներքոյ հարկի արար: Եւ էարկ ի գիւան արքունի ղամենայն գրեալսն»²⁶:

Շուրջ մեկ հարյուրամյակ հետո, Սեֆյան արևմտալեւան մայրամուտին, երբ շահ Սուլթան-Հոսեյնը արքունիքի ուղձացած ծախսերը հոգալու համար փորձում էր, աշխատավորութեան հարստահարումը բաղմապատկելով, լցնել արքունի գանձարանը և կրկնապատիկ ու եռապատիկ շափերով ավելացնում էր ռաշաթներին, արհեստավորներից, առևտրականներից և առհասարակ ամբողջ բնակչութեանից գանձվող հարկերը, նորից ամբողջ երկրով մեկ տեղի էր ունենում հարկատու օբյեկտների ու բնակչության նոր հաշվառում, որի ընթացքում կիրառվում էին նույնքան և ավելի քսոմենելի միջոցներ:

«Ի տասներորդ ամի թագաւորութեան իւրում,—գրում է Նսալի Հասան-Ջալալյանը,—Հիւսէին կոշեցեալ Շահ-սուլդանն արար հրաման մարդաթիւ և աշխարհագիր առնել աղգիս Հայոց և ամենայն աղղաց ընդ իշխանութեամբ իւրով եղելոց: Եւ ելեալ հրամանատարք նորին արք իբրու հաւատարիմք տան նորա գրիչք և քարտուղարք, ղի անսխալ և առանց թաղուցանելոյ գրեցեն ղամենայն հասակ ի հնգետասնամենից և ի վեր, սպառնացեալ ի հրովարտակին այսպէս. «Եթէ ոք գտցէ ղթաղուցեալ և ղղօղեալ ոք և յայտնեցէ ղայն արքայի, ղլուխ ղօղելոյն՝ արքայի, և ինչք նորա աւար այնմ լիցի, որ գուշակեացն»: Ձոր և արարին իսկ, ղի յոյժ յուլմամբ և որոնմամբ ղնենալ տեղեկանային պէս-պէս հնարիւք և սպառնալեօք: Ի գիւղի ուրումն ղտանուտէր գիւղին և

²⁶ Ջաֆարիա Սաբկավագ, հատ. 1, էջ 66—67:

գրահանայան և զհիւրընկալն, զոր զգիր ասեն, արգելուին ի տունս ուրոյն և զատ ի միմեանց, և ապա ասել տային զանուանս արանց եղելոց ի գիւղին և գրէին և բերեալ ի մի վայր հաւասար տեսանէին, և թէ աւելի կամ պակաս գտանէին սասացեալքն միմեանց (և զի թուղթ ևս առնուին և բերանոյ նոցա, այսինքն մուշակա, զի թէ սուտք գտցեն, այնքան տուգանս վճարեսցեն), կախելով ի փայտէ բրածեծ առնէին զարան ասացեալ ի սակս տուգանին, ընդ նմին կաշառս յօլովս և տասանորդս և զկարգեալ վարձս զինուորացն առաւել քան զշափն առնուին, և ապա զգրեալն կրկնէին...»²⁷:

Այնուհետև նույն հեղինակը պատմում է, թէ ինչպես բոլոր հարկերը և հատկապես գլխահարկը եռապատկել են և սկսել անմիջապես բռնի իրացնել. «Եւ ցրուեցան զօրքն ընդ երկիրս և ընդ գիւղօրայս ի թիւ արկեալ գրովն և քան-զի յոյժ ծանր էր լուծն և ոչ կարէին տանել, վասն որոյ շարշարէին և կեղեքէին և ջարդելով առնուին ըստ շափու իւրեանց ի յօլովիցն՝ յօլով և ի փոքունցն՝ փոքր, զի մեծ գեղն հարիւր յիսուն, հարիւր, կամ յիսուն թուման և յոյժ փոքրն լեբեսուն և կամ ի քսան թումանէ չէր պակաս»²⁸:

Երբ վերը նկարագրված ահ ու սարսափի պայմաններում հաշվառման էին ենթարկվում ռայաթների առանձին տնտեսութունները, շափվում մշակելի տարածութունները և ցուցակագրվում բոլոր շափահաս աշխատողնակ տղամարդիկ, դրանցից գանձվող բոլոր հարկերը հանրագումարի էին բերվում և ընդհանուր գումարներով արձանագրվում հարկային մատչաններում: Յուրաքանչյուր գյուղի անվան տակ նախ միանվագ գրվում էր այդ գյուղից գանձվող բոլոր հարկերի ընդհանուր գումարը՝ գրամով հաշված: Ապա այդ ընդհանուր գումարի տակ նշվում էր, թե դրանից որքանն է կանխիկ գրամով հատուցվելու և որքանը՝ բնամթերքով: Իսկ ավելի ներքևում առանձին-առանձին ցույց էր տրվում, թե այդ գումարից որքանը որ հարկի հաշվից է հատուցվելու: Հարկերի այդ ընդհանուր գումարի բաշխումը համայնքի առանձին տնտեսութունների վրա, որ կոչվում էր թովչիհ, կատարվում էր համայնքի ներսում և պետութեանը չէր վերաբերում: Գյուղական համայնքը պատասխանատու էր հարկերի այդ ընդհանուր գումարի հատուցման համար:

Դատելով թիւլնամեններից, համեսալի և պետական պաշտոնյաների ռոճիկների այլ կարգի հատուցումներին վերաբերող շահական հրովարտականերից և դիվանական այլ վավերագրերից, կարելի է ասել, որ պետական ռենտա-հարկի գանձման հիմնական ձևը ռոճիկի դիմաց, ընդհանուր գումարներով դրանց հանձնումն էր զինվորականութեանն ու պետական պաշտոնյաներին: Հանձնարարական գրութուններ (հավալ և բաբաթ) ստացող պաշտոնյաները այդ հարկերը ստանում էին և՛ բնամթերքով, և՛ կանխիկ գրամով: Բերքից ստացվող բահրաշեն գանձվում էր հասթ-օ-բուդի կամ մակթաի ձևով, սակայն ավելի տարածված էր ձևերից ստանալու (բեղասթ գերեֆթան) ձևը, որ նշանակում էր թիւլնամեի մեջ նշված գումարը ստանալ համայնքից կանխիկ և ռայաթների կալերին չմոտենալ: Այս գեպքում թիւլային գումարը քառապատկվում էր, որպիսի հաշվարկը իր ժամանակի հաշվապահական տերմինով կոչվում էր բարավորդ: Ռայաթները շատ հաճախ համաձայնվում էին վճարել նախատեսված գումարի չորս անգամ ավելին, միայն թե թիւլդարի գործակատարները նրանց գյուղը չմոտենին ու բերքը չշափեին:

²⁷ Նույնի Հասան-Ջալալան, Պատմութիւն համառօտ Ազուանից երկրի, էջ 13—14:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 15:

Նույն գյուղից ստացվող պետական հարկերը կարող էին գանձվել տարբեր մարդկանց կողմից: Նույնիսկ նույն հարկի մի մասը կարող էր տրվել մի մարդու, իսկ մյուս մասը՝ մեկ ուրիշի: Թեև հարկերի հաշվառման ձևը բոլոր վայրերում համարյա թե նույնն էր, սակայն դրանց գանձման ձևերը առանձին գյուղերում տարբերվում էին իրարից: Անկախ այն բանից, թե պետական ռենտա-հարկը իր ու մասով ում կողմից էր գանձվում, բոլոր դեպքերում այն նախօրոք հաշվվում էր, ըստ առանձին հարկերի ի մի էր բերվում և ընդհանուր գումարներով գրանցվում էր դիվանական մասյաններում: Բոլոր դեպքերում այդ գումարները գանձվում էին առավելագույն չափերով և մի քանի տարին մեկ անգամ դրանց վրա ավելանում էին դրամի արժույթի անկման ու հարկերի հատուցումը ուշացնելու կամ ժամկետանցության հետևանքով առաջացող հավելումներ և վերագիր տոկոսներ:

Թեև թիուլնամանքում նշվում էին թիուլային գումարների այն առավելագույն չափերը, որոնք թիուլդարները իրավունք չունեին գերազանցելու, սակայն պահպանվել ու մեղ են հասել բազմաթիվ խնդրագրեր և բողոքագրեր, որոնց մեջ ռայաթները բողոքարկում են թիուլդարների ոտնձգությունների դեմ, պահանջելով, որպեսզի վերջիններս դուրս չգան թիուլնամանում նշված սահմաններից: Մուլքային գյուղերում թերևս այդ բողոքները կարող էին որոշ արդյունք տալ, քանի որ այստեղ կալվածատերը ևս որոշ չափով շահագրգռված էր փրկելու իր ռայաթներին անտեսական քայքայումից: Սակայն դիվանի գյուղերում, որոնց թիվը, ինչպես ասվեց, Արևելյան Հայաստանում բավական մեծ էր, և որոնք հաճախ ամբողջությամբ տրվում էին մեկ անձնավորության, ռայաթները ենթարկվում էին ամենաանապահով կողոպուտի և հարստահարության:

Բացի պետությանը արվող բահրաշից, մալուջհաթից ու ջիլյայից, որոնք մանրամասն հաշվառման ենթարկվելով գանձվում էին բնակչությանից, կային նաև այլ հարկեր ու տուրքեր, որոնք թեև ոչ մի տեղ չէին գրանցվում, սակայն դարերից ի վեր հաստատված լինելով, սկսած գեռես իլխանական և հատկապես թուրքմենական տիրապետության շրջանից, ամենայն խստությամբ գանձվում էին հօգուտ մեծ ու փոքր ֆեոդալ-իշխանավորների և բարձրաստիճան կամ ստորին պետական պաշտոնեական:

Ահա XVI—XVIII դարերի սկզբնաղբյուրներում հանդիպող հարկային տերմինների ու զանազան առիթներով բնակչության տարբեր խավերից գանձվող հարկերի ու տուրքերի ոչ լրիվ ցանկը:

1. Մալ կամ մալիյյե էր կոչվում այն հիմնական հարկը, որ գանձվում էր բոլոր տեսակի եկամտաբեր սեփականություններից, սկսած սերմանելի տարածություններից, այգիներից, բանջարանոցներից և այլ հողային ստացվածքներից մինչև ջրաղացները, ձիթհանքերը, ջրանցքներն ու աղբյուրները, քաղաքներում՝ բաղնիքներից ու ներկատներից, խանութներից ու այլ եկամտաբեր վայրերից և հաստատություններից: Գյուղերում այն գանձվում էր օրաք կոչվող հողային հարկի հետ միասին և կոչվում էր մալուջհաթ:

2. Չորանրեկի-ն այն հարկն էր, որ կանխիկ դրամով գանձվում էր մանր եղջերավոր անասունների դիմաց: Որոշ աղբյուրներում այս հարկը անվանվում էր նաև ֆոդալ:

3. Զիզյա էր կոչվում այլակրոնության հարկը կամ զլխահարկը, որ գանձվում էր յուրաքանչյուր չափահաս քրիստոնյա տղամարդուց, տարին մեկ

անգամ, երեք տարբեր՝ ստորին, միջին և վերին սակերով, ըստ հարկատու ռայաթի (դիմմի) կարողության: XV դարից սկսած ջիզյա տերմինին դուգահեռ աղբյուրներում գործ է ածվում նաև քաֆալուր-ե ջիզյա (ջիզյայի տարբերություն) տերմինը: Յուրաքանչյուր հարկատու համայնքի գլխահարկը միշտ հաշվվում էր միատեղ և միանվագ պահանջվում էր տվյալ համայնքից: Տարիներ հետո, հաշվի առնելով բնակչության աճն ու դրամի կուրսի աստիճանական անկումը, որոշ տոկոսներ էին բարդվում հարկերի մայր գումարների վրա, որոնք կոչվում էին քաֆալուր (տարբերություն) և գանձվում էին առանձին:

4. Բիզար—ռայաթների պարտադիր, անվճար աշխատանքը ամրությունների, բերդերի, ջրանցքների, ճանապարհների վրա և ուղղմական արշավանքների ժամանակ: Որոշ աղբյուրներում այս պարտավորությունը արաբական տերմինով կոչվում էր սուխրա:

5. Եիզար—հիշվում է միշտ բիզարի հետ միասին: Դա ռայաթների պարտադիր աշխատանքն էր հօգուտ արքունիքի, որոշ ուսումնասիրողների կարծիքով նաև ֆեոդալների՝ որսի ժամանակ (շքար—որս):

6. Ուլադ և ուլամ—այս երկու համանիշ տերմիններով էր կոչվում ռայաթների այն պարտավորությունը, որ նրանք կատարում էին իրենց փոխադրական միջոցները տրամադրելով զինվորականությանն ու պետական պաշտոնեությունը: Ջիերի, էշերի, ջորիների, ուղտերի և այլ փոխադրամիջոցների հավաքագրումներ կատարվում էին նաև խոշոր գորաշարժերի ժամանակ: Այս գեպքում զյուղադիներն իրենք ևս պարտավոր էին հետևել և ուղեկցել և տեղափոխել բանակի պաշարն ու հանդերձանքը:

7. Ավարիզ հոգնակի՝ ավարիզաթ տերմինով էր կոչվում ռայաթների արտակարգ պարտադիր աշխատանքը զանազան պատահարների (հեղեղ, մորմիս և այլն) ժամանակ, որը հաճախ փոխարինվում էր դրամական տուրքով:

8. Սուրսար-ները ռազմական արշավանքների ժամանակ հարկատու բնակչության վրա դրվող այն պարտավորություններն էին, որոնք հատուցվում էին հատկապես մեծ քանակությամբ հացահատիկով և այլ մթերքներով: Ռայաթները ոչ միայն պարտավոր էին ամենակարճ ժամկետում տալ պահանջված քանակությամբ մթերքները, այլև սեփական գրասաններով տանել այն և օրգույում (բանակատեղի) հանձնել զորամասի հրամանատարությանը:

9. Ջերիֆ էր կոչվում բնակչության և հատկապես քուլորության զինվորական կամ աշխարհազորային պարտավորությունը: Աղբյուրներում հանդիպում է նաև զար-ե շերիֆ (չերիքի ոսկի) տերմինը, որից պարզվում է, որ այս պարտավորությունը հողագործ բնակչության համար փոխարինվում էր դրամական տուրքով:

10. Իխրաջաթ-ե կալ'ե (ամրոցի հարկ)—տուրքեր, որ ռայաթները պարտավոր էին հատուցել մոտակա ամրոցների ու բերդերի բերդապահ կայազորի կարիքները հոգալու համար (շինարար բանվորներ, մթերքներ, վառելիք և այլն):

11. Սավարի-ն հատուկ տուրք էր, որ գանձվում էր ռայաթներից, երբ տվյալ վայրից անցնում կամ այնտեղ իջևանում էր շահը կամ թագավորական ընտանիքից որևէ մեկը իր շքախմբով:

12. Նզուլ անվան տակ հասկացվում էին այն պարտավորությունները,

որոնք, մեծ մասամբ բնամթերքով, հատուցվում էին այն ղեպքերում, երբ գյուղում իջևանում էին բարձրաստիճան զինվորականներ ու պետական պաշտոնյաներ կամ օտարերկրյա ղեկավարություններ:

13. Կոնալլա—այսպես էր կոչվում թագավորական սուրհանդակներին, նամակատարներին (չափար) և ընդհանրապես պաշտոնական, հաճախ նաև ոչ պաշտոնական գործերով երթևեկող բարձրաստիճան և կրտսեր պաշտոնեություններ հյուրընկալելու պարտավորությունը, որ հաշկական աղբյուրներում անվանվում է բոնահյուր:

14. Ալաֆե և ուլուֆե—գյուղերում իջևանող պետական պաշտոնյաների գրասենյակներին տրվող կերը: Այս տուրքը մեծ մասամբ հատուցվում էր մթերքով (խոտ, դարման, գարի և այլն): Շատ ղեպքերում, սակայն, այն փոխարինվում էր գրամական տուրքով:

15. Խիդմաբանե—թուրքերեն անվանվում էր նաև ղուլուղ և գանձվում էր իբր վարձատրություն այն ծառայության, երբ հարկահանները գանազան առիթներով զալիս էին գյուղ և զբաղվում հարկերի ճշտման և գանձման գործերով:

16. Էնդաս—երբ դարուղաները, թիուղարները կամ տվյալ վայրի պետական հարկերի կապալառուները զբաղվում էին ռաջաթների միջև ծագած վեճերի քննությամբ, դրա համար կողմերից գանձում էին հատուկ տուրք, որը կոչվում էր ռասմ-ե Էնդաս (պատահարի տուրք): XVI—XVII դարերում գյուղից գանձվող հարկերի ընդհանուր գումարի մեջ նախատեսվում էր նաև սրուշ տոկոս (տասը դինարից կես դինար), որ համայնքը պարտավոր էր վճարել թիուղարին, անկախ այն բանից, թե այդ տարի գյուղում վեճեր քննվել են, թե ոչ:

17. Ռասմ-ալ-սուդուր—սադրի կամ զլխավոր կրոնական դատավորի օգտին գանձվող տուրք:

18. Ռասմ-ալ-վիզարաք—վեզիրի, Արևելյան Հայաստանում հատկապես Ազերբայջանի վեզիրի օգտին գանձվող տուրք:

19. Ռուսում-ե դարուղեգի—տուրք, որ գանձվում էր հօգուտ տվյալ մահալի կամ նահիայի դարուղայի (զլխավոր ոստիկանապետ ու հարկահան): Ավելի տարածված էր միայն դարուղեգի տերմինը:

20. Սալամի նաև սալամանե կամ հոգնակի սալամաք էր կոչվում այն տուրքը, որ պարտագիր նվերների ձևով հատուցվում էր նոր նշանակված խանին, հաքիմին, թիուղարին և մյուս իշխանավորներին, երբ համայնքի ներկայացուցիչները գնում էին ներկայանալու նրանց և բարի գալուստ մաղթելու:

21. Էյդի—ֆեոդալ-իշխանավորներին կամ տեղական բարձրաստիճան նահանգապետներին ու այլ պետական պաշտոնյաներին մուսուլմանական մեծ տոների ժամանակ (Էյդ-ե ֆեթր, Էյդ-ե զադիր, Էյդ-ե զուրբան) նվերների անվան տակ տրվող պարտագիր տուրք:

22. Նուրուզի—պարսկական նոր տարվա առաջին օրը՝ զարնանամուտին, ֆեոդալին կամ պետական պաշտոնյաներին մատուցվող պարտագիր նվեր-տուրք:

23. Փիշֆաշ—զանազան առիթներով բնակչության կողմից ֆեոդալին և պետական պաշտոնյաներին մատուցվող նվերներ:

24. Թարհ—այսպես էր կոչվում պետական պաշտոնյաների կողմից բնակչության նկատմամբ կիրառվող այն հարկադրանքը, երբ ռաջաթներին ստի-

պում էին որևէ ապրանք չնշին գնով զիջել իրենց կամ, ընդհակառակը, որևէ ապրանք բարձր գնով գնել իրենցից:

25. Գասրանդազ տերմինի տակ հասկացվում էր պետական պաշտոնյաների աշխատանքի անձգությունները ռալաթների ինչքի և ունեցվածքի նկատմամբ:

28. Շանակիսաբ—ապօրինի պահանջմունքներ, շահատակություններ, հարստահարություններ:

27. Շիրաղաբ—պետական պաշտոնյաների կողմից զանազան զրպարտություններով, կեղծ ու հնարովի պատրվակներով ռալաթներից որևէ բան շորթելը:

28. Խիւաշաբ կամ խարիջիյաբ ընդհանուր անունով էին անվանվում այն բոլոր արտակարգ ծախքերը, որ վերը նշած տարբեր առիթներով պարտադրվում էին առանձին հարկատու համայնքներին:

29. Վջումաբ, քավաջումաբ, մուքավաջեհաբ—ե դիվանի անվանվում էին բոլոր տեսակի պետական հարկերը, որոնք մեծ մասամբ զանձվում էին կանխիկ դրամով:

30. Հոկուկ—ե դիվանի կամ քաֆալիֆ—ե դիվանի տերմիններով արտահայտվում էր հարկատու բնակչության պետության նկատմամբ ունեցած բոլոր տեսակի հարկային պարտավորությունները:

Սակայն սա դեռ բոլորը չէր: Աշխատավոր գյուղացիությունը շահագործման էր ենթարկվում նաև իր իսկ համայնքի ներսում բուն դրած գյուղական ավագների, քյադխուդանների, մելիքների ու գյուղացիության դասի այլ ներկայացուցիչների կողմից: Գյուղական ավագները, տանուտերերն ու քյադխուդանները բացի այն, որ զանազան խարդախությունների ու չարաշահումների միջոցով հափշտակում ու յուրացնում էին համայնքի միջոցները, համայնքի անդամ հողագործ գյուղացիներից գանձում էին նաև հատուկ տուրքեր, որոնք կոչվում էին ռուսում—ե ֆյադխուդայի (քյադխուդայական տուրքեր):

Գյուղի և քաղաքի հայ աշխատավորությունը ուներ նաև պարտավորություններ եկեղեցու նկատմամբ, որը նույնքան պարտադիր էր, որքան մյուս հարկերը: Հայոց եկեղեցու իշխանավորներն իրենց այդ իրավունքները հաստատել և ամրապնդել էին շահական հրովարտակներով ու ռազամներով, որոնց մեջ խստորեն կարգադրվում էր հայ ռալաթներին՝ հնուց ընդունված բոլոր հոգևոր տուրքերը անթերի վճարել եկեղեցու սպասավորներին²⁹:

Եկեղեցական տուրքերը բաժանվում էին երեք խմբի, որոնց մասին բավական մանրամասն հիշված է Հակոբ Շամախեցի (1759—1763) և Սիմեոն Երևանցի (1763—1780) կաթողիկոսների կոնդակներում:

ա) Հայրապետական հասք և տուրք, որոնք տրվում էին կաթողիկոսներին:

բ) Եպիսկոպոսական կամ առաջնորդական հասք և տուրք, որոնք տրվում էին առանձին թեմերի առաջնորդներին կամ այն վանքերին, որոնց վիճակի մեջ էին մտնում ավյալ գաղութի ռալաթները:

գ) Քահանայական հասք և տուրք, որոնք վճարվում էին քահանաներին՝ ծնունդի, մկրտության, ամուսնության, թաղման, տնօրհների, գերեզմանօրհների, մատաղի և այլ ծիսակատարությունների համար:

Ինչպես մեռոնի բաժանման կամ նվիրակության համար կաթողիկոսի անունով գանձվող տուրքը, այնպես նաև պողին, դանձանակը, հոգեբաժինը,

²⁹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, Բղթ. 1ա, վավ. 13, 20, 26, 32, 57, Բղթ. 2ա, վավ. 11, 13բ. 134, Բղթ. 2բ, վավ. 111:

քառասնիկը, կտակը, աթոռամասը, կնքադրամը, կողոպուտը (հայիսկոպոսների հանգերձի համար արվող տուրք), տեսառնականը, խաչօրհները և այլ հեղեղեցական տուրքեր, ամբողջապես գանձվում էին կանխիկ դրամով: Իսկ հայիսկոպոսական և մանավանդ քահանայական տուրքերը մեծ մասամբ ընտմթերքով էին հատուցվում:

Բավական է մի հայացք նետել վերը թվարկված բազմաթիվ հարկերի ու տուրքերի, պետության և նրա պաշտոնյաների նկատմամբ աշխատավորության ունեցած այլ և այլ պարտավորությունների վրա, համոզվելու համար, որ պարտավորությունների այն մասը, որ չէր մտնում նախապես հաշվառման նիթարկված պետական ռենտա-հարկի և գլխահարկի ընդհանուր գումարի մեջ շատ ավելի ծանր էր, և դա էր, որ անողոք կերպով կողոպտում ու հարստահարում էր ժողովրդին՝ մատնելով կատարյալ թշվառության:

Զաքարիա Աղուլեցու օրագրության մեջ հաճախ ենք հանդիպում այսպիսի տողերի. «Թվին ՌՃԺԹ (1670) ապրիլ ԺԲ (12)-ումն Թավրիզու Միրզայ Իբրահիմէն Ալիզուլի բէկ անուն դարուղայ հկաւ Աղուլիս Ժ (10) ձիաւորաւ. Ի (20) օր կացաւ Ե (5) թուման դուլուղ տվին, ապայ գնաց: Օրն ԵՌ (5000) գիւան խարջ ունէր»³⁰: Կամ «Թվին ՌՃԺԹ (1670) յունիսի Ե (5)-ումն այսօր Թավրիզու Միրզայ Իբրահիմէն դարուղայ հկաւ Աղուլիս՝ համ մալիջհաթն տանի, անունն Բահրամ բէկ, Ի (20) ձիաւորաւ հկաւ Թ (9) օրի կացաւ: Օրն մին թուման խարջ ունէր: Ապայ ԺԸ (17) թուման դուլուղ առաւ ապայ գնաց միուս խասէրն»³¹: Այսպես էր ահա, որ պետական պաշտոնյաներն ու հարկահանները որևէ պատրվակով, 10—20 և ավելի ձիավորներով գալիս էին և օրերով ու շաբաթներով մնալով՝ զանազան տուրքերի ու պարտավորությունների անվան տակ, գանձումներ էին կատարում և կողոպտում ու հարստահարում աշխատողներին:

Գյուղական համայնքները համաձայնվում էին նախօրոք որոշ գումար տալ թիուղարին կամ զաբիթին, որպեսզի վերջիններս որևէ հարցով իրենց գյուղը դարուղա չուղարկեն: «Այսմ ամի խաս գեղորէիցն մէլիքներն գնացին Երևան, Միրզա Իբրահիմն տեսան, մին քանի թուման փէշքաշ աբարին, որ այս տարի դարուղայ չուղարկի: Ղաբուլ ելաւ»,—գրում է Զաքարիա Աղուլեցին³²:

Միջին հաշվով միայն դարուղաների երթևեկության համար համայնքի կատարած ծախսերը հավասար էին լինում ամբողջ տարվա համար պետությանը վճարվող հարկերի $\frac{1}{5}$ -ին: Սա դեռ միայն դարուղաների համար ծախսվող գումարն էր: Իսկ ինչքան էր ծախսվում նույն տարվա մեջ տվյալ վայրում իջևանող բարձրաստիճան պաշտոնյաների, խասսե-յե Շարիֆի դուլամների, թագավորական ընտանիքի անդամների և այլ անկոչ հյուրերի վրա:

Պետական ռենտա-հարկի ընդհանուր գումարին մի քանի անգամ գերադանցող այս ահռելի ծախսերն ու սանձարձակ կողոպուտը հարյուրամյակներ շարունակ բղկտում էին ժողովրդական տնտեսությունը, այն մատնելով լճացման և քայքայման, որպիսի պայմաններում բացառվում էր տնտեսական կյանքի վերընթաց զարգացման որևէ հնարավորություն:

³⁰ Զաքարիա Աղուլեցի, էջ 90:

³¹ Նույն տեղում, էջ 94:

³² Նույն տեղում, էջ 126:

ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ XVI—XVIII ԳՐԱՐԵՐՈՒՄ

1. ԵՐԿՐԻ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆ ՈՒ ԱՎԱՏԱՏԻՐԱԿԱՆ ՍԻՍՏԵՄԸ

XVI դարի երկրորդ կեսին Օսմանյան Թուրքիան, որի քաղաքական գերիշխանությունն տակ ընկել էր և Արևմտյան Հայաստանը, հասավ իր քաղաքական ու ռազմական հզորության գագաթնակետին: Դա ստիպեց ընդարձակածավալ կայսրություն էր, որի թևերը տարածվում էին դեպի Եվրոպայի ու Աֆրիկայի մայր ցամաքները:

Կայսրության գերագույն կառավարիչն ու տերը համարվում էր սուլթանը՝ աստուծո շուքը երկրի վրա («Զիլուլլահ»): Նա միահեծան կայսր էր և ինքնակալ տեր, իր հպատակների կյանքի ու գույքի լիիրավ տնօրենը: Կայսրության երկրորդ գեմքը մեծ վեզիրն էր, փաստորեն նրա ձեռքումն էր գտնվում երկրի կառավարման ղեկը, նա էր բարձրագույն պաշտոնյաներ նշանակում, վարում արտաքին գործերը և այլն:

Կայսրության ամբողջ տերիտորիան բաժանված էր նահանգների կամ կուսակալությունների (էյալեթ կամ վիլայեթ), որոնք կառավարվում էին սուլթանի կողմից նշանակված բեյերների կամ միրիմիրանների կողմից: Պատերազմի դեպքում վերջինները հանդիսանում էին իրենց նահանգների ռազմական ուժերի գերագույն հրամանատարները:

Յուրաքանչյուր նահանգ իր հերթին բաժանվում էր մեծ կամ փոքր շրջանների, որոնք կոչվում էին սանջակներ կամ լիվաններ, սանջակներն էլ բաժանվում էին ավելի փոքր վարչական միավորների՝ կազանների:

Օսմանյան պետության վարչա-քաղաքական բաժանումը սերտորեն առնչված էր երկրում տիրող հողատիրության ֆեոդալական սիստեմի ու ավատաբաշխման սկզբունքի հետ: Դեռևս XVI դարի առաջին կեսում կառավարված վարչա-քաղաքական բաժանումը հետագայում ենթարկվել է հարատև փոփոխությունների, որը պայմանավորված է եղել Եվրոպայում և Ասիայում թուրքերի կատարած նոր նվաճումներով և զրանցից բխող տնտեսական ու քաղաքական շահերով: Այս առումով, դժվար է պնդել, որ անգամ 1639 թ. Կասրե Շիրինի հաշտությունից հետո Արևմտյան Հայաստանում կազմակերպված վարչական միավորները դարձան կայուն ու որոշակի:

Համաձայն XVII դարի թուրքական աղբյուրների, մասնավորապես՝ կահունամանների, կայսրության ստիպական մասի հայկական մարզերը բաժանվել

են հետևյալ վարչական միավորների՝ էյալեթների կամ վիլայեթների. 1) էրզր-րումի, 2) Վանի, 3) Կարսի, 4) Զըլզըրի, 5) Ռումի (Սերաստիայի), 6) Դիար-բեքիի:

էրզրումի վիլայեթի մեջ մտել են հետևյալ սանջակները՝ էրզրում, Սպեր, Բասեն, Թորթում, Խնուս, Կարահիսարի-շարկի կամ Շապին-Գարահիսար, Կուլուջան, Մամբուլան կամ Նարիման, Կեղի, Մժնեկերտ, Մանազկերտ, Բայազետ:

Վանի էյալեթի մեջ մտել են Վան, Ադիլջեվազ (Արծկե), Արճեշ, Մուշ, Բերկրի, Կարկա, Կեսանի, Ասիաբերդ, Աղաքիս, Բենիկուտուր, Կալա-Բայազետ, Բերդա, Օվաջիկ սանջակները:

Կարսի էյալեթն ունեցել է հինգ սանջակ՝ Փոքր Արդահան, Խուլուջան, Զարեշատ, Քեհրան, Կաղզվան:

Զըլզըրի էյալեթի մեջ մտել են Զըլզըր, Օլթի (Ուլթի), Խերթուշ (Խերթվիս), Արտուշ (Արտանուշ), Արդահան, Հաջըք, Փոսխով (Փոցխով), Մախջեկ (Մա-ճախալի), Աջուրա, Բենեք (Բանակ), Բարդեք (Բերդագրակ), Լիվանե, Շեվ-շար (Շավշեթի) սանջակները:

Դիարբեքիի էյալեթի մեջ մտել են հետևյալ սանջակները՝ Ամիդ (Դիարբեքի), Խարփուտ (Խարբերդ), Արղնի, Նիսիբին (Մժբին), Հիսըն-բեֆ, Չմշկածաղ, Սզերթ, Մեֆարկին (Նիբեկերտ), Ակչակալա, Սենջար, Խու-բուր, Սաղման, Կալեր, Մեհրան, Թերջիլ, Օթուր, Ճապաղջուր և Զերմիկ սան-ջակները (սրանց մի մասն էր միայն պատմական Հայաստանի տարածքի վրա գտնվում):

Թուրքիայի վարչական բաժանման Մ. դ'Օսոնի կազմած ցուցակից (XVIII դարի վերջ) երևում է, որ օսմանյան պետությունը, հարկահանական շահերից ելնելով, էյալեթների մեջ մտնող փոքր սանջակները միացնելու և ավելի մեծ վարչական շրջաններ ստեղծելու գիծ է բռնել: Նթե, օրինակ, XVII դարում Վանի էյալեթի մեջ մտնում էին տասներեք սանջակներ, ապա XVIII դարի վերջին եղել է ընդամենը հինգ սանջակ (Բիթլիս, Ադիլջեվազ, Ախլաթ, Մուշ, Արճեշ):

Բացի վերոհիշյալ էյալեթներից, հայերի հոծ զանգվածներ էին բնակվում նաև Կիլիկիայում և Օսմանյան կայսրության այլ վայրերում: Թուրքական աղբյուրներում հայաբնակ էյալեթների շարքում հիշատակվում են նաև Մու-րաշն ու Ադանան: Մարաշի էյալեթի սանջակներն էին՝ Կարսի Զուլկադերիյեն, Մալաթիան, Այնթափն ու Սիմսաթը, իսկ Ադանայինը՝ Սիսը և Թարսուսը:

Արևմտյան Հայաստանի հողային տարածությունների մեծագույն մասը գտնվում էր թուրք և քուրդ ֆեոդալների ձեռքին: Դարեր տևած անհավասար մարտերում հայ ֆեոդալական դասակարգը պարտություն էր կրել ու դիչել իր դիրքերը օտար նվաճողներին: Որոշ վայրերում միայն պահպանվել էին հայ-կական կիսանկախ իշխանություններ և իրենց ներքին գործերի տնօրինության իրավունքը պահող համայնքներ: Հողային տիրույթներ ունեին նաև հայկական վանական նշանավոր հաստատությունները:

Իր գոյությունը պահպանած հայկական իշխանություններից ամենա-ուժեղը լեռնային Սասունն էր: Որպես վարչական միավոր այն մտնում էր Բիթլիսի կազմի մեջ (այստեղ իշխում էին քրդական Ռուզակ ցեղի առաջնորդ-ները), սակայն պահպանում էր իր կիսանկախ դիրքը: Կենտրոնական կա-ռավարության բազմիցս փորձերը՝ վերջ տալու լեռնականների կիսանկախու-

թյանը, անցել էր անհաջող: Ղ. Ինճիճյանը 1806 թ. գրել է, թե Սասունի «բնակիչք, որոնք քուրդք և հայք, որոց երկոքին ևս զմի և զնոյն ազատութիւն ունին, արք յաղթանդամք և քաջասիրտք, երեւելիք ի կորուսութիւնս մարմնոյ, ահեղք ի պատերազմի, որոց միայն ստուարաթիւ հերոց՝ մանաւանդ ոմանց ի նոցանէ ահապուցանէ զտեսողսն, որք ի սկզբանէ անտի միշտ նդին ինքնազուխ, ոչ ումեք ծառայելով. և ոչ ոք ի փաշայից կամ ի պէյից կարող գտաւ զսոսա նուաճել, սակա զօրութենէ ուժոյ սոցա, և սակա ամուր վայրոցն, յորս ապաստանեալ ոչ ումեք թողուն մուտս առնել: Ունին իւրեանց մասնաւոր պէյ ինքնազուխ»¹:

Սասունից բացի հայկական կիսանկախ իշխանություններ կային նաև Սափուրում, Իսյանում, Մոկսում, Շատախում, Ճապաղջրում, Խնուսում և այլուր: Շատախի կիսանկախության մասին նույն Ղ. Ինճիճյանը գրում է. «նստի [ի Շատախ] մէլիք յազգէս Հայոց, և ի դործ Կոնստանդնուպոլսի իշխանութիւն և զգաւաւորական պաշտօն, զի ոչ թողուն քուրդ պէյից նստիլ աստէն, որպէս և ի Մոկս»²:

Կիլիկյան Հայաստանում ամենաուժեղ հայկական կիսանկախ իշխանությունը Զեյթունն էր՝ Ուլիան: Օսմանյան կառավարությունը բազմիցս հանդիպելով հպարտ լեռնականների հզոր դիմադրութեանը, ստիպւած սուլթան Մուրադ IV-ի ժամանակ 1626—1627 թթ. հատուկ հրովարտակով պաշտոնապես ճանաչեց Զեյթունի ինքնավարությունը:

XVI—XVIII դարերի հայկական, թուրքական ու եվրոպական ազդեցութեան վկայություններից երևում է, որ Արևմտյան Հայաստանում գերիշխել է հողատիրութեան թուրքական ֆեոդալական սխտեմը: Բոլոր մշակելի հողային տարածությունները բաժանվել են երեք խմբի՝ 1) պետական հողեր, 2) վալի-ֆային հողեր և 3) մասնավոր սեփականատիրական հողեր (մուք կամ հայրենիք):

Պետական հողերի (արդ-ի միրիս կամ արդ-ի մեմլեքեթ) մի մասը գտնվում էր սուլթանի, նրա ընտանիքի և պետական պաշտոնեությունների անձնական տնօրինության տակ, իսկ մյուս, ավելի մեծ մասը բաժանված էր խոշոր ու մանր ֆեոդալների միջև որպես վարձատրություն պետության նկատմամբ վերջիններիս կատարած ծառայությունների: Այդ պարզեական հողերը հատուկ հաշվառման հետևանքով գրանցման մատչաններում (դավթարներում) արձանագրված տարեկան եկամտի չափի համաձայն կոչվել են խասսեր (խասսերից ստացված տարեկան եկամուտը կազմում էր 100.000 ալլան)³ և ավելի, ղեկավարներ ու թիմարներ: Այս հողերից ստացված եկամուտները հատկացվում էին պետական պաշտոնյաներին: Զեյթունի տարեկան եկամուտը կազմում էր 20.000 ալլան:

Հողատիրութեան երկրորդ տարածված ձևը վալուֆներն էին, այսինքն՝ այն հսկայական հողային տարածությունները, որոնք տնօրինվում էին մուսուլման ու քրիստոնյա հողերականութեան կողմից:

¹ Ղ. Ղազարյան, Արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական և բազարական կացութիւնը 1800—1820 թթ., Երևան, 1967, էջ 67:

² Նույն տեղում, էջ 69:

³ Ալլան (akçe) — թուրքական արծաթ դրամի միավոր: Ալլան հայերեն նշանակում է սպիտակ: Առաջին օսմանյան ալլանները կշռում էին քառորդ մսխալ (1,2 գր. արծաթ): Հետագայում ալլանի կշիռը դնալով կամ պակասել է, կամ պղնձի տոկոսը դրամի մեջ խիստ ավելացել:

Մասնավոր սեփականատիրական հողերը հատկացվում էին պաշտոնյաներին պետության նկատմամբ մատուցած հատուկ ծառայության գիմաց: Հողատիրության այս ձևը XVI դարում տարածված չէր, սակայն նույն դարի վերջին, տուտորա-վաշխառուական հարաբերությունների աշխուժացման հետևանքով սեփականատիրական հողերը բազմապատկվեցին կալստության զարգացման մասերում, որոնց թվում նաև Արևմտյան Հայաստանում:

Արևմտյան Հայաստանում մուլքի կամ հալքենիքի իրավունքով հողացին տարածություններ ունեին ոչ միայն թուրք և քուրդ ֆեոդալները, այլև հալքուս հայ գյուղացիներն ու մեծատուն առևտրականները:

Փոքր Ասիայի նվաճման սկզբնական ժամանակաշրջանում օսմանյան հասարակությունը, որի հիմնական զանգվածը քոչվորական ու կիսաքոչվորական ցեղերն էին, հաղթվ էր մուսթ գործել վաղ ֆեոդալիզմի փուլը: Օսմանյան կալստության սոցիալ-տնտեսական զարգացումը ընթանում էր երկու ուղիով. մի կողմից օսմանցի թուրքերը նույնությամբ թողնում էին Փոքր Ասիայում և Արևմտյան Հայաստանում մինչև նվաճումը գոյություն ունեցող ու զարգացող ֆեոդալների (նկատի ունենք Հայաստանի նախկին տիրակալներին) հողօգտագործման նախկին հաստատությունները (վալիֆ, մուլք և այլն), մյուս կողմից՝ զարկ էին առնում գեամեկի ու թիմարի թուրքական ֆեոդալական հողատիրության ձևերին: XVI և հատկապես XVII դարից զեամեկներն ու թիմարները վերածվեցին պարզապես հողացին տիրույթների, այլևս պաշտանավորված չլինելով պետության նկատմամբ ֆեոդալի ունեցած որևէ պարտավորության հետ:

XVI—XVIII դարերում Օսմանյան կալստության մեջ տուկա հողատիրության երեք հիմնական ձևերն ունեին իրենց բազմաթիվ տարատեսակները: Դրանց մասին մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում XVI դարի պետական-հասարակական գործիչ Ավնի Օմար էֆենդին՝ սուլթան Մուրադ IV-ին ուղղած իր «Օսմանյան կալստության դավթարի բովանդակությունը» վերնադրով զեկուցադրի մեջ:

Այս զեկուցադրում հիշատակված հողատիրության տարատեսակներից հաշվական աղբյուրներում առավելապես հանդիպում ենք մալիքանե, արփալիկ, բաշմալիլի, յուրթլուկ, օջալիլի, հյուբյումեթ և այլ տերմիններին:

Մալիքանեն կալստության մեջ լայն տարածում ստացավ հատկապես 1695 թ. հունվարի 30-ի սուլթանական հրամանագրից հետո, երբ կապալառության (իլթիզամ) տրված ֆեոդալի տարեկան եկամուտը (մուկատաան) վերածվեց ցմահ հատկացված եկամտի: Սուլթանական հրամանագիրը հետամուտ էր ապահովել պետական գանձարանի հարկային շահերը, քանի որ մուկատաանների դեպքում, հաճախակի փոփոխվող կապալառուները (մուլթե-գիմները) բացարձակապես կողոպտում էին գյուղացիությունը:

Մալիքանեի մյուս ձևը սուլթանների կողմից խոշոր ֆեոդալին հատուկ ծառայության համար նվիրաբերված հողն էր: Սուլթան Մուրադ IV-ին ուղղված վերոհիշյալ զեկուցադրում ասված է. «Նրանց (ֆեոդալների) ձեռքում նախկին սուլթաններից և աշխարհի ապալեն ներկա փառիշահից հրովարտականը՝ «մուլք-նամե»-ներ կան: Դրանք (նվիրաբերված հողերը) նման են ժառանգական սեփականության: Ցանկության դեպքում դրանց տիրապետում են սեփականության իրավունքով և փոխանցում ժառանգաբար: Ըստ ցանկության

դրանք կարող են վաճառվել, նվիրաբերվել որևէ մեկին կամ վակֆի վերածվել»:

Արփալըկը (բառացի՝ դարու համար) պետության նկատմամբ ցուցաբերած ծառայության դիմաց զառամյալ պաշտոնյաներին նվիրված հողն էր: Արփալըկ է նվիրվել ֆեոդալներին նաև որպես լրացուցիչ տիրույթ⁴: Առանձին ֆեոդալների, որպես արփալըկ, տրվել են ոչ միայն մի շարք գյուղեր, այլև ամբողջ քաղաք՝ իր շրջակայքով: Էվլիա Չելեբիի վկայությամբ Ամասիան, Շադին-Գարահիսարը XVII դարի 40-ական թվականներին, ինչպես և Վանը XVI դարի կեսերին, տրվել են առանձին ֆեոդալների՝ արփալըկի իրավունքով:

Գոյություն է ունեցել երկու տեսակ արփալըկ: Մի դեպքում արփալըկը համարվել է խասս հող և ժառանգական բնույթ է ունեցել, մյուս դեպքում արփալըկը տրվել է ֆեոդալին որպես ցմահ կամ ժառանգական տիրույթ:

Բաշմակըկը (բառացի՝ բաշմակի, կոշիկի համար), ինչպես և արփալըկը, խասս հողերի մի տարատեսակն է, որը տրվում էր պալատում բարձր դիրք ու կշիռ ունեցող կանանց:

Յուրթլուկը, օջալըկը, հյուբումեթը (բառացի՝ հայրենի վայր, օջախ, իշխանություն) ընդարձակ շրջաններ էին, որոնք ժառանգաբար անցնում էին բուրդ ֆեոդալներին:

1515—1516 թթ. Օսմանյան կայսրության հետ Բուրդիստանի միացումից հետո, քուրդ ֆեոդալների դրությունն ամրապնդվեց Արևմտյան Հայաստանի հարավային մասերում: Գիտակցելով քուրդ ֆեոդալների ստորադաս ուժը, Օսմանյան կայսրությունը նրանց նկատմամբ վարում էր մեղմ ու սիրաշահող քաղաքականություն, թողնելով նրանց տիրապետության տակ ամբողջական շրջաններ՝ յուրթլուկի, օջալըկի ու հյուբումեթի իրավունքներով:

Արևմտյան ու Հարավային Հայաստանում XVI—XVIII դարերում քրդական ցեղերն ընդարձակ շրջաններ էին զբաղեցրել: Համաձայն «Շերեֆ-նամեի», Վանի վիլայեթում հաստատված էին հետևյալ քրդական ցեղերը. 1) Նեմիրան ցեղը՝ խիզանի ամիրի գերիշխանության տակ, 2) Մահմուդի ցեղը, որը հիմնականում բնակվում էր հոշաբում (Վանի, Ոստանի և Սալմաստի միջև), 3) Դումբուլի ցեղը՝ Սոկմանի շրջակայքում, 4) Փաղուկի ցեղը՝ Արճեշի և Արծկեի (Ադիլչեվադ) սանջակներում, 5) Ռուզակի կամ Ռոժակի մեծ ցեղը՝ Բաղեշի (Բիթլիսի) շրջակայքում: «Շերեֆ-նամեում» հիշատակվում են նաև Հաքարի, Բելիլան, Բիլբասի, Կավալիսի, Քիսանի կամ Կեյսանի, Շիկակի և այլ ցեղերի անուններ, որոնք հաստատվել էին հարավային Հայաստանի տարբեր շրջաններում:

Հարավային Հայաստանում, ուր XVI դարում հիմնականում իշխում էին քուրդ ֆեոդալները, սուլթանական կառավարությունը չէր կարողանում մշակելի հողեր բաշխել իր ֆեոդալներին՝ զեամեթի ու թիմարի իրավունքով: Այս վայրերում զեամեթներ ու թիմարներ անհամեմատ ավելի քիչ են եղել, քան Բարձր Հայքում կամ Արևմտյան Հայաստանի այլ շրջաններում: Շատ շրջաններում զեամեթներ ու թիմարներ առհասարակ չեն եղել:

Քրդական այդ ցեղերը դառնում էին հասարակական դարգացման ցածր մակարդակի վրա: Տակավին պահպանվում էին ցեղային-նահատկատկան հարաբերությունները, որոնք մեծ դեր էին կատարում քուրդ ժողովրդի կյան-

⁴ Տե՛ս «Chèref-nâme», հատ. Բ, մասն Ա, էջ 164 և այլու:

քում: Յնդերի մեծ մասը շարունակում էր քոչվորական կամ կիսաքոչվորական կյանք վարել:

Հարավային Հայաստանում բուրդ իշխողների մեջ գիրքով ու յագղեցությամբ աչքի էին ընկնում Բաղեշի (Բիթլիսի) խաները՝ Ռուզակի ցեղից, որոնց պետական-պաշտոնական վավերագրերում տրվում էր «վեհաշուք խան», «ինքնակալ իշխան», «աշխարհիկ ու հոգևոր տեր» և այլ տիտղոսներ: Տիրույթից ստացված գրեթե ամբողջ եկամուտը մտնում էր խանի գանձարանը: XVI դարի 40-ական թվականներին Բիթլիսի Աբդուլ խանը այն աստիճան իրեն տնկախ էր զգում օսմանյան պետությունից, որ թույլ չէր տալիս Վանի թուրք փաշային միջամտելու իր ներքին գործերին: Քուրդ ֆեոդալներից ոմանք մինչև իսկ դրամ էին կտրում իրենց անուններով: Բե ինչպիսի փոխհարաբերություններ գոյություն ունեին նրանց և սուլթանի միջև, բացահայտում է Շարաֆ խան Բիթլիսին նշելով, որ քուրդ ֆեոդալները բոլոր դեպքերում էլ պահպանում էին իրենց ինքնուրույնությունը՝ պարտավորվելով գերադույն տիրակալին (սուլթանին) վճարել նվերներ (փեշքեշ) և մասնակցել ձեռնարկած ռազմական արշավանքներին⁵:

Հարավային և Արևմտյան Հայաստանի տերիտորիայի մի մասը XVI—XVIII դարերում բնակեցված էր քոչվոր ու կիսաքոչվոր ցեղերով⁶: Նվաճողների վարած հատուկ քաղաքականությունը նրանց բանակը զգալի չափով ավելացավ: Թուրք կառավարողները նրանց միջոցով տարանջատում էին ու թուլացնում տեղական նստակյաց բնակչությանը:

XVI դարի օսմանյան օրենքներում քոչվորներին իրավունք էր վերադասվում շարժվել իրենց հոտերի հետ ցանկացած ուղղությամբ: «Արտատեղիների համար որոշված սահմաններ չկան: Հնազույն ժամանակներից կտրոն այս է՝ հոտը որ կողմն էլ շարժվի, այնտեղ էլ թող արածեցվի: Հնազույն ժամանակներից անհամատեղելի է արոտավայրերի ծախսելն ու բաժանելը: Եթե մեկը բռնություն մշակի, ապա անհրաժեշտ է [հողը] դարձյալ արոտավայրի վերածել... դյուլերի բնակիչները ոչ մի առնչություն չունեն արոտավայրերի հետ և հետևաբար չեն կարող որևէ մեկին արգելել քոչը»:

Ենթարկվելով ցեղի առաջնորդին, քոչվորները, սովորաբար, զինվորականներ էին համարվում: Պատերազմի ժամանակ նրանցից հեծյալների գումարտակներ էին կազմվում, որոնք իրենց ռազմական առաջնորդի գլխավորությամբ պարտավոր էին ծառայել սուլթանին:

Ընդարձակ արոտավայրերի առկայությունը Հայաստանում մեծ չափով նպաստում էր քոչվորության արմատավորմանը:

2. ՀՈՂՕԳՏԱԳՈՐԾՄԱՆ ԵՎ ՀՈՂԻ ՎԱՐՁԱԿԱԼՄԱՆ ՁԵՎԵՐՆ ՈՒ ԱՇԽԱՏԱՎՈՐ ԳՅՈՒՂԱՑԻՈՒԹՅԱՆ ՎԻՃԱԿ

Խասերի, զեամեթների ու թիմարների տեր ֆեոդալներն իրենց հողերը բաժանում էին այն դյուղացիներին, որոնք հատուկ վճարով (թափուր իրավունքով) գրանցվում էին դաֆթարներում: Դա ոչ այլ ինչ էր, քան դյուղացիությունը հողին ամրացնելու ձևերից մեկը: Թափուր վճարումից հետո դյուղա-

⁵ „Cheref-nâme“, հատ. Ա, մասն 1, էջ 34:

⁶ Şeb'ı Ahmed Refik, Anadolu'da Türk aşiretleri, İstanbul, 1932, էջ VI—X:

ցիները հնարավորություն էին ստանում մշակելու իրենց հողակատերերը: Թափուն ֆեոդալի կողմից զանձվում էր ամեն անգամ, երբ հողակատերը մի հողատիրոջից անցնում էր մեկ ուրիշին: Ըստ որում, նշանակություն չունեին այն հանգամանքը, թե փոխանցումը կատարվում էր վաճառքի, նվիրատվության թե ժառանգության ստանալու միջոցով: Բացառությամբ թույլատրվում էր միայն այն ժամանակ, երբ հողը փոխանցվում էր անմիջական ժառանգին՝ որդուն, որը տիրում էր հողին առանց թափու վճարելու: Էրզրումի Կանուննամեում տսված է, որ հայրական հողը՝ հանդիսանում է որդու ժառանգական մուլքը (սեփականություն)⁷:

Թափուն ոչ միայն հողակտորին տիրապետելու իրավունքի համար զանձվող տուրք էր, այլև մի պարտականություն, որի հիման վրա հողագործը որպես ռայաթ (գյուղացի) ամրացվում էր ֆեոդալին: պատկանող այս կամ այն որոշակի կալվածքին⁸:

Դյուղացու հողակտորի մշակման իրավունքը ժառանգվում էր հետևյալ եղանակներով՝ հորից որդուն հողը փոխանցվում էր առանց թափու վճարման. եթե որդին չստիճատ չէր, ապա հողակտորը ժամանակավորապես տրվում էր մեկ ուրիշի: Եթե վախճանվածը մի քանի որդիներ ուներ, ապա հողը տրվում էր ամուրի (մյուսերեղ) որդուն, սակայն մյուս որդիներն էլ պարտավոր էին հողակտորը համասեղ մշակել և ֆեոդալներին վճարել նախատեսված հարկերն ու տուրքերը: Եթե մահացած գյուղացին միայն դուստր ուներ, ապա հազվադեպ էր հողակտորը փոխանցվում նրան. սովորաբար այն տրվում էր ուրիշի: Եթե մահացած գյուղացին ժառանգներ չուներ, ապա նրա հողակտորը, թափուի վճարումը կատարելուց հետո, կարող էր անցնել եղբորը, հորը, մորը կամ մերձավոր որևէ ազգականի:

XVI—XVII դարերի թուրքական պաշտոնական վավերագրերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ֆեոդալները հաճախ խախտում էին վերոհիշյալ կարգը և հողը փոխանցում մի հողօգտագործողից մյուսին:

Չնայած այն հանգամանքին, որ հայ գյուղացիությունը Արևմտյան Հայաստանում մշակում էր ֆեոդալ նվաճողներին պատկանող կամ ժամանակավորապես վերջիններիս տնօրինության տակ գտնվող հողերը, այնուամենայնիվ նա ընդգրկված էր գյուղական համայնքի մեջ, որն իրավապես էր լուծելու հողօգտագործման հետ առնչվող որոշ հարցեր:

Նշելով պետության շահերից, օսմանցի նվաճողները հաճախ հաշվի էին առնում որևէ շրջանում վաղուց ի վեր գոյություն ունեցող կարգերը, սովորույթները, տնտեսությունը վարելու եղանակն ու մինչև իսկ հարկային սիստեմը: Մասամբ այդ պատճառով գյուղական համայնքը հայկական շրջաններում պահպանում էր իր կենսունակությունը:

XVI—XVIII դարերում բնակչության ճնշող մեծամասնությունը կազմող հայ գյուղացիությունն Արևմտյան Հայաստանում շարունակում էր դաժանորեն շահագործվել օտար տիրապետողների՝ խասսերի, ղեամեթների ու թիմարների տեր ֆեոդալ-նվաճողների, ղանազան քուրդ ցեղապետների ու պետական բարձրաստիճանի պաշտոնական կողմից: Դրանցից ետ չէին մնում շրջանային վարչությունների ցածրաստիճանի պաշտոնյաները, հարկահավաքները,

⁷ O. L. Barkan, XV ve XVI inci asırlarda Osmanlı Imperatorlugunda zirai ekonominin hukuki ve mali esasları, İstanbul, 1945, էջ 66; Այսուհետև՝ O. L. Barkan, Kanunlar.

⁸ Sk'u J. Hammer, Staatsverwaltung, հատ. 1, Վիեննա, 1815, էջ 377.

ոստիկանները: Սկզբնաղբյուրներում հաճախակի հիշատակվում են ղեֆթերդար, ալալբեյի, ենիչերի-աղասի, սուբաշի, մուհթեսիբ, էմին, ամիլ, նաչիբ, շահնեկ ուլուղ պաշտոնյաները⁹:

Արևմտյան Հայաստանի տարրեր մասերում, ինչպես ասացինք, հողային տիրույթներ ունեին նաև հայկական վանական-եկեղեցական հաստատությունները: Միայն Վանի շրջանում կային 64 վանքեր, Բաղեշի շրջանում՝ 48 և այլն: Վանքապատկան կալվածները, շնայած նույնպես ենթարկվում էին շտրաշահումների ու կամայականությունների, ինչպես առանձին պետական պաշտոնյաների, այնպես էլ տեղական ֆեոդալների կողմից, սակայն ունեին հարկային սրտ առտոնություններ: Էրզրումի Կանուննամբի 13-րդ հոգվածից երևում է, որ տեղական իշխանությունները հոգևորականությունից գանձել են հողային տուրքեր, ամուսնության դրամ, ժառանգության բաժին, առաջնորդական հարկ և այլն, իսկ նրանց մշակելի հողային տարածությունների դիմաց՝ բահրա և օրինական կոշված հարկեր: Կամախի Կանունի 4-րդ հոգվածն ամբողջովին նվիրված է մարհոսիե (առաջնորդական) հարկին:

Կլիմայական բարենպաստ պայմանների շնորհիվ Արևմտյան Հայաստանի շատ նահանգներում հողագործությունից առատ բերք էր ստացվում: Այդ մասին են վկայում XVI—XVIII դարերի աղբյուրները: Խոսելով էրզրումի դաշտի մասին, էվլիա Չելեբին գրում է, որ այն «...ըստ երկարության ու լայնության երկուսական փարսախ տարածությամբ կանաչապատ ու բերքատատ մի դաշտ է և ունի հարյուրավոր բարեշեն դուղեր» և ասում «ամառ ու ձմեռ բանջարեղենն ալստեղ անպակաս է: Հուցահատիկի խոշոր տեսակներն առատ են»:

«Եվ դաշտն (էրզրումյ) ունին պանծութիւն խոտոց և շրջաբերութիւն սերմանաւոր խոտոց», — գրում է Հակոբ Կարնեցին¹⁰:

Հիացական սուղեր է գրանցել էվլիա Չելեբին նաև Մշո դաշտի մասին. «Մի խիստ ընդարձակ ու բայց դաշտավայր է... խոտը այնքան առատ է, որ եթե որեւէ մի բանակ գա ալստեղ հաստատվի ու ալստեղ եղած անասունները գիշեր-ցերեկ արածեն, դաշտի կանաչությունից ոչինչ չի պակասի»:

Արևմտյան Հայաստանում հուցահատիկային կուլտուրաների հիմնական կենտրոնները այդ դարերում եղել են էրզրումի, Մշո, Սեբաստիայի դաշտերը, Դիարբեքիրի ու Վանի շրջակայքը: Աղբյուրների վկայությամբ Վանը եղել է մրդաստան:

Ամբողջ Արևմտյան Հայաստանը հայտնի էր նշանավոր ալպյան մարգագետիններով:

⁹ Դեֆթերդար էին կոչվում ֆինանսական գործերով զբաղվող պետական պաշտոնյաները: Ալալբեյ (բառացի՝ դունդ) հիմնականում կազմված էր թիմարի տեր ֆեոդալների զինվորական ուժերից: Խաղաղ ժամանակ ալալբեյին էին ենթարկվում երեք-չորս սուբաշիներ: Ենիչերի-աղասի տեղական ենիչերական կայազորի պետն էր, միաժամանակ հետևում էր շրջանի կարգ ու կանոնին: Սուրաշիները կատարում էին ներկա հասկացողությամբ ոստիկանապետի դեր. իրականություն մեջ նրանք ամեն տեսակ բռնությունների, կամայականությունների գործադրիչներն էին հանդիսանում. պատահական չէ, որ Դարանաղցին նրանց հեղեում է՝ անվանելով «շունբաշիք»: Մուհթասիբը (բառացի՝ հաշվառու) այն պաշտոնյան էր, որը հետևում էր արհեստավորների ու վաճառականների ծախսած ապրանքների գներին, ապրանքների չափի ու կշռի ճշտությանը: Էմինը գյուղական վայրերում ֆեոդալների հավատարմատար ներկայացուցիչն էր: Ամիլը գյուղացիներից ֆեոդալի օգտին բնատուր ու զրամական սենտա հավաքողն էր: Նաչիբները (բաղաբային վայրերում անվանվում էին կազիներ կամ զազիներ) շտրափական դասավորներն էին, շահնեկ՝ բաղաբաղվածը:

¹⁰ «Մանր ծամանակագրություններ», հատ. Բ, էջ 548:

Սակայն օսմանյան պետության մեջ իշխող ծանր պայմանները խոչընդոտում էր գյուղատնտեսության զարգացմանը: Տեղի ֆեոդալ-կալվաժատերերի ու պետական պաշտոնյաների կամայականությունը չափ ու սահման չունեին: Եվ, բնականաբար, գյուղացին չէր բավարարվում իր քրտինքով աճեցրած առատ բերքից:

Գյուղացիների շահագործումը սոսակացնելու, ինչպես և պետության հսկայական ուղմական ծախսերն ապահովելու համար, նրանք ամեն կերպ ձգտել են օրինականացնել գյուղացիների ամրակցումը հողին: Այդ մասին են վկայում XVI դարի թուրքական կանոննամաները: Համաձայն այս օրենսդրական վավերագրերի, դավթարներում գրանցված գյուղացին իրավունք չունի ինքնակամ թողնել իր ապրած վայրն ու դնալ մի ուրիշ տեղ: Իր հոգակտորը թողնելու և հեռանալու դեպքում ֆեոդալին հատուկ իրավունք էր վերադասվում փնտրել նրան և, եթե փախուստից չէր անցել տասը տարի, ետ բերել իր նախկին բնակավայրն ու տուգանել պատճառած «վնասների» համար:

«Եվ եթե ռայաթը,—գրված է էրզրումի կանոննամանում,—իր արամադրության տակ հող ունենալով հանդերձ փախչի, ապա սիփահին (ֆեոդալը) օրենքով իրավունք ունի նրան ետ դարձնել իր նախկին վայրը: Սակայն մի տեղում տասը տարուց ավել ապրողներին ետ բերելը արգելված է»¹¹:

Ֆեոդալին իրավունք էր վերադասվում իր հողի վրա գրանցված գյուղացուց պահանջել բաղմաթիվ պարհակներ, նույնիսկ այն դեպքում, երբ վերջինս ցանքը կտատարել էր ոչ թե իր, այլ մի ուրիշ կալվածատիրոջ հոգում:

Ֆեոդալների կամայականություններից ու թուրք-պարսկական անվերջ պատերազմներից քայքայված գյուղացիները գրավյունից փրկվելու ելքը գտնում էին փախուստի և ուրիշ մտքերում վերադարձվելու մեջ: Ֆեոդալները, սակայն, փնտրում էին փախած գյուղացիներին ու ետ բերում նախկին բնակավայրերը: XVI դարի օսմանյան բոլոր կանոննամաններում կարելի է հանդիպել հատուկ հոգվածների, որոնք պարտավորում են տեղական պաշտոնյաներին, որպեսզի վերջիններս վերադարձնեն փախած գյուղացիներին ու շինացնեն երկիրը:

Քրիստոնյա գյուղացիությունը ենթարկվում էր կրոնական ու սոցիալին խտրանքի, բռնության, կամայականության: Սակայն, ինչպես շատ պատկերավոր գրել է XVII դարի ֆրանսիացի հեղինակ Միշել Ֆեբուրը «Նրանք (թուրքական ֆեոդալները) հանդուրժում են քրիստոնյաներին ու հրեաներին այն պատճառով, որ նրանցից ավելի մեծ շահ ունեն, քան իրենց հավատակիցներից ու թույլ են տալիս նրանց ապրել ճիշտ այնպես, ինչպես դա արվում է ոչխարների ու մեղուների հետ՝ նրանց կաթի ու մեղրի համար»¹²:

XVI դարի վերջին թուրք ֆեոդալները, կորցնելով եկամտի այնպիսի կարևոր մի աղբյուր, ինչպիսին էր ռազմական ավարը, ավելի սոսակացրին գյուղացիների շահագործումը: Շահագործման սոսակացումը արտահայտվում էր ֆեոդալական ռենտա-հարկի չափի բարձրացումով, բնակչության ձևափոխության ստեղծած նյութական բարիքների սեղանի հափշտակությունը, գյուղացիների հողերի բռնագրավումով, վաշխատուների հարստահարիչ գործունեությամբ և այլն: Հարկային նոր քաղաքականությանը դուրսհեռ, պետու-

¹¹ O. L. Barkan, Kanunlar, էջ 61.

¹² Michel Fevre, Estat présent de la Turquie, Paris, 1675, էջ 217.

թյունը սկսեց իջեցնել ոսկու և արծաթի տոկոսը պետական դրամի մեջ: Թուրքական դրամի ակշի կոչվող միավորի պարունակած արծաթի տոկոսը մեկ հարյուրամյակի ընթացքում կրճատվեց 3—4 անգամ: Շրջանառության մեջ մտան ալյուսե կոչված կեղծ ակշեներ: Այդպիսի պայմաններում սուլթանական կառավարությունը, ելնելով հարկային շահերից, գյուղերում եղած իր քոլոր հարկահան ներկայացուցիչներին հրահանգում էր հարկերը գանձել միայն մաքուր արծաթով կամ ոսկով: Այդ համազոր էր գյուղացիության քայարձակ կողոպուտի:

Ինչպես գյուղատնտեսական մթերքների, այնպես էլ արհեստագործական ապրանքների դները սկսում են բարձրանալ: 1585—1595 թվականների ընթացքում դները բարձրացան մոտ տասը անգամ: Վաշխառությունը լայն ծավալ ընդունեց XVI դարի վերջերից սկսած: Վաշխառուները խեղդում էին ժողովրդին պարտքերի տակ: Նրանց ամենամեծ զոհերը մարաբա կոչվող գյուղացիներն էին: Այդպես էին կոչվում այն գյուղացիները, որոնք վաշխառուից վերցրած պարտքի դիմաց գրավ էին դնում իրենց հողը, անասունները, տղաները ու պարտեղը, պարտավորվելով տարեկան աճեցրած բերքի կեսը հանձնել պարտատիրոջը: Նման պայմաններում գյուղացին երբեք չէր ազատվում իր պարտքերից: Եթե նա հրաժարվեր կիսրարության սկզբունքից, ապա գրավ դրված ամբողջ ունեցվածքն անցնում էր վաշխառուի ձեռքը:

Մարաբայությունը տարածված էր Հարավային և Հարավ-արևմտյան Հայաստանում: Անեկանելի վիճակից փրկվելու հույսով շատ գյուղացիներ լքում էին իրենց հողակտորը, մեկնում խոշոր քաղաքներ և օրավարձով աշխատում կառավարական հիմնարկներում ու շինարարության վրա: Կառավարությունը պարբերաբար հրամաններ էր արձակում ու խստիվ կարգադրում փախած գյուղացիներին՝ վերադառնալ իրենց հայրենի օջախն ու զբաղվել հողագործությամբ: Սակայն փախուստը գյուղից շարունակվում էր: 1781 թվականին սուլթանական հրովարտակում ասված էր. «Խեղճ հպատակները փախչում են, որը և հանգիստանում է իմ վեհապանծ կույսրության անկման պատճառներից մեկը»:

Եթե սկզբնական շրջանում թուրք ֆեոդալներն իրենց տրամադրված հողերին նայում էին զուտ հարկահանության տեսակետից, հողագործությունից ստացված եկամուտը նրանց համար ուներ միայն երկրորդական նշանակություն (գլխավորը ռազմական ավարն էր), ապա XVI դարի վերջում պատկերը փոխվեց: Հողագործությունից ստացված եկամուտը ֆեոդալի համար դարձավ գլխավորն ու միակը: Խոշոր ֆեոդալներն սկսեցին ամեն կերպ ընդարձակել իրենց կալվածներն ու ավելացնել դրանցից ստացված եկամուտները: XVI դարի վերջին վերացվեց մի քանի ավատներ մի մարդու ձեռքը կենտրոնացնելու արգելքը: XVII դարում, հատկապես նրա երկրորդ կեսում, կալվածների խոշորացումը ավելի ուժեղացավ: Խոշոր կալվածատեր-ֆեոդալները սկսեցին կամայականորեն ավելացնել հարկերն ու տուրքերը:

Այսպիսով, նախկին սիփահուն, փաստորեն, սկսեց փոխարինել կալվածատեր-ֆեոդալը, որի հիմնական նպատակն էր գյուղացու առավելագույն շահագործումը:

Թե որքան ծանր ու անտանելի էր դարձել հպատակ գյուղացիության վիճակը կայսրության մեջ XVII դարի 40-ական թվականներին, որոշակի դադա-

փար է տալիս Կոշիբեյը՝ սուլթան Մուրադ IV-ին ուղղած իր հայտնի ուղերձում:

«...Կարճ ասած, այսպիսի կեղեքումներ և հարստահարություններ դեռ չէին կատարվել ոչ մի երկրում, ոչ մի պետության մեջ: Եվ, սակայն, եթե մահմեդական երկրի բնակչությունից մեկն ու մեկը ենթարկվում է նույնիսկ ամենաթեթև հարստահարության, ահազ դատաստանում դրա պատասխանատվությունը կրնենի տիրակալի և ոչ թե նրա պաշտոնյաների վրա, և տիրակալը չի կարող արդարանալ տիեզերքի տիրոջ առջև, ասելով՝ ես իմ հպատակներին հանձնել էի այս մարդկանց: Սովից մեռնողների հեկեկանքներից փրկվում են տների պատերը, իսկ կեղեքվողների արտասուքները՝ խեղդում են կայսրությունը կորստյան ալիքների մեջ: Անհավատությունից աշխարհը չի կործանվի, այլ կանգուն կմնա իր տեղում, իսկ հալածանքներով [կանգուն] չի մնա»¹³:

XVI—XVIII դարերի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները լի են տրտունջներով ու հայ ժողովրդի ծանր վիճակի նկարագրությամբ: Այդ հիշատակարաններում հաճախակի կարելի է հանդիպել այսպիսի տողերի. «Ի դառն և ի վշտաբեր ժամանակիս, յորում կամք ի նեղութիւնս ի տառապանս ի այլասեռից ազգաց, զի զամենեանն շարշարեն և նեղեն, սուսեն և տուգանեն, կեղեն և կեղեքեն, և այլ ազգի-ազգի վշտաւր տանջեն»¹⁴:

1642 թվականին շարադրած իր մի հիշատակարանում կարահիսարցի գրիչ Մանուկը գրում է, որ ձեռագրի ընդօրինակման աշխատանքները կատարել է «ի նեղ և ի դառն ժամանակիս, որ վասն ծովացեալ մեղաց մերոց ընդ բռամբ ածեալ աշխարհս ընդ շարաշուք և ընդ մարդախողով և ընդ գազանադէմ ազգին նետողաց (թուրքերի), զոր ազգի-ազգի նեղութեամբ և շարշարանօք և հարկապահանջութեամբ կեղեքեն և աւերեն զաշխարհս, և ոչ ուստեք հասանի օգնութիւն, ոչ յերկնէ և ոչ յերկրէ, ոչ այլ ուստեք»¹⁵:

3. ՀԱՐԿԵՐՆ ՈՒ ՀԱՐԿԱՅԻՆ ՍԻՍԵՄԸ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Օսմանյան կայսրության մեջ բոլոր հարկերը բաժանվում էին երկու հիմնական խմբերի.

1. Հարկեր, որոնք հիմնվում էին շարիաթի վրա և 2. Հարկեր, որոնք հիմնվում էին սովորույթի վրա:

Առաջին խմբի մեջ մտնում էին հետևյալ հարկերը՝ աշար կամ ուշր (տասանորդ), խարաջ և չիզիկ: Այս շարիաթական հարկերի հիման վրա տարբեր ժամանակաշրջաններում ու տարբեր տեղերում նշանակել ու դանձել են բազմաթիվ ու բազմապիսի հարկեր (համաձայն թուրք ուսումնասիրողների տվյալների՝ ավելի քան ութսուն):

Հայկական նահանգներին վերաբերող կանոննամանների համաձայն աշատեղ գոյություն ունին ֆեոդալական ոսնտայի բոլոր երեք ձևերը՝ աշխատա-

¹³ Ц. Д. Смирнов, Кочибей Гемюрджинский и другие османские писатели XVII в. о причинах упадка Турции, СПб., 1878, էջ 249.

¹⁴ Մատենադարան, ձեռագիր № 4796, էջ 433ր:

¹⁵ «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վինետիկ», հատ. Ա, Վինետիկ, 1914, էջ 321:

վճար, բնավճար, դրամավճար, Բայց բոլորից շատ տարածված էր բնավճարը, որի մեջ հիմնականում մտնում էին ուշրբ կամ աշարբ, խարաջը, բահրան և սալարիկն:

Ուշրբ կամ աշարբ թուրքերի մոտ նշանակում էր պետության կամ ֆեոդալ-կալվածատերերի օգտին մուսուլման ռայաթից վերցված բնատուրքը, բերքի $\frac{1}{10}$ չափով (Երբեմն՝ ավելի): Արևմտյան Հայաստանին վերաբերող օսմանյան կանոննամաներից պարզ երևում է, որ ուշրբ դանձել են ոչ միայն մուսուլման ռայաթներից, այլև ոչ-մուսուլմաններից, տվյալ դեպքում՝ հայերից¹⁶:

Խարաջը ոչ-մուսուլման բնակչությանից դանձվող հիմնական հարկն էր: Տվյալ ժամանակաշրջանի օսմանյան վավերագրերում խարաջ տերմինի տակ հասկացվում էր ջիզյան (գլխահարկը):

Բահրա բառացի նշանակում է մաս, բաժին: Այսպես էր կոչվում հողային ունեւոր, որը վճարում էր գյուղացին կալվածատեր-ֆեոդալին կամ պետությանը՝ տարեկան բերքի $\frac{1}{5}$ — $\frac{1}{3}$ -ի չափով:

Սալարիկ-սալարլըկ՝ պարսկերեն սալար բառից է, որը նշանակում է առաջնորդ, հրամանատար, պետ: Այսպես էր կոչվում այն հարկը, որը դանձվում էր գյուղացիությունից պետական պաշտոնյաների օգտին:

Հատկապես ծանր հարկ էր Արևմտյան Հայաստանի բնակչության համար ջիզյան (գլխահարկը): Զիզյա էին պահանջում ոչ միայն տեղի բնակիչներից, այլև տվյալ վայրից հեռացածներից և, նույնիսկ, մեռածների հաշվով, եթե նրանց անունները դեռևս չէին հանվել հարկացուցակներից:

Ձևականորեն օրենքը պահանջում էր հաշվի առնել հարկատուի նյութական վիճակը: Հարկատուները բաժանվում էին հարուստների (ա՛լա), միջակների (էվսատ) և աղքատների (էղնա), սակայն կյանքում այդ սկզբունքը գրեթե չէր կիրառվում:

Մինչև XVI դարի վերջը ջիզյանի չափը եղել է 25-ից մինչև 70 ալչև: XVII դարի սկզբին այն հասել է 250—300 ալչևի, դառնալով բյուջեում առաջացող ձեղքվածների փակման կարևորագույն միջոցներից մեկը:

«Եթե պետությունը դրամի կարիք ունենար,—գրում է XVII դարի Օսմանյան կայսրության ներքին վիճակին քաջատեղյակ մի ֆրանսիացի ուսումնասիրող,—ապա հարկի այս տեսակը (ջիզյան) կրկնապատկվում էր»¹⁷:

XVI—XVIII դարերում ոչ-մուսուլմանների համար գլխահարկ էր նաև իսփենջը, որը դանձվում էր բոլոր գյուղացիներից, անկախ այն բանից՝ նրանք հող մշակո՞ւմ են, թե՞ ոչ: «Գյուրջիստանի վիլայեթի ընդարձակ դավթարում» մատնանշված բոլոր տեսակի հարկերի մեջ իսփենջը առաջնակարգ տեղ է զբաղում:

XVI դարի երկրորդ կեսից սկսած, հատկապես դարի վերջերից, իսիստավելանում են թեքյալիֆ-ի գիվանիյե (պետական պարտավորություններ) կամ, ավելի հաճախ, թեքյալիֆ-ի շակկա (արտակարգ հարկեր) կոչվող տուրքերը:

Պատերազմների ժամանակ թուրքական ղեկավարող շրջանները հպատակներից դանձում էին ևս մի հարկ՝ իմդադ-ի սեֆերիե (օգնություն ար-

¹⁶ Տե՛ս Օ. Լ. Barkan, Kanunlar, էջ 60.

¹⁷ Ebascl Elias, Etat actuel de l'empire ottoman, հատ. II, Փարիզ, 1792, էջ 232 և հան.:

շավանքի կարիքների համար) անունով: Կային նաև իմզադ-ի ջիհադիկ (օգնություն սրբազան պատերազմի համար), բեդեկ-ի նուզուկ (իջևանելու փոխարեն) և այլ անուններով հարկեր, որոնց շուփերը սահմանված չլինելով՝ կախված էին ֆեոդալների ու պետական պաշտոնյաների կամայականություններից:

Արևմտյան Հայաստանում տարածված երեուլթ էր պարհակային աշխատանքը ֆեոդալի օգտին: Ռեսմ-ի ըրգադիկ էր կոչվում գյուղացու պարհակային աշխատանքը տարվա մեջ մի քանի օրվա սահմաններում:

Ռեսմ-ի ըրգադիկն էրգանի քաղաքի Կանուննամեի մեջ անվանվում է ռեսմ-ի մուշակ (գյուղացու, մշակի հարկ): Ռեսմ-ի մուշակը տարեկան վեցօրյա ձրի աշխատանք էր ֆեոդալի օգտին կամ դրա փոխհատուցումը դրամով՝ տարեկան 24 ալչեի սահմաններում: «Նրանց (հայերի) ըրգադիկի հարկը մեկ շնչին տասներկու մուշակ էր, որ մեկ օրը վեց օտմանյան ալչեի հաշվով՝ քառասունչորս ալչեի է հավասար: Վերցնում են երկու մասով՝ զարնան սկզբին և հունձքի ժամանակ»¹⁸:

Պատերազմի ժամանակ բնակչությանը ստիպում էին աշխատել բերդերի, ճանապարհների, շինարարության կամ վերանորոգման վրա: Այդ մասին են վկայում XVI—XVIII դարերի հայերեն ձեռագրերի բազմաթիվ հիշատակարաններ¹⁹: Այսպես, 1556 թ. ոմն Հուսեյն փաշայի հրամանով Վանի և Արճիշի բնակչության անվարձահատույց աշխատանքով մեկուկես տարվա ընթացքում կառուցվեցին ռազմական ամրություններ:

Այս բոլոր արտակարգ կոչված հարկերն ու պարհակային աշխատանքները գյուղացիությանը հասցնում էին ծայրաստիճան աղքատության: «Պետության նահանգներում,—գրում է թուրք պատմագիր Մ. Սելանիկին,—արտակարգ հարկերը հպատակ ժողովրդին հասցրին այն բանին, որ նրա համար զգվելի դարձավ այս աշխարհը և այն սոմենը, ինչ գտնվում է այստեղ»:

Դրամով գանձվող հարկեր էին՝ ռեսմ-ի բաղ (հարկ այդու համար), ռեսմ-ի բոստան (հարկ բանջարանոցի համար), ռեսմ-ի կովան կամ ռեսմ-ի կովվերե (հարկ մեղվաբուծության համար), ռեսմ-ի աղնեմ (հարկ ոչխարաբուծության համար), ռեսմ-ի արուս (հարկ ամուսնության համար) հարկերը:

Բացի այս բոլորից, գյուղացիները պարտավոր էին կատարել «նվիրատվություններ» իրենց ֆեոդալին գանազան մուսուլմանական տոների առթիվ և այլն:

Հայաստանի հարավ և հարավ-արևմտյան մասերում հարկերը գանձվել են, ինչպես այդ մատնանշված է Բիթլիսի վիլայեթի Կանուննամեում՝ «քրդերի սովորության համաձայն»: Գյուղացիությունից գանձված ապօրինի հարկերի քանակը այնքան շատ էր, որ դրանք «բռնությունների շարան» են կոչվում²⁰:

Քաղաքային ազգաբնակչությունից գանձվող հարկերի մեջ էական տեղ էին զբաղում առևտրից գանձվող հարկերը: Կանուննամենների ուսումնասիրությանը ցույց է տալիս, որ պետությունը հարկեր էր գանձում փաստորեն բոլոր ապրանքներից՝ ինչպես տեղում գնված ու վաճառվածներից, այնպես էլ տարանցիկ առևտրից: Հարկերը կոչվում էին բաջ (մաքս), բաջ-ի բազար (շուկայական հարկ), թամդա-ի սիյահ (սև կնիք), բաջ-ի բու-

¹⁸ Տե՛ս «Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում», էջ 87:

¹⁹ Տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր № 6273, էջ 449—450, 466, 472—473 և այլն:

²⁰ Տե՛ս «Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում», էջ 86—87:

դուրդ (մեծ բաջ՝ տարանցիկ առևտրից գանձվող հարկ), ռեսմի-ի իհտիսար (հաշվառուի օգտին գանձվող հարկ) և այլն:

4. ՔԱՂԱՔՆԵՐՆ ՈՒ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԸ ԵՎ ՀԱՅ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԵՐԸ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Հայաստանի քաղաքները և արհեստագործությունը մեծ հարված ստացան XVI դարում և XVII դարի առաջին երեսնամյակում մղված թուրք-պարսկական պատերազմներից:

Նախորդ շրջանում արհեստագործության և առևտրի նշանավոր կենտրոններ հանդիսացող քաղաքների մեծ մասը (Խլաթ, Մուշ, Արճեշ և այլն) զրկվել էին միջազգային իրենց կապերից, հետադիմել և դրեթև շէին տարբերվում գյուղերից²¹:

Պատմական Հայաստանի այս մասերում աչքի էին ընկնում միայն Բիթլիսը (Բաղեշ) և Վանը: Առևտրա-արհեստագործական խոշոր կենտրոններ էին նաև էրզրումն ու Երզնկան:

Շարաֆ խանի վկայությամբ, Բիթլիսում եղել են մոտ 800 խանութներ ու արհեստանոցներ, իսկ է. Չելերու վկայությամբ այդ քաղաքն ունեցել է 40 հազար բնակիչ, 1200 խանութ և քարաշեն մի մեծ, ծածկված շուկա:

XVII—XVIII դարերում թուրքիայում արհեստագործական արտադրության ամենախոշոր կենտրոնը Կոստանդնուպոլիսն էր. այստեղ հաստատված արհեստավորության մեծագույն մասը կազմում էին հայերն ու հույները: Կենցաղային իրերի, ինչպես և աշխատանքի գործիքների արտադրության պահանջները բավարարվում էին տեղական արհեստագործական արտադրությամբ: Գրեթե նման պատկեր էր տիրում նաև Արևմտյան Հայաստանի խոշոր քաղաքներում՝ Վանում, Երզնկայում, էրզրումում և Դիարբեքիրում:

XVI—XVII դարերում Արևմտյան Հայաստանի խոշոր քաղաքները վերածվել էին ռազմական ամրոցների ու քաղաքացիական վարչության կենտրոնների: Արհեստագործական արտադրությունը, որը կարգավորվում ու տնօրինվում էր պետության կողմից, պետք է նախ և առաջ բավարարեր բանակի, պալատի ու ֆեոդալների պահանջները: Արևմտյան Հայաստանում նշված դարերում առավելապես զարգացած էին արհեստագործության հետևյալ ճյուղերը՝ մետաղամշակման հետ կապված արհեստները, գործվածքների արտադրությունը, գորգագործությունը, կաշվի արդյունագործությունը, բրուտագործությունը և քարակոփությունը:

Արտադրողական ուժերի զարգացում է նկատվում Արևմտյան Հայաստանի այն քաղաքներում, որոնք գտնվում էին ավերիչ պատերազմների ոլորտից դուրս, տարանցիկ առևտրի մայրուղիների վրա. դրանցից էին՝ էրզրումը, Երզնկան, Թոխաթը: էրզրումի մասին Տավերնին գրում է. «Այստեղ կան շատ քարավանատներ: Այս քաղաքը, ինչպես և Թոխաթը հանդիսանում է թուրքիայի տարանցիկ մեծ առևտրի կայաններից մեկը»: Ուշագրավ են Թոխաթի մասին նրա գրանցած տողերը. «Հատկապես նկատելին Թոխաթում այն է, որ այս քաղաքը հանդիսանում է դեպի Արևելք տանող խոշոր տարանցիկ կայաններից մեկը: Այնտեղ անվերջ գալիս են կարավաններ Պարսկաստանից, Դիար-

²¹ Տե՛ս «Chêref- nâmek», հատ. Բ, մասն Ա, էջ 220—221, 222—223 և հտն.:

բեքիրից, Բազդադից, Կոստանդնուպոլսից, Զմյուռնիայից, Սինոպից և այլ վայրերից»²²։

Հայազգի տարհաստավորները ղզալի դեր են կատարել Փոքր Ասիայի արհեստների զարգացման գործում։ Դեռևս սելջուկների ժամանակ հայերի ձեռքին էր դառնում մետաղամշակութունը և առհասարակ տեղական արդյունաբերության մեջ մեծ էր նրանց տեսակարար կշիռը։ Հենց այս պատճառով էլ, սկսած սուլթան Մուհամադ II-ի ժամանակներից, թուրք ղեկավարող շրջանները Արևմտյան Հայաստանի ղանազան մասերից պարբերաբար հայ արհեստավորներին դեպի Կ. Պոլիս էին քշում²³։ Աղբյուրներում հիշատակվում են Ստամբուլի այն թաղամասերը, ուր բնակվել են Արևմտյան Հայաստանից ու Փոքր Ասիայից բերված արհեստավորները։

Թուրքիայում XVII—XVIII դարերում ֆեոդալական հարաբերությունների գերիշխանությունն իր կոնկրետ արտահայտությունը գտավ համաքարական կազմակերպության ու արհեստագործական արտադրանքի պետական տնօրինման մեջ, մի հանդամանք, որը սահմանափակում էր արտադրողական ուժերի զարգացման հնարավորությունը։ XVII—XVIII դարերում հայ արհեստավորները չեն ընդգրկվել Թուրքիայում գոյություն ունեցող համաքարությունների (ֆութուվլաթ) մեջ, ուր իշխում էր մուսուլմանական ֆանատիզմը։ Ըստ երևույթին, հայերը միավորվում էին ուրույն համաքարական կազմակերպություններում։ Աղբյուրների կցկտուր տեղեկություններից կարելի է ենթադրել, որ Արևմտյան Հայաստանում արհեստավորների ու նրանց համաքարական կազմակերպությունների ներքին կյանքը կարգավորում էին ոչ միայն իրենք՝ համաքարական կազմակերպություններն ու տեղական իշխանությունները, այլև հայոց պատրիարքությունը, որի կարգադրությունները պարտադիր էին բոլոր արհեստավորների համար։

Արևմտյան Հայաստանի ընդերքը հարուստ էր օգտակար հանածոներով։ Հատկապես մեծ նշանակություն ունեին Գյումուշխաննի արծաթի հանքերը, որոնց մասին է. Չելեբին գրում է. «Այստեղ գտնված արծաթի հանքերը ոչ մի երկրում չկան... Բնակիչները ամբողջությամբ ազատված են հարկերից և պարտավոր են արծաթի հանքերը մշակել։ ...Կան 70 արծաթի հանքեր, որոնց մի մասը շահագործվում է ու մի մասն էլ անգործության է դատապարտված»։ Ի միջի այլոց, ոչ միայն Գյումուշխաննում, այլև մի շարք այլ վայրերում հարկի ու տուրքի փոխարեն բնակչությանը ստիպել են աշխատել պետական շինարարական կառույցներում և այլ վայրերում։ Է. Չելեբին հաղորդում է, որ Վանում «կան երեք հայկական թաղամասեր, որոնց բնակիչները բերդի ծառայողներ են ու խարաջի (գլխահարկի) փոխարեն պարտավոր են (մշտապես) նորոգել բերդը»։ Ըստ էրզրումի Կանուննամեի 57-րդ հոդվածի, էրզրումի գավառներից մեկում հղած պաղլեզի շորս հանքերում աշխատելու համար տեղի բնակչությունը ազատված է հղել ջիզյայից, իսփենջից, բահրայից, ավարիզից և այլ հարկերից։

²² J. B. Tavernier, հատ. Ա, էջ 11—12, 20։

²³ 1473 թ. Դերջանում Ուզուն-Հասանին հաղթելուց հետո սուլթան Մուհամադ Ֆաթիհը էրզրումի, Նրզնկայի, Բարեղի, Տիվրիի, Սիրասուի, Դիարբեքի և այլ վայրերի հայ արհեստավորներին հավաքադրեց ու բռնությամբ տեղափոխեց Ստամբուլ։ Հետագայում՝ 1479, 1514, 1534 թթ. տեղի ունեցան հայ արհեստավորների նոր բռնի տեղահանումներ՝ մայրաքաղաքում վերանակեցնելու նպատակով։

Հանրային հարստությունները, քնդհանրապես, պատկանում էին պետությանը և արգյունահանվում էին կամ կապալառուների (մյուլթեզիմ), կամ էլ պետության հատուկ հավատարմատարներին՝ էմինների կողմից։ Ինչպես կապալառուները, այնպես էլ էմինները, պարտավոր էին յուրաքանչյուր տարի պետությանը տալ որոշակի քանակությամբ հանքանյութ. նախատեսված քանակից ավելի արտադրված հանքանյութը պատկանում էր իրենց, ուստի և նրանք ամենադաժան ձևով շահագործում էին հանքագործ բանվորների աշխատանքը։

XVI դարում ամրապնդվում է հայ վաճառականությունը ոչ միայն Հայաստանի սահմաններից դուրս, ուր վարձացման համար նպաստավոր հող ուներ, այլև բուն Հայաստանում։

Դեպի Հնդկաստան ծովային ճանապարհի հայտնագործությունից հետո Առաջավոր Ասիան դեռևս ամբողջապես չէր կորցրել իր երբեմնի նշանակությունը եվրոպական առևտրի համար։ Այսպես կոչված «Լևանտյան» առևտրի տեսակարար կշիռը դեռևս պատկառելի էր։ Թուրքիան չկարողացավ ոչնչացնել Արևելքի հետ Արևմուտքի ավանդական առևտրական կապերը, և հայ ու հույն վաճառականներից դանձված մաքսահարկերը կազմում էին սուլթանական դանձարանի կարևորագույն եկամտի աղբյուրներից մեկը։

Միջերկրական և Սև ծովերից դեպի Իրան ու Հնդկաստան տանող առևտրական ուղիները ոչ միայն անցնում էին Հայաստանի վրայով, այլև Հայաստանի մի շարք քաղաքներ տարանցիկ առևտրի կայաններ էին։

Տարանցիկ հիմնական ուղիները (Պոլիս—Թոխաթ—Էրզրում—Թավրիզ, Զրմյուռնիա—Թոխաթ—Էրզրում—Թավրիզ, Տրապիզոն—Էրզրում—Թավրիզ) խափանվել էին XVI դարի վերջերին թուրք-պարսկական պատերազմների, երկրի քնդհանուր ավերածություն, թուրքերի կողմից Անդրկովկասի ռազմակալման ու հետագայում ջալալիների ապստամբությունների հետևանքով, սակայն XVII դարի 20—30-ական թվականներից՝ նորից դարձել էին բանուկ։

Առևտրական այս ուղիներով կատարվող առևտրի զգալի մասը գտնվում էր հայ վաճառականների ձեռքին։

«Հայերը փոքրասիական նահանգներում,— գրում է XVII դարի Թուրքիայի ներքին կյանքը խորը ուսումնասիրած հայագրի պատմաբան Մ. դ' Օսոնը,— շատ հաճախ են իրենց նվիրում վաճառականության։ Այդ հարուստ քարավանները կազմողները հենց նրանք են, և ոչ մահմեդականները։ Հայերը յուրաքանչյուր տարի գնում են Ասիայի տարբեր շրջանները, որպեսզի այնտեղ տարածեն աշխարհի չորս մասերի արտադրանքը»²⁴։

Տարանցիկ առևտրի հիմնական ապրանքներն էին տարբեր տեսակի թանկագին քարերը, պերճանքի առարկաները, մուշտակներ, գորգեր, բրդյա և մետաքսյա զանազան կերպասներ, արևելյան համեմունքներ և հատկապես հում մետաքս։

Սակայն առևտրական հարաբերությունների զարգացմանը մեծապես

²⁴ M. d' Ohsson, Tableau général de l' Empire Ottoman, Paris, 1788—1824, հատ. IV, էջ 207։

խանգարում էր Թուրքիայի քարավանային ուղիների անապահովությունը, հոսելով առևտրական ուղիների վտանգավոր լինելու մասին, Ժ. Տավերնիեն հայտնում է, որ վաճառականներն ամենուրեք ենթարկվում են ավազակների հարձակումներին: «Ամբողջ Թուրքիան,—գրում է նա,—լի է ավազակներով, որոնք թափառում են մեծ խմբերով ու սպասում ճանապարհի վաճառականներին: Եթե նրանք հանդիպում են հարուստ վաճառականների, ապա կողոպտում են նրանց ու շատ հաճախ զրկում կյանքից»²⁵:

Այս դժվարություններով հանդերձ XVI—XVIII դարերում հայ վաճառականներն ունեցան զգալի հաջողություններ Թուրքիայի ներքին ու արտաքին առևտրի ասպարեզում:

5. ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԻ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

«Ամենացածր բարբարոսական աստիճանում գտնվող» թուրք ֆեոդալների գերիշխանությամբ տակ հայ ժողովրդի համար չկար կյանքի ու գույքի ապահովություն: Զուրկ մարդկային ամենատարրական իրավունքներից, կրոնական կույր մոլեռանդության պայմաններում, հայ աշխատավորությունը ենթարկվում էր ամենադաժան հալածանքների ու անլուր տառապանքների:

XVII դարի սկզբում Արևմտյան Հայաստանի զավառներում ճանապարհորդած Սիմեոն Լեհացու վկայությամբ թուրքերն ամեն կերպ աշխատում էին վերավորել հայերի արժանապատվությունը: Նա այսպես է իր Ուղեգրության մեջ նկարագրում հայ ժողովրդի տառապանքը. «Եւ յայնմ ամի (1613 թ.), յորում ես էի Թոխաթ, ել հրաման չար, թէ եկեղեցիս և վանորայս մի վառեցեն մոմեղէն ճրագ, այլ եղէ. և թէ ուրեք գտանէին՝ տուգանէին: Եւ այսպիսի տառապանք և նեղութիւն էին ի ձեռս տաճկաց, վասն որոյ յոյժ աղքատ և չքաւոր են, զի միշտ զրկեն, զզվեն, տուգանեն, զրպարտեն և առաւել հարկս պահանջեն»²⁶:

Թուրքական ղեկավարող շրջանները ցանկանում էին, որ բրիտոնյա հպատակի արտաքինն իսկ խոսքեր նրա ստորագրուած վիճակի մասին: Այսպես, 1588 թ. հայ, ինչպես և հրեա աղամարդկանց կարգադրվում է սպիտակ փավեղի փոխարեն կրել սև զգակ²⁷: Քրիստոնյա հպատակների վախը բռնակալներից այնքան մեծ էր, որ ոչ ոք չէր հանդգնում հարուստ երևալ կամ շքեղ մի տուն կառուցել²⁸: Արևմտյան Հայաստանի քաղաքներում քրիստոնյաներին թույլ էր տրվում բնակվել միայն հատուկ թաղամասերում: Նրանց արգելված էր կառուցել նոր եկեղեցի կամ նորոգել հիները, իսկ կառուցվածներն էլ զրավվում էին մզկիթների վերածելու համար:

1659 թ. Հակոբ Կարնեցին հայտնում է, որ հայերն ի քաղաքում ու շրջակա գավառներում եկեղեցիներից շատերը վեր են ածվել մզկիթների ու բաղնիքների: Նա գրում է.

Կարնո քաղաքս պատուական,
Որ մաւր Յիսուսի է կառուցման,

²⁵ J. B. Tavernier, հատ. Ա, էջ 2.

²⁶ Սիմեոն Լեհացի, էջ 194.

²⁷ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հատ. Բ, էջ 516.

²⁸ Տե՛ս Michel Fevre, նշված աշխատությունը, էջ 108.

Յեկեղեցիք բազում ուր կան
 Մէջ բազարիս թիւ յորեկան,
 Տաճկունքն առին զամենեւեան,
 Արին մզկիթ և զորն համամ:

Քրիստոնյա հպատակը իրավունք չունի վկա լինելու դատարանում, ուր բննարկվում էր մահմեդականների գործը: Եթե որեւէ թուրք հարձակվեր քրիստոնյայի վրա, վերջինս իրավունք չունի դիմելու ինքնապաշտպանության, հակառակ դեպքում խստագույնս կ'պատժվեր, կհարկադրվեր հավատափոխության և այլն²⁹:

Օսմանյան կայսրության մեջ հաճախակի էին հպատակ ժողովուրդների բռնի մահմեդականացման դեպքերը:

«Տաճիկը մեծ վարձք համարելով զքրիստոնէից ուրանալ զքրիստոս և ի մահմեդի օրէնս և ի կրօնս դառնալ,—գրում է Գրիգոր Դարանաղցին,—զխաչ և զեկեղեցի բեկանել և խորտակել և հաւատացեալք, որ ոչ հաւանին Մահմեդի և չար կրօնից նորին, ազգի-ազգի տանջանօք շարշարեն և հրով այրեն և համարեն պաշտօն աստուծոյ մատուցանել»³⁰:

Կրոնական հալածանքներն առավել խստանում էին պատերազմների ժամանակ: Կեղծ մեղադրանքներով նահատակվում էին անմեղ մարդիկ: Այդ մասին են վկայում բազմաթիվ ձեռագիր հիշատակարանները, ժամանակագիրները և նահատակվածների մասին գրված վարքերը:

Թուրք տիրապետության տակ հեծող հայկական նահանգների բնակչության համար կատարյալ մի պատուհաս էր դեշիրմեն՝ մանկահավաքը: Պետական մարմինների կարգադրությամբ կայսրության քրիստոնյա բնակչության ունեցող նահանգներից և, մասնավորապես, Արևմտյան Հայաստանից բռնի հավաքագրում էին ֆիզիկապես ամենաուժեղ ու գեղեցկագեղ մանկահասակ տղաներին, հավատափոխ անում, ենիչերիական բանակի շարքերը լրացնելու նպատակով:

Հայկական նահանգներում մանկահավաքներ կատարվել են 1531—1536, 1543, 1547, 1550, 1560, 1622 թվականներին:

Երեխաներին ծնողներից և հարազատներից բռնի բաժանելու պատկերը մի կատարյալ ողբերգություն էր: XVI դարի հիշատակագիր Թադեոս Սերաստացին այսպես է նկարագրում մանկահավաքը.

Ողորմագին դիմօք արտասուէին
 Ծնողքն և ազգականքն և եղբարք նոցին,
 Մինչ զի զամենեւեան ի յողբ շարժէին,
 Զոր ոչ կարէ պատմել լեզու մարդկային:
 Սկազկատ լինէին, քորձ զգեւուէին,
 Մոխրաթաւալ անձամբ աղաղակէին,
 Տարակուսեալ հոգով ի տուն նստէին,
 Հանգուցեալ մեռելոցն երանի տային:
 Յորժամ բաժանեն զնոսա ի ծնողաց

²⁹ Տե՛ս Գրիգոր Դարանաղցի, ժամանակագրութիւն, էջ 467—468:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 152:

Անդ եղև աղաղակ մեծ կոծումն և լաց,
Որպէս որ բաժանեն զգառն ի մաքեաց.
Եւ եղև մեծ աղէտ տարակուսանաց:

Մանկահավաքի ժամանակ թուրք պաշտոնյաները զործադրում էին անասնի բռնություններ: «Ի թիւն ԶԶ (1531) աղայ ժողովեցին ի քրիստոնէից. ահ ու վախ, լաց և աղաղակ և խեղճ բաներ շատ եղև»,—կարդում ենք Անանուն Սեբաստացու ժամանակագրության մեջ: Ինչպես վկայում է Գր. Դարանաղյին, մանկահավաքը կանխելու նպատակով հայերը հանձն են առել ծանր տուրք վճարել սուլթանական կառավարությանը՝ «օղլանջի ստակ» անվան տակ:

Ստանալով մոլեռանդ մուսուլմանական դատտիրարություն, ենիչերիները դառնում էին ռազմատենչ սուլթանների հիմնական հենարանը: Սկսած XVI դարի վերջից ենիչերիների բանակը փաստորեն հանդիսացավ երկրի լիրբավ տերն ու տնօրենը, չարիք ու պատուհաս դառնալով նախ և առաջ քրիստոնյա հայատակների զլխին:

Թե ինչ շարիք են եղել ենիչերիները հայ հոծ զանգվածների համար, վկայում է Սիմեոն Լեհացին. «Եւ աշնպէս շար էին ևանշարիքն,— գրում է նա,— որ քրիստոնէից չի տալին ձի հեծնալ, ոչ ջորի, ոչ լաւ շուխաշ ազանիլ, ոչ աշգի, ոչ տուն մեծ, այլ զամենայն յափշտակէին ի ձեռաց: Նաև առաջնորդաց շտալին քննել հաս-չհաս կամ օրէնք պահել, զի թէ ոք կամէր կին առնուլ և չհասութք լինէր, չերթալին առ հովիւ կամ առաջնորդ, այլ (երթալին առ) ենշարի մի և տալին կաշառ, և նա գալր իրիցուն թօփուլով պսակ տալր առնել, և նա ահամայ պիտեր խօսիցն շէլնէր, ապա թէ ոչ բազում շարիս անցուցանէր ի զլուխն և վնաս և տուգանք ձգէր զնոսա, այլ և եկեղեցեաց և վանօրէից: Եւ թուրքաց աշխարհն ամենայն աշղպէս են»³¹:

Հայ աշխատավորության համար մեծ շարիք էին նաև ալջկաժողովները, որ կատարվում էր թուրք փաշաների ու սուլթանների հարեմների համալրման համար:

Այսպիսով, Արևմտյան Հայաստանում սակզմաված օսմանյան վալրադ կարգերը ոչ միայն արգելակում էին երկրի արտադրողական ուժերի զարգացմանը, այլև ուղղակիորեն քայքայում ու ոչնչացնում էին այդ ուժերը:

Վարելով անվերջ պատերազմներ և ուժեղացնելով դժուրացիության ու քաղաքի առևտրա-արհեստավորական խավերի շահագործումը, իշխող ֆեոդալական դասը Թուրքիայում մաշում ու լծվառության էր դատապարտում ինչպես ամբողջ կայսրության, այնպես էլ Արևմտյան Հայաստանի նյութական բարեկեցության հիմնական աղբյուրը հանդիսացող աշխատավոր բնակչությանը:

XVI դարի արշալույսից, կարճատև ընդհատումներով, մինչև 1639 թ. հարատևած թուրք-պարսկական պատերազմներն ունեցան ամենատուժալի հետևանքներ Արևմտյան Հայաստանի բնակչության համար: Դրովթյունը ավելի քան ծանրանում էր նրանով, որ այդ պատերազմների ժամանակ Արևմտյան

³¹ Սիմեոն Լեհացի, էջ 193:

Հայաստանի տարբեր մասերում կենտրոնական կառավարության դեմ բռնկվում էին առանձին ֆեոդալների ասպատամբություններ: Հարավ-արևմտյան Հայաստանի բնակչությունը շուրջ ֆեոդալների միջցեղային անվերջ ընդհարումներից: Հատկապես մեծավանջային իրագրությունն ստեղծվեց երկրում ջալալի կոչված անվաղակախների շուրջ քառորդ դար տևած ասպատամբությունների ժամանակ: Քաղցն ու կարիքը, մտրակն ու սուրը, հրանոթն ու հրացանը, կեղեքիչ ու սարկացուցիչ հարկային սխտեմը, թուրք ֆեոդալների վարած համաձուլման քաղաքականությունը ստիպում էին հայ բնակչությանը արտագաղթել երկրից ու ապաստան փնտրել օտար երկնակամարների տակ:

1639 թ. Կասր-ի Շիրինում կնքված հաշտության պայմանագրից հետո իրանի տիրապետության տակ ընկած Արևելյան Հայաստանում ստեղծվեցին որոշ խաղաղ նախապայմաններ երկրի արտագրողական ուժերի զարգացման համար: Արևմտյան Հայաստանում, սակայն, դրությունը մնաց անփոփոխ: Թուրքիան ապրեց լճացման ու անկման երկարատև ժամանակաշրջան, որն արդյունք էր տիրապետող ռազմա-ավատատիրական սխտեմի քայքայման:

ԱՎԺԻՆ Բ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ԳԱՂԹԱՎԱՅԻՆԸ
XIV-XVIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳՍԱԴԹԱՎԱՅԻՆԵՐԸ XIV—XVIII ԴԴ.

Տակավին վաղ միջնադարում սկզբնավորված և դարեր շարունակ հարստացած աշխարհասփյուռ հայ գաղթավայրերի գոյությունը հայ ժողովրդի պատմությունն ամբողջացնող ու նրա առանձնահատկությունը բնութագրող կարևոր գործոններից է։ Մայր երկրից պարբերաբար կատարվող զանգվածային արտագաղթերը և գաղթաշխարհի առաջացումը պայմանավորված է եղել Հայաստանի տնտեսական և քաղաքական դրության մի շարք յուրօրինակ հանգամանքներով։ Տարբեր պատմական փուլերում տարբեր երանդ ու ծավալ է ունեցել արտագաղթը։ Մի հանգամանք, սակայն, տնփոփոխ է մնացել. որքան անապահով ու ծանր է եղել երկրում դրությունը, անքան մեծ չափեր է ընդունել լքնակչության արտահոսքը և, ընդհակառակը, խաղաղ շինարարական տարիներին թուլացել ու գրեթե դադարել է այն։

Այս տեսակետից խիստ հատկանշական է սույն՝ շորթորդ հատորն ընդգրկող XIV—XVIII դարերի պատմությունը՝ հաջորդաբար կրկնվող արշավանքների, ավերածությունների և բռնագաղթների ժամանակաշրջանը։ Հիրավի, մոնղոլական տիրապետությանը հաջորդող շրջանն ու Լանկ-Թամուրի ասպատակությունների դժնդակ տառնամյակները և ապա Կարա-կոչունլու և Աղ-կոչունլու թուրքմենական ցեղերի կոխվներն ու երկպառակությունները, պարսկաթուրքական հարյուրամյա պատերազմները, ջալալիների ապստամբական շարժումները քայքայման էին հասցրել հայ ժողովրդի տնտեսությունն ու երկրում ստեղծել կյանքի ու սեփականության անապահով վիճակ։ Բնականաբար, հիշյալ դարերում սկսվում է այնպիսի ուժեղ արտագաղթ, որպիսին չէր եղել վաղ միջնադարում։

Հարկ է նշել, որ զանգվածային արտագաղթի հոսանքն ուղղվում էր հիմնականում դեպի այն երկրամասերը, որոնք ծանոթ էին հայ առևտրական կապիտալի ներկայացուցիչներին դեռևս զարգացած ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանից։ Ղրիմում, հարավ-արևելյան Եվրոպայի երկրներում, Կ. Պոլսում, Սիրիայի և Իրանի վաճառաշահ քաղաքներում և այլ վայրերում հայկական համայնքներ գոյություն ունեին դեռևս նախորդ դարաշրջանում, մինչև հոծ բնակչություն ունեցող գաղթօջախների ստեղծումը՝ XIV—XVIII դարերում։

Ֆեոդալիզմի վայրէջքի ու հետադիմության այս մոռյլ ժամանակներում են ձևավորվել ու հետագա զարգացում ապրել ռուսահայ՝ Աստրախանի, Մոսկվայի, Պետերբուրգի, Ղզլարի, Մոզդոկի, ինչպես նաև ավելի երիտասարդ Նոր Նախիջևանի (1779) և Գրիգորիոպոլի (1792) գաղթօջախները։ Նրանք շուտով դառնում են ռուսահայ հասարակական-քաղաքական ու մշակութային կյանքի կենտրոններ և կարևոր դեր են կատարում հայ և ռուս ժողովուրդների մերձեց-

ման ու փոխըմբռնման գործում, ամեն կերպ նպաստելով օտար բռնակալական լծից Հայաստանի ազատագրմանը:

Այդ նույն ժամանակ են բարդավաճում Արևմտյան Ուկրաինայի, Մոլդովայի ու Լեհաստանի, ինչպես նաև Արևելյան Եվրոպայի մյուս երկրների՝ Բուլղարիայի, Վալաքիայի, Հունգարիայի հայ գաղութները:

Նշանակալից դեր են կատարում, մանավանդ, արևելյան երկրների գաղթավայրերը, մասնավորապես Կոստանդնուպոլսի ազգային կյանքով առկեցուն մարդաշատ գաղութը, Զմյուռնիայի, Սիրիայի ու Եգիպտոսի հայ համայնքները:

Նշված ժամանակաշրջանում են կազմավորվում ու զարգանում, միջազգային առևտրում մեծ դեր կատարած, Նոր Զուղա հայաքաղաքի և հեռավոր Հնդկաստանի հայկական գաղթավայրերը: Ինչպես հայտնի է, վերջիններս դարձան քաղաքական ու մշակութային կյանքի, հայ ազատագրական շարժման կենտրոններ:

Սակայն հայ գաղթավայրերի նշանակությունը չի սպառվում աշխարհի տարբեր մասերում ծվարած հայ վանդվածների ղոյատեումը ապահովելով կամ թե մայր հայրենիքի հետ ունեցած հասարակական-քաղաքական շփումներով:

Հայաստանում սակզծված ծանր վիճակի պայմաններում, երբ վերացել էր խաղաղ շինարարական կյանքի ու ստեղծագործական աշխատանքի ամեն մի հնարավորություն, հայ գաղթավայրերը բնականաբար դարձան հայկական տպագրության, գրականության, արվեստի ու ազատագրական մտքի կարևոր կենտրոններ և խոշոր դեր կատարեցին հայ ժողովրդի մշակութային ավանդույթների պահպանման ու զարգացման գործում:

Գաղթավայրերում հայ վանդվածները շփվել են հյուրընկալող երկրների ժողովուրդների հետ, հայ մշակույթը բեղմնավորվել է այդ երկրների մշակույթի բարերար ազդեցությամբ, փոխադարձաբար ներգործել նրանց վրա, նպաստել ժողովուրդների փոխըմբռնմանն ու համագործակցությանը: Բավական է թեկուղ հիշել, որ առաջին հայկական տպարանները հիմնվել, առաջին հայ տպագիր գրքերն ու տպրեքականները հրատարակվել են Հայաստանից դուրս՝ գաղթաշխարհի տարբեր հանգրվաններում:

Այսպիսով, ուշ միջնադարի հայկական գաղութները առանձնահատուկ դեր են կատարել մեր ժողովրդի պատմության, մասնավորապես նրա հասարակական-քաղաքական ու մշակութային կյանքի բնագավառում: Ահա, նկատի ունենալով այդ հանգամանքները, սույն հատորում հատուկ բաժին է նվիրվում և ընդարձակ տեղ հատկացվում հայ գաղթօջախների պատմությանը:

Ցավոք, հարցի ուսումնասիրության արդի վիճակը հնարավորություն չի ընձեռում ըստ ամենայնի վերհանելու գաղթօջախների պատմությունը:

Թևոյեստ միշտ էլ դիտակցվել է անառարկելի այն ճշմարտությունը, որ առանց հայ գաղթավայրերի պատմության լուսաբանման հնարավոր չէ մեր ժողովրդի ամբողջական, գիտական պատմության ստեղծումը, սակայն մինչև վերջերս շատ քիչ աշխատանք է տարվել այդ ուղղությամբ: Միայն վերջին տասնամյակում որոշակի հետաքրքրություն արթնացավ հայ գաղթավայրերի նկատմամբ: Սկսված աշխույժ հետաքրքրությունն արդեն տալիս է իր առաջին արդյունքները, հրատարակվել են կամ տպագրության են պատրաստվում առանձին աշխատություններ, ծավալուն հոդվածներ հայ-

կական տարբեր գաղութների վերաբերյալ: Ավելին, փորձեր են արվում ընդհանրացումներ կատարելու: Հրապարակի վրա է Ա. Ալպոյաճյանի հայ գաղթաշխարհի եռահատուր պատմությունը, որում բավական հարուստ փաստական նյութ է ներառված: Ա. Աբրահամյանը համառոտակի ուրվագծել է աշխարհի տարբեր ծայրերում սփռված ավելի քան երեսուն գաղութների պատմությունը: Հարկավ, նա հնարավորություն չի ունեցել հանգամանորեն հետազոտելու տարբեր գաղթավայրերին վերաբերող բոլոր աղբյուրներն ու նյութերը, և տալ նրանց համակողմանի պատմությունը, մի խնդիր, որ հնա-
գավոր կլինի կատարել առանձին գաղութների խոր ու բաղձակողմանի մենագրական ուսումնասիրությունից հետո միայն:

Կատարված դրական աշխատանքը և սխալված արդյունքները միայն սկիզբն են ընթացքի մեջ մտած հայ գաղթավայրերի պատմության ստեղծման մեծ ու կարևոր գործի: Ցայսօր կարևոր շատ գաղթավայրերի մասին տակավին չունենք ամբողջական ուսումնասիրություններ, մի հանգամանք, որ իր բացասական կնիքն է դրել տարբեր երկրների հայ վանգլածների պատմության ընթերցողներին ներկայացվող շարադրանքի վրա: Հաճախ հարկադրված ենք եղել այս կամ այն գաղթավայրը ներկայացնել ոչ այնքան հայ ժողովրդի պատմության մեջ նրա խաղացած դերը հաշվի առնելով, որքան ելնելով տվյալ օջախի պատմության ուսումնասիրության արդի վիճակից: Դրանով և հեղինակների գրելաձևի տարբերությամբ է պայմանավորված այս բաժնի առանձին հատվածների ծավալի և ընդգրկման անհամամասնությունը: Այսուհանդերձ հատուրիս խմբագրությունը լիահույս է, որ հայ գաղթաշխարհի պատմությանը նվիրված այս բաժինը, իր թերություններով հանդերձ, կնպաստի XIX—XXII դարերի հայ ժողովրդի պատմության ամբողջացման, նրա առանձնահատկությունների բացահայտման գործին:

ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԸ

1. ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍԻ ԵՎ ԶՄՅՈՒՌՆԻԱՅԻ ԳԱՂԹՕՋԱԽՆԵՐԸ

Հայաստանին հարեան Բյուզանդիան այն երկիրն էր, ուր զեռևս վաղ միջնադարում հանդրվան դտան զաղթի ուղին բռնած հայերը: Բոսֆորի ափերին փռված Կ. Պոլիսը՝ Արևելքի Արևմուտքի հետ կապող այդ «ոսկի կամուրջը» աստանդական հայեր հյուրընկալեց տակավին V դարից, երբ Հայաստանը նրավաճվեց սահմանամերձ աշխարհակալ պետությունների կողմից, որոնց վարած քաղաքականությունը ուղղակի կամ անուղղակի պատճառ դարձավ զաղթանացության:

Բյուզանդիայի մայրաքաղաքն էին զալիս հայ ճարտարապետներ, պատանդ տարված կամ կրթվելու առաքված թագաժառանգներ, իշխանազուններ, զինվորականներ, վաճառականներ: Կամավոր եկվորները, հատկապես պարսկական տիրապետությունից գաղթողները շէին բավարարում հայերի խիզախությունն ու ընդունակություններին լավածանոթ բյուզանդական կայսրերի պահանջները, որոնք VI դարից ի վեր բռնադաղթեր էին կազմակերպում Հայաստանից, հայ զանգվածներին բնակեցնում Թրակիայում, Մակեդոնիայում և այլուր:

IX—X դարերի Կ. Պոլիսում արդեն կային բավականաչափ հայեր¹:

Հետագա երկու հարյուրամյակներում հայկական տարրը նվազեց հունական մայրաքաղաքում: Դրա պատճառը հունադավան կղերի վարած համաձուլման քաղաքականությունն էր:

XIII դարի վերջերին իրադարձությունները փոխվեցին ի նպաստ հայերի: 1261 թ. Պալեոլոգները վերագրավեցին մայրաքաղաքը և հանդես եկան ընդդեմ կրոնական խտրականության: Զգալով Արևելքից եկող մոնղոլական հորդաների վտանգը, նրանք ջանում էին հաշտության եզրեր փնտրել Հռոմի կղերապետության հետ, ուրքի հանել համաքրիստոնեական աշխարհը, սպառնացող վտանգին դիմագրավելու նպատակով:

1307 թ. մարտի 19-ին Կիլիկյան Հայաստանի մայրաքաղաք Սսում զուժմարված եկեղեցական ժողովին մասնակցում էին 26 հայ եպիսկոպոսներ², զրանց թվում Կ. Պոլսի հայ գաղութի հոգևոր պետերը: 1360 թ. Կ. Պոլսի մեջ

¹ Մ. Диль, История Византийской империи, М., 1948, էջ 75:

² Տե՛ս Հ. Աղեխանյու Պալեսան, Պատմության կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայո, Վիեննա, 1878, էջ 281:

հայերն ունեին ս. Սարգիս եկեղեցին և նրա շուրջը համախմբված հայկական համայնք: Նույն տարում կաֆայեցի Կոզմաս անունով հայ վաճառականը կառուցել տվեց երկրորդ եկեղեցին, որը Ղրիմից վերադադրված հայ առևտրականների դրամով վերաշինվեց և ընդարձակվեց 1436 թ.³:

1453 թ. մայիսի 29-ին թուրքական բանակը Մուհամադ II Ֆաթիհի զլխավորությամբ գրավեց Բյուզանդական կայսրության մայրաքաղաքը, որի անհուսալի ու համառ պաշտպանությանը մասնակցում էին նաև դադթի հայերը⁴: Սուլթանը թույլատրեց իր զինվորներին երեք օր շարունակ կողոպտել քաղաքը: Բյուզանդական զինվորների և քաղաքի բնակչության մի մասը սպանվեց, մնացյալը գերեվարվեց:

Սուլթան Մուհամադ Ֆաթիհի առաջին հոգսը եղավ Կ. Պոլսի վերաշինումը: Նրա հրամանով նոր բռնագաղթեր կազմակերպվեցին Փոքր Ասիայի քաղաքներից: Բռնագաղթվածների նա ազատում էր զլխահարկից, տրամադրում բնակարաններ, հողամասեր, կալվածքներ: Գաղթեցվում էին հույներ, հրեաներ, ինչպես նաև ստվարաթիվ հայեր: Սուլթանը նկատում էր հայ արհեստավորների կատարած դերը Ստամբուլի գեղեցկացման և հեռավոր ավեր կտրուղ վաճառականների շնորհքը՝ նորակառույց պալատները վարդարելու գործում: Ֆաթիհը և նրա հաջորդները շարունակեցին հայկական նոր զանգվածներ բնակեցնել Կ. Պոլսում: Դեպի մայրաքաղաք բռնագաղթի ենթարկվեցին հայեր՝ Բրուսայից, Բաբերդից, Արաբկիրից, Մասսիայից, Կիլիկիայից, Եվդոկիայից, Ակնից: Այդ եղանակով 1457 թ. գաղթողներ եղան Թեոդոսիայից, 1479 թ.՝ Ղարամանիայից, 1493 թ.՝ Անկյուրիայից, Ակքերմանից, 1514 թ.՝ Թավրիզից⁵:

Թուրքերի գրավումից քառորդ դար անց, 1478 թ. վիճակադրական մի տեղեկության համաձայն, Կ. Պոլսում կային 100—120 հազար բնակիչներ, որոնք բնակվում էին 16.026 տներում⁶ և ըստ ազգությունների ունեին հետևյալ պատկերը. 9486 տուն մահմեդական, 3743 տուն հույն, 1647 տուն հրեա, 817 տուն հայ, 267 տուն կաֆայեցի (սրանց մի մասը հայեր էին), 332 տուն հվրոպացի, 31 տուն գնչուներ⁶: Ուրեմն, XV դարի այս հայ դադթավայրի Ստամբուլ և Ղալաթիա մասերում արդեն բնակվում էր շուրջ 1000 հայ ընտանիք:

Հետագա դարերում թիվը բազմապատկվեց: Բռնագաղթների ու պանդըխտության ճանապարհով բերվածների հաշվին ստեղծվեցին նոր արվարձաններ, ստվարացան նախկին թաղամասերը: Կ. Պոլիսը գնալով դառնում էր խճանկարը ողջ արևմտահայության, այսինքն՝ մի համայնք, որի մեջ Արևմտյան Հայաստանի ամեն մի նահանգ, ամեն մի գավառ, նույնիսկ ամեն մի գյուղ իր մասնիկն ու ներկայացուցիչն ունեւր:

Կ. Պոլսի հայ բնակչությունն ավելի ստվարացավ XVI—XVIII դարերում և հասավ մինչև 200.000-ի: Սուլթան Սելիմը, Չալդրանի հաղթանակից հետո, հաղարավոր ընտանիքներ, մեծ մասամբ հայեր, քշեց Կ. Պոլիս: Դրան հաջորդեցին 1577 թ. Նախիջևանի, ապա Թավրիզի բռնագաղթերը: Թուրք-պարսկա-

³ Տե՛ս «Հնգադարեան յիշատակարան Սամաթիոյ ս. Գեորգ եկեղեցւոյ, պատրաստուած Պետրոս Կարապետեանէն», Իսթամբուլ, 1935, էջ 15:

⁴ Տե՛ս Հ. Աճաւյան, Հայկական աղբյուրները Բյուզանդիայի անկման մասին, Երևան, 1957, էջ 7—8, 267—272:

⁵ Տե՛ս Նրեմիա Չելսլի Փլամուրեկեան, Ստամբուլոյ պատմութիւն, Վիեննա, 1913, էջ 210:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 52 և հտն.:

կան 1578—1590 թթ. և 1604—1638 թթ. երկարատև պատերազմները, շահ Արրասի արշավանքները, ջալալիների ասպատակություններն Արևմտյան Հայաստանում ժողովրդին հարկադրում էին թողնել հայրենի երկիրը և ապաստանել օտար մայրաքաղաքում: Այնպես որ XVII! դարի կեսերին Կ Պոլսում արդեն 8000 տուն տեղացի և 50 հազար էլ պանդուխտ հայեր կային: XVIII դարի վերջին մայրաքաղաքի ընդհանուր բնակչության թվում հայերն ու հույներն արդեն մեծամասնություն էին կազմում:

Կ. Պոլսի զրավումից բիշ անց՝ 1461 թ., մայրաքաղաքի հայադավանները ձևավորվեցին իբրև առանձին համայնք: Սուլթանի հրամանագրով Հովակիմ հայիսկուպոսը նշանակվեց առաջնորդ: Տրվեցին մի շարք արտոնություններ: Կ. Պոլսի համայնքապետերն առաջին հրովարտակր ստացել են ոչ շուտ, քան 1540-ական թվականները, այսինքն՝ սուլթան Սուլեյման Կանունիի տիրակալության շրջանում⁷:

Հակոբ Սիրունին ապացուցել է, որ առաջին պատրիարք Հովակիմն ավելի վաղ էր հասել հունական մայրաքաղաքը, քան թուրքերը, բայց որում այս անունով եղել են մի քանի անձնավորություններ, որոնցից մեկն է միայն բաղմել պատրիարքական աթոռին՝ 1461 թ.: Հովակիմ պատրիարքը նստել է Սամաթիայի ս. Գեորգ եկեղեցում և 1478 թ. աթոռը հանձնել է նիկողայոս հայիսկուպոսին⁸:

Այս շրջանից էլ ձևավորվել են հայոց պատրիարքի, ավելի ճիշտ՝ պատրիարքարանի իրավունքները, ինչպես նաև պարտականությունները սուլթանական կառավարության հանդեպ: Սկզբում Կ. Պոլսի պատրիարքներին էին ենթարկվում Փոքր Ասիայի՝ Բուրսայի, Այդրնի, Կասթեմունիի, Անկյուրիայի և Սեբաստիայի շրջանները, քանի որ միայն սրանք էին հպատակեցված կայսրությանը: Դարավերջի քառորդին, եբ օսմանյան զորքերը նվաճեցին Տրապիզոնն ու Ղրիմը, այդ թեմերը նույնպես անցան պատրիարքի իրավասության տակ: Հետագա դարերում, պարբերական փոփոխություններով, ընդարձակվեցին հայոց պատրիարքի «կառավարչության» շրջանները, սուլթանները սրանց հոգևոր իշխանությունը հպատակեցրին նվաճած հայկական ու հայաբնակ գրեթե բոլոր մարզերի առաջնորդարաններն ու հոգևոր վիճակները, նույնիսկ այն թեմերը, որոնք 1441 թ. ի վեր պատկանում էին էջմիածնի կաթողիկոսությանը:

Ստեղծված իրավիճակը երկար շտեկեց: XVII դարում վանեցի Զաքարիայի, խուլ Հովհաննեսի, Գրիգոր Դարանաղցու և այլոց միջև ծագած գավաղանակովի պատճառով պատրիարքարանի իրավասության սահմանները վերաձևվեցին, տրոհվեցին թեմերը, իսկ որոշ մարզերի հոգևոր կառավարությունն էլ, իբրև «տեղական թեմեր» անցան էջմիածնի Մայր աթոռին (Զմյուռնիա, Վասպուրական, Տիգրանակերտ): Այդուհանդերձ, մինչև սահմանադրության վավերացումը, Կ. Պոլսի պատրիարքները դիտվում էին իբրև արևմտահայերի հոգևոր պետեր և փաստորեն միջնորդ օղակ էին աղդի ու օսմանյան պետության միջև:

Պատրիարքների իրավունքների մասին եղած հրովարտականներից մեկը

⁷ Տե՛ս Գրիգոր Դարանաղցի, Ժամանակագրություն, էջ 461—463:

⁸ Հ. Պեթպեհեան, Նյութեր Կ. Պոլսո Հայոց պատմության համար, Վիեննա, 1965, էջ 100—115:

⁹ «Էջմածին», 1963, Դ, էջ 27—31:

Հասած հնագույնը 1764 թ. հունիսի 3-ին Գրիգոր Պատմաճյանին տրված «բերաթին» է, որը ցայսօր գիտական շրջանառության մեջ գրվածներից գրեթե ամենաբովանդակալիցն է: Ըստ սուլթանական հիշյալ հրովարտակի, Կ. Պոլսի պատրիարքը իրավունք ուներ տնօրինելու Անատոլիայի ու Ռումելիայի հայ աղգարնակչության հոգևոր գործերը, ընտրել տալ կամ հրաժարեցնել առաջնորդներին, թեմակալներին: Ամուսնության, ամուսնալուծության և քաղաքացիական այլ խնդիրների դեպքում նրան էր պատկանում վճռական խոսքի իրավունքը: Պատրիարքն էր կարգավորում վակֆային հողերի, կտակների, հոգաբարձության խնդիրները, նվիրակներ հղում եկեղեցական տուրքերի և նվերների հավաքման համար, գավառներից ստացած բողոքները հանձնում սուլթանին կամ Բ. Դռանը, պատժում, երբեմն էլ պատժել տալիս աղանդավորության ուղին բռնած «մուրյալ հայերին»: Պատրիարքն էր արտոնում վանքերի ու եկեղեցիների կառուցումը, դպրոցների ու նախակրթարանների բացումը մայրաքաղաքում, տպարանների հիմնումը, զրբերի տպագրությունը: Մինչև XIX դարակեսը պատրիարքները փաստորեն առինքնել էին նաև զրաքնիչների պաշտոնը:

Արևմտահայ «հոսի հովվապետն» ուներ ընդարձակ կալվածքներ, իրեն հնթակա երկու տասնյակից ավելի պաշտոնյաներ, բանտախցեր, դատական ու ոստիկանական իրավունքներ: Սուլթանը պատրիարքին ու նրա 15 ծառայողներին ազատել էր հարկերից, արտոնել ձի հեծնել, հագնվել այնպիսի տարազ, ինչպես «նրանք ցանկանային» և այլն: Հրովարտակը բովանդակում է նաև այլ իրավունքներ, որոնք միայն թղթի վրա էին, իսկ իրողության մեջ հակառակն էր կատարվում: Սուլթանները, մեծ վեզիրները հայոց պատրիարքին սիրաշահում էին, երբ արևմտահայության հարկավորությունն էին ունենում, մասնավորապես թուրք-պարսկական ու ռուս-թուրքական պատերազմների պահերին, իսկ ընդհանուր առմամբ հայ բարձրաստիճան պաշտոնյան «գլավուր», «ռայա», «զիմմի» մականուններով կառավարության աչքում ավելի ցածր էր, քան մահմեդականը:

Թուրք պատմագրությունն այսօր էլ ճգնում է հավաստել, թե հայ եկեղեցին ընդհանրապես ազատ է եղել հարկատվությունից, մինչդեռ սուլթանների հրապարակած ֆերմանները հակառակն են ասացուցում: Հայոց պատրիարքը պարտավոր էր 100 հազար ակչե միանվազ հարկ տալ արքունիքին, որպեսզի կարողանար ստանալ սուլթանական հրովարտակը՝ իր պաշտոնում հաստատվելու մասին¹⁰: Հենց այդ հարկագումարն էլ սուլթաններին և մեծ վեզիրներին շահագրգռում էր հաճախակի փոփոխելու պատրիարքներին, որպեսզի ամեն մի նորընտիր պատրիարքից կորզեին 100 հազար ակչե: Պատահական չպետք է համարել, որ Հովակիմից սկսած (1461 թ.) մինչև Հակոբ եպիսկոպոս Պոլսեցին (1848 թ.) պատրիարքական աթոռին հերթականորեն բաղմել են 82 (այլ հաշվով 85) անձնավորություն: Վերջին հարյուրամյակում դրամի ավելի կարիք դրացող սուլթանները, առանց պատճառի փոփոխել են սրանց, երբեմն նույն մարդուն երկու անգամ նշանակելու արտոնություն տվել և ամեն անգամ էլ ստացել սահմանված հարկագումարը:

Անցնելով պաշտոնի, պատրիարքները պարտավոր էին հայ եկեղեցիներից, առաջնորդարաններից, վանքերից հավաքել «միրի մուկաթա» հարկը

¹⁰ Տե՛ս Ղ. Խճիճեան, Աշխարհագրութիւն, հատ. Ե, էջ 117:

(100—140 հազար ակշև) և հանձնել կառավարությունը: Պատրիարքները միաժամանակ պարտավոր էին նոր վեպիրին տալ 500 զուրուշ, վեպիրի տեղակալին՝ 250 զուրուշ, չավուշ բաշուն՝ 200 զուրուշ¹¹: Նվերների անվան տակ պատրիարքները տուրք էին տալիս ենիշերի աղասուն և նրա օջախի չավուշներին, որը վճարվել է դրամով և թանկարժեք հագուստներով:

Անշուշտ հարկագումարի անփոփոխ վիճակի ու անընդհատ ավելացման գործում քիչ մեղք չունեին նաև հոգևորականները, աթոռակովի ելած եպիսկոպոսներն ու արքեպիսկոպոսները:

Այսպիսով, Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքները կառավարում էին ոչ միայն դադթավայրի հայկական համայնքը, այլև ողջ արևմտահայությունը, զանձում էին հարկերի մի քանի տեսակներ և հանձնում կառավարությունը: Սուլթաններըն էլ իրենց քաղաքականության մի մասը հոգևորականության միջոցով էին իրականացնում հայաշատ գավառներում: Հոգևոր դասին որոշ արտոնություններ տալով, ջանում էին օգտագործել նրանց հեղինակությունը՝ հպատակներին հնազանդ և օտար պետությունների ազդեցություններից հեռու պահելու համար:

Կ. Պոլսի բոլոր պատրիարքները չէ, որ կարող էին աչք դոցել հայերի նկատմամբ Թուրքիայի վարած ազդային ու սոցիալական անտանելի քաղաքականության հանդեպ: Կ. Պոլիսը տալիս է նաև այնպիսի պատրիարքներ, բարձրաստիճան հոգևորականներ, որոնք, մասնավորապես XVII դարում, հարում էին Եվրոպայի ռազմա-քաղաքական միջամտության ճանապարհով Հայաստանը Թուրքիայի և Իրանի բռնատիրությունից ազատելու գաղափարին:

Մայրաքաղաքի հոգևոր կենտրոնը հիմնականում մնում էր իբրև կղերա-ավատատիրական ինստիտուտ, որը նպատակահարմար չէր տեսնում դիմադրական որևէ շարժում կազմակերպել ոչ միայն Կ. Պոլսում, այլև Արևմտյան Հայաստանի գավառներում:

Իրար հաջորդող պատրիարքները տեսանելի ու անտեսանելի բազմաթիվ թելերով աղերսվում էին պալատում դիրք ստացած մեծահարուստ հայ շեխերինների հետ, մի դասի, որը ձևավորվեց մոտավորապես XVI դարի վերջերին, երկու հարյուրամյակ շարունակ սեփականեց Թուրքիայի քաղաքականության պաշտպանության ֆունկցիաները, կանխելով XVII և XIX դարերի պոլսահայ ամիրայություններ:

Ջեղբի պատվանուն են ստացել մայրաքաղաքում, Զմյուռնիայում ու գավառներում ծվարած այն հայ երեխիները, որոնք զառնալով թուրք փաշաների և հայ եպիսկոպոսների սեղանավորներ՝ պարապում էին վաշխառությամբ, տոկոսով դրամ էին տալիս, սուլթանի առաջ երաշխավորներ դառնում և ժողովրդից կորչած առատ հասկաքաղով ուռճացնում սեփական դրամաքսակները: Նման զբաղմունք ունեցող, մեծահարուստ ու զիրքատեր շեխերներից էին Աբրահամ Աբրույից սկզբնավորված Աբրույենց շեխերական հայտնի տոհմը:

Հայ շեխերները, սակայն, միայն վաշխառուներ ու պաշտոնյաներ չէին: Նրանցից շատերը նախկին խոջաներ էին, տարանցիկ առևտրով պարապողներ, որոնք սուլթաններին մատուցած ծառայության կամ ցուցաբերած հավատարմության համար նույնպես շեխերի պատվանունն էին ստացել, սակայն պահպանել էին նաև խոջա մակդիրը:

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում:

Ազգայինների, հատկապես մայրաքաղաքի հայ բնակչության աչքում հեղինակություն ստանալու, նրանց վրա ազդեցություն ձեռք բերելու գիտավորությամբ, չեղերիները հովանավորել են ժամանակի կրթված մարդկանց։

Արրո Ջելերին հովանավորել է նշանավոր մտավորական Երեմիա Ջելերի քյամուրճյանին, ընդօրինակել տվել հայկական ձեռագրեր, սեփական ծախսերով շինել կամ վերակառուցել Կ. Պոլսի ս. Նիկողայոս, Սիլիվրիի ս. Գևորգ, Կանդիայի ս. Կարապետ և Ֆիլիպպեի ս. Գևորգ եկեղեցիները։ Խոջա Երեմիայի որդի Մաղաթիա Ջելերին, օգտագործելով մեծ եպարոս Ահմեդ փաշայի վրա ունեցած իր ազդեցությունը, 1649 թ. իջեցնել տվեց թիավարական տուրքի չափը և սուլտահայերին ազատեց «մեծ զրկանքներից»։

XVI—XVII դարերում Կ. Պոլսը աշխույժ առևտրական կենտրոն էր դարձել։ Աշխարհագրական հարմարավետ դիրքը, գավառի հետ համեմատած «տանկի պայմանները», միջեղային ղինաբախումների բացակայությունը մայրաքաղաք էին ձգում հայ առևտրականներին, որոնք Հայաստանում, Իրանում դրամագլուխ դիզելով, գալիս էին դեպի Բոսֆորի ափերը, նախ ընդգրկվելու առևտրական ավելի գործոն ու լայն հարաբերությունների հորձապտույտի մեջ, ապա և նոր հանգրվանը վաճառականական թեւերով կապելու գավառներին, ինչպես և Պարսկաստանին, Ռուսաստանին, հեռավոր Հնդկաստանին, կամրջելու թուրք-եվրոպական ծովային ու քարավանային առևտուրը։

Հայ առևտրականներն այստեղ ունեին մեծ թվով խանութներ, առանձին շուկաներ, խաներ (իջևանատներ), վաճառանոցներ։ XVII դարում աչքի ընկնող և բազմամարդ իջևանատներն էին Խոջա խանը, ուր օթևանում էին հիմնականում Իրանից եկած հայ վաճառականները, Մահմուտ փաշա խանը, Ենիկյուրի խանը, Ջելեա խանը և Պեքիար օգալարը։ XVIII դարում հիշատակվում են նաև Վեդիր խանը, Վալիդե խանը, Ծնի խանը։ Հայ առևտրականները հիմնականում իջևանում էին Խոջա խանում։ 1660 թ. Խոջա խանի այրվելուց հետո հայ վաճառականների հանգրվանավայրը դարձավ Ղալաթիայի առևտրական թաղամասը։

XV—XVI դարերում սակավ են հանդիպում վկայություններ խոջաների մասին, սակայն հաջորդ դարում սրանք այնքան են ուժեղանում, որ XVII դարը ոմանց կողմից «խոջայական կապիտալի ոսկեդար» է անվանվում։

Պոլսահայ առևտրական դասը XVII դարից սկսած խոջա պատվանունն էր կրում, որն ունենալով պարսկական ծագում և բազմաթիվ իմաստներ, գաղթավայրի այս շրջանի հայերի համար գործածվում էր բացառապես վաճառականի փոխարեն կամ փոխաբերությամբ։ Խոջաներն իրենց առևտրական գործունեությունն սկսել էին Իրանում, աստիճանաբար տարածվել Փոքր Ասիայում, մահմեդական Արևելքում, Ռուսաստանի հայ գաղթավայրերում։

Կ. Պոլսի հայ գաղութի խոջաներից XVII դարում հայտնի դեմքեր էին վանեցի խոջա Ռուհիջանը, Կրկնկացի խոջա Հովսեփը, խոջա Դավիթը, նրա որդի՝ արդեն չեղերի Գրիգորը, Բուբուլի խոջա Աստվածատուրը, ակնցի խոջա Վահրատը, տիվրիկցի մահմեհի Վահրատը, խոջա Կիրակոսը, խոջա Նահապետը և շատ ուրիշներ։

Հայ մեծատուն խոջաներն ընդհանուր առմամբ հայ կոմսարդորական բուրժուազիայի նախորդներն էին, որոնք խարսխվելով Կ. Պոլսում, ջանում էին ազդի ներքին գործերը տնօրինող հիմնարկների մեջ տեղեր զբաղեցնել։ 1650-ական թվականներին արդեն սրանց ազդեցության տակ էր Ղալաթիայի

առևտրական թաղամասը՝ ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցով, որի «մեծաշուք իշխաններն ու երեսփոխաններն էին» խոջա Դանիելը, խոջա Մկրտիչը, խոջա Եղիան և ուրիշներ¹²։

Խոջաներն իրենց գործարքները սկսել էին Հայաստանի քաղաքներում և, շատերը նեղվելով թուրք ու քուրդ ավազակախմբերի ասպատակություններից, շտեննալով տարանցիկ առևտուր անելու հնարավորություններ, հարկադրաբար հանգրվանել էին առափնյա քաղաքներում։ Կ. Պոլիս գալով, նրանք չէին կարող միանգամից մոռանալ հայրենի բնաշխարհը, ժողովրդի սոցիալ-քաղաքական անտանելի ճնշումները, մանավանդ որ շարունակում էին առևտուր անել Հայաստանի վրայով։ Հետևաբար, նախքան շեկեթիանալը, սուլթանի պալատում տեղեր գրավելը (որը ոչ բոլորին էր հաջողվում), զավառահայ դադլա-կան խոջաները ընդդիմադիր դիրքում էին տիրապետող խանա-փաշայական վարչակարգի նկատմամբ և շատերը նույնիսկ ժողովրդին ազատագրական պայքարի հանելու փորձեր էին անում։

Այլ էին գավառի հետ կապված, քարավանային առևտրով զբաղվող, առավել ևս գավառահայ վաճառականները։ Սրանք էին տոն տալիս XVII դարի հայ ազատագրական շարժմանը, արտահայտում ժողովրդական դանդաղվածների բաղձանքները, սակայն փրկության սպեղանի առաջադրելով ոչ թե համաժողովրդական ղինված պայքարը, այլ տարաշխարհից ստացվելիք օգնությունը, կաթոլիկ եվրոպայի կամ պապական Հռոմի միջամտությունը։

Կոստանդնուպոլսի հայկական գաղութի հիմնական դասը կաղմում էին աշխատավորական գանդվածները, էսնաֆությունների (համբարությունների) մեջ համախմբված արհեստավորները, մանր ու միջին առևտրականները, օրավարձու մշակները, գավառից եկող պանդուխտները, այլ խոսքով՝ ներքնախավերը։

Հայտնի է, որ Մուհամադ Ֆաթիհով սկզբնավորված հայ բռնագաղթյալներից սուլթանները նախընտրում էին մայրաքաղաք բերել արհեստավորներին՝ սևիական ապարանքները ղարդարելու, նորերը կառուցելու նպատակով։ Դրա հետևանքով աստիճանաբար Արևմտյան Հայաստանի ամենատարբեր գավառներից բերված, իսկ հետագայում նաև «կամավորապես պանդխտած» և մայրաքաղաքում կենտրոնացված հայ արհեստավորների մեծ մասը ստեղծեցին իրենց էսնաֆությունները։ Նրանք պանդուխտներին կանակ տված, դարձան թուրքական անիշխանությանն ատելությանմբ նայող ամենաառաջավոր դասը մայրաքաղաքում, խուլ ձևով արտահայտեցին գավառի շահերը։ Սրանք այս շրջանում թույլ, հետագայում ավելի ուժեղ պայքարի մեջ մտան ամիրանների, սարաֆների, հայ վերնախավի հետ, ջանացին նրանց ձեռքից խլել ազգային դորձերի ղեկը, դրանով իսկ հակադրվեցին նաև սուլթանական իրավակարգին։

Կ. Պոլսի հայ արհեստավորներից ամենահարգին ու սուլթաններին հարկավորները կառուցողներն էին, որոնց խալֆա էին անվանում։ XVII դարում հանրահայտ է դառնում Մուհամադ IV խան կոչվող սուլթանի արքունի ճարտարապետ բաբերդցի Գրիգոր խալֆան, որի փեսան՝ Պալի Պալյանը նախահայրն էր Պալյան կառուցող ճարտարապետ-ամիրանների, որդին՝ Մինաս խալֆա Պալյանը, որ կառուցեց Նուր-ի Օսմանիե մզկիթը, Ահմադ III-ի և Մահմուդ I-ի սիրելին էր։

¹² Տե՛ս Բ. Կյուլեսեյան, Հովհաննես Կոլոտ պատրիարք, Վիեննա, 1904, էջ 120։

Հայ խալֆաները և արհեստավորները, որոնք համախմբւում էին Պալլ-յան զերդաստանի շուրջը, XVII—XVIII դարերում Ռուրքիայի մայրաքաղաքում կառուցեցին զեղեցիկ շինություններ. Սարայ Բուրնի պալատը (հրդեհված 1875 թ.), Պեշկիթաշի հին պալատը և բազմաթիւ այլ շքեղ պալատներ ու շէնքեր, վերակառուցեցին Այա Սոֆիան և շատ այլ եկեղեցիներ, որոնք արդեն մզկիթի էին վերածւում¹³:

Բաղամամարդ ու աղեցիկ էին նաև կղմինդրագործների (քիրեմիտչի), իշապանների, բազանչիների հայկական էսնաֆությունները: Կեսարացի հայերի պատրաստած աւաններով էր թուրքական բանակը պայթեցնում պարիսպներ ու բերդեր¹⁴: Ռուրք ուղեգրողը, արհամարհանքով, բայց և այնպես հիշատակում է լաղմշիների էսնաֆության մասին, «աղտոտ դաս մը, որուն շնորհիւ է սակայն, որ Կ. Պոլսը մաքուր կմնա»: Հիշատակւում են XVII դարի հայ փորագրիչները, որոնց մեջ հայտնի են խաչատուր հայը՝ Ունքափանի մեջ, Այդրն հայը՝ Բեդեստանի մոտ: Կային միություններ կազմած նվագողներ-ձեռնածուներ, ծաղրածուներ, երգիչներ, պարողներ, դափ խփողներ, որոնց, հույների և հրեաների հետ միասին, ընկերակցում էին նաև հայեր¹⁵:

Կ. Պոլսի արհեստագործության մեջ, ինչպես սկզբնական շրջանում, առավել ևս XVIII դարում, ծաղկման հասավ ոսկերչությունը: Հայ ոսկերիչները միաժամանակ թանկագին քարեր (մասնավորապես ադամանդ) մշակող լավագույն արհեստավորներ էին:

Եթե XVI—XVII դարերի հայ արհեստավորների ու արհեստավորական կազմակերպությունների մասին փաստերը սակավ են, ապա XVIII դարի երկրորդ կեսի աղբյուրները հաղորդում են, որ Կ. Պոլսի բազմահազար հայ արհեստավորությունն արդեն համախմբւել էր 65 էսնաֆությունների մեջ¹⁶: Դրանցից կարևորներն էին՝ սեղանավորների, ոսկերիչների, հացագործների, ծաղկարարների, մուշտակագործների, դերձակների, պղնձագործների, հյուսների, դավաթագործների, խոհարարների, թուր շինողների, կոշկակարների էսնաֆությունները: Էսնաֆական միություններ ունեին նաև բժիշկները, վարսավիրները, դրամաձառները, նպարավաճառները:

Կ. Պոլսի էսնաֆություններն ունեին դարավոր ավանդույթով սրբագործւած կանոններ, ընտրում էին իրենց ղեկավար մարմինները, միասնաբար դիմագրւում վերահաս աղետները, ձեռք մեկնում աղքատին ու կարոտյալին. դժբախտության մեջ ընկնող հայրենակիցներին: Էսնաֆները փաստորեն կազմում էին դադլութի հայ աղագբնակչության ամենակենսունակ, ժողովրդի ճակատագրով հետաքրքրվող դասը, և ազգի ներքին գործերի տնօրինության փորձեր էին անում: Համախմբելով զսղութի աշխատավորական ղանգվածներին, սրանք ձգտում էին հակադրվել ունեւոր վերնաշերտերին, ինչպես նաև սուլթանական բռնապետությանը և հենարան դառնալով առաջադեմ, զավառի ճակատագրով հետաքրքրվող վաճառականներին, փաստորեն սատար էին հանդիսանում հայ աղատագրական շարժմանը:

Կ. Պոլսի հայ դադլաւայրում XVI—XVIII դարերում տեղեր էին զբաղեցնում զավառահայերը՝ զրուցիները, որոնք հարատե պայքարի մեջ էին արդեն

¹³ Տե՛ս Գևորգ Մեսրոպ, «Հայկարան» («Պարբերագիրք»), Սոֆիա, 1931, Թ. մաս, Գեղաբուհում, էջ 253—254:

¹⁴ Տե՛ս Եփլիա Չելեբի Սիյահաթնամեսի, Ա., 1314, (1898), էջ 515—516, 629—630:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 632, 645—648:

¹⁶ Եփլիան Հայոց պատմության, գիրք Ժ, Թիֆլիս, 1912, էջ 338:

տեղաբնիկներ դարձած, ներսեցի հորջորջում ստացածների հետ: Գալիս էին եվդոկիայից, Սերաստիայից, Տիվրիկից, Կամախից և Արևմտյան Հայաստանի բազմաթիվ այլ շրջաններից:

XVII դարի կեսերին զրսեցիների թիվն այնքան սովոր էր, որ նրանց հարկերը դիվելիով հայրենի գավառների ազգաբնակչության վրա, վճարումն անհնար էր դառնում, ուստի պատվիրակներ էին գալիս Քյոփրյուլու եպարքոսի մոտ, խնդրում կամ գաղթողների գլխահարկը տեղում առնել, կամ էլ իրենց ազատել նրանց փոխարեն հարկեր վճարելու պարտականությունից: Գնալով պանդուխտների թիվը շատացավ և եղան պահեր, երբ 50 հազարի հասավ, սակայն միշտ պահելով զրսեցի մականունը, միշտ պայքարի մեջ մնալով դադութի ներսեցի կոչվող հայ վերնախավի հետ:

Այսպիսով, Կ. Պոլսի մարդաշատ հայ զաղութը միջնադարում սոսկ մի զաղութ չէր, այլ «տեսակ մը հայ աշխարհ հայ հողեն հեռու, որ բազկերակը պիտի դառնար պահ մը հայ կյանքին, երբ ամեն ինչ խամբեր էր հայ հողին վրա,—զրում է Հ. Սիրունին:—Խճանկար մը պիտի դառնար պահ մը ան, ուր պիտի դային բոլոր հայ գավառները, իրենց բարքերը բերել, իրենց ավանդությունները, հետքեր իրենց ընտանեկան սովորություններեն, իրենց բարբառեն»¹⁷: Կ. Պոլիսը դառնում էր նաև արևմտահայ մշակույթի նշանավոր կենտրոններից մեկը:

Մայրաքաղաքի մշակութային հորդահոս շարժումը հարկավ վերապահված էր հետագա հարյուրամյակին՝ XIX դարին: Սակայն XVIII դարում էլ այստեղ կային մշակութային հիմնարկներ, տպարաններ, դպրոցներ, որոնք որակ են կազմել համեմատած խավարապատ Թուրքիայի ու նրա կազմի մեջ մտնող Արևմտյան Հայաստանի լուսակարոտ իրավիճակին:

Հայերի աշխարհիկ դպրոցը Կ. Պոլսում սկիզբ առավ XVIII դարի վերջերին, երբ սուլթան Սելիմը 1789 թ. արստենց հայոց պատրիարքարանին եկեղեցիներին կից դպրոցներ բացել: Առաջին դպրոցը բացվեց Գում-Գաբուում՝ մայր եկեղեցուն կից¹⁸:

Դպրոցական տարածուն ցանցի բացակայությունից և ժողովրդի ապրելակերպի դժնդակ պայմաններից օգտվելով, եվրոպացիները՝ կաթոլիկներ ու բողոքականներ, Կ. Պոլսում հիմնում են իրենց դպրոցները, ազգապառակտիչ սերմեր ցանում բազմամարդ այս գաղթավայրում:

Կ. Պոլսի զաղութում ծաղկում էր ապրել հայ տպագրությունը: Առաջին տպարանն այստեղ հաստատեց Աբդար դպիրը, 1567 թ., որը տպագրեց հինգ զիրք, սրան հաջորդեց հարյուրամյա դադարի շրջանը, մինչև հրապարակ կիշներ նշանավոր բանասեր Երեմիա Չելեպի Քյոմուրճյանը և կհիմներ իր տպարանը, որն ընդամենը երկու տարվա կյանք ունեցավ և տպագրեց երկու զիրք:

Սրանից քսան տարի անց Գրիգոր Մարզվանցին հիմնում է իր տպարանը և 45 տարիների ընթացքում տպագրում 14 անուն զիրք: Հետագա տարիներին Կ. Պոլսի հայկական տպարանների թիվը հասնում է շուրջ 25-ի: Հատկանշական է, որ կրոնա-բարոյագիտական երկերի կողքին տպագրվում են պատմական գործեր, ողբերգություններ, թարգմանություններ: Գրատպությունը սկսում է մտնել սոցիալահայ կենցաղի մեջ:

¹⁷ «Էջմիածին», 1963, Ա, էջ 32:

¹⁸ Վ. Ս. Սկանյան, Հայկական դպրոցը 1800—1870 թթ., «Լրաբեր», 1971, № 4, էջ 40:

Այսպիսով, XV—XVIII դարերի պոլսահայ մարդաշատ ու կենսունակ գաղթավայրը դարձել էր ոչ միայն տնտեսական, այլև մշակութային ափնառու կենտրոն, որի զարգացման բարձրակետը վերապահված էր նոր պատմա-շրջանին:

Կոստանդնուպոլսից հետո Թուրքիայի տնտեսապես զարգացած մյուս կենտրոնը Զմյուռնիան էր (Իզմիրը): Մոտավորապես երեքհարյուրամյա հնություն ունեցող այդ քաղաքը ձգվում էր ծովի ափերով, եղբրվում էգեյան ծովախորշով, առևտրական ու տնտեսական կապերով առնչակցվում ինչպես եվրոպական Արևմուտքին, այնպես էլ ասիական Արևելքին:

Լանկ-Թամուրի արշավանքից ավերված, բնակչության կեսից ավելին կորցրած Զմյուռնիան, 1419 թ. գրավվեց օսմանյան թուրքերի կողմից, սակայն վերջիններիս շկարողացան անմիջապես հաստատուն խարխիս նետել այդտեղ: Կարճ ժամանակամիջոցում, Կ. Պոլսից ու այլ տեղերից ճողողալով հույները համախմբվեցին էգեյան ջրերի ափերին, դիմագրավեցին թուրքական վայրագությունները և ընկան միայն ձևական կախվածություն մեջ: Զմյուռնիայի կիսանկախ վիճակը վերջնականապես վերացվեց 1624 թ., երբ թուրքական դրամիավորումները արյունահեղությամբ, ավերածություններով վերանվաճեցին այն և տեղակայեցին կառավարական դորքեր:

Զմյուռնիայի աշխարհագրական հարմարավետ դիրքը և համեմատաբար տանելի քաղաքական ու տնտեսական պայմանները վաղուց ի վեր դեպի քաղաքն էին ձգել նաև հայ գաղթականներին: Հայերի մասին վկայող առաջին փաստաթուղթը 1261 թ. Միքայել Պալոլոգ կայսեր և ճննվացիների միջև կնքված դաշնագիրն է, որի մեջ հույների կողքին հիշվում են նաև հայ «հաջողակ վաճառականները»¹⁹: Հին դերեղմանաքարերի վրա մնացած արձանագրությունները, ժողովրդի խոսակցական լեզվի ու բառապաշարի մի մասն ապացուցում են, որ հայերը Զմյուռնիա են գաղթել Հայաստանի արևելյան հատվածից՝ սկսած XI և XII դարերից²⁰:

XIV դարի վերջին՝ Կիլիկյան թագավորության կործանումից հետո, Զմյուռնիան ավելի հայաշատ դարձավ: Կիլիկիայից արտագաղթած հազարավոր հայ վերդաստանների մի մասը հաստատվեց Հոդոսում, Կրետում, Կիպրոսում, Իտալիայում, մի մասն էլ հանգրվանեց այստեղ: 1605 թ. շահ Աբբասը ավերեց Արարատյան դաշտը, բռնագաղթեցրեց հայերին և քեց Իրանի խորքերը: Արևելահայերի, մասնավորապես երևանցիների, նախնականցիների ու դարաբաղցիների 500-ից ավելի ընտանիքներ հետագայում խարխիս գցեցին Զմյուռնիայում: Սակայն ամենախուշոր գաղթը եղավ XVIII դարում՝ Աղա-Մուհամադ խանի արշավանքից հետո: Այս անգամ քաղաք էին գալիս կարբեցիներ, օջականցիներ, աշտարակցիներ, և գաղթօջախի հայերի թիվը հասնում է 12 հազարի:

Քաղաքի ընդհանուր ազգաբնակչության թիվը հաստատուն չի եղել: Երկրաշարժերը, պարբերաբար կրկնվող հրդեհները հաճախակի կործանում էին փայտաշեն Զմյուռնիայի ամբողջ թաղամասեր, հազարավոր բնտանիքներ

¹⁹ Տե՛ս Ա. Ալոյսյանյան, Զմյուռնիո տղարանները, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1964, № 2, էջ 68:

²⁰ Տե՛ս «Բիւզանդիոն», № 2326, «Արևելք», № 4558:

հեռանում էին այլ վայրեր, պահասում էին քաղաքարհիկները, նորից համալրվում գաղթական եկվորներով: 1631 թ. Ղմյուռնիացիների թիվը 90 հազարի էր հասնում, որից 8 հազարը՝ հայեր²¹, 1731 թ.՝ 76 հազար, որից 7 հազարը՝ հայեր, 1772 թ.՝ 102 հազար, 6 հազարը՝ հայեր, 1800 թ.՝ 104 հազար, 12 հազարը՝ հայեր²²:

Գաղթօջախի հայերը տարբեր զբաղմունքների ունեին և տրոհված էին մի քանի դասերի ու խմբերի: Ի տարբերություն Կ. Պոլսի, Ղմյուռնիան շկարողացավ տալ ամիրանների և սեղանավորների այն հսկա թիվը, որը 200 տարի շարունակ մեծ դեր կատարեց իր ազդեցությունը տարածելով տնտեսական կարևոր գերատեսչությունների վրա: Սակայն այստեղ էլ կային փոքրաթիվ հայ ամիրաններ, խոշոր հողատեր-կալվածատերեր, բազմաթիվ խանութատերեր:

Գաղութի մյուս դասը արհեստավորությունն էր, որը, սակայն, այնքան էլ մեծ թիվ չէր կազմում ընդհանուր ազգաբնակչության համեմատ: Հայ արհեստավորներից հայտնի էին նուրբ ոսկերիչները, հմուտ գորգագործները, դարբինները, ներկարարները, մետաքսագործները): Վերջիններս բավարարում էին ոչ միայն քաղաքի բնակչության պահանջները, այլև մեծ համբավ ունեին Եվրոպայում ու Ռուսաստանում:

Տակավին 1717 թ. հունվարի 28-ին Պետրոս Մեծը Ղմյուռնիայից Մոսկվա հրավիրեց Պետրոս Ապրոյին և նրա եղբայրներին, արտոնություններ ու նյութական հնարավորություններ տվեց նրանց, հանձնարարելով մետաքսագործական արհեստանոց բացել և ուսանելի սովորեցնել այդ արհեստը²³:

Քաղաքում դործում էին շվաբործական արհեստանոցներ: Արտագրանքը ներկվում էր, զուռադարդվում տեղի բաժնախանաներում և դուրս բերվում օտար շուկաներ: Հայերն ունեին տասից ավելի այդպիսի արհեստանոցներ և ստեղծում էին ծաղկանկար այնպիսի վերնաշաղկիներ, վարագույրներ, սեղանի սփռուցներ, որոնք շլացնում էին նույնիսկ եվրոպացիներին: 1790 թ. հիմնըվեց բաժնաչի մեծ գործարան: Այստեղ աշխատում էին 400-ից ավելի հայ բանվորներ, որոնք ներկում ու ծաղկանկարում էին կտավը²⁴:

Ղմյուռնիայում կային օրամշակ բանվորներ, հաղարավոր պանդուխտներ, հողագործության հետ կապված ագարակատերեր, սակայն այդ բոլորով հանդերձ քաղաքը մնում էր հայ վաճառականների խոշոր կենտրոն և ունեոր, թվաշատ ու անվանի հիմնական դասը առևտրականներն էին: Տակավին XVII դարում Ղմյուռնիան Օսմանյան կայսրության ամենախոշոր վաճառաշահ քաղաքներից էր:

Քաղաքի վաճառականական կապիտալի ծաղկմանը նպաստում էր աշխարհագրական դիրքը: Համաշխարհային վաճառականության մեջ Ղմյուռնիան, մինչև Սուեզի ջրանցքի բացումը, պահում էր առևտրական հանրաճանաչ կենտրոնի իր դերը: Ասիայից ապրանքները՝ դուրադատնական մշակված ու անմշակ մթերքները, ցամաքային քարավաններով բերվում էին Ղմյուռնիա և նավերով ուղարկվում Վենետիկ, Ամստերդամ, Եվրոպական մյուս քաղաքները: Ասիայի խորքերից եկող քարավաններն անցնում էին Հայաստանով և հիմնա-

²¹ ՏԵՍ Հալոյր Վ. Քոսչան, Հայք ի Ղմյուռնիա և ի շրջակայս, հատ. 1, Ղմյուռնիա, 1899, էջ 43:

²² ՏԵՍ 2002 ՊՊԿԱ, ֆոնդ 57, դործ 9, թերթ 113—114:

²³ ՏԵՍ «Հայք ի Ղմյուռնիա և ի շրջակայս...», էջ 32—33:

²⁴ ՏԵՍ «Տեղագրությունը ի Փոքր և Մեծ Հայս», Վենետիկ, 1864, էջ 10:

կանում առաջնորդվում էին հայերի կողմից: Արաքսի հովիտը հնդկական ապրանքների և սլավոնական արտադրության փոխադրության ճանապարհն էր: Զմյուռնիայի հայերի մի մասը վերաբնակված էր Արարատյան երկրից. այժմ նրանք իրենց ձեռքն էին կենտրոնացնում այդ առևտուրն ու փոխանակության շրջանը: Ակնհայտ է, որ քաղաքի հայ վաճառականների առևտուրը դուրս էր դալիս տեղական շրջանակներից, կապվում օտար շուկաների հետ:

Զմյուռնիայի հայ վաճառականները ներմուծում էին անգլիական բամբակյա և բրդյա նուրբ գործվածքներ, ֆրանսիական ու շվեյցարական մետաքսեղեն, ավստրիական ապակեղեն և շաքար, եգիպտական բրինձ, ռուսական կարագ ու նավթ, իտալական զենքեր: Քաղաքը դառնում էր մի տեսակ մառան, որն ընդունում էր եվրոպական ապրանքներ, բաժանում ասիական մարզերին, հանգրվան տալիս արևելյան քարավաններին, փոխադրում նրանց բեռները և կադմակերպում վաճառքը²⁵: Շ. Մոնտեսքյույի վկայությամբ Զմյուռնիայից ամեն օր հայկական քարավաններ էին ուղևորվում Պարսկաստան և ասիական մայր ցամաքի այլ երկրներ: Միջերկրական ծովով Զմյուռնիայի հայ վաճառականները կապված էին եվրոպական երկրների հետ²⁶:

Զմյուռնիան միաժամանակ արևմտահայ մշակույթի կարևոր կենտրոնն էր, երկրորդը Թուրքիայում՝ Կ Պոլսից հետո: Այստեղ կային տպարաններ, Մեսսոյան վարժարան, նախադասական դպրոցներ, ազգային հիվանդանոց:

Կ. Պոլսից ու Զմյուռնիայից բացի, դեռևս VIII—X դարերում հայկական ստվար համայնքներ էին ստեղծվել Փոքր Ասիայի մի քանի գավառներում, որոնք նոր համալրումներ էին ստանում Արևմտյան, նույնիսկ Արևելյան Հայաստանից: Այդ եկվորները հիմնականում արհեստավորներ ու առևտրականներ էին՝ բռնազաղթեցված հայրենի երկրից: Հայ արհեստավորներին բռնազաղթեցրին մասնավորապես դանիշմանցիների անարարության շրջանում: Սելջուկյան սուլթան Սուլեյման իբն Գուլթիմիշը (1075—1086) աշխարհավեր իր արշավանքների ժամանակ, որոշ արտոնություններ տալով հայ «շնորհալի» զանգվածին, տեղակայեց նոր մայրաքաղաք Գոնիայում, նրանց ձեռքերով կառուցեց ու շքեղադարձեց իր նստավայրը:

Դեպի Փոքր Ասիա սփռվող հայկական զանգվածը մարդաշատ դարձավ և նոր օջախների ձևավորեց XIV—XV դարերում: Կիլիկիայի հայկական թագավորության բարձունքից հետո Սսից, Այնթապից, Մարաշից ու Տարսուսից հազարավոր հայ գերդաստաններ հեռացան և ապրելու ու զոյատեկու հարմարավետ օջախներ փնտրեցին աշխարհի տարբեր ծայրերում: Նրանց մի մասը հաստատվեց Փոքր Ասիայի բյուզանդապետական քաղաքներում, որոնք շուտով նվաճվելու էին ասիական բնամհարթակ իջած օսմանյան թուրքերի կողմից:

XIV—XV դարերում Ադուլիսից, Նախիջևանից, Զուղայից, Երևանից, Կարսից հայ գերդաստաններ են արտագաղթում և բնակություն հաստատում հատկապես այն քաղաքներում, որոնք ընկած լինելով քարավանային գլխավոր ճանապարհների վրա, կարևոր դեր էին կատարում միջազգային առևտրում. այդ քաղաքներից էին Անկյուրիան, Բուրսան, Սիվրի-Հիսարը, Ակչեհիբը և այլք: XV դարի վերջերին հայկական մարդաշատ գաղթօջախներ կային նաև Կուտինայում (Բոթնահյա), Պուրտարում, Ասարլըզում, Թավշանլըում և այլ

²⁵ ՏԼ՝ս «Տեղագրություն և Փոքր և ի Մեծ Հայոս», էջ 10:

²⁶ ՏԼ՝ս *Шарль Монтескье, Персидские письма*, 1936, էջ 59:

տեղերում: Սրանցից ամենավաղը հայկական տարրը ընդունեց Ադրիանապոլիս (Էսիրոն) քաղաքը:

Տակավին բյուզանդական տիրապետության վերջին տասնամյակներին Ադրիանապոլսում հաստատվել էր հայ նախնականությունը: 1316 թ. հայոց առաջնորդարան էր հիմնվել Անկյուրիայում, իսկ XV դարից նույն իրավունքներով հայոց առաջնորդարաններ կային Բուրսայում և Կոստինայում: «Առաջին հայերը, որոնք Պոլիս մտան թուրքերուն կողմեն գրավելեն հետո,—գրում է Հ. Սիրունին,—բնականաբար Պուրսայեն և Էսիրոնեն Լին: Օսմանյան կայսրության երկու նախկին մայրաքաղաքներն ալ հայ համայնքներ ունեին Պոլսո գրավման առեն»²⁷: Թուրքական աղբյուրներին քաջածանոթ Ֆրանց Բաբինգերը ի մի բերելով Թուրքիայի հայ գաղթավայրերի մասին եղած հակասական տվյալները, գրում է, որ մինչև 1478 թ. «Կը թվի, թե բավական կարևոր հայ գաղութ մը կապրեր Պրուսիայի մեջ, որ իր ապրուստը կշահեր վաճառականությամբ: Այլապես, Ղալաթիո թաղին մեջ էր, որ կարելի էր գտնել հայության ստվար թիվ մը. հոն ճարպիկ առևտրականներ էին անոնք և այդպես էլ մնացին մինչև մեր օրերուն: Թուրքիո մնացյալ մասին, մասնավորապես Բուսնեի շրջանին մեջ, անոնք բացառապես կապրեին ամենակարևոր քաղաքները, ինչպես Ադրիանապոլիս, Փիլիպպոպոլիս, Վառնա և ծովափնյա նավահանգիստները: Անոնց թիվը դժվար թե կես միլիոնը անցած ըլլա. Ֆաթիհի՝ շրջանին պետք է եղած ըլլա շատ ավելի նվազ»²⁸:

Ադրիանապոլսի հայկական գաղութը ղեակով բարգավաճեց: Այստեղ իրենց ամառանոցներն ունեին Կոստանդնուպոլսի հայ երեխաները, խոջաներն ու շեխերները, որոնց շուրջը աստիճանաբար խմբվում էին արհեստավորներ, պարտիզյաններ, մանրավաճառներ: Քաղաքում հիմնվեց առանձին հայաբնակ թաղամաս: XVII դարի վերջին Ադրիանապոլսում հայ բնակիչները կազմում էին 250 տնտեսություն, իսկ XVIII դարակեսին սրանց թիվը հասնում է 314-ի:

1453 թ. հոկտեմբերի 28-ին Մուհամադ Ֆաթիհի հրամանով Անկյուրիայից մի խումբ հայեր, որոնց ղեկավարում էին շուրս հայտնի վաճառականներ, գաղթեցվեցին Կ. Պոլիս: Աբրահամ Անկյուրացու վկայություններից ելքառված ենք, որ նշանավոր այդ քաղաքում եղել է հայաշատ գաղութ, որը հետագայում էլ չի մարել և ղեակով փարթամացել է: 1464 թ. ընդօրինակված մի ձեռագրի հիշատակարանից պարզվում է, որ «Հայոց ԶԺԳ (1464) ապրիլ ամսոյ ԻԲ (22) եղև վերափոխումն տէր ներսէս եպիսկոպոսի Անկիրիոյ»²⁹: Ուրեմն XV դարում Անկարայում ևս հայ եպիսկոպոս է նստել:

Հայաբնակ բազմաթիվ գյուղեր կային նաև Ղարամանիայում³⁰:

1487 թ. մարդահամարի համաձայն Տրապիզոնում եղել են 226 տուն մահմեդական, 734 տուն հույն, 129 տուն հայ, 23 տուն ճննովացի³¹: Հետագա դարերում հայկական տարրը ավելի ուժեղացավ Տրապիզոնում և նույնիսկ օտարները նրան «հայաքաղաք» կոչեցին: Վաճառաշահ այդ քաղաք տեղափոխվողները հիմնականում Բաբերդի, Համշենի և Սյուրմենի շրջաններից էին: XVIII դարի վերջին Տրապիզոնում շուրջ 800 բնականիք հայեր էին ապրում:

²⁷ Հ. Սիրունի, Պոլիս և իր դերը, հատ. 1 (1453—1800), Պեյրոս, 1965, էջ 117:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 178:

²⁹ Լ. Խաչիկյան, Ժն դարերի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 216:

³⁰ Տոֆ. Վ. Թուրքմալան, Ֆիշատակարան Ամիրտովլաթայ Սադմոսին, «Հանդէս ամսօրեայ», օգոստոս, 1895, էջ 247:

³¹ Տե՛ս Հ. Սիրունի. նշված աշխատությունը, էջ 188:

Հայկական գաղթավայրեր էին հաստատված նաև Կիսրոսում, Զմյուռնիայի մերձակա շրջաններում, Այտրնի փաշայության մեջ և Օսմանյան կայսրության այլ շրջաններում:

2. ՍԻՐԻՍՅԻ ԳԱՂԹՕՋԱԽՆԵՐԸ

Կիլիկիայի հայկական պետության կործանումից հետո հայկական հոծ զանգվածներ աստատան գտան նաև Սիրիայում, աշխուժացնելով այդտեղ արդեն գոյություն ունեցող հայկական գաղթօջախները, որոնք XV—XVII դարերում վերելք ապրեցին՝ կապված միջազգային առևտրական հարաբերություններում սիրիական քաղաքների դերի բարձրացման հետ:

Ոսկե Հորդայի և Իլիսանության պատերազմները, ինչպես և Կոստանդնուպոլսի, Տրապիզոնի, Ղարաֆանիայի գրավումը նպաստեցին այն բանին, որ ներևտաքի և Արևելքի միջև տարանցիկ առևտրի Կասպից ծով—Աստրախան—Ազով ուղին փոխարինվի Քավրիզ—Հալեպ ուղեգծով: Քավրիզից դեպի Հալեպ ամենակարճ և բանուկ ճանապարհն անցնում էր Հայաստանի Բերկրի, Արճեշ, Արծկե, Խլաթ, Բաղեշ քաղաքներով: Բաղեշից դեպի Հալեպ կամ Եգեսիա ճանապարհը երկփեղկվում էր, մեկը գնում էր Նիսիսի և Ամիդի, մյուսը՝ Հիսն-Կեֆի և Մերզինի վրայով: Օգտագործվում էր նաև Քավրիզից էրզրում, Երզնկա, Սեբաստիա, Հալեպ ճանապարհը: Հալեպից դեպի Միջերկրական ծով գոյրս էին գալիս երկու ճանապարհ, առաջինն անցնելով Համաչից, Հոմսից և Դամասկոսից հասնում էր Տրիպոլի, իսկ երկրորդը՝ Անտիոքի և Բեյլանի վրայով՝ Ալեքսանդրիա նավահանգիստը: Այդ ճանապարհների տարբեր հանգրվաններում և նրանց հարող շրջաններում գտնվող հայկական գաղթօջախները հասան պարզացման բավական բարձր աստիճանի:

Իր թվով և կարևորությամբ նշանակալից էր հատկապես Հալեպի գաղութը:

XIV դարի կեսերից Հալեպում կային փոքրաթիվ հայեր: Նրանք կալմալերպե էին ուրույն համայնք, որի ղեկավար կանգնած էր տանուտիրը կամ ռեյսը: XV դարում Հալեպի առևտրական նշանակության մեծանալու հետ մեկտեղ դարգացավ նաև հայկական գաղութը: Կառուցվեց ս. Աստվածածին եկեղեցին և գաղութը օժտվեց եկեղեցա-վարչական իշխանությամբ: Մինչև դարավերջ Հալեպ ժամանող առևտրականները և Հալեպի վրայով Երուսաղեմ ուխտի գնացողներն այնքան բազմացել էին ու հայերի թիվն այնքան էր աճել, որ կառուցվեց նաև մի նոր եկեղեցի (ս. Քառասուն մանկանց), առաջնորդարան, ինչպես և հյուրատուն, ուր կարող էին օթևանել առևտրականների և ուխտավորների քարավանները:

XVI—XVII դարերում Հալեպի հայկական գաղութը բազմամարդացավ Զուլայից, Երևանից, Ղարաբաղից, էրզրումից, Բաղեշից, Սեբաստիայից, Ակնից, Մալաթիայից, Մասունից, Արաբկիրից, Ամիդից, Տիգրանակերտից, Մարզինից, Ուրֆայից և այլ վայրերից գաղթած ամենատարբեր ղբաղմունքի տեր հայերով: 1616 թ. Հալեպում բնակվող հայերի թիվը հաշվվում էր շուրջ 300 տուն³², իսկ 1652 թ. նրանց թիվը հասել էր ավելի քան 20 հազարի³³: XVII դարի վերջերից, երբ Հալեպը աստիճանաբար զրկվեց միջազգային առևտրի խոշոր կենտրոն լինելու իր դիրքից, հայկական գաղութն անկում ապրեց:

³² Միմեն Լեհայի, էջ 220:

³³ Տե՛ս „Documents Inédits pour servir à l'histoire du Christianisme en Orient (XVI—XIX)“, London, 1907, t. I, էջ 54:

1745 թ. այնտեղ կային 200 հազար մուսուլմաններ, 5 հազար հրեաներ և 30 հազար քրիստոնյաներ, այդ թվում՝ 13000 հույներ, 6720 հայեր, 3750 ասորիներ և այլն³⁴:

Հայկական հոծ գաղութներ կային Հալեպից դեպի Ալեքսանդրիա ձգվող առևտրական ճանապարհի տարբեր հանգրվաններում: Անտիոքը, Բեյլանը և Ալեքսանդրիան բնակեցված էին զգալի թվով հայերով: Բեյլանը եպիսկոպոսական թեմ էր և որպես այդպիսին մնաց ընդհուպ մինչև XVIII դարի վերջերը: Համարյա ամբողջովին հայաբնակ էին Սվեդիան և նրա գյուղերից Յոդուն-Օլուկը, Խզրեկը, Հաջի-Հաբիբլին, Վաբբքը, Կաբուսին և Բիտիասը: Հայաբնակ էին նաև Քեսաբը և նրա գյուղերը՝ Կարադուրանը, Կորկունը, Չակալչըքը, Ջինարչըքը, Կայաչըքը, Բաղչաղաղը և այլն: Ոչ բիշ թվով հայեր ապրում էին նաև մերձակա արաբական, ալավիտական և թուրքմենական գյուղերում:

Հարավային Սիրիայի տարբեր քաղաքներում կազմավորված հայկական գաղութները XVII դարից անկում ապրեցին այն բանի հետևանքով, որ լքվեց Հալեպ—Դամասկոս—Տրիպոլի առևտրական ճանապարհը: Դամասկոսի հայկական գաղութի բարգավաճ անցյալի մասին վկայում են XV—XVI դարերում կառուցված ու Սարգիս վանքը, համանուն եկեղեցին, ինչպես և հյուրատունն ու վանքապատկան ընդարձակ կալվածները: XVII դարի սկզբներին Դամասկոսում մնացել էին այդ հաստատություններում ծառայող սակավաթիվ կղերականներ և մի քանի տուն հայեր: Հետագայում Դամասկոսի ուխտավորական կայան դառնալը նպաստել է գաղութի թվական աճին և հասարակական կյանքի աշխուժացմանը: Վկայություններ կան, որ Դամասկոսի հայերը, չհանդուրժելով Նրուսաղեմի հայ կղերի միահեծան իշխանությունը, հանդես են բերել ինքնավարական ձգտումներ, փորձել են դրավել վանքապատկան կալվածները: Գրիգոր Շլթայակիրը հատուկ կոնդակով (1748 թ.) աղդարարել է Դամասկոսի հայերին, որ տեղի կալվածները կազմում են Նրուսաղեմի պատրիարքության սեփականությունը, և սպառնացել է պատժիչ միջոցներ գործադրել անհնազանդների դեմ³⁵:

Լաոդիկեի (Լաթակիա) երբեմնի բարգավաճ հայկական գաղութը, որը ձուլվելու և արտագաղթի հետևանքով թուլացել էր, վերստին աշխուժացավ XVIII դարում, հատկապես երբ այդ քաղաքը Նրուսաղեմ ուխտի զնացողների կայան դարձավ՝ Հալեպի և Դամասկոսի միջև: 1756 թ. Լաոդիկեում կառուցվել է հյուրատուն, իսկ 1776 թ. ս. Աստվածածին եկեղեցին: Հայկական բնակչություն կար նաև Լաոդիկեի մերձակա գյուղական վայրերում:

Կիլիկիայի հայկական պետություն կործանումից հետո Տրիպոլի քաղաքը, Ղազիրի շրջանը և Ջունի, Ջղարդա, էհդին գյուղերն ընդունեցին բավական թվով հայ գաղթականներ, որոնք, սակայն, ժամանակի ընթացքում մեծ մասամբ ձուլվել են տեղական քրիստոնյա բնակչության հետ: Դեպի Լեոնային Լիբանան վերստին հայերի հոսանք է սկսվել XVII դարի կեսերից, երբ քրիստոնյա ֆեոդալները, ձգտելով իրենց կիսանկախ իշխանության ամրապնդմանը, ապաստան էին տալիս օսմանյան լծի ներքո քաղաքական և կրոնա-դավանական հալածանքի ենթարկված քրիստոնյաներին: XVIII դարում զգալի թվով կաթոլիկ հույներ, ասորիներ և հայեր գաղթել էին Լեոնային Լիբանան:

³⁴ Տե՛ս A. Russell, The natural history of Aleppo, London, 1794. 1: 11, էջ 26:

³⁵ Տե՛ս S. Սավաքչյանց, Պատմություն Նրուսաղեմի, հատ. 2, Նրուսաղեմ, 1931, էջ 738—739:

կեսրվանի ֆեոդալ շեյխ խազինը գաղթականներին տալիս էր հող և դրամ, որպեսզի նրանք մշտական բնակություն հաստատեն իր տիրույթներում³⁶։ Հայ կաթոլիկները կառուցել են վանքեր ու եկեղեցիներ Զմմառում, Աշխուդում և այլ վայրերում։ Նրանց մի մասը ժամանակի ընթացքում ձուլվել է։ Հայկական ծագում ունեն մինչև օրս գոյատևող Բեյթ-Արմանի, Բեյթ-Բիտար, Բեյթ-Զուեյն, Բեյթ-Մուրատ և այլ հայտնի գերդաստանները։

Սիրիայում հայերը, տեղական քրիստոնյաների նման, ունեին կրոնա-համայնքային թեմական կազմակերպություն։ Հյուսիսային Սիրիայի հայկական թեմերը (Հալեպ, Բեյլան և այլն) վարչականորեն ենթարկված էին Կիլիկիայի կաթողիկոսությանը, իսկ Լառդիկեն և Դամասկոսը ուղղակի կախման մեջ էին Նրուսահեմի հայոց պատրիարքարանից։ Պատրիարքի նշանակած վերլ-վարդապետները ղեկավարում էին հոգևորական և ուխտավորների գործերով, հոգում եկեղեցու և համալսարանների կարիքները։ Հյուսիսային թեմերի գլուխ կանգնած էին Սսից ուղարկված թեմակալ առաջնորդները, որոնք աշխարհական խորհրդականների աջակցությամբ վարում էին համայնքային գործերը։ Խորհրդականները նշանակվում էին հայ մեծատուններից։ XVI դարի վերջերից հաստատված կարգի համաձայն, ինչպես մյուս համայնքները, այնպես էլ հայերը պարտավոր էին քաղաքային իշխանության մոտ ունենալ իրենց աշխարհական վեքիլը կամ ներկայացուցիչը, որը հաստատվում էր վիլայեթի փաշայի կողմից։ Վեքիլի գլխավոր պարտականությունն էր հայ համայնքից պետական հարկերի գանձումը։

Հայերը կարևոր դեր էին կատարում Սիրիայի միջազգային տարանցիկ առևտրի, սպորանքափոխանակության և արհեստագործության մեջ։

Թուրքերի կողմից Կոստանդնուպոլսի գրավումից հետո Հալեպը դարձավ առևտրական խոշոր հանգույց, որտեղ անմիջական շփման մեջ էին մտնում եվրոպական և ասիական առևտրականները։ Վենետիկի, Ֆրանսիայի, Հոլանդիայի, Անգլիայի և այլ երկրների առևտրականները Հալեպում էին կատարում իրենց գործարքները, այնտեղ էին փոխանակում իրենց մահուդն արևելյան ապրանքների հետ։ Հալեպի առևտրական նշանակությունն էլ տվելի բարձրացավ 1535 թ., երբ Ֆրանս-թուրքական առևտրի և բարեկամության պայմանագիրը եվրոպական առևտրականների առջև լայնորեն բացեց թուրքական՝ ներառյալ Սիրիայի նավահանգիստները։ Հալեպում, Ալեքսանդրիայում, Տրիպոլիում և այլ քաղաքներում հաստատվեցին եվրոպական տարբեր երկրների առևտրական մնայուն գործակալություններ, որոնք օգտվում էին հիմնականում հայ խոջաների միջնորդությունից։

XVI դարի Հալեպը հայերեն ձևադրերում հորջորջվում է «մեծ մայրաքաղաք» և հիշատակվում Արևելքի խոշորագույն շուկաների շարքում։ Գովերգելով իր հայրենի քաղաքը, Ստեփանոս Թոխաթեցին գրել է.

Վաճառականք, ճանապարհորդք
Գնային Շիրվան և Շամախի
Շամ 'ւ Հալապ 'ւ Յրստամպուլի
Պուռսայ և այլ բազում տեղի³⁷։

³⁶ Տե՛ս A. K. Sanjian, "The Armenian Communities in Syria under ottoman domination, Cambridge, 1965, էջ 60։

³⁷ Տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր № 2672, էջ 401ր։

Վենետիկցի ահանավոր առևտրական Ֆրիդրիխը, պատմելով Հալեպի շուկայում 1563 թ. հանդիպած առևտրականների մասին, առաջին հերթին հիշատակում է ջուղայեցի խոջաներին, նրանց անվանելով «հայաստանցի վաճառականներ»։ Հալեպի հայոց գերեզմանատանը XVI դարից պահպանված 14 տասյանաքարերից 13-ը Հին Ջուղայից Հալեպ բաղադրում «ղարիպ մնացած» խոջաներինն են³⁸։ Ջուղայի բռնապաղթից հետո Հալեպում է՛լ ավելի բազմացան ջուղայեցի առևտրականները։

Հալեպի հայ խոջաներն ամենից ավելի աշխույժ կապերի մեջ էին եվրոպական առևտրական կապիտալի առաջամարտիկ Վենետիկի հետ։ Կան բազմաթիվ վկայություններ վենետիկցիների հետ համագործակցող հալեպահայ խոջաների և նրանց գործարքների մասին։ Վենետիկում հաճախ քննարկվել են հայ խոջաների բողոքները և ընդունվել համապատասխան որոշումներ։ 1534, 1537, 1541, 1567, 1574 և հետագա տարիներին Վենետիկի հանրապետությունը իրավացի համարելով հայերի պահանջը, նրանց ազատել է մի շարք հարկերից ու մաքսերից։ Իսկ 1588 թ., երբ Հալեպում հայ խոջաներից զանձվել էին սովորականից բարձր հարկեր, Վենետիկից կարգադրել են նրանց վերադարձնել ավել գանձված դրամը, ընդգծելով, որ պետք է առհասարակ բարյացակամ լինել հայ առևտրականների նկատմամբ, որպեսզի նրանք չիպեն իրենց կապերը Վենետիկի հետ։ 1590—1612 թթ. մաքսային վճարումները իջեցնելով, Վենետիկի հանրապետությանը հաջողվեց շուրջ մեկ հազարից քսանչորս հազար ուղտաբեռի հասցնել Իրանից Հալեպ տարվող հում մետաքսի քանակությունը³⁹։

XVI դարի կեսերից սովորական երևույթ էր Վենետիկում, Ջենովայում, Լիվոռնոյում, Ամստերդամում, Մարսելում և այլ բաղադրներում հալեպահայ խոջաներին հանդիպելը։ Նվրոպայում նրանց բնձնում էին ազատ և շահավետ առևտրի պայմաններ։ Այդ տեսակետից հետաքրքրական է Ֆրանսիայի Լյուդովիկոս XIII թագավորի հրովարտակը պարսիկ և հայ վաճառականների մասին։ Այդ հրովարտակում ասված է, որ հատուկ պաշտպանության և հովանավորության ներքո են դրվում այն պարսիկ և հայ վաճառականները, որոնք Ֆրանսիա են տանում իրենց ապրանքները⁴⁰։ Կարդինալ Ռիշելիսն, իր հերթին, հայ վաճառականներին տվեց ապրանքներ տեղափոխելու արտոնյալ պայմաններ, որպեսզի նրանք Ֆրանսիա տանեն այնքան քանակությամբ մետաքս և ուրիշ ապրանքներ, որքան պահանջ լինի։

Հայ խոջաները հիմնականում Ֆրանսիա էին տանում Իրանի և Սիրիայի հում մետաքսը։ Նրանք համարվում էին Ֆրանսիայի մետաքսյա գործվածքների արդյունաբերությանը հումք հայթայթող խոշոր գործակալներ, որոնց մրցակցությանը շտկալով ճգնաժամ ապրեց մետաքս արտահանող այնպիսի երկիր, ինչպիսին էր Լիբանանը։ XVII դարի կեսերից Լիբանանում մետաքսի առևտրի անկման պատճառը, ըստ արաբ պատմաբան Ադել Իսմայիլի, հայերի մրցակցությունն էր, որոնք, նրա ասելով, «սեփական միջոցներով և իրենց հաշվին Ֆրանսիա էին տանում Սիրիայի և Իրանի մետաքսի խոշորագույն մասը»⁴¹։

³⁸ Տե՛ս Ա. Սյունեյան, Պատմություն Հալեպի ազգային գերեզմանատանց և արձանագիր հայերեն տասյանաքարերու, Հալեպ, 1935, էջ 12, 13 և 25։

³⁹ Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Հայ-վենետ, էջ 430, 431 և 464—465։

⁴⁰ Տե՛ս Charles-Diran Tekeian, Marseille, la Provence et les Armentens, Marseille, 1929, էջ 25—26։

⁴¹ A. Ismail, Histoire du Liban du XVII s. aⁿ nos jours, t. I, Paris, էջ 134։

Սակայն XVII դարի վերջերից Ֆրանսիայում ամենևին էլ հարթ չէր ընթանում հայ խոջաների առևտուրը: Ֆրանս-թուրքական հարարերությունների սրումը՝ մի կողմից, Պարսկաստանում և Սիրիայում ունիթորական շարժման դեմ հայերի ծավալած պայքարը՝ մյուս կողմից, հայ խոջաների դեմ բացասաբար էին տրամադրում մոլեռանդ կաթոլիկներին: Մարսելում դժվարությունների հանդիպող հայ խոջաները, աստիճանաբար երես դարձնելով Ֆրանսիայից, իրենց մետաքսը տանում էին ուրիշ շուկաներ: Արդեն 1671 թ. Լյուգովիկոս XIV թագավորի ֆինանսների գերատեսուչ Կոլբերը Պրովանսի պառլամենտի նախագահ Օպպետին հանձնարարում էր հովանավորել հայ առևտրականներին, նրանց տալ այն ամբողջ պաշտպանությունը, որ նրա պաշտոնը թույլատրում է, որպեսզի նրանք վերստին Ֆրանսիա տանեն իրենց մետաքսը⁴²:

Հալեպի խոջաները բավականին առևտուր էին անում նաև Հոլանդիայի հետ: Ամստերդամում հաստատված ջուդայեցի առևտրականներն աշխույժ կապեր էին պահպանում Թավրիզի, Զմյուռնիայի, Հալեպի և ուրիշ շուկաների հետ: Պահպանվել է դեպի Հոլանդիա հում մետաքս արտահանելու վերաբերյալ մի համաձայնագիր⁴³, որը կնքվել է 1616 թ. Ամստերդամում, մի կողմից «ֆլաման ազգի բանագնացների» և մյուս կողմից հալեպահայ նշանավոր խոջաներ՝ Պետիկի և Սանոսի միջև: Այդ համաձայնագրում խոջա Պետիկը հանդես է գալիս որպես Հոլանդիայի թագուհու էմինը, այսինքն՝ նրա առևտրական դործերի ներկայացուցիչը Հալեպում:

Հալեպահայ խոջաները Ռուսաստանում որոնել են ոչ թե շուկաներ, այլ տարանցիկ առևտրի ապահով ճանապարհ: 1725 թ., երբ օսմանյան զորքը ներխուժեց Արևելյան Հայաստան՝ փակելով Թավրիզ—Հալեպ ճանապարհը, Դիլանում կանգ առած թուրքահայ առևտրականները, որոնք մեծ մասամբ Հալեպից և Դամասկոսից էին, դիմեցին Ռուսաստանի կառավարական սենատին՝ Ռուսաստանի վրայով դեպի Եվրոպա մետաքս փոխադրելու իրավունք խնդրելով:

Հայերը աշխույժ դեր էին կատարում նաև Սիրիայի ներքին առևտրի տարբեր բնագավառներում: XVII դարի սկզբներին հայ խոջաների ձեռքում էր Հալեպի մաքսատունը, փողերանոցը և այլն: Տարբեր ժամանակներում նրանք կապալով են վերցրել նաև Տրիպոլիի և Ալեքսանդրիայի մաքսատների շահագործման մենաշնորհը: Հալեպում, Ալեքսանդրիայում, Անտիոքում և Բեյլանում հիմնականում հայերը և հույներն էին մեծածախ, մանրածախ և միջնորդ առևտրականները: Դամասկոսում և Լաոդիկեում հայերը զբաղված էին գերազանցապես մանր առևտրով, իսկ Սվեդիայի, Քեսաբի և Լաոդիկի գյուղերում՝ գյուղատնտեսությամբ:

Սիրիայում հայերը հռչակված էին որպես ընտիր արհեստավորներ՝ ոսկերիչներ, ներկարարներ, սաղափագործներ, դերձակներ, մուշտակագործներ, մետաքսագործներ, կաշեգործներ, դաջողներ, ինչպես նաև սննդի արտադրության և շինարարության հետ կապված վարպետներ: Հալեպում բավական տարածում էին դոտել մագաղաթ և թուղթ կոկելու, բուսական և քիմիական ներկեր պատրաստելու, ձեռագիր կազմելու և վերանորոգելու արհեստները: Ամենից ավելի բարձր զարգացման էին հասել ոսկերչությունն ու ակնագործությունը: Առաքել

⁴² St'ou Charles-Diran Tékéian, Marseille, la Provence et les Armentiens, էջ 23:

⁴³ St'ou Ա. Այուրմեյան, Պատմություն Հալեպի Հայոց, հատ. 3, Փարիզ, 1950, էջ 288—289:

Դավրիժեցին դրվատանքով հիշատակում է հալեպցի Մուրաթ Սարգսին (1592—1662), որը աշխարհաբար լեզվով պատրաստել է մի արհեստագիտական ձեռնարկ՝ «Վազն անուանց եւ որպիսութեանց պատուական ականց», որտեղ նկարագրված են ավելի քան երեսուն տեսակ թանկագին քարեր և դրանցից յուրաքանչյուրի մշակման եղանակները։ Զեռնարկի վերջում բերվում են օգտակար զիտելիքներ ոսկերչական արհեստի վերաբերյալ։ Պատշաճ բարձրության էր հասել նաև ներկարարությունը։ 1680 թ. մի խումբ հալեպցի հայ ներկարարներ զիմել են ֆրանսիական հյուպատոս Լորան դ'Արվիեռյին, խնդրելով, որ գյուրացնի ֆրանսիական լեզակի ներմուծումը⁴⁴։

Սիրիայում բնակություն հաստատած հայերը, իրենց բախտակից հույներին, ասորիներին և հրեաներին հետ միասին գտնվում էին սոցիալ-տնտեսական և իրավական ծանր դրության մեջ։ Նրանց նույնիսկ արգելվում էր թավջազլխարկ, գեղին կոշիկներ, կարմիր գոտի և զենք կրել, ձի հեծնել, կոշնակ հնչեցնել և այլն։ Նրանք վճարում էին ծանր հարկեր։ Ոչ մուսուլմանները գլխահարկից (խարաջից) բացի, վճարում էին հինգ տեսակ հարկեր՝ պատերազմական տուրք, արտակարգ հարկ, գրպանի դրամ կամ պարտադիր նվեր սուլթանին, հարդի տուրք և բանակի տուրք։ Բացի դրանից քրիստոնյաներն ու հրեաները վճարում էին նաև շքեղության տուրք, տանը գինի ունենալու իրավունքի հարկ և այլն։ Ժողովրդի գլխին հարկերից ավելի խոշոր չարիք էին հարկահան պաշտոնյաների կամայականությունները։ Այն դեպքում, երբ խարաջ սահմանված էր 11, 6, 5 և $3\frac{1}{3}$ դուրուշի չափով, հարկահանները գանձում էին դրա տասնապատիկը։ 1594 թ. Կարկառում (Հալեպի կուսակալություն) գրված մի ձեռագրի հիշատակարանում ասված է. «Մեկ մարդոյն վեց ֆլորին՝ խարաճ սոնէին»⁴⁵, այսինքն՝ 21 դրամ ոսկի կամ 360 դրամ արծաթ։

Սիրիայի քրիստոնյաների և հրեաների վիճակը ծանրացավ մանավանդ XVI դարի վերջերից, երբ կենտրոնական իշխանության թուլացման հետևանքով ծայր առան ներքին երկպառակություններն ու ապստամբությունները։ 1598—1599 թթ. Կարա-Յազըջիի հրոսակները կողոպտեցին ու ավերեցին Հալեպը, Դամասկոսը և շրջակա գյուղերը։ 1604—1608 թթ. Զանփուլադ-օղլի Ալին ապստամբություն բարձրացրեց Լիբանանում, Սիրիայում և Կիլիկիայում։ Աղբյուրներում պահպանվել են բազմաթիվ փաստեր Հալեպի հայերի, հույների և ասորիների դաժան հալածանքների վերաբերյալ։ Խրախուսվելով սուլթանի պաշտոնատարներից, մոլեռանդ տարրերը, ենիչերիների գլխավորությամբ պաշարում էին քրիստոնյաներով բնակված թաղերը, թալանում և կեղեցիները, խանութները, տները և նրանց բռնադատում կրոնափոխ լինելու կամ փրկագին վճարելու։ Ուլքեր ի վիճակի չէին փրկագին վճարելու, խոշտանգվում և բանտ էին նետվում, իսկ նրանց զավակները, որպես զերի՝ վաճառվում էին շուկաներում։ Մեզ է հասել մի ողբ կրոնափոխության բռնադատված երկու հալեպցի պատանիների՝ հույն Դավթի և հայ Բալիի նահատակության մասին։

Ծանր հարկերի և կամայականությունների ենթակա էին նաև հայ խոջաները։ Հալեպից Թավրիզ ապրանք փոխադրող առևտրականները վճարում էին բազմաթիվ «խալջ ու բալջեր», ինչպես նաև հարկադրված էին «փեշքաշներ» անել մաքսատան կամ քաղաքային պաշտոնյաներին։ Սակայն խոջաների

⁴⁴ Տե՛ս Ա. Սյուրմեյան, Պատմություն Հալեպի հայոց, հատ. 3, էջ 974։

⁴⁵ Գ. Մովսեսյան, Թորոս աղբար, հատ. 2, Կ. Պոլիս, 1884, էջ 454։

առևտրին ամենից ավելի ծանր հարված էին հասցնում ավազակները, որոնք գործում էին ոչ միայն ամայի վայրերում, այլև քաղաքներում: Աղբյուրներում հաճախ կարելի է հանդիպել նշումներ խոջաների սպանության մասին («ղարկին խանչալով դիտջա Սիսիճանն եւ մեռաւ ի Հալապ» և այլն): 1630-ական թվականներին սուլթանի հրամանով գլխատվել է Հալեպի խոջորագույն խոջաներից Պետիկը և թալանվել նրա հսկայական հարստությունը:

Սիրիայում ազատագրական պայքարի տրամադրությունները որոշակի դրսևորվեցին XVI դարի վերջերից, երբ օսմանյան տիրապետության դեմ Եվրոպայում և Բալկաններում ծայր առան ապստամբություններ: Այդ ազատագրական ինքնաբերական շարժումներին թե էին տալիս ֆրանսիական արքունիքը և պապական դիվանագիտությունը, ելնելով Սիրիայում հետապնդած իրենց շահերից: Պայքարելով վերանորոգչական (ռեֆորմացիա) շարժման դեմ, Վատիկանը պաշտպանում և աջակցում էր Ֆրանսիայի քաղաքականությանը Սիրիայում՝ ընդդեմ անգլիական և հոլանդական ազդեցության: Վատիկանի ուժեղ բարոզչությունը՝ խաչակրաց նոր արշավանքի մասին, օսմանյան լծից ազատագրվելու: հույսեր ներշնչեց ինչպես ուրիշ ժողովուրդների, այնպես էլ հայերին:

Այդ հույսերն ավելի բորբոքվեցին Կանդիայի կամ Կրետեի պատերազմի տարիներին (1645—1669): Պապական դիվանագիտությանը հաջողվեց սուլթանական բռնակալության ներքո ստրկացված քրիստոնյա ժողովուրդներին հույս ներշնչել, որ այդ պատերազմը սկիզբն է խաչակրաց հետագա արշավանքների, որոնք պետք է գլխավորել լյուդովիկոս XIV թագավորը՝ հանուն Արևելքի քրիստոնյաների ազատագրության:

Մինչդեռ Եվրոպայում ամենուրեք աղմկում էին դեպի Արևելք խաչակրաց արշավանք կազմակերպելու մասին, Արևելքում Ալեքսանդր VII պապի և լյուդովիկոս XIV թագավորի գործակալները նոր եռանդով աշխատում էին հունական, հայկական և ասորական եկեղեցիները ենթարկել Վատիկանի դերիշխանությանը:

XVII դարի վերջերից, երբ գնալով նվազում էր Հալեպի նշանակությունը միջազգային տարանցիկ առևտրի ասպարեզում, Սիրիայի հայկական դադուկներն աստիճանաբար թուլացան և մարդաթափ եղան: Բացի այս, արտաքին կապերից զրկված, փակ տնտեսությամբ ապրող Հալեպի և մյուս քաղաքների ղեկավար չափով նոսրացած հայության հասարակական կյանքը պարբերաբար փոթորկվում էր լուսավորչական և կաթոլիկ եկեղեցու կողմնակիցների պայքարով: Հայ կաթոլիկ կղերը, որին հաջողվել էր ուրույն պատրիարքություն հաստատել Լեռնային Լիբանանում (1740), փորձում էր գրավել լուսավորչական թեմերը:

Սիրիայի հայությունն ստեղծել է մշակութային ուշադրավ արժեքներ: Նշանակալից տեղ էր գրավում Հալեպի դասատունը, որտեղ ընդգրկված ղզալի թվով գրիչները, ծաղկողները, կաղմողները ընդօրինակել ու նկարազարդել են ավետարաններ, սաղմոսներ, ժողովածուներ, տաղարաններ, բժշկարաններ և այլ բնույթի ձեռագրեր: Աչքի ընկնող գրիչներից են Հովհաննես Ուսհայեցին, Խաչատուր Զեյթունցին, Ղազար դպիրը, Սարգիս Խիզանցին, Աստվածատուր Ուրֆացին, Ղազար Բաբերդցին, Աբրահամ Երեցը, Խաչատուր դպիրը և ուրիշներ: Անվանի ծաղկողներ էին Իսրայել Համթեցին, Մկրտիչ Լեհացին և Վարդան Լեհացին: Դասատան շուրջ հարյուր տարվա (XVI դարի վերջերից մինչև

XVII դարի վերջերը) վաստակից պահպանվել են ավելի քան երկու հարյուր ձեռագրեր, որոնց զգալի մասը գտնվում է Հալեպի հայոց առաջնորդարանում և Զմմառի հայ կաթողիկոսների վանքում:

Հալեպում բավական բարձր զարգացման էին հասել նկարչությունն ու որմնանկարչությունը: Ա. Դավրիժեցին հաղորդում է, որ պարսկահայ նկարիչ վարպետ Մինասն իր արվեստը կատարելագործել է Հալեպում: Մինչև օրս էլ Սիրիայի հայկական եկեղեցիներում առկա են XVII—XVIII դարերի հալեպահայ նկարիչներ Ումեի որդի Անանիայի, Հանանիայի որդի Ճըճի, Մկրտչի, Մուրատի, խաչատուրի, Հակոբի որդի Ներսեսի և ուրիշների պատրաստած սրբանկարները: Ուսումնասիրողները հայ նկարիչների դործ են համարում Հալեպի հնօրյա բնակարաններում հայտնաբերված բարձրարվեստ շատ որմնանկարներ:

3. ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԳԱՂԹՕՋԱՆՆԵՐԸ

Եգիպտոսում մամլուքյան տիրապետության հաստատումից հետո եգիպտահայ զաղութի համար սկսվեց մի ծանր ժամանակաշրջան: Պատերազմելով Կիլիկիայի հայկական պետության դեմ, մամլուք սուլթանները եգիպտական շուկաները լցնում էին հայ զերիններով: 1256 թ. եգիպտոսի սուլթան Բեյբարսի զորքերը պարտության մատնեցին հայոց բանակը, այրեցին արքայանիստ Սիսը, ավերեցին ամբողջ երկիրը մինչև Բարձրբերդ և Աղանա, վերցրին հազարավոր զերիններ, այդ թվում և հայոց թագավորի որդուն՝ Լևոնին: 1274—1275 թթ. եգիպտական զորքերը, միանալով Կիլիկիայի սահմանամերձ վայրերում հաստատված թուրքական քոչվոր ցեղերին, կողոպտեցին և ավերեցին Սսից մինչև Կոսիկոս, զրավեցին Տարսոնը՝ այն ժամանակվա Կիլիկիայի մայրաքաղաքը, իսկ բնակիչներին սուլթանցին կամ գերեվարեցին: 1292 թ. սուլթան Աշրաֆն ավերեց Հոսմկլան, նրա բնակիչներին և հայոց կոթողիկոսին գերի վերցրեց: Կողոպտչական այդ արշավանքները կրկնվեցին նաև հետագայում:

Եգիպտոսը բաղձաթիվ զերիններ էր բնդունում նաև Կովկասից: 1416 թ. թաթարները Հայաստանից և Վրաստանից վերցրած տասնյակ հազարավոր զերինների վաճառում էին մեծ մասամբ Եգիպտոսում: 1440 թ. Ջհանշահը հայերով և վրացիներով բնակեցված Շամշուտե քաղաքից զերել է ավելի քան 10.000 բնակիչ և ուղարկել խորասանի ու եգիպտոսի շուկաները⁴⁶:

Կահիրեում և Վերին Եգիպտոսի Ասիուլ նահանգում ապրում էին անաղատ հայերի մեծ խմբեր, որոնք օգտագործվում էին որպես ստրուկ: Նրանց երեխաներին համախմբում էին զինվորական ճամբարներում, դաստիարակում մոլի մուսուլմանական ոգով և ծառայության դնում բանակում: 1290 թ. սուլթանական 10.000 մամլուքներից 3700-ը իրենց մայրենի լեզուն և ազգային ծագումը մոռացած հայեր և չերեքեղներ էին⁴⁷: Հայոց Լևոն թագավորի խոստովանահայր Հովհաննես Դարդելը Կահիրեում հանգիպել է մահմեդականություն բնդունած բաղձաթիվ հայերի, որոնք խորհրդականի պաշտոնով ծառայում էին եգիպտական արքունիքում: Հայկական ծագում ունեին Մուվֆրդ-էդ-գին Աբուլ

⁴⁶ Տե՛ս «Ժն դարի հիշատակարաններ», մասն Ա, էջ 508:

⁴⁷ Տե՛ս Makrizi, Histoire des sultans Mamelouks, t. I, Paris, 1832, էջ 386:

Ֆարաջը, Ռաջ-Էդ-դին Արդ-ալ Ռազզակը, Ֆախր-Էդ-դին Արդ-ալ-Ղանին, Էմի-ալ-Ջեյնը և ուրիշ տեղացիներ պետական գործիչներ:

Նգիպտահայերի վիճակն ինչ-որ չափով բարելավվեց XIV դարի սկզբներին, երբ մամլուք սուլթանները, հովանավորելով հայ եկեղեցու հակալատի-նական դիրքորոշումը, հայերին տվեցին որոշ կրոնական ազատություններ: Սուլթանական ֆերմանով 1311 թվականին Նրուսաղեմի հայոց վանքը հրու-շակվեց պատրիարքություն, այն բացասական վերաբերմունքի շնորհիվ, որ միաբանությունը ցուցաբերել էր 1316 թ. Սսում և 1309 թ. Ադանայում զու-մարված հայ եկեղեցական ժողովների լատինամետ որոշումների դեմ: Նգիպ-տահայերի վիճակն առավել ևս բարելավվեց 1322—1323 թթ., երբ հաշտու-թյուն կայացավ Կիլիկիայի հայոց թագավորի և Նգիպտոսի սուլթանի միջև: 1325 թ. Կոստանդին կաթողիկոս Դրապարկցին մեկնել է Կահիրե՝ նպատակ ունենալով կարգավորել Նգիպտոսի և Կիլիկիայի հայկական պետությունների միջև հարաբերությունները, բարելավել եգիպտահայերի վիճակը: Այդ նույն նպա-տակով Կահիրեում եղել է նաև Կիլիկիայի հայ իշխաններից Հեթում Նղրցին:

Այդ պայմաններում եգիպտահայ թեմը վերակազմվելով ենթարկվեց Նրու-սաղեմի պատրիարքությանը: Կահիրեի հայաբնակ Գոմ-ալ-Արման կոչված արվարձանում սկսեց գործել ս. Մինաս եկեղեցին, որի ավերակները պահպան-վել էին մինչև XIX դարի սկզբները:

Նգիպտահայերի հիմնական դբաղմունքներն էին գյուղատնտեսությունը և արհեստները: Ասիոյթ քաղաքում կային հայ ջուլհակներ, որոնց արտա-դրանքը տարբերվելով սովորական գործվածքներից, կոչվում էր «հայկական կտավ»⁴⁸: Աշմունեյն քաղաքում պատրաստում էին Հայաստանի կիրմիլի (որ-դան կարմիր) նման կարմիր գույնի գործվածքներ և գորգեր:

Մամլուք սուլթանների ցուցաբերած կրոնական հանդուրժողականությունը նպաստում էր գրչության օջախների ստեղծմանը: XIV դարում Սկիտեի անա-պատում ապրել և գործել են հայ վանականներ, որոնք պատրաստել են բաղմա-լեզվյան մի շարք ձեռագրեր (հայերեն, արաբերեն, ղպտերեն, հունարեն): 1352 թ. Մանվել անունով հայ կրոնավորը գրել է ձեռագիր՝ «Ի քաղաքիս Մսր կոչեցեղոյ»: 1415 թ. Կահիրեում գրված մի ձեռագիր նվիրաբերվել է Նրուսա-ղեմի վանքին և այլն:

1517 թ. Նգիպտոսն ընկավ օսմանյան ռազմա-ֆեոդալական բռնակալու-թյան լծի ներքո: Կառավարիչ-փաշաները կամ վալիները սուլթանից կապալով գնում էին իրենց պաշտոնը, կեղեքում և կողոպտում բնակչությանը: Ամենից ավելի անտանելի էին մամլուքների արշունտ հակամարտությունները, որոնց, սրպես կանոն, ուղեկցում էր քրիստոնյաների կոտորածը, թալանը, կանանց առևանգումը և այլն: Այդ պայմաններում եգիպտահայերից շատերը գաղթեցին, ձուլվեցին կամ էլ կրոնափոխ եղան: Գաղտնի անկում է ապրել, բայց զոյառակել է:

XVII դարի սկզբներին վերստին հայերի հոսանք սկսվեց դեպի Նգիպտոս: 1615 թ. Կահիրեում կային ավելի քան 200 տուն հայեր՝ «ամենն ջեղալոց փա-խուցեալ»: Նրանք համախումբ ապրում էին հայոց թաղում, ունեին եկեղեցի և մի մատուռ, որի շուրջը հայկական գերեզմանատունն էր: Կահիրեի հռչակավոր խան-ալ-Խալիլ շուկայում աշխատում էին Պոլսից, Տիգրանակերտից և Հալեպից

⁴⁸ Հ. Լալանդյան, Արարական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, էջ 20: 21—718

զաղթած հայ սակերիչներ, զինազործներ և այլ արհեստավորներ, որոնց համարությունը պետք (կույումճի բաշի) նույնպես հայ էր՝ տիրապետակերտցի խոջա Խյրահիմշահը⁴⁹։ Խան-ալ-խալիլում, Հինախանում և այլ շուկաներում հաստատված էին հայ առևտրականներ, որոնք պաշտում էին տարբեր զործվածքների, զորգերի, մետաքսի մեծածախ և մանրածախ առևտրով։ Կալին նաև ոչ մեծ թվով ջուղայեցի առևտրականներ, որոնք կապեր էին պահպանում Հնդկաստանի, Արաբիայի Հաբեշտանի շուկաների հետ։ Եվրոպական ճանապարհորդ Գեորգ Սանդիսը, որը 1610 թ. եղել է Կահիրեում, բարձր է գնահատում հայերին, գրելով. «Նրանք աշխատում են շարժաշ և ապրում պարկեշտ կերպով»⁵⁰։

XVIII դարում եգիպտահայ գաղութն աշխուժացավ շնորհիվ այն բանի, որ Արևմուտքը Հեռավոր Արևելքի հետ կապող Բենգալ—Բասրա—Հալեպ—Պոլիս անապահով դարձած ճանապարհը փոխարինվեց Սուեզ—Կամիր ծով ճանապարհով։ Կահիրեն, Ռաշիտը (Ռոզետա), Դամիտը, ավելի ուշ նաև Ալեքսանդրիան դարձան միջազգային տարանցիկ առևտրի և ապրանքափոխանակության խոշոր հանգույցներ, որոնցում եվրոպացի վաճառականներն օգտվում էին հիմնականում հայ և հույն միջնորդ առևտրականների ծառայություններից։ Վկայություն է պահպանվել այն մասին, որ 1791—1798 թթ. զմյուռնիացի հայ առևտրականները կապալով շահագործում էին Ռաշիտի մաքսատունը։

Իր թվով և կարևորությամբ Կահիրեի հայկական գաղութը գրավում էր առաջին տեղը։ Դարբ-ալ-Գինինե թաղում, ս. Սարգիս եկեղեցու շուրջ համախմբված ապրում էին Հայաստանի և Թուրքիայի ամենատարբեր զավառներից զաղթած հայեր, հիմնականում արհեստավորներ, առևտրականներ, լումաչափոխներ, որոնց թիվը 1798—1800 թթ. հասնում էր 2000-ի⁵¹։ 1749 թ. պետական փողերանոցի սառաֆ՝ ամն Այվադի տրամադրած միջոցներով ս. Սարգիս եկեղեցին հիմնովին վերանորոգվել է, իսկ հետագա տարիներին՝ ընդհուպ մինչև դարավերջ, մեծատունների և հասարակ ժողովրդի գրամական նվերներով ձևոք են բերվել եկեղեցական կալվածքներ։

Կահիրեից հեռու իր նշանակությամբ կարևոր էր Ալեքսանդրիայի հայկական գաղութը, որը կազմավորվել էր XVIII դարի վերջերին, երբ այդ նավահանգիստը ներգրավվեց Հնդկաստանի հետ կառավարող առևտրի ոլորտը։ Նրա առաջին հայ բնակիչները անգլիական կապիտալի հետ շաղկապված պոլսեցի և զմյուռնիացի հայ առևտրականներն էին։ 1792 թ. այնտեղ գործում էր մի հայկական եկեղեցի։ Միջազգային առևտրական փոխանակության կենտրոնատեղին Ալեքսանդրիա տեղափոխվելու հետ զուգընթաց, անկում ապրեցին Ռաշիտի և Դամիտի հայկական համայնքները։

Եգիպտահայ գաղութի բնորոշ կողմերից էր հին և նոր խավի առևայությունը։ Հին կամ աշտպես կոչված «տեղացի» հայերը, երկար ժամանակ կտրված ապրելով հայրենի բնաշխարհից, խառն ամուսնություններ էին կնքում գավառակից զպտիների և հաբեշների հետ, որոնց մայրենի լեզուն աղավաղվում էր զպտերենից և արաբերենից կառավարված փոխառություններով։ Հին գաղութի շրջանակներում պատահում էին նաև կրոնափոխություն

⁴⁹ Տե՛ս Սիմեոն Լեմացի, Ուղեգրություն, էջ 216։

⁵⁰ G. Sandys, Relation of a Journey, London, 1627, vol. II, էջ 122։

⁵¹ Տե՛ս M. Jomard, Description de l'Égypte... t. 18e, Paris, 1829, էջ 330, 363 և 364։

ղեպրեր: Ծաղումով հայ են համարվում XVII—XVIII դարերի պետական զոր-
ծիշներ Այի-ալ-Արմանին, Օսման Զեյերին, Սուլեյման Բարեմ Զեյուն, Մուս-
տաֆա Զերերջին, Մուրադ բեյը և ուրիշներ: Նոր խավը կազմում էին Արեմար-
յան Հայաստանից և Ռուբրիայի հայաբնակ շրջաններից նոր եկած գաղթա-
կաններն ու պանդուխտները, որոնք բարերար ազդեցություն էին գործում
ձուլման վտանգի ենթարկված հին խավի վրա: Նրանց ներկայությունը նպաս-
տում էր հայկական սովորությունների և բարքերի պահպանմանը:

Եգիպտահայ գաղութը կազմակերպված էր որպես ազգային-եկեղեցական
համայնք, և ինչպես նախկինում, ենթարկվում էր Երուսաղեմի հայոց պատ-
րիարքությանը: Պատրիարքի նշանակած վեբիլ կամ տեսուչ վարդապետները
հոգում էին եկեղեցական, վարչական, կալվածական և այլ գործեր:

XVIII դարի կեսերից Եգիպտոսում գնալով ուժեղացան կենտրոնախույս
տրամադրությունները, մամլուք իշխանները միջոցներ էին ձեռնարկում
թոփափելու թուրքական լուծը: Այդ ձեռնարկումներում գործուն կեր-
պով հանդես էին գալիս նաև հայերը: 1771 թ. Եգիպտոսի կառավա-
րիչ Ալի բեյը, օգտվելով ռուս-թուրքական պատերազմից, փորձեց Ռուսաս-
տանի օգնությամբ վերականգնել երկրի անկախությունը: Նա երկու պատգա-
մավոր ուղարկեց ռուսական զորահրամանատար իշխան Օրլովի մոտ, առա-
ջարկելով զինակցության և բարեկամության դաշինք կնքել Ռուբրիայի գեմ:
Պատգամավորները, որոնցից մեկը հայ էր՝ Հակոբ անունով, հաջողությամբ
կատարել են իրենց առաքելությունը: Ռուսաստանից Եգիպտոս են ուղարկվել
լինդանոթներ, զինամթերք, ինչպես և ռուս սպաներ, որոնց հանձնարարված էր
իրազեկ դառնալ եգիպտական բանակի հնարավորություններին:

Հայերը կարևոր մասնակցություն են ունեցել նաև 1798 թ. Նապոլեոն
Բոնապարտի նվաճողական արշավանքին դիմադրելու պայքարին: Եգիպտական
նավատորմի հրամանատարը եղել է Մոալլեմ Նիկոլա կամ Նիկողայոս անու-
նով մի հայ, որին ֆրանսիացիները զերի են վերցրել և արգելափակել միջնա-
բերդի բանտում: Եգիպտական զորքի կազմում եղել են նաև Հայաստանում և
Վրաստանում ծնված բազմաթիվ հայազգի զինվորականներ՝ մամլուք Ռուս-
տամը և ուրիշներ, որոնք աչքի են ընկել ֆրանսիական ներխուժողների դեմ
մղված կռիվներում: Հետագայում հայազգի մամլուքներից ոմանք, ծառայու-
թյան մտնելով ֆրանսիական բանակում, մեկնել են Ֆրանսիա:

Ֆրանսիական զորքերի ներխուժումը և, մանավանդ, նրանց հեռանալուց
հետո Եգիպտոսում ստեղծված անիշխանությունը, ծանր հարված հասցրեց
եգիպտահայ գաղութին: Անգլիական կապիտալի հետ շաղկապված զմյուռնիա-
ցի և պոլսեցի հայ առևտրականների մենաշնորհները չեղյալ համարվեցին,
իսկ 1800 թ. մարտին, երբ ֆրանսիական զորքը նահանջում էր, մուհեռանդ
ամբոխը թալանեց նաև Կահիրեի հայաբնակ թաղերը:

Եգիպտահայ մշակույթի մասին պահպանվել են սուղ տեղեկություններ:
Եվրոպացի ճանապարհորդները հաճախ գրվատում են եգիպտահայ ճարտա-
րապետների վարպետությունը, նրանց ձեռակերտը համարելով Եգիպտոսի
միջնադարյան ճարտարապետության մի շարք հուշարձաններ: XVIII դարում
Եգիպտոսում ապրել և ստեղծագործել է նշանավոր հայ նկարիչ Հաննա-ալ-
Արմանին կամ Հովհաննես Հալը: Նրան վերագրվող մի քանի հարյուր սրբա-
նկարներ պահպանվել են Կահիրեի զոտիների թանգարանում, եկեղեցիներում
և վանքերում:

ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅԻ ԵՎ ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԸ

1. ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅԻ ԳԱՂԹՕՋԱԽԸ

Իրանում հայ գաղթօջախներ սկսել են առաջանալ դեռևս III—V դարերում, տասնամյակներ շարունակվող պատերազմների ընթացքում պարբերաբար կազմակերպվող դանդաղածային բռնագաղթների հետևանքով: Հայ պատմիչների տեղեկությունների համաձայն այդ դարերում Իրան է գաղթեցվել հազարավոր հայ բնակչություն:

Իրանում հայ նոր բնակավայրեր ստեղծվեցին XI դարից սկսած՝ թուրք-սելջուկների արշավանքներից հետո, դրանք գլխավորապես կենտրոնացված էին Իրանի հյուսիսային նահանգներում (Ատրպատականում) և հարավում (Սպահանի մերձակա շրջաններում):

XI—XIV դարերում հայկական բնակավայրեր կային Թավրիզում, Սուլթանիսում, Մարաղայում, Ռեշտում և Իրանի մի շարք այլ քաղաքներում ու մարզերում:

XVI դարում իրանա-թուրքական համարյա անընդմեջ և արյունահեղ պատերազմների ընթացքում պատերազմող կողմերը ռազմական գործողությունների թատերաբեմ դարձած վայրերի բնակչությանը ենթարկում էին դանդաղածային տեղահանություն: Աղբյուրներից հայտնի է, օրինակ, որ թուրք զավթիչները բազմիցս Թավրիզից և Հյուսիսային Իրանի այլ քաղաքներից գերության են քշել հազարավոր հայ բնակիչներ: Նույնպիսի քաղաքականություն էին վարում նաև Սեֆյան տիրակալները: Հատկապես շահ Թահմազ I-ը Իրանի և Թուրքիայի միջև «մեռյալ տարածություն» ստեղծելու նպատակով հաջող արշավանքների դեպքում բռնի տեղահանություն էր ենթարկում ինչպես Թուրքիայի, այնպես էլ Իրանի սահմանամերձ շրջանների բնակչությանը, նրանց վերաբնակեցնելով իր պետության ներքին շրջաններում:

Այսպիսով, առավելապես Արևմտյան Հայաստանի հայ բնակչության հաշվին XVI դարում իրանահայ գաղթօջախը դառնում էր ավելի ստվարաթիվ:

Նրա մեծացմանն ու ընդարձակմանը հետագայում նպաստեց նաև այն, որ թուրքական ծանր հարկապահանջության, հալածանքների, սոցիալական և ազգային ճնշման ու հարստահարությունների հետևանքով Արցախից, Սյունիքից ու մի շարք այլ շրջաններից հայ բնակչության առանձին խմբեր լքեցին իրենց հայրենիքը և գաղթեցին Իրան:

¹ Տե՛ս Առաքել Դավրիժեցի, էջ 15—16:

Իրանի հյուսիսային շրջանների հայ բնակչություն ունեցող քաղաքները, ինչպես նաև Արաքս գետի ձախամիջյա հայաբնակ քաղաքներ Ջուղան, Վանանդը, Բիստը, Ագուլիսը, Նախիջևանը, Օրդուբադը, Մեղրին և այլն, վաղեմի ժամանակներից հայտնի էին որպես առևտրական-քարավանային ճանապարհների կարևոր հանգուցակետեր, որոնք կարևոր դեր էին խաղում Իրանի, Անդրրկովկասի, Միջին Ասիայի և Մերձավոր ու Միջին Արևելքի միջև կատարվող առևտրում: Դրանց մեջ հատկապես աչքի էր բնկնում Ջուղան, որը XVI դարի վերջին տասնամյակներում արդեն միջազգային առևտրի խոշորագույն կենտրոն էր:

Հատկապես մեծ էր ջուղայեցի վաճառականների դերը իրանա-եվրոպական առևտրում, որը XVI դարում գերազանցապես կատարվում էր հայ վաճառականների միջոցով:

Մեծ ուշադրություն դարձնելով Սնֆյան պետության ներքին և արտաքին առևտրի զարգացման հարցերին, ինչպես նաև ցանկանալով լայնորեն ծավալել շահական մենաշնորհ հանդիսացող հում մետաքսի արտահանման գործը, հատուկ հրամանագրով շահ Աբբաս I-ը (1587—1629) ջուղայեցի խոշոր վաճառականներին 1592 թ. շնորհեց առևտրական մի շարք արտոնություններ²: Սակայն ջուղայեցիներին և նրանց կապիտալը շահավետ կերպով իր նպատակներին ծառայեցնելու համար Իրանի տիրակալը ձգտում էր նրանց ամբողջապես վերցնել իր հսկողության տակ: Շուտով ներկայացավ այդ ծրագրի իրագործման հարմար առիթը: 1603 թ. սեպտեմբերին պատերազմ սկսելով օսմանյան պետության դեմ և ձեռնամուխ լինելով դեպի Իրան բռնագաղթին, շահ Աբբասը հրամայեց բոնի տեղահանության ենթարկել նաև ջուղայեցիներին հրամայելով նաև «մինչև հիմք այրել ու ավերել Ջուղան»³:

Եթե Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանի բնակչության բռնի տեղահանությանը շահ Աբբասը առավելապես հետապնդում էր ռազմադիտական նպատակներ, այն է՝ Իրանի և Թուրքիայի միջև ստեղծել «մեռյալ տարածություն», դժվարացնելու համար թուրքական բանակների առաջխաղացումը դեպի Անդրրկովկաս և Իրան, ապա Անդրրկովկասի և Հյուսիսային Իրանի վաճառաշահ քաղաքների և առաջին հերթին Ջուղայի բնակչությանը բռնագաղթի ենթարկելով, նա գերազանցապես հետապնդում էր իր պետության համար կարևոր նշանակություն ունեցող մի շարք տնտեսական և քաղաքական նպատակներ: Շահը ցանկանում էր ջուղայեցի վաճառականներին օգտագործել իր երկրի ներքին և արտաքին առևտուրը զարգացնելու գործում: Միաժամանակ նա ձգտում էր բարձրացնել երկրի կենտրոնական շրջանների, հատկապես Սնֆյան պետության նոր մայրաքաղաք Սպահանի տնտեսական նշանակությունը, հարստացնել շահական զանձարանը և, վերջապես, ջուղայեցիների օգնությամբ իրականացնել Իրանի արտաքին առևտրի ուղին թուրքական ցամաքային ճանապարհից դեպի հարավ՝ Պարսից ծոց տեղափոխելու իր վաղեմի ծրագիրը:

Վերջինիս իրագործումով շահ Աբբասը մտադիր էր նաև տնտեսական հարված հասցնել իր հակառակորդ օսմանյան Թուրքիային, զրկելով նրան իրանական հում մետաքսից դանձվող հսկայական մաքսատուրքից:

² Տե՛ս Ն. Տեր-Հովհաննես, Պատմություն Նոր-Ջուղայու որ լեռնահան, հատ. I, Նոր-Ջուղա, 1880, էջ 158—159:

³ Ա. Պավլովսկի, էջ 57 և հանդ.

Հետամուտ լինելով վերահիշյալ ծրագրերին, գաղթեցված 300 հազար հայ բնակչության հիմնական զանգվածին, հատկապես առևտրական և արհեստավորական տարրերին շահ Աբբասը բնակեցրեց Երկրի կենտրոնական շրջաններում, գլխավորապես իր մայրաքաղաք Սուլհանում և շրջակա մահալներում (Էրնջան, Ալինջան, Գանդիման, Ջուխտու, Փերիա, Բուրլաուի, Քարլանդ), ինչպես նաև Բախթիարիում (Չհարմհալ)։

Գաղթեցրած բնակչության որոշ մասը տեղավորվեց Թավրիզում, Քաշանում, Համադանում, Ղազվինում, Սուլթանաբադի շրջանի Բուրլաուի և Գյափլա շրջաններում, Շիրազում և այլ վայրերում։

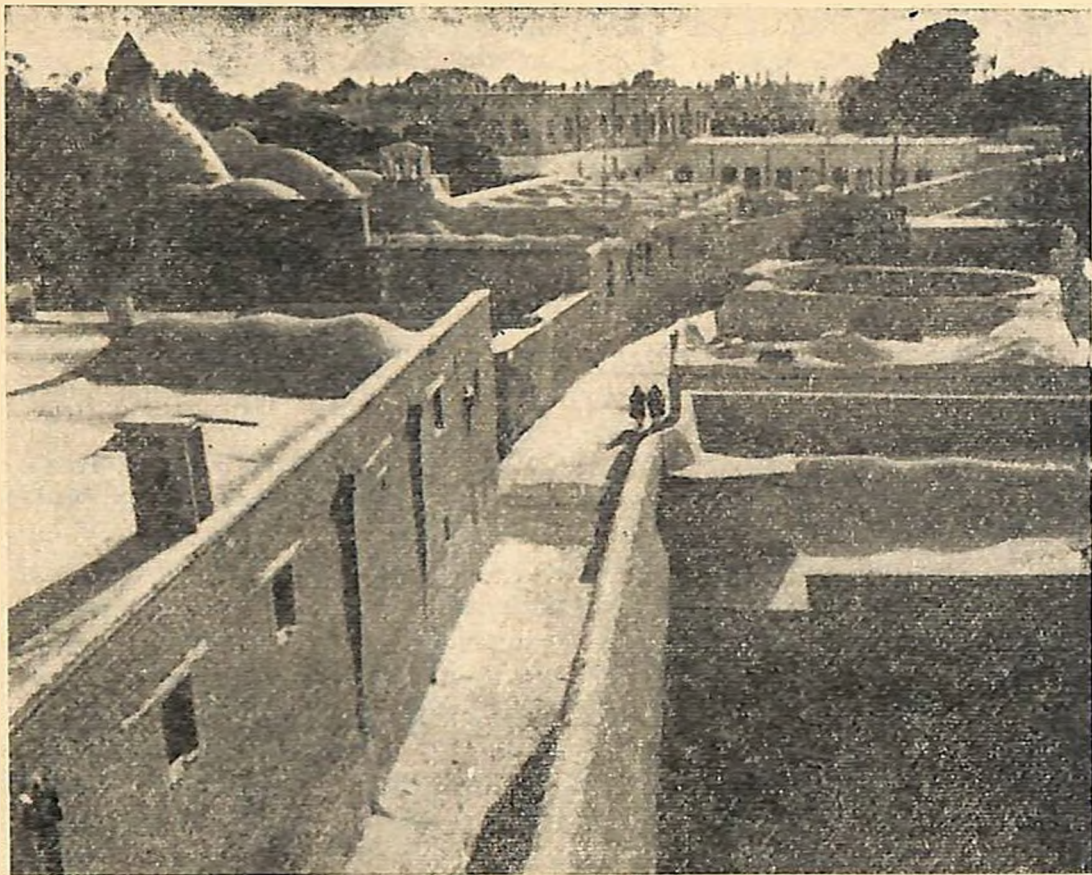
Իրանում հում մետաքսի արտահանությունը զարգացնելու նպատակով շահը Կասովից ծովի մերձակա նահանգները՝ Գիլան և Մազանդարան գաղթեցրեց հազարավոր հայ բնառնիքներ, նրանցից, Շարդենի վկայությամբ, 40 տարուց հետո մնաց միայն մի փոքր մասը, իսկ մնացածները մահացան վատառողջ կլիմայի և կյանքի անասելի ծանր պայմանների հետևանքով։

Սակայն աղբյուրների վկայությամբ շահը արտակարգ բարյացակամ վերաբերմունք է ունեցել գաղթեցված բնակչության առևտրական գասի, հատկապես չուղաչեցիների նկատմամբ։ Հատուկ հրովարտելով Սուլհանի հարավային մասում, Ջաենդերուդ գետի ափին, նա շահապատկան հողերից չուղաչեցիներին հատկացնում է մի բնդարձակ տարածություն՝ նոր ավան հիմնելու համար. ավանը ստանում է նոր Զուլա անունը։ Այն սկսում է արագորեն կառուցվել և բարգավաճել։ Ի հիշատակ իրենց նախկին հայրենի բնակավայրերի, նորասեղծ ավանի թաղամասերին արվեցին համապատասխան անուններ՝ Զուղաչեցիների, Նրեանցիների, Գաշաչեցիների և այլն։ Ժամանակակիցների վկայությամբ նոր Զուլան հիմնադրվելուց բնդամենը երկու տասնամյակ անց, XVІI դարի 20-ական թվականներին նա ուներ ավելի քան 30 հազար բնակչություն և իր ճոխությամբ, հարստությամբ ու ճարտարապետական շինությունների գեղեցկությամբ կարող էր մրցել նույնիսկ Սեֆյան շահերի մայրաքաղաքի հետ։

Զուղաչեցիներին Իրանի հետ կապելու և նրանց իր նպատակներին ծառայեցնելու համար շահ Աբբասը նրա բնակչությանը, հատկապես առևտրական գասին և հողատերականությանը, տրամադրեց մի շարք արտոնություններ և իրավունքներ։ Նախ, շահը չուղաչեցիներին թույլատրեց օգտվելու «Արքունի իրասերին» վերապահվող բոլոր իրավունքներից։ Այդ իրավունքից օգտվող շրջանները և քաղաքները Սեֆյան Իրանում համարվում էին արտոնյալ համայնքներ՝ մասնավորապես հարկային քաղաքականության բնագավառում և օգտվում էին կառավարության ամենալայն հովանավորությունից։ 1606 թ. հրապարակած իր հրովարտականներից մեկում շահը հրամայում էր, որ նոր Զուլայի բնակչության նկատմամբ իր բոլոր հրատաակները պարտավոր են վերաբերվել նույնպիսի բարյացակամությանը, ինչպես վերաբերվում է ինքը՝ շահը։ Վերջինիս կողմից հրապարակված մի շարք այլ հատուկ օրենքներով չուղաչեցիների իրավունքները պաշտպանվում էին տեղական իշխանությունների կամայականություններից։

Մասնավորապես մահմեդական մուսուլման աֆսիի իշնամական ելույթներից հայ վաճառականության անձի և գույքի ապահովության համար շահ Աբբաս I-ը հրապարակեց հատուկ հրովարտակ, ըստ որի վաճառական հաշին սպանողը ենթարկվում էր մահապատժի։

Նոր Զուղան ստացավ նաև ինքնավարության իրավունք: Առանց պարսկական իշխանությունների միջամտության նա ուներ քաղանթար (քաղաքապետ) ընտրելու արտոնություն, որը իրավասու էր անօրինելու Նոր Զուղայի ներքին գործերը: Քաղանթարի պաշտոնում սովորաբար ընտրվում էին Նոր Զուղայի առավել հարուստ և ազդեցիկ վաճառականները, որոնք իրականացնում էին նաև գաղթօջախի պաշտոնական հարաբերությունները Սեֆյան իշխանությունների հետ: Քաղանթարները գործուն մասնակցություն էին ցուցաբերում առավել կարևոր պետական գործերը լուծելու մեջ, հանդիսանում էին

Տեսարան Նոր Զուղայից

շահի խորհրդականները, մասնակցում էին օտարերկրյա ղեկավարների հետ շահական արքունիքի բանակցություններին, հաճախ կաղմակերպում էին օտարերկրյա ղեկավարների ընդունելություններ և այլն:

Հակառակ իրանում դոյություն ունեցող ավանդական կարգերին և շարիաթով հաստատված օրենքին, բայց որի շահի քրիստոնյա հոլատուկը իրավունք չուներ սկստություն մեջ զրավելու բարձր վարչական պաշտոններ, շահ Աբբաս I-ը խախտելով աչդ օրենքները և բայց էություն դեմ ղեկավար մահմեդական բարձր հոգևորականությունը, հայ ազդեցիկ խոջաներին շնորհում էր ղանազան

պաշտոններու Աղբյուրներից մեկի վկայությամբ, խոջա Մարգան անունով ջուղայեցիներից մեկը շահ Աբբաս I-ի տիրապետության օրոք զբաղեցնում էր Սեֆյան կառավարության ֆինանսական վարչության գլխավոր կառավարչի պաշտոնը⁴։

Գառական վեճերը լուծվում էին տեղում, բեղխուղայի գլխավորությամբ, որը հանդիսանում էր բալանթարի տեղակալը։ Հայերի և տեղական մահմեդականների միջև վեճեր ծագելու դեպքում, հաճախ շահ Աբբասի հրամանով, գառական իշխանությունները վճիռ էին կայացնում հօգուտ հայերի։

Աղբյուրների վկայությամբ, շահը հարուստ և ուղեցիկ ջուղայեցիներին տրամադրել էր այն բոլոր իրավունքներն ու արտոնությունները, որոնցից օգտվում էին Սեֆյան պետության բարձրաստիճան ներկայացուցիչները⁵։

Շահ Աբբաս I-ը հանդուրժողական վերաբերմունք է ցուցաբերել նաև կրոնական հարցում։ Նա ոչ միայն չէր արգելափակում Նոր Զուղայում հայկական եկեղեցիներ և վանքեր կառուցելու գործին, այլև ինքն էր խրախուսում դրանց շինարարությունը, հաճախ այդ նպատակով նույնիսկ շահական գանձարանից բաց թողնելով միջոցներ⁶։ Իրանահայ բնակչության եկեղեցական և հասարակական գործերը ղեկավարելու համար XVII դարում ստեղծվում է թեմ, որի կենտրոնը գտնվում է Նոր Զուղան։ Այս թեմի մեջ են մտել ոչ միայն Իրանի բազմաթիվ գաղթօջախների, այլև Հնդկաստանի, Բաղդադի և մի շարք այլ վայրերի հայ համայնքները։ Որպես լուսավորչական եկեղեցու թեմական կենտրոն, Նոր Զուղան նշանակալից դեր էր խաղում իրանահայերի հասարակական-մշակութային կյանքում։

Ինչպես տեսնում ենք, շահական կառավարության կողմից Նոր Զուղային տրված վերահիշյալ արտոնություններից և իրավունքներից օգտվում էին գաղթօջախի բնակչության ոչ բոլոր խավերը։ Շահազրգոված լինելով Իրանի արտաքին առևտրի դարպասման և իրանական քաղաքացիական բյուրոկրատիայի տնտեսական ու քաղաքական դիրքերի ամրապնդման մեջ, շահական կառավարությունը գլխավորապես հովանավորում էր հայ վաճառականներին՝ մեծածախ առևտրով զբաղվող խոջաների վերնախավին, ինչպես նաև լուսավորչական հոգեորականությանը։

Այն կարգուկանոնը, որով որոշվում էր Նոր Զուղայի գաղթօջախի բնակչության իրավական վիճակը, բխում էր Սեֆյան կառավարության պետական քաղաքականության ընդհանուր բնույթից, որի նպատակն էր ընդլայնել Իրանի առևտրական և քաղաքական կապերը օտարերկրյա պետությունների հետ։ Հայերի նկատմամբ հովանավորողական քաղաքականությունը շահ Աբբաս I-ի կառավարության կողմից գիտվում էր որպես այդ նպատակին հասնելու կարևորագույն միջոցառումներից մեկը։

Օգտվելով վերահիշյալ իրավունքներից և արտոնություններից, ինչպես նաև ստանալով առևտրի կատարյալ ազատության իրավունք, ջուղայեցի վաճառականները անմիջապես ձեռնամուխ եղան առևտրական լայն գործունեության։

Հայտնի է, որ XVII դարում եվրոպական մանուֆակտուրաների դարպաս-

⁴ Տե՛ս Հ. Քյուրդյան, Զուղայեցի խոջա Նազար և իր գերդաստանը (առանձնատիպ), էջ 23։

⁵ Տե՛ս J. B. Tavernier, էջ 616, 627։

⁶ Տե՛ս Վահան Ավանես, Նոր Զուղայի եկեղեցի սրբատեղիներ, Նոր Զուղա 1927, էջ 3։

ման պատճառով հում մետաքսը հանդիսանում էր միջազգային առևտրի կարևորագույն ապրանք։ Ունենալով տարանցիկ առևտրի հարուստ փորձ և լավ ծանոթ լինելով հում մետաքսի վաճառահանման համաշխարհային կարևոր շուկաներին, նրանք լայնորեն ծավալեցին այդ թանկարժեք հումքի արտահանման գործը։ Զուղայեցի վաճառականներն սկսեցին հանդես գալ որպես իրանա-արևմտակալրուպական առևտրի ամենախոշոր միջնորդներ։

Սկզբնական շրջանում շահը ջուղայեցի վաճառականներին առանց սոսկոսի հատկացնում էր դրամական վարկեր և ապրանքներ, որպեսզի նրանք ծավալեն առևտրական գործունեություն։

Պիետրո դելլա Վալլեի վկայությամբ, հենց որ շահական աստիճանավորները նահանգներից հում մետաքսը տեղափոխում էին մայրաքաղաք, շահը իր մոտ էր կանչում առավել փորձված ջուղայեցի վաճառականներին և նրանց հանձնելով հում մետաքսի հակեր, ուղարկում էր եվրոպական երկրներ՝ այն վաճառահանելու համար⁷։

Շուտով ջուղայեցիների և անգլիական Արևելա-հնդկական բնկերություն միջև սկսվում է սուր մրցակցություն իրանական մետաքսի արտահանման մենաշնորհը ձեռք բերելու ուղղությամբ։ Այդ պայքարից հաղթող են դուրս գալիս ջուղայեցի խոջաները, որոնք օգտագործելով իրենց սերտ կապերը շահական արքունիքի և անձամբ շահի հետ, համոզում են նրան շեղյալ հայտարարել 1617 թ. առևտրական պայմանագիրը անգլիացիների հետ։ Այնուհետև մետաքսի արտահանության մենաշնորհը աճուրդով վաճառվում է հայ խոջաներին, որոնք իրենց եվրոպացի մրցակիցներին դուրս մղելու նպատակով համաձայնվում են արքունիքին յուրաքանչյուր հակ հում մետաքսի համար վճարել 50 թուման ոսկեդրամ։

XVII դարում թուրքական քարավանային ճանապարհով իրականացվող իրանի արտաքին առևտուրը ամբողջապես գտնվում էր հայ վաճառականների, դերադանցապես ջուղայեցի խոջանների ձեռքում։ Այդ ճանապարհով իրանական, ինչպես նաև արևելյան այլ երկրներից բերված ապրանքները տեղափոխվում էին Մերձավոր Արևելքի առևտրական կենտրոնները։ Բաղմաթիով աղբյուրներ վկայում են եվրոպական վաճառականների հետ ջուղայեցի խոջանների աշխույժ առևտրի մասին՝ Հալեպում, Ալեքսանդրիայում, Զմյուռնիայում, Կ. Պոլսում, Տրիպոլիում և այլ քաղաքներում։ Զուղայեցի վաճառականներից առավել խոշորները նույնիսկ ստանձնում էին Մերձավոր Արևելքում եվրոպական պետությունների մշտական առևտրական ներկայացուցիչների գեր։ Իրենց ապրանքները բեռնավորելով եվրոպական նավերի վրա, Միջերկրական ծովի վրայով նրանք տեղափոխում էին Ֆրանսիա, Հոլանդիա, Իսպանիա, Պորտուգալիա, իտալական քաղաք-հանրապետություններ՝ Վենետիկ, Լիվոռնո, Ճենովա, ինչպես նաև Անգլիա, Գերմանիա, Ավստրիա, Սկանդինավյան երկրներ և այլուր, որտեղ նրանք ունեին մշտական առևտրական ներկայացուցիչներ։

Խոսելով ջուղայեցի վաճառականների առևտրական լայն կապերի մասին, ֆրանսիացի Տուրնեֆորը գրում էր. «Նրանք ոչ միայն հանդիսանում են Լեանտ-

⁷ «*del* Pietro della Valle, Voyages dans la Turquie, l'Egypte, la Palestine, la Perse, les Indes Orientales et autres lieux, t. IV, Rouen, 1745, էջ 117»։

յան առևտրի տերը, այլև Եվրոպայի առավել մեծ քաղաքների առևտրի նշանակալից մասի տերը»⁸։

Աղբյուրների վկայությամբ, նրանք առևտրական լայն գործառնություններ էին կատարում նաև ասիական շուկաներում՝ հաճախակի լինում էին Տոնկինում, Սիամում, Տիբեթում, Քիրմաչում, Հնդկաստանում, Հավայում, Ֆիլիպիններում, Չինաստանում, Ճապոնիայում և այլուր։

Իրանահայ վաճառականները առաջնակարգ դեր էին խաղում նաև եվրոպական երկրներից արդյունաբերական ապրանքների ներմուծման գործում։

Նրանք անդնահատելի ծառայություններ էին մատուցում նաև իրանական ժողովրդին, իրանահայերին և առհասարակ հայ ժողովրդին եվրոպական մշակույթին հաղորդակից դարձնելով և ընդհակառակը՝ նպաստում էին այն բանին, որ եվրոպացիները ծանոթանան իրանական և ընդհանուր արևելյան մշակույթի, արհեստագործության, արվեստի հետ։

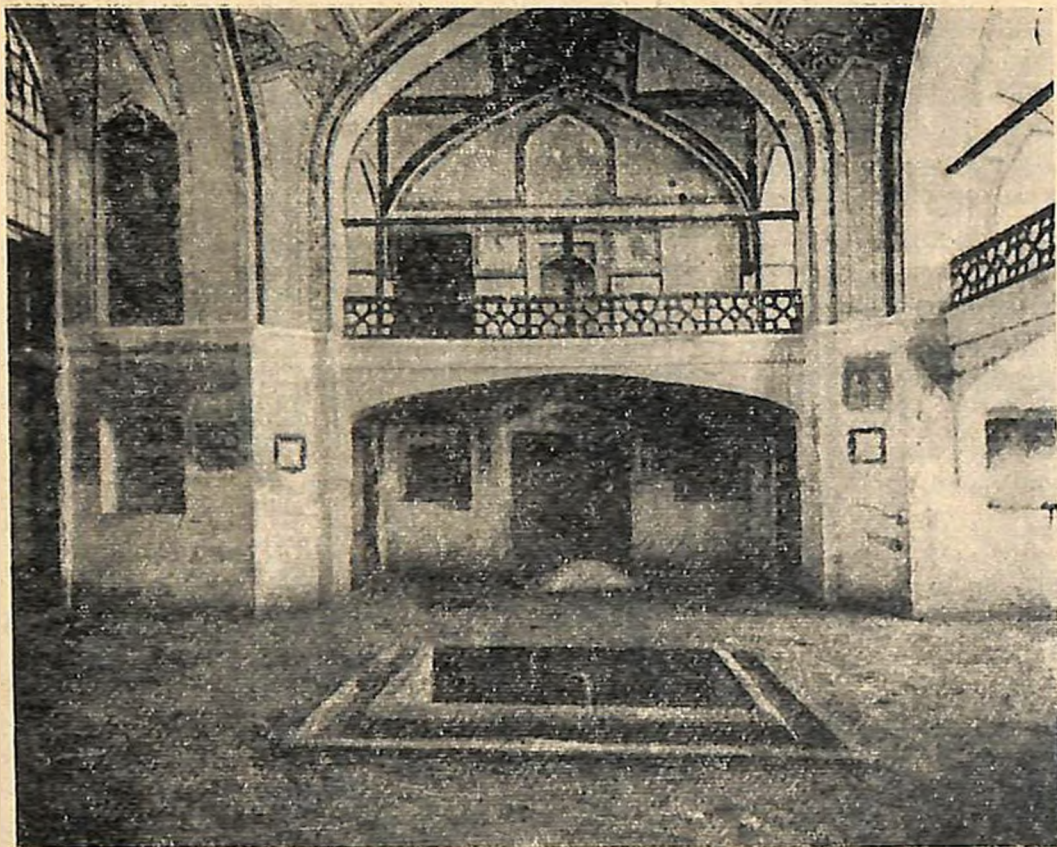
Իրանի արտաքին առևտրի մեջ իրենց գերակշռող դիրքը պահպանելու համար չուղացելի վաճառականները ստիպված էին համառու հետևողական պայքար մղել եվրոպական առևտրական կապիտալի դեմ, աշխատելով խափանել նրա ջանքերը հայերին առևտրական ասպարեզից դուրս մղելու և Սեֆյան պետության արտաքին առևտրի մենաշնորհը իրենց ձեռքը վերցնելու ուղղությամբ։

Առաջին հերթին պաշտպանելով իր առևտրական շահերը, հայ վաճառականությունը հանդես էր գալիս եվրոպական կապիտալի՝ Իրանի շուկաները խափանելու դեմ։ Առհասարակ պետք է նշել, որ XVII դարում Իրանում արևմտաեվրոպական երկրների դավթադական ձգտումների դեմ պայքարի կազմակերպման գործում բացասիկ մեծ դեր են խաղացել նոր Ջուղայի հայ վաճառականները, օգտվելով իրանական հասարակայնության ամենալայն խավերի աջակցությունից։

Այսպիսով, նոր Ջուղան խաղում էր կարևոր դեր ոչ միայն Իրանի տնտեսական, այլև բազաբական կյանքում։

XVII դարի կեսերից սկսած չուղացելի վաճառականները սկսում են կազմակերպել առևտրական ընկերություններ, որոնք հնարավորություն են տալիս նրանց ընդլայնելու իրենց առևտրական գործունեությունը և ավելի կազմակերպված ձևով գլխավորելու եվրոպական առևտրական կապիտալի ուժեղացող գրոհին։ Այսպես կոչված «Ջուղայի հայ առևտրական ընկերությունը» առևտրական պայմանագրեր էր կնքում ոչ միայն օտարերկրյա առևտրական բնակերությունների, այլև առանձին պետությունների հետ։ Հիշյալ ընկերությունն էր, որ 1667 և 1673 թթ. առևտրական պայմանագրեր կնքեց Ռուսաստանի հետ, որոնց համաձայն նրան իրավունք էր տրվում ազատ առևտուր անել Ռուսաստանի, ինչպես նաև Ռուսաստանի վրայով՝ Արևմտյան Եվրոպայի երկրների հետ։ Ջուղայեցի վաճառականների մի այլ ընկերություն Սուրաթում 1688 թ. առևտրական պայմանագիր կնքեց անգլիական Արևելա-Հնդկական ընկերության հետ, ըստ որի հայ վաճառականները հիշյալ ընկերությունից

⁸ P. de Tournefort, Relation d'un voyage du Levant, t. II, Paris, 1718, Lettre, XX, էջ 158։

Հայ խոջայի տունը Նոր Զուղայում

ստացան աչն բոլոր արտոնություններն ու իրավունքները, որոնցից օգտվում էին անդլիական վաճառականները⁹։

Հարկ է նշել, որ Ռուսաստանի հետ Նոր Զուղայի առևտրական բնկերության կնքած վերահիշյալ պայմանագրերը հավասարազոր էին ուսու-իրանական առևտրական պայմանագրի, ուստի դրանք նպաստեցին այդ երկու երկրների միջև առևտրական, խնչպես նաև բաղաժառանգ կապերի ամրապնդմանը։ Փաստերը վկայում են, որ ցարական կառավարությունը այդ շրջանում Ռուսաստանի հետ իրանահայ վաճառականների առևտուրը դիտում էր որպես կարևոր բաղաժառանգ միջոցառում, որն ընդունակ էր նպաստելու ուսու-իրանական առևտրական և բաղաժառանգ կապերի ամրապնդմանը։ Պատահական չէ, որ երբ 1689 թ. ուսական կառավարությունը արգելեց բոլոր արևելյան վաճառականներին Ռուսաստանի վրայով առևտուր անել արևմտաեվրոպական պետությունների հետ, բացառություն արեց միայն Նոր Զուղայի Հայ առևտրական բնկերությանը¹⁰։ Հարկ է նշել, որ XVII դարում Ռուսաստանի հետ իրանահայ վաճառականների առևտրական սերտ կապերը նպաստեցին հայ ժողովրդի ուսական կողմնորոշման ձևավորմանը։

⁹ *Տե՛ս* H. B. Morse, The chronicles of the East India company trading to China, vol. 1, Oxford, 1926, էջ 174։

¹⁰ *Տե՛ս* «Русско-индийские отношения в XVII в.», Сборник документов, М., 1958, док. № 242։

Իրանա-ուսական առևտրական-տնտեսական բանակցությունների ժամանակ ջուղալեցի հայ վաճառականները, որոնք հանգես էին դալիս որպես իրանական կառավարության պաշտոնական դիվանագիտական ներկայացուցիչներ, շուշափում էին նաև քաղաքական խնդիրներ, մասնավորապես Ռուսաստանի հետ հակաթուրքական դաշինք ստեղծելու հարցը:

Աղբյուրները վկայում են, որ ելին իրանա-ուսական առևտրում հայ վաճառականներից բացի մասնակցություն էին ցուցաբերում նաև շահի մահմեդական հպատակները՝ պարսիկները, ագրբեջանցիները և այլք, ապա Ռուսաստանի վրայով Արևմտյան Եվրոպայի երկրների հետ առարանցիկ առևտրով զբաղվում էին բացառապես իրանահայ խոջաները:

Խոջաներն իրենց առևտրով ոչ միայն հարստացնում էին շահական դանձարանը, այլև իրենք էին կոտակում հակաչական հարստություններ: Շրջանառության մեջ գտնվող նրանց կապիտալները հասնում էին միլիոնների: Տավերնիեի վկայությամբ ջուղալեցի խոջաներից մեկը իր մահից հետո թողել էր մոտ 40 միլիոն թուրքական հասնող հարստություն¹¹:

Սեֆյան շահերը վարպետորեն օգտագործում էին ջուղալեցիների լայն առևտրական կապերը օտարերկրյա պետությունների հետ ոչ միայն առևտրական հարաբերություններ հաստատելու, այլև քաղաքական կապեր ստեղծելու համար: Առևտրական գործերով Նոր Զուղայի վաճառականներին ուղարկելով Եվրոպա, Սեֆյան կառավարությունը միաժամանակ նրանց տալիս էր դիվանագիտական բնույթի հանձնարարություններ: Զուղալեցի խոջաները հատկապես գործուն մասնակցություն էին ցուցաբերում իրանա-եվրոպական բանակցություններում հակաթուրքական ռազմական դաշինք կնքելու, Իրանի արտաքին առևտրի ուղին թուրքական ճանապարհից դեպի Պարսից ծոց թեքելու, ինչպես նաև եվրոպական երկրների հետ առևտրական պայմանագրեր կնքելու շարքերում: Այսպես, 1603 թ. շահի հրամանով Վենետիկի հանրապետություն է մեկնում իրանական դիվանագիտական մի առաքելություն, որի 12 անդամներից երեքը ջուղալեցիներ էին¹²: Իսկ 1607 թ. ջուղալեցի խոջա Շիռոշ անունով անվանի վաճառականը ուղևորվում է Վենետիկ, որպես Սեֆյան կառավարության դեսպան, թուրքերի դեմ ռազմական դաշինք և առևտրական պայմանագիր կնքելու համար բանակցություններ վարելու նպատակով¹³: Նույն հարցերով խոջա Սաֆար անունով մի այլ վաճառական, որպես Շահ Աբբաս I-ի դեսպան 1608—1619 թթ. բանակցություններ էր վարում իսպանական թագավորի, Վենետիկի դոմի, Հռոմի պապի, Տոսկանայի մեծ դքսի և եվրոպական այլ քաղաքական գործիչների հետ:

Շահի կողմից Եվրոպա ուղարկվող դեսպանություններից պատ, Սեֆյան կառավարությունը որոշ երկրներում ուներ մշտական ներկայացուցիչներ, որոնց միջոցով կապեր էր պահպանում եվրոպական պետությունների կառավարող շրջանների հետ: Այդ նպատակով ես հաճախ շահը օգտվում էր եվրոպական պետությունների բարձր շրջաններին մոտ կանգնած հարուստ և ազդեցիկ ջուղալեցի վաճառականների ծառայություններից: Հայտնի է, օրինակ,

¹¹ *St' n J. B. Tavernier*, էջ 418—419:

¹² *St' n G. Berchet*, *La Repubblica di Venezia e la Persia*, Torino, 1865, տե՛ս № 29, 31, 39, 44 փաստաթղթերի մեկնաբանությունները, էջ 192, 195, 211:

¹³ *St' n* նույն աեղում, էջ 47:

որ ջուղացեցի Միրմանյան առևտրական բնտանիքը մշտական բնակություն էր հաստատել Լիվոնոյում, որպես շահի ներկայացուցիչ՝ Տոսկանայի դրսուլությունում¹⁴։ Այսպիսով, XVII դարում Նոր Զուղան հանդիսանում էր կտրերը գործոն իրանա-ևվրացական հարաբերություններում, հանդես գալով Սեֆյան պետության արտաքին տնտեսական և քաղաքական հարաբերություններում որպես առաջավոր և ծանրակշիռ ուժ՝ մեծապես նպաստում էր տնտեսական և քաղաքական խնդիրների իրագործմանը։

Պատմական աղբյուրները վկայում են, որ Նոր Զուղայի բնակչության սոցիալական կազմը միատարր չէր։ Մեծաքանակ առևտրով զբաղվող վաճառականության, ինչպես նաև հոգևորականության կողքին, նշանակալից տոկոս էին կազմում միջին ու չքավոր խավերը, մանր առևտրականները, որոնք կախված էին խոշորներից, հողագործներից և մասնավորապես արհեստավորներից։ XVII—XVIII դարերում Նոր Զուղայում հատկապես բարձր զարգացման էին հասել ոսկերչությունը, գորգագործությունը, կերպասագործությունը, ներկարարությունը և այլն։ Զուղայահայ արհեստավորները լայնորեն օգտվել են իրանական արհեստի հարուստ ավանդույթներից, իրենց հերթին մեծապես ազդելով նրա զարգացման վրա։

Կրկնակի շահագործման ենթարկվելով Սեֆյան իշխանությունների և մեծահարուստ հայ խոջաների ու նրանց շահակից հայ հոգևորականության կողմից, Նոր Զուղայի արհեստավորությունը դասակարգային անհաշտ պայքար է մղել նրանց դեմ։ Աղբյուրները վկայում են, որ XVII դարի 30—40-ական թվականներին Նոր Զուղայի հայ արհեստավորության մեջ ծագել է աղանդավորական մի շարժում, որը իր հետապնդած նպատակներով իրականում սոցիալական ու դասակարգային բնույթ ուներ։ Այդ շարժման գլխավոր կազմակերպիչներն ու զսլափարական առաջնորդներն էին ղերձակ Թումիկը և Սև Պետրոսը, որոնք, ինչպես երևում է, ունեցել են շատ հետևորդներ։

XVII դարի 70—80-ական թվականներից սկսած, Իրանի տնտեսական անկմանը զուգընթաց, Նոր Զուղան աստիճանաբար կորցնում է իր նախկին շուրքը։ Պետության եկամուտների կրճատումը ստիպում է Սեֆյան կառավարությանը ուժեղացնել տնտեսական ճնշումը ոչ միայն ժողովրդի աշխատավորական խավերի, այլև քրիստոնյա հոգևորականության և առևտրական դասի նկատմամբ։ Նոր Զուղայում շահական իշխանությունների հարստահարությունները դարձան սովորական երևույթ։ Ուժեղացան աղգային և կրոնական հալածանքները։

Եթե շահ Աբբաս I-ից հետո նրա գահը ժառանգած շահ Սեֆին (1629—1642) և շահ Աբբաս II-ը (1642—1666) Նոր Զուղայի հայերի նկատմամբ վարում էին հարաբերականորեն բարյացակամ քաղաքականություն, ապա շահ Սուլեյմանի (1666—1694) և նրա հետնորդ շահ Սուլթան Զուսեյնի (1694—1722) տիրապետության շրջանում Սեֆյան կառավարության տիրապետող վերնախավի քաղաքականությունը Նոր Զուղայի բնակչության նկատմամբ կտրուկ փոփոխության է ենթարկվում։ Կառավարությունը ծանր հարկեր է դնում Զուղայի վրա, տարբեր պատրվակների տակ, այդ թվում մեղադրելով մահմեդա-

¹⁴ Տե՛ս Վ. Մ. Ուդուրևան, Պատմության հայոց գաղթականության և շինության եկեղեցուց նոցա ի Լիվոնոյ քաղաքի՝ հանդերձ յաւելուածովք, Վենետիկ, 1891, էջ 202։

կան պետության սկզբունքների խախտման մեջ, սկսում է դրամ կորզել ջուղա-
յեցիներից և այլն: Դրան գալիս է լրացնելու բռնի պալանատիրության բազա-
քականությունը: Շահ Սուլթան Հուսեյնի կառավարման ժամանակ նույնիսկ
հրապարակվեց մի օրենք, բոլորի հային սղանող մահմեդականը կարող էր
ազատվել պատժից, որպես արշան դին վճարելով ոչ մեծ դրամական տուգանք
կամ որոշակի քանակությամբ ցորեն, կամ բրինձ¹⁵:

Գյուղատնտեսության և արհեստների արտադրանքի կրճատումը հանգեց-
րեց Իրանի ապրանքատիրականության ծավալի կտրուկ նվազեցման: Երկրի
ընդհանուր տնտեսական անկման և արտահանության կրճատման պայման-
ներում կրճատվեց նաև Զուղայի վաճառականության առևտուրն ու եկամուտ-
ները: Շատ հաճախ խաները և շահական աստիճանավորները կաղմակերպում
էին դինված ավաղակախմբեր հայ վաճառականների առևտրական քարավան-
ները կողոպտելու համար:

XVII դարի վերջին առևտրի պայմանների վաթարացման, տնձնական և
գույքային ապահովության բացակայության, տնտեսական ճնշման լազալա-
կանության հետևանքով նոր Զուղայի հայ առևտրական բուրժուազիան սկսեց
ելք որոնել իր կապիտալներն ու սեփական գոյությունը փրկելու համար: Նա
սկսեց առևտրական շրջանառությունից հանել իր կապիտալի մի մասը և
տեղավորել եվրոպական բանկերում: Արդեն XVII դարի 70—80-ական թվա-
կաններից սկսվում է նոր Զուղայի վաճառականության զանգվածային արտա-
գաղթը դեպի Լեանտի առևտրական կենտրոնները, մասնավորապես Վ. Պոլիս,
Ջմյուռնիա, Վենետիկ, Լիվոռնո, Մարսել, Ամստերդամ, Լեհաստան, Ռուսաս-
տան, ինչպես նաև ասիական երկրներ՝ Հնդկաստան, Բիրմա, Ինդոնեզիա
և այլն:

Իրանահայերի այդ նոր արտագաղթի հետևանքով Ասիայի և եվրոպայի
հայ գաղթյալները, որոնցից մի բանիսը XVI—XVII դարերում հիմնվել էին
Հին և նոր Զուղայի վաճառականների կողմից, զնալով ավելի բաղամարդ էին
դառնում:

Նոր Զուղան ապրեց առանձնակի ծանր օրեր աֆղանների արշավանքի
ժամանակ: 1722 թ. Սեֆյան պետության մայրաքաղաք Սպահանի պաշարման
օրերին աֆղանները սոսկալի ավերածության ու կողոպտաի ենթարկեցին նոր
Զուղան, զլխատեցին նրա քաղանթարին, գերության քշեցին հարյուրավոր երի-
տասարդների և իրենց հարեմները լցրեցին բաղմաթիվ հայ աղջիկներով: Միա-
ժամանակ նրանք ստիպեցին Զուղայի բնակչությանը որպես փրկագին վճա-
րել 70 հազար թուփան, որը վերջնականապես աղքատացրեց ու քայքայեց
երբեմնի հարուստ այդ գաղութը:

XVIII դարի 40-ական թվականներից Իրանում ծայր առած միջֆեոդալա-
կան արշունհակ դախումները և դրանց հետևանքով երկրի տնտեսական վի-
ճակի վաթարացումը, բացահայտ կողոպուտն ու հարկային ծանր լուծը իրա-
նահայ բնակչության վիճակը դարձրին է՛լ ավելի անմխիթարական:

Այս բոլորի հետևանքով XVIII դարի կեսերին արտագաղթը նոր Զուղայից
ընդունեց ավելի ու ավելի համատարած բնույթ: Գաղութը դատարկվում ու ան-
շուրանում էր: Նրա բնակչության զգալի մասը հեռագալում ևս շարունակելով

¹⁵ См. К. Патканов, Дневник осады Испагани афганами, веденный Петросом дн Саркис Гиланенц в 1722 и 1723 гг., СПб., 1870, т. XX:

գաղթել գերապանցապետ գեղի Հնդկաստան, սափարացրեց և ավելի կոտորի ու կենսունակ դարձրեց այդ գաղթօջախը:

XVII—XVIII դարերում Նոր Զուղան ոչ միայն Հանդիսանում էր առաջնակարգ նշանակություն ունեցող տնտեսական կենտրոն, այլև հաշմանկության խոշոր օջախ:

XVII դարի 30-ական թվականներից սկսած Նոր Զուղայում սկսվեց լուսավորական ուժեղ շարժում: Նոր Զուղա բերելով հայ մշակույթի լավագույն ավանդույթները, ջուղայահայերը ձեռնամուխ եղան դրանց արմատավորմանը Իրանում, ստեղծելով ինքնատիպ մի մշակույթ, որը հարստացրեց հայ ժողովրդի հոգևոր գանձարանը նոր արժեքներով:

Հարկ է նշել, որ Նոր Զուղայում սկսված մշակութային ու լուսավորական շարժման համար դուրեղ խթան հանդիսացավ Սեֆյան Իրանի և եվրոպական կաթոլիկ միսիոներների կողմից տարվող համաձուլման քաղաքականությանը դիմագրավելու անհրաժեշտությունը: XVII դարի 30-ական թվականներին լեմի առաջնորդ Խաչատուր Կեսարացու նախաձեռնությամբ հիմնվում է դպրոց կամ ինչպես այն ժամանակ են կոչել՝ համալսարան, որտեղ դասավանդվում էին ամենաբազմապիսի առարկաներ՝ երաժշտություն, բանաստեղծություն, համարողական արվեստ, քերականություն, փիլիսոփայություն, բնական գիտություններ, աստվածաբանություն և այլն: Այս դպրոցը տվել է մի շարք նշանավոր դործիչներ, որոնք կարևոր դեր են խաղացել ոչ միայն հիշյալ գաղթօջախի մտավոր և բարոյական առաջընթաց շարժման մեջ, այլև համայն հայկական մշակութային կյանքում:

XVII դարում Նոր Զուղայի դպրոցներից աչքի ընկնող դեր է խաղացել նաև Ամենափրկիչ վանքի վանական դպրոցը, որի սաները ուսումնասիրել են նաև եվրոպական և ասիական լեզուներ: Դպրոցի հիմնական խնդիրներից մեկն է եղել երեխաներին սովորեցնել «արվեստ վաճառականության»: Այդ նպատակով վանական դպրոցի դասապետ Կոստանդ Զուղայեցին գրում է մի դասագիրք «Աշխարհաժողով գիրք» վերնագրով¹⁶, որտեղ բազմապիսի տեղեկություններ կան աշխարհի տարբեր երկրների առևտրական-տնտեսական կյանքի, արտադրվող ապրանքների, չափերի ու կշիռների, շրջանառության մեջ գտնվող դրամական միավորների և այլնի մասին: «Աշխարհաժողովը» ավելորդ անգամ վկայում է, որ չափազանց լայն են եղել աշխարհագրական այն սահմանները, ուր հասել են ջուղայեցի վաճառականները:

XVII դարում Իրանի մի շարք հայաբնակ վայրերում՝ Շիրազում, Սպահանում և այլ տեղերում, եվրոպական կաթոլիկ միսիոներները բաց են անում դպրոցներ՝ բացառապես հայ սրեխաների համար: Նույնաման մի դպրոց հիմնադրվում է նաև Նոր Զուղայում¹⁷, որի նպատակն էր հայ մանուկներից պատրաստել իրանա-եվրոպական առևտրի միջնորդ վաճառականներ և, վերջին հաշիվով, հայությունից հեռացնել և կաթոլիկության մեջ ներգրավել հայ մատաղ սերնդին: Սակայն իրենց իսկ՝ միսիոներների խոստովանությամբ այս դպրոցը չի ունեցել առանձին հաջողություն, որովհետև գաղթօջախի բնակչություն մեծ մասը, որը համառ պայքար էր մղում իր ազգային-կրոնական ինք-

¹⁶ Տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր № 8443 և 5994:

¹⁷ Տե՛ս «A chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVII and XVIII centuries», vol. I, London, 1939, էջ 319, 145, 481, vol. II, էջ 1080, 1082:

նուրուչնությունը պահպանելու համար, խուսափել է երեխաներին ուսման առաջնությունների գալուցում: Հետագայում՝ 1718 թ. նոր Զուղայում բացվում են եւս երկու դպրոցներ:

Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքում հիմնվում է նաև մատենադարան, որտեղ հավաքում են Հայաստանից և այլ վայրերից բերված, ինչպես նաև նոր Զուղայում բնագործակված հարյուրավոր արժեքավոր ձեռագիր մատյաններ:

XVII—XVIII դարերում նոր Զուղայում մեծ զարգացման է հասնում մանրանկարչությունը, որմնանկարչությունը և գրչության արվեստը: Մեզ հասած փաստերը վկայում են, որ հիշյալ գաղթօջախում եղել է նկարչական մի դպրոց, որի ներկայացուցիչներն իրենց վարչառությամբ, արվեստի բազմազանությամբ և բարձր զեղարվեստական ճաշակով աչրի են ընկել որպես իրանահայ արվեստում վրձնի անդուզական մտապետներ: Նրանք դարմանայի վարպետությամբ նկարազարդել են Զուղայի հայկական եկեղեցիները, խաչակալական ապրանքները, հայկական ձեռագիր մատյանները, ինչպես նաև գծել են իրենց ժամանակի նշանավոր անհատների դիմանկարները: Կարծիք կա այն մասին, որ հայ նկարիչներն են Եվրոպայից Իրան մտցրել կտավների վրա նկարելու արվեստը: Համենայն դեպս անժխտելի է, որ նրանք ազդեցություն են գործել իրանական նկարչական արվեստի վրա, իրենց հերթին ազդեցություններ կրելով նրանից:

Նոր Զուղայում բարձր զարգացման է հասել նաև ճարտարապետությունը, որի վկայությունը խոջապական շքեղ ապարանքներն են, բազմաթիվ եկեղեցիները, հասարակական շինությունները, ինչպես նաև Զուղայի գերեզմանատան նուրբ ու բարձրարվեստ զարդանկարներով բանդակված խաչքարերն ու շիրմաքարերը¹⁸:

Զուղայի լուսավորչական դործիչների, հատկապես Սաչատուր Կեսարացու ջանքերով հիշյալ գաղթօջախում հիմնվում է նաև ապարան, որը առաջինն էր Իրանում:

XVII—XVIII դարերում նոր Զուղայում նկատվել է նաև պարսկահայ աշուղական գրականության և ժողովրդական բանահյուսության բավականին ափնառու վերելք¹⁹: Այդ մասին են վկայում մեզ հասած թվով ոչ մեծ, բայց բովանդակությամբ արժեքավոր և հուզիչ տաղերն ու բանաստեղծությունները:

XVII դարում հայ իրականության մեջ նոր Զուղան ոչ միայն կարևորագույն մշակութային կենտրոն էր, այլև, առանց վերապահության կարելի է ասել, գերազանցապես նա էր տոն տալիս հայ մշակութային կյանքի մի շարք բնագավառներին, որանց հաղորդելով թարմ շունչ ու կենսունակություն:

Այն, որ հայ կյանքի ղեկավարությունը փաստորեն գտնվում էր ջուղայեցիների ձեռքում, հայտնի էր նույնիսկ եվրոպացիներին: Պատահական չէ, որ Վատիկանը XVII դարում առավել ուժգին գրե՛հ էր ծավալել հենց նոր Զուղայում:

Հայ ժողովրդի վրա կախված ուժացման և ձուլման այդ ահեղ սպառնալիքը եւս ի շիր դարձավ շնորհիվ այն համառ ու հետևողական պայքարի, որ

¹⁸ Մանրամասն տե՛ս John Carswell, *New Julia, The Armenian churches and other buildings*, Oxford, 1968.

¹⁹ Տե՛ս Ա. Երեմյան, Փշրանքներ ջուղայահայ և հնդկահայ բանահյուսությունից (XVII—XIX դդ.), Վիեննա, 1930:

մզուտ էր նոր Զուղայի դադթաջախը՝ ազգային գեմբն ու գոյությունը պահպանելու համար:

Մյուս կողմից, նկատի առնելով այն հանգամանքը, որ Իրանում եվրոպական պետությունների շահերի օգտին բացառիկ կարևոր դեր էին խաղում նաև կաթոլիկ եկեղեցիին ու նրա գործակալները, կարելի է ասել, որ իրանահայերի պայքարն ընդդեմ մոսկոններների օբյեկտիվորեն ուղղված էր Իրանում արևմտավրոպական գաղութարարների զավթողական ծրագրերի դեմ:

2. ՀՆԳԿԱՍՏԱՆԻ ԳԱՂԹՁԱՆՆԵՐԸ

Հնդկաստանը Արևելքի այն երկրներից է, ուր հայերը ոտք են դրել և հնդիկ ժողովրդի հետ փոխհարաբերությունների մեջ մտել տակավին վաղ ժամանակներից:

Հայաստանի մի շարք բաղաբնուր հարյուրամյակներ շարունակ ծառայել են իրրե Հնդկաստանի հետ կառավարող ապրանքափոխանակության կենտրոններ: Պրոկոպիոսի (VI դար) վկայությամբ Գլինում առևտուր անող վաճառականների շարքում կային նաև հնդիկներ²⁰: Մյուս կողմից հայտնի է, որ Անիի հռչակավոր Կաթողիկեի ջահը հայ վաճառականները բերել էին Հնդկաստանից:

Հայերի Հնդկաստան այցելելու մասին արժեքավոր փաստեր կան XIII դարի անանուն հայ ճանապարհորդի «Անունը քաղաքացն Հնդկաց և Պարսից» աշխատության մեջ: Շարադրանքից երևում է, որ հայ հեղինակը եղել է Հնդկաստանի մի շարք քաղաքներում և իշխանություններում²¹:

Էին շրջանում Հնդկաստանի հետ հայերի ծանոթության և առևտրի նպատակով այցելությունների մասին է խոսում Հեթում պատմիչը:

Հայ-հնդկական առևտրական հարաբերությունները առանձնապես ուշիույթ բնույթ են ստանում XVI—XVII դարերում: Հայերի հաճախակի այցելությունները Հնդկաստան, բնականաբար, նրանց հնարավորություն էր տալիս մոտիկից ծանոթանալու երկրի հետ:

Սկսած XVI դարից, Հնդկաստանի զանազան վայրերում, հատկապես ծովափնյա քաղաքներում, հաստատվում են առաջին հայ համայնքները:

Կոստանդ վարդապետի՝ նոր Զուղայի հայկական գաղութի աշակերտների համար կազմած առևտրական ձեռնարկի մեջ մատնացույց են արվում տասնյակ առևտրական կենտրոններ Հնդկաստանում, որոնք ծանոթ էին հայ վաճառականներին, և ուր բնակություն էին հաստատել հնդկահայերը:

Հնդկահայ գաղթաբնակների գոյացմանը և ստվարացմանը զգալիորեն նպաստել է մոդոլ կայսրության ազատամիտ զահակալներից մեկի՝ Աբբաս թագավորի (1556—1605) քաղաքականությունը: Երկրի արդյունաբերությունը զարգացնելու և առևտուրը ծավալելու նպատակով նա իր թագավորության սահմաններում ելումուտորի ազատ իրավունք էր տվել ձեռներեց հայ վաճառականներին: Հայ առևտրականներին արտոնված էր ցանկացած ապրանքն արտահանել և ներմուծել, մտնել կայսրության այնպիսի շրջաններ, ուր արգելված էր օտարականների մուտքը, իրենց ապրանքներն առաջին հերթին փոխադրելու միջոցներ ստանալ և այլն:

²⁰ *Տե՛ս* Прокопий Кессарийский. История войн римлян с персами СПб, 1898, էջ 181—182:

²¹ «Բանբեր Մատենադարանի», № 4, 1958, էջ 317—328:

Հնդկահայ հնագույն և մարդաշատ գաղթավայրերից մեկը դոնվել է Ագրաջում: Աբրար թագավորը այնտեղ հաստատված հայ բնակչությանը հողամաս է հատկացրել և անկաշկանդ զործունեության լայն հնարավորություններ տվել: 1562 թ. Ագրաջում ապրող հայերի համար նա նույնիսկ պետական ծախսով եկեղեցի է կառուցել, որն ապացույց է մնալուն հայ համայնքի առկայության:

Աբբարն այնքան մեծ վստահություն է ունեցել հնդկահայերի նկատմամբ, որ իր պետության մի քանի կարևոր պաշտոններ վստահել է նրանց: Հայտնի է, որ բարձրագույն դատավոր Միր Աբդուլը հայ է եղել, արքունիքի պալատական բժշկուհի Հուլիանան՝ հայուհի, արտաքին գործերի նախարարության մեջ աշխատող թարգմանների ու դիվանագետների մի մասը հայեր էին: Հայուհի էր Աբբարի թագուհիներից մեկը՝ Մարիամ Զազանի Բեկումը²²:

Մեղ է հասել մի ավանդություն Աբբարի կողմից սրգեկրված մի հայ երևալի մասին: Իբրև Աբբարը, ծայտված շրջագայության ժամանակ, Փաշմիրում հանդիպում է Հակոբ անունով ջուղայեցի մի հայ վաճառականի և ծանոթանում նրա ընտանիքի հետ: Այստեղ նա տեսնում է վաճառականի մանկահասակ որդուն, հավանում և առաջարկում իր սրգեկրը, զարձնել: Թաղավորն իր սրգեկրած երևալին վերանվանում է Զուլդարնայն: Վերջինս հետագայում նշանակվում է Հուզիլի և Փենջաբի կառավարիչ:

Ագրաջի հայկական գաղթօջախն ավելի է մեծանում շահ Աբբասի բռնապաշտից և նոր Զուլդայի հիմնադրումից հետո: Նոր Զուլդայի մեծահարուստ վաճառականները Հնդկաստանի մեծ ու վաճառաշահ քաղաքներն են ուղարկում իրենց մշտական զործակառարներին: Երկու տասնամյակ անց բազմաթիվ նոր գաղթավայրեր են ստեղծվում Հնդկաստանում, ուր վաճառականներից բացի բնակչություն են հաստատում արհեստավորներ և այլ զբաղմունքի տեր մարդիկ: Ըստ Մեսրոպ Սեթյանի Ագրաջում ապրող հայերի մեջ եղել են նաև պետական պաշտոնյաներ, զորավարներ, պինվորներ, թնդանոթաձիգներ, զինագործներ, ճարտարապետներ և այլ մասնագետներ:

Ագրաջի հայ արհեստավորությունը, ինչպես երևում է, զործուն մասնակցություն է ունեցել տեղական ղենքի արտադրության մեջ: Հայտնի է, օրինակ, թնդանոթ ձուլող լավագույն մասնագետ Հովհաննես Զուլդայեցին, որի պատրաստած թնդանոթների վրա դրոշմված է եղել իր անունը՝ հնդկերեն, պարսկերեն և հայերեն լեզուներով:

Հնդկաստանի մոզու կայսրության շրջանում փոքրիկ գաղթօջախ է եղել Մուրշիդաբադում՝ Բենգալիայի մոզու փոխարքաների մայրաքաղաքում: Այստեղ հայերը ապրել են քաղաքի Սեյիդաբադ կոչվող արվարձանում: Ըստ տեղեկությունների, մոզու կայսր Աուրանգզեբը (1658—1707), հետևելով Աբբարի քաղաքականությանը, աշխատել է խրախուսել հայ բնակչության ներգաղթը Հնդկաստան: 1665 թ. Սեյիդաբադում նա հողամաս է հատկացրել հայերին շենքեր կառուցելու համար և մի շարք արտոնություններ շնորհել: Հետագայում Բադրշահը ևս կայսերական հրովարտելով նորից հաստատել է իր նախորդների կողմից հնդկահայերին տրված առանձնաշնորհումները. ըստ նրա արտոնագրի մահացած հայերի շարժական և անշարժ գույքը մնացել է հայերի իրավասության տակ:

²² Sh' u M. J. Seth, Armenians in India, Calcutta, 1937, էջ 151—166.

Աեյիգարագում հայերին տրված արտոնությունների մասին վկայություն ունի XVIII դարի երկրորդ կեսում Հնդկաստանում պաշտոնավարած անգլիացի Բոլթար: Նա գրում է. «Հայերը, որոնք մեծ հաջողություն են ունեցել Հրնդկաստանում, մնալուն գաղութներ են ունեցել նաև Բենգալիայի մեջ, մասնավորապես Աեյիգարագում: Նրանց վաճառականությունը նույնպես հաստատված է եղել մոզոլ թագավորների ֆերմանով, որով իրենց երկու զլխավոր ապրանքների վրա՝ մահուդի և հում մետաքսի, մաքս է որոշված եղել հարյուրից 3,5 տոկոս»²³:

Հնդկահայ գաղթօջախների մյուս խումբը ստեղծվել է XVII—XVIII դարերում, ծովային ճանապարհով Պարսկաստանից Հնդկաստան եկած հայ գաղթականների կողմից՝ զլխավորապես նավահանգստային քաղաքներում: Ըստ որում, հայ բնակչության ներհուր դեպի Հնդկաստանի ծովամիջա նշանավոր քաղաքներ շարունակվել է մի քանի տասնամյակ: Որքան ծանրացել է նրանց վիճակը Իրանում և Անդրկովկասում, այնքան ավելի է ուժեղացել պարսկահայերի գաղթը դեպի Հնդկաստան:

Մովսիս ճանապարհի վրա հայկական գաղթականության առաջին հանգրվանը եղել է Սուրաթը, որը Հնդկաստանի ամենից նշանավոր նավահանգիստն էր Հնդկական թերակղզու արևելյան ափին՝ Բասրայից և Բանդար-Աբբասից եկող առևտրական նավերի համար:

Սուրաթում հայեր լինելու մասին տեղեկություններ ունենք գեոևս XVI դարից: Այդտեղ գտնվել է հայերեն 1579 թ. արձանագրությամբ տապանաբար²⁴: Հայկական գաղթօջախն այդ ժամանակ, իհարկե, փոքր է եղել: Սուրաթում մնալուն և բաղձամարդ հայկական համայնք ստեղծվել է XVII դարում, որը գոյատևել է մինչև XVIII դարի վերջերը:

Սուրաթի հայ համայնքի սոցիալական բոլոր խավերի մեջ գործուն դեր են ունեցել վաճառականները, որոնք սեփական օվկիանոսային նավեր են ունեցել և խոշոր դեր կատարել տարանցիկ առևտրի բնագավառում:

Սուրաթում բնակվել են նաև մեծ թվով կերպասագործներ, որոնք խոջաներից վարկ ստանալով, կաղձակերպել են հումքի հայթայթումը, թեև մաներ, կտոր գործելը²⁵:

Հնդկաստանի արևելյան նավահանգիստներից աչքի ընկնող հայկական գաղութ է եղել Մադրասում (կոչվել է նաև Չինի Փաթան): Քաղաքը 1504 թ. սկսած պորտուգալացիների առևտրական կայանն էր: 1602 թ. այն գրավել են անգլիացիները, ս. Գեորգ բերդի շրջակայքում հիմնել Մադրասի նոր քաղաքամասը, ուր և տեղավորված է եղել հայկական գաղթօջախը:

Մադրասում հայկական մնալուն համայնքն ստեղծվել է XVI դարի կեսերից: Դրա անհերքելի ապացույցը Մադրասից ոչ հեռու գտնվող ս. Թովմաչի բլրի վրա կառուցված հայկական եկեղեցին է եղել, որն այժմ կանգուն չէ, սակայն պահպանվել է կառուցման 1547 թ. արձանագրությունը, որպես խոստին վկա հայկական անհետացած գաղթօջախի²⁶:

Հնդկաստանի պատմության լավագույն մասնագետ Ֆրանսուա Մարտինը,

²³ M. J. Seth. Armenians in India., էջ 325:

²⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 225:

²⁵ Տե՛ս Ան, Հայ տպագրության պատմություն, հատ. 2, Թիֆլիս, 1904, էջ 451:

²⁶ Տե՛ս Գուշակյան, Հնդկահայեր, էջ 44:

Մադրասի հայկական համայնքի մասին խոսելիս, գրում է. «Հավաստի հաստատված է, որ Սուրբ Թովմասի բուն սկզբնախորհրդանշանը բաղմամբիվ այն հայերի գործն էր, որոնք այստեղ իրենց բնակությունն էին հաստատել»:

Մեսրոպ Սեթին հայտնի է եղել 1790 թ. քնդորինակված մի ձեռագիր, որի գրիչ Հովհաննես-Սարգիսը իր հիշատակարանում հայտնել է, թե Մադրասի հայ համայնքը բաղմամբիվ նոր գաղթականներ է ընդունել ու հայաբնակ կուրորդ կենտրոն դարձել 1666 թ.²⁷:

Մադրասի հայ համայնքն ավելի է մեծացել և աչքի ընկնող դեր կատարել հատկապես XVII դարում: Հայկական թաղամասը գտնվել է նոր քաղաքի կենտրոնական մասում՝ նրա գլխավոր մայրուղու վրա, որ կոչվել է Հայկական փողոց: Փողոցն իր այդ անունը պահել է մինչև մեր օրերը:

Հնդկահայ խոշոր գաղութ է եղել նաև Բոմբեյ քաղաքում: Ցանկանալով Բոմբեյը դարձնել վաճառաշահ մի քաղաք, անգլիացիներն այստեղ են հրավիրել Սուրաթի հայերին, տրամադրելով նրանց հողամաս և վարկ տներ կառուցելու համար: Այստեղի խոշոր վաճառականներից էր խոջա Մինասը, որը սեփական օվկիանոսային նավեր է ունեցել «Սքսենտ», «Հուլս» և այլ անուններով:

Հայերը Բոմբեյում կենտրոնացած են եղել քաղաքի Հայկական կոչվող թաղամասում: Այդ թաղամասը կտրող փողոցը կոչվել է Հայկական փողոց: Հայ համայնքն իր համար եկեղեցի է կառուցել, որը կանգուն է մինչև այսօր:

Բենգալիայի հայկական հնագույն գաղթօջախներից է Ջիլբան, որը սկզբում հոլանդական առևտրական կայան էր, իսկ հետո անցել է անգլիացիներին:

Ջինսուրայում հայերը սկսել են հավաքվել և գաղթօջախ սահմանել 1645 թ., կառված խոջա Մարգարի գործունեությունից հետո: Հետագայում հայկական այս գաղթօջախը զգալիորեն բարգավաճել է: Հայ համայնքն այստեղ ևս ունեցել է իր եկեղեցին (կառուցվել է 1697 թ.):

Հայերը Կալկաթայի հնագույն բնակիչներն էին: Կալկաթան անգլիացիների կողմից նավահանգստի է վերածվում 1690 թ., իսկ Մեսրոպ Սեթն անվիճելի փաստերով ցույց է տվել, որ Կալկաթայի Մաթունաթի թաղամասում հայեր են բնակվել տակավին 1630 թ. (այդ թվականը կրող հայկական տապանաքար է գտնվել այնտեղ):

Հայկական փոքր համայնքներ են եղել նաև Հնդկաստանի բաղմամբիվ ալլ քաղաքներում:

XII—XVII դարերում եվրոպացիների Հնդկաստան ներխուժելուց և այնտեղ հաստատվելուց հետո, ինչպես հայտնի է, ծավալվեց կատաղի պայքար հնդիկ ժողովրդի և գաղութարարների միջև: Հնդիկ ժողովուրդը զենք վերցրեց երկրից դուրս վտարելու անկոչ հյուրերին, որոնք սկսել էին կեղերել երկիրը: Հնդիկ ժողովրդի համար ճակատագրական այս ծանր օրերին հնդկահայերը աններել կանգնեցին հնդիկ հայրենասերների կողքին:

Եվրոպացիների Հնդկաստան թափանցելուց առաջ հայերը ճանաչված էին Հնդկաստանում: Օգտվելով հնդիկ ժողովրդի և տեղական իշխանությունների բարյացակամ վերաբերմունքից, նրանք ծավալել էին լայն գործունեություն հատկապես արտաքին առևտրի բնագավառում: Հայերի ձեռքումն էր գտնվում, հիմնականում, Եգիպտոսի, Ռուսաստանի, Լիվոռնոյի, Վենետիկի և եվրոպա-

²⁷ Sk' u M. J. Seth, Armenians in India, էջ 579:

կան այլ երկրների հետ կատարվող առևտուրը, Հայերի կողմից վարձված արաբական և եվրոպական նավերն ակոսում էին Հնդկական օվկիանոսը, մուտք գործում Սումատրա, Ֆիլիպիններ, Զինաստան և հեռավոր արևելքի այլ երկրներ։ Առևտրի համար ստեղծված բարենպաստ պայմանները հնարավորութուն էին տալիս նաև հայ արհեստավորներին և նրանց հետ կապված հայ բնակչության մյուս խավերին հաստատվել Հնդկաստանի քաղաքներում։

Երբ եվրոպացիները սկսեցին մուտք գործել Հնդկաստան, նրանք հնդկահայ առևտրականների նկատմամբ ցուցաբերեցին բարյացակամ վերաբերմունք, գործադրեցին բոլոր միջոցները սիրաշահելու հայ վաճառականներին, որպես Հնդկաստանին լավ ծանոթ, հնդկական իշխանությունների մոտ մեծ հեղինակություն ունեցող, արևելյան լեզուները և սովորույթները լավ իմացող անձնավորությունների։ Ե՛վ անգլիական, և՛ ֆրանսիական, և՛ հոլանդական արևելյան հնդկական ընկերություններն իրենց գործունեության առաջին շրջանում աշխատում էին գործակիցներ փնտրել հայ վաճառականների շրջանում։ Հնդկական իշխանությունների հետ բանակցությունների ժամանակ եվրոպացիների համար միջնորդի դերում հանդես էին գալիս հնդկահայ խոջաները։

Հնդկաստանում եվրոպացիների գործունեության առաջին շրջանում հայ առևտրականների նկատմամբ ցուցաբերած սիրաշահող քաղաքականությունը ցուցանշական փաստը այն պայմանագիրն է, որ 1688 թ. կնքվել է Անգլիայի Արևելա-հնդկական ընկերության և հնդկահայ վաճառականների ներկայացուցիչ խոջա Փանոս Քալանթարյանի միջև։ Ըստ այդ պայմանագրի, հայ վաճառականներն ստանում էին անգլիական ազդեցության տակ գտնվող բոլոր երկրներում անգլիացուն հավասար իրավունք, կարող էին երթևեկել ցանկացած վայրերը, բնակություն հաստատել ցանկացած տեղում, կալվածքներ ունենալ, պաշտոններ վարել և այլն։ Անգլիական Արևելյան ընկերությունը նույնիսկ հանձն էր առնում իր ծախսով հայկական եկեղեցիներ կառուցել Հնդկաստանի այն վայրերում, ուր կային հայ համայնքներ, բայց դեռ չունեին եկեղեցիներ²⁸։

Սակայն այս միայն առաջին շրջանում։ Եվրոպացիների Հնդկաստանում հաստատվելուց հետո, սկսվեց մեծ մրցակցություն նախ իրենց՝ եվրոպացիների, ապա եվրոպացիների և հայ վաճառականների միջև։ Հայ վաճառականությունն այս մրցակցության ընթացքում ստացավ ծանր հարված և սկսեց դուրս մղվել առևտրական շուկաներից։ Առանձին-առանձին և կամ փոքր «կոմպանիաներով» առևտուր անող հայերը կամ նրանց հետ կապված մյուս խավերը, ինչքան էլ հմուտ և ձկուն լինեին, բնականաբար, չէին կարող լուրջ դիմադրություն ցույց տալ հզոր բանակ և նավատորմ ունեցող Արևելա-հնդկական ընկերությանը, որը շատ հաճախ իր գործարքները կատարում էր արշանահանող արշավանքներով և բռնի ուժով։

Պարսկաստանի վրայով անցնող ցամաքային ճանապարհի անապահովությունը XVIII դարում նպաստեց ծովային առևտրի դարդացմանը։ Հրեական հայերը, որոնք մրցակցության սկզբում սեփական նավեր չունեին, կարճ ժամանակում կամ դնեցին և կամ կառուցել տվեցին սեփական նավեր, որոնց ղեկերի մոտ կանգնած էին հայ ծովային կապիտաններ։ Հայկական այդ նավերը շրջում էին հայկական կոչվող կարմիր-նարնջագույն դրոշակով։ Ան-

²⁸ Տե՛ս «Ազգասէր», Կալկաթա, 1846, № 39։

զբլիացիներն ու ֆրանսիացիները, բնականաբար, բարի աչքով շէին նայում հայ վաճառականների գործունեությանը: Դրանով պետք է բացատրել, որ եվրոպական զաղութարարները հնդկական ջրերում շրջագայող հայկական նավերը ամեն կերպ աշխատում էին դուրս հանել շարքից: Այսպես, Հնդկաստանից Նոր Զուլա ուղարկված մի նավակից իմանում ենք անգլիացիների կողմից հայկական մի նավի բռնադրավման մասին: Տեղեկություններ կան նաև հայկական «Արշակ» անունով նավի բռնադրավման մասին և այլն:

Այս ամենից, բնականաբար, տուժում էին ոչ միայն հնդկահայ առևտրական խավը, այլև հնդկահայ մանր ձեռնարկատերերը և արհեստավորները, որոնք հայ զաղթօջախների բնակչության հիմնական մասն էին կազմում և պատվերներ էին ստանում ու իրենց գործունեությամբ կապված էին հայ առևտրականների հետ:

Կարճ ժամանակում հնդկական հողի վրա եղած հայկական համայնքներից աչնպիսիները, որոնք փոքր թվով բնակչություն ունեին և թույլ էին, սկսում են քայքայվել, իսկ որոշ տեղերում էլ զաղարում են զոչալվյալն ունենալուց: Սակեղծված պաշտաններում հայերը, մեծ կամ փոքր խմբերով, թողնում են անգլիացիների և՛ մյուս եվրոպացիների գրաված տերիտորիաները և տեղափոխվում Հնդկաստանի ու նրա հարևան երկրների զաղութացումից զերևա ազատ շրջանները:

Անգլիացիները ոչ միայն սկսում են հայերին առաժանաբար դուրս մղել առևտրական շուկաներից, արգելքներ սահմանել արհեստագործության զարգացման համար, այլև անցնում են բացահայտ հալածանքների. սպորինի դատական գործեր են հարուցում, բռնադրավում նրանց ունեցվածքը, բռնա նետում և այլն: Հայ զաղթօջախներն բնկնում են անգլիացիներից անտեսական կախման մեջ: Շուտով անգլիացիները հնդկահայերի վրա սկսում են նայել որպես թշնամիների: Հայտնի է, օրինակ, որ 17-16 թ. Մադրասի մոտ անգլիական ծովակալ Գրիֆֆը ապօրինաբար բռնադրավում է բնիզալական հայերի մի առևտրանավ: Անգլիական դատարանը, որին հանձնարարված էր այս գործի բնիզությունը, իր որոշման մեջ արդարացնում է ծովակալ Գրիֆֆի արարքը, քանի որ բռնադրավված նավը, նրա որակմամբ, հանդիսանում է «թշնամական սեփականություն»:

Ահա թե ինչով պետք է բացատրել հնդկահայ բնակչության որդեգրած քաղաքական կողմնորոշումը: Հնդկահայ համայնքի բոլոր խավերն էլ, հիմնականում, զաղութարարների դեմ թշնամաբար էին տրամադրված, իհարկե, յուրաքանչյուրը ելնելով իր շահերից: Համատեղ պայքարի ելնելով անգլիացիների դեմ, հայերը պաշտպանում էին ոչ միայն իրենց երկրորդ հայրենիքը, այլև իրենց անձնական շահերը:

Հնդկահայերը հնդիկ ժողովրդի ազատագրական շարժումներին մասնակցել են տարբեր ձևերով: Հնդկական իշխանությունների կողմից հովանավորված և արտոնված հայ վաճառականները հնդիկներին օգնել են դրամական միջոցներ արամադրելով, հայ զինագործներն օգնել են զենք պատրաստելով, իսկ հայ զինվորականները մտել են հնդկական բանակ և հնդիկ ժողովրդի հետ ուղ-ուղի կովել զաղութարարների դեմ:

Հնագույն տեղեկությունները հնդիկ ժողովրդի ազատագրական պայքարին հնդկահայերի մասնակցության մասին վերաբերում են 1662 թ., երբ պորտուգալական զաղութարարները փորձել են տիրել Մալաբարին և տապալել տեղա-

կան հնդիկ իշխանութիւնը: Տեղի հայ բնակչութիւնը գործուն մասնակցութիւն է ունեցել պորտուգալացիների դեմ հնդիկներին պայքարին: Եւ չհնդկական իշխանութիւնները, զաղութարարների դեմ հաղթանակ տանելուց հետո, Մալաբարի կառավարիչ են նշանակել հայազգի Մարկոս անունով մեկին:

Հալ-հնդկական զինական դաշնակցութեան և զաղութարարների դեմ մղած ազատագրական պայքարի ամենից ակնառու փաստը՝ 1760—1764 թթ. Բենգալիայում հնդիկ ժողովրդի մղած ազատագրական կռիւներին հնդկահայերի անձնավոր մասնակցութիւնն է:

1760 թ., ինչպես հայտնի է, Հնդկաստանի անգլիական իշխանութիւնները, մեծաքանակ հարկ ստանալու և արտոնութիւններ ձեռք բերելու պայմանով, Բենգալիայի նավար են նշանակում Միր Կասիմին:

Վերջինս, հակառակ անգլիացիներին ակնկալութիւններին, ձգտում է Բենգալիան զուրա հանել զաղութային տիրապետութիւնից, վերականգնել նրա քաղաքական ինքնուրույնութիւնը:

Իր գահակալութեան առաջին իսկ օրից, Միր Կասիմը իրեն շրջապատում է հակաանգլիական դիմորսչում ունեցող մարդկանցով և պատրաստուով ազատագրական պայքարի: Անգլիացի զաղութարարներին Հնդկաստանի արեւելյան ափերից զուրա վտարելու նպատակով ձեռնամուխ է լինում մարտունակ բանակ կազմակերպելուն: Իր այդ մտադրութիւնն իրականացնելու համար բանակի հրամանատար է կարգում կազմակերպչական ընդունակութիւններով օժտված հայ զինվորական Գրիգոր Հարութիւնյանին, որը հայտնի է Գորգին խան անունով:

Վերջինս կազմակերպում է Բենգալիայի բանակը՝ հնդիկ և հայ զինվորներից: Սակեղծում է 12 գունդ, որոնց հրամանատարները հայ և հնդիկ փորձված զինվորականներ էին: Տեղում կազմակերպում է նաեւ զենքի ու զինամթերքի արտադրութիւնը:

Հրացանների պատրաստման և խնամքի միջոցների ձուլման գործում գործուն մասնակցութիւն են ունեցել հայ զինուորացիները՝ Շահնաւարի զխավորութեամբ, որի 1761 թ. ձուլած «Զամվամ» կոչվող հրանոթը այժմ ցուցադրված է Հնդկաստանի Լահոր քաղաքի թանկարանում:

Բենգալիայի քաղաքական կյանքում կարևոր դեր են սկսում խաղալ հայերը:

Անգլիացիների դեմ մղած ազատագրական կռիւներում աչքի են ընկնում հազարապետ Մարգար Հարութիւնյանը, որն արժանանում է Բենգալիայի նավարի բարձր պարգևին, Գրիգոր Այվազյանը՝ իր զորագնդով, հարյուրապետներ՝ նոր-ջուղայեցի Մկրտիչ Զաքարյանը, Մելքում Աստրախանցին, Նիկողայոս Երևանցին և շատ ուրիշներ:

Անգլիացիները, պարտութիւն կրելով բաց ճակատում, սկսում են զավազրական աշխատանք տանել թիկունքում: Նրանք փորձում են պաշտակաւ մտցնել Միր Կասիմի կուսակիցների շրջանում: Միր Կասիմի առջև ամբաստանում են Գորգին խանին և մյուս հայ հրամանատարներին, սակայն նավարը մնում է անզրգովելի:

Այնուհետեւ անգլիացիները փորձում են կաշառել Գորգին խանին: Մեծամեծ խոստումներ տալով առաջարկում են անցնել անգլիացիների կողմը: Սակայն նա մերժում է՝ պատասխանելով, որ մինչև իր մահը հաւատարիմ է մնալու հնդիկներին:

«Քալ լիցի ինձ լինիլ տիրադրում, մանաւանդ զի հեռի է յաղգէն մերմէ՛, աշգլիսի տիրադրութիւն, զի որոյ որ ծառայեն Հայք, միամտութեամբ սրտի մնան հաստատունք մինչև ի մահն իւրեանց»²⁹։

Շատ շանցած անգլիացիները նոր ուժեր բտանալով անցնում են հակա-գրոհի և կասեցնելով հնդիկների հարձակումը, ստիպում նահանջել։ Զգալով մոտալուտ վտանգը, Գորգին խանը ապստամբների հիմնական ուժերը դասա-վորում է Կալկաթայից եկող ճանապարհների ուղղութեամբ և պատրաստվում թշնամուն ճակատամարտ տալու։ Ռազմաճակատը ուժեղացնելու համար, նա երկրի մյուս մասերում պահվող զորամասերից մի քանի միավորումներ տե-ղափոխում է այստեղ։ Տեղափոխված հնդկական զորամասերի թվում էին նաև Մարգար Քալանթարյանի և Ղազար Հակոբյանի զորամասերը։ Հիմնական ճակատամարտը տեղի է ունենում Սանթա Դարիա կոչվող դաշտավայրում՝ Գանգեսի վտակներից մեկի ափին։ Անգլիական լավ վարժված և զինված բա-նակին հաջողվում է ձեռք բացել հնդիկ հայրենասերների ռազմաշարքերում, անցնել նրանց թիկունքը և վտանգավոր դրություն ստեղծել։

Հնդիկ-անգլիական կռիվները շարունակվում են 1762—1763 թթ.։ Ուշա-գրալ է այն փաստը, որ ամեն անգամ զաղութարարների դեմ տարած հաղ-թանակի ժամանակ, բոտ սովորության, երբ բարձրացնելիս են եղել հնդկական զրոշակը, բարձրացվել է նաև հակականը՝ որպես խորհրդանիշ հայ-հնդկա-կան զինակցության։

Անգլիացիները 1763 թ. կազմակերպում են Գորգին խանի սպանությունը։ Հնդիկ հայրենասերները, կորցնելով սիրած հրամանատարին, զենքը վաչ-լեն զնում։ Սակայն հետագա զեպքերը անհաջող շրջադարձ են ունենում Բեն-գալիայի նավարի համար, և նա ստիպված հեռանում է բաղադական ասպե-րեզից։

Հնդիկ ժողովրդի՝ ազգային-ազատագրական շարժումները Բենգալիայում ձնելուց հետո անգլիական զաղութարարները վրեժխնդիր եղան հնդկահայերի նկատմամբ։ Անգլիայի համալսարանների պալատը, քննության առնելով հնդկա-հայերի բռնած զորքը Բենգալիայի շարժումների ժամանակ, այն որակեց իրբե «անշնորհակալ վերաբերմունք» և հնդկահայերին զրկեց Արեւելահնդկական ընկերության պաշտանագրով նախատեսված առանձնաշնորհումներից։

Ուշ միջնադարում հայկական փոքրաթիվ զաղթօջախներ կային նաև Ասիական մայրցամաքի սարբեր երկրներում՝ Չինաստանում, Բիրմայում, Ֆիլիպինյան կղզիներում և այլ վայրերում։

Չինաստանը Հին Արեւելքի այն երկրներից է, ուր հայերը ոտք են դրել հնագույն ժամանակներից սկսած։ Տեղեկություններ կան այն մասին, որ հնում հայ վաճառականները երթեկելում էին Չինաստան և այնտեղից արտահանում մետաքս ու այլ ապրանքներ, գործարքներ կնքում տեղի հայերի հետ³⁰։

Հայ առևտրականները շարունակել են առևտուրը Չինաստանի հետ նաև վաղ միջնադարում, որի ժամանակ նրանց հաճախ ուղեկցել են հայ հոգևորա-կանները՝ քարոզչության նպատակով³¹։

²⁹ Թ. Խոջամալկան, Պատմություն Հնդկաց, Կալկաթա, 1848, էջ 100։

³⁰ Տե՛ս H. Well, The Outline of History, London, 1895, էջ 475։

³¹ Տե՛ս Հ. Քյուրայան, Հում մետաքսի վաճառականությունը և հայերը, (առանձնա-տիպ), էջ 139։

Սակայն հայկական գաղթօջախների հիմնումը Ջինաստանում կապված է մոնղոլական առաջին արշավանքների հետ: Հայտնի է, որ մոնղոլական հրոսակները հազարավոր զերիններ քշեցին Հայաստանից և տարան զեպի Քաբուլ, Սամարղանդ և ներկայիս Ջինաստանի հյուսիսային շրջանները:

Երկրի հյուսիսում հաստատված այս հայ տարազիրները զբաղվում էին առևտրով և արհեստագործությամբ: Նրանք շուտով թափանցեցին երկրի խորքերը և հասան մինչև Նաղաղ օվկիանոսի ափերը:

Հայերը բնակվում էին Ջինաստանի կենտրոնական և առևտրական քաղաքներում: Հատկապես մեծ էր նրանց թիվը կանտոնում: Տեղեկություններ կան, որ 1307 թ. առաջ կանտոնից ոչ հեռու կառուցվել է հայկական զեղեցիկ մի եկեղեցի³²:

Հայկական առաջին այս գաղթօջախները, սակայն, երկար կյանք չունեցան: Նրանց մի մասը զոհ դնաց թաթար-մոնղոլական խժոժություններին: XV—XVII դարերում սկսվում է հայ-չինական հարաբերությունների նոր շրջան: Ջինաստանի հետ աշխույժ առևտուր են սկսում իրանահայ և հնդկահայ վաճառականները: Եվրոպացի ճանապարհորդները վկայում են, որ XV—XVII դարերում հայերը աչքի ընկնող դիրք են ունեցել Ջինաստանի առևտրի մեջ:

XVII դարի կեսերին կանտոնից Հսում ուղարկված մի նամակում խշատակված է, որ աշնանը ապրում են 30 հայ ընտանիքներ³³:

Անդլիական Արևելա-հնդկական բնակրություն և հնդկահայ վաճառականների միջև 1688 թ. կնքված վերահիշյալ պայմանագրի շարքորդ կետով իրավունք էր տրվում հայերին՝ անդլիացիներին հավասար մաքսով և պայմաններով Ջինաստանում առևտուր անելու³⁴: Օգտվելով այդ արտոնությունից հայերը առևտրական լայն գործունեություն ծավալեցին: Շուտով նրանք աշնոփսի մրցակիցներ դարձան անդլիացիների համար, որ վերջիններս, որպես «վշնամու սեփականություն» սկսեցին բռնադրավել հայ վաճառականների նավերը, որոնք գուրս էին գալիս Ջինաստանից:

XVIII դարի սկզբներին հայկական առևտրական օջախներ կային Շանհայում, կանտոնում և Մակաոյում:

Հավանաբար, հայկական գաղթօջախների կղզյակներից ափնից մարդաշատը և հայտնին կանտոնն է եղել: XVII դարում կանտոնի հայ գաղթօջախի մասին գիտելին ոչ միայն նոր Զուղայում, այլև էջմիածնում: 1765 թ. Սիմեոն կաթողիկոսի կազմած հայկական գաղթօջախների ցուցակում հիշվում է «Ջինու երկիրը», կանտոնը, Մակաոլը³⁵:

XVIII դարի վերջերից մեղ են հասել մի քանի հետաքրքիր վավերագրեր չինաբնակ հայերի մասին: Նրանցից մեկը՝ կանտոնաբնակ գանձակեցի Մնացական Ղաթապյանը, հայրենիքից հեռացած և օտարություն մեջ հարստացած մի վաճառական, խոշոր մի զուգար է կտակել իր հայրենի երկրին³⁶: Մեկ ուրիշը՝ չինաբնակ Հովհաննես Մաթևոսյանը, 80000 լուի է կտակել նոր Նախիջևանին:

³² Տե՛ս «Երևան», Կ. Պոլիս, 1860, էջ 229:

³³ Տե՛ս «Արև», Կահիրե, 1958, 1 օգոստոսի:

³⁴ Տե՛ս M. J. Seth, Armentens in India, էջ 120:

³⁵ Տե՛ս «Ջամբու», էջ 48:

³⁶ Տե՛ս «Դիւան Հայոց պատմության», գիրք 14, էջ 312:

Չինաստանում հաստատված անգլիացիների հալածանքների հետևանքով XVIII դարի վերջերին հայերից շատերը տեղափոխվում են Մակաո, Սինգափուր և այլ վայրեր:

Չինաստանի աչքի բնկնող հայ մտավորականը Կանտոնում ծնված և կրթված, չինարեն լեզվի ուսուցիչ և թարգման Հովհաննես Ղազարյանն է, եղել: Նա է անգլերենից չինարեն թարգմանել Աստվածաշունչը, որի մի մասը հրատարակվել է Սերամբուրում: Ըստ չինագետ մասնագետների՝ դա Աստվածաշնչի առաջին և հաջող թարգմանությունն է չինարեն³⁷:

XVI—XVII դարերից հայկական գաղթավայրեր են եղել Բիրմայում՝ Ավալում, Պերուում և այլուր: XVII դարում հայերը Բիրմայի առևտրական կյանքում աչնայիսի նշանակալից դեր էին կատարում, որ տակավին աչնաեղ ամուր չհաստատված եվրոպացիները դիմում էին նրանց միջնորդությանն ու օգնության³⁸: Ինչպես Ֆիլիպինների, աչնայես էլ Բիրմայի հայ համայնքները առաջացել և մշտապես համալրվում էին Նոր Զուղայից և Հնդկաստանից եկող հայերով: XVIII դարի կեսերից Բիրմայի շատ վայրերում, հատկապես ծովափնյա քաղաքներում, ստվարացավ հայերի թիվը Նոր Զուղայից եկող թարմ հոսանքով: Բիրմայի հայերը մասնակցել են անգլիական գաղութարարների դեմ տեղի բնակչության մղած ազատագրական պայքարին. նրանցից Գրիգոր Ալվալյանը եղել է այդ պայքարը ղեկավարողներից մեկը:

XVII դարից հայկական գաղթօջախ կար նաև Ֆիլիպինյան կղզիներում, հատկապես նրա մայրաքաղաք Մանիլայում: Մանիլայի փոքրաքանակ հայ առևտրական գաղութը հանդիսանում էր յուրօրինակ մի հենակետ ու կառույց օղակ Հեռավոր Արևելքի, Չինաստանի, Հնդկաստանի և Նոր Զուղայի հայ գաղթավայրերի միջև:

Մեղ հասած պատմական փաստերը, նյութական մշակույթի հուշարձանների մնացորդները խոսում են այն մասին, որ հնդկական հողի վրա ևս հայերը ստեղծել են աչնայիսի արժեքներ, որոնցից մի քանիսը դուրս են գալիս աղյուսին սահմաններից և տեղ գրավում հնդկական մշակույթի մեջ:

Հնդկական ճարտարապետության պատմության մեջ են մտել Մալաբարի շրջանում կատարված մի շարք կառույցները, որոնք հայ մտքի արդասիք են: Հայտնի են հատկապես եռահարկ բաղձակամար կամուրջը և հոյակապ քարե սանդուղքները 133 և 160 աստիճաններով:

Հնդկահայ մշակույթի մասին խոսելիս չպետք է մոռանալ Կալկաթայի «Հայկական» նավահանգիստը, հայ ճարտարապետների նախագծած և կառուցած եկեղեցիները և զանազան այլ շինություններ:

Սակայն հնդկահայերի ստեղծած մշակութային ամենաարժեքավոր ներդրումը հայ պարբերականի առաջնեկն է՝ «Աղգարարը», որը իր շուրջը համախմբեց հնդկահայ հասարակական, քաղաքական ու մշակութային գործիչներին և նպաստեց հայ աղգային-աղատագրական պայքարի գաղափարախոսության ձևավորմանը: «Աղգարարը» տպագրվել է 1794—1796 թթ. Մադրասում:

Հնդկահայ գաղթօջախը մեծ երախտիք ունի նաև հայ տպագրության առարկաներում: Այստեղ XVIII դարի վերջերին հիմնադրվեցին մի քանի տպարան-

³⁷ Տե՛ս «Սին», 1959, էջ 276:

³⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 158:

ներ, հրատարակվեցին բազմաթիվ մեծարժեք աշխատություններ, հատկապես Մադրասում, Կալկաթայում և Բոմբեյում:

XVII—XVIII դարերում Հնդկաստանում գործել են հայ գրչություն փոքրիկ օջախներ, ուր ընդօրինակվել են ձեռագրեր և կատարվել թարգմանություններ: Հայերեն ձեռագրեր են գրվել Սուրաթում, Կալկաթայում, Մադրասում, Չիչրայում, Բոմբեյում և այլ քաղաքներում:

Հնդկահայ մտավորական Թովմաս Խոջամալյանի գրչին է պատկանում XVIII դարի 63-ական թվականներին գրված «Հնդկաստանի պատմություն» մեծարժեք աշխատությունը, որը հնարաւորություն է առելու լուսաբանելու Հրնդկաստանի պատմության եվրոպական ներխուժումների շրջանի մի շարք կրնճոտ հարցեր: XVIII դարում է գործել նաև Հակոբ Զուղայեցի Սիմոնյանը, որի գրչին պատկանող «Հեյգար Ալու վարքը» նվիրված է Հնդկաստանի ազգային-ազատագրական պայքարի ամենից պաշտոն դեմքերից մեկին: Սիմոնյանի աշխատանքը Մայսորի հերոսին նվիրված ուսումնասիրություններից առաջինն է: Հայ հեղինակը եղել է Հեյգարի մտերիմն ու խորհրդականը՝ հակաանգլիական պայքարի տարիներին:

Հնդկահայ գաղթօջախներն ունեն նաև իրենց անվանի ներկայացուցիչները՝ գեղարվեստական գրականության ասպարեզում:

Հնդկահայ մշակույթը արժեքավորելիս չի կարելի լռությունը անցնել մեծանուն մի բանաստեղծի կողքով, որը հիշատակվում է Ֆիրդուսու, Խալսամի, Սաադիի, Հաֆեզի նման մեծատաղանդ բանաստեղծների հետ միասին: Դա Սարմատն է: Նշանավոր Հենրի Քինը նրա մասին գրում է. «Սարմատը մի հայ վաճառականի պոետիկ կեղծանունն է, որը Հնդկաստան է եկել գեռես Շա: Զհանի օրոք... Նա լավ պոէտ էր և հիանալի տիրապետում էր բանաստեղծության հորինելու արվեստին»³⁰:

³⁰ Հնդկաստանի Մադրաս քաղաքի անվանի գործիչների՝ Շ. Շահամիրյանի, նրա որդիների, Մովսես Բադրամյանի և մյուս հայրենասերների գործունեությունը լուսաբանված է սույն հատորի առաջին մասի համադաստասիան ենթագլխում, ինչպես նաև հայ մշակույթի պատմությունը նվիրված բաժնում: Կրկնությունից խուսափելով՝ այստեղ չենք անդրադառնում Մադրասի հայրենասիրական խմբակի գործունեությանը:

ՈՒԿՐԱՆԱՅԻ ԵՎ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԵՎՐՈՊԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԸ

1. ՂՐԻՄԻ ԳԱՂԹՕՋԱԽՆԵՐԸ

Ղրիմը հայերին ծանոթ էր հնուգույն ժամանակներից: Տիգրան Մեծի և Միհրդատ Եվպատորի աշխարհակալությունից հետո հայերը վաճառատն-դիրներ ունեին Սև և Կասպից ծովերի հյուսիսային ափերին և առևտուր էին անում այդ երկրամասերում թափառող ցեղերի հետ:

Տավրիկյան աշխարհի մասին հայերեն առաջին տեղեկություններից մեկը հաղորդում է VII դարի հայկական «Աշխարհացոյցը»: Սկսած VIII դարից, կարևոր մասնակցություն ցուցաբերելով Բյուզանդիայի քաղաքական ու տնտեսական կյանքին, հայերը վերջինիս միջոցով թափանցում են Տավրիկիա՝ տարբեր շարժառիթներով ու նպատակներով: VIII դարի սկզբներին այստեղ էր դառնում հայազգի իշխանավոր Վարդանը, որը հենվելով ապստամբ խերսոնեսցիների վրա՝ վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս և ապալվելով Հուստինիանոս II-ին, ինքը բազմեց կայսերական դահլիճ (711—713): X դարում խերսոնեսի իշխանավորներից էր հայազգի Կալոկիրը, որի միջոցով Բյուզանդիան փորձում էր գրավանդիտական կապերի մեջ մտնել Կիևի իշխան Սվյատոսլավի հետ¹:

XI դարից նկատելի զանգվածներով Ղրիմում սկսում է հաստատվել մըշտական հայ բնակչություն: Այդ դարերին հայ գաղթական հոսանքները Ղրիմ են անցնում Բյուզանդիայի քաղաքական և կրոնական ճնշման, սելջուկների՝ զեպի Հայաստանի ու Փոքր Ասիայի շրջանները խորանալու, առևտրական և այլ շարժառիթներով:

XI դարի առաջին կեսին արդեն նկատելի է հայերի տեղաշարժը Կ. Պոլսից և Բաղկաններից զեպի Սև ծովի հյուսիսային շրջաններն ու Ղրիմի քաղաքները: Այդ նույն ժամանակ արտագաղթի դիմած հայերը Ղրիմ են անցնում նաև Փոքր Ասիայից: Հայերը տեղափոխվում էին Մերձդանուբյան շրջաններով, Կ. Պոլիս—Ղրիմ և Տրապիզոն—Ղրիմ ծովային ուղիներով, ինչպես նաև Հյուսիսային Կովկասի վրայով:

XIV դարում Ղրիմ են փալիս հայ բնակչության նոր հոսանքներ: Թերա-

¹ См'я Ю. Кулаковский, Прошлое Тавриды, Киев, 1914, т. 2 112:

կղզին պատնուծ է նաև այն կամրջակը, որի վրայով արտագաղթի գիմած հայությունը անցնում է սուսական, սկրախնական և լեհական շրջանները: Մանգոլների տիրապետության ժամանակ ծայր առած արտագաղթի հետևանքով հայ բնակչության մի սովոր հասավ՝ տեղափոխվում է նախ՝ Ռսկե Հորդա, իսկ աշտանելից էլ, կոտրելով թաթարների գիմադրությունը, մոտ 1330-ական թվականներին գալիս է Ղրիմ: «Ելեալ ի յԱխտարայէ իշխանք և ազնիւք և հասարակ ժողովուրդք վառեալք զինու պատերազմելով ընդ թաթարացն ճեղքեալ զան ի Ղրիմ», — գրված է մի նշանավոր հիշատակարանում, — և բնակին ի Ֆեոդոսիա, ի Կադարաթ և ի Սուրխաթ և ի կողմանս սոցա. այս եղև ՉՇԹ (1330) թուին»: Դրան նախորդել էր Ախաբայի հայերի և Կաֆայի ճենովական հյուպատոսի միջև կայացած համաձայնությունը:

Հայերի թիվը թերակղզու վրա այնքան է ավելանում, որ թաթարներից հետո նրանք բռնում են երկրորդ տեղը²: XV դարի 70-ական թվականներին միայն Կաֆա քաղաքում 70 հազար բնակչից մոտ 46 հազարը հայեր էին³:

XV դարի 70-ական թվականներին ղրիմահայոց բնակական կազմը կրում է նոր փոփոխություններ: 1475 թ. թուրքական նավատորմը՝ զաշնակցած թաթարների հետ, ծովից ու ցամաքից շրջապատում է Կաֆան: Քաղաքի բնակիչները (հիմնականում հայեր) իրենց հայազգի հրամանատարի զինաւորությամբ վճռական գիմադրություն են ցույց տալիս: Սակայն հնգօրյա պաշարումից հետո թշնամին կարողանում է նրանց զրկել խմելու ջրից և հրետանու օգնությամբ շատ տեղերում բանդել քաղաքի պարիսպները: Պաշարվածները հանձնվում են թուրքական հրամանատարությանը:

Թուրքական տիրապետության հաստատման պատճառով հայ բնակչության մի զգալի մասը հեռանում է թերակղզուց և հաստատվում կիովում, Կամենիցում և այլուր: Նշանակալից թվով հայեր գերեվարվում և թշվում են Կ. Պոլիս: Այդպես էր, սակայն, թուրքական տիրապետության առաջին շրջանում: Հետագայում, Հայաստանից և այլ վայրերից կատարված մասնակի գաղթների և մանավանդ XVII դարի սկզբին ջալալիների շարժման հետևանքով ծայր առած արտագաղթների հետևանքով ղրիմահայոց թիվը կրկին ավելանում է:

XI—XII դարերից սկսած ընդհուպ մինչև XVIII դ. վերջին քառորդը, երբ հայերն ու հույները արտագաղթեցին Ղրիմից, հայ բնակչությունը բավականին պատկառելի զանգվածներով ապրում էր Կաֆայում (Ֆեոդոսիա), Սուդակում, Սուրխաթում (Հին Ղրիմ), Կեոզլեում (Եվպատորիա), Կադարաթում, Ղարասուբազարում (Բելոգորսկ), Ակմեշիթում (Սիմֆերոպոլ), Բախչիսարայում, Չեմբալոյում (Բալակլավա), Օրաբազարում (Արմյանսկ), Ինկերմանում և այլ քաղաքներում ու խայլ, Բախչիլի, Օրթալանկ, Թուպուի, Խամշլի, Ղշլավ դուռ հայկական գյուղերում:

Ղրիմի հայկական այս գաղթօջախները, քաղաքական պարագաների բերումով, XIII—XVIII դարերում զրեթե միշտ կախյալ հարաբերությունների մեջ են եղել թաթարական գերիշխանությունից, սրան զուգընթաց՝ ճենովական

² Տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր № 7442, էջ 281:

³ Տե՛ս Тунманн, Крымское ханство, Симферополь, 1936,

⁴ Տե՛ս „Atti della società Ligure di storia Potria“ (այսուհետև „Atti“), Genova, 1879, VII, էջ 313:

առևտրա-վարչական տիրակալությունից (XIII—XV դարեր)։ 1475 թ. հետո նրանք ենթակա էին թուրք-թաթարական համառոտ բռնատիրությունը։ Գաղութայն կյանքի ելեկշխերն աշտակեղ մշտապես կախված են եղել աշխարհապետների քառահասակներից։

Չնայած թուրք-թաթարական և ջենովական իշխանություններից քաղաքական որոշակի կախյալ վիճակում գտնվելուն, այնուամենայնիվ գրիմահայ գաղութը իր ներքին կյանքի կարգավորման խնդիրներում օգտվել է յուրատեսակ ինքնավարությունից, կառավարվել ազգային ավանդույթներով ու սովորույթներով։ Հայերը Ղրիմում, մանավանդ մինչև 1475 թ., ունեին իրենց գինված ուժը։ Հայկական մարտական ուժերը առանձնապես զգալի էին Կապարաթ բերդապահ քաղաքավանում։ Սրա շնորհիվ ջենովական Կաֆան պաշտպանվում էր թաթարական հարձակումներից։ Դրա համար էլ «ի վերայ ջրոյն՝ Կապարաթի» Կաֆայի ճենովական հյուպատոսը Մուղայանց հայ իշխանին որոշակի վճարով կարգել էր կուսակալ⁵։ Հայերն իրենց զորքն ունեին նաև Կաֆայում⁶։

Սկզբում՝ XI—XIII դարերում, գրիմահայերի հիմնական զբաղմունքը առևտուրն էր։ Հաջորդ դարերին այն գնալով ընդլայնվում է, սակայն դրան զուգընթաց կարևոր նշանակություն են ստանում նաև արհեստագործությունն ու երկրագործությունը (մանավանդ այգեգործությունը)։

Ղրիմի քաղաքները խոշոր գեր են խաղաղեցի միջնադարյան առևտրի մեջ, Արևելքի և Արևմուտքի առևտրական կապերում, մանավանդ այն ժամանակ, երբ մոնղոլական նվաճումների հետևանքով զգալապես բարձրացել էր Տանա, Կաֆա և Տրապիզոն մտնող քարավանային բանուկ ճանապարհների դերը։ Ղրիմի ինչպես ներքին, այնպես էլ տարանցիկ առևտրի մեջ առաջատար տեղը մինչև 1475 թ. պատկանում էր ջենովացի և հայ առևտրական դասին, իսկ XV դարի վերջերից մինչև XVIII դարի 70-ական թվականները՝ հայ և ռուս վաճառականներին։ Ղրիմում հաստատված առևտրական գաղթակետերում, ճենովացիները իրենց փոքրաթիվության պատճառով առևտրի մեջ լայն տեղ էին տալիս հայ վաճառականությանը և հայ առևտրա-վաշխառուական կապիտալին։

Տավրիկյան հայերի առևտրական գործունեությունը XIII—XV դարերում ընդգրկում էր Ղրիմի վաճառաշահ քաղաքներ Կաֆան, Սուդակը, Սուրխաթը, իսկ XVI—XVIII դարերում առևտրական կարևոր կենտրոններ դարձած Ղարա-սուբաղարն ու Արմյանսկի Բաղարը։ Սակայն նրանց գործունեությունը չէր ամփոփվում միայն Ղրիմում. նրանք առևտրական գործունե կապեր էին հաստատել Եվրոպայի և Ասիայի մի շարք երկրների հետ։ Ռուսական շրջանների, Եվրոպայի և մահմեդական աշխարհի հետ առևտուր անելիս գրիմահայ վաճառականները սովորաբար գործածում էին իրենց սեփական կնիքները, որոնց վրա դրոշմված էին ռուսերեն, լատիներեն և արաբերեն անվանատառեր՝ առևտրական գործարքների ժամանակ հավաստելու համար նրանց անձնավորությունը⁷։

⁵ Տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր № 7442, էջ 282բ։

⁶ Տե՛ս Հ. Վ. Քուշներյան, Պատմություն գաղթականության երիմու հայոց, Վենետիկ, 1895, էջ 120։

⁷ Տե՛ս Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թ. 1, վավ. 43։

Բազմազան էին առևտրի ապրանքները: Ղրիմ էին ներմուծվում գլխավորապես գործվածքեղեն, մորթեղեն, մետաքս, գինի, մրդեղեն, սերճանրի առարկաներ, համեմունք, զենք և այլն: Սրանք բերվում էին ոչ միայն տեղում վաճառելու, այլև Հյուսիսի և Արևելքի շուկաները տեղափոխելու նպատակով: Ղրիմից արտահանվում էին հաց, ձուկ, կաշվեղեն, մոմ, աղ, մորթեղեն և այլ ապրանքներ: Առևտուր էին անում թե առանձին վաճառականներ և թե առևտրական միավորումներ, որոնց անդամակցում էին նաև հայերը:

Աշխույժ էր ղրիմահայ վաճառականների կապը լեհական շրջանների և մասնավորապես Լվովի հետ: Լեհաստանում, Գալիցիայում, Տրանսիլվանիայում, Բանատում և Լիավայում նրանք նույնիսկ իրենց առևտրական գործակալներն ունեին: Մասնավորապես սերտ էր կապը Լվովի հետ, ուր սովոր թվով հայ բնակչություն կար: Լվովը նրանք դարձրել էին առևտրական կապող օղակ Արևելքի ու Արևմուտքի միջև, նրա վրայով կատարում էին քարավանային երթևեկ և կազմակերպում արևելյան ապրանքների վաճառք, որին մասնակցում էին նաև եվրոպացի վաճառականները:

Ղրիմահայ վաճառականներին էր պատկանում թաթարական շրջանների առևտրի մենաշնորհը, մասնավանդ 1475 թ. հետո, երբ նրանց ձեռքն է անցնում Ղրիմի առևտրի պատկանելի բաժինը: Հնարավորություն ունենալով ազատորեն երթևեկելու թաթարական շրջաններում և քաջ ծանոթ լինելով մահմեդական ժողովուրդների նիստ ու կացին հայերը անարգնել ու արդյունավետ առևտուր էին անում:

Չերքեզիայի և Ղրիմի խանությունն ենթակա կովկասյան մյուս տերիտորիաներում առևտրի նախաձեռնությունը նույնպես պահում էին ղրիմահայ վաճառականները: Չերքեզիայից նրանք բերում էին մորթեղեն, մոմ, մեղր և այլ ապրանքներ:

Թաթարական ֆեոդալական ավազանին, տեսնելով, որ հայ վաճառականների շնորհիվ խանությունն են ներմուծվում արևելյան ու արևմտյան ապրանքներ, ոչ միայն չէր խոչընդոտում նրանց առևտրական ձեռնարկումներին, այլ հաճախ նույնիսկ խրախուսում էր հայ առևտրականներին, նրանցից ընտրելով նաև իր համար գործակալներ՝ առևտուր և այլ հանձնարարություններ կատարելու համար:

Միջնադարյան Ղրիմի առևտրական կապերը սերտ էին Սև ծովի փոքր-սոսիական շրջանների և առանձնապես Տրապիզոնի հետ: Սկսած XIII դարից, ղրիմահայերը ամենագործուն մասնակցությունն էին բերում Ղրիմի և փոքրասիական շրջանների միջև ծավալվող առևտրին: Նրանք Ղրիմից Տրապիզոն էին բերում ձուկ, արծաթ, գործվածքներ, ցորեն:

Ղրիմահայ դադութը մասնակցել է նաև Կովկասի և Հայաստանի հետ կատարվող առևտրին: Իրենց հերթին Հայաստանի վաճառականներն էլ Ղրիմի մշտական հյուրերն էին: Գողթանցի վաճառականների թիվը XVIII դարում Կաֆայում այնքան մեծ էր, որ նրանք մի քանի հյուրանոցներ էին դբադեցրել⁸: Տրապիզոնի և Կոստանդնուպոլսի վրայով ղրիմահայերը առևտուր էին անում Կիլիկիայի և Սիրիայի հետ, այնտեղից միաժամանակ Ղրիմ բերելով Կիլիկիայում արտադրված ապրանքներ: Սև ծովի հյուսիսային շրջաններում շրբ-

⁸ Տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր № 1050, էջ 311:

ջանառության մեջ են եղել նաև Կիլիկիայի հայկական թագավորության դրամները⁹։

Միջնադարում տավրիկյան առևտրի գլխավոր ուղղություններից մեկն էլ ձգվում էր դեպի Կ. Պոլիս, որտեղից այն դատվում էր երկու մասի՝ մեկը դեպի Արևմտյան Եվրոպա, մյուսը՝ Կիլիկիա, Սիրիա, Եգիպտոս։ Լատինական կայսրության անկումից հետո (1261) այդ առևտրական ուղին կյանքի կոչեց Հեռավաղինների առևտրական հենակետը Կ. Պոլսում։ Ղրիմահայ վաճառականների այցելությունները Կ. Պոլիս և Զմյուռնիա այնքան պարբերական էին դարձել, որ ժամանակի ընթացքում նրանք այնտեղ հաստատել էին իրենց առևտրական հենակետերը։

Ղրիմահայերը շփվում էին նաև ռուսական պետության հետ։ XV դարի վերջին քառորդից սկսած առևտրական և դիվանագիտական առնչությունները ռուսական պետության և Ղրիմի խանության միջև ընդունում են աշխույժ բնույթի և համեմատաբար լայն չափեր։ Երկու պետությունների տնտեսական ու դիվանագիտական կապերը նշանակալից չափով կենսագործվում էին Ղրիմահայերի մասնակցությամբ։

XV—XVI դարերում Ղրիմահայ բազմաթիվ վաճառականներ Ղրիմ-ռուսական առնչություններում հանդես էին գալիս ուղղակի դիվանագիտական հանձնարարություններով։ 1487 թ. Ասալաթատուր անունով Ղրիմեցի մի հայ վաճառականի միջոցով Իվան III-ը կապ էր պահպանում թաթարներից դժգոհ Թամանի հրեա իշխան Զաքարիայի հետ¹⁰։ XVI—XVII դարերում Ղրիմ-Մոսկովյան դիվանագիտական հարաբերություններում կարևոր դեր էին կատարում նշանավոր այլ Ղրիմահայեր։

XVII դարի առաջին տասնամյակից սկսած, երբ Իսրայել Օրու և նրա կուսակիցների ջանքերով հայերի ռուսական կողմնորոշումը որոշակի կերպարանք էր ստացել, Ղրիմահայ շատ գործիչներ աշխատում են օգտակար լինել իրենց ազգակիցների քաղաքական նկրտումներին։ Ղրիմահայ վաճառականներից մեկը 1722 թ. Մինաս վարդապետի միջոցով ռուսական իշխանություններին մանրամասն զեկուցագիր է ներկայացնում Թուրքիայում կատարվող ռազմական նախապատրաստությունների մասին, իսկ 1724 թ. Ղրիմահայ վաճառական Սապերը գեներալ-լեյտենանտ Մատյուշկինին տվյալներ է հաշտում զորքերի այն տեղաշարժերի մասին, որ սկսել էր ձեռնարկել թուրք-թաթարական կողմը դեպի Ադով¹¹։

Ղրիմահայերի առևտրական գործունեությունը նշանակալից էր, մասնավորապես, Մոսկվայում, ռուսական և ուկրաինական շրջաններում։ Տակավին XIV դարում Ղրիմի Սուդակ (Սուրոժ) քաղաքի անունով Մոսկվայում առաջացել էր վաճառականների մի հատուկ խավ՝ սուրոժցի-հյուրեր անունով, որոնց մեջ կային նաև Ղրիմից ելած հայ վաճառականներ։ XV դարի վերջին քառորդից սկսած, երբ Իվան III ցարի և Մենգլի-Գիրեյի ջանքերով Ղրիմ-Մոսկովյան կապերը աշխույժ բնույթ էին ստացել, հայ վաճառականների այցելությունները Մոսկվա ավելի հաճախակի են դառնում։ Նրանցից ոմանք Մոսկվայում

⁹ Տե՛ս Գ. Микаелян, История Киликийского армянского государства, Ереван, 1952, էջ 199։

¹⁰ Տե՛ս «Сборник русск. ист. об-ва», т. 41, СПб., 1884, էջ 72։

¹¹ Տե՛ս Центр. гос. архив военно-морского флота (ЦГАВМФ), ф. 233, оп. 1, д. 222а, л. 119, 124, ф. 223, д. 228, л. 100։

նույնիսկ իրենց առևտրական տներն են հիմնում: Դրանցից էր վաճառական Պոլոսը՝ Սափար խանի և Կաֆաչի թուրքական փաշայի հետ կապված մեծահարուստ մի անձնավորություն, որի մահից հետո նրա ունեցվածքի հարցը տարիներ տևող դիվանագիտական բաշքշուկի անիթ ծառայեց Մոսկվայի և Ղրիմի միջև¹²:

XVI—XVIII դարերում տավրիկահայ վաճառականների գործունեությունը ուստական շրջաններում լայն չափերի է հասնում: Նրանք սկսում են Մոսկվա ալյեիկ թե ուղղակի Ղրիմից և թե Ազովի վրայով:

Որոշակի համակրանք տաճելով ղեպի հյուսիսի հավատակից ժողովուրդը և ելնելով իրենց առևտրական գործունեության համար սլավոնական շրջաններում բարենպաստ ու ազատ հնարավորություններ ստեղծելու հեռանկարից, ղրիմահայ վաճառականները մեծ փութկոտություն և եռանդ էին ցուցաբերում թաթարական ասպատակությունների հետևանքով Ղրիմ քշված բրիստոնյա ղերիների փրկագնման և նրանց հայրենիք տեղափոխելու գործում: Հայ վաճառականների կողմից սուս ղերիների փրկագնումը և հայրենիք վերադարձնելը հաճախակի էին դարձել հատկապես XVII դարում:

Ռուսական շրջանները և առհասարակ հյուսիսի հետ աշխուժացող առևտուրը XVIII դարի 30-ական թվականներին թերակզու հյուսիսային սլավոնացում կյանքի է կոչում տարանցիկ առևտրի մի նոր կենտրոն՝ Արմյանսկի Բազար (այժմ Արմյանսկ) քաղաքը, որի հիմնադիրներն ու բնակիչները Պերեկոպի հայերն էին: Քարավանային առևտրի պահանջները սպասարկող այս նշանավոր վայրը հայանի էր իր իջևանատներով, ճաշարաններով, հյուրանոցներով: Այս նույն ժամանակներում ղրիմահայ մի քանի վաճառականներ, ոմն Կարապետի գլխավորությամբ, նեմին քաղաքում հիմնել էին իրենց առևտրական կենտրոնը, որի վրա հենվելով՝ Ղրիմի, Պարսկաստանի, Վրաստանի ու Թուրքիայի հայ վաճառականները աշխույժ առևտուր էին անում ուստական և ուկրաինական շրջաններում:

Առևտրի հետ միասին ղրիմահայերի կյանքում նշանակալից տեղ էին բռնում արհեստները: Թաթարները, որոնք վարում էին կիսաբաշխական կյանք և հիմնականում անասնապահներ էին, չէին զբաղվում արհեստագործությամբ, և զբաղմունքի այս տեսակը հիմնականում իրենց վրա էին վերցրել հայերը և հույները: Արհեստագործները հաճախ միավորվում էին համբարությունների մեջ և երբեմն հանդես գալիս նաև առևտրականների ղերում: Համբարությունների մեջ մտնող արհեստավորները միատարր չէին: Այնտեղ ևս առկա էր դասային շերտավորում: Արդեն XIII դարում Կաֆաչում կային տնտեսապես սնանկացած և պարտքերի մեջ թաղված հայ արհեստավորներ: Հայ արհեստավորների գործունեությունը նշանակալից էր Կաֆա, Սուրխալ և Ղարասուբազար քաղաքներում: Գաղութում պարզացում էին ստացել այն ժամանակվա արհեստագործության գրեթե բոլոր հիմնական տեսակները՝ կաշեգործություն, հյուսնություն, դարբնություն, ոսկերչություն, ջուհակություն, կոշկակարություն, բրուտագործություն և այլ արհեստներ:

Հայ ազգաբնակչության մի ստվար մասը թերակզու պանագան շրջաններում կապված էր հողի հետ, իր ապրուստը հայթայթում էր աշկզգործությունից, դաշտավարությունից և անասնապահությունից ստացած եկամուտ-

¹² См. в «Сборник русск. ист. об-ва», № 41, էջ 271—272, 282—284, 295;

ներսով: Հայերի և հույների շնորհիվ թաթարները ժամանակի ընթացքում ընտելացան հացահատիկի մշակությանը: Բանջարաբուծությունն ու այգեգործությունը այնքան լայն զարգացում էին ստացել Ղրիմահայերի մոտ, որ XVI դարում նրանք նույնիսկ պտուղներ և սոխ էին արտահանում¹³:

Ղրիմահայերը զարկ էին տվել խաղողագործությանը և դինեգործությանը: XVIII դարի գերմանացի ճանապարհորդ էռնստ Կլեմանը վկայում է, որ Ղրիմահայերը գինին օգտագործում էին «ջրի նման»¹⁴: Այգեգործությամբ էին ղբաղվում ոչ միայն հայկական գյուղերը, այլև Կաֆա, Սուրխաթ, Ղարասուբազար և այլ քաղաքների հայ բնակչության մի մասը: Ճենովայի հանրապետության սեծովյան գաղթավայրերի 1449 թ. կանոնադրությունը, լուրջ կարևորություն տալով խաղողագործությանը Կաֆայում, արդեւում էր այգեկութի ժամանակ՝ սեպտեմբերի 15-ից մինչև հոկտեմբերի 15-ը, բաղաբույս դատական նիստեր դումարելը:

Սակայն հայերի և հույների վերաբնակեցումից հետո (1778) այգեգործությունը Ղրիմում անկում է ապրում: Զբաղեցնելով քրիստոնյա բնակչության նախկին բնակավայրերը, թաթարները, անձանոթ այգեգործական կուլտուրային՝ խոպանի վերածեցին այգիները: «Ղրիմը անկում ապրեց այն պահից, — գրում է ադմիրալ Ն. Ս. Մորզովինովը, — երբ լեռնային մասից դուրս եկան քրիստոնյաները և թաթարները մտան նրանց այգիներն ու տները»¹⁵:

Ղրիմի հայկական գաղութը միատարր չէր: Նրանում առկա էին ժամանակի սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններով պայմանավորված սոցիալական բոլոր խմբերը: Դասային բաժանվածությունը գաղութում գոյություն ուներ նրա սկզբնավորման շրջանից ելք: Սակայն հետագա դարերում գաղութի բնակչության ստվարացմանը և առևտրի, արհեստների ու հողագործության զարգացմանը զուգընթաց այն զնալով առավել պարզորոշ է դառնում: Ունեւոր դասը ներկայացնում էին հարուստ վաճառականները, հողատերերը, վաշխառուները, արհեստավորության առավել կարող շերտը, եկեղեցին՝ իր համաժողովում և եկամտաբեր այլ աղբյուրներով:

Հայտնի է, որ XIII դարից ի վեր նյութապես ուռճացած հայ առևտրականներից շատերը կրում էին «պարոն» տիտղոսը: Այդպես էր նաև Ղրիմում: Այստեղ հարուստ դասակարգի ներկայացուցիչները կրում էին իշխան, խոջա, պարոն, էմիր, բեյ և այլ հորջորջումներ: Կաֆայի մեծահարուստ ազնվականական դասի ներկայացուցիչներն էին Պահլավունիք, Մուլալենք, Դարիջանենք և Աղամալենք կոչվող գերդաստանները¹⁶: XV դարի 70-ական թվականներին Կաֆայի հայության քաղաքական-կրոնական պայքարը փորձում էին իրենց ցանկացած հունով տանել 10 հայ մեծահարուստ դրամատեր-բանկիրներ: Ճենովացիների տիրապետության շրջանում Կաֆայի հայ ունեւոր վերնախավը գործակցում էր ճենովացի պաշտոնեականության և ունեւոր դասի հետ՝ ընդդեմ իր ազգակից հայ աշխատավորության: Դասակարգային սանդուղքի մյուս ծայրում գտնվում էին քայքայված արհեստավորները, աշխատավոր գյուղացիները, որոնք ժամանակի ձեռագրերում հիշվում են ռամիկ, հասարակ

¹³ Ст'ю П. Н. Сумароков, Досуги Крымского судьи, ч. II, СПб., 1805, էջ 203:

¹⁴ „Orient et Byzance“, IV, 2, Paris, 1930, էջ 348:

¹⁵ «Записки императорского общества сельского хозяйства Южной России», книга шестая, Одесса, 1873, էջ 364:

¹⁶ Ст'ю Մատենադարան, ձևագիր № 7442, էջ 281:

ժողովուրդ անունների տակ: Կաֆաջում և Սուդակում XIV—XV դարերում կային նաև վարձու բանվորներ:

Հայ աշխատավորությունը Ղրիմում ենթարկվում էր կրկնակի շահագործման՝ աղղալին և սոցիալական: Մի կողմից նա կրում էր գաղութի ունեւոր վերնախավի, մյուս կողմից՝ ճննովացի և թուրք-թաթարական շահագործողների լուծը: Դեռևս ճննովացիների տիրապետության շրջանում թերակղզու հարավ-արևելյան ծովափին բնակություն հաստատած հայերը վճարում էին հողային, աղի և պարենային հարկ, գլխահարկ, շինարարության հարկ և տարատեսակ մաքսեր: XIV դարի կեսերին տեղացի բնակչության մեջ ճննովացիների ամենից բարձր գլխահարկ վճարում էին հայերը. հուլյների 179 և հրեաների 75 սոմոյի դիմաց նրանցից վերցնում էին 749 սոմո գլխահարկ¹⁷: XV դարի կեսերին Ղրիմի ճննովական ուղորտում ապրող տեղացի բնակչության տնտեսական վիճակը այնքան էր ծանրացել, որ հարկերի դանձումը դարձել էր անհնարին: «Վերջին երկու ամիսների ընթացքում հարկ ենք նշանակել,—գրում էր Կաֆաջի հյուպատոսը Ճենովա,—բայց մեզ թվում է, որ այժմ ժամանակը չէ հայերից, հուլյներից և այլ ժողովուրդներից այն հավաքել: Մենք չգիտենք որտեղից գտնել հարկատուներ, որովհետև այստեղ զրամ ունեցող մարդիկ չկան»¹⁸: Ճենովական վարչությանը նշանակալից եկամուտ էին բերում մաքսերը: 1449 թ. կանոնադրությամբ մաքս էր վերցվում արվարձաններից Կաֆա բերվող 15 տեսակի մթերքների դիմաց¹⁹:

Հայերից և հուլյներից գանձվող հարկերը կազմում էին խանի եկամուտների գլխավոր աղբյուրը: Միայն խանական գանձարանին նրանք վճարում էին ուշուր՝ բերքի տասնորդը, ղաբչաթ՝ անասուններից և թռչուններից ստացված եկամտի 1/5-ը, պետիր՝ հոգևոր հարկ, գլխահարկ: Մինչև 1777 թ. տոանձին հարկեր էին գանձվում խանական պաշտոնյաների համար:

Հարկային լուծը հայ աշխատավորության վրա ալվելի է ծանրանում 1475 թ. հետո, երբ թաթար խանից բացի նրանց սկսեցին հարկադրել նաև թուրքական իշխանությունները: Հարկերն ու մաքսերն այնքան ալվեացան, որ միայն Կաֆաջի, Եվպատորիայի ու Բալակլավայի նավահանգիստներից գանձվող հարկերից թուրքական սուլթանը տարեկան 20 հազար ալչե բաժին էր հանում խանին, ղալղա-սուլթանին և Նուր-էդդինին²⁰: Հարկադրվել էին Կաֆաջի հայկական եկեղեցիները. սրանց դիմաց քաղաքի հայ համայնքը ամեն տարի թուրքական գանձարանն էր մուծում որոշակի քանակությամբ հարկեր: Թուրքական փաշային անմիջականորեն ենթակա Կաֆաջում հարկերն այնքան էին ծանրացել, որ դրանց պատճառով քաղաքի բնակչությունը XVII դարի 20-ական թվականներին սկսում է փախչել Ղարասուրաղար: Թե՛ ճննովացիները և թե՛ թաթարները հարկերի դանձումը տալիս էին կապալով, որն ալվելի

¹⁷ Տե՛ս Ի. Ա. Гольдшмидт, Каффа—генуэзская колония в Крыму в конце XII—первой половине XV вв. (диссертация), М., 1952, էջ 247:

¹⁸ „Atti“, VI, էջ 367,

¹⁹ Տե՛ս «Записки Одесского об-ва истории и древностей» (այսուհետև՝ ЗООИД), т. V, Одесса, 1863, էջ 720—721:

²⁰ Տե՛ս В. М. Смирнов, Крымское ханство под верховодством Османской порты до начала XVIII в., Казань, 1887, էջ 823:

էր ծանրացնում հարկատուների վիճակը: Կաֆայի հյուպատոսը հարկը կապալառուներին էր հանձնում հրապարակաչին աճուրդի միջոցով:

Թաթար-թուրքական իշխանությունների կողմից դանձվող հարկերն ու մաքսերը, ինչպես և կատարվող պարհակները ժամանակի պահանջների համեմատ փոխում էին իրենց ձևերն ու չափերը: Այդ պահանջները անհագուրդ էին դառնում, մանավանդ, թաթարների կողմից ավարառուական նպատակներով պարբերաբար ձեռնարկած ասպատակությունների և թուրքական զինվորականությունը: սողմական միջոցառումների նախօրյակին: Վարելով անարժապարհական կշիռը, թաթար ֆեոդալական ավազանին իր ասորուտի հիմնական միջոցներից մեկը դարձրել էր ասպատակությունները, որոնց ժամանակ կողոպտում և Ղրիմ էր բերում մեծ քանակությամբ ավար ու գերիներ: Միայն XVII դարի 20—30-ական թվականներին Ղրիմի հայերին թուրքերը մի քանի անգամ «տէֆտէր արին», այսինքն հարկադրման նպատակով մարդահամար կատարեցին և մեծ բանակությամբ զբաղ ու պարեն վերցրին²¹:

Թաթարներն ու թուրքերը չէին բավարարվում «օրինական» տուրքերով: Իրենց անբաղաժանության շրջանում (XIII—XVIII դարեր) թաթարները ամեն մի առիթով «զոգման» ու «երերման» մեջ էին զցում զրիմահայ զաղթօջախները, կողոպտում ու սրի բաշում նրա բնակիչներին:

Ղրիմի հայ բնակչությունը մշտապես ձեռնակա է եղել ազգաչին-կրոնական հետապնդումների թե՛ ձենովացիների և թե՛ թաթարների կողմից: Կաթոլիկությունը ապրածելու նպատակով 1318 թ. Հոսմը Կաֆայում ստեղծում է իր եպիսկոպոսությունը: 1333 թ. աշտակ իրենց վանքն են հիմնում հայ զոմինիկյան միաբանները: Ղրիմի հայերին կաթոլիկացնելու համար հոռմեական եկեղեցին զիմում էր զանազան միջոցների՝ համոզելուց սկսած մինչև բռնություն: Ղրիմահայությունը վճռականորեն զիմադրում էր բարոյիչների աչդ միտումներին, որոնց նպատակը ի վերջո նրան ձուլելն էր: Ղրիմահայերի՝ ազգաչին եկեղեցու համար կաթոլիկությունը հարչուրամչակներ շարունակ ցույց տված զիմադրությունը միաժամանակ սոցիալական պայքարի երանդ ուներ, որովհետև աչն ուղղված էր զազուլի առևտրա-վաշխառուական վերնախավի մի մասի դեմ, որը միտում էր ձենովացիներին հաժառար արտոնություններ ստանալ առևտրի մեջ և աչդ պատճառով էլ հարում էր կաթոլիկությունը: Բայց կաթոլիկ քարոզիչների ջանքերը հիմնականում մնացին անհետևանք, մանավանդ 1453 թ. Կոստանդնուպոլսի անկումից հետո, երբ թուրքերի դեմ Արևմուտքի օգնությունը ասպհովելու հույսերը ջարդուվաշուր եղան:

1768—1774 թթ. ուս-թուրքական պատերազմը ձեկատագրական եղավ Ղրիմի հայկական զազուլի համար: Պատերազմից հետո ցարական կառավարությունը, ելնելով քաղաքական-տնտեսական որոշակի միտումից, ձեռնամուխ է լինում զրիմահայերի և հույների տեղահանմանը և վերաբնակեցմանը Ազովի նահանգում: Տեղահանվեցին 12.598 հայեր:

Աչդ տեղահանմամբ միջնադարյան զրիմահայ զազուլի վերանում է: Սակայն հետագայում եկատերինուլովից հայ կաթոլիկ համայնքի՝ Ղարաուրազար վերադառնալու և նոր նախիջևանից, Թուրքիայից ու աչլ վաշրերից նոր զաղթականների Ղրիմ անցնելու հետևանքով թերակղզու՝ վրա կրկին հաստատվում է հայ բնակչություն:

²¹ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հատ. I, էջ 213—226:

Իր գոյություն հարչություններին բնիացրում Ղրիմի հայկական գաղութը սերտ կապեր է հաստատել Հայաստանի և Կիլիկիայի, ինչպես նաև Էջմիցի, Կոստանդնուպոլսի, Մոլդավիայի, Հյուսիսային Կովկասի և հայաշատ այլ վայրերի հետ։ Հայրենիքի և հայ գաղթածության հետ ունեցած մշտական կապը մեծապես նպաստում էր ազգային մշակույթի պահպանմանն ու զարգացմանը։

Ղրիմի Ս. Խաչ վանքը

Հայ ազգային մշակույթի շատ ճյուղեր՝ դպրոցներ, ճարտարապետություն, գրականություն, զրշություն, մանրանկարչություն, գեղարվեստական արհեստագործություն և այլ բնագավառներ միջնադարյան Ղրիմում բավականին ծաղկուն վիճակ էին ապրում: Չնայած շրջապատող միջավայրից կրած որոշ ազդեցության, հայ մշակույթն այստեղ պահպանել էր իր ազգային կնիքն ու հայ ժողովրդի բաղմադարյան մշակույթի լավագույն ավանդույթները: Ավելին, մշակութային մի շարք մարդերում (մասնավորապես ճարտարապետության և բրուտագործության) Ղրիմում բնակվող մյուս ժողովուրդները որոշակի ազդեցություն են կրել հայկականից²²:

Ղրիմահայ մշակույթի դարգացմանը նշանակալից ծառայություն են մատուցել միջնադարյան դպրոցները: Հայկական բազմաթիվ դպրոցներ կային Կաֆայում, Սուրխաթում, Ղարասուբազարում, Սուրբ Խաչ վանքում և այլուր: Թեև դպրոցները գործում էին վանքերին ու եկեղեցիներին կից, սակայն աստվածաբանության հետ միասին աշակերտներին տրվում էին նաև աշխարհիկ գիտելիքներ, ուսուցանում էին փիլիսոփայություն, զրշության արվեստ, երաժրշություն, մանրանկարչություն, տոմարագիտություն և այլ առարկաներ:

Ղրիմը հայ զրշության աչքի բնկնող կենտրոններից էր: Այստեղ էին գտնվում զրշության նշանավոր օջախներ Կաֆան, Սուրխաթը, Ղարասուբազարը: Միջնադարի թահ ու բահից փրկվել և մեղ են հասել զրիմահայոց ավելի քան 240 ձեռագրեր: Ղրիմում իրենց ժրաջան գործունեությունն էին ծավալել «մեծանուն և բազմաբեղուն» գրիչ նասիրը՝ զրշական իր ամբողջ տոհմով հանդերձ (XIV դար), Քրիստոստուրը, Թադևոս Ավրամենյը և Օգոսնուր (XV դար), Զաբարիա աբեղան, Նիկողայոս Մելանավուրը, Հովակիմ Նրեցը (XVII դար), Գրիգոր Նրեցը (XVIII դար) և շատ ուրիշներ:

Ղրիմի հայկական մշակույթի փայլուն էջերից է բանաստեղծ-տաղասացների ստեղծագործությունը: Սրանց գործունեությունը տառնձնապես ծաղկուն վիճակ էր ապրում XVII դարում: Այդ ժամանակ են ստեղծագործել նշանավոր տաղասացներ Սիմեոն, Խոստեկ, Վարդան, Վրթանես Կաֆացիները, Ստեփանոս Թոխաթեցին, Մարտիրոս Ղրիմեցին և ուրիշներ:

Դիտություն մի շարք ճյուղերի նկատմամբ զրիմահայերը ցույցաբերել են որոշակի հետաքրքրություն: Դպրոցներում և վանքերում ուսումնասիրվում էին փիլիսոփայություն, տոմարագիտություն, բնագիտություն, բժշկագիտություն: Բժշկության մեջ հայերն այնքան էին առաջադիմել, որ թաթար խաները, ըստ մեծի մասին, նրանց էին վստահում իրենց աղաքինումը²³:

Տավրիկյան աշխարհում զրիմահայերը ծավալել էին շինարարական լայն գործունեություն: Նրանք կառուցել էին բազմաթիվ շենքեր, որոնց ճարտարապետությունը խարսխված է հայ շինարարական արվեստի ավանդույթների վրա: Այդ կառույցներից են Հին Ղրիմ քաղաքին մերձակա Սուրբ Խաչ վանքը (1358), Հովհաննես Մկրտչի (1348) և Հրեշտակապետաց (1408) եկեղեցիները Կաֆայում, Բախշելի գյուղի սբ. Փրկչի վանքը (XIV—XV դարեր) և այլն: XV դարում, ճենովացիների համաձայնությամբ, հյուսիսից թաթարական հարձակումների դեմն առնելու նպատակով, հայերը Կաֆան շրջապատում են աշտարակակիր երկրորդ պարսպով, որ կրում էր Հայոց-բերդ անունը:

²² Տե՛ս Ա. Լ. Якобсон, Средневековый Херсонес (XII—XIV), М.—Л., 1950, էջ 79—109, 117—119:

²³ Տե՛ս В. X. Кондорак, Ук. соч., т. 3, ч. 10, էջ 59:

Նշանակալից էր հայ համայնքների ջրաշինարարական գործունեությունը հարավ-արևելյան Ղրիմում, ուր խմելու ջրի հարցը լուրջ դժվարություն էր ներկայացնում: Տակավին 1316 թ. Կաֆայի հայ եպիսկոպոսը կառուցում է ջրմուկ: Ժամանակի տեխնիկայի վերջին խոսքին համապատասխան հայ ջրաշինարարները նման ջրմուկներ են կառուցել Կաֆայից 12 կմ հեռավորության վրա գտնվող Դվույակորնի ծովափոցում, Սուրբ Խաչ վանքում, Քոփլի հայկական գյուղում²⁴: Հայկական հինավուրց ավանդույթին համապատասխան՝ Ղրիմահայոց մոտ լայն տարածում էին գտել աղբյուր-հուշարձանների կառուցումը և խաչքարեր կանգնեցնելը:

2. ՈՒԿՐԱԻՆԱՅԻ ԵՎ ԼԵՀԱՍՏԱՆԻ ԳԱՂԹՈՋԱՆՆԵՐԸ

Միջնադարյան Լեհաստանի և Ուկրաինայի հայկական գաղթօջախները հիմնականում գտնվում էին ներկայիս Արևմտյան Ուկրաինայի հողերում՝ Գալիցյան Ռուսիայում, Վոլինում և Պոդոլիեում: XIV դարի կեսերից այս երկրամասերն անցան Լեհաստանին և այդ պատճառով էլ տեղի հայկական գաղթօջախները հետագայում պատմության մեջ հիշատակվում են որպես Լեհաստանի (կամ Ռեչ Պոսպոլիտայի) հայկական գաղթավայրեր:

Հայերի՝ ուկրաինական հողերում գտնվածաբար հաստատվելու մասին հնագույն գրավոր ավանդությունները վերաբերում են XI դարին: Ըստ աչդո՝ 1062 թ. Գալիցիայի և Վոլինի իշխան Ֆյոդոր Դմիտրիևիչը իր երկիրն է հրավիրում հայերի մի մեծ խմբի՝ ընձևեկելով նրանց զանազան իրավունքներ և արտոնություններ²⁵: Այս ավանդության մի այլ վարկածով այդ նույն թվականին իշխան Իդյասլավի հրավերով Կիև է գնում հայ ռազմիկների 20 հազարանոց մի խումբ՝ պոլովցիների դեմ մղվող պատերազմին մասնակցելու համար: Հետագայում հայ ռազմիկների մեծ մասը բնակություն է հաստատում այնտեղ և զբաղվում արհեստներով, առևտրով ու հողագործությամբ²⁶:

Թեև այս տեղեկությունները կրում են ավանդությունների բնույթ, սակայն, մի շարք ուսումնասիրողների կարծիքով, հեռու չեն իրական հիմքերից, մանավանդ, եթե հաշվի առնենք XI դարի կեսերից Հայաստանում ստեղծված քաղաքական և տնտեսական ծանր վիճակը:

Բացի ավանդություններից, պահպանվել են նաև խիստ սակավաթիվ, բայց բավական ստույգ և արժանահավատ պատմական փաստեր, որոնք անառարկելիորեն վկայում են, որ դեռ XI—XII դարերում Կիևում գոյություն է ունեցել հայկական գաղթօջախ: Այսպես, ըստ Կիև-պեչորյան «Հարանց վարքի» մեջ զետեղված Ադապիտի վարքի, XI—XII դարերում Կիևյան Ռուսիայի իշխաններ Վսևոլոդ Յարոսլավովիչի (1077, 1078—1093) և, ապա, Վլադիմիր Վսևոլոդովիչ Մոնոմախի (1113—1125) կառավարման ժամանակաշրջանում Կիևում բնակվել են հայեր, որոնց առանձին ներկայացուցիչներ կապեր են ունեցել նույնիսկ իշխանական տների հետ: Այդ ժամանակ Կիևում ապրել է մի հայ բժիշկ, որը բուժում էր Ալեքսանդրիայից բերված դեղաբույսերով իր

²⁴ Տե՛ս «Известия Гос. географического общества», № 79, вып. 7, М., 1939, էջ 1014:

²⁵ Տե՛ս Ks. Zachariasiewicz, Wladomosc o ormlanachw Polsce, Lwow, 1842, էջ 16՝

²⁶ Տե՛ս S. Baracz, Rys dziejow ormlianskich, Tarnopol, 1869, էջ 60—61 (այսուհետև՝ Rys):

հայրենակիցներին: Իբրև անվանի բժիշկ, նրան իր մոտ է հրավիրում նաև Վլադիմիր Մոնոմախը²⁷:

Նույն աղբյուրը վկայում է նաև, որ Կիև-պեչերյան վանքի վանականներու տեղի գիտուն հայերի, ինչպես նաև Մերձավոր Արևելքից եկած ասորիների և այլոց հետ վիճում էին դավանաբանական հարցերի շուրջ²⁸:

Հայ ճարտարապետության և նկարչության նմուշները իրենց արտացոլումն են գտել Սոփիայի տաճարի, Միխայլովյան ռակեզմեթ վանքի և Կիևի հին ճարտարապետական այլ կոթողների պատերի վրա²⁹:

Հետագա դարերին վերաբերող պատմական փաստերը նույնպես կցկատուր են և շարժանց սահմանափակ պատկերացում են տալիս Կիևյան Ռուսիայի հետ հայերի ունեցած կապերի մասին: Բայց և այնպես դրանք պարզորոշ ձևով վկայում են, որ Կիևում հայկական դադուքը ոչ միայն պահպանել է իր զուգությունը, այլև ժամանակի ընթացքում զգալիորեն աճել է ու զարգացել: Պետք է ննջադրել, որ ինչպես հետագայում՝ XV—XVII դարերում ամբողջ Ուկրաինայում և Լեհաստանում, այնպես էլ դրանից առաջ Կիևում հայերը հիմնականում զբաղվում էին արհեստներով, առևտրով, երկրագործությամբ և կատարում էին գինիորական ծառայություն: Միաժամանակ նրանք մեծ հետաքրքրություն էին հանդես բերում Կիևյան Ռուսիայի մշակույթի նկատմամբ: Այս տեսակետից ուշագրավ է այն, որ մինչև XIII դարի կեսերը հայերեն է լարվում նաև հին ուսուսական գրականության կարևոր հուշարձան «Բորիսի և Գլեբի վարքը»³⁰:

Կիևի, հավանաբար նաև ամբողջ միջին ու արևելյան Ուկրաինայի հայկական դադուքների դարգացման համար ճակատագրական նշանակություն ունեցան մանդուկան, աղա և լախարական արշավանքները: Կիևյան Ռուսիայի անկման և օտարազգի նվաճողների երկարատև տիրապետության հետևանքով Ուկրաինայում սակզմից սոցիալ-տնտեսական և ազգային-կրոնական գրեթե նույնպիսի ծանր իրավիճակ, ինչպիսին զուգություն ունեւ Հայաստանում: Նվաճողների մշտական բռնությունները, չկանոնավորված հարկային սխառմը, ազգային ու կրոնական հալածանքները գրեթե լիովին բացառում էին առևտրորով, արհեստներով և երկրագործությամբ զբաղվելու հնարավորությունները և մեծ սպառնալիքի տակ էին դնում նույնիսկ բնակչության ֆիզիկական գոյությունը:

Այդ պատճառով Մերձդնեպրյան (այդ թվում նաև Կիևի) և Արևելյան Ուկրաինայի հայերի մեծ մասը ստիպված էր զաղթել Գալիցյան Ռուսիա, Պոդոլիե, Վոլին, ինչպես նաև Լեհաստան: Իհարկե դրանից հետո էլ հայեր էին բնակվում Մերձդնեպրյան և ձախափնյա Ուկրաինայում, բայց նրանց թիվը աննշան էր և ոչ մի կերպ չէր կարող համեմատվել Արևմտյան Ուկրաինայի և Լեհաստանի հայկական դադլավայրերի հետ, որոնք արագորեն աճեցին թե՛ քանակապես և թե՛, մանավանդ, տնտեսապես:

Ուկրաինայի արևմտյան շրջաններում հայերի բնակեցման մասին առավել

²⁷ Տե՛ս Յ. Մ. Меликсет-Бек, Из истории армяно-украинских отношений. Сб. «Ист. связи и дружба украинского и армянского народов», Ереван, 1961, էջ 49:

²⁸ Տե՛ս Մ. Н. Тихомиров, Древне-русские города, М., 1956, էջ 293.

²⁹ Տե՛ս Դ. Н. Мышко, О жизни армян в Киеве в XV первой половине XVII вв. См. сб. «Ист. связи и дружба украинского и армянского народов», Киев, 1965.

³⁰ Տե՛ս Յ. Մ. С. Хачикян, Армянские колонии на Украине в XVI—XVII вв. См. сб. «Великая дружба», Ереван, 1954, էջ 196:

ստույգ պատմական հիշատակությունները վերաբերում են XIII և հետագա դարերին: Իշխան Գանիկ Գալիցկին հիմնելով Լվով քաղաքը (XIII դարի 60-ական թվականներ), հայ գաղթականներ է հրավիրում և բնակության համար նրանց հողեր տրամադրում քաղաքի հյուսիսային մասում³¹: Լեհական այլ աղբյուրների համաձայն, դեռ XIII դարի սկզբում հայեր էին բնակվում այն բլրալանջին, որի մոտ հետագայում հիմնադրվեց Լվով քաղաքը³²:

XIV դարում հայերը Լվովում արդեն զգալի թիվ էին կազմում, կառուցել էին երկու եկեղեցի (ս. Հակոբ և ս. Խաչ) և մեկ վանք, բաղնիք, կամուրջ և այլն:

Այդ նույն աղբյուրները վկայում են, որ XIII դարում հայ գաղթականները բնակություն էին հաստատել նաև Պոդոլիեում, մասնավորապես Կամենեց-Պոդոլսկ քաղաքում և նրանից ոչ հեռու գտնվող երկու գյուղերում, որոնք կոչվում էին Օրմիանիև և Օրմիանիկ: Սկսած 1250 թ. Կամենեց-Պոդոլսկում գործում էր հայկական եկեղեցի³³:

Այստեղ արդեն XIV դարի կեսերին գոյություն ունեւ հայոց դատարան, որը վարում էր քաղաքում բնակվող հայերի դատական գործերը: Որոշ ժամանակ անց Վլադիսլավ III թագավորի անունից տեղի հայերին շնորհվեց առևտրով զբաղվելու արտոնություն, որը զգալիորեն նպաստեց Կամենեց-Պոդոլսկի հայ համայնքի տնտեսական բարգավաճմանը և բնակչության թվի ավելացմանը: Եթե 1575 թ. Լվովում ապրում էր 60 հայ ընտանիք, Կամենեց-Պոդոլսկում նույն ժամանակ նրանց թիվը հասնում էր 300-ի³⁴, իսկ XVII դարի առաջին կեսին այնտեղ բնակվում էր մինչև 1200 հայ ընտանիք, որը կազմում էր քաղաքի ընդհանուր բնակչության կեսից ավելին³⁵: XVI—XVII դարերում բազարի հայ համայնքի միջոցներով կառուցվեց զպրոց և հիվանդանոց: Հաշվի առնելով քաղաքում բնակվող հայերի զգալի աճը և բնգատաչելով վերջիններիս խնդրանքին, Վլադիսլավ IV թագավորը 1635 թ. թույլ տվեց քաղաքում կաղմակերպել իրենց առանձին մագիստրատուր: Կամենեց-Պոդոլսկի հայկական գաղթօջախի բարգավաճումը բնդհատվեց 1672 թ., երբ քաղաքը զավթեցին թուրքերը: Թուրք ենիչերիները քաղաքի բնակչության մի մասին կոտորեցին, իսկ մյուս մասին (առավելապես հայերին) արտոբեցին Մակեդոնիա: Ճիշտ է, հետագայում Յան Սոբեսկու ջանքերով Մակեդոնիա արքսուրված հայերը նորից վերադարձան, և նույնիսկ սեյմի որոշմամբ 15 տարով ազատվեցին ամեն տեսակի հարկերից և տուրքերից, բայց նրանց մեծ մասը բնակություն հաստատեց Լվովում, իսկ Կամենեց-Պոդոլսկի գաղթօջախը այլևս չվերականգնեց իր նախկին նշանակությունը³⁶:

XIV—XV դարերում Վլադիմիր, Լուցկ և արևմտա-ուկրաինական մյուս քաղաքներում հայ գաղթօջախների գոյության մասին վկայում են մի շարք

³¹ Տե՛ս B. Zimorowicz, Historia miasta Lwowa, Krolestw Galicji i Lodomeri stolicy, Lwow, 1835, էջ 69:

³² Տե՛ս T. Cromnicki, Ormianie, w ich historia, prawa, przywileje, Warszawa. 1889, էջ 9:

³³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 70:

³⁴ Տե՛ս Dr. Anton J., Zamieczki podolskie na kresach multanskich, I, II, Warszawa 1880, s. 116:

³⁵ Տե՛ս Dr. Anton J., Nowe opowiadania historyczne, Lwow, 1883, s. 140—141:

³⁶ Տե՛ս T. Cromnicki, նշված աշխատությունը, էջ 57—58:

կաթովիկոսական կոնդակներ (1375, 1384, 1410 և այլ թվականներից)³⁷, ինչպես նաև լեհական ծաղում ունեցող պատմական փաստաթղթեր:

Լուցկում և Յաղովկեցում հայկական համայնքներ են հիմնվել զրեթև կլովի և Կամենեց-Պոդոլսկի գաղթօջախների հետ միաժամանակ: XIV դարում Լուցկում գոյություն է ունեցել հայոց եկեղեցի, որը կրում էր սբ. Ստեփանոսի անունը: 1445 թ. լիտվական իշխան Սվիդրիգայլոն այդ եկեղեցուն նվիրում է քաղաքից ոչ հեռու գտնվող Յեպերով գյուղը, իսկ 1510-ական թվականներին նույն եկեղեցու առաջնորդ Հակոբը եկեղեցական կալվածքներն ավելացնում է, գնելով Օսարով գյուղը³⁸: Լուցկի հայ բնակչությունը հիմնականում զբաղվում էր արհեստագործությամբ և առևարով, իսկ քաղաքամերձ հողերում՝ նաև երկրագործությամբ: Այստեղ էլ համայնքի դատական գործերը վարում էին հայազգի դատավորները:

XIV—XVII դարերում ղեռ շարունակվում էր արևմտա-ուկրաինական հողերում հայկական նոր գաղթօջախների առաջացման պրոցեսը: Դա պայմանավորված էր մի կողմից լեհ ֆեոդալների՝ առևտուրը ընդլայնելու նպատակով նոր քաղաքներ հիմնելու ձգտումով, մյուս կողմից՝ եկեղեցական հայաժանրներից ապահովագրվելու ցանկությամբ: Այդ ժամանակամիջոցում հիմնված կամ անտեսական վերելքի ուղին բռնած քաղաքներում հայերը ընդհանուր առմամբ ավելի արտոնյալ պայմաններում էին գտնվում, քան հին քաղաքներում:

Նման քաղաքների շարքում առավել նշանակալից էին Զամոստին, Ստա-նիսլավը, Զուլչե:

1585 թ. Լեհաստանի կանցլեր Յան Զամոյսկին մի արտոնագիր շնորհեց Զամոստին քաղաքում բնակվող հայերին: Արտոնագրի, համաձայն այնտեղ բնակվող հայերը անցնում էին իր հովանավորության տակ, իրավունք էին ստանում կառուցել եկեղեցի, դավանել իրենց ազգային կրոնը, հիմնել մագիստրատ և դատարան, զբաղվել առևտրով և արհեստներով:

Ստեղծված նպաստավոր պայմանների շնորհիվ քաղաքի հայ բնակչությունը արագորեն աճեց: Այստեղ հայեր էին գալիս կլովից, Կամենեց-Պոդոլսկից, բուն լեհական քաղաքներից և նույնիսկ Հայաստանից: Զամոստինն առևտրական լայն կապեր ուներ Կոստանդնուպոլսի, Ադրիանապոլի, Պարսկաստանի, Լիտվական մեծ իշխանության, ինչպես նաև Վենետիկի, Լիսաբոնի և այլ քաղաքների ու երկրների հետ: Զամոյսկիների մեծ ուշադրության և հոգատարության շնորհիվ քաղաքը անտեսապես բարգավաճում էր նույնիսկ այն ժամանակ, երբ Լեհաստանի անտեսական անկման հետևանքով նախկին խոշորագույն առևտրա-արհեստագործական կենտրոնները (Կրակով, Պոդնան, Լյուբլին, Գդանսկ, Կլով և այլն) վաղուց արգեն կորցրել էին իրենց երբեմնի անտեսական փառքը: Բայց և այնպես այդ ճակատագրից չկարողացավ խուսափել նաև Զամոստինը: XVIII դարի կեսերին նա ևս սկսեց անկում ապրել: Սակայն մինչ այդ էլ հայերի թիվը այնտեղ խիստ նվազել էր և այդ պատճառով 1738 թ. քաղաքի հայկական մագիստրատը դադարեցրեց իր գործունեությունը³⁹:

³⁷ Տե՛ս Վ. Ալիշան, Կամենից, Վենետիկ, 1896, էջ 6—7:

³⁸ Տե՛ս Rys, էջ 152—153:

³⁹ Տե՛ս Mirosława Zakrrewska-Dubasowa, Ormanie Zamojscy i ich rola w wymi-
anie handlowej i kulturalnej miadry Polska a Wschodem, Lublin, 1965.

XVII դարի երկրորդ կեսին Լեհաստանի Հայկական գաղթօջախների շարքում նշանակալի տեղ էր գրավում Ստանիսլավը (ներկայումս Ուկր. ՍՍՀ Իվանո-Ֆրանկովսկ քաղաքը)։ 1662 թ. Գալիցիայի ստարոստա Անջեյ Պոտոցկին այստեղ կառուցեց մի ամրոց, որը պետք է արտաքին հարձակումներից պաշտպաներ Լեհաստանի անդրդնեստրյան տիրույթները։ Այդ նույն ժամանակ էլ հայերը սկսեցին բնակություն հաստատել Ստանիսլավում։ 1669 թ. նրանք հիմնվեցին նրանից ոչ հեռու գտնվող Լիսեցում, 1679 թ. Տիսմենիցայում, XVII դարի վերջերին՝ Գորոդենկայում և Օբնրոտինում և, վերջապես, 1715 թ.⁴⁰ նաև Կուտիում։

Ստանիսլավում հայերի առևտրա-արհեստագործական գործունեության համար նույնպիսի բարենպաստ հեռանկարներ բացվեցին, ինչպես Զամոստինում։ Սահմանամերձ այդ քաղաքի մոտով ձգվում էր Կոստանդնուպոլիս տանող առևտրական ճանապարհը։ 1677 թ. հունվարին Անջեյ Պոտոցկին հայերին տվեց մի արտոնագիր, որը նրանց ընձեռում էր քաղաքի լեհական համայնքի հետ հավասար իրավունքներ և պարտականություններ։ Իրա հիման վրա հայերը կաղմակերպեցին աղգային ինքնավարություն, աղատվեցին Պոտոցկիների տիրույթում մաքսեր վճարելու պարտավորությունից, ձառնաչվեց արհեստանոցներ, խանութներ, հողամասեր և այլ սեփականություն ունենալու և դրանք ժառանգաբար փոխանցելու նրանց իրավունքը։ Այդ արտոնագիրը նույն թվականին հաստատվեց թագավոր Յան Սոբեսկու կողմից, իսկ մեկ տարի անց լրացվեց Անջեյ Պոտոցկու նոր արտոնագրով, որը Ստանիսլավի հայերին իրավունք էր տալիս օգտվելու այն բոլոր իրավունքներից և արտոնություններից, որոնք հայերը ձեռք էին բերել չորաքանչյուր տասնձին համայնքում։ 1684 թ. ֆրանսիացի ճանապարհորդ ԳԱլեյրակը հաղորդում էր, որ Ստանիսլավի բնակչությունը բաղկացած է անշափ հարուստ հայերից, որ դատելով տղամարդկանց և կանանց հագուստից, ինչպես և հաճախակի տեղի ունեցող տոնավաճառներից, Ստանիսլավը կարելի է համարել թագավորության սիրտը։

Չնայած քաղաքատեղի ֆեոդալների ստեղծած նպաստավոր պայմաններին, XVIII դարի առաջին կեսին Հայկական համայնքը քայքայվեց։ Քաղաքի հայ բնակչությունը տեղափոխվեց Լեհաստանի այլ քաղաքներ, ինչպես նաև հարևան երկրներ⁴⁰։

Միջնադարյան Լեհաստանի և Ուկրաինայի բոլոր հայկական գաղթավայրերի պատմության մեջ բացառիկ մեծ է Լվովի հայ գաղթօջախի տևեցած նշանակությունը։ Հիմնադրման օրից մինչև XVIII—XIX դարերը Լվովը հանդիսանում էր ոչ միայն Լեհաստանի, այլև ամբողջ Արևելյան Եվրոպայի հայկական գաղթօջախների ոչ պաշտոնական, սակայն բոլորի կողմից ճանաչված մայրաքաղաքը։ Իր առևտրական և ռազմա-սարատեղիական կարևորության շնորհիվ բացառիկ մեծ էր այդ քաղաքի նշանակությունը նաև ամբողջ Լեհաստանի համար և այդ պատճառով էլ նա գտնվում էր արքունիքի հատուկ ուշադրության ներքո։

Լվովահայ գաղութի տնտեսական կշիռը XV—XVII դարերում այնքան մեծ էր, որ հնարավոր չէր քաղաքի կյանքին վերաբերող որևէ հարց լուծել, առանց

⁴⁰ Տե՛ս Czesław Chowaniec, Ormianlew stanislawowie w XVII—XVIII wieku, Stanisławów, 1928.

Հաշվի առնելու հաշկաական առևտրա-արհեստագործական վերնախավի շահերը: 1367 թ. կլովր հոգևոր կենտրոն դարձավ ամբողջ հարավ-արևելյան Եվրոպայի հայույթյան համար: Ազգային, մշակութային, իրավական և կյանքի այլ առարկաներում նա չուրառեսակ շափանիշ էր դարձել Լեհաստանի, Ուկրաինայի, Մոլդավիայի, Վալախիայի և այլ շրջանների հաշկական գաղթավաչքերի համար: Իրավական հարցերի մեկնաբանման համար հաճախ դիմում էին կլովր հայոց դատարանին: Վերջինս կատարում էր երբեմն նաև վճռաբեկ տույանի գեր հայոց մյուս դատարանների նկատմամբ:

Կլովր հաշերը իրավական և տնտեսական արտոնություններ ունեին գեոքե Գալիցյան Ռուսիայի իշխանների օրոք: Երբ XIV դարի կեսերին այս հին ստատական հոգերն անցան լեհ ֆեոդալների տիրապետության տակ, Լեհաստանի թագավոր Կազիմիր III-ը (1333—1370) 1356 թ. իր արտոնագրով կլովր քաղաքին շնորհեց մադդեբուրգյան կամ գերմանական քաղաքային իրավունք, որը լայն տարածում էր գտել միջնադարյան Լեհաստանի քաղաքներում: Այդ արտոնագրում հատուկ նշված էին նաև կլովր ոչ կաթոլիկ բնակչության, այդ թվում առաջին հերթին հաշերի բնակիչները: Լեհ թագավորն իր արտոնագրով սահմանում էր, որ եթե հաշերը, ռուսինները (ուկրաինացիները), հրեաները չեն ցանկանում օգտվել մադդեբուրգյան իրավունքից, ապա քաղաքային կյանքի բոլոր հարցերում կարող են առաջնորդվել իրենց ազգային օրենքներով և սովորույթներով¹։ Իր մի այլ արտոնագրով Կազիմիր III-ը 1367 թ. Լեհաստանի հաշերի հոգևոր առաջնորդ էր ճանաչում և կլովում հաստատվելու իրավունք տալիս Գրիգոր եպիսկոպոսին, որը դեռ 1361 թ. նշանակվել էր Վալախիայի, Լուցկի և կլովր թեմի առաջնորդ:

Այս փաստերը վկայում են այն մասին, որ արդեն XIV դարում ոչ միայն կլովր, այլև Լեհաստանում և Ուկրաինայում գտնվող շատ գաղթավաչքեր հասել էին զգալի բարգավաճման: Գաղթավաչքերի արագ զարգացմանը և աճմանը նպաստեց այն հանգամանքը, որ մի կողմից Գալիցիայի, Պոդոլիևի և Վոլինի հին ստատական իշխանները, ապա նաև լեհական ֆեոդալները ներգաղթող հաշերի համար նպաստավոր պայմաններ ստեղծեցին, իսկ մյուս կողմից, իրենք իսկ հաշերը բնակություն հաստատելու ժամանակ սկզբից եեթև ճիշտ գնահատեցին այդ շրջանների տնտեսական նշանակությունը: Այստեղ խաչաձևով էին հյուսիսից հարավ և արևմուտքից արևելք ձգվող առևտրական կարևոր ճանապարհները: XIII դարում Հարավ-արևելյան Եվրոպայի և Լեհաստանի քաղաքների տնտեսական արագ զարգացման հետևանքով զգալիորեն աշխուժացան այդ շրջանների առևտրական հարաբերությունները: Գնալով մեծանում էր արևմուտքից Լեհաստանի, Հարավային Ռուսիայի և Սև ծովի վրայով գեղի արևելյան երկրներ տանող առևտրական ուղու նշանակությունը: XIV դարի սկզբներին Վոլինի Վալախիայի քաղաքը կատարում էր Լեհաստանի արևելյան առևտրի գլխավոր կենտրոնի դերը: Սակայն նույն դարի երկրորդ կեսից, երբ Լեհաստանը արդեն զավթել էր Գալիցյան Ռուսիան, այդ կարևոր դերը անցավ կլովրին: Գոանակի միջոցով կլովր կապված էր Բալթիկ ծովի հետ: Կլովրից Հարավային Ռուսիայի վրայով գեղի Արևելք էր ձգվում աչաղիս կոչված «խալիարական ճանապարհը»: Գալիցյան Ռուսիան, Պոդոլիևն, Մոլդա-

¹ Տե՛ս Ուկր. ՍՍՀ կլովր կենտրոնական պետական պատմական արխիվ (հետազոտում ԿԳՊԱ), ֆ. 52, ց. 4, պահպ. միավոր 11:

Լկավի նայոց մայր եկեղեցին (XIVդ.)

վրան և Սև ծովի հյուսիս-արևմտյան, և հյուսիսային ափերը այն վայրերն էին, որտեղ հանդուցվում էին արևելքի և արևմուտքի տնտեսական և առևտրական կապերը: Ունենալով միջազգային առևտրի հարուստ փորձ, հիանալի տեղյակ լինելով արևելյան և արևմտյան շուկաների պահանջներին, տիրապետելով աչդ շրջանում լայնորեն տարածված թուրքերեն և այլ լեզուներին, հայ գաղթականները, որոնք բնակություն էին հաստատել Լկավում, Կամենեց-Պոդոլսկում,

Լուցկում, Ստանիսլավում, Բրոդիում, Յագլովեցում, Մնյատինում, Յարոսլավում, Զամոստիևում, Ռաշկովում, Զոլոչևում, Կուտիում և մի շարք այլ քաղաքներում, մի քանի հարյուրամյակ իրենց ձեռքում էին պահում Լեհաստանի տրևելյան առևտուրը:

Հայկական համայնքները առանձին ազգային ինքնավարություններ էին օժտված դատական և այլ հարցեր տնօրինելու որոշակի իրավունքներով: Ինքնավարությունն իրականացնող մարմինների կառուցվածքը և իրավասության շրջանակները սահմանվում էին քաղաքատեր ֆեոդալների և թագավորների հատուկ արտոնագրերով: Լվովի հայկական ինքնավարությունն իրականացնում էր հայկական դատարանը, Կամենեց-Պոդոլսկում, Զամոստիևում, Ստանիսլավում՝ հայկական մագիստրատը:

Լեհ թագավորների և առանձին իշխանների օրենսդիր ակտերում կարելի է նույնիսկ հանդիպել որոշակի կանոնների, որոնք վերաբերում էին հայկական ինքնավար մարմինների ընտրությունների անցկացման կարգին: Այսպես, 1563 թ. պետրկովյան սեյմը Լվովի լեհական մագիստրատին պարտավորեցնում է ուշադիր լինել հայկական ինքնավար հիմնարկների ընտրություններին, ինչպես այդ «պահանջում են թագավորական կարգադրությունները»: Սեյմը հաստատում է Լվովի հայերի իրավունքը՝ ընտրելու իրենց 12 ավագներին, իսկ ավագները ընտրված էին համարվում միայն այն բանից հետո, երբ հայոց եկեղեցում երգվում էին հավատարիմ լինել լեհ թագավորներին⁴²:

1576 թ. մայիսի 26-ին, հաստատելով Կամենեց-Պոդոլսկի հայերի իրավունքներն ու արտոնությունները, Ստեփան Բատորի թագավորը սահմանում է, որ այդ քաղաքի հայ բնակչությունը պետք է ամեն տարի ընդհանուր համաձայնությամբ ընտրի իր վոյթին (ղառավորին) և հայկական մագիստրատի անդամներին⁴³: Լեհական թագի մեծ հետման և կանցլեր Յան Զամոնյսկու 1589 թ. արտոնագրի համաձայն, Զամոստիև քաղաքի հայ ինքնավար հիմնարկությունը ևս կազմվում էր ամենամյա ընտրությունների միջոցով: Ինչպես բոլոր նման արտոնագրերում, այստեղ ևս հատուկ նշվում էր, որ ընտրությունները պետք է տեղի ունենան քաղաքատեր-ֆեոդալի ներկայացուցիչների հսկողության ներքո⁴⁴:

XVII—XVIII դարերում այդ ընտրությունների նախապատրաստման և անցկացման գործում, ինչպես նաև համայնքի ներքին կյանքին վերաբերող շատ այլ հարցերում, սկսեց մեծ դեր խաղալ այսպես կոչված «40-ի կուլեգիան» կամ ինչպես հայկական աղբյուրներում է հիշատակված «քառասուն աղբարքը»: Ռեչ Պոսոլոխայում այս հաստատության կազմակերպումը կապված էր XV—XVI դարերում լեհական քաղաքներում սոցիալական հակասությունների ուժեղացման հետ: Քաղաքային վարչությունները, որոնք ամբողջությամբ գտնվում էին խոշոր վաճառականության ձեռքում, չէին ներկայացնում արհեստավորների, մանր առևտրականների և բնակչության ստորին խավերի շահերը: Այս վերջինների մղած պայքարի հետևանքով էլ սկզբում բուն լեհական, ապա և արևմտա-ուկրաինական քաղաքներում ստեղծվեցին «40-ի

⁴² Տե՛ս Rys, էջ 110—111:

⁴³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 94:

⁴⁴ Տե՛ս М. Zakrzewska-Dubasowa, Organizacja ojmniymianskiy w XVI—XVII wieku, kocznik lubelski, III Lublin, 1960, էջ 69—70:

կոլեգիաները», որոնք գործում էին քաղաքային խորհուրդներին կից և մասնակցում քաղաքի կառավարմանը⁴⁵։

«Քառասուն աղբարց» հայկական կոլեգիաները բաղկացած էին տեղի հայ առևտրական և արհեստավորական վերնախավի ներկայացուցիչներից ու իրենց գործունեության և մասնավորապես համայնքի ինքնավար մարմինների ընտրությունների ժամանակ, իհարկե, ելնում էին առաջին հերթին իրենց նեղ դասային շահերից։

Հայկական բոլոր համայնքներում ընտրությունների օրը համարվում էր ազգային տոն։ Եկեղեցում կատարված հանդիսավոր պատարագից հետո բնորոշները գնում էին հայոց քաղաքապետարան, որտեղ ինքնավարության վարչությունը հաշիվ էր տալիս համայնքի և եկեղեցու նյութական միջոցների ծախսման և եկամուտների մասին, ապա ընտրում էին նոր վոյվին և խորհրդականներին, որոնք հաստատվում էին քաղաքատեղի ֆեոդալի ներկայացուցիչների կողմից։

Ինքնավար մարմինները իրականացնում էին դատական իշխանությունը, լեհական իշխանությունների առջև ներկայացնում էին ամբողջ համայնքի, ինչպես նաև նրա առանձին անդամների և խմբերի շահերն ու իրավունքները, միջնորդում էին առևտրա-ֆինանսական ու քաղաքացիական գործարքներում և, վերջապես, տնօրինում էին հայկական եկեղեցու նյութական և մասամբ էլ դատական հարցերը։

Հայկական մարմինների դատական իշխանությունը տարածվում էր բոլոր այն հայերի վրա, որոնք մշտական բնակություն էին հաստատել Ռեչ Պոսպոլիտայի քաղաքներում, բացառությամբ միայն նրանց, ովքեր կաթոլիկություն էին ընդունել և օգտվում էին գերմանական իրավունքից։ Սակայն վերջինների թիվը մինչև եկեղեցական ունիան (XVII դարի կեսեր) մեծ չէր։

Դատական գործերը քննվում էին լեհահայոց դատաստանագրքի հիման վրա։ Օրենքների այդ ժողովածուի հիմքում ընկած էր Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրքը», որը զգալիորեն փոխվել էր մագդեբուրգյան կամ գերմանական իրավունքի ազդեցության տակ, իսկ որոշ փոփոխություններ էլ կատարել էր լեհ թագավոր Սիգիզմունդ I-ը՝ 1519 թ. լեհական սեյմում այն հաստատելու կապակցությամբ⁴⁶։

Հայ ինքնավար մարմինների ներկայացուցիչները ներկա էին լինում լեհական թագավորների թագադրությանը, որտեղ նրանք հավատարմում էին հայերի հավատարմությունը Ռեչ Պոսպոլիտային ու նորընտիր թագավորին և խնդրադիր էին ներկայացնում իրենց համայնքների իրավունքների ընդլայնման կամ առևտրի ու արհեստագործության պայմանների բարելավման մասին։

Ինքնավար հիմնարկությունները ղեակվում էին նաև հայ եկեղեցու գործերով։ Միջնադարյան Հայաստանում եկեղեցին սովորաբար ինքն էր տնօրինում իր գործերը, թե հոգևոր և թե ունեցվածքային։ Այդպես չէր Արևմտյան Ուկրաինայի և Լեհաստանի գաղութներում։ Հայ եկեղեցին այնտեղ ինքնուրույն էր միայն հոգևոր հարցերում, իսկ նրա ամբողջ ունեցվածքը համարվում էր հայ համայնքի սեփականություն և գտնվում էր հայկական աշխարհիկ իշ-

⁴⁵ Տե՛ս «История Польши», т. I, М., 1956, էջ 160։

⁴⁶ Տե՛ս „Studia and historia prawa polskiego“, IV, Lwow, 1909. O. Balzer, Statut ormianskiw zatwirdzeniu Zigmunta I 2 r. 1519, էջ 5։

խանութխանների անօրինություն տակ, եկեղեցին ինքնուրույն չէր գործում մանավանդ այնպիսի հարցերում, ինչպիսիք էին թեմի եկեղեցիների առաջնորդների բնաբեր, հոգևորականների նկատմամբ դատական գործեր վարելը և այլն: Ճիշտ է, լվովում գոյություն ունեւ առանձին հոգևոր գատարան, բայց նրա անդամների մի զգալի մասը գաղութի ազգեցիկ աշխարհականներն էին:

Եկեղեցու ունեցւածքը անօրինելու համար ինքնավար մարմիններում կային հատուկ պաշտոնյաներ, որոնք կոչւում էին պրովիդորներ:

Այսպիսով, Արեւմտյան Ուկրաինայի և Լեհաստանի հայկական գաղութների ներքին կյանքի գրեթե բոլոր հարցերը անօրինւում էին ինքնավար մարմինների միջոցով: Դրանց միջոցով էլ կարգավորւում էին գաղութների և լեհական քաղաքային ու պետական իշխանությունների համար բնդհանուր հետաքրքրություն ներկայացնող հարցերը:

Լեհահայերի ինքնավարությունը գոյություն ունեցավ մինչև XVII դարի 70-ական թվականները: Լեհաստանի առաջին բաժանումից (1772 թ.) հետո Ավստրիայի տիրապետության տակ անցած ինչպես ամբողջ Դալիցյան Ռուսիայում, այնպես էլ այնտեղ գտնւող հայկական գաղթօջախներում սահմանվեցին ավստրիական միասնական օրենքներ:

Արեւմտյան Ուկրաինայի և Լեհաստանի հայկական բնակչությունը մինչև XVI—XVII դարերը գերազանցապես զբաղւում էր առևտրով և արհեստագործությամբ: Լվովի, Կամենեց-Պոդոլսկի, Ստանիսլավի և այլ քաղաքների հայ վաճառականները Օսմանյան կայսրության երկրներից, Իրանից, Հնդկաստանից, Նիդալանդներից և այլ վայրերից Լեհաստան էին ներմուծում թանկարժեք զորգեր, կերպասներ, գոհարեղեն, գենք, սակուց և արծաթից պատրաստւած պերճանքի առարկաներ, չոր միրգ, համեմունք, դինի և այլ ապրանքներ: Մուղավիայից, Հունգարիայից և հարեան մյուս երկրներից նրանք բերում էին մեծ քանակությամբ խոշոր եղջերավոր անասուններ, ձիեր, կաշի, որոնք դարձել էին հայկական առևտրի ավանդական առարկաները: Արեւելքից հայերի բերած ապրանքները գնում էին լեհ, ուկրաինացի և գերմանացի վաճառականները և իրացնում Լեհաստանում ու Արեւմտյան Նվրոպայի երկրներում:

Վիճակագրական բավարար տվյալների բացակայության պատճառով հնարավոր չէ ստույգ պատկերացում կազմել լեհական համընդհանուր առևտրում հայկական առևտրի տեսակարար կշռի մասին: Սակայն դատելով մաքսային գրանցումների, առք ու վաճառքի վերաբերյալ կազմւած արձանագրությունների տվյալներից և լեհ ժամանակակիցների վկայություններից, կարելի է եզրակացնել, որ հայկական առևտրի ծավալը մինչև XVII դարի կեսը բավական զգալի է եղել: Այդ են վկայում թեկուզ և առանձին հայ վաճառականների առևտրական գործարքների վերաբերյալ փաստերը: Այսպես, 1600 թ. Կոստանդնուպոլսից Լվով է ժամանում հայ վաճառականներին պատկանող մի խոշոր քարավան, որով փոխադրւած ապրանքների մեջ լվովահայ վաճառական Ջախար Իվաշկելիչի բաժինը կազմում էր 740 դուկատի շաֆրան, 340 դուկատի դոտիններ և 9777 դուկատի այլ ապրանքներ⁴⁷: Մի այլ հայ վաճառական՝ Նիկոլայ Բերնատովիչը՝ միայն մեկ քարավանով Լվով է տանում 15 հազար լեհական զլոտիի արժողութամբ ապրանքներ⁴⁸: Իվաշկելիչների և Բերնատովի

⁴⁷ XVI—XVII դդ. մեկ դուկատը պարունակում էր 3,5 գրամ ոսկի:

⁴⁸ Տե՛ս ԼԿՊԱ, ֆ. 52, ց. 3, հ. 55, էջ 708: Զրոտին XVII դարում պարունակում էր մոտ մեկ գրամ ոսկի:

վիշներ թուրքական աները իրենց վիթխարի զործառնություններով հաշակված էին ոչ միայն կլովում, այլև համայն կեհաստանում, կլովի 150 վաճառականներ մշտական առևտրական զործարքների մեջ էին զանվում ալդ երկու քնտանիքների հետ. նիկուլայ Բերնատովիչը իր առևտրական ներկայացուցիչներն ուներ Պինսկում, Լյուբլինում, Պոդնանում, Գնեկոյում, Վիլնյուսում, Սանդոմիրում, Ռավա-Ռուսկայայում, Ռոգաշինում և այլ քաղաքներում⁴⁹։

Հայտնի է, որ լեհ թագավորները մեծահարուստ հայերից պարտքով խոշոր գումարներ էին վերցնում։ Օրինակ, լվովահայ վաճառական Քրիստոֆ Ավետիք Բերնատովիչը Վլադիսլավ III թագավորի խնդրանքով արքայական գանձարանին տրամադրել է 100.000 դուկատ ոսկով և արծաթով⁵⁰։

XVI դարի վերջին հայ վաճառականների առևտրական կարողությունն աչնքան էր աճել, որ կլովի լեհ վաճառականները սկսել էին դժգոհել և նույնիսկ բողոքել թագավորին, թե հայերը սպառնում են ամբողջովին տիրել քաղաքի շուկային։ Եվ, իրոք, ալդ ժամանակ կլովի շուկայում եղած 60 մեծ ու փոքր խանութներից 44-ը պատկանում էին հայերին⁵¹։

XIV—XVIII դարերում հայ առևտրականներ իրավունքները և հայ ու լեհ վաճառականների առևտրական փոխհարաբերությունների հարցերը կարգավորվում էին թագավորների և քաղաքատեր ֆեոդալների հատուկ հրամանագրերով։ Օրինակ, եթե մինչև XV դարի սկիզբը հայ վաճառականները իրավունք ունեին առևտուր անել միայն արևմտա-ուկրաինական քաղաքներում, ապա Վլադիսլավ Յագելլո թագավորի 1402 թ. դեկրետով նրանք իրավունք ստացան առևտուր անել կեհական թագավորության և Լիտվական մեծ իշխանության ամբողջ տարածքի վրա։ 1642 թ. հայերին թույլ տրվեց զբաղվել ոչ միայն մանրածախ, այլև մեծածախ առևտրով⁵²։

1578 թ. հուլիսի 7-ի արտոնագրով Ստեփան Բատորի թագավորը հայերի առևտրական իրավունքները լիովին հավասարեցրեց կաթոլիկ վաճառականների իրավունքներին։ Բայց XVII դարում սկսված լեհական քաղաքների տրնտեսական անկման և հայերի նկատմամբ կիրառվող կրոնական հալածանքների հետևանքով բաղմամբիվ հայեր հեռացան լեհական քաղաքներից, վերջնականապես քնկավ նրանց երբեմնի հզորությունը։

Միջնադարյան Ռեչ Պոսպոլիտայի արևմտա-ուկրաինական քաղաքներում զգալի թիվ էին կազմում հայ արհեստավորները։ Սակայն լեհական արհեստագործական արտադրության մեջ հայերի դերը աչնքան նշանակալից չէր, որքան առևտրի ոսպարեղում։ Լեհաստանում գոյություն ունեցող զանազան սահմանափակումների հետևանքով մինչև XVII դարի սկիզբը հայ արհեստավորները զրկված էին կաթոլիկական համքարություններում աշխատելու հնարավորությունից։ Լվովի կաթոլիկ ոսկերիչների համքարության կանոնադրության մեջ, որ կազմվել էր 1600 թ., ուղղակի ասված էր. «Մեր ոսկերիչական արհեստի համար հարկավոր են բարեխիղճ մարդիկ, որոնք հավատարիմ են կաթոլիկ դավանանքին։ Լվովի ոսկերիչները ոչ մի հերետիկոսի կամ հերձվա-

⁴⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 73, 253։

⁵⁰ Տե՛ս S. Baracz, Żywoty sławnych oimian w Polsce, Lwów, 1856.

⁵¹ Տե՛ս Н. Ликинченко, Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси в XIV—XV вв., М., 1894, էջ 228։

⁵² Տե՛ս L. Charewiczowa, Ograniczenia gospodarcze nacyj schizmatyckich i żydów Դwów, 1925, էջ 205—206։

ծողի շեն կարող ընդունել և հանդուրժել իրենց շարքերում... Բացառություն կարող են կազմել այն ուստիները (իմա՝ ուկրաինացիները) և հայերը, որոնք կընդունեն ունիան Հոռմի եկեղեցու հետ»⁵³:

Հայ արհեստավորներին ոչ միայն չէին ընդունում կաթոլիկական համքարություններում, այլև երբեմն ընդհանրապես արգելում էին զբաղվել արհեստներով: Այդ պատճառով էլ նրանք ստիպված էին կամ գաղտնի զբաղվել արհեստներով, կամ համառ, երկարատև պայքար մղել սեփական համքարություններ ստեղծելու համար: Նույն այդ պատճառով էլ նրանք չէին կարողանում լայն մասնակցություն ունենալ արհեստագործական արտադրության շատ ճյուղերում և ստիպված էին սահմանափակվել հիմնականում կաշվի վերամշակմամբ ու ոսկերչությամբ: Լեհահայերը կարողացան այս արհեստները հասցնել կատարելության: Հայ ոսկերիչների պատրաստած իրերը, լինելով չափազանց նրբաճաշակ և որակյալ, մեծ ընդունելություն էին գտնում Լեհաստանում և նրա սահմաններից դուրս: Պատահական չէր, որ նրանց պատվիրատուների թվում հաճախակի կարելի էր հանդիպել իշխանների և արքունի բարձր պաշտոնյաների: Յան Սոբեսկին կոչվում ուներ մի արհեստանոց, որը կատարում էր արքունիքի հատուկ պատվերները: Այնտեղ էր աշխատում նաև հայազգի հռչակավոր ոսկերիչ Բեդրոս Զախարիասիչը, որը թանկահոծ երկրերով, ոսկով ու արծաթով զարդարում էր թագավորի անձնական զենքերը և հագուստը: Նման գործեր էին կատարում նաև ուրիշ տնվանի հայ վարպետներ⁵⁴:

Հայ ոսկերիչ և ասեղնագործ վարպետները լեհական զեղարվեստական արհեստագործության մեջ լայնորեն տարածեցին հայկական և արևելյան մոտիվները, որոնք նկատելի ազդեցություն ունեցան լեհական միջնադարյան մշակույթի մի շարք ճյուղերի արևելականացման գործում:

Բարձր կատարելության էին հասել նաև հայազգի կաշեգործ վարպետները: Նրանք կաշվից պատրաստում էին զամշ, սեկ (սաֆյան), տնալին մաշիկներ, զանազան գույնի կոշիկներ, զոտիներ, ձիու լծասարք և այլն: Լեհաստանում և Արևմտյան Ուկրաինայում հատկապես մեծ համբավ էին ձեռք բերել նրանց պատրաստած սեկերը: Այս արտադրանքը XVI—XVII դարերում փաստորեն դարձել էր հայերի մենաշնորհը և զարմանալի չէր, որ հենց սեկ պատրաստող հայ արհեստավորներին հաջողվեց հաղթահարել դոյություն ունեցող բալթիկ խոշընդոտները և կոչվում ստեղծել առաջին հայկական կաշեգործական համքարությունը (1620):

XVII դարում կաշեգործ հայերը համքարություններ կազմակերպեցին նաև Ստանիսլավում և այլ քաղաքներում:

Արհեստագործական արտադրության մեջ հայերի մասնակցությունը չէր սահմանափակվում միայն համքարությունների շրջանակներով: Մեծ թիվ էին կազմում նաև այն արհեստավորները, որոնք միավորված չէին համքարություններում (պարտաշենք): Սրանք պատահական եկամուտով ապրող մարդիկ էին, որոնք շտանոնալով նույնիսկ քաղաքացու իրավունքներ, ապրում և աշխատում էին քաղաքների արվարձաններում և իրենց արտադրանքով բավարարում էին ինչպես այդ արվարձանների, այնպես էլ մերձակա դյուղերի բնակչության պահանջները: Պարտաշենքի իրավազուրկ և աղքատիկ վիճակն է՛լ ավելի էր

⁵³ We. Lozinski, Zlotnictwo lwowskie, Lwów, 1912, էջ 36:

⁵⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 150:

վատանում աչն պատճառով, որ նրանք մշտապես հայաժվում էին համբարությունների ու քաղաքային իշխանությունների կողմից:

Հայ արհեստավորների տոավել արտոնյալ խափն էին կապում նրանք, ովքեր իրավունք էին ձեռք բերում աշխատելու կաթոլիկական համբարություններում և իշխանական կամ թագավորական հատուկ արհեստանոցներում: Այդպիսի արհեստանոցներում աշխատելու իրավունք էին ստանում իրենց արհեստին կատարելապես տիրապետող, հմուտ վարպետները, որոնք մեծ կապեր ունեին մեծահարուստ շլյախտիչների, մագնատների և արքունի բարձր աստիճանավորների հետ: Յան Սոբեսկու, լեհական թագի մեծ գեուման Ստանիսլավ Յաբլոնովսկու, իշխաններ Ստանիսլավ Բելլեցկու և Զամոյսկիների հովանավորության տակ աշխատում էին հայ վարպետներ, որոնք օգտվում էին թագավորից ստացած լաշն իրավունքներից: Նրանցից մի քանիսը նույնիսկ կրում էին «թագավորի քարտուղար» մեծազորող տիտղոսը, որն, իհարկե, լուկ ձեական նշանակություն ուներ և շնորհվում էր հատկապես բնդգծելու համար, որ այդ արհեստավորները գտնվում են թագավորական բարձր հովանավորության ներքո:

Արեմտյան Ուկրաինայի և Լեհաստանի քաղաքներում ոսկերիչներից և կաշեգործներից բացի կային նաև հայ դերձակներ, բրուտներ և այլ արհեստի մարդիկ:

Յավոք, վիճակագրական տվյալներ չեն պահպանվել լեհահայերի ընդհանուր տնտեսական կարողության վերաբերյալ: Բայց և այնպես այդ մասին որոշ պատկերացում կարելի է կազմել մի ցուցակի հիման վրա, որ կազմել է Լվովի մագիստրատը 1656 թ.: Ըստ այդ ցուցակի, Լվով քաղաքի ամբողջ շարժական և անշարժ գույքը, դրամական արտահայտությամբ, կազմել է 5.247.479 զլոտի, որից 1.277.000 զլոտին պատկանում էր հայ համայնքին⁵⁵:

Տնտեսապես բավական ուժեղ էին նաև Կամենեց-Պոդոլսկ, Զամոստիև, Ստանիսլավ և մի քանի այլ քաղաքներում հաստատված հայերը: Տնտեսական հզորությամբ և քաղաքական լաշն կապերով էլ պայմանավորված էր հայերի հասարակական մեծ կշիռը լեհական և արևմտա-ուկրաինական քաղաքներում:

Լվովի լեհական մագիստրատի 1663 թ. սահմանած կարգի համաձայն, համաքաղաքային ժողովներում, որոնք սովորաբար գումարվում էին քաղաքի կյանքին վերաբերող ընդհանուր հարցերը քննարկելու համար, առաջին տեղը և խոսքը պատկանում էր քաղաքի լեհական ինքնավարությանը, երկրորդ տեղն ու խոսքը՝ հայոց համայնքի ներկայացուցիչներին⁵⁶:

Հայերի ձեռքում էր գտնվում քաղաքի վարչա-տնտեսական կարևոր լծակներից մեկը՝ գլխավոր թարգմանի պաշտոնը, որի խնդիրը ոչ այնքան Լվով ժամանած բաղմալեղու վաճառականության համար թարգմանական գործ կատարելն էր, որքան օտար վաճառականների նկատմամբ պետական հսկողություն իրականացնելը:

XVI—XVII դարերում զգալիորեն մեծանում է լեհահայերի դերը Ռեչ Պոսպոլիտայի պետական-քաղաքական կյանքում: Ուշագրավ է հատկապես նրանց մասնակցությունը դիվանագիտության և երկրի պաշտպանության գործում,

⁵⁵ *Տե՛ս* H. K. Кривонос, В. В. Грабовецкий, Армянская колония во Львове в XVI—XVII вв., *ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր»* (հաս. գիտություններ), 1958, № 12, էջ 66:

⁵⁶ *Տե՛ս* «Учреждения Западной Украины до восстановления ее в едином Украинском Советском Социалистическом государстве», Львов, 1955, էջ 25:

Լեհահայ գիվանագետները եռանդուն մասնակցություն էին ցուցաբերում Ռուսաստանի, Լեհաստանի և Իրանի միջև տնտեսական ու քաղաքական կապերի ամրապնդման, ինչպես և հակաթուրքական ուժերի ծավալման ու ակտիվացման գործում: Բողոքան Գուրգին (վրաստանցի հայ՝ գուրջի), նրա եղբայր Փարսադան Գուրգենցիին և շատ ուրիշներ կատարում էին ոչ միայն Լեհաստանի շահերից բխող գիվանագիտական հանձնարարություններ, այլև Հայաստանի ազատագրման ծրագրեր էին կազմում:

Հայեր էին բնակվում նաև Զապորոժյան Սեչում: Վերջին տարիներս կատարված հետազոտությունների շնորհիվ հայտնաբերվել են մի շարք ուշադրավ պատմական փաստեր այն մասին, որ Սեչի հայերը զապորոժյան գիվանած ջոկատներին օգնում էին ոչ միայն նյութապես, այլև գործուն մասնակցություն էին ունենում այդ ջոկատների ռազմական գործողություններին՝ ուղղված լեհական տիրապետության դեմ: Այսպես, Չյորնի Կամենում գործող Բելոցերկովյան գնդում էր ծառայում Ստեփան Վուրմենինը (Վուրմենին ուկրաիններեն նշանակում է հայ), Չերկասյան գնդում՝ Սեմյոն Կարավանովը, Սեմյոն Կուտլուբայը, Սեպեր Չերկեսը, Իվաշկո Կարավանենկոն, Ումանյան գնդում՝ Վասիլ Սարաչինը, Իվան Օրուչյանենկոն, Սեմյոն Ուրգիյանենկոն (սա կազակական զորքի գնդապետ էր) և ուրիշներ:

Զապորոժյան գնդերին զգալի օգնություն էին ցույց տալիս հայ առևտրականները, որոնք իրենց բարավաններով կազակներին մատակարարում էին վառուդ, զենք, հագուստ, պարենամթերք, դեղորայք և այլն⁵⁸:

Սակայն Ուկրաինայի և Լեհաստանի հայերը շատ ավելի լայն չափով մասնակցում էին ուկրաինական և լեհ ժողովուրդների պայքարին՝ ընդդեմ թուրքական ագրեսիայի:

XVII դարի լեհ պատմիչ Բ. Զիմորովիչը հաղորդում է, որ լեհական աշխարհազորում գոյություն ունեւ առանձին հայկական ազգային զորամաս⁵⁹: Կամենեց-Պոդոլսկը, Լվովը և մյուս քաղաքները թուրքական բանակների կողմից պաշարվելու ժամանակ հայերը կատարում էին հետախուզական առաջադրանքներ: Ննիչերիների համազգեստով նրանք թափանցում էին թուրքական բանակատեղին և կարևոր տեղեկություններ հավաքում թշնամու բանակի վերաբերյալ:

XVI—XVII դարերում տեղի ունեցած գրեթե բոլոր թուրք-լեհական պատերազմներում լեհահայերը մասնակցություն են ունեցել: Ուշադրավ է այն փաստը, որ 1683 թ. սեպտեմբերի 12-ին տեղի ունեցած Վիեննայի ճակատամարտում, որն ավարտվեց թուրքերի պարտությամբ, Յան Սոբեսկու գլխավորած լեհական բանակի շարքերում կռվում էին հինգ հազար հայեր⁶⁰:

Լեհահայ գաղթօջախների բնակչությունը Ռեչ Պոսպոլիտայի բանակին օժանդակում էր նաև նյութապես. կտակով կամ նվիրատվություններով լեհահայերը զգալի միջոցներ էին տրամադրում ռազմական ամրությունների կառուցման կամ վերանորոգման, թնդանոթների, հրացանների, հագուստ ու պարենամթերք ձեռք բերելու համար:

⁵⁸ Տե՛ս Փ. Մ. Шевченко, Армяне в украинском казацком войске в XVII—XVIII вв., см. сб. «Ист. связи и дружба украинского и армянского народов», Киев, 1965, էջ 93—100:

⁵⁹ Տե՛ս Բ. Zimorowicz, նշված աշխատությունը, էջ 301:

⁶⁰ Տե՛ս Wielka encyklopedia powszechna, seria II, t. V—VII, Warszawa, 1908, էջ 400:

XVII դարի վերջին քառորդում և հատկապես Յան III Սոբեսկու կառավարման շրջանում (1674—1696) լեհական արքունիքում ծրագրեր էին մշակվում հայկական անկախ թագավորություն ստեղծելու մասին: Լեհաստանի կառավարող շրջանների կարծիքով, այդ թագավորությունը պետք է գտնվեր Հսոմի եկեղեցու և Լեհաստանի հովանավորության տակ և լիներ բավականաչափ ուժեղ, որպեսզի Պարսկաստանի հետ միասին կարողանար արևելքից շոշափելի հարվածներ հասցնել Օսմանյան կայսրությանը: Սոբեսկին դեռ մինչև Լեհաստանի թագավոր ընտրվելը, 1669 թ. սկսում է բանակցություններ վարել Հակոբ Զուղաշեցի կաթողիկոսի հետ հայկական անկախ պետություն ստեղծելու վերաբերյալ: Թագավոր ընտրվելուց հետո այդ հարցին նա կրկին անդրադառնում է 1683 թ. թուրքերի դեմ Վիեննայի մոտ տարած հաղթանակից հետո: Թագավորի հանձնարարությամբ Սուլեյման Կոստանդին դե Սիրին 1686 և 1688 թթ. մեկնում է Իրան և շահին հորդորում միանալու հակաթուրքական լիգային: 1696 թ. Սոբեսկին Հայաստան է ուղարկում իր քարտուղար Շիմոն Բեդրոսովիչին՝ հայկական թագավորություն ստեղծելու մասին նահապետ կաթողիկոսի հետ բանակցելու նպատակով: Սակայն նույն թվականի ապրիլի 17-ին Սոբեսկին մահանում է, իսկ դրանից երեք տարի հետո Կարլովիցում Ավստրիայի, Լեհաստանի և Թուրքիայի միջև կնքվում է հաշտություն, որի համաձայն Թուրքիան հրաժարվում է Ռեշ Պոսպոլիտայի տերիտորիաների (Պոդոլիս և Աջափնյա Ուկրաինա) նկատմամբ ունեցած իր հավակնություններից: Դրա հետևանքով Սոբեսկու «հայկական ծրագրերը» լեհական արքունիքի համար կորցնում է իր հետաքրքրությունը⁶¹:

Օսմանյան կայսրության դեմ մղած երկարատև պատերազմների, Ռուսաստանի դեմ կատարած, ռազմական արշավանքների, ներքին ապստամբությունների և շլախտական անկարգությունների հետևանքով XVII դարի կեսերից Ռեշ Պոսպոլիտան սկսեց տնտեսական, ապա և քաղաքական անկում ապրել, որը հետագայում էլ ավելի խորացավ և XVIII դարի 70—90-ական թվականներին հասցրեց լեհական պետության բաժանմանը Ավստրիայի, Պրուսիայի և Ռուսաստանի միջև:

Ռեշ Պոսպոլիտայի տնտեսական և քաղաքական անկումը ղուդադիպեց երկրի քրիստոնյա ազգային փոքրամասնությունների դեմ կաթոլիկ եկեղեցու սկսած կրոնական հալածանքի քաղաքականության հետ: XVI դարի 80—90-ական թվականներին, հաղթանակ տանելով ռեֆորմատորական շարժման դեմ, Լեհաստանի կաթոլիկական ղեկավարներ, երկիր թափանցած ճիզվիտների ղլխավորությամբ, անողոք պայքար էր ծավալել «հերձվածությունը» վերացնելու համար: XVII դարի առաջին կեսին կատաղի դրոհներ ձեռնարկվեցին նաև հայ եկեղեցու դեմ: Այդ պայքարում կաթոլիկ եկեղեցին օգտագործեց բարձրաստիճան հայ հոգևորականությանը: 1626 թ. էջմիածնից փախած կաթողիկոս Մելքիսեղեկը, այլասերված և կաշառակեր մի անձնավորություն, ապաստան գտավ Լվովում: Այնտեղ նա լեհահայության եպիսկոպոսի ընտրությունները վերածեց խաչատառակ դրամաշորթության: Մեծ կաշառք ստանալով լվովահայ մեծահարուստ Թորոսովիչների քննադրից, նա տեղի հայ հասարակությունից գաղտնի եպիսկոպոս ձեռնադրեց 23-ամյա Նիկոլ Թորոսովիչին և նրան նշանակեց լեհահայ թեմի առաջնորդ: Այդ գործարքը մեծ վայրույթ

⁶¹ ՏԼ՛ս նույն տեղում:

առաջացրեց հայ բնակչության մեջ: Ոչ միայն Լվովի, այլև մյուս բոլոր քաղաքների հայերը վճռականորեն հրաժարվեցին Նիկոլին ճանաչել որպես թեմի օրինական առաջնորդ: Զայրացած բնակչությունը պրավեց Լվովի հայոց եկեղեցին և Թորոսովիչին թույլ չտվեց այնտեղ մտնել: Իսկ քաղաքի հայոց դատարանը, էջմիածնի կաթողիկոսարանի նվիրակ խաչատուր Կեսարացի վարդապետի գլխավորությամբ նիստ գումարեց, որպեսզի դատի Նիկոլին: Բայց խաչատուր վարդապետը տեսնելով, որ դրությունը գնալով սրվում է և սպառնում պառակտել ամբողջ գաղութը, փորձում է հաշտեցնել երկու կողմերին: Լվովի հայ ապագեները վճռականորեն մերժում են վարդապետի այդ միջամտությունը: Նիկոլի՝ իր հերթին սպառնում է դիմել արքունի դատարանին և հարկադրել՝ իրեն հնազանդվելու:

Լեհահայերի զայրույթի պատճառը ոչ միայն եպիսկոպոսի անօրինական ու խարդախ ճանապարհով ձեռնադրվելն էր, այլև Նիկոլի թեմաժողովյան միանգամայն անընդունելի լինելը, որովհետև վերջինս իր բնավորության դժերով և բարոյական կերպարով չէր տարբերվում արկածախնդիր և կաշառակեր կաթողիկոսից:

Պայքարի սուր պահին Նիկոլին օգնության հասան ճիզվիտները և քաղաքային իշխանությունները, որոնք, օգտվելով հարմար առիթից, փորձեցին հարվածել հայ գաղութին, սահմանափակել նրա տնտեսական իրավունքները, վերացնել հայերի առևտրական ու արհեստագործական մրցակցությունը:

Հռոմի եկեղեցու ճիզվիտ գործակալները Նիկոլին խոստացան օգնություն ցույց տալ միայն այն դեպքում, եթե վերջինս ընդունի կաթոլիկություն: Նիկոլի կողմից այդ պայմանը անմիջապես ընդունվելուց հետո ճիզվիտները և Լվովի քաղաքային իշխանությունները զինված ուժի միջոցով հայերին ստիպեցին թողնել եկեղեցին և այն հանձնեցին ապօրինի եպիսկոպոսին:

Լվովցի հայերն իրենց ներկայացուցչին ուղարկեցին էջմիածին, Մովսես կաթողիկոսի մոտ և խնդրեցին նրա օգնությունը: Կաթողիկոսը նամակով դիմում է Վլադիսլավ թագավորին, լեհերի արքեպիսկոպոսին, Հռոմի պապին և խնդրում՝ չնեղել լեհահայերին ու եկեղեցին վերադարձնել նրանց: Ստանալով կաթողիկոսի նամակը, Վլադիսլավ թագավորը հրամայում է եկեղեցին վերադարձնել հայերին, սակայն ճիզվիտները ամեն կերպ դիմադրում են, հայտարարելով, որ թագավորը աշխարհիկ իշխանավոր է, իսկ եկեղեցին պատկանում է Պապին, հետևաբար միայն Պապն է իրավասու տնօրինելու այդ հարցը:

Կաթոլիկ եկեղեցու և ճիզվիտների կողմից քաջալերվելով, Նիկոլ Թորոսովիչը հրաժարվում է հնազանդվել հայ ինքնավար մարմիններին և սկսում է անխնա վատնել եկեղեցու հարստությունները:

Ճիզվիտները հռանգագին գործունեություն էին ծավալել լեհահայերի եկեղեցական միությունը իրականացնելու նպատակով: Հռոմի թեմադրանքով և օգնությամբ նրանք ձգտում էին կաթոլիկական դավանանքը հայերի մեջ տարածել իրենց իսկ՝ հայերի միջոցով: Այդ նպատակով ճիզվիտները Լվովում հիմնեցին դպրոց, որը կրոնավորներ էր պատրաստում հայոց եկեղեցու համար: Դպրոցում հայ մանուկներին և պատանիներին կաթոլիկական ոգով դաստիարակելու համար Վատիկանը 1664 թ. Լվով ուղարկեց Հայաստանում երկար տարիներ գործած մոլի քարոզիչ Կղեմես Գալանոսին, բայց սա շուտով մահացավ: Նրան փոխարինեց Ալոիս Մարիա Պիդուն՝ կաղմակերպչական ընդունակություններով օժտված խորամանկ մի կրոնավոր, որը տիրապետում էր

հայերենին և գիտեր հայոց պատմությունը: Խորություն չդնելով միջոցների միջև, Պրիդուն, փաստորեն, ամբողջովին իր ձեռքը վերցրեց հայոց եկեղեցու կառավարման գործը և իր շուրջը համախմբելով զաղութի անկաշուն տարրերին, կատաղի պայքար ծավալեց բոլոր նրանց դեմ, ովքեր դիմադրում էին հայերի մեջ կաթոլիկություն տարածելուն:

Նրկոլ Թորոսովիչի մահից հետո կվովի հայ եկեղեցու առաջնորդ ձևնադրվեց Վարդան Հունանյանը, որը 1689 թ. հոկտեմբերի 10-ին պապական նվիրակ Գանդեմիի նախագահությամբ հրավիրեց լեհահայ եկեղեցու ժողով, որտեղ լեհաստանի և Արևմտյան Ուկրաինայի հայոց եկեղեցիին պաշտոնապես և վերջնականապես հայտարարվեց էջմիածնի Մայր աթոռից անկախ և Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցուն միացված:

Մոտ կես դար տևեց լեհահայերի պայքարը Հռոմի և լեհաստանի կաթոլիկական ռեակցիայի միացյալ ուժերի դեմ: Թեև պայքարը տեղի էր ունենում եկեղեցու և դավանանքի շուրջը, սակայն իր էությունով՝ ազգապահպանության համար մղվող պայքար էր: Այդ պայքարում լեհահայերը ստիպված էին լարել զաղթօջախի տնտեսական և հասարակական ուժերը, խոշոր զոհողություններ կատարել ամբողջ զաղութին հուզող հարցերը լուծելու համար: Բողոքելով բաղադրյալ իշխանությունների և կաթոլիկ եկեղեցու անօրինական գործողությունների դեմ, նրանք բազմիցս դիմեցին զանազան դատարանների, հույս ունենալով օրինական ճանապարհով վերականգնել իրենց ազգային իրավունքները: Հաճախ այդ անպատու դատական պրոցեսները տարիններ էին տևում, կլանելով վիթխարի գրամական միջոցներ: Լեհական բաղադրների բնդհանուր տնտեսական քայքայման և ոչ կաթոլիկ բնակչության նկատմամբ կիրառվող ազգային-կրոնական հալածանքների պատճառով շատ և շատ լեհահայեր ստեղծված մղձավանջից դուրս գալու աչք ելք չէին տեսնում, բան լեհաստանից հեռանալու: Նրանք մեծ խմբերով տեղափոխվում էին Մոլդավիա, Վալախիա, Տրանսիլվանիա, Բուլղարիա, անցնում էին Զապորոժյան Ուկրաինա, բնակություն հաստատում ռուսական տիրապետության տակ գտնվող հողերում կամ վերահաստատվում Ղրիմում:

Դեռ մինչև 1635 թ. Սիմեոն Լեհացին ստիպված էր ցավով արձանագրել այն փաստը, որ Յազովեցում, Լուցկում և Ռեչ Պոստոլիաայի մյուս քաղաքներում մնացել են սակավաթիվ հայեր: Լուցկում, որտեղ անցյալում բնակվում էին մի քանի հարյուր տուն հայեր, այդ ժամանակ մնացել էր բնգամենը երկու տուն: Կամենեց-Պոդոլսկում 1614 թ. ապրում էր մոտ 1200 հայ բնաբնիկ⁶²: Եկեղեցական հալածանքների, տնտեսական քայքայման և թուրք-թաթարական հաճախակի ասպատակությունների պատճառով 1820 թ. այնտեղ մնացել էր 70 բնաբնիկ⁶³, կվով քաղաքում, որը իր հիմնադրման օրից հանդիսանում էր «լեհահայոց մայրաքաղաքը», 1600 թ. կար ավելի քան 1000 հայ բնաբնիկ, իսկ 1784 թ. այնտեղ մնացել էին միայն 212 հայեր⁶⁴, 1664 թ. այլևս ոչ մի հայ չէր մնացել Գալիչ և Վլադիմիր քաղաքներում⁶⁵:

Լեհահայ զաղութի նոսրացած բնակչությունը սկսեց աստիճանաբար ձուլ-

⁶² Sko Dr. Antoni J., Nowe opowiadanie historyczne, էջ 165—166:

⁶³ Sko W. Բժշկյան, Ճանապարհորդություն ի Լեհաստան, Վենետիկ, 1830:

⁶⁴ Sko Ուկր. ՍՍՀ կվովի ԿՊՊՍ, ֆ. 52, ց. 3, պահպ. միավոր 516, 128 (1596—1600), էջ 119, 605:

⁶⁵ Sko T. Gromnicki, նշված աշխատությունը, էջ 71—72:

վել լեհերի հետ: Ուժաստատու եղած երբեմնի մեծահարուստ հայերը այժմ ձրգտում էին խառը ամուսնությունների միջոցով ընտանեկան կապեր հաստատել լեհերի հետ: Էջմիածնի Մայր աթոռի վերահսկողությունից լեհահայ եկեղեցու դուրս մնալու հետեանքով թուլացան առանց այն էլ ոչ զորեղ հոգևոր և մշակութային կապերը հայրենիքի հետ: XVIII դարի վերջին, Ռեչ Պոսպոլիտայի անկումից և Լեհաստանի բաժանումից հետո, ավստրիական իշխանությունները Գալիցիայում վերացրին լեհական, հայկական և մյուս բոլոր օրենքներն ու դատարանները, ինչպես նաև հայկական ինքնավարությունը: Եկեղեցու միացումից հետո այդ հանդիսացավ երկրորդ ծանր հարվածը, որը ոչ միայն վերջ տվեց լեհահայ գաղութի ազդային ինքնուրույնությանը, այլև վերջնականապես կանխորոշեց այդ երբեմնի խոշոր և հարուստ գաղթօջախի պատմության թափերաբեմից անհետանալու հանգամանքը: Ճիշտ է, դեռ XIX դարում և XX դարի սկզբին էլ Արևմտյան Ուկրաինայի և Լեհաստանի քաղաքներում պահպանվել էին գաղութի բնակչության վերջին սերունդները, սակայն նրանք էթնիկական տեսակետից արդեն լիովին տարրալուծվել էին լեհ ազգի մեջ:

Ապրելով օտար միջավայրում, հայրենիքից հազարավոր կիլոմետրեր հեռու, լեհահայերը երկար դարեր պահպանեցին և յուրահատուկ պայմաններում շարունակեցին զարգացնել ազգային մշակույթը:

Լվովում և Կամենեց-Պոդոլսկում լայնորեն զարգանում էր մասենագործությունը, պատմագրությունը, թարգմանչական գործը: Ցավոք, լեհահայոց պատմության վաղ շրջանի (XI—XV դարեր) գրավոր հուշարձաններից շատ բիւբան է մեզ հասել, սակայն XVI—XVIII դարերում ստեղծված գործերից շատերը հասել են մեզ: Այս շրջանի մատենագրությունը ներկայանում է այնպիսի կարկառուն դեմքերով, ինչպիսիք են Սիմեոն Լեհացին, Հովհաննես Կամենեցացին, Սաեփանոս Ռոշքան, Սաեփանոս Լեհացին, Հովհաննես Ավագերեցը և ուրիշներ:

Լեհահայ գաղութում ապրել և ստեղծագործել են նաև բանաստեղծներ ու առակագիրներ: Դրանցից են Մինաս Թոխաթեցին, Հակոբ Թոխաթեցին, Պարսամ Տրապիլոնցին և ուրիշներ:

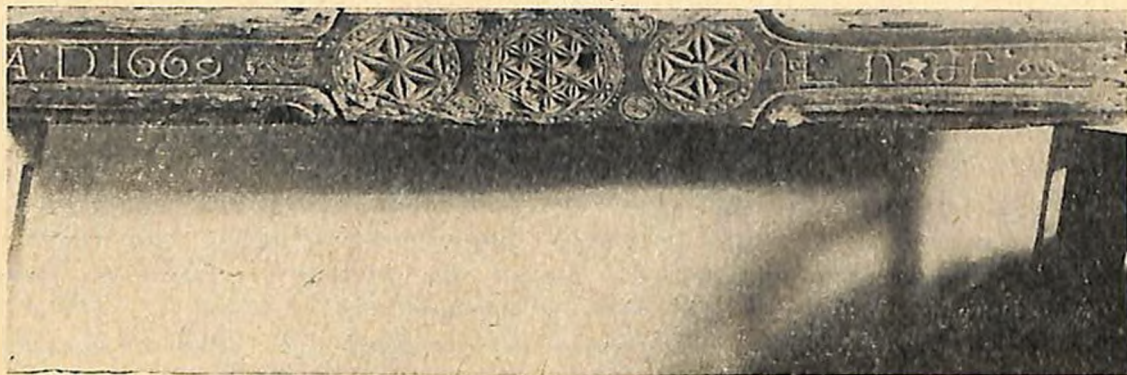
Լեհահայերի մշակութային կյանքի կարևոր օջախներից էին դպրոցները, զրադարանները, հիվանդանոցները և այլ հաստատություններ: Լվովում, Կամենեց-Պոդոլսկում և մի շարք այլ քաղաքներում գոյություն ունեցած դպրոցներում դասավանդվում էին բերականություն, առողջանություն, թվաբանություն, հնետորական և թարգմանչական արվեստ: Պրիլուն հաղորդում է, որ 1668 թ. Լվովի հայ կաթոլիկական դպրոցում բեմագրվել են ողբերգություններ, որոնցից մեկը սբ. Հովսիփիմի նահատակության (մասին):

XVI—XVII դարերում Լվովում գոյություն է ունեցել նաև հայկական ազգային հիվանդանոց, որը պահվել է տեղի հայ համայնքի մեջ կատարված հանդանակությունների, նվիրատվությունների և կտակված գումարների հաշվին:

Ուշագրավ է, որ Լվովում 1616 թ. Հովհաննես Քարմատանենցը հիմնում է հայկական տպարան, թեպետ և այն ունենում է շատ կարճատև կյանք:

Լվովում և մյուս հայաշատ քաղաքներում կային նշանակալի թվով հայեր, որոնք ունեին անձնական զրադարաններ: Խոշոր զրադարան գոյություն ունեի

Լվովի հայոց եկեղեցում, ուր պահվում էին հայերեն, լեհերեն, ղփչաղերեն և այլ լեզուներով բազմաթիվ ձեռագիր մատյաններ:

Հայկական զարդարանդակ զերան (Լվով, XVII դ.)

Արևմտյան Ուկրաինայի և Լեհաստանի հայկական զաղութներում նկատելի զարգացում ապրեցին արվեստի մի շարք ճյուղեր և հատկապես ճարտարապետությունը, նկարչությունը, զեղարվեստական ոսկերչությունն ու ասեղնագործությունը: Այս բնագավառից պահպանվել են հատուկ կերպով նմուշներ, որոնք իրենցից ներկայացնում են առավելապես ճարտարապետական կառուցվածքներ և մասամբ էլ կերպարվեստի ստեղծագործություններ: Ոսկերչության, ասեղնագործության և կիրառական արվեստի այլ ճյուղերի մասին կարելի է պատկերացում կազմել միայն մատենագրական աղբյուրների հիման վրա և լեհական թանգարաններում պահվող որոշ իրերից, որոնք ղեռնա մասնագիտական ուսումնասիրության չեն ենթարկվել:

Ճարտարապետական կառուցվածքների մեջ հիմնականը եկեղեցիներն են, որոնք կառուցվել են զրեթե բոլոր այն քաղաքներում, որտեղ ապրում էր հայ բնակչություն: Հատկապես մեծ արժեք է ներկայացնում Լվովի հայկական տաճարը, որը կառուցվել է 1363 թ.: Թեև հետագայում նրա զանգակատունը և օժանդակ շենքերը մի քանի անգամ վերակառուցվել են, բայց այսօր էլ ճարտարապետական ոճով նա ներկայացնում է միջնադարյան Հայաստանի ճարտարապետության ոգուն և սկզբունքներին լիովին համապատասխան մի հետաքրքիր կոթող: Եկեղեցու բակում գտնվող մի քանի տապանաքարերն ու խաչքարերը վկայում են, որ հայկական ազգային ճարտարապետության այդ բնորոշ ձևը իր զարգացումն է ապրել նաև լեհահայոց զաղթօջախներում:

Լեհահայ նկարիչների արվեստի մասին պատկերացում են տալիս ոչ միայն եկեղեցիների որմնանկարները և ձեռագիր մատյանների մանրանկարները, այլև առանձին նկարիչների կտավներ: XVI դարի վերջին և XVII դարի առաջին կեսին իրենց ստեղծագործություններով հայտնի էին հայազգի նկարիչներ Պավել Բուգուշը և նրա որդիները՝ Սիմեոնը և Յանը: Աշխարհիկ թեմաներով կատարված իրենց գործերով նրանք նշանակալի ավանդ են մուծել լեհական կերպարվեստի զարգացման ասպարեզում: Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում հատկապես Սիմեոն Բուգուշի խոշոր կտավներից մեկը՝ «Կեղծ Դմիտրիի և Մարինա Մնիշեկի թագադրությունը Մոսկվայում», որը բացի իր զեղարվեստական արժեքից, ուշագրավ է նաև այն տեսակետից, որ ստույգ

պատկերացում է տալիս Կելծ Դմիտրիին շրջապատող մի շարք ուսու և լեհ պատմական անձնավորությունների մասին:

Լեհահայ պաղլավյաններում և ամբողջ Լեհաստանում մեծ հռչակ էին վայելում հայ ոսկերիչները, ասեղնագործողները և կաշվե իրերի վարպետները: Նրանց պատրաստած պերճանքի առարկաները, ոսկեթելով և թանկարժեք քարերով զարդանախշած հագուստները, զենքերը, ձիասարքերը իրենց գեղեցկությամբ ու նրբին ճաշակով լայն ընդունելություն էին գտնում Լեհաստանում և նրա սահմաններից դուրս:

3. ԲՈՒԼՎԱՐԻԱՅԻ ԳԱՂԹՕՋԱՆՆԵՐԸ

Սկսած V դարի երկրորդ կեսից, հայ ժողովրդի մեծ ու փոքր հատվածներ ստիպված բռնում են արտագաղթի ճամփան: Արատագաղթը զանգվածային բնույթ է ստանում VIII—X դարերում: Կազմակերպելով հայերի պարբերական բռնագաղթեցում, բյուզանդական կայսրերը ձգտում էին թուլացնել Հայաստանի դիմադրական կարողությունն և, մյուս կողմից, ռազմունակ գաղթականներով ամրապնդել կայսրության հյուսիսային սահմանները՝ Բալկանյան թերակղզում: Հատկապես մեծ ջանքեր է հասնում հայ աղանդավորների, մասնավորապես պավլիկյանների բռնագաղթը: Բնակություն հաստատելով Բալկաններում, հայերը հիմնադրում են ազգային համայնքներ և գաղթօջախներ, որոնք, ըստ բնակչության զավանանքի, կարելի է բաժանել երեք մասի՝ հայ-լուսավորչական, պավլիկյան և քաղկեդոնական պաղլավյան: Ընդ որում, վերջին երկու տիպի համայնքների բնակչությունը ժամանակի ընթացքում անհետացավ՝ ձուլվելով տեղական ժողովուրդների հետ: Առավել կենսունակ գտնվեցին հայ-լուսավորչական գաղթօջախները, որոնց բնակչությունը, համախմբված լինելով Ֆիլիպուպոսի (Պլովդիվ) առաջնորդության շուրջը, իր գոյությունը պահպանեց երկար ժամանակ և սերտ հարաբերություններ հաստատեց բուլղարների հետ:

Անդրկովկասի, այդ թվում նաև Հայաստանի, իսկ այնուհետև Բուլղարիայի նվաճումը թուրքերի կողմից հայ-բուլղարական հարաբերությունների և բուլղարահայ գաղթօջախների պատմության մեջ նոր փուլի սկիզբ դրեց: Ասպատակելով ու գրավելով բազմաթիվ երկրներ, թուրքական զավթիչները սկսեցին վարել սոցիալական, քաղաքական ու ազգային ճնշման մի քաղաքականություն, ըստ որի բոլոր քրիստոնյաները, անկախ ազգություն ու դավանանքի, ենթարկվում էին դաժան ճնշումների: Սակայն, ի տարբերություն Հայաստանի, որը դարձավ թուրքական սուլթանների և իրանական շահերի միջև մղվող երկարատև ու ավերիչ պատերազմների թատերաբեմ, Բուլղարիան գտնվում էր համեմատաբար խաղաղ պայմաններում: Ահա թե ինչու հայկական զանգվածները, թողնելով հայրենի երկիրը և դիմելով տարագրության, բնակություն էին հաստատում նաև բուլղարական հողում:

Հայ և օտար աղբյուրները վկայում են, որ XIV—XVIII դարերում Հայաստանից ու Կիլիկիայից, ինչպես նաև Ղրիմի, Լեհաստանի, Ռումինիայի ու մի շարք այլ երկրների հայկական գաղթավայրերից տեղի է ունեցել բնակչության նկատելի ու պարբերական հոսք դեպի Բուլղարիա: Այսպես օրինակ, Կիլիկյան հայկական թագավորության անկումից հետո, XV դարի առաջին տասնամյակ-

ներին ղդալի թվով հայեր ղաղթեցին նաև Բուլղարիա: Մեկ հարյուրամյակ անց հայ բնակչության նման տեղաշարժ եղավ և Ղրիմից, Գրավելով Աղքերման քաղաքը սուլթան Բայազիդ II-ը տեղաբնակ հայերին ղաղթեցրեց հարավ՝ Բուլղարիա և Կոստանդնուպոլիս: XVI դարի կեսերին բուլղարական հողերում բնակություն հաստատեցին մեծ թվով նախիջևանցիներ, շոռթցիներ, կարբեցիներ, ինչպես նաև ուսմինահայեր: Թուրք-պարսկական բախումների և ջալալիների խժոժությունների հետևանքով XVII դարի սկզբին հարյուրավոր հայեր ղաղթեցին Բալկաններ: Մի փոքր անց՝ կապված Ղրիմի թերակղզում մոլեղնող սովի հետ, Բուլղարիա ղաղթեցին բազմաթիվ հայեր Կաֆալից: Ղրիմահայ ղաղթականներից ոմանք, գրում է այդ անցքերին ժամանակակից Գրիգոր Դարանաղցին. «Ճատամբօլ եկին և ոմանք ի Թրակիա, որ Ուսումլէ ասի, ի Վառնայու անցանելով մինչև ի Պէլլերդատ, մինչև ի Պուղտանաց աշխարհն և ի Լեհացն»⁶⁶:

Այդ ժամանակաշրջանի բալկանահայության և ընդհանրապես հայ ղաղթականության մասին հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում նաև Սիմեոն դպիր Լեհացին: «Եւ թէ հաշուես ի Պուղտանա մինչև Ստամպօլ, պոլիսն Ուսումլէին մինչև մեծն Վանատիկ, նա չկայ քաղաք, զեղ կամ չֆոլիկ, որ հայ չկենայ»⁶⁷, — իրավացիորեն նկատել է նա:

Հայերի խմբային և ղանգվածային ղաղթեր ու բռնագաղթեր ղեսլի Բուլղարիա, Բալկաններ և հարակից երկրներ կատարվել են նաև հետագայում: 1673 թ. սուլթան Մուհամեդ IV-ը պրավից Լեհաստանի Կամենեց-Պոդոլսկ քաղաքը և փոքրեց տեղաբնակ հայերին Սև ծովի վրայով ղաղթեցնել հարավ՝ Փոքր Ասիա: Երեք առագաստանավերով, նկարագրում է Ղեռնդ Ալիշանը, նրանք ղուրս բերվեցին բաց ծով, ուր հանդիպեցին ուժեղ փոթորկի: Նավերից մեկն ընկղմվեց, իսկ մյուս երկուսը նետվեցին բուլղարական ափերը՝ Ղալաթիա (Վառնայի մոտ) և Սոդոպոլ (Բուրգասից հարավ) ծովագլուղերը: Աղետից փրկված ղաղթականները բնակություն հաստատեցին բուլղարական հողում⁶⁸:

Դտնվելով տնտեսական ու կուլտուրական ղարգացման ավելի բարձր աստիճանի վրա, ունենալով սեփական ղիր ու գրականություն, ղարավոր ավանդույթներով սրբաղործված եկեղեցի ու ինքնատիպ ղավանանք, ղաղթական հայերը անհետ չկորան աշխարհագրական այդ միջավայրում: Նրանք թարմ ուժերով համալրեցին ղեռես բյուղանղական ժամանակաշրջանից Բուլղարիայում ղոյություն ունեցող հայկական համայնքները և հիմնաղրեցին հայկական նոր ղաղթավայրեր:

Թուրքական տիրաղետության սղգբնական տարիներին փոքր ի շատես հոծ հայություն հանղիղում ենք Հարավային Բուլղարիայի կենտրոնական քաղաք Ֆիլիպոպոլսում (Պլովդիվ): XIV—XV դարերում այստեղ ղոյություն է ունեցել ոչ մեծ, բայց ինքնամփոփ հայկական համայնք, որը հետագայում համալրվել է նորեկ հայերով: Անցնելով Ֆիլիպոպոլսով, Սիմեոն դպիրն այնտեղ հանղիղել է «երեցի մը և հարյուր տուն հայի»: 1675 թ. այնտեղ մշտական բնակություն է հաստատում Կամենիցի աղետյալ հայերի մեծ մասը, կառուցվում է

⁶⁶ Գրիգոր Դարանաղցի, էջ 95—96:

⁶⁷ Սիմեոն Լեհացի, էջ 8:

⁶⁸ Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Կամենից, էջ 169:

եկեղեցի ու, այդպիսով, ձևավորվում է հայկական գաղթօջախը, որն իր գոյությանը պահպանում է առ այսօր⁶⁹:

Ոչ պակաս հնություն ունի նաև ժամանակակից Սոփիայի հայկական գաղթօջախը: XV—XVI դարերում այնտեղ բնակվում էին նաև հայեր, որոնք որոշ դեր էին խաղում քաղաքի ներքին ու արտաքին առևտրում⁷⁰: XVI դարի կեսին Սոփիայի հայ համայնքը համալրվում է նախիջևանից ու Շոոռթից, իսկ XVII դարի սկզբին՝ Արևմտյան Հայաստանից, հատկապես՝ Մալաթիայից ու Դիարբեքիից եկած գաղթականությամբ: Հենց այդ ժամանակ էլ, հավանաբար, հիմնադրվում է Սոփիայի հայոց եկեղեցին, որը մասնադեպերը համարում են քաղաքի հնագույն կոռուկյուններից մեկը: XVII դարի կեսին Սոփիայի հայկական գաղթօջախի բնակչության թիվը հասնում էր 1600-ի, քաղաքն ու նրա հայ գաղութն ապրում էին վերելք⁷¹: Սակայն այն բնդհատվում է 1670-ական թվականներին, երբ թուրքերը, նախապատրաստվելով արշավանքի դեպի Լեհաստան, քաղաքը վեր են ածում ռազմական ճամբարի և ահ ու դող տարածում բնակչության վրա: Հենց այդ օրերին Մարտիրոս Ղրիմեցին, անցնելով Սոփիայով, բախտ չի ունենում մտնելու հայոց եկեղեցի և այդ մասին գավեշտական մի ոտանավորի մեջ գրում է.

Ազգմամբ շարին պատահեցայ

ի շեօլ քաղաքն Սոփիա...

Ձի էր անթիւ զօրք հեծելաց,

Գնացաք ի ժամն, դուռ ոչ էր բաց,

Յահէ զօրացն ամրափակած⁷²...

Փաստերը վկայում են, որ Սոփիայի, ինչպես նաև նրա հայկական գաղթօջախի անկումը եղել է կարճատև: XVII դարի վերջում և զրեթև ամբողջ XVIII դարի ընթացքում քաղաքային կյանքն այնտեղ հիմնականում զարգացում է ապրել: 1690-ական թվականներին Սոփիայի հայերը բարգավաճում են այն աստիճան, որ կարողանում են սեփական միջոցներով վերանորոգել տեղի եկեղեցին, որը կանգուն մնաց ընդհուպ մինչև նորագույն ժամանակները:

Հայաշատ կենտրոններից էր նաև բուլղարական երկրորդ թագավորության մայրաքաղաք Վելիկո Թրնովոն (Թրնովո), որը լինելով բանուկ առևտրա-արհեստագործական կենտրոն, դեպի իրեն էր ձգում բազմաթիվ տարագիր հայերի: XV դարի կեսից այնտեղ հանդիպում ենք կաթայեցի հայ առևտրականների ու արհեստավորների: XVI դարի կեսերին և XVII դարի սկզբին տեղի խոքրաթիվ հայ համայնքում կարևոր դեր են կատարում նախիջևանցի, շոոռթցի և զափանցի հայ վաճառականները, որոնք բնակչություն են հաստատում հիմնականում քաղաքի Պոպ-Յորկի և Վարուշ տեղամասերում, որոնք հետագայում կոչվեցին Հայկական թաղամաս: Թրնովոյի հայկական գաղթօջախը XVII դարի կեսերից մինչև XVIII դարի վերջերը ապրեց տնտեսական ու մշակութային կյանքի նկատելի վերելք: XVIII դարի վերջերից, կապված բնակչության արտագաղթի հետ՝ Թրնովոյի հայկական գաղթօջախն սկսում է աստիճա-

⁶⁹ Տե՛ս Ն. Գասպյան, *Ֆիլիպի շրջանի հին հայկական եկեղեցիներու և վանքերու մասին* («Մասիս» տարեգիրք, Սոփիա, 1934):

⁷⁰ Տե՛ս К. Пречек, *Пътвания по България*, ч. II, София, 1899, էջ 122, 140:

⁷¹ Տե՛ս Eusebius Fermendzin, *Acta Bulgariae ecclesiastica. ob a. 1565 usque ad a. 1799*, Zagrabiae, 1877, էջ 73:

⁷² Տե՛ս Ա. Մարտիրոսյան, *Մարտիրոս Ղրիմեցի, երևան, 1958*, էջ 89:

նորարար անկում ապրել: 1808 թ. Մինաս Բժշկյանը անցել է Թրնովոյով և նկատել, որ տեղի հայերը սակավաթիվ են, գտնվում են անտեսական ոչ բարվոք վիճակում, թեև ունեն «գեղեցկաշեն եկեղեցի»⁷³:

Բուլղարիայի սեծովյան կարևորագույն նավահանգիստ Վառնան հանդիսացել է ոչ միայն նախադուռ, այլ նաև հանգրվան հայ գաղթականության համար: Սկսած XV դարի կեսերից այստեղ հանդիպում ենք մշտական բնակություն հաստատած ղրիմահայ առևտրականների: Հետագայում, հատկապես XVII դարի սկզբին, Վառնայի հայկական համայնքը համալրվում է նոր գաղթականներով: Թուրք ճանապարհորդ էվլիա Չելեբին, որ անցել է այդ քաղաքով 1656 թ., տեղեկություն է հաղորդում այնտեղ «Հայկական թաղամասի» առկայության մասին: Հենց այդ ժամանակ էլ, հավանաբար, հայկական համայնքին հաջողվում է ձեռք բերել թուրքական երկու մզկիթների միջև ընկած մի շինություն, որը հարմարեցվել և օգտագործվել է իբրև աղոթատեղի: Դարավերջին Վառնայի հայկական գաղթօջախը մեծանում և ամրապնդվում է: 1700 թ. պաշտոնական դիմում է կատարվում թուրքական իշխանություններին եկեղեցի կառուցելու թույլտվության խնդրով, սակայն մերժում է ստացվում: Ի վերջո 1842 թ. կառուցվում է մինչև այժմ կանգուն եկեղեցին ու թեմական դպրոցը⁷⁴:

XV դարի կեսից որոշ թվով ղրիմահայ գաղթականներ բնակություն են հաստատել նաև Բուլղարիայի մերձդանուբյան կարևորագույն քաղաք-նավահանգիստ Ռուսուկում (Ռուսե): XVI դարում և հատկապես XVII դարի սկզբին՝ երևանցի, ղափանցի, շոռոթցի և նախիջևանցի վաճառականներով համալրվում է այդ գաղթավայրը, այդ ժամանակ էլ, հավանաբար, հիմնադրվում է եկեղեցին և ավարտվում ռուսուկահայ գաղթօջախի ձևավորման պրոցեսը: Ռուսուկի հայությունը կենտրոնացած էր քաղաքի հյուսիս-արևմտյան թաղամասում՝ Յենիմահալայում: Մինաս Բժշկյանը 1808 թ. անցել է Ռուսուկով և նկատել, որ այն «բարեշէն քաղաք» է, «երեւելի վաճառատեղի»: «Բնակիչք են ի ղանազան աղզաց... Հայք էին 150 տունք. եւ եկեղեցի է յանուն Աստուածածնին, քարաշէն, այլ անշուք»⁷⁵:

XVII դարի սկզբին հայ գաղթականության համար հանգրվան ծառայեց նաև Հյուսիսային Բուլղարիայի կարևորագույն բերդաքաղաք Շումենը (Կուլարովրադ), որը դարձել էր մարդաշատ ու բարգավաճ առևտրա-արհեստագործական կենտրոն: Դրանք Պարսկահայաստանից և Ղրիմից գաղթած 10—12 բնափոխներ էին, որոնք բնակություն հաստատեցին բերդաքաղաքից դուրս՝ Զիֆլիթ-բայր (այժմ Քյոշկլեր) կոչված բարձունքի հարավ-արևելյան փեշերի տակ, ուր և հայտնաբերված է հայկական հնագույն գերեզմանատուն: XVIII դարի կեսին Շումենի հայկական համայնքը համալրվում է նոր գաղթականներով, կառուցվում է եկեղեցի: Այսպիսով, ավարտվում է Շումենի հայկական գաղթօջախի ձևավորումը, որը գոյություն ունեցավ շուրջ 150 տարի⁷⁶:

XVII դարի արշալույսին հայկական գաղութ ձևավորվեց նաև հյուսիս-արևելյան Բուլղարիայի առևտրա-արհեստագործական ակնառու կենտրոն

⁷³ Տե՛ս Մ. Բժշկյան, Ճանապարհորդություն ի Լեհաստան, էջ 213, ն. Գասապյան, Վելիբո-Թոնովո («Մասիս» տարեգիրք, Սոֆիա, 1935, էջ 213—227):

⁷⁴ Տե՛ս Ա. Մարկոս, Վառնայի հայ գաղութը («Երևան», Սոֆիա, 2 դեկտեմբերի 1960 թ.):

⁷⁵ Մ. Բժշկյան, Ճանապարհորդություն ի Լեհաստան, էջ 210:

⁷⁶ Տե՛ս Ա. Փաշանյան, Շումենի հայերը («Յառաջ», Փարիզ, 10—11 օգոստոսի 1961 թ.):

Պրովադիա բաղադրում։ Այն, ի տարբերություն բուլղարահայ շատ համայնքների, կարճ ժամանակամիջոցում՝ ապրեց բուն զարգացում։ 1608 թ. այստեղով անցել է Սիմեոն Լեհացին և վկայություն թողել հայկական համայնքի մասին, որ կազմված էր հիմնականում Ղրիմի և Փոքր Ասիայի հայ գաղթականներից. դարակեսին այն համալրվում է պարսկահայ գաղթականներով։ Գոյատևելով շուրջ 200 տարի, Պրովադիայի հայ գաղթօջախը XIX դարի սկզբից սկսեց ապրել խոր ճգնաժամ։ Արտագաղթի հետևանքով երբեմնի բազմամարդ և ծաղկող գաղթօջախը նոսրացել էր, իսկ եկեղեցին գտնվում էր կիսավեր վիճակում։

Համանման պատմություն ունի նաև Ռազդարադի հայ համայնքը, որը նույնպես կազմակերպվել է XVII դարի սկզբին։ Դարակեսին այստեղ բնակվում էր 70 հայ ընտանիք, թվով շուրջ 460 հոգի։ Նրանք համախմբված էին մի թաղամասում, որը ստացավ «Հայկական» անունը։

XIV—XVIII դարերում մեծ ու փոքր խմբերով հայեր են բնակվել նաև բուլղարական Բուրգաս, Ահեոլու, Այտոս, Թաթար-Բազարճրի (Բազարճրի), Հաջի-օղլու-Բազարճրի (Դոբրիչ, Տոլբուխին) և մի շարք այլ քաղաքներում ու ավաններում։

Բուլղարահայ գաղթականության ճնշող մեծամասնությունը, ինչպես վկայում են հավաստի աղբյուրները, կազմում էին բավականին փորձված և հմուտ արհեստավորները։ Նրանց հիմնական զբաղմունքներից էին ոսկերչությունը, պղնձագործությունը, դարբնությունը, թիթեղագործությունը, մանածագործությունը, դերձակությունը, կաշեգործությունը, հյուսնությունը, վարսավիրությունը, ժամագործությունը, հացագործությունը և այլն։ Մեծ համբավ էին վայելում, օրինակ, Սոֆիայի հայ դարբինները, որոնք, ի դեպ, միավորված էին հատուկ համքարության մեջ։ Առավել համբավավոր էին շումենահայ պղնձագործները, որոնք նույնպես միավորված ինչ համքարության մեջ։ Ընդ որում, համքարության ղեկավարությունը կարողացել էր կարգավորել ձույլ պղնձի ներմուծումը Տրապիզոն-Վառնա ծովային ճանապարհով և արտադրանքի արտածումը՝ Կոստանդնուպոլիս։

Հայ գաղթականները ակտիվ դեր էին խաղում նաև միջնադարյան Բուլղարիայի առևտրական կյանքում։ Հայ արհեստավորը, որպես կանոն, ուներ իր փոքրիկ արհեստանոցը, որը միաժամանակ օգտագործում էր իրեն վաճառատեղի։ Բացի այս մանր արհեստավոր-վաճառականներից, բուլղարահայության շարքում եղել են նաև խոշոր առևտրականներ։ Նրանք ակտիվ դեր են կատարել Բալկանների ոչ միայն ներքին, այլև, կապված լինելով մի շարք եվրոպական ու ասիական առևտրական շրջանների հետ՝ տարանցիկ առևտրում։

Բնակվելով բուլղարական քաղաքներում, հայ գաղթականները նպաստել են այնտեղ արհեստների ու առևտրի, հետևաբար նաև քաղաքների զարգացմանը։ Թուրքական տիրապետության ժամանակաշրջանում, ինչպես նշում են բուլղար պատմաբանները, հայերը տարատեսակ արհեստների ու առևտրի բնագավառում իրենց ցուցաբերած հմտությունների և ձեռներեցության շնորհիվ նկատելիորեն խթանել են երկրի քաղաքային կյանքի զարգացմանը⁷⁷։

⁷⁷ См. Л. Цончев и Т. Николов, Водач за старините в В. Търново околността му, В. Търново, 1933, т. 2, 16.

Հայ գաղթականները միայն քաղաքներում և ավաններում չէ, որ բնակություն են հաստատել: Նրանց զգալի մասը գյուղացիներ էին և հաստատվել են գյուղական վայրերում: Դեռ ավելին, բուլղարական հողում նրանք հիմնադրել են ամբողջական գյուղեր, զբաղվել հողագործությամբ, մասնավորապես՝ ալյուղգործությամբ, խաղողագործությամբ և բանջարաբուծությամբ: Ի տարբերություն քաղաքային գաղթավայրերի, հայ գաղթականներին չի հաջողվել գյուղական վայրերում հիմնադրել փոքր ի շատե կայուն ու կենսունակ ազգային համայնքներ, կառուցել եկեղեցիներ, կազմակերպել ազգային այլ հաստատություններ: Հայկական գյուղական համայնքների բնակչության մի մասը ունեզրկվելով կամ, առանձին դեպքերում, հարստանալով, հոսում էր դեպի քաղաքները՝ համալրելով աշնտեղ գոյություն ունեցող հայկական գաղթօջախները, իսկ մյուս, ավելի մեծ մասը՝ զրկված լինելով ազգային հիմնարկություններից, միաձուլվում էր տեղական բնակչությանը: Պատմության թառերաբեմից անհետացած հայկական գյուղական համայնքների և ամբողջական գյուղերի հիշատակները պահվել են բացմաթիվ այն տեղանունների մեջ, որոնք արմեն (հայ) ազգի անվան հետ են կապվում: Մինչև XIX դարն իսկ Բուլղարիայում կային գյուղեր, որոնք կրում էին էրմենսկո, Արմինոր, էրմենոլո, Արմենոֆոր, Արմենիթե, Արմյանկովցի, Արմենիցա, էրմենլուի, էրմենլի, Արմենքոյ և այլ շատ բնորոշ հայկական անուններ⁷⁸:

Բուլղարահայ մի շարք գաղթավայրեր դարձել են հայկական գրչության ու մշակույթի նշմարելի օջախներ: Ֆիլիպոպոլսում, Սոֆիայում, Ռուսչուկում և Վառնայում բնօրինակվել ու նկարազարդվել են հայկական ձեռագրեր, որոնցից մի քանիսը հասել են մինչև մեր օրերը: Այդ ձեռագրերը, ինչպես նաև Բուլղարիայում հայտնաբերված մի շարք այլ հուշարձաններ ու մասունքներ լուրի վկաներն են XIV—XVIII դարերում բուլղարահայ գաղութներում զարգացած մշակութային կյանքի⁷⁹:

Գարեք շարունակ բնակվելով բուլղարական հողում և զարգացնելով ազգային մշակույթը, գաղթական հայերը նկատելի ազդեցություն են թողել բուլղար ժողովրդի մշակույթի վրա: Այդ ազդեցությունը հատկապես նշմարելի է, ինչպես ընդգծել են մասնագետները, բուլղար ճարտարապետության, մասնավորապես՝ եկեղեցական շինարարության մեջ և կիրառական արվեստի բնագավառում: Վկայակոչելով Պերուշտիցայի բուլղարական եկեղեցու շինարարական տեխնիկան ու ոճը, ակադեմիկոս Գավրիլ Կապարովը անվերապահորեն գրել է. «Բուլղար եկեղեցիների վրա հայ ճարտարապետության ազդեցությունը ակներև է»⁸⁰: Բուլղար նկարիչ Վլադիմիր Պեշևը գտնում է, որ հայկական կուլտուրան ունեցել է իր ազդեցությունը բուլղարական կուլտուրայի հատկապես կիրառական արվեստի վրա: Բուլղարական և, ընդհանրապես, բալկանյան երկրների միջնադարյան քանդակագործների և նկարիչների ստեղծագործություններում որոշակի արտահայտություն են գտել արևելյան, մասնավորապես հայկական տիպի զարդաքանդակներն ու սրբապատկերները:

⁷⁸ Տե՛ս Ս. Վ. Овчянян, Армяно-болгарские исторические связи и армянские колонии в Болгарии во II половине XIX в., Ереван, 1968, էջ 39, 47.

⁷⁹ Տե՛ս Հ. Քյուրումյան, Պուլկարահայ մշակույթի հիշատակարաններ («Մասիս», Սոֆիա, 1935, էջ 187—198):

⁸⁰ Գ. Քապարով, Պատմական կապեր Պուլկարիո և Հայաստանի միջև («Մասիս», Սոֆիա, 1934, էջ 243):

Բուլղարիայի Զեմենի վանքում, որը նկարագրողվել է XIV դարում, աբսիդի երկու կողմերում նկարված սրբերի շարքում հանդիպում ենք նաև Գրիգոր Լուսավորչի պատկերին: «Էստ... եկեղեցու հայերի շարքում գրաված տեղի, կարելի է հետևցնել,— իրավացիորեն պետք է Սիրարփի Տեր-Ներսեսյանը,— որ Գրիգոր Լուսավորիչը համարվել է նրանց համապարհը»⁸¹:

Թուրքական իշխանությունները, ղեկավարվելով «բաժանիր և տիրիր» տիրահռչակ սկզբունքով, մշտապես սերմանում էին հակամարտություն Բալկաններում բնակվող բրիտանոնյա ժողովուրդների միջև, ամեն կերպ խոչընդոտում նրանց բնական զարգացումն ու մերձեցումը: Բուլղարահայերը, սակայն, չէին օգտվում արտոնություններից, այլ հավասարապես կեղեքվում և հալածվում էին թուրքերի կողմից և, այդպիսով, ղերծ էին «քրիստոնյաների միջև ատելությունը գրգռելու հատուկ թուրքական սիստեմի» ազդեցությունից, որի հետևանքով էլ սերտորեն կապվել և որոշ իմաստով մերվել էին բուլղարների հետ: Ուսումնի տված նրանք երարատե ու ծանր, քողարկված ու բացահայտ պայքար են մղել թուրքական տիրապետության դեմ, որի ընթացքում ավելի է կոսվել հայ և բուլղար ժողովուրդների դեռևս բյուզանդական ժամանակաշրջանից եկող բարեկամությունը և մարտական համագործակցությունը:

Այս անհավասար պայքարում նրանք, ինչպես հայտնի է, հենվում էին մեկ ընդհանուր գաղնակից՝ ռուսական հզոր պետության վրա, որը ելնելով իր իսկ ռազմա-քաղաքական շահերից, նրանց ցույց էր տալիս տարատեսակ աջակցություն և ուղղակի ռազմական օգնություն: Պարբերաբար ծագող ռուս-թուրքական պատերազմների ընթացքում քաղկանահայերը բուլղարների և մյուս քրիստոնյա ժողովուրդների հետ ամեն կերպ նպաստում էին ռուսական ղեկի հաղթանակին՝ տեսնելով դրա մեջ թուրքական ծանր լծի թոթափման և ազգային ազատագրության միակ գրավականը: Հենց այդ դարավոր պայքարի բովում էլ ծագել ու ձևավորվել է բալկանահայերի ռուսական կողմնորոշումը, որը ըմբռնել և ըստ արժանվույն գնահատել է ռուս բանաստեղծ-գեմոկրատ Ա. Ա. Օլխինը:

«Եվրոպական Թուրքիայի զաղթականության մեջ,— գրել է նա,— շատ նշանակալից տեղ են զբաղեցնում հայերը: Վաղ ժամանակներից զաղթած լինելով այս տեղեր, նրանք... համակրում են Ռուսաստանին, հետևաբար փոխադարձ համակրանք վայելելու իրավունք ունեն... Բարձրացնելով նրանց (իմա՝ հայերին) ուրիշների և իրենց սեփական աչքերում, Ռուսաստանը ծառայություն մատուցած կլինի ոչ միայն հայերին, այլ նաև իր ազդեցությանը Արևելքում»⁸²:

XIX դարի սկզբին բուլղարահայ զաղութները և հայ-բուլղարական հարաբերությունները թեև կոսեցին զարգացման մի նոր փուլ, որը կապված էր ինչպես բուլղար ու հայ ժողովուրդների սոցիալ-տնտեսական ու ազգային-քաղաքական կյանքում եղած էական տեղաշարժերի, այնպես էլ ցարական Ռուսաստանի արևելյան քաղաքականության աշխուժացման ու հաջողությունների հետ:

⁸¹ Ս. Տեր-Ներսեսյան, Գրիգոր Լուսավորչի դիմանկարները բյուզանդական արվեստում («Դարուն», 1969, № 3, էջ 38):

⁸² АВПР, ф. «Посольство в Константинополе», д. 1615, л. 87—89, 25—718

4. ՀՈՒՆԳԱՐԻԱՅԻ ԵՎ ՏՐԱՆՍԻԼՎԱՆԻԱՅԻ ԳԱՂԹՈՋԱՆԵՐԸ

Հայերն աշտանդ հաստատովել են տաղավրն հունդարտկան պետութեան ստեղծման ժամանակաշրջանում և հիշատակվում են երկրի հին բնակիչների թվում: Հունդար ժամանակագիրների տվյալներով ղեռես X—XI դարերում իրենց երկրում հաստատված հայերը իբրեւ քաղաքային տարր նպաստում էին նորաստեղծ պետութեան տնտեսական կյանքի ու քաղաքների զարգացմանը: Անշուշտ հայերին ծանոթ էր նաեւ Տրանսիլվանիան, քանի որ այդ շրջանում արդեն Տրանսիլվանիան միացվել էր Հունդարիային:

Հունդարիայի պատմութեան արշալույսին հայերի առկայութեանն այդ երկրում հետեւանք էր պատմական այն իրողութեան, որ ղեռես VII—X դարերում Թրակիան և Բալկանյան թերակղզու մի մասը բյուզանդական կայսրերի կողմից բնակեցված էր Հայաստանից բռնագաղթեցված զանգվածներով: Ահա այդ հայերի մի մասն է, որ IX—X դարերում Բուլղարիայից հավանաբար մուտք է գործել Վալաքիա, Տրանսիլվանիա և Հունդարիա:

Հիշյալ վայրերում հայերի թվի հետագա ստվարացմանը նպաստել է նաեւ 1218 թ. Կիլիկյան Հայաստանի թագավոր Լևոն II-ի և Հունդարիայի թագավոր Անդրեաս II-ի միջեւ բարեկամական դաշինքի կնքումը: Ինչպես նշում է Սմբատ Գունդստաբլը, Հունդարիայի վեհապետը այցելել է Կիլիկյան Հայաստան, որ Լևոն II թագավորը նրան մեծ պատվով ընդունել և արքայավայել պատիվների է արժանացրել⁸³:

Հունդարիայում և Տրանսիլվանիայում հայերի գոյութեան մասին հիշատակութուններ կան նաեւ հետագա ժամանակներում: Բուլղարաշտից արեւմուտք գտնվող այն ժամանակվա մայրաքաղաք էստերգոմոմ հայերի ստվարացման հետեւանքով Հունդարիայի թագավոր Բեկա IV-ը 1243 թ. հատուկ հրովարտակով կրկին հաստատում է իր նախորդների կողմից նրանց տրված առանձնաշնորհումները: Հունդարացի արեւելագետ էդ. Շյուցը գտնում է, որ Հունդարիայի այն ժամանակվա մայրաքաղաք էստերգոմը մոնղոլ-թաթարական հորդաններից պաշտպանելու գործում մասնակցութեանն են ունեցել նաեւ այնտեղ ապրող հայերը:

Միջին դարերում Հունդարիայում և Տրանսիլվանիայում հայ բնակչութեան առկայութեան մասին է խոսում նաեւ այն հանդամանքը, որ ինչպես անցյալում, այնպես էլ հետագայում (մասամբ նաեւ այժմ) այնտեղ գտնվում են «հայ» և «հայկական» բառերից կազմված բազմաթիվ տեղանուններ: Այսպես, օրինակ, Հունդարիայի թագավոր Լադիսլավ IV-ը իր 1281 թվակիր հրովարտակով հիշատակում է Terra Armenorum (Հայոց հող) և Monasterium Armenorum (Հայոց վանք) վայրերը: Հիշյալ տեղանունները գոյութեան են ունեցել վերոհիշյալ թվականից շատ առաջ, քանի որ հրովարտակովում դրանք հիշատակվում են օգոստինյանների միաբանութեանը նվիրաբերվելու առթիվ: Ռումինիայի պատմութեան XIII—XIV դարերի վավերագրերում ևս հանդիպում են բաղմաթիվ տեղանուններ, որոնք կազմված են հունդարական Örmən (հայ) և ումմինական Armean (հայ) բառերից:

1343 թվակիր մի կնիքից երևում է, որ Տրանսիլվանիայի այժմյան Սիրիու

⁸³ Տե՛ս «Սմբատայ սպարապետի տարեգիրք», հրատ. Ս. Վ. Ազըլյանի, Վենետիկ, 1956,

բաղարի մոտ դանդաղ Տրյմաշում գործել է «Տրյմաշի հայոց եպիսկոպոս Մարտիրոս»։ Պարզ է, որ հայ հոգևոր առաջնորդի հիշատակությունը վկայում է ավյալ վայրում հայկական կաղմակերպված դադլօջախի առկայության մասին։ Ավելի ուշ՝ 1399 թ. Տրանսիլվանիայի Բրաշով քաղաքում ևս հայեր են հիշվում, որոնք ոչ կաթոլիկ տարրեր աղոթության բնակիչների հետ մեկ ընդհանուր եկեղեցի ունեին։

Հայերի թիվը XV դարում դարձյալ սկսում է աճել։ Դրան հիմնականում նպաստում է 1497 թ. Լեհաստանի Ալբերտ թագավորի արշավանքի հետևանքով Մոլդովայի մայրաքաղաք Սուչավայից 700 հայ բնաանիքների զաղթը դեպի Հունգարիա, Տրանսիլվանիա և Գալիցիա։ Ավելի ուշ՝ 1551 թ., Մոլդովայի իշխան Շտեֆան Ռարեշի հալածանքը հայերի դեմ, դարձյալ սպառնալու է հանդիսանում, որ բավականին հայեր նորից զաղթեն իրենց նախորդների հետքերով՝ դեպի հիշյալ երկրները։

XVI—XVII դարերում Տրանսիլվանիայի մի շարք քաղաքներում և հատկապես Բիստրիցայում բազմաթիվ հայ առևտրականներ են հիշատակվում, իսկ XVII դարում Հունգարիայում, մասնավորապես Բուդայում, գործում էին հայ առևտրականներ ու արհեստավորներ։

Տրանսիլվանիայում XVII դարի առաջին կեսին հայերի գոյության ուշագրավ փաստ է 1647 թ. Վաշարհեյում (ամենայն հավանականությամբ Տրանսիլվանիայի ալժմյան Տրդու Մուրեշ քաղաքում) բնդօրինակված և ալժմ Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվող ձեռագիր ժողովածուն։ Նրա գրիչ հաշիկ Կաֆայեցին նշում է, որ իր ձեռագրի նախագաղափարը մնալու է տեղում ապրող խոջա Օհան Զոդեցու (իմա՝ Զուդայեցու) մոտ, որից երևում է, թե այդ առևտրական կենտրոնը XVII դարում բնակեցված էր նաև հայերով։ Հիշյալ գրիչը այդ վայրերում իբրև առևտրական մասնակցել է տոնավաճառներին⁸⁴։

Մի քանի տարի անց, Մոլդովայից օրոշ թվով հայեր դարձյալ զաղթում են Տրանսիլվանիայի մի քանի քաղաքներ ու ավաններ, ինչպես 1654 թ.՝ Զուրջով, 1658 թ.՝ Բաշդեալով (հետագայում հայաքաղաք Եղիսաբեթուպոլիս) և Զիկ Շոմեկու։ Սակայն հիշյալ զաղթականությունը օրոշակի նշանակություն չունեցավ երկրի կյանքում և դրա համար էլ պատմության մեջ մնաց «փոքր զաղթականություն» անունով։

Մոլդովայից Տրանսիլվանիա հայերի դանդաղացին զաղթ տեղի ունեցավ 1672 թ.։ Դրանով պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ Տրանսիլվանիայի հայերի մի մասի տոհմանունները հիշեցնում են մոլդովահայ երբեմնի հայաշատ կենտրոնների անունները, ինչպես, օրինակ, Ասցի (իմա՝ Յաշցի), Ուրմանցի (Ռոմանցի), Պոջանցի (Բուռոշանցի), Ֆոկշանցի, Սոչովցի (Սուշավացի), Խոթինցի (Խոթինցի) և այլն⁸⁵։ Հայ զաղթականական խմբերը սկզբնական շրջանում ապաստանել են Կարպատյան լեռներում, հույս ունենալով, որ խաղաղության վերահաստատումից հետո կկարողանան վերադառնալ Մոլդովայի իրենց բնակավայրերը։ Համոզվելով, որ նման հեռանկար չկա, նրանք բնդոնում են Տրանսիլվանիայի իշխան Միքայել Ապաֆիի հրավերը, և նրանց

⁸⁴ Տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր N° 3519։

⁸⁵ Տե՛ս Szongótt Kristóf, A magyarok: őrmény családok genealogiája. Szamosúj-árt, 1898.

մի մասը բնակություն է հաստատում սեկուլների մոտ՝ Զուրջովում և Զիկում, իսկ մյուս մասը՝ սաքսոն գերմանացիների մոտ՝ Էիստրիցայում: Որոշ թվով հայեր տեղավորվում են Տրանսիլվանիայի Բաշպրալով, Գեոլա, Գուրգեն, Զիկ Շոմլեո, Գանդա, Պետեկե և այլ վայրերում:

Տրանսիլվանիա դաղթած հայերի թիվը շուրջ տասը հազար էր: 1680 թ. Միքայել I Ապաֆի իշխանը հայերին տվեց ինքնավարություն և ազատ առևտուր անելու իրավունք: 1696 թ. Միքայել II Ապաֆին հայերին իրավունք վերապահեց առանձին դատավոր ունենալու և առևտրով ու արհեստներով զբաղվելու: Սակայն այդ իրավունքներից հիմնականում օգտվում էր հայերի վերնախավը:

Հունգարիայում ապրող հայերը նշանակալից դեր խաղացին երկրի կյանքում: XVII դարի 70-ական թվականներին Բուդայում գործում էր ծագումով հալեպցի հայազգի դիվանագետ Պետրոս Ապետիքը (Պետիկ Հայը), որը բաղմիցս եղել էր եվրոպական և ասիական արքունիքներում և աշխատում էր հակաթուրքական ուժեղ ճակատ ստեղծելու միջոցով օսմանյան Թուրքիայի լծից ազատագրել նախ Հունգարիան, ապա Հայաստանը:

Հունգարիայի սիրտը՝ Բուդան, մոտ 150 տարի շարունակ (1541—1686) հեծում էր թուրքական լծի տակ: Նրա ազատագրման համար պայքարեցին նաև բազմաթիվ հայեր, որոնց շարքում առանձնահատուկ տեղ է զբաղում Գաբրիել Թոխաթեցին: Սա ծածկագիր նամակներով կարևոր տվյալներ էր հաղորդում ազատագրող բանակներին թուրքերի ռազմական պատրաստությունների ու շարժումների մասին: Նրա խորհրդով ապստամբները հրդհհել են Բուդայի վառողի պահեստը՝ նպաստել Հունգարիայի ազատագրման գործին: Ուշագրավ է, որ ուսու արքունիքի կողմից Իսրայել Օրու համար նախատեսված շքախմբում եղել են նաև երկու անձնավորություններ՝ Սիմոն Վենիտերը և Անտրե Հարիտոնովը, որոնք, ըստ փաստաթղթի, «Հունգարական երկրից» էին:

Հայաստանում XVIII դարի 20-ական թվականներին ծավալված ազատագրական շարժումներին մասնակցելու ցանկություն էին հայտնել Արևելյան Եվրոպայի, այդ թվում և Հունգարիայի ու Վալաքիայի հայերը:

XVII դարի վերջին Ավստրիան իր իշխանությունը տարածեց նաև Տրանսիլվանիայի վրա և կաթոլիկություն տարածելու միջոցով աշխատեց ամրապնդել իր դիրքերը: Սկզբնական շրջանում հայերը ազատ են եղել դավանանքի հարցում, սակայն շուտով բռնի կաթոլիկացված լեհահայ թեմի առաջնորդ Վարդան Հունանյանը (Իբրե հաջորդ Խորահուշակ Նիկոլ Թորոսովիչի), որը ուշի ուշով հետևում էր Մոլդովայի հայերի մի մասի Տրանսիլվանիա դաղթելուն, կաթոլիկության քարոզչության սլաքներն ուղղեց մի կողմից Տրանսիլվանիայում ապաստանած, իսկ մյուս կողմից դեռևս Մոլդովայում մնացած հայերի վրա: Նրանց մեջ քարոզչական մեծ աշխատանք ծավալեց Մոլդովայից դաղթած Օթենետ վարդապետ Վրդաբյանը, որը Հռոմում էր ստացել իր ուսումը: Սակայն հայերի կաթոլիկացման գործը հեշտ չէ տեղի ունեցել: Նրանք երկար ու համառ պայքար են մղել կաթոլիկական քարոզչության և լատինական նորամոծությունների դեմ, աշխատելով պահպանել իրենց աղոթային ինքնուրույնությունը: Ահա զրա շնորհիվ էլ հայերի մի մասը 1690 թ. Բաշպրալովում դարձյալ անցավ իր հնավանդ եկեղեցու գիրկը:

XVIII դարի սկզբներին Տրանսիլվանիայի հայ դաղթօջախի պատմության նշանակալից երևույթը երկրով մեկ ցրված հայ դաղթականության կենտրո-

նացումն էր նորաստեղծ հայաքաղաքներում: Սոմեշ գետի ափին 1700 թ. հիմնրվեց Գեոլա հայաբնակ քաղաքը, որին օտարները Արմենոպոլիս կոչեցին, մյուս հայաքաղաքը Նղիսաբեթուպոլիսն էր (նախկինում՝ Բաշդեալով, այժմ՝ Դումբրըվեն): Հայաշատ կենտրոններ դարձան Զուրջովը (այժմ՝ Գեորգեն) և Սևպլիզը (այժմ՝ Ֆրումոսա): Մեծ ու փոքր հայկական համայնքներ ստեղծվեցին նաև Բիստրիցա, Դեա, Օդորհեյ, Ալբա-Յուլիա, Գուրգեն Սեն-Իմրե, Սաս-Սեբեշ և այլ քաղաքներում ու ավաններում, որոնցից մի մասում կառուցվեցին նաև եկեղեցիներ ու մատուռներ: Ավելի ուշ հայաքաղաքների ունևոր վերնախավի մի մասը տեղափոխվեց Բանատի գավառի Տորոնտալ շրջանը, ձևաք բերելով այնտեղ ընդարձակ կալվածքներ:

Տրանսիլվանիայի հայերի ընդհանուր թիվը XVIII դարում հասնում էր շուրջ 15—20 հազարի: Հայաքաղաքները զուտ հայկական կենտրոններ էին, օտարների բնակեցումն այնտեղ կայսերական հրովարտականերով արգելված էր. ժամանակավորապես միայն օտարազգի առևտրականներ կարող էին մուտք գործել քաղաքային վարչության արտոնագրով:

Հայաքաղաքները ինքնավար համայնքներ էին, որ կառավարվում էին քաղաքային վարչություններով: Ինքնավարական կարևոր մարմին էր «Հայկական կոմսանիան», որը տնտեսական և իրավական կապող օղակ էր իրարից հեռու գտնվող երկու գաղթօջախների՝ Գեոլայի և Նղիսաբեթուպոլսի միջև: 1689 թ. «Հայկական կոմսանիան» արգեն ուներ իր դատավորը՝ երեք օգնականներով, որոնք հսկում էին հարկերի հավաքմանը և իշխանական հրամանների կատարման ընթացքին (այդ պարտականությունը հետագայում անցավ Նղիսաբեթուպոլսի քաղաքային վարչությանը, որը ղեկավար դիրք ստացավ Տրանսիլվանիայի բոլոր հայերի նկատմամբ, ի բացառյալ ինքնուրույնությունից օգտվող Գեոլայի): 1714 թ. Գեոլան ունեցավ իր առաջին քաղաքային վարչությունը՝ զլխավոր դատավոր ընտրելով խաչիկ Ակոբչային, 12 «ծերերի» կամ խորհրդականների հետ: Քաղաքային վարչությունը (խորհրդարանը) զլխավորում էր դատավորը կամ բիրովը, որը և քաղաքագլուխն էր, սակայն վերջինիս իրավունքները հետագայում սահմանափակվեցին նրա խորհրդականների կողմից:

1757 թ. հայաքաղաքներն ունեցան նաև իրենց Հարյուրոց ժողովը կամ Սուտան, որին զլխավորում էր Սուտաշը (հարյուրապետը): Ժողովը ենթակա էր քաղաքային վարչությանը և հաճախ նրա հետ միասին էր հավաքվում ժողովի:

Մեծ է եղել հայերի դերը Տրանսիլվանիայի տնտեսական կյանքում: Ավստրիայի կայսր Հովսեփ II-ի գնահատմամբ «Նղիսաբեթուպոլսի հասարակության դերը առևտրում շատ նշանակալից է եղել»⁸⁶: Ֆրանսիացի հայագետ Ֆ. Մակլերը նույնպիսի բարձր գնահատական է տվել Գեոլայի հայերին⁸⁷, հունգարացի գիտնական Կյոլենտեն՝ Զուրջովի հայերին և այլն:

Տրանսիլվանիայի հայ առևտրականների քարավանները հասնում էին Արևելքում մինչև Կ. Պոլիս, իսկ Արևմտյան Նվրոպայում՝ մինչև Գերմանիա,

⁸⁶ Գր. Գովլիկյան, Հայք յնղիսաբեթուպոլիս Դրանսիլուանիոյ, 1780—1825, Բ, Վիեննա, 1899, էջ 288:

⁸⁷ Sh. Fr. Macler, Rapport sur une mission scientifique en Roumanie (juin-août, 1927). „Revue des études arméniennes, t. XI, Paris, 1930, էջ 7:

Իտալիա ու Դանիա: Հայերի հիմնական զբաղմունքներից էր անասունների վաճառքը: Հայ վաճառականները արտահանում էին նաև մեծ բանակույթյամբ փայտ՝ հասցնելով հեռավոր երկրներ, մինչև Անգլիա, Ֆրանսիա և այլն:

Տրանսիլվանիայի հայերը նաև հմուտ արհեստավորներ էին: Բիստրիցայի հայերից իբրև հարկատու հիշվող 72 ընտանիքների մեծ մասը փականագործությամբ, կաշեգործությամբ, ասեղնագործությամբ և այլ արհեստներով էր զբաղվում: Աչքի են ընկել հատկապես հայ կաշեգործները: Տրանսիլվանիայի հայոց շորս կենտրոններում և Բանատում գոյություն են ունեցել հայ կաշեգործների համքարություններ:

XVIII դարում Տրանսիլվանիայում ստեղծված առաջին մանուֆակտուրաների շարքում հայտնի էին նաև երկու հայաբնույթների՝ Գեոլայի կաշեգործության և Նդիսարեթուպուլսի մոմագործության բավականին խոշոր ձեռնարկությունները⁸⁸, նրանք կատարում էին նաև արտասահմանյան պատվերներ: Գեոլայի առևտրականները Տրանսիլվանիայում վաճառում էին տարեկան 30 հազար, իսկ Հունգարիայում՝ 20 հազար կտոր կաշի: Արտագրված բարձրորակ մոմերը հասցվում էին մինչև Վիեննա: Հայերի կարևոր զբաղմունքներից էին նաև մսագործությունը, սպիլից խմիչքների պատրաստումը, մուշտակագործությունը և այլն:

Դժվար է նշել Տրանսիլվանիայում կատարված որևէ կարևոր իրադարձություն, որի մեջ հայերն իրենց ներդրումը չունենան: Թուրքերի գեմ մզված մարտերի հետևանքով դատարկված արքունական զրամարկդին հայերը տվեցին 100 հազար ֆլորին, 15 հազար ֆլորին ծախսեցին պատերազմի հետևանքով տվելված Գեոլայի զոչակի վերականգնման համար և այլն:

Տրանսիլվանիայի հայերի մեջ եւս գոյություն է ունեցել դասային շերտավորում: Բիստրիցայում XVIII դարի սկզբում ապրող 72 հարկատու հայ ընտանիքներից միայն 17-ն էր ունեւոր, իսկ նրանց մեծ մասը միջակ և չբավոր անտեսություններ էին:

Հայերը հաշտ ու բարեկամական հարաբերություններին մեջ էին հարեան հունգարացիների, ումինացիների, սեկույների և սաբսոնցիների հետ: Նրանք քաջաձանոթ էին այդ ժողովուրդների լեզվին և կրել են դրանց ազդեցությունը: Ուշագրավ է, սակայն, որ հունգարերեն լեզվի մեջ եւս մուտք են գործել ծագումով հայկական մի շարք բառեր: Հայկական արվեստի հետքեր են զգացվում նաև Հունգարիայի ճարտարապետական որոշ կոթողների վրա:

Միջնադարյան Հայաստանի քաղաքներում և այլ զաղթավայրերում քաղաքաբնակ երիտասարդներին համախմբող ընկերությունների՝ «կարիճվորաց եղբայրությունների» օրինակով, հայերը սկսեցին այստեղ եւս ստեղծել նման կազմակերպություններ, որոնց անդամակցում էին բոլոր պատանիներն ու չամուսնացած երիտասարդները: Միայն Գեոլայի «կարիճների եղբայրություն» ունեցել է 728 անդամ: Նդիսարեթուպուլսում գործել են շուրջ տասը եղբայրություններ: Նրենց եղբայրություններն են ունեցել նաև Զուրջովի և Սեպվիդի հայերը: Այդ եղբայրությունների համար 1729 թ. լեհահայ նշանավոր գործիչ Ստեփանոս Ռոշքան մշակել է հատուկ կանոնադրություն:

Գաղթավայրի պատմության լուսավոր էջերից է այն համառ ու երկարատև

⁸⁸ *St'a St. Imrech. Despre inceputurile industrialei capitaliste din Transilvania în prima jumătate a secolului al XIX lea*, București, 1955, էջ 10:

պաշարը, որ մղեցին տարագիր հայերը իրենց ազգային ինքնուրույնությունը պահպանելու համար: Չնայած բռնի կաթոլիկացման քաղաքականությանը, շատ հայեր պահպանում էին իրենց դավանանքը: Պատահական չէ, որ XVIII դարի կեսերին Ավստրիայի կայսրերի կողմից հայերին տրված հրովարտականերում խոսվում է հայ «հերետիկոսների», այսինքն՝ ոչ կաթոլիկ հայերի արարողություններն արգելելու մասին:

Ավստրիական կայսրության սահմաններում, որ տարբեր ազգությունների մի խառնարան էր, հայերի ձեռք բերած արտոնությունները սոսկ տեղական ինքնավարության արժեք են ունեցել: Հայերը պաշարել են իրենց ինքնուրույնությունը հատկանշող ազգային եպիսկոպոսության վերականգնման համար, քաջ դիտակցելով, որ այդ ճանապարհով միայն կկարողանան պահպանել կապը մայր հայրենիքի ու ժողովրդի հետ: Իրենց մայրենի լեզուն ու ազգային սովորությունները պահպանելու համար մղված այս պաշարը, որը տեղացի ազգերի քան երկու դար, չնայած անհաջողության էր դատապարտված, սակայն հունգարահայությունը իր պատմության ընթացքում համառ ջանքեր է գործադրել հայ մշակույթի զարգացման, հայ մանուկներին մայրենի լեզվով դաստիարակելու ուղղությամբ:

Սկսած 1685 թ. Եղիսաբեթուպոլսում, իսկ 1700 թ. Գեուլայում գործում էին հայկական դպրոցներ: 1724 թ. Եղիսաբեթուպոլսում բացվում է նաև աղջկանց դպրոց: Իսկ երկու տասնամյակ անց՝ 1746 թ. նույն քաղաքում գործում էր արդեն երկու դպրոց, մեկը՝ Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամների ղեկավարությամբ, իսկ մյուսը՝ քաղաքային վարչության: XVIII դարի վերջում Եղիսաբեթուպոլսի Մխիթարյան դպրոցը ապրում էր իր ծաղկման շրջանը: Միքայել Չամչյանը ծրագրում էր նույնիսկ ընդարձակել այն, դարձնելով Արևելյան Եվրոպայի հայկական գաղթավայրի միակ բարձրագույն դպրոցը, սակայն քաղաքային վարչությունը չի նպաստում այդ գործին: Բիշ անց Վենետիկի Մխիթարյաններից Ստ. Ագոնցը, Ալ. Ինճիճյանը և ուրիշներ մասամբ իրագործում են այդ ծրագիրը: Դպրոցում դասավանդվում էր հայերեն, հունգարերեն, լատիներեն, ապա նաև գերմաներեն: Միաժամանակ գործում էին նաև Գեուլայի, Ջուրջովի և Սեպիլիի հայկական դպրոցները: Տրանսիլվանիայից լավագույն աշակերտներին բարձր ուսում ստանալու նպատակով ուղարկում էին Վենետիկ, Վիեննա, Պեշտ, Սիրիու և այլ քաղաքներ: Միայն Եղիսաբեթուպոլսից տարեկան 20 հայ ուսանող մեկնում էր արտասահման ուսանելու:

Տրանսիլվանահայերը սրբությամբ պահպանում էին հայրենի երկրից բերված, ինչպես նաև Մոլդովայում և այլ գաղթավայրերում գրված ձեռագիր մատյանները, ստեղծում էին նորերը: Հայ գրչության կենտրոններ են դառնում Վաշարհյը, Ջուրջովը, Եղիսաբեթուպոլսը, Գեուլան, Բրաշովը: Հայերն ունեցել են հարուստ գրադարաններ և օրինակիլի դիվանատներ:

Գաղթավայրերում ստեղծվել են առաժներ, առակներ, հեքիաթներ, հանելուկներ և ժողովրդական երգեր: Այստեղ գրավել են նաև հայատառ հունգարերեն և հայատառ ռումիներեն երգեր: Թարգմանական գրականության մեջ XVIII դարում կարևոր արժեքներ են ստեղծել Թեոֆորոս Մեդիաշցին, Բարսեղ Լասլոֆյանը, Վարդան Ագոնցը և ուրիշներ:

XVIII դարի սկզբներին Ջուրջովում Սիմեոն Թարսոյանը գրել է իր քաղաքի հայերի գաղթականության և հայկական եկեղեցու կառուցման ամփոփ

պատմությունը: Սակայն պատմագրությունը Տրանսիլվանիայի հայերի մոտ մեծ զարգացում ապրեց հետագայում: Հայերն իրենց սեփական ուժերով կազմել են լատիններեն-հայերեն, հայերեն-լատիններեն, հայերեն-իտալերեն, հայերեն-գերմաներեն և այլ բառարաններ:

Զկարողանալով ստեղծել հատուկ հայկական տպարան, Տրանսիլվանիայի հայերն իրենց անհրաժեշտ ծխական զրքերն ու դառազրքերը XVIII դարի երկրորդ կեսին տպագրել էին տալիս Տրիեստի Մխիթարյան և Վենետիկի Անտոն Պոռթուլի տպարաններում, ուր տպագրվել են «Տօնացոյց» (1778), «Հայնակ և Նեմեցնակ» (հայերեն և գերմաներեն), «Կարճառօտ քրիստոնեական վարդապետութիւն» (երկուսն էլ 1788) և «Գիրք աղօթից» (1793):

Տրանսիլվանիայի հայերը կարևոր դեր են կատարել քաղաքաշինության և ճարտարապետության ասպարեզներում: Նրանք հիմնովին կառուցել են հայաքաղաքները և շենացրել այլ բնակավայրեր: Գեոլա հայաքաղաքի հատակագիծը պատրաստել է Հռոմից այդ նպատակով հրավիրված Ալեքսա հայագրի ճարտարապետը, իսկ քաղաքաշինությանը մասնակցել է ամբողջ հայությունը: Կառուցվել են նաև եկեղեցիներ ու հասարակական շենքեր, որոնցից մի քանիսի վրա մինչև այժմ էլ մնում են հայերեն արձանագրություններ: XVIII դարում կառուցվեց Գեոլայի հայոց մայր տաճարը, որը նշանավոր հուշարձան է համարվում բովանդակ Տրանսիլվանիայում:

Հայերը զարգացրել են նաև նկարչությունը, երաժշտությունը, ոսկերչությունը, առեղնադործությունը, ժանյակագործությունը և արվեստի ու արհեստի այլ մասնաճյուղեր: Մասնագետների կարծիքով Տրանսիլվանիայի արևելյան կողմած դորդերը գործվել են հայ վարպետների կողմից և ունեն հայկական ոճ:

Տրանսիլվանիայի հայերի ոտնոթած բաղմբախդ և ուշադրավ մշակույթը շարունակեց իր նոր ընձյուղները արձակել նաև հետագայում: Նրանք սիրով շարունակեցին պահպանել հայ գիրն ու գրականությունը, միաժամանակ հիշատակության արժանի դեր խաղացին նաև իրենց երկրորդ հայրենիքի մշակույթի պատմության մեջ:

Նկատի ունենալով հայերի խաղացած դերը Հունգարիայի կյանքում, հունգար պատմաբան Յա. էլեքը գրել է. «Մաջար ազգը հայերի մեջ հավատարիմ մի դաշնակից և զոհաբերվող մի հղբայր գտավ, որը մեր երջանկության օրերին մեղ է փարում և զժբախտության օրերին մեղ չի լքում, որի վրա ամեն պարագայի վստահ կարող ենք լինել»⁸⁹: Աղղով ուումինացի, Գեոլայի հայկական դպրոցի երբեմնի աշակերտ և Ռումինիայի պառլամենտի երբեմնի նախագահ Շտեֆան Ջիլիո-Պոսլը գրել է. «Ես սիրեցի հայերին նախ և առաջ նրանց արժանիքների համար: Թեև հայերը թվով փոքր էին, սակայն մեծ դեմքեր տվեցին հունգարներին: Հունգարիայի կառավարական դեմքերից շատերը հայեր էին»⁹⁰:

5. ՄՈՒԴՈՎԱՅԻ ԵՎ ՎԱՂԱՔԻԱՅԻ ԳԱՂԹՁԱՆՆԵՐԸ

Գնեստրի շուրջը կատարված պեղումները ցույց են տալիս, որ առևտրական կապեր են գոյություն ունեցել այդ երկրամասի և արևելյան երկրների հասկապես Հայաստանի միջև: Աղքերման քաղաքի շրջանում կատարված

⁸⁹ «Հակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1920, № 539, էջ 1:

⁹⁰ „Ararat“, București, 1940, № 187.

սելդումներից հայտնաբերվել են XIII դարի Կիլիկյան Հայաստանի թագավորներից ալատկանող դրամներ, որոնք լավագույն ապացույց են այն իրողության, որ հայերին դեռ վաղուց ծանոթ են եղել Սև ծովի մոլդովական ափերը:

Հայկական հիմնական գաղթավայրերը Մոլդովայի տարբեր շրջաններում ստեղծվեցին XIV դարի սկզբներին: Ռումինացի պատմաբանների կարծիքով հայերն այստեղ հաստատվել էին դեռևս մոլդավական իշխանապետության հիմնադրումից XIII դ. էլ առաջ: 1330 թ. արգեն այնքան հայեր կային այնտեղ, որ մոլդովական իշխանության հիմնադրման ժամանակ նրանք հիշատակվում են երկրի բնակիչների շարքում:

1350 թ. Բոտոշանում և 1395 թ. Յաշում հայերը կառուցել էին իրենց քարաշեն եկեղեցիները: 1365 թ., երբ կոչվում հիմնվեց հայ եկեղեցու հատուկ թեմ, այն իր իրավասության տակ ունավ նաև Մոլդովայի հայերին: Այդ նոր թեմի հիմնադրման մասին ուշագրավ տվյալ է գրանցված Մաշտոցի անվան Մատենադարանի 1379 թվակիր մի ձեռագրի մեջ. այնտեղ ասված է, որ Հովհաննես կրոնավորը Սիս դնալով Կոստանդին կաթողիկոսից ձեռնադրվել է արքեպիսկոպոս «Ամենայն Ընդաց աշխարհի և Վլախաց», այսինքն՝ Արևմտյան Ուկրաինայի և Մոլդովայի հայերի⁹¹:

Հետագայում, Մոլդովայի հայկական գաղթավայրերի բաղմամարդ դառնալու կապակցությամբ, Ալեքսանդրու չեկ Բուն (Բարի) իշխանի 1401 թ. հուլիսի 30-ի հրովարտակով, երկրի մայրաքաղաք Սուչավայում հայերի համար հաստատվում է առանձին եպիսկոպոսական թեմ՝ Հովհաննես եպիսկոպոսի գլխավորությամբ: Սրա իրավասության տակ են գրվում Մոլդովայի բոլոր հայ եկեղեցիները: Նույն իշխանը 1408 թ. հոկտեմբերի 8-ի հրովարտակով կոչվի գերմանացի և հայ առևտրականներին առանձնաշնորհումներ է տալիս և ազատում մի շարք մաքսեր վճարելուց: Իբրև հետևանք դրա, շատ հայեր Լեհաստանից անցնում են Մոլդովա և հաստատվում Սուչավա, Սիրետ և Չերնովից քաղաքներում: Սակայն ամենամեծ ներգաղթը տեղի է ունենում 1418 թ., երբ 3000 հայ բնտանիք հրավիրվում է Մոլդովա և բնակություն հաստատում յոթ տարբեր քաղաքներում:

Հայերին Մոլդովա հրավիրելու քաղաքականությունը շարունակվել է նաև հետագա տարիներին: 1453 թ. Կ. Պոլսի գրավման ժամանակ Բերայում հաստատված հայերը (որոնք ծագումով ղրիմեցիներ էին), տեղափոխվում են Մոլդովա: 1475 թ. թուրքերի կողմից Ղրիմի գրավումը պատճառ է դառնում մեծ թվով հայերի արտագաղթին, որոնց մի մասը դարձյալ ապաստան է գտնում Մոլդովայի հյուրընկալ երկրում և հաստատվում Սուչավա, Յաշ, Բոտոշան, Ֆոկշան և Ռուման քաղաքներում, ուր հայերն արդեն ստվար թիվ էին կազմում:

Սակայն մոլդովահայ գաղթավայրի այս բարգավաճ վիճակը երկար չի տևում: Հաջորդ տասնամյակներում տիրող անբարենպաստ պայմանների հետևանքով ստվար թվով հայեր հարկադրված են լինում հեռանալ այդ երկրից: 1484 թ., երբ սուլթան Բայազիդը գրավեց Քիլիան և Աղբերմանը, այդ քաղաքներից մեծ թվով հայեր բռնի գաղթեցին Կ. Պոլիս, ուր նրանք Սուլումանասթիրում առանձին մի թաղամաս կազմեցին: Ուշագրավ է, որ այդ դեպքերից 120 տարի անց Սիմեոն Լեհացին նրանց դեռևս «Աղբերմանցի» է

⁹¹ Տե՛ս «ԺԴ դարի ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 529:

կոչում⁹²: 1497 թ., երբ Լեհաստանի Ալբերտ թագավորը իր զորքով պաշարեց Սուշավան, այստեղից շուրջ 700 հայ ընտանիք արտագաղթելով, անցավ Հունգարիա, Տրանսիլվանիա և Գալիցիա:

Մոլդովայում որոշակի առանձնաշնորհումներից օգտվող հայերի զրույթյունը վատացավ, երբ Շտեֆան Ռարեշ (1551—1552) իշխանը, հունազավան մուկուանդ կղերի գործակցությամբ, 1551 թ. բռնությամբ փորձեց հայերին դավանափոխ անել: Այդ գեպքերին ականատես տաղասաց Մինաս Թոխաթեցին, իր «Ողբ ի վերայ Օլախաց երկրին հայերուն» հայտնի երկում, ուշագրավ մանրամասնություններ է հաղորդում Սուշավայի, Սիրետի, Բոտոշանի, Յաշի, Խոտինի, Վասլույի և Ռոմանի հայկական եկեղեցիների քանդման, ձեռագիր մատյանների այրման, ժողովրդին խոշտանդելու, նրանցից ոմանց բռնի հունազավան դարձնելու մասին⁹³: Այս հալածանքի հետևանքով հայերի մի մասն ստիպված գաղթում է Լեհաստան ու Տրանսիլվանիա: Կրոնական քողի տակ կատարված այս հալածանքը, իրականում հետապնդել է հարուստ հայերի և նրանց փարթամ եկեղեցիների ունեցվածքին տիրանալու նպատակ: Շուտով, սակայն (XVI դ. կեսերին), փոխվում է հայերի նկատմամբ տարվող քաղաքականությունը և փախստական ու աքսորական հայերի մի մասը վերադառնում է Մոլդովա: XVI դարի վերջին և հատկապես XVII դարի սկզբներին ինչպես Արևմտյան, այնպես էլ Արևելյան Հայաստանի բաղձաթիվ շրջաններից մեծ թվով հայեր են արտագաղթում: Նրանց մի մասը բնակություն է հաստատում Մոլդովայի հայաշատ կենտրոններում, նոր աշխույժ հազարդելով նրանց կյանքին: Մայր հայրենիքից կատարվող այս արտագաղթերը հետևանք էին 1598—1608 թթ. ջալալիների շարժման, 1604—1605 թթ. շահ Աբբասի արշավանքների ու բռնագաղթի և, վերջապես, Փոքր Ասիայում և Հայաստանում տիրող մեծ սովի և անապահով զրույթյան:

Հայերը Մոլդովայում հիմնադրեցին նաև մի շարք գյուղեր և տվաններ: Դրա լավագույն ասպացույցն է «հայ» բառով կազմված մեծ թվով տեղանունների առկայությունը: Դրանցից են Արմենեշա (Հայկական) գյուղը՝ Սուշավայի գավառում, Սատուլ Արմեանուլույը (Հայի գյուղը)՝ Յաշի գավառում, Վալես Արմեանուլույը (Հայի հովիտը)՝ Բոտոշանի գավառում, Դեալուլ Արմեանուլույը (Հայի բլուրը)՝ Դորոհոյի գավառում, Արմենեշար (Հայկական)՝ Բրբլադ քաղաքի մոտ և այլն⁹⁴:

XV—XVII դարերը ուսմին որոշ գիտնականներ համարում են հայկական առևտրի տիրապետության շրջան, քանի որ Մոլդովայի ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին առևտուրը կենտրոնացած էր հիմնականում հայերի ձեռքին: Վ. Բրնըցեանուն նշում է, որ հայերը կարողացան օգտագործել մոլդովական քաղաքների աշխարհագրական նպաստավոր դիրքը. գտնվելով գեպի Լեհաստան և Ռուսաստան տանող միջազգային տարանցիկ ճանապարհների վրա, այդ քաղաքները (մասնավորապես Սուշավան) վերածվեցին կարևոր կենտրոնների: Սև ծովի ափազանում և հատկապես Աղքերմանում հիշատակվում են հայ առևտրականների առագաստանավեր: Մոլդովական

⁹² ՏԵ՛ս Սիմեոն Լեհացի, էջ 346:

⁹³ ՏԵ՛ս Ղ. Ալիշան, Կամենից, էջ 20—27:

⁹⁴ ՏԵ՛ս *Vlad Bănășeanu*, *Armenii în toponomia românească și toponomice românești de origine armeană*, „Studii și cercetări lingvistice”, București, 1960, № 2, էջ 200—207:

նորոտանալով քաղաքներով էին անցնում հայ առևտրականների քարավանները, որոնք հայտնի էին «Կարելի արմենեշտ», այսինքն՝ հայկական կառքեր կամ սալեր անունով: Այնքանագուշակ Բունի 1408 թ. հրովարտելում նշվում էր, որ լվովցի հայ առևտրականները Չերնովիցում յուրաքանչյուր սալը ապրանքի դիմաց պետք է վճարեն 6 գրոշ մաքս: Նրանք Վալաքիայից և Բրաշովից բերում էին մեղրամոմ, Հունգարիայից՝ սամույր, այլ վայրերից՝ կտավ, գորգեր, մետաքս, սղաղեղ, խոնկ, հունական գինի, իսկ Մուղովայից տանում էին ոչխար, խոզ, ձի, սկյուռ, աղվես, ոչխարի մորթի: Հայերը Արևմուտքից Արևելք, այսինքն Գերմանիայից մինչև Հնդկաստան էին տանում կերպասներ և մետաղ: Ներմուծում էին պերճանքի զանազան ապրանքներ, ասեղնագործված իրեր, թանկագին քարերով զարդարված զենքեր: Հայերը սկզբում այդ բոլորը Արևմուտքում էին գնում, իսկ հետագայում տեղում սկսեցին կաղմակերպել որոշ ապրանքների արտադրանքը: Նրանք XVI դարում հացահատիկ և մուղովական գինի էին տանում դեպի Ռուսաստան և Լեհաստան, իսկ մեղրամոմ, մեղր, միս, յուղ՝ Կ. Պոլիս: Հայերը Կրետից Լեհաստան էին ներմուծում բարձրորակ գինիներ, իսկ Լեհաստանից Մուղովա էին բերում թուղթ և ալյու:

Հայերը առևտրական նպատակով զբաղվում էին նաև անասնաբուծությամբ, որի համար կապալով վերցնում էին ընդարձակ արոտավայրեր: Իրենց աճեցրած գեղեցիկ ու դիմացկուն ձիերը վաճառահանում էին ինչպես տեղում, այնպես էլ երկրից դուրս՝ Ավստրիայում, Պրուսիայում և այլ երկրներում:

Մուղովայի հայերը կաբևոր զեր են կատարել նաև արհեստագործության առարկերում: Այսպես, օրինակ, Յաշում ապրող 600 հայ ընտանիքներ զբաղեցնում էին մի քանի փողոցներ, ուր և ունեին իրենց արհեստանոցները: Հայ արհեստավորներն զբաղվում էին մուշտակագործությամբ, վերմակագործությամբ, գերձակությամբ, կոշիկարությամբ, արծաթագործությամբ, հրուշակագործությամբ և այլն: Քաղաքում շատ հարյի էին հայ կանանց պատրաստած ասեղնագործական և ժանյակագործական իրերը: Բոտոշան քաղաքի ըրեսլաները (այսինքն՝ համբարությունները) զբեթե ամբողջությամբ գտնվում էին հայերի ձեռքում: Շատ հայ արհեստավորներ կային նաև Սուլավայում, Ռոմանում և հայաբնակ մյուս կենտրոններում: Մեծ հռչակ ունեին մանավանդ հայ կաշեգործները. նրանք ներքին և արտաքին շուկաների համար տարբեր գույնի բարձրորակ կաշիներ էին պատրաստում:

Մուղովահայերն ունեցել են ինքնավարական նկատելի առանձնաշնորհումներ, իրենց ազգային եկեղեցին ունենալու և դավանանքին հետևելու արտոնություն:

Սկսած 1401 թ. մինչև 1686 թ. հայերը երկրի մայրաքաղաք Սուլավայում և մասամբ Յաշում (որը 1565 թ. դարձավ երկրի մայրաքաղաքը) ունեցել են իրենց հոգևոր առաջնորդները, որոնց իրավասության տակ էին գտնվում երկրի հայկական բոլոր եկեղեցիներն ու հոգևոր պաշտոնները: Հայկական եպիսկոպոսությունն այստեղ վերացել է 1686 թ., երբ նրանց վերջին եպիսկոպոսը՝ Մինաս Զիլիֆտար Օղլուն, երկրում տիրող ծանր պայմաններից խույս տալով անցավ Տրանսիլվանիա, ուր զաղթել էր մուղովահայության զգալի մասը:

Միջնադարյան Մուղովայի հայերի կյանքում մեծ ժողովրդականություն են վայելել «կարիճների եղբայրությունները»: Նման եղբայրություններ դարեր շարունակ գործել են հայկական զբեթե բոլոր կարևոր գաղթօջախներում, ինչ-

պէս Սուլաւայում, Սիրեստում, Յաշում, Բոստոշանում, Ռոմանում, Բակըույում և այլ վայրերում:

Մուղղովահայութեան խռչորացումն կենսորոն Սուլաւայում հայերն ունեին իրենց առանձին քաղաքապետներ, որը հաճախ է հիշատակվում իշխանական հրովարտականքում: Նրանք ունեին նաև իրենց դատարանները և լեհահայերի նման, ամենայն հավանականութեամբ, առաջնորդվում էին հայկական դատաստանագրքով: Պատահական չէ, որ հիշյալ դատաստանագրքի մի քանի ձեռագրեր են մեզ հասել նաև Մուղղովայի հայաշատ կենտրոններից: Հայկական դատարանը գլխավորում էր քաղաքապետը կամ վոյքը: Քաղաքապետներին Սուլաւայում հիշվում են Սերգիսը (XV դ.), Ծուռ Գթակը (XVI դ.), Նորգոն, Խաչիկը, Թոադերը, Կյուրեղը և այլք (XVII դ.): Հայ քաղաքապետներ կային նաև Սիրեստում, Վասույում, Յաշում, հավանաբար նաև այլ քաղաքներում:

Մուղղովահայերը քաջաբար մարտնչել են իրենց նոր հայրենիքի թշնամիների, մասնավորապես թուրք զավթիչների դեմ: Շտեֆան շէլ Մարեի գլխավորությամբ 1476 թ. թուրքերի դեմ մղված Վալեսա Ալբրէյի ճակատամարտի մասնակիցների թվում հիշվում են հայ զինվորներ, մասնավորապես թնդանոթաձիգներ: Ինչպես հայտնի է այդ կովում թուրքերը մեծ կորուստներ կրեցին և ետ շարավեցին: Հայ զինվորները մասնակցել են նաև այլ մարտերի:

Երկրի քաղաքական կյանքում նույնպես նշանակալից դեր կատարեցին մուղղովահայ զործիշները: XVI դարի երկրորդ հիսնամյակում Մուղղովայի իշխանությունն անցավ Սերպեկա կոչվող հայազգի զերդաստանին, որի ամենանշանավոր ներկայացուցիչը Յոան շէլ Կումպլիտը (ահարկու կամ անգուլ) կամ Յոան Արմեանուլն (Յոան Հայ) էր: Սա իշխեց 1572—1574 թթ. և զարձավ Մուղղովայի նշանավոր իշխաններից մեկը: Հայազգի այդ իշխանը նպատակ էր դրել ուսական, ուկրաինական, լեհական, մուղղական և վալաքական միավորված ուժերով ամուր պատնեշ կանգնեցնել թուրքական առաջխաղացման դեմ և Մուղղովայի վրայից թոթափել թուրքական ծանր լուծը: Նրան անգուլ կոչեցին երկրի կենտրոնախույս ազնվականները, քանի որ իշխանը նրանց դեմ զործում էր կտրուկ միջոցներով: Աշխատավոր զանգվածները, սակայն, զորավիգ էին կանգնած նրա ձեռնարկումներին և սիրով կոչում էին նրան՝ Մուղղովայի հայր: Նա ականավոր ռազմապետ զորավար էր և մուղղական ու կազակական ուժերով թուրքերի դեմ հաղթանակներ տանելուց հետո, անհավասար կովում ընկավ հերոսի մահով: 1577 և 1578 թթ. Մուղղովայի իշխանական գահին տիրացան Յոան Արմեանուլի երկու եղբայրները՝ Կարապետ Յոան Պոտկոտալըն և Ալեքսանդր Սերպեկան. նրանք ևս զոհվեցին հերոսաբար: 1592 թ. կարճ ժամանակով Մուղղովայի իշխան դարձավ Պետրու Կազակուլը՝ Ալեքսանդր Սերպեկայի որդին, իսկ նրա գործակիցն ու մտերիմն էր մի այլ հայազգի զործիչ՝ Ավագ Մաթիսովիչը: Մուղղովայի իշխանական գահի հավակնորդների շարքում հիշատակվում են նաև Սերպեկա հայազգի ընտանիքից՝ Կոստանդինը, ինչպես նաև Լազար Սերպեկան, որոնք 1578 և 1591 թթ. իշխանական գահին տիրանալու անհաջող փորձ կատարեցին:

Քաղմաթիվ են մուղղական իշխանների կողմից իբրև զինվորապետ-խորհրդական, թարգման և այլ բարձրաստիճան պաշտոնների առաջ քաշված հայազգի զործիշները: Դրանցից է Շտեֆան շէլ Մարե իշխանի թարգմանն ու խորհրդականը:

Մուղղավայրի իշխան Պետրոս Ռարեշի օրոք (1541) հիշվում է հայազգի Պետրոս Վարդիկը, որը իշխանի տմենամոտ խորհրդականներից էր և որին ազնվականությունն աստիճան տրվեց։ Սա դարձավ նաև Մուղղավայրի հետման (զորքերի ընդհանուր հրամանատար) և բերդապահ։ Պահպանվել է վերջինիս նամակը Տրանսիլվանիայի վոյեվոդին, որի մեջ նա գրում է, թե հասել է ամբողջ քրիստոնյա աշխարհը թուրքերից ազատագրելու համար համախմբվելու ժամանակը։ Վերջինիս որդի Յուրաշկո Վարդիկովիչը 1580 թ. հիշվում է իբրև Յանկու Սասու իշխանի խորհրդական։ Հետագայում նրա սերնդից Ռևոզորաշկո Վարդիկովիչը նշանակվում է Սորոկայի բերդի պարետ։

Հայերը գործունե մասնակցություն են ունեցել Դուկա իշխանի (XVII դ.) հարկային դաժան քաղաքականության դեմ ծավալված ժողովրդական շարժմանը, որի պարտությունից հետո ենթարկվել են ծանր հալածանքների։ Շուրջ 3000 հայ ընտանիքներ ստիպված լքել են մուղղավական հողը՝ ժամանակավոր ապաստան գտնելով Կարպատյան լեռներում։ Հետագայում նրանք անցան Տրանսիլվանիա, վերականգնեցին աշխատեցնող արդեն գոյություն ունեցող հայկական դադթավայրը։ Այս մեծ արտագաղթից մուղղավահայ կենտրոնները խիստ թուլացան, սակայն շարունակեցին իրենց գոյությունը։ Չնայած անվերջ պատերազմներին, սովին, իրար հաջորդող դահակալական պայքարին, հայերն, այնուամենայնիվ, վերակազմակերպում են իրենց նոսրացած գաղթավայրերը։ Հայերի թվի հետագու ստվարացմանը նպաստում են մի շարք իշխանների կողմից նրանց տրված արտոնությունները։ 1693 թ. միայն Մուղղավայրում բնակվում էին շուրջ 3000-ի չափ հայեր։

Հարկ է նշել, որ ուժեղ դիմադրության են հանդիպել և ապարդյուն անցել դանազան պատրվակներով մուղղավահայերին կաթոլիկացնելու բոլոր փորձերը։ Իսկ երբ Նիկոլ Ռորոսովիչի գլխավորությամբ լայն ծավալ ստացավ լեհահայերի բռնի կաթոլիկացումը, հայրենի ավանդույթներին հավատարիմ բազմաթիվ հայեր ապաստան գտան Մուղղավայրի հայկական կենտրոններում։

XVIII դարի վերջին, մասնավորապես 1787—1792 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի տարիներին մուղղավահայ գաղթավայրերը զգալի կորուստներ ունեցան։ Մանր վիճակի մեջ ընկան, մասնավանդ, Քիլիայի, Իզմայիլի, Աղքերմանի, Բենդերի (Տիգրինա) և Ղովչանի հայերը։

Ռուսահայաց հոգևոր առաջնորդ Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղուսյանը, որ այդ ժամանակ գտնվում էր Մուղղավայրում, նոր նախիջևանի ս. Խաչ վանքը սովորելու ուղարկեց որբ մնացած 30 պատանիների, իսկ շուրջ 4000 աղետալանների տեղափոխեց Դուբասար, որտեղից էլ 1792 թ.՝ իր իսկ հիմնադրած Գրիգորիոսյան հայկական նոր քաղաքը։ Այդ մեծ գաղթից հետո Աղքերմանում և ավելի ուշ նաև Իզմայիլում մնացին փոքրաթիվ հայ ընտանիքներ։

Մուղղավայրի հայերը աշխատել են միշտ սերտ կապեր պահպանել հեռավոր հայրենիքի հետ։ Պայքարելով թուրքական զավթիչների դեմ, մուղղավահայերը հավատում էին, որ Մուղղավայրի ազատագրումից հետո օրակարգի հարց է դառնալու նաև իրենց հայրենիքի անկախության վերականգնումը։

Նրանք սերտ կապերի մեջ էին նաև Եվդոկիայի, Երուսաղեմի, Մուշի, Էջմիածնի, ինչպես նաև Ղրիմի, Լվովի, Կ. Պոլսի, Տրանսիլվանիայի և այլ հայաշատ կենտրոնների հետ։ Մուղղավայրի հայերն էին, որ սատարեցին Լեհաստանի Սնյատին (1628), Ստանիսլավ (1670), Կուտի և այլ քաղաքների հիմնադրմանը։ Մուղղավայրի հայ վաճառականները Կամենիցում և Լվովում

նպատակներն հայկական եկեղեցիների և դպրոցների շինություններ, ինչպես նաև հիմնեցին հիվանդանոց:

Մուղղվահայերն իրենց նպատակն են բերել հայկական մշակույթի պարզացմանը: Սուշավայի մոտ գտնվող Զամկայի վանքը՝ հայերն ունեցել են միջնադարյան վանական դպրոց: Յաշ բաղաբուժ գյուղի լինելու մասին վկայություն է պահպանվել 1646 թ.: Բոստջանը ևս ունեցել է իր դպրոցը: Այդպիսի դպրոցներ, անշուշտ, եղած պիտի լինեն նաև մյուս հայաշատ բնակավայրերում:

Մուղղվական հոգում ստեղծագործել են հայ միջնադարյան բանաստեղծություն մի շարք անվանի դեմքեր. Մինաս Թոխաթեցին 1551 թ. Սուշավայում շարադրեց իր նշանավոր ողբը՝ նվիրված հայերի հալածանքին: 1593—1595 թթ. Յաշում տեղի ունեցած պատմական իրադարձությունների մասին ողբ է հորինել Հակոբ Թոխաթեցին: Այս ստեղծագործությունները արժեքավոր սկզբնաղբյուրներ են նաև Մուղղվայի բաղաբուժի կյանքի պատմության համար: Սուշավայում է ստեղծագործել Վրթանես Սոնեկեցի առաջադասը, որը 1557 թ. այնտեղից չափածո նամակներ է գրել կվովում ապրող իր դասընկեր Գրիգոր Վարապեցուն: Այստեղ ստեղծվել են նաև աղբյուրապիտակա՝ բնույթի գործեր: Հովհաննես Ավագերեցի, նրա որդու և թոռների կողմից կամենիցում շարադրված տարեգրության մեջ Մուղղվայի բաղաբուժի կյանքի և հայկական գաղթավայրերի մասին առկա են հարուստ տվյալներ: Տարեգրության հեղինակներն, անտարակույս, աշխատակիցներ են ունեցել Մուղղվայի հայաշատ կենտրոններում, որոնցից ճշգրիտ և մանրամասն տվյալներ են ստացել երկրի կյանքի վերաբերյալ:

1608 թ. Սիմեոն Լեհացին եղել է Մուղղվայում և իր «Ուղեգրության» մեջ անդրադարձել է Մուղղվայի հայաշատ կենտրոններին: Ավելի ուշ այստեղ է գտնվել հոգևոր գործիչ և գիտնական Գրիգոր Կեսարացին:

Մուղղվահայերը շինարարական կարևոր աշխատանքներ են կատարել կառուցել են մի քանի տաանյակ եկեղեցիներ և վանքեր: Այս առումով առաջնակարգ տեղ է գրավում Սուշավան, ուր կառուցվել են շուրջ տասը եկեղեցական-վանական շինություններ: Նրանցից հայտնի է Զամկայի վանքը՝ XV դարի սկզբի մի հուշարձան, որ վերանորոգվել է XVII դարի սկզբին, ունի նաև որմնակարների մնացորդներ: Նշանավոր ուխտատեղի է եղել Հաճկատարի վանքը՝ կառուցված 1512 թ.: Յաշը ունեցել է երկու տաճար, որոնցից մեկը՝ 1395 թ. կառուցված, կանգուն է այժմ: Աղքերմանն ու Բոստջանը ունեցել են շուրսական եկեղեցիներ: Հայկական եկեղեցիներ են կառուցվել նաև Խոտին, Ռոման, Ֆոկչան, Գալաց, Օրհնյ, Իգմայիլ և այլ բաղաբուժներում: Ուշադրով են նաև հայերի քանդակավարդ գերեզմանաբառերը, որոնցից հնագույնը գտնվում է Սուշավայի ս. Խաչ եկեղեցում և ունի 1428 թ. արձանագրություն: Մուղղվահայերն ունեցել են նաև իրենց երգերն ու պարերը: Մուղղվական երկու պարեկանակներ, որոնք կրում են «Արմենեասկա» և «Բլընբրեասկա» անունները, ուսմինացի գիտնականների կարծիքով վերցված են հայերից:

Նրկար տարիների համակեցությունը հայերի և ուսմինացիների միջև փոխազդեցության հետքեր է թողել նաև նրանց արվեստի տարբեր ճյուղերում: Ռոմինացի գիտնականներն անդրադարձել են հայ ճարտարապետության և մասնավորապես հայ քանդակագործության թողած ազդեցություններին մուղղվական միջնադարյան հուշարձանների վրա: Հայկական ազդեցություն է

նկատվում XVI—XVII դարերում կառուցված մուլղովական եկեղեցիների մի մասի սրածայր գմբեթները: Վրա և հատկապես նրանց արտաքին զարդարան-գականերում: Եթե 1609 թ. Մուշավայի գավառում կառուցված Դրագոմիրնաչի եկեղեցու միայն գմբեթն ուներ հայկական քանդակագործության հետքեր, ապա 1639 թ. Յաշում կառուցված Տրեյ Երարհի եկեղեցին իր արտաքին բոլոր մասերի վրա ունի հայկական ծագում ունեցող քանդակագործներ: Ուշագրավ է նաև, որ հայերն իրենց տաճարների մեծ մասը կառուցել են մուլղովական և ուստական ոճով:

Ռումինացի զիտնականները հայկական ազդեցություն են նկատում նաև մուլղովական աշխարհիկ կառույցումների, այդ թվում բերդերի վրա: Աղբերմանի բերդի (կառուցված շուրջ 1440 թ.) մի սալի եզրաքանդակները առնչվում են Սանահնի զլխավոր եկեղեցու զարդերի հետ⁹⁵:

Մի շարք տվյալներից երևում է, որ Վալաքիան հայերին պետք է ծանոթ լինեի, ամենայն հավանականությամբ, XIII դարի վերջերից: Այսուհանդերձ, անվիճելի է, որ Հայաստանից և Ղրիմից գաղթած հայերն իրենց բնակավայրերը սկսեցին հաստատել աչտեղ XIV դարի երկրորդ կեսից, այսինքն՝ մոտավորապես այն ժամանակներից, երբ Մուլղովայում ևս հայերն ունեին իրենց գաղթօջախները:

XIV դարից հետո հայերի նորանոր գաղթեր են տեղի ունենում գեպի Վալաքիա: 1453 թ., երբ Կ. Պոլիսն ընկավ թուրքերի ձեռքը, Բերայի հայերի մի մասն անցավ Դանուբյան երկրներ, այդ թվում նաև Վալաքիա: 1475 թ. թուրք-թաթարական ասպատակողների կողմից Ղրիմի գրավումը նույնպես բազմաթիվ հայերի ոչ միայն Մուլղովա, այլ նաև Վալաքիա գաղթելու պատճառ դարձավ:

XVI—XVII դարերում Հայաստանում տեղի ունեցած և նախորդ էջերում բազմիցս հիշատակված քաղաքական իրադարձությունները պատճառ հանդիսացան, որ Արևմտյան և Արևելյան Հայաստանից գաղթականներ հասնեն նաև Վալաքիայի հյուսիսեղև ափերը: Հատկանշական է, որ Լեհաստանի հայերին կաթոլիկացնելուց հետո Նիկոլ Թորոսովիչն ու նրա հաջորդներն իրենց կոչում էին նաև Վալաքիայի և Մուլղովայի հայերի առաջնորդ: Դրանից կարելի է հետևել, որ այդ ժամանակաշրջանում արդեն հայերը Վալաքիայում ունեին իրենց կենտրոններն ու եկեղեցիները:

Վալաքիայում նույնպես հիշվում են արմեն (հայ) անունով կազմված մի շարք տեղանուններ: Դրանցից են Սըրատի գավառում՝ Արմենի (Հայեր) և Օղայա արմենիլոր (Հայերի մարագ), Յալոմիցիայի շրջանում՝ Արմենիշտ (Հայկական) և այլ վայրերը: Վալաքիայի հայերի հնագույն կենտրոններն էին Արճեշը, Սլաթինան և Արեֆուն: Այդ բնակավայրերը տվեցին հայազգի մի շարք զիվանագետներ և պետական բարձրաստիճանի պործիչներ: Հայտնի դեմքեր էին Հակոբ Արմեհանուլը (Հակոբ Հայը), որը երկրի Միհայիլ իշխանի պատվիրակն էր, Սահակի սրդի Ռադուն, որն իբրև խորհրդական հիշվում է Վալաքիայի իշխան Ռադու II-ի ժամանակ (երկուսն էլ XV դարի սկզբներից) և ուրիշներ:

⁹⁵ Տե՛ս V. Vătășianu, Istoria artei feudale în țările române, vol. I. București, 1959, էջ 297 (և ծանոթագր.):

Վալարիայի հայերի հնագույն կենտրոններից մեկը՝ Տրգովիշտեն, 1430—1660 թթ. երկրի մայրաքաղաքն էր: XVI դարի վերջում մի ուղեոր հաղորդում է, որ Տրգովիշտենում հայերը թվով շատ են և ունենոր:

Դեռևս 1400—1435 թթ. աշխարհի բնակիչների թվում հայեր են հիշատակվում նաև Բուխարեստում: Ուշագրավ է, որ Բուխարեստի հիմնադրման մասին պահպանվել է նաև հայկական մի տվանդություն, որը հուշեր է պարունակում այդ քաղաքի զարգացման գործին հայերի մասնակցության մասին:

Բուխարեստում հաստատված լուսավորչական և կաթոլիկ հայերը 1581 թ. սկսեցին կառուցել իրենց փոքրիկ եկեղեցին, որն ավարտվեց 1629 թ. և կոչվեց Բերրեցիա (Եղբայրություն): Քաղաքի այն մասը, ուր հաստատվել էին հայերն ու կառուցել իրենց եկեղեցին՝ ստացավ Կարտիր արմենսկ (Հայկական թաղամաս) անունը: Սակայն այդ եկեղեցին շուտով պապի հովանավորության տակ անցավ, իսկ լուսավորչական հայերը ստիպված եղան հեռանալ և քաղաքի այն ժամանակվա ծայրամասում կառուցեցին փայտածածկ մի նոր եկեղեցի (1638 թ.), որը հետագայում վերակառուցվեց քարաշենի: Եկեղեցու կից փողոցը, ուր հաստատվել էին հայերը, կոչվեց Հայկական փողոց: Հայերը բնակվում էին նաև Բուխարեստի այլ թաղամասերում:

Բուխարեստի հայերը հիմնականում զբաղվում էին արհեստագործությամբ և առևտրով: Թուրք ճանապարհորդ էվլիա Չելեբին, որը 1665 թ. անցել է Բուխարեստից, հայտնում է, որ ուսմանացիները սիրալիր վերաբերմունք են տածում հայերի նկատմամբ:

Բուխարեստի հայ արհեստավորների մասին եղած ցար ու ցրիվ տեղեկությունների համադրումով կարելի է եզրակացնել, որ այնտեղ եղել են բազմաթիվ գերձակներ, հացագործներ, շինարար վարպետներ և այլ արհեստավորներ: Դերձակները և հացագործները ունեցել են իրենց համքարությունները, որոնց կանոնադրությունները հաստատվել են երկրի իշխանի կողմից: 1791 թ. Ալեքսանդրու Շուցու իշխանը վերահաստատել է հայերի «բրեսլայի» (համքարության) կանոնադրությունը և իր նախորդների կողմից տրված հրովարտական օրինակով ինքը ևս հանձնարարել է հայ առևտրականներին՝ հնազանդ լինել իրենց ղեկավարներին⁹⁶: XIX դարի սկզբին Բուխարեստում կար 120 տուն հայ: Բուխարեստից բացի հայկական փոքր համայնքներ կային նաև Վալարիայի այլ քաղաքներում:

Օլտենիայի նահանգում ևս հայերը շատ վաղ ժամանակներից պետք է հաստատված լինեին: Այդ մասին են վկայում Արմեհան (Հայ) անունից կազմված տեղանունների առկայությունը՝ նաև այստեղ: Դրանցից են Ռեմնիկով Վըլչեա գավառում՝ Արմեհանով (Հայ) դյուղը, նույն գավառի Մըլայայի բարձունքում գտնվող Պիսկով Արմեհանովուչ (Հայի Կատար) բնակավայրը և այլն: Դեռևս XIV դարի վերջում այստեղ կառուցված Կոզիայի և Տիսմանայի նշանավոր ումինական վանքերի վրա առկա է հայ ճարտարապետության ազդեցությունը: Օլտենիայի մայրաքաղաք Կրայովայում նույնպես XVIII դարի սկզբներին գոյություն է ունեցել հայկական մի զաղթօջախ:

Դոբրուչա նահանգը ևս անձանոթ չէր հայերին: Բաբադաղում հայերը հիշվում են 1500 թ.: XVII դարի սկզբին արդեն այստեղի հայերն ունեին իրենց

⁹⁶ Տե՛ս Ս. Փոլաճչյան, Բուխարեստի հայոց անցյալն ու ներկան, «Էքսթրեմի», 1950, № 7—8, էջ 62—63:

եկեղեցին, որ և 1649 թ. ձեռագրի մի հիշատակարան և շարագրվել: 1679 թ., մոտ կես տարի, իր մարդկանցով աչտեղ և Սիլիստրայում և հաստատվել ու ստեղծագործել բանաստեղծ Մարտիրոս Ղրիմեցին: 1675 թ. Կ. Պոլսում մի ձեռագիր Հայսմավուրք է գրվել Բարադաղի Վարագա ս. Խաչ եկեղեցու համար: XIX դարի սկզբին աչտեղի հայերի թիվը հասնում էր 40 բնաանիքի: Սիլիստրայում հայերը հաստատվել են XVI դարի վերջից, որոնք 1630 թ. արդեն ունեին եկեղեցի: XIX դարի սկզբին 20 տուն հայ էր մնացել այնտեղ: XV/I դարում հայեր էին ապրում նաև Խսակչայում, իսկ հաջորդ դարում՝ նաև Բադարճրկում և Կոնստանցայում:

Հայերի թիվը XVIII դարում շնայած պակասել էր, սակայն այդուհանդերձ վերահիշյալ երեք նահանգներում ապրում էին շուրջ 3000—4000 հայեր, Վալաքիայում՝ 1500—2000, Դուբրուջայում՝ 1000, իսկ Օլաենիայում՝ մոտավորապես 500—1000:

Ստեղծելով գաղթօջախներ Վալաքիայում, Օլտենիայում և Դուբրուջայում, հայերը մասնակցել են նաև երկրի տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կյանքին: Մի քանի հայ գործիչներ մասնակցել են Վալաքիայի իշխանների պայքարին՝ ընդդեմ սուլթանական Թուրքիայի, համոզված լինելով, որ այդ պայքարը նպաստ է բերելու նաև հայ ժողովրդի ազատագրության: Պետրոս Գրիգորովիչ հայր, իբրև զինվորական գործակալ և զինվորական գործիչ, բազմիցս մասնակցել է թուրքերի դեմ մղված ճակատամարտերին: Սրա նպատակն էր Օսմանյան կայսրության դեմ Հարավային և Արևելյան եվրոպայի պետությունների ու Պարսկաստանի միասնական դաշինքի ստեղծումը: 1609 թ. Ավստրիայի կայսրը պարսից շահի մոտ է ուղարկում Պետրոս Գրիգորովիչի եղբայր Հովսեփ Գրիգորովիչին: Թուրքիայի դեմ միասնական ճակատ ստեղծելու հարցի շուրջ բանակցություններ վարելու հանձնարարությամբ, Իրանից Պրագա է հասնում Հայոց կաթողիկոսի մերձավորներից՝ Դավիթ Արքեպիսկոպոսը⁹⁷:

Վալաքիայի հայերի մշակութային կյանքին վերաբերող մեկ հասած տեղեկությունները շատ կցկատուր են: Վալաքիայում հայերի կողմից կառուցված շինություններից կանգուն է մնացել միայն Ֆոկչանի հայոց ս. Գևորգ եկեղեցին (հիմնականում ումիհնական ճարտարապետության ոճով), որի կառուցումը ենթադրվում է 1600 թվականին: Տըրգովիշտեի հայկական տաճարի հետքն իսկ չի երևում: Մեզ ոչինչ հայտնի չէ նաև Բուխարեստի հնագույն հայկական եկեղեցու մասին: Գիտենք միայն, որ 1781 թ. վերստին կառուցված եկեղեցին ևս (քանդվել է 1910 թ.) ումիհնական ոճ է ունեցել:

Անհամեմատ մեծ են հայ ճարտարապետության և քանդակագործության հետքերը Վալաքիայի և Օլտենիայի ումիհնական մի քանի նշանավոր հուշարձանների վրա: Ռումինացի գիտնականներ Գևորգ Բալչն ու Ն. Գրիկա-Բուդեշտը, մանրազնին ուսումնասիրելով վերոհիշյալ նահանգների պատմական հուշարձանները, հանգել են այն եզրակացության, որ հայկական արվեստի ազդեցությունն ի հայտ է եկել դարերի ընթացքում, սկսած XIV մինչև XVII դարը: Հայ արվեստի ամենամեծ ազդեցությունը նրանք տեսնում են Վալաքիայի ճարտարապետության փառքը կազմող Արճեշի հուշակավոր վանքի վրա: Նրանց

⁹⁷ Șteu N. Iorga, Armentii si românii, o paralelă istorică (Academia Română, Grigorie M. Buluciu), București, 1914, էջ 66:

կարծիքով 1515—1517 թթ. Նեապոլե Բասարար իշխանը միայն վերականգնել է այն: Կառուցման հետ կապված Մանուլե (Մանուել) ճարտարապետի ավանդությունը, ըստ Թ. Թորամանյանի, պետք է որ Հայաստանից բերված լիներ. նա հիշատակում է այդ առասպելի հայկական տարբերակը: Թալշը և ուրիշներ գտնում են, որ այդ հուշարձանի վարդաքանդակներից շատերը հայկական արվեստի կնիքն ունեն, ուստի, եզրակացնում են նրանք, Մանուլե ճարտարապետը հավանաբար հայ է եղել: Պ. Կոստանտինսկու-Յաշը ուշադրություն է դարձրել այն հանգամանքի վրա, որ Արճեշի եկեղեցու արևելյան մասում գտնվող երկու փոքր շինությունները կատարելապես նման են Անիի Ապուղամբենց, ս. Գրիգոր և ս. Փրկիչ եկեղեցիներին: Նկատի ունենալով նաև Արճեշի եկեղեցու վրա երևացող հայ արվեստի ազդեցությունները, նա գտնում է, որ հիշյալ շինությունների կառուցողը Հայաստանից եկած պետք է լինի⁹⁸:

Ռումինացի մեծանուն գիտնական Բ. Պ. Հաժդեուն դեռևս 1888 թ. էր այն եզրակացություն, որ Վանա լճի մոտ գտնվող հայկական Արճեշից գաղթած հայերն են, որ հաստատվելով Վալարիայում իրենց ծննդավայրի անունով կառուցել են Արճեշի վանքը և նույն անունը տվել նաև նրա մոտ գտնվող գետին ու քաղաքին: Հայաստանի Արճեշից գեղի ռումինական Արճեշի մոտերը կատարված գաղթի մասին որոշակի տեղեկություն է պահպանվել 1370 թ. ձեռագիր մի հիշատակարանում:

⁹⁸ Տե՛ս P. Constantinescu-Iași, Relațiile culturale româno ruse din trecut, București, 1954, էջ 93:

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱՎԱՅԻՆԵՐԸ

1. ՌՈՒՍԱՀԱՅ ԳԱՂԹԱՎԱՅԻՆԵՐԻ ՍԿՋԵՆԱՎՈՐՈՒՄԸ

Հալ-ոտսական առնչությունները, որոնք սկզբնավորվել են դեռևս IX դարից, հաջորդ դարերի ընթացքում ավելի են ընդարձակվում ու խորանում:

Վուլգայի հաչակավոր գելտան իթիլ քաղաքով Հյուսիսի լայն բացված դարպասն էր, ուր դեռ վաղնջական ժամանակներից մուտք էին գործում հայ, արաբ և արևելյան այլ վաճառականներ, շփվում ուս, բուլղար, խազար բնակիչների հետ, տարբեր երթուղիներով գնում հեռուներ և շարունակում իրենց առևտուրը այլ վայրերում: Վուլգյան ճանապարհից էին օգտվում Հայաստանի, Վրաստանի և Աղվանքի հայերը¹, որոնք, շարժվելով Մեծ գետի միջին հոսանքով դեպի վեր, հասնում էին Վուլգա-Կամյան բուլղարների թագավորության նշանավոր մայրաքաղաք Մեծ Բուլղար: Այստեղ, ինչպես պարզվեց հատկապես վերջին տասնամյակներում Ա. Պ. Սմիրնովի կատարած պեղումներից, ստեղծվել և մինչև XIV դարը իր գոյությունը պահպանել էր հայկական մի գաղթօջախ²:

Այս վայրերում հայտնաբերվել են հայկական արձանագրություններով տապանաքարեր, որոնցից հնագույնը կրում է 1318 թվականը: Այդ գերեզմանների պեղումներից ստացված նյութերի ուսումնասիրությունը պրոֆ. Սմիրնովին բերել է այն եզրակացություն, որ Մեծ Բուլղարի հայկական գաղութն ունեցել է նաև իր եկեղեցին:

Բաթրաական ասպատակությունների հետևանքով XIII—XIV դարերում իթիլն ու Մեծ Բուլղարը աստիճանաբար կորցնում են իրենց նշանակությունը, 1240-ական թվականներից ապրանքափոխանակության կենտրոն է դառնում Ոսկե Հորդայի մայրաքաղաք Սարայը, այսպես Նոր Սարայը՝ Սարայ-Բերկեն: XIII դարում հայերի զանգվածային տեղաշարժ է եղել դեպի Սաորին Վուլգա, Աստրախան, որտեղ նրանք հաստատվել ու բնակվել են տասնյակ տարիներ, իսկ հետագայում անցել են Ղրիմ: Ուշադրաժ 1319 թ. Սարայում գրված մի հիշատակարան, որի հեղինակը զանգատվում է զրչի համար անբարենպաստ, ցրտաշունչ եղանակից: Աստրախանում և հարևան վայրերում հայերի բնակու-

¹ См. Г. Г. Микаелян, История Киликийского армянского государства, էջ 368:

² См. А. П. Смирнов, Волжские булгары, М., 1954, էջ 185—195:

³ См. «Ժ դարի ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 155—156:

թյան մասին է վկայում նաև ուսական տարեգրությունը: Այսպես, 1346 թ. ուժեղ համաճարակ է եղել Սարայում, Աստրախանում, Երևանում ևն «մուսուլմաններ, թաթարներ և հայեր»⁴:

Հայեր եղել են նաև Աղուվում: Գրիգոր քահանան իր 1341 թ. գրած հիշատակարանում նշում է. «Գրեցաւ գիրքս... ի քաղաքս յԱղախս, առ դրան սուրբ Լուսավորչին...»: Մի չափածո հիշատակարանի հեղինակ Աղուվն անվանում է աննման քաղաք, ուր նա գնացել էր Կաֆայից: Այն փաստը, որ այդ քաղաքում վաճառվել է հայերեն մի ավետարան⁵, հիմք է տալիս խոսելու ոչ միայն այդտեղ մշտական հայ բնակչության գոյության, այլև Աղուվի, Կաֆայի ու Վոլգյան քաղաքների հայերի միջև մշակութային ու տնտեսական կապերի առկայության մասին:

Վոլգա-Դոնյան առևտրին մասնակցում էին հայ և ուս վաճառականներ, որոնք աշխույժ գործարքներ էին կատարում նիժնի Նովգորոդում, Կազանում, հավանաբար նաև Մոսկվայում⁶:

Ինչպես հաղորդում է ուսական տարեգրություններից մեկը, 1368 թ. ուշկույնիկները կոտորել են «բուսուրման» և հայ վաճառականներին ու թաղանիկ նրանց «անթիվ ապրանքները»⁷: Մոսկվայի մեծացման ու հզորացման ղուգընթաց հաճախակի են դառնում հայերի այցելությունները ինչպես Աստրախանից, Աղուվից, այնպես էլ Ղրիմից և Կենտրոնական Եվրոպայի հայկական դավթավայրերից: Հովհաննես Մկրտչի տոնին Կազանում մեծ տոնավաճառ էր բացվում, որին մեծաքանակ ապրանքներով մասնակցում էին արևելյան, ուսական (այդ թվում՝ մոսկովյան) վաճառականները⁸:

Մոսկվայում, արդեն XV դարում, կար հայկական փոքր զաղթօջախ, որն սկիզբ էր առել դեռևս XIV դարից: Երբ 1390 թ. այրվեց Մոսկվայի պոսադը (Կրեմլի շուրջն ստեղծված արհեստավորա-առևտրական թաղամասը), պարզվեց, որ հրդեհն սկսվել էր հայազգի Աբրահամի տնից⁹: Հայերի առկայության մասին է վկայում և այն փաստը, որ Կիպրիանոս Միտրոպոլիտը, կատաղի հակառակորդ լինելով «հայկական աղանդի», դժգոհությամբ է արտահայտում ուսների ու հայերի միջև ամուսնական ու բարեկամական կապեր հաստատելու կապակցությամբ, պատվիրում է սեր ու բարեկամություն չհաստատել հայերի հետ, քանի որ նրանք ուղղափառ-քրիստոնյաներ չեն: «Միտրոպոլիտների խոսքով ներշնչումների ետևում պարզ նկատվում է իրական գրությունը, — գրում է ակադեմիկոս Մ. Ն. Տիխոմիրովը, — շարքային ուս մարդիկ մեծ տարբերություն չէին տեսնում ուղղափառ և հայկական դավանանքների միջև, հաճույքով շփվում էին և խնջույքներ ու բարեկամություն անում, ամուսնանում հայերի հետ ու նրանց թողնում իրենց եկեղեցիները»¹⁰:

Հայերը ոչ միայն մշտական բնակիչներ էին, այլև հյուրեր, որոնք զալիս էին Աստրախան՝ «փառավոր տոնավաճառի»: Գրիգոր Լուսիկովը ուս արքու-

⁴ «Полное собрание русских летописей», т. XXV, էջ 175 (այսուհետև՝ ПСРЛ):

⁵ Տե՛ս «ԺԳ դարի ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 329—330:

⁶ Տե՛ս Մ. Н. Тихомиров, Древняя Москва, М., 1947, էջ 98—99:

⁷ ПСРЛ, т. XVIII, էջ 104:

⁸ Տե՛ս Մ. Н. Тихомиров, Древняя Москва, էջ 98—99:

⁹ Տե՛ս Н. Забелин, История города Москвы, ч. I, М., 1902, էջ 98:

¹⁰ М. Н. Тихомиров, Древняя Москва, էջ 143:

նրերին հղած իր 1673 թ. նամակում նշում է, որ հարյուր տարուց ավելի է, ինչ հայերն ապրում են Աստրախանի արվարձանում՝ ըստ ցարի հրամանի¹¹:

Այն, որ Աստրախանում դեռևս նախառուսական շրջանում եղել է բավականին մեծ հայկական գաղթօջախ, հաստատվում է թեկուզ հետևյալ փաստով. Ուլյանովսկի մարզում կա մի լեռ, որը կոչվում է «Հայկական դառիթափ լեռ» (Армянская Крутая гора): Լեռն այսպես է կոչվել ի հիշատակություն Աստրախանի հայերի խռովության, որի ժամանակ նրանք այստեղ ամրություններ են կառուցել¹²:

Դեռևս XV դարում և XVI դարի առաջին կեսին հայկական գաղթօջախ է եղել նաև Կազան քաղաքում: Ինչպես կարդում ենք «Կազանի պատմության» մեջ, 1550—1552 թթ., երբ սուր պայքար էր գնում Մոսկովյան պետության և Կազանի խանության միջև, Կազանում, ի թիվս արեւելյան այլ վաճառականների, կային մեծ թվով հայեր, որոնց մեջ նաև փորձված թնդանոթաձիգներ: Ի դեպ, ուշագրավ է, որ դեռևս այդ ժամանակ հայերի համակրանքը ռուսների կողմն է եղել: Երբ թաթարները մահվան սպառնալիքով ստիպել են հայ թնդանոթաձիգներին կրակ քացել ռուսների դեմ, նրանք կամ հրաժարվել են, կամ կրակել աչնպես, որ արկերը չընկնեն ռուսների վրա¹³:

Կազանում մինչև հիմա պահպանվել են «Հայկական փողոց», «Հայկական հրապարակ», «Հայկական գերեզմանատուն» անվանումները, գերեզմանատունը պահպանվել են շտապանաքարեր և մոտ մեկ մետր շառավիղ ունեցող արևի ժամացույց: Այս բոլորը վկայում են այնտեղ գոյություն ունեցած հայկական գաղութի մասին:

Ռուսաստանի վոլգյան քաղաքների և, մասնավորապես, հայկական գաղթավայրերի աճն ու ձևավորումը կատարվել է XVI դարի երկրորդ կեսից, երբ ուժեղացավ Մոսկովյան պետությունը և Կազանի ու Աստրախանի խանությունները միացվեցին Ռուսաստանին: Դրանից հետո էլ թաթարական և թուրքական ասպատակությունները շարունակվում էին ու խանգարում քաղաքային կյանքի խաղաղ զարգացմանը:

2. ԱՍՏՐԱԽԱՆԻ ԳԱՂԹՈՋԱԿԱՆ

Ռուսաստանի հայկական ամենահին ու երկարակյաց գաղթօջախներից է եղել Աստրախանը: Հայերն այստեղ հաստատվել են XVI դարի երկրորդ կեսում: XVII դարի սկզբին մշտական բնակություն հաստատած հայերի թիվը այստեղ փոքր է եղել՝ ընդամենը 11 ընտանիք, սակայն, մեծաթիվ են եղել եկվոր հայ վաճառականները¹⁴: Աստրախանը և վոլգայի ափամերձ շրջանները անտեսապես հետադիմեցին լեհ-շվեդական արշավանքների (1605—1612) և այս ժամանակաշրջանում ծավալված գյուղացիական շարժումների հետևանքով: Դրանից հետո, երբ առևտրի համար ստեղծվեցին նպաստավոր պայման-

¹¹ Տե՛ս Центральный Государственный архив древних актов (ЦГДА), ф. 100, 1672—1673 гг., № 1, л. 340—341:

¹² Տե՛ս «Географический словарь Российской империи», ч. I, М., 1801, էջ 200:

¹³ Տե՛ս «Казанская история», М., 1954, էջ 135:

¹⁴ Տե՛ս Н. И. Веселовский, Памятники дипломатических и торговых сношений Московской Руси с Персией, т. I, СПб., էջ 110—111 և 123—124:

ներ, հայ վաճառականները նորից սկսեցին շարժվել դեպի Աստրախան: Ռուսական կառավարությունը հայերին թույլ տվեց բնակվել Աստրախանում, այսպես կոչված Սաղովի Բուզրայի վրա՝ Վոլգովիժենսկայա եկեղեցու և հայկական տաճարի մոտ: Հայերն օգտվեցին տրված արտոնությունից և գտնելով իրենց համար վստահելի աղաստան ու հովանավորություն, նշանակալիորեն բազմացան¹⁵: Հայերն առաջին օտարերկրացիներն էին Աստրախանում, որ 1625 թ. արդեն ունեին հատուկ առևտրական հրապարակ, առևտրական իջևան (ռուսականը՝ ստեղծվել է միայն 1663—1665 թթ.) և գերեզմանատուն¹⁶, իսկ 1640 թ. կառուցել են իրենց եկեղեցին:

Մեծահարուստ առևտրականներից բացի, Աստրախանում հաստատվել էին նաև բազմաթիվ հայ արհեստավորներ, որոնք իրենց արտադրական հմտությամբ ու փորձառությամբ կարևոր ծառայություն էին մատուցում քաղաքի բարգավաճմանը:

Ռուսաստանում մեծ նշանակություն էր տրվում հում մետաքսի արտադրությանը. տնտեսության այդ նոր բնագավառում հիմնական դերը կատարում էին հայ մասնագետները: Զուլաշների լեզվում հում մետաքսը անվանվում էր «հայկական մետաքս»¹⁷, քանի որ դրա ներմուծողներն ու մշակողները գերազանցապես հայեր էին: 1658 թ. ռուսական արքունիքի պահանջով հում մետաքս էր ուղարկվում Աստրախանից Մոսկվա¹⁸: Բելը իր ճանապարհորդական ակնարկներում հիշատակում է, որ Վոլգայում «որսում են օսեար և բելուգա ու պատրաստում հայկական ձկնկիթ»¹⁹: Աստրախանի հայերն զբաղվում էին նաև խաղողագործությամբ ու գինեգործությամբ, հանդիսանալով գյուղատնտեսական այդ մշակույթի հիմնադիրները աշխարհադրական այդ միջավայրում: Այլևայլ առիթներով տեղեկություններ են պահպանվել Աստրախանի հայ առագաստագործների, մետաքսագործների, սեկագործների և այլ մասնագիտության արհեստավորների մասին, որոնց թիվը հատկապես մեծանում է 1660-ական թվականներին: Դրանցից է, օրինակ, սեկագործ Մարտին Մարտչասովը (Մարտիրոսյան), որը մեծ դեր է կատարել Ռուսաստանում այդ արհեստը զարգացնելու գործում:

1667 թ. առևտրական պայմանագիր կնքվեց Նոր Զուլայի հայ վաճառականների և ռուսական արքունիքի միջև, որը մեծ նշանակություն ունեցավ ինչպես հայ-ռուսական տնտեսական ու քաղաքական կապերի ամրացման, այնպես էլ ռուսահայ գաղթավայրերի հետագա զարգացման համար: Այդ պայմանագրի կնքումից հետո Վոլգյան մայրուղին դարձավ հայ վաճառականների բանուկ ճանապարհը, իսկ ռուսական քաղաքների հայաբնակ վայրերում ստեղծվեցին առևտրական քարավանների համար հանգրվաններ: Այդ ժամանակվանից Աստրախանը սկսում է գտնուլ ռուսահայությունյան կենտրոն:

Հայկական առևտրական ընկերության լիազոր ներկայացուցիչ և շահի

¹⁵ *Տե՛ս Рыбушкин*, Записки об Астрахани, М., 1841, էջ 18:

¹⁶ *Տե՛ս А. Олсариц*, Описание путешествия в Московию, СПб., 1906, էջ 445: «Ключаревская летопись», Астрахань, 1887, էջ 19:

¹⁷ *Март*, Избранные работы, т. V, М., էջ 102:

¹⁸ *Տե՛ս С. М. Соловьев*, История России с древнейших времен, т. III (изд. общественной пользы), СПб., 1862, էջ 697.

¹⁹ «Бельевы путешествия через Россию в разные азиатские земли...», СПб., 1776, էջ 262.

ղեսպյան Գրիգոր Հուսիկովը 1672 թ. ռուսական կառավարության առջև բարձրացնում է Աստրախանում հայկական նոր եկեղեցի կառուցելու հարցը, այն հիմնավորելով հետևյալ կերպ. «Հարյուրից ավելի տարի է, մեծ թագավորի կարգադրությամբ Աստրախանի արվարձանում հայերն ապրում են իրենց կանանցով... համաճարակ եղավ. դրանից հայերը մեռան և մնացին միայն 10 տուն: Նրանք եկեղեցի ունեին և եկեղեցիներում քահանաներ: Եվ բոլարին իշխան Յակով Օդոնսկին ն. ց. մեծությամբ հրամանով նրանց քաղաքի պարիսպներից դուրս հանեց, իսկ եկեղեցին մնաց դատարկ: Այժմ մեր եղբայրներից հում մետաքսով և այլ ապրանքներով Աստրախան են գալու և ապրելու են առևտրատանը, իսկ մեզ մոտ, քաղաքում հայկական եկեղեցին դատարկ է մնացել և մենք մեր դավանանքով աղոթելու տեղ չունենք, քանի որ քահանան ապրում է բերդաքաղաքից դուրս... իսկ մեր առևտրականները զիջերը քաղաք մտնել կամ քաղաքից դուրս գալ չեն կարող, որովհետև քաղաքի պարիսպը փակվում է և նրանք աստծուն աղոթելու տեղ չունեն»²⁰:

Հուսիկովը խնդրում էր, որ Ալեքսեյ Միխայլովիչ ցարը թագավորական հրամանագրով Աստրախանի վոյեվոդներին կարգադրի հայերին իրենց քահանաների հետ վերաբնակեցնել քաղաքում՝ հին բնակատեղի իրենց տներում, իրավունք տան՝ հողամասեր գնելու, նոր եկեղեցի ու նոր տներ կառուցելու, իսկ վաճառված տները վերադարձվեն տերերին, նրանցից վերցնելով այնքան զուճար, որքանով վաճառել էին:

Ռեպետ 1682 թ. Աստրախանում արգելվեց այլազգիների մշտական բնակությունը, սակայն բացառություն արվեց հայերի, վրացիների և հնդկների նկատմամբ:

Պետրոս I-ը քաջալերում էր հայերի բնակեցումը, նրանց արհեստների ու առևտրի ծավալումն ու զարգացումը Ռուսաստանում: Նա ձգտում էր ոչ միայն ներմուծել հում մետաքս կամ մետաքսյա գործվածքներ, այլև ստեղծել հայրենի մետաքսագործություն: Այդ նպատակով քաջալերում էր թթենիների ծառատունկը Աստրախանում և այլուր, որը հետագայում բավական արդյունավետ եղավ: Մոսկվայի հայ Սաֆար Վասիլևը 1710 թ. մարտի 12-ին խնդրում է Պետրոս Մեծին թույլատրել իրեն Ռուսաստանում կառուցելու մետաքսամշակման գործարան²¹:

Աստրախանի և ընդհանրապես հայերի առևտուրը ուժեղ թափ է ստանում XVIII դարում: Աղբյուրների վկայությամբ պարսկական առևտրի մեծագույն մասը գտնվում էր հայերի ձեռքում²²: Մանավանդ որ ոչ միայն XVIII դարի սկզբներին, այլև հետագայում Ռուսաստանում արտադրվող հում մետաքսը չէր բավարարում եղած պահանջը և ներմուծումը մնում էր որպես հիմնական միջոց: Ներմուծվում էին նաև արևելյան այլ ապրանքներ՝ տարատեսակ գործվածքներ, համեմունք, չոր միրգ, քաղցրավենիք: Եվրոպայից ու ռուսական քաղաքներից Աստրախան էին բերվում արդյունաբերական ապրանքներ, զանազան կտորեղեն, պերճանքի առարկաներ, ժամացույցներ, հայելիներ և այլն:

Հայ վաճառականների առևտրական գործունեության զարգացումը Աստ-

²⁰ ЦГАДА, ф. 100, д. 1672—1673 гг., № 1, л. 340—341:

²¹ Шен ЦГАДА, ф. 100, д. 1710 г., № 3, л. 1—3:

²² Шен «Белые путешествия через Россию...», л. 34:

րախանում հրապուրեց հայ բնակչության նորանոր խմբերի Եթև XVIII դարի սկզբին հայերն Աստրախանում ունեին ընդամենը երեսուն տուն, որոնց բնակչությունը կազմում էր մոտավորապես 150 մարդ, հետագա տասնամյակներում հայերի բնակեցումը Ռուսաստան աշխարհ լայն ծավալ ընդունեց, որ Աստրախանի հայ բնակչությունը ավելացավ 8—10 անգամ, իսկ XVIII դարի կեսերին հասավ ավելի քան 1500 մարդու²³:

Թուրքական և պարսկական նվաճողների ծանր լծից բացի, հայերի՝ ղևաի Ռուսաստան տեղափոխման գործում էական դեր էր խաղում ռուսական կառավարության վարած հովանավորող քաղաքականությունը: Մեծ թվով հայ վաճառականների ու արհեստավորների բնակեցումը այնպիսի կարևոր կենտրոնում, ինչպիսին Աստրախանն էր, համապատասխանում էր Ռուսական պետության քաղաքական և տնտեսական շահերին: Ամրապնդվում էին Ռուսաստանի դիրքերն Արևելքում, ընդլայնվում էր Կովկասի, Պարսկաստանի, Միջին Ասիայի ու Հնդկաստանի հետ կատարվող առևտուրը, ի վերջո, նպաստավոր պայմաններ էր ստեղծվում Հարավային Ռուսաստանի տնտեսական զարգացման համար:

1667 թ. պայմանագրով հայ վաճառականներին տրված խոշոր արտոնությունները պահպանվեցին նաև XVIII դարում: Պետրոս I-ի օրոք՝ 1720 թ. հատուկ հրահանգով սենատը պարտավորեցրեց Աստրախանի նահանգապետ Վոլինսկուն հովանավորություն ու օգնություն ցույց տալ օտարերկրյա առևտրականներին: Պարսկաստանի հետ 1732 թ. կնքված պայմանագրեր Ռուսաստանի հյատակ առևտրականների համար անմաքս առևտուր էր սահմանում: Հայերի նկատմամբ այդ քաղաքականությունը շարունակվեց նաև XVIII դարի երկրորդ կեսին²⁴: Աստրախանի հայերը աշխատում էին պետական ծառայություններից, իսկ 1746 թ. նրանց տրվեց սեփական դատարան ունենալու իրավունք, որն ուներ նաև վարչական լիազորություններ: Բոլոր այս պարագաները, բնական է, նպաստում էին Աստրախանի հայկական գաղթօջախի բարգավաճմանը: XIX դարի սկզբին Աստրախանում արդեն ապրում էր մոտ հինգ հազար հայ, որը կազմում էր քաղաքի բնակչության $\frac{1}{6}$ մասը, զիջելով միայն ռուսներին²⁵: Հայերին էր պատկանում Աստրախանի բնակելի տների մոտ քսան տոկոսը, ինչպես նաև հինգ եկեղեցի: XVII—XVIII դարերի ընթացքում, ընդհուպ մինչև նոր Նախիջևանի հիմնադրումը, Աստրախանի հայկական գաղթօջախը Ռուսաստանի խոշորագույն հայկական կենտրոնն էր:

Աստրախանի հայերի հիմնական զբաղմունքը արհեստն ու առևտուրն էր: Նրանք մեծ դեր էին խաղում հատկապես մետաքսի ներմուծման և մշակման գործում: Առևտրականներից ու կրպակատերերից զատ, զգալի թիվ էին կազմում նաև ֆաբրիկաների աշխատողներն ու արհեստավորները: Սրանք աշխատում էին բերովի հումքով, իսկ իրենց արտադրանքը հանում էին շուկա:

1741 թ. վաճառական Լուկա Շիրվանովին (Ղուկաս Շիրվանենց) թույլա-

²³ Տե՛ս Ա. Յուստ, Աստրախանի հայկական գաղութի բնակչության սոցիալական կազմը XVIII դարի առաջին կեսում, «Տեղեկագիր» ՀՍՍՀ ԳԱ (հաս. գիտ.), 1957, № 7, էջ 48:

²⁴ Տե՛ս «Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа», ч. I, М., 1833, էջ 152, 162, 171, 174, 203, 227:

²⁵ Տե՛ս В. А. Хачатурян, Население Армянской колонии в Астрахани во II половине XVIII в., «Տեղեկագիր» ՀՍՍՀ ԳԱ (հաս. գիտ.), 1965, № 7:

տրվում է «վաճառականության համար նավեր կառուցել»²⁶։ 1773 թ. ծովադնաց նավեր կառուցելու և Կասպյան ծովով առևտուր անելու թույլտվություն է ստանում աստորախանյի հայ Գրիգոր Կամպանովը։ Աստրախանում, Մոսկվայում, ապա նաև Պետերբուրգում XVIII դարի կեսերին ուժեղանում է հայ առևտրական բուրժուազիայի մի ջոկատ, որի հարստացումը մեծ մասամբ կապված էր վարձու բանվորական ուժի շահագործման հետ։ Այսպիսով, Ռուսաստանի կապիտալիստական զարգացման ճանապարհին տնտեսական կյանքի ոլորտի մեջ են մտնում նաև հայ մեծահարուստները, որոնք կապված էին ինչպես Արևելքի, այնպես էլ Արևմտյան Եվրոպայի շուկաների հետ։ Ռուսական պետությունը, ելնելով իր քաղաքական ու տնտեսական ծրագրերից, շարունակում էր հայ վաճառական արդյունաբերողներին ընդառաջելու քաղաքականություն վարել²⁷։

XVIII դարի 20—30-ական թվականներին Ռուսաստանի հարավում ստեղծվում են հայկական նոր դադթավայրեր՝ Ղզլարը, Մոզդոկը, Սուրբ Խաչը։ Դրան զուգահեռ մեծանում և ուժեղանում են Մոսկվայի ու Աստրախանի հին դադթավայրերը։

Վերոհիշյալ դադթավայրերում հաստատված հայ վաճառականները նշանակալի դեր էին խաղում Իրանի, Անդրկովկասի և Ռուսաստանի միջև կատարվող ապրանքափոխանակության, ինչպես նաև Ռուսաստանի վրայով եվրոպական երկրների հետ կատարվող տարանցիկ առևտրի մեջ։

XVIII դարում Աստրախանի վրայով Ռուսաստան ներմուծվող ապրանքներից հիմնականը հում մետաքսն էր, որի 70—80 տոկոսը ներմուծում էին Աստրախանի հայերը։

Աստրախանի տնտեսական կյանքում հայերի խաղացած կարևոր դերի շնորհիվ ցարական կառավարությունը օրոշեց բարելավել նրանց վարկավորման գործը։ Այդ նպատակով 1779 թ. հրապարակվեց հրամանագիր՝ Աստրախանում հատուկ հայկական բանկ հիմնելու մասին, որին հատկացվեց 50 հազար ռուբլի։ Ընդ որում փոխառվությունները կատարվում էին արտոնյալ պայմաններով։

Աստրախանի հայկական դադթօջախում շարունակում էր զարգանալ արհեստագործությունը։ Հայ ջուհակները, դերձակները, ներկարարները, կոշկակարները և մյուս վարպետները հռչակված էին ինչպես Աստրախանում, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս։ XVIII դարի կեսերին Աստրախանում կային արդեն 150 հայ արհեստավորներ, որոնց երրորդ մասը ջուհակներ էին։ Նրանցից հետո ամենաբազմամարդ խումբը արծաթագործներն էին (20), այնուհետև դերձակները, կոշկակարները, մուշտակագործները, ներկարարները և այլն²⁸։

Հումքի և վաճառահանման շուկաների մոտիկությունը նպաստեց, որ Աստրախանը XVIII դարի առաջին կեսին դառնա Ռուսաստանի մետաքսյա ու բամբակյա գործվածքների և «արևելյան ապրանքների» արտադրության

²⁶ «Полное собрание законов Российской империи», т. XI, М., 1830, № 533:

²⁷ Տե՛ս В. Восканян, Ново-торговый устав и договор с Армянской компанией, «Տեղեկագիր» ՀՍՍՀ ԳԱ (հաս. գիտ.), 1947, № 6:

²⁸ Տե՛ս А. Юхт, Армянские ремесленники в Астрахани в первой половине XVIII в. «Տեղեկագիր» ՀՍՍՀ ԳԱ (հաս. գիտ.), 1958, № 1, № 38:

կարևորագույն կենտրոն: Առաջին մետաքսագործական մանուֆակտուրան Աստրախանում ստեղծվել է 1734 թ. հայեր՝ Հովսեփ Իզրելևի և Ստեփան Տիգրանսկու կողմից:

XVIII դարի քսանական թվականներին Աստրախանի մանածագործական արդյունաբերությունն ուներ ավելի քան երկու հարյուր գաղգահ, որոնք, գրեթե առանց բացառության, պատկանում էին հայերին²⁹:

1787 թ. ավյալներով Աստրախանում հաշվվում էր արդեն 38 մետաքսագործական և 85 բամբակե գործվածքների ֆաբրիկա, որոնք ունեին ընդհանուր հաշվով 968 դաղգահ. դրանց ճնշող մեծամասնությունը դարձյալ պատկանում էր հայերին³⁰:

Աստրախանի արդյունաբերության մեջ զերազանցապես օգտագործվում էր վարձու աշխատանքը: Դա նպաստում էր քաղաքի մանածագործական ձևափոխությունների կապիտալիստական հունով զարգանալուն: Աստրախանի հայկական գաղթօջախում գերակշռում էին փոքր մանածագործական արհեստանոցները: 1787 թ. կար 500 օտարերկրացի արհեստավոր, որոնց ճնշող մեծամասնությունը հայեր էին: Բացի այդ, մոտ 500 հայ կանայք տներում կատարում էին ֆաբրիկայի պատվերներ՝ քանդում մետաքսի ու բամբակաթելի ոլորքը, դործում և ասեղնագործում մետաքսով, ոսկով ու արծաթով և այլն:

Այսպիսով, Աստրախանի հայերի մեծ մասը կազմում էին աշխատավոր զանգվածները՝ արհեստավորներ, մանր առևտրականներ, ֆաբրիկաների աշխատողներ, ծառաներ և այլ զբաղմունքի մարդիկ:

Հայ աղղարնակչություն մեջ զգալի էր շրջափոխության քանակը, որն ասորում էր պատահական եկամուտներով: Դրանց կողքին հայ խոշոր վաճառականները և արդյունաբերողները քաղաքի մեծահարուստներից էին:

Աստրախանի հայերի շրջանում առաջացած տնտեսական ու իրավական անհավասարությունը համայնքի ներսում սոցիալական հակասությունների սրման պատճառ էր հանդիսանում: Ունեւոր վերնախավի կամայականությունների դեմ գաղթօջախի աշխատավորները պայքարի ելույթներ կազմակերպեցին 1763—1764 թթ.: Մի խումբ արհեստավորներ մի քանի ամիս անձնուրաց կերպով պաշտպանում էին աշխատավորական խավերի շահերը և պահանջում, որ հայկական դատարանի ղեկավարությունում լինի նաև իրենց ներկայացուցիչը: Հայերի ունեւոր վերնախավը, տեղական իշխանությունների օգնությամբ ճնշեց այդ շարժումը:

1720—1740-ական թվականներին երկարատև վեճերի առարկա դարձավ հայ բնակչությունից զանձվող պարհակների շափերի հարցը: Վերջապես որոշվեց, որ հայերը պետք է ազատվեն ուղտական պոսադում (առևտրա-արհեստագործական թաղամաս) գրանցվելու պարտավորությունից և դրա հետ կապված սովորական հարկերից ու պարհակներից, որի փոխարեն պետք է տարեկան մուծեն 739 ուրբլի: Բացի այդ, հայերն ազատվում էին իրենց տները գինավորականներին որպես օթևան տրամադրելու պարտավորությունից, որի դիմաց տարեկան մուծելու էին 600 ուրբլի՝ զորանոցներ կառուցելու համար:

1746 թ. հիմնվեց հատուկ հայկական դատարան կամ ռաթհատուրը, որը

²⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 40:

³⁰ Տե՛ս Равинский, Хозяйственное описание Астраханской и Кавказской губерний, СПб., 1809, էջ 313—314:

հայերի ներքին ինքնավարման ու դատավարության մարմինն էր: Ռաթհաուզը քննում էր քրեական ու քաղաքացիական գործերը, հետևում էր հարկերի բաշխմանն ու հավաքմանը, ներկայացնում էր հայերի շահերը ուսական իշխանությունների առջև և այլն: Ռաթհաուզը հաստատում էր արհեստագործական արտադրամասի ավագներին ու վերահսկում արհեստավորների գործունեությունը: Ոստիկանական պարտականություններ կատարելու համար ռաթհաուզը քաղաքի հայաբնակ թաղերում նշանակում էր հարյուրապետներ ու տասնապետներ:

Քանի որ հայերին ու մյուս օտարերկրացիներին իրավունք էր վերապահված դատական գործերը վարել իրենց ազգային օրենքների ու ավանդույթների համաձայն, հայկական դատարանին անհրաժեշտ էր ունենալ դատաստանագիրք: Դատաստանագիրքը կազմելու գործով ղեղավեցին գիտական լայն պատրաստություն ունեցող երեք գործիչներ՝ Եղիազար Գրիգորյանը, Գրիգոր Կամպանյանը և Սարգիս Օհանյանը: 1765 թ. նրանք ավարտեցին աշխատանքը և ստեղծեցին հայ իրավունքի պատմության ուշագրավ հուշարձաններից մեկը՝ «Աստրախանի հայոց դատաստանագիրքը»³¹:

Ըստ դատաստանագրքի, դատարանը կազմված էր երկու ատյանից՝ ստորին և վերին: Ստորին կամ մշտական գործող դատարանը կազմված էր ինը հոգուց, որոնց ղուլս կանգնած էին երեք դատավորներ: Աստրախանի հայ բնակչությունը գույքային գրավյան համապատասխան բաժանված էր երեք կարգի, որոնցից յուրաքանչյուրն ընտրում էր մի դատավոր, ընդ որում, դատավորներից երկուսն իրենց զավանանքով պետք է լուծավորչական լինեին, իսկ երրորդը՝ հայ կաթոլիկ: Դատավորներն ընտրվում էին տարին մեկ անգամ: Դատական երկրորդ ատյանի ֆունկցիաները կատարում էր Խննի խորհուրդը, որը գործում էր հասարակական հիմունքներով: Հայկական դատարանն իրավունք ուներ մեղադրյալների նկատմամբ կիրառել պատժի բոլոր տեսակները՝ տուգանքից մինչև մահապատիժ:

Աստրախանի հայերի ինքնավարությանը վերջ դնելու փորձ է կատարվում 1785 թ. քաղաքային կանոնադրության առնչությամբ, որի համաձայն Ռուսաստանի բոլոր հպատակները պարտավոր էին գրանցվել քաղաքային նորաստեղծ «կարգերից» մեկում: Այս ուղիով կոչված էր միասնական դարձնելու պետության զսպային ու վարչական կառուցվածքը: Բոլոր նրանք, ովքեր գրանցվում էին նոր «կարգերում», ենթարկվում էին քաղաքային մագիստրատի պերատեսչությանը և ստանում նույն իրավունքները, ինչ ուներ ուսական բնակչությունը: Սակայն, հայ բնակչության մեծ մասը դիմադրում էր նոր կանոնադրությանը, քանի որ դա նրան զրկում էր նախկին արտոնություններից:

Արևելյան առևտրի անկումը և հայերի պայքարը, ի վերջո, ստիպեցին կառավարությանը թուլատրել նոր «կարգերում» գրանցված հայ բնակչությանը պահպանելու նախկին արտոնություններն ու իրավունքները:

Աստրախանի հայերի գրավյան վատթարացումը և նրանց տնտեսական դիրքերի թուլացումը անդրադարձավ Աստրախանի արդյունաբերության ու արհեստների և Կասպից ծովի առևտրի զարգացման վրա: Այս հանգամանքը ստիպեց Պավել I-ին 1797 թ. հրապարակել հրամանագիր, որով հայերը վեր-

31 Ֆ. Գ. Պուդույան, Աստրախանի հայոց դատաստանագիրքը, Երևան, 1967:

ուտացան իրենց նախկին իրավունքները: Վերականգնվեց նաև հայկական դատարանը, որը գրեթե լուծարի էր ենթարկվել: Աստրախանում, ինչպես նաև Պլավարում և Մոզդուկում, հայկական դատարանն իր գոյությունը պահպանեց մինչև 1841 թ.:

Աստրախանի հայերը ակտիվ դեր էին խաղում Ռուսաստանի սոցիալական և դասակարգային շարժումներում: Նշանակալից է այն փաստը, որ 1669—1671 թթ. ծավալված դյուղացիական պատերազմի ժամանակ Ս. Ռադինի «մեղսակիցների» թվում դատապարտվել են նաև հայեր: 1705—1706 թթ. Աստրախանյան հայտնի ապստամբության մասնակիցների մոտակա շրջանների բնակչությանն ուղղած կոչերի տակ կան նաև 11 հայերի ստորագրություններ, որոնք երաշխավորված էին Աստրախանի հայ ազգաբնակչության կողմից³²:

Շնորհիվ այն բանի, որ Աստրախանի վրայով էին անցնում Ռուսաստանը Անդրկովկասին կապող ուղիները, Վոլգյան քաղաքը այդ ժողովուրդների ոչ միայն տնտեսական, այլև քաղաքական ու կուլտուրական կապերի հանգուցակետն էր, ինչպես նաև Ռուսաստանի ղանաղան ուղմական ու զիվանագիտական ձևնարկումների մեկնակետը: Աստրախանի հետ են կապված հայկական ազգային-ազատագրական շարժման բաղմաթիվ ականավոր գործիչներ: XVIII դարի երեսնական թվականներին Աստրախան փոխադրվեցին 1720-ական թվականների հայ ժողովրդի ազատագրական շարժման շատ նշանավոր գործիչներ, ինչպես, օրինակ, Ավան Յուզբաշին, Դավիթ Նազարովը և ուրիշներ: 1730-ական թվականներին այստեղ էր տեղավորված հայկական ու վրացական էսկադրոնների շտաբը: 1762—1763 թթ. Աստրախանում մի քանի անգամ կանգ է առել Հովսեփ Էմինը, որին հաջողվել էր կամավորական ջոկատ կազմել՝ ազատագրական շարժմանը մասնակցելու համար:

Ռուսաստանի հայկական գաղթավայրերի հաստատական կյանքում մեծ դեր էր խաղում նաև հայ եկեղեցին՝ որպես ճանաչված կրոնական ու հասարակական կազմակերպություն:

1717 թ. Աստրախանը դարձել էր Ռուսաստանում բնակվող բոլոր հայերի թեմական կենտրոնը:

Ռուսահայերի թեմական ղեկավարությունը 1770-ական թվականներին Աստրախան ժամանեց Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղուիթյանը, որը շատ բան արեց հայ-ուսական հարաբերությունների ամրապնդման ու զարգացման համար:

Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարում ռուսահայերի անընդհատ ուժով քաղաքական դերի արտահայտությունը եղավ նաև 1769 թ. կազմված Հայաստանի ազատագրման նախագծերից մեկը, որի կազմմանը մասնակցել են Աստրախանի գաղթի նշանավոր գործիչներ Մովսես Սարաֆովը, Դավիթ Նազարովի որդի իշխան Միքայելը, Գրիգոր Կամպանյանը և ուրիշներ: Նախագիծը հայկական ազատագրական շարժման օգնության գործում մեծ դեր էր հատկացնում Աստրախանի հայերին:

Օտարերկրյա լծից հայերի ազատագրման գործին Աստրախանի հայերի աջակցությունն արտահայտվում էր նրանց կողմից ուղմա-քաղաքական բնույթի զանազան հանձնարարություններ կատարելու մեջ: Պահպանվել են

³² См. И. Б. Голикова, История составления обращений участниками Астраханского восстания 1705—1706 гг., журн. «История СССР», 1971, № 6, т. 2 168:

Ա. Սուվորովին, Գ. Պուտոմկինին, Հ. Արզումբյանին Աստրախանի հայերի հղած ղեկուցադրերը, որոնցում նկարագրված է Իրանում, Անդրկովկասի խանություններում, Միջին Ասիայում և այլ վայրերում տիրող դրությունը: Բոլոր այս փաստերը վկայում են, որ Աստրախանի հայերը երբեք չէին կորցնում իրենց հայրենիքը ազատագրված տեանելու և այնտեղ վերադառնալու հեռանկարը:

Առևտրով և արդյունաբերությամբ գործունե կերպով զբաղվելը հայերից պահանջում էր լեզուների, աշխարհագրության, մաթեմատիկայի և այլ գիտությունների իմացություն: Մեզ հետաքրքրող շրջանում Աստրախանում գրված և պահպանված հայկական ձեռագրերը ցույց են տալիս, որ Աստրախանում հայ բնակչության մեջ շատ են եղել տարբեր գիտություններով հետաքրքրվող կրթված մարդիկ:

Ճանաչողական մեծ արժեք է ներկայացնում Աստրախանի դատաստանագիրքը՝ իր ժամանակի պատմա-իրավական և մշակութային ամենահետաքրքիր հուշարձաններից մեկը: Արժեքավոր են հատկապես օրենքների այդ ժողովածուի այն հոդվածները, որոնք վերաբերում են առևտրի բնագավառին ու կազմված են հայ առևտրական բուրժուազիայի դարավոր ավանդույթների հիման վրա: Դատաստանագրքի այդ ընդարձակ բաժինները լույս են սփռում միջնադարյան արևելքի առևտրական իրավունքի վրա ընդհանրապես:

Աստրախանի հայկական առաջին ուսումնական հաստատությունը կազմակերպվել է 1780-ական թվականների սկզբներին: Դա Հովսեփ Արզումբյանի ջանքերով ստեղծված հոգևոր ուսումնարանն էր: Սակայն եկեղեցական փոքր դպրոցը չէր կարող բավարարել Աստրախանի հայկական բնակչության աճող պահանջները: Անհրաժեշտություն էր զգացվում ստեղծել ուսումնական մի հաստատություն, որն ի վիճակի լիներ պատրաստել մաքսատանը, դատարանում ու վարչական հիմնարկություններում աշխատող, արտասահմանյան առևտուրը կարգավորող բարձրորակ մասնագետներ: Աստրախանի հայկական դպրոցի համար կենսական այս հարցը հնարավոր եղավ լուծել միայն XIX դարի սկզբին, երբ Նիկողայոս Աղաբաբյանը բացեց հայկական ուսումնարանը, որը հարյուր տարուց ավելի շարունակեց իր գոյությունը³³: Իսկ մինչ այդ (XVIII դարի կեսերին), Աստրախանի ռուս վաճառականության պահանջով, բացվեց հատուկ դասարան՝ ռուս երեխաներին արևելյան (այդ թվում և հայերեն) լեզուներ սովորեցնելու համար: Հայոց լեզուն դասավանդվում էր նաև 1788 թ. բացված Աստրախանի ռուսական գիմնազիայում, որի կազմակերպմանը գործունե մասնակցություն էին ցույց տվել հայերը:

3. ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀՅՈՒՄԻՍԱՅԻՆ ԿՈՎԱՍՍԻ ԳԱՂԹՕՋԱԽՆԵՐԻ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ

XVII—XVIII դարերում, շարունակելով հեծել Իրանի և Թուրքիայի դերիշ-խանությունների տակ, Հայաստանը ի վիճակի չէր սեփական ուժերով թոթափել տիրապետողների ծանր լուծը: Այդ պատճառով էլ հայերը ղեռ դարեր առաջ ազատագրական իրենց հույսը կապում էին դրսի օգնության հետ: Եթե մինչև

³³ Տե՛ս Վ. Ոսկանյան, Վ. Գրիգորյան, Աստրախանի Աղաբաբյան դպրոցի պատմությունից, «Սովետական մանկավարժ», 1956, № 3:

XVII դարը հայերն իրենց ազատագրությունը շաղկապում էին Արևմտյան Եվրոպայի երկրների օգնության հետ, ապա XVIII դարի վերջերից և XVIII դարի սկզբներից դրությունը փոխվում է։ Պետրոս I-ի օրոք հզորացող Ռուսաստանը, որը աստիճանաբար իր սահմաններն բնդարձակում էր գեպի հարավ, որոշակի հետաքրքրություն էր դրսևորում նաև Անդրկովկասի ժողովուրդների նկատմամբ և, փաստորեն, դարձել էր արևելյան բոնապարտական երկու պետությունների լծից նրանց ազատագրող միակ իրական ուժը։ Ստեղծված պայմաններում ուժեղանում էր անդրկովկասյան ժողովուրդների հետաքրքրությունը Ռուսաստանի նկատմամբ և, բնականաբար, աշխուժանում էին նաև հայ-ռուսական հարաբերությունները։

Ռուսաստանի համար, ռազմա-քաղաքական քնդհանուր հետաքրքրությունից դատ, կարևոր նշանակություն ունեին նաև տնտեսական, մասնավորապես առևտրական շահախնդրությունները։ Հայերը, որոնք ծանոթ էին արևելյան երկրներին, ինչպես նաև տեղի ժողովուրդների լեզուներին ու սովորույթներին, հեշտությամբ ու հաջողությամբ էին առևտուր ծավալում այդ երկրների հետ։ Հայ վաճառականների դերը զգալի էր հատկապես ռուս-իրանական առևտրում։ Գերազանցապես նրանց ձեռքում էր գտնվում Իրանից Աստրախանի վրայով Ռուսաստան ներմուծվող մետաքսի առևտուրը։ Ահա ռազմա-քաղաքական և տնտեսական այս նկատառումներով էլ Ռուսաստանը հայերի նկատմամբ հովանավորող քաղաքականություն էր վարում։

Պետրոս I-ը 1724 թ. Ռուսաստանում բնակվող հայերին մի շարք արտոնություններ շնորհող հրամանագիր հրապարակեց։ Դրանից հետո, մինչև դարավերջը, մասնավորապես Եկատերինա II կայսրուհու օրոք, հրապարակվեցին օտարերկրացիներին, այդ թվում և հայերին տնտեսական ու իրավական առանձնաշնորհումներ տվող մի շարք կայսերական հրովարտակներ։

Հայերի՝ Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցնելուն և այնտեղ բնակություն հաստատելուն նպաստում էին նաև XVIII դարի կեսերին Իրանում սկսված բռնությունները, ինչպես և երկրում ծայր առած ֆեոդալական երկպառակություններն ու անիշխանությունը։ Կյանքի ու զույգի անապահովության նման պայմաններում Իրանից սկսվում է զաղթականական մի մեծ շարժում, որն բնթանում էր երկու հիմնական ուղղությամբ. մեկը՝ գեպի Ռուսաստան, մյուսը՝ Հնդկաստան։

XVIII դարում, հատկապես նրա երկրորդ կեսին, հայկական առանձին զանգվածներ թողնում են մայր հայրենիքը, առևտրական ուղիներով տեղափոխվում են իրենց ծանոթ ու սահմանամոտ Հյուսիսային Կովկասի տարբեր վայրերը։

1730-ական թվականներին հիմնադրվում է Ղզլար ամրոցը։ Մի քանի տարի անց, 1736 թ. բավական թվով հայեր հաստատվում են Ղզլարի մոտ, ստանում հողամասեր և զբաղվում հողագործությամբ։ Ղզլար գաղթած հայերը 1740-ական թվականներին ազատվում են գինվորական ծառայության պարտականությունից, պայմանով, որպեսզի շարունակեն բնակվել նույն տեղում և զբաղվեն երկրագործությամբ։ Ղզլարում աստիճանաբար առաջանում է հայկական թաղամաս և ապա գաղթօջախ։

1762 թ. վերանորոգվում է Ղզլարի ամրոցը և մի շարք միջոցառումներ են ձեռնարկվում ինչպես Ղզլարը, այնպես էլ նրա շրջակայքը Կովկասի լեռնաբնակ ժողովուրդներով, ինչպես և հայերով ու վրացիներով բնակեցնելու

ուղղությունը: 1760-ական թվականներին Ղզլարում կային 70—80 հայ զինվորներ, որոնցից շատերը մասնակցում էին գաղութի հասարակական-քաղաքական կյանքին և հետաքրքրվում Հայաստանի բախտով: Դարավերջին արդեն Ղզլարի հայ բնակչության թիվը անցնում էր երկու հազարից:

1763 թ. Կովկասյան գծի վրա, որպես սահմանամերձ ամրոց, հիմնադրվում է Մոզդուկը: Նույն տարում նրա բնակչությունը աճում է Ղզլարից գաղթած հայկական զանգվածների հաշվին: Հայերը մասնակցում են ոչ միայն քաղաքի շինարարությանը, այլև հողանոցն առևտրական գործունեություն ևն ծավալում: XVIII դարի վերջին քառորդում Մոզդուկը դառնում է Հյուսիսային Կովկասի տնտեսական ու առևտրական կարևոր կենտրոններից մեկը: 1785 թ. Մոզդուկը ստանում է գավառական քաղաքի իրավունք: Այնտեղ բնակվող տարբեր ժողովուրդների ներկայացուցիչները, այդ թվում և հայերը արդեն շատ հարցերում առաջնորդվում էին աղզային սովորույթներով: Դարավերջին քաղաքի հայկական բնակչությունն այնքան է ստվարանում, որ կարիք է զգացվում կառուցելու երկու եկեղեցի:

Տակավին XIV—XVII դարերում հայերը հայտնի էին Դերբենդում, որտեղից հայ վաճառականներն աշխույժ առևտուր էին կատարում ռուսական պետության հետ: Դերբենդում հայկական համայնք է ստեղծվել դեռևս XVIII դարի առաջին քառորդում: Մինչև դարավերջ ավելի է ստվարանում տեղի հայ բնակչությունը:

1797 թ. հայ գաղթականների 3500 հոգուց բաղկացած մի մեծ խումբ անցնում է Կովկասյան լեռնաշղթան: Այդ գաղթականների մի մասը, հին ամրոցի տեղում հիմնարկում է Սուրբ Խաչ (այժմ Պրիկումակ) քաղաքը և ստանում առևտրով ու արհեստներով ազատորեն զբաղվելու իրավունք, իսկ մյուս մասը հաստատվում է Մոզդուկի ու Ղզլարի գավառներում³⁴:

XVIII դարի վերջին քառորդում Կովկասի նախագահներում հիմնադրվում է Նոր Նախիջևանի հայկական գաղթօջախը, իսկ ավելի արևմուտք, Դնեստրի ավազանում՝ Գրիգորիոպոլը:

Նոր Նախիջևանի Ռուսաստանի ամենախոշոր ու ամենանշանավոր հայկական գաղթավայրն էր և նշանակալից դեր է կատարել հայ ժողովրդի հասարակական-քաղաքական ու մշակութային կյանքում: Նրա հիմնադրման հանգամանքները կապվում են Ռուսական կայսրության հարավային սահմաններն ընդարձակելու և ծով դուրս գալու խնդրի հետ: Ռուսական կառավարությունը հարավի սահմանամերձ տարածությունները, մասնավորապես Սև ծովի հյուսիսային մասում ընկած գրեթե անմարդաբնակ տափաստանները բնակեցնելու, տնտեսական կյանքը, հատկապես առևտուրն ու արդյունադրծությունը զարգացնելու նպատակով բարենպաստ պայմաններ էր ստեղծում և առանձնաշնորհումներ տալով, այնտեղ հրավիրում օտարերկրացիների:

1768—1774 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի հաջող ավարտից հետո Ռուսաստանին հաջողվեց ոչ միայն զգալի տարածություններ միացնել կալսորրությանը, այլև Թուրքիայից անջատեց ու անկախ հայտարարեց Ղրիմի խանությունը, որով հնարավորություն ստեղծվեց թերակղզին հետադաշում

³⁴ См. и Н. Г. Волков, О расселении армян на Северном Кавказе до начала XX в. (МРЗ, 1966, № 3):

ոուսական կայսրությանը միացնելու։ Ռուսական արքունիքի առաջին զորքը եղևով Ղրիմի բրիտանյա բնակչության զաղթի կազմակերպումը, որի նպատակն էր նաև թուլացնել Ղրիմի խանությունը և ապա՝ բնակելի գործնել Ռուսաստանի հարավային համարյա անմարդաբնակ տափաստանները։

1778 թ. ամռանը Ղրիմի հայաշատ վայրերից գններալ Ա. Վ. Սուվորովի գլխավորությամբ զաղթեցվում են 12500 հայեր։ Մեկ ու կես տարի զեզերելով և զրկանքներ կրելով, 1780 թ. հունվարին, վերջապես, հայ զաղթականները հասնում են Դոնի տափաստանը և Ս. Դմիտրի Ռոստովսկու ամրոցից (Դոնի-Ռոստով) մի քանի կիլոմետր հեռավորության վրա, Դոն գետի աջ ափին հիմնադրում են Նոր Նախիջևան քաղաքը, իսկ նրա շրջակայքում Չալթր, Թոփուֆ, Մեծ Սալա, Սուլթան Սալա և Նեսպիտա հայկական գյուղերը։

Գրիգորիոսյուի հիմնադրումը կապվում է ուս-թուրքական հաջորդ՝ 1787—1791 թթ. պատերազմի հետ։ Հաշտության պայմանագրի համաձայն Մուլդովայից ու Բեսարաբիայից զաղթեցվում են շուրջ 4000 հայեր, որոնք նախապես տեղավորվում են Դուրասար քաղաքում, ապա Դնեստր գետի ավազանում հիմնադրում են Գրիգորիոսյու քաղաքը, իսկ նրա մոտակայքում՝ Խոսիֆովկա և Վասիլևկա գյուղերը։ Քաղաքի հանդիսավոր հիմնադրումը տեղի է ունենում 1792 թ. հուլիսին։

Վերը հիշատակված հայկական զաղթավայրերը, շատ աննշան տարբերությամբ, տնտեսական, ինչպես նաև իրավա-քաղաքական արտոնություններ ստացան։ Նրանք տասը տարով ազատվեցին բոլոր տեսակի հարկերից։ Նրկրագործները ստացան բավարար քանակությամբ հողատարածություն՝ 30 դեսյատին, որի դիմաց վճարելու էին հողահարկ։ Նորաբնակները ազատվեցին ուսական զորքին օթևան և պարեն հատկացնելու պարտավորությունից (պոստոյ), բացառությամբ այն դեպքերի, երբ զորքը իրենց բնակավայրերի մոտից էր անցնելու, ազատվում էին նաև զինակոչությունից (ոկկրուտ)։ Նրանց իրավունք էր վերապահվում երկրի ներսում և նրա սահմաններից դուրս ազատ առևտուր անել, մրգատու այգիներ տնկել, գործարաններ ու ֆաբրիկաներ հիմնել։ Մի խոսքով, խրախուսվում էր առևտրի, երկրագործության, արհեստների ու արդյունաբերության զարգացումը՝ նորաբնակների ցանկությանների և ունակությունների համապատասխան։ Հայ զաղթավայրերում դատավարությունը կատարվում էր հայերեն լեզվով, ազգային սովորույթների ու իրավական նորմերի հիման վրա։ Վերոհիշյալ բոլոր զաղթօջախներում կիրառվում էր «Աստրախանի հայոց դատաստանագիրքը»։ Նորաբնակներն ունեին դավանանքի ազատություն՝ թույլատրվում էր կառուցել եկեղեցիներ, ազատորեն կատարել հայոց եկեղեցական ծիսակատարությունները, ենթարկվելով էջմիածնի մայր Աթոռի հոգևոր գերիշխանությանը։

Տրված առանձնաշնորհումների սահմաններում և նրանց հիման վրա ձևավորվում է հայ զաղթավայրերի ինքնավարությունը։ Խոշոր համայնքներում ստեղծվում են մագիստրատներ, որոնք իրենց մեջ համակենտրոնացնում էին ամբողջ զաղթօջախի դատական, ոստիկանական և գործադիր իշխանության ֆունկցիաները։ Նոր Նախիջևանի հայկական մագիստրատն, օրինակ, բաղկացած էր հինգ անդամներից, որոնք ընտրվում էին ժողովրդի բոլոր խավերի կողմից՝ երեք տարի ժամանակով։ Նրանցից մեկը համարվում էր մագիստրատի նախագահ, երկու հոգի զբաղվում էին դատական գործերով, իսկ մյուս երկուսը՝ ոստիկանության խնդրով։ Դժվար չէ նկատել, որ տրված արտոնու-

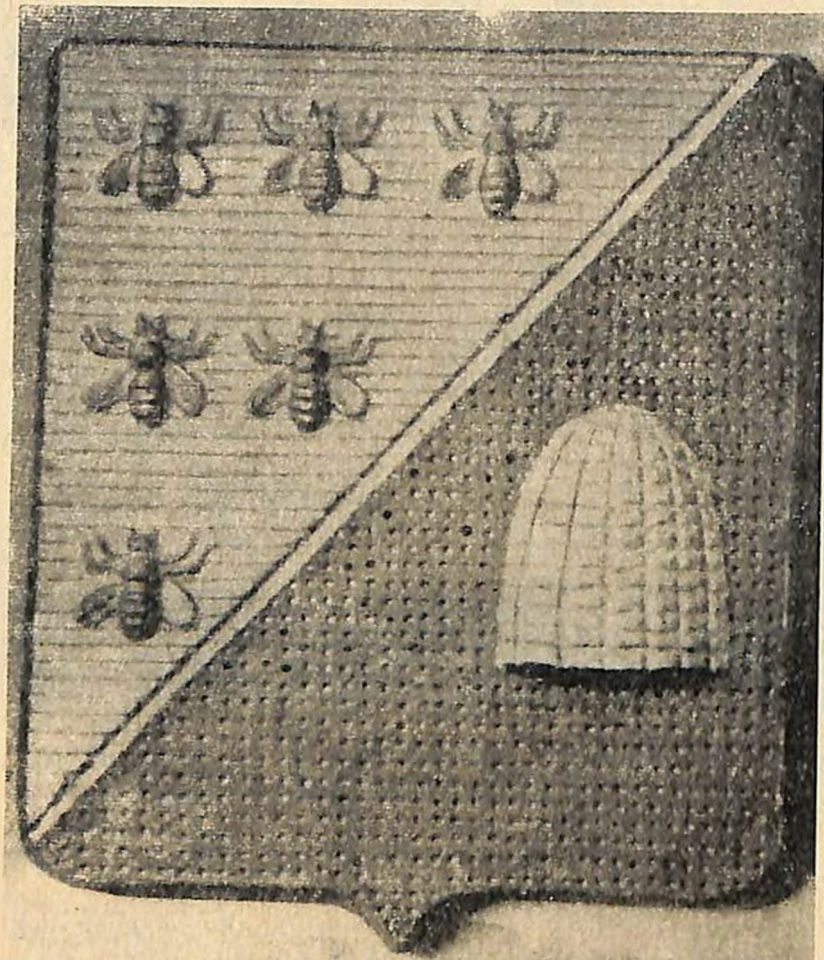
Սկստեքինա II կայսրուհու 1779 թ. հրովարտվող նոր նախնական բաղա՛խ հիմնադրման և ինքնավարության մասին

թյունները հայ առևտրա-արդյունաբերական խավերի համար տնտեսական դործունեության լայն հնարավորություններ էին ստեղծում:

Վերոհիշյալ գաղթավայրերում երկրամասի բնա-աշխարհագրական պայմաններին համապատասխան սկսում են արժատավորվել ու զարգանալ արհեստագործությունն ու արդյունաբերությունը, երկրագործությունն ու առևտուրը: Կարճ ժամանակամիջոցում զարգացում են ապրում տնտեսության չահութաբեր մի շարք ճյուղեր՝ մետաքսագործությունը, խաղողագործությունը, բամբակի ու բրնձի մշակումը: Մետաքսի սեփական արտադրությունը աշխուժացնելու նպատակով ռուսական կառավարությունը ամեն կերպ նպաստում էր արտադրության այդ ճյուղի զարգացմանը: Առանձնապես Ղզլարը ինչպես նաև նոր նախնիները հայտնի էին շերամապահության, հետևաբար և մետաքսի հումքի իրենց արտադրությամբ: Ռուսաստանի հարավում շերամապահությամբ առաջին զբաղվողներն ու այդ կուլտուրայի տարածողները հայերն էին: 1735 թ. Ղզլարից 70 վերստ հեռավորության վրա, Թերեքի ձախ ափին, հայ վաճառական ու արդյունաբերող Սաֆար Վասիլը հիմնում է մետաքսի գործարան, որի համար թույլտվություն ստացվել էր տալիսին 1710 թ.³⁵ Հետագայում այստեղ են տեղափոխվում նաև Գիլանի հայ մետաքս-

³⁵ См. П. Г. Бутков, Материалы для Новой истории Кавказа, ч. I, էջ 159:

արդյունաբերողները: 1753 թ. Քավրիզից մի խումբ հայեր գլխում են Ղզլարի մետաքսարդյունաբերողներին՝ Ղզլար փոխադրվելու համար նրանց համաձայնությունը ստանալու նպատակով:

Նոր Նախիջևան քաղաքի գլխանշանը

Ղզլարի, Նոր Նախիջևանի և այլ հայկական գաղթավայրերում լայն տարածում գտավ նաև խաղողագործությունը, խաղողից գինի ու օղի ստանալու տնտեսության արդյունավետ ճյուղը: Օղեթորման գործարաններում ստացվում էր մեծ քանակությամբ օղի, որը պինու հետ հարյուրավոր տակաոններով վաճառքի էր հանվում Ռուսաստանի բանուկ ճանապարհների վրա ընկած գավառներում: Զարգացան նաև արհեստները, մանավանդ հայերի համար ավանդական դարձած արհեստագործության այնպիսի ճյուղեր, ինչպիսիք են ոսկերչությունը, արծաթագործությունը, կաշեգործությունը և այլն: Հայ վարպետների նուրբ ճաշակով պատրաստած դարձերն ու ձիասարքերը մեծ համբավ ունեին և լայն սպառում էին գտնում Կովկասի լեռնականների շրջանում:

Հայկական գաղթավայրերում լայն տարածում գտավ ու մեծ զարգացում ապրեց հատկապես առևտուրը: Գաղութների բնակչության մի սովոր մասը

բովանդակ տարին ներքին, մանրածախ առևտուր էր անում Կովկասյան դժի և Ազովի ավազանի առևտրական կարևոր հանգույցներում, ուր ստեղծվել էին առևտրական կետեր: Հայերը ակտիվորեն մասնակցում էին Ռուսաստանի նահանգներում տարին երկու անգամ կազմակերպվող, մանավանդ մոտակա տնտեսականներին: Որոշակի էր հայ վաճառականների դերը նաև արտաքին առևտրում, որն իրագործվում էր երկու զխավոր ուղիներով. Կասպից ծովով՝ Իրանի և արևելյան մյուս երկրների հետ, Սև ծովով՝ եվրոպական երկրների: Պատահական չէ, որ հայ վաճառականները (Իվան Մակարով, Լուկա Շիրվանով, Գասպար Բոգդանյան և ուրիշներ) Կասպից ծովում ունեին իրենց առևտրական մասնավոր նավերը և աշխույժ առևտուր էին անում Իրանի հետ: Իրանի հետ առևտուր անելու նպատակով 1758 թ. ստեղծված առևտրական բաժնետիրական ընկերության ղեկին էին կանգնած հայ վաճառականներ Իսախանով եղբայրները: Այդ ընկերության ստեղծումը գծողություն էր առաջացրել Ղզլարի և Կովկասի այլ վայրերի առևտրականների մեջ, քանի որ արգելակվում էր լեռնականների հետ կատարվող նրանց առևտուրը: Մի քանի տարի անց, 1762 թ. եկատերինա II-ի հրամանով նորաստեղծ ընկերությունը լուծարքի է ենթարկվում³⁶:

Եվրոպական երկրների ու քաղաքների հետ՝ Խաղիայի, Հունաստանի, Կոստանդնուպոլսի, Վենետիկի և առհասարակ միջերկրածովյան նավահանգիստների հետ, Սև ծովով առևտուր էին անում ինչպես նոր նախնիների, այնպես էլ Մոսկվայի ու Պետերբուրգի նշանավոր հայ վաճառականները: Այսպես, XVIII դարի կեսերին եվրոպական երկրների հետ առևտուրը աշխույժացնելու նպատակով Ռուսաստանը սենատի հատուկ հրամանագրով վաճառականներին հրավիրում էր Դոնի Ռեմենիկի նավամատուցում առևտրական գրասենյակ հիմնել: Օգտվելով կառավարության հովանավորությունից Մոսկվայի նշանավոր հայ վաճառական Վասիլի Խաստատովը 1755 թ. Դոնի գետաբերանում հիմնում է «Կոստանդնուպոլսի առևտրական կոմպանիան», որը զույլություն է ունենում չոթ տարի և բավական աշխույժ մտցնում արտասահմանյան մի շարք երկրների հետ կատարվող առևտրի մեջ: Այսպիսով, Հյուսիսային Կովկասի հայ գաղթավայրերն իրենց ծավալուն առևտրով և առհասարակ տնտեսական գործունեությամբ մեծապես նպաստում էին ինչպես իրենց բնակավայրերի առաջագիմությունը, այնպես էլ Ռուսաստանի ներքին ու արտաքին առևտրին:

Վերը հիշատակված հայ գաղթավայրերի կյանքում նկատելի դեր կատարեց Լազարյան հայ իշխանական գերդաստանը և առանձնապես XVIII դարի երկրորդ կեսի նշանավոր գործիչ Հովհաննես Լազարյանը: Վերջինիս հայրը՝ Աղաղար Լազարյանը, 1747 թ. նոր Զուղայից իր չորս զավակներով եկել էր Ռուսաստան, սկզբում հաստատվել Աստրախանում, ապա տեղափոխվել Մոսկվա: Առևտրա-արդյունաբերական հմուտ գործունեության շնորհիվ կարճ ժամանակում նրանք պատկանելի հարստության, բազմաթիվ գործարանների և ընդարձակ կալվածքների տեր են դառնում և, ստանալով ազնվականի կոչում, սերտ կապեր հաստատում ռուսական կառավարող շրջանների հետ: Հարստանալով ու բարձր դիրքի հասնելով, Լազարյանները ոչ միայն կապերը

³⁶ Տե՛ս Վ. Իլյուան, Լազարյանների հասարակական-քաղաքական գործունեության պատմությունից, Երևան, 1966, էջ 28—31:

չկտրեցին ու շխորթացան հայրենի ժողովրդից, այլ մշտական շփման մեջ էին և ապրում էին մայր երկրի ու Ռուսաստանում ապաստանած հայ զանգվածների կյանքով, որի շնորհիվ էլ աչքի ընկնող զիրք զրավեցին սուսահայ զաղթավայրերի և հայ ազատագրական շարժման պատմության մեջ: Հովհաննես Լազարյանը անմիջական մասնակցություն ունեցավ զրիմահայերի զաղթի և Նոր Նախիջևանի հիմնադրման գործում, մեծապես նպաստեց Կովկասի մյուս զաղթավայրերի տնտեսական, հասարակական և հատկապես մշակութային կյանքին:

Հյուսիսային Կովկասի և առհասարակ ռուսահայ զաղթօջախների XVIIII դարի վերջին քառորդի պատմությունը անխղիճորեն կապվում է ռուսահայ թեմի առաջնորդ, հայ ազատագրական շարժման մյուս նշանավոր գործիչ Հովսեփ Արղուժյանի անվան հետ:

Պետության շղոյություն պայմաններում հայ եկեղեցին այն միակ համազգային կազմակերպությունն էր, որը կարող էր ներկայացնել ամբողջ ժողովուրդը: Այդ հանգամանքը հաշվի էր առնում ռուսական արքունիքը, ուստի հայ-ռուսական հարաբերությունների ամրապնդման շրջանում վերականգնվում են նաև հարաբերությունները էջմիածնի հետ և ճանաչվում վերջինիս իրավունքները ռուսահայերի նկատմամբ:

Կաթողիկոսական զահ բարձրանալով Սիմեոն Երևանցին՝ ժամանակի կրթված ու գործունյա հոգևորականներից մեկը, 1768 թ. հատուկ պատվիրակ է ուղարկում Նիկաոսերինա II-ի մոտ: Կայսրուհին պատշաճ ձևով ընդունում է էջմիածնի ներկայացուցչին և հատուկ հրովարտակով ճանաչում Արարատյան աթոռի իրավունքները Ռուսաստանում ապրող հայերի նկատմամբ, որն ընդհատվել էր 1749 թ.:

1773 թ. ռուսահայ նորահաստատ թեմի առաջնորդ է նշանակվում և Աստրախան մեկնում ուշիմ ու եռանդուն երիտասարդ մի հոգևորական՝ Հովսեփ Արղուժյանը (1743—1801): Նա չէր սահմանափակվում լոկ հոգևոր գործերով, ակտիվորեն մասնակցում էր ռուս-հայկական հարաբերությունների և Հայաստանի ազատագրման քաղաքական ծրագրերի մշակմանը և այդ նպատակով ձեռնարկվող միջոցառումներին, ուստի և կարճ ժամանակում մեծ հեղինակություն է ձեռք բերում ոչ միայն իր ազգակիցների շրջանում, այլ նաև ռուսական արքունիքում: Նրա անմիջական մասնակցությամբ է կատարվում Նոր Նախիջևանի և Գրիգորիոպոլի հիմնադրումը: Ավելին, կարելի է ասել, որ XVIIII դ. վերջին քառորդում ռուսահայ կյանքում կատարվող քիչ թե շատ նշանակալի բոլոր ձեռնարկումները իրականանում էին նրա մասնակցությամբ ու գործադրած ջանքերի շնորհիվ: Մեծ էր նրա դերը Հարավային Ռուսաստանի հայ զաղթօջախներում դպրոցական և հատկապես տպագրական գործի կազմակերպման խնդրում:

Նոր Զուղայի հայ վաճառական Գրիգոր Խաղարյանը 1781 թ. Հ. Արղուժյանի օժանդակությամբ Պետերբուրգում հիմնադրում է հայկական տպարան, որտեղ լույս են տեսնում մի շարք կարևոր գրքեր: Խաղարյանի մահից հետո, փակման վտանգի առջև կանգնած տպարանը Հ. Արղուժյանի ջանքերով 1790 թ. տեղափոխվում է Նոր Նախիջևանի Ս. Խաչ վանքը, որով և հիմնվում է Հարավային Ռուսաստանի առաջին տպարանը: Այստեղ և այսպե՛ս Աստրախանում տպարանի գործունեության տասը տարվա ընթացքում հրատարակվում են ժամանակի հուզող հարցերին արձագանքող շուրջ քսանվեց աշխատություն,

որոնք ռուսահայերից զատ տարածվում էին նաև Կոստանդնուպոլսի և Հընդ-կաստանի հայության շրջանում: Հրատարակվող պատգրքերը, բառարաններն և մյուս աշխատությունները նպաստում էին մանուկների ուսուցման գործին, ինչպես նաև ռուսաց լեզվին տիրապետելու, ռուսական պատմությանն ու մշակույթին ծանոթանալու խնդրին: Մի շարք հրատարակություններով, ուր սերմանվում էր հայերենի երկիրն ազատագրելու միտքը, տպարանը ծառայում էր ազատագրական շարժման նպատակներին, իսկ կրոնական բովանդակությամբ ունեցող շատ գրքերում քննադատվում էր կաթոլիկական դադափարախոսությունը: XVIII դարի վերջին տասնամյակներում գաղթավայրերի մշակութային-լուսավորական կյանքի առաջընթացին Հ. Արզուլյանից բացի նույնպես էր մտավոր գործիչների մի ամբողջ սերունդ: Նրանցից հիշատակության արժանի են մանկավարժական և հրատարակչական բեղուն աշխատանք կատարող Թադևոս Մարուկյանը, ժամանակի դիտուն ու գրագետ մարդկանցից մեկը՝ Մարգար Խոճենց Երևանցին և ուրիշներ:

4. ՄՈՍԿՎԱՅԻ ԳԱՂԹՁԱՆԸ

Մոսկվայի հայ գաղութը XVI—XVIII դարերում մեծ դեր է կատարել ռուսահայերի կյանքում, հատկապես հայ-ռուսական տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային կապերի զարգացման և հայ ժողովրդի ազատագրական շարժման պատմության մեջ:

Հայերի Մոսկվայում լինելու մասին առաջին հիշատակությունները վերաբերում են XIV դարի երկրորդ կեսին: Ռուս տարեգիրը հաղորդում է, որ Մոսկվայի մեծ իշխան Դմիտրի Դոնսկոյի գլխավորությամբ թաթարների դեմ մղված նշանավոր Կուլիկովյան ճակատամարտում (1380) զոհվել են նաև հայազգի Անդրեյ Սերկիդովը և Սիմեոն Մեկիբովը (Մեկիբովը առաջինն էր հաղորդել Մամայ իշխանի՝ Մոսկվայի վրա հարձակվելու լուրը)³⁷: Ժամանակով երկրորդ տեղեկությունը գրանցվել է տասը տարի հետո. 1390 թ. հուլիսին Մոսկվայում բռնկված հրդեհը սկսվել է հայազգի Աբրահամի տնից, ոչնչացնելով մի քանի հազար շենքեր՝ առևտրա-արհեստագործական թաղամասում (Պոսադում): Ինչպես նկատել է ակադեմիկոս Մ. Ն. Տիխոմիրովը, Մոսկովյան առևտրական գործարքներում կարևոր դեր էին կատարում հայ վաճառականները, որոնք Հովհաննես Կարապետի տոնին, արևելյի այլ վաճառականների հետ, լինում էին Կաղանի տոնավաճառներին, զալիս ու գնում էին Մոսկվա, հոճախ երկարատև կամ մշտական բնակություն հաստատում այնտեղ³⁸: Հայերին նույնպիսի գնահատական է տալիս ակադեմիկոս Բ. Դ. Գրեկովը և շեշտում, որ նրանք Մոսկվա էին գալիս Կոստանդնուպոլսից, Թոխաթից, Ղրիմից³⁹:

Ղրիմից հայերը Մոսկվա էին տանում վաճառելու ձիեր և արևելյան աղբյուրներ: Այս առևտրին, խոշա Կակոսի միջնորդությամբ, մասնակցում էր նաև Մոսկվայի արքունիքը:

Մոսկովյան մեծ իշխան Իվան III-ը (1462—1505) հաջողությամբ միա-

³⁷ *Տե՛ս* «Полное собрание русских летописей», том. IV, № 81—201:

³⁸ *Տե՛ս* М. Н. Тихомиров, Древняя Москва, М., 1947, № 92—99, 172—173:

³⁹ *Տե՛ս* Б. Л. Греков, Крестьяне на Руси, М., 1946, № 550:

վորեց Կենտրոնական Ռուսաստանի իշխանությունները և իրավամբ իրեն հայտարարեց «Համայն Ռուսիայի մեծ իշխան»:

Մոսկվայի հզորացումը ուժեղ տպավորություն գործեց ողջ աշխարհում, առավել ևս մեծ էր այդ բախտորոշ իրադրության նշանակությունը իրենց անկախությունը կորցրած և թուրքական նվաճումների նախադռանը գտնվող փոքր ժողովուրդների համար: Թաթարական լծի տապալումից անմիջապես հետո Իվան III-ի մոտ են գալիս վրացական թագավոր Ալեքսանդրի ղեկավարները՝ Նարիմանը, Դեմիյանը և Խոզի-Մարումը և խնդրում օգնություն ու հովանավորություն:

Մոսկվայի դերը հայերի կյանքում ավելի ակնբախ դարձավ, երբ Իվան Ահեղի օրոք (1547—1584) Ռուսաստանը նվաճեց Կազանի ու Աստրախանի խանությունները:

Կազանից հաղթանակով Մոսկվա վերադարձած ցարին ու զորքին ցնծալին զիմավորողների շարքում կային նաև բաղամթիվ հայեր⁴⁰:

Աստրախանի միացումը Ռուսաստանին վերջնականապես ամրապնդեց Մոսկովյան պետության դիրքերը Կասպից ծովի հյուսիսային ափերին և հնարավորություն ստեղծեց անմիջական կապեր հաստատել Անդրկովկասի հետ:

Մոսկվայի հետ կապերի ամրապնդմանն ու հայկական գաղութի աճմանը խանգարեցին զրեթե անընդմեջ շարունակվող թաթարական հարձակումները և 25-ամյա Լիվոնյան պատերազմը (1558—1583): Սակայն անդամ այդ պայմաններում փորձեր են արվում զիմելու Իվան IV-ին՝ Ռուսաստանից օգնություն հայցելու և առևտրական կապեր հաստատելու համար: 1553 թ. Իվան IV-ին զիմանադիտական հարաբերություններ հաստատելու առաջարկություն է անում Թահմազ I-ը: 1563 թ. Շամախու Աբդուլլա խանի ղեկավարը, ժամանելով Մոսկվա, խնդրում է հովանավորություն և Ռուսաստանի հետ հայերի վազմի առևտրական կապերի վերականգնում⁴¹: Քիչ անց (1594—1595) Մոսկվա են ժամանում նաև վրաց իշխանի ղեկավարները՝ Խորշուղն ու Արամը:

Այս շրջանում արդեն հայերի այցելությունը Մոսկվա այնքան հաճախակի էր դարձել, որ Կրեմլից ոչ հեռու ստեղծվել էր հայկական իջևանատուն, ուր կանգ էին առնում և առևտրական գործարքներ կատարում հայ վաճառականները⁴²:

Հայ վաճառականների գործարքների մասին տեղեկություն է գրանցել անգլիացի Դ. Ֆելաչերը, որը 1588 թ. եղել է Ֆեոդոր Իվանովիչ ցարի մոտ: Նա հայտնում է, որ Ռուսաստանից «թուրքական, պարսկական, բուխարական, վրացական, հայկական և քրիստոնեական աշխարհի զանազան արդյունաբերողներ արտահանում են 400—500 հազար ուրբու մորթեղեն»⁴³: Այստեղ ուղղակի հիշատակված են հայերը, սակայն, մեծ հավանականությամբ, հայեր են եղել նաև թուրքական, պարսկական և վրացական կոշիված արդյունաբերողների մեջ:

Մոսկվայի հայ բնակչության դերը մեծանում է 1650—60-ական թվական:

⁴⁰ Տե՛ս «Казанская история», М., 1957, էջ 154:

⁴¹ Տե՛ս, «Историческое описание Древнего музея», М., 1807, տես նաև «Собрание актов относящихся к обозрению истории армянского народа», том II, М., 1838, էջ 17:

⁴² Այս իջևանատան կամ բարձրասարայի մասին հնագույն տեղեկությունը 1599 թվականից էլ անց գտնվել է Լիվոնյան դարպասի մոտ (տե՛ս «Акты исторические», том II, էջ 19):

⁴³ Д. Флетчер, О государстве русском, М., 1906, էջ 11:

ներին, երբ ռուսական սեփականությունը վերամիավորելով Ուկրաինան և հաջորդությամբ ևս մղելով թուրք-թաթարական հարձակումները, սկսում է վարել համարձակ արևելյան քաղաքականություն, ավելի մոտիկից զբաղվել Անդրկովկասի հարցերով: Այս շրջանում արդեն, Մոսկվայում մշտական բնակություն են հաստատում ոչ միայն առևտրականներ ու արհեստավորներ, այլև մտավորականներ՝ թարգմանիչներ, դիվանագետներ: Որպես հայազգի թարգմանիչներ հայտնի են աստրախանցի *Թավաքալովի* սրգիներ Բորիսն ու Իվանը, վերջինս 1654 թ. հանձնարարություն է ստանում հանդիպել Իրանից վերադարձած գեսպան Ռոստով Լոբանովսկու հետ: Այդ գեսպանության հետ Աստրախանից Ռուսաստան է գալիս հայազգի Վասիլի Դաուդովը, որն ընդունվում է աշխատանքի Դեսպանական պրիկապում (Արտաքին գործերի առյուծանոց), ծառայում 50 տարի՝ թարգմանչից հասնելով մինչև գեսպանի և վոյեվոդի պաշտոնների: Նա կատարել է խոշոր ու պատասխանատու դիվանագիտական հանձնարարություններ Թուրքիայում, Ղրիմում, Ուկրաինայում⁴⁴: Թարգմանչի պաշտոնով Մոսկվայում ծառայել են նաև հայազգի Վասիլ Իվանովը, Աթանաս Իվանովը և ուրիշներ: 1632 թ. Ղրիմից Մոսկվա է եկել Սարգիս Օվանեսովը (իր ռուս կնոջ հետ) և խնդրել մշտական բնակություն իրավունք, հայտնելով, որ փախել է ազգային ու կրոնական ճնշումներից: Սարգիս Օվանեսովը նույնպես աշխատանք է ստացել Արտաքին գործերի առյուծանոց⁴⁵:

1660 թ. Մոսկվա են մեկնում նոր Զուղայի նշանավոր վաճառականներ Խոջա Զաքարը իր 9 ընկերների հետ, ցարին տանելով բազմաթիվ պերճանքի առարկաներ, այդ թվում նշանավոր «Աղամանդյա գահը», որն այսօր էլ զարդարում է Կրեմլի Զինապալատը և ՍՍՀՄ ալմաստի ֆոնդի մեծարժեք գանձերից է:

Ինչպես հաղորդում է Խոջա Զաքարը, գահը նրա արհեստանոցում գաղտնի պատրաստել են հայ վարպետները և գաղտնի էլ տարել Մոսկվա: Գահի վրա լատիններենով գրված է. «Հղորապույն ու անպարտելի Մոսկովյան կայսր Ալեքսեյին, երկրի վրա բախտավորությամբ թագավորողին՝ մեծապույն արվեստով ու եռանդով պատրաստված այս գահը թող լինի բախտավոր նախանշանակ գալիքի...»⁴⁶: Այս մակագրությամբ հայ վաճառականներն արտահայտում էին իրենց հույսն ու հավատը Ռուսաստանի նկատմամբ, միաժամանակ ցույց տալով առևտրի իրենց մեծ հնարավորություններն ու հարստությունը:

1666 թ. փետրվարին Մոսկվա են գալիս հայկական առևտրական ընկերության 40 ներկայացուցիչներ, որոնց բանակցությունները գեսպանական առյուծանոց Յուրի Դուդուրովի և ապա Օրդին-Նաշչեկինի հետ ավարտվում են 15 ամիս հետո, արքունիքի և Հայկական ընկերության միջև առևտրական պայմանագրի կնքումով: 1667 թ. մայիսի 31-ին պայմանագիրը հաստատվում է և «Զուղայական կոմպանիան» իրավունք է ստանում տարանցիկ առևտուր անել Ասիայի ու Նվրոպայի միջև, Աստրախանից Վոլգան մայրուղով գնալ մինչև Արխանգելսկ, մաքս վճարելով ապրանքի արժեքի 5 տոկոսի չափով: Այս մեծ արտոնությունն էր, որ արվում էր հայ վաճառականությանը, քանի

⁴⁴ См. в ЦГАДА, ф. Сношения России с Персией (кларк СРП), оп. 1, № 1653 г. № 5:

⁴⁵ «Армяно-русские отношения в XVII в.», Ереван, 1953, էջ 3—4:

⁴⁶ «Собрание актов относящихся к обозрению истории армянского народа», том 1, М., 1833, էջ 64:

որ Ռուսաստանում տարանցիկ առևտրի իրավունք մինչև այդ չէր ստացել և ոչ մի պետության վաճառականություն, չնայած այդ ուղղությամբ վառնված դարավոր ու համառ ջանքերի: Թեպետ պայմանագիր կնքող հայկական կողմը կոչվում էր «Ջուղայական կոմպանիա», բայց արտոնյալ ու մենաշնորհ առևտրի իրավունքը տրված էր ոչ միայն ջուղայացիներին, այլև բոլոր հայ վաճառականներին⁴⁷: Պայմանագիր կնքելու համար Մոսկվա ժամանած 40 հայերի մեջ կային ինչպես Ջուղայի, այնպես էլ Թիֆլիսի, Շամախու, Ադուլիսի և այլ քաղաքների վաճառականներ: Նրանց հետ Մոսկվա էր եկել նաև նշանավոր նկարիչ Բողդան Սալթանովը, որն աշխատանքի է անցնում Կրեմլի Ջինսպալատում որպես նկարիչ և մեծ դեր կատարում ռուսական ղեղանկարչության ու կիրառական արվեստի զարգացման գործում:

Ուշագրավ է և այն փաստը, որ Մոսկվա եկած հայերը միայն առևտրական գործերով չէին զբաղվում. նրանք մտահոգված էին նաև ռուսահայ զաղթավայրերի բարգավաճման, Հայաստանին օգնություն կազմակերպելու հարցերով: Նրանց ստորագրությամբ ուղերձ է հղվում Կ. Պոլսի հայերին, որով կոչ է արվում օգնել Օրդին-Նաշչոկինի զլխավորությամբ Կ. Պոլիս առաքվող ռուսական ղեկավարությանը:

Հայ վաճառականները և հատկապես նրանց ղեկավարներ Գրիգոր Լուսիկովը և Ստեփան Ռոմոգամսկին, որոնք մոտ երկու տարի մնացին Մոսկվայում, զգալի դեր կատարեցին հայ զաղթի կյանքում: Մոսկվայում սկսեց գործնել ու Աստվածածին հայկական եկեղեցին⁴⁸:

1666 թ. ապրիլին Մոսկվայում ստեղծվեց սաֆյանի (սեկի) գործարան, որի վարպետ կարգվեց սեկագործ Հաջրապետ Մարտիրովը: Վարպետը ռուսներն չգիտեր, բայց աշխատանքը կազմակերպելու և ռուս աշակերտներ սովորեցնելու համար նրան տրվել էր թարգմանիչ՝ «նոր մկրտված» (այսինքն՝ ռուսական ուղղափառություն ընդունած) Բորիս Իվանովը:

Ինչպես երևում է սեկի գործարանի մասին պահպանված մատյաններից, դա պարզունակ ու համեստ գործարան էր, որի արտադրությունը կազմակերպված էր Հայաստանում ու Մերձավոր Արևելքում գոյություն ունեցող արհեստանոցների օրինակով: XVII դարում Մոսկվայում գեռես չկային արդյունաբերության զարգացման բարենպաստ պայմաններ: Այդպիսին էր և սեկի ու թավշահաշու (զամշ) արտադրության վիճակը. տեխնիկան պարզունակ էր, արտադրանքի որակը՝ ցածր, ինքնարժեքը՝ բարձր. քիչ էին մասնագետներն ու բանվորները, սահմանափակ էր շուկան, ուստի այդ տնայնագործական արվեստից արհեստանոցը կարողացավ իր գոյությունը պահպանել միայն 6 տարի:

1667 թ. պայմանագիրը Մոսկվան դարձրեց հայ վաճառականների, նրանց գործակալատարների, արհեստավորների, գլխավորապես ծառայողների մի զգալի զանգվածի համար կարևոր հանգրվան, որի հետ կապված էին տնտեսական ու քաղաքական շահեր ու հեռանկարներ: Այդ տեսակետից հատկանշական է Ստեփան Ռոմոգամսկու և հատկապես Գրիգոր Լուսիկովի գործունեությունը Մոսկվայում՝ 1666—1672 թթ.:

Սրանք համոզում են ռուսական արքունիքի ներկայացուցիչներին ճանա-

⁴⁷ См. В. К. Восканян, Новоторговый устав и договор с Армянской компанией, *ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր»* (հաս. գիտ.), 1947, № 6:

⁴⁸ См. ИГИА СССР, ф. 880, оп. 5, д. 12, л. 10, 75.

պարհների աղաճությունների համար Վոլգայի վրա կառուցել ավաններ ու սահանքներ, դիմել Կովկասյան լեռներում իշխող ցեղապետերին և նրանց պարտավորեցնել բարյացակամորեն վարվել հայ ճանապարհորդների հետ, թուլլատրել, որ հայերը մշտական բնակություն հաստատեն ուսսական քաղաքներում և այլն: Լուսիկովը խառնվում էր նույնիսկ արտաքին հարաբերությունների հետ կապված գործերին, միջնորդում, որպեսզի լեհ ղեկավարների հետ Լեհաստան մեկնելու հրամանագիր տրվի Իրանից ժամանած դոմինիկյան կրոնավորներին (սրանք Իրանում բանակցություններ էին վարում հակաթուրքական կռիվից կազմված համար): Նա խնդրում է նաև, որ Վրաստանի Քեյմուրազ թագավորի թու Նիկոլայ Դավիդովին իրավունք տրվի հայերենի վերադառնալու և այլն⁴⁹: Ստեփան Ռազինի պարսկական արշավանքի (1668—1669) կապակցությամբ ուսսական հարաբերությունների մեջ սառնություն ստեղծվեց: Գրիգոր Լուսիկովը մեծ ջանքեր է թափում շահին համոզելու, որ Ռազինի կասպյան արշավանքը ուսսական արքունիքի ցանկությամբ չի եղել: Նա պաշտոնապես հանդես է գալիս որպես շահի դեսպան, աշխատում է բարելավել ուսս-իրանական հարաբերությունները, օգնել լեհական դեսպան, հայազգի Բողդան Գուրդին՝ բարելավելու լեհ-իրանական փոխհարաբերությունները, նպաստում այդ երեք պետությունների միավորմանը՝ թուրք-թաթարական ագրեսիային դիմադրելու նպատակով:

1701 թ. Մոսկվայում էին գտնվում Իսրայել Օրին և Մինաս վարդապետը, որոնց գործունեությամբ Մոսկվայի հայ դպրոցը փաստորեն դարձավ ուսսահայության ղեկավոր կենտրոնը և հայ-ուսսական քաղաքական կապերի հիմնական օղակը:

Մոսկվայի դպրոցի բաղձամարդության մասին են վկայում 1703 թ. եկեղեցուն տրված նվերների ցանկը և մոտ 50 նվիրատուների անունները: Սյուպես, Ա. Ռսկանովը իր ընկերներով նվիրել է 2 մոմակալ, Մանուկ Վարդանովը՝ 32 մսխալանոց արծաթյա խաչ, Ավետ Լազարեն՝ երկու մեծ գեղանկարչական պատկեր, Սաֆար Մելիքովը՝ 80 մսխալանոց արծաթյա խաչ, Իվան Պավլովը՝ արծաթակաղձ ավետարան և այլն: Մոսկվայում ջրհոր շինելու համար հայազգի Մոսկով Զախարովը նվիրել է իր ժամանակի սակագնով մի մեծ գումար՝ 320 ռուբլի⁵⁰:

Ինչպես XVIII դարի վերջին երևանամյակում, այնպես էլ հետագա տասնամյակներում Մոսկվայի հայ բնակչության իրավունքները ճանաչվում ու պաշտպանվում էին 1667 թ. կնքված հայ-ուսսական առևտրական պայմանագրով և ցարի կողմից արված արտոնագրով, որով արգելվում էր վնասել ու հարկերով նեղել հայերին: Թյուրիմացությունների ու վեճերի դեպքում հայերը դիմում էին Ռատուշա, հաճախ ղեկավարական ասյան կամ ուղղակի ցարին, ընդ որում հարցի լուծմանը մասնակցում էին Մոսկվայի հայ ավագանու ներկայացուցիչները, ինչպես օրինակ, Դաուդովը, Սաֆար Վասիլեն, Լև Զալեն, Մինաս վարդապետ Տիգրանյանը: Հայերին տրված իրավունքներն ու արտոնությունները, գույքի ու կյանքի ապահովությունը, առևտրական ու արդյունաբերական գործունեության նպաստավոր պայմանները ուժեղացնում էին հայերի ներհոսք Մոսկվա: Դրան առանձնապես նպաստեց Պետրոս Մեծի

⁴⁹ Տե՛ս ЦГАДА, ф. СРА, д. 1666—1674 гг., № 2, м. 231—234.

⁵⁰ Архив внешней политики России (АВНП), ф. СРА, Д 1722, № 1, т. 33—35.

հովանավորական քաղաքականությունը, որն արտահայտվեց մասնավորապես 1711 թ. Սենատին տրված հրամանագրում, որտեղ կոչ էր արվում նպաստել հայկական առևտրին, բարյացակամ լինել հայերի նկատմամբ և քաջալերել նրանց ներգաղթը Ռուսաստան: Դրա օրինակն էր տալիս ինքը՝ Պետրոս I-ը, որը նույն թվականին լեհաստանում հանդիպելով հայազգի Աղաղարովին, նրան իրավունք է տալիս ընտանիքով Հոլանդիայից Մոսկվա փոխադրվել և մշտական բնակություն հաստատել այնտեղ⁵¹:

Մոսկվայում մշտական բնակություն հաստատած հայ վաճառականների, մանր առևտրականների ու արհեստավորների կողքին հանդես են գալիս վաշխառուներ, հողատերեր, գործարանատերեր, բանվորներ, վարպետներ: Մոսկվայի հայ դրամատերերը իրենց գործունեությունը այլևս չեն սահմանափակում Աստրախանի, Արխանգելսկի, Ռիգայի ու Պետերբուրգի վրայով կատարվող տրանզիտով ու տեղական առևտրով, այլ ձգտում են ձեռք բերել հողամասեր, կառուցել նոր գործարաններ, օգտագործելով էժանագին բանվորական ուժը: Այսպես, 1710 թ. մարտի 12-ին Մոսկվայի նշանավոր վաճառական Սաֆար Վասիլևը դիմում է Պետրոս I-ին, խնդրելով, որ Թերեբ գետի մոտ ընկած Անդրեևսկի գյուղի շրջանում հողեր արամագրվի՝ բրինձ ու բամբակ ցանելու, թիֆեիներ աճեցնելու, մետաքսի մշակման գործարան կառուցելու և թույլատրվի գյուղացիներից ու կազակներից բանվորներ հավաքագրել: Ս. Վասիլևի բոլոր խնդրքները բավարարվում են (այդ թվում նաև հայկական եկեղեցի կառուցելու խնդիրը):

Ինչպես գրում է Մոսկվայի արդյունաբերության պատմության հետազոտող պրոֆեսոր Ե. Զառլերսկայան, «Հայերը Մոսկվայում հանդես են գալիս ոչ միայն որպես վարպետներ, այլև Իզնատ Շերիմանի նման որպես մետաքսագործական մանուֆակտուրայի տերեր, այստեղ բերելով գիտելիքներ ու հմտություն՝ ուսու մարդկանց համար անձանթի գործում»⁵²: Ի. Շերիմանը ծագումով նոր Զուղայեցի էր՝ անլի հայ առևտրական ընկերության անդամներից մեկը: 1717 թ. ուսու մի քանի գործիչների ընկերակցությամբ Շերիմանը Մոսկվայում հիմնադրում է առաջին մետաքսի գործարանը: Մի քանի տարում հնգապատկելով իր ներդրած կապիտալը (5000 ռ. դարձել էր 23069 ռ.), 1722 թ. Շերիմանը դուրս է գալիս այդ ընկերությունից և մերձսոսկովյան գյուղերից մեկում հիմնում իր առանձին մետաքսի գործարանը, որը 1752 թ., Ի. Շերիմանի մահից հետո դառնում է նրա որդի Զաքար Շիրիմանի սեփականությունը, իսկ վերջինս 1758 թ. այն վաճառում է կաղարջաններին, որոնք այդ գործարանում աշխատեցնում էին հարյուրավոր ճորտեր⁵³:

Հայերի հոսանքը դեպի Ռուսաստան և մասնավորապես Մոսկվա ուժեղանում է XVIII դարի կեսերին (20-ական թվականներին ծավալված ազատագրական կռիվների և նրանց ավարտին հաջորդած պատերազմների, անլուրջահագործման, անիշխանության ժամանակաշրջանում): Բաղմաթիվ հայ ընտանիքների հետ Մոսկվա է տեղափոխվում նաև կաղարջանների մեծահարուստ գերդաստանը: կաղարջանները սերտ կապեր են հաստատում ուսական մալ-

⁵¹ Տե՛ս Н. Н. Козан, Московские шелковые фабрики первой половины XVIII в., «Старая Москва», М., 1920, էջ 192:

⁵² «Очерки истории СССР» (XVIII в., первая четверть), М., 1957, էջ 73:

⁵³ Տե՛ս Վ. Ա. Դիրյան, կաղարջանների հասարակական-քաղաքական գործունեության պատմությունից, Երևան, 1966, էջ 47—48:

բարադարների՝ Մոսկվայի ու Պետերբուրգի մեծահարուստների, բարձրաստիճան պաշտոնեությունների և արքունիքի անդամների հետ, ձեռք են բերում կալվածքներ և առանձնաշնորհումներ, իսկ 1776 թ.⁵⁴ ռուս ազնվականության տիտղոս: Նրանց ջանքերով 1779 թ. Մոսկվայում կառուցվում է հայկական երկրորդ եկեղեցին⁵⁴:

Մոսկվայում էր գործում նաև նշանավոր հայ վաճառական Վասիլի Խոստատովն իր եղբայրներով: Խոստատովը Մոսկվայում ուներ մետաքսագործական ֆաբրիկա, որը լավագույններից մեկն էր Ռուսաստանում: Նա 1755 թ. Մոսկվայում ստեղծված ռուսական առաջին բաժնետիրական (ակցիոներական) ընկերության «օբեր-գիրեկտորն» էր: Տեմերնիկի նավահանգստից այդ ընկերությունը առևտրական գործառնություններ էր կատարում Կոստանդնուպոլսի, Խուլիայի, Վենետիկի և արտասահմանյան այլ վայրերի հետ⁵⁵:

XVIII դարի 60-ական թվականներին Մոսկվայի երեք մետաքսագործական ֆաբրիկաներ պատկանում էին հայերին, իսկ երկուսում էլ հայերը հանդես էին գալիս որպես բաժնետերեր⁵⁶:

Մոսկվայի հայ գաղութի դասակարգային կազմը և շերտավորումը բավական խաչտաբղետ էր: Մեծահարուստ վաճառականների կողքին ապրում էին մանր խանությալներ, արհեստավորներ, գործակատարներ և այլ զբաղմունքի տեր մարդիկ:

Բավական թվով հայեր տեղափոխվեցին Մոսկվա նաև վրաց Վախթանգ VI թագավորի հետ միասին, երբ վերջինս ստիպված եղավ թողնել Վրաստանը: Նրանք բնակություն հաստատեցին ներկայիս Մեծ և Փոքր վրացական անունը կրող փողոցների շրջակայքում: Վախթանգի հետ տեղափոխված հայերի թվում կային ազնվականներ, պալատական պաշտոնյաներ և այլն:

Մոսկվայի հայ բնակչության մեծաթիվ լինելու մասին խոսում է այն փաստը, որ դեռևս XVII դարում Պրեսնյայում կառուցվում է հայկական առաջին եկեղեցին՝ ս. Աստվածածինը⁵⁷: Հետագայում, XVIII դարի 70-ական թվականներին, Մոսկվայում կառուցվում է երկրորդ հայկական եկեղեցին՝ ս. Խաչը: Կաղարջանները մեծ ջանք թափեցին այդ եկեղեցին կառուցելու թույլտվություն ստանալու համար, որովհետև 1742 թ. հունվարի 16-ի կայսերական հրամանագրով հայերին արգելվում էր եկեղեցիներ կառուցել: Մի դարաշրջանում, երբ կրոնական դավաճանքն էր համարվում ազգության գլխավոր հատկանիշը, եկեղեցիների կառուցումը իրիք որ խոշոր նշանակություն ունեցող իրադարձություն էր և վկայություն՝ բավական պատկանելի թիվ կազմող հայ բնակչության առկայության: Հայ բնակչության ստվարությունը անհրաժեշտություն էր ստեղծում ունենալու նաև սեփական դպրոց: Այդ ձգտումը ուժեղանում է հատկապես XVIII դարի երկրորդ կեսին, երբ ազատագրական շարժման նոր վերելքը բորբոքել էր ազգային գոացումները: 1776 թ. Մոսկվայի հայ հասարակությունը ռուսահայ թեմի առաջնորդ Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղվությանի միջոցով դիմում է Սիմեոն կաթողիկոսին, խնդրելով ժամանակավորապես իրենց մոտ գտնվող Վարդան վարդապետին թողնել

⁵⁴ Տե՛ս «Сборник актов...», ч. III, էջ 129:

⁵⁵ Տե՛ս А. Семенов, Изучение исторических сведений о русской внешней торговле и промышленности, том I, СПб., 1859, էջ 173:

⁵⁶ Տե՛ս Любомиров, Очерки по истории русской промышленности, М., 1947, էջ 578

⁵⁷ Տե՛ս ЦГАДА, ф. 1252, оп. I, д. 386:

Մոսկվայում, որպեսզի մայրենի լեզու ուսուցանի մատաղ սերնդին: Դեռևս զրանից առաջ, այդ նույն նպատակով, Լազարյաններն էին ղիմել Սիմեոն կաթողիկոսին, և վերջինս խոստացել էր մի ուսյալ հոգևորական ուղարկել Մոսկվա: Հիշյալ ղիմումներից երևում է, որ Մոսկվայի հայերն այդ ժամանակ քահանա ևս չեն ունեցել: Հարգելով Մոսկվայի հայերի կրկնակի ղիմումը, Սիմեոն կաթողիկոսը թույլատրում է Վարդան վարդապետին տասը տարով մնալ Մոսկվայում:

1788 թ., Պետերբուրգի հայկական տպարանի հիմնադիր Գրիգոր Խաչադարյանի մահից հետո, երբ զրվեց տպարանը Պետերբուրգից մի այլ հայաբնակ վայր տեղափոխելու հարցը, Հովակիմ Լազարյանը ցանկություն հայտնեց տպարանը փոխադրել Մոսկվա և այնտեղ հիմնել ուսումնարան, քանի որ առավել նպատակահարմար էր համարում հայկական մեծ զորոց ստեղծել Ռուսաստանի մայրաքաղաքում:

Վերահիշյալ հանգամանքով բացահայտվում են Մոսկվայի հայկական գաղթօջախի կուլտուր-մշակութային ձգտումները, ինչպես և այն առաջատար դերը, որ կոչված էր խաղալու Մոսկվան ոչ միայն Ռուսաստանի հայկական գաղթավայրերի, այլև առհասարակ հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքում:

5. ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳԻ ԳԱՂԹՕՋԱՆՔ

XVIII դարի սեմին Նեալի ափերին հիմնադրված Սանկտ-Պետերբուրգ մայրաքաղաքը կոչված էր նշանակալից դեր խաղալու ռուսական կայսրության բաղադրական ու տնտեսական կյանքում: Ռուսական նոր մայրաքաղաքը դեպի իրեն ձգեց մեծ թվով հայ և այլազգի վաճառականներ, արդյունաբերողներ և արհեստավորներ, որոնք տնտեսական շահերով սերտորեն կապված էին Ռուսաստանի հետ:

Քաղաքի հիմնադրման առաջին իսկ տարիներին Պետերբուրգում բնակություն են հաստատում հայ վաճառականներ, որոնք այստեղ ստեղծում են իրենց առևտրական գրասենյակները և առևտուր կատարում եվրոպական երկրների հետ: Հայ վաճառականների հայտնվելը Պետերբուրգում մեծապես առնչվում է Արխանգելսկի վրայով դեպի Եվրոպա տանող առևտրական նախ-կին մայրուղու նշանակության անկման և Բալթիկ ծովի վրայով կատարվող տարանցիկ առևտրի անընդմեջ զարգացման հետ:

Արդեն 1726 թ. ռուս-եվրոպական առևտրի 90 տոկոսը կատարվում էր Պետերբուրգի վրայով: Պետերբուրգը դարձավ նաև տարանցիկ առևտրի նշանավոր կայաններից մեկը: Այսպես, Աստրախանի և Պետերբուրգի վրայով եվրոպա առաքվող արևելյան ապարանքների արժեքը 1733—1748 թթ. կաղմել է 2.749659 ռուբլի, ընդ որում դրա մոտ 80 տոկոսը՝ 2.207883 ռուբլի արժեքում մարով կատարվում էր հայ վաճառականների ձեռքով⁵⁸: Բավական մեծ էր նաև հայ վաճառականների դերը Եվրոպայից Ռուսաստանի վրայով դեպի Իրան կատարվող միջնորդ առևտրում:

Ռուսական նոր մայրաքաղաքի հետզհետե աճող դերի հետ մեկտեղ աճում

⁵⁸ См. А. Юхт, Восточная торговля России в 30—40-х гг., XVIII в. и роль в ней армянских купцов, «Տեղեկագիր» ՀՍՍՀ ԳԱ (հաս. գիտ.) 1956, № 8, էջ 60:

էր նաեւ տեղի հայ ազգաբնակչութիւնը: Վաճառականների և արհեստավորների կողքին հանդես էին գալիս նաեւ թարգմաններ, որոնք աշխատում էին զեւտանական պրիկուլում (1720 թվականից Արտարին գործերի պետական տաւան): XVIII դարի առաջին քառորդում այստեղ իբրեւ թարգմաններ աշխատում էին հայեր Աֆանասի Պանկրատովը⁵⁹, Լուկա Շիրվանովը (Ղուկաս Շիրվանենց)⁶⁰ սղնախներում Պետրոս I-ի ներկայացուցիչ, հայ ազատագրական շարժման հայտնի գործիչ Իվան Կարապետի եղբայրը և ուրիշներ:

Սկզբնական շրջանում Պետերբուրգի հայկական գաղթավայրը սկսեց կազմավորվել վասիլեւյան կղզում: Հայերից առաջին խոշոր հողակտորը այստեղ ձեռք էր բերել Լուկա Շիրվանովը: Վերջինիս տունը և հողամասը ազատված էր զինվորական պարհակից, որովհետեւ նրա տանն էին օֆեանում «Բարձրագոյն Դուռ ուղարկված նշանավոր հայերը»⁶¹:

1714 թ. արդեն Պետերբուրգում հայերի թիվն այնքան էր աճել, որ հայկական եկեղեցի կառուցելու անհրաժեշտութիւն էր զգացվում: Սակայն այդ հարցը հիշյալ ժամանակաշրջանում դրական լուծում չստացավ, և Պետերբուրգի հայերի կարիքները հողալու համար հոգևոր հովիվներ էին գալիս Մոսկվայից: Միայն 1730-ական թվականներին է, որ Պետերբուրգում հաստատվեց Ռուսահայ գաղթավայրերի հայտնի գործիչներից Հովհաննես քահանա Շերիտտանյանը և այստեղ քահանայի պաշտոն վարեց մինչև իր մահը՝ 1787 թվականը:

Պետերբուրգի հայկական գաղութը մեծաթիվ չի եղել: Ըստ արխիվային որոշ տվյալների, XVIII դարի վերջերին Պետերբուրգում մշտական բնակչութիւն հաստատած հայերի թիվը կազմել է 120—150 մարդ⁶², մինչդեռ Ռուս հետազոտողներից մեկը 1794 թ. տեղի հայկական բնակչութիւնը հաշվում է 100 տուն: Այսուամենայնիվ, Պետերբուրգի հայ գաղութը, փոքրաթիվ լինելով հանդերձ, նշանավոր դեր է խաղացել և ունեցել է տեսակարար մեծ կշիռ:

Հետաքրքիր է նշել, որ տասնյակ տարիներ բնակվելով Ռուսաստանում և հանդիսանալով Պետերբուրգի հայկական գաղութի կենսարոնական զեմքը, Լուկա Շիրվանովը միայն 1738 թ. է ընդունում Ռուսական հպատակութիւն ու դրանցվում որպէս «Սանկտ-Պետերբուրգի քաղքենի»: Այս պարագան խոսում է այն մասին, որ Պետերբուրգի, ինչպէս նաև Ռուսաստանի հայկական այլ գաղթավայրերի բնակչութիւնն մի ստվար մասը աշխատում էր պահպանել իր նախկին հպատակութիւնը, որպէս առավել մեծ երաշխիք արտոնութիւնների պահպանման:

XVIII դարի կեսերին Պետերբուրգի կենսարոնական մասում, Ձմեռային պալատի շրջակայքում, հայտնվում են հայ նոր վաճառականներ, որոնք կառուցում են իրենց տները և առևտրական ու արդյունագործական հաստատութիւնները: 1752 թ. Պետերբուրգում հիշատակվում է հայ վաճառական և ոսկերիչ, «Բենդալյան քաղաքացի» Արտեմի Շերիմանի անունը: 1750-ական թվականներին Պետերբուրգում հաստատվեցին և որպէս Պետերբուրգի քաղաքացիներ դրանցվեցին նոր-չուղայեցի Իսախանով շորս եղբայրները, որոնք 1758 թ. հիմնեցին Ռուսաստանի առաջին բաժնետիրական ընկերութիւններից

⁵⁹ Տե՛ս ИГИА СССР, ф. 880, оп. 5, д. 108, л. 12:

⁶⁰ Տե՛ս ИГАДА, ф. 1252, оп. I, л. 19, л. 6:

⁶¹ Տե՛ս ИГИА СССР, ф. 880, оп. 5, д. 108, л. 12:

մեկը՝ Իրանի հետ առևտուր կառարկելու համար Այդ ընկերությունը երկարատև կյանք չունեցավ, որովհետև 1762 թ. նկատերինա 11-ի զահակալությունից անմիջապես հետո, վերացվեցին բոլոր տեղական առևտրական մենաշնորհները: Հայ վաճառականների կողմից նման առևտրական ընկերություն ստեղծելու փորձ կատարվեց նաև 1773 թ.:

Պետերբուրգի հայերը XVIII դարի կեսերին անհատ հիմնեցին մետաքս-գործական ֆաբրիկաներ: Մետաքսագործական ֆաբրիկաներ ունեին Արամի վանքում, Բոգդան Ախվերդյանը, Լուկա Շիրվանովի որդի Պետրոս Շիրվանովը, Մանուշարյան եղբայրները, որոնցից առաջին երեքի ֆաբրիկաները տեղադրված էին Վասիլեյան կղզում:

Այդ ֆաբրիկաներում արտադրվում էին արևելյան զանազան գործվածքներ՝ մետաքսյա կերպասներ, զուլպաներ, ձեռնոցներ և այլն: Հետաքրքրական է, որ այդ ֆաբրիկաների զաղգահները բերված էին Մոսկվայից, հայ Ստեփան Ֆիտոնովի ֆաբրիկայից, որը շատ ավելի վաղ էր հիմնադրված⁶²:

1760-ական թվականներին Պետերբուրգ է գալիս ու իր առևտրական գրասենյակը հիմնում Հովհաննես Լազարյանը: Շատ շանցած՝ 1764 թ. նա նշանակվում է պալատական ոսկերիչ և կարողանում է ամուր կապեր հաստատել արքունական շրջանների հետ, ակնառու դեր խաղալով նաև Պետերբուրգի ու ողջ Ռուսաստանի հայկական զաղթավայրերի ներքին կյանքում:

Պետերբուրգի փոքր, բայց հարուստ ու ճանաչում ստացած հայկական զաղթավայրը շուտով դառնում է հայ-ռուսական քաղաքական հարաբերությունների կարևորագույն մի օղակ՝ հատկապես Սիմեոն կաթողիկոսի կողմից ռուսական արքունիքի հետ բարեկամական կապեր ստեղծելուց հետո: Պատահական չէ, որ շուրջ 30 տարի հայկական եկեղեցիների կառուցումն արգելափակող հրամանագիրը 1770 թ. մայիսի 22-ի նոր հրամանագրով վերացվում է, իսկ մինչև այդ արդեն կարգադրվել էր հողամաս հատկացնել հայկական եկեղեցու շինություն համար: 1770—1779 թթ. հայտնի ճարտարապետ Ֆելտենի նախագծով կառուցվում է Պետերբուրգի ու Կատարինե հայկական տաճարը, իսկ 1791 թ.՝ հայկական դերեղմանատան ու Հարություն եկեղեցին: 1779 թ. հիմնվում է Պետերբուրգի և Մոսկվայի հայկական եկեղեցիների միացյալ հոգաբարձությունը: Առաջին հոգաբարձու է ընտրվում Հովհաննես Լազարյանը և մնում այդ պաշտոնում մինչև իր մահը՝ 1801 թ.:

Պետերբուրգի հայկական զաղթավայրի նշանակությունն առավել ևս մեծացավ 1781 թ., երբ այնտեղ հաստատվեց Գրիգոր Խալկարյանի տպարանը, որ գտնվում էր հայկական եկեղեցու մոտ գտնվող Հովհաննես Լազարյանի տանը: Այս տպարանում առաջին հերթին հրատարակվեց մայրենի լեզվի «Այբբենարան» (1781), որը կոչված էր բավարարելու Ռուսաստանի հայկական զաղթավայրերի մատաղ սերնդին կրթելու պահանջները:

Հայ ազատագրական շարժման ռուսահայ նշանավոր գործիչներ Հովսեփ Արղունյանը և Հովհաննես Լազարյանը Պետերբուրգում էին բանակցություններ վարում ռուսական կառավարության հետ՝ Հայաստանի ազատագրման և նրա տպագրաքաղաքական կացության հարցերի վերաբերյալ, այնտեղ էին մշակում հայ-ռուսական զաշնակցային պայմանագրի ծրագրերը: Մեծ աշխատանք էր տարվում նաև Հայաստանի անցյալը, հոգսաշատ ու տառապալից

⁶² Տե՛ս ИГДА, ф. 1252, оп. I, д. 19, л. 18:

ներկան ռուս հասարակայնությանը և կառավարող շրջաններին ներկայացնելու համար: Այդ նպատակով է, որ ռուսական զինվորական ծառայության մեջ գտնվող վաղյառմ վաճառավոր թարգմանում է Մովսես Խորենացու հայտնի ողբը՝ «Псалм о Арменіи» վերտառությամբ, և հրատարակում 1786 թ., վաճառավոր թարգմանությամբ: Նույն՝ 1786 թ. Պետերբուրգում հրատարակվում է «Նոր տետրակ, որ կոչի հորգորակ» երկը, որ ձոնվում է իշխան Գ. Ա. Պոտյոմկինին: Կասկած չկա, որ ինչպես թարգմանությունների բնորոշության, այնպես էլ հրատարակության կետ-նպատակը Հայաստանի վիճակի վերաբերյալ առավել լրիվ պատկերացում տալն էր, հայ ժողովրդի բաղձանքներն արտահայտելը և Հայաստանի ազատագրության գործում հարկ եղած ռազմա-քաղաքական օգնության կազմակերպումը:

Պետերբուրգի հայ գաղթօջախի գործիչներն, առհասարակ, շահագրգռություն էին հանդես բերում ինչպես իրենց, այնպես էլ ռուսահայ մյուս գաղթավայրերի ազգային լուսավորությունն առաջ մղելու գործում: Պետերբուրգի հայ գաղթօջախի ակնառու անդամներից Մարգար Մանուչարյանը 1782 թ. դիմեց Պետերբուրգի դիտությունների ակադեմիային և խնդրեց ծրագիր նախապատրաստել՝ Աստրախանում հիմնվելիք հայկական դպրոցի համար⁶³:

Պետերբուրգում 1799 թ. Հովհաննես Լազարյանի հանձնարարությամբ Գրիգոր վարդապետ Տեր-Ստեփանյան Արարատցու կողմից կազմվեց ապագա Լազարյան ճեմարանի կանոնադրության առաջին նախագիծը, որով ուրվագծվում էր այն խոշոր դերը, որ կոչված էր խաղալու Լազարյան ճեմարանը հայ մատաղ սերնդի դաստիարակության, հայկական մշակույթի պարզացման գործում⁶⁴:

Գրավելով կենտրոնական դիրք ռուսահայ մյուս գաղթավայրերի նկատմամբ և ավելի մոտ կանգնած լինելով ռուս կառավարական շրջաններին, Պետերբուրգի հայկական գաղթի գործիչները խոշոր դեր են խաղացել նաև Աստրախանի, Նոր Նախիչևանի, Գրիգորիոպոլի, Ղզարի և հայկական այլ գաղթավայրերի ամենօրյա խնդիրներին դրական լուծում տալու ուղղությամբ: Այդ հարցում հատկապես խոշոր է Հովհաննես Լազարյանի գործունեությունը՝ վերջինիս, ինչպես նաև ռուսահայերի թեմակալ Հովսեփ Արղունյանի միջնորդության և ջանքերի շնորհիվ XVIII դարի վերջում վերահաստատվեցին նախկին կայսրերի կողմից Ռուսաստանի հայ բնակչությանը տրված արտոնություններն ու առանձնաշնորհումները:

Ուժեղ են եղել նաև Պետերբուրգի հայ գաղթօջախի առևտրա-տնտեսական կապերը ռուսահայ մյուս գաղթավայրերի և հատկապես Մոսկվայի ու Աստրախանի հետ: Հիշյալ գաղթավայրերի միջոցով էին Պետերբուրգի հայ ձեռնարկատերերը ստանում իրենց ֆաբրիկաների համար անհրաժեշտ հումքը՝ մետաքս, ներկեր և այլն: Մյուս կողմից, հիշյալ ձեռնարկությունների արտադրանքը մասամբ իրացվել է հայկական գաղթավայրերում: Այս հանգամանքը ևս ստիպել է Պետերբուրգի հայ ֆաբրիկաներին ու վաճառականներին՝ գործնական օգնություն ցույց տալ ռուսահայ գաղթավայրերի բնակչությանը:

⁶³ Տե՛ս Կ. Григорьян, Армянская культурная колония в Петербурге в XVIII веке, ЗУՄՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. դիտ.), 1953, № 9, էջ 72:

⁶⁴ Տե՛ս Վ. Գիլյան, Լազարյան ճեմարանի հիմնադրման պատմությունից, ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. դիտ.), 1961, № 7:

Պետերբուրգի հայ գաղթավայրի գործիչները կարևոր դեր են խաղացել նաև հայ և ուսումնասիրողների բարեկամական հարաբերությունների ամրապնդման գործում: Այդ խմատում չի կարելի երկրորդական համարել այն իրողությունը, որ Հովհաննես Կալարյանն իր միջոցներով Պետերբուրգից ոչ հեռու գտնվող Սոֆիա (Յարսկայե սելո) քաղաքում 1784 թ. հիմնեց քաղաքային ժողովրդական դպրոց:

Պետերբուրգի հայկական գաղթօջախը տնտեսական, աստորական, քաղաքական և մշակութային կյանքում ունեցել է իր ուրույն տեղը, կարևոր դեր խաղալով հայ գաղթավայրերի պատմության մեջ:

ԲԱԺԻՆ Գ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ
XIV - XVIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

XIV—XVIII դարերի հայ մշակութային կյանքն իր տրոհվածությամբ, բազմաթիվ կորուստներով, ինչպես և մեծ ջանքեր պահանջած հաջողություններով, լիովին արտացոլում էր պատմական դժվարին այդ ժամանակաշրջանը:

Նախորդ՝ դարգացած ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանի մշակույթի հետ համեմատած, XV—XVI դարերում անկում ապրեց դիտությունը, փիլիսոփայությունը, արաբ խամրեց ու վանական անապահով խցերում պարփակվեց զարոցական գործը: Երբեմնի բարձրորժեք ու մեծածավալ պատմագրական երկերին եկան փոխարինելու համեստ կրթական պաշար ունեցող շարքային գրիչների հիշատակարանները և մանր ժամանակագրությունները:

Առավել մեծ էր վայրէջքը մշակույթի այն ասպարեզներում, որոնք անմիջականորեն կապված էին նյութական շոշափելի միջոցների ու պատվերների հետ՝ ճարտարապետություն, նկարչություն, կիրառական արվեստի և նյութական մշակույթի այլ բնագավառներ:

Տվյալ ժամանակաշրջանի հայկական մշակույթի վիճակն ու դարգացման բնթացքը բնորոշելիս անհրաժեշտ է, սակայն, նշել, որ անկման երևույթները հավասարապես չեն տարածվում բոլոր դարերի ու մշակույթի բոլոր բնագավառների վրա: Ժամանակագրական առումով ամբողջ այդ շրջանը բաժանվում է երեք խոշոր հատվածի.

1. XIV դարի երկրորդ կես—XV դարի 40-ական թվականներ. այս՝ շուրջ հարյուրամյա ժամանակամիջոցում արդեն հստակ նկատվում են անկման նշաններ մշակույթի որոշ ճյուղերում (պատմագրություն, ճարտարապետություն, մանրանկարչություն և այլն): Սակայն սոցիալ-տնտեսական ծայր աստիճանի քայքայման հարաճուն պրոցեսի պայմաններում նույնիսկ հայկական մշակույթի մի քանի ճյուղերում դեռ պահպանվում են նախորդ դարերի ավանդույթները և գիտության բարձր մակարդակը: Առաջին հերթին այստեղ նկատի պետք է ունենալ Տաթևի և Մեծոփի զարոցների գիտական ու մանկավարժական մեծ ավանդը, այդ զարոցների հարկի տակ ստեղծված Հովհան Որոտնեցու և Գրիգոր Տաթևացու մեծարժեք փիլիսոփայական երկերը, Մատթեոս Զուղայեցու, Թովմա Մեծոփեցու և Հակոբ Ղրիմեցու գիտական ու մեկնողական ստեղծագործությունները:

2. XV դարի երկրորդ կես—XVI դարն ամբողջությամբ՝ մշակույթի ամենախոր անկման ժամանակաշրջան: Այս ժամանակամիջոցում չեն ստեղծվել պատմագրական, փիլիսոփայական և տեսական բնույթի այլ ուշագրավ երկեր: Մշակութային ամլության այս մթնոլորտում որպես բացասիկ երևույթ է դիտվում բնագետ-բժիշկ Ամիրդովլաթ Ամասիացու ստեղծագործությունը: Հայկական բնաշխարհում տիրող թանձր խավարը որոշ չափով աշխատում են փարատել գաղթօջախների մտավորականները: Վենետիկում և ապա Կ. Պոլսում սկիզբ է առնում հայ տպագրությունը:

3. XVII—XVIII դարեր. երկդարյա այս շրջանում մշակութային անկման ոտաջն տոնելու ջանքերը, ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ զոդթավայրերում, վեր են ածվում հոգևոր դարձման, ընդհատված ավանդույթները վերականգնման և ի վերջո մշակութային վերելքի, որ կատարվում է եվրոպական մշակույթի, գիտության բարեբար ազդեցությամբ: Համեմատաբար խաղաղ ու քաղաքական-տնտեսական ավելի բարենպաստ պայմաններում ստեղծվում կամ վերականգնվում են խոշոր կրթական կենտրոններ, կառուցվում են մի շարք ուշեր ընկնող ճարտարապետական կոթողներ: Իր դարն ապրած մանրանկարչության փոխարեն արվեստի ստպարեկում առաջատար տեղ են գրավում հաստոցային գեղանկարչությունը և որմնանկարչությունը: Իրենց գիրքերն են վերականգնում պատմագրությունը և փիլիսոփայությունը: Միջնադարյան մշակույթի ընդհատված ավանդույթների վերականգնման հետ մեկտեղ սկիզբ է առնում ազգային-ազատագրական շարժումների և հայ առևտրական բուրժուազիայի զաղափարախոսությունը, որն իր գրսևորումն է գտնում ինչպես գրականության և արվեստի մեջ, այնպես էլ փիլիսոփայական ու սոցիալ-քաղաքական ուսմունքներում: Այս ժամանակաշրջանի վերջում ծավալվում է Մադրասի բուրժուա-լուսավորական և Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության գրական-մշակութային գործունեությունը, որն ազդարարում էր միջնադարի ավարտը և մշակութային կյանքում նոր դարաշրջանի սկիզբը:

XIV—XVIII դարերի հայ մշակույթի այս առավել ընդհանուր և բնորոշ պոները նշելով, այնուհանդերձ պետք է շեշտել, որ անկումն ու տեղատվությունը համատարած չեղավ հոգևոր գործունեության բոլոր ստպարեկներում: Խոսքն այստեղ առաջին հերթին վերաբերում է գեղարվեստական գրականությանը, մասնավորապես քնարերգությանը: Չնայած երկրի և ժողովրդի ողբերգական վիճակին, այն ոչ միայն պահպանեց նախորդ շրջանի քաղաքայինական ու անհատական լիրիկայի մոտիվները, այլև բռնեց աշխարհականացման ուղին, երգեց հասարակ մարդկանց թախծին ու սերը, հայրենիքի կարոտն ու պանդուխտի տվայտանքը: Կրթված ընտրյալներին մատչելի գրաբարը գեղարվեստական գրականության մեջ իր գիրքերը գիջեց կենդանի խոսակցական աշխարհաբարին:

Տվյալ ժամանակաշրջանի մշակութային կյանքի լուսավոր էջերից է նաև հայկական տպագրությունը, որն եկավ փոխարինելու մարող գրչական արվեստին: Հախոր Մեղապարտի առաջին տպագրական հաստոցից (1512) մինչև XVIII դարի վերջը, հայկական տպարաններից դուրս եկած ավելի քան մեկ հազար անուն գրքերը, իրենց բազմահազար տպաքանակով, մեծապես նպաստեցին մտավոր ժառանգության պահպանմանը, գրականության ու գիտական մտքի նվաճումների տարածմանը:

XV—XVI դարերի մղձավանջային իրադարձությունները, գերեվարություններն ու արտագաղթերը մեծ վնաս հասցրին հայկական մշակույթին, բայց չկարողացան խզել ժողովրդի հոգևոր կյանքը: Մեծ էր մշակույթի պահպանման ու վարդապետան գործում զաղթավայրերի դերը, որոնք այդ ամբողջ ժամանակաշրջանի ընթացքում վառ պահեցին ժողովրդի բազմադարյան մշակութային ավանդույթները մինչև XIX դարի սկիզբը, երբ քաղաքական բախտորոշ իրադարձությունները եկան բարենպաստ պայմաններ ստեղծելու նաև մայր հայրենիքում՝ պարսկական լծից ազատագրված նրա արևելյան հատվածում:

ԳՊՐՈՅ ԵՎ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆ

XIV—XVIII դարերի պատմա-քաղաքական խառնակ ու ծանր պայմաններում Հայաստանի մշակութային կյանքը շարունակեց հարատևել անհամաշարժ առաջընթացով: Եվ չնայած դրան, ոչոք ժամանակաշրջանի դպրոցները նույնպես հանդիսացել են մատենագրական, գիտական, մշակութային, ազգային-հասարակական խոշորագույն կենտրոններ: Ժողովուրդը նրանց միջոցով է հաղորդակից դարձել անտիկ ու միջին դարերի գիտության և մշակույթի նվաճումներին: Նրանց մեջ սերունդներ են դաստիարակվել՝ հայ իրականության մտավոր ու հասարակական բոլոր կարևոր մարդերի համար: Իրենց առօրյա գործունեության ընթացքում հայկական դպրոցներն արձագանքել են ժամանակի համազգային բոլոր իրադարձություններին, հաճախ ծնունդ ու կերպարանք տալով հոգևոր գաղափարական և ազգային-հասարակական ձեռնարկումներին:

Հիշյալ ժամանակահատվածի ամենանշանավոր դպրոցը Տաթևի համալսարանն էր: Նրա հիմնադիրն է խոշոր մատենագիր, մտածող ու հասարակական գործիչ Հովհան Որոտնեցին, որը Գլաձորի համալսարանի ամենաերևելի սաներից էր: Իր ուսուցիչներ Նսույի Նեցու և Տիրատուր վարդապետի մահվանից հետո՝ 1350-ական թվականներին նա անցնում է Որոտան, ապա լինում Ռիֆլիսում, Պարանաղայ գավառի վանքերում, Երուսաղեմում և 1373 թ. հաստատվում Տաթևում, ուր և հիմնում է նոր համալսարան: Հակառնիթորական պայքարը մոտիկից վարելու համար նա 1379 թ. համալսարանը փոխադրում է Նրնջակի շրջանի Ապրակունյաց վանք և առ առավելն երկու տարի այնտեղ դասավանդելուց հետո, վերստին հաստատվում Տաթևում՝ իր հռչակավոր սան Գրիգոր Տաթևացուն հանձնարարելով Ապրակունյաց վանքի դպրոցի ուսուցչականությունը: Նկատի ունենալով քաղաքական համեմատաբար նպաստավոր պայմանները և, թերևս, ընդառաջելով Սմբատ Օրբելյանի հրավերին, Գրիգոր Տաթևացին 1393 թ. համալսարանը վերջնականապես վերահաստատում է Տաթևում: Վերջինիս մահից (1409 թ. գեղեցիմբերի 27)¹ հետո թեև այն շարունակում է գործել Մխիթար բաբունապետի, Մատթեոս Ջուղայեցու (դեռևս Գրիգոր Տաթևացու կենդանության ժամանակ կոչված տեղիտուլյան պաշտոնին)² և Հովհաննես Հերմոնեցու (Վուրաիկ) ջանքերով, բայց շատ շուտով խամրում է՝ մոտավորապես 1410—1412 թվականներին:

Այստեղ դասավանդել են նաև Հովհաննես, Գրիգոր, Սարգիս, Բարսեղ, Մերուն, Առաքել, Հակոբ, Վարդան, Կիրակոս, Գևորգ, Մատթեոս և այլ վարդապետներ, որոնց գործունեության մասին, դժբախտաբար, քիչ բան է հայտնի: Հատկապես Հովհան Որոտնեցի և Գրիգոր Տաթևացի հանրագիտակ մանկավարժ-մատենագիրների ուսուցչականության տարիներին Տաթևի համալսարանը վեր է ածվում գիտա-մշակութային ու գաղափարական-հասարակական գործունեության խոշորագույն կենտրոնի: Այստեղ արմատավորվում են կրթական ու դաստիարակչական այն ավանդները, որոնք ստեղծվել էին նախորդ շրջանում գոյատևած համալսարանների գործունեության ընթացքում:

Տաթևի համալսարանում ուսուցման և հարակից ծախսերը կատարվում

¹ Տե՛ս «Ժն դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Ա, էջ 101—103:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 25:

էին վանքի ու տեղի ֆեոդալների հաշվին, ինչպես և շրջակա աշխատավոր բնակչության նյութական օգնությամբ:

Ուսման շրջանը սովորաբար 6—7 տարի էր, ստեղծվում էր սաներ ուսումնառության նպատակով շարունակել են մնալ համալսարանում 12—16 տարի, ըստ երեւոյթին կատարելով նաև ուսուցչի օգնականի պարտականություն: Սաների թիվը տատանվել է 80—100-ի միջև:

Համալսարանն ունեցել է դաստիարակող առարկաների բազմազան ծրագիր: Ինչպես պարզվում է մեզ հասած տեղեկություններից, առաջին անգամ տյատեղ է ուսումնական հաստատությունը մասնատվել երեք մասնագիտական բաժինների (ֆակուլտետների)³: Դրանցից մեկում սաները ձեռք էին բերում երաժշտական տեսական պատրաստություն և կատարողական փորձ, մյուսում՝ տիրապետում էին մանրանկարչական-ծաղկարարական արվեստին, գրչագրությանը, կազմարարությանը և ձևագրագիտական մշակույթի հետ կապված մյուս բոլոր արհեստներին: Համալսարանի ուսուցչապետներն ու ուսուցիչները ոչ միայն տեսականորեն ևն հմուտ էղել, այլև գործնականորեն տիրապետել են այդ մասնագիտությանը: Իրենց սաներին մազադաթի մշակում, թղթի կտկում, խնաքի պատրաստում են սովորեցրել նույնիսկ Հովհան Որոտնեցին և Գրիգոր Տաթևացին⁴: Վերջինս նաև վարպետ ծաղկող-նկարիչ է եղել⁵: Այս բաժնի շոշափելի արդյունքն ակնհայտ է: Մեզ նն հասել բազմաթիվ ձևագրեր, որոնք պահպանվել են, ծաղկվել ու կազմվել են Տաթևում:

Տաթևի համալսարանում գրչության արվեստը պահպանվել է ոչ միայն գեղագիտորեն, այլև գիտական մշակման է ենթարկվել ճիշտ ու պրագմատ շարադրանքի համար: Զարմանալի է, որ հիշյալ ուսուցչապետների և Տաթևի համալսարանի մյուս գործիչների երկերում գրչության արվեստի վերաբերյալ հետաքրքրություն ներկայացնող բազմաթիվ վկայություններ կան, որոնք թեև ավարտուն մի համակարգ չեն կազմում, բայց գեղագիտական-տեսական մարի պատմության համար ունեն որոշակի նշանակություն:

Համալսարանի երրորդ՝ բարձրագույն բաժնի ուսանողները ուսվորում էին ոչ միայն կրոնա-աստվածաբանական առարկաներ, այլև փիլիսոփայություն, արամբանություն, ճարտասանություն, քերականություն, մատենագիտություն, պատմություն, աստղագրություն, աշխարհագրություն, բնագիտություն, տարրաբանություն, մարդակազմություն, թվաբանություն, տոմարագիտություն, «ներքին և արտաքին» գրքերի մեկնություն և այլն:

Մանկավարժությունը, առավելագույն միջնագրում, սերտորեն առնչվել է փիլիսոփայությանը, մանավանդ իմացաբանական հարցերում: Միջնագրության հայ վարդապետների մանկավարժական տեսակետներն ու սկզբունքները ի հայտ են գալիս, մասնավորապես, նրանց փիլիսոփայական աշխատանքներում: Մարդը իր մտածողությամբ, զգայություններով, հոգեկան կերավածքով, եղել է նրանց ուշագրության կենտրոնում: Տաթևի գաղղցի ուսուցչապետներ՝ Հովհան Որոտնեցու և Գրիգոր Տաթևացու պաշտպանած փիլիսոփայական այն

³ Տե՛ս Լ. Խաչիկյան, Գլաձորյան համալսարանը և նրա ուսների ավարտական ասենախոսությունները, Երևանի պետ. համալսարանի գիտական աշխատություններ, XXXII, Երևան, 1946, էջ 438:

⁴ Տե՛ս Ս. Մալխասյան, Ուրվագծեր հայ գաղղցի և մանկավարժության պատմության, X—XV դդ., Երևան, 1958, էջ 386:

⁵ Տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր № 7452:

տեսակետը, թե ճանաչելին դոյություն ունի՝ նախքան այն կճանաչվի մարդու կողմից, և որ ամեն ինչ ճանաչելի է դառնում մարդու ղգայարանների միջոցով՝ միջնադարյան հայ մանկավարժներին բավարար չափով ազատ էր պահում սխոլաստիկայից ու դոգմատիզմից: Նրանք առաջատար տեղ ու դեր էին վերապահում փորձին, որի նշանակությունը դեռևս իր ժամանակ (XI—XIII դդ.) գիտակցել ու բարձր էր գնահատել Հովհաննես Սարկավագը: Այստեղից էլ այն կարևոր հետևությունը, թե մարդուն կարելի է ուսուցանել ամեն օգտակար նյութ, ճանաչել տալ իր շրջապատը, կյանքը, բնական ու հասարակական երևույթները, հմտացնել նրան գիտական, աստվածաբանական, իմաստասիրական խնդիրներին: Մերժելով նախածին կամ բնածին գաղափարների տեսությունը, մարդուն՝ ընդհանրապես, այդ թվում և աշակերտին դիտում էին իրրե «մաքուր պնակիտ կամ՝ լվացված մազաղաթ», որտեղ արձանագրվում է այն ամենը, ինչ որ ուսուցվում ու թելադրվում է նրան: Այսպիսով, ոչ միայն մանկավարժի պատասխանատվությունն էր շեշտվում, կարևոր էր դառնում թե ինչ էր ուսուցվելու, այլև՝ թե ինչպես էր տարվելու դասավանդումը: Վարդապետ-ուսուցիչներն իրենց գործին վերաբերվում էին մանկավարժական, գիտական, հասարակական բարձր գիտակցությամբ: Դասավանդվող առարկաները մատուցվում էին խիստ ընտրությամբ, անշուշտ, ելնելով առավելաբար միջնադարյան գիտական հետաքրքրությունների մակարդակից և բարոյական սկզբունքներից: Լայնորեն կիրառվում էր մանկավարժական այն ճիշտ տեսակետը, ըստ որի հարկավոր էր աշակերտներին «դաս առել նախ զպարզն, ապա զգերագոյնն», նախ փոքրը, որոշակին, ապա բարձրը և վերացականը, այն էլ անդամաճան հաշվի առնելով նրանց «ընդունակության և կարողության չափը» և տարիքային առանձնահատկությունները: Ուսուցվող առարկան, հատկապես Տաթևում, ավելի էր կոնկրետացվում, նյութականացվում, գործ էին ածվում դոմադան դժուր-պատկերներ, մարդուն ուսումնասիրում էին նաև մարդակազմության տեսանկյունից, փիլիսոփայական-աստվածաբանական բարդ խնդիրները աշխատում էին բացատրել բնությունից, կյանքից վերցրած օրինակներով, երբեմն նաև առականորով: Կրթա-դաստիարակչական տեսակետից միջավայրի դերը անհրաժեշտ չափով թեև չէր գիտակցվել, բայց կարևորություն էր տրվում նրան: Բավարար փաստեր կան հաստատելու, որ Ֆիզիկական դաստիարակչությանը ևս ուշագրություն էին դարձնում:

Համալսարանի նշանավոր ղեկավարների՝ Հովհան Որոտնեցու և Գրիգոր Տաթևացու իմաստասիրական տարբեր հարցերի մասին կարդացած դասախոսությունները գրանցվել ու ձևավորվել են որպես դասագրքեր, որոնք մեծ դեր են կատարել նաև հետագա դարերում ծաղկած հայկական դպրոցներում: Այդպիսի դասագրքերից են Արիստոտելի, Պորփյուրի, Փիլոնի և այլ փիլիսոփաների, ինչպես նաև սուրբ գրքերի մեզ հասած բաղմաթիվ մեկնությունները, որոնցից են Հովհան Որոտնեցու «Համառօտ լուծմունք Պերի արմենիասս դրոցն», «Հաւաքեալ ի բանից իմաստասիրաց», «Համառօտ վերլուծութիւն Պորփյուրի դժուարալուծիցն», «Հաւաքումն համառօտ վերլուծութեան Ստորոյութեանցն Արիստոտէլի», Գրիգոր Տաթևացու «Համառօտ տեսութիւն ի գիրս Պորփյուրի», «Համառօտ լուծումն Առաքինութեանցն Արիստոտէլի», «Լուծումն համառօտ ի տեսութիւնն Դաւթի», «Գիրք հարցմանց» և այլ աշխատությունները:

Անկասկած, օգտագործվում էին նաև մարդակազմության, թվաբանու-

թյան, աստղաբաշխության, քերականության և մյուս առարկաների վերաբերյալ հայ և օտար այլ հեղինակների համապատասխան երկերը:

Տաթևի համալսարանը վարդապետական գիտական կոչում տալու ամենահեղինակավոր կենտրոնն է եղել: Գլաձորի, թերևս նաև նախորդ համալսարանների օրինակով այստեղ ուսման շրջանն ավարտող սաները զբաղվում էին ավարտաճառեր, պաշտպանում գիտական մի ուրեք գրույթ⁶:

Հայոց եկեղեցու ինքնուրույն գոյությունից հրաժարվելու գնով կաթոլիկ եկեղեցու հետ միավորվելու քաղաքականությունն ավարտող եկեղեցականները, որ հայտնի են ունիթոր անունով, Հայաստանի բնաշխարհում սկսում են աշխուժացնել իրենց գործունեությունը XIV դարի սկզբներից: 1318 թվականին հումեական կաթոլիկ եկեղեցին Ատրպատականի Բալբրիդ, Սուլթանիև և Մարաղա քաղաքներում եպիսկոպոսական նոր աթոռ է հաստատում: Այս միջոցառման նպատակը հստակ էր. Արևելքում, հատկապես հայության մեջ, կրոնական «միություն» անվան տակ, կաթոլիկական քարոզչությունն ավելի ուժեղացնել՝ ի նպաստ Հռոմի եկեղեցու և Արևմտյան երկրների քաղաքական ու տնտեսական շահերի: Հայկական միջավայրում որոշ հաջողությունների է հասնում 1318 թվականին Մարաղայում հաստատված քարոզիչ Բարթոլոմեոս եպիսկոպոսը: Շուտով սրան են հարում Գլաձորի դպրոցի սաներից Հովհան Քոնեցին և այլ հայ կղերականներ, ավելի ընդլայնելով ունիթորների ազդեցության ոլորտը: Բարթոլոմեոսը, Հովհան Քոնեցու օժանդակությամբ, նախիջևանի շրջանի Գոնա գյուղում վանք է կառուցում ու փոխադրվում այնտեղ: Երնջակի շրջակայքում նրանք զբաղվում են հա մի քանի վանքեր, ստեղծում են գիտական և քարոզչական գրականություն, թարգմանում են Ալեքսանդր Մեծի «Համառոտ հաւաքումն աստուածաբանականի ճշմարտութեան», Թովմա Աբլինացու «Համառոտութիւն աստուածաբանութեան», «Յաղագս է խորհրդոց եկեղեցւոյ», «Յաղագս անօրէնութեան Քրիստոսի», Բարթոլոմեոսի «Քարոզգիրք», «Յաղագս վեցօրեայ արարչութեան», Պետրոս Արաբոնացու «Գիրք դատաստանաց», «Յաղագս Եօթն մեղաց», «Գիրք առաքինութեանց և մոլութեանց» աշխատությունները և մի շարք այլ երկեր:

Հակաունիթորական պայքարում հաջողության հասնելու համար Հովհան Որոտնեցին, Գրիգոր Տաթևացին, նրանց սաներն ու հետևորդները ջանասիրաբար ուսումնասիրում են անտիկ մտածողների, քրիստոնյա եկեղեցու հռչակավոր գործիչների, հայ մատենագրության անվանի երախտավորների և հենց իրենց՝ ունիթորների երկերը: Նրանք պատմա-քաղաքական և հասարակական-դադափարական դժվարին պայմաններում գիտական լուրջ արժեքներ են ստեղծում, հարստացնելով հայ միջնադարյան մատենագրությունը: Այս առումով հա Տաթևի համալսարանը ազդեցիկ հասարակական կյանքի և գիտա-մշակութային առաջադիմության խոշորագույն օջախներից մեկն է հանդիսանում:

Տաթևի համալսարանից հետո հաջորդ առավել արդյունավետ և հռչակավոր ուսումնա-կրթական կենտրոնը Մեծոփի դպրոցն է եղել:

Գլաձորի համալսարանի սան՝ Մխիթար Սասնեցու ղեկավարությամբ այն գործում էր դեռևս XIV դարի առաջին կեսերին: Բայց Հովհաննես Մեծոփեցու ժամանակ՝ 1390-ական թվականներից, ավելի է աշխուժանում: Հովհաննես

⁶ Տե՛ս 1. Խաչիկյան, Գլաձորյան համալսարանը և նրա սաների ավարտական առեմախուսությունները, Երևանի պետ. համալսարանի գիտական աշխատություններ, XXIII, էջ 428—432:

Մեծոփեցին Ասորականիսում աշակերտել է Հովհան Որոտնեցուն և Գրիգոր Տաթևացուն։ Ստանձնելով Մեծոփա վանքի վանահայրության պաշտոնը, նա զպրոցը վերակառուցում է ըստ Գլաձորի և Տաթևի համալսարաններում կիրառված դպրոցական համակարգի և ուսումնական ծրագրի։ 1408 թ. Գրիգոր Տաթևացին իր շուրջ 100 ուսանողներով փոխադրվում է այստեղ։ Շատ շուտով նրա շուրջ հավաքվում է ուսանողների հոծ բազմություն։ Գրիգոր խաթեցին, գրեթե 60 տարեկան վաստակավոր մի անձնավորություն, գալիս է վերստին աշակերտելու։ Այս օրինակին ուրիշ շատ հետևողներ էլ են լինում։

Սակայն Մեծոփա դպրոցը շուտով կորցնում է Գրիգոր Տաթևացուն։ Մեկմեկուկես տարի անց նա վերադառնում է Տաթև՝ քաղաքական, տնտեսական պայմանների վատթարացման, Աղթամարի Դավիթ կաթողիկոսի ու նրա կուսակիցների դավադիր գործունեության և իր ծերության պատճառով։ Նրա մահվանից հետո դպրոցի ղեկավարությունը կարճ ժամանակով ստանձնում են Գրիգոր խաթեցին (Սերենց) և Հովհաննես Մեծոփեցին, ապա ուսուցչապետ է կարգվում անվանի մատենագիր և հասարակական գործիչ Թովմա Մեծոփեցին։

Դժբախտաբար, այս դպրոցին ևս երկարատև ու անդորր աշխատանքային կյանք չի վիճակվել։ Օտար նվաճողների խժգժությունները հարկադրել են Թովմա Մեծոփեցուն՝ իր աշակերտներով միառժամանակ հեռանալ նախ Բաղեշ (1436), ապա Մուշի Առաքելոց վանքը (1439)։ Բայց, ի վերջո, նա վերադառնում է Մեծոփ և վերսկսում ուսուցումը մինչև իր կյանքի վերջը՝ 1446 թվականը։ Դրանից հետո դպրոցը շուտով կորցնում է իր նշանակությունն ու դադարում գոյություն ունենալուց։

Թովմա Մեծոփեցու մանկավարժական գործունեության 40 տարիների ընթացքում այստեղ հանդամանակից հետադադարության նյութ են դառնում գիտություն, գրականության և արվեստի գրեթե բոլոր բնագավառները։ Դասավանդվող հիմնական առարկաների համար հրավիրվում են ճանաչում գտած մատենագետներ, ինչպես տոմարագիտության համար՝ Հակոբ Արիմեցին։

Հետաքրքիր է նշել, որ առ այսօր մեզ հասած լեզվա-ուսուցողական առաջին հաջերեն դասագիրքը՝ հորինվել է այստեղ՝ Թովմա Մեծոփեցու կողմից⁷։ Բանասիրության մեջ այն համարվել է «լեզվաբանական շատ լուրջ աշխատություն», որտեղ իմիջիպես պահպանվել են քրդերեն ամենահին գրավոր բնագիրը, ազվանական աբուբեթին միակ օրինակը և այլն։ Թովմա Մեծոփեցին ուսուցման նպատակով մշակել է նաև «Մեկնութիւն աւետարանին Ղուկասու», «Մեկնութիւն Յաշանութեան Յովհաննու» և «Խմբագիր մեկնութիւն չորեքաստան թղթոցն Պօղոսի» երկերը։ Գրիգոր Տաթևացին ևս վկայում է, թե Մեծոփում եղած ժամանակ «գաս ասելով» հորինել է Հոբի գրքի, Արիստակես վարդապետի և Գևորգ Լամբրոնացու «Խրատ գրչութեան» և Հովհաննու ավետարանի մեկնությունները։ Հակոբ Արիմեցին այստեղ եղած տոմարագիտական և տիեզերագիտական դասագրքերը («տետրեր») գոհացուցիչ չի գտնում և այս առարկաների դասավանդումը գիտական բարձր մակարդակի վրա դնելու, ուսանողներին ավելի մատչելի դարձնելու նպատակով «գաս ասելով» շարադրում է այդ բնագավառի իր մի քանի աշխատությունները⁸։

Մեծոփա դպրոցին առընթեր եղել է բավականին հարուստ մատենադա-

⁷ Տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր № 7117։

⁸ Տե՛ս «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Ա., էջ 359, 362, 86, 180—181։

րան: Տեղում ընդօրինակում, ծաղկում, կազմում էին հայերեն բաղմաթիվ ձեռագիր մատյաններ, որոնց մի մասը մեզ է հասել Թովմա Մեծոփեցու սրբագրությամբ, լրացումներով կամ հիշատակարաններով: Նա ինքը միաժամանակ ուսուցանում էր գրչության արվեստ⁹: Ուստի, նաև որպես գրչության օջախ Մեծօփա դպրոցը նշանակալից դեր էր կատարում:

Ոչ միայն մշակութային-գիտական, այլև ազգային-հասարակական կարևոր գործունեություն է ծավալվել այստեղ: Գլաձոր-Տաթևյան ավանդները նշանակալից են նաև այս բնագավառում: Այդ հատկապես դրսևորվել է կաթողիկոսական աթոռը Սսից էջմիածին տեղափոխելու պատմա-քաղաքական խոշոր իրադարձության ժամանակ:

XIV դարից մինչև XV դարի առաջին կեսը բավարար արդյունավետությամբ գործում էր Սյունյաց աշխարհի Հերմոնի դպրոցը, հատկապես Գլաձորի համալսարանի անվանի մանկավարժ Տիրատուրի (XIV դարի առաջին կես) և Հովհան Որոտնեցու երեկի աշակերտ Հովհաննես Հերմոնեցու (XV դարի առաջին կես) ժամանակաշրջանում:

Այս ժամանակաշրջանում ուսումնա-գիտական նշանակալից արդյունքի են հասնում Նզիվարդի, Այրիվանքի, Հավուց-Թառի, Աստաղատի, Սուխարավանքի, Սալնապատի, Յիպնա վանքի դպրոցները: Դրանց գործունեության հետ են կապված հատկապես հետևյալ անվանի ուսուցիչների՝ Սիմեոն Այրիվանեցու, Սարգիս Ապրակունեցու, Վարդան Հոգոցեցու, Գրիգոր Խլաթեցու, մասամբ նաև որպես սաներ՝ Թովմա Մեծոփեցու և Առաքել Բաղիշեցու անունները: Այս դպրոցները ուղղակի թե անուղղակիորեն առնչվում են Տաթևի համալսարանին, շարունակում նրա ուսումնա-գիտական ու մանկավարժական-դաստիարակչական ավանդները, շեշտը դնելով գիտա-փիլիսոփայական, հանրակրթական առարկաների ուսումնասիրման և գրչագրական-ձեռագրատա-կան հմտություն ձեռք բերելու վրա:

XIV—XV դարերում բավական բարգավաճ վիճակում են եղել Երզնկայի Սեդուհ լեռան Ավագ և Կապոտի վանքերին առընթեր դպրոցները, որոնցում դարձյալ առավելապես ուշադրություն էր նվիրվում բնա-փիլիսոփայական և գիտական բնույթի առարկաների ուսումնասիրության գործին: Այս դպրոցներում գործած ուսուցչապետներից առավել հայտնի են Կիրակոս, Գևորգ, Հովհաննես, Մկրտիչ, Աբրահամ Երզնկացիները և Հովհաննես Համբենցին: Առանձնապես նշանակալից դեր են խաղացել Գևորգ Երզնկացին և Հովհաննես Համբենցին¹⁰: Այս դպրոցներում ուսումնասրության էին դալիս նաև հայկական գաղթօջախներից, և վկայություններ կան, որ դրանցում ուսանել են նույնիսկ ասորի երեխաներ¹¹:

Այդ դպրոցները միաժամանակ գրչության մեծ կենտրոններ են եղել, որոնցից մեզ հասած ձեռագրերը բավական մեծ թիվ են կազմում: XV դարի վերջերին երկուսն էլ անշքանում ու փակվում են:

Հայկական գաղթավայրերում, ինչպես հայտնի է, բուն Հայաստանում ստեղծված բաղմաղան ավանդներից հատկապես պահպանվել են այնպիսիները, որոնք գիտա-մշակութային բնույթի են և հանդիսացել են ազգապահպան-

⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 305:

¹⁰ Տե՛ս «Ժ զարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Ա, էջ 142, Բ, էջ 204, 205, 207:

¹¹ Տե՛ս Ա. Մալխոյան, Ուրվագծեր հայ դպրոցի և մանկավարժության պատմության, էջ 302:

ման փրկարար գործունեւի: Նրանցում ամենուրեք հիմնվել են ոսկրոցներ, հորինվել են սրտամական, զրական, գիտական երկեր, քնդորինակվել, ծաղկվել ու կազմվել են ձեռագրեր և այլն:

Դեռևս XIV դարի կեսերից Ղրիմում գործում էր ս. Խաչ վանքի զպրոցը: Այն ուսումնա-կրթական բավականին աշխույժ կյանք է ապրում, բաղմաթիվ ուշակերտներից ոմանք դառնում են զրիչների, ծաղկողների, մատենագիրներ ու տաղասացներ:

XV դարում (1428—1475 թթ.) հռչակ էր հանել Ղրիմի հայոց Անտոնի տնտղատը, որի ուսուցչապետն էր Սարգիս փիլիսոփան: Դպրոցի սաները այստեղ ուսումնասիրում էին ոչ միայն բոլոր զպրոցների համար ավանդական դարձած կրոնա-աստվածաբանական, քերականագիտական առարկաներ, այլև տոմարագիտություն, աստղաբաշխություն, համարողություն (թվաբանություն) և այլն: Սարգիս փիլիսոփան «գոտ տսելով» նրանց մեկնում էր Արիստոտելի, Պտղմյուսի աշխատությունները և նրանց մասին հայ փիլիսոփաների, մասնավորապես Հովհան Որոտանեցու գրած մեկնությունները: Այս առթիվ հետաքրքիր վկայություն է հաղորդում զպրոցի սան Թադևոս Ավրամենյը. «Լուծմունք Պերիարմենիասի Հովհաննու Որոտանեցու» աշխատությունն ընդօրինակելիս, երգեսլի որևէ բան «ծածուկ և անհայտ» չմնա, նա ձեռագրի լուսանցքներում գրանցում է գոտախոսության ընթացքում ուսուցչի տված մեկնաբանությունները¹²:

Հայաստանում և հայկական զաղթօջախներում XIV—XV դարերում գործում են բարձր կարգի այլ զպրոցներ ևս¹³:

Բուն Հայաստանի զպրոցների գործունեությունը խամբում է XV դարի կեսերից մինչև XVII դարի սկիզբը: Հիմնական պատճառը երկրում տիրող իրադրությունն էր, հատկապես Սեֆյան Պարսկաստանի և Օսմանյան Թուրքիայի միջև բռնկված պատերազմները՝ XVI դարի սկզբից մինչև XVII դարի առաջին տասնամյակները: Միայն Բաղեշի խնդրակաատար վանքի զպրոցն էր քիչ թե շատ առկայծում:

Պատմական աշտօրինակ անբարենպաստ պայմաններում XVII դարի սկզբին կյանքի կոչված Սյունյաց Մեծ կամ Հարանց անապատը, անկասկած, ուշադրավ երևույթ էր: Նրանով սկիզբ է դրվում Արևելյան Հայաստանի գիտամշակութային ապագա ծավալուն գործունեության թեպետ դանդաղ, բայց անխափան առաջընթացին:

Հեռավոր Երուսաղեմից Սարգիս եպիսկոպոսն ու Կիրակոս Պոնտացի քահանան, Մովսես Տաթևացու՝ Հայաստանի ուսումնական կյանքի ապագա խոշոր գործչի ու կաթողիկոսի, հեռատես խորհրդով գալիս են Սյունիք (1611—1621) և Տաթևի վանքի մերձակա մի վայրում եկեղեցական նոր միաբանություն հիմք դնում: Շատերն են միանում նրանց: 1615 թ. այստեղ է գալիս նաև Մովսես Տաթևացին, և անապատը վերածվում է ուսման նշանավոր կենտրոնի: Դրա համար, անշուշտ, կալին որոշ նախադրյալներ. Մեծ անապատը իր աշխարհազրական դիրքի շնորհիվ մեկուսացած էր արտաքին աշխարհից, հեռու էր գտնվում պատերազմական գործողությունների թատերաբեմերից, վայելում էր Մելիք-Հայկազի բարյացակամ ուշադրությունը, այստեղ կալին զեռեւս բա-

¹² Տե՛ս «ԺՆ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ» Ա, էջ 394—395:

¹³ Տե՛ս Վ. Մխիթարյան, Ղրիմի հայկական զաղութի պատմություն, Երևան, 1964, էջ 293:

նիմաց վարժապետներ, որոնք ինչ-որ չափով պահել էին Սյունյաց հին դրությունների գիտա-մանկավարժական ավանդությունները: Կազմակերպչական իր ակզբունքներով, դասավանդվող առարկաներով ուսումնական այս կենտրոնը խոր հետք է թողնում հայ դպրոցական կյանքի ու մշակույթի պատմության մեջ րեդհանրապես:

Հարանց անապատի դպրոցում են դասավանդել Կիրակոս Պոնտացի քահանան, Մովսես Տաթևացին, Պողոս Մոկացին, Ներսես Մոկացին (Բեզլու), Բաղևոս Տաթևացին: Ներսես Մոկացին եկել էր հեռավոր Բաղևշի Ամիրզուլու (Ամլուրգույ) վանքից և «արտաքին» գիտություններ էր դասավանդում:

Մովսես Տաթևացին իր 20—25 աշակերտներով շրջում է Հայաստանի գավառները ուսման ու գիտության նկատմամբ ժողովրդի մեջ սեր բորբոքելու նպատակով: Պողոս Մոկացու հետ համագործակցելով, նա տարրական դրություններ է հիմնում Աստաղատում, Շոռթթում, Ագուլիսում: Նրան են վերագրում նաև երեք կուսանոցների (կանանց վանքերի) հիմնադրումը Կարբիում, Հալի-ձորում և Շնհերում¹⁴:

Պաշտոնի փոփոխման բերումով Մովսես Տաթևացին մեկնում է Մեծ Անապատից: Սակայն, միշտ հետամուտ ուսման գործին, 1620 թ. հիմնում է Նրե-վանի Անանիա առաքյալի անապատը և մի քանի տարի անց՝ Հովհաննավանքի դպրանոցը: Առաջինը շուտով բարգավաճում է, որին նպաստում է հատկապես Նոր Զուղայի առևտրականների նյութական օժանդակությունը: Մինչ այդ՝ այս երկու դպրոցներում «արտաքին» գիտություններ է դասավանդել նշանավոր վարդապետ Մելքիսեղեկ Վժանեցին, որը կիմ անապատից այս կողմերն էր տեղափոխվել:

XIV—XVI դարերի ընթացքում էջմիածնի դպրոցը չի գործել: Բացի պատմա-քաղաքական անբարենպաստ պայմաններից, ավելի խնդրում բացասական դեր են կատարել եկեղեցա-վարչական զանազան տարակարծությունները, որոնք երբեմն իրարամերժ տխուր պայքարի են վերածվել: Այս վիճակը երկարաձգվում է մինչև XVII դարի առաջին քառորդը, երբ մի քանի միաբանների խնդրանքով էջմիածին է գալիս Մելքիսեղեկ Վժանեցին, որին աշակերտում են Ռսկան Նրեանցի և Սիմեոն Զուղայեցի նշանավոր գիտնական-վարդապետները: Ել ավելի կարգավորվեց էջմիածնի դպրոցը, երբ Փիլիպոս կաթողիկոսի կարգադրությամբ Հովհաննավանքի դպրոցը 1635—1637 թթ. տեղափոխվեց այստեղ: Հովհաննավանքում, սակայն, ուսուցումը չի դադարում: Այստեղ դասավանդում են նաև «Արհեստ արտաքին» (Սիմեոն Զուղայեցի), «Նրաժշտություն» (Նիկողայոս Իլովացի), ուսանում են «բազում աշակերտներ», որոնց թվում՝ Զաքարիա Քանաքեոցի պատմիչը, ընդօրինակում են ձեռագրեր: Դպրոցին առընթեր մատենադարանում պահվել են «բազում գրքեր»¹⁵:

Էջմիածնում վերահաստատված դպրոցը շուտով բարգավաճում է, ունենալով մեծ թվով աշակերտներ և Ռսկան Նրեանցու, Սիմեոն Զուղայեցու, Ստեփանոս Լեհացու նման հմուտ գիտնական-ուսուցչատերեր: Վերջիններս գիտական առաջադիմության ջերմ կողմնակիցներ են եղել: Արդեն Մելքիսեղեկ Վժանեցու թողած գիտական ավանդը, հայ եկեղեցու անկախությունը շարունակ սպառնացող կաթողիկոսության դեմ տարվող պայքարը, Նվրդույի հետ հաճա-

¹⁴ Տե՛ս ն. Ալիբեյան, Մովսես Գ. Տաթևացի հայոց կաթողիկոսն և իր ժամանակը..., Երևան, 1936, էջ 209:

¹⁵ Զաքարիա Քանաքեոցի, Պատմագրություն, Գ, էջ 34—35:

խաղող առևտրական և գիտա-մշակութային առնչությունները տալիս և նախա-
դրելու էին, որ էջմիածնում ավելի հանգամանորեն ուսումնասիրեն «ար-
տարին» գիտությունները և ուսումնական համապատասխան ծրագիր իրագոր-
ծեն: Հատկապես Ստեփանոս Լեհացին, լինելով բարձր դարգացման տեր,
օտար լեզուներ տիրապետող մի անձնավորություն հետամուտ է լինում, որ
սաները խորը ուսումնասիրեն փիլիսոփայական ու ճշգրիտ գիտությունները և
հաղորդակից լինեն նվիրույթով ստեղծված գիտա-մատենագրական նվա-
նումներին: Նա թարգմանական ծավալուն աշխատանք է կատարում, հիմնա-
կանում նկատի ունենալով սաների ուսման առաջընթացը:

Հիշյալ ուսուցիչների ժամանակ դպրոցը գրեթե հիմնովին վերափոխում է
էջմիածնի միաբանության կրթական վիճակը: Այնտեղ արդեն կային «քաջա-
րան երեկի վարդապետներ, աստվածային գրքերի մեկնիչներ, լավ ու հմուտ
գիտուններ», — ինչպես վկայում է ինքը՝ Ստեփաննոս Լեհացին¹⁶:

Բավականին կարգավորված այս վիճակը, դժբախտաբար, չի հարատևում:
Դպրոցը դարձյալ դադարում է գործելուց քաղաքական և վանական ներքին
վեճերի պատճառներով: Միայն 1763 թվականից այն վերստին սկսում է ծաղ-
կել Սիմեոն Նրեանցու ձեռնարկած միջոցառումների շնորհիվ:

Սյունյաց Մեծ անապատը ճյուղավորվում ու ծավալվում է ոչ միայն մեր-
ձակա (Նրեան, Հովհաննավանք, էջմիածին, այնուհետև՝ Սևան, Տանձատափ,
Շամբոր-Չարեքաղես), այլև ավելի հեռու գավառներում: Ներսես Մոկացին
(Բեկլու) մինչև 1622 թվականը Մեծ անապատում «դաս ասելուց» հետո, երբ
նվաղ հետաքրքրություն է նկատում իր դասավանդած «արտաքին» գիտու-
թյունների հանդեպ, մեկնում է Լիմ և այնտեղ նոր դպրոց հիմնում: Շուտով
այստեղ բաղմանում է ուսանողության թիվը, և դպրոցն ստանում է կարևոր
գիրք:

Ներսես Մոկացու մահից հետո (1627), դպրոցի ղեկավարությունն (1627—
1646) անցնում է Ստեփաննոս Մոկացու (Շատախեցու) ձեռքը: Ուսանողու-
թյան հետագա աճը նկատի առնելով, դպրոցի ղեկավարները իրագործում են
մերձակա Կտուց անապատը վերակազմելու ծրագիրը:

Այս երկու անապատների դպրոցական կյանքի վերաբերյալ վկայություն-
ներից երևում է, որ Լիմն իր գոյությունը շարունակել է նաև XVIII դարում՝
նվաղ ծավալով ու արդյունավետությամբ, իսկ Կտուցի դպրոցը երկար չի գո-
յատել:

Բաղեշի խնդրակատար վանքի դպրոցը գրեթե միակ քիչ թե շատ երեկի
ուսումնական կենտրոնն էր XVI դարում: Գրիգոր Արճիշեցու (Զորթան) սան
Ներսես Մատաղը վերակազմում է այդ դպրոցը և համեմատաբար աշխույժ
գործունեություն ծավալում, որը շարունակվում է Ներսես Բաղիշեցու, Ներսես
Լևիկեցու, Հովհաննես Բրգուբեցու, Հովհաննես Ոստախեցու ժամանակ:

Նշանավոր էր նաև Բաղեշի Ամիրդուլու վանքի դպրոցը: Այն հիմնվում է
Բարսեղ Գավառցու կողմից XVI դարի վերջին տասնամյակում: Սկզբնապես
այստեղ շատ համեստ արդյունքներ են ձեռք բերվում: Սակայն, երբ ղեկը անց-
նում է Վարդան Բաղիշեցու ձեռքը, բարեփոխվում է դպրոցի գիտա-կրթական
մակարդակը, աճում է ուսանողության թիվը, խորանում են հետաքրքրությունն
ու սերը մեր մատենագրական գանձերի նկատմամբ, հարստանում է դպրոցին

¹⁶ Տե՛ս Աջ. Հովհաննիսյան, Գրվազների հայ ազատագրական մտքի պատմության, էջ 164:

ապրնիներ մատենադարանը: Ավելի լաշն ուսումնասիրություն նշաթ են դասնում «նորր գրչանրն» ու «արտարին գիտությունները», անշուշտ նաև հանրակրթական աշն առարկաները, որոնք պարտադիր կերպով մասն էին կազմում ավյալ ժամանակի ուսումնական ծրագրերի: Առանձնապես նշելի է Հայ պատմագրության նկատմամբ ցուցարերված հատուկ վերաբերմունրը: Մեր պատմիչներից մի քանիսի (Կորյուն, Փավստոս Բուզանդ, Ղազար Փարպեցի, Սերևոս, Ղևոնդ երեց) երկերի մեղ հասած հնագուշն, երբեմն միակ ձևագրերն բնագորինակվել են Բաղեշի գպրոցում¹⁷:

Այստեղ հոգ էր տարվում ոչ միայն տեղի, այլև շրջակա գավառների, մասնավորապես Առաքելոց վանքի մատենադարանում պահվող րաչքալված ձևագիր մատյանների նորոգման ու խնամքով պահպանման մասին¹⁸:

Հայերեն ձևագրերի մեղ հասած առաջին ցուցակը կազմված է այս գրպրոցում՝ Վարդան Բաղիշեցու կողմից, որը ձևագրագիտական ու մատենագիտական կարևոր սկզբնաղբյուր է¹⁹: Վարդան Բաղիշեցու մահով (1704) Ամրդուղ գպրոցն անշքանում և խամրում է²⁰: Այդ գպրոցի անվանի սան Հովհաննես Կոլոտը. 1719 թվականին Կ. Պոլսի Սկյուտար հայաշատ թաղամասում հիմնում է նոր գպրոց:

Միջաղգային խաշուղիների վրա բնկած և Եվրոպային մոտիկ՝ Կ. Պոլսում կյանքի կոշված այդ գպրոցին վերաղահված էր առանձնակի զեր: Այստեղ ոչ միայն արմատավորվում են րաղեշյան հայանի գպրոցի ուսումնաղթական ավանդները, այլև եվրոպական գպրոցների փորձը²¹: Ղուկաս Խարբերդցին, որը այս գպրոցի սաներից էր, թարղմանական արղյունաղկա աշխատանք է տանում՝ եվրոպացի հեղինակների մի շարք երկեր թարղմանկելով հայերենի²²:

Այս գպրոցում հատուկ ուշաղրություն է նվիրվում հայ պատմիչների երկերի հրատարակության գործին: Հովհաննես Կոլոտի անմիջական ջանքերով լույս են ընծայվում Աղաթանղեղոսի, Հովհան Մամիկոնյանի, Փավստոս Բուզանղի, Մեսրոպ Վաչոցձորեցու պատմաղրական աշխատությունները, Գրիղոր Տաթևացու և այլ հեղինակների բաղմաթիղ ստեղծաղործությունները: Մշակութային արժեքաղոր ձևոնարկ պիտի համարել նաև Գում-Գարուի մատենաղարանղղրաղարանի հիմնաղրումը, որը նախաղկա հիշաղ գպրոցին ձառաղկյուղ նղղատակ է ունեցել: Այս գպրոցը շարունակում է արղյունաղկա գործել նաև հետաղա տարիներին՝ Հակոբ Նաղյանի (1741—1764) և Զաքարիա Փոբուղյանի (1768—1790) պատրիարքությունիղ օրոք: Զաքարիա պատրիարքը Բարթողիմեոս Կաղուտիկյանի միջոցով 1790-ական թվականներին րաց է անում Արմաշի գպրեղանը:

Դպրոցական կյանքը աշխուղծ ու յուրուղի բնթացք է աղրում նոր Զուղաղյում: XVII դարի 30-ական թվականներին Այունյաց Մեծ Անաղաղուի սան Խաշատուր Կեսարացու կողմից այստեղ գպրոց է հիմնղվում, որն իր գոյությունաղկի լի լի քան 50 տարիների բնթացրում մնում է գղխաղոր և կենարոնական

¹⁷ Տե՛ս Ն. Աղիեղյան, Բաղեշի գպրոցը, Վիեննա, 1952, էղ 2—3:

¹⁸ Տե՛ս Ս. Աղյուղյան, Պատմություն հայ գպրոցի, Կահիրե, 1946, էղ 461:

¹⁹ Տե՛ս Մատենաղարան, ձևագրեր Ռ 737, թ. 223բ—232ա:

²⁰ Տե՛ս Ա. Աղյուղյան, նղված աշխատությունը, էղ 467—468, 575:

²¹ Տե՛ս նույն տեղում, էղ 575—577:

²² Տե՛ս Է. Սևաղյան, Հայոց անձանությունների րատարան, Գ, երևան, 1946, էղ 153, տե՛ս նաև Մատենաղարան, ձևագիր Ռ 82, թ. 166բ:

դպրոցը նոր Զուղաչում: Անդախի մի միջավայրում, ինչպիսին նոր Զուղան էր, բն իր դործարար առևտրականների շնորհիվ կապված էր Ասիայի ու Եվրոպայի մայրցամաքների մշակութային, գիտական, բաղադրական գրեթե բոլոր կարևոր կենտրոնների, ինչպես և բուն Հայաստանի հետ, այս դպրոցը կոչված էր կատարելու նշանակալից դեր: Հայ խոջայական դասի և վաճառականների աջակցության շնորհիվ նշաթական պայմաններ են ստեղծվում դպրոցի բարգավաճման համար: Աշակերտները հիմնականում վերոհիշյալ խավերից լինելով, առևտրական դործնական ասպարեզին պիտանի դառնալու համար ավանդական առարկաների հետ միասին ուսումնասիրում էին տոմարագիտություն, հաշվողական առարկաներ, ձեռք էին բերում շափերի, կշիռների վերաբերյալ գիտելիքներ և այլն: Կոստանդ Զուղաչեցու թվաբանության ուշագրավ դասագիրքը առևտրականներին հասցեագրված հաշվապահական խրատներով՝ այս դպրոցի ուսումնական ծրագրի մասն էր կազմում²³: Կոստանդ վարդապետը, որպես դործարար հետաքրքրությունների աեր գիտնական-ուսուցիչ, կարևոր դեր է կատարել դպրոցի ուրույն թեքումի կայունացման և ուսումնասիրվող առարկաների բնորոշյան ու մշակման գործում:

Այս դպրոցը մի շարք անվանի գեմքեր է ավել, որոնց թվում են Հակոբ, Ստեփաննոս, Աղեքսանդր (երեքն էլ Զուղաչեցի) և Աստվածատուր Համադանյի կաթողիկոսները, Դավիթ, Սիմեոն, Խաչատուր, Մինաս, Հովհաննես Կոստանդ (բոլորն էլ-Զուղաչեցի), Ոսկան Երևանցի և Հովհաննես Մրքուզ գիտնական-մատենագիրները: Սրանցից շատերը միաժամանակ եղել են այս դպրոցի ուսուցիչներ²⁴: Սաներից ոմանք առևտրական և ազգային-հասարակական կարևոր դեր են կատարել պարսկահայ, հնդկահայ, ռուսահայ գաղութներում և հայ ազատագրական մտքի զարգացմանը նշանակալից ծառայություններ մատուցել²⁵:

Նոր Զուղաչի դպրոցը հանդիսացել է նաև գրչության արդյունավետ օջախ: Բաղմաթիվ ձեռագրեր այստեղ ընդօրինակվել, ծաղկվել, կազմվել և նորոգվել են: Բարձր զարգացում է ապրել նաև որմնանկարչության արվեստը: Դպրոցին տալիս էր հիմնված մատենադարանը մինչև օրս շարունակում է իր գոյությունը և ունի շուրջ 600 հայերեն ձեռագիր:

Նոր Զուղաչի դպրոցը գոյատևել է մինչև XVIII դարի վերջերը, երբ աճող արտագաղթը և տնտեսական աննպաստ մի շարք գործոններ աստիճանաբար անշրջության մատնեցին տեղի հայ գաղութը:

XVIII դարի սկզբին հայ դպրոցական կյանքում երևան է գալիս մի նոր ուսումնական-կրթական օջախ, որը գիտական, գրական ու մշակութային արդյունավետ առաջընթացով խորը հետք է թողնում մեր պատմության մեջ:

Դեռևս XVII դարի վերջերին Ուխիթար Սեբաստացին ծրագրում է հիմնել հոգևոր միարանություն և դպրոց: Հայաստանի քաղաքական անբարեհույս և տնտեսական ծանր պայմաններում դա խիստ դժվար իրագործելի ծրագիր էր: Պատահական չէ, որ այդ հույսերով երկարատև թափառաշրջիկ կյանքը՝ Սեբաստիայից էջմիածին, Սևան, Բասեն, Հալեպ, Կիպրոս, Կ. Պոլիս, էրգրում,

²³ Տե՛ս Հ. Տեր-Հովհաննյանց, Պատմություն Նոր Զուղաչի որ յԱսպահան, Բ, Նոր Զուղա, 1881, էջ 253, 255:

²⁴ Տե՛ս Խ. Զուղաչեցի, Պատմություն պարսից, էջ 117—118, 153—158, 214—215, 219:

²⁵ Տե՛ս Ա. Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, Բ, Երևան, էջ 462, 576:

դարձյալ Կ. Պոլիս, գրական արդյունքի չի հասցնում նրան: Հարկադրված՝ իր մի բանի համախոհներով, 1706 թ. նա հեռանում է Կ. Պոլսից և հաստատվում Մոսկովյի հունական Մեթոն բազմաբնակ: Սակայն, շուտով ստիպված է լինում թողնել նաև Մեթոնը, սրբ գրավվում է թուրքերի կողմից, և անցնել Վենետիկ: Այստեղ, 1717 թ. Սուրբ Ղազար կղզում նա հիմնադրում է հետադաշտ՝ իր անունով Մխիթարյան կոչված միաբանությունը: Վենետիկը, անշուշտ, նման նպատակի համար պատահաբար բնորոշված վայր չէր: Այն վաճառաշահ կենտրոն էր Եվրոպայում և քաղաքական, գիտական ու մշակութային կյանքի եռուն օջախ: Հայերի համար ծանոթ վայր է եղել Ադրիատիկի նշանավոր աչդ քաղաքը վաղեմի ժամանակներից: Դեռևս XIV դարում աչտեղ գոյություն է ունեցել «Հայոց տուն», իսկ 1512 թ. տպագրվել է առաջին հայերեն գիրքը:

Մխիթար Սեբաստացին կարճ ժամանակում կազմակերպում է միաբանություն կյանքը և դպրոց հիմնում, ուր անմիջապես սկսվում է եռուն, նպատակաշատ ու մեղվաջան աշխատանք:

Դպրոց էին ընդունվում 12—16 տարեկան տղաներ, հիմնականում Կ. Պոլսից, մասամբ էլ Արևմտյան Հայաստանի տարբեր գավառներից: 1732 թ. արդեն դպրոցն ուներ երկու բաժին՝ նորընծայարանի և քահանայություն: Դպրոցի առաջին ուսուցիչը եղել է ինքը՝ Մխիթարը, ապա Ստեփանոս և Մատթեոս Եվդոկիացիները, իսկ հետագա տարիներին՝ դպրոցի աչլ շրջանավարտներ:

Սկզբնական շրջանում դասավանդվել են ավանդական այն բոլոր առարկաները, որոնք մշտական մասն են կազմել միջնադարյան հայկական դպրոցների ուսումնա-կրթական ծրագրի՝ հռետորություն, փիլիսոփայություն, աստվածաբանություն, տրամաբանություն, ուսումնի սուրբ գրոց, քերականություն, «համարողական արուեստ» և այլն: Աստիճանաբար, ավելի հաճախակի ու սերտորեն շփվելով եվրոպական դպրոցների գործունեության հետ, մտքիկից ծանոթանալով նրանց ծրագրերին ու սխառեմներին, Մխիթարյանները վերականգնում են իրենց ուսումնական ծրագիրը և հատկապես լայն տեղ հատկացնում պատմական, աշխարհագրական, գիտական, գրական, լեզվագիտական առարկաներին:

Դպրոցի սաների մատենագրական ժառանգության ուսումնասիրությունը հաստատում է, որ նրանք բաղմակողմանի և հիմնավոր գիտելիքներ էին ձեռք բերում, տիրապետում բաղմաթիվ լեզուներին:

Շրջանավարտների շարքում եղել են հմուտ պատմաբաններ, աշխարհագրագետներ, աստվածաբաններ, լեզվաբաններ, քերականագետներ, բառարանագիրներ, գրականագետներ, թարգմանիչներ, նույնիսկ մաթեմատիկոսներ, փիլիսոփաներ, տնտեսագետներ, հանքաբաններ և այլն: Մինչև XVIII դարի վերջն աչտեղ ծավալվում է հայ իրականության մեջ աննախընթաց գիտամատենագրական գործունեություն: Մանկավարժական և եվրոպական քերականական մտքի համեմատ հայերենի նոր քերականություն ստեղծելու ծրագրով կազմվում և հրատարակվում են քերականական երկեր²⁶: Մեծ հաջողություն է արձանագրվում բառարանագրության մարզում. հրատարակվում է Մխիթար Սեբաստացու «Բառգիրք հայկազեան լեզուի»²⁷ ծավալուն աշխատու-

²⁶ Տե՛ս Մ. Սեբաստացի, Դոտն քերականության աշխարհաբար լեզուին հայոց, Վենետիկ, 1727, Մ. Չամչյան, Քերականութիւն Հայկազեան լեզուի, Վենետիկ, 1779:

²⁷ «Բառգիրք Հայկազեան լեզուի» Ա, Վենետիկ, 1749, Բ, Վենետիկ, 1769:

թյունը, որը հսկայական հետադարձական աշխատանքի, բանասիրական մասնախնայ քննությունների արդյունք է՝ Օգոստիանոսի աշխատանք է՝ կատարվում միջնադարյան հայ պատմագիրների երկերի հրատարակության գծով²⁸։

Միքայել Չամչյանի «Պատմութիւն Հայոց»²⁹ եռհատոր մեծածավալ աշխատության տպագրությամբ Մխիթարյանները ծանրակշիռ ներդրում են կատարում հայ ժողովրդի հազարամյա պատմության գիտական ուսումնասիրության բնագավառում։

Դպրոցի երբեմնի սաների և մանկավարժների ջանքերով հրատարակ են գալիս մի շարք գիտական աշխատություններ, որոնք միաժամանակ ուսումնական ձեռնարկներ էին տվյալ դպրոցի համար։ Դրանցից են՝ Ստեփանոս Ազոնցի «Ճարտասանութիւնը», Սուքիաս Աղամալյանի թվարանական, Վրթանես Ասկերյանի տոմարագիտական, Ղուկաս Ինճիճյանի աշխարհագրական, մահակ Պրոնյանի երկրաչափական երկերը³⁰։

Այստեղ 1800 թ. սկսում է հրատարակվել հայերեն երկրորդ պարբերականը՝ «Տարեգրութիւնը»։

Մխիթարյանների ջանքերով մինչև XVIII դարի վերջը լույս է ընծայվել շուրջ 100 անուն գիրք։ Դպրոցին առնթեր կազմակերպված մատենադարանը հարստանում է միջնադարյան մշակույթի բոլոր բնագավառների մասին արժեքավոր տվյալներ պարունակող հարյուրավոր հայերեն ձեռագիր մատյաններով։

Սակայն, հարկ է նշել, որ Մխիթարյանների, հատկապես կրոնական-հասարակական գործունեությունը, հայ իրականության մեջ կաթոլիկության պրոպագանդայի ու ծավալման կարևոր օղակն է եղել։ Ուստի, բնականաբար, նրանց գիտական ու մատենագրական ժառանգությունը պիտի ներծծված լինեի կաթոլիկական դոգմատիզմի, սխոլաստիկ մտածողության, դավանաբանական շեշտված կողմնակալության, անցյալի ազդային ավանդներն ու, մասնավորաբար, մատենագրական ժառանգությունը վերանայելու ոգով։

Այսուհանդերձ, Մխիթարյանների XVIII դարի մտավոր գործունեությունը խոշոր նշանակություն ունեցավ հայագիտության ու հայ մշակույթի պատմության համար։ Նրանք ծավալուն ուսումնասիրության նյութ դարձրին հայ ժողովրդի պատմությունը, լեզուն, մատենագրությունը, Հայաստանի աշխարհագրությունը, տեղագրությունը և այլն։ Կազմակերպեցին բարձրագույն դպրոց, հեղինակեցին բազմազան գիտական դասագրքեր, պատրաստեցին լայն ու խորը գիտելիքներով օժտված մասնագետներ։ Յուրացնելով եվրոպական գիտական մտքի արդյունքներն ու փորձը, նրանք այն տարածեցին հայ իրականության մեջ, ծավալելով մանկավարժական ու մատենագրական բեղմնավոր գործունեություն։

Վանական ու բարձրագույն կարգի դպրոցներին զուգընթաց Հայաստանի

²⁸ Տե՛ս Մ. Խոսեֆյանի, Ազգաբնութիւն տոհմին Յարեթեան, Վենետիկ, 1752: «Ղազարայ Փարպեցոյ արարեալ պատմագրութիւն», Վենետիկ, 1793:

²⁹ Տե՛ս Մ. Չամչեան, Պատմութիւն Հայոց, Ա., Վենետիկ, 1784, Բ., Վենետիկ, 1785, Գ., Վենետիկ, 1786:

³⁰ Տե՛ս Ս. Ազոնց, Ճարտասանութիւն, Վենետիկ, 1775, Ս. Աղամալեան, Թուրքանութիւն, Վենետիկ, 1781, Վ. Ասկերեան, Մշտնջնաւոր պարզատուար եկեղեցական, Վենետիկ, 1782, Ղ. Ինճիճեան, Տեսութիւն համառօտ հին և նոր աշխարհագրութեան, Վենետիկ, 1791, Ս. Պրոնեան, Երկրաչափութիւն, Վենետիկ, 1794:

և արտոտոսհմանի հայաբնակ շատ վայրերում գործել են նաև տարրական-նախակրթական դպրոցներ, որոնք, չնայած համեստ արդյունքներին, կարողացել են գիտա-մշակութային նվաճումներին հաղորդակից դարձնել ժողովրդական լայն խավերին: Այս կարգի դպրոցները բաղմացել են առավելագույն XVI—XVIII դարերում: Դրանց բոլորի մասին բավարար հիշատակություններ չկան, առկա նյութերը թույլ են տալիս եզրակացնելու, որ դրանցից Ամիթի, Հայկալի, Կեսարիայի, Թոխաթի, Սեբաստիայի, Զմյուռնիայի, Կ. Պոլսի, Ղրիմի, Կամենեցի, Լվովի, Սուչավայի, Պաշպալովի, Գեուլայի և այլ հայաբնակ կենտրոնների դպրոցները արդյունավետ ու օգտակար աշխատանք են կատարել:

Այս դպրոցների շահեկան հատկություններից մեկն էլ այն է, որ դրանցից մի քանիսը՝ երկսեռ լինելով, ուսում ստանալու հնարավորություն էին ընձեռում նաև հայ աղջիկներին: Դրանք համեմատաբար ավելի գործնական և առօրյա կյանքին օգտակար գիտելիքներ էին տալիս և ամբողջացնում էին տվյալ ժամանակաշրջանի հայ ուսումնա-կրթական գործի տարածման սահմանները:

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Ստար բռնակալների արշավանքները և գերիշխանությունը ավերիչ հետեւմանքներ ունեցան ոչ միայն Հայաստանի տնտեսական ու քաղաքական, այլև նրա մշակութային, գիտական կյանքի համար: Մտավոր կյանքը շարունակվեց միայն մի քանի վանական դպրոցներում, որոնք մեծ ճիգերով ջանում էին կանխել երկրում տարածվող խավարը: Այդ լուսավոր օպոիսներից էին Գլաձորի և Տաթևի համալսարանները, որոնք XIV դարում մեծ դեր կատարեցին հայ փիլիսոփայական մտքի և հոգևոր մշակույթի վարդապետան գործում:

Այդ երկու համալսարանների ստեղծման և դրա հետ կապված տեսական մտքի զգալի աշխուժացման գործում որոշակի դեր խաղաց նաև կաթողիկ եկեղեցու ուսնձգությունների դեմ ծավալված պայքարը: Կաթողիկ միսիոներների և հայ ունիթորների՝ հայոց եկեղեցու դեմ սկսած զրոհները վիժեցնելու նպատակով Արևելյան Հայաստանի հոգևոր և աշխարհիկ ֆեոդալները հիշյալ գիտա-ուսումնական հաստատությունների միջոցով ձգտում էին մտավորականների բանիմաց ջոկատ ստեղծել՝ դադարաբանական պայքար մղելու համար:

Գլաձորի և Տաթևի համալսարաններում հասակ առած գիտնականները, փիլիսոփաները և եկեղեցական գործիչները իրենց բաղմակողմանի գրական, տեսական և դավանաբանական աշխատություններով կարողացան հո մղել կաթողիկների դրոհները և այդ պայքարում կրկին անգամ յուրովի հիմնավորել հայ եկեղեցու ինքնուրույնությունը: Երկու կղերական կաղմակերպությունների՝ կաթողիկ և հայ եկեղեցիների պայքարը, իհարկե, նեղ դավանաբանական բնույթ էր կրում և շատ հեռու էր ժողովրդական լայն զանգվածների շահերի արտահայտությունը լինելուց, բայց, այնուամենայնիվ, աշխատավորական լայն շերտերի բացասական վերաբերմունքը կաթողիկ եկեղեցու ուսնձգությունների դեմ վճռական դեր խաղաց ունիթորների պարտության գործում: Բանն այն է, որ Արևելյան Հայաստանում, ինչպես նաև Կիլիկիայում, հայ պետականության քայքայման և կործանման պայմաններում, ժողովրդական զանգվածները, ինչպես և իշխող դասերի առաջավոր ներկայացուցիչները հայ եկեղեցին

գիտում էին որպես ազգային ավանդույթների պահպան և աշխարհիկ իշխանության որոշ իրավունքների ժառանգորդ: Ստեղծված պատմական իրադրության մեջ հայ եկեղեցու պաշտպանությունը և կաթողիկ եկեղեցու ունեցածությունների դեմ ծավալված տեսական և գործնական պայքարը, անտարակույս, պետք է զննհատել որպես ազգային ինքնուրույնության համար մղած պայքարի ձևերից մեկը:

Այդ տեսակետից հասկանալի է դառնում XIV դարի ընթացքում տեղի ունեցած անհաշտ պայքարը, որ մղել են Նսալի Նշեցու (Գլաձորի) և ապա Հովհան Որոտնեցու (Տաթևի) դպրոցները ունիթորների պարագլուխ Հովհաննես Քոնեցու ու նրա հետևորդների դեմ: Ունիթորները ձգտում էին իրականացնել հայ և հոռմեական եկեղեցիների միացումը՝ ոչ միայն քարոզների և կաշառների միջոցով, այլև փիլիսոփայական ապացույցների օգնությամբ: Նրանց կողմից հայերեն թարգմանված Ալեքստուս Մեծի, Թովմա Աբլիհացու, ինչպես և Նախիջևանի շրջանի Քոնա ավանում հաստատված կաթողիկ միսիոներներ Բարթոլոմեոս Բուռնիացու և Պետրոս Արագոնացու գործերը տարածում էին կաթողիկ եկեղեցու կողմից ընդունված չափավոր «եռալիզմը»:

Միջնադարյան «եռալիստները» պնդում էին, թե ունալ գոյություն ունեն ընդհանուր հասկացությունները, որոնցից կախված է առանձնակի իրերի լինելությունը:

Ի հակադրություն դրան, նոմինալիստները պնդում էին, որ ընդհանուր հասկացությունները առանձնակի իրերի լուրջ անուններն են (լատիններեն nominal, այստեղից և նոմինալիզմ տերմինը): Ըստ նոմինալիստների, ունալ գոյություն ունեն միայն առանձնակի իրերը, իսկ ընդհանուր հասկացությունները ոչ միայն առաջնային չեն, այլև չունեն ունալ գոյություն: Նոմինալիզմը միջնադարյան փիլիսոփայության մեջ հանդես էր գալիս որպես մատերիալիստական տենդենցների կրող և առաջավոր գաղափարներին ծնունդ տվող մի ուղղություն:

Նսալի Նշեցու և Հովհան Որոտնեցու համալսարանների զլխավոր նպատակներից մեկը պայքարն էր կաթողիկ գաղափարախոսության և դավանաբանության դեմ: Հայ ունիթորների և կաթողիկ քարոզիչների դեմ իրենց իմաստասիրական երկերով հանդես եկան Հովհան Որոտնեցին և նրա հավատարիմ աշակերտ ու գործի շարունակող Գրիգոր Տաթևացին: Պատահական չէ, որ նշանավոր այս գործիչները կաթողիկ եկեղեցու գաղափարախոսության դեմ պայքարելիս, հարեցին նոմինալիստական ուղղությանը, և հակադրելով այն «եռալիզմին», վարդապրին նոմինալիզմի մեջ առկա մատերիալիստական տարրերը¹:

Նոմինալիստական ուղղությունը հայ միջնադարյան փիլիսոփայության վարդապետան գաղաթնակեան էր: Հենվելով բնական գիտությունների նվաճումների վրա, հայ նոմինալիստները իմացաբանության և տրամաբանության հարցերում առաջ քաշեցին մի շարք մատերիալիստական դրույթներ, որոնք չէին համապատասխանում իշխող կրոնա-աստվածաբանական գաղափարաբանության պահանջներին և ուղիներ էին հարթում գիտական մտածողության զարգացման համար: Նոմինալիստական ուսմունքները ծաղկման իրենց ամենա-

¹ Տե՛ս Ս. Արևշատյան, Նոմինալիզմի առաջացումն ու զարգացումը միջնադարյան Հայաստանում, «Բանբեր Մատենադարանի», հատ. 6, Երևան, 1962:

բարձր կետին հասան Տաթևի զպրոցի փիլիսոփայության մեջ: Սակայն հույժ անբարենպաստ քաղաքական ու տնտեսական պայմանները խանգարեցին Տաթևի զպրոցի գիտական վերելքին, այդ թվում նաև փիլիսոփայական գիտության հետադադարգամանը:

XV դարից սկսած, երկրի տնտեսական և հասարակական կյանքի անկման հետ միասին, անկում է ապրում նաև փիլիսոփայական գիտությունը, մի խորը անկում, որը Գրիգոր Տաթևացու մահվանից հետո (1409) տևում է մինչև XVII դարի կեսերը, մինչև Սիմեոն Զուղայեցու շրջանը: Վերջինս վերակենդանացնում է երկու և կես դարերի ընթացքում լճացած, իսկ ապա և անկում ապրած հայ փիլիսոփայական միտքը և նույնիսկ կարողանում բարձրացնել այն նախկին գիտական մակարդակին: Սակայն փոխվել էին ժամանակները, իր ավարտին էր մոտենում միջնադարը, համաշխարհային փիլիսոփայական միտքը առաջ էր գնացել, եվրոպական փիլիսոփայության մեջ . կարևոր դեր էին խաղում արդեն առանց շղարշի հանդես եկող մատերիալիստական և աթեիստական ուսմունքները: Տվյալ ժամանակաշրջանի կղերական դասի հետ կապված հայ մտածողները շարունակեցին միջնադարյան փիլիսոփայության ընդհատված գիծը, մի հանգամանք, որը եթե համապատասխանում էր Հայաստանի իրականության մեջ իշխող ոգուն, ապա համաշխարհային գիտության դարգացման բնույթի հետ բաղդատած՝ արդեն ժամանակավրեպ էր և, կտրված լինելով փորձնական, բնական գիտություններից, ուներ զերազանցապես ուսուցողական արժեք:

Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմության մեջ նոր էջ են բացում XVIII դարի վերջին քառորդում նորելուկ զաղութահայ բուրժուազիայի զաղափարախոսները, որոնք իրենց բոլոր սահմանափակություններով հանդերձ կտրվում են միջնադարից և հակադրվում ֆեոդալական հասարակարգի զաղափարներին ու սկզբունքներին: Դրանք Մադրասի հայկական զաղութի բուրժուա-լուսավորական խմբի անդամներն էին (Շահամիր և Հակոբ Շահամիրյաններ, Մ. Բաղրամյան, Հ. Էմին):

Հովհան Որոտնեցու եռմիսյալիստական ուսմունքը: Հովհան Որոտնեցին (1313—1386), միջնադարյան այդ ականավոր մտածողն ու գիտնականը, իր փիլիսոփայական և աստվածաբանական կրթությունն ստացել է Գլաձորի համալսարանում Եսայի Նշեցու և Տիրատուր վարդապետի ձեռքի տակ:

1345 թ. Տաթևի վանքի հին կրթական օջախում, Սյունիքի տեր Օրբելյան իշխանների օգնությամբ Հովհան Որոտնեցին հիմնադրում է մի զպրոց, որը 1373 թ. վեր է ածվում համալսարանի և դառնում միջնադարյան Հայաստանի խոշորագույն մշակութային կենտրոններից մեկը: Այստեղ Որոտնեցին դասախոսություններ է կարդում իմաստասիրական հարցերի շուրջ և ստեղծում բազմաթիվ արժեքավոր աշխատություններ: Նրա իմաստասիրական երկերից մեկ են հասել հինգը. «Վերլուծութիւն ստորոգութեանց Արիստոտէլի», Պորփյուրի «Ներածութեան» մեկնությունը հետևյալ վերնագրով՝ «Համառօտ վերլուծութիւն Պորփյուրի դժուարալուծիցն»², գոյարանական (օնոլոգիական)

² Այս երկու բնագրերը սուսերեն թարգմանության հետ միասին լույս են տեսել մի գրքով՝ «Յովհաննու Որոտնեցոյ Վերլուծութիւն ստորոգութեանց Արիստոտէլի», համահավաք տեքստը, առաջարանը և ծանոթագրությունները Վ. Չալոյանի, ուսերեն թարգմանութ. Ա. Աղամյանի և Վ. Չալոյանի, խմբագրությամբ Ս. Արեշտյանի, Երևան, 1956:

հարցերին նվիրված «Հաւաքեալ ի բանից իմաստասիրաց» աշխատութիւնը³, այնուհետեւ «Վերլուծութիւն Արիստոտէլի Յաղագս մեկնութեան գրոցն» և «Հաւաքումն յայտնաբանութեան ի Փիլոնէ իմաստնոյ»⁴:

Հովհան Ռոտմեցին, ինչպէս և նրա գաղափարական նախորդ Վահրամ Ռարունին, պատկանում էր միջնադարյան այն մտածողների թվին, որոնց ստեղծագործութեան մեջ կատարվում էր փիլիսոփայութեան՝ աստվածաբանութեան անջատելիութեւ և ինքնուրույն, սեփական խնդիրներ ունեցող գիտութիւն գտնաւորւ պրոցեսը: Զնայած այն բանին, որ Հովհան Ռոտմեցին իր ներքին համոզմամբ որպէս հոգեւորական ձգտում էր փիլիսոփայութիւնը ենթարկել աստվածաբանութեանը, այնուամենայնիվ նրա փիլիսոփայական ժառանգութիւնը վկայում է, որ իրականում նրա ստեղծագործութեան մեջ փիլիսոփայութեան ինքնուրույնացման ընթացքը խորանում էր⁵: Կրօնական նկատառումները իրա երկերում շատ հաճախ ետ են մղվում և բարձրացված աշխարհայացքային հարցերը քննվում են առավելապէս իրենց գիտական-ճանաչողական առումով: Հատկանշական է, որ Հովհան Ռոտմեցու կարեւորագոյն փիլիսոփայական գործերը նվիրված են Արիստոտէլի այն երկերին, որոնց մեջ Ստագիրացու ուսմունքի մատերիալիստական կողմը ավելի ցցուն է դրսևորվում:

Աշխարհի արարչագործութեան գաղափարը Ռոտմեցին կասկածի չի ենթարկում: Նրա համար աներկբայելի ճշմարտութիւն է, որ աշխարհը, բնութիւնը, նյութը ստեղծված են աստծո կողմից: Ավելին, նա հատուկ գործ է գրում, նվիրված գոյաբանական հարցերին, որտեղ մեկ առ մեկ հերքում է իրեն հայտնի բոլոր մատերիալիստական ուսմունքները, որոնք առաջնային են համարում նյութը: Ամփոփելով իր գաղափարները, Ռոտմեցին հայտարարում է. «Այսպիսեաւ հարկ է մեզ ընտրութիւն առնել, և որ քստ շաւղաց Աստուածաշունչ գրոց ընթանայ՝ ընդունել, իսկ որ արտաբոյ է ի շաւղաց Աստուածաշունչ գրոց՝ ոչ ընդունել, թէպէտ և ասողն մեծ ոք իցէ»⁶:

Փիլիսոփայութեան հիմնական հարցի իր իդեալիստական լուծումը Ռոտմեցին ձգտում է հաստատել բազմապիսի կրօնական գրույթներով, չմոռանալով մատերիալիստական ուսմունքները հայտարարել աղանդ և հերձված: Սակայն Ռոտմեցու փիլիսոփայութեան բովանդակութիւնն ունի նաեւ մի այլ կողմ, որը նրա աշխարհայացքի բնութագրման համար չափազանց կարեւոր է: Խոսքը նրա իմացաբանութեան և տրամաբանութեան մասին է:

Ռոտմեցին ընդունում է արտաքին աշխարհի գոյութեան առաջնութիւնն ու օրգնկտիվութիւնը, միաժամանակ պնդելով, որ մարդու զգացութիւնները երկրորդային են և ածանցյալ: Նրանց առկայութիւնը կամ բացակայութիւնը չի կարող ազդել օրգնկտիվ իրականութեան գոյութեան վրա: Ահա ինչպէս է մատուցում Ռոտմեցին փիլիսոփայական այդ կարեւորագոյն հարցի իր ըմբռնումը. «Զգայութիւնն ընդ մարմնոյն է եղեալ և է ի մարմնի, որպէս աչքը,

³ Բնագիրը սոսերեն թարգմ. հետ լույս է ընծայվել Մատենադարանի կողմից. տե՛ս Ս. Աւետաւան և Ս. Լալաֆաւան, Հովհան Ռոտմեցու աշխատութիւնը տարրերի մասին, «Բանբեր Մատենադարանի», № 3, Երեւան, 1956:

⁴ Այս վերջին երկու գործերը գեղեւ լույս չեն ընծայվել:

⁵ В. К. Чалоян, История армянской философии, Ереван, 1959, էջ 243—258.

⁶ Յովնան Ռոտմեցի, Հաւաքեալ ի բանից իմաստասիրաց, «Բանբեր Մատենադարանի», № 3, 1956, էջ 379:

խակ զգալին նախ է քան զքո մարմինդ: ...Արդ, ի բառնալ ամենայն զգալեաց՝ բառնի և քո մարմինդ, և ընդ մարմնոյդ բառնի և զգայութիւնդ. ապա թէպէտ բառնաս զգայութիւնդ՝ դեռ ևս մարմինդ է, և թէ մաքմինդ բառնաս՝ զգալիքն ամենայն դոն»⁷: Միջնադարյան մտածողի համար զարմանալի հաստատությամբ Որոտնեցին պարզաբանում է օբյեկտի և սուբյեկտի փոխհարաբերության խընդիրը և իմացաբանության մեջ ոչ միայն հեռանում է աստվածաբանական դրուշթներից, այլև մատերիալիստական մոտեցում է ցուցաբերում տվյալ հարցում:

Իմացության պրոցեսի ելակետը, ըստ Որոտնեցու, արտաքին աշխարհն է, մարդու զգայարաններից և բանականությունից անկախ զոյնություն ունեցող իրերն ու երևույթները: Զգացությունն ու միտքը իրենք ինքնաբերաբար չեն կարող բովանդակություն ունենալ: Նրանք լուի օբյեկտիվորեն գոյություն ունեցող արտաքին աշխարհի արտացոլումն են: «Միտքն առանց կրելոյ ինչ իմացումն՝ պարզ է որպէս հայելի մաքուր, որ տպաւորէ յինքն զնմանութիւն պատկերացն և նովաւ առաւելու ինչ ի մաքրութիւնն իւր, նմանապէս և իմացուած իրին՝ ի վերա մտացն»⁸:

Այսպես, մատերիալիստական սղով է լուծում Որոտնեցին մարդկային մտածողություն և իրական աշխարհի փոխհարաբերության հարցը: Կատկածից վեր է, որ տվյալ դեպքում, Որոտնեցու տեսակետը զնահատելիս, խոսք կարող է լինել նրա ընդհանուր իդեալիստական աշխարհայացքում փայլատալած առաջադեմ մատերիալիստական առկաձման մասին: Որոտնեցին, ինչպես նրանից առաջ Վահրամ Ռաբունին, իսկ հետագայում Գրիգոր Տաթևացին, իմացաբանության և տրամաբանության բնագավառում, ի տարբերություն օբյեկտիվ իդեալիստների, մերժում են զազափարների, իդեալների, հասկացութունների առաջնությունը, մի հանգամանք, որը սրտախիտքեն սահմանադատում է իմացաբանության մեջ իդեալիստական մոտեցումը մատերիալիստականից: Դրանում է հենց այն էական տարբերությունը, որ կա միջնադարյան Նոմինալիստների և այսպես կոչված ռեալիստների միջև:

Որոտնեցու իմացաբանության և տրամաբանության հիմքը սենսուալիզմն է, որից և բխում են նրա փիլիսոփայության մատերիալիստական հակումները: Նա առանձնապես շեշտում է զգայարանների դերը իմացման պրոցեսում: Իմացումը, ըստ Որոտնեցու, սկսվում է զգացումներից և զգայական փորձից: Հենվելով զգայարանների վկայությունների վրա, բանականությունը ճանաչում է իրի ամբողջությունը, թափանցում է իրի էության մեջ և ամրացնում է այն բնդհանուր հասկացություններում, տեսակի և սեռի հասկացությունների մեջ:

Քանի որ մարդու զգայական ճանաչումը, ինչպես և վերացական, բանական մտածողությունը արտաքին աշխարհի արտացոլումն են, ապա և նրանց ճշմարտությունը կախված է ճանաչվող իրերին նրանց համապատասխան լինելուց: Ընդ որում, ոչ զգացությունը, ոչ էլ միտքը չեն կարող ոչ միայն առաջացնել որևէ իր, այլ նույնիսկ փոփոխել նրան: «Թէ ստորասութիւն և բացասութիւն յապառնին ճշմարտէ կամ ստէ, յայնժամ ամենայն ինչ ի հարկէ ըստ բո ստորասելոյդ լինի կամ բացասելոյդ՝ զոլ իրին և ոչ զոլն: Որպէս թէ մին մարդն

⁷ Յովհան Որոտնեցի, Վերլուծութիւն «Ստորոգութեանց» Արիստոտէլի, Երևան, 1956, էջ 136:

⁸ Յովհան Որոտնեցի, Համառօտ լուծմունք «Պերի արմենիաս» դրոցն (Արիստոտէլի), հաւաքել ի Գրիգորէ աշակերտէ, Մատենադարան, ձեռագիր № 4268, էջ 150ա:

Ձեռագրի ոսկյա կազմ՝ Հովն. Որոտնեցու և Գր. Տաթևացու դրվագյալ պատկերներով (XVդ.)

ստորասէ, թէ վաղիւն եղիցի անձրև և մինն բացասէ, թէ վաղիւն ոչ եղիցի անձրև, մինն ի սոցանէ ճշմարիտ է, որ և զիսկիցի, եթէ անձրևն և եթէ ոչ անձրևն, այլ ոչ թէ ստորասութիւն քո հարկաւորեաց զանձրև, կամ բացասութիւն Նմա հարկաւորեաց զոչ անձրևն, այլ իրին լինելն կամ ոչ լինելն»⁹,—զրում է Որոտնեցին:

Ինչպէս տեսնում ենք, նա առանց երկբայելու հաստատում է նշութական իրերի, արտաքին աշխարհի առաջնությունը մաքի նկատմամբ: Ինքը՝ Որոտնե-

⁹ Յովնան Որոտնեցի, Համառոտ լուծմունք «Պերի արմենիաս» գրոցն (Արիստոտէլի), Մատենադարան, ձեռագիր № 4268, էջ 176բ—177ա:

քին, զիտակցելով աչգ հարցի կարևորությունը, առանձնապես կանգ է առնում դրա վրա տարբեր առիթներով՝ և ստորոգությունների (կատեգորիաների) հերթականության հարցը բնեկիս, և մտքի բովանդակության երկրորդային բնույթը հաստատելիս, և ընդհանուրի ու մասնավորի փոխհարաբերության հարցը լուսաբանելիս, մի հարց, որն անջրպետել էր միջնադարյան մտածողների երկու իրարամերժ բանակաների:

Որոտնեցին, մեկնելով տրամաբանական կատեգորիաները, հետևում է Արիստոտելի կողմից մշակված կատեգորիաների ծավալի, քանակի և հերթականության սխեմային: Նա գտնում է, որ նրանց մեջ ամենակարևորը առաջին գոյացության կատեգորիան է, որովհետև առանց դրա, այսինքն՝ առանց կոնկրետ առանձնակի գոյերի, չէր կարող գոյություն ունենալ որևէ այլ բան: Մնացած բոլոր կատեգորիաները՝ քանակ, առնչություն, որակ, տեղ, ժամանակ և այլն, կախված են առաջին գոյացության կատեգորիայից և արտացոլում են նրա կեցության տարբեր կողմերը¹⁰:

Հանձին Հովհան Որոտնեցու նոմինալիզմը միջնադարյան Հայաստանում գտավ իր ականավոր ներկայացուցչին: Յուրօրինակ ղեկավարելով ընդհանուրի և եզակիի, այսինքն՝ անհատի, իսկ մյուս կողմից տեսակի և սեռի փոխհարաբերության հարցը, նա գտնում է դրանց երեք առումով՝ առաջնության, հավասարության և առավելության: Ի վերջո նա զերապառավելությունը տալիս է եզակիին, զալով հետևյալ եզրակացության. «Անհատն անկարօտ է սեռից և տեսակաց, զի ստորոգեսցին ի վերայ նորա. այլ նորա կարօտ են ենթակային, զի ժողովեսցին և կախեսցին ի նա»¹¹, — ասում է Որոտնեցին: Այնուհետև նա շարունակում է. «Ի լինելութիւն նոցա ամենեցուն (իմա՝ տեսակաց և սեռից) հարկ է անհատին զոյ, զի ոչ բազկանաչ սեռ առանց տեսակի և ոչ տեսակ՝ առանց անհատի և ոչ պատահումն՝ առանց գոյացութեան: Իսկ ի լինելութիւն անհատին ոչ է հարկ նոցա զոյ, զի կարէ զոյ գոյացութիւն առանց պատահման, որպէս աստուած, և անհատ առանց սեռի և տեսակի, որպէս արեգակն և լուսին և աշխարհ»¹²:

Հարցի նման հստակ զրվածքը միանգամայն պարզ է դարձնում, որ ընդհանուրի և եզակիի փոխհարաբերությունը Որոտնեցին զիտում է որպես մտածողության և իրական աշխարհի առնչակցության հարց, ընդ որում առաջնությունը անվերապահորեն տալով կոնկրետ իրերին, անհատին: Իսկ որ Որոտնեցին իրոք բնում է ընդհանուր հասկացությունների և անհատ իրերի փոխհարաբերության խնդիրը և ոչ թե ընդհանուր և մասնավոր հասկացությունների առնչակցության հարցը, այդ բացահայտ երևում է հենց իր խոսքերից: Անհատը նա զիտում է որպես ունեցող գոյություն ունեցող եզակի առարկա կամ էակ, բայց ոչ երբեք որպես աննյութ հասկացություն: «Անհատն ծնանի, աճէ և մեռանի, փառք և տանջանք, զով և պարտաւ ընդունի, և ոչ սեռ և տեսակ և այլք, զի անհատն է անձնաւորեալ տեսակ և անհատ բնութիւն, և սեռ տեսակացեալ: Այս է որ ասէ՝ իսկապէս և առաջին և մանաւանդ գոյացութիւն անհատին»¹³:

Այսպիսով, եզակի իրը, անհատը, ունի նյութական գոյություն և նրա

¹⁰ Տե՛ս Յովհան Որոտնեցի, Վերլուծութիւն «Ստորոգութեանց» Արիստոտելի, էջ 28—30:

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 38:

¹² Նույն տեղում, էջ 40:

¹³ Նույն տեղում, էջ 38:

առկայությունը է պայմանավորված ընդհանուրի՝ տեսակի և սեռի հասկացությունների ոչ-նշույթական գոյությունը: Նրանց լինելությունը կախված է եղակից և նրա բաղմունքներից¹⁴: Ընդհանուրն իր հիմքում ունի կոնկրետ զգայական անհատ իրեր: Այդ տեսակետից թեև նա ընկալվում է ոչ զգայարաններով, այլ միայն բանականությամբ, բայց այնուամենայնիվ իմացման կարևորագույն արդյունքն է, որովհետև այն եզակի իրերի, նրանց էական հատկանիշների ընդհանրացումն է:

Միջնադարյան փիլիսոփայության համար Որոտնեցու կողմից այս հանգույցին հարցի նման լուծումը մեծ դեր խաղաց Տաթևի փիլիսոփայական դպրոցի գաղափարական դարդացման մեջ: Որոտնեցին զրանով իսկ զարկ տվեց էմպիրիկ-սենսուալիստական հակումներին տվյալ դպրոցի իմացաբանության, արամարանության և բնագիտության մեջ. գիտության ասպարեզներ, որոնք Գլաձորի և Տաթևի համալսարաններում վերելք ապրեցին՝ օգտագործելով ու դարդացնելով հայ տեսական մտքի նախորդ շրջաններում ամբարված ժառանգությունը և ծառայեցին ժամանակի հրատապ սոցիալ-քաղաքական նպատակներին:

Ի հակադրություն արևմտյան սխոլաստների «չափավոր ռեալիստական» լինի, որոնց ուսմունքը լիովին համապատասխանում ու ծառայում էր կաթոլիկ եկեղեցու դավանաբանությանը, XIII—XIV դարերի հայ փիլիսոփայության մեջ ուժեղացավ նոմինալիստական հոսանքը: Կաթոլիկ եկեղեցին վախենում էր նոմինալիստական հոսանքից ոչ միայն նրա մատերիալիստական հակումների համար, այլև այն բանի համար, որ նա, ժխտելով ընդհանուրի առաջնությունը, իր մեջ պարսնակում էր կաթոլիկության և Հռոմի եկեղեցու ընդհանուր, ափեզերական, աշխարհակալական կրոն և կաղմակերպություն լինելու ժառանգությունը: Եթե ընդհանուրը երկրորդային է, իսկ եզակին, անհատը՝ սրտիչ և առաջնային, ապա նույն նմանողությամբ առաջնային, ապա և ինքնուրույն, առանձին գոյության արժանի պետք է համարվեն ազգային եկեղեցիները և ոչ թե ընդհանուր համապարփակ կրոնական կաղմակերպությունը: Նոմինալիզմը օգտագործվեց հայ մտածողների կողմից կաթոլիկական գաղափարախոսության դեմ մաքառելու համար:

Գրիգոր Տաթևացի: Վերը նշված գաղափարական հակամարտի ամենատևականավոր դեմքերից էր նոմինալիստ-փիլիսոփա, Հովհան Որոտնեցու հավատարիմ աշակերտ և անմիջական հաջորդ Գրիգոր Տաթևացին (1346—1409), որն իր ուսուցչի մահվանից հետո զլխավորեց Տաթևի համալսարանը: Նրա փիլիսոփայական հայացքների համար հատկանշական է բաղմակողմանիությունը: Տաթևացին արձագանքել է ժամանակի համարյա բոլոր հրատապ խնդիրներին, իր գիտությունը և եռանդուն կրոնա-քաղաքական ու մանկավարժական դարձունեությունը ծառայեցնելով Հայաստանի լուսավորության և գիտության օջախները վառ պահելու գործին, մի գործ, որն այն ժամանակվա արտադարձ ծանր քաղաքական և տնտեսական վիճակում կապված էր մեծ դժվարությունների ու զրկանքների հետ: Տաթևացին, իր նախորդների նման, հոգևորականի բերմով պատվարված, կարողացավ Որոտնեցու մահվանից հետո շուրջ քառորդ դար վառ պահել լուսավորության ջահը, կրթից և Հայաստանի տարբեր կողմերն ուղարկեց իր բաղմաթիվ սաներին: Դրան զուգահեռ իր սովորածա-

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 41:

վալ աշխատություններում նա շոշափեց այն ժամանակվա համարյա բոլոր հրատապ տեսական խնդիրները, բեղմնավորելով միջնադարյան Հայ գիտությունն ու փիլիսոփայությունը խիզախ և իր ժամանակի համար առաջադեմ դադարներով:

Գրիգոր Տաթևացու դիմանկարը (Մատենադարան, ձեռագիր № 1203)

Գրիգոր Տաթևացու փիլիսոփայության մեջ մատերիալիստական հակումները և մասնավորապես նոմինալիզմը զտան իրենց հետագա զարգացումը: Նրա փիլիսոփայական հայացքները Վ. Ռաբունու և Հ. Որոտնեցու համեմատությամբ, տարբերվում են իրենց ավելի բաղմախոհմանի և լայն բնույթով, որոնք գոյաբանությունից և իմացաբանությունից զատ ընդգրկում են բնագիտության, հոգեբանության, բարոյագիտության ու հասարակագիտության բաղմախոսի խնդիրներ¹⁵:

¹⁵ Տե՛ս Ս. Ս. Արևշատյան, Փիլոսոփեսկե զննորա Կատեգորիա, Երևան, 1957,

Տաթևացին, լինելով խոշոր հայ աստվածաբաններից մեկը, այսուհանդերձ, ի շարունակություն Որոտնեցու ուսմունքի, խորացրեց փիլիսոփայության աշխարհականացման պրոցեսը և տվեց գիտության ու հավատի բաժանման անհրաժեշտության տեսական հիմնավորումը: Նա հարում է՝ «ճշմարտության երկվության» ուսմունքին և գտնում, որ փիլիսոփայության, ինչպես և առհասարակ գիտության առարկան բնությունն է, նրա երևույթներն ու օրինաչափությունները, իսկ հավատը չպետք է և չի էլ կարող խառնվել գիտության գործերին: Հավատի բնագավառը գերբնական, աստվածային գոյացությունների ճանաչումն է¹⁶:

Ասհմանադատելով հավատի և գիտության բնագավառները, Տաթևացին շեշտում է, որ աշխարհը սկզբունքորեն ճանաչելի է: Մարդու զգայարանները և միտքը հնարավորություն են տալիս ճանաչելու ողջ աշխարհը, չթողնելով անհայտ ոչ մի երևույթ և առարկա: «Թմաստուն մասք թափանց անցանեմք ընդ բնաւ սրբաւ երկնի և երկրի. և ոչ ինչ արտաքոյ մնայ ի լուսոյ իմաստութեան»¹⁷: Միջնադարի պայմաններում Տաթևացին բանականության գովքն է երգում և անվանում այն միակ ճշմարիտ և անկաշառ գաղափոր¹⁸: Այս հանգամանքը չափազանց հատկանշական է Տաթևացու աշխարհայացքի համար: Առաջին հոյացրից այն խոսում է Տաթևացու գաղափարախոսության հակասական և անհետևողական բնույթի մասին՝ «ճշմարտության երկվության» տեսությունը հավասարապես ընդունում է կրոնն ու գիտությունը: Այնուհետև, լինելով նոմինալիստ, Տաթևացին աշխարհի ճանաչման գործում առաջնային և վճռական նշանակություն է տալիս զգայարաններին, ցուցաբերելով սենսուալիստական մոտեցում բնափիլիսոփայության և իմացաբանության կտրեորացուն հարցերի նկատմամբ և, միաժամանակ, դրսևորում է սացիոնալիզմի ուժեղ սաղմեր:

Փիլիսոփայության հիմնական հարցը իր միջնադարյան դրվածքով, այսինքն՝ ասածու և բնության փոխհարաբերության առումով, Տաթևացին լուծում է կրոնա-իդեալիստական դիրքերից: Աստվածն, ըստ Տաթևացու, առաջնային է իբրև ողջ էություն, նա արարիչն է աշխարհի և բնության, «սկիզբն ամենայն գոյացութեանց, զի ի նմանէ են սկսեալ և յառաջ եկեալ ամենայն բնութիւն արարածոց երեւեաց և աներևութից»¹⁹: Բնության գոյության հիմքում ընկած չորս տարրերը՝ հողը, ջուրը, օդը և հուրը, արարչագործությունից հետո մշտնջենական են: Նրանցից կազմվող բազմապիսի իրերն առաջանում ու ոչնչանում են, իսկ տարրերը՝ երբեք, նրանք ունեն հավիտենական գոյություն²⁰:

Տաթևացու փիլիսոփայության իր ժամանակի համար առաջադիմական մասերիալիստական հակումներն առավել ցայտուն դրսևորվում են նրա իմացաբանության մեջ: Իր կողմից կիրառվող՝ հավատի և գիտության բնագավառ-

Ս. Արևշատյան, Տաթևի փիլիսոփայական գաղափարները և Գրիգոր Տաթևացու աշխարհայացքը, «Բանբեր Մատենադարանի», հատ. 4, Նրևան, 1958, Բ. Կ. Чалоян, История армянской философии, էջ 258-269, Ն. Թովմատյան, Գրիգոր Տաթևացու սոցիալ-տնտեսագիտական հայացքները, Նրևան, 1966:

¹⁶ Տե՛ս Գ. Տաթևացի, Գիրք բարոյութեան (Ամարան հատոր), Կ. Պոլիս, 1741, էջ 72, 617: Գիրք հարցմանց, Կ. Պոլիս, 1729, էջ 103:

¹⁷ Գր. Տաթևացի, Գիրք բարոյութեան (2-մեքան հատոր), Կ. Պոլիս, 1740, էջ 187:

¹⁸ Տե՛ս Գր. Տաթևացի, Համառոտ հառաքումն յնսական գրոցն Սոգմոսի, Մատենադարան, ձեռագիր № 1264, էջ 376բ:

¹⁹ Գր. Տաթևացի, Ոսկեփորիկ, Կ. Պոլիս, 1716, էջ 15:

²⁰ Տե՛ս Գր. Տաթևացի, Գիրք հարցմանց, էջ 181:

ների սահմանադատմանը համապատասխան, Տաթևացին հաստատում է ճանաչման երկու ձև՝ «շնորհական», որը զբաղվում է գերբնական գոյացությունների ընկալմամբ, և «բնական», որն ընդգրկում է իրական աշխարհի երևույթներն ու առարկաները:

Բաժանելով այս երկու բնագավառները և համարելով, որ հավատն անգործ է աշխարհի ճանաչման գործում, Տաթևացին այսուհանդերձ չի սահմանափակում «բնական» ճանաչման իրավունքները: Նա առաջ է քաշում միջնագաղափար՝ փիլիսոփայի համար չափազանց խիզախ մի գաղափար, այն է՝ բանականության միջամտությունը հավատի գործերին: Դուրս գալով անտիստալաշտություն և կույր հավատի դեմ, նա գտնում է, որ «շնորհական իմաստությունը» պիտի լուսավորվի «բնական ճանաչման» լույսով²¹: Նման մոտեցումը, պարզ է, որ լայնացնում էր գիտության շրջանակները:

Ժիշտ է, Տաթևացին գտնում է, որ բանական իմացումը նման է մշտաշարժ վերլնթաց կրակին²² և այդ պատճառով էլ թույլ չպետք է տալ, որ այն դիպչի աստվածաբանության առարկային, քանի որ գիտության ներխուժումը հավատի բնագավառը ծնում է հերձված: Սակայն նրա ակնարկը՝ «շնորհական» իմացումը «բնական» գիտությամբ լուսավորելու մասին, ի թիվս նրա բնութիլիսոփայական և իմացաբանական մի շարք այլ գիտական գրույթների, խարխուլում էր սխոլաստիկայի շենքը:

XIV դարի պայմաններում Տաթևացին հանդես է գալիս «բնածին գաղափարների» տեսություն դեմ ու գտնում, որ մտքի և հոգու բովանդակությունը կազմվում է արտաքին աշխարհի սղղեցություն շնորհիվ: «Հոգի մարդոյն բառական, որպէս անգիր պնակիտ է կամ լուսցած մտգաղաթ, որ զինչ գրեն ի վերայ, զայն առնու»²³: Հոգու, այդ «անգիր պնակիտի» լրացման գործում հրեկայական դեր են խաղում զգայարանները: Նրանք ճանաչման սղղեցական և անհրաժեշտ օղակն են, առանց որի իմացության պրոցեսը անհնարին է: Որպէսզի այն տեղի ունենա, անհրաժեշտ են երկու պայման, «այսինքն՝ զի զգայութիւն առողջ իցէ, և զգալի առաջի եղեալ իրն յստակ, սոլա թափանցէ չինքն ի սոցանէ պարզ տեսութիւն, ապա թէ ոչ՝ ոչ կարէ միտքն յստակաղէս տեսանել սոքօք»²⁴:

Զգայարանների վկայության հիման վրա միտքը ճանաչում է իրերի էություններ, նրանց բնությունը: Իր գործունեության մեջ բանականությունը զգայարանների նկատմամբ գտնվում է կախյալ վիճակում և նույնպես անօղնական է, ինչպես արհեստավորը առանց իր գործիքների: Իր այս տեսությունով հակադրելով Տաթևացին հասակորեն անց է կացնում նաև իմացաբանության մեջ, մի բան, որն ակներևաբար խոսում է նրա մատերիալիստական հակումների մասին:

Տաթևացու իմացաբանության մատերիալիստական շիթը ստավել ևս ուժեղանում է, երբ նա գտնում է ընդհանուրի և մասնավորի փոխհարաբերության հարցը: Իր քննադատությունն ուղղելով այսպես կոչված ռեալիստների դեմ, որոնք առաջնային էին համարում ընդհանուր գաղափարները, «ունե-

21 Տե՛ս Գր. Տաթևացի, Գիրք քարոզութեան (Ձմեռան հատոր), էջ 187:

22 Տե՛ս Գր. Տաթևացի, Գիրք հարցմանց, էջ 2:

23 Գր. Տաթևացի, Գիրք քարոզութեան (Սմարան հատոր), էջ 454:

24 Գր. Տաթևացի, Գիրք հարցմանց, էջ 443:

վերադարձները», Տաթևացին պնդում է, որ միայն առանձնակի, մասնավոր իրերն ունեն սեպ զոյություն, իսկ ընդհանուր գաղափարները երկրորդային են և հանդիսանում են մարդու մտածողության արգասիք: «Անհատ է մասնականը և իսկազոյն և նախկին զոյացութիւն»²⁵,—ասում է Տաթևացին: Նա մեկտեղում է միջնադարում մեծ հեղինակություն վայելող հույն փիլիսոփա Պորփյուրին առաջին և երկրորդ զոյացությունների արիստոտելյան ուսմունքի ազդեցության համար: Ըստ Տաթևացու, երկրորդ զոյացությունները, այսինքն՝ տեսակն ու սեռը, որպես ընդհանուր հասկացություններ կախված են առաջին զոյացությունների, մասնավոր իրերի, այսինքն՝ անհատների զոյությունից: «Նախ զոյացութիւն ասէ՛լ զանհատն,—գրում է Տաթևացին, քննադատելով Պորփյուրին,—և երկրորդ՝ զտեսակն ու զսեռն. և պատուական, զի սեռն և տեսակն զօրութեամբ ունին, և անհատն ներգործութեամբ զնոսա. և լաւազոյն, զի ի ժողովիլ անհատիցն լինի տեսակն և սեռն, և ի բառնիլ անհատիցն բառնին և նոքա»²⁶:

Սակայն Տաթևացին չի ժխտում ընդհանուր հասկացությունների նշանակությունը: Համաձայն չլինելով «ծայրահեղ» նոմինալիստների հետ, որոնք առհասարակ չէին բնութենում ընդհանուր հասկացությունների զոյությունը և համարում էին դրանք «գատարկ հնչյուն» կամ «օգի սոսափյուն», Տաթևացին գտնում է, որ ընդհանուր հասկացությունները, որպես իրերի անուններ, զուրի չեն օբյեկտիվ նշանակությունից: Մարդկային ճանաչողությունը, ամփոփելով մասնակի, առանձին իրերի ընդհանուր գծերը, վերացական մտածողության միջոցով խմբավորում է նրանց սեռերի ու տեսակների մեջ և կարողանում է դրա շնորհիվ թափանցել իրերի էություն մեջ:

Տաթևացու իմացարանությունն իր առաջագեծ գաղափարներով լուրս է սփռում նաև նրա հոգեբանական հայացքների վրա: Եթե ընդհանուր հասկացությունների խնդրի լուծման ժամանակ նա դուրս է գալիս նորալատոնական Պորփյուրի գեմ, ապա քննելով մարդկային հոգու բնությունը, նա առարկում է արդեն Պլատոնին, գտնելով, որ վերջինս մոլորվում է, երբ հայտարարում է հոգին առաջնային և մարմինն նախորդող, որովհետև, ասում է Տաթևացին, հոգին և մարմինը ծնվում են միաժամանակ սերմնական հեղուկից և համատեղ աճում ու զարգանում²⁷:

Գտնելով, որ կատարյալ մարմինը, ինչպիսին մարդու մարմինն է, կարող է լինել բանական հոգու կրողը, Տաթևացին առանձնապես ընդգծում է ուղղահայաց կեցվածքի նշանակությունը բանականության դործունեության համար: Շնորհիվ ուղղաձև քայլվածքի «մարդն իշխան և տէր է ամենայն կենդանեաց. վասն որոյ ամենայն կենդանիք գլխակոր են իրրի ծառայ և հնազանդ, և մարդն ուղղաձև իբրև ազատ և թագաւոր... Ի վեր է զլուին, զի լիզուն և ձեռն սպասաւորեսցեն բանի և գործոյ: Զի թէ կորազլուի էր մարդն և երկոքին ձեռքն ի յերկիր հաստատեալ, ոչ կարէր գործել: Եւ պիտանանայր լիզու երկայն և շրթունք սառւար, զի ժողովեսցէ զկերակուր. և յայնժամ ոչ կարէր սպասաւորել բանի որպէս այժմ»²⁸:

²⁵ Գր. Տաթևացի, Գիրք հարցմանց, էջ 550:

²⁶ Գր. Տաթևացի, Լուծումն համոռոտ ի տեսութիւն Դաւթի. Մատենադարան, ձեռագիր № 1695, էջ 47ա:

²⁷ Տե՛ս Գր. Տաթևացի, Գիրք հարցմանց, էջ 254:

²⁸ Գր. Տաթևացի, Գիրք հարցմանց, էջ 233:

Մարդու կյանքի և մտավոր գործունեության համար միջնադարյան հայ մտածողի հանձարեկ կոսհումբ ուղղադնացության գերի մասին բացառիկ հետաքրքրություն է ներկայացնում ոչ միայն փիլիսոփայական մտքի, այլև առհասարակ գիտության պատմության ասպարեկում:

Դրիգոր Տաթևացու այս միտքը դարգացրեց նրա աշակերտ Մաթևոս Զուլայեցին, որն իր գրվածքներում ավելի շատ զբաղվել է բնագիտական և հասարակական հարցերով:

Հայ նոմինալիստ-փիլիսոփաները հարստացրին փիլիսոփայական և հասարակական-քաղաքական միտքը իրենց ժամանակի համար առաջադեմ տեսություններով և նախադրյալներ ստեղծեցին փիլիսոփայությունն՝ աստվածաբանական ամուլ ուրտներից ազատագրելու համար: Դժբախտարար XIV դարից հետո օտար նվաճողների կրնկի տակ հեծող Հայաստանի չափազանց ծանր տնտեսական ու քաղաքական վիճակը խիստ բացասաբար անդրադարձավ հայկական մշակույթի, այդ թվում և փիլիսոփայության հետագա զարգացման վրա: Նախկինում առաջացած նոմինալիստական ուսմունքները համապատասխան պայմաններ չունեին վերաճելու մատերիալիստական ուսմունքների, ինչպես այդ տեղի ունեցավ Արևմտյան Եվրոպայում: Սակայն, դա, անշուշտ, ամենևին չի նսեմացնում հայ նոմինալիստների ավանդը միջնադարյան Հայաստանի և առհասարակ Արևելքի ժողովուրդների փիլիսոփայական մտքի պատմության մեջ: Այն գիտական մեծ արժեք է ներկայացնում միջնադարյան հայ մշակույթի պատմության և հատկապես մատերիալիստական ուսմունքների զարգացման նախապատմության ուսումնասիրման համար:

Հայաստանի վիճակը XV դարի սկզբից ավելի ծանրացավ: Լանկ-Ռամուրի ասպատակություններից հյուժված երկիրը թափառված դարձավ թուրք-մենական ցեղերի արշավանքի հակամարտության: Երկրի տնտեսական քայքայումը և անապահով վիճակը հարվածի տակ դրեցին սակավաթիվ կրթական օջախները, այդ թվում և դրանցից ամենախոշորը՝ Տաթևի համալսարանը: Անկում է ապրում փիլիսոփայական դպրոցը և նոմինալիստական ուղղությունը, որն ստեղծել էին Հ. Որոտնեցին և Գր. Տաթևացին:

Վերջինիս աշակերտ և քննորդի Առաքել Սյունեցին արդեն հեռացավ իր ուսուցչի ավանդած ուսմունքից և հակվեց դեպի աստվածաբանությունը և փիլիսոփայական խնդիրների իդեալիստական մեկնաբանությունը: Նրա ստվարածավալ և միակ փիլիսոփայական աշխատությունը Դավիթ Անհաղթի «Սահմանաց գրքի» մեկնությունն է: Այդ աշխատությունը մի նմուշ է միջնադարյան սխոլաստիկ մեկնաբանության, ուր հին հեղինակի աշխարհիկ մտածելակերպը և փիլիսոփայական գաղափարները հարմարեցվում են կրոնական պահանջներին և թուլացնում փիլիսոփայության ինքնուրույնությունը, որն այնքան մեծ ճիգերով ձեռք էին բերել նախորդ սերնդի հայ մտածողները²⁹:

Առաքել Սյունեցին գտնում է, որ առանց աստծո գաղափարի չի կարող լինել իմաստասիրություն: Ըստ Ա. Սյունեցու, այն ամենը, ինչ ունի սահմանում, գոյություն ունի: Սակայն աստված չի ենթարկվում որևէ սահմանումի, բայց դա չի նշանակում, որ նա գոյություն չունի: Այստեղ նա կրկնում է

²⁹ Տե՛ս Բ. Կ. Կալոյան, История армянской философии, էջ 291—297:

աստծո գոյություն տիեզերաբանական աղացույցը, պնդելով, թե անճանաչելի և անսահմանելի աստծո գոյությունը ապացուցվում է նրա ստեղծագործություններով՝ աշխարհի գոյությամբ։ Այդ աղացույցին նա ավելացնում է նաև արիստոտելյան առաջին շարժիչի գաղափարը, որը ոչ միայն ստեղծում է աշխարհը, չորս տարրերը, այլև շարժման մեջ է դնում այդ ամենը³⁰։

Աշխարհի ճանաչումը, ըստ Ա. Սյունեցու, անհնար է առանց զգայարանների։ Ճիշտ է, վերջնական խոսքը պատկանում է բանականությանը, բայց եթե որևէ տեղեկություն արտաբերի աշխարհի մասին չի անցել զգայարանների միջով, ասենք, չի ընկալվել աչքով, ապա նա չի կարող բմբռնվել նաև մտքով³¹։ Այստեղ դեռ պահպանվում է կապը Տաթևի դպրոցի սենսուալիստական ուսմունքի, մասնավորապես Գր. Տաթևացու իմացաբանության հետ։ Ա. Սյունեցին հետևելով իր ուսուցչին, ընդգծում է զգայական կարևոր դերը ճանաչման պրոցեսում և այն հանգամանքը, որ միայն առանց զգայարանների չի կարող գործել։

Չնայած այս ուշադրավ գաղափարին, որը դեռևս խոսում է Ա. Սյունեցու և Տաթևի դպրոցի նախորդ ներկայացուցիչների միջև եղած կապի մասին, այնուամենայնիվ իր գաղափարների ընդհանուր ուղղությամբ և ոգով նա շնչապատեց փիլիսոփայության ինքնուրույնացմանը և, ընդհակառակը, կրկին ենթարկեց այն աստվածաբանական խնդիրներին։

Առաքել Սյունեցիով սկսված հայ միջնադարյան փիլիսոփայության վայրէջքը բավականին արագ խորացավ և տևեց շուրջ երկու դար։ Ստեղծված փիլիսոփայական ժառանգությունը XV դարի 20-ական թվականներից սկսած մինչև XVII դարի կեսերը իրենց գոյությունը պահպանած վանական դպրոցներում օգտագործվում էր միայն ուսուցողական նպատակներով, այն էլ իր պարզունակ և սխալաստիկ ձևով։

XVII դարի կեսերից միայն հրապարակ են գալիս նոր դեմքեր և ինքնուրույն փիլիսոփայական երկեր, որոնք իրավունք են տալիս խոսելու ուշ-միջնադարյան հայ փիլիսոփայության զարգացման մի նոր շրջանի մասին։ Փիլիսոփայական և առհասարակ տեսական մտքի որոշակի աշխուժացումն այդ շրջանում պայմանավորված էր համեմատաբար կայուն և խաղաղ դրությամբ, որ ուներ Հայաստանը թուրք-պարսկական երկարատև պատերազմներից հետո։ Զգալի աշխուժացում է նկատվում հայ ունեորդ դասերի և վերնախավի շրջանում, ուր հասունանում էին ազատագրական տրամադրությունները։ Ընդլայնվում ու ստեղծագործական որոշ աշխատանք են ծավալում կրթական կենտրոնները՝ Էջմիածնի, Սյունյաց Մեծ Անապատի, Բաղեշի Ամրոցուրի, Լիմի և այլ վայրերի վանական դպրոցները։ Ի տարբերություն նախորդ շրջանների, մշակութային կյանքում ավելի ու ավելի մեծ դեր են սկսում խաղալ Հայաստանից դուրս գտնվող գաղթօջախները։ Սկսվում է հայ ֆեոդալական հասարակության, այդ թվում և նրա փիլիսոփայության զարգացման վերջին շրջանը։

Այդ ժամանակաշրջանի ամենաուշադրավ մտածողն է հանդիսանում Սիմեոն Զուղայեցին (մ.հ. 1657 թ.), որին պատկանում է հայ փիլիսոփայական

³⁰ Առաքել Սյունեցի, Լուծմունք յաղագս Սահմանաց (գրոց) Դավթի Անյազթ փիլիսոփայի, Մադրաս, 1797, էջ 216։

³¹ Նույն տեղում, էջ 480։

մտքի նախկին մակարդակի վերականգնման պատիվը: Ս. Զուղալեցույ մեացել են մի բանի փխրստփայտական երկեր, որոնց մեջ կարևորագույններն են «Տրամարանությունը» («Համառոտ հաւարումն տրամարանութեան») և Պրոկիպի «Շաղկապք աստուածարանականը» երկի մեկնությունը: Այդ գործում գրեթե երկու դար անած զուգարից հետո գիտական միտքը նորից ինքնուրույն մասնագիտական մոտեցում է ցուցաբերում խմաստասիրական խնդիրների հանդեպ: Ավելին, Ս. Զուղալեցու մոտ շոշափելի կապ է նկատվում Տաթևի դպրոցի փխրստփայտության հետ: Անտարակույտ, նա հենվում է նախորդ շրջանի հայ փխրստփայտական գրականության վրա և կարծես շարունակում այն նույն կեանք, որտեղ տարբեր պատճառներով կանգ էր առել նրա զարգացումը:

Փխրստփայտության հիմնական հարցը Ս. Զուղալեցին լուծում է իդեալիզմի դիրքերից³²: Աշխարհն ըստ նրա, աստծո արարչագործության արդյունք է, իսկ ինքը՝ աստվածն անեղ է և հավերժ: Նա իր մեջ «գործովյամբ» կրում է աշխարհի լինելությունը, որը նրա կամքով «ներգործովյամբ» ի կատար է ածվում: Հնարավորությունից իրականություն դարձած գույներն արդեն նյութեղեն իրերի աշխարհն են կազմում, որը գտնվում է անվերջանալի շարժման մեջ: Բնության հիմքում բնկած են չորս տարրերը՝ հողը, ջուրը, կրակը և օդը: Այդ նյութական գոյացությունների հավերժական շրջապատույթը թույլ չի տալիս, որ աշխարհը ձերանա: Բնությունը գտնվում է անբնդհատ շրջապատույթի և նորոգման մեջ³³:

Գոյացությունների աշխարհը նյութական է և իրեղեն, որի ճանաչումը հետզհետե լցնում է հոգու կամ մտքի բովանդակությունը: Ճանաչման այդ պրոցեսը բազկացած է հինգ աստիճաններից՝ զգացություն, երևակայություն, հիշողություն, կարծիք և մտածողություն: Գոյն ամբողջությամբ ճանաչվում է վերջին, ամենարարձր աստիճանում, բայց նրան հասնելու համար այն պետք է անցնի նախորդ աստիճանները, մանավանդ առաջինը, ուր ճանաչվող գույն գտնվում է զգալարանների կողմից: Առանց զգալարանների միտքը չի կարող հասնել լինել գույնի էության. միտքը հենվում է նրանց վրա, բնդհանրացնում զգալարանների հազորդումները ավյալ գույն որակական հատկանիշների մասին և հասնելինում նրա էությունը:

Ս. Զուղալեցու խմացաբանությունն ունի որոշակի մատերիալիստական բնույթ: Նա բավականին հստակ շեշտում է ճանաչվող առարկայի առաջնությունը՝ ճանաչող մտքի կամ զգացության հանդեպ, հաստատելով, որ գիտության առարկան նախորդում է գիտությանը, ինչպես և ճանաչվող գույն՝ ճանաչմանը, կամ զգալապես բնկալվող իրը՝ զգալությանը: «Մակաղելին նախկին է քան զմակաղելին, քանզի մակաղելիք բազումք գոն, զորոց զմակաղելիքինսն չե ևս եմք ստացելալ, իսկ մակաղելիքն գոն և առին մակաղելիք: նմանապես և զգալիք նախկին են քան զգացումն»³⁴:

Նույն այս սկզբունքը կիրառվում է նաև նրա տրամարանության մեջ, որ-

³² Տե՛ս В. К. Чалоян, История армянской философии, էջ 312: Դր. Мирзоян, Философские взгляды Симеона Джугасеци, автореферат канд. диссертации, Ереван, 1967: Հր. Միրզոյան, Միմեն Զուղալեցի, երևան, 1971:

³³ Տե՛ս Սիմեոն Զուղալեցի, Մեկնությունը գրոցն Պրոկիպի, Մատենադարան, ձեռագիր № 1828, էջ 20ա:

³⁴ Ս. Զուղալեցի, Համառոտ հաւարումն տրամարանութեան, Կ. Պոլիս, 1728, էջ 51:

տեղ պարզորոշ երևում է նոմինալիստական գիծը: Ըստ Ս. Զուլալյեցու, ընդհանուրի գոյությունը պայմանավորված է եզակիի առկայությամբ³⁵: Ընդհանուրը սոսկ մասնագոյության արդյունք չէ, որովհետև ընդհանուր գաղափարը (սրեկ բանի մասին) գոյանում է ոչ թե ինքնատիքյան, ոչ թե ոչնչից, այլ իրականում գոյություն ունեցող եզակի իրերից:

Անդրադառնալով «ուեալիստներին» և նոմինալիստների վեճին, որոնց նա նույնացնում է պլատոնականների և արիստոտելականների հետ Ս. Զուլալյեցին աներկրայեցիներն կանգնում է վերջինների կողմը, գտնելով, որ պլատոնականները գլխի վրա են շրջում հարցի լուծումը, որովհետև ոչ թե ընդհանուրն է սահղծում եզակի (իրերը), այլ եզակին է սահղծում ընդհանուրը³⁶: Ս. Զուլալյեցու այս հստակ նոմինալիստական տեսակետը ուշագրավ մի էջ է ուշ միջնադարի հայ փիլիսոփայության համար, որը երկարատև անկումից հետո վերականգնեց նախկինում հայ մասնագետների կողմից արժարժված մանրիստական գաղափարները:

Եթե XIII—XIV դարերում հայ նոմինալիստները համարալ էին բնականում համաշխարհային փիլիսոփայական մտքի զարգացմանը, իսկ որոշ հարցերում կանխում Նվրոպայի փիլիսոփաներին, ապա XVII դարի երկրորդ կեսին, երբ Արևմուտքում իրենց ուսմունքներով հանդես էին եկել Ֆ. Բեկոնը և Բ. Հոբսը, Պ. Գասենդին և Բ. Սպինոզան, որոնք իրենց փիլիսոփայությունը հակադրեցին աստվածաբանությանն ու սխոլաստիկային և բաղմակողմանի մատերիալիստական տեսություններով պայքար ծավալեցին փիլիսոփայական իդեալիզմի դեմ, Ս. Զուլալյեցու և նրան ժամանակակից հայ փիլիսոփաների երկերը իրենց հարցադրումներով և լուծումներով հա էին մնում փիլիսոփայության առաջավոր դիրք:

Այսուհանդերձ, Ս. Զուլալյեցու փիլիսոփայական ժառանգությունը որոշակի պատմա-գիտական արժեք է ներկայացնում: Հատկապես պետք է նշել նրա տրամաբանության դասագիրքը, ուր ամփոփված է միջնադարյան հայ տրամաբանական ուսմունքների բովանդակությունը ուսուցողական նպատակներով: Ճիշտ է, Ս. Զուլալյեցին ինքն ասում է, թե նա լուի շարագրում է Արիստոտելի տրամաբանությունը, սակայն նա ինքնուրույն ձևով շարագրում է իր տրամաբանական հայացքները, հենվելով ինչպես Արիստոտելի, այնպես և հայ իմաստասերների Դավիթ Անհաղթի, Հովհան Որոտնեցու, Գրիգոր Տաթևացու և այլոց աշխատությունների վրա:

Իր գործերով Ս. Զուլալյեցին ոչ միայն վերականգնացրեց փիլիսոփայական գիտությունը Հայաստանում, այլև որոշ չափով նպաստեց նրա տարածմանը և փիլիսոփայական տեղմինողության հետագա մշակմանը: Նրա գործերն ուսուցողական նպատակով օգտագործվում էին շուրջ մեկ և կես դար: Դրանց օգտակարության և Անդրկովկասի դրասեր շրջանակների պահանջներին համապատասխանելու մասին է վկայում նաև այն հանգամանքը, որ XVIII դարում նրա գործերը թարգմանվեցին վրացերեն և որոշակի հետք թողեցին նաև վրաց փիլիսոփայական մտքի պատմության մեջ³⁷:

³⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 33—34:

³⁶ Տե՛ս Ս. Զուլալյեցի, Մեկնութիւն գրոց Պրոկիի, Մատենադարան, ձեռագիր № 1828, էջ 32ա:

³⁷ Տե՛ս Դ. Կալանդարիսցի, Очерки по истории логики в Грузии, Тбилиси, 1952, 30—718:

Նույն ժամանակաշրջանի և հասարակական շերտի զաղափարախոսների թվին է պատկանում Ստեփանոս Լեհացին (մհ. 1687 թ.), որը հայ մշակույթի պատմության մեջ հայանի է իր հմուտ թարգմանություններով, մասնավորապես Արիստոտելի «Մետաֆիզիկայի», Պրոկլի, Հովսեփ Փլարիոսի «Պատմություն» և այլ նշանակալից հուշարձանների: Նրա հայացքների ուսումնասիրման համար կարևոր աղբյուր են հանդիսանում փիլիսոփայական-աստվածաբանական տերմինների բառարանը և «Մետաֆիզիկայի» մեկնությունը:

Իր փիլիսոփայական հայացքներով Ս. Լեհացին պատկանում է ավյալ ժամանակաշրջանի համեմատաբար առաջադեմ, լուսավորչալ թեին: Հույկական միջավայրում նա տարածում է աշխարհիկ բնույթի փիլիսոփայական գիտություն: Ս. Լեհացին, ինչպես և Սիմեոն Զուղայեցին, դուրս չի գալիս միջնադարյան փիլիսոփայության շրջանակներից: Բայց, ի տարբերություն Ս. Զուղայեցու, մեկնելով Արիստոտելի հայացքները, տալիս է նրանց իդեալիստական երանգ, մասնավորապես, երբ լուծում է ընդհանուրի և եզակիի առնչակցության խնդիրը: Ս. Լեհացին այս հարցում հաղում է «ոեալիստներին» և գտնում, որ ընդհանուրը, սեռի և տեսակի հասկացությունները նախորդում են եզակիին և առաջնային են կոնկրետ իրերի նկատմամբ³⁸: Ըստ Ս. Լեհացու, ամեն մի ճշմարիտ զաղափար իր էությունամբ առաջնային է նրան համապատասխանող իրի հանդեպ, որը կախման մեջ է գտնվում մաքից, նրա ընդհանուր գաղափարից³⁹: Այդ սկզբունքին համաձայն, ընդհանուրը հոշակվում է նրա կողմից առաջնային, հավերժական, որը չի սահմանափակվում ոչ տեղով, ոչ ժամանակով:

Ճշմարտությունը, ըստ Ս. Լեհացու, նախ գոյություն ունի մտքում, իսկ հետո՝ համապատասխան իրերի մեջ, ընդ որում սկզբից աստծո գիտության մեջ, որը անձև նյութին, իրերին հաղորդում է որակական հատկանիշներ: Իրերն աստծո մտքում նախապես գոյություն ունեցող տեսակների նմանահանություններ են⁴⁰:

Իրովին համահնչուն այս բացատրության, Ս. Լեհացին լուծում է աստծո և բնության հարաբերակցության խնդիրը: Աստծո գիտությունը աշխարհի գոյության պատճառն է⁴¹, նրա կամքով է առաջ եկել բնությունը, մարդը, նրա հոգին և մտածելու կարողությունը: Նյութն ինքնին գոյություն չունի. նա սկզբից ստեղծվում է անորակ և անձև որպես սոսկ քանակ, իսկ աչնուհետև, աստծո զաղափարով ստանալով սրակ և տեսակ, առաջ է գալիս որպես նյութական իր⁴²:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Ս. Լեհացին, իր իդեալիստական տեսակետները շարադրելիս, միաժամանակ ցուցաբերում է դիալեկտիկական մտածողության սաղմեր, որոնք, անշուշտ, մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում դիտական մտքի պատմության համար: Այսպես, նա նկատում է իրերի և երեույթների մեջ գոյություն ունեցող հակասությունները, շեշտում, որ ամեն մի բան

³⁸ Տե՛ս Ստեփանոս Լեհացի, Լուծմունք մետաֆիզիկայի, Մատենադարան, ձեռագիր № 3844, էջ 51ր:

³⁹ Տե՛ս Ստեփանոս Լեհացի, Բանք իմաստասիրականք և աստուածաբանականք, Մատենադարան, ձեռագիր № 5074, էջ 430ա:

⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 430ա:

⁴¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 292ա:

⁴² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 441բ—442ա:

ստաց է գալիս որպես հակասությունների հետևանք, իսկ այդ ստացումն էլ որևէ բանի ոչնչացման հետևանք է։ Ամեն մի գոյացում և վերացում, բոլորովին հակադրական է, և ունենում մի հակասությունից մեկ ուրիշ հակասության անդնելու պատճառով։ Այս հակասությունները հատուկ են իրերին, սրովհետև, նշում է նա, նրանք փոփոխական են իրենց բնությամբ, նրանց ներսում պայքարող հակասությունները և դրանց եկող ներգործությունները պահում են իրերի աշխարհն անհատնում փոփոխության ու շրջապտույտի մեջ։ Ս. Լեհացին գնահատում է ներքին հակասությունը, որպես ամեն մի իրի հատուկ էական օրինաչափություններից մեկը, իրերի շարժման կամ փոփոխության պատճառ։ Հայ միջնադարյան փիլիսոփայության մեջ սա դիալեկտիկական մտածողության ամենաուշագրավ առկայծումներից մեկն է։ Ճիշտ է, այն դրսևորվում է իդեալիստական հոդի վրա, բայց, այնուամենայնիվ, արժանի է բարձր գնահատականի, որպես փիլիսոփայական մտքի արժեքավոր նվաճումներից մեկը։

Ուշ միջնադարի, XVI—XVIII դարերի հայ փիլիսոփայական մտքի պատմության մեջ իրենց գործերով որոշ աեղ են դրավում նաև Հովհաննես Զուղալեցին, Պաղտատար Դպիրը, Հակոբ Նալյանը և Նաչատուր էրզրումցին։ Սակայն այս մտածողների ժառանգությունը, պատկանելով ֆեոդալական մշակույթի մայրամուտի շրջանին, չնայած իր քանակային հարստության, ուներ առավելապես ուսուցողական նշանակություն և տոգորված էր իրենց դարն սպրած միջնադարյան սխոլաստիկ և աստվածաբանական գաղափարներով։

Այս ուղղության վերջին և ամենացայտուն ներկայացուցիչն է Միմեոն Երեմյանցի (1710—1780)։ Լինելով հայ ֆեոդալական դասերի գաղափարախոսության արտահայտիչ, նա խուսափում է նոր վտանգավոր ուսմունքներից, որոնք տակնուվրա էին արել ամբողջ ժամանակակից եվրոպական դիալեկտիկը և կյանքը։ XVIII դարի երկրորդ կեսին նա անհրաժեշտ է համարում նոր շարադրանքով կրկնել Դավիթ Անհաղթի, Գրիգոր Տաթևացու և Միմեոն Զուղալեցու մեկնությունները, նվիրված Արիստոտելի, Պորփյուրի և Պրոկլի գործերին, փաստորեն դրեթև ոչ մի նոր միտք կամ մեկնաբանություն չավելացնելով իր նախորդների ուսմունքներին։ Բայց նույն ժամանակ անհրաժեշտ է գտնում եռանդուն կերպով հարձակվելու հայ բուրժուական լուսավորիչների վրա, որոնք մտահոգված էին Հայաստանի ազատագրման գործով և առաջադրեցին հանրապետական կարգեր ստեղծելու գաղափարը։

Ճիշտ է, Ս. Երեմյանցին խոսում է ժողովրդի կրթական մակարդակը բարձրացնելու մասին, հորդորում է սիրել դիալեկտիկան ու իմաստությունը։ Նա տպարան և թղթի գործարան է հիմնադրում էջմիածնում ու հրատարակչական գործունեություն ծավալում, բայց նրա լուսավորչական աշխատանքը և գիտափիլիսոփայական գրվածքները տարածում էին միջնադարի գաղափարախոսությունը և պաշտպանում կղերաֆեոդալական միջավայրի շահերը։ Ս. Երեմյանցին, անտարակույս, պատկանում էր այդ միջավայրի լուսավորչալ շերտին, բայց նա, որպես մտածող և հայոց եկեղեցու գերագույն պետ, չէր հանդուրժում ֆեոդալիզմի դեմ ուղղված նոր հեղափոխական գաղափարներ։ Այդ պատճառով էլ նա հանդես եկավ որպես հայ նորեկով բուրժուազիայի, Երա աշխարհայացքի և քաղաքական ծրագրերի հակառակորդ։

Մադրասի բուրժուա-լուսավորիչների խմբակը: Պատմական զեպրերի և հայ ժողովրդի ճակատագրի բերումով նոր, բուրժուական դասակարգը սկսեց առաջ գալ ոչ թե օտար լծի տակ հեծող բուն Հայաստանում, այլ աշխարհով մեկ սփռված հայկական գաղթօջախներում, ուր XVII—XVIII դարերում հետըհետե առաջնակարգ և ղեկավար դիրք էր զբաղեւել հայ բուրժուական խավը: Այդ նոր հասարակական շերտին էր պատկանում ապագան, որովհետե նրա կյանքը կապված էր նոր արտադրա-հասարակական հարաբերությունների հետ: Եվ ահա XVIII դարի երկրորդ կեսին երևան եկան այդ նոր դասակարգի զաղափարախոսները՝ իրենց քաղաքական ծրագրերով և փիլիսոփայական հայացքներով: Հայ նորածին բուրժուական, որոշ դիրքի և հարստության տիրանալով օտար երկնքի տակ, ձգտում էր ազատել հայրենիքը Թուրքիայի և Պարսկաստանի լծից, ունենալ ազգային պետություն և սևիական ազգային շուկա: Այդ է պատճառը, որ առաջին հայ բուրժուական զաղափարախոսները եռանդուն կերպով մշակում էին Հայաստանի ազատագրման ծրագրեր, աշխատում բարձրացնել արթնացող ազգային-ազատագրական շարժման ակիբը: Միաժամանակ մշակվում էր նաև ապագա հայ բուրժուական պետության ստեղծման նախագիծը:

Բուրժուական հասարակական-քաղաքական և փիլիսոփայական մտքի առաջին արտահայտիչները հայ իրականության մեջ հանդիսացան Մադրասի հայկական գաղութի լուսավորական խմբակի անդամներ Մովսես Բաղրամյանը, Շահամիր Շահամիրյանը (1723—1797) և Հովսեփ Էմինը (1726—1809): Այս երեք զործիչներն էլ տոգորված էին հայ ժողովրդին լուսավորելու երաւով: Նրանք առաջադեմ, հեղափոխական զաղափարների պաշտպաններ էին, բայց որպես բուրժուա լուսավորիչներ իրենց հայացքների և քաղաքական ծրագրերի իրականացումը կապում էին գիտության և լուսավորության տարածման հետ: Անշուշտ, նրանց հայացքների վրա որոշակի ազդեցություն են ունեցել ժամանակի եվրոպական, մասնավորապես անգլիական և ֆրանսիական լուսավորիչների և քաղաքական մտածողների զաղափարներն ու ուսմունքները: Հայկական գաղութներում աճած նոր բուրժուական խավը, շփվելով Արևմտյան Եվրոպայի մշակույթի հետ, ձգտում էր այնտեղ ծնված նոր առաջադեմ ուսմունքները այս կամ այն չափով հարմարեցնել հայկական պայմաններին, նպաստել ազգային-ազատագրական պայքարին ու տեսնել իրենց հայրենիքը վերածնված և ազատ:

Մադրասի բուրժուա-լուսավորական խմբի անդամների աշխարհայացքը իր որոշ կողմերով և մանրամասներով դեռևս կապված էր հնի հետ: Այստեղ երբեմն իրենց զգացնել է տալիս այն հանգամանքը, որ նրանք ապրում ու դործում են ֆեոդալական, ասիական երկրում: Սակայն չնայած հին աշխարհայացքի մնացուկներին, Մադրասի խմբակի անդամները առաջինն էին հայ իրականության մեջ, որ բացեիքաց հանդես եկան նոր, այն ժամանակվա համար միանգամայն առաջադիմական սկզբունքներով և դրանք հակադրեցին միջնադարյան ոգուն ու աշխարհայացքին, ճորտատիրությանը և առհասարակ ֆեոդալիզմին, որպես բանականությանն ու խղճին չհամապատասխանող մի իրավակարգի:

Հայ լուսավորիչներ Շ. Շահամիրյանի, Մ. Բաղրամյանի և Հ. Էմինի հայացքների առանցքը «բնական իրավունքի» զաղափարն էր: Ամեն մի երևույթ, ասում էին նրանք, լինի այն մարդկային հասարակության թե բնության մեջ,

կատարվում է ըստ որևէ օրենքի: Առանց օրինաչափության չի կարող գոյություն ունենալ ոչ մի բան: Իսկ «բնական իրավունքը» բխում է հենց այդ օրինաչափություններից, որին ենթարկվում և որով ապրում է մարդ արարածը: Եթե ոտնահարվում է մարդու «բնական իրավունքը», այդ նշանակում է, որ հասարակությունը իր սահմանած սովորություններով ու օրենքներով դեմ է դնում բնության: Օրենքները պետք է բխեն մարդու բնությունից և համապատասխանեն նրա բնական պահանջներին: Իսկ այդ պահանջներն են անհատի ազատությունը, մարդկանց իրավահավասարությունը: Մինչդեռ բնության վրա հիմնված հասարակարգը դեմ է բնությանը և անօրինական է: Բնական իրավունքի խախտումը, որ կատարվում է թագավորների, բռնակալների և իշխանների կողմից, ավերիչ հետևանքներ ունի հասարակության համար:

Հ. էմինը և Շ. Շահամիրյանը առաջ են քաշում այն տեսակետը, որ ժողովուրդն իրավասու է ապստամբել բռնակալների դեմ իր բնական իրավունքը վերահաստատելու համար, և նա այն ժամանակ իրավունք ունի բնությունը պոթողը, որպեսզի ձանադարհ հարթի համընդհանուր, համաժողովրդական կամքի դրսևորման համար: Հասկանալի է, որ այդ համընդհանուր կամքը և «բնական իրավունքը» հասկացվում են նրանց կողմից որպես բուրժուական հասարակությանը համապատասխանող նորմեր և մասնավոր սեփականության վրա հիմնված հասարակարգի պահանջ: Որպես նոր դասակարգի գաղափարախոսներ, նրանք ներկայացնում են այդ «բնական օրենքը» և ընդհանուր կամքը որպես ամբողջ ժողովրդի կենսական շահերն արտահայտող սկզբունք, մի բան, որը միանգամայն հասկանալի է հնի դեմ պայքարի բարձրացող նոր դասակարգի ներկայացուցչի համար: «Եթե կամքը ազատ լինի և թագաւորիլ հաւասարապէս ի վերայ աշխարհին ձերոյ և ազատապէս տէր ի վերայ ստացումոց ձերոց, ստանալ պատիւ վասն առաքինութեան ձերոյ, սրբել ազտս անօրէնութեան, և մաքրել խղճմտանս ձեր՝ հարկաւոր է... ընտրել ձեզ օրէնս բարիս՝ ըստ կամաց և ըստ հաճոյից համահաւասար ժողովրդոց ի զօրութենէ բանական հոգւոյ ձերոյ՝ կալ և մնալ ձեզ կախեալ ըստ օրինաց ձերոց, զի ոչ սք իցէ որ իշխեսցէ ի վերայ ձեր, բայց օրէնս ձեր»,—ասում է Շ. Շահամիրյանը⁴⁴: Ազատության և մարդկանց իրավահավասարության գաղափարներն են արծարծում նաև Մ. Բաղրամյանն ու Հ. էմինը: Դա բոլորովին նոր, իշխող աշխարհայացքից և հասարակական-քաղաքական ընդունված տեսակետներից որակապես տարբերվող մի սկզբունք էր, որն արտահայտում էր բուրժուական դասակարգի շահերը և ուղղված էր Հայաստանում տիրող ֆեոդալական կարգերի և օտար բռնակալության դեմ:

Մադրասի խմբակի հայ լուսավորիչներն իրենց գրվածքներով ու գործունեությամբ ձգտում էին ամեն կերպ նպաստել ազգային-ազատագրական շարժմանը, տեսնել Հայաստանը ազատ, բարգավաճ, առաջադեմ մի երկիր, ուր իշխելու են ոչ թե արտոնյալ ավատատերերը և հոգևորականությունը, այլ ժողովուրդը, ուր հասարակության ձեռներեց, աշխատասեր անդամները քաջալերվելու են պետության կողմից արդյունագործությամբ և առևտրով երկիրը հարստացնելու համար: Նրանք առաջարկում էին առաջա ազատազրկված Հայաստանում ստեղծել ժողովրդապետություն, ուր ամուր օրենքներով ապա-

⁴⁴ Շ. Շահամիրյան, Որոգայթ փառաց, Թիֆլիզ, 1913, էջ 21:

հովված կլինեն ամեն մարդու և՛ ազատությունը, և՛ անվտանգությունը, և չեա մասնավոր սեփականատիրական իրավունքները:

Այդ ապագա հանրապետության համար Շ. Շահամիրյանը գրում է սահմանադրության նախագիծ՝ «Ռրոգայթ փառաց» երկը, որը հանդիսանում է հայ հասարակական-քաղաքական մտքի փայլուն հուշարձան: Իհարկե, այնտեղ չարագրված գաղափարները, համեմատած բուն Հայաստանի տնտեսական զարգացման աստիճանի և քաղաքական վիճակի հետ, ղեռ վաղահաս էին և ժամանակավրեպ: Մադրասի հայ բուրժուա լուսավորիչները առաջադրեցին այն իրավիճակի համար մի երևակայական նախագիծ: Թուրք և տարսիկ բրնձակալներից Հայաստանի ազատագրումը նրանք կապում էին ցարական Ռուսաստանի օժանդակության և ռազմական միջամտության հետ, սակայն հաշվի չէին առնում, որ ճորտատիրական Ռուսաստանը Անգրիկովկասում հետապնդում էր սեփական շահեր և Հայաստանի ազատագրումից հետո չէր համակերպվելու մի այնպիսի իրավակարգի հետ, որն անհարիր լիներ ցարիզմի էությունը: Զնայած այն հանգամանքին, որ Մադրասի խմբակի անդամների ծրագրին այն ժամանակ անիրագործելի էր, նրանց գաղափարները վկայում էին գաղութահայ բուրժուական խավի քաղաքական առաջադեմ ձրգտումների և հասունացող պահանջների մասին:

«Ռրոգայթ փառացում», ինչպես և հայ բուրժուա լուսավորիչների այլ երկերում (Հ. Շահամիրյանի և Մ. Բադրամյանի «Նոր տեսակ, որ կոչի յորդուրակ», Հ. Էմինի «Ինքնակենսադրությունը») առաջադրված ծրագրերն ու տեսակները, ինչպիսիք են ժողովրդապետություն, անհատի ազատություն, հանրապետության ղեկավար պետական մարմինների ընտրության, ճորտության վերացման և մասնավոր սեփականության անձեռնմխելիության մասին արժարժված գաղափարները, բոլորովին նոր, գեպի ապագա նայող և ապագան աղբարարող գաղափարներ էին ոչ միայն հայ իրականության, այլև ամբողջ Արևելքի համար: XVIII դարի հայ բուրժուա լուսավորիչների փորձերը, հատկապես «Ռրոգայթ փառացը» առաջինն էին ողջ Ասիայում, որոնց մեջ հնչեց պայքարի կոչն ընդդեմ նեխած ֆեոդալական կարգերի ու ճորտատիրության և հուշակվեց բանական օրենքների վրա հիմնված, նոր բուրժուական հասարակության ստեղծման գաղափարը:

Մադրասի խմբակի լուսավորիչներով հայ հասարակական և փիլիսոփայական մտքի պատմության մեջ սկսվում է նոր փուլ՝ բուրժուական գաղափարախոսության շրջան, որը հետզհետե, կապիտալիզմի զարգացմանը զուգընթաց հաջորդ՝ XIX դարում հաղթահարեց և ասպարեզից դուրս մղեց ֆեոդալական-կղերական գաղափարախոսությունը: Շ. Շահամիրյանը, Մ. Բադրամյանը, Հ. Շահամիրյանը և Հ. Էմինը միջնադարյան խավարամոլության և բռնապետության դեմ սկսվող մեծ պայքարի նախակարապետներն էին:

ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանի տարբեր նահանգներում, ինչպես ցույց տրվեց վերը, գեոևա շարունակում էին իրենց գոյությունը պահպանել տնտեսապես ապահով վիճակ ունեցող մի շարք վանական հաստատություններ, որոնց կից գործում էին միջնակարգ և բարձրագույն դպրոցներ: Ուսումնական այդ կենտրոնների

շուրջ համախմբված գիտնական վարդապետները ձգտում էին ոչ միայն յուրացնել նախորդ սերունդների ստեղծած գիտելիքները, այլև հարստացնել դրանք նոր փաստերով ու դրույթներով: Այս ամենը, սակայն, կատարվում էր եկեղեցու ընձեռած անձուկ սահմաններում. ինչպես ամենուրեք, այնպես էլ Հայաստանում գիտությունը ստանձնել էր աստվածաբանության հյուսկամակա՝ կատարի դերը:

Եկեղեցու նշանավոր դադափարախոսները, ընդունելով գիտական ուսումնասիրության կարևորությունը, իրենք իսկ զբաղվում էին գիտական աշխատանքով. միակ ճշգրիտ գիտությունը, սակայն, նրանց կողմից աստվածաբանությունն էր համարվում: «Գիտելի է, — գրում է սրանցից մեկը, — զի զանազանութիւն է ի մէջ աստուածաբանութեանն և այլ գիտութեանց: Զի թէպէտ ու այլ գիտութիւնք երբեմն ճշտութիւն ունեն, սակայն բազում ստույթիւնք և խաբեութիւնք խառնեալք են: Եւ այս է պատճառն, զի այլ գիտութիւնք չենուն ի բանականն և ի մոլորեալ բանականութիւն մարդկան, բայց մեր աստուածաբանութիւնս և աստուծային գիրք՝ միշտ ճշմարիտ են»: Գիտական հետազոտությունների նկատմամբ եկեղեցու դիրքորոշումը Գր. Տաթևացին ձևակերպել է հակիրճ ու գիպուկ հետևյալ բանաձևով. «Բնական քննութեանն հետի հերձուած, իսկ հաւատոյն՝ ուղղափառութիւն»:

Տաթևի բարձրագույն գպրոցը և նրանից սերված մյուս ուսումնական հաստատությունների նշանավոր վարդապետները՝ Հովհան Որոտնեցին, Գրիգոր Տաթևացին ու նրանց աշակերտները, հավատարիմ մնացին այս սկզբունքին: Նրանք, ըստ մեծի մասին, վերաշարադրեցին նախորդ դարերում հայերեն լեզվով ստեղծված ինքնուրույն և թարգմանական գիտական գրականության մեջ ամբարված բնագիտական արժեքավոր տեղեկությունները, սակայն անկարող կղան տեսական նոր դրույթներ առաջ քաշել և ընդարձակել բնական երևույթների ուսումնասիրության ավանդական սահմանները:

Իր դասախոսությունների մեջ Հովհան Որոտնեցին, աստվածաբանական և փիլիսոփայական պրոբլեմներից բացի, քննարկել է նաև բնագիտական բազմաթիվ հարցեր: Մասնավորապես ուշադրավ են «ի սկզբանէ տէր զերկիր հաստատեցեր և գործք ձեռաց քոց երկինք են» բնաբանով նրա դասախոսությունները, որոնց մեջ ի մի են բերված հայ մատենագրությանը հայտնի գիտելիքները շորս սկզբնական տարրերի (էլեմենտների) մասին: Որոտնեցին քննադատում է անտիկ բնափիլիսոփայության բոլոր ներկայացուցիչներին, որոնք բնությունը գիտում են որպես մեն մի տարրի (հող, ջուր և այլն) փոխակերպման արդյունք. նա մերժում է նաև այն մատերիալիստ մտածողներին, որոնք ամենայն ինչի սկիզբ «զհիւլէ ասացին՝ այսինքն զնիւթ»:

Հենվելով Արիստոտելի վրա, Որոտնեցին տարրերի առաջացումը պատկերացնում է այսպես. ի սկզբանի ստեղծվել է անորակ գոյացությունը և աննյութական շորս որակություններ՝ ջերմություն, ցրտություն, գիճություն և շոբություն: Եվ ահա, այս որակությունները, համակցելով գոյացության հետ, ծնունդ են տալիս տարրերին՝ հրին, ջրին, օդին և հողին. «Իսկ որ ի ջերմն հոկալ նիւթ՝ հուր եղև, իսկ որ ցուրտ՝ ջուր եղև, իսկ որ գէջ՝ օդ եղև, և որ ի շոբ՝ երկիր (այսինքն՝ հող). այսպէս շորս տարրեք կազմեցան ի նիւթոյ և ի տեսակէ»:

Տարրերը, գոյացական հատկություններից բացի, ունեն նաև պատահական հատկություններ. ըստ որում մեկի պատահականը՝ մյուսի գոյացական

հատկությունը լինելով՝ բոլոր տարրերն էլ շղթայաձև շաղկապվում են միմյանց: «Ունին տարերք,— գրում է նա այդ մասին,— տեսակ զոյացական և տեսակ պատահական. զոյացական ունի երկիր զոր, իսկ պատահական զցուրտ. զոյացական ունի ջուր զցուրտ և պատահական՝ զգէջ. զոյացական ունի օգ զգէջ և պատահական՝ զչերմն, զոյացական ունի հուր զչերմն և պատահական՝ զշոր»:

Բնության մեջ գոյություն ունեցող առարկաներն արդյունք են տարրերի տարրեր համամասնությամբ միացությունների, ըստ որում համապատասխան պայմանների ազդեցությամբ մի տարրից առաջանում է մյուսը, սակայն տարրափոխությունն անմիջաբար տեղի է ունենում միայն բնականորեն հատկություններ ունեցող տարրերի միջև:

Յուրաքանչյուր տարր բնության մեջ ունի իր սրռշակի տեղը կամ դիրքը, որ պայմանավորված է նրա կշռով. հողը ծանրագույն տարրն է՝ «ամենայն տարերացս մայրը»:

Հովհան Որոտնեցին, չորս տարրերի ուսմունքից բացի, իր դասախոսությունների մեջ շոշափում է նաև բնագիտական և տիեզերագիտական բազմապիսի այլ հարցեր, փորձում յուրովի դասակարգել կենդանական աշխարհը: Նրա կարծիքով բոլոր կենդանիները, ըստ իրենց ծննդյան կերպի, բաժանվում են երեք խոշոր խմբերի. առաջինի մեջ մտնում են ներման հետևանքով ծնունդ առածները (Որոտնեցին կարծում է, թե այդ նախադարձով են առաջանում մծկները, ճանճերը, սրվերը և այլք), ձվից ծնվողները՝ կազմում են երկրորդ մեծ խումբը, իսկ մյուս արգանդից ծնվող կենդանիները՝ դասվում են երրորդ խմբի մեջ:

Կենդանիների մի մասը բուսակեր է, մյուս մասը՝ միայն մսակեր, իսկ երրորդը՝ խառնակեր, «զի ուտեն ունդս և ուտեն միս»:

Այս դասակարգումից հետո Որոտնեցին ծանոթացնում է իր ունկնդիրներին նաև Ուլիսոփոսոս փիլիսոփայի դասակարգությանը, որի համաձայն կենդանիները բաժանվում են ցամաքային և ջրային խոշոր խմբերի, իսկ ցամաքայիններն, իրենց հերթին, արյունավոր (մարդ, ձի, ոչխար) և անարյուն (մորեխ, մրջյուն, մեղու) ենթախմբերի և այլն¹:

Իր բազմաթիվ աշխատությունների, մասնավորապես հանրագիտարանի բնույթ ունեցող «Հարցմանց գրքի» մեջ՝ տիեզերագիտական, կազմախոսական, կենդանաբանական ու բնագիտական հարցեր է քննարկել նաև Գրիգոր Տաթևացին: Կանգնած լինելով ժամանակի գիտության ամենաբարձր մակարդակի վրա, նա փորձում է զոհացում տալ իր հարցասեր ունկնդիրներին. ինչպես է երկիրը հաստատ մնում տիեզերքի կենտրոնում, ինչ կառուցվածք ունի երկինքը և ինչպես է շարժվում, ինչ հատկություններով են օժտված արեգակը, լուսինը, մոլորակները, ինչպես է առաջանում ծիածանը, կայծակն ու որոտումը, որանդից են ստեղծվում ամպերը, անձրևը, ձյունն ու կարկուտը, ծովի ջրերն ինչու են աղի և հարյուրավոր համանման հարցեր են քննարկվում Տաթևացու կողմից: Եվ այս բոլորի պատասխանը տրվում է Բարսեղ Կեսարացու, Գրիգոր Նյուսացու, Անանիոս Շիրակացու, Հովհան Երզնկացու և

¹ Տե՛ս «Յովհաննու Որոտնեցու Հաւաքեալ ի րանից իմաստասիրաց» («Բանբեր Մատենադարանի», № 3, էջ 353—386), Տ. Վազանչյան, Էլեմենտների ուսմունքը հայ բնփիլիսոփայության մեջ («Տեղեկագիր» ՀՍՍՀ ԳԱ (հաս. դիս.), 1916, № 2—3, էջ 27—55):

օտարազգի ու հայ նշանավոր այլ գիտնական-վարդապետների տեսակետների խելամիտ համադրումով:

«Հարցմանց գրքի» երկու բնդարձակ հատորներ նվիրված են բույսերի, կենդանիների ու մարդու կազմության և բնության հարցերին: Բնախոսական, ֆիզիոլոգիական և սաղմնաբանական խնդիրները Գր. Տաթևացու կողմից նույնպես ներկայացվում են ժամանակակից գիտության բնձեռած փաստերի լույսի տակ, այստեղ, սակայն, ավելի քան աշխատության մյուս մասերում, գիտական շարադրանքն ընդմիջարկվում է կրոնա-բարոյախոսական անպատշաճ քաջատարություններով: Գր. Տաթևացու և նրան ժամանակակից մյուս գիտնականների աշխատությունների մեջ առատորեն տեղ գտած բարոյախոսական բնդարձակ շեղումները, սխալաստիկ մեկնաբանություններն ու դատողությունները, անտարակույս, բացասաբար են ազդում նրանց գիտական արժեքի վրա և իջեցնում նրանց ճանաչողական նշանակությունը:

Բնագիտական հարցերը Գր. Տաթևացին քննարկել է միջնադարյան Հայաստանում համընդհանուր տարածում գտած անտիկ բնափիլիսոփայության դրույթների լույսի տակ: Ամեն մի գույ, ըստ այդ ուսմունքի, բաղկացած է չորս տարրերից և նրանց մեջ տեղի ունեցող երևույթները պայմանավորված են այդ նույն տարրերի գույգ տարաձևեր՝ հատկություններով: Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ մեր գիտնականի կարծիքով տարրերը օժաված են ոչ թե երկու, այլ մի քանի տասնյակ հատկություններով. նա առանձին-առանձին անդրադառնում է տարրերից յուրաքանչյուրին, բացահայտում նրանց նշանակությունը բնության երևույթների մեջ և մարդկային կյանքում: Ուշադրության արժանի է նաև Տաթևացու փորձը ինքնուրույն ստորաբաժանումներով տեսակավորելու բուսական և կենդանական աշխարհի ներկայացուցիչներին. բույսերը ստորաբաժանված են ըստ իրենց պտուղների պիտանիության, թռչունները՝ ըստ իրենց թևերի ձևի, իսկ ձկներն՝ ըստ «թևերի» և թևփերի²:

Գրիգոր Տաթևացին միջնադարյան հայ գիտության ամենախոշոր ներկայացուցիչներից էր, որ իր աշխատություններով, սրտնցից շատերը գեռես չեն հրապարակված և լուսամասերված, ընդհանուր հայտարարի բերեց վարդացած ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանի հայ գիտական մտքի ստեղծած արժեքները: Մեծ գիտնականի մահվանից հետո (1409) հրապարակ են իջնում Տաթևի համալսարանի գիտական ավանդույթներով դաստիարակված մի շարք վարդապետներ, որոնք, հաղթահարելով մեծ դժվարություններ, փորձում են ուսումնական նոր հաստատություններ ստեղծելով պահպանել գիտական մտքի մակարդակը և նոր հետազոտություններ ծավալել: Այդ փորձերը, սակայն, ըստ մեծի մասին, չեն պսակվում հաջողությամբ: Լանկ-Քամուրի արշավանքների տասնամյակներին ամաչացած երկրում այլևս չկային նյութական պայմաններ և բարոյական ուղղակիներ ծանրակշիռ գիտական գործունեության համար:

Աննպաստ այս պայմաններում հրապարակ իջած գործիչներից արժանի են հիշատակության երկուսը՝ Մատթևոս Զուղայեցին և Հակոբ Ղրիմեցին,

² Ավ. Տեր-Պապույան, Բիոլոգիական մտքի զարգացումը Հայաստանում, հնագույն ժամանակներից մինչև XVIII դարը, Երևան, 1960, էջ 394—397:

որոնք հարստացրեցին հայ մատենագրությունը զիտական նշանակություն ունեցող աշխատություններով:

Մատթեոս Զուղայեցին, իր մեկնողական երկերի և քարոզների մեջ շոշափում է բնագիտական հարցեր և երբեմն ինքնուրույն դատողություններով ու նոր լուսաբանություններով փորձում ընդարձակել բնական երևույթների մասին առկա պատկերացումները: Բնության մեջ գոյություն ունեցող նյութերի հատկություններն ուսումնասիրելու ճանապարհով նա հանգում է այն եզրակացության, որ բնության մեջ ի սկզբանե ստեղծված պետք է լինեն հետևյալ տասը անխառն նյութերը՝ ոսկին, արծաթը, պղինձը, անագը, կապարը, երկաթը, լաժվարը (իմա՝ գոճաղմ—լազուր), սնդիկը, ծծումբը և զանազան թանկագին քարեր: Պղնձի հատկությունները նա ներկայացնում է այսպես. «Իսկ պղինձն ունի բազում հատկություն. նախ՝ զի ժանգ ունի բնական և դառն է, և առանց կապարի ոչ հալի: Երկրորդ՝ զի մաշէ զգործօնեայս իւր: Երրորդ՝ զի վնասակար հոտ ունի... Չորրորդ՝ զի սրակ կարմիր ունի: Հինգերորդ՝ զի ապականիչ է ոսկոյ և արծաթոյ: Վեցերորդ՝ զի միայնակ ինքն ոչ ունի զեղեցկութիւն և ոչ յանօթ պիտոյանայ: Եւթներորդ՝ զի ջեռուցանէ՝ զջուրն: Ընթերցողք՝ զի աղբումն տալ ի կերակուրն փութով: Իններորդ՝ զի ջերմութիւն հրոյն թափանցէ ի նա իսկոյն՝ յորժամ հասանէ ի նա: Տասներորդ՝ զի նա է միաւորիչ երկաթի»: Այս նույն եղանակով որոշված են նաև մյուս նյութերի հատկությունները:

Մեջ բերված հատվածի մեջ երևան է գալիս սխոլաստիկ վարդապետը՝ նյութի հատկություններն անպատճառ տասը կետով ամփոփելու իր ձգտումով, սակայն ներկայանում է նաև քննախույզ բնագետը, որ կարողանում է գտնորոշել այս կամ այն նյութի հատկությունները, ուշադրություն է դարձնում մետաղի գույնի վրա, նկատում նրա ջերմահաղորդիչ լինելու, շուտ օքսիդանալու, այլ մետաղների հետ համաձուլվելու և այլ հատկությունները:

Արժանի են սեկետն ուշադրության նաև Մ. Զուղայեցու բնագիտական հայացքները: Իր քարոզներից մեկում, զարգացնելով մարդու ուղղադեպությունից մասին իր ուսուցիչ Գր. Տաթևացու արտահայտած միտքը, Մ. Զուղայեցին հանգում է այն գաղափարին, որ մարդիկ ևս՝ մյուս կենդանիների նման, սկզբից եղել են շորքոտանի. հետո միայն անհրաժեշտությունից զրդված՝ կանգնել են ետևի ոտքերի վրա, իսկ առաջին երկուսն ուղղելով՝ դարձրել իրենց համար աշխատանքային գործիք: Անասունների և մարդկանց տարբերությունը Զուղայեցու կարծիքով կայանում է հենց նրանում, որ առաջինները, զուրկ լինելով մտածելու ունակությունից, մնացել են շորքոտանի: Բնաշրջական (էվոլյուցիոն) ուսմունքի ձևավորումից շատ առաջ արտահայտած այս միտքը պատիվ է բերում ամենաժանր պայմաններում ստեղծագործած մեր գիտնականին³:

Գիտական ավելի մեծ վաստակ ունի Հակոբ Ղրիմեցին՝ Գևորգ Երզնկացի անվանի վարպետի սանը, որ XV դարի 10-ական թվականներին տոմարագիտական և բնագիտական հարցերի մասին դասախոսություններ է կարդացել Մեծոփի դպրոցում: Նրա «Մեկնութիւն տոմարի» և «Յաղագս բնութեան» (սկսվում է «ի շորից զոյացեալ զմարդն» բառերով) բնագրական աշխատու-

³ Տե՛ս Լ. Խաչիկյան, Մատթեոս Զուղայեցու կյանքն ու մատենագրությունը («Բանբեր Մատենագրանի», № 3, 1956, էջ 82—83):

թյունները, ինչպես նաև մանր գիտական հոգվածները նոր միացն զրավում են բանասերների ուշադրությունը՝

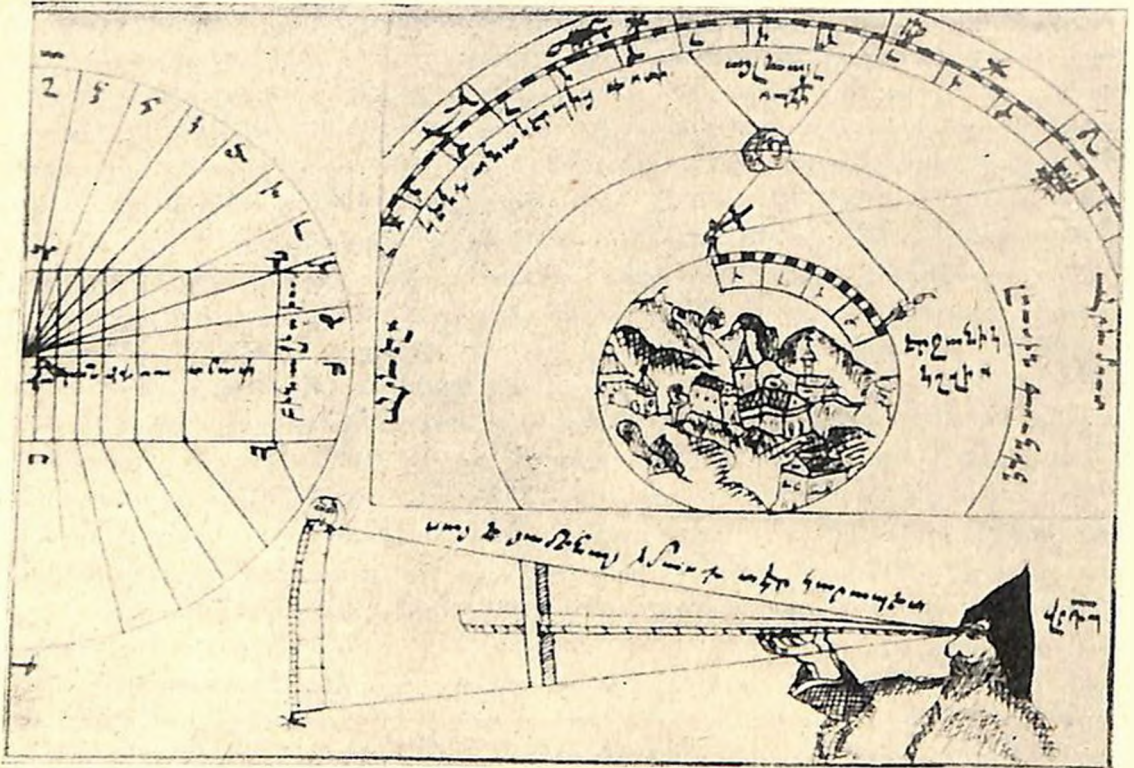
«Մեկնութիւն տոմարի» աշխատությունը 1416 թ. Մեծոփի գաղտնյում Հ. Ղրիմեցու կարգացած գասախոսությունների զբառումն է, որ երկար ժամանակ ուսումնական ձևանարկի դեր է կատարել, և առավել քան որևէ այլ զբուլածք գաղափար է տալիս միջնադարյան Հայաստանի բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում քառյակ (quadrivium) գիտությունների՝ թվաբանության, երկրաչափության, երաժշտության և աստղաբաշխության զմով գասավանդվող գիտելիքների ծավալի և բովանդակության մասին: Աշխատության սկզբի մասերը գիտական նորություններ բիշ են պարունակում. ուշադրության արժանի է այն հանգամանքը, որ մեր հեղինակն այստեղ ևս զբաղւորում է իրեն որպես հմուտ մասնագետ, որ ոչ միայն լավատեղյակ է իր նյութին, այլև կարողանում է գիտական կուռ բանաձևումներ առաջարկել (օրինակ՝ «ուղղական զիծն կարճ է քան զխոտորնակ զիծն», «որքան է ի միջին կիտէն ի բոլորակ ծիրն, վեց այնչափ է իւր բոլորակ ծիրն» և այլն): Գասավանդվող նյութը գյուրմբանելի մատուցելու մտահոգությամբ Հ. Ղրիմեցին ցուցադրում է ազլուստիներ ու զծագրեր և, որպես հմուտ մանկավարժ, կյանքից վերցված օրինակներով պարզաբանում զծվարամարս նյութը: «Իմա, որդի,—զրում է նա մի տսիթով,—զի սաստիկ զծուարին է անվարժ մտաց տումարական մակացութիւնս վասն յաւելեալ թուոյն բանիւ հասկացուցանել, այլ զգալի օրինակի կարօտանայ, զի տէսցէ աջօք և մութն իմանալ կարասցէ. բայց նախ բանիւ տոտացուք և ապա զրոշմեալ ի քարտի՝ զօրինակն տացուք տեսանել զգալի աշաց»:

Աշխատության ամենաընդարձակ բաժինը, ուր քննարկվում են աստղաբաշխական և տոմարագիտական կարևոր խնդիրներ, հանրագումարն է հանդիսանում այդ նյութի մասին միջնադարյան Հայաստանում կուտակված գիտելիքների: Տիեզերքի կառուցվածքի մասին Հ. Ղրիմեցու պատկերացումները, անտարակույս, խարսխված պետք է լինին Պաղոմեոսի կողմից ձևավորված և համընդհանուր ճանաչում գտած երկրակենտրոն (գեոցենտրիկ) սիստեմի վրա: Լստ այդմ՝ երկիրն անշարժ բեկոված է ճիշտ կենտրոնում տիեզերքի, որը շրջափակված է երկնակամարի անմուար գնդով. աստղերը հաստատված են այդ գնդի վրա, «որպէս բեկոս առ տախտակի» և երկնակամարը, աստղերի հետ միասին, արեւելքից արեւմուտք շարժվելով, 24 ժամվա ընթացքում ամբողջական մի պտույտ է կատարում տիեզերքի առանցքի շուրջը: Երկնակամարի ու երկրի միջև, միմյանցից տարբեր հեռավորությամբ գտնվող բյուրեղյա թափանցիկ գոտիների վրա ամբացված են մոլորակները՝ Լուսինը, Փայլածուն (Մերկուրի), Արուսյակը (Վեներա), Արեգակը, Հրատը (Մարս), Լուսնթաղը (Յուպիտեր) և Նրեակը (Սատուրն): Սրանք նույնպես շարժվում են երկրի շուրջ, բայց «երկակի». իրենց վրա բեկոված մոլորակների հետ միասին թափանցիկ գոտիները պտտվում են երկրի շուրջ՝ արեւելքից արեւմուտք շրջագծով, միաժամանակ պտույտ գործելով յուրաքանչյուրն իր առանցքի

Հ. Ղրիմեցու աշխատություններից մի քանիսը, մասնավորապես վերոհիշյալ «Ի շորից ցոյացեալ զմարցն» սկսվածքով բնագիտական ուշադրով զրվածքը, ձեռագրերում պահպանվել է առանց հեղինակի անվան: Տվյալներ կան հաստատելու, որ զրանց հեղինակը Հ. Ղրիմեցին է:

Մատենադարան, ձեռագիր № 2014, էջ 80ր:

շուրջ՝ արևմուտքից արևելք: Պաղումհոսյան այս տեսությունը հնարավորություն էր ընձևում միջնադարյան աստղաբաշխներին որոշելու մոլորակների դիրքը երկնակամարին «ամրացված» աստղատների-կենդանաշրջանի համաստեղությունների նկատմամբ:

Աստղաբաշխ Կարապետ Վարդապետը (Մատենադարան, ձև. № 1780)

Երկրակենտրոն այս աշխարհայացքը, որ հնում սրբագործվում էր բրմների, իսկ միջնադարում՝ եկեղեցու սպասավորների կողմից, հանգեցնում էր այն մտքին, որ ուսումնասիրելով տարբեր մոլորակների և կենդանակերպերի փոխադարձ դիրքավորումը, հնարավոր է կանխագուշակել առանձին մարդկանց և, նույնիսկ, ազգերի ու պետությունների ճակատագրերը: Միջին դարերում, հակադիրտական այս նախադրյալի հիման վրա, ամենուրեք տարածվեց աստղագուշակությունը և նրա հետ սերտ ազդեց ունեցող հմայական բժշկությունը, ալքիմիան և դիաուսյան քողի տակ սլասոսլարվող անսպասելի զբաղմունքի այլ տեսակներ: Աստղահմայությունը զբաղվում էին ոչ միայն բախտախնդիր ու խաբերա մարդիկ, այլև նշանավոր գիտնականներ (Մելանխտոն, Տիխո Բրադե, Կեպլեր):

Հայաստանում ևս վխտում էին բախտագուշակ աստղահմայաներ, որոնք անաշխատ կյանք էին վարում՝ չարաշահելով ժողովրդի հավատը գիտության նկատմամբ: Սրանց կողմից էին գրի առնվում միջնադարյան հայկական ձևադրերի մեջ պահպանված մեծաքանակ գուշակողական, աստղահմայական բնագրերը (ախտարքներ, ռամգրքեր և այլն):

Հակոբ Ղրիմեցին ոչ միայն իր գիտելիքները չի չարաշահել՝ գուշակություններ կատարելով, այլև խիզախ դիրք է բռնել ընդդեմ խավարամտության

ու բախտադուշակության: նա ընդունելի է համարել միայն կենդանակերպերի ազդեցությունը բնական աշխարհի կրեոլիզմների վրա, որոնք առնչվում են ստորմակերպության փոփոխության հետ: Ըստ Ղրիմեցու, օրինակ, երբ Արեգակը մուտք է գործում իր համակարգության սահմանները՝ «Երկիր ծնանի զբոցս, և ծառք և տունկը՝ զաերես և զծագիկս, կենդանիք ծնանին զնմանս խրեանց...» և այլն:

Գիտնական Ղրիմեցու կերպարը բացահայտվում է նաև աշխարհի վախճանը գուշակող ազեա աստղաբաշխ-աստղագետների դեմ նրա մղած դիտահան բանավեճով: XIII դարի սկզբներից սկսած որոշ հայ աստղագետներ, ոչ լրջամիտ հաշվումներ կատարելով, հանգել էին այն տեսակետին, որ Հայոց ՊԿՆ, այսինքն՝ մ. թ. 1416 թվականին Լուսինը կատարյալ ձև ստանալով, այլևս չի նվազելու. երկու լուսատուներից մեկը անհետացավ վերին կիսագնդում գտնվելով, մյուսը ներքին՝ միաժամանակ ու երկուստեք լուսավորելու են աշխարհը, և տեղի է ունենալու «վախճան ժամանակի» — Քրիստոսի երկրորդ գալուստը: Այս բանադուշանքների առաջն առնելու համար 1416 թ. մի քանի տարի առաջ Հ. Ղրիմեցին ինչ-որ աշխատություն է գրել և տասը կետով ապացուցել դրանց հիմնադուրի լինելը: Մեծ գոհունակությամբ Ղրիմեցին արձանագրում է այդ իրողությունը, երբ լրանում է նշված թվականը և բոլորը համոզվում են, որ ճշմարտությունն իր կողմն է. «Եւ գոհացաք զաստուծոյ, — գրում է նա, — զի զոր ինչ մեկնեցար, նա ճշմարիտ եղև»⁶:

Իր աշխատությունների մեջ Հակոբ Ղրիմեցին շոշափել է նաև բազմաթիվ բնագիտական հարցեր՝ լայնորեն օգտագործելով նախորդ շրջանի գրականության մեջ ամբարված օգտակար նյութերը, ինքնուրույն ուշադրավ դիտողություններով հարստացնելով դրանք: Բնությունը նա քննարկում է որպես մի ամբողջություն, որի մեջ տարանջատված են գոյի շորս վիճակները՝ անշունչ առարկաները, որ գոյություն ունեն միայն, «տունկերը» (բուսական աշխարհի ներկայացուցիչներ), որ և՛ գոյություն ունեն և՛ ապրում են, կենդանիները, որ գոյություն ունեն, ապրում են և զգում, և, վերջապես, մարդիկ, որ ի լրումն այդ ամենի՝ նաև մտածում են: Դրանք, լինելով վերընթաց զարգացող բնական շղթայի օղակներ, շաղկապված են միմյանց. բնության մեջ նույնիսկ պահպանվել են փոխանցման վիճակի գոյաձևեր. օրինակ՝ մագնիս քարը, որը անշունչ առարկա է, բայց քարշողական զորությամբ հաղորդակցվում է բույսերի հետ, կամ խեցեմորթը, որ ծովի հատակին քարի վրա աճած ծառ լինելով, միաժամանակ կենդանի էակ է և այլն⁷:

Հ. Ղրիմեցին անդրադարձել է նաև այն հարցին, թե ինչպես շորս տարրերը, որ ընկած են բոլոր գոյերի հիմքում, մշտնջենավոր են՝ «ոչ առուելուն երբեք և ոչ նուազին»: Այս հարցին տված պատասխանով բացահայտվում է մեր բնագետի դիալեկտիկական մտածելակերպը. հավանաբար ծանոթ լինելով Ա. Շիրակացու հայտնի բանաձևին նա գրում է. «Զի նորոյն լինելութիւն ապականութիւն գործէ հնոյն, և ապականութիւն հնոյն՝ լինելութիւն գործէ նորոյն. և ըստ ամենայնի մնան մշտնջենաւորապէս, ոչ առաւելեալ և ոչ նուազեալ»:

⁶ Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարան, ձեռագիր № 1244, էջ 210—211:

⁷ Անտիկ բնագիտության այս տվյալները մատչելի էին հայ գիտնականներին նեմեսիոս Եմեսացու «Ցաղազս բնութիան մարդոյ» աշխատությունից, որ թարգմանվել էր հայերեն XVIII դարի սկզբներին:

Բուսական և կենդանական աշխարհի պարզացման հարցերը՝ սաղմնաչին վիճակից սկսած մինչև կառարչալ հասունացումն ու մահը, Ղրիմեյին բննարկել է հաշվի տոնելով ժառանգական հատկությունները, արտաքին միջավայրի ազդեցությունը և ժամանակի ազդակները⁸:

Հայ գիտական մարի պատմության մեջ իր տեղն ունի Հ. Ղրիմեյու կրտսեր ժամանակակից, «քաջ տոմարադէտ և աստեղարաշխ» կոչված Եսայի Ղրիմեյին, որն ապրել է իր ծննդավայրում և լինելով հայաշատ Կաֆա (Ռեոդոսիա) քաղաքի մերձակայքում գտնվող Ս. Անտոնի վանքի միաբան, 1441 թ. կազմել է տոմարական բարդ աղյուսակներ պարունակող մի ուսումնասիրություն, իսկ երեք տարի հետո՝ «Տոմար արեգական և լուսնի» աշխատությունը⁹:

Յափուր այս գիտնականի երկերն առ այսօր չեն գրավել մասնագետների ուշադրությունը: Եսայի Ղրիմեյին, հաղորդակից լինելով Ղրիմում բնակություն հաստատած ճենովացի գիտնականների հետ, հնարավորություն ուներ բնագրծակելու միջնադարյան հայ տոմարագիտության ավանդական սահմանները:

Միջնադարյան հայ բնագիտական մարի կարկառուն ներկայացուցիչներից է բժշկ և կենսաբան Ամիրգուլլաթ Ամասիացին (ապրելով մինչև պատմաչալ ծերություն, մահացել է 1496 թ.): Բուժող բժշկի մեծ համբավ վաստակած, բազմաթիվ լեզուներ տիրապետած, թուրքական սուլթանի անձնական բժշկի պաշտոնը կրաված այս գիտնականը հեղինակել է շուրջ մեկ տասնյակ աշխատություններ, որոնցից «Ուսումն բժշկութեանը» և «Անդիտաց անպէտար» բացառիկ գիտական նշանակություն ունեն: Իր մշտապես ու անհանգիստ կյանքի արդյունքը այսպես է ամփոփում մեծ գիտնականը 1469 թ. մի հիշատակարանում. «Ես շատ զժարութիւն և պատահմունք եմ քաշել ի յանօրինաց, ի յուշլազգացն, ի դատաւորաց, ի թագաւորաց և իշխանաց. և շատ զբեանք էի ժողովել ի յարապոց, և ի պարսից, և ի թուրքաց, և շատ զարիպութիւն էի քաշել, և զժամանակին զշարն և զբարին և զպատահմունքն էի կրել. զհարստութիւն և զաղքատութիւն էի քաշել, և ի յերկրէ ի յերկիր շատ բժշկութեան պարուստն էի գործել. և փորձել էի ես իմ միտքն շատ զեղեր և թարքայնի (բազադրություն) և շատ ծառայել էի հիւանդաց... և շատ շար և բարի էի տեսել: Եւ հանց եղաց ես հիմայ, որ ոչ հարստութեան կու խնդամ, և ոչ աղքատութեան կու տրամիմ, և զամէն շարն և զբարին մէկ կու տեսնում, և անհոգի եմ այս ամէն ցանկութենէն կենցաղոյս...»:

Այս ինքնակենսագրական բնութագրի մեջ չկա որևէ շտապանցություն. Ամիրգուլլաթն, իրոք, գիտական իր ուսումնասիրություններն ստեղծել է տարբեր լեզուներով գոյություն ունեցող բժշկական ձեռագրերի մեջ ցրված նշութների համադրության ճանապարհով, այդ բոլորն ստեղծելով ու ճշգրտելով բուժող բժշկի հարուստ իր կենսամփոփումով:

Ամիրգուլլաթ Ամասիացին, հին և միջնադարյան բոլոր բժիշկների նման,

⁸ Հ. Ղրիմեյու «Յազագս բնութեան մարդոյ» աշխատությունը հարուստ ու բազմազան նյութեր է պարունակում կազմախոսության, բազմացման ֆիզիոլոգիայի, մարդու զգայարանների բնախոսական դործունեության և հարակից հարցերի մասին: Ա. Ա. Կոճյանն իր «Բժշկագիտությունը Հայաստանում XI—XIV դարերում» (Երևան, 1968) արժեքավոր ուսումնասիրության մեջ, բացահայտել է ձեռագրի այս աշխատության պատմա-գիտական նշանակությունը, չիմանալով, սակայն, որ նրա հեղինակը Հակոբ Ղրիմեյինն է:

⁹ Տե՛ս «Ժն դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 696:

գիտական իր հետապնդումները կատարել է առաջնորդվելով համընդհանուր հանաչում գտած հեղափոխական տխարամտության (համարով պալալոգիա) հիպոկրատյան ուսմունքով, որի համաձայն բոլոր հիվանդություններն անխափր հետևանք են մարմնի մեջ եղող շարս հիմնական հեղուկների արշան, խարստաց մաղձի, լորձի և սև մաղձի բնությունից սահմանված համամասնության խախտման։ Ըստ այդմ էլ կազմակերպվում էր հիվանդությունների բուժումը՝ «հակառակը հակառակով» (contraria contrariis) սկրզբունքով, մարմնի մեջ արշան հավելում նկատելով՝ առաջարկում էին արշունը պակասեցնող դեղամիջոցներ, մաղձային հիվանդությունների ժամանակ՝ դրր-դրոտմը կանխող սնունդ և լուծողականներ, լորձի առատության դեպքում՝ սուր և շար նյութեր, իսկ սև մաղձի հավելման արդյունք համարվող հիվանդությունների դեպքում՝ աշխատում էին մարմնի մեջ ավելացնել հեղուկ նյութերի քանակը։

Ամիրդովլաթի կողմից առավել բծախնդրությամբ մշակված գիտական մասնաճյուղը՝ դեղագիտությունն է։ Նրա բնագիտական գիտելիքների բազմադանություն և խորության մասին անսպառ տվյալներ են ամբարված «Անգիտաց անպէտ» սովորածավալ աշխատության մեջ։ Այստեղ ուշագրավ տրվյալներ են պրանցված 1700-ից ավելի բույսերի, կենդանիների և հանքանյութերի ու նրանց բուժիչ հատկությունների մասին (իրականում տրված են 3754 դեղանյութերի անուններ, սակայն նրանց կեսից ավելին հոմանիշներ լինելով, իվարանակից դուրս են բնկնում)։ Ամիրդովլաթի աշխատությունն, այսպիսով, ավելի հարուստ բովանդակություն ունի, քան ամենակատարյալը համարվող XIII դարի արաբ բժիշկ Բեյթարի «Դեղագիտարանը»։ «Անգիտաց անպէտի» մեջ, այլբենական դասակարգումով, նկարագրվում են բոլոր դեղանյութերի (մասնավորապես բույսերի) հատկությունները, տեղեկություններ են հաղորդվում նրանց տեսակների մասին, նշվում շաւերի աճման վայրերը, տրվում արմատների, տերեւների և ծաղիկների կազմաբանությունն ու առանձնահատկությունները։ Հաճախ հեղինակը հայտնում է նաև, թե որտեղ է տեսել այս կամ այն բույսը, հաստատում նրանցից պատրաստած դեղերի ակդեցությունը՝ ճշմարտությունը կամ, ընդհակառակը, ժխտում՝ «չէ օգուտ» խոսքով։

Այս բոլորն այնպիսի հիմնական արժանիքներ են, որ մեր բնագետ-բժշկին բարձրացնում են իրեն ժամանակակից եվրոպական գիտնականների մակարդակից։

Հայ մշակույթի պատմության մեջ արժանավոր տեղ է զբաղել Ամիրդովլաթ Ամասիացին նաև իր ժողովրդասիրությամբ, գիտության նվաճումներն անշահախնդիր տարածելու և բժշկի բարոյական կերպարը բարձրացնելու անկեղծ ձգտումով։ Նա պահանջում է բժշկության արհեստով՝ զբաղվողներից՝ լինել անկաշառ, արհամարհել նյութական շահը, հավասարապես բուժել հարուստ և աղքատ մարդկանց, դրքերի ընթերցումով հանապաղ խորացնել իրենց գիտելիքները և այլն։ Իր աշխատությունները նա շարադրել է ժամանակի խոսակցական լեզվով, քաջ գիտակցելով, որ «ամենայն մարդ չկարէ քերական կարդալ և կամ արտաքին գրեանք, որ զայս խրթին բաներն յիմանա. այնոր համար եղաւ աշխարհաբառ»։ Խախտելով արաբական բժշկագիտության դարավոր ավանդույթը, մեր բժշկապետը, հաղթահարելով մեծ դժվարություններ, դեղագիտական իր գլուխգործոցի մեջ նշում է նաև այս կամ այն դեղի պատրաստման համար օգտագործվելիք նյութերի ճշգրիտ չափերը՝ չափ ու կշռի

րնդունված միավորներով, այն գեղրում, երբ «ամենայն բժշկապետըն զայս ծածկել էին և շէին գրել ի բժշկարաննին»:

Ամիրգովլաթի Ամասիացին իրավամբ համարվում է մեծագույն բնագետ ու բուժող բժիշկ, հայ գիտական գրականության ամենախոշոր երախտավորներից մեկը¹⁰:

Ամիրգովլաթից հետո՝ XVI—XVII դարերում, Հայաստանի տարբեր շրջաններում և հայկական գաղթավայրերում աշխատող բժիշկներից շատերը, լայնորեն օգտագործելով Ամասիացի բժշկապետի և նախորդ դարաշրջանում ծաղկած մյուս հայ նշանավոր բժիշկների գաղական աշխատությունները, շարադրեցին բժշկագիտական նոր երկեր, հասկապես տարբեր ծավալի ու տարողության գեղագիտարաններ: Դրանց մեջ, անաարակույս, կարող են գտնվել ժողովրդական բժշկության հազարամյա փորձով ստուգված և ուսանելի գեղատաամներ, առանձին հիվանդությունների ախտորոշման և բուժման մասին գիտություններ և այլն. ընդհանուր առմամբ, սակայն, ձեռագիր այդ աշխատություններով հայ միջնադարյան բժշկագիտությունը առաջընթաց քայլ չկատարեց:

Այս ժամանակաշրջանի հայ բժիշկներից արժանի են հիշատակության պատմական Փոքր Հայքի Սերաստիա մայրաքաղաքում ծնված ու ստեղծագործած Հովասափ, Բունիաթ և Ասար Սերաստացիները, որոնք օգտակար գործունեություն ծավալեցին հայ բժշկագիտության լավագույն ավանդների պահպանության և տարածման ուղղությամբ:

Հովասափ Սերաստացին, որ ծանոթ էր մեր է որպես բանաստեղծ ու նկարիչ, ապրել է XVI դարի 10—60-ական թվականներին: Նրա գրչին է պատկանում բժշկագիտական փոքրածավալ մի ուսումնասիրություն, որի մեջ համառոտակի բննարկվում են տեսական, գեղագիտական, սաղմնաբանական, կալմախոսական ու բնախոսական կարեոր խնդիրներ: Հայտնի են այդ աշխատության երկու ձեռագիր ընդօրինակություն, ուր նշված է հեղինակի անունը¹¹ և լեզվական խմբագրության ենթարկված մի փոփոխակ, որ Բունիաթ Սերաստացին ազուցել է Ամիրգովլաթի «Ուսումն բժշկութեան» աշխատության իր կատարած խմբագրության սկզբի մասում՝ որպես նրա տեսական-կալմախոսական բաժին: Հայ բժշկության պատմության մասնագետները բարձր են գնահատել Ամիրգովլաթի աշխատությունից իրենց հայտնի այդ երկը, անտեղյակ լինելով, որ դրա հեղինակը Հովասափ Սերաստացին է: Սաղմնաբանության, մարդակազմության և հարակից հարցերի շուրջ Հովասափի շարադրանքի մեջ նրանք գտել են ուշագրավ փաստեր, որոնք վկայում են գիտության այդ բնագավառներում տեղի ունեցած առաջընթաց շարժման մասին¹²:

¹⁰ Ամիրգովլաթի կյանքի ու գիտական գործունեության մասին հանգամանալից տեղեկություններ կարելի է գտնել հետևյալ աշխատությունների մեջ. Մ. Ա. Օգանեսյան, История медицины в Армении, часть третья, Ереван, 1946, էջ 1—86, Ավ. Տեր-Պողոսյան, նշված աշխ., էջ 398—433:

¹¹ Դրանցից մեկը Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 7049 ձեռագիրն է, մյուսը Զմեմուրի անվան Մատենադարանի Անտոնյան հավաքածուի № 212 ձեռագիրը: Աշխատության առաջաբանում Հ. Սերաստացին գրել է. «Բայց մեր անպիտան ծառայս ձեր մեղապարտ Յովասափ անուն սարկառազ Սերաստացի, կամեցայ գրնտիրն հաւարել և բացայայտել փոքր է շատե ի գրոց իմաստասիրական և բժշկական գամենայն ցեղ ցաւոյ բոտածումն, զեփելն զտրորելն գամենայն գեղոց և խնամ ածել ցաւածին...» և այլն:

¹² Տե՛ս Մ. Ա. Օգանեսյան, նշված աշխ., էջ 21—28, Ավ. Տեր-Պողոսյան, նշված աշխ., էջ 401—414:

Բունիաթի Սերաստացին, բացի խմբագրական աշխատանքներ կատարելուց, 1630 թ. Մամսուն քաղաքում գրել է մի բժշկարան: Արդյունավոր է եղել նաև Սասար Սերաստացու գործունեությունը: 1622 թ., օգտվելով Մխիթար Հերացու, Ամիրզովլաթի, Ահարոնի, Սափանոսի և ուրիշ հայ բժիշկների գործերից, նա կազմել է «Գիրք բժշկական արհեստի» աշխատությունը, խմբագրել է նաև Արուստայի «Մարդակազմությունը» նրա մեջ ներմուծելով այլ աշխատություններից քաղված նյութեր, որոնցից բացառիկ նշանակություն ունի Մխ. Հերացու ակնաբուժական պատասխիկը:

Այս ժամանակաշրջանի գիտական մտքի պատկերն ամբողջացնելու համար անհրաժեշտ է մի քանի խոսք ասել նաև ալքիմիայի մասին: Արաբական բիմիական գրականության ազդեցությամբ XIII—XIV դարերում Հայաստանում ևս սկսում են տարածվել թարգմանական և ինքնուրույն ալքիմիական ձեռնարկներ: Դրանք բոլորն էլ խառնիված էին տեսական այն դրույթի վրա, որի համաձայն բոլոր մետաղներն անխտիր, թեպետ և զանազանվում են միմյանցից, բայց ընդհանուր հատկություններ ունեն, քանի որ «ի մին նիսբէ ընծային և գոյանան»: Մետաղներից ոսկին է միայն բնության ավարտուն հորինվածքը. մյուսները նույնպես բարենպաստ պայմաններում ոսկի էին դառնալու «Ամենայն պղնձեղէն մարմին (այսինքն՝ մետաղ)՝ բնութիւնն կամի ոսկի առնել,—գրված է մի ձեռագրում,—և ըստ բնութեան այնպէս լինելոց էր, այլ վառն պակասութեան նիւթին կամ կերպին և կա: և եւուցմանցն ի ներքոյ երկրի՝ ըստ պակասութեան և ըստ աւելորդութեան՝ անկատար մնան ի յոսկոյ բնութենէ»: Ալքիմիկոսները հավատացած էին, որ լրացնելով բնության անկատար թողածը, սնդիկի, ծծումբի և այլ նյութերի ներգործությամբ, հնարավոր է վերափոխել հասարակ մետաղները, նրանցից արծաթ և ոսկի ստանալ¹³:

Նվիրյալ ալքիմիկոսները, առաջնորդվելով ոչ գիտական այս դրույթով, հուսալսաբար էին ի վերջո, անկարող լինելով ազնիվ մետաղներ ստեղծել, բայց նրանցից շատերին հաջողվում էր գործնական աշխատանքների ընթացքում նոր հայտնագործումներ կատարել, բացահայտել տարբեր նյութերի անծանոթ հատկությունները, խթանել մետաղամշակության ու արհեստագործության այլ ճյուղերի զարգացմանը: Հայ ալքիմիկոսների գերակշիռ մասը զբաղված էր հենց արհեստների զարգացմանը նպաստող հետազոտություններով: Սափանոս Իմաստասերի, Դանիել Աբեղայի, Օհան Թոխաթեցու, Ղազար Լուկասյանի, Հարություն Էրզրումցու և այլ ալքիմիկոս-վարպետների ջանքերով միջնադարյան Հայաստանում մեծ հաջողություններ արձանագրվեցին դիմացկուն և բարձրորակ ներկեր ու թանաքներ պատրաստելու գործի մեջ, զարգացավ արծաթագործությունն ու պղնձագործությունը. գործնական աշխատանքների ընթացքում կուտակված փորձը նպաստեց հայ վարպետներին ստանալու նաև գանաղան դիմացկուն շինանյութեր, խեցեղեն ու տարբեր ջնարակներ, օճառ, բուրավետ օծանելիք, բուժիչ դեղանյութեր, լավորակ մազաղաթ ու կաշիներ և այլն: Անշուշտ, կային նաև ալքիմիկոսի անունով թափառող բախտախնդիր մարդիկ, որոնք անաղնիվ մետաղներից ոսկի ստանալու սին խոստումներով խաբում էին դյուրահավատ և ընչաքաղց մարդկանց, գրամաշորթությամբ զբաղվում: Այսպիսի մի հայ ալքիմիկոսի մասին ստույգ տեղե-

¹³ Տ. Ղազանչյան, Քիմիան և նրա զարգացման ուղիները Հայաստանում (գոկոորական գիտերության մատուցման 100-ամյակին առթիվ), Երևան, 1949, էջ 17—19:

կույթյուններ են պահպանվել. XV դարի սկզբներին Պարսկահայքի Մարագաքաղաքում հայտնվում է մի սուտ ձգնափոր, ներկայանում որպես արհեստավոր, որ կարող է «առնել զարծաթին սակի», «ի բազում անձանց մեծ և անփանի» հավաքում է մեծ քանակությամբ արծաթ, և երկար ժամանակ սուտ հույսեր տալով, ի վերջո ազատում է իր գլուխը՝ մի գիշեր փախչելով «ի հեռագոյն երկիր»¹⁴:

Գիտության վիճակն այսպիսին էր Հայաստանում. մտավոր գործունեության այդ բնագավառին զինվորագրված մարդիկ, քաղաքական և տնտեսական ամենաբարենպաստ պայմաններում, ղերագույն ճիգերով ձգտում էին պահպանել զարգացած ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանի գիտական մտքի ձևորենությունները, նոր սերունդներ դաստիարակել այդ ավանդույթներով:

Այլ էր վիճակը Եվրոպական մայր ցամաքում. այստեղ, նույն այս ժամանակաշրջանում, սաղմնավորվում էին կապիտալիստական արտադրական հարաբերությունները, ստեղծվում էին մանուֆակտուրային արդյունաբերական ձեռնարկություններ, կատարելագործվում գործիքներն ու մեքենաները. աշխարհագրական մեծ հայտնագործությունների հետևանքով աննախընթաց զարգացում էր ապրում առևտուրը: Եվրոպացի մարդը, շփվելով Ասիայի, Աֆրիկայի և նորահայտ Ամերիկայի մինչ այդ անծանոթ ժողովուրդների հետ, բնդարձակում էր տեսական ու գործնական իր գիտելիքները: Այս պայմաններում գիտությունը նոր հատկանիշներ էր ձեռք բերում, մտնում զարգացման նոր փուլի մեջ: 1543 թ. հրապարակվում է Կոպեռնիկոսի «Երկնային շրջանների պտույտի մասին» հռչակավոր ուսումնասիրությունը, որով աստղաբաշխությունն ազատագրվում է երկրակենտրոն սխառնի դարավոր կաշկանդումներից ու զարգացման մայրուղի մտնում. գիտական այս սխառնագործությամբ աստվածաբանությունը ջախջախիչ հարված է ստանում: 1609 թ. Գալիլեյը հեռադիտակն ուղղում է երկինք, անժխտելի փաստերով ապացուցելով Կոպեռնիկոսի տեսության ճշմարտացիությունը: Հեռագիտակի հետ միասին գիտական հետազոտություններին ի սպաս է դրվում նաև մանրագիտակը, որի օգնությամբ կարևոր գյուտեր են արվում բժշկության և հարակից գիտությունների բնագավառում: Ա. Վեզալիուսը 1543 թ. հրապարակում է «Մարդու մարմնի կառուցվածքի մասին» ուսումնասիրությունը, որով մերժվում է Գալենի հնացած անատոմիան և հիմք դրվում ժամանակակից կազմախոսությանը: Առաջին անգամ լինելով, տրվում է մարդու կազմության գիտական պատկերը՝ հերձումների հանապարհով կուտակված ճշգրիտ տվյալների հիման վրա: Վ. Գարվեյը (1578—1657) հայտնագործում է արյան շրջանառության ղերը կենդանի օրգանիզմում, որով հիմք է դրվում գիտական կենսաբանության. նա է համարվում նաև սաղմնաբանության հիմնադիրը: Եվ այսպես, գիտությունը դուրս է գալիս խանձարուրային իր վիճակից, բոլոր մարդերում հեղաբեկիչ նշանակություն ունեցող տեսական հայտնագործություններ և գյուտեր են կատարվում:

Արևելյան ժողովուրդներից հայերն առաջինն էին, որ հաղորդակից դարձան եվրոպական գիտության նվաճումներին և, ինչպես թարգմանություններ կատարելով, այնպես էլ ինքնուրույն երկեր շարադրելով հարստացրին հազարամյա հայ մատենագրությունը նոր արժեքներով: Ինչ-որ չափով խախտվեց

¹⁴ Տե՛ս Միխայիլ Ապարանցի, *Գիրք ուղղափառաց...* (Marcus Antonius v. d. Oudenrijn, *Linguae haicane scriptores*, Bernae, 1960, էջ 220):

նաև եկեղեցու մենաշնորհը գիտություն նկատմամբ. գիտություն աստուրեղ իշան նաև աշխարհական մարդիկ, որոնք հակադրվելով «Բանական Ընկույթական Բեռնուսած» իր դարն ապրած գիրքորոշմանը, մշակեցին մի նոր մոտեցում գիտության նկատմամբ, որ Ավետիք Տիգրանակերտցին (սրա մասին՝ բիշ հետո) ձևակերպեց՝ «Լաւ և շատգլտ մեղաւոր, Բան քէ անառակ (իմասնբան, տգէտ) արդար» խորիմաստ բանաձևով: Եկեղեցու զոդափարախոսները պատվիրում էին, աստուծո դեմ չմեղանշելու համար, խուսափել բնական երևույթների քննությունից, հավատ րնծալել Աստվածաշնչին և եկեղեցական հայրերին, իսկ աշխարհիկ գիտության ներկայացուցիչը դերազասում էր լինել րննախույզ և բանիմաց՝ թեկուզ և մեղքի մեջ րնկնելով, քան թե արդար, բայց անբան ու աղետի մեկը:

Հայերեն լեզվով թարգմանական և ինքնուրույն գիտական երկեր ստեղծվեցին առաջին հերթին աստղաբաշխության և մաթեմատիկայի բնագավառում:

1621 թ. Հովհաննես Անկյուրացին թարգմանեց գերմանացի աստղաբաշխ, աշխարհագետ, քարտեզագիր Պետրոս Ապիանի (1495—1552) «Կոսմոգրաֆիա» նշանավոր աշխատությունը, որով առաջարկվում էին աշխարհագրական երկայնության որոշման նոր եղանակներ՝ երկնային մարմինների, մանավանդ լուսնի գիտական գիտարկումների ճանապարհով: Այդ աշխատության հայերեն թարգմանության ձևագրում նկարված է մի հայ աստղաբաշխ՝ Կարապետ վարդապետը՝ աստղաբաշխական քանոնի օգնությամբ դիտումներ կատարելիս: 1671 թ. «ի ֆրանկաց» թարգմանված մի աշխատության մեջ տրվում է 1671—1700 թթ. տեղի ունենալիք Արեգակի և Լուսնի բոլոր խափարումների ցանկը՝ րոպեի ճշտությամբ: Նույն այս տարիներին եվրոպական գիտության րնձեռած տվյալների հիման վրա Իսահակ Ջուղայեցին շարադրում է «Վասն ժամույց տուրնջեան և գիշերոյ, որք առաւելուն և նուազին» աշխատությունը: Հեղինակն ընդունում է երկրի գնդաձևությունը, նրա պտույտն իր առանցքի շուրջը. ցերեկվա և գիշերվա ժամերի տեղությունը որոշում է հաշվի առնելով իր գտնված վայրի (Սպահան) աշխարհագրական լայնությունը:

1695 թ. Ամստերդամում տպագրվում է «Համատարած աշխարհացոյց» անունով մեծ քարտեզը, Ղուկաս, Թովմա, Մատթեոս Վանանդեցիների և օտարազգի հմուտ փորագրիչների համատեղ ջանքերով: Հաջորդ թվականին լույս է տեսնում «Աշխարհացոյցի» շատ կարևոր «Բանալին»: Այս գործերի գիտական գեղավարը՝ Ղուկաս Նուրիջանյան Վանանդեցին էր. նա էր հայ հին մատենագրության ծալրերից պեղում, կամ նոր հորինում աշխարհագրական անվանումները, նա էր հայացնում աստղաբաշխական տերմինները, համաստեղությունների անունները և այլն¹⁵:

Հայ գիտնականները, եվրոպական լավագույն օրինակների հետևողությամբ, ստեղծում էին կատարելագործված աստղաբաշխական գործիքներ՝ տատրուլար, ամիլյար սֆերա, ռուպի տաշրե և այլն, նոր հայտնագործված կամ կատարելագործված գործիքներով ու փորձանոթներով հարստանում էր նաև հայ վարպետ-ալքիմիկոսի աշխատանոցը: Ղուկաս Վանանդեցու գործընկեր Մատթեոսի պատրաստած հայերեն բացատրություններ ունեցող աստրոլաբը՝

¹⁵ Ղուկաս Վանանդեցու ստեղծած տերմիններից շատերն ավելի հաջող են, քան այժմ գործածության մեջ մտածները: Այսպես, օրինակ, նա ունի Մնկնի, փխ՝ Հերկուլես, Մարդաձի փխ, Կենտաուր, Զրօձ՝ Հիդրա, Շնիկ՝ Փոքր շուն, Մարտիկ՝ Օրիոն և այլն: \

աստղաբաշխական գեղեցիկ մի գործիք, հասել է մեզ: Այդ գործիքի օգնությամբ հնարավոր է որոշել լուսատուների բարձրությունը, կենդանաշրջանի համաստեղությունների դիրքը գիշերվա տարրեր ժամերին, աստղականների հեռավորությունն ու բարձրությունը, լուսատուների հասարակածային կոորդինատները, տվյալ վայրի աշխարհագրական լայնությունը, գիշերվա և ցերեկվա տեղեկությունը, աշխարհի կողմերը և այլն¹⁶:

Աստղաբաշխության ուղիով դարգանում է նաև մաթեմատիկան: XVI դարում արևմտահայ մի անհայտ անձնավորություն կազմում է հայերեն առաջին թվաբանության դասագիրքը՝ տասնորդական «պոգիցիոն» սիստեմով և արաբական թվանշաններով: Նրա նպատակն է եղել ցույց տալ տասնորդական սիստեմի առավելությունները հայկական այբբենական թվահաշվի նկատմամբ, սովորեցնել իր հայրենակիցներին թվաբանական չորս գործողությունները գյուրին կատարելու այն ժամանակ եվրոպական երկրներում կիրառվող եղանակները: Դասագրքի երկրորդ բաժնում, նկատի ունենալով հայ վաճառականների ամենօրյա գործունեությունը, հեղինակը կազմել է թվաբանական խրնդիրներ, յուրաքանչյուր խնդրին առնթիվ տալով լուծման բանալին: Առաջին խնդրին, օրինակ, այս է. «Երկու հոգի օրթախ եղան (այսինքն՝ բնկեր դարձան). մէկն ունի սարմիայ (գրամազուլս) 167 և մէկն ունի 243, վաստակեր են 134 ստակ. ամեն մարդու ինչ պիտի բնկնի...» (այնուհետև տրվում է լուծման եղանակը):

Շատ շի ուշանում նաև թվաբանության տպագիր դասագիրքը. այդ լինում է դերմանացի մաթեմատիկոս Քրիստափոր Կլավիուսի (1537—1612) «Գործնական թվաբանության համառոտ շարադրանք» աշխատության հայ առևտրականների համար պատրաստված թարգմանությունը, որը լույս աշխարհ է դալիս 1675 թ. Մարսելում, «Արհեստ համարողութեան՝ ամբողջ և կատարեալ» խորագրով: Գրքի բովանդակության և օգտակարության մասին թարգմանիչը հայտնում է հետևյալը. «Տեսնելով զհարկաւորութիւն մերազնեայց վաճառականաց վասն կատարելապէս ոչ գիտելոյ զարհեստն համարողութեան, վայելու վարկայ զգիրքս զայս թարգմանել ի մերս բարբառ, որպէս զի սովաւ վարժեցեալք կարիցեն դիւրապէս պարապիլ ի գործս իրեանց թարց զեզերման մտաց»։ այսպես՝ զրաբար լեզվով գրված է միայն գրքի առաջաբանն ու վերջաբանը, իսկ բուն դասագիրքը շարադրված է աշխարհաբարով¹⁷: XVI—XVII դարերում շրջանառության մեջ են գրվում գործնական թվաբանության տպագիր ու ձեռագիր այլ ձեռնարկներ ևս, իսկ Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ Ս. Աղամալյանցը 1781 թ. հրատարակած իր «Թուարանութեան» երկրորդ մասն ամբողջապես նվիրում է այնպիսի հարցերի, որոնք, գործնականից ավելի տեսական նշանակություն ունենալով, «ոչ միայն ախորժելի են մտքի և կենցաղային այլ պետքերի համար, այլև ճանապարհ են հարթում զեպի մյուս շափաբանական գիտությունները»։ Աղամալյանցը սովորեցնում է ամբողջ և կոտորակային թվերից քառակուսի և խորանարդ արմատ հանել, համեմատությունների տեսություն, թվաբանական և երկրաչափական պրոպրետիաներ, բազմանկյուն թվեր, գուգադրություններ, փոխադրություններ,

¹⁶ Տե՛ս Բ. Բ. Թումանյան, Հայ աստղագիտության պատմություն, հնագույն ժամանակներից մինչև XIX դարի սկիզբը, Երևան, 1964, էջ 157—163: Այստեղից են քաղված նաև աստղաբաշխական երկերի եվրոպական լեզուներից կատարված թարգմանությունների մասին տվյալները:

¹⁷ Տե՛ս Գ. Բ. Պետրոսյան, Մաթեմատիկական Հայաստանում հին և միջին դարերում, Երևան, 1959 (նաև «Սովետական Հայաստան» օրաթերթի 1969 թ. հուլիսի 24-ի համարը):

լուգարիթմներ և այլն: Գրքի վերջում տրված է 1—1000 թվերի լուգարիթմական աղյուսակը:

Մաթեմատիկական մտքի զարգացմանը մեծապես կարող էր խթանել եվկլիդեսի «Երկրաչափություն» ամբողջական հայերեն թարգմանությունը, որ տնտեսական որոշ տվյալների համաձայն իրագործվեց դարի սկզբներին, Գրիգոր Կեսարացու ջանքերով: Իր գործին հմուտ թարգմանիչը ստեղծել է երկրաչափական մի քանի տասնյակ տերմինների հայկական հաջող համարժեքները և, մատուցվող նյութն ավելի դյուրամբռնելի դարձնելու մտահոգությամբ, ռեզյումեզ ուշագործված փոփոխություններ ու լրացումներ է կատարել: Մի առիթով նա գրում է. «Մենք փոխեցաք զապացույցն ևզլիտին վասն տալոյ զլատալոյն ապացույց մի, որ առաւել լուսաւորէ զմիտս ընթերցողին» մի այլ առիթով նշում, որ «Եւզլիտան ալապէս սահմանեալ է, իսկ մեք ասեմք առաւել առհասարակ (այսինքն՝ պարզ, դյուրին)» և այլն¹⁸:

Այս թարգմանությունը, ցավոք, մնաց ձեռագիր վիճակում, ուստի անծանոթ ընթերցող լայն շրջաններին: Հայաստանում երկրաչափական գիտելիքների տարածմանը մեծ չափով նպաստեց Մխիթարյան վարդապետ Սահակ Պրոնյանի «Երկրաչափությունը», որ լույս տեսավ 1794 թվականին, բազմաթիվ լինելով երեք ընդարձակ բաժիններից: Առաջին բաժինը նվիրված է սահմանումներին և արքսիմաներին, ապա առանձին պրակներով խոսվում է գծի և նրա տեսակների, անկյունների, եռանկյունների, շրջագծի և այլ հարցերի մասին: Երկրորդ բաժինը նվիրված է քառանկյուններին, բազմանկյուններին, մակերևույթների համեմատությանը և հատմանը: Վերջին բաժնում սահմանվում են երկրաչափական մարմինները (գլան, կոն, բուրգ, գունդ), ապա քրոնոսրկվում մարմինների նմանության և հավասարության, մակերևույթների և ծավալների չափման ու համեմատության հարցերը և այլն: Բոլոր բաժինների վերջում տրված են խնդիրներ ու նրանց լուծման եղանակները:

Ս. Պրոնյանն իր առջև խնդիր էր դրել եվրոպական լեզուներով գոյություն ունեցող լավագույն աշխատությունների հիման վրա, «Ընտրելագոյն ոճով և հեշտընկալ բացատրութեամբ» հայ երիտասարդության համար պատրաստել երկրաչափական գիտելիքների ամբողջական մի ձեռնարկ, մշակելով հայերեն գիտական տերմինոլոգիա: Այս խնդիրն իրագործված է հաջողությամբ¹⁹:

Թվաբանական և երկրաչափական վերահիշյալ աշխատություններով տասնորդական կամ «պոզիցիոն» կոչվող սխտեմը և արաբական թվանշանները ճանաչելի դարձան Հայաստանում և հայ գաղթաշխարհում, սակայն հին հայկական այբբենական թվանշաններն ու հաշվային սխտեմը երկար ժամանակ չէր զիջում իր դիրքերը. որոշ բնագավառներում այն գործածության մեջ էր նույնիսկ XIX դարի ընթացքում: Այնքան մեծ էր հազարամյա ավանդույթով որբագործված հայկական այբբենական համարողության ուժը, որ XVII դարի կեսերին նոր Զուղայի միջավայրում, տասնորդական և հայկական սխտեմների զուգորդությամբ, կյանքի կոչվեց թվարկության ինքնատիպ մի նոր սխ-

¹⁸ «Երկրաչափություն ևզլիտին», տեքստը հրատարակության պատրաստեցին Գ. Բ. Պետրոսյան և Ա. Գ. Արրահամյան, Երևան, 1962:

¹⁹ 1810 թ. վենետիկում լույս ընծայվեց նաև նույն հեղինակի «Ծնունդնաշափություն» աշխատությունը, որով հայ ընթերցողը հնարավորություն ստացավ մայրենի լեզվով ծանոթանալու ուղղագիծ և սփերիկ եռանկյունաչափության առարկային, բնական թվերի լուգարիթմներին, ուղանկյուն և շփանկյուն եռանկյունների առանձնահատկություններին և այլն:

տեմ: Պարսկահայ վաճառականների մեծամասնությունը, բաջ տեղակի լինելով արարական թվերին և «սյուրիցիոն» թվարկությանը, առևտրական գործարքներին հաշվապահությունը կատարում էր նորահնար և ինքնատիպ այս եղանակով: Հայ ալբուրենի առաջին երկու իննյակները նույնությամբ կիրառվում էին այդ սխեմանի մեջ՝ սրպես միավոր և տասնավոր թվեր:

ա	բ	գ	դ	ե	զ	է	ը	թ
1	2	3	4	5	6	7	8	9
ժ	ի	լ	խ	ծ	կ	հ	ձ	ղ
10	20	30	40	50	60	70	80	90

Հարյուր, ինչպես և հազար թվերը, նույնպես գրվում էին նախկին ձևով՝ ձ—100, Ռ—1000: Փոխված էր, սակայն, հարյուրավոր և հազարավոր մյուս թվերի գրության եղանակը. հայկական ալբուրենի մյուս տառերն իրենց թվական նախկին արժեքներով (դիցուք, ն—400, կամ Տ—4000 և այլն) այլևս չէին օգտագործվում: Հարյուր (ձ) կամ հազար (Ռ) թվից առաջ գրվում էր պահանջվող միավոր կամ տասնավոր թիվը. 400-ը, օրինակ, գրվում էր Դձ (4.100), 4000-ը՝ ԴՌ (4.1000) ձևով: Մեկ նմուշ ևս. հայկական հին թվարկության սխեմայով հնդանիշ 56789 թիվը, օրինակ, գրվելու էր Ե3ՁԶԹ ձևով, իսկ նոր սխեմայով ՉՁՌ.էՁ.ԶԹ (այսինքն՝ 56.1000+7.100+89=56789): Այս նոր գրությունը մեծապես դյուրանում էր թվաբանական պարզ գործողություններ կատարելը:

Մշակվել էր նաև կոտորակների գրության նոր եղանակ. ամբողջական թվերից հետո, ըստ անհրաժեշտության, գրվում էին ուղղահայաց, հորիզոնական և դարձյալ ուղղահայաց մեկ, երկու կամ երեքական գծիկներ, այսպես. $\frac{1}{2} = \frac{1}{2} =$, կամ $\frac{1}{2} = \frac{1}{2} =$, կամ $\frac{1}{2} = \frac{1}{2} =$ և այլն (գծախմբերից սրեւ մեկի բացակայության դեպքում նրա փոխարեն գրվում էր թանձր մի կետ): Առաջին խմբի յուրաքանչյուր գծիկը ամբողջական թվի $\frac{1}{4}$ -ի նշանակությունն ուներ, երկրորդ (հորիզոնական) խմբի գծիկներից յուրաքանչյուրը՝ $\frac{1}{16}$ էր նշանակում, իսկ երրորդ խմբի մեկ գծիկը $\frac{1}{64}$: Ըստ այդմ վերոհիշյալ կոտորակներից առաջինը (որի բոլոր խմբերում երեքական գծիկ է նշանակված) բնկալվում էր այսպես. $\frac{3}{4} + \frac{3}{16} + \frac{3}{64}$, այսինքն՝ $\frac{51}{64}$, երկրորդ կոտորակը նշանակում էր $\frac{1}{4} + \frac{2}{16} + \frac{2}{64}$, այսինքն՝ $\frac{26}{64}$, կամ $\frac{13}{32}$ և այլն:

Պահպանվել են հայ վաճառականների կողմից գրանցված մի քանի հաշվեալություններ, որոնց մեջ լայնորեն կիրառված է տասնորդական սխեմանի սղդեցությունը բարեկարգված հայկական ալբուրենական թվարկության այս նոր փոփոխակը²⁰:

Հայ ընթերցող շրջանները XVII դարի սկզբներից հաղորդակից են գտնում նաև բժշկության և հնագիտության մարդերում եվրոպական գիտության ձևեր բերած նվաճումներին: Եվրոպական բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում կրթություն ստացած մի շարք հայ բժիշկներ ինքնուրույն և թարգմանական արժեքավոր երկերով հարստացնում են հայ մատենագրությունը: Ասպարեկ են իջնում նաև խավարի մեջ խարխափող իրենց հայրենակիցների մտավոր հորիզոնը լուսավորելու ազնիվ գաղափարով ապրող, գիտության ծարավի ինքնուս գործիչներ, որոնք անասելի խոչընդոտներ հաղ-

²⁰ Լ. Խաչիկյան, Հովհաննես Զուղայեցու հաշվետու մարք (Armeniac, melanges d'études Arméniennes, Venise, 1969, էջ 245):

Սահարելով, նոր արժեքներ են ստեղծում իրենց նախասիրած բնագավառներում:

Այդպիսի ինքնուս զործիչներից է Աբրահամ Պոլսեցին՝ հայ միջնադարի միակ կենդանաբանը, որ 1611 թ. Կոստանդնուպոլսում շարագրել է ինքնատիպ և հետաքրքրական մի ուսումնասիրություն՝ «Պատմություն անասնոց և գաղանաց, շորքոտանեաց, սողնոց և թիւնաւորաց, թռչնոց և մարդկան, ծովային ձկանոց և անասնոց և գաղանաց, և այլ ժըժմակաց ծովու և ցամաքի...» ընդարձակ խորագրով:

Ընթերցող լայն շրջանների համար շարագրված այս գրքի նյութը «բազում ցանիւ և աշխատութեամբ» հեղինակն ամբողջացրել է հայերեն, հունարեն, լատիներեն, արաբերեն, պարսկերեն և թուրքերեն լեզուներով ձևաբերած գրավոր ու բանավոր աղբյուրներից, հարստացնելով այդ ամենն իր սննդական փորձի և դիտողականության միջոցով կուտակած նյութերով:

Առաջնորդվելով, հավանաբար, եվրոպական վերածննդի ժամանակաշրջանի նշանավոր կենդանաբանների դասակարգության սկզբունքներով, մեր հեղինակը կենդանական աշխարհի ներկայացուցիչներին բաժանել է հինգ խոշոր խմբերի. 1. Չորքոտանիներ (նկարագրում է 50 տեսակ), 2. Թռչուններ (44 տեսակ), 3. Ջրային կենդանիներ ու զեռուններ (12 տեսակ), 4. Ծովային պատենավոր («կէճէպ» ունեցող) ժըժմակներ և 5. Ջկներ ու խեցեմորթներ (48 տեսակ): Խոսում է նաև կենդանակերպ ու մարդակերպ հրեշների մասին, ինքն էլ իմանալով, որ դրանք «առասպելք» են: Կենդանիների նկարագրությունները, նրանց բնութագրումները՝ ձևաբանական են և գերազանցապես ճիշտ: Մեծ ուշադրություն է նվիրված կենդանիների վարք ու բարքին, սնմանը, բնասանեցմանը, խնամելու կերպին և այլն, հանդամանքներ, որ հաճելի և հետաքրքրական դարձնելով կենդանաբանական շոր նկարագրությունները, նաև գրավիչ նյութ են հանդիսանում ժողովրդական ընթերցանության համար և ապացույց տալիս հեղինակի կենսաբանական ըմբռնումների խորության մասին: Հատուկ արժեք է ներկայացնում աշխատության Կոստանդնուպոլսի շրջակա ծովերի ձկներին նվիրված ընդարձակ բաժինը, որն առավել չափով կազմված է անձնական դիտողությունների և ուսումնասիրության միջոցով ձևաբերված տվյալների հիման վրա: Իր գրքի մեջ մեր կենդանաբանը հազարգում է նաև աշխարհագրական և պատմա-մշակութային նշանակություն ունեցող հետաքրքրական տեղեկություններ:

Ուշագրավ այս աշխատությունը շատ բարձր է գնահատվել հայ մշակույթի պատմաբանների կողմից. «Այսպես թե աշնպես,— գրել է նրանցից մեկը,— խորին երախտագիտության է արժանի Աբրահամ Պոլսեցին, որ որպես առաջինը մեր անցյալի ամբողջ գրականության մեջ, մեզ կենդանաբանական մի գիրք է թողել գիտական գրեթե այն բարձրության, որ ժամանակի եվրոպական կենդանաբանությունն է ունեցել՝ իր առավել և թերի կողմերով»²¹:

Եվրոպական բժշկագիտության տեսական և գործնական նվաճումների մասին հայ ընթերցողը տեղեկություններ է ստանում թարգմանական և ինք-

²¹ Ավ. Տեր-Պապույան, նշված աշխ., էջ 460: Աբրահամ Պոլսեցու «Կենդանաբանության» միակ ձեռագիրը պահվում է Վենետիկի Միսիյարյան միաբանության մասնադարանում: «Բազմավէպ» ամսագրի 1898 թ. համարներում (էջ 1—6, 66—74, 120—128) տպագրված անստորագիր մի հոդվածի մեջ (հեղինակը, հավանաբար, Ղ. Ալիշանն է) տեղեկություններ են տրված այդ ձեռագիր աշխատության մասին և բերված են ընդարձակ քաղվածքներ:

նուրույն այն երկերից, որ հասն ու կենտ սկսում են երևան գալ տալիավին XVII դարի ընթացքում, իսկ հաջորդ դարի կեսերին բազմապատկվում են: Հայկական խոշոր գաղթավայրերում սկսում են աշխատել եվրոպական համալսարաններում սովորած բժիշկներ, որոնցից մի քանիսը, բուժող բժշկի մեծ համբավ ձեռք բերելով, զբաղվում են նաև գիտական աշխատանքով, շարադրում ու տպագրում են բժշկական արժեքավոր գրքեր:

Մանոթանանք նախ Պետրոս Քալանթարյանի գործունեությանը, որ ծնվել է նոր Ջուղայում, սովորել Եվրոպայում, ապա բնակություն հաստատել Մոսկվայում: 1793 թ. նոր նախիջեանում հրատարակվում է նրա հեղինակած բժշկական, բազկացած երկու ինքնուրույն մասերից: Առաջին մասում շարադրված են ախտաբանության և բուժման կարևորագույն խնդիրները, ըստ որում հիվանդությունների ախտանիշները թվարկված են համառոտակի, իսկ բուժման միջոցները՝ հանգամանորեն: Երկրորդ մասը լատինա-հայկական բժշկական բառարանն է, ուր տրված են 363 տերմինների բացատրություններ (այստեղ մեջ են բերված նաև մի քանի ուսուերեն տերմիններ): Եվրոպական բժշկությունից բացի, Քալանթարյանը հայկական միջնադարյան աղբյուրների միջնորդությամբ ծանոթ է նաև արաբական բժշկագիտությանը և ըստ հարկի օգտագործում է նաև միջնադարյան բժշկության բանական տվյալները:

Նույն ժամանակ է ասպարեղ իջել նաև Հովակիմ Օղուլլուխյանը. ծնվել է, հավանաբար, Տրապիզոնում, սովորել Վիեննայի համալսարանում, այնուհետև հաստատվել է Կոստանդնուպոլսում և որպես բուժող բժիշկ մեծ անուն վաստակել: Գրել է երեք աշխատություն. 1783 թ. — լատիներեն լեզվով «Ախտաբանություն» (Pathologia), մի այլ գործ, որ շարադրված է հունարենի նշանավոր բժիշկ Պոկրատի երկերի հիման վրա և, վերջապես, 1785 թ. «Գեղագիտություն» (Materia medica) աշխատությունը, որ լույս է տեսել 1806 թ. Վենետիկում: Գեղանյութերն այստեղ դասակարգված են, ըստ իրենց տարբեր ներգործության, մի շարք խմբերի տակ (սրտային, զրգուիչ և այլն): Նախ տրվում է տվյալ խմբի մեջ ընդգրկված գեղանյութերի ընդհանուր բնութագիրը, ապա ամեն մի նյութի անվանումը՝ լատիներեն, հայերեն և թուրքերեն լեզուներով, իսկ այնուհետև՝ նրանց ֆիզիկա-քիմիական հատկությունները և բուժական ազդեցությունը:

Առավել նշանավոր է եղել Ստեփանոս Շեհրիմանյանը՝ տաղանդավոր բժիշկ և բնագետ, որ ծնվել է Թիֆլիսում, սովորել Իտալիայում, աշխատել Կոստանդնուպոլսում, ապա վերադարձել իր ծննդավայրը, ուր և կնքել է իր մահկանացուն 1818-ից հետո (ճիշտ տարեթիվը հայտնի չէ):

1791—1796 թթ. Կոստանդնուպոլսում ժանտախտի համաճարակ էր բռնկվել. Շեհրիմանյանն այդ տարիներին անձնվիր աշխատանք է կատարել որպես բուժող բժիշկ և իր կուտակած հարուստ փորձի հիման վրա, օգտագործելով նաև գիտական գրականության մեջ առկա տվյալները, շարադրել է «Անդեղեղնալ ժանտախտի» կարևոր ուսումնասիրությունը, առաջնահերթ նպատակ ունենալով՝ սովորեցնել ժողովրդին վարակից զերծ մնալու միջոցառումները: Ժանտախտի մասին այս գրվածքը, մասնագետների գնահատությամբ, հայ բժշկական գրականության առավել ծանրակշիռ ու արժեքավոր ստեղծագործություններից է:

Հայ բնագիտական մտքի պատմության մեջ բացառիկ տեղ է գրավում Շեհրիմանյանի «Տնկաբանություն կամ փղորայ Հայաստանի» կոթողային աշ-

խառնությունը, որ այսօր իսկ, իր գրությունից ավելի քան 150 տարի հետո (շարադրվել է 1794—1818 թթ.), պահպանում է ճանաչողական ու գիտական իր նշանակությունը: Աշխատությունը կոչվում է «Փղորայ» (այսինքն՝ ֆլորա-բուսականություն) Հայաստանի, բայց նրա մեջ տեղ են գտել նաև բազմաթիվ բույսեր, որոնք չեն աճում մեր երկրում: Այստեղ, այբբենական շարահարույթյամբ, թվարկված են 800 (հոմանիշները չհաշված) բույսերի անուններ և գրանցված նրանց մասին բուսաբանական ու դեղագիտական բնագործակ տեղեկություններ: Սկզբից արվում է բույսի անունը՝ հայերեն, լատիներեն, արաբերեն, պարսկերեն (երբեմն նաև հունարեն և եբրայերեն), ապա նրա ձևաբանական նկարագրությունը՝ աճման վայրերի նշումով: Դրան հաջորդում են բույսերի բուժական հատկությունների մասին տվյալները: Հիշատակվում են այն հիվանդությունները, որոնց բուժման-համար օգտագործվում են նրանք, արվում են տեղեկություններ նրանց տեսակների, օգտագործման եղանակների, երբեմն նաև չափ ու քանակի մասին:

Մեծ բարեխղճությամբ հեղինակը նշումներ է կատարում այս կամ այն բույսի վերաբերյալ գրանցած տեղեկության աղբյուրի մասին. ըստ աչղմ նա լաչնորեն օգտագործել է անտիկ հեղինակների (Դիոսկորիդես, Պլինիոս, Հիպոկրատ, Գալեն), եվրոպական բնագետների (Լիննեյ, Ֆորսկալ), ինչպես և հայ ու միջնադարյան Արեւելքի աչլ բժիշկների (Ամիրդովլաթ, Միրզա Մյումին) աշխատությունները:

Ս. Շհրիմանյանի «Տեկաբանությունը» գիտական ամենալուրջ սկզբունքներով կազմված մի ծանրակշիռ ուսումնասիրություն է, որ չունի իր նմանակր ոչ միայն հայ, աչլև հարեան ժողովուրդների գիտական գրականության մեջ³²:

XVII—XVIII դարերի ընթացքում հրատարակ իշած և գիտության տարբեր բնագավառներում արժեքներ ստեղծած վերահիշյալ հայ գործիչները, գրեթե առանց բացառության, իրենց կյանքն անց են կացրել եվրոպական գիտական կենտրոններում (Ամստերդամ, Մարսել, Վենետիկ, Մոսկվա), կամ էլ Հայաստանից հեռու գտնվող այնպիսի գաղթավայրերում (Կ. Պոլիս, Սպահան), որոնք տնտեսական ու մշակութային սերտ կապերի մեջ էին եվրոպական երկրների հետ: Այս հանգամանքն, անշուշտ, նպաստավոր է եղել հայ մտավորականների համար. նրանք, հաղորդակից լինելով եվրոպական գիտության նվաճումներին, կարողացել են ձերբադատվել միջնադարյան հայ գիտության կաշկանդիչ ավանդույթներից ու ստեղծել ժամանակակից գիտության մակարդակին համապատասխան արժեքներ:

Օսմանյան Թուրքիայի և Սեֆյան Պարսկաստանի տաժանելի տիրապետության տակ կեղեքվող հայկական նահանգներում, որ շարունակում էր ապրել ու մաքառել աշխատավոր հայ ժողովուրդը, մշակութային գործունեության ծավալման և, մասնավորապես, գիտության զարգացման համար չկային նույնիսկ ամենանվազագույն նախադրյալներ: Անբարենպաստ այս պայմանները, սակայն, չէին կարող արգելակել հեռավոր գաղթավայրերում ստեղծված հոգևոր արժեքների ներթափանցմանը հայրենի երկիր. տարբեր ուղիներով ստացվող տպագիր գրքերը, ձեռագիր աշխատությունները և աչլ արժեքներ՝ ձեռքից ձեռք էին անցնում, կրանվում գրաճանաչ մարդկանց կողմից, բնագործակում նրանց մտահորիզոնը և խթանում գիտության նկատմամբ հետաքրքրության խորաց-

³² Տե՛ս Ս. Ա. Օգանեսյան, նշված աշխատության «Армяне-врачи воспитанники европейских университетов» գլուխը (էջ 193—215):

մանր: Մայր երկրում ևս վանականի խուցը դադարում էր գիտական դեպքումների միակ աշխատանքը լինելուց, գրիչ էր վերցնում աշխարհական մարդը՝ վաճառական և արհեստավոր, նոր մոտեցում դրսևորելով բնության ու հասարակական կյանքի երևույթների նկատմամբ:

Այս նոր միջավայրի ծնունդ էր գիտությանն անհունորեն սիրահարված մտավորական Ավետիք Բաղդասարյան Տիգրանակերտցին, որ 1684—1719 թթ. ընթացքում, հաղթահարելով մեծ դժվարություններ, թափառելով երկրից երկիր, ստեղծել է թվաբանություն, տոմարագիտություն, աստղաբաշխություն, երաժշտագիտության և գիտության այլ ճյուղերի մասին հետաքրքրական նյութեր պարունակող մի ընդարձակ ժողովածու — «Տէֆտէր գիրք» խորագրով: «Ծանուցումն առ ուսումնասէր ընթերցողս» ներածական խոսքի մեջ Տիգրանակերտցին իր աշխատանքի պայմանների, օգտագործած աղբյուրների և ժողովածուի բովանդակության մասին գրում է. «Այս գիրքս ամենայն տոմարական արվեստից և աստղաբաշխական ճեմվելից և մեկնութեանց տէֆտէր է, գորս ևս նուազս Աւետիք ընթերցող՝ ծնունդ Տիգրանակերտեան, որ և սնեալ էղէ ի բազում քաղաքս, այսինքն նախ ի Էրզրում. կացի անդ ամս ԺԴ (14), և չեառչ ի Տիգրանակերտ քաղաքն փոխեցաչ, ի Բաղեշ, ի Վան, ի Պարսից երկիրն, ի Քրդաստան, ի Արապիստան, ի Անատոլի, ի Սեբաստիա, ի Թոխաթ: Պատճառ ի շրջիլն այսքան աշխարհ՝ վասն գրասիրութեանս և մէրէֆեթի (այսինքն՝ արվեստի, գիտության) ազագաւ. ոչ թէ ի Հայոց գրաց միայն, այլ ամենայն ազգաց գրոց, այսինքն՝ Արապաց, Ֆարսից, Զհառէ, Ղրադից, Ասորոց, Ֆրանկաց, ի Յունաց գրոց և վարպետաց. հարցեալ և ժողովեալ անհամար մեկնութիւն և ճէտվել աղիւսակք, մեծաւ տաժանմամբ, ամառ և ձմեռ զեղերելով...»: Իր ժողովրդին լուսավորելու համար գիտական նյութեր հավաքելու ճանապարհին մեր ինքնուս գիտնականը հաղթահարել է աներեւակեացի դժվարություններ. «Շատ նախատինք լսեցի սրովայնամոլ և արբշիւ ուսումնաստեաց եկեղեցականաց», «համբերէի վշտաց և նեղութեանց», «զեղերեալ մաշէի ի գրունս ուսուցիչ իմաստասիրաց», — համեստորեն արձանագրում է նա: Էրզրում քաղաքում մի քանի օրով կանգ առած ֆրանսիացի մի գիտնականի մոտ (որ մեկնելու էր Զինաստան), Տիգրանակերտցին տեսնում է աստղաբաշխական արժեքավոր նյութեր: Ֆրանսիացի ճանապարհորդը, շանսալով մեր գիտնականի թախանձանքներին, անսպասելիորեն մեկնում է Էրզրումից. երկու ամսից լսուր է ստացվում, որ նա կանգ է առել Թավրիզում: Ավետիքը, ինչպես ինքն է գրում, — «անշաղաղ ելեալ Արզրումայ՝ ի ձմեռացին ցրտասառոյց և ի բքաբեր օդոց զանց առնելով» գալաօրց գալառ հեռիտան անցնելով, հասնում է Թավրիզ, ներկայանում գիտնական-ճանապարհորդին, զարմացնում նրան իր նպատակաւորաց հարցասիրությամբ և իրականացնում իր ծրագիրը՝ հայերեն թարգմանելով անծանոթ աստղաբաշխական աշխատությունը:

Ավետիք Տիգրանակերտցու ձեռագիր աշխատությունների մասին տեղեկություններ պարունակող անստորագիր հոգվածաշարի հեղինակը (ամենայն հավանականությամբ՝ Ղ. Ալիշանը) հայտնում է, որ նրա գործերի մեջ ստույգի հետ սուտն էլ կա, հմուտքյան հետ հմայություն ևս, բայց շատ բարձր է գնահատում նրա գիտական վաստակը, «սուր ու զորավոր միտքն ու կարողությունը»²³:

²³ Ավետիք Տիգրանակերտցու ձեռագիր աշխատությունները պահվում են Վենետիկի Մխիթարյանների մատենադարանում. նրանց մասին «Բաղմավէպի» մեջ (1897 թ. էջ 317—321,

Հայ գիտական մտքի ուշ միջնադարյան շրջանի ամբողջական պատկերը գծելու համար գեոևս շատ դժվարություններ են հաղթահարվելու: Ձևագիր և հնատիպ գրքերի մեջ կան գեոևս չբացահայտված ու չարժեքավորված բազմաթիվ բնագրեր՝ միջնադարյան գիտության տարբեր բնագավառների մասին տրված տվյալներով: Կան տաղանդավոր ու նվիրյալ մի շարք գործիչներ, որոնք առ աչտօր չեն գրավել գիտության պատմաբանների ուշագրությունը, արդեն հայտնի նյութերն էլ սպասում են ավելի հանգամանալից ու մասնագիտական քննություն:

ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

XIV դարից սկսած անկում ապրեց նաև հայկական պատմագիտությունը: Հաջորդ երկու հարյուրամյակի ընթացքում ևս չստեղծվեցին քիչ թե շատ նշանավոր պատմագիտական աշխատություններ, բացառությամբ Թովմա Մեծոփեցու (1378—1446) «Պատմություն համառոտաբար վասն Լանկ-Թամուրայ և աշխոյն, զոր արարեալ է քոջ վարժապետին Թումայ վարդապետին» գրքի¹:

Թովմա Մեծոփեցին, որ ծնունդով Քաջբերունիքից էր և հուշակավոր վարդապետ ու փիլիսոփա Գրիգոր Տաթևացու աշակերտը, իր ժամանակի ամենակիրթված և եռանդուն գործիչներից էր: Ժամանակակիցները նրան մեծարում էին «գոթեղերալոյս թաբունի», «մեծ հուստոր», «բաջ քարտուղար» տիտղոսներով:

Մեծոփեցու աշխատությունը Լանկ-Թամուրի արշավանքների, ինչպես նաև Կարա-կոյունլու և Աղ-կոյունլու բռնիքից եղևի մղած պատերազմների շրջանի Հայաստանի ու Միջին Արևելքի պատմության համար շատ կարևոր աղբյուր է:

Թովմա Մեծոփեցու պատմությունն սկսվում է 1386 թվականից: Նա բավական մանրամասն նկարագրում է Լանկ-Թամուրի արշավանքները, Անկարայի մոտ սուլթան Բայազիդի կրած պարտությունը, զրանց ուղեկցող բնակչության բռնի գերեվարությունն ու կոտորածները: Առավել հանգամանալից է Մեծոփեցու աշխատության այն մասը, որը նվիրված է Լանկ-Թամուրի հաջորդների կառավարմանը: Լինելով ոչ միայն ժամանակակիցը, այլև նկարագրվող բուռն իրադարձությունների ականատեսն ու մասնակիցը, նա տվել է ավելի չ պատերազմների, կոզուպուտի և գերեվարության, ինչպես նաև ժողովրդի ուսերին ընկած հարկային ծանր լծի լիակատար պատկերը: Նրա «Պատմությունը» յուրատեսակ մի տարեգրություն է:

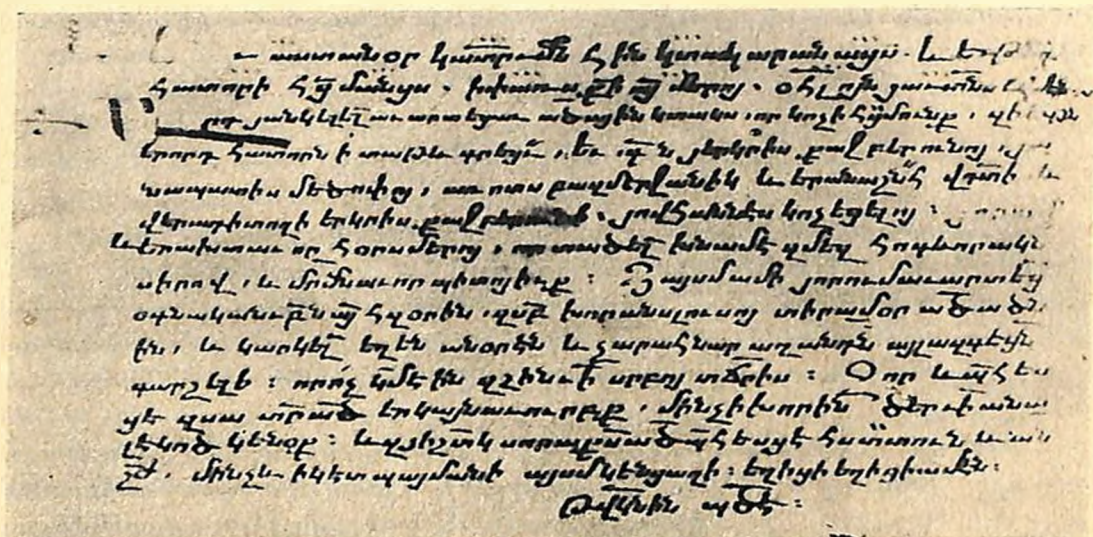
Ձևագրերի մեջ, որպես կանոն, «Պատմությանը» կցվում է նաև Թովմա Մեծոփեցու «Յիշատակարանը»: Սա համարյա միակ աղբյուրն է կաթողիկոսական աթոռ Սսից էջմիածին փոխադրելու հետ կապված իրադարձությունների մասին: «Յիշատակարանը» մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև այն տեսակետից, որ նրանում տրված է XIV—XV դարերում հայ հոգևորական-

375—380, 423—425, 459—463) ասպարված է բնագրի մասին: Արժեքավոր է նաև Տիգրանակերտյու մասին Լեոյի գեղեցիկ շարադրությունը («Հայոց պատմություն, Գ, էջ 421—424»):

¹ Քննագիրը հրատարակվել է 1860 թ. Փարիզում:

նություն բարքերի անկման նկարագիրը, մի բան, որը շարունակվեց և հետագայում, ընդհուպ մինչև XVII դարը:

Թուվմա Մեծոփեցու կյանքին ու զործունեությանն է նվիրված նրա աշակերտներից մեկի գրած վարքը՝ «Պատմություն Մեծի բարունապետին Թումայի, զոր արարեալ է Կիրակոսի բանասեր վարդապետի»²:

Թուվմա Մեծոփեցու ինքնագիր երշատակարանը (Մատենադարան, ձեռ. № 9247)

XIV—XV դարերի իրադարձությունների մասին կարևոր տեղեկություններ է հաջորդում նաև Թուվմա Մեծոփեցու ավագ ժամանակակից, գրական գործիչ ու քառաստեղծ Գրիգոր Մերենց խաթեցին (1350—1425): Նրա գրչին է պատկանում «Յիշատակարան աղետից» խորագրով շափածո պատմությունը, որը նվիրված է 1386—1422 թվականների իրադարձություններին՝ Լանկ-Թամուրի արշավանքներին ու թուրքմենական ցեղերի պատերազմներին: Լինելով ահանատեսի ստեղծագործություն, «Յիշատակարան աղետիցը» պարունակում է արժեքավոր և ստույգ պատմական տեղեկություններ:

Թուվմա Մեծոփեցու և Գրիգոր խաթեցու ստեղծագործությունները հայկական պատմագիտության նախորդ ծաղկուն շրջանի վերջին արձագանքներն են:

Հաջորդ երկու հարյուրամյակի պատմական իրադարձություններին մեզ ծանոթացնող հիմնական աղբյուրը հիշատակարաններն ու մանր ժամանակագրություններն են:

Հիշատակարանները սովորաբար գրվում էին ձեռագրեր արտադրողներին ու նկարազարդողների կողմից՝ պատվիրատուի կամ իրենց անունից: Դրանցում, նման գրությունների համար սովորական դարձած պատվիրատուի և գրչի ու նրանց մերձավոր ազգականների, բարեկամների և հովանավորողների

² Տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Թուվմա Մեծոփեցու նկանքը (կենսագրական նոր նյութերով), Վաղարշապատ, 1914: Առ, Հայոց պատմություն, հատ. 3, Երևան, 1946: Մ. Սրբելյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, հատ. 2, Երևան, 1946: Մ. С. Хачикян, Историкография Армении («Очерки истории исторической науки», т. I, М., 1955, гл. 3 և 4-ի համապատասխան բաժինները):

անունների թվարկման կողքին, ընդօրինակողները շատ հաճախ զրառում էին նաև իրենց տպավորություններն այն իրադարձությունների մասին, որոնց ժամանակակիցն ու ականատեսն էին: Դեպքերի թարմ հետքերով արված այդ զրառումները ստույգ տեղեկություններ են հաղորդում զանազան իրադարձությունների ու փաստերի մասին, ընդ որում, հաճախ շատ գունեղ, վառ, իսկ երբեմն էլ չափածո ձևով:

Նկարագրելով պատմական որևէ որոշակի փաստ, կամ դեպքերի սահմանափակ մի շար, հիշատակարանները, ամբողջությամբ վերցրած, տալիս են այն ժամանակի իրադարձությունների ընթացքի ճշմարիտ և ամբողջական պատկերը: Նրանցում կարևոր տեղեկություններ են պահպանվել ժողովրդի վիճակի, պատերազմների, բնակչության գերեվարության, երկրի ավերման, հարկերի ու զանազան բռնությունների մասին: Ավելին, հիշատակարանները հնարավորություն են տալիս ճշտելու մի շարք պատմական փաստեր, թվականներ ու անուններ:

Այլ կարգի պատմական սկզբնաղբյուրներից հիշատակարանները տարբերվում են մի շարք ուշադրավ առանձնահատկություններով: Գրված լինելով նկարագրվող անցողորձերին ականատես ու ականջալուր մարդկանց կողմից, նրանց մեջ ամբարված տեղեկություններն ավելի վստահելի են: Հիշատակագիրները գերազանցապես աշխատավոր խավերի հետ կապված գրիչներ ու մանրանկարիչներ էին և պատմական, տնտեսական ու մշակութային երևույթները նկարագրել ու դնահատել են ժողովրդական խավերի հայեցակետից:

Անցյալի աչքի ընկնող պատմագիրներից մի քանիսն, ինչպես օրինակ, Առաքել Դավրիժեցին (XVII դ.), իսկ այնուհետև Մ. Զամչյանը (XVIII դ.), հասկացել էին հիշատակարանների նշանակությունը որպես պատմական աղբյուր և ավել կամ պակաս չափով օգտագործել իրենց աշխատություններում³:

Այդ շրջանի պատմագիտության մյուս ձևը ժամանակագրություններն էին, որոնք գերակշռող են դառնում XV—XVII դարերում: Որոշ ժամանակագրությունների հեղինակներ հայտնի են, իսկ մեծ մասինը՝ անհայտ: Մանր ժամանակագրությունները մեծ մասամբ նեղ, տեղական բնույթ են կրում, լուսաբանելով մի որևէ կարճ ժամանակամիջոցում տեղի ունեցած իրադարձությունները: Ժամանակագրությունների բնորոշ առանձնահատկությունն այն է, որ դրանց հեղինակները չեն աշխատել իրենց համար պարզել պատմական դեպքերի ներքին կապն ու օրինաչափությունները, այդ պատճառով էլ նրանց շարագրանքը իրենից ներկայացնում է փաստերի չոր թվարկում, առանց որևէ մանրամասնության կամ գնահատականի:

Մանր ժամանակագրությունները հարուստ նյութ են պարունակում Հայաստանի և սահմանակից երկրների պատմության, մասնավորապես Կարակոյունլու և Աղ-կոյունլու ցեղերի պայքարի, Հայաստանի առանձին մարզերի, հայկական գաղութների կյանքի ու սոցիալական պայքարի վերաբերյալ: Դրանցից կարելի է քաղել Հայաստանի աշխարհագրության, բարբառագիտության, ազգագրության վերաբերյալ բազմաթիվ կարևոր տեղեկություններ:

Ժամանակագրությունները, որպես պատմագիտական ստեղծագործության

³ Ներկայումս պատմաբանները ձեռքի տակ ունեն XIV և XV դարերի հիշատակարանների ժողովածուները, որոնք հրատարակել է Լ. Ս. Խաչիկյանը, «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Երևան, 1950, «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Գանձ Ա—Գ, Երևան, 1955—1967:

տեսակ, ավելի զարգացած ձևով, շարունակում են զգալի տեղ գրավել նաև հետագա հարյուրամյակներում, չնայած այն վերելքին, որ սկսած XVII դարից ապրից հայ պատմագրությունը⁴:

Հիշատակարանների և մանր ժամանակագրությունների կոդրին պետք է հիշատակել Սիմեոն Ապարանցու (XVI դարի երկրորդ կես), Մամիկոնյան և Պահլավունի երկու նշանավոր իշխանական տոհմերին նվիրված չափածո պատմությունը՝ «Վիպասանութիւն սակս Պահլաւունեաց զարմի և Մամիկոնեանց սեռի», որ հին հայկական պատմիչների աշխատություններից բազմաթիվ բերված են տեղեկություններ Հայաստանի պատմության առավել հերոսական շրջանների մասին: Չունենալով գեղարվեստական արժեք, այս ստեղծագործությունը, ներծծված լինելով օտարերկրյա լծից հայ ժողովրդի ազատագրության զաղափարներով՝ սիրված ու տարածված է եղել: Գրմելով հայերի հերոսական անցյալին, Սիմեոն Ապարանցին իր ժամանակակիցներին կոչ էր անում հետևել նախնիների օրինակին:

Հիշատակարաններն ու մանր ժամանակագրությունները արտահայտություն են այն բուռն ժամանակաշրջանի, երբ Հայաստանը փոփոխակիորեն գտնվում էր թուրքմենական, պարսկական և օսմանյան զավթիչների տիրապետության տակ և բազմամյա արյունահեղ պատերազմների առապարկ էր: Միաժամանակ, որպես պատմական գրականության ձև, դրանք հիմք են ծառայել XVII—XVIII դարերի պատմագրական ստեղծագործությունների նոր ձևերի՝ հուշագրությունների, կենսագրական կամ պատմական բնույթ ունեցող օրագրերի, ուղեգրությունների և տեղագրական աշխատությունների զարգացման համար:

XVII դարի 30—40-ական թվականներից մշակութային կյանքի աշխուժացման պայմաններում սկսվում է նաև հայ պատմագիտության զարթոնքը, ինչպես բուն Հայաստանում, այնպես էլ Եվրոպայի ու Ասիայի (մասնավորապես Պարսկաստանի ու Հնդկաստանի) հայկական զաղթօջախներում:

Այդ շրջանի պատմագիրների ստեղծագործությունները զգալի արժեք են ներկայացնում, հատկապես նախորդ ժամանակաշրջանում ստեղծված պատմագրական երկերի բազդատույնով:

Նրանցից առաջինը Գրիգոր Գարանաղցին կամ Կամախեցին է (1576—1643): Իր մանկությունն անցկացնելով հայրենի գավառում, ապա լինելով էջմիածնում և հայկական մշակութային այլ կենտրոններում, Գարանաղցին հետագայում աչքերի է Ղրիմ, Կոստանդնուպոլիս, Երուսաղեմ, վերջապես եղել է Հոսդոսի հայկական զաղութի առաջնորդը, որտեղ և անց է կացրել իր կյանքի վերջին տարիները: 1634—1640 թթ. գրել է մի շարք երկեր, որոնցից կարևորագույնը «Ժամանակագրություն» ծավալուն պատմական աշխատությունն է⁵:

«Ժամանակագրությունը» բաժանվում է երկու մասի. առաջինն բնագրվում է 1018-ից մինչև 1539 թվականն բնկած ժամանակամիջոցը և բովանդակում է այդ շրջանի Հայաստանի համառոտ պատմությունը, երկրորդը՝ հեղինակի կենդանության օրոք տեղի ունեցած իրադարձությունների նկարագրությունն է: Որպես պատմական աղբյուր առավել կարևոր է երկրորդ մասը, որտեղ հեղի-

⁴ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ (XIII—XVIII դդ.)», կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, Երևան, հատ. 1, 1951, հատ. 2, 1956:

⁵ Տե՛ս Գրիգոր Գարանաղցի, Ժամանակագրութիւն, Երուսաղեմ, 1915:

նախքան հանդես է գալիս սրպես ահանառես, իսկ հաճախ նաև ղեպերին մասնակից։ Աշխատություն մեջ մանրամասն նկարագրված են այն իրադարձությունները, որոնց տապարկոն էր թուրքական տիրապետության տակ հեծող Արևմտյան Հայաստանը և, հատկապես, իր հայրենի գավառը՝ Էրզրումի վիլայեթը։ Գրիգոր Դարանաղցու «Ժամանակագրությունը» շատ արժեքավոր աղբյուր է ջալալիների շարժման պատմության համար, այն պատկերացում է տալիս Օսմանյան կայսրության սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական ճգնաժամի մասին։ Նրա պարզ ու խոսակցական լեզվով շարադրված նկարագրություններից ուրվագծվում է ժամանակի հասարակության տարբեր շերտերի կյանքի պատկերը, հայ վաճառականության ու հոգևորականության վարքն ու բարքը։ Շատ արժեքավոր են նաև Կոստանդնուպոլսի, Նրուսաղեմի և Հոդղոսի հայկական գաղութների մասին Դարանաղցու հայտնած տեղեկությունները։

XVII դարում երևան եկած պատմական աշխատությունների մեջ ամենակարևոր տեղը գրավում է Առաքել Դավրիժեցու «Պատմությունը»⁶։

Առաքելը ծնվել է մոտավորապես XVI դարի վերջին, Թավրիզում։ Կյանքի մեծ մասը, սրպես հոգևորական, անց է կացրել էջմիածնում։ Դավրիժեցին հայ մատենագրությանը քաջածանոթ, բանիմաց, նոր գիտելիքներ ձեռք բերելու տենչով առկեսուն գործիչ էր. ժամանակակիցները նրան «Պատմագիր» հարգալից կոչումն էին շնորհել։ Լինելով կաթողիկոսի նվիրակը, Առաքելը շատ էր ճանապարհորդում։ Մասնավորապես՝ դեպի Հունաստան։ Այդ ճանապարհորդությունների ժամանակ նա հսկայական նյութ էր հավաքել, որն հետագայում օգտագործեց իր «Պատմության» մեջ, երբ Փլիլիպպոս Աղբալեցի կաթողիկոսի հանձնարարությամբ, 1651—1662 թթ. սկսեց շարադրել այն։ Դավրիժեցին մահացել է 1670 թ. և թաղվել էջմիածնում։ Դեռևս կենդանության օրոք, 1669 թ. նրա «Պատմությունը» հրատարակվել է Ամստերդամում։

Առաքել Դավրիժեցին նպատակ էր դրել իր «Պատմության» մեջ տալ Արարատյան երկրի XVII դարի առաջին կեսի քաղաքական պատմությունը (ներառյալ նաև վերջին տարեթիվը 1658-ը է)։ Սակայն նա հաճախ դուրս է եկել իր առջև դրված աշխարհագրական ու ժամանակագրական շրջանակներից, մի շարք կարևոր ու արժեքավոր տեղեկություններ հաղորդելով նոր Զուղաջի ու Լվովի հայկական գաղութների, Օսմանյան կայսրության մեջ տիրող վիճակի, ինչպես նաև վրացիների, պարսիկների և այլ ժողովուրդների մասին։

«Պատմության» ղլխավոր և հիմնական մասը նվիրված է Հայաստանի և հարևան երկրների (հատկապես Իրանի ու Թուրքիայի) քաղաքական պատմությանը։ Հեղինակը մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում Հայաստանի տերիտորիայում պարսկական ու թուրքական բանակների վարած ռազմական գործողությունների մասին։ Գեղարվեստական որոշակի արժեք են ներկայացնում գրքի այն էջերը, որոնք նվիրված են շահ Աբբաս I-ի կողմից հայերին Իրանի խորքերը բռնի գաղթեցնելու և հայ ժողովրդի համար այդ գաղթի աղետալի հետևանքների նկարագրությանը։

Դավրիժեցու «Պատմությունը» խիստ արժեքավոր նյութ է պարունակում

⁶ «Պատմություն Առաքել վարդապետի Դավրիժեցույ», Վաղարշապատ, 1896։

Անդրկովկասի սոցիալ-տնտեսական պատմություն, պարսկական ու օսմանյան վարչա-հարկային կարգերի վերաբերյալ: Այն կարևոր աղբյուր է նաև ջալալիների շարժման, Գեորգի Սահակաձեի գլխավորությամբ վրաց ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարի, ինչպես նաև Լվովի հայկական համայնքում ծավալված դավաճանական վեճերի և ունիթորության դեմ մղվող պայքարի պատմության համար:

Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում «Պատմություն»-ն այն գլուխները, որոնք նվիրված են XV—XVI դարերում երկրի մշակութային կյանքի անկմանը և XVII դարում սկսված վերելքի շրջանին, այդ ժամանակի ականավոր մշակութային գործիչներին, որոնց շնորհիվ նորոգվեց դպրոցական կյանքն ու վերելք ապրեց հայ միջնադարյան մատենագրությունը:

Դավրիժեցու հաղորդած տեղեկությունները աչքի են ընկնում ստուգություններ և հաստատվում են ինչպես մի շարք ժամանակակից պարսկական փաստաթղթերով, այնպես էլ Լվովում պահվող հայագիտական նյութերով: «Պատմությունը» ունի նաև թերի կողմեր. կան կողմնակի շատ նյութեր, շարագրանքի թելը բազմիցս կտրվում է և, որպես դրա հետևանք, հաճախակի են կրկնությունները: Այս թերությունները, սակայն, բնավ չեն նսեմացնում Դավրիժեցու աշխատության պատմագիտական արժեքը: Դավրիժեցին հառնում է ընթերցողի առջև որպես իր ժողովրդին ջերմորեն սիրող, նրա հոգսերով ու երազանքներով տոգորված գործիչ: Դավրիժեցու գործը հայ ժողովրդի դառն ճակատագրի, նրա մեջ թաքնված կենսունակ մեծ ուժի պատմությունն է:

XVII դարի աչքի ընկնող պատմագիրներից երրորդը Զաքարիա Քանաքեռցին է: Ծնվել է 1627 թ. Քանաքեռ գյուղում (այժմ Երևան քաղաքի արվարձաններից), ուսումն ստացել է Հովհաննավանքում, որտեղ և անց է կացրել իր ողջ կյանքը, մահացել է 1699 թ.:

Որպես Հովհաննավանքի ցածրաստիճան միաբան, Զաքարիա սարկավազը բազմիցս հեռավոր ճանապարհորդություններ է կատարել, այցելել է Ղազվին, Զմյուռնիա, Կ. Պոլիս և այլ վայրեր:

Զաքարիայի երեք մասից բաղկացած «Պատմությունը»⁷ սկսվում է Արշակունիների իշխանության հաստատումից և հասցվում մինչև 1699 թ.: Ժամանակագրական այս շրջանակներում շարադրված նյութը հավասարաբեռն չէ: Առաջին գլուխները բովանդակությամբ խիստ աղքատ են և պարունակում են փաստական բազմաթիվ սխալներ: Զաքարիայի գրքի հիմնական ու արժեքավոր մասը XVII դարի պատմությունն է, որն այդ ժամանակաշրջանի ուսումնասիրության համար ուշագրավ նյութեր է պարունակում: Առաջին հատորի 28-րդ գլխից սկսած Զաքարիան նկարագրում է այն դեպքերը, որոնց ժամանակակիցն ու ականատեսն է եղել ինքը:

Զաքարիայի աշխատությունը կազմված է ինքնուրույն խորագրերով օժտված առանձին «պատմություններից» որոնք շարահարված են ժամանակագրական կարգով: Դրանք հաճախ չեն կապակցված միմյանց հետ, երբեմն էլ շաղկապվում են լուր որևէ գործող անձի, կամ գործողության վայրի ընդհանրությամբ, բայց ծայրից ծայր գրված են վառ պատկերավոր լեզվով, զեղչկական անմիջականությամբ ու պարզությամբ:

⁷ «Զաքարիա Սարկավազի Պատմութիւն», Ա, Բ, Գ, հատոր, Վաղարշապատ, 1870
Закарий Канакерци, Хроника. Пер. с армянского, предисловие и комментарии М. О. Дарбинян-Меликян, М., 1969.

Քանաքեոցու «Պատմությունը» մեծարանով և ստուգապատում նյութեր է պարունակում Հայաստանի ու հարևան երկրների սոցիալ-տնտեսական կյանքի տարրեր բնագավառների մասին: Այն տալիս է հասարակ մարդկանց, գերազանցապես գյուղացիների դառն կյանքի ճշգրիտ նկարագիրը:

Բացառիկ արժեք են ներկայացնում հատկապես Մելիսուի զլխավորած սոցիալական շարժմանը վերաբերող Զաքարիա Քանաքեոցու հաղորդած տեղեկությունները, որոնք պարզ պատկերացում են տալիս այդ շարժման գաղափարախոսության և ընթացքի, նրա մեջ ընդգրկված սոցիալական և էթնիկական տարրեր շերտերի մասին:

Կենցաղային դանազան, հաճախ երկրորդական թվացող, մանրուքների պատկերման շնորհիվ Զաքարիայի պատմածները բացառիկ արժեք են ստանում նաև որպես ազգագրական նյութ:

«Պատմության» երրորդ մասը նվիրված է Հովհաննավանքի տնտեսական կյանքին. մանրամասնորեն թվարկված են վանքապատկան կալվածքները և եկամտաբեր օբյեկտները, մեջ են բերված վիմական արձանագրություններ. վանքի ներքին ու արտաքին տեսքի մանրամասն նկարագրությունը արժեքավոր է նաև հայ ճարտարապետության պատմության համար:

Ձևի, լեզվի ու մատուցվող նյութի նկատմամբ ունեցած մոտեցման տեսակետից գրական ստեղծագործություն հիշեցնող «Պատմությունը» շնորհիվ իր այդ հատկությունների, հնարավորություն է տալիս թափանցելու ժողովրդական կյանքի խորքերը, տեսնելու նրա այն կողմերը, որոնք միջնադարյան այլ գրվածքներից զրեթե իսպառ բացակայում են: Զաքարիայի ստեղծագործությունը պատվավոր տեղ է գրավում հայ պատմագրական հուշարձանների շարքում:

XVII դարի պատմագրության մեջ աչքի են ընկնում Լեհաստանի, Ռուսիայի, Թուրքիայի և այլ երկրների հայկական գաղթավայրերում ստեղծված գրական ստեղծագործությունները: Դրանց թվին է պատկանում Հովհաննես Կամենացու «Խոտինյան պատերազմի պատմությունը»⁸, որտեղ մանրամասն նկարագրված են Խոտինյան պատերազմի հետ առնչվող իրադարձությունները: Դիրքն ավարտվում է սուլթան Օսման II-ի սպանության պատմությամբ: Ըստ հեղինակի այն գրված է 1627 թ., այսինքն՝ պատերազմն ավարտվելուց վեց տարի անց: Շարադրված, լինելով ահաբառեցիկ կողմից, մասամբ պատերազմի անմիջական մասնակիցների պատմածների, ինչպես նաև գրավոր աղբյուրների (հատկապես Օբսինտ Կամենացու հայատառ ղեկավարին «Ժամանակագրության») հիման վրա, այդ աշխատությունը մի շարք մանրամասնություններ է պարունակում Խոտինյան պատերազմի, Կամենեց-Պոդոլսկի հայկական գաղութի, Լեհաստանի և Ռումինիայի մասին:

1637 թ., Կոստանդնուպոլսում, քահանայի բնութնիքում ծնվել է Երեմիա Զեղերի Քյոմուրճյանը⁹ (մահացել է 1695 թ.), հայ մտավորականության ամենակրթված ներկայացուցիչներից մեկը՝ զիտնական ու աչքի ընկնող հասարակական գործիչ, որը մեծ դեր է խաղացել արևմտահայերի, հատկապես Կոստանդնուպոլսի ու Երուսաղեմի հայկական համայնքների հասարակական

⁸ Յովհաննէս Կամենացի, Պատմութիւն պատերազմին Խոտինու, աշխատասիրութեամբ Հ. Ս. Անասյանի, Երևան, 1964:

⁹ Տե՛ս Հ. Ս. Սահակյան, Երեմիա Քյոմուրճյան, Երևան, 1964, Կ. Գաբիելյան, Հայ մեծ մտաբանի գրականության պատմությունից, Երևան, 1961:

կյանքում: Տիրապետելով արևելյան ու եվրոպական մի քանի լեզուների, Երեմիա Քյոմուրճյանը գրել է պատմագիտական, աշխարհագրական, վիճակագրական, քարտեզագրական բազմաթիվ աշխատություններ, գրական ստեղծագործություններ, նամակներ, ճառեր:

Զավաժոս գրված «Պատմութիւն Համառօտ Երեքհարիւր տարւոյ» երկը նրա պատմագիտական ամենավաղ ստեղծագործությունն է, որի մեջ շարադրված է օսմանյան սուլթանների պատմությունը: Ավելի ուշ Երեմիան, նույնպես չավաժոս, գրեց այդ պատմության համառոտած տարբերակը (երկու գործերն էլ մինչև օրս մնում են ձեռագիր վիճակում):

Փաստերը քննադատաբար իմաստավորելու և վերլուծելու կարողությունն օգնեցին նրան ստեղծելու Օսմանյան կայսրության կյանքի վառ պատկերը նրա բոլոր գրսեղություններով: Նկարագրելով Թուրքիայի պետական կարգը, նրա վարչական ու հարկային սիստեմը, բազմաթիվ պատերազմները (Իրանի ու Հարավ-արևելյան Եվրոպայի ժողովուրդների դեմ), Երեմիա Քյոմուրճյանը հասկապես բնոգծում է Թուրքիայի սոցիալ-տնտեսական ու պետական ամբողջ սիստեմի ճգնաժամային երևույթները, XVI—XVII դարերի պալատական հեղաշրջումներն ու գինվորական խռովությունները, ժողովրդի ցնցող աղքատությունը և նվաճված ժողովուրդների՝ հայերի, բուլղարների, հույների, ալբանացիների, արաբների ծանր վիճակը:

Երեմիա Չելեբին իր ամբողջ հասարակական գործունեությունն ու գրական ստեղծագործությունն ի սպաս էր գրել հարադատ ժողովրդի շահերին: Նա գտնում էր, որ հայերի ազգապահպանության և ինքնագիտակցության զարթոնքի կարևորագույն միջոցը մայրենի լեզվի զարգացումն է, լուսավորության տարածումը: Այդ նպատակով 1676 թ. Կոստանդնուպոլսում նա տպարան է հիմնում: Նույն այդ նպատակին էր ծառայում նաև նրա «Համառօտ հարցմունք և պատասխանիք» աշխատությունը: Գրքի սկզբի մասը վերաբերում է բրիտանություններ, այնուհետև տրված են Հայաստանի պատմության ու մշակույթի վերաբերյալ հարցեր ու պատասխաններ: Իր մյուս՝ «Հայաստանի պատմություն» աշխատության մեջ Քյոմուրճյանը փառաբանում է հայ ժողովրդի հերոսական անցյալը, հայ թագավորների ուղեմական հաղթանակները:

Հայ ժողովրդի վիճակը, տնտեսական, կրոնական ու ֆիզիկական այն ճնշումները, որոնց նա ենթակա էր մշտապես, գտնվել են պատմաբանի ուշադրության կենտրոնում, ընդ որում նրա համակրանքը աշխատավոր ժողովրդի կողմն է, որին ամեն կերպ ճնշում ու հարստահարում էին իշխանավորները:

Կյանքի վերջին տարիներին Երեմիա Չելեբին գրեց «Տարեգրական պատմութիւնը», որը գեոևս ձեռագիր վիճակում է: Այդ աշխատությունը բաժանված է երեք մասի: Առաջինում տրված է Կոստանդնուպոլսում տեղի ունեցած տարերային աղետների պատմությունը, երկրորդ մասը նվիրված է կենտրոնական ու հարավ-արևելյան Եվրոպայի երկրների դեմ Օսմանյան կայսրության մղած պատերազմների, ինչպես նաև Օսմանյան պետության ներքին կյանքի նկարագրությանը, իսկ վերջին, երրորդ մասում տրված է հայոց եկեղեցու պատմությունը, մասնավորապես, հոգևորականության զանազան խմբավորումների պայքարը:

Երեմիա Չելեբիի գրական ժառանգությունից շատ բիշ բան է հրատարակված: Պատմագրական տպագրված աշխատությունների թվին է պատկանում

«Ստամպոլոյ պատմութիւնը»¹⁰, որը ուշագրաւ նշութեք է պարունակում ոչ միայն Կ. Պոլսի, այլև XVII դարի ամբողջ Թուրքիայի առևտրի, արհեստների, գյուղատնտեսութեան մասին:

Հատուկ հետաքրքրութեան է ներկայացնում Քյոմուրճյանի «Օրագիրը»¹¹:

Հայ գրականութեան մեջ օրագիրը (ուղեգրութեանների, հուշագրութեանների և տեղագրական աշխատութեանների հետ միասին) առաջին անգամ երևան է եկել XVII դարում: Գրական ստեղծագործութեանների այդ տեսակները քանակապես թերեւս գերազանցում են զուտ պատմագիտական աշխատութեաններին և պակաս արժեք չեն ներկայացնում:

Քյոմուրճյանի «Օրագիրը» բացահայտում է լայն հետաքրքրութեանների տեղ այդ մարզու, ջերմ հայրենասերի դիմապատկերը: Քյոմուրճյանն ապրում էր իր ժողովրդի ու ժամանակի հետաքրքրութեաններով, այդ պատճառով էլ նրա «Օրագիրն» աչքի է ընկնում բովանդակութեան զարմանալի հարստութեամբ: 1648—1662 թթ. ընթացքում Թուրքիայում կատարված կարևորագույն զեպքերի, հայկական զաղութների ազգային-հասարակական ու եկեղեցական դորժերի ուշագրաւ նկարագրութեանները, սուլթանների, պետական ու եկեղեցական դորժիչների բնութագրութեանները, կենցաղային վառ ուրվանկաները երեմիա Չելերիի այդ աշխատութեանը տալիս են մեծ արժեք, նրա համար բացառիկ տեղ ապահովելով հայ գրականութեան առավել նշանավոր հուշարձանների շարքում: Հիանալի տիրապետելով գրաբարին, նա, այնուամենայնիվ, իր «Օրագիրը» գրել է ժամանակի խոսակցական՝ ղեղեցիկ ու պատկերավոր լեզվով:

Երեմիա Քյոմուրճյանի բազմաթիւ աշխատութեանները անտարակույս մեծ հետաքրքրութեան են ներկայացնում ոչ միայն Հայաստանի պատմութեան, այլև արևելագիտութեան համար բնագիտական:

XVII դարի կարևոր սկզբնաղբյուրներից է նաև Զաքարիա Ագուլեցու (1630—1691) «Օրագիրը»¹², որը բովանդակում է նաև ուղեգրութեան ու ժամանակագրութեան տարրեր:

Զաքարիան ծնվել է Ագուլիս գյուղաքաղաքում, որը զգալի դեր էր կատարում Անդրկովկասի և Իրանի մետաքսի արդյունահանման մեջ: Ագուլեցի վաճառականները առևտրական սերտ կապեր էին հաստատել Իրանի, Թուրքիայի և եվրոպական մի շարք երկրների հետ: Արդեն մանկութեանից ծնողները Զաքարիային պատրաստում էին առևտրական ասպարեզի համար: Իր գործունեութեանը նա սկսել է նախ Իրանի ու Թուրքիայի շուկաներում, իսկ 1658 թ. առևտրական գործերով շրջել է Եվրոպայի տարբեր երկրներում՝ Իտալիայում, Հոլանդիայում, Իսպանիայում, Պորտուգալիայում: «Օրագիրն» սկսել է գրել 1647 թ.: Այն բովանդակում է գերազանցապես տեղեկատու բնույթի այնպիսի տվյալներ, որոնք առաջին հերթին կարող են հետաքրքրել վաճառականին: «Օրագիր» առաջին մասը բովանդակում է առևտրական երթուղիների նկարագրութեանը. նշված են այն քաղաքները, գյուղերը, իջևանատները, որոնցով անցնում է առևտրականների ուղին, ցույց են տրված բնակավայրերի միջև

¹⁰ Երեմիա Չելերիի Քյոմուրճեան, Ստամպոլոյ պատմութիւն, հրատարակեց և ծանոթագրեց Կորթ. Վահրամ Թորգոմյան, Վիեննա, հ. Ա, 1913, հ. Բ, 1932, հ. Գ, 1939: Կա նաև Թուրքերեն թարգմանութեանը:

¹¹ «Օրագրութիւն Երեմիա Չելերիի Քյոմուրճեանի», հրատ. Մ. Նշանյան, Երուսաղեմ, 1939:

¹² «Զաքարիա Ագուլեցու Օրագրութեանը», Երևան, 1938:

եղած տարածությունը, փոխադրամիջոցները, մաքսերի չափերը, օգտագործվող կշիռները, չափերն ու դրամները: Երկրորդ մասում Ագուլեյին մանրամասն նկարագրում է իր ճանապարհորդությունները, սկսած 1647 թ. մարտի 5-ից և վերջացրած 1681 թ. հոկտեմբերի 11-ով: Օրագրության մեջ մանրամասնորեն պրանցված են մեր վաճառականի ու նրա եղբոր բնտանիքի անդամների կյանքի հետ կապված բոլոր անցուդարձերը՝ ամուսնություն, ծնունդ, մահ, շարժական ու անշարժ կալվածքների ձեռք բերում, սնանկություն, ծանր տնտեսական վիճակ և այլն, և այլն: Տեղեկությունները պրանցված են Երևանի և Նախիջևանի խանությունների սահմաններում տեղի ունեցած քաղաքական դեպքերի ֆոնի վրա: Խիստ արժեքավոր են Երևանյան կառավարիչների, գյուղացիների պարհակների, ռազմական տուրքերի, հողի արժեքի ու պարենամթերքի գների մասին եղած տվյալները: «Օրագիրը» պարունակում է նաև հարուստ ազգագրական նյութ:

Իր բնույթով Զաքարիա Ագուլեյու «Օրագրին» մոտ է նորջուղայեցի հայ վաճառական տեր Դավթի որդի Հովհաննեսի «Հաշվետումարը»:

1682 թ. վերջին Հովհաննես Զուղայեցին առևտրական գործերով դուրս է գալիս Սպահանից, իջնում Բենդեր-Աբբաս և ծովով մեկնում Հնդկաստան: Հնդկաստանի տարբեր քաղաքներում վաճառելով բերած մահուդը, նա գնում է մեծ քանակությամբ լեզակ և թանկարժեք գործվածքներ և ապա (1686 թ. փետրվարին) մեկնում է Տիրեթ: 1686 թ. սեպտեմբերի 30-ին Հովհաննես Զուղայեցին մտնում է Լհասա:

Տիրեթում նա մնում է մոտ հինգ տարի (1686—1692): Այդ տարիների ընթացքում սովորում է տիբեթերեն, ծանոթանում ժողովրդի կենցաղին: Իր «Հաշվետումարի» մեջ պրանցված են արժանահավատ և ստույգ տեղեկություններ առևտրի, հարկերի ու տուրքերի, Լհասայի դատարանի ու դատավարության մասին, որոնց կարևորությունն ավելի է բարձրանում, քանի որ մինչև XX դարի սկզբները Տիրեթը փակ է եղել արտաքին աշխարհի համար և նրա միջնադարյան տնտեսական կյանքի մասին շատ քիչ նյութեր են պահպանվել:

Հովհաննես Զուղայեցու «Հաշվետումարը» կարևոր սկզբնաղբյուր է Իրանից Հնդկաստան, Նեպալ, Տիրեթ ներմուծվող և արտահանվող ապրանքների, դրանցից ղանձվող մաքսերի չափերի, ապրանք ու դրամ փոխադրելու եղանակների և հարակից այլ հարցեր լուսաբանելու համար: Արժեքավոր շատ տեղեկություններ կան նաև հնդկական քաղաքների (Սուրաթ, Ագրա, Փաթնա, Կալկաթա և այլն) հայկական համայնքների տնտեսական կյանքի մասին:

Նյութի ընդգրկումով և ուշագրավ բովանդակությամբ Հովհաննես Զուղայեցու «Հաշվետումարը» իր ուրույն տեղն է գրավում հայ միջնադարյան պատմագրության մեջ¹³:

Օրագրին, որպես գրական ստեղծագործության, անմիջականորեն հարում են ուղեգրությունները: Գրականության այս տեսակը Հայաստանում հայտնի էր նաև մինչև XVII դարը: Այս տեսակի ամենավաղ ստեղծագործություններից մեկը անանուն հեղինակի ուղեցույցն է, որ վերնագրված է «Անուանք քաղաքացն Հնդկացն և Պարսիցն» (XII դ.):

Այնուհետև պետք է հիշատակել Մարտիրոս Երզնկացուն, որն ապրել է

¹³ Հովհաննես Զուղայեցու «Հաշվետումարի» ձեռագիրը անտիպ է, սույն տեղեկությունները «Հաշվետումարի» մասին քաղված են Լ. Խաչիկյանի գրած հոդվածից (տե՛ս Journal of the Asiatic Society, vol. VIII, № 3, 1966, էջ 153—186)։

XV դարի երկրորդ կեսին և նկարագրել է նվրուպայի մի շարք երկրներում իր կատարած ճանապարհորդությունը: Իր ուղեգրական նոթերը Մարտիրոս Երզնկացին վերնագրել է՝ «պատմություն Ֆռանկաց երկրին, զոր տեսնալ է Երզնկացի Մարտիրոս եպիսկոպոսն»¹⁴:

Մարտիրոս Երզնկացու մասին կենսագրական տեղեկություններ չեն պահպանվել: Իր ճանապարհորդությունն սկսելով 1489 թ. հոկտեմբերին, նա Կոստանդնուպոլսի վրայով հասել է Իտալիա, ապա հետևում անցել է Շվեյցարիայի, Գերմանիայի, Ֆլանդրիայի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Իսպանիայի մի շարք քաղաքներով, նավարկել է Պիրենեյան թերակղզու շուրջը ու հասել մինչև Կադիքս, այնուհետև Իսպանիայի ու Ֆրանսիայի միջերկրածովային ափով հասել Իտալիա, որտեղից և 1496 թ. փետրվարին վերադարձել է հայրենիք:

Մարտիրոս Երզնկացու «Ուղեգրությունը» ուխտագնացի թուղթիկ նոթերի տիպիկ օրինակ է, սակայն այդ կարճ, մի քանի էջանոց նոթերում կարելի է հանդիպել հետաքրքիր մանրամասնությունների նվրուպայի բազմաթիվ քաղաքների և, հատկապես, Իսպանիայի նավահանգիստների մասին:

Մարտիրոսից մեկ դար հետո, գրեթե նույն երթուղով, նվրուպական երկրներում ճանապարհորդել է Սարգիս անունով մի արեղա: Հատկապես ուշադրավ են նրա «Ուղեգրության» Իսպանիային և Պորտուգալիային նվիրված էջերը, որոնց մեջ կան օգտաշատ տվյալներ մի շարք նշանավոր քաղաքների և միջնադարում հռչակված սրբավայրերի մասին¹⁵:

Հետաքրքրական է նաև Փիրզադա Ղափանեցու «Ուղեգրությունը»: Նա, XVI դարի վերջին այցելել է նվրուպական մի շարք երկրներ՝ Լեհաստան, Իտալիա, Ֆրանսիա, Իսպանիա, Անգլիա, Դանիա, Շվեդիա: Հաջորդապես նկարագրության է նվիրել իր նոթերը Հովհաննես Ախթամարցին (XVI դ.): Ղրիմի մասին է գրել Խաչատուր Կաֆայեցին (XVI դ.) և այլն:

XVII դարից սկսած ուղեգրություններն ավելի ընդարձակ են դառնում, նրանցում հեղինակի անձնական կյանքին վերաբերող ավելի շատ փաստեր են ընդգրկվում, ուշադրավ տեղեկություններ են գրանցվում այցելված երկրների ժամանակակից կյանքի ու անցյալի մասին:

Ավգուստինուս Բաջեցին, որ ծնունդով Երնջակից էր, XVII դարի սկզբին Պարսկաստանից ուղեորվում է նվրուպա, այցելում Մոսկովյան պետություն, տալա անցնում Լեհաստան, Գերմանիա, Իսպանիա, Իտալիա: Ընդհանուր առմամբ իր լակոնիկ շարադրանքի մեջ նա ավելի մանրամասն կանգ է առել Հռոմի ու Մադրիդի մի քանի եկեղեցիների բնութագրման վրա: Առավել հետաքրքրություն է ներկայացնում 1604 թվականին շահ Աբբաս I-ի կալմտեկերպած բռնագաղթի նկարագրությունը, ինչպես նաև Մոսկովյան պետության մասին հայտնած տեղեկությունները:

Ուղեգրությունների բազմաթիվ հեղինակների շարքում իրավամբ նշանավոր տեղ է գրավում Սիմեոն Լեհացին:

Սիմեոնը ծնվել է 1584 թ. Լեհական Զամոստյե փոքրիկ քաղաքում: 20 տարեկան հասակում նա ուխտագնացություն է կատարում զեպի սուրբ վայ-

¹⁴ Վ. Հակոբյան, Մարտիրոս Երզնկացու ճանապարհորդական նոթերը. (ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1957, № 6):

¹⁵ Լ. Խաչիկյան, Սարգիս արեղայի «Ուղեգրությունը» («Պատմա-բանասիրական հանգես», 1970, № 3, էջ 125—148):

րերը, որը տեղում է 12 տարի և որի արդյունքն է լինում նրա «Ուղեգրությունը»¹⁶:

Սիմեոնի «Ուղեգրությունը» այդ տիպի միջնադարյան հայ գրականության ֆոնի վրա առանձնանում է և՛ իր ձևով, և՛ բովանդակությամբ: Չնայած եկեղեցական կրթությանը, Լեհացին լայն շրջանակի հետաքրքրասիրության ու գիտողականության տեր մարդ էր: Նույնատիպ գրքերի համար սովորական դարձած կրոնական տեսարժան վայրերի նկարագրությունները տուրք տալով, Լեհացին միաժամանակ մեծ տեղ է հատկացնում իր հանդիպած ժողովուրդների սովորույթների, բարքերի, կրոնական ծեսերի, ճարտարապետական հուշարձանների նկարագրությանը, արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում արհեստների, առևտրի, հողագործության մասին: Բովանդակության հարստությամբ Լեհացու «Ուղեգրությունը» չի զիջում եվրոպական նշանավոր ճանապարհորդների հուշագրություններին: Նա ամեն ինչ գնահատում է թուրքիայում հետապնդումների և հալածանքների ենթարկվող ազգությունների և սուրբին խավերի ներկայացուցչի տեսանկյունից: Նվ գրանումն է Լեհացու գրվածքի առավելությունը:

Լեհացին իր տպավորությունները գրի է առել ճանապարհին, տեսածի ու լսածի անմիջական ուղեցույթյան տակ, վերջնական խմբագրումը կատարել է Լվովում, ուխտադնացությունից վերադառնալուց հետո:

1608 թ. փետրվարի 15-ին սկսված և 12 տարի տևած իր ճամփորդությունը սկսելով Լվովից, Սիմեոն Լեհացին այցելել է Ստամբուլ, Բալկանյան երկրներ, Իտալիա, Մեծ Հայք, Նգիպտոս, Պաղեստին, Սիրիա, Անատոլիա:

Սիմեոնն անցել է Օսմանյան կայսրության գրեթե ողջ տարածքով, նրա գրառումները բավական լրիվ պատկերացում են տալիս այդ պետության սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կյանքի շատ կողմերի, կայսրության լծի տակ հեծող իրավազուրկ ժողովուրդների՝ հայերի, հույների և այլ ազգերի աշխատավորների մասին: Սիմեոնին, մասնավորապես, ցնցել էր ֆեղհների աղքատությունը:

«Ուղեգրության» էջերում շատ հաճախ են հանդիպում տեղական իշխանությունների կամայականությունների ու շարաշահումների, ջալալիների տալլուսամբություն հետևանքով մի շարք մարդերի ամացացման ու ավերի նկարագրություններ:

Սիմեոն Լեհացու «Ուղեգրությունը» գեպրերի շուր թվարկում չէ, հեղինակը անտարբեր չի նկարագրվող իրադարձություններին, ջերմորեն արձագանքում է դրանց, բացահայտելով իր համակրանքն ու հակակրանքը: Խոսկական հայրենասիրությամբ է ներծծված Սիմեոնի ամբողջ ստեղծագործությունը: Հեղինակի ուշադրության կենտրոնում, որտեղ էլ նա գտնվելիս լինի, միշտ մնում են նրա հայրենակիցները, նրանց ճակատագիրը, տառապանքներն ու երազանքները:

Հայ ժողովրդի արթնացող ազգային ինքնագիտակցության ոգին, որն հատուկ է XVII դարի մշակութային կյանքին, միավորում է այնպիսի տարբեր հեղինակների, ինչպիսիք են Առաքել Դավրիժեցին, Երեմիա Քյումուրճյանը և Սիմեոն Լեհացին:

¹⁶ Սիմեոնի գաղթի Լեհացույց ուղեգրություն և յիշատակարանք. ուսումնասիրեց և հրատարակեց Զ. Ներսես Վ. Ակինյան, Վիեննա, 1936:

Հակոբ Կարնեցու (1622—1662) «Տեղեկագիր Վերին Հայոց»¹⁷ ոչ մեծ աշխատությունը Բարձր Հայքի (հետեւելով հայ պատմագրական ավանդույթին, Կարնեցին այսպես էր կոչում էրզրումի վիլայեթը, որը XVII դարում կազմում էր Արևմտյան Հայաստանի զգալի մասը) 23 գավառների աշխարհագրական, գյուղատնտեսական, աղագրական, պատմա-տեղեկագրական ակնարկն է։

Կարնեցին մանրամասն նկարագրում է այդ երկիրը, սեեռուն ուշադրություն դարձնելով աղագրական տվյալների, գյուղատնտեսության, բնական հարստությունների վրա։ Հեղինակը հատկապես մանրամասն գրում է իր հայրենիքի՝ Կարինի մասին։ Նկարագրելով Կարինի հայերի ներքին կյանքի իրադարձությունները, միաժամանակ խոսում է տեղական վարչության ու կենտրոնական իշխանությունների, փաշաների իշխանության ու լիազորությունների, տեղական ու կենտրոնական իշխանությունների փոխհարաբերության, գաղտավարության և այլ հարցերի մասին։

Այս ոչ մեծ, բնտիր գրաքարով գրված աշխատությունը զգալի հետաքրքրություն է ներկայացնում իր բազմազան տեղեկություններով։

XVIII դարը, որ Հայաստանի պատմության մեջ բնորոշվում է Իրանի ու Օսմանյան Թուրքիայի լծից ազատագրվելու համար հայ ժողովրդի մղած պայքարով, իր արտացոլումն է գտել նաև պատմագիտության բնագավառում։ ՆՅի XVII դարում գերակշռում էր կղերա-ֆեոդալական պատմագրությունը, ապա XVIII դարում կարելի է արդեն խոսել աշխարհիկ պատմագրության ինչպես որակական, այնպես էլ քանակական գերակշռության մասին։

XVIII դարի ավանդական պատմագրությունը ներկայացված է մի շարք աշխատություններով, որոնք հիմնականում աղբյուրագիտական նշանակություն ունեն։ Դրանք տողորված են կղերա-ֆեոդալական գաղափարախոսությանը և քաղաքական իրադարձություններն ու քաղաքական գործիչներին գնահատում են նախ և առաջ հայկական եկեղեցու շահերի տեսանկյունից։ Այդ հանգամանքը, սակայն, չի նվազեցնում այդ ստեղծագործությունների աղբյուրագիտական նշանակությունը. նրանք զգալի հետաքրքրություն են ներկայացնում որպես Հայաստանի ու հարևան երկրների քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական պատմության սկզբնաղբյուր։

Այս սկզբնաղբյուրներից ժամանակագրական առումով առաջինը Աբրահամ կաթողիկոս Կրետացու ոչ մեծ աշխատությունն է, գրված ծավալուն հիշատակարանի կամ օրագրի ձևով¹⁸։ Կրետացու ծննդյան տարեթիվը հայտնի չէ։ Ավելի քան 25 տարի նա եղել է Թեքիրդաղի (Հոդոս) հայոց հոգևոր առաջնորդ։ 1734 թ. որպես ուխտավոր եկել է էջմիածին, բիշ հատո ընտրվել կաթողիկոս և մահացել այստեղ՝ 1736 թվականին։ Նրա կաթողիկոսության շրջանը քաղաքական բուռն իրադարձությունների, մեծ մասամբ Հայաստանի տարածքի վրա մղվող թուրք-իրանական պատերազմների, նադիր շահի բարձրացման տարիներն էին։

Կրետացին իր օրագրում մանրամասն նկարագրել է բոլոր իրադարձություններն ու այն ամենը, ինչ տեղի է ունեցել նրա՝ էջմիածին գալուց և կաթողիկոս ընտրվելուց հետո, անցած երկու տարիների ընթացքում։ Այստեղ կան

¹⁷ Հակոբ Կարնեցի, Տեղագիր Վերին Հայոց, «Մանր ժամանակագրություններ», հատ. Բ, էջ 541—582։

¹⁸ Աբրահամ կաթողիկոսի Կրետացու Պատմագրություն անցից իրոց և նատիր շահին Պարսից, Վաղարշապատ, 1870։

նրա կատարած ուխտագնացությունների, քաղաքական կարևոր գեղերի, նազիր շահի ու նրա մերձավորների հետ ունեցած իր հանդիպումների և զրույցների, ինչպես նաև զանազան կենցաղային ու ծխական երևույթների նկարագրությունները: Մանրամասն նկարագրված է նաև Մուղանի դաշտում կայացած մեծ կուրուլթայը, որտեղ նազիրն ընտրվեց Իրանի շահ: Գրված լինելով ականատեսի և քաղաքական մի շարք կարևոր իրադարձությունների մասնակցի կողմից, Կրետացու աշխատությունը XVІІІ դարի առաջին երեք տասնամյակների արժեքավոր սկզբնաղբյուր է նաև Մերձավոր Արևելքի պատմության համար:

Զգալի հետաքրքրություն է ներկայացնում խաչատուր Զուլալեցու «Պատմութիւն Պարսիցը»¹⁹, որի էջերում հավաքվել և համակարգվել են Իրանի պատմության վերաբերյալ հայկական պատմագրական հուշարձաններում ամբարված բոլոր տեղեկությունները: Գիրքը կազմված է երկու մասից. առաջինում արված է Կյուրոսից մինչև Քերիմ խան եղած պարսկական թագավորների, ինչպես նաև Նոր Զուլալի առաջնորդների ժամանակագրությունը և վերջիններիս համառոտ կենսագրությունները, իսկ երկրորդ մասը Քերիմ խանի պատմությունն է, որը Զուլալեցին գրել է որպես ժամանակակից և ականատես: Շարադրանքը որոշ չափով ժամանակագրության բնույթ է կրում: Երբ նշույթը շատ է, խաչատուրը պատմությունն ավելի մանրամասն է շարադրում, իսկ երբևէ ուղղակի թվարկում է թագավորներին ու տարեթվերը: Սերված լինելով շահ Աբբասի կողմից Սպահան գաղթեցված հայերից, խաչատուր Զուլալեցին բաղձաթիվ էջեր է նվիրում հայերի բռնադաշնին: Շատ հետաքրքիր են Նոր Զուլալի, ինչպես նաև Նոր Զուլալում հայկական առաջին տպարանի հիմնադիր, նշանավոր խաչատուր վարդապետի լուսավորական գործունեության մասին հաղորդվող տեղեկությունները:

Խաչատուրի աշխատությունը XVІІ դարի առաջին կեսին Նոր Զուլալում եղած աղանդավորական շարժման պատմության հիմնական աղբյուրն է: Այդ ուսմունքի կողմնակիցները չէին ընդունում Քրիստոսի աստվածային էությունը, ժխտում էին եկեղեցական խորհուրդները, հոգևորականներին համարում էին խաբեբաներ և այլն:

Զուլալեցու աշխատությունը հասուկ են միջնադարյան պատմագրության շատ ներկայացուցիչների երկերում նկատվող թերությունները: Շարադրանքի թելը բաղձիցս կտրվում է երկարաշունչ դատողություններով, շատ տեղ է հատկացվում դավանաբանական հարցերին, հեղինակի գնահատականները հաճախ տառապում են կողմնակալությամբ:

Հայաստանի եկեղեցական-քաղաքական նշանավոր գործիչ, կաթողիկոս Սիմեոն Երեանցու (կաթողիկոսության տարիներն են 1763—1780) կրոնական, փիլիսոփայական ու պատմագիտական բնույթի բաղձաթիվ ստեղծագործությունների շարքում իր ուշագրավ բովանդակությամբ ուրույն տեղ է զբաղում «Զամբու» աշխատությունը²⁰: Նշանավոր այդ գործիչը շատ ուժ ու հռանդ է գրել էջմիածնի աթոռի քաղաքական դերը, հեղինակությունն ու նյութական բարեկեցությունը ամբապնդելու գործում, և իր աշխատությունն էլ հենց գրել

¹⁹ Խաչատուր արեղայի Զուլալեցույ Պատմութիւն Պարսից, աշխատասիրութեամբ Բարկեն վարդապետի Աղավկեանց, Վաղարշապատ, 1905:

²⁰ Սիմեոն կաթողիկոս Երեանցի, Զամբու, Վաղարշապատ, 1873:

և այդ նպատակով: Առաջին տասներկու զլուխները՝ հայոց եկեղեցու պատմությունն է, գրված էջմիածնի աթոռի առաջնության ու իրավունքների հաստատման միտումով, երկրորդ մասում արվում է էջմիածնի տիրույթների ու ընդհանրապես ամբողջ ունեցվածքի ցուցակը՝ նրա տնտեսական յուրօրինակ պատմությունը (զլ. 13—19) և, վերջապես, վերջին հինգ զլուխներում բերվում է պարսկերեն ու թուրքերեն այն հրովարտական ճամառաբովանդակությունը, որոնք պահվում էին էջմիածնի վանքի գիվանում: Անշարժ կալվածքների առուծախի, եկեղեցական տնտեսությունների, վարձկան մշակների և այլ բաղմաթիվ երևույթների մասին «Ջամբու»-ի մեջ գրանցված տեղեկությունները մեծ արժեք են ներկայացնում Հայաստանի տնտեսական կյանքի պատմության համար: Այդ իմաստով Սիմեոն Երևանցու աշխատությունը հայ պատմագրության կարևորագույն հուշարձաններից է:

Կղերա-ֆեոդալական պատմագրության ամենացատուն ներկայացուցիչ՝ Վենեստիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ Միքայել Չամչյանն է: Բաղմաղաստակ այդ գիտնականը ի շարս այլ աշխատությունների, գրել է եռահատուր «Պատմություն Հայոցը», որը լույս է տեսել XVIII դարի 80-ական թվականներին և մեծ դեր է կատարել հայկական պատմագիտության հետագա զարգացման գործում:

Այստեղ առաջին անգամ ամփոփված է Հայաստանի ամբողջական պատմությունը: Հեղինակն օգտագործել է բաղմաթիվ աղբյուրներ՝ ձեռագրեր, հիշատակարաններ, գիվանական վավերագրեր, հունական, լատինական, արաբական սկզբնաղբյուրներ, եվրոպական գիտնականների աշխատություններ և այլն:

Չամչյանը գրքի առաջաբանում բացատրում է իր «Հայոց պատմության» գրության շարժառիթները. «Առ ամենևին ցանկալի է ծանօթութիւն սկզբնաւորութեան իւրեանց ազգի և տեղեկութիւն անցից անցելոց ի նմին»: Այդ աշխատությունը արգասիքն է հարազատ ժողովրդի պատմական անցյալի նկատմամբ ունեցած այն մեծ հետաքրքրության, որը հետևանք էր հայ ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցության զարթոնքի՝ XVII և մանավանդ XVIII դարերում:

Առաջաբանում նշված են նաև այն դժվարությունները, որոնց հանդիպել է հեղինակն իր գործը ձեռնարկելիս: Դրանք են՝ պատմիչների երկերում հանդիպող հակասական տեղեկությունները, ժամանակագրության և սկզբնաղբյուրների մատնանշման բացակայությունը, գրչական աղճատումները, ընդմիջարկություններ և այլն: Հեղինակը կետ առ կետ հիշատակել է իր հետազոտական աշխատանքի հիմնական փուլերը.

1. Բնագրական աղճատումների սրբագրություն՝ զանազան ձեռագրերի համեմատության հիման վրա:
2. Իրական փաստերի բացահայտում՝ մատենադրական հուշարձաններում առկա հակասությունների վերլուծության ճանապարհով:
3. Բնագրերի մեջ ներմուծված պատահական կամ գիտակցված ընդմիջարկությունների դատում:
4. Հայ պատմիչների երկերից բացակայող տեղեկությունների լրացում՝ աշխարհու սկզբնաղբյուրների, հիշատակարանների և այլ օժանդակ նյութերի հիման վրա:

5. Հայ ժողովրդի պատմության համադրում աչլ ժողովուրդների, հատկապես պարսիկների, հույների և հռոմեացիների պատմության հետ:

6. Հայաստանի պատմության ճշգրիտ ժամանակագրության սահմանում հիմք ընդունելով գլխավորապես զանազան աշխարհակալների գահակալության տարիները, տիեզերական ժողովների տարեթվերը և այնպիսի նշանավոր պատմական գործիչների օրոք տեղի ունեցած իրադարձությունները, ինչպիսիք են Կյուրոսը, Դարեհը, Ալեքսանդր Մակեդոնացին և ուրիշներ: «Ձսոցա ժամանակս իբր շափ և կանոն ունելով մեր տաշի, բնդ սոսին համեմատեցար զընթացս պատմութեան մերոյ իբրև բնդ փորձաքարս»:

Այսպիսով, Չամչյանի հետազոտական աշխատանքի բնորոշ գծերն են սկզբնաղբյուրների քննական մշակումը և տվյալների գիտական վերլուծությունը: Հենց սրանով էլ նա դրել է Հայաստանի պատմության համեմատաբար ստույգ ժամանակագրության հիմնաքարը:

Առաջաբանին հաջորդում է հայ և օտար աղբյուրների տեսությունը, բոսորում հիշատակվում են ոչ միայն մեզ հասած, այլև մասամբ անհետ կորած, սկզբնաղբյուրներ:

Չամչյանի եռահատոր աշխատության յուրաքանչյուր հատորը բաղկացած է երկու գրքից (ընդամենը վեց գիրք), որոնք նվիրված են հայոց պատմության հետևյալ շրջաններին. 1. Հայաստանի պատմության հնագույն շրջան, 2. Արշակունյաց թագավորություն, 3. Պարսիկ մարդպաններ, արաբական սուրհականներ և հայ նախարարներ, 4. Բագրատունիների թագավորություն, 5. Կիլիկյան հայկական պետականություն, 6. «Անիշխանության» շրջան, «չորում կալին և կան ազգ մեր յանիշխանութեան»:

Գրքերից ամեն մեկին կցված են ուսումնասիրության հավասար ծավալ ունեցող ընդարձակ մեկնաբանություններ, որոնց մեջ ներկայացված են զանազան մատենագիրների ցուցումներ և այլևայլ գիտնականների կարծիքներ: Այս բաժնում Չամչյանը մանրամասն լուսաբանում է այս կամ այն հարցի կապակցությամբ իր հայեցակետը:

Մենագրության լուսանցքներում նշված են պատմական իրադարձությունների թվականները և այն աղբյուրները, որոնց հիման վրա շարադրված է տվյալ բաժինը:

Վերահիշյալ անուրանալի արժանիքներին զուգընթաց, Չամչյանի գրքում նկատվում են շատ որոշակի հակումներ: Որպես կաթոլիկ հոգևորականության տիպիկ ներկայացուցիչ, նա Հայաստանի պատմությունը դիտում է, առաջին հերթին, որպես եկեղեցու պատմություն, ձգտելով ապացուցել, որ հայերը միշտ հակված են եղել դեպի կաթոլիկությունը: Հենց այս գիրքերից էլ նա պնդատում է պատմական իրադարձություններն ու նշանավոր գործիչներին: Ի նպաստ իր՝ Հայաստանի մասին որպես ամբողջ մարդկության օրրանի ունեցած պատկերացումների, նա անտեսում է հին դասական պատմագիրների վկայությունները, բավարար բնադատական մոտեցում հանդես չի բերում միջնադարյան սկզբնաղբյուրների նկատմամբ: Նրա գրքում զգալի տեղ են զբաղում նահատակների այնպիսի վարքագրություններ, որոնց մենք հանդիպում ենք միջնադարյան աշխատությունների մեջ:

Գաղափարական տեսակետից հանդիսանալով միջնադարյան պատմագիտական մտքի արդյունք, Չամչյանի «Պատմություն Հայոցը» առաջին աշխատությունն է, որում բազմաթիվ սկզբնաղբյուրների մշակման ու համեմատու-

վյան հիման վրա առաջին անգամ տրված է Հայաստանի ամբողջական պատմությունը և համեմատաբար ստույգ ժամանակագրությունը: Այս տեսակետից սույն աշխատությունը կանգնած է գիտական նոր պատմագրության շեմին: Ներկայումս էլ Չամչյանի «Պատմությունը» պահպանում է Հայաստանի պատմության կարևոր սկզբնաղբյուրի նշանակությունը:

Իր ժամանակի համար առաջագիմական գաղափարներ էր արտահայտում հայկական աշխարհիկ պատմագրությունը, որը սերտորեն կապված էր XVIII դարում զարգացող հայ ժողովրդի ազատագրական շարժման հետ:

Դավիթ-Բեկի գլխավորությամբ 1722—1730 թթ. Սյունիքում ծավալված ազատագրական կռիվների պատմությունը, կռիվներին մասնակից Ստեփանոս Շահումյանի և այլոց բանավոր հուշերի հիման վրա շարագրել է Վենետիկի Մխիթարյան միաբան Ղուկաս Սեբաստացին²¹:

Փոքրածավալ այս պատմությունը սկսվում է լեզգիների ասպատակության հետևանքով Ղափանի բնակչությանը հասած աղետների նկարագրությամբ, իսկ այնուհետև հեղինակը մանրամասն պատմում է Դավիթ-Բեկի այնտեղ ժամանելու, նրա կողմից ասպատակման ջոկատների կազմակերպելու, Դավիթ-Բեկի դործակիցների և Ղափանի ազատագրության համար նրանց մղած պայքարի մասին:

Մխիթարյան վանականը պատմական անցուղարձերը գնահատել է կրոնական հայեցակետից և զրոհորել պատմական երևույթների մեկնաբանման ճակատագրապաշտական մոտեցում: Նա համոզված է, որ պատերազմի բախտը չի որոշվում ոչ կռիվողների քանակով և ոչ էլ ռազմավարական հմտությամբ, այլ աստված է միայն, որ հաղթանակ է պարգևում ում որ կամենում է: Այս և այլ կարգի թերություններով հանդերձ Դավիթ-Բեկի պատմությունը առ այսօր մնում է Ղափանի ազատագրական կռիվների մասին բնորոշ տեղեկություններ պարունակող միակ սկզբնաղբյուրը:

Ազատագրական շարժման պատմության համար բացառիկ արժեք ունի է ներկայացնել այդ շարժման նվիրյալ գործիչներից մեկի՝ Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանի «Պատմությունը», որից պահպանվել է միայն մի բաժին՝ Պարսկաստանի պատմության համառոտ ակնարկը²²: Այստեղ հատկապես կարևոր են հարկային ծանր քաղաքականությունը բացահայտող ճշգրիտ ու պատկերավոր տվյալները:

Այս ժամանակաշրջանի պատմագրության ամենահետաքրքիր հուշարձաններից մեկն էլ Պետրոս գի Սարգիս Գիլանենցի²³ «Ծրագիրն» է: Պետրոս Գիլանենցը վաճառական էր, որը, թողնելով առևտրական ասպարեզը, ամբողջությամբ նվիրվել էր հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարին: Իր միջոցներով հեծյալ ջոկատ կազմակերպելով, նա ծառայության է մտնում Կասպից ծովի հարավային ափերը պրաված ռուսական զորքերի շարքերում: Դեպի Պարսկաստան աֆղանների կատարած արշավանքի ժամանակ Պետրոս Գիլանենցը զոհվում էր Ռեշտում, որտեղ ռուսական ռազմական հրամանատարության

²¹ Ընտիր պատմություն Դավիթ Բեկի և պատերազմաց հայոցն Խափանու, Վաղարշապատ, 1871:

²² Հասան-Ջալալյան Եսայի, Պատմություն կամ յիշատակ ինչ-ինչ անցից դիպիկոց լաշխարին Աղուանից, Շուշի, 1839:

²³ Պետրոս գի Սարգիս Գիլանենց, Ժամանակագրություն Ջուղայեցոց բարբառով գրած, «Կոռնկ Հայոց աշխարհին», 1863, փետրվար և մարտ:

համար կարևոր տեղեկություններ էր հանվաբում, մանրագնին վերլուծում էր զրանք և հետո ծավալուն նամակների ձևով ուղարկում Գիլանի կառավարիչ Էլաշուլին: Այդ ղեկուցագրերն էլ հենց, որոնք ներկայացնում են 133 առանձին հոդված, կազմում են Գիլանենցի «Օրագիրը»: Նրա համար որպես տեղեկությունների աղբյուր ծառայում էին բազմաթիվ, մեծ մասամբ հայ, վաճառականները, որոնք Ռեշտ էին գալիս Իրանի ու Թուրքիայի առարկեր մատերից: Դրա շնորհիվ Գիլանենցի երկամյա (1722—23) օր-օրի կազմած օրագիրը տալիս է այն ամենի պատկերը, ինչ որ տեղի էր ունենում այդ երկրներում: «Օրագրում» ոչ միայն մանրամասն նկարագրված են աֆղանների արշավանքները, Նոր Զուլայի ավերումը, սուլթան Մահմուդի մուտքը Սպահան, այլև տրվում են կենցաղային բնույթի մի շարք մանրամասնություններ՝ պարսեռամիլերի գները Սպահանի պաշարումից առաջ և հետո, Զուլայում աֆղանների թալանած հարստությունների արժեքը և այլն:

«Օրագրում» արտացոլվել է հայ ժողովրդի անսահման հավատարմությունից օգնությամբ պարսկա-թուրքական լծից ազատագրվելու հնարավորության վերաբերյալ:

Թուրք նվաճողների դեմ Նրեանի բնակչության պայքարի նկարագիրն է նույն ժամանակաշրջանի բազաբական պատմությանը նվիրված Աբրահամ Նրեանցու «Պատմություն պատերազմաց» խորագիրը կրող գիրքը²⁴: Հեղինակի մասին գիտենք միայն, որ նա Նրեանի բնակիչ է եղել և, դատելով իր գրվածքից կրթված ու ուղեւական գործից հասկացող աշխարհիկ անձնավորություն: Սկսելով աֆղանների կողմից Սպահանը զրավվելուց հետո Իրանում ծայր առած անիշխանության նկարագրությունից, Նրեանցին անցնում է հայ-թուրքական, թուրք-վրացական, աֆղանա-իրանական և հատկապես իրանա-թուրքական հարաբերությունների ու պատերազմների մանրամասն նկարագրությանը: Հատկապես ուշադրավ են այն էջերը, ուր պատմում է, թե ինչպես էին Կարբի ու Նրեանի հայերը պատրաստվում դիմադրելու օսմանյան զորքերին, ինչպես էին տեղի ունենում հայերի ղեկավարների խորհրդակցությունները, թվարկում է նրանց անունները, նկարագրում այն համառ, հերոսական դիմադրությունը, որ ցույց տվեցին հայերը օսմանցիների դերադանց ուժերին, որոնք պաշարել էին Նրեանը: Դա ահանատեսի և դեպքերի անմիջական մասնակցի պատմություն է: Զգալի հետաքրքրություն են ներկայացնում պատերազմող բանակների տեխնիկայի, ինչպես նաև Թահմաղկուլի խանի քաղաքական ու ռազմական գործողությունների մասին նրա հայտնած ուշադրավ տեղեկությունները: Թուրքերի դեմ Արփաշայի հովտում Թահմաղկուլի խանի աված ճակատամարտի նկարագրությունը պատկանում է Աբրահամ Նրեանցու գրքի ամենավառ էջերի թվին:

XVIII դարի հայկական աշխարհիկ պատմագրության ամենանշանավոր աշխատություններից են հայկական ազատագրական շարժման աչքի ընկնող գործիչներից մեկի, իր ժամանակակիցների վրա զգալի ազդեցություն գործած Հովսեփ Էմինի հուշերը, շարադրված անգլերեն լեզվով²⁵:

Նրեմիա Զեկերի «Օրագիր» նման, Հովսեփ Էմինի հուշագրությունները

²⁴ Աբրահամ Նրեանցի, Պատմություն պատերազմաց (1721—1736 թթ.), Նրեան, 1938:

²⁵ The Life and Adventures of Joseph Emin, an Armenian, written in English by himself, London, 1792, տե՛ս նաև՝ А. Р. Ноакинская, Иосиф Эмин, Ереван, 1945:

դուրս են գալիս անձնական կյանքի նկարագրությունն սահմաններից: Ամբողջությամբ նվիրվելով հայ ժողովրդի ազատագրության գործին, էմինը եռուն գործունեությամբ, բուռն դեպքերով ու նշանավոր մարզկանց հետ հանդիպումներով լի կյանք է ապրել: Լինելով գրական մեծ տաղանդի տեր, էմինը ավել է զանազան իրադարձությունների փայլուն նկարագրությունը, իր կյանքի ընթացքում հանդիպած մարզկանց պատկերավոր բնութագրերը, նրա նկարագրած դեպքերից շատերը առաջին հայացքից թվում են չափազանցված, նույնիսկ անհավանական, սակայն մի շարք փաստաթղթեր ու ժամանակակիցների վկայություններ հաստատում են նրա ճշմարտացիությունը:

Էմինի կենսագրությունը ոչ միայն հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժման պատմությունն է, այլև XVIII դարի կեսերի Անդրկովկասի, Հյուսիսային Կովկասի ու Իրանի պատմության, կյանքի ու կենցաղի ուսումնասիրության առաջնակարգ մի սկզբնաղբյուր:

Պարսկա-թուրքական դարավոր լծից հայ ժողովրդի ազատագրության գաղափարներն իրենց վառ արտահայտությունն են գտել նաև Արևելյան Հաստատանի սահմաններից դուրս՝ Հնդկաստանի ու Նվրոպայի հայկական գաղթավայրերում:

Հենց այդ գաղափարներն են XVIII դարի 70-ական թվականներին Մադրասում բնակություն հաստատած մեծահարուստ վաճառական Շահամիր Շահամիրյանի կաղմակերպած խմբակի գործունեության հիմքը:

Խմբակի անդամները դիմեցին այդ ազատագրական գաղափարների տարածման առավել ազդու ղեկին՝ մամուլին: Խմբակի ղեկավարի որդու՝ Հակոբ Շահամիրյանի անունով Մադրասում ապարան բացվեց: 1773 թ. տպարանը լույս ընծայեց Հակոբ Շահամիրյանի և նրա դաստիարակ, մադրասյան խմբակի եռանդուն գործիչ Մովսես Բաղրամյանի «Նոր տետրակ, որ կոչի յորգորակ» գիրքը²⁵, որի նպատակն էր հայ ժողովրդին, հատկապես Երիտասարդությանը, մղել հայրենիքի ազատագրության գործուն պայքարի: Հին պատմագիրների մի շարք ստեղծագործությունների հիման վրա «Յորգորակի» մեջ շարադրված է Հայաստանի պատմությունը՝ սկսած «շրհեղեղից» մինչև դարի վերջին տառնամյակները: Հատուկ շեշտ է դրված հայ ժողովրդի անցյալի հերոսական էջերի վրա: Հայ ժողովրդի ստրկական վիճակի ու ճնշումների պատկերը այստեղ զուգորդված է Ղարաբաղի ազգային-ազատագրական պայքարի նկարագրությամբ: Այս գիրքը ժողովրդի առաջավոր մարզկանց առջև խնդիր էր դնում պայքարել տգիտության դեմ, հայ ժողովրդի մեջ լուսավորություն տարածել, արթնացնել նրա ազգային ինքնագիտակցությունը:

XIX դարի շեմին հայ ազատագրությունը հանդես եկավ որպես գիտական մտքի և առհասարակ հոգևոր մշակույթի ամենահարուստ ճյուղերից մեկը: Պատմագրության կղերա-ֆեոդալական ուղղության պսակը, նրա դարգացման պապանակետն հանդիսացող Միքայել Չամչյանի «Հայոց պատմությունը» գտնվում էր եվրոպական գիտության մակարդակի վրա, իսկ աշխարհիկ ուղղության պատմագիրները թեև զիջում էին նրան իրենց գիտական պաշարով ու գրական արժանիքներով, սակայն արդեն նոր ձևով էին իմաստավորում հայ

²⁶ «Նոր տետրակ, որ կոչի Յորգորակ», Մադրաս, 1772:

ժողովրդի պատմությունն ու մշակույթը, ներկայացնելով այն ազգային-ազատագրական շարժման շահերի տեսակետից:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

XIV—XVIII դարերի հայ գրականությունը որպես տվյալ ժամանակամիջոցի պատմա-քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական իրադարձությունների գեղարվեստական արտացոլը, բավականին բարդ ու խնդրալից տեսք ունի: Այդ դարերում նախորդ՝ դարգացած ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանի գեղարվեստական արժեքները գտնվում էին շրջանառության մեջ և յուրովի ծառայում նոր ժամանակներին: Ավելին, դասական հեղինակների լավագույն երկերն աչժամ ավելի շատ էին ընդօրինակվում ու տարածվում, քան իրենց ժամանակին: Այդ են վկայում մեզ հասած ձեռագրերը և զրշական կենտրոնների գործունեությունը վերաբերող տվյալները: Պատկերն ավելի հստակ կլինի, եթե հաշվի առնենք նաև տպագրության դուրս և հայ տպարանների եռանդուն գործունեությունը, որն սկսվում է հենց մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում: Հայ տպարաններից դուրս եկած գեղարվեստական գրականության հիմնական արտադրանքը պատկանում էր անցյալի ժառանգությանը: Հաճախ զրիչները, երգիչները, ասացողները, հրատարակողները փոփոխում, վերախմբագրում էին առակների, երգերի, հանելուկների հին նմուշները և նրանց շարքերը լրացնում նորանոր միավորներով: Անցյալի ժառանգությունը ծառայում էր նոր ժամանակներին նաև նոր ու ժամանակակից մեկնաբանություններ գրելու ճանապարհով:

Քննվող ժամանակաշրջանում նկատվում է նաև գրականության աշխարհականացման պրոցեսի հետագա խորացում: Գրական ստեղծագործությունը ավելի քան երբեք մոտենում է ժողովրդին, դառնում ավելի լայն զանգվածների սեփականություն, առիթ տալով, որ զրիչ վերջնեն նաև կրթական համեստ պաշար, բայց բնական շնորհք ու բանաստեղծական կարողություն ունեցող անձինք:

XIV—XVIII դարերի գեղարվեստական գրականության մասին ավելի հստակ պատկերացում կազմելու համար անհրաժեշտ է ամփոփ գծերով ներկայացնել չափածո և արձակ այն ժողովածուները, որոնք ստեղծվել էին այս շրջանում, կամ ավելի հին լինելով՝ շարունակում էին հոգևոր սնունդ տալ այս ժամանակաշրջանի մարդկանց:

Հոգևոր չափածոյի բնագավառում նորից իշխում էին Շարակնոց կոչվող ժողովածուները, որոնք, կանոնիկ կերպարանք ընդունած լինելով, համարյա չէին վարդանում, չնայած տարածվում էին ավելի մեծ չափերով: Շարականների ժողովածուների կողքին X դարից սկսած երևան են գալիս Պանծաբան ժողովածուներն իրենց զանձերով, տաղերով, մեղեդիներով: Դրանք X դարի երկրորդ կեսից ապրում են դարգացման բուռն շրջան: Անհանգ ու ազատ բանաստեղծությամբ շարադրված զանձերի կողքին երևան են գալիս հանգերով և հատուկ տաղաչափությամբ ստեղծված զանձերը, որոնց մեջ զգալի տեղ են գտնում կեկեղեցական ու քաղաքական պատմության հետ կապված հարցեր: Համապատասխան վարդացում են ապրում զանձարանային տաղերն ու մեղեդիները, որոնցից անբաժան էր երաժշտությունը:

Շարականոցներից ու Գանձարաններից ավելի XIV—XVIII դարերի համար բնութագրական են Տաղարաճ կոչված ժողովածուները, որոնք գեոեա նախորդ շրջանում ունեին իրենց անգրանիկ գրեթե բոլորումները: Շնորհունակ պատվիրատուներից շատերը իրենց ճաշակի համաձայն բնարտվյուն էին կատարում տարբեր հեղինակների տարբեր բնույթի բանաստեղծություններից և ստեղծում մի նոր տաղարան-ժողովածու, որոնք ավելի մեծ բնդունելության էին արժանանում և՛ որպես երգարան, և՛ որպես բնթերցարան: Հայ տաղագրության երախաշրթների շարքում իր արժանի տեղն է գրավում Հակոբ Մեղապարտի կազմած «Տաղարան է սայ հոգոյ և մարմնոյ» խորագիրը կրող ուշագրավ ժողովածուն: Նման ժողովածուները հոգևոր երգերի և որոշ շարականների հետ միասին, նույն կազմի մեջ բովանդակում էին սիրո, բնության, հայրենասիրության, վարք-վկաշաբանության, բնական աղետների (սով, երկրաշարժ և այլն), կենցաղային մանրութների, ծխական արարողությունների, զավեշտ-ժամանցի և նման այլ հարցերի վերաբերող բազմաձև ու բազմապիսի ստեղծագործություններ:

Այս տաղարանների արձեթներից մեկն էլ այն էր, որ դրանց էջերը առտիճանաբար տրամադրվում էին ժողովրդական երգերին և առհասարակ ժողովրդա-դուստնական բանահյուսության արտադրանքներին: Ըստ այդմ, այժմ ավելի, քան նախորդ ժամանակներում նկատելի է դառնում ժողովրդական բառ ու բանից օգտվելու, ժողովրդական մոտիվներով գրելու, մշակումներ կատարելու սովորությունը: Առաջ է գալիս բոլորովին աշխարհիկ տաղարան-ժողովածու ստեղծելու անհրաժեշտություն: «Տաղարան» կոչվող ժողովածուներում կենտրոնական տեղ են գրավում սիրո երգերը՝ ծավալով ու շափով տարատեսակ գողարիկ ստեղծագործություններ: Բացի դրանից, սիրո բանաստեղծությունների մեջ ձևավորվում են այլաբանական երգեր, որոնք դրամատիկական որոշակի շարադրանքի և բնդարձակ ծավալի շնորհիվ հաճախ մոտենում են ուրույն գրատեսակի: Այս երգերի խմբում յուրովի առանձնանում են «Տաղ սիրոյ և դարնան» կոչվածները, որ հատուկ տեղ է տրվում բնության դարթոնքին և դարնանային տեսարանների գովերգությանը: Հաճախ դրանց գումարվում են խնջույքային տշումագրություն ունեցող հավելումներ՝ ստեղծելով «Տաղ սիրոյ, դարնան և ուրախութեան» և այլն: Հետևումուտ լինելով այս բնթացքին, տեսնում ենք, որ բանաստեղծը հաճախ տալիս է միայն բնության ու դարնան երգեր, իսկ հաճախ էլ՝ սոսկ ուրախության ու խնջույքի: Հոգևոր նպատակներ հետապնդող բանաստեղծներն էլ այս ամենը, փոքրիկ շեղումով ու ծանոթագրությամբ, օգտագործում են իրենց նպատակների համար՝ ստեղծելով հաճախ երկիմաստ երգեր, որոնց մեջ սերը, դարունը և ուրախությունը դիտվում են հոգևոր առումով:

Երգերի այս խումբն, իհարկե, սկսվել էր նախորդ շրջանից, սակայն ավելի հստակվեց, զարգացավ և բազմացավ XIV—XVIII դարերում:

Բանաստեղծությունների մեկ այլ խումբ են կազմում երգիծական բովանդակություն ունեցողները: Այստեղ կարելի է հանդիպել սոսկ զավեշտական նմուշների, ուր նյութ են դարձել «հարիսա» ճաշը, գինին, ծխախոտը և այլն: Հաճախ զավեշտի առարկա են դարձել լուսն ու խաչտոջիլը, էջը, դանակն ու ցավող ակոսները: Տաղեր են նվիրվել նաև հարբածների, ագահների, կենցաղային այլ մանրութների ծաղրմանը: Նման բանաստեղծությունների կողքին շուտով հայտնվում են հասարակական շարիթների, կենցաղային այլանդակու-

Սյունիների գեմ ուղղված սովոր սարկազմի նմուշներ: Այս ստեղծագործությունների խմբում կարող են գտնվել նաև չափածո առակները՝ աշխարհնական մտախմբերով, որոնք նույնպես ստեղծված են հասարակական բովանդակությամբ: Երգերի այս խմբի համար էլ որոշ նախադրյալներ կարելի է գտնել անցյալի գրողների մոտ, սակայն նրա իսկական ձևավորումն ու զարգացումը ընկած է XIV—XVIII դարերի սահմաններում:

Տաղարաններում հանդիպող բանաստեղծությունների մեջ ուրույն խումբ են կազմում վիճաբանական բնույթի ստեղծագործությունները, որոնք հիմնականում զաղափարական պայքարի արտահայտություններ են: Դեռ Հովհաննես Սարկավազն էր տվել նման ստեղծագործության առաջին փայլուն օրինակը: Հաջորդ նմուշը պատկանում է XIV դարի առաջին կեսի բանաստեղծ Տերտեր Դրիշ Երեանցուն: Դրանից հետո, մեզ հետաքրքրող ժամանակահատվածում, երևան են գալիս ժողովրդական բանահյուսության զանազանից փոխ առնված և հայտնի ու անհայտ հրդիշների ձևերով մշակված նորանոր վիճաբանություններ՝ նվիրված հողու և մարմնի, երկնքի և երկրի, Գարբիել հրեշտակի և ալգեգործի հակամարտություններին: Բնորոշն այս բոլորի համար հոգևոր և աշխարհիկ զաղափարների հակասությունների զրահորումն է, որ ի վերջո ցույց է տրվում կամ նրանց միասնությունը, հավասարադրությունը, կամ էլ աշխարհիկ զաղափարների հաղթանակը:

Տաղարաններում մեծ տեղ էր հատկացվում բանաստեղծությունների մեկ այլ խմբի, որին պատշաճում է «Ողբ» անունը: Դրանք հիմնականում քաղաքական-հայրենասիրական ստեղծագործություններ են՝ կապված այս կամ այն ասպատակության, աղետի ու դժբախտության հետ: Այստեղ նկարագրվում են կոտորածներ, տեղահանություններ, գերեվարություններ, մահկանացիների սրտաճմլիկ տեսարաններ, բնակավայրերի հրկիզումներ, ավերածություններ և այլ դժնդակ իրողություններ: Կան ողբեր էլ, որոնց նյութը վերաբերում է առանձին անձանց տխուր ճակատագրին: Ողբեր էլ կան, որոնք նկարագրում են զաղթած հայերի գեմ օտարների կաղմակերպած կրոնական և այլ հալածանքները՝ նոր բնակավայրերում:

Այս խմբի ստեղծագործություններին են մոտենում վկայաբանական ողբերը՝ նվիրված հայրենի երկրում կամ օտար ավերում հանուն հայրենի դավանանքի ընկած այս կամ այն աննկուն նահատակի հիշատակին: Դրանք սովորաբար զուգորդվում են արձակ պատմություններով, որոնք մեծ մասամբ պատկանում են ժամանակի գեղարվեստական արձակին:

Քննվող բանաստեղծություններին հարազատ են ողբերի այն տեսակները, որոնք վերաբերում են բնական մահով կամ պատահական դիպվածով, երբեմն էլ կենցաղային ու՝ անձնական հաշիվների պատճառով մեռած ու սպանված հերոսական զորքիչների, հարազատների, որդիների հիշատակին: Նույնը կարելի է ասել նաև մահտարածամից, երկրաշարժից, սովից և այլ նման պատճառներից զանգվածաբար մեռածներին և ավերված շենքերին ու քաղաքներին հատկացված ողբերի մասին:

Քիչ չեն նաև առհասարակ մեռածներին նվիրված բնահանուր բնույթի ողբերը, որոնք հատուկ տեղ ունեն «Մաշտոց» կոչվող ժողովածուներում՝ սովորաբար «Ողբ ննջեցելոց» խորագրի տակ:

Այս ստեղծագործությունների ծնունդը նույնպես ընկած է նախորդ ժամանակների սահմաններում, սակայն դրանք զանգվածային բնույթ ստացան,

ստորաբաժանումների ենթարկվեցին և դրականության մեջ հասավ որակ ու բանակ կազմեցին XIV—XVIII դարերի հայ իրականության մեջ՝ ինչ մասը հայրենիքում և ինչ՝ փոքր գաղթավայրերում:

XIV—XVIII դարերի տաղարաններում առանձին տեղ ունեն այն բանաստեղծությունները, որոնք նվիրված են հայրենիքի գաղափարին: Դրանց մի մասը կարտոփ երգ է, ուր բացորոշ հիշատակվում են հայրենիքն ու հարազատները: Այգալիսիներից են, օրինակ, կոունկին ուղղված և պանդուխտին («գարիպ») նվիրված զոդտրիկ բանաստեղծությունները: Կան համապատասխան այնպիսի ստեղծագործություններ էլ, որոնց մեջ հայրենիքի գաղափարը զովերգվում է աշխարհանորեն: Բանաստեղծն իրեն պատկերում է սոխակի կերպարանքով և խոսքն ուղղում իր կարոտած «վարդ»—հայրենիքին: Աշխարհական այս մոտիվներն առանձին որակ ստացան XVI—XVIII դարերում և կտարեկության հասան Պաղտատար զոդրի ու Պետրոս Ղափանցու գրչի տակ: Կան նաև այլ կարգի հայրենասիրական բանաստեղծություններ:

Երգերի այս խումբը մեծ հարազատություն ունի մի կողմից սիրո և բնության երգերի հետ, իսկ մյուս կողմից՝ ողբերի, որովհետեւ դրանց մեջ նույնպես զգալի տեղ է զբաղում հայրենասիրությունը, հայրենիքի կարոտը, ինչպես նաև ողբացյալ հայրենիքի ազատագրություն երազանքն ու հույսը:

Տաղարանները հարուստ են նաև բազմաթիվ այլ բանաստեղծություններով, որոնք նվիրված են կենցաղային զանազան հարցերի, ունեն գիտական (տիեզերագիտություն, տոմար, պատմություն, աշխարհագրություն և այլն) բնույթ, հանդիսանում են մնացուկներ հին պատկերացումների, տաղաչափում են զանազան խրվնարանություններ և յուրովի բնդյաչնում չափածո խոսքի սահմանները: Դրանց մի մասն ունի ուսուցողական նպատակ և կապված է ժամանակի զոդոցների ու զասընթացների հետ:

Ուրույն խումբ են կազմում հոգևոր բանաստեղծությունները: Սկիզբ առնելով վաղ ժամանակներից, XIV—XVIII դարերում այս ստեղծագործությունները շարունակում են զարգանալ և հին նմուշների հետ միասին բավարարել հավատացյալ սերունդների հոգևոր պահանջները: Նախկին երկար ու միահանգ բանաստեղծությանն այժմ հետևում են ամփոփ ու ավարտուն ձևերը՝ օժտված բազմահանգությամբ և արվեստի այլ առանձնահատկություններով: Աշխարհական մտածողությունը թափանցում է նաև այս երգերի մեջ, որպեսզի ավելի հմայիչ ու սիրելի դարձնի զովերգության առարկան:

Ընդհանուր առմամբ, սակայն, հոգևոր բանաստեղծությունը նախորդ ժամանակների և իր ժամանակի աշխարհիկ մոտիվների համեմատությամբ զգալի զարգացման չի հասնում: Միայն առանձին անհատների գրչի տակ է, որ այն, որոշ տեղաշարժ ապրելով, ձգտում է արժարժեք խոհա-խրատական դատողություններ և արձագանքել ժամանակի պահանջներին:

Տաղարանների մեջ թերևս ամենից ուշագրավ տեղը զբաղում են հայրենիքը՝ իրենց զոդտրիկ շարքերով: Ճիշտ է, որոնք զալիս են նախորդ շրջանից, ինչպես նաև ժողովրդագրության հայտնական բանահյուսության անսպառ շտեմարանից, բայց XIV—XVIII դարերի դրական աշխարհում շարունակում են խաղալ փիլիսոփայի գեր:

Գտնվելով երբեք չթուլացող հետաքրքրության ոլորտում, հին հայրենիքը նոր ժամանակներում ապրում են մշտանորոգ կյանքով, մի կողմից տալով նորանոր տարբերակներ, իսկ մյուս կողմից առիթ հանդիսանում նորաստեղծ

շարքերի: Բանաստեղծները XIV—XVI դարերում նույնպես շարունակում են հետևել Գրիգոր Նարեկացուց սկսվող սովորությունը և հորինել հայրենիների առանձնահատկություններով օժտված տարրեր բանաստեղծություններ:

Ուշագրավ է նաև կաֆա կոչվող երգերի հարստացումը՝ ինչպես զեղարվեստական արձակի էջերում, այնպես էլ առանձին շարքերով: Աչքի են ընկնում հատկապես Գրիգորիս Աղթամարցին, Զաքարիա Գնունեցին, Հովասափ Սեբաստացին և ուրիշներ: Այդ կաֆաների շնորհիվ Աղեքսանդր Մակեդոնացու, Պղնձե քաղաքի թարգմանական պատմությունները նոր բույր ու երանգ են ստանում և էլ ավելի սերտորեն կապվում XIV—XVIII դարերի հայ իրականության հետ:

XVI—XVII դարերում հայ բանաստեղծության մեջ առաջ է զարթոնում բանաստեղծության ու երգի մի նոր տեսակ, որը հայտնի է «աշուղական» անունով: Դա ընդհանուր արևելյան համարված մի քնարերգություն էր՝ իրեն հատուկ գրելաձևերով, ոճով և այլ առանձնահատկություններով, որի այս ձևի ստեղծագործությունների նախանշանները չնայած կային մեր հին բանաստեղծության մեջ, սակայն նրանք զարգանալ սկսեցին XVI—XVII դարերից: Աշուղական կոչված գրական տեսակները, հայ երգիչների կողմից զարգացվելով, դարձան ժամանակի հայ գրականության բաղկացուցիչ մասերը: Այդպիսի ստեղծագործություններ հորինում էին հիմնականում ժողովրդական զանգվածներին մոտ կանգնած, երգելու և նվագելու շնորհքով օժտված անհատները: Անկախ իրենց ձևի արևելյան ծագումից, աշուղական երգերը հայ բանաստեղծ-երգիչների ձեռքին դարձան հայ ժողովրդի քաղաքական վիճակն ու երազանքները, ազատագրական տենչերն ու մտորումները դրսևորելու նոր միջոցներ: Նրանք մեծ դեր խաղացին հատկապես սիրո թեմայի մշակման և կենցաղի այլևայլ կողմերն արտացոլելու առումով:

Որոշ բանաստեղծներ (Նաղաշ Հովնաթան, Պաղտատար Դպիր, Պետրոս Ղափանցի և այլք) հմտորեն կարողացան ազդային հին ձևերի և աշուղականի համադրումով ստեղծել նորորակ երգեր ու բանաստեղծություններ: Այդ ուղությունն ի վերջո զարգացման այնպիսի զագաթնակետի հասավ, ինչպիսին էր համաշխարհային աշուղական գրականության հսկան՝ Սայաթ-Նովան, իր հայերեն, վրացերեն և ադրբեջաներեն երգերով:

XIV—XVIII դարերի տաղարաններում սկիզբ է առնում երգերի մի բոլորովին նոր տեսակ՝ հայատառ թուրքերենը: Մի կողմից թուրք-թաթարական բռնությունների հետևանքով իրենց մայրենի լեզուն կորցրած հայկական առանձին զանգվածների, մյուս կողմից պատմական Հայաստանի տարածքի վրա բնակություն հաստատած թուրքախոս ցեղերի գոյությունը հրապարակ բերեց թուրքերեն լեզվով երգեր հորինող հայ բանաստեղծներ ու երգիչներ, որոնք իրենց ստեղծագործությունները գրի էին առնում հայկական այբուբենի օգնությամբ: Նման երգերի առաջին ամբողջական նմուշները հայտնի են XIV դարի կեսերից. հաջորդ դարերում և հատկապես XVIII դարում դրանք ապրում են զգալի զարգացում ու տարածում՝ յուրովի վկայելով թուրքական բռնությունների և նրանց հետևանքների մասին:

Իրենց արվեստով դրանք հիմնականում աշուղական ձևերով գրված ստեղծագործություններ են՝ նվիրված սիրո և ուրախության, դարնան ու ծաղկանց, ինչպես նաև հայրենիքի ու հարազատների գովերգությանը: Հաճախ էլ

հայատառ թուրքերեն երգերով պոեզիզովում են հայոց եկեղեցին ու քրիստոնեական համարը:

Քննիչից ժամանակահատվածի չափածոն բավականաչափ հարուստ է նաև պոեմներով: Սկզբնական շրջանի համար ուշագրավ են Առաքել Այսինցու «Աղամպիրբր» և «Գրախաղիրբր», Առաքել Բաղիշեցու «Հովասափի և Բարաղամի պատմությունը», Գրիգոր Լուսավորչի կյանքին նվիրված պոեմը և այլ գործեր: Հետագայում որոշ պոեմներ են ստեղծում Հովասափ Սերաստացին, Երեմիա Չելեպի Քյոմուրճյանը և ուրիշ հեղինակներ: Թարգմանական գրականությունից հատուկ արժանիքներ ունի Փարեյի և Վեննայի պոեմը: Գրիգորիս Աղթամարցին, Սիմոն Ապարանցին, Մարտիրոս Ղրիմեցին և ուրիշներ ստեղծում են երկարաշունչ, պոեմանման քերթվածներ՝ աստվածաշնչային և պատմական թեմաներով:

Այս ստեղծագործությունների մեջ ևս, այս կամ այն չափով, նստած է իր ժամանակի բնոճանուր ոգին, հասկանալի լեզուն, ժողովրդական բառապաշարն ու մտածողությունը, առօրյա իրականության վերարտադրությունը: Աստիճանաբար ավելի են խտանում նրանց մեջ աշխարհիկ տրամադրությունները, իսկ ձևի հարցերն ապրում են զգալի առաջխաղացում:

Ըստ երևույթին ժողովրդական բանահյուսության մեջ հնուց ի վեր զարգացած են եղել նաև փոքրիկ խաղիկները, որոնց արձագանքները հետզհետե սկսում են թափանցել նաև XIV—XVIII դարերի բանաստեղծության մեջ: Փոքրածավալ, քառատող-ութատող ստեղծագործությունների գրական առաջին մշակումներին հանդիպում ենք Ներսես Շնորհալու մոտ՝ ի դեմս նրա հանելուկների, ապա Կիրակոս բանաստեղծի «Գովք թւշնոց»-ում: Այս խմբին են, վերջին հաշիվով, պատկանում նաև հայրեններն ու կաֆաները, որոնց գրական ուշագրավ առաջին շարքերը տվել են Հովհաննես Երզնկացին, Ֆրիկը և ուրիշներ: Սակայն, պետք է նկատել, որ խսկական ժողովրդական խաղիկները երկվան են դալիս ավելի ուշ՝ XV—XVIII դարերում: Այս առումով ուշագրավ են Ստեփանոս Դաշտեցու համապատասխան շարքերը, Սայաթ-Նովայի մոտ հանդիպող առանձին նմուշները և այլ օրինակներ:

Այսուամենայնիվ, XIV—XVIII դարերի չափածոյի տարերքը կազմում են տաղ-բանաստեղծությունները և հայրենները:

XIV—XVIII դարերում կարևոր տեղաշարժեր կատարվեցին նաև գեղարվեստական արձակի բնագավառում: Պետք է նկատել, սակայն, որ գեղարվեստական արձակի ուսումնասիրությունը դեռ նոր է սկսվել, ուստի զժվար է ամբողջական խոսք ասել նրա մասին: Պետք է նկատի ունենալ և այն. հանդամանքը, որ XIV—XVIII դարերում գրականության այդ բնագավառը դեռևս դանդաղ էր չկազմավորված, նախնական վիճակում:

Միջնադարյան գեղարվեստական արձակի նմուշներ կարելի է դտնել պատմագրքերում, ժամանակագրությունների մեջ, Հայսմավուրքներում, Ճառքնախրանքներում, Քարոզգրքերում, Հարանց վարքերում, Ոսկեփորիկ ժողովածուներում և նման բնույթի այլ ձեռագիր հավաքածուների մեջ¹:

Այս խմբի նյութերին հարադատ էին քարոզները՝ ծնված հիմնականում քրիստոնեական համայնության համարձակման, Գրիգոր Տաթևացու, Գևորգ Երզնկացու, Մատ-

¹ Տե՛ս «Էջեր Հայ միջնադարյան գեղարվեստական արձակից» ժողովածուն (խմբագրություն և տառադարանով Կ. Մկիթ-Օպանյանյանի, Երևան, 1957):

թեոս Զուղայեցու, Ասաբեկ Սյունեցու, Ղուկաս Լոսեցու, Սիմեոն Երևանցու և այլոց կողմից:

Մեծ կյանք էր վերապահված առաքիններին նաև XIV—XVIII դարերում, որոնք խմբվում էին մեկ ընդհանուր՝ «Աղուեսագիրք» խորագրի տակ: Ուշագրավն այն է, որ ինքնուրույն ու թարգմանական առաքինների մեծ մասը, հատկապես Վարդան Այգեկցու առաքինները, լրանում էին ժողովրդական ու անհատական նորանոր նմուշներով: Ընդօրինակությունների ժամանակ նրանց մեջ մուծվում էին նոր գաղափարներ, առաջացնելով տարբերակների զանազան շերտեր: Փոփոխվում էին հատկապես նրանց մեկնաբանությունները: Վերջին հաշվով այնպես էր ստացվում, որ առաքինների մեծ մասը սերնդից-սերունդ անցնելով նորոգվում էր և հնչում որպես նաև տվյալ ժամանակների ստեղծագործություն:

Մեծ տարածում, լրացում և զարգացում էին ապրում եկեղեցու հայրերի և սրբերի մասին եղած գրույցները՝ հաճախ միանալով առաքիններին, բարոյաներին, խրատներին և նման այլ շարքերի: «Հարանց վարք» կոչված թարգմանական գրույցներն ու պատմվածքները շարունակում էին տարածվել և խաղալ օգտակար դեր՝ գեղարվեստական արձակի համապատասխան նոր նմուշների ստեղծման առումով:

Այս ընդհանուր բնթացքին գումարվում էին վարքագրական և հատկապես օրբստօրե շատացող վկայաբանական գրվածքները, որոնք նույնպես յուրովի պատկանում են գեղարվեստական արձակի բնագավառին: Ըստ այդմ էլ առանձին փոփոխություններ էին մտնում «Ցայամաուրք» կոչված ժողովածուների մեջ՝ նրանց ևս հաղորդելով ժամանակակից ոգի:

Վերահիշյալ գրականության մեջ աստիճանաբար ձևավորվում էր գեղարվեստական արձակի մի ուրիշ ճյուղը, որին «գրույցներ» անունն է տրվում²: Դրանք մի կողմից գալիս են առաքիններից, իսկ մյուս կողմից՝ ձգվում մինչև մանրավեսյն ու հեքիաթը: Քիչ չեն նաև Հարանց վարքերից, ժողովրդական առօրյայից առնված նմուշները՝ նրանց շարքերում: Իրենց ամբողջությամբ դրանք բաղմամբնա ու գողտրիկ ստեղծագործություններ են, ապրած հատկապես XIV—XVIII դարերի կյանքով ու առօրյայով:

Միջնադարյան գեղարվեստական արձակի մասին խոսելիս, հատուկ տեղ պիտի հատկացնել նաև ձեռագրերի հիշատակարաններին, որոնց մեջ հասած հարստության հիմնական բաժինը պատկանում է XIV—XVIII դարերին: Հին ժամանակներից եկող գրական այս տեսակը, անկախ իր նպատակից, ժամանակագրական և գրչագրական բնույթից, պատկանում է նաև գեղարվեստական արձակի բնագավառին: Անձնական տրամադրվածությունն ու անկեղծ խոսքն այստեղ հաճախ այնքան են հզորանում, որ վեր են ածվում բանաստեղծության, տալով արձակի ու չափածոյի միաձուլված ամբողջություն:

Գաղափարական բովանդակությամբ XIV—XVIII դարերի գեղարվեստական գրականությունը շոշափում էր հատկապես հայրենասիրության գաղափարը: Դրանից անբաժան էր հայ եկեղեցու գրվատանքը, ինչպես նաև օտար իշխողների և դավանաբանական շեղումների դեմ անողոր պայքարի ոգին: Վիթխարի տեղ էր հատկացվում բարոյա-խրատական քարոզին, դաստիարակչության հարցերին: Դրվատվում էր խելքը, գիտությունը, ազնվությունը, ար-

² Ա. Բ. Երևանի, Մեղակյան, Հայ միջնադարյան գրույցներ, Երևան, 1969:

դարությունը: Մաղրվում և պախարակվում էին հաւարակական շարիքները, սոցիալական անիրավությունները, կենցաղային աշխատակույությունները: Իր ամբողջությամբ այն հետապնդում էր հայ ժողովրդի գոյատեւման հաղթանակը, նրա աշխատասեր ու լուսավոր ասպագայի երազանքը:

Այս շրջանի մեծագույն հաղթանակը պիտի համարել զրական ձեւերի հարստացումը, նրանց մշակումն ու հզկումը, թեմաների ու ժանրերի սահմանների լայնացումը, զրականության հասարակական դերի մեծացումը և աշխարհականացման ոգու հաղթանակը: Ըստ այդմ էլ իշխում էր ոչ միայն աշխարհիկ ոգին, այլև ձեւը՝ ընդհուպ մինչև բարբառների մոտքը զրավոր զգրություն:

XIV—XVIII դարերի զրականության զարգացման պատկերն ուրվագծելու նպատակով, ստորև համառոտակի լուսաբանվում է ժամանակի հեղինակների կյանքն ու զրական ժառանգությունը՝ ըստ զրական կենտրոնների հաջորդականության:

Առաւել Սյունեցի.— Առաքել Սյունեցին Տաթևի զգրոցի ահանավոր ներկայացուցիչներից է: Կենսագրական որոշակի տեղեկություններ նրա մասին չեն պահպանվել, բայց իր և ուրիշների կատարած նշումներից պարզվում է, որ նրա կյանքն ընկած է եղել XIV դարի երկրորդ կեսի և XV դարի առաջին բաւորդի միջև: Հայտնի է նաև, որ նա եղել է Գրիգոր Տաթևացու քրոջ որդին և նրա սաներից մեկը:

Ստանալով ժամանակի բարձրագույն ու բազմակողմանի կրթություն, Առաքել Սյունեցին թողել է քերականության մեկնություն, դասախարակչական ձեռնարկ, քարտղներ, փիլիսոփայական երկեր, ներբողներ, բանաստեղծություններ և պոեմներ³:

Առաքել Սյունեցու ուժը, ինչպես Մ. Աբեղյանն է նկատել, առարկայական, տեսանելի, շոշափելի դարձնող մտածողությունն է: Ամենավերացական գաղափարներն անգամ նրա զրչի տակ նյութականանում են, կոնկրետանում իրենց նշանակությամբ ու իմաստով, որպես իրական երևույթներ:

Սյունեցու ստեղծագործություններում Աստվածամոր, Քրիստոսի և սրբերի գովերգությունը կատարված է աշխարհիկ սիրո երգերի հետևությամբ: Հաճախ նա այնքան է խորանում այս վերջինների առանձնահատկությունների մեջ, որ կարծես խոսքը սիրո, այն էլ կրքոտ ու խիստ մարմնական սիրո մասին է: Ահա Քրիստոսին նվիրված երկու քառատող.

Չհանդարտիմ ի յանկողնի,
Հանգիստս հատեալ ի գիշերի,
Որպէս արբեալ՝ կամ մոլի
Վառեալ ի սէր քո սքանչելի...
Տարփմամբ ըղձամ հառաչագին,
Համբուրելոյ զքեզ կրկին.
Տուր ինձ զըստինս քո լուսածին,
Ուստի բըղխէ կաթն և գինին...

³ «Առաքել Սյունեցի և իր քերթումները», Վենետիկ, 1914: Առաւել Սյունեցի, Աղամդիրք, Վենետիկ, 1907: Առաւել Սյունեցի, Դրախտագիրք, Վենետիկ, 1956:

Որպեսզի ընթերցողը չշփոթվի, հեղինակը հաջորդ տողերով հավաստիացնում է, թե խոսքը հոգևոր սիրո մասին է:

Մեծ արժեք ունեն Առաքել Սյունեցու վառ երևակայությամբ գրված, հավատալիքների աշխարհին վերաբերող ստեղծագործությունները, հոգևոր մտապատկերների ներաշխարհի բացահայտումները. նրանց մեջ կարծես ներկայացված են անդրշիրիմյան աշխարհից վերադարձած ահանառեսի թարմ սպալորությունները: Այդպիսիներից է, օրինակ, հոգևվարք կոչվող երեսյվի բանաստեղծական վերարտադրությունը: Երևում է հրեշտակը, պահանջում է հանդուցյալի հոգին, ստանում է այն՝ երկինք տանելու. բայց ահա ճանապարհին, շանթ ու որոտ արձակելով, հուր ու բոց շնչելով, հայտնվում են շար ոգիները, սատանաները, փառտարկում, որ նա մեղավոր է և պատկանում է իրենց: Նրանք քրքջում, աղմկում, «ղողանջում», կախվում, քաշքշում են. որպեսզի հափշտակեն իրենց զոհը: Վերջինս սարսափից թալկանում է, ուշաթափվում, սակայն շար ուժերը չեն հաղթում, որովհետև սուրբ հրեշտակը սաստում է նրանց և անվնաս երկինք տեղափոխում ստացած հոգին:

Անդրաշխարհային երևակայական կյանքի հետաքրքրաշարժ վերարտադրություն է հանդիսանում հատկապես «Իրախտագիրք» կոչված պոեմը: Հեղինակը, քրիստոնեական բարոյականության խրատը տեղ հասցնելու նպատակով, ընթերցողներին և ունեկեղիրներին առաջնորդում է դեպի հանդերձյալների «առօրյան», զերեկմանից մինչև ահեղ դատաստան, մինչև դրախտ ու դժոխք: Ամեն ինչ այնքան առարկայական, նյութական, պարզ ու կենցաղային զծերով է տրված, որ կարծես, հիրավի, կա ես մի աշխարհ, եամահու կյանք՝ իր ուրույն առօրյայով: Այդ մասին մերթ հեղինակն ինքն է պատմում, մերթ էլ մեռյալներին է խոսեցնել տալիս:

Խիստ կենդանի զծերով է տրված հանդուցյալների դրույքը, խոհր, անձկությունը, հուրդորն ու աղերսանքը: Կարծես ապրողների բանտարկված հարադատ եղբայրներն են իրենք և կամենում են խորհուրդներով օգնել զեռես լույս աշխարհում գտնվող իրենց եղբայրներին: Տխուր առօրյա, տանջանք, ձանձրույթ, մերժում, աշխարհի հետ զեթ խոսքով կառվելու կարոտ. ահա այնտեղի կյանքը.

Յայս տեղս ոչ գործ կայ ու ոչ ժղլանք

Կամ բանատեղ մեղ.

Այլ միշտ ձմեռն է և գիշեր

ու ճար չկայ մեղ...

Մեք կամք խիստ դառն և լալադին

ու այլ ճար չկայ մեղ...

Ծայրիւ մատին ջուր կու խնդրեմք

ու ոչ, դայն չեն տալ մեղ...

Խիստ ծանր է նրանց վիճակը. նրանք մտովին միշտ կատված են ապրողների հետ, բայց հաղորդակից լինել չեն կարողանում.

Մեք զձեղ միշտ կու տեսանեմք

դուք չեք տեսնուլ մեղ,

Յայնժամ մեք յայս մեր բաներէս

ո՞նց տանք խաբար ձեզ:

Այստեղ կարևորն աչնքան հեղինակի հոգևոր նպատակները չեն, որքան բանաստեղծության մարդկայնացումը, մարդկային հոգու նորանոր ծալքերի բացահայտումը, իրականության ճանաչումով անիրականի պատկերումը: Այս տեսակետից ուշագրավ են Առաքել Սյունեցու քերթվածներում ու պոեմներում սիրոված կենցաղային, սոցիալական, քաղաքական բնույթի բաղձաթիվ տեղեկությունները: Ահա ծաղկաբաղ ուրոշ հատվածներ նման տեղերից.

Ոմանք զմարդիկ գերի վարեն,
Եւ ալլք զընեալ ծառայս պահեն...
Ոմանք լինին կատակերգուք,
Ալլք մոլեգնեալք և ծաղրածուք,

Ալլ խեղկատակք անկար խաղուք,
Եւ ալլք զուսանք՝ դիւաց պարուք...
Կաշառ առնուլ՝ և երեսպաշտել...
Կշոօք խաբել, զշափն ալլալլել...

Ուշագրավ են «Գրախտագրքի» այն տողերը, որտեղ այս կյանքը ներկայացվում է «գյուղի», իսկ հանդերձյալը՝ «քաղաքի» օրինակով: Չնայած թեման է թեւադրում մեկի մասին խոսել բացասաբար, իսկ մյուսի մասին դրվատանքով, սակայն և այնպես այստեղ էլ հեղինակը շատ բան է վերցրել առօրյա իրականությունից.

Օտար գեղիդ խաղն և զուսանն
ձայն գուժի տան քեզ.
Այն քաղաքի գուժն ու ողբալն
ծափս ծափէ քեզ...
Յայդ գեղդ զրկողքն ու կողոպտողքն
կու նեղացնեն զքեզ.
Յայն քաղաքին որքան կենաս՝
ոչով չխօսի ընդ քեզ...
Յայդ գեղդ շատ չարք և անօրէնք
զահմաթ կու տան քեզ...

Եվ Առաքել Սյունեցին, որ նպատակ ուներ մեկ տանելու դեպի անդրշիրիմյան աշխարհը, ծանոթացնելու նրա անթափանցելի ներքին իրականությանը, միաժամանակ ծանոթացնում է այս աշխարհի կոնկրետ առօրյային, նրա զանազան մեծ ու մանր երևույթներին: Առաքել Սյունեցու կերպարները՝ թե՛ կենդանի մարդ, թե՛ մեռած, թե՛ մարմին, թե՛ հոգի՝ նյութական են, հասկանալի, սրտամոտ, հարազատ, ծանոթ ու վշտահար: Այդ մարդը նման չէ ոչ Գրիգոր Նարեկացու, ոչ Գրիգոր Տղայի, ոչ էլ մանավանդ Կոստանդին Նրզնկացու կերտած կերպարներից և ոչ մեկին: Արդեն ընկճված է նա, հաշտված անդրշիրիմյան աշխարհ մեկնելու զաղափարի հետ, թեկուզ և չի կամենում: Եվ դա է ուշագրավը, այդ դժկամությունը, դժգոհությունը՝ գովերգված «քաղաքի» անհրապույր, անմարդասեր, թեկուզ և բարեպաշտ աշխարհից: Դրախտի տեսարանների մասին արված դրվատական տողերը չեն ցրում ստացված ճնշող տպավորությունները: Դրանով էլ զգում ես միջնադարյան մարդու կրկնակի ծանր հոգեվիճակը՝ պայմանավորված այս աշխարհ—«գե-

ղում» նրա կրած հալածանքներով՝ կողոպտիչներից, զրկողներից, այն աշխարհում՝ սրբերի խառնությունից ու սատանաների հետապնդումներից, խոշտանգումներից: Այդ վիշտն ու ողբն է ահա, որ այնքան յուրովի վերարտադրել է Առաքել Սյունեցին:

Ուրույն տեղ ու արժեք ունի մեր գրականության պատմության մեջ նաև նույն հեղինակի «Աղամգիրքը» («Կողգիրքը»): Այստեղ մշակված է աստվածաշնչային ավանդությունը՝ Աղամին ու Եվային դրախտից արտաքոհելու մասին: Նյութի մշակումը նույնքան ուշագրավ է՝ իր պոեմային և դրամատիկական կառուցվածքով: Այն կարծես բեմականացման նպատակով է շարադրված, որպեսզի հասուկ դերակատարներ կարողանային ներկայացնել հեղինակին, Աստծուն, Աղամին, Եվային՝ մենախոսություններով և երկախոսություններով: Երեակայականն այստեղ էլ տրված է նյութականացված մանրամասներով, հոգեբանական, կենցաղային, առօրյա երևույթների բացահայտմամբ ու նկարագրությամբ. Ահա մի նմուշ.

Տէրն աւէ—էր խարեցիր, բզդու, ով կին,
 Զքեզ օգնական տուի դրմին...
 Եւա աւէ—Քո էր ստեղծեալ օձ դրմնային,
 Եւ բզդատու մահու ծառին.
 Միաբանեալ զիս խարեցին...

Հետեւելով նույն բարոյական դաստիարակության նպատակին, հեղինակը կարողանում է ստեղծել իր ժամանակի համար հետաքրքրաշարժ բնկերցանության նյութ: Այստեղ էլ կյանքից առնված շատ իրողություններ ու անուղղակի տեղեկություններ կան, որոնք մի կողմից հավաստություն են ներշնչել բնկերցողին, իսկ մյուս կողմից հեղինակի վերաբերմունքն են գրեթե նրանց նկատմամբ: Արդեւժամ պտուղն ուտելուց հետո, եվան այնպես է հանգիմանում ու համոզում Աղամին, որպեսզի նա էլ փառադրվի, ինչպես երկրային կամակոր կինը ստիպում է ամուսնուն՝ իր կամքը կատարել: Սակայն Աղամը լսկ այդ պատճառով չէ, որ լսում է նրան, այնտեղ մեծ դեր է խաղում սերը: Գրիգոր Նարեկացուց հետո Առաքել Սյունեցին երկրորդ բանաստեղծն է, որ զնահատում է Աղամի սերը.

Խաւարեցաւ միտքն Աղամայ,
 Յորժամ ետես խաբեալ զԵւա.
 Կամէր լըսել բանից նորա,
 Զի ունէր սէր մեծ ընդ նրմա:
 Տարակուսեալ լինէր անձին,
 Կընո՞ջ լըսել, թէ Արարչին.
 Խելքն ընդ աշացըն զընացին,
 Եթող զԱստուած և ոչ բզկին...

Առհասարակ, թե՛ բովանդակությամբ, թե՛ ստեղծագործական կատարման համար ընտրված նյութով, թե, հատկապես, դրամատիկական կառուցվածքով «Աղամգիրքը» թարմ խոսք էր մեր գրականության համար:

Գրիգոր Խաթեցի (Մեբեհց)։—Հայ մատենագրության համեստ այս մշակը ծնվել է 1350 թվականին՝ Խաթում և իր գիտակցական ողջ կյանքը, շուրջ 50 տարի, նվիրել գրչության, մանկավարժության, բանաստեղծության և հոգևոր

ծառայությունների: Աշխատանքի հիմնական կենտրոնը հանդիսացել է Քաջբերդի Ֆիլանս վանքը, որ և 1425 թ. սպանվել է քուրդ ասպատակիկների կողմից:

Գրիգոր Խլաթեցու հուշերը ժառանգության մեջ հատուկ տեղ են զբաղեցնում նրա խմբագրած ու լրացրած «Յայսմաուրք» և «Գանձարան» ժողովածուները, ինչպես նաև բանաստեղծությունները: Որպես գրիչ նա թողել է բազմաթիվ ձեռագրեր, որոնց մի մասը պահպանվել ու հասել է մեզ: Այդ բոլորի մեջ առկա է, Մ. Աբեղյանի բնորոշումով ասած, «մաքառման» ոգին՝ տոգորված իր ժամանակի ամենապերճախոս հայրենասիրությամբ: «Յայսմաուրք» ժողովածուների մեջ հանուն հավատքի, իսկ դրա միջոցով նաև հանուն հայրենիքի ծառայած անվանի գործիչների հիշատակն էր փառաբանվում: Գրիգոր Խլաթեցին աշխտեղ մոծում էր նաև հայոց նոր նահատակների և գործիչների վարքն ու վկայաբանությունը՝ միաժամանակ ծառայելով գեղարվեստական արձակի զարգացմանը: «Գանձարան» ժողովածուները նույնպես, որ համանման նպատակ ունեին, Գրիգոր Խլաթեցու գրչի տակ ավելի էին հարստանում հայկական անուններով և հայ իրականությամբ հուղող հարցերով: Ինքն անձամբ գրում էր և՛ դանձ, և՛ տաղ, և՛ դանձերի կաֆաներ: Նրա ջանքերի շնորհիվ էր, որ դանձարանները լեռնոթևերին զարգացման ու մասնաշաղկապման մի նոր շրջան:

Գրիգոր Խլաթեցու ստեղծագործությունների մեջ ամենից նշանավորը նրա «Յիշատակարան աղետից» պատմական ընդարձակ քերթվածն է:

Այդտեղ ողբերգաբար պատմվում են XIV դարի վերջին և XV դարի սկզբի տառնամյակների ընթացքում հայ ժողովրդի կրած ծանր հալածանքները: Հատուկ տեղ է տրված Լանկ-Քամուրի ահապարսուռ մարդասպանությունների ու ավերածությունների նկարագրությանը: Նա չի մոռանում նաև հարևան ժողովուրդների՝ պարսիկների, վրացիների կրած հալածանքները: Հեղինակն աշտեղ մեծապես օգտվել է Գրիգոր Տղայի «Ողբ Նրոտաղէմի» ստեղծելով տեսարանների ավելի ազդեցիկ վերարտադրություններ: Զարհուրելի է հատկապես Սեբաստիայում տեղի ունեցած բարբարոսության նկարագրությունը.

Գուր և խանդակ փոս փորեցին
 Եւ կենդանոյն ի ներս արկին.
 Զամենեսեան քարկոծեցին,
 Շնչովն խրեանց և թաղեցին:
 Ի՞նչ, յահագին պատուհասին,
 Եւ անձանոթ, որ ոչ պատմին,
 Զի՞ մինչ աւուրքն չորրորդին,
 Գոռունն զայր անդընդային,
 Զի ոչ հարիւր կամ հազարին,
 Այլ ութ հազար զոյ թիւ նոցին:

Գրիգոր Խլաթեցու վրա անջնջելի և ցնցող տպավորություն է թողել Աղթամարի կաթողիկոս Զաքարիայի նահատակությունը, որի մասին նա և՛ դանձ, և՛ ողբ է գրել: Հույիչ է հատկապես ողբ-տաղը, որի մեջ հեղինակը միաժա-

¹ «Եւ զարի հայերն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն Ա, էջ 272—288:

մանակ սգացել է Սսի կաթողիկոս Թորոսի ողբերգական սպանությունը: Տխրության և վշտի ներգործությունն ավելի է ուժեղացել հայրենների տաղաշափության և առանձնահատկությունների օգտագործման շնորհիվ:

Աւաղ բղմեզ ասեմ, եղբարք,
որ հասար յաւուրս ահագին,
եսց վիրաց առաք ուժգին
յայլասեո ազգէ հրամանին.
Թող մեզ խաւարի աշտօր
կոյս լուսնին և ակն արեին⁵...

Գրիգոր Խլաթեցին իր ամբողջ կույթամբ սգաց հայրենիքի ու ժողովրդի ողբերգական կյանքը, մինչև որ ինքն էլ մի օր նահատակվեց նույնքան ողբերգաբար: Այդ մասին սրտառուշ ողբ գրեց իր աշակերտներից Առաքել Բաղիշեցին:

Առաքել Բաղիշեցի. — Սյունիք-Քաջբերունիք կամբջող ուսումնամշակութային առաջավոր հոսանքը Վանա լճի հյուսիս-արևմտյան ափերով իջավ գեպի հարավ, թափանցելով Բաղեշ և նրա շրջակայքը, ուր գեո կենդանի էին հին ավանդները:

Հատուկ դեր վիճակվեց Բաղեշի գավառի Պոռ պոլդին, որը իրար հետից գրական աստղարկ հանեց Առաքել Բաղիշեցուն, Մկրտիչ Նաղաշին, Սաղաղա Պոռեցուն և այլոց:

Առաքել Բաղիշեցին ծնվել է 1380-ական և վախճանվել է 1450-ական թվականներին: Եղել է ամուսնացած, ունեցել է գավառիկներ, իսկ կնոջ մահից հետո՝ ձեռնադրվել է վարդապետ, սովորել է Գրիգոր Խլաթեցու մոտ:

Որպես գրող Առաքել Բաղիշեցին հայտնի է իր շափածո ստեղծագործություններով. բայց նա ունի նաև գեղարվեստական արձակի մեծարժեք արտագրություններ⁶, Վերջիններս հիմնականում բաժանվում են երկու խմբի՝ ներբողներ և վկայաբանություններ: Եթե ներբողները նպատակ ունենին ժողովրդի մեջ վառ պահել հավատքի կրակը, ապա վկայաբանությունների մեջ ցոլանում էր հայ-քրիստոնյա ապրելու և հանուն այդ հավատի մեռնելու գաղափարը: Այս առումով առանձնապես ուշադրավ են Առաքել Բաղիշեցու շարադրած Վարդան Բաղիշեցու և Ստեփանոս ու Պետրոս Խիզանցիների վկայաբանությունները:

Հուլիչ ու դաստիարակիչ է խիզանցի նահատակների կյանքը: Նրանք օտար բռնակալների զարհուրելի տանջանքների վախից թուլացած ուրանում են իրենց հավատքը և ընդունում մահմեդականություն: Դա իր բացասական հետևանքներն է ունենում ժողովրդի մեջ, որովհետև ոմանք հետևում են նրանց օրինակին: Այս հանգամանքը խորապես ազդում է ուրացողների վրա և նրանց մղում զլջման ու կամավոր մահապատիժ հանձն առնելու:

Իրենց գաղափարական բովանդակության հետ մեկտեղ, այս վկայաբանությունները մեծ նշանակություն ունեն նաև գեղարվեստական արժանիքներով, հատկանշալի հերոսների դիմապատկերներ կերտելու և գեղարվեստական

⁵ «ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 600—601:

⁶ Ս. Վաղինյան, Առաքել Բաղիշեցի, Երևան, 1971:

փոքրածավալ երկեր ստեղծելու առումով:

Առաքել Բաղիշեցու չափածո ստեղծագործությունները նույնպես կարող են երկու հիմնական խմբի բաժանվել՝ տաղեր և պոեմներ: Տաղերի մեջ շոշափված խնդիրները բաղմազան են, նպատակը, սակայն, նույնն է, ինչ՝ նրա զեղարվեստական արձակում: Լինել ավանդապահ, նվիրված հայրենի աշխարհին, նրա ավանդություններին ու ազատությանը:

Առաքել Բաղիշեցին առաջիններից մեկն է մեր անցյալի հեղինակների շարքում, որոնք փորձել են բանաստեղծության նյութ դարձնել պանդխտության երևույթը: «Օտարութիւն է խիստ դրժար» — ասում է նա, նկարագրելով պանդխտի անտերունջ վիճակը.

Ողորմագին զաշերն ածէ
Իւ իւր բնական տեղիքն ուղէ...

Առաքել Բաղիշեցու պոեմներում հայրենասիրությունն ավելի մեծ տեղ է գրավում: Ներսես Մեծին նվիրված ստեղծագործության մեջ մշակված է հայտնի տեռիլը՝ կապված թաթարական արշավանքների, Երուսաղեմի անկման և հայոց թագավորության վերականգնման հույսի հետ:

Մեծ արժեք ունի Կոստանդնուպոլսի անկմանը (1453) նվիրված պոեմը, ուր նորից փայտացվում է հայ ժողովրդի ազատագրական լռադափարը:

Ազդս հայոց պայծառասցի,
Ջի յայլազդեացն ազատեսցին...

Առաքել Բաղիշեցին գրել է նաև այլ պոեմներ՝ նվիրված ժամանակի հասարակությանը հուզող հարցերին: Հատուկ արժեք ունի «Տաղ Հովասափու» կոչված պոեմը, ուր առաջին անգամ մեր իրականության մեջ չափածո մշակման է ենթարկված համաշխարհային գրականությանը հույսերի «Հովասափու և Բարազամ» ավանդավիպը: Պակաս նշանակալից չէ նաև Գրիգոր Լուսավորչի կյանքի վերապատումը՝ առանձին պոեմով:

Պահպանվել են նաև բազմաթիվ գանձեր, գրված Առաքել Բաղիշեցու ձեռքով: Եկեղեցական սրբերին ու տոներին, ինչպես նաև Մեսրոպ Մաշտոցին ու Սահակ Պարթևին գովերգող այս գործերի մեջ ևս իր ուրույն տեղն ունի հայ ժողովրդի ծանր վիճակը.

Մկրտիչ Նաղաշ.— Բաղեշի Պոռ գյուղի երկրորդ խոշոր բանաստեղծը Մկրտիչ Նաղաշն է: Ծնվել է 1390-ական թվականներին. տեղում սկզբնական կրթություն ստանալուց հետո կատարելագործվել է Թովմա Մեծոփեցու դպրոցում, Գրիգոր Խլաթեցու ձեռքի տակ: Դառնալով Ամիդի Լպիսկոպոս, Մկրտիչ Նաղաշը եռանդուն գործունեություն է ծավալում հայ բնակչության ծանր ու անտանելի վիճակը թեթևացնելու համար: Հիշատակման արժանի են նրա օգնությունները գերիների ազատման փաստերը, հարկերի թեթևացման համար ձեռք բերված կարգադրությունները, բարեգործական միջոցառումները, շինարարական աշխատանքները և այլն, որոնցով նրա հուշակը տարածվում է հայ և օտար միջավայրում: Նրա համար ծանր հարված էր իր կառույցած բարձրահայաց ս. Աստվածածին եկեղեցու զանգակատան ու դմբեթի ավերումը՝ մահմեդականների կողմից: Դա առիթ եղավ, որ նա «տարաշխարհիկ» լինելու, ինչ-

պես ասում է նրա կենսագիր Աստվածատուր վարդապետը, հասնելով մինչև Ղրիմ:

Մկրտիչ Նաղաշի մահվան մասին որոշակի տվյալներ չկան. բայց հայտնի է, որ այն տեղի է ունեցել 1449 թ. հետո:

Մկրտիչ Նաղաշը հայտնի է իր նկարչական, տաճարաշինական աշխատանքներով և բանաստեղծություններով: Վերջիններիս թիվը պիտի որ մեծ եղած լիներ, բայց մեզ հասածների քանակը 12—13 նմուշից չի անցնում: Այդքանն էլ բավական է եղել, որ նա պատվավոր տեղ զբաղի հայկական քնարերգության մեջ:

Ամենից ինքնատիպն ու արժեքավորը նրա պանդխտության երգերն են: Ճիշտ է, այդ նյութին նրանից առաջ ուրիշներն էլ էին անդրադարձել, բայց Մկրտիչ Նաղաշն էր առաջին հեղինակը, որ կարողացավ գտնել պանդխտության երգերի իսկական ձևն ու եղանակը, որին և հետեցին բոլոր մյուս գրողները՝ շկարողանալով դուրս գալ նրա ազդեցության ոլորտից: Մկրտիչ Նաղաշի հաջողության գրավականն այն էր, որ նա, անձամբ ճաշակելով պանդխտության դառնությունը, թեմայի մշակությունը կապեց սրտի և հույզվի ամենազգացուն թելերի հետ.

Հոգի, մի ասեր զարիս, թէ չէ իմ սիրտն կարունի...

Պա սոսկ խոսք չէր, այլ խորապես ապրած պանդխտության երեւոյթից բխող եզրակացություն: Ուստի նա ոչ միայն ինքն էր վշտանում այդ բառը լսելիս, այլև այնպիսի երգեր էր ստեղծում, սրտնցից ընթերցողների սիրտն էլ էր արնոտում: Ու դժվար է ասել Մկրտիչ Նաղաշն այդ պատկերն ինքն էր ստեղծել և փոխանցել ժողովրդին, թե ժողովրդական երգն էր կանխել նրան.

Կռունկ ջան, կռունկ ջան գարուն է.

Ղարիբներուն սիրտն գունդ-գունդ արուն է...

Միջնադարյան և ոչ մի բանաստեղծ այլևս չկարողացավ պանդխտության մասին այնպիսի երգ գրել, որը զերազանցեր Մկրտիչ Նաղաշին:

Մկրտիչ Նաղաշի բանաստեղծությունների մեջ մեծ տեղ է զբաղում բարոյա-խրատական թեման: Օգտագործելով մարդկային կյանքի անցողիկության և անդրաշխարհային հավիտենության մասին եղած միջնադարյան պատկերացումները, նա ձգտում է ստեղծել միասնական, ներդաշն ու զիտակից սերունդ: Այս եղանակով նա հասնում էր մարդուն շահագործման ենթարկող իրականությանը հակադրվելու, նրա դեմ պայքարելու գիտակցությանը: Առաջ գնալով խնդրի էության մեջ, նա գտնում էր, որ երկրի վրա եղած բոլոր շարիքների արմատը՝ ազահությունն է, այսինքն, նյութական հարստություն կուտակելու տենչը: Այս առումով վերին աստիճանի ուշագրավ ստեղծագործություն է Մկրտիչ Նաղաշի «Վասն ազահութեան» տաղը՝ ուղղված բոլոր «ազահներին», այսինքն՝ բոլոր կողոպտողների դեմ.

Որք կովին և վշտանան, որք նախանձին և զողանան,

եւ որք խորհին շարիս մարդկան, ամէնն վասն ազահութեան.

Իրք հարկանին և զողանան, սուտ երդնուն և ուրանան,

Բազումք ի հաւատոցն ելան, ամէնն վասն ազահութեան...

Կաթողիկոսին շատուցան՝ անօրինացն բռնութեան,
 Եպիսկոպոս օրհնեն անբան, ամէնն վասն ազահոյութեան...
 Երիցանին յիրար կոտան, բիր վերուցին և զատողան,
 Փետեն մօրուր, կոտրեն բերան, ամէնն վասն ազահոյութեան...

Մկրտիչ նաղաշի ստեղծագործությունները հազեցված լինելով ժողովրդի առօրյան պատկերող տրամադրություններով ու համապատասխան խոհերով, լայն տարածում էին գտել մայր երկրում և հայկական գաղթավայրերում:

Ժողովրդական երգեր.— Առհասարակ դժվար է որոշել ժողովրդական այս կամ այն երգի ծագման ժամանակը: Սակայն առկա փաստերի մեջ խորամուխ լինելով հնարավոր է դեթ մոտավորապես որոշել դրանց առանձին խմբերի և նմուշների երևան գալու դարաշրջանը:

Միջին դարերում այս առումով շրջանառության մեջ էին մի կողմից հնից եկող և տվյալ ժամանակին հարմարեցված ժառանգությունը, իսկ մյուս կողմից՝ նրա նմանությամբ և նոր ժամանակների թեղադրանքով ծնվող նորերը: Այս վերջիններիս մի շարք օրինակները համահնչյուն են հատկապես XVI—XVIII դարերի պատմական և գրական միջավայրին, ուստի և սերտորեն առնչվում են դասական ու առօրյա բանաստեղծությանը: Այսպիսիներից են, օրինակ, Խաչգոսի Կաֆայեցու դրի առած ժողովրդական երգերի մի մասը՝ «Ջրիկ», «Կոռնիկ», «Մի թափիր, վարդ», «Ձրուցէ հաւիկ» կրկնակն ունեցող երգերը, «Մեր մեղքն է արեր զագուան բաւայ» երգիծական տաղը և այլն⁸: Դրանց համար բնորոշ են հիմնականում աշուղական ու դասական քնարերգության ձևերի գոլորդումը, իր ժամանակին բնորոշ օտար բառերի առկայությունը, այդ ժամանակվա խոսակցական լեզուն, ինչպես նաև այդ դարերին բնորոշ թեմաները:

Նշված երգերի մեջ առանձին տեղ են զբաղում հայրենասիրական նմուշները՝ ներծծված զանգվածային պանդխտության, հայրենադրկության, հալածանքի, անջատման ու կարտի աչրող զգացմունքներով: Նրանց մի մասն ուղղակիորեն է խոսում բուն նշովի մասին, իսկ մյուսը՝ փոխաբերաբար, այլաբանորեն: Առաջիններից է, օրինակ, հանրահայտ «Կոռնիկը»:

Կոռնիկ, ուստի կու դաս, ծառայ եմ ձայնիդ,
 Կոռնիկ, մեր աշխարհէն խաբրիկ մը չունիս...
 Ոչ լուր օրն գիտեմ, ոչ րզկիրակին,
 Զարկած է զիս շամփուր, բռնած կրակին,
 Այրիլս չեմ հոգար, ձեզնէ կարօտ իմ.
 Կոռնիկ, մեր աշխարհէն խաբրիկ մը չունիս...

Այս և մյուս օրինակներում՝ նվիրված կոռնիկին, խորապես մարդկայնորեն ու անմիջականորեն բացահայտված է պանդուխտի ծանր վիճակը, նրա դառն առօրյան և հրակեղ ներաշխարհը՝ լցված հայրենիքի ու հարազատների կարտով:

Կանչէ, կոռնիկ, կանչէ, քանի գարուն է,
 Ղարիպներու սիրտը գունդ-գունդ արուն է...

Փոքրիկ ու սրտառու աչս երգերում հաղարավոր պանդուխտների հայրեն-

⁸ Աս. Մնացականյան, Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր, Երևան, 1956:

նարազ լինելն ու հատաչն է մարմնավորված: Այսօր էլ դեռ նրանք չեն կորցրել իրենց թարմությունն ու հուզականությունը:

Փոխարևական, աշխարհական եղանակով հորինված հայրենասիրական, պանդխտական երգերում կոտնելի փոխարեն երևան է գալիս սոխակը, իսկ հայրենիքի փոխարեն՝ վարդը, աչքին: Դա վարդ ու սոխակի հնավանդ գրույցի օրինակով առաջ եկած մի նորորակ աշխարհություն էր, որն իր ավանդական հարազատությունը սիրելի ու հասկանալի էր ժողովրդական գանգվածներին.

Ղարիպուծին եկա՛ւ՝ քզսիրտս առաւ, հա՛յ,
Ահա մտան, զվարդն ի յաչգոյն տարան, հա՛յ,
Այնոր համար սուք եմ մտեր, կու՛ լամ, հա՛յ.
Մի՛ թափիր, վարդ, մի՛ թափիր, վարդ,
Ես ղարիպ եմ յօտար երկիր,
Զունեմ յաշխարհս երամ, հա՛յ...

Մի ուրիշ երգում նկարագրվում է, թե ինչպես բոլոր թուրքներն ուրախ դաշլալում են, միայն սոխակն է պանդխտության մեջ.

Առաւօտուն թուրքն ամէն
Ուրախութեամբ եղանակեն,
Դու ղարիպ մնացեր ես մէն.
Զրուցէ՛, պլպո՛ւլ, զրուցէ՛...

Հայության ցրիվ բեկորների և հայրենի երկրի նկատմամբ ունեցած կարոտըն այստեղ զրահորված է «Ես՝ ի Բաղդատ, դու ի Հալապ», «Ես ի Հալապ և դու՝ ի Սիս», «Ես ի հարաւ եմ, դու՝ հիւսիս» և նման այլ տողերով, որոնք շաղկապված են նույն աչքող կարոտով.

Ես ի քեզ նայիմ և դու ի յիս...

Հայրենիքն առևանգված է ու ավերված, աչքին խլված է, վարդենին՝ չորացած.

Քեզի շոր փուշն է մնացեր,
Զրուցէ՛, պլպո՛ւլ, զրուցէ՛...

Ժողովրդի լավատես կենսասիրությունը, սակայն, դրանով չի ավարտում իր ողբը. նա հավատացած է զարնան զալուն, աչքու զալարելուն, վարդենու փթթումին, ուստի հուսադրում է սոխակին, առելով.

Դարուն որ դաշ՝ ուրախանաս,
Հասնիս խնդման և դուրանաս,
Վարթին սիրուն պաշտառանաս...

Ընդհանրացնող աշխարհությունն այս եղանակը մեծապես տարածվեց, դառնալով նաև բանաստեղծների սիրած երգածեերից մեկը:

XVI—XVIII դարերում ձևավորվեցին նաև ժողովրդական երգերի ու խաղիկների բազմաթիվ այլ տեսակներ, որոնք նույնպես զգալիորեն ազդեցին գրավոր գաղության վրա:

Դրիգորիս Աղքամարցի.—Վասպուրականի հնամենի մշակութային կենտրոնը նարեկացուց և նրա զրչակիցներից հետո, գրական առումով որոշ աշխու-

ժողովումն է տպրում XVI դարում՝ հրատարակ հանելով մի քանի պայծառ անուններ: Նրանցից առանձնապես նշանավոր է Գրիգորիս Աղթամարցին:

Իր տաղերի և տոանձին նշումների համաձայն Գրիգորիսի ծնունդը ենթադրվում է 1480—1490-ական թվականների սահմաններում, իսկ մահը՝ 1544-ին: Նրան սերած են համարում Աղթամար կղզու և հանդիպակաց ծովափնյա շրջանի տեր ֆեոդալական զերդաստանից: Նրա ուսուցիչներից են եղել Գրիգոր Բարունապետը և Հովսեփ Աղթամարցին, որոնց նա զրվատել է իր բանաստեղծություններում: Ընդհանուր կրթությունից բացի, Գրիգոր Աղթամարցին սովորել է նաև նկարչություն. մեղ են հասել նրա նկարազարդած ձեռագրերից որոշ օրինակներ: Տաղերից երևում է, որ բանաստեղծը տիրապետել է պարսիկներին, թերևս և այլ լեզուների: 1512—1544 թթ. նա եղել է Աղթամարի կաթողիկոսը:

Պատերազմական խառն ու երկարատև դործողությունները ոչ միայն խանգարել, այլև երբեմն դուրս են վտարել նրան իր կաթողիկոսական նստավայրից: Այդպես է եղել, օրինակ, 1523—1526 թթ., երբ մահմեդականները գրավել են Աղթամարը:

Գրիգորիս Աղթամարցուց մեղ են հասել շուրջ երեք տասնյակ բանաստեղծություններ, ինչպես նաև Աղեքսանդր Մակեդոնացու և Պղնձե քաղաքի պատմությունների համար գրած ու մշակած կաֆաները⁹: Նա այն առաջին խոշոր բանաստեղծներից է, որոնց մոտ այլաբանական երգը դառնում է քնարերգության հիմնական առարկա: Այստեղ նա սիրո երգերի հետևություններ, բայց ինքնուրույն և ինքնատիպ որոնումներով, զովերգում է Աստվածամորը, Քրիստոսին, իր ուսուցիչներին, մեղ անձանոթ անձանց ու սրբերի: Այդպիսիներից մեկում կարգում ենք.

Արեգակնափայլ գեղով լի լուսին ի տասնուհինգէ,
Աչեր ծով ի ծով ունիս, սոսկալի վարսաւոր սրբովբէ.
Ուներդ է քաշած կամար, զինչ զարնան յաղեղն ի յամպէ,
Լեզուդ տապարդի շաքար, քո շրթունքդ վարդի թերթ է:

Խոսքը Աստվածամոր մասին է: Դժվար չէ նկատել Գրիգոր Նարեկացու «Աչքն ծով ի ծովի» ազդեցությունը, բայց դժվար չէ նկատել նաև անգին ակննդենի ու բուսական աշխարհի հրաշալիքների նորանոր կուտակումները:

Նրա տաղերից մեկը, որ նույնքան այլաբանական սիրով է հայեցված, մի դեպքում դիտված է որպես տաղ «Վասն սիրոյ և ուրախութեան», մի ուրիշ դեպքում՝ տաղ «Տէր Անտոնի Թերաշեցույ», ուրիշներն էլ նախընտրել են այն կոչել «Տաղ անուշ և գեղեցիկ»:

Եթե նման երգերում, կարելի է իշխող ճանաչել հոգևոր սիրո գաղափարը, ապա Գրիգորիս Աղթամարցու «վարդ ու սոխակի» մշակումներում հնարավոր է հոգևոր խնդիրներից բացի, նկատի ունենալ և՛ ավանդական, և՛ նոր բմբունումներ.

Գարունն երեկ պըլպուլն յայգին,
Ծաղկունքն ամէն շատըլիս արին

⁹ Տե՛ս Կ. Կոստանյանց, Գրիգորիս Աղթամարցին և իր տաղերը, Թիֆլիս, 1898: Ն. Ակիմյան, Գրիգորիս Ա կաթողիկոս Աղթամարցի..., Վիեննա 1958: Մ. Ավդալբեգյան, Գրիգորիս Աղթամարցի, Երևան, 1963:

Եւ մուշխուտիս տարան վարդին,
Ո՛ր ելեր կու գայ ըս սիրելին...

Եվ քանի որ ինքը՝ բանաստեղծը չի բացահայտել իր բուն տանիքը, ապա մի գեղարվեստական մեջ տեսել են բնություն, մի ուրիշ գեղարվեստ հայրենիքի, իսկ ավելի շատ սիրո և ուրախության գովք։

Իր ժամանակին հայ գրականության և հատկապես բնարերգության աշխարհականացման առաջնիվացր մեծ նվաճումների է հասել նաև նման մշակումների ու աշխարհական բնոգհանրացումների օգնությամբ։

Գրիգորիս Աղթամարցին, շնացած սրպես կաթնոգիկոս շէր կարող իր ազատ խոսքն ասել ժամանակի տիրող իրականության վերաբերյալ, բայց նա ուներ իր որոշակի վերաբերմունքը.

Հագարացիք օրինօք թիւր
Ջապղս խանձեն սրպէս րզհուր...

Այս որոշակի ատելությունը՝ օտար բռնակալների դեմ ավելի ցայտուն՝ գրեցորում է գտել Աստվածատուր Խաթաչեցուն նվիրված վկայարանական տաղում.

Գրիգորիս Աղթամարցու տաղերի շարքում զգալի տեղ ունեն բուն կրոնական թեմաները՝ արդեն հայանի եղանակների ու ձևերի մեջ։ Այսպիսի երգերը իր ժամանակին ոչ միայն գրեցորում էին հեղինակի կրոնական գլուխգործոցները, նպաստում նրանց տարածմանը, այլև ծառայում էին հայոց եկեղեցու ամրապնդման գործին։ Դրանով, բոտ էության, կրոնական թեման վեր էր ածվում հայրենասիրական-քաղաքականի՝ օգնելով ժողովրդի մաքառման և գոյատևման ոգորումներին։

Արժեքավոր նմուշներ են Գրիգորիս Աղթամարցու անձնական տաղերը՝ կապված իր ուսուցիչ Գրիգոր Բարսեղի և իր միջև ծագած ինչ-որ խոսվածության հետ։ Նման բանաստեղծությունները, բացահայտելով հեղինակի հոգեկոտն ապրումները, անհատական մտորումները, ինքնին լայնացնում էին գեղարվեստական մտածողության միջնադարյան սահմանները և նորանոր երանգներով հարստացնում նրա հուղաշխարհը։

Պատկերը համեմատաբար լրիվ կլինի, եթե Գրիգորիս Աղթամարցու գրած կաֆաների հետ հաշվեն նաև միջնադարյան թարգմանական գրույց-պատմությունների նկարագրողությունները։ Դրանք իրենց ամբողջությամբ մի կողմից հայկական գեղարվեստական գրականությունն ավելի հասկանալի ու սիրելի էին դարձնում, իսկ մյուս կողմից՝ նրան մղում աշխարհականացման առաջնիվաց գիրքեր։

Գրիգորիս Աղթամարցու բանաստեղծությունները գրված են մշակված, ավարտուն ձևերով, բարձր արվեստով, հյութեղ պատկերներով, զիպուկ համեմատություններով, բնության ու մարդու աղնվադույն հատկանիշների գրվատանքով և արեւելյան կոշված ճոխ ու բաղմապիսի երանգներով։

Գրիգորիս Աղթամարցու անունից անբաժան է Ջաքարիա Գնունյանցի անունը, որն իր բանաստեղծական կարողություններով և նկարչական բնույնականություններով աշխատեց շարունակուր լինել իր ուսուցչի՝ Գրիգորիս Աղթամարցու զարգացրած ավանդների։ Նա էլ մեծ ուշադրություն նվիրեց կաֆաների և հատկապես Աղեքսանդր Մակեդոնացու պատմության նկարագրողությունների գործին։

Նահապետ Քուչակ.— Մնովել է վասպուրականի խառակոնիս գյուղում. իր կյանքը ձգված է եղել XVI դարով մեկ.

Ես Քուչակս եմ վանեցի,
Ի գեղէն խառակոնիսայ.
Լցեր եմ հարիւր տարին,
Էլ չի դար մտքիկս ի վերայ...

Նահապետ Քուչակն ունեցել է համեստ կրթություն և երգիչ-բանաստեղծի նույնքան համեստ րնդունակություններ: Ըստ երևույթին բնությունը նրան օժտած է եղել քաղցր ձայնով և գուսան-աշուղի փայլուն շնորհքով: Նա կատարել է և՛ իր, և՛ ուրիշների գրած երգերը, հասնելով ճանաչված փառքի: Հետագայում, մահից շուրջ երեք դար հետո, նրա փառքը ավելի մեծացավ, երբ թյուրիմացաբար սկսեցին նրան վերագրվել մեր միջնադարի ամենագողտրիկ երգերը՝ հայրենիները: Բանն այնտեղ հասավ, որ նրա իսկական երգերն այլևս անհարմար թվացին նրա անվան տակ պահելու համար: Դա մի թյուրիմացություն է, որով արհեստականորեն հայ ժողովրդի և նրա հանճարեղ երգիչների X—XIV դարերում ունեցած նվաճումները ետ էին բերվում XVI դարի դրվելով ոչ բնական ու ոչ պատմական պայմանների մեջ, ստեղծելով արհեստական երևույթ:

Նահապետ Քուչակի համարյա բոլոր սեփական երգերն էլ, ժամանակի սովորության համաձայն, իրենց մեջ կրում են հեղինակի անվան հիշատակությունը, և ոչ ոք չի կարող դրանք օտարել: Ուստի այստեղ նա կներկայացվի իր իսկական ստեղծագործություններով:

Նահապետ Քուչակից պահպանված բանաստեղծությունների թիվն անցնում է մեկ տասնյակից¹⁰: Նրանց մի մասը գրված է հայերեն, իսկ մի մասն էլ՝ հայատառ թուրքերեն: Բոլորն էլ ունեցել են եղանակ և երգվել են: Հայերեն բանաստեղծություններից ուշագրավ է հայոց այբուբենի ծայրակապով գրված տաղը «Գովասանք սուրբ Աստուածածնին ի վանեցի Քօչակէ ասացեալ» խորագրով: Դա հին ավանդների և դասական քնարերգության ոգով շարադրված բանաստեղծություն է, որը ընդհանուր գրվատանք է իշխում «Մեղա, քեզ մեղա, կոյս անապական» կրկնակով: Վերջում ևս հիշվում է հեղինակը. «Ես նուսաս Քօչակ, որ ասեն ի վան»: Առավել ուշագրավ է Նահապետ Քուչակի մի ուրիշ երգը՝ հետադադում գրի առնված ժողովրդից.

Հափսարական ականջ էրէք,
Գովամ զսանամէրն ու քաւոր...
Վանլի Քուչակ մեղքն ա լացեր,
Սանամէր, քաւորն ա գովացեր...

Միջնադարում տարածված է եղել ժողովրդականացած մի գողտրիկ քերթված «Թագուհի մի ես տեսայ» սկզբնատողով: Այն մեղ է հասել և՛ անանուն, և՛ տարբեր անուն ունեցող երգիչների մշակմամբ: Հայտնի են, օրինակ, Կիրակոս, Սարկավագ, Քուչակ երգիչների մշակածները:

¹⁰ Մ. Արեղյան, Երկեր, Բ, Երևան, 1967, էջ 11—23: Ա.ս. Մնացականյան, Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր, Երևան, 1956, էջ 272—288: Օ. Նզանյան, Նահապետ Քուչակի հայատառ թուրքերեն տաղերը, «Բանրիկ Մատենադարանի», № 5, Երևան, 1960, էջ 465—481:

Նյութը վերաբերում է Կոստանդնուպոլսի զրավմանը (1453), ինչպես նաև Զոյա (Սոֆիա) Պալատի տնտեսական ցար Իվան III-ի ամուսնությանը: Հայաստանում ևս մեծ հույսեր են կապվել այդ բարեկամության հետ՝ Բյուզանդիոնն ազատագրելու առումով: Հին երազանքներն այստեղ մի անգամ ևս կենդանանում են՝ մահմեդականների լծից բրիտանյա երկրները, այդ թվում և Հայաստանը փրկելու հույսի հետ: Նահապետ Քուչակի մշակման մեջ ևս հատուկ տեղ է տրված այդ իրադարձություններին ու ձգտումներին.

Գուզալ մ՝ յերէկ տեսայ
Ի քաղաքն ի յԱնքուրեայ.
Թագաւորն էլ ի խնդիր եկաւ
Մոսկովայ ու Փորթուքալայ...

1450-ական թվականներից շուրջ մեկ ու կես դար էր անցել մինչև որ Նահապետ Քուչակը կմշակեր այդ նյութը. ուստի շատ բան է մշուշվել: Մնացել է նորից ֆռանկների հույսը.

Ֆռանկն ուր դաւին վերայ
Եւ կու տայ, ծովէն դուրս կու գայ.
Թէ. «Երթանք, Երուսաղէմ առնենք,
Յայլազգաց ձեռքն չի մնայ...
Իջնունք ի յէջմիածին...

Այստեղ, ավելի քան որեւէ տեղ, երևան է եկել Նահապետ Քուչակի հայրենասիրությունը՝ ժողովրդականացած այդ երգի մշակմամբ ու տարածմամբ: Զմոռանանք, որ նա այդ երգի մեջ է հիշում իր արդեն «հարիւր» տարեկան լինելը:

Նահապետ Քուչակի հայատառ թուրքերեն երգերի մեջ առկա է աշուղ երգիչը: Այստեղ աշխարհիկ զաղափարներն ու երգի արվեստը ավելի քան հստակ են. հավանաբար զրանք նրա երիտասարդական ավյունի արդյունքն են, երբ նրան հրավիրում էին թուրքական մեջլիսներին մասնակցելու: Այստեղ իրոք զգացվում է երգչի շնորհքն ու սրամտությունը.

Բավ է, ով իմ սիրտ, տխրես դու այգքան,
Շաղ տուր գանձերդ առանց վարանման,
Մեզանից հետո շատերը կգան.
—Հեթիաթն այս,—կասեն,—ինչ գեղեցիկ է...
Այնքոյ, դուր-Քուչաք, ախով անց կացավ,
Այս արդար դատը ինչ գեղեցիկ է:

Երբ հաշվի ենք առնում, որ երգչի միջավայրում թուրքերեն զրված երգերը ևս հասկանալի էին, ապա ավելի հասկանալի է դառնում Նահապետ Քուչակի իր ժամանակին այնքան շատ սիրված լինելը: Ինչպես Մ. Աբեղյանն է նկատել, Նահապետ Քուչակը մեր առաջին աչքի ընկնող այն երգիչն է, որով մեզ մոտ սկսվում էր աշուղական բանարվեստի դարգացումը: Այն ուշադրավ դեմք է իր սեփական երգերով ու բանաստեղծություններով:

Սիմեոն Ապարանցի.—Եւ բընիկ գիւղն իմ Ապարանց
Ի յԱրծրունի դարմէն շինած...

Այսպես է խոսում Սիմեոն Ապարանցին իր ծննդավայրի մասին՝ նա տպրել է XVI դարում, եղել է ժամանակի կրթված անձնավորություններից մեկը, պարսպել է մանկավարժությամբ, կրթելով մի շարք անվանի գրագետ գործիչներ։ Գրել է նաև բանաստեղծություններ ու պոեմներ։

Սիմեոն Ապարանցուց պահպանված չափածո ստեղծագործությունների մեջ ուշագրավ է «...Ի վերայ թախթին Տրդատայ թագաւորին» ողբը։ Նման ստեղծագործություններ մեր միջնադարյան բանաստեղծության բնագավառում համարյա չկան։ Հայրենասեր բանաստեղծը ժամանել է Գառնի և այցելել Տրդատ թագավորի պալատը։ Պատմական անցյալի հուշերը և ժամանակի իրականության վիճակը հեղինակին պատճառում են փոթորիկոջ ապրումներ. այդ ցնցող տպավորության տակ նա ստեղծում է իր հուզիչ ողբը։ Առանձնապես հաջողված են այն տները, որտեղ բանաստեղծը դիմում է տաճարի ձեղունին, սյուներին, խարիսխներին, դռներ, աստիճաններին, շրջապատին, դետին, լեռներին, աղբյուրներին, ճանապարհներին և պահանջում պատմել անցյալի իրողության ու շեն օրերի մասին.

Այ անրսպառ բնթացք գետոյս,
Մի թագուցէր զքո տեսութիւն.
Պատմեա զպատիւ պայծառ թախթիս,
Եւ զՏրդատայ քաջ տէրութիւն...

Պատասխան չկա. լուսյան մեջ ամբողջապես սուզված մտքի և հույզի աշխարհը, բանաստեղծը դիմում է Մեսրոպ Մաշտոցին.

Այ հայր գթած՝ մեղօք որդուցս
Կաթուղիկոս Մեսրովր Մաշտոց,
Քաղցր ձայնիւ ել, տուր ողջոյն...

Դա իսկական բանաստեղծական ինքնաբուխ խոսք է՝ պատմական անցյալի և նրա մասին վկայող թափուր կոթողի մասին։

Սիմեոն Ապարանցու բանաստեղծական շնորհքը փայլում է նաև «Ի վերայ առմանն Թաւրիզու...» ողբում։ Միջնադարը շատ ողբեր է երկնել, նրանց մեջ անողոք ճշմարտությունն է նստած, մեղքի ու զղջման ձանձրալիության հասած բանաձեռ։ Սիմեոն Ապարանցու ողբում շեշտը դրված է ոչ այնքան ողբի, որքան հուշսի վրա, իսկ այս հուշսն էլ ոչ թե կոնկրետացված է «Ֆռանկների» կամ մի այլ տեղից ակնկալվող օգնությամբ, այլ բնդհանրացված է որպես մի մեծ ու հզոր բմբռնում։ Տարբերությունը մեծ է. մի դեպքում դորձ ունենք կոնկրետ փաստի հետ, իսկ մյուս դեպքում՝ բանաստեղծական մտածողության։ Այս հուշսի գաղափարը ուրիշ է և վկայում է ստեղծագործական հաջողված գյուտ։ Կարելի է ողբից առանձնացնել «է արեգակ...» բառերով սկսվող տունն ու հաջորդ երեք տները և ներկայացնել որպես ավարտուն ու հագվադեպ բանաստեղծություն՝ «Հուշս» խորագրով.

է՛ արեգակ, է՛ր կու ծագես զլոյսդ,
Մեր աչքըն որ զայն տեսնուն.
է՛ շամանդաղ գիշերային,
է՛ր փոխարկես զդոյն նսեմոյն:
Ձի դադնաշունչ օդ ձմերանս

Չանցնի, որ մեզ լինի գարուն.
 Բայց ահա ունիմք Յիսուս փրկչին,
 Որ ջերմ առնե՛լ զզուլ արևուն:
 Սառն հալի ըստ նրդոց երզոյն,
 Քաղցրիկ հնչե՛լ ձայն տատրակուն.
 Մարդիկք միմեանց տան աւետիք,
 Ասեն. «Եկաւ մեզ նոր գարուն»:
 Չէ՞ պարտ կտրել ըզթե՛լ յուսոյն,
 Քան զԽորայե՛լ ի Բաբելոն.
 Այլ յոյս առնել զմանկունս հրրոյն
 Եւ երգեսցուք զերգրս նոցուն...

Բոլոր առումներով սա արդեն լիարժեք բանաստեղծություն է, ուշադրավ նվաճում:

Սիմեոն Ապարանցին գրել է մի ընդարձակ պոեմ՝ նվիրված հայ ժողովրդի պատմությանը, որն ունի պատմա-գիտական կարևոր նշանակություն: Այն հավանաբար հետապնդել է ուսուցողական նպատակ: Սակայն, երբ մտաբերում ենք բանաստեղծի ապրած ժամանակը, ապա չենք կարող չնկատել նրա նաև հայրենասիրական նշանակությունը: Աշխարհով մեկ ցրիվ եկող հայությունը նման ստեղծագործություններով բանաստեղծները կապում էին ազդ ու հայրենիք գաղափարներին:

Այդ ողբին հիշատակարանի կարգով հեղինակը կցել է նաև հայրենի Ապարանից ս. Նշանին վերաբերող հայրենասիրական մի ուրիշ քերթված՝ ինքնատիպ խոհերով ու արամադրություններով:

Իր ստեղծագործություններով և գործունեությամբ Սիմեոն Ապարանցին հանդիսացել է հայ միջնադարի ջերմ հայրենասերներից և աչքի ընկնող բանաստեղծներից մեկը:

Հովասափ Սեբաստացի.—XVI դարում հայկական կյանքը որոշակի աշխուժացում է ապրում Փոքր Հայքում՝ Սեբաստիայում, ինչպես նաև Թոխաթում և Ամասիայում: Հայտնի են դառնում այդ կողմերից ելած քաղաքական գործիչներ՝ Աբդար Դպիր Թոխաթցին, նրա որդի Սուլթանշահը, Միքայել կաթողիկոս Սեբաստացին, Խոջա Խրատըր Ամասիացին և ուրիշներ:

Նշված քաղաքներում երևան են գալիս կրթա-մշակութային հաստատություններ՝ տալով մի շարք գրագետներ, այդ թվում նաև բանաստեղծներ: Նրանց մի մասին վիճակվում է ապրել ու գործել հայրենի հողի վրա, իսկ մյուս մասին հալածական պայմանները նետում են օտար երկրներ: Այդպիսիներից են Հովասափ, Թադեոս, Ղազար Սեբաստացիները, Մինաս, Ստեփանոս, Խաչատուր, Հակոբ Թոխաթցիները և ուրիշներ: Նրանք ստեղծում են հայրենասիրություն, սիրո, բնության թեմաներով արժեքավոր բանաստեղծություններ, հատուկ տեղ տալով երգիծական տաղերին, ինչպես նաև կրոնական, իմաստասիրական խնդիրներին: Ամբողջությամբ վերցրած Փոքր Հայքից ելած այդ հեղինակները կարողանում են նոր կյանք ներարկել անբարենպաստ պայմաններում գտնվող հայ գրականությանը և հանդիսանալ նրա զարգացման ուշադրավ օղակներից մեկը:

XVI դարի առավել աչքի ընկնող բանաստեղծներից է Հովասափ Սեբաստ-

տացին¹¹։ Ենթադրվում է, որ նա ծնվել է 1508—1513 թթ. իսկ մահվան տարին պիտի որոնել 1564-ից հետո, թերևս, ընդհուպ մինչև 1596 թվականը։

Հովսեփ Սեբաստացին իր սկզբնական կրթությունն ստացել է հոր՝ Թադեոս քահանայի մոտ, որը և՛ գրիչ էր, և՛ նկարիչ, և՛ բանաստեղծ։ Այդպիսին դարձավ նաև Հովսեփը։ Առհասարակ նրանց ընտանիքի բոլոր անդամները, իրենց կարողությունների համապատասխան, ծառայում էին գրչության և մանրանկարչության գործին։

Հովսեփ Սեբաստացին ևս, Գրիգորիս Աղթամարցու և Զաքարիա Գնունյանցի նման, շատ է տարվում Աղեքսանդր Մակեդոնացու պատմության ընդօրինակման և նկարազարդման աշխատանքներով։ Ըստ երևույթին ժամանակի բազմաթիվ ծանր իրականությունը մղում էր ազատության ծարավը հագեցնել այդ դյուցազնավեպի ժողովրդականացմամբ։

Հովսեփ Սեբաստացին, սակայն, լոկ դրանով չի բավարարվում. նա մշակման նյութ է դարձնում նաև Ներսես Մեծի տեսիլը, Մուշեղ Մամիկոնյանի հերոսական կյանքը, ինչպես նաև վարքաբանական-վկայաբանական ուրիշ նյութեր՝ հագեցված հայրենասիրությամբ։ Բանաստեղծի խառնվածքը չէր կարող նրան անտարբեր պահել իր օրերի արյունահեղ ավերածությունների նկատմամբ։ «Վասն մեղաց մեր մահացու» և «Փրկիչ, մի՛ տար զմեզ ի փորձանք շարին» բանաստեղծությունները նվիրված են հենց այդ թեմային։

Այս բոլոր ստեղծագործությունների մեջ առկա է Հայոց աշխարհի երբեմնի անկախության ու ազատության չխամրող զիտակցությունը, առօրյա ստրկացնող իրականության նկատմամբ աճող անհանդուրժողականությունը և ազատագրվելու երազանքը։ Պայծառ է հույսը ապագայի նկատմամբ հատկապես այն տողերում, որտեղ հեղինակը ազատագրվելիք Հայաստանի նոր կարգ ու կանոն է երևակայում.

Ոչ գտանի զրկող և ոչ մարդասպան,
Ոչ աւաղակ և զող թշնամական,
Զի ոչ պիտոջանան սուսեր կամ այլ բան,
Ամենեքեան հաւար փառս աստուծոյ տան...

Համամարդկային խաղաղ ու լուսավոր ապագայի ծրագիր է դա՝ միջնադարի ամենամուռյա պայմաններում։ Իրականում, սակայն, պատկերն այլ էր.

Ի մէջ վշտաց ենք տապնապու,
Սարսեալ դողայ երկիր Նորու,
Լսենք զաւերն Ըսպերու,
Խնուղ, Բասեն, յԱրդրումու,
Դերջան, Բաբերդ և զՄշու,
Բաղէշ, Կեղի, Երզնկանու,
Անպարտ արին բազում հեղու...
Վիշտն էր բազում Յովսափու...

Այս ընդհանուր հենքի վրա է, որ բանաստեղծն այնքան աշխույժ կարոտով ու խանդով է հիշում անցյալի ժամանակները.

¹¹ Հովսեփ Սեբաստացի, Բանաստեղծություններ, աշխատասիրությամբ Վ. Պ. Դևորյանի, Երևան, 1964։

Քաջն Մուշեկս Մամիկոնեան
 Նեղ էած զաշխարհն Պարսկաստան
 Եւ ի բազում ժամանակեան
 Անկախ պահեր ըղձայաստան...

Հայրենասիրական, ազատագրական նման մտորումները միայն Հովասափ Սեբաստացու ցանկությունների և զգացմունքների արդասիրքը չէին: Դրանք հուզում էին նաև ուրիշներին: Սեբաստիան այդ ժամանակ հենց այն կենտրոնն էր, ուր աեղի ունեցավ զաղանաժողով՝ երկրի ազատագրության ակնկալություններով, և այդ նպատակով Աբգար Թոխաթցին Հոռմ առաքվեց:

Առանձին ուշադրության են արժանի նաև բանաստեղծի խոհախրատական ստեղծագործությունները, որոնք մի կողմից քննում են կյանքի ու մահվան հարաբերության փիլիսոփայությունը, իսկ մյուս կողմից՝ մղում դաստիարակության համար օգտակար եզրահանգումների ու խորհուրդների: Այս առումով փայլուն գոհարներ են նրա «Աշխարհիս սահմանն է հանց» տողով սկսվող կաֆաները: Օգտվելով հայրենների հարուստ ու հին ժառանգությունից, Հովասափ Սեբաստացին ստեղծել է նորորակ կաֆա-հայրեններ: Նույնը պիտի ասել նաև «Յիշէ՛ դբան Աւետարնին» տողով սկսվող շարքի մասին.

Կուռյ ժամն երկաթն է լաւ,
 Քան զոսկի և զանձ պատուական.
 Աշխարհիս իմաստութիւնն է բարի,
 Քան զգանձն անցական:
 Բարի ցորեան զայն զովեն
 Գեղեցիկ, որ հաց լինենան,
 Եւ ոչ թէ բարի արտէ
 Եւ զնոց, որ փուշ լինենան...
 Զայն ձին ոչ ասեն աղեկ,
 Որ ոսկով է սաղքն ի լրման,
 Այլ է քաջայսիրտ, ուժեղ,
 Ոժընդակ ձին է գովական...

Կոստանդին Երզնկացույց և Հովհաննես Թլկուրանցույց սկզբնավորված աշխարհիկ սիրո նորաշունչ երգերի թելը բարակացած էր: Եվ ահա Հովասափ Սեբաստացին հիշում է այդ իրողությունը.

Յայն առաջին ժամանակին
 Սիրու բաներ շատ լինէին...

Ամեն ինչում չափի զգացումը պահող բանաստեղծը աշխատել է այստեղ էլ մնալ իր սկզբունքներին հավատարիմ: Նրանից հայտնի է ընդամենը սիրո տասը երգ: Դրանք բոլորն էլ անմիջականությամբ և հուզիչ արամադրություններով հագեցված փոքրիկ, ամփոփ, 6—7 քառորդ տնից բաղկացած մրմունջներ ու տրտունջներ են: Խոսվում է մաքուր ու պարկեշտ սիրո մասին. երկուսն էլ՝ թե՛ տղան և թե՛ աղջիկը, աչրվում են միմյանց սիրով, բայց կարծես ամաշում են նույնիսկ իրարից:

Ուստի, եթե խոսում են նրանք միմյանց հետ, ապա թոթովում են միայն սրտի խորքից եկող անզսպելի բառեր: Բանաստեղծը արդեն երիտասարդ վա-

նական է՝ սե սքեմի մեջ: Աղջիկը վախենում է այդ սքեմից. չլինի թե նրա հաղ-
նողը կուսակրոնություն զատապարտվի.

Ինձի պացխուն երես կրկին.

— Թուխ հագնելուտ՝ սիրտս խոցին...

Աղջիկն ինչ-որ պատճառով վշտացած է, խոռվել է: Տղան չի կարողդ դի-
մանալ նրա լուռ մնալուն, «խոլոռ» նայելուն, ուստի աղերսում է շշուկով.

Վանց աստուծոյ, հաշտէ շուտով,

եւ զրուցէ ծիծաղելով.

ես կու նայիմ հետ քեզ սիրով,

Յոտից մատանց ես նազերով...

Հովասափ Սեբաստացին ունի նաև հոգևոր բովանդակությամբ մի շարք
բանաստեղծություններ, որոնք հավատացյալի անձնական ապրումների
արձագանքներ լինելով, օգնում են հեղինակի մասին ամբողջական պատկե-
րացում կազմելուն:

Առանձին խումբ են կազմում Հովասափ Սեբաստացու տոմարագիտական
ստանալոգիաները: Դրանք շափաբերված գիտական տեղեկություններ են՝ շա-
րադրված հավանաբար ուսուցողական նպատակով:

Հովասափ Սեբաստացին ունի նաև վկայաբանություններ՝ արձակ շարա-
դրանքով, որոնք կարող են ամբողջացման:

Թաղեոս Սեբաստացի. — Թուրքական բռնատիրության վայրագ միջոցա-
ռումներից մեկն էլ մանկահավաքն էր, «ղեշիրմեն», երբ բռնությամբ խլվում
էին քրիստոնյա հպատակների երեխաները, նրանցից հասուկ դաստիարա-
կությամբ ենիչերիների բանակ ստեղծելու համար: Մանկահավաքը մեծ շա-
փերի հասավ հատկապես XV—XVI դարերում: XVI դարից հայտնի են 1531,
1536, 1543, 1547, 1550 և այլ թվականներին կազմակերպված մանկահավաք-
ների Դրանցից մեկի ողբերգական նկարագրությունն է, ահա, որ թողել է այն
ժամանակվա բանաստեղծներից Թաղեոս Սեբաստացին: Այդ ստեղծագործու-
թյունը, որ կոչվում է «Ողբ ի վերայ մանկանց, որ գերի տարան ի քաղաքն
Ստամբոլ», վերաբերում է 1531 թ. մանկահավաքին¹²: Բանաստեղծն այստեղ
սրտամորմոք կսկիծով խոսում է այն մասին, թե ինչպես, լսելով այդ աղետա-
բեր լուրը, շատերը փախան դեպի լեռներն ու անտառները, որը, սակայն,
նրանց փրկություն չբերեց.

Ջամեն տըղային ի մի վայրս ըմբռնէին,

Բանդ և զընտան եղևալ զնոսա պահէին:

Եւ ի քաղաքն առեալ զնոսա տանէին,

Շընօղքն և աղգականքն ի հետ երթային...

Յայնժամ վայ և եղուկ իւրեանց ասէին,

Հող ըզղլիսովն իւրեանց առեալ ցանէին...

Հայկական միջնադարյան գրականության մեջ հաճախ են հիշվում Հայր
Աբրահամի ու Իսահակի փորձությունը, երբ մանկանց հրկիզումը, Սեբաս-

¹² «Հանդես ամսօրեայ», 1957, № 11—12, էջ 588—595:

տիայի քառասուն մարդկանց կոտորածը, բայց նրանցից ոչ մեկը թերևս այն-
քան ազդեցիկ չէ իր մշակումով, որքան Թադևոս Սեբաստացու ողբը: Ուշա-
գրավ է հեղինակի ընդհանրացումը. նա երանի է տալիս հավատքի համար
զոհված վերոհիշյալ մանուկներին, ուստի և այդ հենքի վրա առավել ցցուն
դարձնում մանկահավաքի զոհերի ողբը, որոնց տանում էին ոչ թե սպանելու,
այլ ծառայեցնելու իրենց հրեշավոր նպատակներին: Բանաստեղծը ծնողական
ողջամիտ կակիծով ցանկալի է համարում նրանց հերոսական մահը, քան բռնի
կրոնափոխությունը: Նրանի, ասում է նա՝

Ձի թէ մանկունքըն մեր նահատակած էր,
Եւ կամ վասն աստուծոյ հըրով աչրած էր,
Եւ կամ նըման սըրբոցըն քարկոծած էր...

Ինչո՞ւ. որովհետեւ այդպիսի գեղբու մահաց գերեզմանը՝

Ազգին քրիստոնեից տեղ պարծանաց էր...

Մինաս Թոխաթցի.—XVI դարում Սեբաստիայից ոչ հեռու գտնվող Թոխաթի
(Եվդոկիա) քաղաքում զարգացած արհեստն ու առևտուրը, կապը հեռավոր
երկրների հետ նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծել նաև դպրության և
առհասարակ հասարակական մտքի զարգացման համար: Բավական է հիշել
Արզար Թոխաթցուն, որը Սեբաստիայում գումարված գաղտնաժողովի ընտըր-
յալը հանդիսացավ Թոխաթը տվեց նաև ուրիշ գործիչներ, որոնց մեջ որպես
բանաստեղծների անվանի եղան Մինաս Թոխաթցին, Ստեփանոս Թոխաթցին,
Խաչատուր Թոխաթցին, Ղազար Թոխաթցին և Հակոբ Թոխաթցին¹³: Բոլորն էլ
բանաստեղծ-գրագետներ, որոնց, սակայն, չէր վիճակվել մինչև վերջ ապրելու
հայրենի քաղաքում:

Դարավերջի քաղաքական իրադրությունները և հատկապես ջալալիների
ավաղակաբարո ապստամբությունները ինչպես շատերին, այնպես էլ նշված
բանաստեղծներին նեղեցին պանդխտություն՝ զրկելով նրանք աստիճանաբար
տեղավորվեցին և տեղավորվեցին Լեհաստանում, Ղրիմում և Վալախիայում:

Մինաս Թոխաթցին իր նոր հայրենիքում՝ Վալախիայում, զբաղվեց հիմ-
նականում նոտարություն, դառնալով տեղի հայոց դատավարական մարմնի
քարտուղարը: Նրա կազմած արձանագրությունների մի քանի հատորներն
այժմ գտնվում են Վիեննայի Մխիթարյանների մատենադարանում:

Մինաս Թոխաթցին ծնվել է 1510 թ. և ապրել մինչև 1622 թվականը,
բոլորելով շուրջ 110-ամյա մի կյանք:

Նրանից պահպանվել են մի շարք բանաստեղծություններ՝ զրված լեհահայ
զաղութում. դրանցից մեկը՝ «Ողբ Օլախաց երկրին», նկարագրում է հայերի
ծանր վիճակն այդ նոր հանգրվանում՝ այս անգամ հունադավան-օրթոդոքս
եկեղեցու հարուցած ծանր հալածանքներով: Հեղինակն այդ առիթով ողբում
է առհասարակ հայ ժողովրդի կրած բոլոր հալածանքները և նրա թափառական
ու անուրախ առօրյան. հավատարացություն, եկեղեցիների հրկիզում ու ավե-
րում, զանգվածային բանտարկություններ, ձեռագրերի հրկիզում, բռնի
մկրտություն և այլն:

¹³ Ն. Ակինյան, Հինգ պանդխտ տաղասոցներ, Վիեննա, 1921, էջ 55—114:

Մինաս Թոխաթցուց պահպանվել է նաև մի ինքնատիպ, զավեշտական ոտանավոր՝ նվիրված «Հարխաս» ճաշի գովերին: Զավեշտն ընդգծելու նպատակով նա կանգ է առնում ազգագրական, կենցաղային ու անձնական կյանքի մի շարք մանրամասների վրա, որոնցով նրա ոտանավորը մի կողմից ստանում է ճանաչողական արժեք, իսկ մյուս կողմից՝ դառնում միջնադարյան բանաստեղծության կաշկանդված սահմանները ևս փոքր-ինչ լայնացնելու միջոց:

Ստեփանոս Թոխաթցի. — Թոխաթից փախածներից մեկն էր Ստեփանոսը, որին մահվան գուրն էին նետել մահմեդական ասպատակողները, սակայն պատահաբար ողջ էր մնացել և հաջողացրել հասնել Կաֆա: Մնվել է 1558 թ. Թոխաթում, պանդխտությամբ ապրել Ղրիմում և կյանքի մայրամուտին վերադարձել ու 1680 թ. մեռել հայրենի քաղաքում:

Ստեփանոսը, Կաֆայից բացի, ապրել է նաև Սուրխաթի սուրբ Նշան կամ սուրբ Խաչ վանքում: Եղել է ուսուցիչ, գրիչ և բանաստեղծ: Նրա շափածո ստեղծագործություններից ուշագրավ են Թոխաթի ավերման ողբը, Կաֆա քաղաքի գովերը, ինչպես նաև երգիծական ոտանավորները:

«Տաղ և ողբ ի վերայ Եդոնիոյ մեծի քաղաքին...» ստեղծագործության մեջ մեծ վշտով ու կարոտով նկարագրված են Թոխաթի շեն օրերն ու նրան հասած պատուհասը (1602): Ընթերցողի առջև պատկերվում է քաղաքն իր գետերով, բաղնիսներով, իջևաններով, շուկա-խանութներով, վաճառատներով, գործվածքեղենով, «զգակկարնոցներով», ռսկերչանոցներով, որոնց թվարկումը կիսատ թողնելով, բանաստեղծը գրում է.

Ձոր մէկն ասեմ զմաթխանին,
Ձփէշաքարնին և զարվեստնին,
Սիրտս կայրի և կըսկծի...

Իր ծանր վիշտն ու կարոտը մոռանալու համար, բանաստեղծը մերթ-մերիդ ուրախության առիթներ է որոնում՝ ծիծաղի նյութ դարձնելով կենցաղային անհարմարությունները, հատկապես ճանճերի, լվերի, փայտօշիլների պատճառած անհանգստությունները: Այդ ժամանակ նա եղել է Սուրխաթի սուրբ Խաչ վանքում, ուր շատերի հետ զբաղվել է ձեռագրեր ընդօրինակելով և իր աշակերտներին սովորեցնելով: Ուստի ոտանավորի մեջ մասամբ երևում է նրանց առօրյան.

Ճանճեր բաղում են ի յայս տեղս,
Որ կու կենան ի յայս պատերս,
Կանհանգըստեն ըզգրագրերս,
Եւ կու նեղեն զաշակերտներս...

Այս երգիծական ոտանավորները տարբերվում են Մարտիրոս Կաֆացու, Մինաս Թոխաթցու նման ստեղծագործություններից նրանով, որ երգիծանքի նոր առարկաներ են գտնվել: Դարձյալ «մանրութներ», սակայն դարձյալ գրական հետաքրքրության սահմանների մասնակի լայնացում, կյանքի նոր կողմերի ընդգրկում:

Խաչատուր Թոխաթցի. — Թոխաթցի բանաստեղծները ոչ միայն էկհատտան

ու Ղրիմ էին հասել, այլև Արևմտյան Եվրոպայի երկրներ: Նրանցից մեկն էր Խաչատուր Թոխաթցին: Կենսագրական տեղեկություններ համարյա չկան: Հայտնի է միայն, որ 1616 թ. նա, Վենետիկից Կոստանդնուպոլիս վերադառնալիս, նավի մեջ գրում է «Պատմութիւն Վենետիկոյ բաղաբին» ընդարձակ քերթվածը¹⁴:

Հայ իրականության համար դա մի հեռաբերաչարժ ստեղծագործություն էր՝ հեքիաթային Վենետիկի շրջանող առօրյայի մասին: Բանաստեղծը նկարագրում է իր՝ աղանատեսի տպավորությունները՝ քաղաքի բնահանուր տեսարանների, առանձին շենքերի, ծովի, նաև մարդկանց, նրանց ձևերի ու կենցաղի առանձին մանրամասնությունների վերաբերյալ: Թվարկելով հնություններն ու հարստությունները, մշտապես ավերվող ու թալանվող երկրի վավաղը դարձանքով նկատել է, որ

Հազար ու երկու հարիւր տարի,
Որ Վենետիկ շինեալ կայ.
Չարկամաց ձեռք իսկի շանկեր,
Եւ ոչ կրակ հրդեհեր զնա:
Զինչ որ ունի վաղուց հեռէ
Եւ ի պապանց՝ մնացեալ կայ...

Նա միաժամանակ ավելացնում է, թե իր այդ դարձացումի վրա ուրիշները ծիծաղել են, հիշելով ուրիշ սքանչելիքները. «Արի զնա Ըստանիա... Անապոլի, Ալիկուռնա, Ֆլորենցա, Կրոանտուբա, Միսինիէ և Փալմերէ, Մարշիլիա, Ֆլուանցիսի, Ճինէվա... Յիցիլիա և Ալուման, Փարէզ քաղաք...»:

Հեղինակը, սակայն, դարձանալով ու հիանալով հանգերձ, հոգով կապված է հայրենի Թոխաթին.

Ամենեքեան բարով վայլեն...
Թոխաթ քաղաք հերիք ինձի...

Կարծիք է հայտնված, որ Խաչատուր Թոխաթցին Հովհաննես Տերզնցու որդին է և մասնակցել է «Պատմութիւն Փարէզի ու Վեննայի» պոեմի թարգմանությանը: Հովհաննես Տերզնցին իր Խաչատուր անունով որդու հետ, իրոք, եղել է Հոռոմոմ, Վենետիկում, Մարսելում, ուր և զլուխ է բերել նշված պոեմի փոխադրությունը: Բայց այդ երկու Խաչատուրների նույնությունը ապացուցված չէ:

Հովհաննես Տերզնցին, որ ծնվել է մոտավորապես 1540-ական թվականներին և մեռել 1630-ին՝ Հոռոմոմ, մեծ գործ է կատարել «Փարէզ և Վեննա» պոեմը հայկականացնելով: Հայկական միջնադարյան քնարերգության մեջ, ուր այնքան քիչ են թարգմանական շափածո աշխարհիկ երկերը, դա բացառիկ երևույթ էր, որը մեծ սիրով է ընդունվել ու մանրանկար դարդարանքով տարածվել դարեր շարունակ¹⁵:

Հակոբ Թոխաթցի. — Մականունն է Բագուկենց: Ծնվել է Թոխաթում 1563 թ.: Հավանաբար դարավերջի խոգժությունների ժամանակ փախել է

¹⁴ Տե՛ս «Պատմութիւն Փարէզի և Վեննայի, Պատմութիւն Վենետիկ քաղաքին», աշխատասիրությանը՝ Կ. Ա. Մեկիր-Օհանջանյանի, Երևան, 1966, էջ 235—286:

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 89—234:

լեհաստան, ապրել, ստեղծագործել և մեռել այնտեղ 1680 թ.: Ուսուցիչն է եղել մի ուրիշ Հակոբ՝ Ալվաթենց մականունով, որը նույնպես հետադաշում գնացել է Լեհաստան:

Որպես բանաստեղծ Հակոբ Թոխաթյին սովորական բանաստեղծություններ գրելուց բացի, գրադվել է նաև ուշագրավ փոխադրություններով ու թարգմանություններով: Հետաքրքրական են նրա փորձերը Սաղմոսարանի և Դրիգոր Նարեկացու Մատյանի որոշ գլուխների չափաբերման ուղղությամբ, որոնցով նա ստեղծում է բնիկերցանության, ավելի ճիշտ՝ երաժշտության նոր ձևնարկներ: «Մատենան ողբերգության» սյունի մի մասը նա հարմարեցնում է դանձերի արվեստին («Ձայն ողբո» ակրոստիքոսով):

Ձայն հառաչանաց,

Երգ պաղատանաց,

Այս բան մաղթանաց...

Հուր, տէր, և ողորմեա...

Հակոբ Թոխաթյեցու անհամեմատ խոշոր ու մնացուցիկ գործերից գլխավորը «Յոթ իմաստասիրաց պատմություն» թարգմանությունն էր, որ նա կատարեց, ինչպես ենթադրում են, լատիներենից, 1614 թ.¹⁶: Հնդկական ծագում ունեցող այդ երկը, որ վաղուց ի վեր գասվել էր համաշխարհային գրականության գլուխգործոցների շարքը, առաջին անգամն էր թարգմանվում հայերեն և դառնում դանդաղաշունչ բնիկերցանության առարկա: Այն տպագրվել է բազմիցս: Այդ գործով Հակոբ Թոխաթյին մեծապես լայնացնում էր հայկական միջնագաղաթնի գեղարվեստական արժանի սահմանները՝ «Աղբյուրանդրի պատմություն», «Պղնձի քաղաքի պատմություն» և թարգմանական մյուս գործերի կողքին գնելով հետաքրքրական գրույցների գեղեցիկ մի փունջ:

Թոխաթ քաղաքը նույն ժամանակներում ծնեց նաև ուրիշ բանաստեղծներ, որոնցից և ոչ մեկին չէր վիճակված ապրել և ստեղծագործել հայրենի քաղաքում: Բայց նրանք ուր էլ եղան, չմոռացան իրենց ծննդավայրը, նրա ծաղկուն օրերն ու կրած դառն պատուհասը:

Վերաճես Կաֆացի.— Ղրիմը, որ տարաշխարհիկ հայություն խոշոր ու հին գաղթօջախներից մեկն էր, XVI—XVII դարերում առանձին նշանակություն է ձեռք բերում, որպես համեմատաբար խաղաղ անկյուն: Առանձին դեր է վիճակվում Կաֆա (Բոդոսթիա) քաղաքին: Բարեբեր ու վաճառաշահ այս քաղաքում կային տասնյակ հայկական եկեղեցիներ, որոնցից 7-ը մինչև հիմա էլ կանգուն են: Այստեղ ծաղկում էր հայ գրչությունը, մանրանկարչությունը, որմնանկարչությունը, բանաստեղծությունը, գիտությունը, առևտուրը, արհեստները: Մանրանկարչության գծով մեծ գործ է կատարում Նիկողայոս Ծաղկարարը, որից մեզ հասած ձևապատկերների թիվն անցնում է երեք տասնյակից: Ոչ պակաս հռչակ է վայելում Խասպեկ Երեցը ոչ միայն որպես նկարիչ, այլև բանաստեղծ, երաժիշտ: Խաչգուռի Կաֆացին գրի է առնում հայրենի երկրի տարբեր գավառներից եկած և Կաֆայում նոր տեսք ստացած ու տեղաշարժված ժողովրդական երգերի ամենարժանի փունջը, ստեղծում ղրիմահայությունը, ժամանակագրությունը, իսկ վարդան Կաֆալեցին՝ տեղի հոգևոր առաջնորդը, ղբադվում է եկեղեցիների նորոգմամբ՝ և նրանց գովքն ու պատմությունը չափաբերելով:

¹⁶ ՏԼ՝ս Ա. Ալիևյան, Հինգ պանդոխտ տաղասացներ, էջ 139—202:

Ղրիմ են տեղափոխվում նաև լեհահայության որոշ գործիչներ, այդ թվում նաև Վրթանես Վարդապետը: Իր ծննդավայրի մասին խոսելիս նա գրում է. «Ի գաւառէն Այրարատի և ի գեղջէն Գիւանեցի...»: Մնւած է համարվում 1520-ական և մեռած 1570-ական թվականներին: Զննարկելով նրան կապում է երեք բնակավայրերի հետ, որոնցից վերջինը Կաֆան է: Դեռևս լեհաստանում եղած ժամանակ նա գրել է մի շարք բանաստեղծություններ: Այդ շարքը լրացնում է Կաֆայում, որի եպիսկոպոսն էր դարձել¹⁷:

Նրա բանաստեղծություններից մի քանիսը, գրված Գրիգորիս Աղթամարցու աղղկացությամբ, նվիրված են Լվովի հայության առաջնորդ Գրիգոր Վանեցուն, իր երբեմնի դասընկերոջը: Դրանք ցույց են տալիս, որ Աղթամարցու տաղերը՝ հորինված ոչ շատ ժամանակ առաջ, արդեն հասել էին Լվով, որը ուշագրավ է նաև գրական կապերի առումով:

Վրթանես Վարդապետի բանաստեղծությունների մեջ հայրենասիրական առումով նշանակալից են Կաֆայում նահատակված Պարոն Լույսին նվիրված տաղերը: Որպես վկայաբանական ստեղծագործություններ, դրանք նորություն չեն, բայց իրենց արվեստով կրկնություն չեն: Նրանց արժեքը, սակայն, գրա մեջ չէր, այլ՝ հասարակական-քաղաքական նշանակության: Նահատակ-հերոսը քաջաբար տանում է բոլոր պարհուրելի տանջանքները: Նա իր պարտքը՝ հայրենիքի և մայր ժողովրդի հանդեպ կատարում է գերմարդկային անձնուրացություն: Բայց դա տեղական նշանակություն ունեցող սրտառուչ մի միջադեպից այն կողմ չէր անցնի, եթե բանաստեղծները նրանց կյանքից ու մահից շատեղ-ծենին գովեր, ողբեր, դանձեր: Այս եղանակով նահատակները վեր էին ածվում սիրված հերոսների՝ ընդդեմ բոլոր բռնակալների ու բարբարոսությունների: Ղրիմի հայ գաղթօջախում Պարոն Լույս նահատակի անունը հատկապես Վրթանես Վարդապետի տաղերի շնորհիվ դառնում է հայապահպանության մի նոր աղբյուր՝ թուրք-թաթարական հալածանքների դեմ:

Տանըս Հայաստանեայց մեծ աւետիս է,
Լուսաւորչի ցեղի շատ խնդովիւն է...

Այսպես է բանաստեղծը գնահատել Պարոն Լույսի նահատակությամբ ձեռք բերված բարոյական հաղթանակը:

Վրթանես Վարդապետի բանաստեղծությունների մեջ կա մի ընդարձակ քերթված, որը նոր երանդ է ավելացնում հայ քնարերգությանը: Հավանաբար հենց Կաֆայում եղել է մի հարուստ և անգրագետ հայ, որն ունեցել է ձեռագրեր, բայց չի տվել ուրիշներին՝ ընթերցելու Գիրքը արգելքի տակ, նրա բովանդակությունը՝ բանտարկված. ահա այս երևույթի դեմ է, որ բողոքում է բանաստեղծը՝ ստեղծելով, հիրավի, ինքնատիպ խրատների շարք: Այդ գործի խորագիրն ասում է. «Ոմն մեծատուն ունէր Քարողգիրք, Մեկնիչ արարածոց ոսկիապատ, գեղեցիկ, ոչ գիտեր գիր և ոչ կարդալ, և ոչ տայր մարդոց կարդալ, որ ուսանէին»:

Բանաստեղծն իր խոսքը դիպուկ դարձնելու նպատակով մերթ խոսում է այն ազնիվ մարդու մասին, որն ստեղծել է սրեւ բարիք, մերթ էլ՝ այն տգետ մարդու, որն արգելում է այդ բարիքից օգտվել:

¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 1—53: Այստեղ կոչված է Վրթանես Սոսկեցի:

Մ'էկ մարդ մի ճրարդ վառեր,
 Բարձր ի տեղ դրեր.
 Մ'էկ մի խիստ յիմար եղեր,
 Զճրարդն ի վայր է առեր.
 Տարեր սունտուկն է դրեր,
 Ըղնորին լույսն է արգիլեր,
 Վայ այն մարդու հոգուն,
 Որ քվլոյսն առեալ թաղուցեր...

Խաչգոռուզ Կաֆայեցի. — Այս հեղինակը ոչ այնքան բանաստեղծ է, որքան ժողովրդական բնարերգության հավաքող ու փրկող, որի անվան հետ է կապված հայկական միջնադարյան երգերի ամենամեծ ու ամենաբնորոք փունջը¹⁸:

Խաչգոռուզը ծնվել է 1592 թ., հավանաբար, Ղրիմի Կաֆա քաղաքում, ուր և ապրել է իր ողջ կյանքը: Նրա կողմից է ստեղծված նաև զրիմահայտության կյանքին վերաբերող ամենաբնորոք ժամանակագրությունը¹⁹: Վերոհիշյալ ժողովրդական երգերն ու ժամանակագրությունը, բաղմամբիվ այլ նյութերի հետ միասին մեղ է հասել նրա ինքնագրով: Ուշագրավ է, որ տեղ-տեղ նա ժողովրդական երգերի մեջ հշուտում է և իր անունը, շմոռանալով նշել, որ դրանք «սլար»-եր (սլարերգեր) են՝ սովորած դեռևս իր պատանեկության տարիներին:

Ժողովրդական այդ երգերի մեջ, անշուշտ, կան այնպիսիները, որ շատ հնից են գալիս, բայց կան նաև նմուշներ, որոնք կամ տեղում են ստեղծվել, կամ էլ հնից ու հայրենիքից Կաֆա հասնելով, տեղայնացվել են՝ կապվելով Կաֆայի և XVI—XVII դարերի իրականության հետ: Ուստի այդ ժամանակների գրականության մասին խոսելիս, չի կարելի մոռանալ սույն պարագան, մասնավորապես, որ նրանք մեծապես ազդել են Ղրիմի և հատկապես Կաֆայի հայ բանաստեղծների ստեղծագործությունների վրա:

Հարսանեկան կենաց ծառի հնամենի գովքի վերջին մասում Կաֆայի հայերը հյուսել են իրենց հույսը՝ Կաֆայում և նրա շրջակայքում աճելու ու ամրանալու:

Բէ տան և բնտանի տունկն պատրուսէր,
 Որ երթար աճէր, թաղաւոր.
 Աճէր ու դիճէր, աճէր ու դիճէր,
 Ելներ Կաֆային դաշտերն ծածկեր, թաղաւոր...

Ժողովրդական այդ երգերում ներհյուսված է նաև Կաֆայի բնությունը, տեղի հայոց առօրյան, նրանց տոնախմբությունները, երգն ու պարը, երիտասարդ զույգերի ջերմ ու անկեղծ, ազնիվ ու անդավաճան սերը: Ուշագրավ է, որ նրանք երգվում են Սասունցի Դավթի երգումով:

Հացն ու գինին,
 Տէր կենդանին:

Խաչգոռուզը, որ երբեմն իրեն խաչիկ երեց կամ խաչերես է անվանում, տաղաշարքի վերջից կցել է հետևյալ տողերը.

¹⁸ Տե՛ս Աս. Մնացականյան, Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր, էջ 113—151:

¹⁹ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», Ա, էջ 205—206: Այստեղ կոչված է խաչատուր Կաֆայեցի:

Եւ եւմ հաշերես, աղւոր երես, այ,
Պարբս գրեցի, օխ, իմ պարոն, էջնէկ
Ու տառօսն ամենոյն, այ:

Չափազանցություն չէր լինի, եթե փորձեինք հաշտության որպես ժողովրդական երգեր գրի առնողի համեմատել Մովսես Խորենացու հետ: Եթե վերջինիս ջանքերով փրկվել են նախաքրիստոնեական շրջանի ժողովրդագրության երգերի փշրանքները, ապա հաշտության ջանքերով փրկվել է միջնադարյան ժողովրդական երգերի ամենաբնական փնջերից մեկը:

Ղրիմահայ բանաստեղծների շարքում իրենց տեղն ունեն նաև հասակակի (հաշատուր) և Վարդան Կաֆայեցիները: Առաջինը հայտնի է կենսագրական տրամագրությամբ հորինված սիրո առղերով²⁰, իսկ երկրորդը Ղրիմի հայկական եկեղեցիների վերանորոգման աշխատանքների մասին գրած բանաստեղծություններով²¹:

Նման երգերի միջոցով մենք այսօր ավելի շոշափելի ու տեսանելի գույներով ենք պատկերացնում հայկական մեծագույն գաղթօջախներից մեկի՝ Ղրիմի պատմության առանձին էջերը:

Մարտիրոս Ղրիմեցի.— Ղրիմը հայ իրականությանը պարզեց նաև հասարակական դործիչ ու անհամեմատ մեծ բանաստեղծ Մարտիրոս Ղրիմեցուն: Մնվել է XVII դարի սկզբներին և վախճանվել 1683 թ.: Ուսումն ստացել է տեղում՝ բանաստեղծ Ստեփանոս Թոխաթցու, ապա Երուսաղեմում՝ Աստվածատուր Տարոնեցու և ուրիշների մոտ: Գրավել է հոգևոր բարձր պաշտոններ աշխատելով թե՛ հայրենի Ղրիմում, թե՛ Կոստանդնուպոլսում և թե՛ Երուսաղեմում: Գործուն մասնակցություն է ունեցել Երուսաղեմի հայոց պատրիարքության կապակցությամբ ծագած երկարատև և ծանր վեճերին՝ ելակետ ունենալով հայ ժողովրդի շահերը: Հայտնի է եղել նաև որպես դրիչ, ձեռագրերի հավաքող, պատվիրող, ինչպես նաև ուսուցիչ ու բանաստեղծ: Նրա աշակերտներից է երեմիա Քյոմուրճյանը:

Որպես բանաստեղծ Մարտիրոս Ղրիմեցին թողել է բազմաթիվ և բազմատեսակ բանաստեղծություններ ու պոեմներ²²: Իր ժամանակի իրադրությունները և հայ ժողովրդի կրած հալածանքները նա փորձել է յուրովի վերարտադրել Երեմիայի մարգարեության չափաբերմամբ: Պատմական և հայրենասիրական ուշագրավ ստեղծագործություն է «Պատմություն Ղրիմայ յերկրի...» ընդարձակ քերթվածը: Այստեղ հեղինակը բանավոր գրույցներից և կցկտուր այլ տեղեկություններից հավաքելով և նյութ բաղելով, կազմել է Ղրիմի բնակչության և մասնավորապես հայերի պատմությունը: Մեծ վշտով է խոսում Անիի կործանման, հայերի տեղահան լինելու, աշխարհով մեկ սփռվելու, նաև Ղրիմում տեղափոխվելու և այնտեղ կրած հարվածների նմանին:

Արդ մեզ պիտոջանայ մեծն Երեմիան՝
Ողբալ զթշուառութիւնս հանգոյն նախնական...

Մարտիրոս Ղրիմեցու այս ստեղծագործության մեջ միաժամանակ խան-

²⁰ Տե՛ս Վ. Միխայելյան, Ղրիմի հայկական դպրոցի պատմություն, էջ 308—310:

²¹ Տե՛ս Նույն տեղում: Կ. Կոստանյան, Նոր ժողովածու, Թիֆլիս, 1896, էջ 11—12:

²² Տե՛ս Ա. Ա. Մարտիրոսյան, Մարտիրոս Ղրիմեցի, Երևան, 1958:

դադառանք ու ներքին ջերմություն կա նոր հայրենիքի, նոր հայկական բնակավայրերի վերաբերյալ.

Ի Ղարսու կոշեալ նորաշէն յաւան
 Եւ ի Պաղշտսարայ, Կոզլով կոշական,
 Քանդի և Ղարասուն վայր մենասահման
 Եւ և գոյիւք առատ, շատ ունի ցորեան,
 Բազում և անհամար ծառք և բուրաստան,
 Կարկաճահոս գետով գեր քան զամենայն...

Այս կարգի ստեղծագործությունների թվին է պատկանում նաև «Յաղագս բաղաբին Ամասիու» տաղը: Դա մի կողմից այդ բաղաբի և նրա բնովյան գոգտրիկ գովքն է, իսկ մյուս կողմից՝ այն բարեկարգված տեսնելու երազային ծրագիր.

Ո՛ւ է ինձ հրաման լինէր,
 Կապէի կամուրջ քո վերայ,
 Եւ նշդարենի ծառոց
 Տերևով ծածկոյթ սաղարթեալ...
 Ներքին՝ շատրվան ծովակ
 Շինէի սալից մարմարեալ...

Մարտիրոս Ղրիմեցու երգերի մեջ որոշակի տեղ է հատկացված խնջույք-ներին և աշխարհիկ ուրախություններին, ինչպես նաև բարեկենդանի տոնախմբություններին: Առանձին բանաստեղծություն է նվիրված բալանակին, որը գինու և խումի գովք է՝ Տերևեր երևանցու պոեմի զգալի ազդեցությամբ:

«Տաղ այրի երէցուն է» խորագրի տակ Մարտիրոս Ղրիմեցին հմտորեն բացում է միջնադարի տխուր անկյուններից մեկը՝ այրի երեցի հոգեկան աշխարհը.

Այրի, այրի, լուցկի շունի,
 Ինքն կերի, իսկի չերեի...

Խորապես մարդկային, թերևս անձնական ապրումների արդյունք:

Միջնադարյան բանաստեղծության համար այնքան էլ սովորական չէին երգիծանքն ու զավեշտը: Ծիշտ է, նրանց անդրանիկ շափաբերումներին կարելի է հանդիպել Գրիգոր Մաղիսատրոսի տաղերում և այլոց մոտ, սակայն XVI—XVII դարերից է, որ նրանք սկսում են որոշակիորեն երևալ: Մարտիրոս Ղրիմեցու երգիծական բանաստեղծությունները հիմնականում ուրախ ժամանցի համար գրված գործեր են, ուր ծաղրվում են առանձին անհատներ, սովորություններ, քաղաքներ, հաստատություններ: Նկատելի է նաև նախատելու, դատարարակելու միտումը: Հետաքրքրական է և այն, որ այդ ոտանավորներն ունեն աշխարհագրական մեծ ընդգրկում և մեծ մասամբ կապվում են բուլղարահայության հետ:

Բոլորովին այլ բնույթ ունի «Արբանեակ շարին...» անեծքանման կծու խաչթոցը՝ ուղղված ոմն Աբրահամի, հավանաբար, Աբրահամ Այնթափցու դեմ:

Մարտիրոս Ղրիմեցին ունի նաև շատ ուրիշ ստեղծագործություններ, որոնց մեջ մի քանի հայատառ թուրքերեն ոտանավորներ:

Իրենց ամբողջությամբ Մարտիրոս Ղրիմեցու ստեղծագործությունները

Սարմ խոսք էին մեր միջնադարի բանաստեղծության մեջ, որոնք շուտով արձագանք գտան հատկապես նազաշ Հովնաթանի մոտ:

Կաֆայում ուրիշ բանաստեղծներ էլ կային, որոնցից ուշագրավ են, օրինակ, Խե Կաֆացին՝ իր անհամեմատ բարձր արվեստով և զգացմունքայինությամբ, Սիմեոն Խրեմյակի որդին և ուրիշներ:

Դավիթ Սալաձորցի.—XVII դարում Հայաստանի առանձին բնակավայրերում երևան են գալիս նուրբ արվեստով և ժողովրդական մտածողությամբ օժտված բազմաթիվ բանաստեղծներ, որոնք մի նոր շունչ են հաղորդում մեր քնարերգությանը: Այգալիսիներից են, օրինակ, Դավիթ Սալաձորցին, Քոստ Երեցը, Կիրակոսը, Սահափանոսը և ուրիշներ: Եթե կան բանաստեղծներ, որոնք մեծ գիտելիքների տեր, մատենագիրներ և անվանի զրադեաներ են, ապա այս երգիչները քննություն են բռնել միայն իրենց երգերի հմայքով, այն էլ ոչ այնքան գրավոր, որքան բանավոր տարածմամբ:

Դավիթ Սալաձորցին մինչև օրս դեռ իր ամբողջական կերպարանքով չի ներկայացված մեր գրականագիտության մեջ: Միշտ էլ նրան հիշել են որպես ծաղիկների գովքի հեղինակի, մինչդեռ նա ունի նաև սիրո, կենցաղային մի շարք ուրիշ երգեր, որոնք մեծ մասամբ անտիպ են:

Ծաղկանց գովքը իր տեսակի մեջ եզակի մի ստեղծագործություն է, որի տողերի միջից ասես հայրենի բնաշխարհի հազար ու մի տեսակ ծաղիկներն են բուրում և շողշողում իրենց բազմերանգությամբ: Դա բնության մի հույակալ գովք է՝ միաժամանակ ճանաչողական մեծ նշանակությամբ: Եթե նախկինում ծաղիկներից մի քանիսը երգի նյութ էին դառնում՝ այն էլ հաճախ փոխաբերական իմաստով, ապա այստեղ նրանք ներկայանում են իրենց բնական տեսքով ու հատկություններով և ժողովրդական համապատասխան պատկերացումներով²³:

Դավիթ Սալաձորցու բանաստեղծությունների մեջ ուշագրավ է նաև այն ողբը, որ բանաստեղծը գրել է իր միակ դստեր՝ Նուանայի մահվան առիթով²⁴, Այստեղ առանձնապես կարևոր են մարդկային զգացմունքների և հոգեկան ապրումների այն կողմերը, որոնք մինչև այդ համարյա խոսքառ երգի առարկա չեն դարձել: Ցնցող են հատկապես այն տողերը, որ նկարագրվում են հոր մտորումները՝ կապված դստեր կենդանի հուշերի հետ:

Դավիթ Սալաձորցին մի բացառիկ բանաստեղծություն է գրել ոմն «մուլորյալ Խաթունի» մասին (անտիպ), որը ենթարկված է եղել հավատարմագրության: Բանաստեղծը նրան «սանամայր» է կոչում և հարազատի ջերմեռանդությամբ փորձում համոզել նրան իր մոլորվածությունը: Դավիթ Սալաձորցին էլ, ուրիշների նման, շեշտը դնում է քրիստոնեական կրոնի դրվատման վրա և պատկերավոր մտածողությամբ գրում.

Սրտիկդ բոլորէ, ականջդ ինձի,
Ղաֆիլ ոսկիդ շտապ դու խամ պըղնձի,
Հոգիդ հուրն կայրի, մարմինդ խանձի,
Երեսդ չի մնալ նուրբ, տիկին Խաթուն:

Այս անմիջական ու մտերմական խորհուրդները տալիս, բանաստեղծը

²³ Տե՛ս «Բանասեր», 1901, էջ 87—129:

²⁴ Տե՛ս «Հանդես Ամսօրեայ», 1936, էջ 495—501:

քրիստոնեական գաղափարներից անցնում է ազգային տրամադրատվության բացառապես զնաՆաամանը, որպիսին այդ ժամանակ սովորական չէր: Եվ ահա այստեղ նա ստեղծում է մի մեծարժեք պատկեր, գրելով.

Որպէս ական ու զոհար, մարգարիտ՝ մանր է,
նոյնպէս հաշն փոքր ազգ է և զինն ծանր է,
Զոկէ փուշն ու տատասք և վարզն ընտրէ,
Գտիր անմահութեան ջուր, տիկին հաթուն:

Դավիթ Սալաձորցուց պահպանվել են նաև մի քանի սիրո զուլալ ու զնգուն տաղեր՝ նվիրված՝ երկուսը Հուսնիխան անունով մի աղջկա, իսկ երկուսը՝ Ազգյուլ անունով մի ուրիշ աղջկա: Դրանք, բանաստեղծի երիտա-
սարդական տարիների արդյունք լինելով, լցված են իսկական սիրո անմիջա-
կան ու սրտարուխ զեղումներով:

Մի ասեր, թէ. «հեռի կեցի»,
Զեմ զիմանար կրակ, բոցի.
Սարկաւազն եմ Սալաձորցի.
Հուսնիխան, քեզ բարով տեսայ,
Ամսներով, տարով տեսայ:

Դավիթ Սալաձորցուց հայտնի են նաև մի քանի այլ երգեր՝ կրոնական բովանդակությամբ, մի երգ էլ նվիրված պանդխտությանը, որոնք ամբողջա-
նում են հեղինակի ներշնչանքների աշխարհը:

Քոսա Երեց.—Այրեւ է XVII դարում, Եղեւ է Բասենցի:

Քոսա Երեցից մեկ են հասել մի տասնյակ երգ, որոնցից 8-ը՝ աշխարհիկ, իսկ 2-ը՝ հոգևոր բովանդակությամբ²⁵: Թուրքն էլ գրված են ժողովրդական բառ ու բանով, զեղչկական պարզությամբ և անմիջականությամբ: Տեղ-տեղ նրանք այնքան մոտ ու հարազատ են ժողովրդական երգերին, ասես փոխ են առնված այնտեղից:

Քոսա Երեցի երգերը հաղեցված են զվարժ տրամադրությամբ, իսկ տեղ-տեղ էլ վեր են ածվում զավեշտի: Այդպիսիներից են մորեխին (կիտուր) և աղվեսին նվիրված մեկական երգերը: Առաջինում նկարագրվում է մորեխի պատուհասը, իսկ երկրորդում՝ իր թղթապանակի կորուստը: Վերջինս, անշուշտ, նկատի ունի մի խարդախություն: Իբր թե աղվեսը գողացել է բանաստեղծի հոգևոր պաշտոնին վերաբերող փաստաթղթերը և դրանց հիման վրա, մյուս աղվեսների որոշումով, դարձել հոգևոր առաջնորդ: Բանաստեղծության մեջ պահպանված մեծահոգությունն ու երգիծանքի մեղմությունը ավելի են նպաստել նրա հաջողվածությանը:

Ասացին. «Աղվես, դուն մեզի՝ ամիր, իշխան,
Ի վերայ դազանացն ես սուլթան ու խան,
Երբ ավոռակալէն էկեր պատասխան,
Այլ Քոսայ էրեցն զուր շամիշ կուտէ»:

Սիրո երգերի մեջ Քոսա Երեցը նույնքան անմիջական է, որքան Դավիթ

²⁵ Տե՛ս «Բաների Մատենադարանի», N 3, 1956, էջ 265—276:

Սալաձորցին. նրանք կարծես միևնույն միջավայրի, բայց ավելի ամուր ու հաստատուն ավանդների ներկայացուցիչներ լինեն: Նկատելի է միայն Քոստ Երեցի առավել ժողովրդական ոգին.

Նխշուն կաքաւ սիրուն երամ,
Քաջ արծիւէն կապէր վերամ,
Զարկեց, էրաց արան-դարան,
Բաժանեց հար-հարէն անուշ...

Կամ՝

Գեղէն վերև հերկեր-մերկեր,
Շապիքտ սուրմայով ներկեր,
Սիրեր եմ, շեմ կրնայ թարկեր,
Արի խօսինք, ջորած նազլու...

Մեկտեղան զողտրիկ երգերով հիշատակության արժանի են նաև Կարապետ և Ավետիք բանաստեղծները, որոնց մասին կենսագրական տեղեկություններ չեն պահպանվել. նրանք գովերգում են աշխարհիկ սերը, զգացմունքային խոր անկեղծությամբ և շոյող արվեստով:

Մեր քնարերգությունը լեցուն է անակնկալ հաղար ու մի պատկերներով, մտածողության ինքնատիպ զրահորումներով, հայրենների՝ հնարավոր բոլոր ասելիքների ասես սպառիչ օգտագործմամբ: Բայց ահա ոմն Ավետիք, խոսում է սովորական մի աղջկա ձեռքերի նկատմամբ ունեցած իր պաշտամունքի մասին, այդ ձեռքերը համեմատելով Սուրբ Գրքի և Ավետարանի հետ²⁶:

Երեմիա Քյոմուրճյան.— Օսմանյան տիրակալներն իրենց նպատակներից ելնելով՝ արտոնություններ շնորհելով, բռնագաղթեր կազմակերպելով շնացնում են իրենց նոր մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլիսը, հատուկ ուշադրություն նվիրելով հայությանը: Այդ քայլով նրանք մի կողմից քաղաքն ապահովում էին ձեռներեց վաճառականներով, արհեստավորներով, աշխատավոր և ստեղծագործ մարդկանցով, իսկ մյուս կողմից՝ հակակշռում հունական ուժերին: Կոստանդնուպոլսի հայության թիվն զգալիորեն մեծացավ Ղրիմից և հատկապես Կաֆայից (Թեոդոսիա) եկած հաղարավոր գաղթականների շնորհիվ²⁷:

XVII—XVIII դարերում Կոստանդնուպոլսում հրապարակ իջան նշանավոր հասարակական գործիչներ ու բանաստեղծներ, ինչպիսիք են Երեմիա Քյոմուրճյանը, Հակոբ Նալչանը, Պաղտատար Դպիրը, Պետրոս Ղափանցին և ուրիշներ:

Երեմիա Քյոմուրճյանը ծնվել է 1637 թ. Կոստանդնուպոլսում: Նրա նախնիները ջալալիների հալածանքներից ապտեղ փախած ակնեցիներ էին: Կրթությունը ստացել է տեղում. տիրապետել է մի շարք լեզուների և, ունենալով համակողմանի ընդունակություններ, նվիրվել է գրական-լուսավորական աշխատանքների: Ութսու աշուղիսին, նա, հիերալի, հանդիսացել է բազմարդյուն և բեղմնավոր ստեղծագործող: Մեռել է 1695 թ.:

Երեմիա Քյոմուրճյանը վարել է աշխարհիկ կյանք և ունեցել մեծ ընտանիք:

²⁶ Տե՛ս Մատենադարանի «Գիտական նյութերի ժողովածու», № 2, Երևան, 1950 էջ 199—200:

²⁷ Տե՛ս Հ. Պեպկեյան, Նիթեր պոլտահայ հայոց պատմության, Վիեննա, 1965 էջ 34:

Չնայած բանասիրության մեջ շատ է խոսվել Երեմիա Քյոմուրճյանի մասին, սակայն մինչև օրս էլ գոյություն չունի նրա գրական ժառանգությունն ամփոփող հրատարակություն՝

Որպես գրող նա հայտնի է բանաստեղծություններով, պոեմներով, ինքնատիպ պանծերով, ինչպես նաև ղեկավարվածական արձակին պատկանող ստեղծագործություններով։ Նյութը հիմնականում Կոստանդնուպոլսի առօրյան է՝ մերթ պատմա-հասարակական, մերթ ազգագրա-կենցաղային առումներով։ Նրա բանաստեղծական կարողությունները համեստ են, բայց նրա ընդգրկումների սահմանները՝ լայն ու հետաքրքրական։ Երեմիա Քյոմուրճյանը ձգտել է ստեղծագործաբար հաջորդ սերունդներին հանձնել Կոստանդնուպոլսի հետ կապված բոլոր մեծ ու փոքր ղեկքերն ու իրադարձությունները։

Արվեստի առումով առավել արժեքավոր են նրա այն բանաստեղծությունները, պոեմների հատվածները, որտեղ նա տարերայնորեն դիմել է ժողովրդական բանահյուսության օգնությանը։ Աչքի են ընկնում, օրինակ, «Ա՛յ ջուր, պատերկոց դու զովացարան», «Ա՛յ ջուր, յորդախաղ ղետոյդ», «Երամք երկնային թռչնոց խմբեցան» երգերը՝ նվիրված ջրի գովերին։ Դրանք գրված են ժողովրդական «Ջրի՛կ, ո՞ր ակնէն կու գաս» կամ «Այդ վայրի լեռնէդ ի վար» երգի նկատելի ազդեցությամբ։ Ժողովրդական երգի մեջ պատանին զրուցում է ջրի հետ՝ բացահայտելով նրա ձևոտ սարերից դալու, առունքով վազելու, պարտեզներ ու այգիներ ջրելու, զովացնելու, սեր ու կյանք պարգևելու հասկությունները։

Ա՛յ ջուր, քեզ հարցունք էլի,
Քո գնացքն է վաղվադական.
Էջքդ է ի լեռանց բարձանց,
Ո՞ւր դիմես աչգպէս փութաջան...

Եվ այն, ինչ ժողովրդական երգն է ասել մի քանի գողտրիկ տան մեջ, Երեմիա Քյոմուրճյանը բացահայտում է բազմաթիվ տներով, նորանոր մտորումներով, ղեկումներով, որոնք ինքնին ուշադրավ երևույթ են հայ գրականության ժողովրդականացման, աշխարհականացման առումով։

Երեմիա Քյոմուրճյանի այս երգերում ջրի գովքը՝ բնության գովք լինելուց բացի, նաև հասարակական տրամադրությունների երանգ ունի։ Նկատելի է, օրինակ, «Կոստնիկ, ուստ՞ի կու դասի» մեջ արծարծված կարոտի երանգը նաև այստեղ.

Հաղար ղեննհար տամ քեզ,
Ա՛յ օրհնեալ ջուր բարեհամ.
Ուր երթաս՝ բարե տանես,
Ուր գտնուս մեզի սիրական՝
Ի մէնջ մատուցես յողջոյն
Եւ ասես կան ի յողջութեան...

Այլեւին, այստեղ ջուրը լավ երազանքի, պայծառ սպասումների, հուսաբեր գարնան խորհուրդն ունի, որի այցելությամբ ցրվում են ամպերը, մառախուղը, տխրությունը, վիշտը և բացվում է արևոտ դարունը։ Ուստի և բանաստեղծն ջրի այնքան այրող ու հրատոշոր ծարավ ունի.

Յերկնից երեսէն տմպերքն փախան,
Արեն ծաղեալ քեզ պաշտառ վրան.
Պատեաց խնդովին, սրտիկս է զողման,
Դու ծիծաղ ծաւալ ծալ՝ ի ծածանման:
Մառախուղն կորեալ, որ մեզ էր շարկամ,
Իմ սիրտս լցուաւ արեւով զարնան,
Երբ ցուցեր զերեսդ զարդարեալ փայլման,
Ծիծաղ ծածանիդ ծալ՝ ի ծածանման...

Երեմիա Քյոմուրճյանի գրչի տակ գուցե մասամբ պակասել է ժողովրդական երգի արվեստի հմայքը, սակայն նա, դրա փոխարեն, ջուրը դարձրել է մի լուսավոր ու կենսաբեր խորհրդանշան, որի զաւուն են սպասում բոլորը՝ թե՛ ծիլ ու ծաղիկ, թե՛ թռչուն ու կենդանի, թե՛ պանդուխտ ու պանդխտատեր և թե՛ լույսի ու արեւի կարոտ ամեն արարած:

Երեմիա Քյոմուրճյանի ինքնատիպ ստեղծագործություններից մեկն է «Ագուլեցի խօճայ Խօսքովի մահուան» մասին գրված դանձր՝ իր սարքով: Շեղվելով ընդունված ձևերից, նա կերտել է միանգամայն աշխարհիկ դանձ: Գանձում նկարագրվում է Ագուլիսից Կոստանդնուպոլիս հասած խոջա Խօսքովի ողբերգական կյանքը, խարդախությունների միջոցով նրա բանտարկվելը, բանտում մեռնելը և թաղման արարողությունը: Երկրորդ մասում ծաղրվում են նրա սուտ բարեկամները, որոնք նույնիսկ ուրախացած են երևում: Երրորդ մասում հեղինակը նկարագրում է դիակը բանտից աուն բերելը, չորրորդ մասում՝ կնոջ՝ Մեյրեմի սուգն ու կոծը, իսկ վերջին մասում՝ թաղման նկարագրությունը:

Արվեստի առումով առավել ուշագրավ են վերջին երկու մասերը և հատկապես նախավերջինը՝ գրված Աղեքսանդր Մակեդոնացու պատմության կափաների («Վայ այս Պօլրոսիս») նմանությամբ: Դա արդեն տանում է դեպի հայրեններն ու ժողովրդական երգերի ակունքները: Բանաստեղծը կնոջ և հանդիսականների վշտին ու ողբանքին զուգարել է նաև բնության վիշտը, ստեղծելով ուշագրավ տողեր.

Օրն եղև ձին բըքաբեր, դառնաշունչ հողմով մըրըրկին,
Այնպէս կողակցի սրտին դառնաբեր եղեամն կրսկրծին:
Երկինք՝ երկիր մթնցաւ, ամուսնոյն սև սև խոց հեղին,
Սառնամանիք սև սրտին, որբ՝ աչրի լինել Մէրիէմին...
Ջինն որ փշմամբ զօգն ծածկէր, օր՝ աւել բնակչաց շցուցին.
Անդ սև սև մազերն ծածկէր զգազաղն ու զմարմինն սև բախտին...

Ուշագրավ են նաև հեղինակի կենցաղային պոեմները, որոնք առաջին թաց քայլեր էին և իր ժամանակի պոլսահայ իրականության և, առհասարակ, հայ գրականության համար: Առանձին հետաքրքրություն ունի «Փարէզ և Վեննա» փոխադրական պոեմի հայատառ թուրքերենի վերլուծելու նրա աշխատանքը, որի օգնությամբ նա թրքախոս հայերին կապում է եվրոպական գրականության հետ: Նա ոչ միայն թարգմանել, այլև ստեղծագործական ինքնուրույն մշակման է ենթարկել այդ պոեմը²⁹:

²⁹ Տե՛ս «Պատմություն Փարէզի և Վեննայի», էջ 58—77:

Նրեմիա Քյոմուրճյանը հայ հասարակական մտքի այն ներկայացուցիչներից էր, որը ստեղծագործելով, տպարան հիմնելով, Հայոց աշխարհը շրջագայելով, ամենօրյա մշտադադար հասարակական գործունեությամբ ձգտում էր խաղաղություն հաստատել հայ հատվածների միջև, զրականության միջոցով տարածել լուսավոր գաղափարներ:

Ստեփանոս Դաշտեցի.—Շահ Աբբասի հայերի բռնի տեղահանությամբ հիմնված նոր Զուղան շուտով դարձավ հայկական մշակույթի զարգացման մի խնդիրառից կենտրոն: Տեղական հայ խոջաների, պարսիկ մեծատունների և եվրոպացի առևտրականների միջավայրը մշակում էր բարձր ճաշակ և ծնում երգարվեստի, նկարչության, բանաստեղծության, ոսկերչության, ինչպես և արվեստի ու արհեստի այլ բնագավառների հմուտ վարպետներ:

Այդ միջավայրի ծնունդ են նկարիչներից Հակոբ Զուղայեցին, Հովհաննես Մրքույրը, Բողդան Սալթանովը, բանաստեղծներից Ստեփանոս Դաշտեցին, աշուղներից Ղուլ էգազը, Ղուլ Արզունին, Բադեր օղլի Ղազարը և ուրիշներ, որոնք ստեղծեցին բարձրարվեստ բանաստեղծության ընտիր նմուշներ:

Ստեփանոս Դաշտեցին ծնվել է 1640—50-ական թթ. և ապրել մինչև հաջորդ դարի սկզբները: Նվել է աշխարհական, ստացել է բավականին հիմնավոր կրթություն և, առևտրական գործերին զուգընթաց, զբաղվել նաև բանաստեղծություններ գրելով:

Նա աշխարհ տեսած գործիչ է. «Գլորեալ թաւալիմ երեսօք բոլորակի զնդի աշխարհիս...» գրել է նա իր մասին, նշելով շրջագայած մայր ցամաքները՝ Ասիա, Եվրոպա, Հնդկաստան:

Ստեփանոս Դաշտեցու բանաստեղծությունների³⁰ մեջ առկա է մի կողմից երգիծանքի, իսկ մյուս կողմից խոհականության հակումը: Ուշագրավ է հատկապես գրելաձևը. այն հատուկ ոճն ու եղանակը, որ մշակել է նա: Իշխում է «թեքնիս» կոչված ձևը, որ հանդափնդում են տարբեր իմաստ, բայց նույն ձևն ունեցող բառերը.

Հայոց աղվէս շատ ցաւ ունիս ամաճած,
Ամանգ է մեծ, հաւաքէ՛, տա՛ր, ամա՛ն ա՛ծ,
Զուր յե՛րբ տանջես զիս և մանկս, ա՛ մաճած...

Առանձնահատուկ արժեք ունեն Ստեփանոս Դաշտեցու քառյակները «Ի վերայ այլ և այլ իրաց»: Դրանք հանրահայտ ժողովրդական խաղիկների նմանությամբ ստեղծված գողարիկ նմուշներ են, որոնց մեջ առկա է մեծ շնորհ և իմացություն:

Առող մազեր, առող զիս,
Արտասուեմ՝ որ առողիս.
Քանի՞ արիւն լացցնես,
Մեկ հետ արի՛ առ հողիս:

Այս ձևով ստեղծած բնագործակ շարքի մեջ առանձին տաղի տպավորություն են թողնում սիրուն աղջկա մասին գրված քառյակները.

Սիրելիս, սիրուն առն է,

³⁰ Տե՛ս «Տեղեկագիր» ՀՍՍՀ ԳԱ (հաս. բաժ.), 1956, № 12, էջ 101—117:

Սիրուն տուր՝ սիրուն առ նէ,
Աչքս զէշին շահանու,
Թող հոգիս սիրունն առնէ:
Շուռգամ սիրուն ընկերի,
Սավանն սիրունին՝ կէրի.
Գէշին պարտն շեմ հզնիր,
Կեղնիմ սիրունին գերի:

Տեղեր կան, որոնք թույլ են տալիս մտածելու, թե Սայաթ-Նովան ծանոթ է եղել Ստեփանոս Դաշտեցուն.

Մարիամ կամի լալ Աննա,
Թող ով կամի լալ լա նա:
Բամբասարարի լեզուն
Թող կարկամի, լալանա³¹:

Ժողովրդական խաղիկների և նրանց իմաստության արվեստն է, որ այսպիսի ճանապարհներով հոսում է գեղի գրավոր գոլրություն, մտանցնելով այն հասարակ մարդկանց՝ զեղջուկ և քաղաքացի:

Նրդիծական բնույթի բանաստեղծություններից ուշագրություն արժանի է «Ի վերայ նոր Զուղայեցուց» «ոտնաշարութիւնը», որ մերկացված են սեղի ներքին շարիքներն ու արտաներք: Լսող սրտ, ամեն քառասուղ ունի մի նույն-տակ: Ամենուր զգացվում է հեղինակի սրամտությունը.

Գիծ Ստեփան, լալին անումն ո՞վ կու տայ.
Յրուղդ է շատ, դու վաստակես ո՞վ կու տայ.
Զարմանք է, թե ո՞վ կու դատէ, ո՞վ կուտայ.
Ձեռն ո՞ւմն աչ, մատնիքն ո՞ւմն աչ, մատն ո՞ւմն աչ...

Ղուլ էգազ.— Մեզ է նոր Զուղայում 1650-ական թթ. և մեռել ու թաղվել նույն տեղում 1734 թ.: Նույն է աշուղ՝ այդ բառի խոհական իմաստով, աշտինքն, հորինել, հղանակավորել և երգել է նվագարանի ղուղակցությամբ՝ ժողովրդի համար, ժողովրդի մեջ³²: Որպես աշուղ Ղուլ էգազն առաջին հերթին կոչված է եղել սիրտ երգեր ստեղծելու համար: Այդ երգերի մեջ նա կարողացել է ներդնել ժողովրդական երգիչին հատուկ սրամտություն, խոսքաշենություն, պատկերավոր մտածողություն, կենսասիրություն և հմայիչ արվեստ.

Ես քեզ վերայ հէնց կարօտ եմ,
Զոր ծարաւն ախբրի վերայ.
Քոյ սէրն ինձի էրէլ աչ,
Զոր ջուրն ածես կրի վերայ:
Անուշ հոտդ բուռ-բուռ կու դայ,
Ես դուժման շեմ, շո՞ւմ ծուռ կու դայ,
Ծիծրա ծոցումա շուռ կու դայ,
Զոր ձկներն՝ ջրի վերայ...

³¹ Այս տողերը հիշեցնում են Սայաթ-Նովայի «Յիս կանչում իմ լալանին» երգի բառյալիները:

³² Տե՛ս «Հայ աշուղներ» (XVII—XVIII դդ.), Երևան, 1961:

Յուրաքանչյուր շնորհալի աշուղ նաև բանաստեղծ է, եթե առիթ է ունենում շեղվելու յուր բուն նշանաբանից՝ «աշուղ»-ությունից: Այդ դեպքում աշուղությունից մնում է բանաստեղծության արտաքին կողմը, ձևն ու տաղաչափությունը:

Ղուլ էգազն այգալիսի շեղումների ժամանակ էլ նույնքան վարպետ է, եթե ոչ ավելի: Մղված իր առօրյա հոգսերից, ներքին մտորումներից և անձնական վիճակից, նա առիթ է ունեցել խոսելու նաև ինքն իր հետ, ականջ դնելով իր ցավերին, իր սրտի բաբախներին:

Չկայ դարդ իմացող, ասող ու լսող,

Գոյ, նստի, զրույց տայ, բանայ էս սիրտն...

Ու բացում է նա իր սիրտը, մարդկային մրդկածուփ մի սիրտ՝ աշխարհի առջև:

Մին դամն ծախման ա, մին դամն՝ առման,

Մին դամն տաքաման ա, մին դամն սառման,

Մին դամն բոց կրակի նման ա վառման,

Մին դամէն յետ խովանման ա էս սիրտն...

Նոր Զուղան ավեց նաև ուրիշ շնորհալի երգիչներ, որոնք իրենց արվեստով, լեզվով և մանավանդ աշխարհըմբռնումով ու երգած թեմաներով նոր էջ էին բացում հայ քնարերգության մեջ:

Նաղաշ Հովնաթան.—Հին Զուղայի ավերումից հետո շրջակայքում մնացած բնակչությունը կենտրոնացավ Ադուլիս և Շոռոթ վաճառաշահ ավանների շուրջը: Թե՛ մեկում և թե՛ մյուսում XVII—XVIII դարերի ընթացքում զարգացան առևտուրը, արհեստը, դպրությունը, շինարարությունը և լուսավորությունը: Ժամանակի առաջընթացը զլխավորում և հովանավորում էին տեղական խոջաները, որոնք առևտրական կապեր ունեին աշխարհի հեռավոր կենտրոնների հետ և միջնորդ էին հանդիսանում նաև մշակութային առաջավոր արժեքների փոխանցման:

Ահա այդ երկու կենտրոններն էին, որ XVII—XVIII դարերի ընթացքում հրապարակ հանեցին նաև անվանի գրագիրների, բանաստեղծների, որոնց հետ՝ հայ գրականության խոշոր երախտավոր Նաղաշ Հովնաթանին:

Նաղաշ Հովնաթանը ծնվել է Շոռոթում 1661 թ. կրթությունն ստացել է նախ տեղում, ապա Ադուլիսում: Փոքր հասակից ունենալով բանաստեղծի, նկարչի, երգիչ-երաժշտի ընդունակություններ, նպաստավոր պայմանների շնորհիվ շուտով նա դառնում է ուշագրության առարկա ոչ միայն հայրենի լեռներում, այլև հեռավոր վայրերում: Մի կողմից նա ձևավորվում է որպես գրիչ, մանրանկարիչ, որմնանկարիչ, իսկ մյուս կողմից՝ բանաստեղծ, երգիչ, երաժիշտ: Քանի որ այդ բոլոր բնագավառներում էլ նա անզուգական էր, և միաժամանակ իր մեջ էր կրում բոլոր շնորհները, ուստի նրան ճանաչում ու գնահատում էին և՛ Երևանում, և՛ Թիֆլիսում, և՛ Թավրիզում, և՛ այլ վայրերում. «Երկիր շատ շրջկաց տար աշխարհ օտար...» ասում է որդին՝ Նաղաշ Հակոբը, նրա մասին:

Վրաց արքունիքը, որ նախանձախնդիր էր շնորհալի վարպետների, Նաղաշ Հովնաթանին հրավիրում է Թիֆլիս՝ որպես պալատական նկարիչ ու

երգիչ: Այստեղ նա ունենում է իր աշակերտները, որոնք հատկապես որմնանկարչության և պատկերանկարչության դժուր կազմում են Հովնաթանյան դպրոցի հիմքը: Նրանց մեջ, որպես անընդմեջ գոյատևող Հովնաթանյան դպրոցի ուսուցիչներ ու ղեկավարներ, մեկը մյուսի հետից փաշլում են բանաստեղծի որդիները, թոռները, ծոռները՝ շուրջ մեկուկես դար:

Նաղաշ Հովնաթանը մեռնում է 1722 թ. և թաղվում հայրենի Շոռթիում:

Որպես բանաստեղծ-երգիչ Նաղաշ Հովնաթանը թողել է բավականին հարուստ ու բազմաբովանդակ ժառանգություն՝:

Նրա ստեղծագործական առանձնահատկությունների հիմքում ընկած էին ամենից առաջ, անհատական, բնատուր ընդունակությունները ապա՝ դասական, ինչպես նաև աշուղական գրականության լավագույն ավանդներին տիրապետելը, ի վերջո՝ ժողովրդական զանգվածներին ու աշխարհիկ գաղափարներին փարված լինելը:

Առանձին խումբ են կազմում Նաղաշ Հովնաթանի սիրո երգերը: Այստեղ կարծես հանրագումարի են եկել նախորդ ժամանակների բոլոր նվաճումները. հրապարակ հանելով լիարժեք սիրո լիահնչուն երգերի մի ամբողջ շարք: Ինքնուրույնության և նյութականացման է հասել նաև երգչի սիրուհին. տեսանելի է ոչ միայն նրա պատկերը, այլև նազանքը, կամակորությունը, հոգին, լսելի է նրա ձայնը, ճանաչելի՝ բնավորությունը: Ավելին, նրանից անպակաս է բնությունը, ջրերի խոխոջը, ծառ ու ծաղիկների զալարը, բուրմունքը, շրջապատի բարձր ու կենսուրախ տրամադրությունը: Նրա կողքին, նրանից ավելի լիարժեք ու կենդանի երևան է զալիս իր՝ բանաստեղծի կերպարը. խելագարի նման սիրող, սիրո բարիքները անհաղորեն վաչելող, սիրուհուն շտեմնելիս՝ կարոտից խենթացող, աշխատելիս՝ նրանով կլանված, հեռուներում գտնվելիս՝ նրան երազող, նրան կանչող: Եվ այդ բոլորը՝ բարձր արվեստով, գեղարվեստական խոսքի պես-պես հնարանքներով: Սիրո երգերը թեպետևում էին զարգացման մի նոր շրջան, պայմանավորելով Սայաթ-Նովայի երևան գալը:

Նաղաշ Հովնաթանից առաջ էլ քաղաքային առօրյայի, առևտրա-արհեստավորական միջավայրի արձագանքներ կային հայ բանաստեղծության մեջ, օրինակ, Կոստանդին և Հովհաննես երգնկացիների մոտ: Բայց այդ միջավայրի լայն ու խոր վերարտադրության առաջին ամբողջական երգերի փնջին հանդիպում ենք Նաղաշ Հովնաթանի տաղարանում: «Շնորհալից մարդ կայ...», «Շատ գիտուն մարդն...», «Նամուս-ղաչրաթի լաւ մարդն այն է...», «Կուարուր, դուր ամենեքեան...», «Ոմանք ի մարդոյ...», «Հալալ պահօղն իւր առևտուրն», «Էհտիպարի կաց...» և այլ բանաստեղծությունների մեջ բանաստեղծն արծարծում է առևտրա-արհեստավորական խավերի աշխատանքային առօրյան ու ներքին կապերը: Նպատակն է պախարակել կեղծիքը, խաբեությունը, անորակ ապրանք արտադրելը, հաշիվներում խարդախելը, փնթիլությունը և հազար ու մի մանրուքներ: Այս բանաստեղծություններից անպակաս են խրատները, որոնք, ի տարբերություն վաղեմի բարոյա-խրատական ստեղծագործությունների, հագեցված են քաղաքային առօրյայով ու իրողություններով:

Առհասարակ, բանաստեղծը միշտ էլ քննադատական վերաբերմունք ունի գեղի աղահ ու տղետ խոջաները, անբարոյական ու անկիրթ հոգևորականները, հասարակության համար պոքրատրույժ մոնիկերն ու փրացուները.

շահամուլ գործավարներն ու զանազան միջնորդները: Դրան հակառակ, առաջին անգամ նա ընթերցողին առաջնորդում է գեղի գեղեցիկան ծխոտ հացատունը, բամբակ մանող կանանց գործատուներ՝ ցույց տալով աշխատավորության ծանր ու անուր առօրյան:

Ահա այս բոլորի արդյունքն է սոցիալական անհավասարության դեմ բողոքելու այն շեշտը, որ կա Նազաշ Հովնաթանի բանաստեղծություններում՝ հանուն աղնիվ աշխատանքի, արդար կարգերի և լուսավորության:

Նազաշ Հովնաթանի տաղարանում հատուկ բաժին են կազմում երգիծական բանաստեղծությունները: Այստեղ էլ, նախորդ ժամանակների ամբողջ փորձը հիմք դարձնելով, Նազաշ Հովնաթանը կարողացել է ստեղծել երգիծական բանաստեղծությունների նոր մակարդակ: Հիմքում՝ նորից սոցիալական ըմբռնումներն են, ինչպես և անհատական գրապայքարը: Առկա են նաև սովորական ժամանցի զավեշտական բանաստեղծություններ, առօրյա անմեղ կատակներ, առակավոր զրույցների մշակումներ:

Նազաշ Հովնաթանը հայ գրականության մեջ իր ուրույն տեղն ունի նաև որպես խնջույքի երգերի հեղինակ: Անցյալի հատ ու կենտ փորձերն այս ուղղությամբ դեռևս չէին գտել լայն տարածման արժանի ձևեր: Բավարար էին համարվել աշուղական զանազան երգեր, հնից եկող առանձին տաղեր, շարականներ: Բանաստեղծն ինքն էլ, ըստ երևույթին, շատ է երգել «Տաղ ու շարական», բայց առօրյա խնջույքներն ու հավաքույթները մղում են նրան ստեղծելու ավելի լիարժեք ու ժամանակակից երգեր՝ «Յամենայն ժամ...», «Նստեմք ի մեջլիս...», «Այսօր ցնծամք պարելով...», «Եկայք այսօր ժողովեցեք բնկերք միաբան...», «Գինին որ հասնի՝ անուշ է...» և այլ երգերով Նազաշ Հովնաթանը ստեղծեց բոլորի կողմից սիրված ու երգված ուրախության երգեր՝ բացելով իր ժամանակի կենցաղի կողմերից ևս մեկը:

Քիչ չեն նաև եկեղեցական տոներին, ծիսական արարողություններին, ինչպես նաև զանազան սրբերին ու սրբություններին Նազաշ Հովնաթանի ձոնած բանաստեղծությունները, զամբանական ողբերը, կյանքի ու կենցաղի այլ բնագավառներին նվիրված տաղերը:

Նազաշ Հովնաթանի ստեղծագործություններից հառնում է միանգամայն ինքնատիպ, տաղանդավոր մի բանաստեղծ, որը հայ քնարերգության մեջ նոր գոյրույցի հիմք դրեց: Նրա հաջորդներն էին որդին՝ Նազաշ Հակոբը, հայրենակից Ստեփանոս Շուտիկցին, Ռովմա Ագուլիցին, Նազաշ Աղեքսանյորը, Կարապետ Արեւելցին և շատ ուրիշներ: Սայաթ-Նովան, որ Նազաշ Հովնաթանի հաջորդն էր վրացական արքունիքում, զգալիորեն օգտվել է իր նախորդի բանաստեղծական և երաժշտական արվեստից:

Պաղտատար Դպիր.—Կոստանդնուպոլսում Երեմիա Քյոմուրճյանից հետո երեան եկած հաջորդ և առավել բարձրարվեստ ու տաղանդավոր բանաստեղծը Պաղտատար Դպիրն է: Նա ծնվել է 1683 թ. և մեռել 1768-ին: Ամբողջ կյանքն անց է կացրել Կոստանդնուպոլսում՝ աչքի բնկնելով որպես մանկավարժ, հրատարակիչ և բանաստեղծ:

Պաղտատար Դպիրի գրական հետաքրքրությունները նույնպես լայն են եղել՝ սկսած պատմական, կրոնագիտական-զավանաբանական, փիլիսոփայական, քերականագիտական աշխատություններից մինչև ընտիր բանաստեղծական:

տեղծություններ և զեղարվեստական արձակին մոտեցնող նամակաձևեր³⁴։ Եվ քանի որ այն ժամանակ Կոստանդնուպոլսում բավականին ամուր հիմքերի վրա էր գտնվում տպագրության գործը, ուստի նրա երկերի մեծ մասը տպագրվել է, այն էլ երբեմն մի քանի հրատարակությամբ։ Այսպես, օրինակ, նրա Տաղարանները առանձին գրքերով XVIII դարում (սկսած 1723 թվականից) լույս են տեսել 7 անգամ։

Պաղտասար Դպիրը մեկն էր այն գործիչներից, որոնք թուրքական ծանր հալածանքների պատճառով իրենց մայրենի լեզուն մոռացած թրքախոս հայերի համար ստեղծում և հրատարակում էին զանազան ձևերով շարադրված թուրքերենով։ Այդպիսիներից էր, օրինակ, «Պաղտասարի գրքի օլտուրքի, Գրիգորիս սուրբ Լուսավորչին էվելինտեն ախրըը նատար պատմութիւնու, վէ պու հայոց ազգըն նէ սէպէպտէն քրիստոնէական հաւատքնա կէլիպ³⁵ լուսաւորել օլմասընըն տիշնէյէնէ նազլ էտէր» այսինքն, այս գիրքը նվիրված է Գրիգոր Լուսավորչի կյանքի և հայ ժողովրդի քրիստոնեությունը դնենելու պատմությանը։ Մի այլ գրքում, որը կոչվում է «Կրքթութին Քրիստոնեական պաշտօնի» և նորից շարադրված է հայատառ թուրքերենով, հեղինակը բացատրում է, թե ինչպե՞ս պետք է «հայճա պիլմէյէն քրիստոնեայ հոգեբայրարմըզ իշին՝ թուրքճէ» (հայերեն չիմացող քրիստոնյա հոգեպաների համար՝ թուրքերեն)։ Ուշագրավ է, որ նման գործերում Պաղտասար Դպիրն ընտրել է այնպիսի նյութեր, որոնք ամենաազդեցիկ միջոցները պիտի լինեին ընթերցողներին հայ պահելու համար։ Ուշագրավ է նաև նրանց լեզուն, որ հնարավորության սահմաններում պահպանվել են հայերեն բառեր, դարձվածքներ, որպեսզի այդ հեղանակով նաև հայերենի թիւը իսպառ կտրված չլինի գրքերի և ընթերցողների միջև։

Նրա բանաստեղծությունները, հիմնականում, փոքրածալալ ամփոփ երգեր են, որոնց համար հեղինակը ստեղծել կամ հարմարեցրել է երաժշտական հեղանակներ։ Այդ պատճառով նրանք հարուստ են կրկնափոխություն և արվեստավոր կրկնություններով։ Պետք է նկատել, որ Պաղտասար Դպիրից է սկսվում հայ դասական քնարերգության և երաժշտության այն նորարակ մերձեցումը, որը հետո շարունակվեց Պետրոս Ղափանցու, Ղազար Ճահկեցու, Սիմեոն Երեւանցու, Գալուստ Կալծակի, Գևորգ Գալաթաթալյանի, Հովհաննես Կարնեցու և շատ ուրիշների կողմից։ Համապատասխան երգերը բոլորովին այլ էին աշուղական երգերից, չնայած արտաքինապես ունեին շոշափելի նմանություն։ Այստեղ պահպանվում էր գրական լեզուն, մինչդեռ աշուղները հորինում էին բացառապես բարբառներով։ Բացի գրանից, այստեղ թեմաները տարբեր էին և շոշափում էին հիմնականում ազգային-հասարակական խնդիրներ, կրոնա-քաղաքական հարցեր, իսկ աշուղների մոտ իշխում էր գլխավորապես սիրո թեման։ Ճիշտ է, Պաղտասար Դպիրի ուղղությունն էլ մեծ տեղ էր տալիս սիրո զգացմունքին, սակայն այստեղ այդ սերը նկատի ունեն հայրենիքի, եկեղեցու, աստծու զաղափարը, իսկ հաճախ էլ այնքան անորոշ, երկիմաստ բնույթ ունեն, որ դժվար էր կոհհանել, թե խոսքը որ սիրո մասին է։

Այս պարագան հիշեցնում է հենց ինքը՝ բանաստեղծը, իր «Տաղիկներ սիրոյ և կարօտանայ» գրքույկի 1768 թ. հրատարակություններից մեկի սիրային երգերի վերջում դրած հետևյալ տողերով. «Սանիր աստ, ով սիրելի ընթերցող,

³⁴ Տե՛ս Պաղտասար Դպիր, Տաղիկներ սիրոյ և կարօտանայ, Երևան, 1958։

զի քանի մի ինչ չեաին եղեալ երգեցմունքս մինչ ցառտ թէպէտ՝ ըստ արտա-
քին կերպարանքն ցուցանին երգեցմունք մարմնաւոր ուրախութեան, սակայն
ըստ ներքին զօրութեան համայնքն առ հօգեւորն վերաբերին: Եւ չեաւ այնոցիկ
են, որք միշտ զհոգւոյն խորհին»: Որքան էլ կամենանք մտածել, թե նա ստիպ-
ւած, հալածանքից խուսափելու նպատակով է, ինչպէս Կոստանդին Երզնկա-
ցին, այդ տողերը գրելէ զարձայլ պիտի համատարանք, որ այստեղ կա ճշմար-
տություն: Հիրավի, Պաղտատար Դպրի երգերում երբեք էլ սիրած էակը կանա-
ցի այնպիսի շոշափելի ու տեմանկի կերպար չի ստանում, ինչպէս Նաղաշ
Հովնաթանի գրչի տակ: Դեռեւս Սյունեցին էր փորձում Քրիստոսին ու Աստու-
ծամորն այնպէս գովերգել, ինչպէս սիրած էակին: Ինչ մի ուշագրաւ ուղղու-
թյուն է մեր գրականութեան մեջ, որի ամենադասական մշակողը հանդիսա-
ցաւ Պաղտատար գպիրը՝ իր հետնորդներով:

Հիմք կա մտածելու, որ Պաղտատար Դպրի ակնարկած «հօգեւոր» և «զհոգ-
ւոյն» բառերի տակ միայն կրօնական գաղափարներ չպիտի ենթադրել: Ավե-
լին, այն ժամանակ և դրանից էլ առաջ հայ քնարերգութեան մեջ ընդունւած
էր հատկապէս վարդի և սոխակի մոտիվի օգնութեամբ խոսել նաեւ հայրենիքի
և նրա ազատագրման գաղափարների մասին: Այդպիսի երգերի լավագույն
օրինակներ է ավել ինքը՝ Ժողովուրդը: Օրինակ, «Առաւօտուն քամին ելնէ,
մաղէ զիս», «Առաւօտուն թռչունքն առնէ...» և նման ուրիշ երգերում սոխակի
որոնած վարդը կամ սիրունին ավելի շուտ խլիւղած հայրենիքի գաղափարն է³⁵,
Դրանք, սակայն, անկասկած իրենց նախնական, հեղինակային իմաստավորու-
մից, միաժամանակ ընդհանրացումներ են, որոնք ընկալւել են նաեւ այլ առում-
ներով՝ նաչած տեղին ու ժամանակին: Այդպէս են նաեւ Պաղտատար Դպրի
սիրտ տաղերը: Այդտեղ սերը ամենից առաջ հայրենիքի հետ է կապւած և ոչ
թե կնոջ: Այս առումով ուշագրաւ է հատկապէս նրա «Ի նընջմանէդ արքա-
յական» երգը, որով հեղինակն արթնանալ է խնդրում իր սիրեցյալին.

Ի նընջմանէդ արքայական,
Զարթի՛ր, նազելի իմ, զարթի՛ր.
էհաս նըշոյլն արեգական,
Զարթի՛ր նազելի իմ, զարթի՛ր...
Տապ և խորշակ ժամանեցին,
Զթերթիկ զեղոյզ ալրել կամին,
Քանդի էանց գիշերն մթին,
Զարթի՛ր, նազելի իմ, զարթի՛ր...

Պաղտատար Դպրի համապատասխան երգերում շեշտը դրւած է ոչ այն-
քան սիրեցյալի, նրա վիճակի մանրամասնութիւնների վրա, որքան երգչի
կարոտի ու տառապանքի, երազի ու տենչանքների: Երգչի միջոցով բացւում է
ժամանակի հայտնութեան բուռն տենչերի և միաժամանակ ազատ խոսել չկարո-
ղանալու պատճառով աշխարհայեցողութեանը գիմնու հոգեվիճակը: Այդուհանդերձ,
դուցե և հենց դրանով էլ ավելի բանաստեղծութեն ու քնքշութեն է բացվել երգչի
խաղաղահոյզ ու կարոտակեղ ներաշխարհը.

Զքո քաղցրիկ սուրբ անունդ ես միշտ յիշելով,
Գոչեմ և հառաչեմ զիս աւաղելով,

35 Ա.ս. Մեացակունյան. Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր, էջ 50—51 և այլուր:

Ի սար, ի ձոր շրջիմ զանձն իմ կոծելով,
 Յարակ խնդրիմ ըզբեզ և ոչ զըտանեմ,
 Եւ ոչ գտեալ զբեզ՝ ի սուզ մըտանեմ...
 Բիւր ինձ արեգակունք ոչ զան ի յերև,
 Զի քս սուրբ տեսութիւնդ է ինձ բիւր արև,
 Դեղնեալ, անկեալ, խամրեալ իբր աշնան տերև
 Յարակ խնդրեմ ըզբեզ և ոչ զըտանեմ
 Եւ ոչ զըտեալ զբեզ՝ ի սուզ մըտանեմ:

Այս հիմնական տրամադրությունն է ընկած Պաղտատար Դպրի «Սիրոյ և կարօտանաց» տաղիկներին հիմքում, որը, սակայն, ամեն անգամ մի նոր տեսքով ու նոր ուժով է զրահորվում: Հեղինակի մտապատկերներում նստած է սերը՝ դեպի հայրենի աշխարհն ու նրա զրկված ժողովուրդը. բայց նա այդ սերը ներկայացնում է ընդհանուր ալլաբանությամբ. մտածել տալով նաև դեպի կրնր զգացված սիրո մասին: Իրենց այս համակողմանիությամբ էլ նրանք այնքան շատ են սիրվել՝ և ընթերցողների, և հաջորդ բանաստեղծների կողմից, գառնալով զրական մի կաղմակերպված զպրօցի առաջին ավարտուն շարք:

Պաղտատար Դպրի երգերի մեջ զգալի տեղ է տրված բանաստեղծի զժպտ-հոսքանը՝ խորամանկ, բախտախնդիր, լճնամի ուժերի դեմ, որոնք ըստ երևույթին, հալածել են նրան.

Թըշնամիբըն անձինս, որք պատեցին զիս,
 Էկտուաւ նենդաւորաւ նախատեցին զիս,
 Եւ անտեցին զիս,
 Արի, տէր իմ, արի, ի յարդարութիւն,
 Դատեա, տէր, զայնոսիկ, որք պատեցին զիս,
 Եւ անտեցին զիս...

Այլ կերպ էլ չէր կարող լինել, որովհետև առաջավոր գործիչների համար, այն էլ թուրքական բռնատիրության ուրոտում և այդ բռնատիրությունից ազատվելու մասին մտածողների համար չէին կարող չլինել մշտահալած պայմաններ: Ուստի և բանաստեղծի տրտունջը, թե՛ «հոգք, տառապմունք և նեղութիւնք», «բոլոր տըխրաբեր զօրք՝ զանաղանիս սուսերաւ» իրեն երբեք հանդիսաւ չեն տվել, միանգամայն ճիշտ է: Ահա այս հոգի վրա ծնված բանաստեղծությունների փունջը իր տեսակի քնարական ստեղծագործությունների առաջին դատական փունջն է մեր զրականության մեջ: Դրանցով մեր բանաստեղծական մտածողությունը բարձրանում էր մի նոր աստիճանի: Պաղտատար Դպրի մոտ այդ տրամադրությունների ընդհանուր հայտարարը հետևյալ սողերն են.

Ի կիսատ սիրելեաց, անհաւատարմաց,
 Ի սուտ այս կենցաղոյս ձանձրացաւ անձն իմ.
 Յանըստոյզ ընկերաց, լսի բանիս եղբարց
 Յիրաւի, բընաւին ձանձրացաւ անձն իմ...

Համանման իրադրությունների պատճառով էր, որ Պաղտատար Դպրի կրտսեր ժամանակակից Սայաթ-Նովան հայաշատ մի այլ կենտրոնում մի օր հոգեհարազատ տողերով արձագանքեց նրան՝ իր «Բեղարիլ իմ» զոդտրիկ երգով:

Պաղտատար Դպրի մոտ էլ, սակայն, այս ծանր վիճակը հուսահատություն չի հասնում: Ես հենց նույն երգում նշում է, որ իր նպատակն է «Գրտանիլ ի կենցաղս բստոյդ սիրելի» ազնիվ ու ճշմարիտ բնկեր, որին նույնքան մեծ կարոտով զովերգում է հեռագալում աշուղ Զիվանին:

Քիչ էջեր չի նվիրել Պաղտատար Դպիրը հոգևոր գաղափարների զովերգությանը: Այն ժամանակվա հասարակական-քաղաքական գործչի համար դա ոչ միայն անխուսափելի էր, այլև անհրաժեշտ: Իր աչդ տաղիկներում երգիչը նորից մնում է նույն քաղաքացին ու հայրենասերը, ձգտելով բնդհանուր, հավարական միասնության՝ թե՛ լուսավորության, թե՛ հայրենանվեր գործունեության և թե՛ գավանանքի առումով:

Ով միութինն զարմանալի, դու ծրնեղ ամենեցուն,
Յամենեսին ներ զրտանիս, զի համայնից ես դու բուն...

Կյանքը, սակայն, իր օրենքներն ուներ. ուստի նման տենչանքները մնում էին նույնքան հեռավոր ու անիրականանալի, որքան ամենամեծ երազները՝ կապված հայրենիքի ճակատագրի հետ: Անհեռանկար ու զժվարին աչդ պայմաններում անգամ Պաղտատար Դպիրն ու իր միջավայրի առաջավոր մտածողները հավատարիմ մնացին իրենց ժողովրդի դարավոր ուխտին և ձգտեցին առավելագույնն անել դրա իրականացման համար:

Պետրոս Ղափանցի. — Կենսագրական վստահելի տեղեկություններ Պետրոս Ղափանցու մասին բացակայում են: Մականունը ցույց է տալիս ծննդավայրը (Ղափան), իսկ տաղերում պահպանված մասնակի տեղեկությունները՝ Կոստանդնուպոլսում երկար տարիներ ապրած և այնտեղ իր տաղերի դիրքն ստեղծած ու տպագրած լինելը³⁶: Հայտնի է նաև, որ նա զբաղվել է մանկավարժությամբ և հոգևոր գործերով: Մնվել է դարասկզբին և մեռել 1784 թ.:

Որպես բանաստեղծ Պետրոս Ղափանցին շարունակեց տեղական ուղղության և հատկապես իր ուսուցչի՝ Պաղտատար Դպրի մշակած ավանդները: Դա պայմանավորված է եղել երկուսի համար էլ բնդհանուր նույն միջավայրով. ժամանակաշրջանի համարյա նույն հատվածով և պատմա-քաղաքական նույն իրադրություններով:

Որքան էլ արվեստի նուրբ ու հմուտ ձևեր է բնտրել Պետրոս Ղափանցին իր սրտահույզ և ինքնաբուխ տաղերի համար, այնուամենայնիվ, մնացել է Պաղտատար Դպրի անուրանալի ազդեցության տակ: Ուստի դժվար է գտնել նոր հարցադրումներ ու անկախության հասնող այնպիսի ձևեր, որոնք չունենային իրենց նախատիպերը Պաղտատար Դպրի մոտ: Արվեստի առումով հատկանշական են՝ ամփոփ ու ավաբատուն ծավալը, հարուստ հանդավորումը, ճոխ կրկնակները, «մեղմ» զրաբարը, կանոնավոր տնատումը: Տեղ-տեղ նկատելի է որոշ ձգձգվածություն: Ստեղծագործական ներքին համակող տրամադրությամբ ու վշտի ճնշող հագեցվածությամբ, ինչպես նաև կարոտի ու երազանքի բոլոր նրբերանգներով Պետրոս Ղափանցին հոգեհարազատ է Պաղտատար Դպրին, և միմյանց կրկնելով ու լրացնելով նրանք կազմում են մի ամբողջություն:

³⁶ Պետրոս Ղափանցի, Գրքույկ կոչեցեալ երգարան, Կոստանդնուպոլիս, 1772, Շուշանիկ Նուսրեյան, Պետրոս Ղափանցի, Երևան, 1969:

Պետրոս Ղափանցու մոտ էլ աստօնակարդ են եղել սիրտ, վարդի ու սոխակի երգերը՝ իրենց պաղտատարչան աշխարհափայլամբ և բազմանշանակությամբ: Այստեղ հեղինակը մերթ-մերի խորագրերի մեջ ուղղակի հաշվանում է «գաղտնիքը», գրելով «Աս աղոն իսր սիրելի» կամ «Զվշտակրութենէ հաշիւնեաց մերոց ի գէմս զանազանից նմանութեանց»: Առաջինը սոխակի անունից վարդին ուղղված սրտի խոսք է, որի խորագրերը, եթե անտեսվի, կմնա Պաղտասար Դպրի գրչից ելած երգերից մեկի երկվորյակը.

Ի սուղ ի լաց արդ մըտի,
Նոր ողբոց շափղ գրտի,
Ջան հղեալ եմ ի մըտի
Նազելի վա՛րդ, վա՛րդ,
Յառաջեմ զօր ամենայն...
Սիրով քով եղէ խումար
Զլացն արարի ինձ տումար,
Արեւից սիրոյն համար,
Փութացիր վա՛րդ, վա՛րդ,
Ոչ հանդչեմ զօր ամենայն...

Մյուս երգում նույնպես իշխում է աշխարհափայլունը: Սղալի ու տխուր է բոլոր թռչունների վիճակը. ամեն կողմից լսվում է նրանց «հառաչմունք և գոչմունքը». սղասում են դարնան: Դա հայ ժողովրդի վիճակն է՝ աղատություն ափնկալությամբ:

Բավականին ինքնատիպ և գոլտրիկ ստեղծագործություն է «Քաղցրիկ թռչնոց՝ կաքաուց» նվիրված բանաստեղծությունը՝ հարուստ ու ճոխ կրկնակով: Դա, իրոք, կաքավ թռչունի գովք է. սակայն բանաստեղծը աչտեղ ես սոսկ բնություն չի գրվատում: Նա վիշտ ու բողոք ունի, երազ ու կարոտ.

Արդ, բարձրացո՞ւ գծայն քո բառ իս,
Եւ փարատեա՞ւ բղսուղ սրտիս՝
Հայցմամբ քոյոյ երգարանիս...

Նկատելի է, որ Պետրոս Ղափանցու համար էլ, ինչպես Առաքել Բաղիշեցու, Երեմիա Քյոմուրճյանի և այլոց, հայրենի երկրի աղատություն չափ տենչալի է Կոստանդնուպոլսի՝ Բյուզանդիոնի աղատությունը օտար բռնատիրությանից: Դա, անշուշտ, միայն հայ երգիչների ձգտումը չէր, այլե մյուս ճնշված ազգերի և հատկապես հույների, որոնց հետ կողք-կողքի ապրում էին նրանք որպես վիճակակիցներ: Պետրոս Ղափանցու ամենաբնորոք բանաստեղծությունը նվիրված է այդ թեմային, որի մեջ նորից առկա է հայ ժողովրդի և Հայաստանի հարցը:

Այդ նույն ժամանակներում էր, որ հեռավոր Հնդկաստանում Շահամիր Շահամիրյանի և նրա զինակիցների կողմից այնքան լայն ու հեռագնաց ծրագրերով նախագծվում էր Հայաստանի ազատագրությունն ու անկախությունը: Պաղտասար Դպրի, Պետրոս Ղափանցու և այլոց տաղերի ու Շահամիրյանների «Յորգորակ» և «Որոգայթ» հատորները տողորված էին նույն հայրենասիրությամբ:

Սիմեոն Երեանցի.— Ծնվել է 1710-ական թվականներին Երևանի Քաղա-

բաժնեջ թաղամասում, կրթությունն ստացել էջմիածնում, պաշտոնավարել սրպետ ուսուցիչ ու նվիրակ Հնդկաստանում, Երուսաղեմում, Արևմտյան Հայաստանում: Կաթողիկոս է ընտրվել 1763 թ. և մնացել այդ պաշտոնում մինչև մահը՝ 1780 թ.: Ռազմիկ է էջմիածնում:

Սիմեոն Երևանցու գրական հարուստ ժառանգության մեջ աչքի են ընկնում «Ձամբուր», «Տօնացոյցը», ինչպես նաև փլիխսովայական մեկնություններն ու քարոզները:

Սիմեոն Երևանցին նաև բանաստեղծ էր: Զեռագիր ու տպագիր՝ աղբյուրներից հայանի նրա տաղերը հանդիսանում են Կոստանդնուպոլսում սկզբնավորված գրական ուղղության հարադատ արձագանքը: Նրանցից մեկը հորինված է 1747 թ., որը ցույց է տալիս, թե նա վաղուց էր բանաստեղծություններ գրում: Որոշ տաղեր էլ նա գրել է կաթողիկոսության տարիներին: Համարյա բոլոր տաղերի միջով հեղինակն անց է կացրել իր քաղաքական-հայրենասիրական տրամադրությունները: Այստեղ մերթ ալլաբանորեն, մերթ էլ պարզորոշ խոսվում է Հայաստան աշխարհի և նրա զավակների ծանր վիճակի մասին.

Սուգ զղեցան երկինք երկնիւք

Վասն մերոյ կորստեան...

Որդիք սորին շնորհածինք

Ի ձեռս նեղչաց մատնեցան...

Ուստի, գիմեղով Գրիգոր Լուսավորչին, նա բացականչում է.

Զարթի՛ր, զուարթուն անուն,

Մինչև երբ ննջես դու ի քուն...

Գա նույն կուշն է, որ արել էր Պաղտատար Գպիրը. «Ի ննջմանէդ արքայական, զարթի՛ր...»:

Սիմեոն Երևանցու երգերում վշտախառն բողոք է ասված հայ գեղջուկի, աշխատավորի, զրկվածի, պանդուխտի, բանտարկյալի և ուրիշ հալածականների մասին: Նա առանձին տեղ է հատկացրել էջմիածնին, որը պատկերված է զորովազույթ մոր նման: «Ի զիմաց ազգիս Հայոց առ մայրս մեր սուրբ էջմիածին աղերս և ի նմանէ պատասխանիք...» խորագրի տակ բանաստեղծը երկխոսությամբ զրսեւորում է նրանց վիշտն ու մոռմբը: «Ի գիրկ ծնողիւք մերոյ հանդիւ և՞րբ իցէ, ո՞վ մայր, և՞րբ իցէ...» հարցնում է ժողովուրդը, իսկ էջմիածինը պատասխանում է. «Սիրով ձագուցդ իմոց աղիքս զալարի, սրգեակի, զալարի...»:

Իրավամբ շատ բարձր է գնահատված Սիմեոն Երևանցու «Արի, աստուած հարցն մերոց» գողտրիկ երգ-աղոթքը: Պատմաբան Լևոն այդ ստեղծագործության մասին գրել է. «Հայ ժողովրդի դարավոր տառապանքները, դարավոր արտասուքներն են լալահառաչ և պաղատագին խոսում այդ համեստ և պարզ երգի յուրաքանչյուր տողից: Եվ նա իբրև հայցվածք մտավ եկեղեցու մեջ. երգվում էր պատարագի վերջում, երգվում էր «Յասման ժամին», երբ ամբողջ ժողովուրդը ծնկաչոք հառաչում էր և երբ հաճախ այդ հառաչանքները փոխ-

³⁷ «Տաղարան փոքրիկ շարահիսեցեալ ի Սիմէօնէ սրբազան կաթողիկոսէ Հայոց...», էջմիածին, 1793:

վում էին կանանց սուղ ու շիվանի»։ Հայ ժողովրդի անցյալում ստեղծած հայրենասիրական լավագույն ստեղծագործություններից մեկն է այդ երգը.

Արի՛, աստուած հարցրն մերոց,
Որ տղաւնդ ես սեղելոց,
Հաս յօղնովին ծառայից բոց՝
Անօղնական աղղիս Հայոց...

Սալար-Նովա. — XIII—XIV դարերից արեւելյան կոչված աշուղական երգարվեստն սկսեց աշխուժանալ նաև Հայաստանում։ Հատկապես XVI—XVII դարերից դուստնական հին ավանդույթները, որոնք ժամանակին երկնել էին զոդթան երգեր ու հայրեններ, թուլանալով ետին զիծ մղվեցին՝ տեղի տալով աշուղական բանարվեստին։ Գրավոր բնագրանուր զարգացան զուգընթաց զարգացավ հայ աշուղական գրականությունը. հայրենի երկում և հայ զաղթ-աշխարհում հրապարակ իշան համարեւելյան ասումով նշանավոր հաշագղի աշուղներ։ Մեզ հայտնի աշուղական կենսարձաններից խոշորագույններն էին Նոր Զուղայինը, Թիֆլիսինը, Արարատյանը։ Չնայած չորսրանչուր կենտրոն, ինչ-պես նաև նրանցից դուրս առանձին զավառներ, բաղարներ, զյուղեր ավին ի-րենց ականավոր երգիչ-աշուղներին, սակայն նրանց բոլորի թագն ու պարծան-րը դարձավ Սալար-Նովան։ Ավելին, իր ժամանակի առումով նա թագն ու պարծանքը հանդիսացավ ոչ միայն հայկական, կովկասյան, այլև առհասարակ աշուղական երգաշխարհի։ Սալար-Նովան, սակայն, սոսկ աշուղ չէր և ոչ էլ սոսկ աշուղական երգի հանճարեղ վարպետ։ Նա բանաստեղծ էր այդ բառի ամենալայն առումով, որն իր ստեղծագործական կարողությունները գրսերեց, հիմնականում, աշուղական կոչված երգածի օգնությամբ, հաճախ փշրելով նրա սահմանները և ստեղծելով նոր ու ինքնատիպ երգեր։

Սալար-Նովան ծնվել է XVIII դարի առաջին տասնամյակներում. մաս-նագետները նրա ծննդյան տարին ցույց են տալիս մերթ 1712, մերթ 1722. մերթ էլ նրանց միջև բնկած մի այլ թվական։ Նրա հայրը՝ մահտեսի Գարա-պետը, Հալեպից Թիֆլիս տեղափոխված հայ էր, իսկ մայրը՝ Սառան, Հավլա-բար թաղամասից մի հայուհի։ Նբանք իրենց որդուն, որն սկզբում կոչվում էր Արութին (Հարություն), նախնական կրթությունից հետո, տալիս են ջուհա-կություն արհեստանոց, որտեղից, սակայն, նա դուրս է պրծնում, և իր բնական ու բազմաշնորհ բնությունակությունները նվիրում աշուղության արվեստին։ Նա կարողանում էր և՛ հորինել աղնիվ ու խորիմաստ երգեր, և՛ ստեղծել երա-ժրշտական քաղցր ու հարուստ եղանակներ, և՛ անձամբ, այն էլ ամենաբարձր վարպետությամբ ու հմայքով երգել, նվագել զրանք՝ գրսերելով բազմակող-մանի բնությունակություններ³⁸։ Թիֆլիսի նման խոշոր ու կենսուրախ կենտրո-նում Սալար-Նովան անմրցակից է եղել նաև այն պատճառով, որ իր երգերն ստեղծել ու կատարել է թե՛ հայերեն, թե՛ վրացերեն և թե՛ աղբրեջաներեն։ Ըստ երևույթին նա տիրապետել է նաև պարսկերենին, որի ապացույցը նրա երգերում հանդիպող առանձին տողերն են։

Սալար-Նովայի փառքը, ինչպես նաև բնությունակությունների գրսերման հնարավորությունն ավելի է մեծանում, երբ նա հրավիրվում է վրաց արքու-

³⁸ Տե՛ս Սալար-Նովա, Հայերեն, վրացերեն, աղբրեջաներեն խաղերի ժողովածու, կազմեց, խմբագրեց և ծանոթագրեց Մարտի Հասարակյան, Երևան, 1963։

ներ, որպես պալատական երգիչ: Համաժողովրդական, հրապարակային էյուզիվների լիզադրած պահանջներին աշտեղ գումարվում է արքունականը, որն այլ հաշակ էր ենթադրում և ստեղծագործական այլ պահանջներ առաջադրում: Աշտեղ կար լիցքավորման և կոտարելույթյան մղվելու մի ուրիշ գործան ևս. խոսքը Հերակլ արքայի քրոջ՝ զեղեցկուհի Աննայի մասին է, որի զաղտնի, բայց փոխադարձ սերը եկավ փոթորկելու երգչի զգացմունքների ներաշխարհը, և այնտեղից դուրս կորդելու սիրո երգերի այն ամենաընտիր նմուշները, որպիսիք դեռ չէր տեսել Կովկասը:

Արքունական առօրյան իր աննպաստ պայմաններն էլ ուներ, որոնք երգչին մերթ րամբասանքների, մերթ հալածանքների, մերթ էլ ծանր ապրումների գիրկն էին նետում: Այդ ամենը, ի վերջո, նրան ոչ միայն դուրս մղեցին պալատից, այլև կրկնով գնթ դրսում աշուղությամբ զբաղվելու հնարավորությունից, ցմահ զատապարտեցին վանականի ճգնավորություն: Մահն էլ եղև՝ 1795 թ. պարսից Աղա Մուհամադ խանի հրոսակները, Թիֆլիսն ավերելիս, հայոց ս. Գևորգ վանքում սպանեցին նաև Սալավ-Նովային, որը վաղուց արդեն Տեր Ստեփանոս էր կոչվում: Այդտեղ էլ թաղվեց նա, ուր մինչև օրս պահպանվում է աճյունը՝ որպես հայ, վրացի և ազրբեջանցի ժողովուրդների մի նվիրական սրբություն:

Սալավ-Նովայի երգերի մի թիվը մի քանի հարյուրից ավելի է եղել, որոնց զգալի մասը (շուրջ 225 երգ) պահպանվել՝ հասել է մեզ:

Սալավ-Նովայի երգերի հիմնական նյութը սիրերգությունն է: Նա ունի նաև առանձին բանաստեղծություններ՝ նվիրված տարբեր հարցերի, որոնք բարոյագիտական, սոցիալական, հասարակական ընդհանուր խնդիրներ են շոշափում: Իրենց ամբողջությամբ նրանք օգնում են հստակ գաղափար կազմելու իր միջավայրի և ժամանակի ընդհանուր պատկերի մասին: Սալավ-Նովայի՝ որպես ստեղծագործողի ամենամեծ արժանիքը մարդկային ներաշխարհի խորքերը բացահայտելու, նրանց ալնիվ կողմերը դրվատելու, վատն ու ստորը պախարակելու, սոցիալական շարիքները քննադատելու, ժողովուրդների բարեկամությունը քարոզելու, արդար հասարակարգ տենչալու, և այդ ամենը բարձր ու նուրբ արվեստով դրսևորելու մեջ է:

Սալավ-Նովան կյանք մտած լինելով արհեստավորական-աշխատավորական խավերի ծոցից, սերտորեն կապված լինելով հատկապես Թիֆլիսի ստորին դասերի հետ, իր մտավոր ու հոգևոր ողջ էությունը հանդիսացավ նրանց հոգեհարապատ ներկայացուցիչը: Այդ իսկ պատճառով նրա երգերը զարձան ոչ թե լոկ մի հանճարեղ անհատի հոգեկան ներաշխարհի արտացոլքը, այլև նրան ծնող հասարակական խավերի, տանջված ու ստեղծագործ մարդկանց կյանքի, առօրյայի, պայքարի ու ձգտումների բյուրեղյա մարմնացումը: Նա ինքն էր ճակատագրորեն զինվորագրվել այդ մեծ նպատակին, պահանջելով իրենից.

Արի, համով զուլուզ արա, խալիսի նոքար Սալավ-Նովա...

Սալավ-Նովայի երգերը մի քանի գլխավոր մայրուղիներով են առաջնորդում մեզ զեպի նրա ապրած ժամանակն ու միջավայրը՝ XVIII դարի կովկասյան և մասնավորապես Թիֆլիսի իրականությունը: Դրանցից ամենալայնը ձգվում է նրա սիրո երգերի միջով: Արվեստի գլուխգործոց հանդիսացող այս կերտվածքները մեր առջև բացում են սիրո երևույթի էությունը՝ իր բոլոր բևեռներում, բոնկումներով ու փայլատալումներով:

Տղան սիրում է աղջկան. աղջկա փոթորկուն հույսերը տեղի են տալիս.

Յիս էն զրլիենն Սալաթ-Նուսու յարեն իմ...

Այդ պահից՝ սիրուհու զաղափարը երգչի համար դառնում է կյանքի իմաստ ու գերագույն խորհուրդ: Եվ հենց այդ պահից էլ նա զգում է, թե ինչպես անարդար իրականությունը, հազար ու մի արգելքներով կանգնած է նրա առջև: Նրա սիրուհուն՝ նրանից խլելու են գալիս «դուշման»-ները, «յադ»-երը, «բաղիփ»-ները, «թշնամի»-ները, «օցեր»-ը, «փշեր»-ը, «խար»-երը: Ուժեր, որոնց մեջ մարմնավորված պիտի տեսնել բոլոր խոչընդոտները՝ սկսած կենցաղային մանր հասկացողություններից և վերջացրած սոցիալական խոշոր ըմբռնումներով:

«Բըլբուլի պես էնդուր զու լամ՝ վարթիս խարեն շատացիլ է...», — ասում է բանաստեղծը և փարվելով իր սիրուհուն բացականչում.

Զիմ քաշվի էկած մահամեն,
Բաղիփի տրված ահամեն...
Թեզուզ բաղամ դա շահամեն,
Յար, չիմ տա, չիմ հեռացնի
Քիզ թու յարեմեն,
Բարեբարեմեն...

Բռնի ուժերը, սակայն, անշատուժ են նրանց: Ուստի բանաստեղծը սգում է իր ողբերգությունը.

Չուրթ ին ասի փիր ուսաաքար դադիրրն.
«Բաղ շինեցի, վարթրն քաղից վարդիրրն».
Ջափեն յիս քաշեցի, սափեն յադիրրն.
Բաղիփն էկավ միզ էս բանդիրրն մեմեկ...

Ուրեր են այդ րնդդիմադիր ուժերը: Նրանք մասամբ հնից եկող ավանդական ըմբռնումների պաշտպաններ են: Սակայն, ինչպես կտեսնենք ստորև, նրանց զգալի մասը երգչի հակառակորդներն են՝ պալատական միջավայրից: Եվ եթե չմոռանանք, որ նա սիրում էր արքայի քրոջը՝ Աննային, իսկ դա օրենքով հալածվող քայլ էր, ապա իրական վիճակն ավելի կոնկրետ կդառնա: Հիմքեր կան մտածելու, որ Աննան ևս անտարբեր չի եղել ղեպի երգիչը, չնայած նա էլ քաջատեղյակ էր արգելիչ հանգամանքներին: Հետևապես Սալաթ-Նուսույի ողբերգությունը կրկնակի էր. և՛ իր, և՛ սիրուհու ողբերգություն: Բայց դուժարն էր դա: Ահա այդ հիմքի վրա է, որ այնքան փոթորկոտ ու մրրկող տառապանքներ է ապրել բանաստեղծը, մերթ տենչալով հերոսական դիմադրությամբ ու կյանքի գնով իր բնական իրավունքները պաշտպանել, մերթ էլ՝ հուսահատ աղի արցունք քամել:

Այս առումով ուշագրավ են հետևյալ տողերը, որոնց միջոցով բանաստեղծը մխիթարում է սիրած աղջկան.

Դարդ մի անի, ջան ու ջիզար, միակըզ գիվաց չը տեսնե.
Աճկ խավրի, անգաճ խուլնա՝ էրեսըզ թաց չը տեսնե:
Վունց արեգազը շուխկը տա, վունց լուսինը լուս անե.
Ավալ բու տեսնողը մեռնի՝ քիզ զրլիսիբաց չը տեսնե:
Դուն զրլուխդ մահի կու տաս, յիս էլ քեզիդ կու մեռնիմ...
Էլ վաղ մեռնի Սալաթ-Նուսեն՝ ճիտըզ զրցած չը տեսնե:

Այս սղերերգությունը Սալավ-Նովան նման է այն հայերենների քնարական հերոսին, որն իրենից խլվող սիրուհու համար պատրաստ է կամ կովելով նրան փրկել, կամ այդ կովում խոցված ընկնել: Հերոսական ու ավանդական այդ մահվան տենչը Սալավ-Նովայի երգերի ողնաշարն է: Դրա ողջ փիլիսոփայությունը՝ սիրուհու կողմից սիրված լինելու, բայց նրանից բաժանվելու վտանգի մեջ է, այն հավատքով, թե մահից հետո էլ կսիրվի նրանից: Դրա համար է, որ.

Սալավ-Նովեն ասաց. զալում, չիս էն մահին մահ չիմ ասի՝
Հենշար րի՞ դուն վրբես լաս մազրդ շաղ տալով, աճկի՞ լուս:

Անգիջում, անձնվեր ու անշահախնդիր այս սիրո պատճառով է, որ միշտ թարմ են հնչում Սալավ-Նովայի երգերը:

Մյուս խոշոր մայրուղին, որ տանում է դեպի բանաստեղծի ժամանակները, ձգված է Սալավ-Նովայի այն երգերի միջով, որոնք արձագանքն են հանդիսացել նրա և հասարակության զանգվածների առօրյա հարաբերությունների: Այդ երգերի մեջ զգացվում է հատկապես քաղաքային կյանքի և մասնավորապես Քիֆլիսի արհեստավորական-առևտրական միջավայրի շունչը.

Տասներկու տարեկանում ինձ հանձնեցին ուստաբարին.

Տասներեք տարեկանում իմ արհեստում տըվի, անցա,

Տասներջորսում, իմ շնորհքով, վարպետս պարգև ստացա...

Կենսագրական տվյալներ են սրանք, թե՛ պաշտանական, միևնույն է, այստեղ նրա երգերի լիրիկական հերոսը՝ աճում է արհեստավորական միջավայրում, և դա է կարևորն ու բնորոշը: Եվ եթե նրա երգերում այնքան առատ են «վարպետ», «ուստադ», «ուստաբար», «փիր», «աշակերտ», «արհեստ», «մարիփաթ», «ղալամբար», «զառնիշանչի», «մալ», «բաղար», «մեյդան», «դուբան», «քուրա», «սովդաբար», «բեհուբաղար», «դուրդար», «ոանդա», «խալավ» (ղերձակ), «խիրիդդար» (գնորդ, առևտրական) և նման այլ բառեր, ապա դրանք ոչ այլ ինչ են, քան նշված միջավայրի անջնջելի կնիքը՝ իր մասնաձուլության ու երգերի վրա: Այս երգերի մեջ բաբախում է ազնիվ ընկերության, անխարդախության, հավատարմության, վստահության, «ջոմարդության», հնարամտության, ուշիմության, հալալության, արդարասիրության, ճշմարտասիրության, անձնուրացության այն զաղափարների արձագանքը, որով համակված են եղել արհեստավորական, համբարական զանգվածներն այն ժամանակ: Եվ եթե Սալավ-Նովան հաճախ նման երգերում դժգոհում է խարդախությունից, վատ ընկերոջից, ապա նորից նա նկատի ունի նույն միջավայրը, այս անգամ ուղղել կամենալով նրա ցավոտ ու խոցելի կողմերը: Այս հարազատ միջավայրում երգիչն ավելի մեծ հնարավորություն է ունեցել խուսելու իշխող կարգերի և անարդար իրականության մասին: Կեղեքման և շահագործման ծանրությունն իրենց վրա կրող քաղաքային այդ խավերի ընդերքում էր, որ առավել ուժեղ ընդգծվածությամբ էր դրսևորվում թշնամանքը վերնախավի և ախրողների դեմ: Ուստի և այստեղ ավելի քան իրեն զգացնել է առաջի սոցիալական անհավասարության գիտակցությունը.

Մարթ կա ուրախ, մարթ կա՝ տրխուր ու փոշման,

Մեկին՝ մրսխալ, էն մեկելին՝ հինգ բաթման...

Վուրբն ախկատ, վուրբն օսկով մե դանգին,

Վուրին զինի, վուրին աղու մի բանգի...

Մեկին դամ ու վաչիք, մեկին՝ ցավ ու սուր...

Կարևորը նաև այն է, որ նման բոլոր դեպքերում Սալավ-Նովան պանվում է ոչ թե այդ հակամարտ բանակներից զուրս, այլ նրանց մեջ, կանգնած տանջ-վածների և «ցավ ու սուր» ունեցողների շարքում:

Սալավ-Նովայի երգերից դեպի իր ժամանակի կյանքն ու իրականությունը նրա ձգվող երրորդ մայրուղին անցնում է նրա՝ պալատական առօրյային նվիրած բանաստեղծությունների միջով: Դրանք բավականին մեծ լիվ կազմող ստեղծագործություններ են՝ գրված ներքին լարվածությամբ ու բնոգրիմադիր լիցքավորմամբ: Եվ դա միանգամայն բնական ու տրամաբանական է մի բանաստեղծի համար, որը գրիչ վերցնելուց առաջ երգվել էր մարտնչել հանուն ճշմարտության և արդարության:

Հասա դուռն ճշմարտության, խմեցի էն սուրը զինին...

Ով արվարությունից խոսե, նա ինձ հիդ բնոգիր կուլի...

Պարզ է, որ այս նշանաբանով արքունիքում անհնար էր երկար դիմանալ և մանավանդ խաղաղ վիճակ ունենալ: Առաջին իսկ առիթով երգչի սպանիչ ծաղրին է արժանանում ոմն պալատական.

Կարկաժը վունց կուլի Շիրազի շուշա,

Ինչքան բարցըր թարեքումըն աիդ անին...

Մի ուրիշ պալատականի հասցեին գրված երգիծական ստանավորում կարդում ենք.

Մարթ կա ճիճվի պես սողալով կու գնա,

Միշտ բերնումն օցի լիդի կունենա...

Պալատական կյանքի ներքին խարդախությունների ու դավադրանքների մերկացնող պատկերն է արված նրա մի ուրիշ բանաստեղծության մեջ.

Ով գալիս է աիդ ին բանում, խիլքի վերին նուր ին զրնում,

Սրաի մեղեն նիտ ին քաշում: Վրդին սրված թուր ին զրնում,

Փչանում է, չա փթում է, իժում, վարար ջուր ին զրցում,

Յա մի ջաղցի քարով ծածկած հեստի ջրի հուր ին զրցում,

Վուր բնոնողն էլ դուս չի դա, խուր է, կոսին, ճշմարիտ է:

Պարզվում է, որ այդ խորխորատի մեջ է բնկած եղել նաև ինքը.

Ճամփես կորավ, ափ դուս չեկա, ծովի ծածկած խուր տիլի պես...

Սալավ-Նովուն Դուրգեն խանի դուրը կոսին, ճշմարիտ է:

Դժվար է ասել, թե ինչ ստորություն էին փորձում մղել նրան՝ ճշմարտության այդ անկոտրելի մարգարեին, որը մահն աչքի առջև առնելով, նույն պալատական կամարների տակ մերժեց նրանց, ասելով.

Ձեռը վի կալ, վատ մարթութին չիմ ուզում...

Յիս մարդ մարթ իմ՝ նամարդութին չիմ ուզում...

Հասկանալի է, որ այս ամբողջի հիմքում՝ առանձին պալատականների վիրավորված ինքնասիրությունից, արքայաքույր Աննայի և երգչի շուրջն

ստեղծված բամբասանքներից բացի, պիտի բնկած լինեին նաև ուրիշ, ավելի նշանակալից հանգամանքներ, քաղաքական խնդիրներ:

Անարդար կարգերից ղժզոհ էր: Իշը թողել է նաև խորապես քաղաքացիական ու կյանքի խորքը փրկիստփայական հայացքով նայող մտորումներ, որոնք խկապես քերթության զուխ-գործոցներ են: Դրանցից ամենափայլունը կարող է համարվել «Աշխարհս մի փանջարա է...» երգը: Դա իրականությունից ղժզոհ, ստից ու խարդախությունից խոցված, այդ ամենն ուղղել կամեցող, բայց պատմականորեն անզոր այն անհատի մորմոքն է, որը լավի հույսով և վատին շհանդուրծելու պատճառով կամենում է հեռանալ աշխարհից:

Աշխարհս մի փանջարա է, թաղերումեն բեղարիլ իմ,
Մբաիկ արվողը կու խուցվի, դաղերումեն բեղարիլ իմ...
Դուզիմ թըռչի բըլբուլի պես, բաղերումեն բեղարիլ իմ...
Ղուրթըս էնդուր ճանփա չէ դնում՝ շատացիլ է խալխի սուտը...
Զին թողնում վախտին բացվելու, քաղերումեն բեղարիլ իմ:

Սայաթ-Նովան միջնադարյան հայ քնարերգության ամենաաշխարհիկ բանաստեղծն է: Նրա շոշափած խնդիրները, գովերգության նյութն ու առարկան, ինչպես նաև իրականացման եղանակներն ու միջոցները հազար ու մի թելով կառված էին կյանքին ու առօրյային, ի սպաս էին ղրված նրան: Նաև դա էր այն բյուրեղացած արդյունքը, որին ձգտում էր ողջ միջնադարյան քերթությունը՝ ղրականության աշխարհականացման անդու պայքարում: Այդ երկվության բաղկացուցիչ մասն է նաև Սայաթ-Նովայի երգերի լեզուն, որը հենց նույն Թիֆլիս քաղաքի հայության խոսակցական բարբառն է: Նա էր առաջինը, որ այդ բարբառը մոցրեց ղրավոր խոսքի մեջ, որին և հետագայում հետեկցին ուրիշները՝ բնդհուպ մինչև Գ. Սունդուկյան:

Սայաթ-Նովայի երգերը՝ իրենց մարդկային տրամադրություններով, անմիջականությամբ, ժողովրդական լայն խավերի հարադատությամբ, հոգեթափանց կարողությամբ, բարձր և նվաճող արվեստով ուղեցույց հանդիսացան ղալիբի համար: Նրա անմիջական շարունակողները՝ Թիֆլիսի և Արարատյան ղաշտի աշուղներն էին, որոնցից սակայն և ոչ մեկին չէր վիճակվել հավասարվել նրան:

Սայաթ-Նովան որպես բանաստեղծ իր արվեստով և աշխարհընկալման եղանակներով մեծապես աղեկեց նաև հայ դասական քնարերգության ղարգացման վրա: Անուրանալի է նաև նրա աղեկեցությունը վրացական և աղբբջանական ղրողների վրա: Առհասարակ այնքան պարզ ու հասկանալի թվացող այս երգիշը վերին աստիճանի բարդ երևույթ է՝ հին ու նոր ժամանակների և աղղերի եղբայրության սահմանաղխին: Այդ է պատճառը, որ նրանով շատ են ղրաղվել ու ղեռ էլի շատ կղբաղվեն և՛ հայ, և՛ ուրիշ ժողովուրդների ղրականաղևտ-բանասերները:

Հակոբ Շահամիրյան.—XVIII դարի երկրորդ կեսում հայ հասարակական մոքի ղարգացման մի նոր կենտրոն առաջացավ հեռավոր *Հնդկաստանում*: Նրա հիմնաղիրն ու առաջնորդը հուշակալոր Շահամիր Շահամիրյանն էր՝ իր որդիների և նրանց ուսուցիչ Մովսես Բաղրամյանի հետ:

Շահամիրյաններին հաջողվեց հիմնել տղարան և հրատարակել մի շարք արժեքավոր ղրքեր: Դրանցից առաջինը կոչվում է «Նոր տետրակ, որ կոչի

Յորդորակ...» (սրա հեղինակներն են Հակոբ Շահամիրյանը և նրա ուսուցիչ Մովսես Բաղրամյանը)³⁹, իսկ երկրորդ գրքի խորագիրն է «Որոգայթ փառաց» (շարադրված է Շահամիր Շահամիրյանի կողմից)։

Այս երկու գրքերը ժամանակի հայ հասարակական ուսուցավոր մտքի դա-
դաթնակեցություն էին, երկուսն էլ՝ ծրագրային։ Եթե «Որոգայթ փառացը» գալիք
ազատագրված Հայաստանի պետական օրենսդիրք-սահմանադրությունն էր
լինելու, ապա «Յորդորակը» նախապատրաստում էր այդ Հայաստանի ստեղ-
ծումը, ցույց տալով նրա երևան գալու ուղիները։ «Յորդորակի» չափածո
ներածականի հեղինակ Հակոբ Շահամիրյանը ծնվել է 1745 թ. Նոր Զուլաջում
և մեռել 1774-ին՝ Հնդկաստանում։

«Յորդորակում» չափազանց հստակ ու որոշակի ըմբռնում կա հայ ժողո-
վրդի ստրկական վիճակի, նրա օրինական իրավունքների, ինչպես նաև
ազատագրման ուղիների մասին։ Այն մի կողմից խրախուսում է միաբանու-
թյունը, զիտակցություն մակարդակի բարձրացումը, իսկ մյուս կողմից՝ ղին-
ված պայքարի հնարավորությունն ու անհրաժեշտությունը։

Բարձր գնահատելով «Յորդորակի» գաղափարական ընդհանուր ոգին ու
նպատակը, նրա չափածո հատվածների մասին պիտի ասել, որ գրանք, որպես
բանաստեղծություն չեն փաշտում իրենց արվեստով ու մշակվածությամբ. ոչ
էլ նույնիսկ լեզվով։

Սակայն, անկախ գրանից, «Յորդորակի» բանաստեղծական գլուխները,
հատկապես իրենց հասարակական-քաղաքական բովանդակությամբ, հարցա-
դրումներով, խիզախ հորդորանքով՝ միանգամայն նոր էջ էին բացում հայ-
կական գեղարվեստական դրականության մեջ։

Հեղինակի համար ելակետը հայ ժողովրդի ծանր վիճակն է և պարսիկ ու
թուրք բռնակալների անլուր հալածանքը.

Այլ միշտ քաղցեալք և ծարուհալք,
Իբրև դարեանարբու զազան պատառիչ,
Ջանան կապտելով և կողոպտելով զիշատիլ 'զմեղ.
Եթէ ունեցիմք զամենայն զոր ինչ,
Իսկ եթէ ոչ՝ խողխողեալ զոգչոյն կոտորին
յայնժամ անխնայ՝ իբրև՝ զսատակիչ.
Մինչև ամենեին անուան ազդիս մերոյ
լինին եղծանօղ և խանդարիչ...

Ահա ճակատագրական այս իրողությունների հենքի վրա է, որ բանաս-
տեղծը կերտում է սղացող Մայր Հայաստանի կերպարը.

Որպէս և մերս է այժմ իսկ,
որ միշտ աշխարհեալ սղաց Մայրն մեր Հայաստան...

Հակոբ Շահամիրյանն իր ասելիքը նպատակասլաց դարձնելու համար
տեղ-տեղ զիմում է թեալնոր մտքերի, պերճախոս օրինակների, խոր ընդհան-

³⁹ «Նոր տետրակ, որ կոչի Յորդորակ, շարադրեցեալ սակս սթափելոյ երիտասարդացն և
մանկանցն Հայկազանց ի վեհերոտեալ և ի հեղաղեալ թմբութենէ քնոյ...», Մաղրաս, 1772.

րացումների օգնությամբ, որոնցով և ստեղծում է մնացուն ճշմարտություններ: Ահա մի քանի տող այդպիսի մտքերից.

Ուստի լաւ համարին անպարտելի և ախոյեան մարդիկըն
մի անգամ մեռանիլ նահատակութեամբ,
Քան յաւուրն հազար անգամ ի թշնամեաց մեռանիլ
արհաւրօք և անել թախծութեամբ...
Արդ, լաւ ուրեմն ևս էր, որ մասն միոյն ազգի
յիւրոյն ազգի վերայ մեռանիցէր...
Քան զողջոյն ազգն այսպիսի տառապեալ
թշուառութեամբ ի ծառայութիւն մտանիցէր...

Ինչպէս հայտնի է, հեղինակի բրիստոնյա նախնիները համարյա միշտ աչդ բոլոր խնդիրները դիտելով նաև Աստվածաշնչի քարոզների ոգով, ընդգծել են «մեղքի», «հնազանդության», «անցավորականության» պարագաները: Հակոբ Շահամիրյանն աչդ հարցում բոլորովին նոր ու առողջ հայացք է պաշտպանում: Բայց նա գիտի, որ հենց իր ժամանակակիցները պիտի իրեն առարկեն, ուստի խոսքը ուղղում է նաև նմանների դեմ: Հիշեցնելով անցյալի ազատ օրերը, նա գրում է.

Միթէ ոչ նոյն անյղելի կամ անսփոփոխ աստուածն է,
որ միշտ նոցայ լինէր տաժիշ և խնամօղ,
Իբրու աշխուս ըստ խելացեղ ոմանց կարծեաց՝
ամայի և անտերունչ զմեզ եթող.
Ոչ իմանան և ոչ տակաւին առնուն ի միտ
ապշեցեալքն իբրեւ զշաղակրատ բաջաղօղ,
Թէ ոչ է Աստուած մերթ գթած և մերթ անողորմ,
Այլ է միշտ գթած և մեղաց յանդիմանօղ...

Փաստորեն այստեղ խոսքն ուղղված է ոչ թե առհասարակ միջնադարյան մտայնության դեմ, այլ ժամանակի անհատ գործիչների, որոնց անունները, սակայն, նա չի տալիս: Իսկ որ, իրոք, եղել են որոշակի հակառակորդներ, դա երևում է հեղինակի «խելացեղ», «ապշեցեալք», «շաղակրատ բաջաղօղ», «ապերասան» և նման ուրիշ բառերից:

Դժբախտաբար երկար չապրեց Հակոբ Շահամիրյանը: Եվ այն արշալույսի ու զարնան գովքը, որին նվիրված էր նա, թերի մնաց: Սակայն հենց այդ վիճակով էլ նրանք նոր ժամանակներ ու նոր քնարերգություն էին գուշակում.

Քանզի մերժեցաւ այնքան խաւարամած
և մառախլապատ աղջամուղչն գիշերոյ,
Ահա եհաս և մերձեցաւ ծագումն արեւուն՝
յաշխարհս մեր լուսաւորելոյ...
Եւ ժամանեաց ծաղկածին և մանուշակաբեր զարունն
ղերկիրս մեր զուարճացուցանելոյ...

XIV—XVIII դարերի հայ դրականության պատկերն ավելի ամբողջական կլինի, եթե հաշվի առնենք նաև թատերագրությունները, որոնք նախապատ-

րաստում էին իսկական գրամատիկական ստեղծագործությունների երևան գալը: Այդպիսիներից առաջինները ծնվեցին լեհահայ գաղութում և նույնիսկ բեմադրվեցին այնտեղ: Պահպանվել է նրանց ցանկը. «Մահ Կեսարու», «Առեղծուած Սողոմոնի», «Մահ Հերովդեսայ», «Սրբուհի Կոյան Հոփսիմէ», որոնցից պահպանվել է միայն վերջինի բնագիրը⁴⁰:

Ակսած գործը ոչ մեծ ուշացումով շարունակվեց Վենետիկի Մխիթարյանների մոտ՝ միայն XVIII դարի վերջին բառորդում հրատարակ հանելով շուրջ երկու տասնյակ պիես՝ կրոնական, հայրենասիրական թեմաներով:

Գրամատիկական այս ստեղծագործությունները՝ շարադրված շափածո կամ արձակ, միջնադարյան հայկական զեղարվեստական գրականության նոր նվաճումներից էին:

Այսպիսին է հայ միջնադարյան գրականության վերջին հատվածի պատկերը: Նրա բնորոշ գիծն էր աշխարհականացման այն ոգին և հասարակական գորեղ գործոն դառնալու ձգտումը, որոնք XIX դարում, արդեն նոր պայմաններում լրիվ գրեկորվեցին հայ նոր գրականության մեջ:

ՆՐԱԾՇՏՈՒԹՅՈՒՆ

XIV—XVI դարերում, հայ ժողովրդի համար ստեղծված մղձավանջալիկ պայմաններում, ծանր փորձություններ գլխադրավեց նաև հայ տաճրիկ երգերաժշտությանը, որը սակայն ոչ միայն չզրկվեց բարախելուց, այլև ապրեց նշանակալից վարդապետ, աչքի ընկնելով իրար խաշածուղ մի քանի միատումներով և իրողություններով: Թուրքերեն լեզվի տարածման հետ միասին, աշխարհիկ կյանքում տիրապետող գաղափար ձգտումներ են հանդես բերում զուտ արևելյան, ձևական հատկանիշներով նաև հայերին որոշ չափով մոտիկ, բայց իրենց դարն ապրած ու զեղազգայական տեսակետով մեղ համար օտար ժանրեր: Բուն հայկական տարրը ավելի ու ավելի է ամփոփվում իր պատշանի մեջ: Այն սաստիկ խտանում է զեղջուղ ժողովրդական և հին գոտանական արվեստում, «թաքնված» վիճակում վարդանում է աշուղական երգ-երաժշտության մեջ ու ներփակվում եկեղեցականում: Մյուս կողմից առաջ է գալիս հայկական հին ու միջնադարյան մշակույթի ինքնատիպ երևույթները վերագտնելու և վերարծարծելու գիտակցական միտումը (երբ ծագում ու վարդանում է վերանորոգության շարժումը): Մի կրրորդ կողմից էլ սկզբնավորվում է մշակույթի եվրոպական ակունքներին գիմելու փորձը, վերահիշյալ արևելյան հնացած ձևերի ճնշումից ձերբազատվելու, ավելի ճիշտ՝ այն հավասարակշռելու ձգտումով: Ի վերջո, մեծ կորուստներ ունենալով հանդերձ, հայ երգարվեստը նոր շրջապատի հետ ունեցած շփումներից ինքը ևս որոշ չափով շահում է, և XVII—XVIII դարերում, դուրս գալով հարաբերական վերնթիվի ճանապարհ, նույնիսկ առանձին փայլատակումներ ունենում, մանավանդ զաղթօջախներում:

Քննարկվող պատմաշրջանում հայ երաժշտության ճյուղերից ազդալին ժողովրդական ոգին առավել կուտական վիճակում պահպանածը զեղջուղ

⁴⁰ Գ. Լևոնյան, Թատրոնը Հին Հայաստանում, Սբեան, 1941, էջ 112—121, «Բազմավեպ», 1889:

երդաստեղծությունն է: Նկատի պետք է առնել և այն հանգամանքը, որ հենց այս շրջանում հայկական բնաշխարհի հեռավոր երկրամասերում գյուղական հայ բնակչությունը ստիպված եղավ իր ավանդական բանահյուսությունը հեռո՛հեռու թարգմանելով՝ զարգացնել թուրքերենի հիման վրա: Դիտելի է նաև հալ բանահյուսության վրա այլապի շրջապատի ունեցած ձևական ազդեցությունը, որով գեղջուկ բնարական հնավանդ քառյակը՝ «մանի» է վերանվանվել, ողբը՝ «բաշաթի», վիճակի խաղը՝ «ջան գյուլում», քաղաքային ժողովրդական հայերենը (մանավանդ թուրքերենի վերածված վիճակում)՝ «մաշա» կամ «ալադջուլու» և այլն: Սակայն, հայաշխարհի բոլոր ծայրամասերին չէ, որ վիճակվել է նույն բախտը: Մի ծայրամաս էլ, օրինակ, Ակն քաղաքը իր շրջակա գյուղերով, դարեր շարունակ զիմացավ որպես հայ հնագույն անաստական երգի շտեմարան: Մայր երկրի շատ տեղերում նույնպես անխառն մնաց կամ ըսկ հայ-արևելյան մի նոր ձև բնդունեց ժողովրդական երգը, որը հակառակ բազում փորձությունների, բյուրավոր հասարակ աշխատավորների հետ միասին այնպես էլ չլքեց հայերենի հողը:

Ժողովրդական երդաստեղծության մեջ քննարկվող ժամանակաշրջանում նոր տիպեր չեն ստեղծվել: Մի առանձին շեշտ են ստացել պանդխտության երգերը: Մի քանի հրաշապատումներ վերջնականապես չուրացվելով ժողովրդի կողմից, վերածվել են բանահյուսական «ասվող» վիպերգերի (ինչպես «Կարոտ խաչն» ու «Նարեկացին»), մի քանի նոր վեպերի վարքեր առանձնապես համակել են ժողովրդի սիրտն ու երգերի նյութ հայթայթել (ինչպես Վառվառե կույսի վկայաբանությունը)՝ և այլն: Եղել են նաև ուրիշ նոր հորինումներ, պահպանելով հին տիպերն ու ձևերը: Հիմնականում, սակայն, որոշ փոփոխություններով կրկնվել է մոտիկ ու հեռավոր անցյալում բյուրեղացածը, քանակական ու որակական զգալի կորուստներով: Ամենից շատ տուժել են վիպական, հերոսական, սաղմական ու նման բնույթի երգերը, որոնք, ինչպես հայտնի է, միշտ էլ պահպանվում ու ծաղկում են պետականության գոյության կամ գեպի այն տանող հույսի ու շարժումների պայմաններում: Տուժել են նաև ֆեոդալական քաղաքի կենցաղին շաղկապված ժողովրդական երգերը: Պատմաշրջանի դժնդակ պայմանները իրենց խոր կնիքն են դրել թե նոր ստեղծված երգերի, թե հնից եկող խաղիկների բնորոշության վրա: Եվ դա է գլխավոր պատճառը, որ մեր ժողովրդական երգն առհասարակ մի խորունկ թախիծով է առկեցուն: Բայց այդ թախիծը ոչ միայն չի վերածվել անհույս վշտի կամ ողբի, այլև չի խանգարել, որ պահպանվեն ու զոյատենեն նաև լուսավոր բնարականության այնպիսի կոթողներ, ինչպիսիք են «Ծամբելը», «Ջուրն առա, ելա դարը», «Պիլիբի» և ուրիշներ:

Գեղջուկ ժողովրդական երգին բավականին մոտ էր կանգնած գուսանական և աշուղական արվեստը:

Հայոց հին գուսանական արվեստը քննարկվող ժամանակաշրջանում մեծապես սահմանափակված է: Եվ, սակայն, շարունակում է ապրել, մասամբ՝ հենց իրենց՝ գուսանների շնորհիվ, որոնք ինչքան էլ նվազած, այդուամենայնիվ զոյատենել են մինչև նորագույն ժամանակները, մասամբ՝ ժողովրդական պանդխտների կենցաղում, որ տարերայնորեն պահպանվել ու մշակվել են նաև գուսանների հորինած մի ամբողջ շարք հայերեններ, և մասամբ էլ ուսումնական մարդկանց ջանքերով, որոնք չեն զլացել միջնադարյան տաղարաններում դրի առնել գուսանական հայերենների ծավալուն շարքեր: Ըստ առկա

տվյալների, այս շրջանում հայ գուսաններն, իրենց աշխատանքի բերումով, սերտ շփման մեջ են գտնվել մահմեդական շրջապատի հետ և ձգտել են հարաբերակցել հայոց ձայնակաշխատները՝ ութ-ձայն և երկու ստեղծի կոչվող համակարգը, պարսկա-արաբական 12 մուղամների դրոշմյան հետ: Այդ մասին ձեռագրերում պահպանվել են հակիրճ գրառումներ¹: Ժողովրդական հոմերիկականներին դիմելու համար հայ գուսաններն իրենց արվեստով, բնականաբար, պետք է տիրապետեին թուրքերեն լեզվին: Ել շենք խոսում այն մասին, որ նրանք շատ դեպքերում ստիպված են եղել ծառայել օտար իշխանավորների: Վերջիններս, ձգտելով իսպառ վերացնել տաղանդավոր գուսանների կուպերը հայության ու քրիստոնեության հետ, կանգ չեն առել ամենազաւաստ միջոցների առջև: Միջնադարյան հայ գուսանական արվեստի նշանավոր ներկայացուցիչներից մեկը՝ Հովհաննես Մանուկ Խլաթեցին, 1438-ին տանջահար սպանվել է կրոնափոխությունը մերժելու պատճառով: Հաջորդ հարյուրամյակում նահապետ Քուչակը արդեն «աշըղ» է կոչվում, և բացի հայերենից, հորինում է նաև թուրքերեն երգեր:

Հայ մասնագիտական աշուղությունն ու սաղանդարությունը, որոնք, ի վերջո, եկան փոխարինելու գուսանական խամբած, բայց տակավին իր գոյությունը պահպանած արվեստին, շնագած ծագումով կապված են Մերձավոր Արևելքի ու միջնադարյան մշակույթի հետ, ալտուհանդերձ, ժառանգել են նաև գուսանական պատմական ավանդույթները: Արդարև, XVII—XVIII դարերում, ի տարբերություն մայր Հայաստանում տիրող ծանր վիճակի, գաղթավայրերում (նոր Զուլա, Կ. Պոլիս և այլ տեղեր), ուր կատարվում էին նկատելի տեղաշարժեր, ձևավորվեցին հայ աշուղի և նոր տիպի քաղաքային երգիչ-նվագածուի (սաղանդարի) կերպարները: Դաստիարակված լինելով հայրենիքից հեռու՝ տարացել ու բաղմազդ քաղաքներում, այդ երաժիշտներն իրենց արվեստի մի բանի էական կողմերով ու բաղմաթիվ արտաքին հատկանիշներով բնոհանուր շատ գծեր ունեին Մերձավոր Արևելքի ալլազդի (պարսիկ, թուրք) աշուղների և սաղանդարների հետ: Բայց նրանք հիմնականում ծառայում էին հայ քաղաքացուն, արտահայտում նրա խոհերը, վշտերն ու ուրախությունները: Սկզբից եկթ նրանց արվեստում այս կամ այն չափով առկա էր հայկական աղջային երգարվեստի էությունը, որը հետզհետե ավելի ու ավելի բացահայտվելով, ժողովրդի աղջային մշակույթի վերելքին զուգընթաց աղջային ձև ու կեդարանք ստացավ:

Աշուղներն ու սաղանդարները հայ արվեստում արևելյան դժի հաղորդողներն էին: Հանդես գալով ոչ միայն որպես ստեղծագործողներ, այլև կատարողներ, նրանք տվյալ շրջապատում տիրապետող օտար լեզվի և հայկական որևէ բարբառի միջնորդությամբ մեր ժողովրդին ծանոթացրին արևելյան մի ամբողջ շարք վեպերի, սիրավեպերի ու հեքիաթների հետ, վերափոխելով ու հայացնելով դրանք՝ մանավանդ երգվելիք հատվածներում: Դրանցից են՝ «Ռոստամ Զալը», «Խոսրով թագավորը», «Դադ-Սուրադ-Շահը», «Միրզա Մահմատը», «Ասլի Քյարամը», «Աբբաս և Գյուլզադը», «Քյուռ-օղին», «Լեյլի Մեջլումը», «Սիյաբենատ և Խաճե Զեյնին», «Մամ ու Զինը» և այլն: Գրադես աշուղներից ու սաղանդարներից շատերը հաղորդվեցին Արևելքի մեծ երգիչ-

¹ Տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր № 55, էջ 466բ—467ա (Ժողովածու, Նրզնկա, 1439):

² Տե՛ս «Հայոց նոր վիպերը» (գիտական հրատարակություն), 1903, էջ 284:

ներին՝ Ֆիրդուսու, Նիզամու, Նաշամի, Հաֆիզի, Ֆիրդուսու արվեստին, ու դրանով ոչ միայն նվաճեցին ժողովրդական հոծ զանգվածների սիրտը, այլև որոշ չափով ազդեցին հայ տաղերգության վրա: XVIII դարի կեսերին ստեղծագործական ասպարեզ իջավ հանճարեղ Սալավ-նովան՝ անդրկովկասյան աշուղներից ամենամեծը, որի հայերեն երգերին կապված ու մեզ հասած ոճականորեն միաձույլ շուրջ 30 մեղեդիների երաժշտական լեզուն, օրգանապես հարբստացված լինելով պարսկական, օսմանյան, ադրբեջանական և վրացական երաժշտությունից եկող տարրերով, իր էությունով ազգային-հայկական է, ճիշտ այնպես, ինչպես նրա հայերեն ոտանավորների լեզուն ուրիշ բան չէ, եթե ոչ թիֆլիսահայ բարբառը՝ համեմված վերը թվարկված ժողովուրդների բառ ու բանով:

Սալավ-նովայի ժամանակակիցն էր հայ անվանի թամբուրահար Հարությունը, որը հարստացրեց արևելյան երաժշտության փորձն ու տեսությունը նոր արժեքներով³: Այս շրջանում ունեցել ենք նաև այլ գործիքների վրա կատարող և առանձին կամ ալլազան համույթներով հանդես եկող վարպետ երաժիշտներ, ինչպես և առհասարակ սիրված ու տարածված նվագարանների հարուստ միակցություն: Դատելով պատմական տեղեկություններից և պատկերազարդ շատ ձևագրերի խոստովն ակարևներից, ուշ միջնադարում հայ իրականություն մեջ կիրառվել են բամանին ու բլամանչան, սանթուրն ու քանոնը, ուլն ու սաղը, թամբուրն ու թառ, բլավը, շվին, դուդուկն ու պարկապուկը և մի ամբողջ շարք հարկանային նվագարաններ, որոնց մեջ առաջին տեղն են բռնում դափն ու դհուլը:

Տվյալ ժամանակաշրջանի ազգային երաժշտության պատմության կարևորագույն երևույթներից մեկն էլ հայ ուսումնական երաժիշտ-բանաստեղծների գեղարվեստական արտադրանքի աշխարհականացման և լեզվի ու ոճի ժողովրդականացման հետագա խորացումն է: Ընույթով աշխարհիկ կամ աշխարհականացող այդ ստեղծագործությունները թեմատիկայի առումով հենվում էին նախորդ դարգացած ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում ձևը բերված նվաճումների վրա: Դրանք էին՝ կյանքի ու մահվան առեղծված և հոգեշահ խրատ, բնություն և սեր, բարեպաշտություն և հայրենասիրություն: Ուշ միջնադարում այս նյութերի շուրջ գեղարվեստորեն ավելի բարձր, նորանոր երգեր պիտի հորինվեին, եթե հայ մշակութային կյանքն ունենար զարգացման բնականոն ընթացք: Սակայն, այդպես չեղավ դժբախտաբար: Այդուհանդերձ, անհնարին է անտեսել քննարկվող շրջանի ուսումնական երաժիշտ-բանաստեղծների ստեղծագործությունը, որն իր լավագույն մասով հանդիսանում է իր ժամանակի գեղարվեստական գործունեության ցուցիչը:

Սյուժետային կարգի արտապաշտամունքային ստեղծագործությունների բնագավառում, ներսև Շնորհալու «Յիսուս որդի» պոեմից հետո հրապարակ է դալիս Առաքել Բաղիշեցու «Հովասափ և Բարադամ» տաղաշափյալ վեպը, որը նույնպես, ձևագրական տվյալների համաձայն, եղանակավոր պատմվել ու հաավածաբար երգվել է⁴ (մի կողմ թողնելով Առաքել Սյունեցու նշանավոր «Աղամզիրբը», բանի տակավին ստույգ հայանի չէ, թե ներկայացվել է արդյոք այդ ստեղծագործությունը որպես միստերիա):

³ Տե՛ս *Тамбураист Арутин. Руководство по восточной музыке*, Ереван, 1968 (աշխատասիրություն Ե. Թահադյանի):

⁴ Տե՛ս, օրինակ, Մատենադարան, ձևագիր N° 2672, էջ 342—343 («Յովասափի ձայն»):

XV—XVI դարերում շարունակում է զարգանալ բուն տաղերգությունը ինչպես հայաշխարհի տարբեր մասերում, այնպես էլ մանավանդ զաղթապաշտերում: Ձևավորվում է հայ միջնադարյան «Տաղարանը», որպես աշխարհիկ ու հոգեւոր ստեղծագործությունների ժողովածու-երգարան: Ըստ առկա տվյալների, իրոք, այդ գործի նախաձեռնողները եղել են հայրենակարոս պանդուխտները: Առաջիմ մեզ հայտնի հնագույն տաղարանը, որպես արտածիսական մատյան, Հակոբ Մեղապարտի հրատարակածն է: Նրանից հետո գրչագիր տաղարան-երգարանների զարգացմանը լուրջ մասնակցություն են բերում եվդոկացի երգիչներ Վրթանես Սոնկեցին, Մինաս Թոխաթցին և ուրիշներ: Տաղարաններում հանդիպում ենք միջնադարյան նշանավոր մի շարք տաղերգուների՝ Հ. Թլկուրանցու, Մ. Նաղաշի, Գր. Աղթամարցու և այլոց երգերից նաև խաղավորված նմուշների⁵: Այդ խաղագրությունը մեզ հետաքրքրող երգերի երաժշտական բնույթի մասին տալիս է բիշ բան է ասում: Կարելի է, սակայն, նշել, որ դրանց եղանակներն իրենց հյուսվածքով եղել են պարզ, հանուրին մատչելի: Նկատի առնելով հայ արվեստի զարգացման միտումներն ընդհանրապես և հիշյալ տաղերի գրական խոսքերին հատուկ գունավորությունը, հուզական բովանդակության որակը և այլն, կարելի է նաև հետևել, թե զրանց համապատասխան եղանակները կրած պիտի լինեին հայ-արևելյան մի նկարագիր: Բանն այն է, որ արեւելյան ճաշակը համակել էր պատմաշրջանի հայ ուսումնական մարդկանց ևս, երբ մեր մշակութային կյանքում հարավատ միջավայր էին գտնում ու տարածվում Նասիմի երգերը, որոնք հայատառ թուրքերենով ներմուծվել են նաև ձևապիր երգարանների մեջ:

Վերջապես, հիշենք նաև սույն շրջանի հայ անանուն երգիչներին՝ ժողովրդական ստեղծագործությունների, մասնավորապես պանդուխտի երգերի այն տաղանդավոր մշակողներին, որոնք իրենց ժամանակը հատկանշող շնորհակալ մեծ աշխատանք են կատարել: Հայ պանդուխտի ինքնատիպ ու բովանդակությամբ հարուստ երգը, որ զեղարվեստական գրականության տեսանկյունից մեկն է գտնում Մկրտիչ Նաղաշի ստեղծագործության մեջ, մեր անանուն մշակների հավաքական ջանքերի շնորհիվ գրական և երաժշտական ուսումնարանով կոթողային կերպարանք է ստանում (օրինակ, «Կուռնկ, ուստի կուգաս» հանրաճանաչ երգը): Սբանշեկի այս ժողովրդական ստեղծագործությունն աչքի է ընկնում ոչ միայն զաղափարական բարձր ուղղվածությամբ ու զեղարվեստական բացառիկ մակարդակով, այլև ճանաչողական մեծ արժեքով: Նման երգերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ քննարկվող ժամանակաշրջանում հայ երաժիշտ-բանաստեղծների հիմնական մասը ներքին անդիմադրելի մղում է ունեցել դեպի երգարվեստի զուտ ազգային, ժողովրդական բանահյուսությունը: Հետ շաղկապված ձևերը, և որ այդ ձևերում է հենց մարմնավորվել նրանց զեղարվեստական արտագրանքի լավագույն մասը:

Հայ տաղերգությունը զարգացման մի նոր աստիճանի է բարձրանում XVII—XVIII դարերում՝ կապված հայ մշակութային կյանքի աշխուժացման, զաղթապաշտերում իրադրված զգալի տեղաշարժերի և առհասարակ վերանորոգության ծալք առած ընդհանուր շարժման հետ: Վերջինս տաղերգությունը

⁵ Տե՛ս «Տաղարան է սայ հոդոյ և մարմնոյ», Վենետիկ, (1512—1513):

⁶ Տե՛ս, օրինակ, Մատենադարան, ձևապիր № 1989, էջ 150ր—151ր, № 5306, էջ 29, № 7717, էջ 226 և այլն:

րերում էր երկու նորույթ. կրոնական զգացման վերադարձումն ու գրաբարի հաշակը: Սակայն կրոնական զգացումը, որ ալժամ հանդես էր գալիս հայրենասիրությամբ հետ սերտ շաղախված, բոտ էություն չէր արգելափակում երգաստեղծության մեջ աշխարհիկ ոգու գրսևորումը: Իսկ պարզ ու մատչելի գրաբարը, որին խորթ էին օտարամոլությունները, ընկալվում էր որպես վերադարձ զեպի գուտ հայկական ոճը: Հիշյալ հարյուրամյակների կարկառուն երգիչ-բանաստեղծներն են Նազաշ Հովնաթանը, Պաղտատար Դպիրն ու Պետրոս Ղափանցին: Դժվար է մեկ ընդհանուր հայտարարի բերել սրանց ստեղծագործական ձեռնարկներն ու ոճական առանձնահատկությունները: Նազաշ Հովնաթանը իր սիրտ և խնջույքի երգերով, բոտ էություն, զարգացնում է նախորդ շրջանի արվեստի ավանդույթները, և, միաժամանակ, ընկալում աշուղական ստեղծագործությունից եկող որոշակի հովեր: Այդ մասին հնարավոր է դասել «Յորժամ եղև դարուն» տաղի մեղ հասած եղանակից, աշուհեան՝ այն խոսուն փաստից, որ Սաշաթ-Նովան իր «Քանի վուր ջան իմ» երգը հորինել է «Թասիրն չինի» խաղի հանգով (այսինքն՝ Նազաշ Հովնաթանի «Նրստեմբ ի մէջիս» տաղի կրկնակի եղանակով), ինչպես նաև Հովնաթանի մի շարք տաղերի ենթախորագրերից, որոնցում հայերեն երգերի եղանակներից գատ, հանդիպում են նաև աղբրեջանական կամ պարսկական երգերի «ձայների» հիշատակություններ: Եվ ահա «Յորժամ եղև դարուն» ու «Թասիրն չինի» երգերի հույսատու եղանակները ցույց են տալիս, որ Նազաշ Հովնաթանի երաժշտական տաղանդը՝ տարբեր ակունքներից սնվելով, լիովին ընդունակ էր պահպանելու ազգային էությունը և ձևի կարևորագույն հատկանիշները:

Արևելյան ձայնեղանակների և աշուղական արվեստի հանդեպ ցուցաբերվող վերաբերմունքի շրջանակներում Նազաշ Հովնաթանին այս կամ այն չափով ու ձևով ձայնակցում է Պաղտատար Դպիրը: Բայց Պաղտատարը հաղորդակից է թուրքահայ աշուղական արվեստին: Իր աշխարհիկ (հատկապես սիրաչին-հայրենասիրական) տաղերի համար եղանակներ ընտրելիս, օգտագործելով ինչպես հայկական (նաև ինքնուստեղծ), այնպես էլ ընդհանուր արևելյան մեղեդիներ, նա դիմում է Կ. Պոլսում ձևավորված երաժշտական ավանդույթներին, որոնց կաղմավորմանը մեծ նպաստ են բերել նաև հայերը: Ուշագրավ է, որ աշխարհիկ տաղերի գրական խոսքերում, որպես նշանավոր հայկաբան, Դպիրը վերադարձում է բառ ու բանի և դարձվածքների գրաբարյան ձևեր: Նա XVIII դարի հայ ականավոր երաժիշտներից է, որն զգալի հետք է թողել մեր տաղերգության մեջ, մեծապես ազդել է իր հաջորդների վրա և՛ որպես բանաստեղծ, և՛ որպես երգիչ: Օրինակ, Գրիգոր Օշականցու և Սիմեոն Նրևանցու տաղերից մի քանիսը հորինված են Պաղտատար Դպրի տաղերի «ձայներով»: Նրանից մեղ հասած «Ի ննջմանէդ արքայական» սիրաչին տաղը բարձրարվեստ մի ստեղծագործություն է, թեև քիչ վերամբարձ, բայց ճշմարտապես ասորված, խորապես հուղական, զգայացունց շեշտերով լի եղանակով, որ միմյանց են դուրսորդվում հայ նոր աշուղական ու հին եկեղեցական երաժշտության մի քանի զձերը:

Պետրոս Ղափանցին ձայնակցում է Պաղտատարին և՛ ընդհանուր ուղղվածությամբ և, մասնավորապես, զեպի գեղարվեստական խոսքի գրաբարյան ձևերն ունեցած իր հակումով: Բայց սա հայկաբան ոճի վերանորոգման տեսակետից մի քաջ առաջ է գնում: Նրա «Ներգարանում» այլևս չեն հանդիպում թուրքական կամ առհասարակ արևելյան երգերի եղանակների հիշատակու-

թյուններ⁷։ Երևում է, որ Ղափանցու «երգարանի» երգվելիք համարները, դուրսդրվել են հայկական տփանդական կամ էլ հայկական ոճով վերամշակված եղանակների հետ։ Այդ են վկայում Ղափանցուց մեկ հասած «Փութա աս մեկ նաղշուն կաբա» և «Առաւօտեան բազբը և անոյշ հովերին» տաղերը, որոնց երաժշտական բաղադրիչները առավել որոշակիորեն առնչվում են նախորդ ժամանակաշրջանի հայ երգարվեստի կենսունակ ավանդույթներին։ Վերջին տաղի երկրորդ տարբերակը հայրենասիրական պաթոսով և քնարական խոր ապրումներով հագեցած հաղվազուտ մի երկ է։

Այժմ անդրադառնանք հոգևոր երգարվեստին։ Պետք է նշել, որ սույն պատմաշրջանում այդ արվեստը անցավ որոշ շրջափոխության բովից, հարբտացավ հին ձևերի նմանողությամբ հորինված մի շարք ստեղծագործություններով։ Այս կամ այն չափով շարունակվեց գեոեո նախորդ ժամանակաշրջանում (XIII—XIV դարերում) ծաղկած այն փորձը, որով որոշ հին երգերի եղանակներ վերանայվում էին՝ նոր ժամանակների ու ճաշակի համապատասխան։ Այդ ճաշակն այժմ ոճականորեն նոր ու բարձր մի ուղղության հետ չէ, որ կապվում էր (ինչպես էր նախորդ շրջանում), այլ միջավայրի փոփոխություն, երա, եթե կարելի է ասել, մահմեդական տիպի արեւելականացման։ Արդյունքն այն եղավ, որ մի շարք դեպքերում հոգևոր արտապաշտամունքային տաղերը զուգորդվեցին արեւելյան եղանակների հետ, փոքր-ինչ ընդգծվեցին որոշ «ծանր» երգերի վարդուրդները, «միջակ» երգերը քիչ ավելի հաճախ (քան դա լինում էր առաջներում) տարբերակվեցին «ծանրացումով» և կոտարման առումով տուրք տրվեց «արեւելյան» կոչված ճաշակին (Արեւելյան Հայաստանում՝ պարսկական, Արեւմտյան Հայաստանում՝ օսմանյան ու որոշ չափով նաև «արեւելականացած» բյուզանդական հակումներով)։

Քննարկվող ժամանակաշրջանում հայ հոգևոր-պաշտամունքային արվեստի մշակների առջև դրված զխավոր խնդիրն է եղել եկեղեցական երգի բնագավառում արդեն իսկ կոտակված վիթխարի հարստությունները հարադատորեն պահպանել, դրանք հնարավորին չափ պատասպարել խորթ հովերից ու հավատարմաբար փոխանցել սերունդներին։ Հենց այդ մշակների զխակեցված ջանքերով էլ հիշյալ հարստությունները հասան մինչև մեր օրերը, ինչ խոսք, քանակական և որակական զգալի կորուստներ տալով։

Կիլիկիայի հայկական թագավորության անկումից հետո հատուկ կշիռ է ստանում մայր երկրում ծաղկող «արեւելյան» վարդապետների առանց այդ էլ բարձր հեղինակությունը, մի նոր հմայք ու նշանակություն են ձեռք բերում Տաթևի, քիչ ավելի ուշ նաև Մեծոփա վանքերի համալսարաններն ու նրանց ուսուցիչ-ուսուցչապետները։ Վերջիններս, որոնց մեջ քիչ չէին հմուտ երաժշտապետներ, հայոց եկեղեցական, վարչական և ընդհանուր մշակութային գործերի հսկման պատասխանատվությունը վերցնելով իրենց վրա, լուրջ ուշադրություն են դարձնում նաև պաշտոններգության հետ առնչվող խնդիրներին։ Նրանք աշխատում են փրկել Կիլիկյան թագավորության ծաղկման շրջանում կայունացած երաժշտա-մշակութային փալտուն ավանդույթները։ Այս իսկ նպատակով վերանայում են այդ ժառանգությունը՝ լատինասեր հեղինակների նորամուծությունները մերժելու և հայաշխարհին հարադատ հին ու նոր հավելյալ իրողություններով ճոխացնելու համար։

⁷ Տե՛ս Պետրոս Ղափանցի, Գրքոյկ կոչեցեալ երգարան, Կ. Պոլիս, 1772։

Շարակինոցի կազմավորմանն ու նրա զարգացմանը մասնակցություն բերած երգիչ-բանաստեղծների ցույց արված վերաբերմունքը պարզ երևում է շարականների հեղինակների՝ Գր. Տաթևացու ցուցակից, որը եզրափակվում է գրեթե հրամանի հասնող մի նկատողությամբ. «Այսքան շարականս ընդունելի է յեկեղեցի, և աւելին քան զայս՝ խոտելի է և անպիտան»⁸։ Ժիշտ է, Շարակինոցը, ի վերջո, զարձավ ավելի հարուստ մի ժողովածու, քան ենթադրվում էր Տաթևացու ցուցակով, բայց փաստ է նաև, որ այդ ժողովածուից դուրս մնացին, օրինակ, լատինամետ Գրիգոր Անավարդեցու հորինած բազմաթիվ երգերը։

Հայ պաշտոներությունն և, առհասարակ, ծիսական ու երաժշտա-ծիսական գրքերի վերախմբադրման հարցում Գր. Տաթևացին մշակած է եղել որոշակի մի մոտեցում, որը կիրառվել է Թովմա Մեծոփեցու, Գր. Խլաթեցու և նրանց հետևորդների կողմից։ Թովմա Մեծոփեցին իրագործել է ժամագրքի նոր խմբագրությունը, մատյանի հիշատակարանում պահանջելով՝ այլևս չփոփոխել այն⁹։ Մեծոփեցու կենդանության օրոք նրա աշակերտների ջանքերով նորովի խմբագրվել են՝ Մանրութունքը¹⁰, Շարակինոցը¹¹ և այլ մատյաններ։ Գր. Խլաթեցին վերանայեց ու նոր նյութերով ձևափոխեց Հայսմավուրքն ու Գանձարանը¹² և այդ ժողովածուներում խմբագրական աշխատանքները կատարեց այնպես, որ նրանցում ավելի հստակ արտացոլվեն հայոց ազգային տենչերն ու իղձերը։ Հարկ է նշել, որ Թովմա Մեծոփեցու և Գրիգոր Խլաթեցու ջանքերով կամ նրանց խորհուրդով ու հսկողությամբ տակ վերախմբագրված ծիսական մատյանները խաղաղությունն ամրապնդելով որոշակի տարբերություններ ունեն այդ գրքերի Կիլիկյան խմբագրություններից։ Ուստի, պարզ է, որ հիշյալ գրքերի վերախմբադրման աշխատանքներն իրագործվել են երաժշտա-ստեղծագործական որոշակի մոտեցումով։

Հոգևոր նոր տաղերի ու գանձերի ստեղծագործության բնագավառում բեղմնավոր աշխատանք են տարել Առաքել Սյունեցին, Մատթեոս Զուղայեցին, Գր. Խլաթեցին ու սրա աշակերտ Առաքել Բաղիշեցին։ Սրանց գեղարվեստական արտադրանքը այս կամ այն չափով տակավին ձայնակցում է նախորդ շրջանի ավանդույթներին։

XV դարի վերջերից մինչև XVII-ի սկզբներն ընկած ժամանակամիջոցում խոր լճացում է ապրում դպրոցական կյանքը, կազմալուծվում են երգեցիկ խմբերը, խանգարվում է ամենօրյա պաշտոներությունը և նույնիսկ պատարագի արարողությունը։ Այն աստիճան, որ Հարանց Մեծ անապատի հիմնադրման ժամանակ Մովսես Սյունեցու հեղինակավոր ցույցմունքներով որոշվում է՝ Ն. Շնորհալու նշանավոր «Յիշեսցուք» գոնե տերունական օրերին երգել (այլ ոչ թե «թիւ» ասել), սաղմոսականոնների կանոնադրվածությունը, ինչպես և «թաղաւոր» ու «ալէլուի» կոչվող ստեղծագործությունները «ձայնիւ» եղանակել, շարականների օրհնություններն իրենց քաղվածքներով, հարցերը՝ լրիվ սարքով և պատարագը՝ դպիրներով ու սարկավազներով կատարել և այլն¹³։ Հե-

⁸ Գր. Տաթևացի, Գիրք հարցմանց, էջ 638։

⁹ Տե՛ս «ԺԺ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Ա, էջ 597—598։

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, ձեռագիր № 5114։

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, ձեռագիր № 5114։

¹² Տե՛ս «Հայոց նոր վկաները» (գիտական հրատարակություն), էջ 264։

¹³ Տե՛ս «Պատմություն Առաքել վարդապետի Դարիժեցոյ», էջ 257։

տապալում Հարանց անապատի օրինակով հիմնադրին Անանիայի անապատը Երևանում, էջմիածնի նոր շրջանի զպրանոցը՝ Մովսես Այսնեցու զեկամարությունամբ, ինչպես և նոր Ջուղայի զպրանոցը՝ Այսնեցու աշակերտ Խաչատուր Կեսարացու առաջնորդությամբ:

Հիշյալ զպրոցներում ծավալված բնդհանուր շարժումը սերտ առնչված է եղել ոչ միայն պաշտոններդության գործնական կարգավորման, այլև ծիսական հին զրչադրերի վերծանման հետ: Այդ մասին հնարավոր է դատել նաև այն բանից, որ Խաչատուր Կեսարացու աշակերտ Սահան վարդապետը, օրինակ գլխի բերելով հայերեն Աստվածաշնչի, խաղավոր Շարակինոցի ու խաղավոր ժամադրքի առաջին տպագրությունները, փաստորեն յուրջ զործ է կատարել նաև առողանության նշանների ու խաղերի դրույթյան ուսումնասիրության առումով: Երաժշտական խաղերի առումով փրկվում էին Շարակինոցը՝ զրեկե ամբողջությամբ, և կարևոր մասեր Գանձարանից ու Մանրուսման զրբից:

XVIII դարը նոր հաջողություններով պսակեց վերանորոգման շարժումը, որն արդեն ավելի վճռականորեն մերձեցավ եվրոպական լուսավորության ակունքներին: Դարասկզբին Մխիթար Սեբաստացին հիմնում է իր նշանավոր միաբանությունը, հեռավոր Իտալիա տանելով Սեբաստիո ս. նշան ու նաև էջմիածնի վանքերում ուսած երաժշտությունը: Գրեթե նույն ժամանակամիջոցում զործեցին նաև Ամրդուի երկու մեծանուն սաներ Գրիգոր Շղվալակիրը, որը վերածնեց Երուսաղեմի հայոց վանքը և Հովհաննես Կուրտը, որը նոր շունչ տվեց Կ. Պոլսի հայ պատրիարքությանը:

Տպագրության միջոցով հեռզհետև տարածվող Սաղմոսները, ժամադրերը, Խորհրդատուներն ու նմանները այս շրջանում միտում են հանդես բերում՝ միաձևություն մտցնելու հայ ծեսի ու արարողության մեջ: Այդ զործին վճռական մասնակցություն է բերում նաև Սիմեոն Երևանցին, որը վերջին անգամ վերանայելով ու լրացնելով, հրատարակում է հայոց Տոնացույցը (1774-ին): Մովսես Այսնեցուց հետո Սիմեոն Երևանցին հայոց պաշտոններդության երկրորդ մեծ բարենորոգիչն է, որի զործունեությունը ժամանակին տարածվել է նաև պոլսահայ կյանքի վրա: Պատմական մի շարք տվյալների համաձայն Սիմեոն Երևանցու ձեռնաստիճաններից նշանավոր մի սարկավազ 1777 թ. Կ. Պոլսի գալով, բաղմաթիվ զպիրների ուսուցանում է հայ հոգևոր երգերի էջմիածնական կղանակները: Ավելի ուշ, Գևորգ Գ. Կաթողիկոսը, որ հայ հոգևոր երգարվեստի ուշ միջնադարին վերաբերող կարգավորության հարցում տրամաբանական ավարտին հասցրեց Մովսես Այսնեցու և Սիմեոն Երևանցու զործը, Ն. Թաշճյանին ձայնագրել տվեց Շարականը, ժամագիրքն ու Պատարագը: Ուշ միջնադարում հորինված պաշտամունքային երգերից մասնավոր հիշատակության արժանի են Սիմեոն Երևանցու «Արի աստուած» հուղաթափավ աղոթք-մաղթանքը, ինչպես և Պետրոս Ղափանցու «Կանայք ամենայն» ողբը, որոնք մտել են մեր ձայնագրյալ Պատարագի մեջ:

Մի առանձին խնդիր է նաև քննարկվող ժամանակաշրջանի հայկական երաժշտատեսական ու զեղազիտական մտքի զարգացման բնթացքի ուրվագծումը: Այս բնաղավառում նույնպես պարզ նշմարելի են հեղաշրջման երեք փուլերը: Առաքել Այսնեցին և Հակոբ Ղրիմեցին իրենց տեսական ու զեղազիտական զաղափարներով տակավին սերտորեն առնչվում են նախորդ շրջանի հետ: Հատկանշական է, որ նրանք ավարտի են հասցնում զարգացած ֆեոդա-

լիզմի շրջանում սկսված այն շարժումը, որով նոր մեկնարանություն էր ստանում Գալիլի Անհաղթի առաջ բաշած մի շարք գրույթներին: Երկու դարձիչներն էլ հատուկ ուշադրություն են դարձրել ներդաշնակության հենքի մասին գալիլյան տեսության վրա: Այն մեկնարաններն Այսոնեցին շատ ուշադրավ տեղեկություններ է հաղորդում հին ու միջնադարյան Հայաստանի դարձիքային երաժշտության վերաբերյալ: Իսկ Ղրիմեցին շեշտում է երաժշտական արվեստի դերդրձական ներդրումության մեծ ուժը, օրինակ բերելով Որբենոսի մասին տարածված մի ավանդություն, որի համաձայն առասպելական այդ երաժիշտն իր երգ ու նվագով նույնիսկ վաչքի գազաններին էր գլուխում և հնազանդեցնում: Այս շրջանում տակավին ծաղկուն վիճակ ունի խաղաղությունից արվեստը: Բայց նրա գիտակները, Գրիգոր Խլաթեցուց հետո, հետզհետե պակասում են:

Տեսության բնագավառի մեջ լճացումը սողոսկում է կարծես աննկատ և տիրապետում մինչև XVI դարի վերջն ու XVII դարի սկիզբները: XVII—XVIII դարերում հայ գիտնականները մի նոր ոգևորությամբ աշխատում են հավաքել միջնադարյան ինքնուրույն ու թարգմանական մատենագրության մեջ սկսված երաժշտա-տեսական հատվածները, և նույնիսկ հայտնաբերել բանաբաղելու միջոցով ամբողջական հոլովածներ են ստեղծում: Բացի այդ, ինչպես պարզ երևում է Ավետիք Պաղտասարյանի, Զենեկ-Պողոսի, Խաչատուր Էրզրումեցու և Մխիթար Սեբաստացու գործունեությունից ու գրվածքներից, իրենց գիտելիքները նորովի համալրելու նպատակով, նրանք զիմում են և՛ արևելյան երաժշտական աղբյուրներին, և՛ բյուզանդական ձայնագրագիտությանը, և՛ արևմտա-եվրոպական երաժշտության տեսությունը:

Գրիգոր Դպիր Գաղատախալչանը, ուշ միջնադարին հատուկ հայ երաժր. տա-տեսական ու գեղագիտական գրույթները ձևակերպելուն և դասակարգելուն պուրբնաք, փորձում է ճշնաժամ ապրող խաղաչին հին համակարգի տեղ մի նոր սիստեմ ստեղծել՝ հայկական, բնդհանուր արևելյան ու բյուզանդական տարրերից շաղախված: Ու թեև հաջողություն չի ունենում, բայց, փաստորեն, սկիզբ է դնում հայ արդի խաղաբանական գիտությունը: Դա առանձնապես խթանում է հայկական նոր ձայնագրության ստեղծմանը, որ և գլուխ է բերում Բաբա Համբարձում Լիմոնջյանը՝ XIX դարի առաջին քառորդում:

XIV—XVIII դարերի բնթացքում տեղի ունեցած երևույթների կարևոր նշանակությունը հայ երաժշտության հետագա զարգացման համար այն է, որ սույն ժամանակահատվածում, հենվելով նախորդ պատմաշրջանի փայլուն նվաճումների վրա, հայ երգարվեստը կարողացավ լուրջ արգելակներ դնել սկսված անկման առջև: Ապա անցնելով XVI դարի ու XVII դարասկզբի ամենադժվարին ճանապարհը, թեև սաստիկ հյուժված, ուժեր գտավ բռնելու վերանորոգության փրկարար ուղին, որը քիչ ավելի ուշ, XIX դարի կեսերից, հանգեցնելու էր նոր ծաղկման:

ԿԵՐՊԱՐՎԵՍ

Հայաստանի քաղաքական և տնտեսական ծանր իրավիճակը բացասաբար ազդեց նաև հայ արվեստի բնականոն զարգացման վրա: Նախորդ դարերում կերպարվեստի, մասնավորապես մանրանկարչության ձեռք բերած բարձր մակարդակն արդեն անհնար է դառնում հույժ անբարենպաստ պայմաններում աշխատող նկարիչների համար: Սակայն այդ պայմաններում իսկ հայ վարպետ-

ները շարունակում են գործել և ստեղծում են մի շարք ուրույն մանրանկարներ, որոնք թեպետ գիշում են ծաղկման շրջանի, հատկապես կիլիկյան հայ մանրանկարչության գլուխգործոցներին, այնուամենայնիվ, դեռ պահպանում են իրենց հմայրը և գեղագիտական արժեքը:

XIV—XVII դարերի հայկական մանրանկարչության պատմության մեջ յուրահատուկ տեղ ունի Վանա լճի ավազանում ձևավորված մանրանկարչական արվեստը, որը սկզբնավորվել էր դեռևս X դարից: Սակայն միայն XIV դարում է, որ այնտեղ նորից վերածնվում է գրքի գեղարվեստական ձևավորման արվեստը և այնքան ինքնատիպ ձևով, որ Վասպուրականի տարբեր վանքերի գրչատներում (Արճեշ, Խիզան, Վան, Ոստան, Աղթամար և այլն) պատկերազարդված բազմաթիվ ձևազրկերը ամբողջականանում են մեկ բնդ-հասնուր՝ Վասպուրականի կամ Վանի մանրանկարչական դպրոցի շրջանակներում:

Վասպուրականի մանրանկարչական դպրոցի առաջին ներկայացուցիչ, հաժնաբար, պետք է համարել Սիմեոն Արճիշեցուն, որի գործունեությունն ընդգրկում է XIII դարի 80-ական թվականներից մինչև XIV դարի սկիզբը: Սիմեոնի ձեռքով գրված և պատկերազարդված մի քանի ձևազրկեր են հասել մեզ, որոնց մանրանկարներն արդեն դրսևորում են պատկերազրկական այն նոր ձևերը, որոնք հետագայում բնորոշում են Վասպուրականի մանրանկարչության առանձնահատկությունները:

Վասպուրականի դպրոցի առանձնահատկությունները առավել ամբողջական ձևով են արտահայտվել մանրանկարիչ Մերունի գործերում: Նրանից մեզ են հասել մի քանի թվագրված ձևազրկեր, որոնցից առավել նշանակալիցն է Մաշտոցյան Մատենադարանի № 8772 ձևազրկը, պատկերազարդված 1391 թ.: Մերունի մոտ Վասպուրականին բնորոշ գծանկարչական ոճը հասնում է իր կատարելության, հեռանալով այդ ոճին բնորոշ շորությունից ու միապաղաղությունից: Մերունի ձևազրկերին հատուկ են նաև դարձացած պատկերազրկական շարքերը, որտեղ առանձնակի նշանակություն են ստանում հնամեա հակումները՝ մասնավորապես թեմաների բնորոշության բնագավառում: Հիշարժան է նաև, որ մի ձևազրկի մեջ նա պատկերել է իրեն՝ ձևազրկի ծաղիկը: պահին:

Փամանակի նշանավոր վարպետներից էր ծաղկող Ռստակեսը, որին բնորոշ է դարձանախշերի ինքնատիպ ոճավորումն ու կենդանի և արտահայտիչ մարդկային կերպարների պատկերումը:

Իրենց ամբողջականություն մեջ Վասպուրականում պատկերազարդված ձևազրկերի մանրանկարներին առաջին հերթին բնորոշ են դեռ XI դարից եկող հնամենի սովորույթները, որոնք արտակարգ պահպանողականություն ցուցաբերելով, հարատևում են մինչև XVII դարը: Այսպես, հեռացումը պատկերազրկության կանոնական շարքերից և հաճախ կենցաղային ավանդական եղանակների առկայությունը դառնում են Վասպուրականի մանրանկարչության հիմնական հատկանիշները: Բացի այդ, պատկերված երևույթին բնդգծված արտահայտչականություն տալու նպատակով, Վասպուրականի նկարիչները խստառ հրաժարվում են պատկերվող առարկայի բնական ձևերի վերարտադրումից: Տվյալ դեպքում մանրանկարչի հիմնական նպատակն է դառնում ընդգծել թեմայի գաղափարական իմաստը: Այդ նպատակին Վասպուրականի մանրանկարիչները հասնում են շափաղանց ինքնատիպ հնարանքներով: Ավել-

լորդ Երանգափորումից դուրկ, թեթև ու պարզ գունաշարը, շեշտված գծանկարը, մանրանկարին Հաղորդելով գծանկարչական (զրաֆիկական) բնույթ, հորինվածքի կոմպոզիցիոն ու համադրակալված կառուցվածքի հետ մեկտեղ բնոգծում են պատկերի ներգործական ուժը:

Գեղարվեստական մշակույթի առավել նշանավոր օջախներից էր Տաթևի վանքը:

Որպես հայկական միջնադարյան մշակույթի խոշոր կենտրոն Տաթևը հայտնի էր վաղեմի ժամանակներից: Այն իբրև կրկրորդ վերածնունդն ապրեց Հավհան Որոտնեցու և Գրիգոր Տաթևացու ժամանակներում: Տաթևում նոր զարգացում է ապրում նաև մանրանկարչական ալվեստը, իր որոշակի առանձնահատկություններով:

Տաթևի մանրանկարչության ամենախոշոր ներկայացուցիչը Գրիգոր Տաթևացին էր: Նա ոչ միայն գիտնական, փիլիսոփա և մանկավարժ էր, այլև լավագույն մանրանկարիչ: Գրիգոր Տաթևացուց մեկ հասած միակ աշխատանքը Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահպանվող 1397 թ. նկարազարդված ավետարանի սակավաթիվ մանրանկարներն են, որոնք վկայում են կյանքի ու բնության նկատմամբ նրա ունեցած տեսական-փիլիսոփայական ըմբռնումները արվեստի լեզվով վերարտադրելու կարողության մասին: Մնալով միջնադարյան մտածողության ոլորտում, Գրիգոր Տաթևացին, բոտ էություն, որոշ երևույթներ փորձում է պատկերել վերլուծական տեսանկյունով: Այս բանը առաջին հերթին զրոհորվել է կոտարվող գործողության և միջավայրի նկատմամբ նկարչի ցուցաբերած վերաբերմունքով:

Հանրահայտ է, որ միջնադարյան մանրանկարչությանն ու գեղանկարչությանն ընդհանրապես բնորոշ է միջավայրի վերացական պատկերաձևը: Այդ նպատակով պատկերվող գործողությունները (պատկերագրական կանոնիկ թեմաները) ծավալվում են շեղոք խորքի վրա՝ սճավորված բնապատկերի կամ ճարտարապետական կառույցների շրջապատում: Գրիգոր Տաթևացին, խորացնելով միջավայրի վերացական բնույթը, որոշ առումով հակադրության մեջ է դնում այն պատկերված կերպարների համեմատաբար իրական ձևերի հետ: Ձևայած մանրանկարչությանը բնորոշ պատկերագրական կանոնների առկայությունը, նկարիչը զրանով ընդգծում է պատկերվող կերպարի մարմնական գոյությունը:

Տաթևացու կատարած մանրանկարների հմայքին նպաստում է նաև օգտագործված գունաշարը: Շագանակագույնի ու կապույտի երանգները՝ վառ կարմիրի ու դեղինի հետ, ստեղծում են գունազրական այնպիսի մի խաղ, որն ընդգծում է պատկերների ներգործական ուժը:

Գրիգոր Տաթևացու կողմից առաջ քաշված սկզբունքները յուրացվում են XV դարի Տաթևի մանրանկարչական դպրոցի կողմից: Դրա լավագույն արտահայտությունն են Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահպանվող XV դարի սկզբների մի այլ Գրիգորի ձևերով ստեղծված ձեռագրի մանրանկարները, որոնք նույնպես նկարազարդվել են Տաթևի վանքում: Վարդագույն խորքը և ընդհանրապես զվարթ գունաշարը այս ձեռագրի մանրանկարներին տալիս են կենսուրախ բնույթ: Մաղկավոր լուսանցազարդերը և հատկապես անվանաթերթերը առանձին իրապաշտական շնչով են ներկայացվում: Թանձր գույններով կատարված զարդանախշերի գերակշռությունը գերծ է ծանրաբեռնվածությունից:

Հայկական մանրանկարչության պատմության ուշագրավ նմուշ է 1319 թ. մի ձեռագրում պահպանված Գրիգոր Տաթևացու մանրանկար-գիմապատկերը, որն, ըստ երևույթին, կատարված է մեծ գիտնականի կենդանության տարիներին և զետեղվել է ձեռագրի մեջ հետագայում: Այստեղ նկարիչը ընդգծելով Տաթևացու գիտնական ու մանկավարժ լինելու հանգամանքը, նրան պատկերել է աշակերտների հետ: Բազմակերպար այս հորինվածքում Գրիգոր Տաթևացու առանձնակի նշանակությունը ընդգծվում է նրան մյուսներից ավելի մեծ շափերով պատկերելու եղանակով: Ընդ որում, մանրանկարիչը ճշգրտորեն պահպանում է Տաթևացու գիմանկարային նմանությունը:

XIV դարի առաջին տասնամյակների ընթացքում Այոնիքում ճարտարապետական և քանդակագործական ուշագրավ հուշարձաններ են ստեղծվում: Դրանց մանրամասն վերլուծությունը տրվել է զարգացած ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանի պատմությանը նվիրված հատորում, այստեղ, սակայն, համառոտակի խոսք ասելու անհրաժեշտություն է զգացվում, քանի որ Այոնիքում ստեղծագործող ճարտարապետ ու քանդակագործ վարպետների մի մասն աշխատել ու բարձր արժեքներ է ստեղծել նաև այս հատորին վերաբերող ժամանակահատվածում: Այստեղ ինքնատիպ ճարտարապետության հետ մեկտեղ, մեծ ուշադրություն է դարձվում տաճարների ճակատային հարդարանքի վրա, գծային հյուսվածքավոր ձգված խաչերը ծածկում են ճակատային հարթությունները՝ շրջակալիով պատուհաններն ու ընդգծելով կառուցվածքի առանձին հատվածները: Առավել աչքի ընկնող հանգամանքը, տվյալ դեպքում, շրամուտքերի ձևավորումն է ու դրանց ճակատաքարերի վրա եղած թեմատիկ քանդակները:

Այս շրջանում որոշակի նշանակություն են ստանում դամբարան-եկեղեցիները, որոնցով պայմանավորված է պատկերաքանդակների թեմատիկ բովանդակությունը և ճարտարապետական կառուցվածքային բնույթը: Նախ հանդես են գալիս երկհարկանի դամբարան-եկեղեցիներ, ապա XIII—XIV դարերի սահմանադիրն կառուցվում են եկեղեցիներ ու վանքային համալիրներ, որոնց շքամուտքերի քանդակները իրավամբ պատկանում են հայկական միջնադարյան մշակույթի փայլուն հուշարձանների թվին:

Արաբա զյուղի 1321 թ. կառուցված եկեղեցու արևմտյան մուտքի կիսակամար քարի վրա, շինարարական ընդարձակ արձանագրության հետ մեկտեղ (ուր հիշատակվում է ճարտարապետ ու քանդակագործ Մոմիկի անունը), քանդակված է գահավորակին բաղմած Աստվածածինը՝ Հիսուսը զրկին: Եկեղեցու ներսում գմբեթակիր առաջատոների վրա քանդակված են ավետարանիչների խորհրդանիշները:

Հավանաբար նույն թվականին է կառուցվել նաև Եղեղնաձորի Սպիտակավոր ս. Աստվածածին կոչված եկեղեցին, որի շքամուտքի ճակատի քարի վրա նույնպես քանդակված է Աստվածածինը՝ մանուկ Քրիստոսը զրկին: Եկեղեցու ներսում, զլխավոր խորանի վերևը, քանդակված է Քրիստոսը, իսկ գմբեթի վրա՝ Քրիստոսն ու ավետարանիչները: Առանձին բեկորներով պահպանվել են «Բարեխոսի» (Դեխոս) պատկերազրական շարքը ներկայացնող խմբաբանդակից առանձին հատվածներ: Սակայն Սպիտակավորի քանդակների մեջ ուշագրավ են աշխարհիկ բովանդակություն ունեցող կերպարները: Հյուսիսային պատի ճակատին է եղել եկեղեցու հիմնադիր Էաչի Պողոսյանին ու նրա ավագ որդուն՝ Ամիր-Հասանին պատկերող խմբաքանդակը: Այստեղ Էաչին

պատկերված է նստած վիճակում՝ եկեղեցու մանրակերպարի (մոզելի) փոխարեն ձևորում պահած մի աղեղ: Կողքին Ամիր-Հասանն է: Եկեղեցու մանրակերպարի բացակայությունը նշում է քանդակի գաղափարական բովանդակության տարբերությունը նախորդ շրջանի քանդակներից: Պահպանվել է նաև Ամիր-Հասանին որսի ժամանակ պատկերող քանդակը:

Իր քանդակազարդ հարդարանքով առավել ամբողջական է Նորավանքում 1339 թ. Բուրթեկ իշխանի կառուցած երկհարկանի դամբարան-եկեղեցին: Առաջին հարկի մուտքի ճակատակալ բարի վրա դարձյալ քանդակված է Աստվածամայրը՝ Մանուկը զրկին՝ Գաբրիել և Միքայել հրեշտակապետների միջև: Իսկ երկրորդ հարկի շքամուտքի ճակատաքարի վրա քանդակված է Հիսուս Քրիստոսը՝ Պողոս և Պետրոս Առաքյալների միջև: Աբսիդի զմբիթում աղավաղված սուրբ հոգին է և Աստվածածինը՝ հրեշտակների միջև:

Առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև եկեղեցու զմբիթակիր սյուների (ոտտոնդալի) վրա եղած քանդակները: Դրանցից պահպանվել են Աստվածածինը պահ վրա՝ Մանուկը զրկին, ապա մի իշխանի խորաքանդակ պատկեր (հավանաբար սա Բուրթեկ իշխանն է եկեղեցու մանրակերպարը ձևորին) և մի այլ անձնավորություն՝ երկար հագուստով, մեջքին լայն գոհարազարդ գոտի, գլխին խույրածե գլխարկ (հավանաբար հոգևորական է): Այստեղ, փաստորեն, գործ ունենք սովորական դարձած կտիտորական խմբաքանդակ ներկայացնող հորինվածքի հետ: Անշուշտ Աստվածածնի քանդակով սյունը կենտրոնականն է, իսկ խնդրատուի դիրքով պատկերված եկեղեցու հովանավորող իշխանները տեղավորված են եղել դրա երկու կողմերին: Այսպիսով, երեք առանձին քանդակներ, շաղկապվելով իրար հետ, ներկայացնում են կտիտորներին՝ խնդրատուի դիրքով: Ի տարբերություն նախորդ շրջանի կտիտորական քանդակների, որտեղ խնդրարկուն դիմում է Հիսուս Քրիստոսին (Աղթամար և այլն), այստեղ ընդգծվում է Աստվածածնի բարեխոս լինելու հանգամանքը:

Եկեղեցու արևմտյան ճակատի մուտքը շրջապատող և ճակատալին հարթության սոսկ զարդաքանդակային նշանակություն ունեցող բարակ սյուներն ու կամարները, նրբագույն զարդաքանդակները, երկրորդ հարկ տանող երկկողմանի աստիճանները և, վերջուպես, մուտքերի ճակատաքարերի հոյակապ խմբաքանդակները ներկայացվում են ոճական ու հորինվածքային այնպիսի շաղկապվածությամբ, ճարտարապետական ու զարդաքանդակային նշանակություն ունեցող առանձին տարրերի, ինչպես և համամասնությունների այնպիսի ներդաշնակ հարաբերությամբ, որ հուշարձանը դառնում է միաձուլ մի ամբողջություն: Այն միջնադարյան հայ արվեստի ամենամեծ շնորհիվ կոթողներից մեկն է: Ոճական ինքնատիպությունն ու տեղական առանձնահատկությունը հնարավորություն են տալիս խոսելու ոչ միայն զեղարվեստական ու ճարտարապետական որոշակի դպրոցի մասին, այլև վեր հանելու առանձին վարպետների գործունեությունը: Դրանցից հատկապես նշանակալից է դառնում Մոմիկ վարպետը:

Հոյակապ զրիչ և մանրանկարիչ, ճարտարապետ ու քանդակագործ Մոմիկը, ապրել է Վաչոց ձորում: Նրա մասին ստույգ հիշատակություններ ունենք 1282—1321 թթ. մեղ հասած ձեռագիր և վիմագիր հուշարձաններում: Մոմիկի բարձր տաղանդի արդասիք են Արփա (այժմ Արենի) դյուղի Աստվածածին կոչված եկեղեցին ու հավանաբար Նորավանքի Բուրթեկաշեն երկհարկանի փա-

ռահնդ դամբարան-եկեղեցին՝ իրենց անգույզական պատկերաքանդակներով։ Նորավանքում պահպանվել են նաև Մոմիկի ձեռակերտ հուշակապ խաչքարերը։ Հատկապես նշելի է 1308 թ. խաչքարը, որն իր նուրբ ու կատարյալ քանդակա-դործությամբ անիրկնելի է։ Մոմիկի կերտած խաչքարերի գեղարվեստական հմայքը երկրաչափական համամասնությունների ներդաշնակությամբ մեջ է։ Դրանք իրենց շաղկապվածության մեջ վեր են ածվում ոսկերչական կամ ասեղնագործ ժանյակներին հատուկ նրբագույն զարդապատկերների։ Մոմիկի բազմակողմանի ստեղծագործությունը միջնադարյան հայ մշակույթի փառա-հեղ էջերից է։

Մեղ են հասել կիրառական արվեստի զանազան առարկաներ, որոնք վկայում են հայ վարպետների բարձր կարողությունների մասին։ Այս առումով, ոսկերչական արվեստի նմուշների հետ (թասեր, գավաթներ, սկուտեղներ), առանձնակի տեղ են զբաղում ձեռագիր մատյանների կազմերը։ Դրանք հաճախ կաշկապառ են՝ ճեղման միջոցով երևակված զարդապատկերներով։ Սակայն, առավել արժեքավոր են արծաթե՝ հաճախ ոսկեչրած կազմերը, որոնց վրա զրվազված են լինում Քրիստոսի խաչելության, ծննդի, Աստվածածնի ու աչլ սրբերի պատկերները։ Դրանցից հիշարժան են 1331 թ. կազմը, որը պատում է Սարգիս Պիծակի դրած ու պատկերազարդած ձեռագիրը (պահվում է Նրուսաղեմում)։ Կատարողական ու գեղարվեստական բարձր արժանիքներով օժտված աչա կազմն իր տեսակի մեջ մի իսկական կատարելություն է, որի համար այն անվանել են «ծովեն ելած»։

Հիշարժան են նաև 1347 (ոսկերիչ Գրիգորի) և 1493 թվականների կազմերը։

Թեպետ հազվագյուտ են փայտի փորագրության նմուշները, սակայն Սեանի Առաքելոց եկեղեցու համար 1186 թ. պատրաստված դուռը (Հայաստանի պատմության թանգարան) իրավամբ արվեստի այս ճյուղի մի զլուխ-դործոց է։ Դուռն ամբողջ հարթության վրա փորագրված է հոգեզարուտի տեսարանը։ Հետաքրքիր են ներքևի շարքի հոգեորականների պատկերները, որոնք, հավանաբար, պատվիրատուներն են։

XV դարում հասարակական-քաղաքական անբարենպաստ իրադրությունների հետևանքով Հայաստանի շինարարական հարուստ արվեստը, փաստորեն, կանգ առավ։ Դրա հետ մեկտեղ կանգ է առնում խաչքարերի զարդացման այն բուռն վերելքը, որը դիտելի է XII—XIV դարերի ընթացքում։ XVI—XVII դարերում նորից վերածնվում է խաչքարեր կանգնեցնելու սովորույթը։ Բազմաթիվ են այդ շրջանին վերաբերող խաչքարերը։ Դրանք գերազանցապես տապանաքարեր են և կանգնեցվել են գերեզմանոցներում։ Բանն այն է, որ, վերջնականապես կորցնելով պետական ու քաղաքական ինքնուրույնությունը, զրկվելով համընդհանուր աղբյային ժողովրդական նշանակություն ունեցող որևէ նախաձեռնությունից, հայ ժողովուրդն այդ ժամանակ ստիպված էր նեղացնել հասարակական պաշտոնը և կանգնեցնել դրանք միայն գերեզմանների վրա։ Նրանք ինքնին խորհրդանշում է վաղեմի քաղաքակրթության ողբերգական անկումը։ Պատմական նման զրդապատճառների հետևանքով խաչքարերի վրա եղած պատկերաքանդակները, կորցնելով համընդհանուր բարձր զաղափարական բովանդակությունը, ստանում են նեղ, կենցաղային բնույթ։ Հյուսվածքավոր զարդապատկերներն իրենց ոճավորման մեջ ավելի են պարզեցվում՝ կորցնելով նախկին նրբագեղ ու բարդ ձևերը։

Այդպիսի խաչքարերի կարելի է հանդիպել Հայաստանի համարյա բոլոր շրջաններում: Նորադուլի (Կամոյի շրջան) կամ Հին Զուղաչի գերեզմանոցներում դրանց թիվը հազարից անցնում է: Այդ խաչքարերը հիմնականում իրենց վրա ունեն պատմական արժեք ներկայացնող վիմագիր արձանագրություններ, որոնցից իմանում ենք ոչ միայն հուշարձան կանգնեցնելու նպատակը, ճիշտ ժամանակը, այլև քանդակագործ վարպետների աւունները: Այսպես, XVI դարում Հին Զուղաչում աշխատել են Հայրապետ և Գրիգոր քարգործ վարպետները, 1551—1606 թթ. Նորադուլում աշխատել է հռչակավոր Քերամ կազմողը և այլք:

Խաչքարերի դարգացման վերջին շրջանը պետք է համարել Հին Զուղաչի գերեզմանատան XVI դարի վերջին և XVII դարի սկզբներին վերաբերող կոթողները: Նրբեմնի բարգավաճ այդ քաղաքի հարուստ ու ծաղկող կյանքի լուռ վկաներն են այդ խաչքարերը: Գրանց զարդաքանդակները, կատարողական բարձր վարպետության հետ մեկտեղ, էսպես տարբերվում են մյուսներից: Գրանք կրում են արևելյան-իրանական արվեստի զգալի ազդեցությունը: Հին Զուղաչի խաչքարերը, առանձնահատուկ տեղ դրավելով խաչքարերի դարգացման մեջ, եզրափակում են հայ մշակույթի այդ միանգամայն ինքնատիպ ձևի պատմական ընթացքը:

Վերը նշված XIV—XV դարերի Տաթևի մանրանկարչության սովորույթները, փաստորեն, հիմք հանդիսացան XVI—XVII դարերի մանրանկարչության մի որոշակի հոսանքի համար: Այս տեսակետից ուշագրավ են 1559 թ. Վաչոց ձորում գրված ձեռագրերի մանրանկարները, որտեղ Գրիգոր Տաթևացու կողմից առաջ բաշխված սկզբունքներն իրենց հետագա զարգացման մեջ զարդանկարային ոճավորման են ենթարկում նաև մարդկային մարմինները՝ քնդդրված ձևախեղման միջոցով հասնում ծայրահեղ արտահայտչականության (էքսպրեսիվության): Ուշագրավ են 1601 թ. ծաղկազարդված ձեռագրի մանրանկարները, որտեղ վերացական մտածողությունը ամբողջովին հանդիմանում է խորհրդանշական (սիմվոլիկ) ձևերի: Ծայրահեղ ոճավորումն ու արտահայտչականությունը բնորոշ են դառնում XVII դարին քնդհանրապես: Այդպես են նաև XVII դարի 30-ական թվականներին Կարինում (էրզրում) Առաքելի ձեռքով քնդօրինակված ձեռագրերի մանրանկարները: Ընդհանուր առմամբ այդ ձեռագրերի արվեստը զեպի մարդն ու իրականությունն ունեցած ինքնատիպ սկզբունքների գրսևորման բնագավառում մի բարձրակետ էր, որտեղ բովանդակության նկատմամբ կրոնա-ճգնավորական հակումները հանգեցնում են իրական ձևերից հեռանալուն: Այն դրսևորվում է բեկվող ու անհանգիստ, արտակարգ գինամիկ գծային ոճավորման միջոցով, որտեղ ամեն ինչ, փաստորեն, վեր է ածվում դարդանկարային ձևերի, որոնք համակցվելով վառ գույնային համագործակցություններին, ստեղծում են արտակարգ լարվածություն:

XVII դարում զարգանում է մանրանկարչության նաև մի այլ ուղղություն՝ որն առավելապես կապվում է որոշ վաչքերում քաղաքային կյանքի՝ արհեստների ու առևտրի բնագավառում տեղի ունեցող տեղաշարժերի հետ: Պատահական չէ, որևէ մեկ, որ այս շրջանի ձեռագրերը գրվել և պատկերազարդվել են առավելապես այնպիսի քաղաքներում, ինչպիսիք էին Զուղան, Կարինը, Վանը

և այլն: Այդ պատճառով էլ, անկախ ձևազրկերի կրոնական բովանդակությունից, դրանց մանրանկարները արտահայտում են քաղաքի առևտրա-արհեստավորական խավերի մտածողությունը: Ուշագրավ է այն, որ այժմ փոխվում է նաև պատվիրատուի սոցիալական պատկանելիությունը: Նախկին բարձրաստիճան իշխանների ու հոգևորականների փոխարեն ձևազրկեր էին

Ջուղայի գերեզմանատան խաչքարերից (XVI--XVII դդ.)

պատվիրում մեծահարուստ վաճառականները: Դրանցից էր, օրինակ, Խոջա Ավետիքը, որի համար է պատրաստվել Հակոբ Ջուղայեցու 1610 թ. ծաղկազարդած ձևազրկ ավետարանը: Նոր պատվիրատուի հանդես գալը, բնականաբար, պետք է անդրադառնար նաև մանրանկարչության ընդհանուր բնույթի վրա:

Այս նոր հոսանքի ամենախոշոր ներկայացուցիչը հանդիսացավ Հակոբ Ջուղայեցին, որը ծաղկումով Հին Ջուղայից էր, սակայն աշխատել էր նաև Վանում: Նրա նկարազարդած ձևազրկերից մեկ հաշտնի հնադույնը 1585 թ. է, որը վաղ շրջանի գործերից է և հավանաբար գրվել ու ծաղկազարդվել է Վա-

նում (որոշակի հայտնի է, որ 1592 թ. Զուղալեցին զեռ աշխատում էր Վանում): 1585 թ. ձեռագրի մանրանկարներում Հակոբ Զուղալեցին հանդես է գալիս արդեն որպես ձեռակերպված նկարիչ, որի հատկանշական գծերն են վարպետ հորինվածքը, գույների հնչեղությունն ու զարդանկարների հարստությունը: Պատկերվող զեմբերի բնական ձևերի նպատակային աղճատման (զեֆուր-մացիա) միջոցով Զուղալեցին կարողանում է ներկայացնել հերոսների ներքին հոգեկան ապրումները, հաղորդելով նրանց ընդգծված արտահայտություն: Այս տեսակետից նշանավոր է «Աստվածածնի ավետումը» պատկերող մանրանկարը, որտեղ ձեռագրում միահյուսվելով վառ գունաշարի հետ՝ ամբողջականացնում են նկարչի մտահղացումը:

Հետագայում Հակոբ Զուղալեցուն հանդիպում ենք արդեն Պարսկաստանի Սպահան քաղաքում, որ տեղափոխվել էր, հավանաբար, Շահ-Աբբասի կազմակերպած բռնադադլիի հետևանքով:

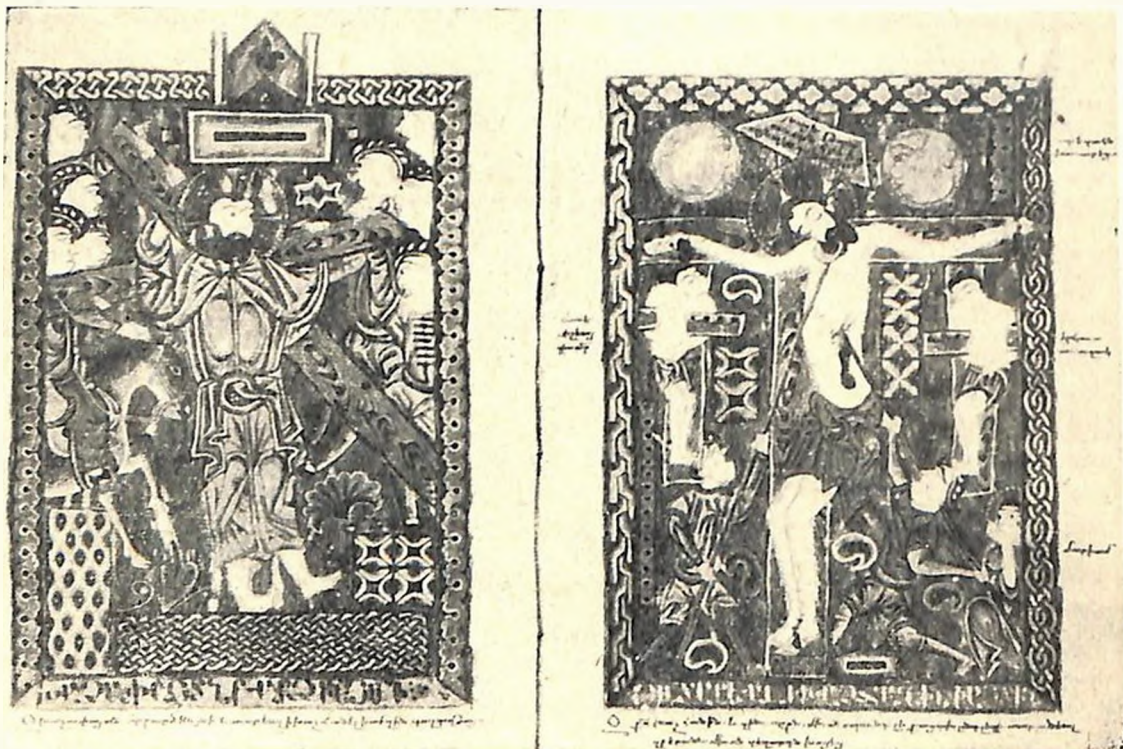
Հակոբ Զուղալեցու լավագույն աշխատանքը 1610 թ. նկարազարդած ավետարանի մանրանկարներն են (Մատենադարան, ձեռագիր № 7639): Քաղաքային ու որոշ առումով նաև աշխարհիկ մտածողությամբ արգասիք հանդիսացող այս մանրանկարները առանձնանում են իրենց պատկերազարդական ազատ ձևերով: Դա արտահայտվում է ոչ միայն արտաքին ձևական ու կոտորուղական հնարաններով, ինչպիսիք են, ասենք, հարուստ ու վառ գունաշարն ու մարդկային մարմնի համամասնությունների ընդգծված ոճավորումը կամ կանոնացված պատկերազարդական ուրվագծերից ազատ հորինվածքները, ալյուրիստների ներքին զրամատիկական լարվածության զրսերմամբ և աղճատված ձևերի մեջ նույնիսկ խիստ մարդկային կերպարներով: Այստեղ է ահա, որ Հակոբ Զուղալեցու արվեստը հանդես է գալիս իր կատարելությունը: Հավանաբար ինքը՝ վարպետը, բարձր է գնահատել իր այս ստեղծագործությունը, անվանելով «պատվազույն քան զլուսավաչլ մարդարիտ, զերագույն քան զակունս պատուականս»:

Իրավամբ այս ձեռագրերի մանրանկարներն իրենց նրբերանգ ու պայծառ գույներով, հորինվածքի համաշափ ներդաշնակությամբ, նուրբ ոճավորմամբ ու արտահայտչականությամբ հանդիսանում են XVII դարի հայ մանրանկարչության լավագույն նմուշները:

Ուշագրավ է և այն հանգամանքը, որ այս շրջանում պատկերազարդվում են նաև աշխարհիկ բովանդակության ձեռագրեր, ինչպիսիք է, օրինակ, «Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը», պատմազարդական մի շարք երկեր և այլն:

Հակոբ Զուղալեցին, փաստորեն, հանդիսացավ հայ մանրանկարչության պատմության վերջին ամենախոշոր ներկայացուցիչը: Գրքի տպագրության զարգացման հետ մեկտեղ, բնականաբար, թուլանում է ձեռագիր մատյանների նկատմամբ եղած հետաքրքրությունը: Դա ինքնին նպաստում է մանրանկարչական արվեստի անկմանը: Չնայած դրան, գրքի գեղարվեստական ձևավորման արվեստը որոշ կենտրոններում շարունակում է իր գոյությունը մինչև XVIII դարի սկիզբը: Այս շրջանում նկարազարդված ձեռագրերն ալյուր չունեն նախորդ շրջանների ինքնատիպությունը և հաճախ ավելի հին ձեռագրերի պատճեններն են:

Հայ մանրանկարչության զարգացման կարևոր մի հատվածն է գաղթօջախներում զարգացած գրքի պատկերազարդման արվեստը:

Հակոբ Զուգայ եղա մանրանկարն րից

Կիլիկյան հայկական պետության անկումից հետո սկսված դանդաղացին դադար նպաստեց նաև Կիլիկիայում մշակված սովորույթների տարածմանը ինչպես բուն Հայաստանում, այնպես էլ հայկական դավթավայրերում: Նրկ-րից արտագաղթողները իրենց հետ տանում էին նաև նկարադարձված ձեռագրեր, իսկ մանրանկարիչ վարպետները, գրկվելով հիմնական պատվիրատուներից, այլ վայրերում էին (Ղրիմ, Ահաստան, Կոստանդնուպոլիս և այլն) փնտրում կյանքի և աշխատանքի բարենպաստ պայմաններ: Կիլիկյան Հայաստանի հարաբերություններն արևմտյան երկրների հետ նպաստում էին հայերի հաստատմանը նաև Խոալիաչի վաճառաշահ քաղաքներում, որտեղ կառուցվում էին «հայոց տներ» (հյուրանոց ու հավաքատեղի):

Պահպանվել են մի շարք ձեռագրեր, որոնք գրվել ու պատկերադարձվել են Հոռմում, Պերուջայում և իտալական այլ քաղաքներում: Դրանցից հիշարժան է 1331 թ. Պերուջայում նրեմիա գրչի կողմից գրված ձեռագիրը, որը զարդարված է զլխադարձերով, գլխատառերով ու լուսանցադարձերով:

Շատ ավելի ամբողջական են Ղրիմում պատկերադարձված ձեռագրերը: Մեծ քանակությամբ կիլիկյան ձեռագրեր են հավաքվում Ղրիմի հայկական եկեղեցիներում: Այս հանգամանքը, անշուշտ, չէր կարող հեռք չթողնել Ղրիմում գրված և պատկերադարձված ձեռագրերի վրա: Այդ է պատճառը, որ Ղրիմի մանրանկարչությունը, գրսեորելով մի ամբողջական դպրոցին բնորոշ ուսանձնահատկություններ, նրահպանել է բուն Հայաստանի ազդաչին ավանդները, շատ բանով առնչվել նաև Կիլիկյան Հայաստանի մանրանկարչության հետ:

Գրքի գեղարվեստական ձևավորման արվեստը զարգացանքներում հարմարակցեց մինչև XVII դարը: Այսպես, 1619 թ. լվովում մանրանկարիչ Պապար Բաբերդյանն պատկերապարզում է մի Աստվածաշունչ, մի աչք ձևագիր պատկերապարզվել է 1649 թ. Թեոդոսիայում, իսկ 1654—1666 թթ. ձևագիր է պատկերապարզված Կ. Պոլսում: Այս, ինչպես և նույն շրջանի մյուս ձևագրերի մանրանկարներն իրենց ոճով ու կատարողական արվեստով արմատապես տարբերվում են մինչև այդ եղած մանրանկարչության սկզբունքներից: Չնայած ձևագրերը հարուստ են մանրանկարներով, սակայն դրանք ղերազանցապես լինելով օտարամուտ սկզբունքների ազդեցության տակ, աչքն չեն արտահայտում ազգային այն առանձնահատկությունները, որոնց շնորհիվ հայկական մանրանկարչությունը մտել է համընդհանուր արվեստի պատմության մեջ:

Քննարկվող ժամանակաշրջանում զարգացում են ապրել նաև կիրառական արվեստի ճյուղերը:

Գորգագործությունը ղեկ հնուց լայն զարգացում էր ստացել Հայաստանում: Այդ մասին են վկայում ոչ միայն հայ, այլև արաբ ու եվրոպացի ճանապարհորդները: Թեոդոս XV—XVI դարերից հայկական զորքեր չեն պահպանվել, սակայն հայտնի է, որ դրանք մեծ հուշակ են վաչելել և արտահանվել են զանազան երկրներ: Ավելին, որոշ ուսումնասիրողների կարծիքով XV—XVI դարերի իտալական նկարիչների կտալներում պատկերված մի շարք զորքեր հայկական ծագում ունեն: Այդ նույն ժամանակաշրջանին են վերագրվում Արևմտաթի թանգարաններում ու մասնավոր հավաքածուներում պահպանվող այսպես կոչված «վիշապագորգերը» (զորքերը աչքպես են կոչվում նրանց վրա եղած ոճավորված վիշապների պատկերների շնորհիվ):

Տարածված է եղել նաև ձեռագործ-ասեղնագործության արվեստը: Պահպանված սակավաթիվ նմուշները կապված են եկեղեցական ծիսակատարությունների հետ: Գրանցից հիշարժան է 1448 թ. խաչկալը, որի երկու կողմերում կան զահին նստած Քրիստոսի, Գրիգոր Լուսավորչի, Տրդատ թագավորի ու ս. Հռիփսիմեի ասեղնագործ պատկերները: Ուշագրավ են նաև փիլոնի երկու օձիք, որոնցից մեկի վրա ասեղնագործված են Քրիստոսը, Աստվածամայրը, Հովհաննես Մկրտիչն ու տասներկու առաքյալները: Ասեղնագործության բազմաթիվ հին ու կատարյալ նմուշներ կան վանական հաստատությունների պահպաններում, որոնք ղեռն չեն ուսումնասիրված ու գնահատված արվեստագետների կողմից:

Դաջման արվեստը նույնպես Հայաստանում հասել է բարձր մակարդակի: Կենցաղային զանազան նպատակներով (հագուստի համար և այլն) պատրաստված այդ կտորների առանձին պատառիկներ հետադաշում օգտագործվել են ձևագիր մատյանների կազմերի ներսի մասը ծածկելու համար: Այդ միջոցով մինչև մեր օրերը պահպանվել են հնագույն նմուշներ: Դաջված այդ կտորները հետաքրքրություն են ներկայացնում իրենց զարգամոտիվներով, որտեղ հիմնականը կարմիր հիմնապատառի վրա, նուրբ գունային համադրություններով կատարված ծաղկային զարդանախշն է, որը հատկապես XV—XVI դարերում առավել կատարյալ բնույթ է կրում:

Պատմա-քաղաքական իրադարձությունների հետևանքով ստեղծված հայկական գտնվածքները կարճ ժամանակում, տուվել կամ պակաս շափով, գտնում են հայ մշակույթի կենտրոններ ու ապրում իրենց գեղարվեստական կյանքով: Գրանցից XVI դարի վերջին առավել նշանակալից է դառնում Լվովը,

ուր ստեղծված ինքնատիպ նկարչական դպրոցը դոչատևում է մինչև XVIII դարը: Լվովի գեղանկարչության հնագույն օրինակը, հավանաբար, պետք է համարել հայկական եկեղեցու որմնանկարների պահպանված բեկորները: XVII դարի սկզբներին Լվովում առանձնապես հայտնի է եղել հայազգի նկարիչներ Թոգուշների ընտանիքը (Պավելը և նրա որդի Սիմոնը): Սրանք հռչակվել են առավելապես որպես զիմանկարիչներ ու կառարել են ամենաբարձրաստիճան անձնավորությունների՝ թագավորական գերդաստանի անդամների պատվերները:

Պարսկաստան գաղթած հայ վաճառականության նկատմամբ Շահ-Աբբասի վարած հովանավորող քաղաքականությունը և 1639 թ. Թուրքիայի ու Պարսկաստանի միջև կնքված հաշտությունը, նպաստեցին հայ մշակույթի զարգացմանը վաճառաշահ նոր Զուղայում, որը դարձավ հայ մշակույթի մի նոր օջախ:

Հայ վաճառականների շնորհիվ նոր Զուղայի ու Սպահանի շուկաները սղողված էին Խալիլայից ու Եվրոպական աչլ երկրներից բերված պատկերներով ու կիրառական արվեստին վերաբերող առարկաներով: Բնականաբար, զրանք ներդրում էին ոչ միայն հասարակական խավերի ճաշակի վրա, աչլ տեղական վարպետներին կախման մեջ էին զնում օտարամուտ գեղապիտանական սկզբունքներից՝ զրանով իսկ կանխորոշելով հատկապես գեղանկարչության հետագա ընթացքը: Զի բացառվում նաև այն, որ Արևմուտքից հրավիրված որոշ նկարիչներ կատարում էին մեծահարուստ խոջաների պատվերները, նրանց աներն ու եկեղեցիները պարգարելով պատկերներով ու որմնանկարներով:

Առանձնապես մեծ տարածում են գտնում իտալական ու հոլանդական փորագրանկարները, որոնք հաճախ սկզբնաղբյուր էին հանդիսանում տեղական նկարիչների համար: Այդ առումով ոչ միայն իրանահայ գաղթօջախների, աչլև ընդհանրապես XVII դարի հայկական զրբային նկարչության համար առանձնակի նշանակություն են ունեցել 1639 թ. Ամստերդամում հրատարակված աչսպես կոչված «Պիտկատորի Աստվածաշնչի» տարբեր նկարիչների ձևքով կատարված դժանկարչական պատկերազարդումները: Դրանք որպես նախատիպեր օգտագործվել են հայկական տարբեր գաղթօջախներում (Սպահան, Կոստանդնուպոլիս, Ղրիմ և այլն) զրված ձևագրերի պատկերազարդման համար: Հիշարժան է նաև, որ առաջին հայ զրբի տպագրության հետ մեկտեղ ծավալվում է նաև փայտի վրա փորագրելու արվեստը, որը զալիս է փոխարինելու մանրանկարչությանը: Վենետիկում, Ամստերդամում և այլ վայրերում հիմնադրված հայկական տպարաններում հրատարակվող որոշ զրբեր զարդարվում էին գժանկարչական պատկերներով, որոնց նախատիպերը զարձալ Եվրոպական վարպետների գործերն էին: Այսպես, օրինակ, 1666 թ. Ամստերդամում Ոսկան Երևանցու հրատարակած հայերեն առաջին տպագիր Աստվածաշունչը նիդերլանդացի Քրիստոֆ Վան Զիհեմի նկարազարդումներով էր:

Այսպիսով, ի վիճակի չլինելով ամբողջովին վերածնել, զարգացնել աղբային մշակույթի ու արվեստի վաղեմի բարձր ավանդույթները, XVII—XVIII դարերի հայ նկարիչները ալամա ենթարկվում էին Արևելքի և Արևմուտքի ժողովուրդների մշակույթի ազդեցությանը:

Այդ բոլորի հետ մեկտեղ, նոր Զուղայում աշխատում էին տեղական նկարիչներ, որոնք կատարելով հայ խոջաների պատվերները, աշխարհիկ սյուժե-

ներով նկարագրելուց լին նրանց տոհմաճնադրերը (Խոջա Պետրոսի բնակարանը, Ա. Տեր-Բարսեղյանի բնակարանը և այլն), կատարում պատվիրատունների զիմանկարներ, ծածկում նորակառույց վանքերի պատերը որմնանկարներով և այլն¹։ Ըստ Լուսիյան լինելով բազմաթիվ մշակույթի արգասիք և առևտրական-խոջայական ու արհեստավորական խավերի մասնազույգյան արտահայտություն, նոր Զուգայի գեղանկարչությունը կրում է առավելապես աշխարհիկ բնույթ. նույնիսկ այն դեպքում, երբ վերաբառվում են կրոնական թեմաներ։ Զարգանում է զիմանկարչությունը, վերջապես, հանդես են գալիս առաջին մասնագետ նկարիչները, որոնք արդեն աշխատում են հաստոցային գեղանկարչության սկզբունքներով։ Ահա այս նկարիչների գործունեությունն էլ կանխորոշում է հայ արվեստի զարգացման նոր շրջանը։

XVII դարի երկրորդ կեսին նոր Զուգայում մեծ համբավ է վայելել Հովհաննես վարդապետ Մրքուզը, որը նաև փիլիսոփա, գրող ու աստվածաբան էր ու հմուտ տիրապետում էր նաև մի քանի արհեստների։ Երբ 1664 թ. Խոջա Ավետիքի ջանքերով ավարտվում է Ամենափրկիչ վանքի կառուցումը, Մրքուզին է հանձնարարվում եկեղեցու ներսի պատկերազարդումը, որն ավարտվում է 1666 թ. հետո։

Ողջ եկեղեցին պատված է որմնանկարներով։ Գմբեթից մինչև պատերի կեսը զարդարող որմնանկարները կատարված են հավանաբար XVIII դարում, միայն ներքևի հարկաբաժնի պատկերներն են պատկանում Մրքուզի վրձնին (չի բացառվում, որ XVIII դարի որմնանկարների տակ զեռ պահպանվում են Մրքուզի ստեղծագործությունները)։ Դրանք ներկայացնում են Գրիգոր Լուսավորչի, Քրիստոսի և տարրեր սրբերի կյանքը պատկերող թեմաներ։ Պարունակելով ազգային հնավանդ սովորույթների շատ տարրեր, Մրքուզի այս աշխատանքները կատարված են Արևմուտքի գեղանկարչության մեծ ազդեցությամբ։ Նկարչի ստեղծած բազմակերպար հորինվածքները, ըստ էության, կրկնում են հաստոցային գեղանկարչության սկզբունքները։ Այդ պատկերներից մեկի ձախաճկումում ծնկաչոք աղոթողի դիրքով նկարված վանականը, հավանաբար, հենց Հովհաննես Մրքուզն է։

Բնդհանրապես Ամենափրկիչ եկեղեցու որմնանկարները կատարված են Արևմուտքի մեծ ազդեցությամբ ու բազմաթիվ բնդհանուր գծեր ունեն հայերեն առաջին տպագիր Աստվածաշնչի փորագրանկարների հետ (որոնք, ինչպես նշեցինք, նիդերլանդացի վարպետի գործեր են)։

XVII դարի 40—60-ական թվականներին նոր Զուգայում գործում էր Մինաս նկարիչը, որը սովորել է Հալեպում, «Ֆրանկ» վարպետի մոտ։ Վերադառնալով հայրենիք, Մինասը պատկերազարդում է տեղի բազմահարուստ խոջաների տները (Խոջա Սաֆրադի տունը, որը չի պահպանվել), նկարում զիմանկարներ (նախարար Զրադ խանի, հայր և որդի Վելիջանյանների և այլն)։ Մինասը արժանանում է շահ Աեֆիի ուշադրությանը և դառնում պալատական նկարիչ։ Դատելով ժամանակակից պատմագիր Առաքել Դավրիժեցու վկայությունից, Մինասն առավելապես զիմանկարիչ էր։ Մեծահարուստ խոջաներ հայր և որդի Հակոբջան և Ոսկան Վելիջանյանների պահպանված զիմանկարները նրա արվեստի և հատկապես տեղական գեղանկարչության զար-

¹ Տե՛ս Մ. Ղազարյան, նոր Զուգայի XVII դարի հայ նկարչությունը («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1968, № 1, էջ 194—202)։

դացման ինքնատիպ ուղիների վերականգնումն են: Լիովում ստեղծագործող հայ նկարիչների (Բողոշների) աշխատանքների հետ, որանք մեզ հասած առաջին հայկական հաստոցային գիմանկարներն են ու նախապատրաստում են հետագա շրջանը:

Ժամանակակիցներն արդեն նշում են Մինասի գիմանկարների սեպիստական բնույթը և բնորդի կերպարային առանձնահատկություններին հարապատմաբար ձգտումը: Առաքել Գալբրիելյան այս կապակցությամբ Մինասի մասին գրում է. «Նկարեաց դասացելոց պատնն գալստիկն, որ այնքան չար և նման էր համեմատությամբ, որ բնդ թագաւորին ամենեքեան ի հանդիսին եղեալին. մեծաւ հիացմամբ դարձացեալը եղեն վասն առաւել նմանութեանն» և ապա. «Քանզի որում ազգի կերպարն, որ նկարէր, ամենեկն չար և նման նկարէր»: Այս վկայություններն ինքնին բնութագրում են Մինասի ստեղծագործությունը՝ ներկայացնելով նրան որպես սեպիստ նկարիչ:

Նոր Զուղաչի վաճառականները Աստաթանի վրայով առևտրական լաշն կապերի մեջ էին Ռուսաստանի հետ և վաճելում էին ուսումնականների՝ մասնավորապես Ալեքսեյ Միխայլովիչի հատուկ հովանավորությունը: Ի նշան երախտագրություն, Նոր Զուղաչի վաճառականները թագավորին են հանձնում կիրառական արվեստի հոյակապ նմուշ «Ալմադե դահր», ինչպես և պղնձի վրա փորագրված «խորհրդավոր բնիկներ» թեմայով մի պատկեր: Թագավորի խնդրանքով հայերը Մոսկվա են ուղարկում այդ պատկերի հեղինակ, երիտասարդ, բայց արդեն Զուղաչում համբավ վաճելող Բողդան (Աստվածատուր) Սալթանովին, որը 1666 թ. հաստատվելով Մոսկվայում, աշխատանքի է անցնում Զինապալատում, իր կշանքն ընդմիջա կապելով ռուսական արվեստի հետ: Սալթանովի գործունեությունը ծավալվեց Ալեքսեյ Միխայլովիչի, Ֆեոդոր Ալեքսեևիչի և հատկապես Պետրոս I-ի օրոք: Նա կատարել է թագավորների գիմանկարները, սրբապատկերներ, նկարադարձել է պալատներ ու եկեղեցիներ (Կրեմլի խաչելության եկեղեցին), ձևավորել է զանազան հանդեսներ, «Պետրոս I-ի Ազովը գրավելու առթիվ հաղթական կամար է կանգնեցրել» և այլն:

Բողդան Սալթանովը Ռուսաստան եկավ այն ժամանակ, երբ իրանահայ նկարիչների ստեղծագործություններում որոշակիորեն զրսևորվել էին արվեստի աշխարհականացման սկզբունքները, Արեւելքի ու Արեւմուտքի արվեստներից փոխ առած ձևերի խաչաձևման երևույթը՝ և մեծ տարածում գտել գիմանկարչությունն ու հաստոցային գեղանկարչությունը: Բողդան Սալթանովի բեղմնավոր գործունեությունը Ռուսաստանում որոշակի նշանակություն ունեցավ XVII դարի վերջերի ռուսական արվեստի զարգացման համար:

XVII դարի վերջերին և XVIII դարի առաջին կեսին Նոր Զուղաչում աշխատել են նաև ուրիշ նկարիչներ, որոնց անունները թեպետ չեն հասել մեզ, բայց պահպանված գործերը մի անգամ ևս վկայություն են տալիս իրանահայ գաղթօջախի հայ արվեստագետների ձեռք բերած նվաճումների մասին:

Հիմնականը նրանց ստեղծագործության մեջ աշխարհիկ տրամադրությունների արտահայտությունն է, որը ներդաշնակ է ժամանակի քաղաքային կյանքին՝ առհասարակ և առևտրական ու խոջաչական շրջանների տրամադրություններին՝ մասնավորապես:

Աշխարհիկ նկարչության լավագույն նմուշներից են հոջա Պետրոսի տանը պահպանված որմնանկարները, որոնք ներկայացնում են եվրոպական հագուստներով բարձրաստիճան պալատական անձանց և այլ տեսարաններ, Ա.

Տեր-Բարսեղյանի տան որմնանկարը, որ պատկերված է Շահ-Աբբաս II-ը խրախճանքի պահին, ինչպես նաև Մ. Լազարյանի տան՝ պարուհիներ, երաժիշտներ ու շահին պատկերող նկարները:

Նոր Զաղպի գեղանկարչության համար, ժամանակի արամադրություններն արտահայտող գաղափարական բովանդակությունից պատ, հատկանշական են նաև գեղարվեստական այն երկու հիմնական հոսանքները, որոնք խաչաձևվում են XVII—XVIII դարերում աշխատող վարպետների գործերում: Այսպես, եթե Ամենափրկիչ վանքի և Խոջա Պետրոսի տան որմնանկարներում ու մի շարք այլ անհայտ նկարիչների կերտած զիմանկարներում ու սրբապատկերներում մեծ տղերս է ցուցաբերվում Արևմուտքի նկատմամբ (Խալիա, Հոլանդիա), ապա XVIII դարի սկզբներից՝ ուժեղանում է արևելյան-իրանական արվեստի ազդեցությունը:

Հայկական արվեստի զարգացման հետագա ընթացքը, մինչև XIX դարի կեսը, փաստորեն, կապվում է Հովնաթանյանների տաղանդավոր գերդաստանի հետ: Հովնաթանյաններն իրենց գործունեությունը ծավալեցին Նրեանում, էջմիածնում ու Թիֆլիսում, զարգացման մի նոր աստիճանի բարձրացնելով նոր շրջանի գեղանկարչության տարբեր տեսակները:

Հովնաթանյան նկարիչների մի քանի սերունդների նախահայրն էր հանրահայտ բանաստեղծ, տաղասաց, նկարիչ ու իր ժամանակի ամենազարգացած մարդկանցից մեկը՝ Հովնաթանը՝ Նազաշ (նկարիչ) մականվամբ: Գիտենք արդեն, որ նա ծնվել է 1661 թ. Գողթան գավառի Շոռոթ գյուղում: Սովորել է Ազուլիսի վանքում, որտեղ և հետագայում դասավանդել ու զբաղվել է զրչության արվեստով: Հավանաբար այդ շրջանում էլ նա որմնանկարներով պատկերազարդել է Շոռոթի ու Ազուլիսի եկեղեցիները: Այնուհետև նա աշխատել է Նրեանում, պատկերազարդելով 1679 թ. երկրաշարժից հետո վերանորոգված եկեղեցիները: Հովնաթանի վաղ շրջանի գործերից սչինչ չի պահպանվել (պահպանվել են միայն Նրեանի Պողոս-Պետրոս եկեղեցու որմնանկարների առանձին բեկորներ) և դժվար է որոշակի պատկերացում կազմել դրանց մասին:

Հավանաբար 1703—1712 թթ. միջև, երբ նա արդեն համբավավոր նկարիչ էր և ուներ իր «բարխանան» (արհեստանոցը), վրաց Վախթանգ VI թագավորի կողմից հրավիրվում է Թիֆլիս: Նա, հավանաբար, ակտիվ մասնակցություն է ունեցել Վրաստանի մայրաքաղաքի վերակառուցմանը, աշխատակցել է պալատի պատկերազարդմանը (չի պահպանված), կատարել զիմանկարներ և այլն:

Նազաշ Հովնաթանի հասուն շրջանի ստեղծագործություններից բեկորներ են պահպանվել էջմիածնի մայր տաճարում: Դատելով տաճարի գմբեթի, կամարների ու սյուների վրա վերանորոգման ժամանակ բացված հատվածներից, Հովնաթանի զարգապատկերները ներկայացրել են Արևելքին բնորոշ ծաղկաչին մոտիվներով դուրրգված հույակապ հորինվածքներ: Առավել հետաքրքիր են թեմատիկ որմնանկարներից պահպանված բեկորները: Դրանցից մեկը պատկերում է ծնկաչոք Տրդատ թագավորին, Աշխենին ու Խոսրովիդուխտին (Տրդատի կնոջը և քրոջը), մյուսը Հայկ նահապետին և աղոթող զինվորին: Սրանք բոլորն էլ սյուժետային մեծ հորինվածքների հատվածներ են, որոնք երբեմն ծածկել են տաճարի պատերը: Հավանաբար Հովնաթանի վրձինն են պատկանում նաև էջմիածնում պահպանված սրբապատկերներից մի քանի-

որ բեմի տառապանքի մարմարի վրայի Ասավածա՞ռայր տառերի ու տառ-
յարների հետ և ուլն:

Նազաշ Հովնաթանի աշխատանքներից պահպանված այս սակավաթիվ
նմուշները վկայում են նրա ստեղծագործության սեպիտատական բնույթը, որը
դրսևորվել է նաև աշխարհիկ դիմանկարչության բնագավառում: Դասելով
տաղերում արտահայտված մտքերից, պարզ է դառնում նաև, որ Նազաշ Հով-
նաթանի համար հիմնականը բնորդին հարազատ մնալու և սեպիտատորեն վեր-
արտադրելու սկզբունքն է:

Այսու կողմից Նազաշ Հովնաթանի ու նրա հաջորդների ստեղծագործու-
թյան մեջ ամբողջականանում է Արևելքից եկող այն հոսանքը, որը դրսևորվել
էր Հին Զուղայի խաչքարերի զարդաքանդակներում և Սպահանի ու Նոր Զու-
ղայի հայ վարպետների զեղանկարչական գործերում:

Այս մեծ վարպետի հետ աշխատել և նրա գործը շարունակել են որդի-
ները՝ Հակոբ և Հարություն Հովնաթանյանները: Նրանք անմիջական մասնակ-
ցություն են ունեցել էջմիածնի տաճարի պատկերազարդմանը, իսկ իրենց հոր
մահվանից հետո, շարունակել են աշխատել էջմիածնում: Նրանց որմնանկար-
ներով է զարդարված Ապրակունիսի ս. Կարապետի վանքը: Նրանց են վերա-
դրվում պահպանված մի շարք սրբապատկերներ, որոնցից հիշարժան է եվրո-
պական փորագրանկարների ազդեցությամբ կառուարված «Յոթը վերքանի Աստ-
վածամայրը» սրբապատկերը:

Հովնաթանյան զերդաստանի հաջորդ ներկայացուցիչը, որի գործունեու-
թյունը հիմնականում ծավալվել է էջմիածնում ու Թիֆլիսում, Հակոբի որդի
Հովնաթան Հովնաթանյանն է: Հավանաբար նա նույնպես ծնվել է Շոտթում,
1769 և 1778 թթ. աշխատել է էջմիածնում, մինչև 1785 թ. եղել է վրաց Հերակլ
II թագավորի պալատական նկարիչը: Թիֆլիսում նա ունեցել է իր արվեստա-
նոցը և աշխատել է օգնականների հետ: Այդ շրջանում նա, հավանաբար, կա-
տարել է մի շարք դիմանկարներ ու կոմպոզիցիոն աշխատանքներ: 1789 թ.,
նրեանի խանի հրավերով, Հովնաթանն իր Հակոբ որդու հետ աշխատել է
նրեանում: Համաձայն պահպանված տեղեկությունների, 1801 թ. Հովնաթանը
ղեկ է կենդանի էր:

1785 թ. կաթողիկոսի հրավերով նա աշխատում է էջմիածնում և շարու-
նակում տաճարի պատկերազարդումը, պատերը և դմբեթը պատելով զարդա-
նախշերով՝ Հին և Նոր կապարաններից քաղված նյութերի հիման վրա: Արև-
մբույան փորագրանկարների ու զեղանկարչության ազդեցությամբ ստեղծում
է մի շարք բազմակերպար պատկերներ («Խորհրդավոր քննիչը», «Մոգերի
երկրպագությունը» և այլն), սրբապատկերներ և հայկական եկեղեցու հայրա-
պետների ու միջնադարյան գործիչների դիմանկարների մի ամբողջ շարք
(Հովհան Որոտնեցի, Հովհան Օձնեցի, Ներսես Շնորհալի, Դավիթ Անհաղթ,
Գրիգոր Տաթևացի և ուրիշներ):

Շարունակելով իր պապի ու հոր սկզբունքները, Հովնաթանը, ըստ էու-
թյան, ժամանակակիցներին հիացրել է զարդանկարների արևելյան ճոխու-
թյամբ ու գունագեղությամբ: Նախորդներից ժառանգելով Արևմուտքի ու
Արևելքի արվեստների զուգորդման սկզբունքը, նա առաջ է դնում մասնավորա-
պես մարդկային կերպարների պատկերման սեպիտատական ուղիով: Դրա հետ
մեկտեղ նրա արվեստում բազմակերպար պատկերների զերակատարներն ու
առանձին սրբերի և միջնադարյան հայ գործիչների դիմապատկերները արտա-

հայտնի են իրենց անհատականացված ազգային գծերով: Հովնաթանի դիմանկարներն ու սրբապատկերները խնամատիպ են իրենց վեհաշուր հանդիսավորությամբ:

Այսպիսով, Հովնաթանյան գերդաստանի գործունեությունը, ներընկալելով XVIII դարի հասարակական-քաղաքական նախադրյալներից սերվող հիմնական սկզբունքները, նախապատրաստեց հայկական արվեստի նոր ելագիծը. Այն բնթացով ուսուցիչի ուղիով՝ իր բարձրագույն արտահայտությունը գրանցելով հայ մշակույթի զաղաթներից մեկի՝ Հակոբ Հովնաթանյանի դիմանկարչության մեջ:

ՀԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Հայկական ճարտարապետության համար XIV դարի երկրորդ կեսից սկսվեց մի ծանր ժամանակաշրջան: Քաղաքական և տնտեսական անբարենպաստ պայմանների հետևանքով շինարարական կյանքը երկրում փաստորեն կանգ առավ: Բուն Հայաստանում XV դարի առաջին կեսում մեծ դժվարություններով կառուցվում են երեք-չորս եկեղեցի միայն, որոնք արդեն շունեին նախորդ դարերի ճարտարապետական հուշարձանների փայլն ու բարձր արվեստը:

XV դարում շինարվեստի անկման արտահայտություն է հայկական ճարտարապետության ողջ պատմության մեջ այն եղակի դեպքը, երբ Մեծոփա վանքի նոր եկեղեցին կառուցելու համար որպես զլխավոր ճարտարապետ հրավիրել են օտար՝ հույն վարպետի:

Այս ժամանակաշրջանում, որպես բացառություն, առանձնանում են միայն երկու տաղանդավոր հայ ճարտարապետներ՝ Նեփեմատը և Հիսան, որոնք, սակայն, հիմնականում ստեղծագործել են Հայաստանի սահմաններից դուրս:

Նեփեմատի անունը սերտորեն կապված է Հայաստանի միջնադարյան տաղերգու և նկարիչ Մկրտիչ Նաղաշի հետ: XV դարի 30-ական թվականներին Նաղաշը, որպես հոգևոր առաջնորդ, ձեռնամուխ է լինում Արղնիի ս. Աստվածածնի վանքի շինարարությանը և Ամիդի (Դիարբեքիր) ս. Թեոդորոսի եկեղեցու հիմնովին վերակառուցմանը:

Այդ դժվարին ժամանակաշրջանի համար բավական համարձակ նախաձեռնությունը Նեփեմատը իրականացնում է փայլուն կերպով: Տաղանդավոր արվեստագետի կառուցած Ամիդի եկեղեցին և մանավանդ նրա հույակալ գմբեթը զարմանք ու հիացմունք է պատճառել ժամանակակիցներին: Սակայն մահմեդական ամբոխը, չհանդուրժելով այն, որ եկեղեցին իր գեղեցկությամբ գերազանցում է քաղաքի մզկիթներին և գմբեթն ավելի բարձր է, քան մինարեները, քանդում են այս մեծարվեստ շենքը: Միայն տարիներ անց՝ 1447 թ. հնարավորություն է ստեղծվում այն վերականգնել, որը և իրականացնում է ինքը՝ Նեփեմատը¹:

XV դարի մյուս նշանավոր ճարտարապետը՝ Հիսան, ստեղծագործել է Հալեպում: Նա 1499 թ. վերանորոգում է տեղի Քառասուն մանկանց եկեղեցին

¹ Տե՛ս Ա. Բաբխուդարյան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Երևան, 1963, էջ 107:

և կառուցում տարրեր բնույթի բազմաթիվ շենքեր: Այս աշխատանքներն Հիսուսին հռչակավոր ճարտարապետի համբավ են բերում բազարի թե հայ և թե ալլազգի բնակչության մեջ²:

XV—XVI դարերում Հայաստանում ալլեա ոչ մի մոնումենտալ շենք չի կառուցվում: Նույնիսկ դժվար էր եղած հուշարձանների պահպանումը: Անխնամ մնացած ճարտարապետական կոթողներն ավերվում էին թե լինամուսասպատակություններից, թե բնական արհավիրքներից:

Բարձր դարգացման հասած հայկական քարակոթույթյան արվեստը այս դարերում իր կիրառումը գտավ միայն ճարտարապետական փոքր ձևերում՝ խաչքարերում, օրորոցաձև տապանաքարերում, մատուռներում: XV—XVI դարերի հայկական արվեստի մի բազմաթիվ թանկարան է Հին Զուղայի գերեզմանատունը, որտեղ ինքնատիպ հորինվածքով հազարավոր խաչքարեր և խույր քանդակներ են կանգնեցվել:

Ժողովրդական ստեղծագործության հիանալի նմուշներ են նաև օրորոցաձև տապանաքարերը, որոնք ունեն հետաքրքրական և արժեքավոր սյուժետային քանդակներ:

Հայ ճարտարապետներին ու շինարար վարպետներին այս ժամանակաշրջանում լայնորեն օգտագործում էր երկրում իշխող մահմեդական վերնախավը՝ պալատներ, բերդեր, զվյակներ, դամբարաններ կառուցելու համար:

Հետաքրքրական է այն փաստը, որ հայ վարպետներն այդ կառուցվածքներում մուսուլմանական ճարտարապետական ավանդական ձևերը վերամշակում էին հայկական ճարտարապետության ոգով: Դրա լավագույն վկայությունն են իլաթի և Զեյթունի (Սյունիք) չքեղ բարակերտ դամբարանները:

Հայ ճարտարապետները XV—XVI դարերում կարևոր դեր էին խաղում օսմանյան Թուրքիայի շինարարական կյանքում: Հայազգի Սինանը (1489—1578) Պոլսում կառուցել է հարչուրավոր շենքեր, որոնցից երեք տասնյակը՝ պալատներ ու մզկիթներ, և, փաստորեն, դարձել Թուրքիայի ազգային ճարտարապետության հիմնադիրներից մեկը: XVII դարից Պոլսում սկսվում է հայ ճարտարապետների հռչակավոր գերդաստանի՝ Պալլանների գործունեությունը: Այս ընտանիքի ներկայացուցիչները մոտ երեք դար անընդհատ իրենց ձեռքում պահեցին արքունի ճարտարապետի տիտղոսը և զարդարեցին Թուրքիայի մայրաքաղաքը բազմաթիվ հուշակալ կառույցներով:

XIV դարի երկրորդ կեսից, երբ բուն Հայաստանում ընդհատվել էր շինարարական կյանքը, հայ ճարտարապետությունը դարգանում էր հայկական գաղթավայրերում՝ Ռուսաստանում, Ղրիմում, Լեհաստանում, Մոլդավայում և այլ երկրներում:

XIV—XVI դարերում Ղրիմի հայաշատ քաղաքներում և գյուղերում՝ Կոֆաջում (Թեոդոսիա), Սուրխոթում (Հին Ղրիմ), Բախչի-Էլիում կառուցվել են բազմաթիվ պաշտամունքային և աշխարհիկ շենքեր: Միայն Թեոդոսիայում գործել է 24 հայկական եկեղեցի: Ղրիմի հայկական ճարտարապետության արժեքավոր հուշարձաններից են Թեոդոսիայի Զորավարքը և Հովհաննես Մկրտչի եկեղեցին, Հին Ղրիմի Սուրբ Խաչ վանքը, Բախչի-Էլիի վանքը (բոլորը XIV դար), Թեոդոսիայի Միքայել և Գաբրիել հրեշտակապետաց եկեղեցին (XV դար), որոնք իրենց մի շարք առանձնահատկություններով հանդերձ հիմ-

² Տե՛ս նույն տեղում:

նախանում կառուցված են ազգային ճարտարապետության ավանդներով: XIV դարի երկրորդ կեսում գմբեխավոր բաղնիքային հորինվածքով կառուցվում է Լվաթի Հայկական տաճարը, որն իր ճարտարապետությամբ հիշեցնում է Անիի հուշարձանները³:

Բառաշանում, Յաշում, Սուշավայում, Գալացում և այլ քաղաքներում կառուցված Հայկական եկեղեցիներն իրենց ոճային առանձնահատկություններով գլխի ազդեցություն ունեցան Մուղավայի, ինչպես և ողջ Ռումինիայի ճարտարապետության հետագա զարգացման վրա:

XVII դարի կեսերից Հայաստանի համար սկսվեց համեմատաբար խաղաղ մի ժամանակաշրջան և ժողովուրդը ձեռնամուխ եղավ հայրենի երկրի ավերված գյուղերն ու քաղաքները, վանքերն ու եկեղեցիները, կամուրջներն ու քարավանատները վերականգնելու աշխատանքներին:

Խոշոր աշխատանքներ կատարվեցին նախ էջմիածնում: Մովսես և Փիլիպոս կաթողիկոսների օրոք վերականգնվեց գլխի վնասվածքներ ստացած Մայր տաճարը և վերանորոգվեցին էջմիածնի մյուս նշանավոր տաճարները՝ Գալանեն (1652) և Հոփոսիմեն (1653):

XVII դարի կեսերին վերանորոգվեցին նաև Սանահնի և Հաղպատի վանքերը: Այս աշխատանքները կատարվեցին բարձր վարպետությամբ՝ առանց աղավաղելու նրանց սկզբնական ճարտարապետական կերպարը:

Վերստին հսկայական կարվածքներ ստանալով և խոշոր ֆեոդալական տնտեսություններ ստեղծելով էջմիածնի, Տաթևի, Գեղարդի, Հառիձի վանքերը, Գեղեվանքը, Հովհաննավանքը և ուրիշ վանական հաստատություններ, ոչ միայն հնարավորություն ստացան վերականգնելու նախորդ դարերում ավերված շենքերը, այլև կառուցելու բազմաթիվ նորերը: Վանքերը շրջապատվեցին ամուր ցարխաղներով, որոնց ներսում կառուցվեցին բնակելի, արտադրական և տնտեսական շենքեր, հյուրատներ, սեղանատներ, դպրոցներ:

XVII դարում վերելք ապրեց հայկական որմնանկարչությունը: Նոր կառուցվող կամ արդեն գոյություն ունեցող մի շարք վանքեր ու եկեղեցիներ զարգարվեցին որմնանկարներով (էջմիածնի Մայր տաճար, Մուղնու ս. Գևորգ, Մեղրու, Ագուլիսի, Աստաատի, Շոտսի, նոր Զուղայի եկեղեցիներ, Շաախի վանք և այլն):

XVII—XVIII դարերում բնդհանուր տարածում գտավ զանգակաձևների շինարարությունը. դրանք կառուցվում էին գոյություն ունեցող տաճարներին կից և հիմնականում երկհարկ կամ եռահարկ թևի աշտարակներ էին, որոնք պսակվում էին ոտտոնդաներով: 1653—1658 թթ. աչքպիսի զանգակատուն կառուցվեց և էջմիածնի Մայր տաճարի արևմտյան ճակատին կից:

Հին հուշարձաններին կցվում էին նաև հուսկամար բաց սրահներ (Գալանեն, 1683): Իսկ նորակառույց եկեղեցիներում (Մուղնի, էջմիածնի Շողակաթ, Երևանի Զորավոր) աչքպիսի սրահների հետ զուգակցվում էր զանգակատան ստանդան:

XVII—XVIII դարերում գավիթներ ավելի շատ կառուցվեցին Վասպուրականում՝ Վարազդավանքում (XVII դար), Աղթամարում (1763), Նարեկավանքում (1787): Այս գավիթներն ունեին միևնույն հորինվածքը՝ ուղղանկ-

³ Տե՛ս Օ. Ն. Халпахчьян, Армано-русские культурные отношения и их отражение в архитектуре, Ереван, 1957. էջ 23:

յուն, քառամույթ շինություն, կամարներով համառար հատվածների բաժանված:

Խչնաձմնի գամգակատունը (XVII դ.)

XVII դարում եկեղեցական նոր շենքեր կառուցելիս ոչ թե կրկնեցին X—XIV դարերի հուշարձանների հորինվածքները, այլ օգտագործեցին հայկական ճարտարապետության սկզբնավորման շրջանի՝ V—VII դարերում տարածված դմբեթավոր բաղիլիկայի, թաղածածկ դահլիճի, եռանավ բաղիլիկայի, դմբեթավոր սրահի տիպերը: Առանձնապես լայն տարածում գտավ եռանավ բաղիլիկայի հորինվածքը: VII դարից հետո, երբ Հայաստանում պաշտամունքային ճարտարապետության հիմնական տիպը կենտրոնադմբեթի կառուցվածքներն էին, եռանավ բաղիլիկաներ այլևս չէին ստեղծվում: Սակայն XVII դարում, երբ հրատապ խնդիր դարձավ կարճ ժամանակամիջոցում ոչ միայն ավերված եկեղեցիների վերականգնումը, այլև բազմաթիվ նորերի կառուցումը, շինարարները կրկին անդգադարձան այդ տիպին, որովհետև բաղիլիկաների կառուցումը մեծ զովարությունների ու նյութական խոշոր ծախսերի հետ չէր կապված:

Նույնապես բաղիլիկաները արտաքինից անպաճույճ էին, առանց որևէ վարդանախշ հարդարանքի, հաճախ կառուցված անմշակ քարից (Սյունիք): Դրանք

ունենին շատ էական տարրերու թյուններ վաղ միջնադարի համանման կառուցվածքների համեմատ: XVII դարի բաղիլիկաների ներքին կառուցվածքը երեք նավի է բաժանվում հիմնականում երկու զույգ մույթերով (Քառնի, Տաթև, Գնդեվազ, Եղեգիս և այլն), իսկ որոշ դեպքերում՝ նույնիսկ մի զույգ մույթով (Կնեվանք, Շինուհայր, Երևանի Զորավոր):

Սուրբ խաչը (XVII դ.)

XVII դարում զմբեթավոր եկեղեցիներ քիչ կառուցվեցին: Անշուշտ անտեսական գործունին գումարվում էր և նախորդ դարերում շինարարական կյանքի երկարատև բնոմիջման պատճառով ճարտարապետական ավանդների ու վարպետության կորուստը:

Գմբեթավոր սրահի հորինվածքով ևն կառուցված Խորվիրապի մեծ եկեղեցին (1666) էջմիածնի Շողակաթը (1694):

Զարգաքանդակների բացակայությունը և ծավալների յուրահատուկ համաչափություններն այս կառուցվածքներին տալիս ևն խիստ տեսք: Թե Խորվիրապի և թե Շողակաթի եկեղեցիների տարածական-ծավալային հորինվածքներն արդեն շունեն այն արտահայտչականությունը, որ հատուկ է նախորդ դարերում կառուցված նույնատիպ հուշարձաններին:

XVII դարի զմբեթավոր բաղիլիկաներից արժեքավորն ու բարձրարվեստը Մուղնու ս. Գեորգ եկեղեցին է, որը 1664—1669 թթ. կառուցել ևն Սահակ և Մուրադ ճարտարապետները: Այն աչքի է ընկնում իր ինքնատիպ արտաքին

ճարտարապետությունը: Հարավային մուտքը եղելով և նորը և ճաշակով կատարված զարդաքանդակներով, գմբեթի թմբուկը շարված և տարրեր գույնի տուֆ քարերից: Բազմազունություն և մտցված նաև ճակատների երեսպատման մեջ: Այս բոլորը գմբեթի հովհարած ծածկի, եկեղեցու հետ օրգանական միասնություն կազմող կամարակապ սրահի և զանգակատան թևի ոտոտնդայի հետ ստեղծում են տպավորիչ և աչք գարի կառուցվածքների համար բացառիկ արտահայտիչ կերպար:

Սյունիքում, Գողթան և Նրնջակ գավառներում, սրանց հիմնական շինանյութը բազալտն էր, գմբեթավոր եկեղեցիների կառուցումը բավական աշխատատար դործ էր և կապված մեծ ծախսերի հետ: Այս պատճառով, XVII դարում աչք գավառներում, գմբեթավոր շենքեր կառուցելիս, օգտագործում էին մատչելի և ավելի էժան շինանյութ՝ աղյուս: Քարի որմնախարխալների վրա ամբողջովին աղյուսից են կառուցված Աստապատի ս. Վարդան եկեղեցին (1655), Քարատակի ս. Ստեփանոս վանքի գմբեթավոր բազիլիկան (XVII դարի երկրորդ կես) և այլն:

Միաժամանակ Մեղրիում, Ագուլիսում, Շոտթիում կառուցվեցին և այնպիսի գմբեթավոր եկեղեցիներ, որոնց հիմնական ծավալը իրականացված էր բազալտից, իսկ թմբուկը և գմբեթը՝ աղյուսից: Տարրեր շինանյութերի նման հետաքրքիր զուգակցումը միանգամայն նորություն էր հայկական ճարտարապետության մեջ: Այս ինքնատիպ հորինվածքն ունեն Մեղրու Աստվածածնի եկեղեցին (XVII դարի առաջին կես), Շոտթի ս. Հակոբ գմբեթավոր բազիլիկան (1642), Ագուլիսի վերին թաղի եկեղեցին, որը հիմնովին վերակառուցվեց 1670 թ.: Սակայն Իրանին հարևան այս գավառների աղյուսաշեն կառուցվածքներում նկատվում է նաև պարսկական ճարտարապետության ոճական որոշ ազդեցություն՝ եկեղեցիների ճակատների և գմբեթների արտաքին հարդարանքում: Այս ազդեցությունն առավել ցայտուն է արտահայտվում Նոր Զուղայի XVII դարի եկեղեցիներում ու աշխարհիկ շենքերում: Աղյուսից կառուցված Աստվածածնի (1612), Բեթղեհեմի (1627), Ամենափրկչի (1628) եկեղեցիների ճակատները և գմբեթների ուղղաձիգը ուղղակի կրկնում են պարսկական մզկիթների ճարտարապետական ձևերը:

Հայաստանում տնտեսական կյանքի ու առևտրի մասնակի աշխուժացումը XVII դարում նպաստեց երկրում ճանապարհների բարեկարգման, քուրավանատների ու կամուրջների վերանորոգման ու նորերի կառուցման աշխատանքներին: Վերածնվեց նախկինում բարձր մակարդակի հասած կամրջաշինության արվեստը: Բազմաթիվ խոշոր կամուրջներ կառուցվեցին Հրազդան, Քասախ, Որոտան, Մեղրի և այլ գետերի վրա, որոնցից մեծությամբ և իրենց ճարտարապետության անհատականությամբ աչքի են ընկնում Աշտարակի, Երևանի, Օշականի բազմաթիվ կամուրջները:

Երևանցի վաճառական մահտեսի Գրիգորի միջոցներով 1664 թ. Աշտարակի մատուցների մոտ, Քասախ գետի վրա կիսաքանդ հին կամրջի փոխարեն կառուցվեց նորը: Հետաքրքրական է այն փաստը, որ առևտրական ճանապարհների վրա կամուրջների շինարարությամբ աչքին հանդես է գալիս ոչ թե ֆեոդալական ավագանին, այլ աշպոխի կառուցվածքներով առավել շահագրգռված անձինք՝ առևտրական կապիտալի ներկայացուցիչները⁴:

⁴ Տե՛ս Վ. Մ. Հարությունյան, Միջնադարյան Հայաստանի քուրավանատներն ու կամուրջները, Երևան, 1960, էջ 117:

Աշտարակի կամուրջը եռակամար է, մարտը տաշած տուֆ քարերից շարված։ Նրա տարբեր մեծությունը սլաքաձև կամարները և պատերի աստիճանաձև ուրվագիծը ապահովում են սահուն անցումը գետի տարբեր բարձրությունն ունեցող ափերի մեջ։ Հաջող տեղադրությունը, ինքնատիպ ուրվագիծը, ներդաշնակությունը շրջակա բնության հետ առանձնացնում են այս կամուրջը միջնադարյան Հայաստանի ճարտարագիտական կառուցվածքների շարքում։

Աշտարակի կամուրջը (XVII դ.)

1679 թ. երկրաշարժից հետո հիմնովին վերակառուցվեց Հրազդանի ձորում՝ Նրեանը էջմիածնի և Աշտարակի հետ կապող ճանապարհի վրա տեղադրված հինավուրց կամուրջը։ Այն գտնվում էր Նրեանի բերդին կից և հսկվում նրա կողմից։ Համաչափ հորինվածքով այս խոշոր կամուրջը (երկարությունը 80 մ, բարձրությունը մոտ 11 մ) ունի երկու միմյանց հավասար սլաքաձև կամարներ գետի հոսանքի վրա և, նույնպես սլաքաձև, ավելի փոքր բացվածքներ ափի մոտ՝ ոռոգման ջրանցքների վրա։

Օշականի կամուրջը կառուցել է Նահապետ կաթողիկոսը 1706 թ. և վերանորոգել Սիմեոն կաթողիկոսը՝ 1778 թ.։ Նրա անհրաժեշտությունը թելադրված է այն ճանապարհի կարևորությամբ, որը կապում էր էջմիածնի վանքը Աշտարակի շրջանի իր կալվածքների հետ⁵։ Կամրջի տարբեր թռիչքներով և ուրվագծով (սլաքաձև ու կիսաշրջանաձև) կամարների շնորհիվ երթևեկային մասը, գետի ցածրագիր աջ ափից՝ ոչ մեծ թևքովյամբ, անցնում է գետի բարձր՝ ձախ ափը։

Կամրջաշինությունն ուղ միջնադարում առանձնապես լաչն թափ ստացավ Սյունիքում, որտեղ վանքերի և առանձին անհատների միջոցներով տաանշակ կամուրջներ կառուցվեցին։ Սրանք ձևերով տարզ էին, հիմնականում միա-

⁵ Տե՛ս նույն աեղում, էջ 118։

թուիչք, բայց տեղանքի ճիշտ բնորոշյան, ճարտարապետական ձևերի հակիրճության մեջ եղած յուրօրինակ արտահայտչականությամբ իրենց արժանի տեղն ունեն հայկական շինարարական արվեստի պատմության մեջ:

Ճարտարապետության մեջ հայ վաճառականների Եվրոպայի հետ ունեցած սերտ կապերի հետաքրքրական արտահայտությունն է Սիսիանի կոր դյուլդի եկեղեցին: Խոջա Պետրոսի 1666 թ. կառուցած այս էռանավ բաղնիքի վրա հորինվածքով ոչնչով չի տարբերվում համանման կառուցվածքներից: Սակայն շատ ուշագրավ է մուտքի զննարկումը բարոկկոյի ոճով կատարված դարպաքանդակներով: Արևմտաեվրոպական արվեստին բնորոշ քանդակների երկվան դալը Հայաստանի աշտպիսի հետավոր անկյունում արդյունք է հայ վաճառականների եվրոպական երկրներ կատարած հաճախակի այցելությունների, որտեղից նրանք բերում էին նաև վենետիկի և Ամստերդամի հայկական տոլարաններում հրատարակված դրքերը: Այսպիսի դրքերից մեկի՝ եվրոպայում 1668 թ. տպագրված Աստվածաշնչի նկարներին շատ նման են կորի եկեղեցու քանդակները⁶: Արևմտաեվրոպական արվեստի ազդեցությամբ են կատարված նաև էջմիածնի Մայր տաճարի զանգակատան ներքին հարկաբաժնի քիվի և սլատերի սրուշ զարդաքանդակները: Սակայն եթե XVII դարի հայկական կերպարվեստում նման ազդեցությունն ավելի մեծ էր ու երկարատև, ապա ճարտարապետության մեջ այս երևույթը հետադաժում աչիս չէր կրել և նշված օրինակները մնացին սրպես եզակի դեպքեր:

XVII դարում առևտրական կապիտալի ներկայացուցիչներն իրենց մասնակցությունն ունեցան ոչ միայն առանձին եկեղեցիների կամ կամուրջների կառուցմանը, այլև նոր եկեղեցական կենտրոնների ճարտարապետական համալիրների ստեղծմանը: Երևանի մեծահարուստների, Ջուլդաչի և Ազուլխի վաճառականների միջոցներով վանքեր ու անապատներ կառուցվեցին Այուդի-բում, Այրարատում, Գուլթան և Երնջակ գավառներում:

Հայաստանի XVII դարի մենաստանների ճարտարապետությունն ունի հետաքրքրական մի առանձնահատկություն. նրա մեջ միավորվում են կրոնական կենտրոնի և ամրոցի միանգամայն տարբեր հորինվածքները: Գեու IX—XVI դարերում վանքերը շրջապատվում էին պարիսպներով, բլրոնք, սակայն, որպես պաշտպանական կառուցվածքներ, բավական համեստ էին: Բայց, երբ XV—XVII դարերում մենաստանները, ստիպված, ոչ միայն իրենք էին ապահովում իրենց անվտանգությունը, այլև պատասպարում շրջակա բնակչությանը, սկսեցին նաև ամրոցների դեր խաղալ, որի հետևանքով երևան եկան բերդ-եկեղեցու և վանք-ամրոցի հորինվածքները: Մի շարք խոշոր եկեղեցիների, ինչպես, օրինակ, Փարպիի, Աշտարակի Ծիրանավոր, Բյուրականի և. Հովհաննես բազիլիկաները ստացան բարձր և հաստահեղույս կրկնակի պատեր, որոնք օժտված էին հրակնատներով: Այս բերդ-եկեղեցիներից շատերը ունեին նաև ստորգետնյա դադոնի անցքեր դեպի մոտակա ձորերը՝ պաշարման դեպքում ջուր հայթայթելու համար, իսկ նրանց տանիքների անմատչելի հարթակներից հրազենի միջոցով հնարավոր էր ապահովել ոչ միայն եկեղեցու, այլև շրջակա բնակավայրի պաշտպանությունը:

XVII դարում Հայաստանում առանձնապես լայն տարածում ստացավ

⁶ Տե՛ս Ա. Մ. Яковсон, Очерк истории зодчества Армении V—XVII веков, М.—Л. 1950, էջ 152:

վանք-ամրոցների կառուցումը: Թե՛ նոր ստեղծվող և թե՛ արդեն գոյություն ունեցող մենաստանները շրջապատվեցին այնպիսի պաշտպանական կառույց-վածքներով, որոնք հատուկ են ամրոցներին: Բուրգերով ուժեղացված պարիսպ-ներով լրացվեցին խոշոր կրոնական կենտրոնները՝ Տաթևը, Գեղարզը, Բջնիի վանքը, Գնդեվանքը, ս. Թադևոս առաքյալի վանքը: Մակաչն վանք-ամրոցն իր ճարտարապետական ավարտուն կերպարն ստացավ նոր կառուցվող մենաստաններում (Շատին վանք, Տաթևի Մեծ անապատ, Խորվիրապ, Հալիձորի Հարանց անապատ, Դարաշամբի ս. Ստեփանոս, Աստապատի, Ագուլիսի վանքեր և այլն), որտեղ համալիրը հենց սկզբից ստեղծվում էր կրոնական և պաշտպանական տարրերի զուգակցման միասնական մտահղացումով:

Շատին վանքը Սյունիքի ուշ միջնադարի խոշոր մենաստաններից էր: Նրա ամրոցանման ճարտարապետական համալիրի մեջտեղում, առանձին կանգնած բարձրանում է եկեղեցին՝ եռանավ բաղլիլիկան, որը 1655 թ. կառուցել է ջուղացեցի Հակոբ վաճառականը: Բուրգերով ուժեղացված հարավային պարիսպ-ներին կից են երկհարկ շինությունները, որոնց վերի հարկը հատկացված է եղել բնակելի սենյակներին: Սեղանատնից ու մի շարք տնտեսական շինություններից բացի վանքն ունեցել է և իր ջրաղացը, ձիթհանքը, նուշխիսկ ջրանցք ու Եղեկիս գետի վրա կամուրջ: Շատին վանքի բարգավաճմանը նպաստել է նրա հարմար աշխարհագրական դիրքը՝ Նախիջևանը և Սյունիքը Ահալի ավազանին կապող ճանապարհի վրա տեղադրված լինելը, և սերտ կապերը Զուլաջի ու Գողթան գավառի վաճառաշահ մշուս կենտրոնների հետ:

Հայաստանում XVII դարում սկսված մշակութային ընդհանուր վերելքը նպաստեց ճարտարապետական խոշոր համալիրների կառուցմանը: Սյունյաց Մեծ անապատը, որ հիմնադրվեց 1608—1610 թթ., ուշ միջնադարի հայկական հոգևոր-մշակութային, շինարարական-ճարտարապետական զարթոնքի առաջնեկը եղավ: Հետագայում «Հարանց անապատ» անունն ստացած այս նշանավոր մենաստանը կառուցվել է Որոտանի ձորում, Հալիձոր գյուղի հանդեպ, ժայռերով շրջափակված մի փոքրիկ հարթության վրա: Այն ունեցել է ամուր պարիսպներով շրջապատված բաղմաթիվ շինություններ՝ եկեղեցի, բնակելի սենյակներ, հյուրատուն, տնտեսական-արտադրական շենքեր: Կործանարար երկրաշարժից հետո միաբանությունը 1660 թ. տեղափոխվում է մի այլ վայր և կառուցում Տաթևի Մեծ անապատը:

Նոր մենաստանի համակառուցը ուշ միջնադարի հայկական ճարտարապետության ամենաարժեքավոր և հետաքրքրական հուշարձանն է: Այն նույնպես տեղադրված է Որոտանի անդնդախոր ձորում, Տաթևի սարի ստորոտում: Տեղանքի ոչ մեծ թեքությունը հնարավորություն է տվել կառուցն իրականացնել կանոնավոր հատակագծով՝ ողջ հորինվածքը կաղմված է ուղղանկյուն պարսպապատերով պարփակված հիմնական մասից (որտեղ գտնվում են եկեղեցին, սեղանատունը, բնակելի խցերը) և նրան հարավից կից տնտեսական շենքերի խմբից: Հիմնական, ուղղանկյուն մասի շինությունները նույնպես խմբավորված են ըստ նշանակության՝ սեղանատունը, խոհանոցը գտնվում են հարավային մուտքին կից և անմիջապես կապ ունեն դրսի հետ, իսկ բնակելի սենյակները խմբավորված են համակառուցի խորքերում: Նման տեղարաշխումը բնակելի սենյակներին, մեկուսացումից բացի, տալիս է նաև բարենպաստ կողմնորոշման հնարավորություն: Տնտեսական շինությունների խմբավորումը և մուտքի մոտ տեղադրելը բավականին հարմար է. ոչ

միայն անմիջական կապ է ստեղծվում համակառուցչի երկու մասերի միջև, այլև դարպասի դիմաց ստեղծվում է մի ընդհանուր բակ: Սա կարևոր էր նաև պաշտպանական տեսակետից. դժվար էր մտնել բարձր ու ամուր պարիսպներով շրջապատված այս բակը, ուր ներթափանցելուց հետո միայն կարելի էր մոտենալ Մեծ անապատի գլխավոր մուտքին:

Սյունյաց դպրոցն իր ճյուղավորումներն ունեցավ Հայաստանի ամենատարբեր մասերում, և Մեծ անապատից դուրս եկած գործիչները հիմնադրեցին ու կառուցեցին Տանձափարախի, Չարեքաղեռի, Նոր Զուղայի, Երևանի, Վասպուրականում Լիմի և Կաուցի անապատները:

Հայաստանի XVII—XVIII դարերի կրոնական կենտրոնների համալիրներում կարևոր տեղ են զբաղում աշխարհիկ կառուցվածքները՝ բնակելի շենքեր, հյուրատներ, սեղանատներ, որոնք աչքի են ընկնում հորինվածքների հստակ և նպատակահարմար լուծումներով:

Համալիրների բնակելի կառուցվածքները երկու տարբեր տիպի են բաժանվում՝ վանքային և անապատային: Վանքայինը բնորոշ է նրանով, որ ընդհանուր հորինվածքով և մանրամասներով առնչվում է Բագրատունյաց Անիի բնակելի շենքերի ճարտարապետության հետ: Ինչպես Անիում, այստեղ էս սենյակները խմբավորված են մեկ միջանցքի շուրջ՝ ընդհանուր էլքով գեպի բակ և օժտված են բուխարիներով, պատերում անտեսական նշանակություն ունեցող խորշերով, նկուղներով:

Անապատային խցերը, ի տարբերություն վանքերի բնակելի սենյակների, նախատեսված են յուրաքանչյուր մեկ հոգու համար և ունեն նվազագույն չափեր ու հարմարություններ: Բոլոր խցերն ունեն միևնույն հատակագծային ու ծավալային լուծումը՝ թաղակապ փոքր սենյակ, գեպի բակ տառանձին ելքով:

Վանքերը և անապատները բաղմամբով աչցելուների և ուխտավորների հյուրընկալման համար ունին համապատասխան շենքեր: Այս հյուրատներն իրենց ճարտարապետությամբ հիշեցնում են միջնադարյան Հայաստանի միանավ քարավանատները և կաղմված էին երկու մասից՝ երկար թաղակապ դահլիճից՝ դրաստի համար, ու նրան կից սենյակից՝ նախատեսված մարդկանց հանգստի համար:

Համալիրների սեղանատները, ի տարբերություն XII—XIV դարերի վանքերի համանման կառուցվածքների, ոչ թե առանձին են կանգնած, այլ տեղադրված են մյուս անտեսական շինությունների շարքում: Նրանք ունեն շեշտված ընդերկայնական առանցքով թաղակապ դահլիճի հորինվածք, որի ներքին տարածությունը մասնատվում է որմնասյուներով ու թաղակիր կամարներով:

Հայաստանի ուշ միջնադարի կրոնական կենտրոնների ինչպես աշխարհիկ այնպես էլ պաշտամունքային շենքերի ճարտարապետության հիմնական առանձնահատկությունն այն է, որ կառուցվածքի արտահայտչականությունը ստացվում է ոչ թե դարդաքանդակներով, այլ տարածական-ծավալային ողջ հորինվածքի և նրա առանձին մասերի ներգաշնակ համաչափություններով:

XVII—XVIII դարերում պաշտպանական գործոնը զգալի դեր էր խաղում ոչ միայն կրոնական համալիրների, այլև բնակելի ճարտարապետության մեջ: Բնակավայրերը մեծ մասամբ կառուցվում էին դժվարամտ շէջի, բարձրադիր վայրերում՝ սարահարթերի վրա, լեռների լանջերին, հեռու բանուկ ճանապարհներից: Որպես բնակարան օգտագործվում էին նաև քարայրները՝ բնական

և արհեստական՝ հատկապես այդ նպատակի համար փորված։ Թերադիր տեղանքը կառուցապատվում էր դարավանդներով, որի հետևանքով որպես բակեր ծառայում էին տների հարթ կոտորները։ Լեռնային վայրերում բնապատկերին միանգամայն ներգաշնակ աչտպիսի կառուցապատումը հատկապես բնորոշ է Զանգեզուրի և Ղարաբաղի գյուղերին։ Այստեղ գյուղական տների հսկայանքներում իրենց մեծ չափերով, տեղադրությամբ և ձևավորումով առանձնանում են ուշ միջնադարի հայ ֆեոդալների՝ մելիքների ապարանքները։ Հաճախ երկհարկանի աչս շենքերը կառուցվում էին սրբատաշ բարերով, տներին թաղածածկ խոշոր սենյակներ և ստորին հարկերի պատերի խուլ հարկավայրերով ու վերևում հրակնատներ հիշեցնող լուսամուտներով փոքր ամրոցների էին նմանվում։

Ի տարբերություն մելիքական ապարանք-ամրոցների, գյուղական տները միհարկանի էին, փայտածածկ և ունեն հիմնականում միևնույն հորինվածքը, որը փաստորեն կրկնում է զեռ հազարամյակներ առաջ Հայաստանում ձևավորված բնակելի տան ճարտարապետությունը։ Այս պատճառով XV—XVIII դարերի բնակելի տները մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում, որովհետև հայկական ժողովրդական տան մեկ հասած ամենավաղ նմուշներն այդ դարերից են պահպանվել։

Հայաստանի լեռնային և նախալեռնային շրջաններում բնակարանի հիմնական տիպը գլխատունն է, որի շուրջը համախմբվում են գոմը, թանառտունը, միկրանոցը և այլ տնտեսական շինություններ։ Գլխատունն սղղանկյուն հատակազմով բնակելի սենյակ է, փայտաշեն ծածկով, որի մեջտեղում գտնվում է երդիկը՝ բնակարանի լուսավորության միակ աղբյուրը։ Մածկը, որ լինում է երկու տեսակ՝ «հաղարուշեն» ու «սողմարաշ», իրականացվում է բրդածեղարված փայտե հեծաններից։ Բառակուսի կամ ութանկյուն հիմքով աչս զրմբեթները հենվում են փայտե սյուների վրա, որոնք հաճախ պսակվում են զեղեցիկ զարդարանդակներով, խոյակներով։ Բազմանդամ, նահապետական բնտանիքների գլխատները բավական մեծ են (մինչև 100 մ. մակերեսով) և բազկացած են երկու-երեք բաժիններից, որոնք ծածկված են միանման փայտաշեն զմբեթներով։

Հայաստանի հովտային և դաշտավայրային շրջանների բնակելի տների ճարտարապետական ձևերը պայմանավորված են կլիմայական պայմաններով ու ավելի վաղի գյուղատնտեսական աշխատանքների առանձնահատկություններով։ Այգեգործական շրջանների տներն ունեն թաղակապ ծածկով կիսանրկուղային հարկեր (մուռաններ)։ Վերին հարկը հատկացված է բնակելի սենյակներին, որոնք հաղորդակցվում են լայն պատշգամբի միջոցով։ Շուրջ կլիմայի պատճառով բնակիչները ժամանակի մեծ մասն անց են կացնում այդ բաց պատշգամբներում կամ սովերոտ ու կանաչապատ բակերում, որոնք պարագծով շրջապատված են տնտեսական նշանակության շինություններով։

Ժողովրդական ճարտարապետության հետաքրքրական ստեղծագործություններից են նաև արտադրական կառուցվածքները՝ ձիթհանքները, հնձանները, ջրաղացները։ XVII—XVIII դարերի ձիթհանքները առանձին կանգնած կառուցվածքներ են, թաղակապ ծածկերով, որոշ տեղերում նույնիսկ զմբեթա-

¹ Տե՛ս Բ. Ա. Арутюнян и С. А Сафарян, Памятники армянского зодчества, М., 1951, էջ 69։

վոր (Տաթև): Խոշոր ձիթհանքներն ունեն առանձին սենյակներ տարբեր արտադրական պրոցեսների համար՝ բովման, աղացման, մամլման և այլն: Վերդետնյա ձիթհանքներից բացի կառուցվում էին նաև ժայռափորներ (Աղատաշեն, Խնձորեսկ)⁸: Հնձանների, ջրաղացների, ձիթհանքների ճարտարապետությունը պարզ է, նպատակահարմար հատակադիրով ու ծավալական ձևերի զուսպ լուծումներով:

XVII—XVIII դարերում Հայաստանում տնտեսական, առևտրական կյանքի վերելքը նպաստավոր էր նաև քաղաքաշինության համար: Զղալի զարգացում ապրեցին հայկական հին բնակավայրերից Վանք, Կարսը, Բաղնշը, Մուշը, Կարինը, Երզնկան, Երևանը և այլ քաղաքներ: Այս ժամանակաշրջանում հայկական քաղաքների շարքում առանձնանում է Երևանը, որը դարձել էր Արևելյան Հայաստանի վարչական կենտրոնը: XVII—XVIII դարերում Երևանի հատակադիրին կառուցվածքը եռատիճան էր՝ այն կազմված էր բերդից, փարթամ այգիներով բնակելի թաղամասերից և քաղաքը շրջապատող բազմաթիվ բնակավայրերից⁹: Երևանի բերդը, որը վերաշինվել էր XVI դարում՝ քաղաքը թուրքական զորքերի կողմից գրավվելուց հետո, 1679 թ. երկրաշարժից մեծապես վնասվել էր և հիմնովին վերակառուցվեց: Բերդը, որ տեղադրված էր քաղաքի հարավային կողմում՝ Հրազդանի ձախ բարձրադիր ավին, ուներ քառանկյուն հատակադիր և շրջապատված էր բազմաթիվ բուրդերով ու թեղադրված երկշարք պարիսպներով: Այս բավականին զորեղ պաշտպանական համալիրը, փաստորեն, մի առանձին փոքրիկ քաղաք էր՝ կրոնական և աշխարհիկ շենքերով, հարյուրավոր բնակելի տներով, պալատով, խանութներով և այլն:

Երևանի բնակելի թաղամասերը երբեք էին՝ Հին թաղը կամ Շահարը, Կոնդը (Ձորապուղի հետ) և հարավ-արևմուտքում Քարհանքի թաղը¹⁰: Ի տարբերություն միջնադարյան Հայաստանի մյուս քաղաքների, Երևանը շրջապատված չէր պաշտպանական կառուցվածքներով, որովհետև վտանգի զեպքում բնակչությունը պատսպարվում էր ընդարձակ բերդի ներսում: Երևանում կային մի շարք հրապարակներ, որոնցից ամենակարևորը՝ Մեծ կամ Շուկայականը գտնվում էր բերդի ու բնակելի թաղամասերի միջև: Այս հրապարակը ոչ միայն առևտրական, այլև հասարակական նշանակություն ուներ՝ նա քաղաքի դքսարանն էր, բացօթյա ներկայացումների, զվարճությունների վայրը, նույնիսկ մարդական կենտրոնը (Մեծ հրապարակում անց էին կացվում բմբազամարտի ու ձիարշավի մրցումներ):

Երևանը բազմաթիվ եկեղեցիներից ու մզկիթներից բացի, որոնց մեծ մասը կառուցվել էր 1679 թ. երկրաշարժից հետո, ուներ նաև նշանակալից հասարակական և կոմունալ շենքեր՝ խոշոր քարավանատներ, բաղնիքներ, ծածկած շուկա և այլն: Երևանի յոթ քարավանատները ուղղանկյուն, երկհարկանի կառուցվածքներ էին, որոնց առաջին հարկը հատկացված էր խանութներին, իսկ երկրորդ հարկը՝ փայտե ընդհանուր պատշգամբով և առանձին սենյակներով, հյուրատունն էր:

XVII դարում սկսված շինարարական աշխատանքները Հայաստանում

⁸ Տե՛ս Օ. Ա. Халпахчьян, Архитектура Армении, Всеобщая история архитектуры т. 3, Л.—М., 1966, էջ 291:

⁹ Տե՛ս Բ. Մ. Арутюнян, М. М. Асратян, А. А. Меликян, Ереван, М., 1968, էջ 21:

¹⁰ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 22:

շարունակվեցին մինչև XVIII դարի սկիզբը: Հարկերի խստացումը, տնտեսական հոգնածամբ, աֆղանների հարձակումը, 1724 թ. թուրքական զորքերի նոր արշավանքը Անդրկովկասի ու Արևելյան Հայաստանի վրա և վերսկսված թուրք-պարսկական պատերազմները նորից բնդհատեցին խաղաղ աշխատանքը: Ոչ միայն հնարավորություն չեղավ նոր շենքեր կառուցել, այլև անավարտ մնաց շատ շենքերի շինարարությունը:

Սակայն XVIII դարը հատկանշական եղավ հայկական ճարտարապետության համար ամրոցաշինության կարճատև, բայց հետաքրքրական վերածննդով: XV—XVII դարերում բացարձակորեն ոչ մի հնարավորություն չկար հայկական բերդեր ու ամրոցներ կառուցելու համար: Միայն XVIII դարի առաջին կեսում թուրք զավթիչների և պարսկական ֆեոդալների դեմ մղված ազատագրական պայքարը Սյունիքում և Արցախում ինքնին թելադրում էր ունենալ նաև հայկական պաշտպանական նոր կառույցներ: Դավիթ-Յեկ ոչ միայն նորոգեց և օգտագործեց հին ամրոցները՝ Որոտնաբերդը, Բաղաբերդը, Զեյվան, այլև հիմնովին վերակառուցեց Մեղրու բերդը և Հալիձորը՝ ժամանակի ռազմական պահանջներին համապատասխան:

Սյունիքի հնագույն բերդերից մեկի՝ Մեղրու բերդի տեղում, XVIII դարի առաջին քառորդում, փաստորեն կառուցվեց նորը: Վերակառուցումն անհրաժեշտ էր ոչ միայն ժամանակի ու թշնամիների ավերածությունների պատճառով, այլև ռազմական նոր տեխնիկայի, հատկապես հրազենի օգտագործման կառավարմամբ: Բերդը բաղկացած է կլոր և ուղղանկյուն հատակադժով, առանձին կանգնած վեց աշտարակից, որոնք բարձրանում են Մեղրու մեծ թաղի հյուսիսային կողմում, լեռնաշղթաների զազաթներին: Աշտարակները երկհարկանի են և յուրաքանչյուր հարկում ունեն պարագծով, շախմատաձև դասավորված հրակնատներ, որոնց ներքին շարքերը նախատեսված են ծնկաշոք, իսկ վերևինները՝ կանգնած կրակելու համար: Կրակի այսպիսի կենտրոնացումը (յուրաքանչյուր աշտարակում մինչև 70 հրաձիգ) համեմատաբար փոքր կառուցվածքում ստեղծում է ուշ միջնադարի ռազմական պայմաններում հզոր հարվածային ուժ, մանավանդ, տեղադրված լինելով լեռնաշղթայի բարձր կատարներին, աշտարակներն անմատչելի էին հակառակորդի թնդանոթի կրակի համար: Մեղրու բերդն իր ճարտարապետության մի շարք առանձնահատկություններով ուրույն տեղ է գրավում միջնադարյան Հայաստանի ամրոցների շարքում: Այն, փաստորեն, մեկ հայտնի հայկական միակ պաշտպանական կառուցվածքն է, ստեղծված հրազենի օգտագործումը հաշվի առնելով:

Մեղրու բերդը տարբերվում է նախորդ բոլոր օրինակներից նաև իր կառուցապատման սկզբունքով: Եթե Հայաստանի բոլոր ամրոցներն իրենցից ներկայացնում են բուրգերով ուժեղացված պարիսպներով շրջափակված տարածություն, որտեղ գտնվում է միջնաբերդը, բնակավայրը, վանքը կամ դղյակը, ապա Մեղրու բերդը չունի պարիսպներ և կաղմված է միայն առանձին աշտարակներից: Լեռնաշղթաներն իրենք են պարիսպների դեր կատարում և ավանդ ոչ թե աշտարակների միջև է գտնվում, այլ նրանց հարևան: Իսկ հրազենի օգտագործման ժամանակաշրջանում արդեն պարտադիր չէր բնակավայրն անմիջականորեն շրջափակել պարսպապատերով, այլ կարելի էր այն պաշտպանել հարմար դիրքում տեղադրված աշտարակներից, թեկուզ և որոշ հեռավորու-

Սյունիք: Այդպիսին է Մեղրին, որի բերդը պաշտպանության տակ է անհույս ռմբախն Մեծ թաղը, այն ամբողջ բնակավայրը:

Հալիձորի բերդը (Հալիձորի կոստանայ տնապատը) կառուցվել է XVII դարի առաջին կեսում: 1723 թ. Դավիթ-Բեկը մենաստանի անասիկ զորքերից ելնելով, այն զարձնում է պառակտված Կապանի կենտրոնը, միաժամանակ վերակառուցելով որպես ամրոց:

Տաթևի կամուրջ (1672 թ.)

Հալիձորը տեղադրված է Ողջի գետի աջ ափին, գառնիթալի լեռնալանջի փոքրիկ զոդավորություն վրա, արդի Ղափանից ոչ հեռու: Այս բարձունքից բերդն իշխում է Ողջիի ձորի վրա և հսկողության տակ պահում ձորով անցնող այն կարևոր ճանապարհը, որը կապում էր Կապանը (Բաղաբերդի և Տաշատան լեռնանցքով) Մեղրու հետ: Բերդից լավ դիտվում են ձորից գետի Հալիձոր տանող կաժանները, որոնք կարող էին վերևից զնդակոծվել: Համակառուցյի հատակագիծն անկանոն քառանկյունի է, ունի երկու մուտք, հյուսիսային և հարավային պարիսպներում: Բերդում գերիշխողը թե՛ տեղադրությամբ և թե՛ չափերով՝ եկեղեցին է, որն անմշակ բազալտի խոշոր քարերից շարված իր բարձր պատերով և լուսամուտների նեղ բացվածքներով ավելի ամրոցի է նման, քան պաշտամունքային կառուցվածքի: Հետաքրքրական է Հալիձորի պաշտպանական համակարգը: Պարիսպները հաստ չեն, նրանց լաշնությունը մոտ մեկ մետր է: Նման չափը XVIII դարի պաշտպանական կառուցվածքում բացատրվում է նրանով, որ հրազենի անկախության դեպքում հաստ պարիսպներն արդեն ավելորդ էին՝ բարաններով զրահելու յամանակաշրջանն անցել էր, իսկ հրանոթը գեոեա լայն կիրառում չունեի: Հայաստանի լեռնային վայրերում մղվող կռիվներում: Ամրոցն ունի կլոր հատակագծով մեկ բուրգ՝ հարավարևմտյան անկյունում: Բուրգը տեղադրված է համալիրի համեմատաբար թույլ մասում, որովհետև, եթե բերդը մյուս կողմերից իշխում է շրջապատի

վրա, ապա հարավ արեմուտքից, բնդհատակը, այն տեղանքի նկատմամբ ցածր է և խոցելի աչք կոզմից: Եկեղեցուն կից երկհարկանի շինություններն օգտագործվել են նաև ուղղմական նպատակներով: Վերին հարկի հարթակներից փտանգի զեպրում հնարավոր էր կրակի տակ վերցնել պարիսպների մատուցյցները, կրկնապատկելով բոս բարձրության, պաշտպանական համակարգը:

Նման բազմատիճան համակարգը և անտոիկ դիրքը հնարավորություն է բնձնեկ բերդի փոքրաթիվ պաշտպաններին հաջողությամբ դիմադրելու թըշնամու տասնապատիկ մեծ ուժերին: Հալիձորի բերդը, ինչպես և շատ ուրիշ բերդեր Հայաստանում, ստորգետնյա գաղտնի անցք է ունեցել զեպի դուրս պաշարման ընթացքում ջուր հայթայթելու կամ թշնամու վրա անսպասելի հարձակվելու համար: Հալիձորի գաղտնի անցքը օգտագործվել է երկրորդ նպատակով և անակնկալը այնքան մեծ է եղել, որ մի քանի հարյուր զինվորներ կարողացել են խուճապի մատնել թշնամու զորքը:

XV—XVIII դարերում Հայաստանի քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական վիճակը բարենպաստ չեղավ ճարտարապետական-շինարարական կյանքի համար, այն ընթացավ պատերազմների, ասպատակությունների ու ավերածությունների պայմաններում: Սակայն, չնայած զժվարին այս պայմանների, ճարտարապետական արվեստը շարունակեց իր հաջորդական զարգացումը, պահպանելով և զարթոն հանձնելով դարերից եկող իր ավանդներն ու նվաճումները:

ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

XIV—XVIII դարերի հայ մշակութային կյանքի մեջ շատ նշանակալից եղավ հայկական տպագրության սկզբնավորումն ու զարգացումը: Մագելով XVI դարի սկզբներին՝ այն մեծ դեր կատարեց մեսրոպյան դպրության պահպանման ու հետագա զարգացման գործում: Եվրոպայում XV դարի վերջերից շատ արագ զարգացող տպագրական գործը իր ակնհայտ արժանիքներով չէր կարող չզրավել հայ մտավորականության, այդ թվում հոգևորականության առաջավոր մասի ուշադրությունը: Բավական է ասել, որ այն ժամանակ արդեն գրչագիր ընդօրինակությամբ մի ձևագիր մատյան ստեղծելու վրա ծախսվող ժամանակամիջոցը բավական էր այդ մատյանի 300—500 (և ավելի) տպագիր օրինակներ լույս ընծայելու համար:

Հայաստանը մշտական շփման մեջ էր Եվրոպայի հետ. այդ շփումը կատարվում էր ոչ միայն հայ առևտրականների, բանագնացների ու նվիրակների միջոցով, այլև շնորհիվ Եվրոպայի տարբեր երկրներում հաստատված հայկական համայնքների, որոնք անընդհատ համալրվում էին Հայաստանից փախուսական գաղթականներով:

Մյուս կողմից, Հայաստանում որքան էլ ճիշտ հասկացվեր գուտներերդյան գյուտի նշանակությունը, որքան էլ գրավիչ թվար տպագրական արվեստը հայ գրքի բազմացման համար օգտագործելու հեռանկարը, ակներև էր նաև, որ այն ժամանակ մայր հայրենիքում տպարան հիմնելն անհնար էր: Քաղաքական անկայուն վիճակը, հայկական հողում մեկը մյուսին հաջորդող պատերազմները բացառում էին Հայաստանում տպագրական գործի հիմնադրումը:

Մնում էր մի ելք՝ հայերեն գրքեր տպագրել Եվրոպայում, այնտեղ ստեղծել հայկական տպարաններ:

Հայոց եկեղեցին, որ պատմական հանգամանքների բերումով զարձկ էր հայ հասարակական ու մշակութային կյանքի զեկավարը, XVI դարում արդեն լուրջ հետաքրքրություն ցուցաբերեց տպագրական գործի նկատմամբ: Եկեղեցու մի շարք ներկայացուցիչների համար ավելի ու ավելի հասկանալի էր դառնում հայերեն գրքերի շատ զգալի պակասը տպագրության միջոցով լրացնելու հնարավորությունը: Դրա վկայությունն է, օրինակ, Կիլիկիայի Ազարիտ կաթողիկոսի 1585 թ. գրած նամակի այն հատվածը, որտեղ դանդաղ կա հայերեն Աստվածաշնչի խիստ սակավության վերաբերյալ և խնդրանք Դրիգոր XIII պապին՝ հրատարակելու այդ գիրքը¹:

Առաջին մարդը, որին հաջողվեց Եվրոպայում հիմնել տպարան և հրատարակել հայերեն գրքեր, Հակոբ Մեղապարտն էր՝ հայ տպագրության ռահվիրան:

Հակոբ Մեղապարտը տպագրական գործով զբաղվել է Վենետիկում, 1510-ական թվականներին: Պատահական չէ, որ հայ առաջին տպագրիչը գործունեության վայր ընտրեց Վենետիկը: Գուտենբերգյան տպագրությունը 1440-ական թվականներին ծագելով Գերմանիայում՝ 1465-ին արդեն անցել էր Իտալիա: Իսկ XV դարի վերջում Վենետիկը զարձկ էր Եվրոպական տպագրության ամենախոշոր կենտրոնը (ըստ մոտավոր հաշվումների XVI դարի սկզբներին այս քաղաքում գործել է շուրջ 250 տպարան): Հայկական տպագրություն ստեղծելու համար Վենետիկն ուներ նաև այլ նպաստավոր պայմաններ: Այստեղ, համեմատած Իտալիայի այլ վայրերի հետ, ավելի թույլ էր կաթոլիկական դոգմնությունն ու հավատաքնությունը, և անձանոթ լեզվով գրքեր հրատարակելու հաջողության առհավառյան ավելի մեծ էր: Բացի այդ, Վենետիկում վաղուց ի վեր (հավանաբար XII դարից) կար հայկական համայնք: Եվրոպական տարբեր քաղաքների հետ առևտուր անող հայ վաճառականները մեծ մասամբ Վենետիկով էին անցնում, Հայաստանից իբրև ուխտավոր կամ որևէ առաքելությամբ Եվրոպա եկողները սովորաբար նախ Վենետիկ էին այցելում: Կիլիկյան հայկական պետության և Վենետիկյան հանրապետության միջև հաստատված վաղեմի բարեկամությունն էլ ավանդաբար պահպանվում էր: Դրա արտահայտություններից էր Վենետիկի «Հայոց տունը», որ ստեղծվել էր Մարկոս Միանիի կտակով և ուր օթևանում, նյութական օժանդակություն էին ստանում հայ պանդուխտները: Ավելորդ չէ հիշել նաև, որ հայերը նկատելի ծառայություններ են մատուցել Վենետիկի՝ ժամանակին ծաղկուն հանրապետությանը, ուր եղել են անվանի հայ գործիչներ:

XVI դարում Վենետիկը եղավ ոչ միայն հայ տպագրության ծննդավայրը, այլև՝ իսկական օրրանը. այստեղ գործեցին նաև երկրորդ ու երրորդ հայ տպագրիչները: Ավելին, մինչև XVII դարի սկզբները Վենետիկն էր հայ տպագիր գրքի զլխավոր մատակարարը. այդ ժամանակամիջոցում ամենից ավելի հայերեն գրքեր տպագրվել են այս քաղաքում:

Մեղ են հասել Հակոբ Մեղապարտի տպագրած 5 անուն գրքերը, դրանք են (ըստ տպագրման հաջորդականության)՝ «Ուրբաթագիրք», «Պատարագատետր», «Աղթարք», «Պարզատումար», «Տաղարան»: Կա վկայություն նույն

¹ Տե՛ս «Հանգես ամսօրյա», 1914, էջ 10:

տպարանից լույս տեսած մի «Սատարադատերի» մասին, որը, սակայն, չի պահպանվել մինչև մեր օրերը:

Առաջին հայերեն տպագիր գրքերից՝ «Տաղարանը» (Վենետիկ, 1513 թ.)

Հիշյալ գրքերից միայն «Պատարագատերի» ունի հրատարակչական հիշատակարան. «Գրեցաւ սուրբ տառս ի ԶԿԹ (1513), ի աստուածապահ քաղաքս Վենեթ, որ է Վենետիկ Ֆրանկստեան, ձեռամբ մէղապարտ Յակոբին. ով որ կարգաւք, մեղաց թողութիւն խնդրեցէք Աստուծոյ»: Այս հակիրճ տեղեկությունից է, որ իմանում ենք առաջին հայ տպագրիչ Հակոբի անունը, նրա հրատարակած գրքերի տպագրավայրը, ինչպես և այդ գրքերից մեկի՝ «Պատարագատերի» հրատարակման ճիշտ տարեթիվը՝ 1513 թ.:

Քանի որ «Ուրբաթագիրքը» տպագրվել է «Պատարագատերից» առաջ, ենթադրել են, որ այն պետք է լույս տեսած լինի մի տարի վաղ՝ 1512-ին: Ուստի և հայ տպագրության սկիզբը համարվում է 1512 թվականը:

Այդպիսով, Հակոբ Մեղապարտի շնորհիվ հայերենը իր հարեան լեզուներից առաջինը դարձավ տպագրության լեզու, իսկ մերձարեւելյան բոլոր լեզուներից առաջնությունը զիջեց միայն եբրայերենին: Արդի Սովետական Միության ժողովուրդների լեզուներով երբևէ կատարված հնագույն տպագրությանների առաջնեկները Հակոբ տպագրիչի հրատարակած նրբերն են:

Հակոբի գրքերի տպատառերը երկու տեսակ են՝ ղլխագիր և բոլորագիր, ձևով ու չափով նման ձեռագրական տառերի: Հայ տպագրության սկզբնավորողը ձգտել է իր հրատարակություններին գրչագիր մատյանների տեսք տալ, քանի որ վերջիններս հին սովորությամբ ավելի հարգված էին, իսկ տպագիր

գրքերի նկատմամբ այն ժամանակ շատերի մեջ նախապաշարում կար: Հակոբ Մեղապարտը իր գրքերում օգտագործել է նաև հատուկ ոճի բազմաթիվ պարզագրեր: Վերնախորագրերի համար զործածել է երեք խումբ պարզ-չրջանակներ (24 համ), որոնք փոխևփոխ գրված են բոլոր էջերի վերևի մասում: Բացի գրանցից, կան շորս զեզեցիկ վարդարանքներ «արարեսիկ» ոճի, որոնք օգտագործված են բոլոր հինգ գրքերի մեջ, բայց ամենից շատ «Տաղարանում»:

Հակոբի տպագրությունը երկգույն է՝ սև և կարմիր:

Գրքերի վերջում գրոշմված է խաչաձև տպարանանիշ, լատինական շորս տառերով՝ D. I. Z. A.: Եղել են այս տառերի մի շարք վերծանումներ, ամենից հավանականը Կ. Բաումշլանինն է՝ D. — Dei servus (Աստուծո ծառա), I. — Iacobus (Հակոբ), Z. — Zannix (Ծաննիլան կամ Հովհաննիսյան), A. — Armenius (հայ)²:

Հակոբ Մեղապարտի տպագրած գրքերի բովանդակությունը բազմազան է: Միջնադարում թե սպասարագատեությունն ու սաղմոսարանները, թե ուրբաթագրքերն ու ազթարքները և թե պարզատուժարներն ու տաղարանները ձեռագիր ընդօրինակություններով շատ տարածված են եղել հայոց մեջ: Ընդ որում, բացի «Պատարագատեությունից», որ եկեղեցու ծիսական զլխավոր գրքերից էր, մյուսներն ընթերցվել են եկեղեցականների և աշխարհականների կողմից: Այդպիսով Հակոբը հաշվի է առել ժամանակի պահանջը և հրատարակության համար ընտրել է Հայաստանում և հայ գաղթավայրերում շատ զործածվող ու ընթերցվող գրքեր: Ըստ բովանդակության այդ գրքերը կարելի է երեք տեսակի բաժանել. եկեղեցական («Պատարագատեություն», «Սաղմոսարան»), առօրյա զործածության կիսաաշխարհիկ այնպիսի գրքեր, ինչպես բժշկարաններ, օրացույց և այլն («Ուրբաթագիրք», «Ազթարք», «Պարզատուժար») և զեղարվեստական («Տաղարան»): Հատկապես վերջին զեպքում կատարած ընտրությունը և նրա ամենից ավելի խնամքով, շքեղ հրատարակությունը խոսում է տպագրիչի հակումների ու ճաշակի մասին. Հակոբի հրատարակած «Տաղարանը», որ պարունակում է Շնորհալու, Ֆրիկի, Հովհաննես Թլկուրանցու, Մկրտիչ Նաղաշի և այլոց զործերը, միջնադարյան բանաստեղծության մի ուշագրավ և հետաքրքրական ժողովածու է:

Հակոբի տպարանը աշխատել է առավելագույնը 2—3 տարի: Դրանից հետո հայկական տպագրության կեսդարյա զաղար է տեղի ունեցել: Չնայած դրան, հակոբյան հրատարակությունները հիմք ու ելակետ են եղել հայկական տպագրության շարունակման համար: Հայ երկրորդ տպագրիչը՝ Աբգար Թախաթցին, իր տպագրական աշխատանքն սկսելուց առաջ ձեռքի տակ է ունեցել Հակոբի հրատարակությունները: Դա երևում է նախ Աբգարի գրքերի տպագրական արվեստից. օգտագործված են այնպիսի ոճի վարդագրեր, որպիսիք տեղ են գտել առաջին տպագրիչի հրատարակություններում, ապա իր նախորդի օրինակով Աբգարը նույնպես ձեռագրանման տառեր է պատրաստել տվել: Ուշագրություն է զրավում նաև այն, որ երկրորդ տպագրիչը մասամբ կրկնել է առաջինի հրատարակությունները («Պատարագատեություն», «Պարզատուժար», «Տաղարան», «Սաղմոսարան»):

Աբգար Դպիր Թախաթցին հայտնի անձնավորություն է՝ XVI դարի ազատագրական շարժումների մասնակից: Նա ժամանակի վարդապետ մարդկան:

² Տե՛ս «Արմենիա», 1912, № 39:

ցից էր: Միտայել Սերաստացի կաթողիկոսի հանձնարարականով 1562 թ. նա մեկնում է Իտալիա, իր որդի Սուլթանշահի և մի քահանայի ուղեկցությամբ: Հոսմ է հասնում 1564-ին:

Պատգամավորության նպատակն էր Հոսմի ուշադրությունը գրավել Հայաստանի տպագրության հարցի վրա: Սակայն այդ ուղեորության միակ շոշափելի արդյունքը լինում է հայկական նոր տպագրության կազմակերպումը:

XVI դարի 60-ական թվականներին Իտալիայում ուժեղացել էին կաթողիկական հավատաբնությունն ու գրաքննությունը: Այս երկրում հայերեն գրքեր տպագրելը շատ ավելի դժվար էր, քան Հակոբ Մեղապարտի օրերին: Արգարը կարողանում է Հոսմի պապից հայերեն տպատառեր պատրաստելու թույլատվություն ստանալ, որ ինքնըստինքյան մեծ հաջողություն էր այն օրերին: Տպատառերը պատրաստել է տալիս Հոսմում և Կ. Պոլիս վերադառնալիս բավական ժամանակ կանգ է առնում Վենետիկում: Այստեղ 1565 թ. նրա ջանքերով լույս է տեսնում մի մեծագիր թերթի վրա տպագրված տոմարացույց՝ «Խառնային թուումարի» վերնագրով, որի ճակատին կա երկու հետաքրքրական նկար: Առաջինում պատկերված է ինքը՝ Արգարը իր որդու հետ Հոսմի պապի և մի կարգինալի առջև, հայերեն տպատառերը ձեռքին, իսկ մյուս նկարում Արգարը Վենետիկի դոժի և մեծամեծների առջև է կանգնած: 1565—1566 թթ. Արգար Թոխաթցին տպագրում է մի Սաղմոսարան (որի մեջ նույնպես տպված են վերոհիշյալ նկարները), այնուհետև, տպագրական պարագաները վերցրած, մեկնում է Կ. Պոլիս:

Այստեղ Արգարի տպարանը գործում է Քեֆալի թաղի ս. Նիկողայոս եկեղեցում և լույս է րնծայում «Տօնացույց», «Ժամագիրք» և «Պատարագամատույց» (այս երկուսը մի գրքով), «Պարգատումար», «Տաղարան» (1568) և «Մաշտոց» (1569): Նախքան այդ՝ 1567-ին Կ. Պոլսում տպագրվել էր «Փոքր բերականություն», որ նույնպես Արգարի հրատարակությունն է համարվում, թեև հիմք կա մտածելու, որ դա Արգարի տպագրությունը չէ, այլ Հոթար անունով անձանոթ մի տպագրիչի:

Արգարի ծառայությունը եղավ ոչ միայն այն, որ նա նոր կյանք հաղորդեց հայ տպագրության բնդհատված գործին, այլև այն, որ տպագրությունը հաստատեց հայաշատ մի քաղաքում, որն ավելի ուշ պետք է դառնար հայկական գրահրատարակչության գլխավոր կենտրոնը:

Արգար Թոխաթցու որդի Սուլթանշահը (Մարկ-Անտոնիո) բնակություն է հաստատում Հոսմում և այդտեղ ուսումնասիրում լատինական դպրությունը, նկատելի դիրք ձեռք բերում Վատիկանում: Շուտով նրան է միանում քահանա Հովհաննես Տերզինցին, որն իր որդի Խաչատուրի հետ Հոսմ էր եկել Հայաստանից (Տերզինցին Բաղնշի շրջանից էր, ապրել էր նաև Տիգրանակերտում):

Այս երկուսի ջանքերով 1584 թ. Վատիկանի նախաձեռնությամբ Հոսմի Dominici Basea տպարանում լույս է տեսնում այդ ժամանակ գահակալող Գրիգոր XIII պապի կազմած նոր տոմարի հայերեն թարգմանությունը՝ «Տօմար Գրիգորեանն յաիտենական»: Տպագրությունը կատարվում է հայերեն այն տառերով, որոնք 1579 թ. պատրաստել էր ֆրանսիացի գրածույլ Ռոբերտ Գրանթոնը՝ Սուլթանշահի օգնությամբ: Այս տառերի առանձնահատկությունն այն էր, որ սրանք իրենց զմայրությամբ և շարժով այլևս ձեռագրակերպ չէին, այլ՝ տպագրական, նման ժամանակակից հայերեն տպագրի տառերին: Այս

տառերը XVII դարի սկզբներից օգտագործվեցին Վատիկանի Հափատի տառածման ժողովի նշանավոր տպարանում:

Սուլթանշահը 1586-ին Հոռմում տպագրում է հայկական «Մաշտոցից» մի հատված, իսկ Տերգնցին նույն թվականին անցնելով Վենետիկ, այնտեղ նոր տառեր է պատրաստել տալիս և մի տարի անց լույս բնծայում «Սաղմոսարան»: Երկրորդն, մանր տառերով տպագրված այս գիրքը պարունակում է Տերգնցուն և նրա սրբուն ներկայացնող գիմանկար, իսկ հիշատակարանը պատմում է Խաղիայում տպագրիչի անցկացրած արկածային կյանքի մասին:

Ակնհայտ է հայ հին տպագրիչների հափումը Սաղմոսարան հրատարակելու նկատմամբ: Ինչպես XVI դարում, այնպես էլ հետագայում, հայ տպագրիչներն իրենց գործը կամ սկսում էին Հին Կառկարանի այս գրքի տպագրությամբ, կամ այլ առիթով էին այն լույս բնծայում, հաճախ մի քանի անգամ: Դրա պատճառն այն էր, որ Սաղմոսարանը ոչ միայն եկեղեցական, այլ նաև աշխարհիկ բնթերցանության գիրք էր: Փոքր չափով հրատարակում Սաղմոսարաններ երկրից-երկիր իրենց հետ ման էին ածում ու կարգում նաև կիսադրագետ հայ վաճառականները, այդ գրքերով մայրենի լեզու էին սովորում զեռահասները:

Հովհաննես Տերգնցու գործունեությամբ ավարտվում է հայ տպագիր գրքի պատմության առաջին՝ վաղ շրջանը և սկսվում հաջորդը:

Հակոբ Մեղապարտից մինչև Տերգնցի մեարդատառ շատ գրքեր չտպագրվեցին, բայց ստեղծվեցին ավանդներ, մանավանդ վստահություն հայկական ինքնուրույն տպագրություն ունենալու հնարավորության նկատմամբ: Միջնադարյան հայ գրչի աշխատանքին դուզահեռ մշակութային ասպարեզ էր մտնում հայ տպագրիչը, որի աշխատանքը պատմական դարզացման բնթացքով աստիճանաբար պետք է գերակշիռ դառնար և ի վերջո ասպարեզից հաներ գրչության արվեստը: Հայ հին տպագրիչները ժամանակի մշակութային-լուսավորական առաջադասիկ գործիչներ էին: Նրանք միայն տպագրիչ չէին սովորական իմաստով, այլ նաև հրատարակիչ, խմբագիր, սրբագրիչ և ամենից ավելի իրենց գործով խանդավառված, հայ գրքին նվիրված անձինք: Նրանք սովորաբար ժամանակի բարձր կրթություն ստացած, լեզվական ու բնագրագիտական հմտություն ու գիտելիքներ ունեցող մարդիկ էին:

XVII դարում հայ տպագրության զարգացումը երկու կարևոր շրջան ունեցավ. ա) մինչև 1660-ական թվականներ (մինչև ամստերդամյան տպագրության սկիզբը) և բ) 1660-ական թվականներից սկսած:

1616 թ. կնքվում տպարան է սարքավորում և հայերեն գրքեր տպագրում տեղի հայկական եկեղեցու քահանա, քաղիչեցի Հովհաննես Քարմատանենցը: Նրա հրատարակած գրքերից պահպանվել են Սաղմոսարանը (1616) և մի հայատառ զփշազերեն աղոթագիրք (1618): Կա հիշատակություն Քարմատա-

³ Հայկական տպագրության այս վաղ շրջանում, բացի հայերից, մեարդատառ տպագրություն կատարեցին նաև մի քանի եվրոպացիներ: Այսպես, հայատառ փայտափորագիր տպագրությունը տեղ գտավ Փարիզում լույս տեսած հետևյալ երեք գրքերի մեջ. արևելագետ Գուլիելմ Պոստելի «Linguarum»-ում (1538), Բլեզ դը Վիմների «Ձեռնարկ ծածկագրերի մասին» աշխատության մեջ (1586) և Պետրոս Գևառդոս Պալմալի «Ձեռնարկ»-ում (1596): Հայկական տպագիր հատվածներ (շարժական տառերով) կան խալացի արևելագետ Թեոդոս Ամբրոսիոսի «Introductio» (Ներածություն) գրքում (Պալմա, 1539), գերմանացի հեղինակ Լեոնարդ Ռույնալդերի երկու աշխատություններում (Բեռլին, 1583):

նենցի լույս ընծայած մի բժշկարանի մասին, որը, սակայն, չի պահպանվել։ Ուշադրություն է գրավում հայատառ զփշաղերեն գրքի տպագրությունը։ Այն ժամանակ կվովի շրջակայքի հայության մի զգալի մասի խոսակցական լեզուն զփշաղերենն էր, ուստի և այդ լեզվով հրատարակված գիրքը ժողովրդի ընկեր-
յանության համար էր նախատեսված։

XVII դարում հայ եկեղեցին ավելի գործուն քայլեր է անում եվրոպական երկրներում, առաջին հերթին Իտալիայում հայերեն գրքերի առավել զանգ-
վածային տպագրություն կազմակերպելու ուղղությամբ։ 1630 թ. Մովսես Գ կաթողիկոսն է գիմում Հռոմի պապին հայերեն գրքեր հրատարակելու
խնդրով⁴, նույն ժամանակ նման խնդրանքով Վատիկանին գիմում են Նոր
Ջուզայի հայ հոգևորականները⁵։ Նրանք առաջարկում են ջուզայեցի վաճա-
ռականների ծախսերով Հռոմում հիմնել տպարան և ձեռնարկել հայերեն գրքե-
րի տպագրությանը։ Այս կարգի գիմումներում ամենից հաճախ խոսքը վերա-
բերում էր հայերեն Աստվածաշունչ հրատարակելուն։ Պատճառն այն էր, որ
Աստվածաշնչի գրչագիր օրինակներ շատ քիչ կային և այդ մեծածավալ գրքի
ձեռագիր ընդօրինակումը գծվարին գործ էր։

Հայերի անունից Աստվածաշունչ տպագրելու խնդրանքով Վատիկանին է
գիմում նաև Զմյուռնիայում Վենետիկի հանրապետության դեսպանի թարգման
Հովհաննես Անկյուրացին (Մոլինոն)։ Վերջինս նաև Հռոմին աղնարկում է այն
մասին, որ բացառված չէ հայերեն Աստվածաշունչը բողոքական («հերետի-
կոսական») Հոլանդիայում տպագրելու հնարավորությունը։ Ինքը՝ Անկյուրա-
ցին, որ հայ գրքի խանդավառ երկրպագուներից էր, 1642 թ. սեփական միջոց-
ներով Վենետիկում տպագրում է մի Սաղմոսարան, իսկ հաջորդ տարին՝
Ներսես Շնորհալու «Յիսուս օրգին»։ «Նյի ի մաի զտպագրութեան արհեստն
առ ի պաշձառութիւն ազգիս հայոց»,—գրում է Անկյուրացին իր հիշատակա-
րանում։

Նորջուզայեցիները տեսնելով, որ Հռոմը իրենց խնդրանքը չի կատարում,
Իտալիա են ուղարկում Ամենափրկիչ վանքի միաբան Հովհաննես Զուզայեցուն,
որպեսզի նա սովորի տպագրական արվեստը և, վերադառնալով Նոր Զուզա-
տպարի Աստվածաշունչ ու այլ գրքեր։ Հովհաննեսը, իրոք, սովորում է տպա-
գրական գործը և կիվոննոցում 1644 թ. իր նորածույլ տառերով տպագրում
գարձալ Սաղմոսարան։

Սակայն, նախքան այդ, Նոր Զուզայում արդեն սկսել էր գործել տպագրա-
կան հաստոցը։ Ամենափրկիչ վանքի միաբանները Խաչատուր Կեսարացու նա-
խաձեռնությամբ ու ղեկավարությամբ կարողանում են ստեղծել հայերեն
տպագրական մամուլ և այդ ինքնաշեն տպարանում, 1638 թ. լույս են ընծա-
յում մի Սաղմոսարան։

Այն ժամանակներում ավատական Պարսկաստանի խորքում, եվրոպական
մշակութային կենտրոններից հեռու ընկած այդ վայրերում, տպագրական
գործին ձեռնարկելը մեծ հանգանակություն էր։ Տպարանը սարքավորողներից ու
այնտեղ աշխատողներից ոչ մեկը չէր տեսել տպագրական որևէ պարագա,
ժանոթ չէր տպագրական գործին։ Նրանք առանց գրտից եկած որևէ վարպետի
օգնության, ինքնուրույն պատրաստում և տպարանը, հաստոց և այլ պիտույք-

⁴ Տե՛ս «Հանդես ամսօրյա», 1934, էջ 524։

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 524—525։

ներ ու սկսում Սաղմոսարանի հրատարակությունը: Դա, ըստ էության, տպագրության գյուտի հայկական կրկնությունն էր, կատարված մի քանի համարձակ ու հնարամիտ մարդկանց կողմից և ամենից ավելի խաչատուր Կեսարացու ջանքերով:

Ահա Պարսկաստանում հիմնված առաջին տպարանի անդրանիկ հրատարակության հիշատակարանից մի հատված. «...եղև տպագրությունս ի քաղաքն Շոշ, յանապատն Զուղալոյ, թուին ՈԶ և է (1638), ձեռամբ նուսատ խաչատուր վարդապետի Կեսարացույ: Տարի մի է և հինգ ամիս, որ պաշտօնս և պրեքտուր անդադար աշխատիմք հանդերձ միաբան ուխտիս, դի ոչ եմք տեսեալ ի վարպետէ և ոչ ունիմք ուսուցիչ»:

Տպարանը 1641 թ. լույս ընծայեց ևս երկու գիրք՝ «Հարանց վարք» ու «Խորհրդատեար», հաջորդ տարին՝ «Ժամագիրք ատենի»: Նոր Զուղալի այս հրատարակությունները տպագրական արվեստի տեսակետից շատ պարզունակ են՝ տառերը անհստակ, դարդերը՝ շատ քիչ ու հասարակ, սակայն այսօր այդ գրքերը պատկառանքի մեծ զգացում են առաջացնում՝ իրենց ստեղծողների զփվարին ու անձնվեր աշխատանքի նկատմամբ:

Շուտով Եվրոպայից Նոր Զուղա է վերադառնում տպագրական գործին վարժված Հովհաննես Զուղալեցին: Նա այստեղ 1647-ին տպագրում է Ագարիայի «Պարզասումարը», իսկ 1650 թ. սկսում Աստվածաշնչի տպագրություններ, որը սակայն ընդհատվում է առաջին մամուլների տպագրությունից հետո. տպագրունակ տպարանում հնարավոր չի լինում հրատարակել այդպիսի մի ծավալուն և բարդ բնագիր:

Նոր Զուղալի տպարանը ի վիճակի չեղավ նկատելիորեն լրացնելու հայ գրքի պակասը կամ բավարարելու դեթ եկեղեցու պահանջների մի մասը: Պարզ էր դառնում, որ հայերեն գրահրատարակության հարցը ավելի հեշտ կարող էր լուծվել Եվրոպայում:

1656 թ. Հակոբ Դ Զուղալեցի կաթողիկոսը էջմիածնի գալիս Մատթևոս Ծարեցուն ուղարկում է Եվրոպա՝ տպագրական գործերով: Ծարեցին նախ դիմում է Հռոմ: Հաջողության չհասնելով մեկնում է բողոքական Հոլանդիա և իր գործունեության վայր ընտրում առևտրաշատ Ամստերդամը: Այստեղ էջմիածնի պատվիրակը մեծ կամք ու ստեղծություն է ցուցաբերում, հաղթահարում բազմապիսի զփվարություններ: Նա, իր խոսքով ասած. «Ի ցաշտ և ցերեկ մահու շափ աշխատելով միայն և առանց ուրեք օգնականի, յերկարելով յաշխատությունս Դ ամ և Ը ամիս, դանձն առնելով զվիշտս և զտառապանս...» ի վերջո կարողանում է ստեղծել բաղձալի տպարանը և իբրև փորձ սկսում տպագրել Շնորհալու «Յիսուս որդին»: Տպարանի խոշոր բոլորագիր և ղեկավար տպատառերը Ծարեցու տված պժապրերով պատրաստում է նշանավոր էլզևելիներ ի տպարանատան փորագրիչ-գրաձույլ Վան Դիկը: Ծարեցին հոլանդական մի տպարանից գնում է նաև այն ժամանակ հայտնի նկարիչ-փորագրիչ Քրիստոֆել վան Զիլսեմ Կրտսերի տպատախտակները, որոնք Աստվածաշնչի թեմաներով պատկերներ էին պարունակում՝ մեծ մասամբ ընդօրինակված եվրոպացի նշանավոր վարպետների հայտնի գործերից:

Ծարեցուն վիճակված չէր տեսնելու իր հիմնադրած տպարանի երախայքիբը: Նա մահանում է 1661 թ. սկզբներին մենակության, օտարության մեջ: Տպարանի տնօրինությունն ստանձնում է այդ ժամանակ առևտրական գործերով Ամստերդամում գտնվող ջուղալեցի վաճառական Ավետիս Ղլիճենցը, որը

վճարում է Մարեցու պարտքերը, տպարանը փրկում տպարժապետներից և փորձում շարունակել «Յիսուս որդու» ընդհատված տպագրությունը: Ավետիսը կիսազրապետ մարդ էր, նրա համար շատ դժվար էր տպագրական աշխատանքով զբաղվելը և նա ստիպված նամակով Ամստերդամ է կանչում իր եղբորը՝ Ոսկան Երևանցի վարդապետին, որն այն ժամանակ Ուշի գյուղի ս. Սարգիս վանքի վանահայրն էր, ճանաչված իր գրագիտությամբ ու զարգացմամբ:

Նախքան Ոսկանը կհասներ Ամստերդամ, նրա աշակերտ Կարապետ Անդրիանացին արդեն ստանձնել էր տպարանի ղեկավարությունը, հրատարակել չորս գիրք (Երկու ժամագիրք, Երկու Սաղմոսարան) և սկսել հինգերորդի՝ մի Շարակնոցի տպագրությունը: 1664-ին Ոսկանը հասնում է Ամստերդամ և Ադրիանացու հետ ավարտում սկսած տպագրությունը: Դա առաջին տպագիր Շարակնոցն էր, հրատարակված մեծ խնամքով, պատկերազարդ: Այդ տպարանը, որ կոչվում էր ս. Էջմիածնի և ս. Սարգսի անվամբ, լույս է բնծայում մի Ալբրեկտարան և Ոսկանի հեղինակած «Քերականության գիրքը», որոնք փորձնական տպագրություններ էին Աստվածաշնչի հրատարակությանը նախապատրաստվելու ճանապարհին: Այդ առնչությամբ Ոսկան Երևանցին այլ նախապատրաստական աշխատանքներ էլ է անում. լրացնում է տառատեսակները, ավարտում է ղեկուս Հայաստանում սկսած խմբագրական աշխատանքը Աստվածաշնչի բնագրի վրա, վարժում է իր օգնականներին տպագրական գործում: 1666 թ. մարտի 11-ին Ոսկանը իր օգնականներ Կարապետ Ադրիանացու և Սահն Երևանցու հետ սկսում է Աստվածաշնչի տպագրությունը, որը տևում է ավելի քան երկուսուկես տարի (լույս է տեսնում 1668 թ. վերջին): Այդպիսով, իրականանում է հայերեն Աստվածաշնչի տպագրության դժվարին գործը, որը նախքան այդ, քանիցս ձախողվել էր:

Ոսկանյան Աստվածաշունչը հայ հին տպագրության պսակն է, հայոց հրատարակչական գործի հասունության արտահայտությունը: Այդ մեծածավալ (1462 էջ կամ 2924 սյունակ, 159 պատկեր) գիրքը հայ տպագրիչ վարպետները հրատարակեցին մեծ խնամքով, բարձր արվեստով:

Ոսկանյան տպարանը Ամստերդամում գործում է մինչև 1669 թ.՝ լույս բնծայելով ևս 11 անուն գիրք, այդ թվում Մաշտոց, Նոր կտակարան, Մովսես Խորենացուն վերագրվող «Աշխարհացայցը», «Աղուէսագիրքը» (Վարդան Այգեկցու առակաները), Առաքել Դավրիժեցու «Գիրք սլաոմութեանը» և այլն: Վերջինս առաջին հայերեն տպագիր գիրքն է, որ հրատարակվել է հեղինակի կենդանության օրոք:

Հոլանդիայում հայկական տպագրական գործը ազատ էր կաթիլիկական գրաքննության սահմանափակումներից, սակայն այս երկրում էլ կային ուրիշ դժվարություններ, որոնցից ամենալուրջը տպարանի նյութական նեղվածությունն էր: Հայ մշակութային կյանքում այնքան մեծ դեր ունեցող տպարանը հուլանդացի տպարժապետների ճնշման տակ փակվելու վտանգի տակ էր, երբ Ոսկանը 1668 թ. սկսում է տպագրական կյանքը տեղափոխել Լիվոռնո:

Այս քաղաքում տպարանը լույս է բնծայում երեք անուն գիրք, ապա տեղափոխվում է Մարսել և 1673 թ. վերսկսում աշխատանքը, գործում մինչև 1680-ական թվականների վերջերը՝ լույս բնծայելով ևս 16 անուն գիրք:

Մարսելում 1673 թ. Ոսկան Երևանցին սկսում է Գրիգոր Նարեկացու «Մատենան սղբերգութեան» երկի անդրանիկ տպագրությունը, սակայն գրաքննության կասկածների պատճառով այն մնում է անավարտ: Տպարանի նյու-

Սակա՛ն ծանր վիճակը և աշխատողներից մեկի խարդավանքները բնկճում են Ոսկան Երեանցուն, վնասում նրա առողջությանը: Նա բնկնում է անկողին և մահանում 1674 թ. փետրվարի 4-ին:

Տպարանի ղեկավարությունն անցնում է Ոսկանի տղաական Սողոմոն Լևոնյանին, իսկ իբրև ղլխավոր վարպետ շարունակում է աշխատել Ոսկանի աշակերտներից Մատթևոս Վանանդեցի Հովհաննիսյանը, որը հաջ հին տղա-
զրու՞թյան մեծ երախտավորներից է:

Ս. Էջմիածնի և ս. Սարգսի անվան տպարանը դրահրատարակչական շատ կարևոր կենտրոն եղավ հայոց համար: Երեք քաղաքներում գործելով մոտ 30 տարի, այդ տպարան-հրատարակչությունը լույս բնծալեց ավելի քան շուրս տասնյակ անուն հայերեն գրքեր:

Ոսկանի տպարանը կարևոր դեր կատարեց հայերեն գրքերի տպարանակր մեծացնելու գործում. նախկինում բնդունված 300—400 օրինակի փոխարեն այս տպարանում սովորական էր գիրքը մի քանի հազար օրինակով տպագրելը: Դրա շնորհիվ էր, որ նկատալիորեն սկսեց լրացվել հայ գրքի պակասը. բավարարվում էին ոչ միայն եկեղեցու պահանջները, այլև հայ գիրքը թափանցում էր ժողովրդի մեջ⁶:

Այս տպարանի շնորհիվ ստեղծվեց անընդմեջ գործող հայկական դրահրատարակչությունը. մինչ այդ կարճ ժամանակով հայտնվող ու մարող տպագրական օջախների փոխարեն սկիզբ առավ հայկական այն գրատպությունը, որն այլևս չընդհատվեց և հասավ մինչև մեր օրերը: Ոսկանը պատրաստեց ստաճակարդ տպագրիչներ, որոնք տարբեր վաչքերում շարունակեցին նրա գործը:

Մշակութային-լուսավորական կարևոր դեր կատարեց նաև վանանդեցիների տպարանը Ամստերդամում, որի հիմնադիրն էր Ոսկան Երեանցու աշակերտ Մատթևոս Վանանդեցին: Սա հայերեն նոր, ավելի կատարելագործված տառաշար է պատվիրում հունգարացի նշանավոր դրածույլ նիկոդատոս Բիշին, սարքավորում տպարան և 1685 թ. տպագրում մի Շարակնոց: Ասում տպարանի գլուխ է անցնում Մատթևոսի աղագական Քովմաս Վանանդեցի Նուրիջանյանը, որին Հայաստանից (Պոլիսան գալստեց) հրավիրել էր Մատթևոսը: Մրանց են միանում նաև Քովմասի եղբորորդիներ, գիտնական եղբայրներ Ղուկաս և Միքայել Նուրիջանյանները, առաջինը վարժ էր ոչ միայն հայկաբանության, այլև բնական գիտությունների ու փիլիսոփայության բնագավառում:

Վանանդեցիները 1695 թ. լույս են բնծալում աշխարհի առաջին հայերեն տպագիր բարակը՝ «Համատարած աշխարհացոյցը» (կիսադնդեր): Դա մի մեծագիր (150×118 սմ), պղնձափորագիր հրատարակություն է, կատարված բարձր ճաշակով: Նույն թվականին վանանդեցիներն առաջին անգամ տպագրում են նաև Մովսես Խորենացու հուշակալոր «Հայոց պատմությունը»: Այնուհետև, հոգևոր գրքերի հետ տպարանը հրատարակում է այնպիսի աշխարհիկ գրքեր, ինչպես Ղուկաս Վանանդեցու «Գանձ չափոյ, կշռոյ, թուոյ և դրամից բոլոր աշխարհի» գիրքը, նախատեսված վաճառականների համար, Ղուկաս և Մատթևոս Վանանդեցիների համատեղ հեղինակած «Դուռն իմաստութեանը» (հայերենի քերականության դասագիրք), «Բնաբանություն իմաստասիրականը»

⁶ Հայ գրքերը, սովորաբար, ծավալին ճանապարհով բերվում էին մինչև Զմյուռնիա, իսկ այտեսելից տարբեր փոխադրամիջոցներով հասցվում Հայաստանի գավառները:

(օգերևութարանությունը և բնությունը այլ երևույթներին նվիրված աշխատություն) և այլն:

Հոլանդական վաճառականները վկայում են, որ թուրքացի Վանանդեցին 1705 թ. ջանքեր է թափել իր ապարանը հայրենիք տեղափոխելու, բայց հաջողություն չի հասել: Թուրքացի մահապալիկ է 1711 թ., որից հետո ապարանը աշխատել է ևս վեց տարի:

Հայ ապագրաւորան մեկեմաւ ազաւեցի խոջա Նահապետ

Վանանդեցիները Ամստերդամում կապեր են հաստատում ժամանակի մի քանի նշանավոր մարդկանց, այդ թվում հռչակավոր գերմանացի փիլիսոփա Գուտֆրիդ Լայբնիցի հետ: Ղուկաս Վանանդեցու մոտ հայերեն է սովորում գերմանացի արեւելագետ Յոհան Յոսիփ Երչտերը, որը Ամստերդամում 1711 թ. հրատարակում է իր «Արամեան լեզուին դանձ» հայագիտական աշխատությունը, որը գրառարի հետ տրված է նաև աշխարհարարի (արեւելահայ) քերականությունը: Իր աշխատությունը գրելիս Երչտերը մեծապես օգտվել է

Վանանդեցիների ծառայություններից, իսկ զրբի հայերեն հատվածների տպագրության համար օգտագործել է նրանց տպատառերը:

1717 թ. պարտքատերերը բռնագրավում են Վանանդեցիների տպարանը և հայ մշակույթի ամատերդամյան այս կենտրոնը դնդարում է կոյություն ունենալուց: Դրանով եվրոպական երկրներում երկար ժամանակով բնդհատվում է հայկական ինքնուրույն գրահրատարակչությունը, մինչև որ 1776 թ. Տրիեստում և 1789 թ. Վենետիկում (Ս. Ղազարում) բացվում են Մխիթարյան տպարանները (բնդ որում, Ս. Ղազարի տպարանի համար Ամատերդամում գնվում են Վանանդեցիներից ժամանակին բռնագրավված տպատառերը):

Հայկական տպագրությունն իր հետագա կյանքը պահելու և նոր զարգացում ապրելու համար պետք ուներ հայկական հոծ միջավայրի. անհրաժեշտ էր, որ տպագիր գիրքը գնորդ ունենար հենց տպարանի մոտ: Մյուս կողմից Հայաստանում տպարան հիմնելու ժամանակը գեոևս չէր հասունացել:

Այս հիմնական պատճառներն էին, որ XVII դարի վերջից հայկական տպագրության զարգացումը եվրոպայից արագ թափով տեղաշարժվում է դեպի Կ. Պոլիս, իսկ XVIII դարում այս բաղաբը դառնում է հայ տպագրության գլխավոր կենտրոնը. այստեղ լույս են տեսնում մոտ 300 անուն հայերեն գրքեր: Ոչ մի քաղաքում մինչև 1800 թ. այսպիսի բանակով հայերեն գրքեր չէին տպագրվել. (Վենետիկը երկրորդ տեղում է, մինչև 1800 թ. այնտեղ տպագրված շուրջ 250 անուն հայերեն գրքերով):

Կ. Պոլսում Աբգար Թոխաթյու տպարանի փակվելուց հետո (1569) ավելի բան հարյուր տարի հայերեն գրքեր չեն տպագրվում: 1677 թ. այստեղ տպարան է հիմնում նշանավոր գիտնական և հասարակական գործիչ երեմիա Չելիպի Քյոմուրճյանը: Նրա տպարանը 1677—1678 թթ. լույս է բնծայում երկու անուն գիրք, որոնցից մեկը՝ «Տեղեաց տնօրինականացը» (աստվածաշնչային վայրերի նկարագրությունը), իր՝ Քյոմուրճյանի հեղինակածն էր:

Դարավերջին Կ. Պոլսում տպագրական գործունեություն է սկսում Բաղեշի Ամրդոլու վանքի նախկին դպիր, ծաղկող (նկարիչ) Գրիգոր Մարզվանեցին: Նա սովորում է գրաձուլական գործը, պատրաստում է տպատառեր, տատկերների ու զարդերի տպատախտակներ և շուրջ շորս տարվա աշխատանքից հետո 1698 թ. լույս է բնծայում «Տաղարան»: Սրանով սկիզբ է դրվում Կ. Պոլսի հայկական տպագրության մի մեծ ու բեղմնավոր ժամանակաշրջանի, որն բնդգրկում է ամբողջ XVIII դարը և հաջորդ դարի առաջին կեսը:

Մարզվանեցու թողած հիշատակարաններից պարզ է դառնում, որ նա հայ գրքի նշանակությունը խորապես գիտակցող անձնավորություն է եղել: Լինելով տաղանդավոր նկարիչ, Մարզվանեցին պատրաստում է տպագրական բաղմաթիվ զարդեր, ինչպես նաև ստեղծագործում շատ գիմանկարներ ու խմբանկարներ՝ իր կողմից հրատարակվող գրքերի բովանդակության համեմատ: Դրանով նաև նոր շրջան է բացում հայկական գրքային գծանկարչության բնագավառում:

Մարզվանեցու տպագրական գործունեությունը որոշ բնդմիջումներով տևում է 40 տարի (մինչև 1734 թ.), նա հրատարակում է մեկ ու կես տասնյակ անուն գիրք՝ առաջին անգամ լույս բնծայելով հայ հին մատենագիրներից Աղաթանգեղոսի «Պատմությունը» (1709), Զենոբ Գլախին վերագրվող «Գիրք պատմութեանց երկրին Տարօնոյ» երկը, Գրիգոր Տաթևացու «Գիրք հարցման-

յը» (անափարտ տղադրուխուն): Տղադրական արվեստի լավագույն նմուշ էր մեծածավալ «Յայսմաուրբի» առաջին հրատարակությունը (1707):

Մարզվանեցու տպարանի աշխատակից Աստվածատուր Գպիր Կոստանդնուպոլսեցին, դուրս գալով այդ տպարանից, հիմնում է իր սեփականը և 1699 թ. լույս բնծալում մի Շարակնոց: Դրանով սկսվում է սոլսահայ տպագրության մյուս խոշոր ներկայացուցչի շատ բեղմնավոր գործունեությունը, որը տևում է մոտ 50 տարի:

Աստվածատուրը հրատարակում է ավելի քան ութ տասնյակ անուն գրքեր՝ ամենից ավելի հայկական եկեղեցու պետքերի համար: Նա առաջին անգամ հրատարակում է Գրիգոր Նարեկացու «Մատենան ողբերգութեանը» (1701—1702) ամբողջությամբ, ապա՝ Կյուրեղ Աղևքանյանի «Գիրք պարապմանցը» (1717), Սիմեոն Զուղալեցու «Գիրք Տրամաբանութեանը» (1728), Հաննա Հովհաննեսի «Պատմութիւն Երուսաղեմին» (1730), Դավիթ Անհաղթի «Գիրք սահմանացը» (1731) և այլն:

Աստվածատուր Գպրի տպարանում աշխատել և աշնտեղ իր որոշ երկերը լույս է բնծալել նշանավոր բանաստեղծ Պաղտատար Գպիրը:

XVIII դարի ընթացքում Կոստանդնուպոլսում գործած մյուս հայկական տպարաններից կարելի է հիշել հետևյալները՝ Մարգիս Գպրի և նրա որդի Մարտիրոսի ու թոռների, Զնչին Հովհաննեսի, Սեբաստացիների, Աբրահամ Թրակացու, Ստեփանոս Պեարոսյանի, Արապյանների «Մաշր դպրատան», Մատթեոս Գպրի և այլն:

Հատկապես նշանակալից եղավ Արապյանների զերբ: Սրանց տպարանում լույս են տեսել շուրջ 150 անուն հայերեն գրքեր ու պարբերականներ, բարձրորակ տպագրությամբ: Այս գերդաստանի նշանավոր զեմքը Պողոս Արապյանն էր (1742—1835), որ Օսմանյան կայսրության մեջ հռչակված գրաձույլ էր և տպագրիչ: Նա 70 տարի բեղմնավոր աշխատել է տպագրության բնագավառում, եղել է Թուրքիայի արքունի տպարանապետը, պատրաստել է հայկական տարբեր տեսակի շատ տպատուներ, հորինել է թուրքերեն տպագրության համար նոր տառատեսակներ, ձուլել է վրացական տառեր:

Ամբողջ XVIII դարի ընթացքում Կոստանդնուպոլսում գործել են շուրջ երկու տասնյակ հայկական տպարաններ, որոնք մեարդատառ զիրք են մատակարարել ինչպես տեղի հայությանը, այնպես էլ Հայաստանին ու հայաշատ ալլ շրջաններին:

Թուրքիայում, բացի Կոստանդնուպոլսից, XVIII դարում տպագրություն է եղել նաև Զմյուռնիայում: Այս քաղաքում Մահմեդ Մարկոս անունով տպագրիչը 1759—1762 թթ. ընթացքում իր տպարանում լույս է բնծալել երեք զիրք, որոնցից շատ կարևոր էր Նզնիկ Կողբացու «Նզմ աղանդոցի» («Գիրք բնդդիմութեանց») հրատարակությունը՝ միակ պահպանված ձեռագրից:

XVII և XVIII դարերում հայերեն գրքեր տպագրել են նաև մի շարք եվրոպացի գրահրատարակիչներ: Վեբերներին տպարաններում հայերեն գրքերի հրատարակությանը, սովորաբար, մասնակցում էին հայադղի սրբադրիչներ ու բնագիր պատրաստողներ:

Եվրոպական գրահրատարակչություններից հայերեն գրքերի լույս բնծալմամբ ամենից ավելի երկար է զբաղվել Հավատի Տարածման ժողովի տպարանը (Հոռմ), որը հիմնադրվել է 1623 թ. Ուրբանոս VIII պապի կողմից և դադարել է գործելուց 1890-ական թվականներին: Այդ տպարանի նպատակն էր

հրատարակել հռոմեական դավանանքի տարածմանը որևէ ձևով նպաստող պետականություն: Մինչև 1800 թ. այստեղ տպագրվել են մոտ 50 անուն դավանաբանական, լեզվաբանական, փիլիսոփայական հայերեն գրքեր, նաև՝ բառարաններ, հայոց լեզվի այբբենարաններ և այլն:

Վենետիկում տեղի իտալացի հրատարակիչ-տպագրիչներից հայերեն գրքերի լույս ընծայման գործին ամենից ավելի մեծ նպաստ է բերել Անատոնիո Բորտոլին, որի տպարանը մեարդպատառ գրքեր է հրատարակել 1695-ից սկսած մինչև XVIII դարի վերջերս: Ի թիվս բազմաթիվ հայերեն գրքերի, այստեղ են լույս ընծայվել Մխիթար Սեբաստացու հայտնի «Բազմիքը հայկազեան լեզուին» երկու հատորով (1749, 1769), Աստվածաշնչի Մխիթար Սեբաստացու հրատարակությունը (1733) և այլն: Վենետիկի Մխիթարյանները հիմնականում Բորտոլինի մոտ էին տպագրում իրենց երկերը, նախքան Ս. Ղազարում տպարան հիմնելը: Մինչև XIX դարը եվրոպացիների կողմից հայերեն (կամ հայատառ հատվածներով) գրքեր տպագրվել են նաև Լոնդոնում, Փարիզում, Պադուայում, Պարմայում, Հարլեմում, Լայպցիգում, Նյուրենբերգում և այլ քաղաքներում:

XVIII դարի երկրորդ կեսից հայերեն գրքերի հրատարակման տպարկչում նկատելի զարձավ Մխիթարյանների դերը: Դեռևս 1716 թ., երբ աչդ միաբանությունը հաստատվեց Վենետիկում, գրական-մշակութային աշխույժ գործունեություն սկսեց: Սակայն, չունենալով սեփական տպարան՝ Մխիթարյաններն իրենց գործերը տպագրում էին իտալացիների մոտ: Առաջինը տպարան են հիմնում Տրիեստի Մխիթարյանները՝ աչս քաղաքում հաստատվելուց երկու տարի անց՝ 1775-ին և մինչև Վիեննա տեղափոխվելը (1811) լույս են ընծայում ավելի քան 70 անուն հայատառ գրքեր (որոնցից 25-ը հայատառ թուրքերեն): Տրիեստում տպագրված գրքերի մեջ կան այբբենարաններ, բարոյագիտական, պատմական-գեղարվեստական երկեր, ժամագիրք, Սաղմոսարան և այլն:

Ուշագրավ են հայատառ թուրքերեն հրատարակությունները, նախատեսված իրքախոս հայերի համար, որն, ըստ երևույթին, մի նպատակ էր հայապահպանման գործին: Նման նպատակ էր նաև «Հաչնակ և նեմեցնակ ալբուրենի թուղթը», որը ձևապես էր Տրանսիլվանիայի օտարախոս հայ երեխաներին ազգային լեզու սովորեցնելու համար:

Ս. Ղազարում տպարանի կազմակերպումն սկսվում է 1788 թ.: Հաջորդ տարին աչնտեղ տպագրվում են մի քանի գրքեր, աչդ թվում Գրիգոր Նարեկացու «Մանեան ողբերգութեանը»: Մինչև դարավերջ Ս. Ղազարի տպարանը լույս է ընծայում մոտ երեք տասնյակ անուն գիրք: Այստեղ են առաջին անգամ հրատարակվում Մխիթար Գոշի առակները (1790), Ղազար Փարպեցու «Պատմութիւն հայոցը» (1793), Մովսես Խորենացու «Գիրք պիտոյիցը» (1796): Մինչև դարավերջ տպարանի լույս ընծայած գրքերից են ամեն տարի տպագրված օրացույցները, Ղուկաս Ինճիճյանի «Տեսութիւն հին և նոր աշխարհադրութեան», Սահակ Պրոնյանի «Երկրաշափութիւն» աշխատությունները և այլն:

Ս. Ղազարի տպարանը անընդհատ կատարելագործվում էր, հարստանում եվրոպական նորագույն սարքավորումներով, աչն մշակութային ավելի ու ավելի նշանակալից դեր էր կատարում հայ կյանքում: Վենետիկի, ինչպես նաև Վիեննայի Մխիթարյանների հրատարակչական գործունեությունը զարգացման

բարձրակետին հասավ հաջորդ՝ XIX դարի բնթացքում, մեծ դեր կատարելով հայ ժողովրդի մշակութային կյանքում:

XVIII դարի 70—80-ական թվականներին հայկական տպագրությունը շարժվելով դեպի արևելք, թափանցեց Հնդկաստան, Ռուսաստան և մանավանդ հայոց բնաշխարհ:

Հնդկաստանում հայկական առաջին տպարանը հիմնում են նշանավոր Շահամիրյանները 1772 թ. Մադրասում: Այս տպարանում են լույս տեսնում հայ ապատաղրական մարի պարզացման մեջ նշանակալից դեր կատարած աշխարհի երկեր, ինչպես «Նոր տետրակ, որ կոչի յորդորակ» և «Ռոդզայի փոռաց» նշանավոր գրքերը: Ըստ երևույթին ավելի նշանակալից էր միևնույն Մադրաս քաղաքում քիչ ավելի ուշ Հարություն Շմալոնյանի կողմից հիմնված մյուս հայկական տպարանի գերը, որտեղ 1794 թ. հոկտեմբերից մինչև 1796-ի սկզբները տպագրվեց «Ազդարարը»՝ առաջին հայերեն պարբերականը: Հիմնականում գրաբար լույս տեսնող այս հանդեսում տպագրվում էին նաև աշխարհաբար հոդվածներ: «Ազդարարը» արձագանքում էր ոչ միայն հնդկահայ գաղութի կյանքում կատարված դեպքերին, այլ նաև անդրադառնում էր համահայկական նշանակություն ունեցող հարցերի, տպագրում բանասիրական նյութեր և այլն: Հ. Շմալոնյանը, նախքան «Ազդարարի» լույս բնծայումը, հրատարակել էր ուշադրության արժանի աշխարհի գրքեր, ինչպես՝ Պորփյուրի «Ներածությունը», Պաղտատար Դսյրի «Քերականությունը», Հակոբ Թադյանի «Երկրաչափականը» և այլն:

Մադրասից բացի Հնդկաստանում XVIII դարի վերջերին հայկական գրահրատարակչությունը թափանցում է նաև Կալկաթա, որտեղ առաջին հայերեն գիրքը (Աբրահամ Կրեաացու «Պատմություն անցիցը») հրատարակվում է 1796 թ. Հովսեփ Ստեփանոսյանի հիմնած տպարանում: Հնդկահայ գրահրատարակչությունն ունեցավ իր ուրույն դեմքը և ծաղկման հասավ հաջորդ դարի 40-ական թվականներին:

1781 թ. Ռուսական կայսրության մեջ սկսեց գործել հայկական առաջին տպարանը: Զուղաչեցի կրթյալ վաճառական Գրիգոր Խալդարյանցը կոնցենում պատրաստել աված իր հայերեն տպատառերը բերում է Պետերբուրգ, զնում տպագրական անհրաժեշտ սարքեր և սկսում մի ալբերենարանի («Տետրակ ալբերենական») տպագրությունը: Այս ձեռնարկությունը հովանավորում է Ռուսաստանի հայերի հոգևոր առաջնորդ Հովսեփ Արղուժյանը: Պետերբուրգում Խալդարյանցի տպարանը լույս է բնծայում հիշյալ ալբերենարանը (1781), որը Ռուսաստանում տպագրված հայերեն առաջին գիրքն է, Կլեոպատրա Սաֆարյանի «Բանալի գիտութեանը», Խալդարյանցի կազմած «Շաւիղ լեզուագիտութեան» անունով հայ-ռուսերեն բառարանը, Ներսես Շնորհալու «Ընդհանրականը» (երեքն էլ 1788 թ.) և այլն:

Գ. Խալդարյանցի մահից հետո տպարանը գնում է Հ. Արղուժյանցը, տեղափոխում նախ նոր Նախիջևան, ապա՝ Աստրախան: Այս երեք քաղաքներում մինչև դարավերջ տպագրվում են շուրջ 50 անուն հայերեն գրքեր, այդ թվում՝ հայ պատմիչների ու բանաստեղծների երկեր, բառարաններ, օրացույցներ, դասագրքեր, եկեղեցական տարբեր գրքեր և այլն:

Հայկական տպագրությունն իր սկզբնավորումից սկսած երկար ժամանակ զարգացավ օտարության մեջ: Այդ բնթացքում եղան մտադրություններ, նաև փորձեր տպագրությունը հայոց բնաշխարհում հաստատելու ուղղությամբ,

Ա Ջ Դ Ա Ր Ա Ր

Թ Ի Ր Ա Յ Ա Մ Պ Ո Յ

1794

Ի Հայրապետութեան ՏԶՂ ու հատու Սրբազան Ա-
թուղեկոտի Աամենայն Հայոց ԴԱ աղարշապատ 1

Ը Դ Թագաւորութեան Օգտաւորական Տեղաւոր Իրկորդի Հերակ
Լայ Աւրայի Դ Թիֆլիզ 1

Ընդհանրաւ Եւրոպ. Լատին աշխարհայ Ինքնակշիռն որ Դ

ՄԱԴԻԱՍ

Ի Տպարանի ՏՐ Բարութե Ըմտ՝ ծնեւն Ըիրացւոյ 1

Առաջին հայ պարբերական «Ազգասիր»

սակայն միշտ մնացին ապարդշուն։ Մի շարք հանգամանքներ և զլխավորապէս Հայաստանում տիրող քաղաքական խիստ տարափոխիկ կացութիւնը հնարա-
փութութիւն չէին տալիս երկրի որեւէ վայրում ապարան հիմնելու։ Ազգային
հնարաւորութիւն ստեղծւում է միայն XVIII դարի երկրորդ կեսին Սիմեոն
Երեանցու կաթողիկոսութեան (1763—1780) օրոք։

Նախքան կաթողիկոս ընտրւելը, Սիմեոնը՝ իբրեւ էջմիածնի նվիրակ, ապ-
րել էր Կոստանդնուպոլսում, ծանոթ էր տեղի հայկական գաղութի մշակութա-
ւին կյանքին և մասնավորապէս ապարանների աշխատանքին։ Եղել էր նաեւ
Զմյուտնիայում, աջակցութիւն ցույց տվել աշնտեղի հայկական ապարանի

աշխատանքին: Հայրենիքում տպարան հիմնելու միտքը նրա մեջ հաստատվել էր գեոևս այն ժամանակ, գուցե և տվելի վաղ, երբ նվիրակ էր Մադրասում ու տեղի հարուստ վաճառական Գրիգոր Միրաշևյան-Չակիկյանից խոստում էր ստացել հայրենիքում կառուցվելիք մի տպարանի ծախքերը հոգալու:

Կաթողիկոս դառնալուց երկու տարի անց Սիմեոնը նամակներ է գրում Կոստանդնուպոլիս և Զմյուռնիա իր ներկայացուցիչներին՝ հարգելով նրանց ձևեր բերել հայկական տպատառեր և մամուլ՝ էջմիածին տեղափոխելու համար, բայց հաջողության չի հասնում:

Ի վերջո, նա որոշում է տպարան հիմնել տեղի ուժերով: Գրամական մեծ շնորհիվ է ստանում Գ. Միրաշևյան-Չակիկյանից: էջմիածնում սկսվում են տպարանի շենքի կառուցման, տպագրական պարագաների պատրաստման աշխատանքները: Սակեղծվում է գրաձուլարան: Աշխատանքներին եռանդուն մասնակցում են կաթողիկոսի տեղապահ Մկրտիչ արքեպիսկոպոս Շոտովեցին և էջմիածնեցի ոսկերիչ Հարությունը, որը պատրաստում է զարդերի ու պատկերների տպատախտակներ: Տպագրական ձևերի մամուլը նույնպես պատրաստվում է այս անձանց ջանքերով:

1771 թ. էջմիածնի տպարանն սկսում է գործել: Աշխատողները՝ գրաշարներ, տպագրողներ, սրբագրիչներ, էջմիածնի միաբանությունյան անդամներն էին: Նորաստեղծ տպարանը կոչվում է Գրիգոր Լուսավորչի անվամբ: Այստեղ ևս ամենից առաջ սկսում են տպագրել մի Սաղմոսարան, որը, սակայն, անհաջող է ստացվում և ոչնչացվում է: Հաջորդ՝ 1772 թ., սկսվում է Սիմեոն Երեանցու «Ջրօսարան հոգևոր» աղոթագրքի տպագրությունը, որն ավարտվում է հաջողությամբ:

Այսպես, Սիմեոն Երեանցուն հաջողվում է անել այն, ինչ գեոևս XVI դարից եղել էր հայ շատ գործիչների երազանքը՝ հայրենիքում տպագրել հայերեն գրքեր: Եվ հայկական տպագրությունն իր սկզբնավորման օրից սկսած մոտ 260 տարի հայրենիքից դուրս պանդուխտ մնալուց հետո, վերջապես ոտք է դնում հարազատ հողին:

Հայաստանում տպագրված առաջին գիրքը՝ «Ջրօսարան հոգևորը» փոքր չափսի է (7,5×10,5 180 էջ), պարզունակ, բայց դյուրընթեռնելի շարվածքով, կաշկալատ կազմը գեղեցիկ զարդերով հաճելի տեսք է տալիս գրքույկին: Այն սկսվում է հեղինակի առաջաբանով, իսկ վերջում կա բնագարձակ հիշատակարան, որի մեջ պատմվում է տպարանի հիմնադրման հանգամանքների մասին: Նկարագրվում է Երեանի խանությունն և վրաց Հերակլ թագավորի միջև 1768—1771 թթ. տեղի ունեցած արյունոտ պատերազմը, որը մեծ վնաս է տվել հայ բնակչությանը: Պատերազմի պատճառով տպարանի բացումը մի քանի տարով ուշացել է:

1773 թ. էջմիածնի տպարանում լույս է տեսնում Սիմեոն Երեանցու «Տաղարանը», հեղինակի մի շարք բանաստեղծություններով: Հաջորդ տարին տպագրության է հանձնվում և 1775-ին լույս ընծայվում կաթողիկոսի կազմած «Տօնացույցը», որ 564 էջանոց գիրք է և արդեն աչքի է բնկնում հաջող տպագրությամբ, ունի բազմաթիվ գեղեցիկ զարդեր ու պատկերներ, որոնք Հարություն էջմիածնեցու հեղինակածն էին: Վերջինս, կատարելագործվելով գրա-

⁷ 1910 թ. այդ տպագրական մամուլը գտնվեց և այժմ պահվում է Հայաստանի պատմության թանգարանում:

Հրատարակչական աշխատանքում, շուրջ բաժնի տարի ամենագործուն մասնակցությունն է ցուցաբերում էջմիածնի տպարանի աշխատանքին, տառնակարգ արվեստով ձևավորում մի շարք հրատարակություններ:

Տպարանի կատարելագործմանը նպաստ է բերում նաև նշանավոր Պապոս Աբրաղյանը, որը Կ. Պոլսից գալով Կովկաս, կանգ է առնում էջմիածնում (լինում է նաև Թիֆլիսում, ուր 1782—1783 թթ. Հերակլ թագավորի պատվերով տարրավարում է արքունի տպարանը և վրացերեն երկու գիրք տպագրում):

Էջմիածնի տպարանի աշխատանքներին խանգարում էր թղթի պակասը: Թուզիլը բերվում էր Եփրոսյայից, որը մեծ դժվարությունների ու ծախսերի հետ էր կապված: Սիմեոն Երեանցին սրտշամ է տեղում կատարել նաև թղթի գործարան: Նա Կոստանդնուպոլսից հրավիրում է երկու օտարազգի մասնագետ: Գործարանի կառուցման գրամը արանձադրում է նույն հնդկահայ Գ. Միրաչեկյան-Չակիկյանը: 1776-ին Հալաստանի տառչին թղթի գործարանն արդեն աշխատում էր (բամբակի հումքով): Էջմիածնի թուզիլը, որ բավական սրտկով է, 1779 թ. սկսում է օգտագործվել Սիմեոն Երեանցու «Պարտավճար» դաժանաբանական երկի տպագրության համար:

Ղուկաս Կարնեցու գահակալություն (1780) սկզբի տարիներին տպարանի աշխատանքը, չնայած մի փոքր թուլանում է, բայց արդեն 1785-ին լույս բնծալված ժամագիրքը վկայում է, որ էջմիածնում տպագրական արվեստը լուրջ առաջընթաց է կատարել: Նույն սրակի հրատարակություն է նաև Հովսեփոս Փլարիոսի 1787 թ. տպագրված «Յուզպա պատերազմի հրկից» գիրքը՝ Սաեփանոս Լեհացու թարգմանությամբ: 1787—1789 թթ. Ս. Գրիգոր Լուսավորչի անվան տպարանը լույս է բնծալում նաև Սաղմոսարան, Խորհրդատեար, Շաբաղնոց, իսկ 1793-ին՝ երրորդ անգամ Սիմեոն Երեանցու «Տաղարանը», որից հետո քաղաքական խանակ պալմանների հետևանքով Հալաստանի միակ տպարանի աշխատանքը կանգ է առնում բառարդ դարով և վերսկսվում 1818 թ.՝ Եփրեմ կաթողիկոսի օրոք:

Մինչև XVIII դարի վերջը էջմիածնի տպարանը լույս է բնծալել 12 անուն գիրք: Այս քանակը, հասկանալի է, որ մեծ չէ հայ հնաժող գրքի ստեղծման ու տարածման առումով: Էջմիածնի տպարանի հիմնադրումից հետո էլ դեռ բավական ժամանակ հայերեն գրքերի հրատարակության գլխավոր կենտրոնները մնում էին Հալաստանից դուրս: Մալր աթոռը ղեկավար անհրաժեշտ գրքերը շարունակում էր պատվիրել գրսում, գլխավորապես Կ. Պոլսի և Ն. Նախիջևանի (այսպես կոչված Սաթրախանի) տպարաններում: Եվ, աչնուամենայնիվ, մինչև XVIII դարավերջ էջմիածնում տպագրված աչգ մի քանի անուն գրքերը արդեն հալաստանյան հրատարակություններ էին: Ինքնրստինքյան նշանակալից է աչն փաստը, որ ավատական ծալր հետամնացություն մեջ, պետականությունից վաղուց զրկված, հակառակորդ բանակների բախման թատերաբեմ հանդիսացող Հալաստանը դարձել էր գրահրատարակչության երկիր:

1512 թ. մինչև 1800 թ. հայ տպագրիչների ջանքերով տարբեր երկրներում լույս բնծալվեց մոտ 1000 անուն մեարդպատառ գիրք: Դա փոքր քանակ չէ, եթե նկատի ունենանք, որ մինչև աչգ թվականը շատ ու շատ լեզուներով բնդհանրապես գրքեր լույս չաեսան, իսկ հնաժող գիրք ունեցող մի շարք փոքր աղյեր մինչև XVIII դարի վերջը կարողացան իրենց աղղաչին լեզվով հրատարակել մի քանի տասնյակից մինչև մի քանի հարյուր գիրք: Խորհրդաչին Միու-

Սյան ժողովուրդների հնատիպ գրականության մեջ հայերեն հնատիպերը քանակով երկրորդ տեղում են (սուսերեններից հետո)։

Նոր Նախիջևանցի հայ կին (XVIII դ.)

Բովանդակությամբ այդ հազար անուն գրքերը շատ բաղմազան են։ Գերակշռում են կրոնական-եկեղեցական հրատարակությունները, բայց և զգալի քանակ է կազմում գիտական և ուսումնական (գլխավորապես լեզվաբանական, փիլիսոփայական, բնագիտական, բժշկական, աշխարհագրական) գրականությունը։ Հայ պատմիչների երկերի հրատարակությունները, ինչպես և զեղարվեստական գրականությունը նույնպես նշանակալից տեղ ունեն հայերեն հնատիպ գրականության մեջ։ Մոտ 300 տարվա ընթացքում ստեղծված հայերեն հնատիպ գրականությունը, հայ մշակույթի շատ հարուստ, բովանդակալից հատվածն է։

Այսպիսով, XIV—XVIII դարերի հայ մշակույթը իր զարգացման ողջ ընթացքով, զգալի կորուստներով և նվաճումներով հանդիսացավ տվյալ ժամանակաշրջանի հայ հասարակության՝ նրա անցած դժվարին ուղու, ծանր վիճակի, բայց և միաժամանակ անսպառ կենսունակության հարազատ արտացոլք։ Լուսավոր ապագայի հանդեպ իր հավատը չկորցնող ժողովրդի կյանքը դունեղ արտահայտություն գտավ զեղարվեստական գրականության բաղմապիսի ստեղծագործություններում, անկման ժամանակահատվածը վերադրելով իր առաջնակարգ դիրքերը վերականգնեց պատմագրությունը, միջնադար-

յան գիտական ավանդույթները, վերակենդանացրեց և նոր ժամանակների պաշտփարներն արտահայտելու առաջին փորձերը կատարեց հայ փիլիսոփայական միտքը, նոր պահանջներին համապատասխան միջնադարյան շրջանակներից դուրս եկավ կերպարվեստը, ծնունդ առավ և տարածվեց լուսավորության հուսալի նեցուկ՝ հայ տպագրությունը։ Ի տարբերություն նախորդ ժամանակաշրջանի, հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքում առաջնակարգ դեր խաղացին աշխարհով մեկ սփռված գաղթավայրերը, ուր բազմաթիվ սերունդների ջանքերով ստեղծված մշակութային արժեքները ձեռք բերեցին համազգային նշանակություն և հնարավոր դարձրին օտար նվաճողների կրնկի տակ հեծող մայր հայրենիքի հոգևոր-մշակութային դանդաղ, բայց հարաճուն վերելքը։

Չնայած այն մեծ կորուստներին, որ հայ ժողովուրդն ունեցավ աշխարհավեր պատերազմների թատերաբեմ դարձած իր հայրենիքում, նա XIX դարի շեմին մոտեցավ իր բազմադարյան հոգևոր ավանդույթները վերականգնելու և ու հարստացրած, նոր ժամանակներին հանձնելով հսկայական մշակութային ժառանգություն։ Եվ երբ շուտով պարսկական լծից ազատագրվեց Հայաստանի արևելյան հատվածը, այդ ժառանգությունը ստեղծագործորեն օգտագործվեց հայ նոր մտավորականության կողմից՝ իր բնույթով նոր, եվրոպական ու ուսսական գիտության, գրականության ու արվեստին համարաչաք ընթացող հայ ազգային մշակույթի ստեղծման գործում։

ԿԱՐԵՎՈՐ ԳԵՊԵՆՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

- 1284—1291 թթ.—*Կարա-կոյունլու ցեղը զաղթում է Հայաստան:*
- 1313—1386 թթ.—*Ապրել ու գործել է Հովհան Որտոնեցին, Տաթևի համալսարանի հիմնադիրը:*
- 1338 թ.—*Չորանյան զինատարան իր տիրապետությունն է հաստատում Իրանի, Ատրպատականի և Հայաստանի վրա:*
- 1344—1358 թթ.—*Իշխում է Մելիք Աշրաֆը:*
- 1346—1409 թթ.—*Ապրել ու գործել է Գրիգոր Տաթևացին:*
- 1350—1425 թթ.—*Ապրել ու գործել է Գրիգոր Խլաթեցին (Մերենց):*
- 1357 թ.—*Ոսկե Հորդաչի խան Զանիրեկը սրշավում է Ատրպատական: Սպանվում է Մելիք Աշրաֆը և վերջ է դրվում Չորանյանների իշխանությունը:*
- 1358—1374 թթ.—*Իշխում է սուլթան Ուվեյսը, որը հիմնադրում է Զեյթերյանների զինատարան:*
- 1367 թ.—*Լվավը գառնում է ամբողջ հարավ-արևելյան Եվրոպայի հայերի եկեղեցական կենտրոն:*
- 1373—1410/12 թթ.—*Գործել է Տաթևի համալսարանը:*
- 1374—1382 թթ.—*Իշխում է սուլթան Ուվեյսի որդի սուլթան Հուսեյնը:*
- 1377—1378 թթ.—*Սուլթան Հուսեյնը պատժիչ արշավանք է կազմակերպում Կարա-կոյունլուների դեմ:*
- 1380—1450 թթ.—*Ապրել ու գործել է Առաքել Բաղիշեցին:*
- 1385 թ.—*Լանկ-Թամուրը ներխուժում է Ատրպատական և գրավում Սուլթանիկ քաղաքը:*
- 1386 թ. գարուն—*Լանկ-Թամուրի զորքը գրավում է Թավրիզը, ապա մտնում Այտնիք, գրավում Նախիջևանը, պաշարում Երնջակի բերդը, ասպատակում Մեծ ու Փոքր Այտնիքները և Այրարատը:*
- 1387 թ. սեպտեմբեր—*Լանկ-Թամուրի զորքը պաշարում է և գրավում Վանի բերդը:*
- 1387 թ. աշուն—*Երկու տարի Հայաստանը ասպատակելուց հետո Լանկ-Թամուրը վերադառնում է Սամարղանդ:*
- 1390-ական—1446 թթ.—*գործել է Մեծոփա վանքի բարձրագույն ղեկավարը:*
- 1394 թ.—*Հյուսիսային Միջագետքի վրաջով Լանկ-Թամուրը երկրորդ անգամ արշավում է Հայաստան:*
- 1396 թ. գարուն—*Լանկ-Թամուրը Ալանաց գոնով վերադառնում է Անդրկովկաս: —Լանկ-Թամուրը իր Միհրանշահ որդուն կուսակալ է նշանակում Իրանի, Իրաքի, Հայաստանի և Անդրկովկասյան նվաճված երկրամասերի վրա:*

- 1399 թ. սեպտեմբեր—*Լանկ-Թամուրն* սկսում է իր երրորդ արշավանքը դեպի Հայաստան և մինչև 1403 թ. նվաճում ողջ Անդրկովկասը, Փոքր Ասիան, Միջագետքը և Սիրիան:
- 1402 թ. հուլիս—*Լանկ-Թամուրն* պարտության է մատնում սուլթան Բայազետին և զերի վերցնում նրան:
- 1403 թ.—*Լանկ-Թամուրն* նորից արշավում է Վրաստան և Աբխազիա:
- 1405 թ. փետրվար—70-ամյա հասակում մեռնում է *Լանկ-Թամուրն*:
- 1406 թ. աշուն—*Կարա-Յուսուֆը* պարտության է մատնում Աբուրաքրին և զրավում է *Թավրիզը*:
- 1410—1468 թթ.—*Կարա-կոյունլու* թուրքմենների տիրապետությունը Ատրպատականի, Իրաքի և Հայաստանի վրա:
- 1411 թ.—*Կարա-Յուսուֆը* պարտության է մատնում իր դեմ ապստամբած Շիրվանշահ Իբրահիմի և վրաց Կոստանդին թագավորի միացյալ զորքերին:
- 1418 թ.—*Կարա-Յուսուֆը* արշավում է Հյուսիսային Միջագետք:
- 1419 թ.—*Կարա-կոյունլու*ների դեմ պատերազմ են սկսում *Թամուրյան Շահ-Նուխը* և *Աղ-կոյունլու Օսմանը*:
- 1421 թ. օգոստոսի 21—*Բագրեկանդի* մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում *Կարա-կոյունլու*ները պարտության են կրում:
- 1422—1427 թթ.—*Կարա-Յուսուֆի* որդի Իսքանդարը համառ պայքար է մղում քրդական կիսանկախ ամիրությունների դեմ Հայաստանի հարավում՝ *Բաղեշում*, *Ռշտունիքում*, *Խիզանում*:
- 1427 թ.—Վերջ է տրվում Մակվի հայկական իշխանությանը:
- 1428—1429 թթ.—*Թամուրյան*ները պատերազմում են *Կարա-կոյունլու*ների դեմ և ասպատակում են Հայաստանի տարբեր շրջանները:
- 1431 թ.—Հայաստանում և Ադրբեջանում մոլեզնում է սուլթ:
- 1435 թ.—Շահ-Նուխը երրորդ անգամ պատերազմ է սկսում Իսքանդարի դեմ և ավերածություններ սփռում Հայաստանում:
- 1435 թ.—Սյունյաց իշխան Բեշքեն Օրբելյանը 6000 սյունեցի ընտանիքներով անցնում է Լոռի:
- 1435 թ.—*Իսքանդարը* սպանվում է իր Շահ-Կուբադ որդու կողմից:
- 1437—1467 թթ.—*Ջհանշահի* տիրակալությունը:
- 1441 թ.—*Կաթողիկոսական աթոռը* վերահաստատվում է էջմիածնում:
- 1441 թ.—Հայկական եպիսկոպոսական թեմ է հիմնադրվում Մուղովլայի մայրաքաղաք Սուշավայում:
- 1453 թ. մայիսի 29—*Թուրքերը* զրավում են Կոստանդնուպոլիսը:
- 1454 թ.—*Աղ-կոյունլու Ուզուն-Հոսանը* արշավում է Հայաստանի հյուսիսային շրջանների վրա:
- 1457—1458 թթ.—*Տեղի է ունենում Ջհանշահի արևելյան երկրորդ խոշոր արշավանքը*:
- 1461 թ.—*Ջհանշահը* արշավում է Շիրազ:
- 1467 թ. մայիս—*Ջհանշահը* վճռական ճակատամարտի է ելնում *Աղ-կոյունլուների* դեմ և զոհվում է 70-ամյա հասակում:
- 1468—1502 թթ.—Հայաստանը ենթարկվում է *Աղ-կոյունլու* թուրքմենների տիրապետությանը:

- 1470—1473 թթ.—Աղ-կոյունիւնները ճնշում են Հայաստանի հարավում հաս-
տատված քրդական ցեղերին:
- 1472 թ.—Ուլուն-Հասանը արշավանք է կազմակերպում ընդդեմ Թուրքիայի:
- 1472 թ. օգոստոս—Տեղի է ունենում Կոնիայի ճակատամարտը, որտեղ Աղ-
կոյունիւնները պարտութիւն են կրում:
- 1473 թ. օգոստոսի 12—Տեղի է ունենում Գերջանի ճակատամարտը:
- 1478 թ.—Սպանւում է Ուլուն-Հասանը:
- 1478—1490 թթ.—Աղ-կոյունիւնների դահին տիրում է Ուլուն-Հասանի սրդի
Յաղուբը:
—1489-ից քիչ առաջ վերջ է տրւում Համշենի հայկական իշխանութեանը,
Դավիթ Բ իշխանը վտարւում է իր տիրույթներից:
- 1488 թ.—Յաղուբը կրօնական հալածանք է ծավալում հայերի դեմ:
- 1500—1704 թթ.—Գործել է Բաղեշի Ամրդուլս վանքի բարձրագույն բնույթի
դպրոցը:
- 1502 թ.—Վերջ է դրւում Աղ-կոյունիւնների տիրապետութեանը և Սեֆյան դի-
նաստիայի տիրապետութեանն է հաստատւում:
- 1512 թ.—Օսմանյան սուլթան Սելիմ Ահլը մեծ զորաբանակով հարձակման
է անցնում Իրանի դեմ. սկիզբ է դրւում Թուրք-իրանական պատերազմ-
ներին:
- 1512 թ.—Լույս է տեսնում հայերեն առաջին տպագիր գիրքը:
- 1514 թ.—Չաղդրանի ճակատամարտում պարսիկները պարտութիւն են կրում,
օսմանյան թուրքերը գրավում են Թավրիզը:
- 1519 թ.—Լեհական սելմում Սիգիզմունդ I-ի կողմից հաստատւում է լեհահա-
յոց «Դատաստանագիրքը»:
- 1530 թ.—Շահ Թահմազ I-ը վերագրւում է Բաղդադը:
- 1545—1546 թթ.—Ալիսազ միրզան նվաճում է Շիրվանը, ապա միանում է
ապստամբներին և ելնում է ընդդեմ եղբորը՝ Շահ Թահմազ I-ի:
- 1546—1547 թթ.—Թահմազ I-ը ճնշում է Ալիսազ Միրզայի ապստամբութիւնը
և շարժւում է Վրաստան:
- 1547 թ.—Վրաց Լուարսաբ թագավորի ապստամբութիւնը Իրանի դեմ:
- 1551—1555 թթ.—Շահ Թահմազ I-ի զորքերը հակահարձակման են անցնում
Թուրքիայի դեմ և ավերածութիւններ սփռում Բարձր Հայքում, Տուրու-
բերանում, Վասպուրականում: Տեղի են ունենում նոր ավերիչ պատե-
րազմներ Հայաստանում:
- 1549 թ.—Հայ ժողովրդի ազատագրութեան խնդրով Ստեփանոս Սալմաստեցի
կաթողիկոսը լինում է Հռոմում:
- 1555 թ.—Ամասիայում հաշտութեան պայմանագիր է կնքւում Թուրքիայի և
Իրանի միջև:
- 1562 թ.—Հայաստանի ազատագրութեան համար զաւտնի ժողով է հրավիրւում
Միքայել Սեբաստացի կաթողիկոսի կողմից:
- 1562 թ.—Աբգար Թոխաթցու գլխավորութեամբ պատվիրակութիւն է մեկնում
Վենետիկ:
- 1567 թ.—Աբգար դպիրը առաջին տպարանն է հիմնում Կոստանդնուպոլսում:
- 1575 թ.—Թագեոս կաթողիկոսի ուղևորութիւնը Լիւով, Վենետիկ, Հռոմ՝ Հա-
յաստանի ազատագրութեան խնդրով:

- 1580 թ.—Քուրբական զորքերը ներխուժում են Ղարաբաղ, ապա գրավում Երևանն ու Գեղարքունիքը:
- 1585 թ.—Լեհաստանի կանցլեր Յան Զամոյսկին արտոնագիր է տալիս Զամոստիե քաղաքի հայերին:
- 1587—1629 թթ.—Շահ Աբբաս I-ի իշխանությունը:
- 1590 թ.—Շահ Աբբաս I-ը հաշտության պայմանագիր է կնքում Քուրբիալի հետ:
- 1595—1628 թթ.—Ջալալիների ապստամբությունը:
- 1603 թ.—Շահ Աբբաս I-ը վերսկսում է պատերազմը, գրավում է Քավրիզը, շարժվում է Հայաստան և հյուրընկալվում Զուղաջում:
- 1604 թ.—Շահ Աբբաս I-ը Արևելյան Հայաստանի բնակչությանը պաղկեցնում է Իրան (հատկապես մայրաքաղաք Սպահանի շրջակայքը):
- 1604—1605 թթ.—Հիմնադրվում է նոր Զուղան:
- 1605—1625 թթ.—Ամիր Գուհա խանի իշխանությունը Արարատյան երկրում:
- 1606—1620 թթ.—Մեխլուի զլխավորությամբ պոպոսյիական շարժումը:
- 1612 թ.—Հաշտության պայմանագիր է կնքվում Քուրբիալի և Իրանի միջև:
- 1615 թ.—Հիմնադրվում է Սյունյաց Մեծ Անապատի կամ Հարանյ անապատի բարձրագույն դպրոցը:
- 1616 թ.—Քուրբերը նոր հարձակում են սկսում Երևանի վրա:
- 1618 թ.—Ասորպատականի ուղղությամբ արշավանք է սկսում խալիվ փաշան:
- 1622 թ.—Հիմնադրվում է Լիմ անապատի դպրոցը:
- 1625 թ.—Գեորգի Սահակաձեի ապստամբությունը Վրաստանում:
- 1625—1635 թթ.—Արարատյան երկրում իշխում է Քահմաղկուլի խանը:
- 1627—1699 թթ.—Ապրել ու գործել է Զորարիա Քանաթեոյին:
- 1629—1642 թթ.—Իրանում իշխում է Շահ Աբբաս I-ի թու Շահ Սաֆին:
- 1632 թ.—Շահ Սաֆին արշավում է վրաց Քեյմուրազ թագավորի դեմ:
- 1632 թ.—Քուրբական զորքերը ասպատակում, ավերում են Շիրակի դաշտը, Աղարանի, Կարբու և Կոտայքի գավառները:
- 1635 թ.—Սուլթան Մուրադը 400 հազարանոց բանակով պաշարում է Երևանի բերդը և 7 օր անց գրավում:
- 1636 թ. մարտի 26—Կղզլբաշները վերադրավում են Երևանի բերդը:
- 1637 թ.—Սկսում է գործել էջմիածնի բարձրագույն դպրոցը:
- 1637—1695 թթ.—Ապրել ու գործել է Երևանի Ջելեբի Քյոմուրճյանը:
- 1638 թ.—Հայկական ապարան է հիմնադրվում նոր Զուղաջում:
- 1630—ականից մինչև XVII-ի վերջը գործում է նոր Զուղաջի դպրոցը:
- 1639 թ.—Կնքվում է հաշտության պայմանագիր, որով Հայաստանը երկրորդ անգամ բաժանվում է Իրանի և Քուրբիալի միջև:
- 1642—1666 թթ.—Իրանում իշխում է Շահ Աբբաս II-ը:
- 1648 թ.—Վարվար Ալի փաշայի ապստամբությունը:
- 1661—1722 թթ.—Ապրել ու գործել է Նաղաշ Հովնաթանը:
- 1664 թ.—Ավարտվում է նոր Զուղաջի Ամենափրկիչ վանքի կառուցումը:
- 1666 թ.—Բողոքան Սալթանով հայազգի նկարիչը հաստատվում է Մոսկվայում:
- 1666—1694 թթ.—Իրանում իշխում է Շահ Սուլեյմանը:
- 1667 թ.—Առևտրական պայմանագիր է կնքվում Ռուսաստանի և Սպահանի հայ առևտրական ընկերության միջև:
- 1668 թ.—Հայկական ապարան է հիմնադրվում Լիվոնոյում:

- 1669 թ.—Ամստերդամում տպագրվում է Առաքել Դավրիժեցու «Պատմությունը»:
- 1673 թ.—Հայկական տպարան է հիմնադրվում Մարտելում:
- 1677 թ.—Հակոբ Զուղայեցու գլխավորությամբ էջմիածնում հրավիրվում է գաղտնի ժողով:
- 1680 թ.—Կ. Պոլսում մահանում է Հակոբ Զուղայեցին:
—Իսրայել Օրին մեկնում է Եվրոպա:
- 1683—1768 թթ.—Ապրել ու գործել է Պաղտասար Դպիրը:
- 1687 թ.—Մահացել է Ստեփանոս Լեհացին:
- 1695 թ.—Ամստերդամում տպագրվում է «Համաառարած աշխարհացոյց» անունով մեծ քարտեզը և առաջին անգամ՝ Մ. Խորենացու «Հայոց պատմությունը»:
- 1700 թ.—Գեղա հայաքաղաքի հիմնադրումը Սոմեշ գետի ափին:
- 1701 թ.—Իսրայել Օրին և Մինաս վարդապետ Տիգրանյանցը գալիս են Մոսկվա:
- 1703 թ.—Օրին գեսպանական պրիկազին է ներկայացնում իր ցուցումներով մշակված Հայաստանի քարտեզը:
- 1708 թ.—Իսրայել Օրին իբրև գեսպան ուղարկվում է Իրան:
- 1710—1780 թթ.—Ապրել ու գործել է Սիմեոն Նրեանցի կաթողիկոսը:
- 1711 թ.—Օրին վերադառնում է Ռուսաստան և հանկարծամահ է լինում Ասարախանում:
- 1712—1795 թթ.—Ապրել ու գործել է Սայաթ-Նովան:
- 1712 թ.—Լեզգիների առաջնորդ Հաջի Դավութլի հարձակվում է Շամախու վրա:
- 1715—1717 թթ.—Իշխան Վալիմուխու գեսպանությունը Իրանում:
- 1717 թ.—Մխիթար Սեբաստացին ս. Ղազար կղզում հիմնում է միաբանություն և ապա՝ դպրոց:
- 1720 թ.—Լեզգիները Սուրխայի գլխավորությամբ ասպատակում և ավերում են Լոռին:
—Ղարաբաղի և Ղափանի ինքնապաշտպանությունը կազմակերպումը ընդգեմ լեզգիների:
- 1721 թ.—Լեզգիները նորից հարձակվում են Շամախու վրա:
- 1722—1730 թթ.—Ազատագրական կռիվներ են ծավալվում Սյունիքում Դավիթ Բեկի և Մխիթար սպարապետի ղեկավարությամբ:
- 1722 թ.—Մուղանի վրայով լեզգիները մտնում են Դիլալի և Խաչենի տերիտորիաները:
- 1722 թ. սեպտեմբեր—Հայ-վրացական զինական ուժերը Գանձակի Զուլալ գյուղի մոտ միավորվում են և սպասում ռուսական զորքերի առաջխաղացմանը:
- 1722—1723 թթ.—Ռուսական զորքերը արշավում են Իրան և զրավում Կասպից ծովի առափնյա շրջանները:
- 1723 թ.—Մուհամադկուլի խանը (Կախեթիայի Կոստանդին թագավորը), որը նշանակված էր Վախթանգ VI-ի փոխարեն, զրավում է Թիֆլիսը:
- 1723 թ. ամառ—Թուրքերը գրավում են Թիֆլիսը:
—Գանձակը հերոսաբար պաշտպանվում է թուրքական հարձակումից:
- 1724 թ.—Պետրոս I-ը հրովարտակ է հրապարակում հայ ժողովրդին իր հունալուծությունը տակ առնելու մասին:

- 1724 ր. մաբաի 24—Գանձակում պաշմանագիր է կնքվում հայ և ադրբեջանցի բնակչության միջև՝ ընդգեմ թուրքերի:
 հունիս—Թուրքական զորավար Սըլեյմ Ահմեդ փաշան Գյումրիի վրայով շարժվում է դեպի Երևան:
 հունիսի 7—Թուրքական զորքերը պաշարում են Երևանը և 3 ամիս անց, մեծ կորուստներ տալով, զրավում քաղաքը:
 օգոստոս—Թուրքերը զրավում են Նախիջևանն ու Օրդուբազը:
 —Ավան Յուզբաշու և Իվան Կարապետի ղեկավարությամբ Ղարաբաղի սղնախներից 2000 ռազմիկներ անցնում են Ղափան:
- 1725 ր.—Համառ կռիվներ են մղվում Գողթնում թուրքերի դեմ:
- 1725 ր. գարուն—Թուրքական զորքերը մտնենում են Սիսիանի և Ղափանի բարձունքներին:
 —Թուրքական զորքերը Սարու Մուստաֆա փաշայի հրամանատարությամբ զրավում են Լոռու բերդը:
 փետրվար—Թուրքական 5000-անոց մի բանակ մտնում է Վարանդա և զրթև ամբողջովին ոչնչացվում:
- 1726 ր. աշուն—Սարու Մուստաֆա փաշայի զորաբանակը զրոհում է Շուշի քաղաքի վրա և 8-օրյա մարտերից հետո զրավում:
 —Իրանի Համաղան քաղաքում ծնվում է Հովսեփ Էմինը:
- 1727 ր.—Մահանում է Ղարաբաղի աղատադրական կռիվների հոանդուն կազմակերպիչ Եսայի կաթողիկոս Հասան-Ջալալչանը:
 —Տեղի է ունենում Հալիձորի հերոսական պաշտպանությունը, ուր թուրքական բանակը պարտություն է կրում:
 —Թահմազ շահը ճանաչում է Գավրիլ-Բեկի իշխանությունը Ղափանի երկրում:
- 1728 ր.—Մահանում է Գավրիլ-Բեկը:
 —Սկսվում է թուրքական զորքերի ընդհանուր հարձակումը:
- 1732 ր.—Նադիր-կուլի խանը զահրնկեց է անում շահ Թահմազ II-ին և զրավում գահը:
- 1735 ր.—Նադիր շահը պաշարում է Գանձակը, Լոռի-Փամբակի վրայով շարժվում դեպի Կարս:
- 1735 ր. հուլիսի 8—Եղվարդի ճակատամարտում թուրքերը ջախջախիչ պարտություն են կրում:
- 1737 ր.—Նադիր շահը արշավում է Աֆղանստան:
- 1740-ական թթ.—Ղլարում կազմավորվում է հայկական զաղթօջախ:
- 1742 ր.—Նադիրի հրամանով աշխարհագիր է անցկացվում Հայաստանում:
- 1744—1746 թթ.—Նադիրը պատերազմում է Թուրքիայի դեմ:
- 1746 ր.—Աստրախանում հիմնադրվում է հայկական դատարան:
- 1747 ր.—Սպանվում է Նադիր շահը:
- 1750-ական թթ.—Փանահ խանը հաստատվում է Շուշիում:
 —Աֆղան Աղադ խանը արշավում է Նախիջևան:
- 1752 ր. հունիս—Աղադ խանը արշավում է Երևանի խանության վրա:
 —Աղուլիսցիները համառ զիմադրություն են ցույց տալիս Աղադ խանին:
 հունիսի 28—Քանաքեռի մոտ տեղի է ունենում ճակատամարտ Հերակլ II-ի և Աղադ խանի զորքերի միջև:

- 1759 ր.—Հովսեփ Էմինը գալիս է Հայաստան՝ աղատագրական պայքարը կազմակերպելու նպատակով:
—Լեզգիների 8000 հոգեանոց բանակը արշավում է Անդրկովկաս:
- 1760 ր.—Լեզգիները ասպատակում են Արարատյան երկիրը:
—Վրաց Ռեյմուրազ թագավորը օգնություն ստանալու ակնկալությամբ մեկնում է Ռուսաստան:
- 1760—1764 րր.—Հնդկահայերը Գորգին խանի զինավորությամբ (Գրիգոր Հարությունյան) հերոսական մասնակցություն են ունենում Բենգալիայի աղատագրական կռիվներին՝ ընդդեմ անգլիական զաղութարարներին:
- 1761—1762 րր.—Էմինը վերադառնում է Լոնդոն, ապա գալիս Պետերբուրգ և Մոսկվա:
- 1762—1779 րր.—Հերակլ II-ը շրս անգամ (1762, 1765, 1778 և 1779 թթ.) արշավանք է կազմակերպում Երևանի խանի դեմ և վերջինիս հպատակեցնում իրեն:
- 1763 ր.—Մոզդոկում կազմավորվում է հայկական զաղթօջախ:
- 1763 ր. փետրվար—Էմինը Մոսկվայից ուղևորվում է Վրաստան՝ անդրկովկասյան ժողովուրդների աղատագրական պայքարը կազմակերպելու համար և մի տարի անց հեռանում է Վրաստանից:
- 1766 ր. օգոստոսի 1—Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսը կոնդակ է ուղարկում Եկատերինա II-ին՝ հայ ժողովրդին օգնելու խնդրանքով:
- 1768 ր. հուլիսի 30—Եկատերինա II-ի հրովարտակը էջմիածնի իրավունքների մասին:
- 1769 ր. հունիսի 8—Մովսես Սարաֆյանի կազմած Հայաստանի աղատագրման ծրագիրը ներկայացվում է Ռուսաստանի արտաքին գործերի կոլեգիային:
- 1770—ակառն րր.—Մադրասի հայրենասիրական խմբակը հրատարակում է «Նոր տետրակ որ կոչի յորդորակ»-ը:
- 1771 ր.—Սկսում է գործել էջմիածնի տպարանը, որը առաջինն էր Հայաստանում:
- 1773 ր.—Աստրախանում հիմնադրվում է ռուսահայոց եկեղեցական թեմը:
- 1780 ր. հունվարի 10—Հովհաննես Լադարյանը Հայաստանի աղատագրություն մասին զեկուցագիր է ներկայացնում Ա. Սուվորովին:
—հունվար—Ա. Սուվորովը մեկնում է Աստրախան:
—հունվար—Հիմնադրվում է Նոր Նախիջևանի հայկական զաղթօջախը:
- 1781 ր. հոյեմբեր—Հաշտություն պայմանագիր է կնքվում Հերակլ II-ի և Երևանի խանի միջև:
—Պետերբուրգում հիմնադրվում է Գրիգոր Խաղարյանի տպարանը:
- 1783 ր.—Հ. Արղությանը մշակում է Հայաստանի աղատագրության ծրագիրը:
—Մադրասում հրատարակվում է «Տետրակ որ կոչի նշառակ» գիրքը:
—հուլիսի 24—Դեորգիևսկի ամրոցում պայմանագիր է կնքվում Ռուսաստանի և Վրաստանի միջև, որով վերջինս մտնում է Ռուսաստանի հովանավորության ներքո:
- 1785 ր. սեպտեմբերի 17—Սկսվում է Ավարայի Ումմա խանի արշավանքը դեպի Վրաստան և Հայաստան (Բորչալու, Ախթալա, Լոռի):
- 1788—1789 րր.—Մադրասում հրատարակվում է «Որոգայթ փառացը»:
- 1795 ր.—Տեղի է ունենում Աղա-Մուհամադ շահի առաջին արշավանքը:

- օգոստոսի վերջին — Երեանի խանը բերդը հանձնում է Աղա-Մուհամադ շահին:
- սեպտեմբերի 12 — Աղա-Մուհամադը գրավում է Բիֆլիսը:
- դեկտեմբերի 13 — Ջավադ խանը Գանձակը հանձնում է ռուսներին:
- 1797 թ. — Տեղի է ունենում Աղա-Մուհամադի երկրորդ արշավանքը:
- գարուն — Աղա-Մուհամադը գրավում է Շուշին և սպանվում է Շուշու բերդում:
- 1797 թ. հոկտեմբերի 20 — Ղուկաս Կարենցի կաթողիկոսը օգնության խնդրանքով նամակ է գրում Պավել I կայսրին:
- 1798 թ. փետրվարի 26 — Պավել I-ի հրովարտակը հայերի մասին:
- 1801 թ. — Վրաստանը և հյուսիս-արևելյան Հայաստանի որոշ շրջաններ անցնում են Ռուսական կայսրության հովանափորության տակ:

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Գ Ի Տ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

1. ՄԱՐԲՍԻՉՄԻ ԿԱՍԻԿՆԵՐԻ ՆՐԿՆՐ

- Կ. Մաւրւս, *Կապիտալ, հատ. 1, Երևան, 1933:*
Կ. Մաւրւս, Ֆ. Էնգելս, *Հասարակարհային համակներ, Երևան, 1936:*
Կ. Մաւրւս, *Կապիտալիստական արտադրութիւնը հախորդող ձեւեր, Երևան, 1941:*
Ֆ. Էնգելս, *Ֆեոդալիզմի բաշքայման և բուրժուազիայի զարգացման մասին, Երևան, 1937:*
Ֆ. Էնգելս, *Գյուղացիական պատերազմը Գերմանիայում, Երևան, 1940:*
Վ. Ի. Լենին, *Կապիտալիզմի զարգացումը Ռուսաստանում, Երկեր, հատ. 3, Երևան, 1947:*

2. ՍԿՋՔՆԱՂՔՅՈՒՐՆԵՐ

Ա. ԶԵՌԱԳՐԵՐ, ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ԵՎ ԱՅԼ ՆՅՈՒԹԵՐ

Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր №№ 55, 82, 519, 529, 542, 737, 1050, 1264, 1382, 1402, 1695, 1828, 1875, 1989, 2014, 2229, 2672, 2699, 2803, 2845, 2888, 2911, 2933, 2951, 3031, 3519, 3844, 3864, 3912, 4268, 4331, 4470, 4481, 4496, 4501, 4669, 4796, 5074, 5114, 5306, 5994, 6271, 6273, 6764, 7049, 7117, 7412, 7482, 7639, 7717, 7757, 8443: Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանք, ձեռագիր №№ 1244, 1397: Զմեմառի վանք, ձեռագիր № 212: Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Արարատառ ֆոնդ, ձեռ. № 233, նույն տեղում, Արխիվային բաժին, ռուսական ցարերի և նապոլեոն 1-ի հրովարտակները, № 2, նույն տեղում, Կաթողիկոսական դիվան, ըզվադանակ 1ա, 1բ, 1գ, 1զ, 2ա, 2բ, 13բ, նույն տեղում, Մելիք-Շահնազարյանների ֆոնդ, ըզվադանակ 241, ՀՍՍՀ ՊՊԿԱ, ֆոնդ 57, զործ 9:

Ուկր. ՍՍՀ Էլովի Կենտրոնական պետական պատմական արխիվ (ԿԵՊԱ), ֆ. 52, ց. 4, գ. 3, հ. 55:

Архив Внешней политики России (АВНП), ф. СРА, д. 1722 г., № 1, ф. «Посольства в Константинополь», д. 1615.

ЦГА, фонд 100, оп. России с Арменней (СРА), №№ 2, 81, 142.

ЦГАДА, фонд Гос. архив р. XXII, д. 13, ч. IV, V, VII, д. 1666—1674 гг. № 2 նույն տեղում, ֆ. 100, д. 1672—1673 гг., № 1, 1710 г., № 3, ֆ. 276, т. 1, д. 612, ֆ. 1252, оп. I, д. 19, 386; նույն տեղում, ֆ. Сношения России с Персией, оп. I, д. 1653 г., № 5. ЦГАВМФ, ֆ. 233 оп. I, д. 222, 228. ЦГВИА, ֆ. 52, оп. 1/194, св. 124, д. 8, оп. 194, д. 331, ч. VIII, IX, ВИА, д. 280, ЦГИА СССР, ֆ. 880, оп. 5, д. 12, 108.

Բ. ՏՊԱԳԻՐ ՍԿՋՔՆԱՂՔՅՈՒՐՆԵՐ

Հայկուէն լեզվով

Արքանամ Երևանցի, Պատմութիւն պատերազմացի, Երևան, 1938:

Արքանամ Կռնապի, Պատմադրութիւն անցիցն իւրոց և նասր-Շահին Պարսից, Էջմիածին, 1870:

Առաքել Գալիմեյի, Պատմութիւն, Էջմիածին, 1896:

Առաքել Սյունեյի, Լուծմունք չաղազս Սահմանաց (զրոց) Դաւթի Անյաղթ փիլիսոփայի, Մաղրաս,

1797:

- Նույնի. Աղաճգիրք, Վենետիկ, 1907:
- Նույնի. Գրախտագիրք, Վենետիկ, 1956:
- Արարական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց Շ. Բ. Նալբանդյան, Երևան, 1965:
- Գևորգ Վարդապետ Մխլիմ-օղլի, Գիրք վիճարանության ընդդեմ երկարնակաց, Կ. Պոլիս, 1734:
- Գրիգոր Տաթևացի. Գիրք քարոզության, Ամարան հատոր, Կ. Պոլիս 1741:
- Նույնի, Ձմերան հատոր, Կ. Պոլիս, 1740:
- Նույնի, Գիրք հարցմանց, Կ. Պոլիս, 1729:
- Նույնի. Ոսկեհորիկ, Կ. Պոլիս, 1746:
- Գրիգոր Խառանաղցի, Ժամանակագրություն, Երուսաղեմ, 1915:
- Գրիգոր Խալքեցի (Մեհենց), Յիշատակարան աղետից (տե՛ս «Ժեղարի հիշատակարաններ», Ա.)
- Դիան հայոց պատմության, հատ. Ա—Բ, Թիֆլիս, 1893, Գ, Թիֆլիս, 1894, Դ, Թիֆլիս, 1899, Ը
- Մասն II, Թիֆլիս, 1908, Ժ, Թիֆլիս, 1912:
- Խալիկ կար. Հասան-Ջալալյան, Պատմություն կամ յիշատակ ինչ-ինչ անցից՝ զիպելոց յաշխարհին Աղուանից, Շուշի, 1839:
- Երեմիա Ձեյլայի Քյոմուսեհան, Ստամբուլյոյ պատմություն, հատ. Ա, Վիեննա, 1913, հատ. Բ, Վիեննա, 1932, հատ. Գ, Վիեննա, 1939:
- Նույնի, Օրագրություն Երուսաղեմ, 1939:
- Ջաֆարիա Ագուլեցի, Օրագրություն, Երևան, 1938:
- Ջաֆարիա սարկավազ Քանաֆեցի, Պատմություն, մասն Ա, Բ, Գ, Վաղարշապատ, 1870:
- Ընտիր պատմություն Դավիթ բեգին, Վաղարշապատ, 1871:
- Թովմա Մեծոփեցի. Պատմություն Հանկ-Քամուրայ և յաջորդաց իւրոց, Փարիզ, 1860:
- Նույնի, Յիշատակարան, Թիֆլիս, 1892:
- Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, կազմեց Ա. Սաֆրաստյան, հատ. Ա, Երևան, 1964:
- ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1950:
- ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, հատ. Ա, Երևան, 1955, հատ. Բ, Երևան, 1958, հատ. Գ, Երևան, 1967:
- Խաչատուր արեղա Ջուղայեցի. Պատմություն պարսից, Վաղարշապատ, 1905:
- Կալվաժազրեր, կազմեց՝ Հար. Արթուրյան, Երևան, 1941:
- Կամենեց-Պոդոլսկի քաղաքի հայկական դատարանի արձանագրությունները, (XVI դ.), աշխատասիրությամբ Վ. Ռ. Գրիգորյանի, Երևան, 1963:
- Հայ աշուղներ (XVII—XVIII դդ.), Երևան, 1961:
- Հայոց նոր վեհաները (աշխատասիրությամբ Շ. Մանանդյանի և Հր. Աճառյանի), Վաղարշապատ, 1903:
- Հիշատակարան աղգալին արդեան պատմության համար («Կոռնկ հայոց աշխարհին», 1862):
- Հովհան Ռոստեցի, Հաւաքեալ ի բանից իմաստասիրոց («Բանբեր Մատենադարանի», № 3, 1956):
- Նույնի, Վերլուծություն ստորագրությանց Արիստոտելի, համահավաք տեքստը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Վ. Կ. Չալոյանի, Երևան, 1956:
- Հովհաննես Կամենացի, Պատմություն պատերազմին խոտինու, աշխատասիրությամբ Շ. Ս. Անասյանի, Երևան, 1964:
- Հովսափ Սեբաստացի, Բանաստեղծություններ, աշխատասիրությամբ Վ. Պ. Գևորգյանի, Երևան, 1964:
- Հովսեփ Էմինի կեանքն ու գործը, անդլերեն բնագ. թարգմանեց Յ. Խաչմանեան, Բեյրութ, 1958:
- Հովսեփ կաթողիկոսի Յիշատակարանը («Կոռնկ Հայոց աշխարհին», 1863, № 7):
- Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մխիթարեան Մատենադարանին, կազմեց Բ. Սարգիսեան, հատ. Ա, Վենետիկ, 1914, հատ. Բ, Վենետիկ, 1924:
- Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, հատ. Գ, կազմեց Ն. Պողարեան, Երուսաղեմ, 1968:
- Մանր ժամանակագրություններ XIII—XVIII դդ., կազմեց Վ. Հակոբյան, հատ. I, Երևան, 1951, հատ. II, Երևան, 1956:
- Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, Հրովարտական, պրակ Ա (ԺԵ—ԺԶ դդ.), կազմեց Շ. Գ. Փափաղյան, Երևան, 1958, պրակ Բ, Երևան, 1959:
- Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, կալվաժազրեր, պրակ Ա, կազմեց Շ. Գ. Փափաղյան, Երևան, 1968:
- Մառքեոս Ուռնայեցի, Ժամանակագրություն, Վաղարշապատ, 1898:

Մխիթար Աբրահամյան, Գուստ Բերականոթական աշխարհաբար լեզուին հայոց, Վենետիկ, 1727:
 Նույնի, Բաղդադի հայկազան լեզուի, Վենետիկ, Ա, 1749, Բ, Վենետիկ, 1769:
 Մկրտիչ Նազաշ, աշխատասիրություն մ. է. հոնգկարյանի, Երևան, 1965:
 Նազաշ Հովհաննես, Բանաստեղծություններ, Երևան, 1951:
 Նոր աշխարհի որ հոշի յորդորակ, Մադրաս, 1772:
 Շահամիր Շահամիրյան, Որոգայթ փառաց, Թիֆլիս, 1913:
 Չամչյան Մ., Պատմություն հայոց, հատ. 111, Վենետիկ, 1786:
 Նույնի, Քերականություն հայկազան լեզուի, Վենետիկ, 1779:
 Պապուսյան Գալի, Տաղիկներ սիրոյ և կարօտանաց, Երևան, 1958:
 Պետրոս զի Սարգիս Գիլանենց, Ժամանակագրություն (Երևան, Թիֆլիս, 1863):
 Պետրոս Ղափանցի, Գրքույկ կոչեցեալ երգարան, Կ. Պոլիս, 1772:
 Սամուել Անեցի, Հատարմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893:
 Սայաթ-Նովա (հայերեն, վրացերեն, ադրբեջաներեն խաղերի ժողովածու) կազմեց Մ. Հասրաթ-յան, Երևան, 1963:
 Սիմեոն կարդիկոս Երևանցի, Ջամբու, Վաղարշապատ, 1873:
 Սիմեոն Գալի Լեւոնյան, Ուղեգրություն, տեղագրություն և յիշատակարան, Վիեննա, 1936:
 Սիմեոն Ջուղայեցի, Համառոտ հատարմունք տրամաբանության, Կ. Պոլիս, 1728:
 Սմբատ Ապարապետ, Տարեգիրք, Վենետիկ, 1956:
 Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմություն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910:
 Վաղարշապատեցի Հարություն Արարատյանի կյանքը, Թիֆլիս, 1922:
 Վրեժական տարեգիրք, կազմեց՝ Կ. Կոստանյանց, ՍՊԲ, 1913:
 Վրացական աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, թարգմանեց՝ Լ. Մելիքսեթ-բեկ, հատ. Գ, Երևան, 1955:
 Տաղարան և սա հոգոյ և մարմնոյ, Վենետիկ, 1512—1513:
 Յուզակ հայերեն ձեռագրաց Ձմառի վանքի Մատենագրանին, կազմեց Մ. Քեչիշյան, Վիեննա, 1964:
 Յուզակ ձեռագրաց Մշոյ ս. Առաքելոց-Թարգմանչաց վանքի և շրջակայից, կազմեցին Ս. Մուրատ-յան և Ն. Մարտիրոսյան, Երևան, 1967:
 Յուզակ հայերեն ձեռագրաց Հալիպի..., կազմեց Ա. Սյուրմեյան, Երևան, 1935:
 Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում, թարգմանություն, առաջարանը և ծանոթագրությունները Ա. Խ. Սաֆրաստյանի և Մ. Կ. Զուլալյանի, Երևան, 1964:

3. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հայերեն լեզվով

Արեղյան Մ., Հայոց հին գրականության պատմություն, հատ. 2, Երևան, 1946:
 Նույնի, Երկեր, հատ. Բ, Երևան, 1967:
 Աբրահամյան Ա., Մի էջ Անդրկովկասի ժողովուրդների և հայ-սուսական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1953:
 Ալիշան Ղ., Այրարատ, Վենետիկ, 1890:
 Նույնի, Հայ-Վենետ, Վենետիկ, 1896:
 Նույնի, Սիսական, Վենետիկ, 1893:
 Նույնի, Կամենից, Վենետիկ, 1896:
 Ալպոյանյան Ա., Պատմություն հայ գաղթականության, հատ. Գ, Ժամի Ա, Կահիրե, 1961:
 Ալիշան Ն., Բաղեշի գաղթը 1500—1704 թթ., Վիեննա, 1952:
 Նույնի, Մովսես Գ Տաթևացի հայոց կաթողիկոսի և իր ժամանակը..., Վիեննա, 1936:
 Նույնի, Գրիգորիս Ա կաթողիկոս Աղթամարցի..., Վիեննա, 1958:
 Նույնի, Հինգ պանդուխտ տաղասացներ, Վիեննա, 1921:
 Անառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, Գ, Երևան, 1946:
 Անառյան Հ., Հայկական մատենագրություն, Ա, Երևան, 1959:
 Նույնի, XVII դարի ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում, Երևան, 1961:
 Նույնի, Հայկական աղբյուրները Բյուզանդիայի անկման մասին, Երևան, 1957:
 Ավդալբեկյան Թադ., Շահամիր Շահամիրյանի ու հնդկահայոց համայնական ինքնավարությունը XVIII դարում (Հայագիտական հետազոտություններ, Երևան, 1969):

- Ավդալբեգյան Բ., Գրիգորիա Աղվամարցի, Երևան, 1963:
- Աբեղաթյան Ա., նոմինալիզմի առաջացումն ու զարգացումը Սիսնադարյան Հայաստանում («Բանբեր Մատենադարանի», № 6, 1962):
- Նույնի, Տաթևի փրկիսոփայական զարդեր և Գրիգոր Տաթևացու ախարհայայրը («Բանբեր Մատենադարանի», № 4, 1958):
- Բաբխուդարյան Մակար, Արցախ, Բարու, 1895:
- Նույնի, Պատմություն Աղուանից, հատ. Բ, Թիֆլիս, 1907:
- Բաբխուդարյան Ա., Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և բարազործ վարպետներ, Երևան, 1963:
- Բժշկյան Բ., ճանապարհորդություն ի Վհաստան, Վենետիկ, 1830:
- Կառապետ Ն., Ֆիլիպիի շրջանի հին հայկական եկեղեցիներու և վանքերու մասին («Մասիս», տարեգիրք, Սոֆիա, 1934):
- Նույնի, Վերիբո-Թոնոֆո («Մասիս», տարեգիրք, Սոֆիա, 1935):
- Խովրեկյան Գր., Հայք լեզիսարկիսություն Գրանսիրուանիոյ 1780—1825, Բ. Վիեննա, 1899:
- Գրիգորյան Վ., Երևանի խանությունը XVIII դարի վերջում (1780—1800), Երևան, 1958:
- Դանիելյան Կ., Հայ մեծուսրային գրականության պատմությունից, Երևան, 1961:
- Դիլոյան Վ., Լադարյանների հասարակական-քաղաքական գործունեության պատմությունից, Երևան, 1966:
- Երևմյան Ա., Փշրանքներ չուգահայ և հնդկահայ բանահյուսությունից (XVII—XIX դդ.), Վիեննա, 1930:
- Գուլալյան Բ., Ջալալիների շարժումը, Երևան, 1966:
- Թովմասյան Ն., Գրիգոր Տաթևացու սոցիալ-տնտեսագիտական հայացքները, Երևան, 1966:
- Թումանյան Բ., Հայ աստղագիտության պատմություն (հնագույն ժամանակներից մինչև XIX դ. սկիզբը), Երևան, 1964:
- Ինճինյան Ղ., Աշխարհագրություն, 2-րդ մաս, հատ. Ե, Վենետիկ, 1804:
- Լեո, Հայոց պատմություն, հատ. 3, Երևան, 1946:
- Նույնի, Հայկական տպագրության պատմություն, հատ. 2, Թիֆլիս, 1904:
- Լևոնյան Գ., Թատրոնը հին Հայաստանում, Երևան, 1941:
- Խաչատրյան Ա., Հայ և սուս քարտեզագրության կապերը XVIII դարում (ՊԲՀ, 1966, № 2):
- Խաչիկյան Լ., Այոնյաց Օրբելյանների Բուրվելյան հյուրը («Բանբեր Մատենադարանի», № 9):
- Նույնի, էջեր համաշինահայ պատմությունից («Բանբեր Երևանի պետամարտարանի», 1969, № 2):
- Նույնի, Գլաժորյան համալսարանը և նրա սաների ավարտական տոնակատությունները (Երևանի պետ. համալսարանի գիտ. աշխատություններ, XXIII, 1946):
- Նույնի, Մառթեոս Զուղայեցու կյանքն ու մատենագրությունը («Բանբեր Մատենադարանի», № 3, 1956):
- Խաչիկյան Մ., Սուգ ու կոծ ի վերայ գիւղաքաղաքին Աղուիկայ որպիսի լինելն («Մասիս», Կ. Պոլիս, 1886, փետրվար):
- Խոջամալյան, Պատմություն Հնդկաց, Կալկաթա, 1848:
- Կառապետյան Պ., Հնադարյան հիշատակարան Սամաթիոյ ս. Գեորգ եկեղեցւոյ, Իսթամպուլ, 1935:
- Կժոյան Ա., Բժշկագիտությունը Հայաստանում XI—XIV դարերում, Երևան, 1968:
- Կյուլեսեյան Բ., Հովհաննես Կոլոտ պատրիարք, Վիեննա, 1904:
- Կոստանյանց Կ., Գրիգորիա Աղվամարցին և իւր տաղերը, Թիֆլիս, 1898:
- Հակոբյան Հ., Ուղեգրություններ, հատ. Ա, Երևան, 1932, հատ. Զ, Երևան, 1934:
- Հակոբյան Վ., Մարտիրոս Երզնկացու ճանապարհորդական նոթերը (ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1957, № 6):
- «Հայք ի Զմյուռնիա», հատ. 1, Զմյուռնիա, 1899:
- Հաբուրյունյան Վ., Միջնադարյան Հայաստանի քաղաքականությունը ու կամուրջները, Երևան, 1960:
- Հովհաննիսյան Աջ., Գրվազներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հատ. II, Երևան, 1959:
- Նույնի, Հայ-սուս օրինատացիայի ծագման խնդիրը, էջմիածին, 1921:
- Նույնի, Դավիթ-Քեկի գլխավորած Ղափանի ապստամբությունը («Բանբեր համալսարանի», 1970, № 1):
- Հովսեփյան Գ., Խաղրակյանը կամ Պոռչյանը հայոց պատմության մեջ, Վաղարշապատ, 1928:
- Նույնի, Թովմա Մեծոփեցու կյանքը, Վաղարշապատ, 1914:
- Ղազանչյան Տ., էյեմենտների ուսմունքը հայ բնագիտությունից (ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1964, № 2—3):
- Մանանդյան Հ., Բնական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Գ, Երևան, 1952:

- Մարտիրոսյան Վ., Անդրկովկասի ժողովուրդների համագործակցությունը և երևանի 1724 թվա-
կանի պաշտպանությունը (ՊԲՀ, 1965, № 2):
- Մարտիրոսյան Ա., Մարտիրոս Ղրիմեցի, Երևան, 1958:
- Մխիթարյան Հր., Սիմեոն Զուգայեցի, Երևան, 1971:
- Սիմայեկյան Վ., Ղրիմի հայկական դպրոցի պատմություն, Երևան, 1964:
- Սեդախանյան Աս., Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր, Երևան, 1956:
- Մսերյանց Մ., Պատմություն կաթողիկոսաց էջմիածնի, ի Սիմեոնի մինչև ցՅովհաննէս, Մոսկ-
վա, 1876:
- Մովսիսյան Ա., Ուրվագծեր հայ դպրոցի և մանկավարժության պատմության X—XV դդ., Երե-
վան, 1958:
- Նազարյան Շ., Պետրոս Ղափանցի, Երևան, 1969:
- Ոսկանյան Վ., Մարտիրոսյան Վ., Նոր վավերագրեր 1720-ական թվականների հայ տղատաղրա-
կան շարժման վերաբերյալ (ՊԲՀ, 1962, № 4):
- Պալեան Ա., Պատմություն կաթողիկ վարդապետության ի Հայո, Վիեննա, 1878:
- Պարսամյան Վ., Լեհահայերի մասնակցությունը Դավիթ-Քեկի ապստամբությանը, Երևան, 1962:
- Պետրոսյան Գ., Մաթեմատիկան Հայաստանում հին և միջին դարերում, Երևան, 1959:
- Պլուսկեան Հ., Նյութեր Կ. Պոլսո հայոց պատմության համար, Վիեննա, 1965:
- Պողոսյան Ա., Եկեղեցական հոգատիրությունը Երևանի խանությունում XVII—XVIII դդ. (Երե-
վանի համալսարանի գիտ. աշխատություններ, հատ. 13):
- Պողոսյան Ֆ., Խամսայի մեկիթների իրավունքների և պարտականությունների մասին («Բանբեր
Հայաստանի արխիվներ», 1966, № 1):
- Նույնի, Աստրախանի հայոց «Դատաստանագիրքը», Երևան, 1967:
- Սահակյան Հ., Երեմիա Քյոմուրճյան, Երևան, 1964:
- Սալախանյան Ս., Պատմություն երուսաղեմի, հատ. 2, Երուսաղեմ, 1931:
- Սարգսյան, Բեյգիա և Հայաստան («Հանդէս ամսօրեայ», 1935):
- Սիրունի Հ. Պոլիս և իր դերը, առաջին հատոր, Բեյրութ, 1965:
- Սմբատյանց Մ., Նկարագիր ս. Կարապետի վանից Երնջակայ, Տփղիս, 1904:
- Սյուրմեյան Ա., Պատմություն Հայկոյի ազգային զերեզմանատանց և արձանագիր հայերեն
տապանարարիւր, Հայկոյ, 1935:
- Նույնի, Պատմություն Հայկոյի հայոց, Փարիզ, 1950:
- Սրապյան Ա., Հայ միջնադարյան դրույցներ, Երևան, 1969:
- Սրվանձադան Դ., Թորոս ազրար, հատ. 2, Կ. Պոլիս, 1888:
- «Տեղագրությունը ի Փորը և Մեծ Հայոս», Վենետիկ, 1864:
- Տեր-Հովհաննեսյան Հ., Պատմություն Նոր Զուղայու որ յԱսպահան, հատ. 1, Նոր Զուղա, 1880,
հատ. 2, Նոր Զուղա, 1881:
- Տեր-Մկրտչյան Կ., Նյութեր հայ մեկիթության մասին, սրակ Ա և Բ, էջմիածին, 1913—1914:
- Տեր-Պողոսյան Ավ., Բիդլոգիական մաթի դարգացումը Հայաստանում, հնագույն ժամանակներից
մինչև XVIII դ., Երևան, 1960:
- Բաֆֆի, Խամսայի մեկիթություններ, Վիեննա, 1906:
- Ուզուրեան. Վ., Պատմություն հայոց դպրականության և շինության եկեղեցույ նոցա ի
Լիվոնոյ քաղաքին, Վենետիկ, 1891:
- Փափազյան Հ., Մի էջ Արևելյան Հայաստանի քաղաքական կյանքի պատմությունից (ՀՈՍՀ ԳԱ
«Տեղեկագիր», 1955, № 8):
- Նույնի, «Բեյթ-ուլ-Մալի» ինստիտուտը և հայ ֆեոդալների հողերի բռնագրավումները XV դարում
(ՊԲՀ, 1958, № 2):
- Նույնի, Վաղարշապատ դյուղի 1725—1728 թթ. թուրքական հարկաքույրակները («Բանբեր Մա-
տենագրանի», № 5):
- Քյուրտյան Հ., Հայ ազատագրական փորձ մը ԺԶ դարուն («Անահիտ», 1936, № 5—6):
- Նույնի, Նյութի հայ վաճառականության պատմության համար («Հայրենիք», ամսագիր, 1944,
№ 3—4):
- Նույնի, Հում մետաքսի վաճառականությունը և հայերը, («Հայրենիք», ամսագիր, 1893):
- Քուլանջյան Ա., Բուխարեստի հայոց անցյալն ու ներկան («Էջմիածին», 1950, № 7—8):
- Ժուլենեյան Հ., Պատմություն դպրականության իրիմի հայոց, Ս. Ղազար, 1895:
- Օւմանյան Մ., Ազգապատում, հատ. Բ, Կ. Պոլիս, 1914, հատ. Բ, մասն Դ, Բեյրութ, 1960:

Բ. ՈՌԻՈՒՐԵՆ ԵՎ ԱՅԼ ԱԶՈՒՆԵՐՈՎ

- Акты исторические, т. II.
Беллевы, Путешествия через Россию в разные азиатские земли..., СПб, 1776.
 Жизнеописание Ага-Магомет-хана Каджара. СПб, 1835.
 Жизнь Артемия Араратского, уроженца селения Вагаршапат, близ горы Арарат, т. II, СПб, 1813.
Закарий Канакерци, Хроника (перевод с армянского М. О. Дарбинян-Меликян), Москва, 1969.
Монтескье Шарль, Персидские письма, 1936.
Олеарий А., Описание путешествия в Московию, СПб, 1906.
 Переписка на иностранных языках грузинских царей с российскими государями от 1639 г. по 1700 г., СПб, 1861.
 Полное собрание русских летописей (ПСРЛ), тт. IV, XVIII, XXV.
 Полное собрание законов Российской империи, т. XI, Москва, 1830.
Прокопий Кесарийский, История войн римлян с персами, СПб., 1898.
Рюи Гонзалес де Клавихо, Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканде в 1403—1406 гг., СПб, 1881.
 Русско-индийские отношения в XVII в. (сб. докум.), Москва, 1958.
 Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа, т. I, Москва, 1833, т. II, Москва, 1838.
Тамбурист Арутюн, Руководство по восточной музыке, Ереван, 1968.
Али-заде А., Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIX вв., Баку, 1956.
Аревшатян С. С., Философские взгляды Григора Татеваци, Ереван, 1957.
 Армяно-русские отношения в XVII в. (сборник документов), т. I, Ереван, 1953.
 Армяно-русские отношения в первой трети XVIII в., т. I, ч. I, Ереван, 1964, т. II, ч. II, Ереван, 1967.
Арунова М., Ашрафян К., Государство Надир-шаха Афшара, Москва, 1958.
Арутюнян П., Освободительное движение армянского народа в первой четверти XVIII в., Москва, 1954.
Бутков П. Г., Материалы по новой истории Кавказа с 1722 по 1803 г., т. I, ч. II, СПб, 1869.
Волков Н. Г., О расселении армян на Северном Кавказе до начала XIX в., 1966, № 3.
Веселовский Н. И., Памятники дипломатических и торговых сношений Московской Руси с Персией, т. I, СПб, 1890.
Восканян В., Ново-торговый устав и договор с Армянской компанией («Известия АН Арм. ССР», 1947, № 6).
 Географический словарь российского государства, ч. I, Москва, 1801.
Гольдшмидт И. А., Каффа-генуэзская колония в Крыму в конце XIII-первой половине XV вв., Москва, 1952.
 Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии, т. II, вып. II, СПб, 1902.
Григорян К., Армянская культурная колония в Петербурге в XVIII в. («Известия АН Арм. ССР», 1953, № 9).
Дубровин Н. Ф., История войны и владычество русских на Кавказе, т. II, СПб, 1886.
Забелин И., История города Москвы, ч. I, Москва, 1902.
Зевакин Е., Персидский вопрос в русско-европейских отношениях XVII в. («Исторические записки», Москва, 1940, № 8).
Иоаннисян А. Р., Иосиф Эмин, Ереван, 1946.
Его же, Россия и армянское освободительное движение в 80-х г. XVIII столетия, Ереван, 1947.
Его же, К истории возникновения «Западной честолюбия» («Известия АН Арм. ССР», 1948, № 3).

- Его же*, Присоединение Закавказья к России и международные отношения в начале XIX столетия, Ереван, 1958.
- История Азербайджана, т. I, изд. АН Азр. ССР, Баку, 1958.
- История Польши, т. I, Москва, 1956.
- Казанская история, Москва, 1954.
- Кикодзе Г., Ираклий Второй, Тбилиси, 1948.
- Когин И. И., Московские шелковые фабрики первой половины XVIII в., «Старая Москва», Москва, 1920.
- Кривонос И., Грабовецкий В., Армянская колония во Львове в XVI—XVII вв. («Известия АН Арм. ССР», 1958, № 12).
- Крымский А., История Турции и ее литературы, Москва, 1916.
- Левинатов В. И., Очерки из истории Азербайджана в XVIII в., Баку, 1948.
- Линиченко И., Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси в XIV—XV вв., Москва, 1894.
- Его же*, Общественная роль армян в прошлом Юго-Западной Руси, Киев, 1895.
- Лысков В. И., Персидский поход Петра I (1722—1723), Москва, 1951.
- Любомиров П. Г., Очерки по истории русской промышленности, М., 1947.
- Маркова О. П., Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII в., Москва, 1966.
- Март Н. Я., Избранные работы, т. V, М.—Л., 1935.
- Меликсет-Бек Л. М., Из истории армяно-украинских отношений, (сб. Исторические связи и дружба украинского и армянского народов), Ереван, 1961.
- Микаелян Г., История Киликийского армянского государства, Ереван, 1952.
- Мышко Д. И., О жизни армян в Киеве в XV—первой половине XVII вв. (сб. Исторические связи и дружба украинского и армянского народов», Киев, 1965).
- Нерсисян М. Г., Из истории русско-армянских отношений, книга I, Ереван, 1956.
- Овчинян С. В., Армяно-болгарские исторические связи и армянские колонии в Болгарии во II половине XIX в., Ереван, 1968.
- Оганесян Л. А., История медицины в Армении, ч. III, Ереван, 1946.
- Очерки истории СССР (XVIII в. первая четверть, Москва, 1954, XVIII в. вторая половина, Москва, 1956).
- Патканов К., Дневник осады Исфагана афганами, веденный Петросом дн Саркис Гиланени в 1722 и 1723 гг., СПб, 1870.
- Петрушевский И. П., Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV вв. М.—Л., 1960.
- Его же*, Государства Азербайджана в XV в. (сб. статей по истории Азербайджана, вып. I, Баку, 1949).
- Его же*, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении XVI—начале XIX вв., Ленинград, 1949.
- Пигулевская Н. В., Якубовский А. Ю., Петрушевский И. П., Строева Л. В., Беленицкий А. М., История Ирана с древнейших времен до конца XVIII в., Ленинград, 1958.
- Семенов А., Изучение исторических сведений о русской внешней торговле и промышленности, т. I, СПб, 1859.
- Смирнов А. П., Волжские булгары, М., 1954.
- Соловьев С., История России с древнейших времен, т. III, СПб, 1862, т. XVIII, Москва, 1968.
- Тизенгаузен В. Г., Сборник материалов, относящихся к истории Золотой орды, М.—Л., 1941.
- Тихомиров М. Н., Древняя Москва, М., 1947.
- Учреждения Западной Украины до восстановления ее в едином Украинском Советском Социалистическом государстве, Львов, 1955.
- Флетчер Д., О государстве русском, Москва, 1906.
- Халпахчьян О. Х., Армяно-русские культурные отношения и их отражение в архитектуре, Ереван, 1957.

- Хачатрян А. П.*, Армянское войско в XVIII в., Ереван, 1968.
- Хачатурян В. А.*, Население армянской колонии в Астрахани во II половине XVIII в. («Известия АН Арм. ССР», 1965, № 7).
- Хачикян Л. С.*, Армянские колонии на Украине в XVI—XVII вв. (сб. «Великая дружба», Ереван, 1954).
- Его же*, Историкография Армении («Очерки истории исторической науки», т. I, Москва, 1955).
- Чалоян В. К.*, История армянской философии, Ереван, 1959.
- Шарль Диль.* История византийской империи, Москва, 1948.
- Шевченко Ф. П.*, Армяне в украинском казачьем войске в XVII—XVIII вв. (сб. «Исторические связи и дружба украинского и армянского народов», Киев, 1965).
- Эзов Г. А.*, Сношение Петра Великого с армянским народом, СПб., 1898.
- Его же*, Начало сношений эчмиадзинского патриаршего престола с русским правительством, Тифлис, 1901.
- Юхт А.*, Армянские ремесленники в Астрахани в первой половине XVIII в. («Известия АН Арм. ССР», 1958, № 1).
- Его же*, Восточная торговля России в 30—40 гг. XVIII в. и роль в ней армянских купцов («Известия АН Арм. ССР», 1956, № 8).
- Якобсон А. Л.*, Средневековый Херсонес (XII—XIV вв.), М.—Л., 1950.
- Его же*, Очерк истории родчества Армении V—XVIII вв. М.—Л., 1950.
- Ahmed Refik*, Anadolu'da Türk aşiretleri, Istanbul, 1932.
- Dr. Antoni*, Zameczki Podolskie na kresach multanskich, cz. II, Warszawa, 1880.
- Dr. Antoni*, Nowe opowiadanie historyczne, Lwów, 1883.
- Atti della societa de Storia Patria*, VII, 2, Geneva, 1879.
- Balcer O.*, Statut ormianski w zatwierdzeniu Zigmunta w r. 1519, Lwów, 1910.
- Banateanu Vlad*, Armenii în toponomia românească și toponomice românești de origine armeană, Studii și cercetări lingvistice. № 2, București, 1960.
- Bar*, Storia armeniei ornołovi, 1889.
- Barkan O. L.*, XV ve XVI asırlarda Osmanlı Imperatorluğunda zirai ekonominin hukuki ve mali esasları c. I, Kanunlar, Istanbul, 1945.
- Barqcz S.*, Rys dziejów ormianskich, Tarnopol, 1865.
- Barqcz S.*, Żywoty sławnych ormian w Polsce, Lwów, 1856.
- Bedik P.*, Cehilstun, Viennac, 1678.
- Berchet G.*, Ba Republicaedi Venezia e la Persia, Torino, 1865.
- Brennerus Henricus*, Epitomae commentarierum Moysis Armeni, Stockholmia, 1723.
- Cartwright John*, Voyage from Aleppo in Hispahan and back again. „Haktutus Post humus or Purchase, his Pilines“, vol. VIII, Glasgow, 1905.
- Chardin J.*, Voyages en Perse, t. I—IX, Paris, 1811—1820.
- Charewiczowa L.*, Ograniczenia gospodarcze nacyj schyzmatyckich i żydów, Lwów, 1925.
- Chéréi-nâmeh* ou histoire des Kourdes par Chéréf, prince de Bidlis, publiée par V. Ve-llaminof-Zernof, texte persan, Vol. I—II, SPB, 1860—1862.
- Chowanec Cz.*, Ormianie w Stanisławowie w XVII i XVIII wieku, Stanisławow, 1928.
- A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVII—XVIII centuries*, vol. I, London, 1939, vol. II.
- Constantinescu P.*, Iași, Relațiile culturale româno-ruse din trecut, București, 1954.
- Ehasei Elias*, Etat actuel de l'Empire ottoman, t. I, Paris, 1792.
- Eusebius Fermendzin*, Acta Bulgariae ecclesiastica ob. a 1565 us cve ad a. 1799, Zagrabiae, 1877.
- Garswell John*, New Julfa. The Armenian churches and other buildings, Oxford, 1968.
- Gromnicki T.*, Ormianie w Polsce, ich prawa, historia i przywileje, Warszawa, 1889.
- Hammer J.*, Histoire de l'Empire Ottoman, vol. I—XVIII, Paris, 1825—1843.
- Hammer J.*, Staatsverwaltung, Wiene, B. I, 1815.
- Imreh St.*, Despre începuturile industriei capitaliste din Transilvania în prima jumătate a secolului al XIX lea, București, 1955.
- Iomard M.*, Description de l'Egypte..., t. 18, Paris, 1839.

- Iorga N.*, Armenii și românii: o paralelă istorică, Academia Română, Grigorie M. Buiuciu București, 1914).
- Ismail A.*, Histoire du Liban du XVII siècle jusqu' à nos jours, t. I, Paris, 1955.
- Ismail Hami Danişmend*, İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi, IV, İstanbul, 1955.
- Kâtip Celebi*, Fezleke-i tarih, c. I—II, İstanbul, 1287—1287 (1869—1870).
- Krusinski*, Tragica vertentis belli Dersici historia, Leopoli, 1740.
- Lozinski, Wł.*, Złotnictwo lwowskie, Lwów, 1912.
- Macler Fr.*, Rapport sur une mission scientifique en Roumanie (Juin-Août 1927), „Revue des Etudes Arméniennes“, t. XI, Paris, 1930.
- Manrizi*, Histoire des sultans Mamelouks, t. I, Paris, 1832.
- Michel Febere*, L'état présent de la Turquie, Paris, 1657.
- Minorsky V.*, Jihan Shah Qara-Qoyunlu and his Poetry (Repridet from BSOAS, 1959, XVI).
- Marcus Antonius Oudenryn.*, Berna, Linguae haicanae scriptores ordinis paracdicatorum conqezationis Fratrum Unitorum et FF. Armenorum ord. s. Basilii, 1860.
- Morse H. B.*, The chronicles of the East India company trading to China, vol. I, Oxford, 1926.
- d'Ohsson M.*, Tableau général de l'Empire Ottoman, vol. I-VII Paris, 1786-1824.
- Pietro della Valle*, Voyages dans la Turquie, l'Egypte, la Palestine, la Perse, les Indes orientales et autres lieux, t. IV, Rouen, 1745.
- Rabbat.*, Documents inédits pour servir à l'histoire du Christianisme en Orient (XVI—XVII s.), t. I, London, 1907.
- Raphael du Mans*, Estat de la Perse en 1660, Paris, 1895.
- Raynaldus*, Annale ecclesiastiel t. XIV, Anno, 1949.
- Russel A.*, The Natural History of Aleppo, t. II, London, 1794.
- Sandys G.*, Relation of a Journey, vol. II, London, 1627.
- Sanjian A.*, The Armenian Communities in Syria under Ottoman dominion, Cambridge, 1965.
- Seth M. J.*, Armenians in India, Calcutta, 1935.
- Seth M. J.*, Armenians in India from the earliest times to the present day, Calcutta, 1937.
- Studia nad historią prawa polskiego*, IV, Lwów, 1909.
- Szongett Kristóf*, A Magyarhoni örmény családok genealogiaja, Szamóúvárt, 1898.
- Tadhkirat al-muluk*, A manual of Safawid administration, by V. Minorsky, London, 1943.
- Tavernier J. B.*, Les six voyages de Jean Baptiste Tavernier en Turquie, en Perse et aux Indes, Paris 1679.
- Tekeian Charles-Diran*, Marseille, la Provence et les Arméniens, Marseille, 1929.
- Tournefort P.*, Relation d'un voyage du Levant, t. II, Paris, 1717.
- Vatassianu V.*, Istoria artei feudale în țările române, vol. I, București, 1959.
- Wielka encyklopedia powszechna*, seria II, t. V—VII, Warszawa, 1908.
- Will H.*, The outline of History, London, 1895.
- Zachariasiewicz K.*, Wiadomość o Ormianach w Polsce, Lwów, 1842.
- Zakrzewska-Dubasowa M.*, Ormianie Zawojscy i ich rola w wymianie handlowej i kulturalnej między Polską a Wschodem, Lublin, 1965.:
- Zakrzewska-Dubasowa M.*, Organizacja gminy ormiańskiej w Zamosciu w XVI—XVII wieku, Rocznik lubelski, Lublin, 1960.
- Zimorowicz B.*, Historia miasta Lwowa, Krolestw Galicji i Lodomerii stolicv, Lwów, 1835.

8 4 2 4 6 0

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՅԱՆԿ

- Աբաղա, թուրք փաշա—105, 112—113
 Աբրահամ Միրզա, Իրանի գահաժառանգ—244—245
 Աբդար Գալիբ, Ռոստամեցի—92—93, 133, 308, 532, 534, 536, 610—611, 618
 Աբդոմասեհ, Գավրիլ-Բեկի զորավար—163
 Աբդուլլա, թուրք փաշա—158, 181—184, 187
 Աբդուլլա, Շամախու խան—422
 Աբեղյան Մ.—517, 521, 530
 Աբիճան, հայ գործակալ—181,
 Աբրահամ, Մոսկովալուստ ապրող մի հայ—404, 421
 Աբրահամ (հայր Աբրահամ)—535
 Աբրահամ, ոման—543
 Աբրահամ Աբրո, պոլստայ վաճառական—304, 305
 Աբրահամ Այնթափցի—543
 Աբրահամ Անկյուրացի—312
 Աբրահամ Երեց, հայ գրիչ—319
 Աբրահամ Երզնկացի—442
 Աբրահամ Երևանցի, պատմագիր—181, 508
 Աբրահամ Բրակացի, տղապրիչ—619
 Աբրահամ Կրետացի, էջմիածնի կաթողիկոս—182—184, 187—188, 503—504, 621
 Աբրահամ Պոլսեցի, կենդանաբան—487
 Աբրահամ սպարապետ, նաև «Գյալուր Աբրահամ»—160—161
 Աբրահամյան Ա. Գ.—299
 Աբրոյենը, չեղերական տոհմ—304
 Աբրո Չեղերի, աևս Աբրահամ Աբրո
 Աբուբքր, Միրանշահի որդի—32
 Աբու—Սալիդ, իրխան—15, 16
 Աբու-Սալիդ, Խոսրոանդարի եղբայր—37
 Աբու-Սալիդ, սուլթան—42, 47
 Աբուտալիդ, բմիչ—481
 Ազաթյանյեղոս—446, 619
 Ազոնց Սաեխան—391, 449
 Ազոնց Վարդան—391
 Ազաթ, Գավրիլ-Բեկի հրամանատար—168
 Ադիլ (ամիր), Ջեղարքյան սուլթան Հուսեյնի զորահրամանատար—21
 Ադիլ, նազիր շահի եղբորորդի—190, 192, 194, 235
 Ազադ խան, աֆղան—192, 195, 196
 Ազարիա, Կիլիկիայի կաթողիկոս—608, 614
 Ազարիա Ջահեկեցի—137
 Ազարիա Սանեկեցի—111
 Ազարով, լեհահայ—426
 Ազգույ, մի օրիորդ—545
 Ազիզյեկ, Եզգարդի իշխան—64
 Ալալեզդին բեյ, բուրդ ցեղապետ—204
 Ալբերտ, Լեհաստանի թագավոր—387, 394
 Ալբերտուս Մեծ—440, 451
 Ալեյրակ դ, Գրանսիացի ճանապարհորդ—363
 Ալեանդրի դ, Վենետիկի ղեկավար—84
 Ալեքոս, հայազգի ճարտարապետ—392
 Ալեքսանդր, վրաց թագավոր—38, 61, 422
 Ալեքսանդր, Կախկի վալի—94
 Ալեքսանդր, Շերակ 11-ի որդի—239
 Ալեքսանդր I, սուլթան ցար—246
 Ալեքսանդր V11, Հոմի պապ—124, 319
 Ալեքսանդր Մակեդոնացի—506
 Ալեքսանդր Ջուղայեցի, էջմիածնի կաթողիկոս—142
 Ալեքսանդր Սերափեյա, մոլդովահայ իշխան—396
 Ալեքսանդր Շուշու, իշխան—400
 Ալեքսանդր շեյ բուհ (բարի), իշխան—393, 395
 Ալեքսեյ Միխայլովիչ, ցար—407, 423, 590
 Ալի-ալ-Արմանի, եգիպտահայ գործիչ—323
 Ալիրեկ, հայ պարոն—63
 Ալի-Բեկ (Սուլթան-Համդա), Աղ-Կոյունլու պահակալ—45
 Ալի բեյ, Եզգարուսի կառավարիչ—323
 Ալի-Մուրադ խան—230, 231
 Ալի-պադ, Ջահանշահի որդի—46
 Ալի-փադիշահ, Օլթաթ մոնղոլական ցեղի առաջնորդ—15, 16
 Ալիրխան, Գավրիլ-Բեկի հայր—163
 Ալիկուլի, Երևանի խան—236, 237, 241—243
 Ալիկուլի բեկ, զարուղա—274
 Ալիշան Ղ.—380; 487, 490
 Ալխադ Միրզա, շահ Թահմասպի կրթալար—84
 Ալայդաճյան Ա.—299
 Ալվանդ, Աղ-Կոյունլու պահակալ—54—56
 Ախիջուր ամիր—20
 Ախվերդով Բոգդան, սուսահայ արդյունաբերող—430

- Ակոր, շինական—266
 Ահմադ, բուրդ ցեղապետ—58
 Ահմադ, Բաղդադի փաշա—180, 306
 Ահմադ, Աղ-կոյունլու զահակալ—54
 Ահմադ սուլթան, բուրդ ցեղապետ—36
 Ահմադ սուլթան Ջելալբեյ—21, 22, 24, 28, 29, 32, 33, 60
 Ահմադ փաշա, մեծ եսպարբոս—305
 Ահարոն, հայ բժիշկ—481
 Աղա Մուհամադ, Իրանի շահ—234—239, 241—243, 245, 309, 561
 Աղաբարյան Նիկողայոս, մանկավարժ—413
 Աղաճան, հաղարապետ—181
 Աղամալներ, կաֆալիցի աղնվականներ—354
 Աղամալյան Սուբիաս, մանկավարժ—449, 484
 Աղաջղանփրի, ջալալիների առաջնորդ—103
 Աղբուղա իշխան, Դոփյան Հասանի որդի—25
 Աղեքանդոր Ջուղայեցի, էջմիածնի կաթողիկոս—447
 Աղիզան, Աղց դուդի պարոն—63
 Ամիր-Գունա, Երևանի խան—97, 99, 100, 102—105, 117, 119, 252, 254
 Ամիր-Եղլին, Վանի և Ոստանի բուրդ ամիր—26, 33, 36, 57—58
 Ամիր-Հասան, Պոռշյան իշխան—64, 580, 581
 Ամիր-Շարաֆ, Բաղեշի բուրդ ամիր—57
 Ամիր-Սաադ, Սաադուլ ցեղի ամիր, Արարատյան Երկրի լուրբմեն տիրակալ—57, 250
 Ամիր-Վասակ, Պոռշյան իշխան—64
 Ամիրդովլաթ Ամասիացի—435, 478—481, 489
 Այբա-Սուլթան (Բուլայ-Սուլթան)—53, 54, 73
 Այդրն, հայ փորագրիչ—307
 Այդին, Դավիթ-Բեկի հրամանատար—168
 Այդին բեկ—181
 Այվազ, Կահիրեյի փողերանոցի տնօրեն—322
 Այվազ, կարբեցի պարոն—108
 Այվազ բեկ, Ղափանի ազատագրական շարժման ղեկավար—175
 Այվազյան Գրիգոր, բենդալական ղորաղնդի հրամանատար—343, 346
 Այալնեցոց ընտանիք, Դոփյան իշխանական տան մի ճյուղ—62
 Այտին, Դոփյան իշխան—62
 Անանիա, հալեպահայ նկարիչ—320
 Անանիա Շիրակացի—472, 477
 Անգրեաս II, Հունգարիայի Բագավոր—386
 Աննա, վրաց արքայադուստր—561—562, 564
 Անտոն Ապրակունցի, հայ դոմինիկյան—137, 155
 Անտոնիո Բորսուլի, հրատարակիչ-սոցալգրիչ—620
 Աշխեն, հայ Բագուհի—591
 Աշրաֆ, խան, աֆղան—178—179
 Աշրաֆ սուլթան—320
 Ասլո Զեյնբի, իզմիրցի մեծահարուստ—125
 Առաքել, Աղվանից կաթողիկոս—54
 Առաքել, էջմիածնի կաթողիկոս—86, 117
 Առաքել, Դավիթ-Բեկի հրամանատար—168
 Առաքել, Համշենի իշխան—63
 Առաքել Բաղիշեցի—442, 515, 522, 523, 558, 571, 575
 Առաքել Բույիկ վարդապետ—125, 128
 Առաքել Դավրիժեցի—87, 95—99, 114, 116, 121, 126, 317—318, 320, 493, 495—496, 502, 589—590, 615
 Առաքել Սյունեցի—462—463, 515—520, 555, 575—577
 Առաքել վարդապետ—437
 Ասար Սերաստացի, բժիշկ—480—481
 Ասլան աղա, հարկահավաք—267
 Ասկերյան Վրթանես, մանկավարժ—449
 Աստվածատուր, գրիչ—38
 Աստվածատուր, վաճառական—352
 Աստվածատուր Դուր Կոստանդնուպոլսեցի—619
 Աստվածատուր խաթայեցի—528
 Աստվածատուր Համագանցի, էջմիածնի կաթողիկոս—447
 Աստվածատուր վարդապետ—524
 Աստվածատուր տարոնեցի—542
 Աստվածատուր, ուրֆացի գրիչ—319
 Ասցի (Յաշցի), տոհմանուն—387
 Ավազ, եղվարդի Աղիգրեկ իշխանի որդին—64
 Ավան Յուզբաշի—146, 151, 160, 166, 194, 412
 Ավար խան—232
 Ավդուստինոս Բաշեցի—501
 Ավդուլ, Ամիր-Սաադի թոռ—57
 Ավետիս, էջմիածնի կաթողիկոս—117
 Ավետիս Ղլիճնեց, չուլալիցի վաճառական—615
 Ավետիս, բանաստեղծ—546
 Ավետիս (ոմն)—546
 Ավետիս Տիգրանակերտցի (Բաղդասարյան), գիտնական—483, 490—491
 Ավթանդիլ, Դավիթ-Բեկի հրամանատար—168
 Ավին Օմար էֆենդի, թուրք մատենագիր—278
 Ատովմ—181
 Արաբ-Ալի, փաշա—171
 Արամ, վրաց իշխանի բանագիտ—422
 Արամ, հայերի նախահայր—215
 Արապյան Պողոս—619, 624
 Արապյաններ, տպագրիչներ—619
 Արարատյան Հարություն—163, 235
 Արիոս—118
 Արիստակես վարդապետ—441
 Արիստոտել—439, 443, 453, 456, 465—467, 471
 Արիֆ Ահմեդ, փաշա—157
 Արծրունի—22, 530
 Արծրունյաց տուն—58
 Արղունյան Հ. Ա.—219—220, 222—226, 232, 240—242, 397, 412—413, 420—421, 427, 430—431, 621—622
 Արշակունիներ—496

- Արշիլ, Իմերեթիայի թագավոր—127, 131, 139
Աուրանդեր, Բենգալիայի փոխարքա—338
Արուսին (Հարություն), տե՛ս Սայաթ-Նովա
Արփա խան—15
Արբար, Բենգալիայի փոխարքա—337—338
- Բարաջան, ըյուրականցի պարոն—64
Բարինդեր Ֆրանց—312
Բալի, Գավիթ-Բեկի հրամանատար—168
Բալի, հայ պատանի—318
Բալիզ, հայ հազարապետ—181
Բադրատ, իշխան—212
Բադրատ VI, վրաց թագավոր—51
Բադրատունիներ (Բադրատունյաց), տոհմ, հա-
րստություն—191, 212, 602
Բադրշահ, Հնդկաստանի թագավոր—388
Բահուր, վրաց արքայազն—149, 161
Բահա-Լզ-դին, Ուրմիայի կառավարիչ—36
Բահադ-Էզ-դին, Ամիր-Եզդինի որդի—58
Բահրամ բեկ, դարուզա—274
Բադրամյան Մովսես, տե՛ս Մովսես Բադրամյան
Բաշադիր, Ուլեյսի որդի—21
Բաշադիր 1—31, 45, 48, 491
Բաշադիր 11—380, 399
Բաշանդուր-բեկ, Ազ-Կոյունլու զորավար—48, 51
Բաշանդուրի, ազ-Կոյունլուների թագավորող զե-
րաստանը—53, 55
Բաշինդուր, Շինուհայրում գործող հրամանա-
տար—168
Բաշինդուր, Չափնդուրում գործող հրամանա-
տար—168—169
Բաշտոնդուր, Ազ-Կոյունլու գահակալ—53
Բայրամ-Խոջա, Կարա-Կոյունլու ցեղախմբի ա-
ռաջնորդ—21
Բասմաջյան Կ.—610
Բարբարո, իտալացի զինանակալ—72, 77
Բարթոլոմեոս Բուռնացի—440, 451
Բարսեղ, գրիչ—52, 55
Բարսեղ, ոմն—268
Բարսեղ Գալաուցի—445
Բարսեղ Կեսարացի—472
Բարսեղ վարդապետ—437
Բեգում-Խաթուն, Ջահանշահի կինը—66
Բեմիս, պարոն Ջալրեկի թոռ—266
Բել, ճանապարհորդ—406
Բելա IV, Հունգարիայի թագավոր—386
Բելլեցեկի Ստանիսլավ, լեհական իշխան—371
Բեկոն Յ.—465
Բեհնամ, Նախիջևանի կառավարիչ—193, 195—
196
Բեյրարս սուլթան—320
Բեյթար, արար բմիշկ—479
Բեյթ Արմանի, հայկական զերդաստան—315
Բեյթ-Բիտար, հայկական զերդաստան—315
Բեյթ-Ջուհին, հայկական զերդաստան—315
Բեյթ-Մուրատ, հայկական զերդաստան—315
Բեշրեն Օրբելյան, Սյունյաց իշխան—38—39, 57,
60—61, 77, 247
Բերավս, պարոն Ջալրեկի թոռ—266
Բերդիրեկ, Ջանիրեկի որդի—20
Բերնատովիչ Նիկոլայ, վաճառական—368, 369
Բերնատովիչներ, լեհահայ զերդաստան—368, 369
Բեքիր, փաշա—171
Բընդեհանու Վ.—394
Բժշկյան Մ.—382
Բյեզ դը Վիմեներ—612
Բոգդան Գուրգի, հայազգի ղեկավար—136, 373,
425
Բոգդանյան Գասպար, վաճառական—419
Բոգուշ Սիմեոն, լեհահայ նկարիչ—378
Բոգուշներ, նկարիչների ընտանիք—588, 590
Բոլթս, անգլիացի պաշտոնիա—339
Բորիս, հայ թարգմանիչ—423
Բրաբրոն, հայազգի զինվորական—238
Բրազե Տիխո, գիտնական—476
Բրեններ Հ., արևելագետ—131
Բուզլախ պարոն—63
Բունիաթ Սեբաստացի, բմիշկ—480—481
Բուննաշե Ս. Գ., զննող—227—228, 233
Բուննահ, գեներալ—229
Բուրիկ, Սյունյաց իշխան—60, 581
- Գարբիել, հրետանու «պրեմիեր մայոր»—238
Գարբիել Թոխաթեցի—388
Գադիկ Արծրունի, Վասպուրականի թագավոր—43
Գալեն, գիտնական—482, 489
Գալիլեյ—482
Գալիցիի Գանիել, իշխան—361
Գալուստ Կալմակ, բանաստեղծ—554
Գանդելմի, Հոռմի պապի նվիրակ—376
Գապասախայյան Գեորգ Գյուր, երաժիշտ, բա-
նաստեղծ 554, 577
Գասենդի Պ. փրիստոփա—465
Գասպար, պարոն Ջալրեկի որդի—266
Գասպար Շիմանսկի, հայազգի զինվանակալ—372
Գարվեյ Վ., գիտնական—482
Գեորգ Գ. Էջմիածնի կաթողիկոս—576
Գեորգ Նրզնկացի—442, 515
Գեորգ վարդապետ—437
Գեորգ Բալշ, գիտնական—401, 402
Գեորգի VII, վրաց թագավոր—29—31, 33
Գեորգի Սահակաձե—105, 496
Գիկա—Բուդեշտ Ն. գիտնական—401
Դիյաս-ադ-դին Մասուդ II, սուլթան—30
Դիորդի XI, վրաց թագավոր—127, 129, 131
Դիորդի XII, վրաց թագավոր—245, 564
Դյավուր Աբրահամ, տե՛ս Աբրահամ սպարապետ
Դոդի, պարոն Ջալրեկի թոռ—266
Դուլիցին, իշխան—201, 202
Դորգի, Գավիթ-Բեկի հրամանատար—168

- Գորգուն, Օրբելյան իշխան—23
 Գորիշ Ի. Պ., ցարական պաշտոնյա—219—220
 Գոուկա—99
 Գրեկով Բ. Գ.—421
 Գրիգոր, ոսկերիչ—582
 Գրիգոր, բահանա—404
 Գրիգոր, բարգրծ վարպետ—583
 Գրիգոր Ա111, Հոսոմի պապ—608, 612
 Գրիգոր Անավարկեցի—575
 Գրիգոր Աբճիշեցի (Չորվան)—445
 Գրիգոր Գարանազցի (նաև Գամախեցի)—118, 282, 292, 293, 302, 380, 494—495
 Գրիգոր Երեց, գրիչ—358
 Գրիգոր Լայոսկուպոս—364
 Գրիգոր Լամբրոնացի—441, 515
 Գրիգոր Լուսավորիչ—43, 44, 385, 523, 554, 559, 587, 589, 623
 Գրիգոր Լուսիկենց (նաև Լուսիկով), զուգա Հայ վաճառական—134—137, 404, 407, 424—425
 Գրիգոր Խալֆա, սուլթանի արքունի ճարտարապետ—306
 Գրիգոր Խլալեցի (Գրիգոր Սերենց Խլալեցի)—34—35, 441—442, 492, 520—523, 575, 577
 Գրիգոր Կեսարացի, գիտնական—398, 485
 Գրիգոր Մադիստրոս—543
 Գրիգոր Մաղվեցի, Էջմիածնի կաթողիկոս—40, 44
 Գրիգոր Մարզպանեցի, զպիր, ծագկապ—308, 618—619
 Գրիգոր Խարեկացի—514, 519—520, 526—527, 539, 616, 619—620
 Գրիգոր Ելուսացի—472
 Գրիգոր Շղվաճակիր, երուսաղեմի պատրիարք—314, 576
 Գրիգոր պահլավունի—66
 Գրիգոր Վանեցի—540
 Գրիգոր Վարազեցի—398
 Գրիգոր վարդապետ—437
 Գրիգոր Տաթևացի—25, 39, 71, 76, 79, 435, 437—441, 446, 451—452, 454, 457—463, 465, 467, 471—474, 491, 515, 517, 575, 579—580, 583, 592, 619
 Գրիգոր տղա—519, 521
 Գրիգոր Բարունապետ—527—528
 Գրիգոր Օշական, տաղասաց—573
 Գրիգորիոս Աղվամարցի—514—515, 526—528, 533, 540, 572
 Գրիգորյան Եղիազար—411
 Գրիֆֆ, ծովակալ—342
 Գուդովիչ Ի. Վ., գեներալ—235—236, 238
 Գուլիելմ Պոստել, արևելագետ—612
 Գուլջերեկ, Աղվամարի Սահմանոս IV կաթողիկոսի հայր—44
 Գուտենբերգյան—608
 Գամաղ Իրրահիմ, մեծ վեզիր—180
 Գամաղ Մուստաֆա, փաշա—184
 Գամուրաշ, տեղի կեղծ-Քամուրաշ
 Գանիկ Աբեղա, ալքիմիկոս—481
 Դավիթով Նիկողայ, վրաց Ռեյմուրազ թագավորի թոռ—425
 Դավիթ, Էջմիածնի կաթողիկոս—117
 Դավիթ, Համշենի իշխան—63
 Դավիթ, Համշենի իշխան Ասարեկի որդին—63
 Դավիթ, հայ գրիչ—37
 Դավիթ, հայ վաճառական—500
 Դավիթ, հաղարապետ (նաև Գորբյենցի բեկ)—181
 Դավիթ, մի խոյն պատանի—318
 Դավիթ 111, Աղվամարի կաթողիկոս—7, 9, 441
 Դավիթ Անշաղվ—462, 465, 467, 577, 592, 619
 Դավիթ Արքեպիսկոպոս—401
 Դավիթ-Բեկ—9, 156, 161—174, 507, 605
 Դավիթ Զուգալեցի, մասենագիր—447
 Դավիթ Սալաձորցի—544—546
 Դավիթ վարդապետ, Էջմիածնի միաբան—197
 Դավիթ վարդապետ, բանագնաց—241
 Դարիջանեն, կաֆալեցի աղմակահաններ—354
 Դատուով Վասիլի, բանագնաց—423, 425
 Դեկ-Հասան, ջալալիների առաջնորդ—111
 Դեմեյան, բանագնաց—422
 Դերանշի, Դավիթ-Բեկի հրամանատար—168
 Դիտտերբիլ, անտիկ հեղինակ—489
 Դուրդուրուկի Յուրի, սուս իշխան—423
 Դուրդուրով, սուսական բանակի հրամանատար—160
 Դոնսկոյ Դմիտրի, սուս իշխան—421
 Դոմյան, ֆեոդալական առն—25, 61, 62, 247
 Դուկա, Մուլլովայի իշխան—397
 Եզդին—տե՛ս Ամիր Եզդին
 Եզդինչեր, թուրք ցեղապետ—58
 Եզնիկ Կողբացի—619
 Եյրզավետա, Ռուսաստանի կայսրուհի—197
 Եկատերինա Ալեքսենդր I, Ռուսաստանի կայսրուհի—198, 243
 Եկատերինա II, Ռուսաստանի կայսրուհի—197, 198, 202, 220, 221, 223, 224, 226, 229, 230, 235, 240, 243, 414, 419, 420, 430
 Եզրազար Այնթափցի—125, 126, 130
 Եյրիշ Լայոսկուպոս, Վաչոյ ձորի պարոն-տեր—61
 Եսալի, Ագուլիսի հայերի պիսավոր—196
 Եսալի, Դավիթ-Բեկի հրամանատար, Տաթևում—168
 Եսալի, Սալմաստի Լայոսկուպոս—217
 Եսալի Հասան-Ջալալյան, Գանձատարի կաթողիկոս—143, 144, 147, 152, 158, 159, 162, 267—268, 507
 Եսալի Ղրիմեցի, հայ գիտնական—478
 Եսալի Նշեցի—437, 451, 452
 Եվլիլիկ, գիտնական—485

Երևակ, զրիչ—586

Եփրեմ, Էջմիածնի կաթողիկոս—624

Ջազա, Հասան-Ջալալյան—61

Ջալիբեկ-Նալ պարոն—266

Ջալի Լե, մոսկովա՜այ—425

Ջախարիասեիչ Բեդրոս, Նալ, ոսկերիչ—370

Ջախարով Մոսկով, մոսկովա՜այ Նարուստ—425

Ջա Նիգ-բեկ, բուրդ ցեղապետ—58

Ջամոյսկիներ, լե՜հական իշխաններ—371

Ջառվերսեղայա Ե.—426

Ջաբարիա, Աղվամարի կաթողիկոս—521

Ջաբարիա 111, Աղվամարի կաթողիկոս—43, 44

Ջաբարիա, Եղվարդի Ազիզբեկ իշխանի որդի—64

Ջաբարիա, Քամանի Նրյա իշխան—352

Ջաբարիա, մի վանեցի—302

Ջաբարիա Արեղա, զրիչ—358

Ջաբարիա Ազուկեցի—137, 256, 258, 260, 274, 499, 500

Ջաբարիա Գնունյանց, բանաստեղծ—514, 528, 533

Ջաբարիա Կոնստանտին, Հալուց-Սանի վանքի վանահայր—66

Ջաբարիա սարկավազ Քանաբեկցի—104, 108, 130, 254, 267, 268, 496, 497

Ջաբարյան Մկրտիչ, բենգալական բանակի հար-յուրապետ—343

Ջաբարյաններ, ֆեոդալական տուն—7, 18, 247

Ջեննե-Պոլոս, Նալ Երամիշա—577

Ջենոբ Գլակ—619

Ջիմորովիչ Բ. լե՜հ պատմիչ—373

Ջոյա (Սոֆիա) Պալևուոպ—530

Ջուրով Վ. Ա., կոմս, սուսական բանակի հրա-մանատար—239, 240, 242

Ջուլգարեան, Շնկոկոստանի Աբբար Սաղավորի Նալ որդեկիր—338

Էաչի Պոռչյան, իշխան—580

Էդմոնա Բրբր, անգլիական զորդ—200

Էլեր Յա., Նունգար պատմաբան—392

Էման-բեկ, պարոն—59

Էմիլ-ալ-Ջեյն, Կոնստանտին պետական գործիչ—321

Էնդելս Զ.—254

Էվլիա Չեկերի, պատմիչ—279, 282, 288, 289, 382, 400

Էրվոդրուլ, օգուցների ցեղապետ—30

Քաղեոս, Էջմիածնի կաթողիկոս—93

Քաղեոս Ամրամենց, Նալ զրիչ—358, 443

Քաղեոս Սեբաստացի, բանաստեղծ—292, 532, 533, 535

Քաղեոս Տալիսացի, Հարանց անսպասի դասա-տու—444

Քա՜նիր, Ջևաիրյան Ա՜մադի որդի—24, 29

Քա՜մազկուլի, Երևանի խան—105, 106, 252, 254, 267, 508

Քաղի. (Նաև Ղուզանենց Քաղի), Սիֆլիսեցի Ղուզանենց Փարսադանի որդին, Նիշատակա-զիր—163, 170

Քաղյան Հակոբ, մաթեմատիկոս—621

Քամար, բյուրականցի Բարաջան պարոնի կինը—64

Քամուրյան—30, 42, 60

Քամուրյաններ—24, 33, 42, 72, 82

Քամուրաշ, Չորանյան Մելիք-Աշրաֆի որդին—20

Քամուրաշ, Չորանի որդին—16, 17

Քա՜ջյան Ե., Երամիշա—576

Քա՜ջ-Էդ-դին Արդ-ալ-Ուզգալ, Կոնստանտին զոր-ծիչ—321

Քավարալով, աստրախանցի Նալ—423

Քավարյալի խան, Երևանի բերդապա՜ս—238

Քավերնիե, Ֆրանսիացի ուղեգիր—120

Քարազա, Լանկ-Քամուրի Նալը—24

Քարխան չուգրաշի—160

Քեյմուր ժաշա, Վանի բուրդ աշխատանքի ղե-րավորների հրամանատար—183

Քեյմուրազ, վրաց Սաղավոր—106, 425

Քեյմուրազ, Քարվիլի կառավարիչ—191, 192, 196, 197

Քեդորոս Մեղիշացի, տրանսիրվանահայ—391

Քեռեոս Ամբրոսոս, արևելագետ—612

Քոստեր, Սուչավալի Նալ բաղարապուխ—396

Քովվամիշ, Սեփե Հորդաշի խան—22, 23, 28, 60

Քովմա Ազուկեցի, բանաստեղծ—553

Քովմա Արվինացի—440, 451

Քովմա Մեծոփեցի, պատմագիր—23, 25, 26, 28, 30, 33—38, 40, 41, 56—58, 60—62, 77, 247, 435, 441, 442, 491, 492—523, 575

Քովմա Վանանդեցի (Նուրիջանյան), տպագրիչ—122, 483, 616—618

Քովմաս, Դավիթ-Բեկի հրամանատար Չափնդու-րում—168

Քորամանյան Ք., ճարտարապետ—402

Քորոս Չափնդուրի տանուտեր, Դավիթ-Բեկի հրամանատար—165—168

Քորոս, Սահ կաթողիկոս—522

Քորոսյան Սիմեոն, տրանսիրվանահայ պատմա-գիր—391

Քորոսովիչ Նիկոլ, Կոնստանտին Լվովում—374, 376, 388, 397

Քորոսովիչներ, լե՜հահայ բանաստեղծներ—374

Քոփալ-Օսման, թուրքական արևելյան բանակի հրամանատար—180, 181

Քոփուլ ճաղակերանց—181

Քուսմ Արճիշեցի, Նալ զրիչ—15

Քումանրեկ, Պոռչյան Ջուսա իշխանի որդին—64

Քումաշա, զրիչ—44

Քումիկ, Նոր Ջուլալեցի աղանդավոր—333

- Թույնաղեր Լեոնարդ, գերմանացի դիտնական—612
- Թուրինչ, Դավիթ-Բեկի հրամանատար՝ Չավնդուրում—168
- Իբրահիմ, Բաղեշի բուրդ ամիր—57
- Իբրահիմ, Նրեանի բուրդ փաշա—155, 161
- Իբրահիմ, Թավրիզի խան, Նադիրի Լղրայր—185, 186
- Իբրահիմ խան, Նադիրի Լղրորորդի—190
- Իբրահիմ, Ղարարաղի խան—221, 222, 229, 239, 243
- Իբրահիմ Այրա-սուլթան, տն՝ս Այրա-սուլթան
- Իբրահիմ Միրզա, Աղիլ շահի Լղրորորդին—193
- Իբրահիմ Շիրվանշահ—31—33
- Իզրելիկ Զովսեփ, աստրախանցի հայ արդյունաբերող—410
- Իլչաուլով, Կիևի իշխան—359
- Իմամ—Կուրի, Գանձակի իշխան—94
- Ինանիկ, Վայոց ձորի իշխան, Օրբելյան տոհմից—64
- Ինճիճյան Ալ.—391
- Ինճիճյան Ղ.—277, 449, 621
- Իսախանով (Լղրայրներ), ուսումնայ վաճառականներ—419, 429
- Իսահակ—535
- Իսահակ Զուղայեցի, հայ դիտնական—483
- Իսմին, լեզգիների առաջնորդ—232
- Իսրայել Զամբեցի, ծաղկող—319
- Իսրայել Օրի—128—133, 138—145, 352, 385, 425
- Իսքանդար, կարա-կոյունլու գահակալ 35—39, 42, 45, 46, 56—58, 61, 62, 67, 72, 77
- Իսքանդար Մունջի, պատմիչ—98, 100, 103, 104
- Իվան, մոսկովահայ թարգմանիչ—423
- Իվան III, ուսական ցար—352, 421, 422, 530
- Իվան IV (Ահեղ), ուսական ցար—422
- Իվան Կարապետ, Պետրոս Մեծի հայազգի բանապետ—152—155, 158, 166, 169, 429
- Իվանև (Ստեփանոս), Օրբելյան Սմբատ իշխանի որդի—60, 61
- Իվանև Օրբելյան, Սյունիքի իշխան—60
- Իվանով Աթանես, մոսկովահայ թարգմանիչ—423
- Իվանով Բորիս, մոսկովահայ թարգմանիչ—424
- Իվանով Վասիլ, մոսկովահայ թարգմանիչ—423
- Իվաշկեիչ Զախար, լվովահայ վաճառական—368
- Իվաշկեիչներ, լվովահայ առևտրական տուն—368
- Լազարյան Մ., Նոր Զուղայեցի հայ—591
- Լադիսլավ IV, Հունգարիայի թագավոր—386
- Լադար Սերպեկա, մոլդովահայ գործիչ—306
- Լադարյան Աղապար, մոսկովացի առևտրա-արդյունաբերող—419
- Լադարյան Հ., հայ նշանավոր գործիչ—220, 419, 420, 428, 430—432
- Լադարյաններ, հայ իշխանական գերդաստան—419, 426, 427, 428,
- Լադարև Ավետ, մոսկովահայ—425
- Լալբեյց Գոտֆրիդ, փիլիսոփա—618
- Լանկ-Քամուր—23—28, 30—33, 45, 48, 49, 57, 58, 60, 62, 70, 83, 87, 297, 462, 473, 491, 492, 521
- Լասոֆյան Բարսեղ, տրանսիլվանահայ թարգմանիչ—391
- Լեաշով, ուս գեներալ—154, 159, 508
- Լեո—199, 491, 559
- Լեոն II, Կիլիկիայի հայոց թագավոր—386
- Լեոն III, Կիլիկիայի հայոց թագավոր—320
- Լեոնյան Սողոմոն, հայ սպազորիչ—616
- Լեոպոլդ I, գերմանական կայսր—127, 132, 133
- Լինեյ, բնագետ—489
- Լիմոնջյան Համբարձում, Երաժիշտ—577
- Լյուդովիկոս XIII, Ֆրանսիական թագավոր—316
- Լյուդովիկոս XIV, Ֆրանսիական թագավոր—123, 124, 317, 319
- Լորանովսկի Ռոստոլ, Իրանի ուսական գետան—423
- Լորմազան, Լանկ-Քամուրի զորահրամանատար—26
- Լորան դ՝ Արվիևո, Հալեպի Ֆրանսիական գետան—318
- Լուարտար, վրաց թագավոր—89, 91, 99
- Լուսավորիչ—տե՛ս Գրիգոր Լուսավորիչ
- Խաթուն, մի տիկին—544, 545
- Խալդարյան Գրիգոր, վաճառական, հրատարակիչ—420, 428, 430, 621, 622
- Խալիլ, թուրք փաշա—105
- Խալիլ, Լանկ-Քամուրի թուր—32
- Խալիլովա՝ Շիրվանշահ—37
- Խաղբակ, Պոռչյան իշխան—64
- Խալամ—347, 571
- Խանդամիրյան Հովհաննես, Շահկերտի հայերի ղեկավար—193, 194
- Խաչատուր, Զաքարիա Քանաքեղյու Լղրայր—268
- Խաչատուր, հալեպահայ նկարիչ—320
- Խաչատուր, գրիչ—22
- Խաչատուր, Տերղնեցու որդի—538, 612
- Խաչատուր արքեպիսկոպոս Զուղայեցի, մատենագիր—447, 504
- Խաչատուր Գաղատացի, Սոփ կաթողիկոս—123, 125
- Խաչատուր դպիր, հայ գրիչ—319
- Խաչատուր Զեյթունցի, հայ գրիչ—319
- Խաչատուր Էրզրումցի, փիլիսոփա—467, 577
- Խաչատուր Թոխաթցի—532, 536—538
- Խաչատուր Կաֆայեցի—501, 541
- Խաչատուր Կեսարացի (Խաչատուր վարդապետ),

- Նոր Զուգայի տառչնորդ—118, 120, 335, 336, 375, 446, 576, 614
- հաշատուր, Կ. Պոլսեցի փորագրիչ—307
- հաշգոռոզ Կաֆայեցի, տաղասաց—525, 539, 541, 542
- հաշերևս, տե՛ս հաշգոռոզ Կաֆայեցի
- հաշիկ Ակորշա, Գեղայի հայ դատավոր—389
- հաշիկ երեց, տե՛ս խաչգոռոզ Կաֆայեցի
- հաշիկ Կաֆայեցի, գրիչ—389
- հաշիկյան Ն. Ս.—493, 500
- հաջի Թուղայ (նաև Հաջի Թաղա), Զեկաիրյան-նեքի կուսակից—16, 17
- նաս-Մուրադ, փաշա—50
- նալմիս, պարոն Զալրեկի որդի—266
- նաստատով Վասիլի, մոսկովահայ վաճառական—419
- նեշիկ, շինական—266
- նեկ Կաֆացի, բանաստեղծ—544
- նոդի-Մարում, վրաց Ալեքսանդր թագավորի բանադնաց—422
- նոջա Աստվածատուր Բուրոջի (Կ. Պոլսեցի)—305
- նոջա Ավետիս—584, 589, 591
- նոջա Գրիգոր (Կ. Պոլսեցի)—305
- նոջա Դանիել (Կ. Պոլսեցի)—306
- նոջա Դավիթ (Կ. Պոլսեցի)—305
- նոջա Լոդիս—306
- նոջա Զարար—423
- նոջա Իսրահիմյան (Տիգրանակերտցի)—322
- նոջա Խոտոր (Ամասիացի)—532
- նոջա Խոսրով (Աղուլիսցի)—548
- նոջա Կակոս—421
- նոջա Կիրակոս—305
- նոջա Հովսեփ (Կ. Պոլսեցի)—305
- նոջա Հովսեփ, Տարոնի իշխան—59
- նոջա Մահմեդի Վահրամ (Կ. Պոլսեցի)—305
- նոջա Մարգար (հնդկահայ)—340
- նոջա Մարջան Իրանի ֆինանսական վարչության կառավարիչ—328
- նոջա Մինաս (Բոմբեկից)—340
- նոջա Միրաբ, Ուդուն-Հասանի բանադնաց—49
- նոջա Մկրտիչ (Կ. Պոլսեցի)—306
- նոջա Մուրադ (նաև Բաղիշեցի)—123, 124, 125
- նոջա Նահապետ (Կ. Պոլսեցի)—305
- նոջա Շիրոշ (Զուգայեցի)—332
- նոջա Շմավոն, Երևանի փողերանոցի տնօրեն—258
- նոջա Պետիկ (Հալիպցի)—317
- նոջա Պետրոս (Նոր Զուգայեցի) 589, 590, 591, 600
- նոջա Ռուհիջան (Կ. Պոլսեցի)—305
- նոջա Սանոս (Հալիպցի)—317
- նոջա Սարգիս (Երևանցի)—258
- նոջա Սաֆար—332, 589
- նոջա Սիսիճան—319
- նոջա Սեյի (Երևանցի)—108
- նոջա Սուրբառ—108
- նոջա Վահրամ—305
- նոջա Օհան Ժողեց (Զուգայեցի)—387
- նոջամայան Թ., հնդկահայ մտավորական—347
- նոջաշանյան Գրիգոր, հնդկահայ գործիչ—207, 208
- նոստատով Վասիլի, մոսկովահայ վաճառական և արդյունաբերող—427
- նոսրով փաշա—105, 112
- նոսրով սեղանավոր—125
- նոսրովիդուխտ, հայոց նոսրով թագավորի դուստրը—591
- նորշուր, վրաց իշխանի բանադնաց—422
- նուրով Գեորգ, Մուհամադ խանի բանադնաց—242
- նուրինցի (նուրինցի), հայկական տոհմանուն—387
- նուլ Հովհաննես, հոգևորական—302
- Մանինյան կամ Հովհաննիսյան Հակոբ, տե՛ս Հակոբ Մեղապարտ
- Մատուր, Բջնիի նախարար-վերակացու և առաջնորդ—63
- Մևրուտ, ծաղկող, վասպուրականցի նկարիչ—25, 578
- Մերուն, վարդապետ—437
- Մուս Գթակ, հայ քաղաքագլուխ Սուլալյալում—396
- Կապիմիր III, լեհական թագավոր—364
- Կալոկիր, Խերսոնի հայազգի իշխանավոր—348
- Կամայանյան Գրիգոր, աստրախանցի հայ—409, 411, 412
- Կասպուտիկյան Բարթոլոմեոս—446
- Կաշարներ, իրանի թագավորական հարստություն—234
- Կատերինո Զևեո, վենետիկցի դիվանագետ—49
- Կարա-Հասան, Կարա-Կոյունլու թուրքմենների ցեղապետ—21
- Կարա-Յաղիչի, ջալալիների առաջնորդ—111, 318
- Կարա-Մուհամադ, Կարա-Կոյունլու թուրքմենների ցեղապետ—21, 22, 26
- Կարա-Յուլուր Օսման (նաև Օթման-բեկ), Աղ-Կոյունլու թուրքմենական ցեղի առաջնորդ—33, 34, 35, 37, 38, 45
- Կարա-Յուսուֆ նաև Դարա-Յուսուֆ, Ուսուֆ, Կարա-Կոյունլու գահակալ—26, 28, 29, 32—35, 39, 48, 57, 58, 60, 72
- Կարա-Սալիդ, ջալալիների առաջնորդ—103
- Կարապետ, բանաստեղծ—546
- Կարապետ, պարոն էման-բեկի գանձապահ—59
- Կարապետ, Ղրիմահայ վաճառական—353
- Կարապետ Անդրիանացի, հայ տպագրիչ—615

- Կարապետ Արևելցի, բանաստեղծ—553
 Կարապետ Յոսան Պոսկովա, Մուղավայի Նայ իշխան—396
 Կարապետ վարդապետ, աստղագրաշխ—183
 Կարապետ Տեր-Մկրտչյան—61
 Կարապետենկո Իվանչկո, լեհ Նայ գինիորական—373
 Կարապետով Սեմյոն, լեհ Նայ գինիորական—373
 Կարլոս V, գերմանական կայսր—92
 Կացարով Գալբիշ, ակադեմիկոս—384
 Կեղծ-Գրմարի, սուսական գահի լեհական դրածո—379
 Կեղծ-Քամուրաշ, Քամուրաշի անվան տան հրապարակ իջած մի գործիչ—16, 17
 Կեկելը, գիտնական—476
 Կիպրիանոս Միարոպոլիտ—404
 Կիրակոս, բանաստեղծ—515, 544
 Կիրակոս, երգիչ—529
 Կիրակոս երգիկացի, ուսուցչապետ—442
 Կիրակոս պոետացի բանահա—443, 444
 Կիրակոս վարդապետ—437
 Կիրակոս Վիրապեցի, էջմիածնի կաթողիկոս—40
 Կիրակոս Տրապիզոնցի, վարդապետ—119
 Կլավիրոս, իտալական լադավորի գեսպան—37, 62, 63
 Կլաիոս Քրիստափոր, մաթեմատիկոս—484
 Կլեման Էռնո, գերմանացի ճանապարհորդ—354
 Կլեմեն X, Հռոմի պապ—124
 Կլեմեն Գալանոս, բարոյիչ—375
 Կլոբենակ, հունգարացի գիտնական—389
 Կլոբեկ, հայագի բաղարարդուխ Սուշավայում—396
 Կլոբեկ Աղերսանդրացի—619
 Կլոբոս—504, 506
 Կոզմաս, կաֆայեցի հայ վաճառական—301
 Կոլբեր, Լյուդովիկոս XIV թագավորի ֆինանսների գերատեսուչ—317
 Կոչիրեյ, թուրք զորդ—285
 Կոսեանիկոս—482
 Կոստանդ Ջուզայեցի, նոր Ջուզայի զորոցի ղառապետ—120, 335, 337, 447
 Կոստանդին, Գալիլ-Բեկի հրամանատար—168
 Կոստանդին, վրաց թագավոր—148, 149, 155
 156
 Կոստանդին, Կիլիկիայի հայ իշխանավոր—39
 Կոստանդին, Մուղավայի հայ իշխան—396
 Կոստանդին, վրաց թագավոր—33
 Կոստանդին Գրադարեցի, Կիլիկիայի կաթողիկոս—321, 399
 Կոստանդին Երզնկացի—519, 534, 552, 555
 Կոստանդինոս-Յաշ Պ., գիտնական—402
 Կովալենսկի, Ռուսաստանի լիազոր մինիստր Վրաստանում—245
 Կորյուն—446
 Կուսուրայ Սեմյոն, լեհահայ գինիորական—373
 Կուսուրով Մ., ռուս զորավոր—210
 Լարսարայյան Լարսաուլուն—127, 133
 Լամդեան Բ. Պ., սոմերացի գիտնական—102
 Լախնազար, նոգիրի բանակում կապոյ հայ հայրապետ—181
 Լակոր, բանապնաց—323
 Լակոր, գրիչ—55
 Լակոր, Լալկապայ—320
 Լակոր, Լուցիկ Ս. Սաեփանոս Եկեղեցու աստղորդ—362
 Լակոր (Ալվալենց), ուսուցիչ—539
 Լակոր Արմենուկ (Լակոր հայ), վարարիա հայ գիտնապետ—399
 Լակոր Բաթուկենց—111
 Լակոր Եղիազարյան—126
 Լակոր Եղիսկոպոս պոլսեցի, պարսիսր—303
 Լակոր Թոխավցի—377, 398, 532, 538, 539
 Լակոր Կարենցի—113, 115, 282, 291, 503
 Լակոր Ղրիմեցի—435, 441, 473, 475, 476, 477, 478, 576—577
 Լակոր Մեղապարտ—436, 511, 572, 608, 609, 610, 611, 612
 Լակոր Շամախեցի, էջմիածնի կաթողիկոս—196, 197
 Լակոր Ջուզայեցի, էջմիածնի կաթողիկոս—120—122, 124—128, 130, 137, 374, 447, 614
 Լակոր, Ջուզայեցի վաճառական—338, 601
 Լակոր Ջուզայեցի (Սիմոնյան), հնդկահայ մաթեմատիկոս—347
 Լակոր Ջուզայեցի, նկարիչ—549, 584, 585
 Լակոր վարդապետ, Տաթևի համալսարանի ուսուցչապետ—437
 Լակոր վարդապետ, Կողբ գյուղաբաղադրից—80
 Լակոր Տիվրիկցի, ժամանակագիր—204, 205
 Լակորյան Պապար, հնդկական բանակի հրամանատար—344
 Լակորյան, Կարբի գյուղի մեծատուն—108
 Լակորյան Վեյիջանյան, ջուզահայ մեծահարուստ—589
 Լաճերեկ, Մելիք-Աշրաֆի մոտ ծառայող մոնղոլ զեղապետ—18
 Լամդուլաճ Ղազվինի, պատմիչ—19
 Լաչկ, հայերի նահապետ—212, 215, 591
 Լաչկապ պարոն, Պոռչյան իշխան—64
 Լաչրապետ, բարդործ վարպետ—583
 Լանանիա, հայկազայ—320
 Լանահա-ալ-Արմանի (Հովհաննես Հայ), եղիպտահայ նշանավոր նկարիչ—323, 619
 Լաչի Ալիխան, պարսկական խան—131
 Լաչի-Գալուլ, լեզգիների ղյուսավոր—145, 155
 Լաչի Իրրահիմ, պարսկական շահի վեզիր—241
 Լաչի Չեկերի, Շիրվանի խան—194, 195
 Լասան-Ալի, Ջահանշահի որդի—42—44, 46, 47, 57

Հասան-Քեկ Ռուսու, պատմիչ—54
 Հասան-Քուզուրզ, Ջեփիրյան ցեղախմբի տաջ-
 նորդ—15, 16
 Հասան Գոփյան (նաև Մարեյի), Սարում իշխող
 Գոփյան իշխան—25, 62
 Հասան խան, Մակիի սուլթանի որդի—244
 Հասան-Ջալալյան, Հալիական իշխանական զե-
 րաստան—39, 61, 62, 247
 Հասան-Ջալալյաններ, տե՛ս Հասան-Ջալալյան
 Հասան-Քուշուկ, Չորանյանների տաջնորդ—16,
 17
 Հարիստնով Անարե, Օրու շքախմբի անդամ—388
 Հարովին, Հայ Սամբուրահար—371
 Հարովյուն, Լճմիածնեցի ոսկերիչ—623, 624
 Հարովյուն էրզրումցի, ալքիմիկոս—481
 Հարովյունյան Գրիգոր (Գորգին խան) բնկա-
 լական բանակի հրամանատար—343, 344
 Հարովյունյան Մարգար, բնկալական զորքի
 հաղարար—343
 Հաֆեկ—347, 571
 Հեթում Նզրցի, Կիրիկիայի Հայ իշխան—321
 Հեթում պատմիչ—337
 Հեյդար, Ննդիկների ազատագրական պայքարի
 տաջնորդ—347
 Հեյդարեօլի (նաև Հեյդար), Նախիջևանի խան—
 192, 193, 195
 Հենրի Քին—347
 Հերակ 1, վրաց թագավոր—257
 Հերակ II, վրաց թագավոր—191, 192, 196, 197,
 202, 203, 205—207, 209, 212, 216, 217,
 220, 222, 226—229, 231—237, 239, 242,
 243, 561, 592, 623, 624
 Հիսոկրատ—489
 Հիսան, Հայ հարտարար—593, 594
 Հոր—441
 Հորս Թ. փրկստիա—465
 Հովար, ապագրիչ—611
 Հովակիմ, Կ. Պոլսի Հայ պատրիարք—302, 303
 Հովակիմ երեց, Հայ զրիչ—358
 Հովասափ Սերասաղի, բանաստեղծ—480, 514,
 515, 532—535
 Հովան երզնկացի, գիտնական-վարդապետ—472
 Հովան Որոտնեցի—23, 39, 78, 435, 437—440,
 442, 443, 451—454, 456—459, 462, 465,
 471, 472, 579, 592
 Հովան Վրչիլմ, Պֆալցի կուրֆյուրստ—129
 Հովան (նաև Հովհաննես) Քոնեցի, ունիթոսներ
 պարագլուխ—440, 451
 Հովան Օձնեցի—592
 Հովհաննես, Այրիվանքի եպիսկոպոս, Պոռշյան
 իշխանական զերդաստանից—53, 64
 Հովհաննես, Գավրիլ-Բեկի հրամանատար Չավեն-
 դուրում—168

Հովհաննես, Գավրիլ-Բեկի հրամանատար Մեղ-
 բում—168
 Հովհաննես, Գանձասարի կաթողիկոս—222
 Հովհաննես, Հայ կրոնավոր—393
 Հովհաննես Ախլամարցի—501
 Հովհաննես Անկյուրացի (նաև Մոլինո), գիտ-
 նական-ապագրիչ—483, 613
 Հովհաննես Ախագերեց, տարեգիր—337, 398
 Հովհաննես Արճեշցի, ժամանակագիր—83
 Հովհաննես Բրյուվենց, Բազեշի ինդրակատար
 վանքի զպրոցի ուսուցչապետ—445
 Հովհաննես Գարգել, Լեոն թագավորի խոստովա-
 նահայր—320
 Հովհաննես եպիսկոպոս, Լճմիածնի եպիսկո-
 պոս—208
 Հովհաննես երզնկացի—442, 515, 552
 Հովհաննես Թլկուրանցի—534, 572, 610
 Հովհաննես Թուրոնցի—123, 125
 Հովհաննես Մարեյի, զրիչ—87
 Հովհաննես Կամենցի—377, 497
 Հովհաննես Կարնեցի, բանաստեղծ—554
 Հովհաննես Համշենցի—442
 Հովհաննես Հերմոնցի (նաև Կոլոտ)—437, 442
 446, 576
 Հովհաննես Մանուկ խլափեցի, Հայ զուսան—570
 Հովհաննես Մեծփեցի, Մեծփա զպրոցի ուսուց-
 չապետ—440, 441
 Հովհաննես Մրբուզ, մատենագիր, նկարիչ—447,
 549, 589
 Հովհաննես Ոսկեփորիկ, Անիի եպիսկոպոս—63
 Հովհաննես Ոստանցի, Բազեշի ինդրակատար
 վանքի զպրոցի ուսուցչապետ—445
 Հովհաննես Ջուղայեցի, փրկստիա, ապագրիչ—
 120, 467, 613, 614
 Հովհաննես Ջուղայեցի վաճառական—500
 Հովհաննես-Սարգիս, զրիչ—340
 Հովհաննես սարկավազ—439, 512
 Հովհաննես վարդապետ, Ղուկաս կարնեցի կա-
 թողիկոսի բանագնաց, 241
 Հովհաննես վարդապետ, Տաթևի համալսարանի
 ուսուցչապետ—437
 Հովհաննես վարդապետ, Տաթևի վանքի վանա-
 հայր—625
 Հովհաննես Տերզևեցի, Հայ քահանա, ապա-
 գրիչ—93, 538, 612
 Հովհաննես Բարունապետ համշենցի—63
 Հովհաննես Ուսահեցի, Հայ զրիչ—319
 Հովհաննես Քարմատանեց, Հայ քահանա—377,
 613
 Հովհանջան Ջուղայեցի, թնդանով ձուլող վար-
 պետ—338
 Հովնաթանյան (զերդաստան)—552, 592, 593
 Հովնաթանյան Հակոբ, Հովնաթան Հովնաթանյա-
 նի որդին—592, 593

- Հովնաթանյան Հակոբ, նազաշ Հովնաթանի որդին—592
- Հովնաթանյան Հարություն, նազաշ Հովնաթանի որդին—592
- Հովնաթանյան Հովնաթան, Հակոբ Հովնաթանյանի որդին—592, 593
- Հովնաթանյաններ—591
- Հովնան, Մշո ս. Կարապետ վանքի վանահայր—203, 205, 206, 207
- Հովսեփ II, ավստրիական կայսր—389
- Հովսեփ Աղթամարցի, ուսուցիչ—527
- Հովսեփ Գրիգորովիչ, ավստրիական կայսեր բանազնաց—401
- Հովսեփ էմին—198, 200, 201—203, 205—209, 217, 220, 412, 452, 468—470, 508, 509
- Հովսեփ Փլարիոս (նաև Հովսեփիոս Փլարիոս) 466, 624
- Հոսիսիմե—377
- Հուլավու, մոնղոլ խան—16
- Հուլիանա, հնդկական արքունիքի հայ բժշկուհի—338
- Հուլիոս III, Հռոմի պապ—92
- Հունանյան Վարդան, Լվովի հայկական եկեղեցու առաջնորդ—376, 388
- Հուսեյն, Վանի փաշա—88, 287
- Հուսեյն, Ջևադիյան սուլթան—21
- Հուսեյն-Ալի, Երևանի խան—228
- Հուսեյն-Ալի, Իսրանդար կարակոչունյուրի որդի—64
- Հուսնիրան, մի օրիորդ—545
- Հուստինիանոս II, Բյուզանդական կայսր—348
- Հազան, մոնղոլ խան—16
- Հազար, Դավիթ-Բեկի հրամանատար, Կուլրերդցի—168
- Հազար, մի քանաքիոցի—268
- Հազար Բադեր օղլի, աշուղ—549
- Հազար, Բեհնամ խանի հետ կռվող հայկական զորքի հրամանատար—193
- Հազար Բարերդցի, զրիչ—319, 587
- Հազար Կալսկոյուս, ալքիմիկոս—481
- Հազար Թոխաթցի—536
- Հազար Ճահկեցի, տաղասաց—554
- Հազար Ջահկեցի, էջմիածնի կաթողիկոս—188
- Հազար Սեբաստացի, բանաստեղծ—532
- Հազար Փարպեցի—446, 620
- Հազարյան Հովհաննես, շինարեն լեզվի ուսուցիչ և թարգման՝ Չինաստանում—346
- Հալարեկ, Պոռչյան իշխան, Ջումայի որդին—64
- Հասապյան Մնացական, շինահայ վաճառական—345
- Հեռնդ Երեց—446
- Հիչի, Դավիթ-Բեկի հրամանատար Տաթևում—168
- Հիլհ Ասյան-ցեղասպետ, Վանի կառավարիչ—45, 56
- Հուլանենց Փարսադան Բեկ, Վախթանգ թագավորի բանապետ—153, 163
- Հուլ Արզուն, հայ աշուղ—549
- Հուլ Էզազ, հայ աշուղ—549, 550, 551
- Հուլամ-Ալի, Երևանի խան—228, 257
- Հուլի, նազիրի բանակում հայ հազարապետ—181
- Հուկաս, Մելիք Եզանի հայրը—186
- Հուկաս Լոռեցի—516
- Հուկաս Խարբերդցի, թարգմանիչ—446
- Հուկաս Կարնեցի, էջմիածնի կաթողիկոս—222, 228, 233, 234, 240—244, 624
- Հուկաս Սևաստացի—161, 507
- Հուկաս Վանանդեցի—122, 123, 483, 616—618
- Հաղակերանց (զերդաստան)—181
- Հավհավաձե Ի., վրաց գրող—246
- Հրհ, հալեպահայ նկարիչ—320
- Մաթևոսյան Հովհաննես, շինահայ—345
- Մաթիսովիչ Ավագ, հայազգի զործիչ Մոլդավայում—396
- Մակարով Իվան, հայ վաճառական—419
- Մակլեր Ֆ., Գրանոսիացի հայազգետ—389
- Մահմեդ—292
- Մահմուդ, Բայազետի փաշա—161
- Մահմուդ I, սուլթան—180, 306, 308
- Մահմուդ-Բեկ, Զահանշահի կաթնեղբար—57
- Մահմուդ Գրեկ, Ղրիմի սուլթան—86
- Մահմետի Գրիգոր, էմինի զործակիցը—206
- Մահմետի Գրիգոր, Երևանցի վաճառական—598
- Մահմետի Կարապետ, Սայաթ-Նովայի հայրը—560
- Մահմետի Մարկոս, տղադրիչ—612
- Մաղամեկիր, Հին Ջուղայիցի մի հայ—168
- Մաղարիա Չլիերի, պոլսահայ—305
- Մամայ, Ոսկե Հորդայի խան—421
- Մամիկոնյան, իշխանական տուն—494
- Մամիկոնյան Հովհան, պատմիչ—446
- Մամիկոնյան Մուշեղ, հայոց սպարապետ—533, 534
- Մանանդյան Հ.—23
- Մանուկ (Մանուկ) հայ ճարտարապետ—402
- Մանուկ, հայ կրոնավոր—321
- Մանուկ, հայ զրիչ—285
- Մանուկով Արտեմի, ուսահայ արդյունաբերող—430
- Մանուչարյան (Եղրայրներ), ուսահայ արդյունաբերողներ—430
- Մանուչարյան Մարգար, Պետերբուրգի հայ դպրութի զործիչ—431
- Մատթիոս, զրիչ—67
- Մատթիոս, Մուհամմադ խանի բանապետ—242

- Մատթևոս Դպիր, Հայ տպագրիչ—619
 Մատթևոս եմբողացի—418
 Մատթևոս Մարեցի, գպիր—614, 615
 Մատթևոս Հովանեկեան, ետխիչեանի Հայ ու-
 նիթարական Համաձորի վիճակավոր—124
 Մատթևոս Զորագլուխ—68, 78, 435, 437, 462,
 479, 474, 515, 516, 575
 Մատթևոս Վանանդեցի (Հովհաննիսյան), ծաղ-
 կող-տպագրիչ—120, 122, 483, 616, 617,
 Մատթևոս վարդապետ, Տաթևի գպրոցի ուսուց-
 չապետ—437
 Մատյուշենկո, ուսուցիչ—352
 Մարգար հոճենց երևանցի, գործիչ—421
 Մարգարյան (եղբայրներ), վաճառականներ—
 199
 Մարիամ Զազանի Բեկում, Հնդկաստանի թա-
 գուհի, հայուհի—338
 Մարկանտոնիոս, տեղացի սուլթան շահ
 Մարկոս Միանի—608
 Մարկոս, Մալաթիայի հայազգի կառավարիչ—343
 Մարտին, հայ եպիսկոպոս Տելմաշում—387
 Մարտին Մարտյանով (Մարտիրոսյան), մոսկո-
 վահայ սեկագործ—406
 Մարտիրով Հայապետ, մոսկովահայ, սեկագործ
 վարպետ—424
 Մարտիրոս, հայ տպագրիչ Կ. Պոլսում—619
 Մարտիրոս, Կողբ գլուխ տանուտեր—24
 Մարտիրոս երզնկացի—500, 501
 Մարտիրոս Կաֆաջեցի, Կ. Պոլսի պատրիարք—
 125, 537
 Մարտիրոս Ղրիմեցի, տաղասաց—358, 381, 401,
 515, 542, 543
 Մարուգե, մի երևանցի հայ—268
 Մարուգյան Թադևոս, մանկավարժ—421
 Մարքոս Կ.—121, 124, 254
 Մելանիստոն, գիտնական—476
 Մելիք-Արով—229
 Մելիք-Աղամ, Զրարերդի մելիք—221
 Մելիք-Ալահկույի սուլթան, Զրարերդի մելիք—
 194
 Մելիք-Ալահկույի, հաշենի մելիք—194, 195
 Մելիք-Աշրաֆ, Հասան-Քուչուկի եղբայր—18,
 19, 20
 Մելիք Ասադ, բուրգ ցեղապետ, Վանի ամիր—
 36, 38
 Մելիք-Ալի, Մելիք-Շահնազարի որդին—102
 Մելիք-Բադիր, Վարանդայի մելիք—146
 Մելիք-Բադիր, Տաթևի մելիք—165, 166
 Մելիք-Բեգլար, Գյուլիստանի մելիք—221
 Մելիք-Դավիթ, հաշենի մելիք—182
 Մելիք-Դավիթ, Քանաքեռի տանուտեր—268
 Մելիք-Եգան, Դիզակի մելիք—181, 182, 183,
 185, 186
 Մելիք-Եսայի, Դիզակի մելիք—221
 Մելիք-Եսայի, Զրարերդի մելիք—143
 Մելիք-Եսայի, հաշենի մելիք—194, 195
 Մելիք-Բամբազ, հայ գինավորական—181
 Մելիք-Բարսեղ, Օրու հայր—129
 Մելիք-Էսաֆ, Գյուլիստանի և Զրարերդի խան—
 195
 Մելիք-Համամ, Զրարերդի մելիք—195
 Մելիք-Հակոբյան, երևանցի մելիք—182, 185,
 187
 Մելիք-Հայկապ, Քաշաթաղի մելիք—96, 443
 Մելիք-Հարություն, հայ գինավորական—181
 Մելիք-Հովսեփ, Գյուլիստանի մելիք—194, 195,
 221
 Մելիք-Հովսեփ, Վարանդայի մելիք—194
 Մելիք-Ղուկաս, Ղափանի աղատապրական շարժ-
 աման ղեկավար—175
 Մելիք-Ղուքի, Դավիթ-Բեկի հրամանատար—168
 Մելիք-Մահմադ, բուրգ ցեղապետ, Վանի և Ոս-
 տանի ամիր—36, 58
 Մելիք-Մանուշար, Գեղարքունիքի մելիք—181,
 191
 Մելիք-Մելիք—229
 Մելիք-Միսնասար Մելիք Շահնազարյանց, Գե-
 ղարքունիքի մելիք—181
 Մելիք-Մկրտում, երևանցի մելիք—182, 185
 Մելիք-Մուսի, Աղույիսի բալանթար—174
 Մելիք-Շահնազար, Վարանդայի Մելիք-Հովսեփի
 եղբայր—194
 Մելիք-Շահնազար, Գեղարքունիքի մելիք—96,
 102
 Մելիք-Սիլիմյանց Հովհաննես, ժամանակագիր—
 181
 Մելիք-Փարսադան, Դավիթ-Բեկի հրամանա-
 տար—165, 168, 174, 175
 Մելիք-Փարսադանյաններ, մելիքական ղերդա-
 տան Ղափանում—162
 Մելիք-Փրանգյուլ, երիցլանիկի մելիք—166, 167
 Մելիքով Մակար, Նախիջևանի Քյալբալի խանի
 բանադնաց—242
 Մելիքով Սաֆար, մոսկովահայ—425
 Մելիքով Սիմեոն, Կուլիկովսկի հակառակադարձ
 մասնակից—421
 Մելիքյան Մելիք-Շահնազարյանց, Գեղարքունի-
 քի մելիք—181, 182, 185, 191
 Մելիքսեղիկ Վժանցի, վարդապետ—444
 Մելիքսեֆ եպիսկոպոս Սերաստացի—111
 Մելիքսեֆ Գառնեցի, էջմիածնի կաթողիկոս—117,
 118, 374
 Մելքում Աստրախանցի, բնդալական բանակի
 հարյուրապետ—343
 Միլլիմյան Գևորգ, վարդապետ—116
 Միլլու, ուսիացի վանական—117—119, 497
 Մեհարալի, երևանի խան—157
 Մելքում, աղույեցի խոջա հոսրովի կինը—548
 Մեղրի-Գրեյ, Ղրիմի խան—352
 Մեռիա—131, 132

- Մեսրոպ Մաշտոց—523, 531
 Մեսրոպ Վաչագանյանի, պատմագիր—446
 Միհայիլ, Վաչագանյանի իշխան—399
 Միհրդատ եվպատոր—348
 Մինաս, Գավիթ-Բեկի հրամանատար Շինուհայ-րում—168
 Մինաս, պարսկահայ նկարիչ—320, 589, 590
 Մինաս Զիլֆտար Օղլուն-Յաշի, հայ եպիսկոպոս—395
 Մինաս Թոխաթյան, բանաստեղծ—377, 394, 398, 532, 536, 537, 572
 Մինաս Զուգայեցի, մատենագիր—447
 Միշել Ֆերուր, ֆրանսիացի հեղինակ—283
 Միր Աբդըլ, Հնդկաստանի բարձրագույն դատավոր, հայ—338
 Միր Կասիմ, Բենգալիայի նավար—343
 Միր Մահմադ, աֆղանների խան—154, 178, 179
 Միրանշահ, լանկ-Քամուրի որդի—29, 32, 33, 57, 60, 69
 Միրաթ, Վանի ռեսերից—115
 Միրզա, ջահեկների սեղանավոր—125
 Միրզա-Իրրահիմ, Քամուրյան զահակալ—12
 Միրզա Իրրահիմ—274
 Միրզա Մյումին, րժիշկ—489
 Միրզա Մուհամմադ-Մեհդի խան Աստարաբադի, նաղիրի արքունի քարտուղար—184
 Միրզա-Օմար, լանկ-Քամուրի թոռ Միրանշահի որդին—32, 60
 Միրզախան, խաչնի մելիք—195
 Միրոմանյան, ջուղայեցի առևտրական բնուանիք—333
 Միքայել, իշխան Աստրախանի զաղուքի նշանավոր անձ—412
 Միքայել I Ապաֆի, Տրանսիլվանիայի իշխան—387, 388
 Միքայել II Ապաֆի, Տրանսիլվանիայի իշխան—388
 Միքայել Պալիոլոգ, բյուզանդական կայսր—309
 Միքայել Սեբաստացի—92, 93, 532, 611
 Միքայել Վանանդեցի (Նուրիջանյան), գիտնական—122, 616
 Միքայելյան-Չակիկյան Գրիգոր, վաճառական—623, 624
 Մխիթար Ապարանցի, ունիթոր վարդապետ—79
 Մխիթար Բեկ, Գավիթ-Բեկի զորավար—165—175
 Մխիթար Գոշ—367, 620
 Մխիթար Հերացի, բժիշկ—481
 Մխիթար Սասնեցի—440
 Մխիթար Սեբաստացի—447, 448, 576, 577, 620
 Մխիթար Բարուսյան, Տաթևի համալսարանի ուսուցչապետ—437
 Մխիթարյան—161, 164, 391, 436, 448, 484, 485, 487, 505, 507, 618
 Մխիթարյաններ—214, 215, 391, 448, 449, 490, 536, 568, 620, 621
 Մկրտիչ, հալեպահայ նկարիչ—320
 Մկրտիչ, Զարարիա Բանարեցու հայր—268
 Մկրտիչ Շոտովեցի, արևելագիտություն—623
 Մկրտիչ Երզնկացի, ուսուցչապետ—623
 Մկրտիչ Լեւոյի, ծագող—319
 Մկրտիչ Նաղաշ—45, 67, 522—525, 572, 593, 610
 Մուլլեմ Նիկոլա (Նիկոլայոս), եպիսկոպոսի նա-վատորմի հայ հրամանատար—323
 Մոմիկ, բանդակագործ վարպետ—580—582
 Մովսես, էջմիածնի կաթողիկոս—375, 595, 613
 Մովսես Արծկեցի, հայ գրիչ—48, 53
 Մովսես Բաղրամյան, հնդկահայ մտավորա-կան—202, 207—209, 347, 452, 468—470, 509, 565, 566
 Մովսես Երեց, հայ գրիչ—131
 Մովսես Խորենացի—121, 200, 431, 449, 542, 615, 617, 620
 Մովսես Սյունեցի, էջմիածնի գյուրցի ուսուց-չապետ—575, 576
 Մովսես Տաթևացի վարդապետ—118, 120, 443, 444
 Մորդովինով Ն. Ա., ադմիրալ—354
 Մոսերավով Անտոն, սուս պաշտոնյա—620
 Մսիրի, Ալեքսիս ամրոցի իշխան—28
 Մուղաֆար, եպիսկոպոսի սուլթան—39
 Մուղաֆարյան, հարստություն—21
 Մուհամադ IV, սուլթան—137, 306, 380
 Մուհամադ, Երևանի խան—228, 233, 234, 237, 239, 242, 244
 Մուհամադ Իրն-Հինդուշահ նախնականցի—19
 Մուհամադ խան, Ալի-Մուրադ խանի բանա-դանց—230, 231
 Մուհամադ-Հասան, Ալա-Մուհամադ շահի հայր—234
 Մուհամադկուլի խան, Կախեթի Կոստանդին թա-ղավորի մոտոլմանական անվանումը—148, 149, 155—157
 Մուհամադ I Ջեկերի, սուլթան—48
 Մուհամադ II Ֆաթիհ, սուլթան—50, 289, 301, 306, 312
 Մուհամադ, Աղ-կոյունլու զահի հավակնորդ—55
 Մուհամադ Խուրաբանդա (նաև՝ Մուհամադ Խու-դաբանդա), Իրանի շահ—85, 95
 Մուհամադ, Հնդկաստանի շահ—187
 Մուհամադ, իշխան—16
 Մուհամադ խան Կաջար, Նաղիրի զորավար—191, 192
 Մուհամադի խան Թոխմախ, Երևանի խան—94
 Մուհամադկուլի, Երևանի խան—184, 192
 Մուհամադ-Շարաֆ, Երևանի փաշա—97
 Մուհամադ-Քյադիմ, Նաղիրի պալատական պամիշ—181—183
 Մուհամադ փաշա Կախեդար-Օղլի, զորահրա-մանատար—103, 104

Մուգակներ, կաֆայեյի աղնավանդներ—103, 104
 Մուգայանց, կաֆայի ճենավանդի հյուսիսային—
 350
 Մուսիս, ոմն—181
 Մուստաֆա, լուսնային սուլթան Մուհամադ II-ի
 որդին—50
 Մուստաֆա, Կարսի փաշա—228
 Մուստաֆա Ջերբաթի, Եգիպտոսի, պետական
 գործիչ—323
 Մուստաֆա (Սարու) փաշա—158, 160
 Մուվֆրդ-Էդ-դին Արուս Ֆարաջ, մամլուքյան
 պետության հայ ակադեմիկոս գործիչ—320, 321
 Մուրադ-Ադ-Կոյունլու զահակալ—55, 56
 Մուրադ, հայ ճարտարապետ—597
 Մուրադ II, սուլթան—49
 Մուրադ III, սուլթան—87, 105, 106, 112
 Մուրադ IV, սուլթան—277, 278, 285
 Մուրադ րեյ, Եգիպտոսի, պետական գործիչ—
 323
 Մուրադ, հայկապահայ նկարիչ—320
 Մուրադ Սարգիս, հայկապահայ ոսկերիչ—318
 Մուրթուզակուլի, Աղա Մուհամադ շահի Եղրայ-
 րը—239

Յարլոնսկի Ստանիսլավ, լեհական հետման—371
 Յաղուր, Ադ-Կոյունլու զահակալ—51—53, 57,
 64, 73
 Յաղուր-րեյ, Երևանի կառավարիչ—40
 Յան, լեհահայ նկարիչ—378
 Յան Զամոյսկի, լեհաստանի կանցլեր—362, 366
 Յան Կադիմիր, լեհաստանի թագավոր—372
 Յան-Սորենսկի, լեհաստանի թագավոր—128, 361,
 363, 370, 371, 373, 374
 Յանկու Սասու, մոլդովական իշխան—397
 Յար-Ալի, Իսթանբուլի որդին—56, 74
 Յոան շեյ Կոմպլիտ, նաև Յոան Արմանուլ
 (Յոան հայ), Մոլդովայի իշխան, Սերպեկա
 կոշիկի հայազգի գերդաստանից—396
 Յոան Յոսիֆ Շրոյդեր, արևելագետ—618
 Յուսուֆ, Ուղուն-Հասանի զորավար—50
 Յուսուֆ-Ալի խան, խորասանի կառավարիչ—190
 Յուրի Գիլ, լեհ գիվանագետ—372

Նարուզոդոնոսի Բ, Բարեկոնի թագավոր—22
 Նադիր (նաև՝ Նադիրկուլի, Քահանավանդ, Իրա-
 նի շահ—160, 175, 178—192, 194, 234, 235,
 251, 503, 504
 Նազարով Դավիթ, հայ աղատադրական շարժ-
 ման գործիչ—412
 Նազուլ—546
 Նալյան Հակոբ, պատրիարք, բանաստեղծ—446,
 467, 546
 Նահապետ, Էջմիածնի կաթողիկոս—128, 130,
 374

Նահապետ Քուչակ—529, 530, 570
 Նազալ Ալեքսանդր, բանաստեղծ—553
 Նազալ Հակոբ—551, 553
 Նազալ Հովնաթան—514, 544, 551—553, 555,
 573, 591, 592
 Նապոլեոն Բոնապարտ—323
 Նասիմ, աշուղ—572
 Նարիման, վրաց Ալեքսանդր թագավորի բանա-
 գնաց—422
 Նեպոլեոն Բոնապարտ, Վալարիայի իշխան—402
 Նեմեսիոս Եմեսացի—477
 Նեստոր—118
 Ներսես, հայ դերիչ—18
 Ներսես, հայկապահայ նկարիչ—320
 Ներսես, Երեմ-մանկաց վանքի կաթողիկոս—158
 Ներսես Ամեցի, Խնդրակատարի վանքի զպրոցի
 ուսուցչակետ—445
 Ներսես Անկյուրացի, Եպիսկոպոս—312
 Ներսես Բաղիշեցի, Խնդրակատարի վանքի ու-
 սուցչակետ—445
 Ներսես Մատաղ, Խնդրակատարի վանքի ուսուց-
 չակետ—445
 Ներսես Մեծ—90, 523, 533
 Ներսես Մոկացի (Բեղու), Լիմի զպրոցի հիմնա-
 դիր—444, 445
 Ներսես Շնորհալի—515, 571, 575, 592, 610,
 613, 614, 621
 Ներսես Պարթև, տե՛ս Ներսես Մեծ
 Ներսիսյան հայ ճարտարապետ—593
 Նիգամի—571
 Նիկողայոս, պատրիարք—302
 Նիկողայոս Երևանցի, հաղարապետ—343
 Նիկողայոս Իլավցի, Հովհաննավանքի զպրոցի
 երաժշտության ուսուցիչ—444
 Նիկողայոս Մաղկարար—539
 Նիկողայոս Մեղանավոր, դերիչ—358
 Նիկողայոս Քիշի, հայ տպագրիչ—616
 Նորգո, Սուլավայի հայ բաղադրագույն—396
 Նորգոմերիկինդ, անգլիացի լորդ—201
 Նպտեր, դերիչ—358
 Նոնա, Դավիթ Սալաձորցու դուստր—544
 Նուրար, Դավիթ-Բեկի հրամանատար—167, 168
 Նուշիրվան-և Աղել (նաև՝ Էդիլ Շրվան) խան, մի
 խամաճիկ, որին Մելիք-Աշրաֆը զահակալ
 հռչակեց—18
 Նուր-ադ-դին, Մակիի հայ կաթողիկ իշխան—62
 Նուր-Էդդին—355

Շավլե, Սերկելի գյուղի պարոն—63
 Շահ, Օրբելյան իշխան—60
 Շահ Աբրահամ I—94—97, 99, 100—102, 105, 109,
 119, 252, 259, 302, 309, 325, 328, 332, 333,
 338, 394, 495, 501, 504, 549, 584, 588
 Շահ Աբրահամ II—253, 333, 591

- Շահ Արբաս 111—179
 Շահ Ռահմադ 1—83—85, 89—91, 324, 422
 Շահ Ռահմադ 11—147, 148, 155, 156, 172—174, 179
 Շահ Իսմայիլ (հակ՝ Սեֆյան Շեյխ-խամայիլ)—52, 55, 56, 58, 81—83, 248
 Շահ-Իսմայիլ 11—191
 Շահ-Կուրադ, Խաքանդարի որդին—38
 Շահ-Շուջա, Ֆարսի կառավարիչ—24
 Շահ Ջահան, Հնդկաստանի շահ—347
 Շահ Սեֆի (հակ՝ Սաֆի)—105, 106, 333, 589
 Շահ Սուլեյման 1—124, 136
 Շահ Սուլեյման 11—190
 Շահ Սուլթան-Հուսեյն—142, 265, 268, 333, 334
 Շահամիր Շահամիրյան, տե՛ս Շահամիրյան Շահամիր
 Շահամիրյան Եղիազար, հնդկահայ գործիչ—207, 210
 Շահամիրյան Հակոբ, հնդկահայ գործիչ—207, 273, 452, 470, 509, 565, 566, 567
 Շահամիրյան Շահամիր, հնդկահայ գործիչ—199, 207—215, 224—226, 234, 241, 347, 452, 468—470, 509, 558, 565, 566
 Շահամիրյաններ—565, 621
 Շահին, շամախցի հայ գորական—146
 Շահնազար, վարանդայի Մելիք-Հովսեփի եղբայրը, տե՛ս Մելիք-Շահնազար
 Շահնազար, հնդկահայ զինագործ—343
 Շահնավադ, տե՛ս Բակուր, վրաց արքայազն
 Շահնշահ Գ., Զարարյան իշխան—18
 Շահռուխ, Քամուրջան դահակալ—33—35, 37, 38, 42, 58, 61
 Շահռուխ, նաղիր շահի թոռ—190
 Շահումյան Ստեփանոս, Դավիթ-Բեկի զինակից—161, 164, 168, 169, 507
 Շամխալ, լեզգիների տառջնորդ—232
 Շամս-ադ-զին, Բաղելի բուրդ ամիր—33, 36, 57—59
 Շաուր Մոնտեսթրո—311
 Շարաֆ-բեկ, Բաղելի բուրդ ամիր—44
 Շարաֆ խան Բիվլիսի, բուրդ պատմիչ—82, 280, 288
 Շարդեն, ֆրանսիացի ճանապարհորդ—107, 109, 255, 257, 326
 Շարիֆ, բուրդ ցեղապետ—113
 Շեհրիմանյան Ստեփանոս, բժիշկ—488, 489
 Շեյխ-Ալի, Ուվեյսի որդին—21
 Շեյխ-Հայդար (Սեֆյան)—47, 52
 Շեյխ Խալիլ, Կեսրվանի ֆեոդալ—315
 Շեյխ-Մահմուդ, Բաղելի բուրդ ամիր—59
 Շեյխ Մանսուր, հյուսիսային Կովկասի ապստամբների ղեկավար—232
 Շերեր, պատմաբան—199
 Շերիման Արտեմի, վաճառական և ոսկերիչ—429
 Շերիման Զարար, մոսկովահայ արդյունաբերող—426
 Շերիման Իգնատ, մոսկովահայ արդյունաբերող—426
 Շերիտանյան Հովհաննես, րահանա—429
 Շիրդերբեկ Խ., Կիրոպացի ճանապարհորդ—70
 Շիրու Մխիթար, շինական—266
 Շիման Բեդրոսովիչ, Սորեսկո հայ բարտաղար—374
 Շիրվանշահ, ղոփյան իշխան Հասանի որդին—25
 Շիրվանշահեր, զինատիր—52
 Շիրվանով Լուկա (Ղուկաս Շիրվանենց), վաճառական—408, 419, 429, 430
 Շիրվանով Պետրոս, պետերբուրգահայ արդյունաբերող—430
 Շմավոն Անդեղակովցի, Տալեհի վանքի վանահայր—61
 Շմավոնյան Համբարյուն, տպագրիչ—621
 Շչուց էդ, հունգարացի հայապետ—386
 Շտեֆան չեկ Մարե, իշխան—396
 Շտեֆան Չիչո-Պոպ, Թուրինիայի պառլամենտի նախագահ—392
 Շտեֆան Թարեշ, Մոլդովայի իշխան—387, 394
 Շրուան, շամախցի հայերի հրամանատար—146
 Ոլիմպիոդորոս, փոխստիա—472
 Ոսկան վարդապետ Երևանցի—120, 444, 447, 576, 588, 615, 616
 Ոսկան Վելիջանյան, ջուղահայ մեծահարուստ—589
 Ոսկանով Ա., մոսկովահայ—425
 Որփեսոս, Լրամիշտ—577
 Չալապի, սանահնեցի պարոն—63
 Չամչյան Մ.—44, 196, 391, 448, 449, 493, 505—507, 509
 Չելեբիդադե, թուրք պատմագիր—159
 Չինգիզ խան—15, 20, 23
 Չնչին Հովհաննես, տպագրիչ—619
 Չոբան, Օլջաթու խանի զինավոր զորահրամանատար—16
 Չոբան ադա, Կղզի ցեղապետ—217
 Չոբանյաններ—16, 17, 19, 20
 Չրադ խան—589
 Պալավունիք, կաֆալեցի ադնալականներ—354
 Պալյան, ճարտարապետ կառուցողների զերդաստան—306—307
 Պալյան Մինաս խալֆա, արքունի ճարտարապետ—306
 Պալյան Պալի, ճարտարապետ—306
 Պահլավունի, իշխանական տուն—494
 Պաղտատար Դպիր—467, 513, 514, 546, 553—559, 573, 619, 621
 Պաղտատարյան Ավետիք, Լրամիշտ—577

- Պանին Ն. Վ., Ռուսաստանի արտարին զորքերի
մինիստր—217
- Պանկրատով Աֆանասի, ռուսահայ լատգրման—
429
- Պապ, Գավիթ-Բեկի զինակից—165—169
- Պամաճյան Գրիգոր, պատրիարք—302
- Պավել Բոյուշ, լեհահայ նկարիչ—378, 588
- Պավել 1 (Պետրովիչ), ռուսական կայսր—197
240, 243, 245
- Պավլով Իվան, մոսկովահայ—425
- Պարոն Լույս, զրիմահայ—540
- Պարսամ Տրապիզունցի, բանաստեղծ—377
- Պաշև Վլադիմիր, բուլղար նկարիչ—384
- Պետիկ Պետրոս—126, 127
- Պետրոս, Գանձասարի կաթողիկոս—137
- Պետրոս, հայ զրիչ—29
- Պետրոս Աղաթոն (Պետիկ Հայ), հայագիր զի-
վանագետ—388
- Պետրոս Ապրան, աստղագետ—483
- Պետրոս Ապրո, մոսկովահայ մետաքսագործ—310
- Պետրոս Արապոնացի, միսիոներ—451
- Պետրոս Արևախոս—92
- Պետրոս Գևորգյան պալմա—612
- Պետրոս Գրիգորովիչ—401
- Պետրոս զի Սարգիս Գիլանենց, հայկական էս-
կադրոնի հրամանատար—153, 507, 508
- Պետրոս Ղափանցի, բանաստեղծ—513, 514, 546,
554, 557, 558, 573, 574, 576
- Պետրոս Մեծ (նաև Պետրոս 1, Պետրոս ցար,
Պետրոս), ռուսական կայսր—138—141, 143—
148, 152—154, 156, 163, 198, 222, 230, 243,
310, 407, 408, 414, 425, 426, 429, 590
- Պետրոս Ոսկան, մադրասահայ առևտրական—159
- Պետրոսյան Ստեփան, հայ տպագրիչ—619
- Պետրոս Կաղակուլ, Մոլդովայի հայ իշխան—396
- Պետրոս Ռարիշ, Մոլդովայի իշխան—397
- Պետրու Վարդիկ, մոլդովահայ, Մոլդովայի իշ-
խանի խորհրդական—397
- Պետրուշևսկի Բ. Պ.—253
- Պիգոն Ալոյս Մարիա, քարոզիչ—375—377
- Պլատոն—461
- Պլինիոս—489
- Պրիտոր Գեղա Վալեն—329
- Պրտրի, Անգլիայի վարչապետ—201
- Պյոտր Գրիգորևիչ, լեհական արքունիքի հայագիր
գործիչ—372
- Պյոտր Իվանով, լեհահայ զիվանագետ—372
- Պոռշյան, հայկական իշխանական տուն—132
- Պոռշյաններ—25, 61, 64, 247
- Պոկրպա, բժիշկ—488
- Պոդոս, զրիմահայ վաճառական—353
- Պոդոս Մոկացի, վարդապետ—118, 444
- Պոջանցի (Քոստանցի), հայկական սոցմա-
նուն—387
- Պոստել Դուլիկով, արևելագետ—612
- Պոսլոմկին Գ. Ա., իշխան—217, 219—224, 227,
229, 230, 413, 431
- Պոսլոմկին Պ. Ս., զինեղալ—221—223, 227—
229
- Պոտոցկի Անդեյ, Գալիցիայի ալապ—363
- Պոտոցկիներ, լեհական իշխաններ—363
- Պորփյուր—439, 443, 461, 467, 621
- Պաղովոս—475, 476
- Պրոկ, անտիկ հեղինակ—464, 466, 467
- Պրոկոպիոս Կեսարացի—337
- Պրոնյան Սահակ, մանկավարժ—449, 485, 621
- Ջահանշահ Կարա-կոյունլու—38—46, 48, 56,
57, 66, 72
- Ջաղալա, Չինգիզ խանի որդի—23
- Ջանիբեկ, Ոսկե Հորդայի խան—18—20
- Ջանփոլադ-Օզլի (Ալի), ջալալիների առաջ-
նորդ—111, 118
- Ջավադ, Գանձակի խան—239, 240
- Ջաֆարկուլի խան, Աղա Մուհամադ շահի եղ-
բայր—236, 237, 244
- Ջելալիյան Ահմեդ, տե՛ս Ահմեդ սուլթան
- Ջելալիյան
- Ջելալիյան Հասան Բուլդուր (նաև՝ Ջելալիյան
Հասան)—16, 20
- Ջելալիյաններ—15, 17, 20, 21, 22, 24
- Ջենկինսոն, անգլիացի ճանապարհորդ—77, 82
- Ջելզեյ-փաշա, լուրդ հեղինակ—203
- Ջիվանի—557
- Ջահանգիր, Աղ-կոյունլու ցեղապետ, Ուլուն-Հա-
սանի եղբայր—41, 44, 45
- Ջահանջոյ տուն, Գոփյան ֆեոդալական տան մի
հյուղ—62
- Ջղալ-Օզլի Սինան, լուրդ փաշա—97, 98
- Ջուհա, Պոռշյան իշխան—64
- Ռադու, հայ խորհրդական—399
- Ռադու 11, Վալաքիայի իշխան—399
- Ռայնկո Յակով, ռուսական զործակալ—223
- Ռափայիկ, Պետրոսի իրանական արշավանքի
մասնակից հայ զինվորական—163
- Ռզակուլի Միրզա, Նադիրի որդի—189
- Ռիմսկի-Կորսակով Ս. Մ. ռուս զինեղալ—240,
242
- Ռիշելիե, կարդինալ—316
- Ռոբերտ Գրանժո, ֆրանսիացի դրամուլ—612
- Ռոմոդամսկի Ստեփան, հայագիր վաճառական—
424
- Ռոստակես, ծաղկող—578
- Ռոստամ Աղ-կոյունլու—53, 54
- Ռոստամ, Եգիպտահայ զինվորական—323
- Ռոստամ Թաթևան-Օզլի, Կարա-կոյունլու զո-
րավար—41, 42
- Ռոստամ Օրբիլյան (նաև՝ Ամիր Ռոստամ),
Էջմեղի որդի—39, 57, 61, 247, 261

- Սապրի—317
 Սաղաղ Պոռեցի, տաղասաց—522
 Սալթանով Բողդան, հայ նկարիչ—424, 549, 590
 Սախր, թուրք փաշա—205
 Սահակ, էջմիածնի կաթողիկոս—117
 Սահակ, վալաքահայ—399
 Սահակ, հայ ճարտարապետ—597
 Սահակ Պարթև—523
 Սահրատյան Զարար, իրանահայ վաճառական—134
 Սամուել Անեցի—24, 27, 36, 58
 Սամել Դպիր էրզրումցի—115
 Սալաթ-Նովա—238, 514, 515, 550, 552, 553, 556, 560—565, 571, 573
 Սանդիս Գեորգ—322
 Սապեր, զրիմահայ վաճառական—352
 Սառս, Սալաթ-Նովայի մայրը—560
 Սարաջին Վասիլ, լեհահայ զինվորական—373
 Սարաֆյան Մովսես, հայ տպատպրական շարժման գործիչ—216, 217, 412
 Սարգիս, Բջնիի պարոն—63
 Սարգիս, Դավիթ-Բեկի հրամանատար Մեղրիում—168
 Սարգիս, զրիչ—17
 Սարգիս, տաթևցի զրիչ—30
 Սարգիս, Հասան Դոփյանի որդին—25
 Սարգիս, սանահինցի պարոն—266
 Սարգիս, Սերկիլի զյուզլի պարոն—63
 Սարգիս, փիլիսոփա—443
 Սարգիս արեղա, ճանապարհորդ—501
 Սարգիս Ապրակունցի—442
 Սարգիս Դպիր, հայ տպագրիչ—619
 Սարգիս Կախկոպոս—443
 Սարգիս Խիզանցի, հայ զրիչ—319
 Սարգիս Պիծակ, ծաղկող—582
 Սարգիս վարդապետ—437
 Սարգիս Սաղմոսավանքցի, վարդապետ—119
 Սարի, Դավիթ-Բեկի հրամանատար Մեղրիում—168
 Սարկավազ, Լրդիչ—529
 Սարմատ, հնդկահայ մեծ բանաստեղծ—347
 Սարուխան, շամախցի զինվորական—146
 Սաֆար Վասիլ, մոսկովահայ արդյունաբերող—407, 417, 425, 426
 Սաֆարյան Կլեոպատրա, ալբրենարանի հեղինակ—621
 Սաֆիկուլի, Երևանի խան—122
 Սաֆիկուլի, Լեազի խան—167, 168
 Սերտոտացիներ, տպագրիչներ—619
 Սեֆեսոս, պատմիչ—446
 Սեթ, Տարոնի իշխան խոջա Հովսեփի հայրը—59
 Սեթ Մեհրոպ (նաև՝ Սեթյան), պատմաբան—353
 340
 Սելանիկ Մ., թուրք պատմադիր—287
 Սելիմ Ահեզ, թուրքական սուլթան—82, 112, 301, 308
 Սելիմ-Ալի, բրդական Ռոմակ ցեղի առաջնորդ—13
 Սենեքերիմեանց, Արծրունյաց տուն—58
 Սեպեր Զերկես, լեհահայ զինվորական—373
 Սե Պետրոս, չուզալցի աղանդավոր—118, 333
 Սերկիլով Անդրեյ, Կույբիովյան ճակատամարտի հայ մասնակից—421
 Սերգիս, հայ բաղաբազուխ Սուլավալում—396
 Սերպեկա, հայազգի գերդաստան Մորդավալում—396
 Սեֆեր Մուրատովիչ, հայազգի զինանակա—372
 Սեֆյաններ (նաև՝ Սեֆի)—51, 52, 81, 88, 94, 133, 146, 149, 172, 177—179, 250—252, 324, 326, 327, 332
 Սիդիգմունդ 1, լեհական թագավոր—367
 Սիդիգմունդ 11, լեհական թագավոր—92
 Սիդիգմունդ 111, լեհական թագավոր—372
 Սիդի Ալի, Շաբիրի տիրակալ—29
 Սիմեոն, Դավիթ-Բեկի հրամանատար Տաթևում—168
 Սիմեոն Այրվանցի—442
 Սիմեոն Աղաբանցի—494, 515, 530—532
 Սիմեոն Արճեչցի—578
 Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոս—66, 188, 197, 198, 206—209, 222, 273, 345, 420, 427, 428, 430, 445, 467, 504, 505, 516, 554, 558, 559, 573, 576, 623, 624
 Սիմեոն Լեհացի (նաև Սիմեոն զպիր)—114, 115, 291, 293, 376, 377, 380, 383, 393, 398, 466, 467, 501, 502
 Սիմեոն Խրմալ, կաֆացի հայ—544
 Սիմեոն Կաֆացի, տաղասաց—358
 Սիմեոն Զուզալցի—444, 447, 452, 463—467, 619
 Սիմեոն Վենետեր, հունգարահայ—388
 Սիմեոն, Էմինի չոկատի հրամանատար—205
 Սիմեոն, նկարիչ—588
 Սիմեոն, վրաց Լուսարսար թագավորի որդի—89, 94
 Սինան, հայազգի ճարտարապետ—594
 Սիրունի 2.,—302, 308, 312
 Սմբատ, Գուշիբեկի որդին—44
 Սմբատ Գուշիստար—386
 Սողոմոն (նաև Սոլոմոն), Իմերկիայի թագավոր—196, 204, 216, 217, 236
 Սոյուրդավմիչ, Արտազի կաթոլիկ իշխան Նուրադ-գինի որդի—37, 62
 Սոչովցի (Սուչավցի), հայկական գերդաստան—387
 Սորդավմիչ, Սանահինի պարոն—63
 Սոֆի—82
 Սյանդիար (նաև՝ Իսպենդ, Սապահան), Կարա-Ֆուսուֆի որդին—35
 Սյանդուզ Բ.—465

- Սվիրիդովա, լիավական իշխան—362
 Սվյատոսլավ, Կիևի իշխան—348
 Ստադիրացի, փրկիստիա—453
 Ստեփան, ումն—550
 Ստեփան, իշխան—175
 Ստեփան Բատորի, լեհական թագավոր—366, 369
 Ստեփան Ռադին—135, 412, 425
 Ստեփան Վուրմենին, հայ գինձորական—373
 Ստեփանյան Գրիգոր, չուգրաշի—161
 Ստեփանոս IV, Ազնավարի կաթողիկոս—44
 Ստեփանոս, բանաստեղծ—544
 Ստեփանոս, Գավրիլ-Բեկի հրամանատար Շինուհայրում—168
 Ստեփանոս, հայ բժիշկ—481
 Ստեփանոս, վայոց ձորի արքեպիսկոպոս, Պոռոյաններից—64
 Ստեփանոս Դաշուցի—515, 549, 550
 Ստեփանոս Եվդոկիացի—448
 Ստեփանոս Թոխալցի—111, 315, 358, 532, 536, 537, 542
 Ստեփանոս Իմաստասեր, ալբիմիկոս—481
 Ստեփանոս Լեհացի—377, 444, 445, 466, 624
 Ստեփանոս Խիզանցի—522
 Ստեփանոս Մոկացի (Շատախեցի)—445
 Ստեփանոս Շոտթեցի, բանաստեղծ—553
 Ստեփանոս Չմշկաձագեցի, հիշատակագիր—48
 Ստեփանոս Զուգալեցի, էջմիածնի կաթողիկոս—447
 Ստեփանոս Թոշկա—377, 390
 Ստեփանոս Սալամատեցի, էջմիածնի կաթողիկոս—91—93
 Ստեփանոսյան Լուսինի, տպագրիչ—621
 Սաշկեղովսկի Գավրիլ, լեհ գինձանագետ—372
 Սրապիտն, էջմիածնի կաթողիկոս—117
 Սուլեյման, Ախալցխայի փաշա—228, 231
 Սուլեյման, Իրանի զորքերի սարգար—244
 Սուլեյման Բարեմ Զեյլան, եգիպտահայ պետական գործիչ—323
 Սուլեյման-բեկ Բիթան-օղլի, աղ-կոյունլուների զորավար—48, 51—53, 57
 Սուլեյման Իրն-Գուլիմիլ, սելջուկյան սուլթան—311
 Սուլեյման Կանունի, թուրքական սուլթան—84, 302
 Սուլեյման Կոստանդին դե Սիրի, լեհահայ գինձանագետ—372, 374
 Սուլթան-Խալիլ, Աղ-կոյունլու գահակալ—50, 51
 Սուլթան Հուսեյն, Ջեղարքյան սուլթան—21
 Սուլթան Ուլեյս, Ջեղարքյան սուլթան—19—21
 Սուլթանշահ, Արցախ Թոխալեցու որդի—93, 532, 611, 612
 Սուլտան, սուս գեներալ—217
 Սունդուկյան Գ.—565
 Սուվորով Ա. Վ.—210, 219—221, 240, 413, 416
 Սուրխայ, լեզգիների խան—145, 146, 180
 Սուֆի-Խալիլ, Ուլուն-Հասանի զորավար—48, 51, 53
 Վախթանգ VI, վրաց թագավոր—147, 148, 149, 152—154, 161—163, 427, 591
 Վահանով Վառամ, ուսաստանի գինձորական—431
 Վահրամ Խարունի—453, 454, 458
 Վաղարշակ, հայոց թագավոր—212
 Վան Դիկ, փորագրիչ-գրաձույլ—615
 Վանական եպիսկոպոս, Այրարատյան թեմի առաջնորդ—25
 Վանանդեցիներ, հայ տպագրիչներ—617, 618
 Վաշուտ, Սերկելի գյուղի պարոն—63
 Վաշուտյան, հայկական իշխանական տուն—63, 247
 Վարդ պարոն, Համշենի Գավրիլ իշխանի որդին—63
 Վարդան, Գավրիլ-Բեկի հրամանատար Չալնդուրում—168
 Վարդան, իշխանավոր Տավրիկայում—348
 Վարդան Այգեկցի—516, 615
 Վարդան Բաղիշեցի—445, 446, 522
 Վարդան Լեհացի, ծագող—319
 Վարդան Կաֆացի, տաղասաց—358, 539
 Վարդան Հոդոցեցի, ուսուցիչ—442
 Վարդան վարդապետ, Մոսկվայի հայ դպրոցի ուսուցիչ—427, 428
 Վարդան վարդապետ, Տաթևի դպրոցի ուսուցիչ—437
 Վարդան Օհնեցի—236, 241
 Վարդանով Մանուկ, մոսկովահայ—425
 Վարդիկովիչ Թեոդորաշկո, Սորոկայի բերդի պարետ—397
 Վարդիկովիչ Ջուրաշկո, Յանկու Սասու իշխանի խորհրդական—397
 Վարվար Ալի փաշա, Սերաստիայի կառավարիչ—112
 Վեդալիուս Ա., գիտնական—482
 Վեքեն (Վիդեն), Համշենի իշխան—68
 Վիշել, հայ պարոն—64
 Վրադիմիր Վսեվոլոդովիչ Մոնամախ, Կիևի իշխան—359
 Վրադիսլավ III, լեհական թագավոր—361, 369
 Վրադիսլավ IV, լեհական թագավոր—361, 375
 Վրադիսլավ Յագելլո, լեհական թագավոր—369
 Վոլինսկի—144—146, 163, 408
 Վոյնովիչ, ուսումական բանակի կապիտան—221
 Վորոնցով Մ. Ի., կանցլեր—201, 202
 Վսեվոլոդ Յարոսլավիչ, Կիևի իշխան—359
 Վրթանես, հայ գրիչ—82
 Վրթանես Կաֆացի, տաղասաց—358, 539
 Վրթանես Սոնեկեցի, տաղասաց—398, 540, 572
 Տավերնիս Ժ. Բ.—288, 291, 332

- Տարաշխիճ, Օրբելյան իշխան, Գորգունի որդի—
60, 61
- Տեր-Ավետիս, Գալիկ-Բեկի զորահրամանատար—
165, 168, 169, 172—174
- Տեր-Բարսեղյան Ավետիք, տե՛ս խոջա Ավետիք
- Տեր-Գասպար, Գալիկ-Բեկի հրամանատար—168
- Տեր-Ներսեսյան Սիրարիկ—385
- Տեր-Սահակյան Ստեփան (Արարատյան զեռ-
պան), ազատագրական շարժման գործիչ—223,
224
- Տեր-Ստեփանոս, տե՛ս Սալաթ-Նովա
- Տեր-Ստեփանյան Գրիգոր վարդապետ Արարատ-
ցի, գրիչ—431
- Տեր-Սուբխաս, Մշո ս. Կարապետ վանքի վա-
նական—203
- Տերտեր գրիչ Երևանցի, բանաստեղծ—512, 543
- Տիգրան Մեծ—215, 348
- Տիգրանյան Մինաս վարդապետ, Օրիկ ուղեկից—
132, 138, 139, 141, 144, 145, 159, 163, 352,
425
- Տիգրանսկի Ստեփան, ասորախանցի արդյունա-
բերող—410
- Տիխոմիրով Մ. Ն.—404, 421
- Տիտո, գիտնական—476
- Տիրատուր զարդապետ—437, 442, 452
- Տիրացու, Գալիկ-Բեկի հրամանատար Տաթև-
վում—168
- Տոյստով Պ. Ա., զաղտնի խորհրդական—169
- Տովլաթ Բեկ, Կարբեցի մեծահարուստ Հակոբ-
ջանի որդին—108
- Տոմարա Վ. Ս., զնդապետ—230, 231
- Տոտիբեկ, Վրաստանում սուլտանական զորքի հրա-
մանատար—217
- Տրդատ, հայոց թագավոր—215, 531, 587, 591
- Տուրկեստանով, Պետրոս Լ-ի բանագնաց—117
- Տուրնեֆոր, ֆրանսիացի բուսաբան—255, 325,
330
- Յիշյանով, սուլտանական զորքի հրամանատար,
իշխան—245
- Սեդուկ-Հասան, Աղ-կոյունլու պահակալ—41, 42,
45—51, 53, 54, 57, 65, 66, 72, 73, 75, 78,
267, 289
- Սելամա, Թավրիզի բեկլարբեկի—83
- Սելուբեկ, Թամուրջան պետության պահակալ—42
- Սելուբեկենց տուն, Գոփյան ֆեոդալական տան մի
ճյուղ—62
- Սելուրյու Մուհամադ, Սելու-Հասանի որդի—50,
54
- Սեմե, հայկապահայ—320
- Սեմա կամ Օմար, Ավարիայի խան—231—234,
239
- Սևուրբեկ, Պոռչյան իշխան, Ջուճայի որդի—64
- Սերանոս VIII, Հոմի պապ—620
- Սերգանենկո Սեմյոն, լեհահայ գինյորական—
- 373
- Սիրխան, թուրքական սուլթան—31
- Սիրմանցի (Սոմանցի), հայկական սոֆանուն—
387
- Փանահ, Ղարաբաղի խան—102, 194, 195, 221,
251
- Փաշա, սանահինցի մի հայ—63
- Փալատոս Բուզանդ—446
- Փարսադան, Գալիկ-Բեկի հրամանատար—168
- Փարսադան Գորգեցիկ, լեհահայ գինյորական—
373
- Փարվելյան Մինաս, Թիֆլիսի հայոց վիճակա-
վոր—147
- Փեչեկ, թուրք պատմագիր—84—86
- Փիլիպպոս Աղարեցի, էջմիածնի կաթողիկոս—
126, 444, 495, 595
- Փիլոն—438
- Փիր-Ահմադ խան, երևանի բեկլարբեկի—185
- Փիր-Բուզադ Կարա-Յուսուֆի որդին—33, 34
- Փիր-Բուզադ, Ջահանշահի որդին—44, 45
- Փիր-Հասան, թուրքմեն ցեղապետ—26
- Փիր-Հուսեյն-Ամիր-Սաադի որդին, Արարատյան
երկրի տիրակալ—57
- Փիր-Ղաթիգ, Ամիր-Սաադի թուրք—57
- Փիրզադա Ղափանցի, հայ ուղեգիր—501
- Փափազյան Ջաբարիա, պատրիարք—446
- Քաթիր Չեկերի, թուրք պատմագիր—111
- Քալանթարյան Մարգար, հնդկահայ գինյորա-
կան, հրամանատար—344
- Քալանթարյան Պետրոս, բժիշկ—488
- Քալանթարյան Փանոս, հնդկահայ հարուստ—341
- Քարթլայա, անդլիացի ուղեգիր—86
- Քարիմ աղա, բուրդ ցեղապետ—48
- Քարիմ խան, Ջեղ ցեղի առաջնորդ, Իրանի կա-
ռավարիչ-խնամակալ—190, 202, 221, 234,
235, 504
- Քերամ, հայ վարպետ, կազմող—583
- Քյուրայի, Նախիջևանի խան—242
- Քյոմուրճյան Երեմիա, հայ մատվորական, պատ-
մագիր—125, 305, 308, 497—499, 502, 508,
515, 542, 546—549, 553, 558, 618
- Քյոփրուլու, Թուրքիայի կալարքոս—308
- Քյոփրուլուպղե Արդուլա, փաշա—158, 180—
184, 187
- Քոսա Երեց, բանաստեղծ—544—546
- Քրիստոստուր, հայ գրիչ—358
- Քրիստոֆ Ավետիք Բերնատովիչ, լեհահայ վա-
նական—369
- Քրիստոֆ վան Ջիհեմ, նիդերլանդացի նկարիչ—
588
- Քրիստոֆել վան Ջիսեմ Կրասեր, նիդերլանդացի
փորագրիչ-նկարիչ—615
- Քուլգ, Սեփեկերի պապ—63

- Օգոսենտ, հայ գրիչ—358
 Օլհարի Ա., եմբոսպացի ճանապարհորդ—107, 110
 Օլխին Ա. Ա., ուսու բանաստեղծ-դեմոկրատ—385
 Օլջայթու, մոնղոլ խան—16
 Օհան երեանցի, տպագրիչ—615
 Օհան Թոխաթեցի, ալբիմիկոս—481
 Օհանյան Սարգիս, Աստրախանի հայ պաղտիի մտավորական—411
 Օղուլլուխյան Հովակիմ, բժիշկ—488
 Օմար-բեկ, Ուլուն-Հասանի վեզիր—50
 Օմար-Միրզա, Հանկ-Թամուրի թոռ—62
 Օնոփրիտս՝ «Կարկուտ» վարդապետ—125
 Օպոկետ, Պրովանսի պառլամենտի նախագահ—317
 Օսման, էրթոդրուլի որդի, Օսմանյան պետության հիմնադիր—30, 87
 Օսման II, թուրքական սուլթան—497
 Օսման Չելեբի, եգիպտահայ պետական գործիչ—323
 Օսմանյան հարստություն—48, 172, 174, 176, 177, 183, 546
 Օսոն դ՝ Մ.—276, 290
 Օվանեսով Սարգիս, մոսկովահայ թարգմանիչ—423
 Օրբելյան, իշխանական սուն—452
 Օրբելյան Իվանե, Սյունյաց իշխան, տե՛ս Իվանե Օրբելյան
 Օրբելյան Սմբատ, Սյունյաց իշխան—23, 60, 61, 247, 437
 Օրբելյան Սմբատ, Տարսախճի որդի—61
 Օրբելյան Ստ., պատմիչ—39
 Օրբելյաններ—60, 61, 162, 247, 251, 261
 Օրդին-Նաչչուկին, դիվանագետ—423, 424
 Օրլով, ուսու դինվորական—323
 Օրուջյանենկո Իվան, լեհահայ գինվորական—373
 Օրսենտ վարդապետ Վրդաթյան (նաև Օրսենտ Կամենացի)—388, 497
 Ֆաթալի, Բարգուշատի խան—169, 172
 Ֆաթալի, Դերբենդի խան—222, 232
 Ֆաթալի, Ղուրբայի խան—195
 Ֆաթալի շահ—244
 Ֆաթիհ (Մուհամմադ II), թուրքական սուլթան—49
 Ֆաթիհ-Ալի խան Կաջար, Աստարաբադի խան—179
 Ֆախր-էդ-դին Աբդուլ-ալ-Ղանի, եգիպտահայ պետական գործիչ—321
 Ֆահրադ, թուրք փաշա—86, 97
 Ֆառուխ-Յասար Շիրվանշահ—47, 52, 56
 Ֆեոդոր Ալեքսեևիչ, ռուսական ցար—590
 Ֆեոդոր Իվանովիչ, ռուսական ցար—422
 Ֆերչեթ-Սուլթան, ֆրանսիական դորժակալ—231
 Ֆիդանով Ստեփան, մոսկովահայ արդյունաբերող—430
 Ֆիլիպ II, Իսպանիայի թագավոր—94
 Ֆիրդուսի—347, 571
 Ֆլետչեր Դ.—422
 Ֆյոդոր Դեմիտրիևիչ, Գալից-Վոլինյան իշխան—359
 Ֆոկչանցի, հայկական սոհմանուն—387
 Ֆորսկալ, բնագետ—489
 Ֆրանսուա Բարոն, Հալեպի ֆրանսիական դեսպան—123
 Ֆրանսուա Մարտին, պատմաբան—339
 Ֆրիդրիխ, վենետիկյան առևտրական—316
 Ֆրիկ—515, 610

Տ Ե Վ Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր Ի Յ Ա Ն Կ

- Արխագիր—31, 51
 Ազրա, բաղար Հնդկաստանում—338, 500
 Ազուլիս—95, 96, 100, 110, 170, 172, 174, 196, 256, 260, 261, 274, 311, 325, 424, 444, 499, 548, 551, 591, 595, 598, 600, 601
 Ադանա—276, 320, 321
 Ադիլջեկազ, սանջակ Վանի վիլայեթում (տե՛ս նաև Արժկե)—276, 279
 Ադրբեջան—37, 55, 70, 85, 102, 175, 177—179, 191, 230, 235, 250, 253, 266
 Ադրիանապոլիս (Էտիրնե)—312, 360
 Ադրիատիկ ծով—448
 Ազատաշեն, գյուղ—604
 Ադրբեջանի բեկաբեկություն, վիլայեթ—250—253, 272
 Ադուլի ծով, նահանգ, բաղար (նաև՝ Ազախ)—70, 86, 219, 313, 352, 353, 356, 404, 419, 590
 Ավինական հերցոգություն—49
 Ալանաց դուռ, լեռնանցք—28
 Ալաշկերտ (նաև՝ Ալաշկերտի երկիր)—26, 33, 56, 99, 102, 113, 249
 Ալրա-Յուլիա, բաղար Տրանսիլվանիայում—339
 Ալեքսիս, գյուղ Արարատյան երկրում—102
 Ալեքսանդրիա—123, 322, 359
 Ալեքսանդրեա—313—315, 317, 329
 Ալիկունա—538
 Ալինջա, բերդ—տե՛ս Արնջակ
 Ալինջան, մահալ Սպահանի շրջանում—326
 Ախալցխիս—33, 216, 228, 231—233
 Ախալքալաք—233
 Ախսարայ, բաղար Ոսկե Հորդայում—340
 Ախուրյան գետ—182, 184, 249, 250, 257
 Ալմեչիթ (Սիմֆերապոլ)—349
 Ակն—301, 313, 569
 Ալբերման (Ալբերման)—300, 301, 392—394, 397—399
 Ահեռու, բաղար Բուլղարիայում—383
 Ադահնճը, գավառ Սյունիքում—251
 Ադանց, գյուղ Սյունիքում—61
 Ադալմատուն, գյուղ Այրարատում—39
 Ազաբիս, սանջակ Վանի էլայեթում—276
 Ազրակ (Ազրակու երկիր)—58, 82, 99
 Ազլամար, կղզի, վանք—29, 43, 52, 53, 58, 59, 66, 67, 79, 90, 411, 521, 527, 578, 581, 595
 Աղճաղալա (Ակչակալա), բերդ—46, 99, 276
 Աղստե (Աղստաֆա)—176, 257
 Ազվանք, Ազվանից աշխարհ, նահանգ—28, 54, 186, 230, 241, 403
 Աղց, գյուղ Արագածոտնի գավառում—63
 Ամասիա—85, 90, 279, 301, 532
 Ամիդ (Ամիթ)—33, 41, 45, 67, 70, 276, 313, 482, 523, 593
 Ամիրի, գյուղ Այրարատում—108
 Ամերիկա—482
 Ամյուկ—53, 58
 Ամստերդամ—120—122, 310, 317, 334, 483, 489, 495, 588, 600, 614—616, 618
 Այդն (Այան), փաշայություն—302, 313
 Այնթափ—276, 311
 Այտոս, բնակավայր Բուլղարիայում—383
 Այրարատ, երկիր, նահանգ, գավառ—25, 38—40, 57, 81, 97, 225, 236, 249, 250, 540
 Անանիա առաքյալի անապատ—444, 676
 Անապոլի—538
 Անատոլիա—30, 124, 140, 303, 490, 502
 Անգլեզակոթ, գյուղ Սիսիանի շրջանում—60, 131, 132
 Անգլիա—135, 136, 148, 199, 200, 201, 315, 323, 329, 341, 390, 501
 Անդրեևսի, գյուղ Հյուսիսային Կովկասում—426
 Անդրկովկաս—23, 24, 28—31, 60, 82, 85—88, 91, 94, 102, 107, 112, 134, 140—142, 144—147, 149, 153, 154, 156, 162—164, 169, 171, 177, 179—181, 184, 187, 191, 195, 196, 201, 215, 218—222, 224, 226—232, 234—236, 238—242, 244—246, 257, 290, 325, 339, 379, 409, 412—414, 422, 423, 465, 470, 496, 499, 509, 605
 Անի—18, 19, 29, 63, 69, 71, 225, 402, 542, 595, 602
 Անկյուրիա, Անկարա, Անքուրեա—30, 31, 301, 302, 311, 312, 491, 530
 Անտիոք—122, 313, 314, 317
 Անտոնի անապատ, Ղրիմում—443

- Աշխուղ, բնակավայր Սիրիայում—315
 Աշմունեյ, բաղար Նզիրյանում—321
 Աշտարակ—183, 192, 196, 598, 599, 600
 Ասպարան—77, 98, 106, 157, 250, 257, 530
 Աջուրա, սանջակ Ջըլդերի վիլայեթում—276
 Առաջավոր Ասիա—76, 81, 117, 290
 Ասարլըզ, բնակավայր Թուրքիայում—311
 Ասիարերդ, սանջակ Վանի վիլայեթում—276
 Ասուլ, նահանգ, բաղար Նզիրյանում—320, 321, Ասորիք—30
 Աստապատ—95, 119, 192, 260, 442, 444, 595, 598, 601
 Աստարաղ—179, 230, 235
 Աստրախան, բաղար, խանութխոն—28, 70, 86, 141, 143, 148, 163, 170, 202, 219, 221, 297, 313, 403—414, 419, 420, 422, 423, 426, 428, 431, 590, 622, 624
 Ավա, բաղար Բիրմայում—346
 Ավանասար, գյուղ Կոտայքում—66
 Ավանիկ, գյուղ Կոտայքում—66
 Ավարիա—231, 232, 329
 Ավետարանոց, գյուղ Խաչենում—151, 194
 Ավճալա, գյուղ Վրաստանում—77
 Ավինիկ, բերդ—28, 35
 Ավստրիա—86, 127, 129, 133, 136, 138, 140, 367, 372, 374, 388, 389, 391, 395, 401
 Ատրանա, բնակավայր Թուրքիայում—137
 Ատրպատական—17, 19, 22, 24, 32, 33, 56, 95, 103, 104, 112, 146, 158, 172, 176, 186, 195, 250, 324, 440
 Արարիա, Արապիտան—322, 490
 Արարիկիր—301, 313
 Արազած, լեռ—257
 Արազածոտն, գավառ—63, 250, 256
 Արածանի, գետ—21
 Արաղ (պարսկական իրաք)—98
 Արասբար, գավառ Վասպուրականում—տե՛ս Պարսպատունիք
 Արարատյան աշխարհ, գավառ, երկիր, նահանգ—34, 44, 102, 105, 106, 180—182, 185, 188, 191, 192, 196, 214, 228, 232—234, 236, 238, 241, 242, 245, 252, 254, 258, 267, 311, 495
 Արարատյան դաշտ—88, 98—100, 103, 104, 108, 120, 157, 191, 192, 196, 233, 243, 245, 250, 255, 309, 560, 565
 Արաբս, գետ—24, 26, 30, 95, 99, 139, 146, 173, 186, 196, 236, 239, 240, 243, 245, 249, 251, 257, 325
 Արաբսի հովիտ—95, 100, 108, 311
 Արզամանդ, գյուղ Արարատյան դաշտում—57
 Արզահան—103, 276
 Արզարիլ—18, 21, 32, 33, 51, 52, 156, 161, 163, 175, 180
 Արենի, գյուղ—տե՛ս Արփա
 Արեշ—87
 Արեկը—45, 70, 93, 94, 121, 123, 135, 254, 288, 290, 300, 305, 313, 315, 319, 337, 350, 351, 364, 368, 385, 389, 395, 408, 409, 440, 462, 470, 489, 570, 588, 590—592
 Արեիր—տե՛ս Մեղրի
 Արեմուտ—70, 90—93, 95, 112, 121, 122, 129, 133, 135, 137, 138, 146, 216, 250, 290, 300, 313, 322, 350, 351, 356, 395, 440, 465, 587—592
 Արխանդևսկ—423, 426, 428
 Արծկե—21, 35, 37, 57, 70, 84, 99, 102, 105, 276, 279, 319
 Արմն, գյուղ Կոտայքի շրջանում—38
 Արզն—33, 41, 276, 593
 Արճեշ—19, 28, 34, 35, 37, 47, 55, 70, 83, 84, 88, 90, 97, 99, 105, 276, 279, 287, 288, 313, 402, 578
 Արճեշ, բնակավայր Վալարիայում—399
 Արմաշ, գյուղ Վանի վիլայեթում—394
 Արմենեշտ, գյուղ Մուղղվայում—394
 Արմենեշտ, գյուղ Բըրլադ բաղարի մոտ—394
 Արմենեշտ, տեղանուն Վալարիայում—299
 Արմենի, տեղանուն Մուղղվայում—399
 Արմենիբե, գյուղ Մուղղվայում—384
 Արմենիկ, փոքր բաղար Աղվամար կղզու վրա—45
 Արմենիցա, գյուղ Մուղղվայում—384
 Արմենուպոլիս, բաղար—տե՛ս Դեոլա
 Արմենոֆոր, գյուղ Մուղղվայում—384
 Արմենքոր, գյուղ Մուղղվայում—384
 Արմինոր, գյուղ Մուղղվայում—384
 Արմյանկոլցի, գյուղ Մուղղվայում—384
 Արմյանսկի Բաղար (նաև՝ Արմյանսկ), բնակավայր Ղրիմում—349, 350, 353
 Արշարունյաց գավառ—25
 Արտաղ—22, 62, 37, 251
 Արրան—176
 Արտուշ (Արտանուշ), սանջակ Ջըլդերի վիլայեթում—276
 Արցախ—23, 81, 88, 89, 117, 128, 131, 143, 149, 174—176, 180—182, 185, 186, 200, 241, 249, 250, 251, 255, 256, 324, 605
 Արփա, գյուղ Վայոց ձորում—580, 581
 Արփաշայի հովիտ—508
 Ափնիս, գյուղ Ղափանում—167
 Աբշհիլ, բաղար Թուրքիայում—311
 Աֆղանստան—187
 Աֆրիկա—70, 275, 482
 Բաբաղսուղ, բնակավայր Դոբրուչայում—400, 401
 Բաբելոն—532
 Բաբերդ—19, 41, 63, 71, 75, 84, 289, 301, 312, 533
 Բագարան—35

- Բադրեանդ—21
 Բադարճրի, բազար Բուղարիայում—383, 401
 Բաթինջ, գյուղ Աշտարակի շրջանում—39
 Բալակավա—349, 355
 Բալթիկ ծով—146, 364, 428
 Բալկանյան լեռնաշղթա—379, 386
 Բալկաններ—48, 49, 114, 204, 319, 348, 502
 Բալու—59
 Բալուշայ, գետ—151
 Բաթլիարի (Չհարմհալ), մահալ Սպահանի շրջանում—326
 Բախշլի, գյուղ Ղրիմում—349, 358, 594
 Բախշխարայ, բազար Ղրիմում—349, 543
 Բակբու, բնակավայր Մոլդովայում—396
 Բադարերդ—168, 605, 606
 Բադդադ—15, 20—22, 28, 29, 31, 33, 35, 41, 42, 45, 82, 83, 95, 105, 107, 180, 184, 189, 289, 328
 Բադեշ—29, 33, 36, 37, 42—44, 46, 48, 57—59, 67, 70, 76, 115, 124, 187, 204, 206, 276, 279, 280, 282, 287, 288, 313, 441, 443—446, 463, 490, 522, 523, 533, 604, 612, 618
 Բադշահադ, գյուղ Քեսաբում—314
 Բալադետ—104, 106, 161, 184, 187, 204, 206, 216, 228, 276
 Բալաթ, ալբանի բազարատեղ Գարգաս գետի ափին—194
 Բալական—18
 Բանատ, գավառ Հունգարիայում—351, 389, 390
 Բանդար-Արբաս—109, 199, 339
 Բաշդերալով, բազար Տրանսիլվանիայում—տե՛ս Եղիարեթուդոլիս
 Բասեն—28, 35, 84, 97, 99, 206, 276, 447, 450, 533, 545
 Բասրա—339
 Բարդուշատ—166, 167, 169, 172, 173, 251
 Բարդա (Գյուլխատան)—150, 159
 Բարդեր (Բերդադրակ), սանջակ Չըլդերի վիլայեթում—276
 Բարթուղ (Թակալթու) լեռ—25
 Բարձր Հայք—83, 84, 279, 503
 Բարձրբերդ, Կիլիկիայում—320
 Բարու—147—149, 221, 230, 232, 239, 240
 Բեդեստան, թաղամաս Կ. Պոլսում—307
 Բելգրադ (գրված՝ Պելլրիգատ ձևով)—380
 Բելոգորսկա—տե՛ս Ղարսուբազար
 Բեխ, ալան Սյունիքում—173
 Բենդալիա (նաև Բենդալ)—322, 338—340, 341
 Բենդեր (Տիգինա), բնակավայր Մոլդովայում—397
 Բենիկուտուր, սանջակ Վանի վիլայեթում—276
 Բեսարարիա—416
 Բերա, թաղամաս Կ. Պոլսում—393, 399
 Բերդա, սանջակ Վանի վիլայեթում—276
 Բելլան, բազար Հյուսիսային Սիրիայում—300, 305
 Բերկերի—19, 58, 70, 90, 99, 276, 313
 Բըրլադ, բազար Մոլդովայում—394
 Բիթլիս—տե՛ս Բադեշ
 Բիստրիցա, բազար Տրանսիլվանիայում—387, 388—390
 Բիսիաս, գյուղ Սվեդիայում—314
 Բիրմա—330, 334, 344, 346
 Բյուր, գյուղ Արարատյան երկրում—129
 Բյուզանդիա—300, 348
 Բյուզանդիոն—530, 558
 Բյուրական—64, 600
 Բոմբեյ—198, 340, 346
 Բոսնիա—49, 204
 Բոսֆոր—300, 305
 Բոտոշան, բազար, գավառ Մոլդովայում—393—396, 398, 595
 Բորչալու—149, 158, 239, 257
 Բջնի—18, 24, 25, 63, 257, 601
 Բրաշով, բազար Տրանսիլվանիայում—387, 391, 395
 Բրոդի, բազար Ուկրաինայում—366
 Բուդապեշտ—386—388, 391
 Բուլղարիա—32, 298, 376, 379, 380, 382—386
 Բուխարեստ—400, 401
 Բուխտան երկիր (Բոհտան-սու գետի հովիտը)—48
 Բուրգաս, բազար Բուլղարիայում—380, 383
 Բուրսա (նաև Պուսսա)—30, 301, 302, 311, 312, 315
 Բուրվանի, շրջան Սուլթանաբադում—326
 Բուրվարի Բարվանդ, մահալ Սպահանի շրջանում—326
 Գալիպոլի—31
 Գալաց, բազար Մոլդովայում—398, 595
 Գալիցիա—350, 359, 360, 363, 364, 368, 377, 387, 394
 Գալիշ, բազար Ուկրաինայում—376
 Գանդես, գետ—344
 Գանդա, բնակավայր Տրանսիլվանիայում—388
 Գանդիման, մահալ Սպահանի շրջանում—326
 Գանձակ (նաև՝ Գյանջա)—82, 86—88, 94, 97, 102, 117, 143, 147—151, 154—161, 175—177, 180—182, 184—186, 191, 192, 195, 220, 223, 230, 237—241, 251, 252, 257
 Գաննի—24, 66, 71, 99, 236, 250, 531, 597
 Գարգաս, գետ—194
 Գարգման-Փառիսոս—251
 Գդանակ, բազար Լեհաստանում—362, 364
 Գեդամա երկիր—98
 Գեդարբունի—86, 89, 90, 96, 97, 102, 105, 151, 181, 182, 250, 256

- Գեղարքունյաց լեռներ—97, 184
 Գեկափուզ, գյուղ Մեղրիում—166, 167
 Գեորգեն, բաղար Տրանսիլվանիայում—տե՛ս Ջուրջով
 Գեորգիեն, ամրոց Հյուսիսային Կովկասում—222, 227, 231, 235
 Գեոլա (Արմենոպոլիս), բաղար Տրանսիլվանիայում—388, 389, 390—392, 450
 Գերմանիա—132, 134, 135, 201, 329, 389, 395, 501, 608
 Գիլան—42, 81, 100, 107, 108, 139, 154, 179, 221, 230, 235, 239, 317, 326, 417, 508
 Գիլան, գյուղ Ալբանիայում—540
 Գլաձոր—437, 440—442, 450—452, 457
 Գյափլա, շրջան Սուլթանաբադի մոտ—326
 Գյոզլի կալա (Հսկոզ բերդ), Երևանի մոտ—97
 Գյուլումբեկ, գյուղ Երևանի մոտ—254
 Գյուլիստան—150, 151, 160, 161, 185, 194, 195, 221, 222, 251
 Գյումրի—157
 Գյուրջիստանի վիլայեթ—286
 Գյումուշխանե—289
 Կեղևազ, գյուղ Վայոց ձորում—597
 Կենդեո, բաղար Լեհաստանում—369
 Կողթան գավառ—122, 157, 165, 169, 173, 196, 251, 591, 598, 600, 601, 616
 Կոմ-ալ-Արման, արվարձան Կահիրեյում—321
 Կոնիա—311
 Կորոզենկա, բնակավայր Ուկրաինայում—363
 Կորի—51, 60, 88, 89, 102, 192
 Կրիզորիտոպոլ—297, 397, 415, 416, 420, 431
 Կում-Գափու, թաղամաս Կ. Պոլսում—308, 446
 Կուգարաց նահանգ, աշխարհ—249, 250
 Կուրդեն, բնակավայր Տրանսիլվանիայում—388, 389
 Կաղստան—37, 52, 95, 143, 146, 147, 154, 161, 184, 188, 189, 243
 Կաղստանի լեռներ—146
 Կամակոս (նաև՝ Ծամ)—31, 313—315, 317, 318
 Կամիկա, քաղաք Եգիպտոսում—322
 Կանիա—390, 501
 Կանուբյան երկրներ—399
 Կաշտ, գյուղ Ազովյան շրջանում—96
 Կաշտի Հիլադ—20, 23
 Կարանադյաց գավառ—437
 Կարաբյանդ, գյուղ Արաքսի ափին—197
 Կարաշիլակ—տե՛ս Վարաժնունիք
 Կարբանդ—տե՛ս Դերբենդ
 Կարբ-ալ-Գինինի, թաղամաս Կ. Պոլսում—322
 Կարե-յե-Էլեզիս—տե՛ս Վայոց ձոր
 Կեալով Արմենոպոլս, տեղանուն Մուղղվայում—394
 Կելհի—187, 198
 Կեա, բաղար Տրանսիլվանիայում—389
 Կերբենդ—22, 28, 37, 82, 86, 95, 146, 147, 156, 220—222, 227, 229, 230
 Կերջան—38, 41, 50, 83, 84, 533
 Կիրբերբիր—33, 34, 76, 105, 205, 276, 282, 288, 289, 381, 593
 Կիզգորի լեռներ—89
 Կիզակ—96, 146, 150, 151, 160, 181, 182, 186, 195, 221, 251
 Կիզափայտի լեռնաշղթա—151
 Կիլիջան—257
 Կմանիս—88, 102
 Կյուսեղորֆ, բաղար—129, 132
 Կնեպր, գետ—146
 Կնեսուր, գետ—415, 416
 Կորբիշ—տե՛ս Հաջի-օղլու-Բաղարճըկ
 Կորբուչա—400, 401
 Կոն, գետ—416—419
 Կոնի Ռոստով—416
 Կոնի տափաստան—416
 Կորոհոյ, գավառ Մուղղվայում—394
 Կվույակորնի, ծովածոց Ղրիմում—359
 Կուրասար, բաղար Մուղղվայում—397, 416
 Կուզալ, շրջան Ազովյան մոտ—172, 173
 Կումբուրլեն—տե՛ս Բաշդարլով, Եղիսարեթուպոլիս
 Եգիպտոս—31, 38, 45—50, 70, 83, 298, 320, 321, 323, 340, 352, 368, 502
 Եդեսիա (Ուռհա)—28, 313
 Եկատերինոսլավ, քաղաք—356
 Եղեգիս, գյուղաքաղաք Վայոց ձորում—60, 61, 597, 601
 Եղեկնաձոր—98, 580
 Եղիսարեթուպոլիս (նաև՝ Բաշդարլով և Դում-բըրբլեն), բաղար Տրանսիլվանիայում—387—391
 Եղլարդ, գյուղ, վանք Աշտարակի շրջանում—64, 108, 182, 183, 257, 442
 Ենիկալե, բաղար Սև ծովի ափին—219
 Եվգոկիա, բաղար Փոքր Ասիայում—301, 308, 397, 536
 Եվլատտորիա (Կեոզլե)—349, 355, 543
 Եվրոպա—49, 70, 72, 80, 86, 109, 122, 127—129, 139, 202, 275, 297, 298, 304, 306, 310, 316, 317, 319, 330, 332, 334, 336, 348, 350, 352, 363, 364, 368, 372, 388, 389, 391, 401, 404, 409, 414, 423, 428, 444—448, 462, 465, 468, 488, 494, 498, 499, 501, 509, 538, 549, 600, 607, 608, 614, 618, 624
 Երևան—25, 40, 57, 71, 82, 84—86, 88, 94, 95, 97—100, 102—106, 108, 113, 117, 119, 122, 126, 128, 132, 133, 139, 140, 148, 151, 154—158, 161, 165, 181, 182, 184—188, 191, 192, 196, 197, 206, 216, 217, 220—224,

- 227—231, 233, 235—239, 241—246, 250, 254—258, 265, 267, 274, 288, 311, 313, 444, 445, 496, 508, 551, 558, 576, 591, 592, 597—600, 602, 604
- Երեւանի խանութներ, հաճանք, երկիր, բնակարարական հայր—99, 100, 102, 108, 148, 185, 191, 192, 196, 232, 234, 238, 242, 251, 252, 257, 500, 623
- Երզնկա—28, 31, 35, 37, 41, 45, 46, 50, 54, 63, 70, 75, 82, 84, 288, 289, 313, 442, 533, 604
- Երիցվանիկ, գյուղ Սյունիքում—166
- Երնջակ, բերդ, գավառ—24, 29, 30, 38, 251, 437, 440, 501, 598, 600
- Երուսաղեմ—22, 94, 122, 125, 208, 313—315, 321, 323, 397, 437, 443, 477, 494, 495, 497, 523, 530, 542, 559, 576, 582
- Ջաղրոս լեռնաշղթա—249
- Ջանդեղուղ, պետ Իրանում—100
- Ջամոտտիե, բաղաբ լեհաստանում—362, 363, 366, 371, 501
- Ջանդեղուր—130, 162, 164, 251, 603
- Ջանդեղուրի լեռնաշղթա—251
- Ջապոթժյան Սեշ—373
- Ջարեանդ—տե՛ս Սալմաստ
- Ջարիշատ—98, 99, 276
- Ջիվուն (Ուլինա)—89, 277
- Ջելվա, բերդ Սյունիքում—166, 167, 605
- Ջինջան, բաղաբ Իրանում—37
- Ջոյուտեհա—205, 289, 290, 298, 302, 304, 310, 311, 313, 317, 329, 334, 352, 450, 496, 613, 616, 619, 623
- Ջղարդա, գյուղ Սիրիայում—314
- Ջուռլե, բաղաբ Ուկրաինայում—362, 366
- Ջուլ, բերդ Մոկապ աշխարհում—41, 58
- Էգեյան ծով—309
- Էհզին, գյուղ Սիրիայում—314
- Էնդելի, բաղաբ Կասպիականի ափին—227
- Էջմիածին—40, 43, 66, 90, 91, 93, 99, 103, 107, 108, 117, 119, 120, 122, 125, 126, 128—130, 137, 178, 182, 184, 188, 189, 190, 192, 196—198, 201, 207, 220, 224, 233, 243, 244, 254, 255, 257, 258, 261, 262, 302, 345, 374, 375—377, 397, 416, 420, 442, 444, 445, 447, 463, 467, 491, 494, 495, 503—505, 530, 559, 576, 591, 592, 595, 597, 599, 600, 614, 623, 624
- Էսաերդ, բաղաբ Հունգարիայում—386
- Էլձիլար, գյուղ Արարատյան դաշտում—192
- Էտերնե—տե՛ս Ադրիանապոլիս
- Էրադատուն—տե՛ս Իրաք
- Էրզանի, բաղաբ Թուրքիայում—287
- Էրզրում—17, 35, 82—84, 98, 103—105, 107, 112, 113, 116, 184, 201, 204—206, 257, 281—283, 288—290, 313, 447, 490, 495, 503, 533, 583
- Էրզրումի դաշտ—282
- Էրմենլի, գյուղ Թուրքիայում—384
- Էրմենլու, գյուղ Թուրքիայում—384
- Էրմենակո, գյուղ Թուրքիայում—384
- Թաթար-Բաղարձըկ, բաղաբ Թուրքիայում—տե՛ս Բաղարձըկ
- Թալիշ, բաղաբ—186, 227
- Թաման—352
- Թառնիս, գյուղ Գառնիի մոտ—66
- Թավշանլը, բնակավայր փոքր Ասիայում—311
- Թավրիկ (հակ՝ Դավրեմ)—18—21, 23, 24, 32, 33, 35, 54—56, 70, 72, 81—83, 86, 88, 95, 97—99, 103, 106, 108, 112, 139, 146, 156—159, 169, 174, 175, 180, 184, 186, 188, 193, 195, 227, 232, 235, 242, 244, 251, 257, 258, 274, 290, 301, 313, 317, 318, 324, 326, 418, 440, 490, 495, 551
- Թարթառ, գետ—151, 243
- Թարեակուր—տե՛ս Տիգրանակերտ
- Թարսուս, սանջակ Ադանայի փաշայությունում—276
- Թեհրան—235
- Թեղնիս-Քիրաշլի, գյուղ Այրարատում—39
- Թեմերնիկ, ավան Դոնի ափին—419
- Թերշիկ, սանջակ Դիարբեքրի վիլայեթում—276
- Թեոդոսիա—տե՛ս Կաֆա
- Թերեք, գետ—28, 86, 417, 426
- Թերիքալ (Հոդոս)—503
- Թիֆլիս—25, 26, 41, 51, 77, 82, 86, 88, 102, 139, 147—150, 154—156, 163, 184, 202, 227, 231—233, 235, 237, 239—242, 257, 424, 437, 488, 551, 560—562, 565, 591, 592, 624
- Թմրկարերդ—63
- Թմոր—տե՛ս Թմրակարերդ
- Թոխաթ—38, 50, 82, 111, 116, 124, 187, 205, 288, 290, 291, 421, 450, 490, 532, 536—539
- Թոսկանա—124, 132, 332, 333
- Թորթում—276
- Թոփլի, գյուղ Ղրիմում—359
- Թոփաթ, գյուղ Դոնի ափին—416
- Թրարի—տե՛ս Ուրմիա
- Թրակիա (Ուտումեկ)—114, 303, 312, 380, 386
- Թրնովո, բաղաբ Բուլղարիայում—381, 382
- Թուրքիա—31, 49, 81, 83—86, 94, 95, 100, 104, 106—108, 110, 112, 114, 115, 124, 127, 129, 132, 134—137, 140, 143, 146—148, 153, 154, 157, 160, 164, 170, 171, 180, 189, 203, 206, 215—217, 219, 220, 222, 224, 228, 230, 231—233, 244, 245, 248, 249, 275, 276, 288—291, 293, 294, 300, 304, 307,

- 308, 311, 312, 322—325, 352, 353, 356, 372, 374, 385, 388, 401, 413, 415, 423, 443, 462, 489, 495, 497—499, 502, 503, 508, 588, 594, 619
- Իգմայիլ—397, 398
- Իլիլ, բաղար Վուլգայի ափին—403
- Իլինյան գարպաս—422
- Իկոնիա—30
- Իմերեթիա (հաճ՝ Իմերեթ)—51, 127, 139, 196, 204, 215, 217, 231, 236
- Ինդոնեզիա—334
- Ինկերման—349
- Իոսիֆովիա, գյուղ Գրիգորիոպոլի մոտ—416
- Իսկաշա, բնակավայր Դորրուշայում—401
- Իսյան—277
- Իսպանիա (հաճ՝ Սպանիա, Բսպանիա)—37, 62, 94, 136, 329, 499, 501, 538
- Իվանո-Ֆրանկովսկ, բաղար Ուկրաինայում—տե՛ս Ստանիսլավ
- Իտալիա—49, 309, 390, 419, 427, 488, 499, 501, 502, 576, 586, 588, 591, 608, 611—613
- Իրան—17, 24, 30, 34, 47, 52, 73, 81—86, 95, 98, 101, 104, 107—109, 124, 127, 129, 132—139, 141—149, 152—156, 160, 162—164, 170, 176—180, 182—187, 190, 191, 193—196, 199, 200, 202, 206, 216, 219—221, 224, 227, 230, 231, 231, 234, 235, 238, 241, 243—245, 249, 250, 253, 254, 257, 258, 260, 266, 290, 294, 297, 304, 305, 309, 316, 324—330, 332—337, 339, 368, 372—374, 401, 409, 413, 414, 419, 423, 425, 428, 430, 495, 498—500, 503, 504, 508, 509, 598
- Իրար—16, 28, 33, 41, 54, 82, 83, 107, 180, 250
- Իրար (սարսկական)—17, 26, 42, 181
- Լահու, բաղար Հնդկաստանում—343
- Լայպցիգ—620
- Լաոզիկե (Լաֆաիկա)—314, 315, 317
- Լատինական կայսրություն—352
- Լեհաստան—77, 92, 94, 109, 114, 123, 127, 128, 132—137, 161, 298, 334, 351, 359, 360, 362—364, 366, 374, 376—381, 387, 393—395, 397, 399, 425, 426, 497, 501, 536, 537, 539, 540, 594
- Լեհրամ, ավազ Արաբսի հովտում, 95, 260
- Լեալ, գյուղ Սյունիքում—166, 167, 173
- Լիրանան—112, 314, 316, 318, 319
- Լիմ—119, 445, 463, 602
- Լիսարոն—362
- Լիսեց, բաղար Ուկրաինայում—363
- Լիվոնե, սանջակ Ջրլոբրի վիլայեթում—276
- Լիվոնո (հաճ՝ Լիվոնիա)—316, 329, 333, 334, 340, 613, 616
- Լիավա—351, 362, 369
- Լեռնա, բաղար Տիրեթում—500
- Լյուբլին, բաղար Լեհաստանում—362, 369
- Լնչան, մահալ Սպահանի շրջանում—326
- Լոնդոն—200, 201, 620, 621
- Լոռի—61, 77, 81, 89, 90, 94, 98, 113, 146, 151, 157, 158, 176, 182, 233, 256, 257, 266
- Լոստան—83, 250
- Լոր, գյուղ Սիսիանում—600
- Լիով—91—93, 128, 349, 351, 357, 361—366, 368, 370—378, 393, 397, 398, 450, 495, 496, 502, 540, 587, 588, 590, 595, 613
- Լույկ, բաղար Բելոռուսիայում—361, 362, 364, 366, 376
- Խարուր, սանջակ Դիարբեքիրի վիլայեթում—275
- Խալխալ, բաղար Իրանում—161
- Խաղաղ օվկիանոս—345
- Խամշի, գյուղ Ղրիմում—349
- Խամսայի մելիքություններ—185, 195
- Խայալ, գյուղ Ղրիմում—349
- Խառակոնիս, գյուղ Վասպուրականում—529
- Խառան—45
- Խաչեն—61, 143, 146, 151, 182, 185, 186, 194, 195, 251
- Խաչեն, գետ—146, 151
- Խարբեք—38, 276
- Խորբեկ, գյուղ Սվեդիայում—314
- Խերթուշ (Խերթվիս), սանջակ Ջրլոբրի վիլայեթում—276
- Խերսոն—348
- Խիզան—36, 58, 59, 72, 115, 578
- Խլաթ (հաճ՝ Ախլաթ)—15, 21, 35, 36, 42, 44, 48, 57, 70, 84, 85, 90, 105, 276, 288, 313, 520, 594
- Խնձորեսկ, գյուղ Սյունիքում—167, 175
- Խնուս—57, 84, 97, 99, 113, 204, 276, 277, 533
- Խոյ—16, 19, 43, 57, 70, 99, 105, 106, 191, 227, 231, 232, 244, 249, 251, 254
- Խոշար—115
- Խոտին, բաղար Մոլդովայում—394, 398
- Խորասան—30, 34, 35, 38, 42, 84, 85, 107, 145, 179, 190, 194, 239
- Խորվիրապ—597, 601
- Խրամ, գետ Վրաստանում—89
- Խուդաֆիրինի կամուրջ, Արաբսի վրա—243
- Խուզիստան—81, 179
- Խուբ—44
- Խուջուշան, սանջակ Վանի վիլայեթում—276
- Մադլունաց ձոր—99
- Մավդեից երկիր—251
- Մար, գավառ Բոթր Սյունիքում—61, 62
- Մզուկ (Սիսաշան), գավառ Սյունիքում—251
- Մովստեղ Ավետարանոց—տե՛ս Ավետարանոց

- Կարուսիկ, գյուղ Ավերդիայում—314
 Կաղիրս—501
 Կազան—86, 221, 404, 405, 421, 422
 Կազարավ, բնակավայր Ղրիմում—349, 350
 Կազիկումուխ, բնակավայր Շիրվանում—180
 Կալա-Բայազետ, սանջակ Վանի վիլայեթում—276
 Կալեր, ավան Մեղրիում—165, 166, 168, 169, 175
 Կալեր, սանջակ Դիարբեքրի վիլայեթում—276
 Կալիաթ—198, 200, 340, 344, 346, 347, 500, 621
 Կախեթ—51, 94, 148, 155, 156, 191, 192
 Կահիրե—320—323
 Կազգովան—55, 99, 249, 250, 257, 276
 Կազգովանի ձոր—99
 Կամախ—41, 75, 282, 308
 Կամենեց-Պոդոլսկ (նաև՝ Կամենից)—128, 349, 361, 362, 365, 366, 368, 371, 373, 376, 377, 380, 397, 398, 450, 497
 Կամո, շրջան—583
 Կայարջըր, գյուղ Քեսաբում—314
 Կանդիա—122, 127, 305, 319
 Կանսոն, բազար Ջինաստանում—345, 346
 Կապան—251, 256, 606
 Կապուտից, ամրոց—25
 Կանալ, բազար Հնդկաստանում—187
 Կասթենմունի, բնակավայր փոքր Ասիայում—302
 Կասպից ծով—70, 95, 82, 121, 132, 139, 140, 146—148, 153, 156, 171, 219, 221, 225, 227, 239, 313, 326, 348, 409, 411, 419, 422, 507
 Կասր-ե Շիրին—89, 275, 294
 Կավակերտ, գյուղ Երևանի մոտ—254
 Կարադուրան, գյուղ Քեսաբում—314
 Կարահիսարի-շարկի կամ Շապին Գարահիսար, սանջակ Էրզրումի վիլայեթում—276
 Կարաբեշիշ, գյուղ—257
 Կարրի—24, 106, 108, 182, 183, 250, 257, 258, 444, 508
 Կարին—35, 70, 97, 99, 124, 184, 187, 254, 257, 503, 583, 604
 Կարլովիցի—133, 134, 138, 139, 374
 Կարկա, սանջակ Վանի վիլայեթում—276
 Կարկառ, բնակավայր Հուսիսի կուսակալությունում—318
 Կարկառ, գետ—146
 Կարճեան—173
 Կարպատյան լեռներ—387
 Կարմիր ծով—322
 Կարս բազար (նաև՝ վիլայեթ, փաշայություն)—28, 69, 83, 98, 99, 103, 104, 113, 124, 157, 180—182, 184, 187, 216, 228, 235, 241, 250, 257, 276, 311, 604
 Կարսի Ջուլիպոլիս, սանջակ Մարաշի վիլայեթում—276
 Կարսիք, արմենիկ, թագաժողովում—400
 Կաֆա—86, 301, 349, 350, 353—356, 358, 359, 380, 404, 478, 537, 539, 541, 544, 546, 587, 594
 Կեդի, բազար Էրզրումի վիլայեթում—41, 276, 533
 Կեոզլե, Կոզլով—տե՛ս Եվպատորիա
 Կեսանի, սանջակ Վանի վիլայեթում—276
 Կեսարիա—205, 450
 Կեսրվան, բնակավայր Լիրանում—315
 Կերշ—219
 Կիև—348, 359, 360
 Կիևյան Ռուսիա—359, 360
 Կիրիկիա (նաև՝ Կիրիկյան Հայաստան, թագավորություն)—39, 276, 277, 300, 301, 309, 313—315, 318, 320, 321, 351, 352, 357, 379, 386, 393, 450, 574, 586, 608
 Կինրուրն, բազար Սև ծովի ափին—219
 Կիպրոս—39, 49, 309, 313, 447
 Կոլարովյադ—տե՛ս Շումեն
 Կոխտ, գյուղ Դառնի մոտ—66
 Կոզըր—24, 28, 256
 Կոնդ, թագաժողովում—604
 Կոնիա, բազար փոքր Ասիայում—50
 Կոստոս, ամրոց Կիրիկիայում—320
 Կոստանդնուպոլիս (Կ. Պոլիս, Պոլիս, Ըստանպոլիս, Կալին)—49, 70, 83, 89, 92, 95, 103, 107, 112, 114, 115, 123, 125, 126, 128, 137, 140, 143, 156, 158, 180, 205, 217, 288—290, 297, 298, 300—313, 315, 321, 322, 329, 334, 348, 349, 351, 352, 356, 357, 362, 363, 368, 372, 380, 383, 389, 393, 395, 397, 399, 401, 419, 421, 424, 427, 435, 446—448, 450, 487—489, 494—499, 501, 502, 523, 530, 538, 542, 546—548, 553, 554, 557—559, 570, 573, 576, 586—588, 594, 611, 618, 619, 623, 624
 Կովկաս—231, 320, 351, 408, 414, 415, 418—420, 561, 624
 Կովկասյան լեռներ—51, 86, 215, 227, 415, 425
 Կովսական (Մնջավան), գավառ Սյունիքում—251
 Կոտայք—38, 61, 106, 184, 250, 256
 Կորկուն, գյուղ Քեսաբում—314
 Կոռուց, կղզի Վանա լճում—119, 445, 602
 Կրակով—362
 Կրայովա, բազար Ռումինիայում—400
 Կրետե—122, 309, 319, 395
 Կրիբուլադ, աղբյուրներ Կոտայքում—97, 99
 Կուրան—229
 Կուլուջան, սանջակ Էրզրումի վիլայեթում—276
 Կուլրեբդ, Սյունիքում—168

- Կուտի, բաղար Ուկրաինայում—363, 366, 392
 Կուտինա (Քոփաշյա), բաղար Փոքր Ասիայում—50, 311, 312
 Կուտիս, գյուղ Գառնիի շրջանում—66
 Կուտուց վանք, գյուղ Գառնիի շրջանում—66
 Կուր (Կառն՝ Քուր) գետ—35, 146, 155, 181, 239, 240, 251
 Կուրի Դովիտ—236
- Հարանդ, գավառ Այունիքում—251
 Հարեշտան—322, 501
 Հադրոն, գյուղ Արցախում—150
 Հագո—59, 115
 Հալկալ—31, 50, 70, 87, 123, 313—322, 329, 447, 450, 560, 589, 593
 Հալիձոր—167—169, 171, 172, 174, 175, 444, 601, 605—607
 Հախուհիս, գյուղ Այրարատում—192
 Համա, բաղար Սիրիայում—313
 Համադան—42, 85, 145, 157, 158, 181, 200, 326
 Համգալիման, գյուղ Լոռիում—98
 Համշեն—62, 63, 312
 Հայաստան—15—17, 20, 21, 23—30, 32—39, 41, 42, 45, 47, 48, 53, 55—57, 59—61, 63, 64, 69—72, 74, 76—79, 81—83, 85, 87, 89—93, 95, 97—99, 102, 104—108, 110—114, 116—117, 119, 122, 124—127, 129, 131—133, 137—141, 144, 148, 149, 161, 175, 177—179, 182, 184, 186, 187—191, 194—205, 207—209, 211, 212, 214—217, 219, 220, 223—227, 229—235, 247, 249, 250, 253—256, 258, 260, 261, 266, 267, 270, 272, 275—282, 284—294, 297, 298, 300, 302, 304—307, 309—311, 313, 317, 320, 322—325, 336, 337, 345, 348, 349, 351, 357, 359, 360, 362, 367, 373—375, 378, 379, 381, 386, 388, 390, 392, 394, 399, 402, 403, 412, 413, 415, 420, 424, 430, 431, 436, 437, 442—444, 447—450, 452, 456, 457, 462, 463, 467—471, 473, 475—477, 480, 482, 485, 489, 491, 493—495, 497—500, 502—507, 509, 514, 530, 533, 534, 540, 544, 558—560, 566, 570, 574, 577, 582, 583, 586, 587, 593—596, 598—608, 610—612, 616, 618, 619, 623—625
 Հայդարարադ, բաղար Հնդկաստանում—198
 Հայկական բարձրալանդակ, լեռնաշխարհ—76, 83, 143
 Հայոց բերդ, Կաֆայում—358
 Հայոց-թառ, գյուղ—տե՛ս Հավուց թառ
 Հանդ, գյուղ Այունիքում—175
 Հաջի-Հարիրլի, գյուղ Սվեդիայում—314
 Հաջի-օղլու Բադարձըլի (Դորբիլ, Տոլրուխին), բաղար Բուլղարիայում—383
- Հաջիգարա, գյուղ Էջմիածնի շրջանում—196
 Հաջրեր, սանչակ Զրիզբի վիլայեթում—276
 Հասան-Ղալա—98, 257
 Հավարար—192, 560
 Հավուց թառ, գյուղ, վանք—66, 261, 442
 Հարանց կամ Մեծ անապատ—119, 443, 446, 463, 575, 576, 601, 602
 Հարլիմ—620
 Հարթարի—տե՛ս Զուլամերիկ
 Հեկսապոնտ—31
 Հեոսափոր Արևելք—322, 346
 Հեր—տե՛ս Խոյ
 Հերաթ—42, 185, 187
 Հերցոգովինա—204
 Հին բերդ, Երևանի մոտ—97
 Հին Զուլա—տե՛ս Զուլա
 Հիսրեբեֆ, սանչակ Դիարբեքրի վիլայեթում—70, 276, 313
 Հյուսիսային Կովկաս—86, 202, 206, 214, 215, 219, 222, 232, 234, 348, 357, 413—415, 419, 509
 Հնդկական թերակղզի—339
 Հնդկական օվկիանոս—341
 Հնդկաստան—24, 82, 109, 134, 136, 187, 198, 199, 200, 206, 208, 214, 257, 290, 298, 305, 322, 324, 328, 330, 334, 335, 337—343, 346, 347, 368, 395, 408, 414, 421, 494, 500, 509, 549, 558, 559, 565, 566, 591, 621
 Հոլանդիա—120, 134, 136, 315, 317, 329, 426, 499, 613—615
 Հոմս, բաղար Սիրիայում—313
 Հոշանց, գյուղ Քաշախում—119
 Հորմոզ, կղզի—109
 Հուսույան Պֆալց (Կառն՝ Պֆալց)—129, 131—133, 138, 139, 141
 Հոռոս—309, 494, 495, 503
 Հոռոմ—49, 80, 91—94, 122, 124—128, 131, 132, 141, 142, 300, 306, 332, 345, 356, 370, 374, 376, 388, 392, 440, 457, 501, 534, 538, 586, 611—614, 620
 Հոռմկլա—38, 320
 Հրադդան, գետ—97, 236, 598, 599, 604
 Հուլլի, նահանգ Հնդկաստանում—338
 Հունգարիա—31, 49, 86, 298, 368, 386—388, 390, 392, 394, 395
 Հունաստան—419, 495
- Պորագլուղ, Երևանում—255, 604
 Չորբ (Քեղի), գավառ Այունիքում—251
- Ղադախ—149, 158, 235, 256
 Ղադանչա, բնակավայր Կարսի շրջանում—182
 Ղադանչի, տե՛ս Շահկերտ
 Ղադիրի, բնակավայր Լիբանանում—314

- Ղազարյան—37, 42, 103, 326, 496
 Ղալաթի—301, 305, 312
 Ղալաթի, գյուղ Վանայի մոտ—380
 Ղանդաշար—187
 Ղարաբաղ, Լեռնային, դաշտային, Ղարաբաղի
 բեկկարբեկություն, խանություն—20, 23, 32,
 69, 85—87, 96, 102, 130, 143, 148—151,
 153, 154—156, 158—162, 164, 172, 191,
 194, 195, 200, 201, 206, 207, 209, 212, 216,
 220, 222—224, 227, 229, 230, 232, 236,
 239, 241, 243, 250—253, 313, 509, 603
 Ղարաբաղի լեռնաշղթա—251
 Ղարադաղ—100, 166, 169, 227, 230
 Ղարադղյունյուզ, գյուղ Արարատյան դաշտում—
 108
 Ղարամանիա—49, 50, 301, 312, 313
 Ղարս—տե՛ս Կարս
 Ղարասուրյազար, քնակավայր Ղրիմում—349, 350,
 353—356, 358, 543
 Ղափան—90, 130, 131, 150, 151, 153, 156,
 158, 159, 161, 162, 164—175, 251, 254, 256,
 507, 557, 606
 Ղզլար, բաղար Հյուսիսային Կովկասում—202,
 214, 240, 241, 297, 409, 412, 414, 415,
 417—419, 431
 Ղշլավ, գյուղ Ղրիմում—349
 Ղովան, բնակավայր Մուղղալյում—397
 Ղրիմ—19, 70, 77, 86, 107, 114, 138, 219, 229,
 297, 301, 302, 348—356, 358, 372, 376,
 379, 380, 382, 383, 393, 397, 399, 403, 404,
 415, 416, 421, 423, 443, 450, 478, 494, 501,
 524, 536—542, 546, 586, 588, 594
 Ղուրա—144, 191, 195, 240
 Ղում, բաղար Իրանում—235
 Ղուրդուղույի, գյուղ Արարատյան դաշտում—192

 Ճակատք—250
 Ճահուկ (Շահրուդ), գավառ Ալունիքում—251
 Ճապաղջուր—26, 46, 276, 277
 Ճապոնիա—330
 Ճավա—330
 Ճենովա—տե՛ս Զենովա
 Ճուաշ-սոտ, գավառ—տե՛ս Զորս

 Մադրաս (Նաև՝ Զինի Փալան)—198, 199, 202,
 206—208, 212—214, 339, 340, 342, 346,
 347, 436, 451, 468—470, 509, 621, 623
 Մադրիդ—501
 Մադագ-Ուրծ-Մասսյադոտն, գավառ Ալյուրա-
 տում—250
 Մադանդարան—81, 99, 100, 107, 156, 179, 230,
 235, 326
 Մադրա, գյուղ Սոթում—102
 Մաթունավ, թաղամաս Կալիավայում—340
 Մալաթի, նահանգ Հնդկաստանում—342, 343,
 346
 Մալաթի—31, 45, 50, 276, 313, 381
 Մակաո, բաղար Չինաստանում—345, 346
 Մակեդոնիա—300, 361
 Մակու—46, 62, 79, 99, 104, 106, 108, 110,
 191, 244, 249, 251, 252, 254, 261
 Մադասերեզ, Կարսի շրջանում—104
 Մամերվան կամ Նարբիման, սանջակ Էրզրումի
 վիլայեթում—276
 Մալսոբ, սեղանուն Հնդկաստանում—347
 Մանապկերտ—99, 204, 276
 Մանիլա, բաղար Ֆիլիպիններում—346
 Մանիկ, սեղանուն Ալունիքում—173
 Մանկուս, գյուղ Գաննիի շրջանում—66
 Մարսեկ (Մաճախարի), սանջակ Զրիզրի վիլա-
 յեթում—276
 Մասիս (Մեծ և Փոքր)—249
 Մասսյադոտն—250
 Մավերաննահր—24
 Մարակիրտ գավառ—տե՛ս Մարանդ
 Մարադա—23, 161, 324, 440, 482
 Մարանդ—19, 23, 47, 70, 105, 251
 Մարաշ—276, 311
 Մարսիկ—316, 317, 334, 484, 489, 538, 616
 Մեթոն, բաղար Հունաստանում—448
 Մեյիտինի—տե՛ս Մալաթիա
 Մեյիր-Քյանդի, գյուղ Իջնանի շրջանում—257
 Մեծ անապատ Տավիսում—տե՛ս Հարանց անա-
 պատ
 Մեծ Բուլղար, բաղար Վուլգայի ափին—403
 Մեծ Սալա, գյուղ Դոնի ափին—416
 Մեհմանդուստ, գետ Իրանում—179
 Մեհրան, սանջակ Դիարբեքիի վիլայեթում—276
 Մեղրի ալան, բերդ—95, 166—170, 172, 173,
 251, 260, 325, 595, 605, 606
 Մեղրի, գետ—598
 Մեղեղ, բաղար Իրանում—190
 Մեթիսի—տե՛ս Սամցխե
 Մերդին—28, 32, 33, 35, 41, 70, 313
 Մերձավոր Արևելք—24, 82, 83, 129, 325, 329,
 359, 424, 504, 570
 Մերձդանուրյան շրջան—348, 360
 Մերձկասպյան շրջան—159, 180, 221, 222, 228,
 230
 Մեֆարկին, սանջակ Դիարբեքիի վիլայեթում—
 տե՛ս Նփրկերտ
 Մրյալա, բարձունք Օլտենիայի նահանգում—400
 Մժնկերտ, բերդ, սանջակ, Էրզրումի վիլայե-
 թում—59, 104, 276
 Միջագետք—28—34, 37, 45, 106, 249
 Միջերկրական ծով—49, 82, 123, 290, 311,
 313, 329
 Միջին Ասիա—20, 23, 30, 45, 82, 117, 188,
 257, 325, 408, 413

- Միջին Արևելք—325, 491
 Մծբին—276
 Մնչական—տե՛ս Կոխական
 Մոզովիստան—23
 Մոզդակ—241, 297, 409, 412, 415
 Մուգովա—298, 357, 364, 368, 376, 387, 388, 391—396, 398, 399, 416, 594, 595
 Մոկս, Մոկայ աշխարհ—41, 89, 115, 277
 Մոսկովա—134—138, 141, 143, 144, 202, 203, 208, 297, 310, 352, 353, 372, 404, 406, 409, 419, 421—431, 488, 489, 530, 590
 Մոսկովյան պետություն—86, 134, 405, 501
 Մոսուլ—15, 28, 35
 Մոսկա (Պերկպոնես)—49, 448
 Մսր—321
 Մուգան, Մուգանի դաշտ—25, 28, 30, 145, 146, 153, 159, 184, 185, 236, 238, 239, 504
 Մուգնի, գյուղ Աշտարակի շրջանում—39, 64, 595, 596
 Մուշ, Մշո դաշտ—17, 33, 42, 44, 46, 48, 57, 59, 82, 84, 85, 90, 97, 103, 113, 203—206, 217, 254, 276, 282, 288, 397, 441, 533, 604
 Մուրշիգարադ, բաղաբ Հնդկաստանում—198, 338
 Մուրշխոթրթ, գյուղ Ապահանի մոտ—179
 Ֆազովկեյ, բաղաբ Ուկրաինայում—128, 362, 366, 376
 Ֆալոմիցի, շրջան Վայոթիկում—399
 Ֆայչի, գյուղ Կոտայքում—108
 Ֆաշ, բաղաբ, գավառ Մուղովյանում—393—396, 398, 399, 595
 Ֆարոսլավ, բաղաբ Ուկրաինայում—366
 Ֆենիմաչլա, թաղամաս Ռուսչուկում—382
 Ֆոգուն-Օլուկ, գյուղ Ավիգիայում—314
 Նախիջևան, խանություն, գավառ—18, 20, 23, 24, 56, 69, 71, 84—86, 90, 97, 98, 102, 108, 112, 124, 126, 131, 139, 156, 157, 166, 170, 188, 191—193, 195, 196, 230, 232, 236, 239, 242, 244, 251, 252, 254, 257, 258, 260, 301, 311, 325, 381, 440, 451, 500, 601
 Նամյուր, բաղաբ Ֆրանսիայում—129
 Նարիման—տե՛ս Մամերվան
 Նեապոլի թագավորություն—49
 Նեղոս, գետ—123
 Նեպալ—500
 Նեովիտա, գյուղ Նոր Նախիջևանի մոտ—416
 Նեա, գետ—428
 Նիդ—տե՛ս Ապարան
 Նիզարադ—144
 Նիմնի նովգորոդ—353, 404
 Նիսիբին, սանջակ Դիարբեքիի վիլայեթում—տե՛ս Մծբին
 Նյուրենբերգ—620
 Նոր Նախիջևան—297, 345, 346, 356, 397, 408, 415—420, 431, 488, 622, 624
 Նոր Զուլա—100, 107, 109, 118, 120, 199, 220, 256, 298, 324, 326—328, 330—338, 342, 345, 346, 406, 419, 423, 426, 444, 446, 447, 485, 488, 495, 504, 508, 549, 550, 551, 560, 566, 570, 576, 588—592, 595, 598, 602, 613, 614
 Նորագավիթ—39, 106, 108, 130
 Նորագույ, գյուղ Կամոյի շրջանում—583
 Նորավանք, գյուղ Սյունիքում—581, 582
 Նորք—108, 256
 Նուխի—232, 236
 Նիբեկերտ—70, 276, 313
 Շահար, թաղամաս Երևանում—604
 Շահրույ—տե՛ս Ճահուկ
 Շահկերտ (Ղազանչի), գյուղ Նախիջևանի շրջանում—193
 Շահապոնք, ամրոց Վայոց ձորում—25
 Շահրիար, գյուղ Արարատյան երկրում—192
 Շամ—տե՛ս Դամասկոս
 Շամախի—56, 77, 78, 82, 86, 88, 142, 143, 145, 146, 148, 151, 158, 180, 195, 220, 227, 232, 236, 257, 315, 422, 424
 Շամշագին—149, 158
 Շամշուտե, բաղաբ-ամրոց Րոնիս-Խաչենում—41, 320
 Շամբոր-Չարեբադե, գավառ—445
 Շանհայ—345
 Շապին-Գարահիսար—276, 279
 Շավշեթի—տե՛ս Շեշաթ
 Շատախ—89, 277
 Շատվան, բնակավայր Ռշտունիքում—36, 58
 Շարապխանե—98
 Շարուր—56, 88, 255
 Շաքի—29, 32, 227
 Շենքար, գյուղ Իջևանի շրջանում, տե՛ս Աև Քար
 Շեշաթ, սանջակ Չըլդըրի վիլայեթում—276
 Շինուհայր, ավան Սյունիքում—165, 167, 444, 597
 Շիրադ—21, 44, 45, 50, 235, 326, 335, 564
 Շիրակ, Շիրակի դաշտ—56, 106, 113, 250, 255, 256
 Շիրակավան, բնակավայր Շիրակում—98
 Շիրվան, բաղաբ, երկիր—22, 23, 28, 37, 52, 56, 77, 81, 84—87, 91, 95, 105, 107, 143, 148, 161, 175, 180, 186, 194, 250, 253, 315
 Շոշ, բաղաբ Իրանում—614
 Շոռոթ, գյուղ Գողթան շրջանում—95, 119, 260, 381, 444, 551, 552, 591, 592, 595, 598
 Շորագլավ—84, 97, 157, 245, 250
 Շվանիձոր, գյուղ Սյունիքում—168
 Շվեդիա—134, 135, 501

- Շվեդարիա—501
 Շումեն (Կոլարովգրադ), բազար Բուլղարիայում—382
 Շուշի—160, 194, 222, 227, 229, 236, 237, 243, 251, 258
 Շոշ—տե՛ս Քարաղուխ
- Ողջի, գետ—606
 Ոսնակ, գյուղ Լոռիում—266
 Ոսկե Հորդա—18—20, 22, 24, 28, 60, 70, 313, 349, 403
 Ոստան—21, 23, 33, 36, 53, 55, 57—60, 67, 71, 82, 279, 578
 Որդկան, գյուղ Արագածոտնի գավառում—108
 Որոտան, բերդ—166, 167, 437, 605
 Որոտան, գետ—165, 598, 601
- Չալգրան, տեղանուն Իրանում—82, 301
 Չալթ, գյուղ նոր Նախիջևանի մոտ—416
 Չակալչըբ, գյուղ Քասաբում—314
 Չալմեդուր, գյուղ Սյունիքում—165—169, 173
 Չարաբերդ—186
 Չարեբագետ—119, 602
 Չեմբալո—տե՛ս Բալակլավա
 Չերնոգորիա—204
 Չերնովից, քաղաք Ուկրաինայում—393, 395
 Չերբեզիա—351
 Չըլդըր, լիճ—249
 Չըլդըր, վիլայեթ—276
 Չիգիրեն, տեղանուն Ուկրաինայում—137
 Չիկ Շոմեկո, բնակավայր Տրանսիլվանիայում—388
 Չինաստան—32, 330, 341, 344—346, 490
 Չինարչըբ, գյուղ Քասաբում—314
 Չինի Փաթան—տե՛ս Մադրաս
 Չիչրա, բազար Հնդկաստանում—198, 340
 Չինսուրա, բազար Հնդկաստանում—340
 Չիֆլիթ-բայր (Քյոշկլեյր), բարձունք Բուլղարիայում—382
 Չհարմհալ—տե՛ս Բաթիար
 Չմշկածաղ—276
 Չմալթ—տե՛ս Չարաբերդ
 Չոլակ, գյուղ Գանձակի մոտ—147, 148
 Չորնի Կամեն, բնակավայր Զապորոժյան Սկ-յում—372
 Չորս, գավառ Վասպուրականում—113, 157, 251
 Չուխուր-Սա՛դ (նաև՝ Սահաթա փոս), Երևանի նահանգի թուրքմենական անվանումը—85, 97, 250, 251, 253
- Պադուա—620
 Պաղեստին—502
 Պարմա—620
 Պարսից ծոց—100, 145, 221, 325, 332
 Պարսկահայք—23, 250, 251, 482
- Պարսկաստան—28, 75, 84, 96, 98, 111, 121, 122, 146, 190, 221, 230, 245, 288, 305, 311, 317, 339, 353, 362, 374, 401, 408, 443, 468, 489, 490, 494, 501, 534, 585, 588, 614
 Պարսպատունիք, գավառ Վասպուրականում—251
 Պարտավ—18
 Պեշիկթաշ, թաղամաս Կ. Պոլսում—307
 Պեռեկ, բազար Տրանսիլվանիայում—388
 Պեռերբուրգ—201, 202, 209, 210, 219, 223, 225, 231, 236, 297, 409, 419, 420, 426—432, 621
 Պերեկոպ—353
 Պերու—346
 Պերուշտինա, բազար Բուլղարիայում—384
 Պերուշա, բազար Խաղիայում—568
 Պինսկ, բազար Ռուսաստանում—369
 Պիսկուկ Արմենույու, բնակավայր Օլտենիայի նահանգում—400
 Պիրենեյան թերակղզի—501
 Պլովդիվ—տե՛ս Ֆիլիպոպոլիս
 Պոդոլիս—359—361, 364, 374
 Պոդյան, բազար Լեհաստանում—362, 369
 Պոնտոսի ծով—տե՛ս Սև ծով
 Պոս, գյուղ Բաղեշի գավառում—522, 523
 Պորտուգալիա—136, 329, 499, 501, 530
 Պոպ-Յորկի, տեղամաս Թրոնովյում—381
 Պոսադ, թաղամաս Մոսկվայում—404, 421
 Պրադա—401
 Պրեանյա, թաղամաս Մոսկվայում—427
 Պրիկոմսկ—տե՛ս Սուրբ Խաչ
 Պրոմադիա, բազար Բուլղարիայում—383
 Պրովանս—317
 Պրուսիա—374, 395
 Պրոտո, գետ—143
 Պուլտան (աշխարհ)—114, 380
 Պուրտար, բազար Թուրքիայում—311
- Ջարանի, վայր Շիրվանում—56
 Ջավախք—89
 Ջավախքի լեռներ—249
 Ջարո-Բեկոկան, շրջան Վրաստանում—232
 Ջեզիրե—48, 113
 Ջենովա—316, 329, 338, 354, 355
 Ջեչիմու, գյուղ Սյունիքում—594
 Ջերմուկ, Դիարբեքիրի վիլայեթում—59, 170, 276
 Ջզախու, մահալ Սպահանի մոտ—326
 Ջորջով, բազար Տրանսիլվանիայում—387—389, 390, 391
 Ջրաբերդ—143, 146, 150, 151, 160, 182, 185, 194, 195, 221, 222, 251
 Ջուլամերիկ—29, 36, 41, 58, 115
 Ջուղա (Հին)—86, 95, 100, 165, 168, 195, 257, 311, 313, 316, 325, 334, 424, 551, 583, 584, 591, 594, 600, 601

- Զուլա—տե՛ս Նոր Զուլա
 Զուլայի դաշտ—54
 Զունի, գյուղ լիբանանում—314
- Թաղզարդ, բաղար Բուլղարիայում—383
 Թաշիտ, բաղար Եգիպտոսում—322
 Թաշկով, բաղար Ուկրաինայում—366
 Թավա-Թուսկայա, բաղար Ուկրաինայում—369
 Թեյ—42
 Թեշտ—180, 221, 324, 507, 508
 Թեշ Պոսպոլիտա—359, 366, 367, 369, 371—374, 376, 377
 Թեմնիկով Վրչեա, գավառ Օլտենիայի նահանգում—400
 Թիզա—426
 Թշտունիք—36, 79
 Թոդատին, բաղար Ուկրաինայում—369
 Թոզետ—տե՛ս Թաշիտ
 Թոման, բաղար Մոլդովայում—393—396, 398
 Թոմեկիտ, Ուսումեկ—տե՛ս Թրակիտ
 Թումի վիլայեթ—276
 Թումինիա—379, 386, 392, 497, 595
 Դուսական կայսրություն, պետություն—197, 198, 201, 215, 221, 224—227, 408, 423, 621
 Դուսաստան—24, 28, 92, 95, 109, 127, 129, 132—139, 141—148, 153—158, 160, 162, 163, 171, 190, 197, 201, 204, 207, 209, 214—222, 224—232, 238—240, 243, 246, 257, 305, 310, 317, 323, 330—332, 334, 340, 364, 372, 374, 385, 393—395, 405—409, 411—420, 422—424, 426—431, 470, 508, 590, 594, 621
 Դուաշուկ (Թուսե) բաղար Բուլղարիայում—382, 384
- Սադովի Բուլբա, թաղամաս Աստրախանում—406
 Սալմաստ—15, 35, 37, 71, 90, 99, 105, 106, 217, 244, 249, 251, 254, 279
 Սալնապատ—442
 Սաղման, սանջակ Դիարբեքիրի վիլայեթում—276
 Սամալիա, թաղամաս Կ. Պոլսում—302
 Սամարղանդ—24, 27, 30, 32, 37, 60, 62, 63, 345
 Սամշվիլդե—տե՛ս Շամշուլտե
 Սամսոն, բաղար Թուրքիայում—481
 Սամցխե—51, 55, 89
 Սանդուիր, բաղար Ուկրաինայում—369
 Սանթա Դարիա, դաշտավայր Հնդկաստանում—344
 Սանճախ, տեղանուն Հարավային Հայաստանում—46
 Սապատ, գյուղ Երևանի մոտ—254
 Սառ-Սիրեշ, բաղար Տրանսիլվանիայում—389
 Սասուն—26, 89, 206, 276, 277, 313
 Սավուր—277
- Սատաղ—41
 Սատուկ Արմեանուլուչ, գյուղ Մոլդովայում—394
 Սարաբ, տեղանուն Ասորպատականում—105
 Սարայ—28, 403, 404
 Սարմատացիոց աշխարհ—241
 Սերասիա (նաև՝ Սվալ)—17, 31, 38, 45, 70, 84, 111, 112, 124, 276, 289, 302, 308, 313, 447, 450, 480, 490, 521, 532, 534—536, 576
 Սերասիայի դաշտ—282
 Սենջար, սանջակ Դիարբեքիրի վիլայեթում—276
 Սեյիդարադ, արվարձան Մուրշիդաբադում—338, 339
 Սեպիկ (Ֆրումոսա), բաղար Տրանսիլվանիայում—389—391
 Սեպուհ լեռ—442
 Սե ծով—45, 49, 63, 82, 95, 114, 219, 227, 290, 348, 351, 364, 365, 380, 393, 394, 415, 419
 Սե ջուր—196
 Սե Քար, գյուղ Իջևանի շրջանում—257
 Սեան—119, 445, 447, 582
 Սեանա լիճ—256
 Սեանի ավազան—601
 Սեաստ—տե՛ս Սեբաստիա
 Սերաշ, բաղար Իրանում—18
 Սերամբուր, բաղար Չինաստանում—346
 Սերբիա—49, 204
 Սերկիկ, գյուղ Արապածոտնում—63
 Սեֆան պետություն—81, 164, 249, 268, 325, 328, 330, 333, 334
 Սերատի, գավառ Վալաքիայում—399
 Սիամ—330
 Սիրու, բաղար Տրանսիլվանիայում—386, 391
 Սիրիսարա, բաղար Դոբրուչայում—401
 Սիրիվրի—305
 Սիմսաթ, սանջակ Մարաշի վիլայեթում—276
 Սիմֆերոպոլ—349
 Սինգափուր—289
 Սինոպ—289
 Սիս—39, 40, 123, 125, 276, 300, 311, 315, 320, 321, 393, 442, 491, 521
 Սիսաշան—տե՛ս Սզուկ
 Սիսիան—166—169, 600
 Սիվրի Հիսար, բաղար Փոքր Ասիայում—311
 Սիրեսի, բաղար Մոլդովայում—393, 394, 396
 Սիրիա—32, 34, 77, 112, 297, 298, 313—320, 351, 352, 502
 Սլաթինա, ընակավայր Վալաքիայում—399
 Սկանդինավյան Լորդներ—329
 Սկիտե, տեղանուն Եգիպտոսում—321
 Սկյուտար, թաղամաս Կ. Պոլսում—106, 446
 Սկնախ—149, 156, 192, 220
 Սղերթ, սանջակ Դիարբեքիրի վիլայեթում—276
 Սյունիք, Սյունյաց աշխարհ, Լորիք, նահանգ—23, 24, 38, 56, 57, 60, 61, 66, 77, 81, 84,

- 88, 89, 120, 128—131, 138, 149, 161, 165, 167, 174—176, 180, 181, 241, 247, 249—251, 255, 256, 261, 324, 443, 452, 463, 507, 522, 580, 594, 596, 598—601, 605
- Սյուրմենն—312
- Սնյատին, բաղար Ուկրաինայում—366, 397
- Սոդոպու, գյուղ Բուլղարիայում—380
- Սոթբ, գավառ փոքր Սյունիքում—102, 250
- Սոման, բնակավայր Հարավային Հայաստանում—279
- Սոմեշ գետ—389
- Սոմխեթ—94, 241
- Սորոկա, բերդ Մոլդովայում—397
- Սոֆիա—381, 383, 384
- Սոֆիա (Յարսկոյե Սելո), բաղար Պետերբուրգի մոտ—432
- Սովետական Միություն—423, 610, 625
- Սոպհան—21, 99, 100, 105, 107, 109, 126, 134—136, 138, 141—143, 145, 146, 179, 202, 221, 230, 231, 235, 324—326, 334, 335, 372, 483, 489, 500, 504, 508, 585, 588, 592
- Սպարկերտ—59, 115
- Սպեր—63, 276, 533
- Սպիտակ ձուլ—95
- Սվարանց, գյուղ Սյունիքում—61
- Սվեդիա—314, 317
- Ստանիսլավ, բաղար Ուկրաինայում—362, 363, 366, 368, 370, 371, 377
- Սրկունք, ավան Վայոց ձորում—64
- Սուդակ, բաղար Ղրիմում—349, 350, 352, 355
- Սուեյի ջրանցք—310, 322
- Սուլթան Սալա, գյուղ Նոր Նախիջևանի մոտ—416
- Սուլթանաբադ—326
- Սուլթանիկ—24, 32, 33, 35, 37, 324, 440
- Սուլտանապախի, Կ. Պոլսի արվարձան—393
- Սումատրա—341
- Սուչավա, բաղար (նաև՝ գավառ) Մոլդովայում—387, 393—399, 450, 595
- Սուրաթ, բաղար Հնդկաստանում—198, 330, 339, 340, 347, 500
- Ս. Գերդ, բերդ Մադրասում—339
- Ս. Դմիտրի Ռոստովսկու ամրոց, Դոնի Ռոստովում—416
- Ս. Սարգիս, գյուղ Գառնիի շրջանում—66
- Սուրբ Խաչ (Պրկիումսկ), բաղար Հյուսիսային Կովկասում—409, 415
- Սուրբ Ղազար կղզի—448, 618, 620, 621
- Սուրխաթ (Հին Ղրիմ)—349, 350, 353, 354, 358, 537, 594
- Սուրմալու—24, 25, 28, 157, 250
- Սուրմարի—տե՛ս Սուրմալու
- Սուրոմ—տե՛ս Սուդակ
- Վալարիա (նաև Վալարիա)—49, 298, 364, 376, 386, 388, 392, 393, 395, 399, 400, 401, 402, 536
- Վալեա Ալբերյ, տեղանուն Մոլդովայում—396
- Վալեա Արմանուլույ, տեղանուն Մոլդովայում—394
- Վա՛րեվար, տեղանուն Մեդրիում—166
- Վաղարշակերտ—տե՛ս Այաշկերտ
- Վաղարշակերտի դաշտ—35
- Վաղարշապատ—39, 106, 177, 224, 225
- Վալոց ձոր—23, 60, 61, 64, 66, 251, 581, 583
- Վան—26, 27, 36, 43, 53, 55—59, 71, 77, 82—84, 88, 90, 99, 102, 103, 105, 106, 113, 115, 124, 183, 187, 205, 216, 254, 276, 279, 280, 282, 287—289, 490, 578, 583—585, 604
- Վանա լիճ—22, 37, 45, 57, 402, 522, 578
- Վանանդ—325
- Վանի դաշտ—53
- Վաշարճեյ, բաղար Տրանսիլվանիայում—387, 391
- Վառնա—49, 312, 380, 382, 383
- Վասիլևկա, գյուղ Գրիգորիոպոլ բաղարի մոտ—416
- Վասիլևյան կղզի, Պետերբուրգի թաղամասերից—429, 430
- Վասուլ, բաղար Մոլդովայում—394, 396
- Վաստուրական, աշխարհ, նահանգ—25, 29, 36, 37, 53, 58, 59, 62, 79, 81, 84, 85, 87, 249—251, 302, 526, 529, 578, 595, 602
- Վաստուրականի լեռներ—249
- Վատիկան—136, 319, 336, 375, 611—613
- Վարամնունիք, գավառ Ալբարատում—250
- Վարանդա—146, 151, 158, 182, 185, 186, 194, 195, 251
- Վարուշ, տեղամաս Թրնովում—381
- Վաքբի, գյուղ Սվեդիայում—314
- Վեդի—250
- Վելիկո Թրնովո—տե՛ս Թրնովո
- Վենետիկ—49, 91, 114, 125, 127, 129, 136, 137, 214, 310, 315, 316, 329, 332, 334, 340, 362, 380, 391, 392, 419, 427, 435, 436, 448, 484, 485, 487—490, 505, 507, 538, 568, 588, 600, 608, 609, 611, 612, 618, 620, 621
- Վենետիկի հանրապետություն—49, 122—124, 332, 538, 608, 613
- Վերին թաղ, Ադուլիսում—598
- Վրեննա—92, 126, 128, 133, 141, 372, 373, 374, 390, 391, 488, 536, 621
- Վրնյուս—369
- Վլադիմիր, բաղար Ուկրաինայում—361, 364, 376
- Վոլգա (նաև՝ Մեծ գետ)—132, 135, 141, 146, 403—406, 423, 425
- Վոլգա-Կամյան թաղալորություն—403
- Վրաստան—25, 30—33, 38, 41, 51, 52, 58, 60, 61, 77, 82, 84, 85, 87, 88, 91, 95, 99, 102, 105, 107, 127—129, 147, 148, 163, 168, 191,

- 192, 195—197, 201—203, 205—208, 215—220, 222, 226—228, 230—239, 241, 241—246, 250, 257, 266, 320, 323, 353, 403, 425, 427, 591
Վուլվիչ, քաղաք Անգլիայում—201
- Տաթև—61, 66, 67, 74, 119, 165—168, 255, 256, 261, 265, 435, 437—443, 450—452, 457, 462—464, 471, 473, 517, 574, 579, 583, 595, 597, 601, 604
Տահա, քաղաք—350
Տահառափ, գյուղ Սյունիքում—61, 445
Տահառափարախի անապատ—602
Տաշտունի լեռնանցք Սյունիքում—606
Տաշու, գյուղ Սյունիքում—61
Տավրիկիա (նաև՝ Տավրիկյան աշխարհ)—տե՛ս Վրիժ
Տարոն—46, 50, 59
Տարսոն—311, 320
Տեմերնիկ, նավահանգիստ Սև ծովի ափին—427
Տըզու Մուրեշ, քաղաք Տրանսիլվանիայում—387
Տըրմաշ, տեղանուն Տրանսիլվանիայում—387
Տըրգովիշտե, տեղանուն Վալաքիայում—401
Տիրևթ—330, 500
Տիգրանակերտ—302, 313, 321, 490, 612
Տիգրանակերտ, գյուղ Խաչենում—194
Տիսմենիցա, քաղաք Ուկրաինայում—363
Տիփրիկ, բնակավայր Արևմտյան Հայաստանում—205, 289, 308
Տոլուսին—տե՛ս Հաջի-օղլու-Բաղարճըկ
Տոդ, ավան Դիզակում—156, 160, 186
Տոնկին—330
Տոսկանա—տե՛ս Թոսկանա
Տոր, գետ Կովկասում—233
Տորոնտալ, շրջան Տրանսիլվանիայում—389
Տրանսիլվանիա—351, 376, 386—388, 390—392, 394, 395, 397, 620
Տրապիզոն—45, 63, 70, 227, 290, 302, 312, 313, 384, 350, 351, 383, 488
Տրապիզոնի կայսրություն—49
Տրդովիշտեն, քաղաք Վալաքիայում—400
Տրիստո—392, 618, 620
Տրիպոլի—313—315, 317, 329
Տիփլիս—տե՛ս Թիփլիս
Տուզադ, շրջան Դիզակում—186
Տուրուբերան—26, 57, 84
- Ցարսկոյե սելո—տե՛ս Սոֆիա
Ցեպերով, գյուղ Լուցկ քաղաքի մոտ—362
- Ուլյանովսկի մարզ—405
Ուլիա—տե՛ս Զեյթուն
Ուկրաինա—143, 298, 348, 359, 360, 363, 364, 367, 368, 370, 371, 373, 374, 376—378, 393, 423, 497
- Ուլվի—տե՛ս Օլբի
Ունգափան, Կ. Պոլսի արվարձան—307
Ուշի, գյուղ Աշտարակի շրջանում—615
Ուչբիլիսա—տե՛ս Էջմիածին
Ուոհա—տե՛ս Նդեսիա
Ուոուեկի—տե՛ս Ռուեկիա և Թրակիա
Ուտիք—250
Ուրծ (նաև՝ Ուրծա ձոր)—99, 250
Ուրմիա—58, 99, 191, 244, 251, 254
Ուրֆա—313
Ուփլիսցիսե, գյուղաքաղաք Վրաստանում—60
- Փաֆնա, քաղաք Հնդկաստանում—500
Փամրակ—84, 113, 176, 182, 245, 256, 266
Փայտակարան—250
Փարաբար, գյուղ Նրեանի մոտ—254
Փարիզ—538, 612, 620
Փարչենիս, գյուղ Արաբսի աջ ափին—196
Փարսլի, գյուղ Աշտարակի շրջանում—600
Փենջաբ, նահանգ Հնդկաստանում—338
Փերիս, մահալ Սպահանի մոտ—326
Փիր-Մադրա, գյուղ Սյունիքում—175
Փոսիսով (Փոցիսով), սանջակ Ջըլդերի վիլայեթում—276
Փորթուբայա—տե՛ս Պորտուգալիա
Փորր Ասիա—24, 29, 31—33, 49, 55, 69, 103, 111, 143, 278, 290, 301, 302, 305, 311, 348, 380, 383, 384
Փորր Արդաշան, սանջակ Կարսի վիլայեթում—276
Փոքր թաղ, Մեղրիում—169
Փոքր Հայք—31, 45, 112, 480, 532
Փոքր Ղափան—166
Փոքր Սյունիք—25, 62
Փուխրուտ, գյուղ Սյունիքում—175
- Քանաբեկ—106, 117, 196, 267, 496
Քաշաթաղ (նաև Քաշաթաղ-Քուշասիֆ)—96, 119, 251
Քաշան, քաղաք Իրանում—235, 326
Քաշմիր—338
Քաշունիք—տե՛ս Բարսուշուտ
Քաջերուրներ—21, 26, 37, 55, 491, 521, 522
Քասաղ գետ—257, 598
Քասաղի կիրճ—184
Քարազուլիս, ավան Վարանդայում—151, 160
Քարատակ, գյուղ—598
Քարթլի—51, 89, 94, 99, 127, 148, 191, 192
Քարթլ-Կախեթ—192, 196, 227, 235, 250, 251
Քարվանդ, մահալ Սպահանի մոտ—326
Քեհրան, սանջակ Կարսի վիլայեթում—276
Քեդի—տե՛ս Ջորք
Քեօար—314, 317
Քեֆալ, Կ. Պոլսի արվարձան—611
Քիլիան, քաղաք Մոլդովայում—393, 397

- Քիրման—21, 179, 183, 235
 Քիրս լեռ—151
 Քյալակարիս, գյուղ Արարատյան Երկրում—192
 Քյալարա, գյուղ Երևանի մոտ—254
 Քյոշկլեր—տե՛ս Չիֆլիթ-բայր
 Քյոփրու-Քյանդի, գյուղ Իջևանի շրջանում—257
 Քյուշուկ-Կալնարչի—219
 Քյուրբլլար, ավան Սյունիքում—165
 Քոթաշիա—տե՛ս Կոտինա
 Քոլանի, տեղանուն Արևելյան Հայաստանում—151
 Քոշեզ, բնակավայր Դիզակում—186
 Քորադարա, տեղանուն Գեղարդի մոտերքում—99
 Քոնա, գյուղ Նախիջևանի շրջանում—440, 451
 Քրդստան—82, 84, 179, 250, 279, 490
 Քրդիկանց, գյուղ Սյունիքում—175
 Քուս գետ—տե՛ս Կուր
 Քուրակ-չալ, գետ—151
 Քարուլ—345
- Օբերտին, բաղաբ Ուկրաինայում—363
 Օդայա արմենիոր, բնակավայր Վալարիայում—399
 Օդորենյ, բաղաբ Տրանսիլվանիայում—389
 Օթուր, սանջակ Դիարբեքիրի վիլայեթում—276
 Օլիթ, սանջակ Չրդրի վիլայեթում—276
 Օլտենիա, նահանգ Ռումինիայում—400, 401
 Օշական—39, 106, 196, 598
 Օձուն, գյուղ Ռումանյանի շրջանում—233
 Օսմանյան կայսրություն—30, 31, 47, 49, 50, 54, 67, 73, 122, 124, 176, 203, 204, 215, 275, 276, 278, 279, 283, 285, 286, 291, 292, 310, 312, 313, 325, 368, 374, 401, 495, 498, 502, 619
- Փոստով, գյուղ Լուցի բաղաբի մոտ—362
 Օվաչիկ, սանջակ Վանի վիլայեթում—276
 Օրաբադար—տե՛ս Արմյանսկ
 Օրդուրադ—157, 166, 167, 169, 170, 173—175, 193, 325
 Օրթալանկ, գյուղ Ղրիմում—349
 Օրհնյ, բաղաբ Մոլդովայում—398
 Օրմիանե, գյուղ Պողոթինում—361
 Օրմիանկի, գյուղ Պողոթինում—361
- Ֆարահաբադ, բաղաբ Իրանում—100
 Ֆարիստան—42
 Ֆարս—21, 180
 Ֆրանցիսի—538
 Ֆիլիպիններ (նաև՝ Ֆիլիպինյան կղզիներ)—330, 341, 344, 346
 Ֆիլիպոպոլիս, բաղաբ Բուլղարիայում—312, 379, 380, 384
 Ֆիլիպպի—305
 Ֆլանդրիա—501
 Ֆլորենցիա—136, 538
 Ֆոկլան, բաղաբ Մոլդովայում—393, 398, 401
 Ֆրանկոստան, ֆրանկաց երկիր—111, 183, 501,
- 600
- Ֆրանսիա—123, 125, 127, 136, 142, 148, 201, 231, 315—317, 319, 323, 329, 390, 501
 Ֆրումդաստ—տե՛ս Սևադիկ
- ՎԱՆՔԵՐ
- Վանափրիկի վանք, Հավուց-Քասում—66
 Վանափրիկի վանք, Նոր Զուղայում—109, 120, 335, 336, 558, 591, 613, 614
 Վարդուկ վանք, Բաղևում—444—446, 463, 576, 618
 Վյրիվանք—տե՛ս Գեղարդ
 Վաթեկոց վանք, Մուշում—26, 441, 446
 Վավազ վանք, Երզնկայում—442
 Վարդևանի վանք—91
 Վերհեշի վանք, Վալարիայում—401, 402
 Կանաձասարի վանք, Արցախում—39, 66, 90, 117, 128—131, 143, 147, 151, 152, 162, 197, 209, 222, 261, 507
 Կեղարդ—53, 64, 99, 442, 595, 601
 Կնդեվանք, Վայոց ձորում—595, 601
 Երեցմանկանց վանք, Արցախում—151, 158
 Զամկա վանք, Մուշավայի մոտ—398
 Թադևոս Առաքյալի վանք, Մակվում—110, 261, 601
 Թովմա Առաքյալի վանք, Ագուլիսում—174, 196
 Խնդրակատար վանք, Բաղևում—443, 445
 Կապուսի վանք, Երզնկայում—442
 Կեչաոսի վանք—66
 Կիև-Պեչորյան վանք—359, 360
 Կնեվանք—597
 Հադրատ—66, 595
 Հաճկատարի վանք, Մուշավայում—398
 Հառինի վանք—595
 Հովհաննավանք—119, 444, 445, 496, 497, 595
 Հոփոսիմ—595
 Մեծոփի վանք—435, 440—442, 475, 574, 593
 Միխայելյան վանք, Կիևում—360
 Նարեկավանք—595
 Շատին վանք—595, 601
 Սանահինի վանք—63, 66, 266, 399, 595
 ս. Անտոնի վանք, Կաֆայում—478
 ս. Աստվածածնի վանք, Արզնում—593
 ս. Խաչի վանք, Նոր Նախիջևանում—358, 359, 420, 443, 594
 ս. Կարապետի վանք, Մուշում—203, 205
 ս. Հակոբյանց վանք, Երուսաղեմում—477
 ս. Նշանի վանք, Սևաստոպոլում—576
 ս. Ստեփանոսի վանք, Կարաշամբում—261, 263, 601
 ս. Ստեփանոսի վանք, Քարատակում—598
 ս. Փրկչի վանք, Բախչկի գյուղում—358
 Վաղաղնի վանք, Սյունիքում—66
 Վարադավանք—595
 Տիմանայի վանք, Ռումինիայում—400
 Ցիպան վանք, Քաջերունիքում—442, 521

Ր Ո Վ Ա Ն Գ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Առաջաբան

Ր Ա Ժ Ի Ն Ա

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
XIV—XVIII ԳԱՐԵՐՈՒՄ**

Գլուխ առաջին.— Հայաստանի բաղաձայն վիճակը և սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները
XIV—XV դարերում (Խաչիկյան Լ. Ս.)

1. Հայաստանը Չորանյանների և տիրապետության ժամանակաշրջանում	15
2. Հայաստանը Լանկ-Թամուրի արշավանքների շրջանում	23
3. Հայաստանը Կարա-կոյունլու թուրքմենների տիրապետության տակ	32
4. Հայաստանը Աղ-կոյունլու թուրքմենների տիրապետության տակ	47
5. Հայաստանի վարչակարգը և սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները XIV—XV դարերում	56

Գլուխ երկրորդ.— Հայաստանի բաղաձայն վիճակը սեփյան Խանի և օսմանյան Թուրքիայի
տիրապետության տակ (Հովհաննիսյան Ա. Գ.)

1. Հայաստանը XVI դարում ծավալված թուրք-իրանական պատերազմների ժամանակաշրջանում	81
2. Հայ ժողովրդի ազատագրական ձգտումները թուրք-իրանական պատե- րազմների ժամանակաշրջանում	88
3. Շահ Աբդասի արշավանքները և Հայաստանի քաղաքական վիճակը XVII դարի առաջին քառորդում	95
4. Նոր ընդհարումներ XVII դարի 20—30-ական թվականներին	102
5. Հայաստանի վիճակը 1639 թվականին կնքված թուրք-իրանական հաշ- տությունից հետո	107
6. Հալ-եկեղեղու քաղաքական-հասարակական դիրքերի ամրապնդումն ու վերանորոգչական ջանքերի պատմական նշանակությունը	116
7. Հայ ազատագրական շարժումը և նրա տրեմտա-եմբոսական կայերը XVII դարի երկրորդ կեսում	122
8. Խարաչիկ Օրին և նրա ջանքերը Արևմտյան եմբոսայի երկրներում	128

Գլուխ երրորդ.— Հայ ազատագրական շարժումը իրանական տիրապետության և քուրմ զավ-
թիչների դեմ XVIII դա՛ն առաջին կեսում

✓ 1. Հայ-ուսումական քաղաքական կայերը և հայ-ազատագրական շարժման ուսումական կողմն ուղման նախապատրաստումը XVII դարի երկրորդ կեսում (Հովհաննիսյան Ա. Գ.)	131
✓ 2. Հայաստանի ազատագրման հարցի շրջադարձը դեպի Ռուսաստան (Հով- հաննիսյան Ա. Գ.)	138
✓ 3. Պետրոս Մեծի իրանական ու շավանքը և Անդրկովկասյան ժողովուրդների ազատագրական շարժումները (Հովհաննիսյան Ա. Գ.)	145
✓ 4. Հայկական սղնախների պայքարը՝ իրանական տիրապետության դեմ և Գանձակի 1724 թվականի հայ-ադր Եջանական պայմանագիրը (Հովհան- նիսյան Ա. Գ.)	149

5. Ռուս-թուրքական պայմանագիրը և երևանի ու հայկական սգնախների հերոսամարտը թուրքական զինակալության դեմ (Հովհաննիսյան Ա. Գ.)	156
6. Ազատագրական կռիվները Սյունիքում (Հովհաննիսյան Ա. Գ., Փափազյան Հ. Գ.)	161
7. Թուրքական իշխանությունների վարչա-տնտեսական բաղադրականությունը Արևելյան Հայաստանում (Փափազյան Հ. Գ.)	175
8. Իրանի հզորացումը Նադիրիովի խանի ժամանակ և հայ մեկրությունների զրբերի ամրապնդումը (Փափազյան Հ. Գ.)	178

Գլուխ չորրորդ.—Ազատագրական շարժումները Հայաստանում XVIII դարի երկրորդ կեսին (Երիզույան Վ. Ռ.)

1. Արևելյան Հայաստանը XVIII դարի 50—70-ական թվականներին և չափազանց հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ	190
2. Հայ-ազատագրական շարժման հնգկահայ կենտրոնը Հովսեփ Էմինի ղործունեությունը	198
3. Ազատագրական շարժումը Արևմտյան Հայաստանում	203
4. Մադրասի հայրենասիրական խմբակի ղործունեությունը	206
5. Հայաստանի ազատագրման ծրագիրը 1768—1774 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ	215

Գլուխ հինգերորդ.—Հայ-ուսական հարաբերությունները XVIII դարի 80—Յ0-ական թվականներին (Երիզույան Վ. Ռ.)

1. Ցարական Ռուսաստանի արևելյան բաղադրականությունը և հայ ղործիչների բանակցությունները ուսական արքունիքի հետ	219
2. Հայ-ուսական ղաշնադրի նախադները	224
3. Ռուսական ղրվանաղիտությունը և հայկական պետության վերականգնման հարցը	226
4. Բաղարական իրադարձությունները XVIII դարի վերջերին	231
5. Ռուսաստանի տոաշխաղացումը	238

Գլուխ վեցերորդ.—Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները Արևելյան Հայաստանում XVI—XVIII դարերում (Փափազյան Հ. Գ.)

1. Արևելյան Հայաստանը Կվրաշների տիրապետության տակ	247
2. Հայաքնակ նահանղներից ստացվող եկամուտների արտադրական և տնտեսրա-ֆինանսական աղբյուրները	253
3. Հողատիրություն և հողաչին հարաբերությունները	258
4. Հողֲոտաղործման եղանակներն ու հողաղործ գյուղացիության սոցիալ-իրավական վիճակը	261
5. Հարկաչին սիստեմը և բնակչությունից ղանձվող հարկերն ու տուրրերը XVI—XVIII դարերում	267

Գլուխ յոթերորդ.—Սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններն Արևմտյան Հայաստանում XVI—XVIII դարերում (Զուլալյան Մ. Կ.)

1. Երկրի վարչական բաժանումը և հողատիրական խտեմը	275
2. Հողֲոտաղործման հողի վարձակալման ձևերն ու աշխատաղոր գյուղացիության վիճակը	280
3. Հարկեղմն ու հարկաչին սիստեմը Արևմտյան Հայաստանում	285
4. Բաղաղներն ու քաղաքային կյանքը և հայ վաճառականության ղերը տնտեսության մեղ	288
5. Հայ համայնղների իրավական վիճակը Օսմանյան կայսրության մեղ	291

Դլոխ առաջին.—Մեծավոր առեկվի հաշվական գաղրավայրեր	297
1. Կոստանդնուպոլսի և Զմշտանիայի գաղթախները (Ղաղարյան Հ. Մ.)	300
2. Սիրիայի գաղթախները (Թովուդյան Հ. Խ.)	315
3. Եգիպտոսի գաղթախները (Թովուդյան Հ. Խ.)	320

Դլոխ երկուրդ.—Խոր Զուգայի և Հնդկաստանի հաշվական գաղրավայրեր

1. Խոր Զուգայի գաղթախը (Բայրուրյան Վ. Ա.)	321
2. Հնդկաստանի գաղթախները (Աբրահամյան Ռ. Ա.)	357

Դլոխ երրորդ.—Ուկրաինայի և Արևելյան եվրոպայի հաշվական գաղրավայրեր

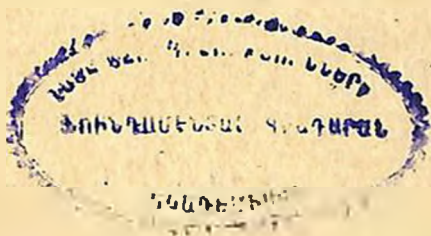
1. Ղրիմի գաղթախները (Միրյակյան Վ. Ա.)	348
2. Ուկրաինայի և Լեհաստանի գաղթախները (Հովհաննիսյան Մ. Լ.)	359
3. Բուլղարիայի գաղթախները (Հովհաննյան Ս. Վ.)	379
4. Հուգարիայի և Տրանսիլվանիայի գաղթախները (Քոլանջյան Ս. Է.)	386
5. Մոլդովայի և Վալախիայի գաղթախները (Քոլանջյան Ս. Է.)	392

Գլոխ չորրորդ.—Ռուսաստանի հաշվական գաղրավայրեր

1. Ռուսահայ գաղթավայրերի սկզբնավորումը (Բարխուդարյան Վ. Բ.)	403
2. Աստրախանի գաղթախը (Սեկանյան Վ. Կ., Խաչատրյան Վ. Ա.)	405
3. Հարավային Ռուսաստանի և Հյուսիսային Կովկասի գաղթախների առաջացումը (Բարխուդարյան Վ. Բ.)	413
4. Մոսկովայի գաղթախը (Սեկանյան Վ. Կ.)	421
5. Պետերբուրգի գաղթախը (Դիլոյան Վ. Ա.)	428

1. Դպրոց և մանկավարժություն (Անթարյան Փ. Փ.)	437
2. Փրկիտոփայություն (Արևշատյան Ս. Ս.)	450
3. Դիտություն (Խաչիկյան Լ. Ս.)	470
4. Պատմագրություն (Դարբինյան Մ. Հ.)	491
5. Դրականություն (Մնացականյան Ա. Շ.)	510
6. Երաժշտություն (Թահմիզյան Ն. Կ.)	568
7. Կերպարվեստ (Աղարյան Լ. Ռ.)	577
8. Ճարտարապետություն (Հասրաթյան Մ. Մ.)	593
9. Տպագրություն (Էշխանյան Ռ. Ա.)	607

Կարևոր դեպքերի ժամանակագրություն	627
Մատենագիտություն	635
Յ ա ն կ ե ռ	645
Անճանաչողների ցանկ	647
Տեղանունների ցանկ	666

ՀԱՅԻՃԱՂՈՎՐԿԻ ՊԱՏԱՌԻԹՅՈՒՆ

Հ Ա Տ Ո Ր Ի Վ

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի
Գիտական խոհանոցի սրճամանը

Հրատ. խմբագիր՝ ժ. Մ. ԱԳՈՆՅ
Նկարչ. ձևավորումը՝ Լ. Ա. ՍԱԳՈՅԱՆԻ,
Կ. Կ. ՂԱՅԱԿԱՐՅԱՆԻ
Տեխ. խմբագիր՝ Մ. Ա. ԿԱՓԼԱՆՅԱՆ
Սրբագրիչ Լ. Կ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՎՖ 05005

Հրատ. 3797

Պատվեր 718

Տպաքանակ 12000

Հանձնված է արտադրության 20/XI 1971 թ., ստորագրված է տպագրության 18/X 1972 թ.,
տպագր. 42,75 մամուլ+2 ներդիր, հրատ. 53,0 մամուլ, պայման 61,25 մամուլ, թուղթ № 1,
70×108¹/₁₆ Գինը 4 ոտր.:

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության էջմիածնի տպարան

ՆԿԱՏՎԱԾ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Էջ	Տող	Տպագրված է	Պետք է լինի
15	Վ. 4	ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՉՈՐԱՆՅԱՆՆԵՐԻ ՏԻՐԱԳԵՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇԻՐՈՒՄ	ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՉՈՐԱՆՅԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ՉՏԻՐԱԳԵՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇԻՐՈՒՄ
17	Վ. 8	Իշխանություն	Իշխանություն
21	Ն. 12	պետություն	պետություն
30	Ն. 13	Անկախության պայքարի և ինքնիշխանության	Բուրջայի պայքարի և Անկախության պայքարի
31	Վ. 14	արևմտյան	արևմտյան
41	Վ. 5	խաղաղարար	խաղաղարար
63	Ն. 6	Гонимые до Кавказа	Гонимые до Кавказа
65	Ն. 6	Աղ-կոյուն	Աղ-կոյուն
114	Ն. 16	սպի վեր... նորա լուս	սպի կամ վեր... նորա լուս
172	Վ. 21	Դարարար	Դարարար
175	Վ. 23	անկախություն	անկախություն
229	Ն. 14	Բուռնա	Բուռնա
250	Վ. 21	այսպես	այսպես
299	Վ. 8	տալ	տալ
308	Ն. 1	Եկանյան	Երկանյան
451	Վ. 22	սովոր	սովոր
480	Ն. 5	փոքր է շատ	փոքր է շատ
486	Ն. 9	հնարավորություն	հնարավորություն
536	Վ. 1	մարդկանց	մարդկանց
561	Վ. 19	մի թիվ	թիվ
638	Ն. 26	համաշխարհային	համաշխարհային
654	Վ. 1	դրամ	դրամ
681	Վ. 8	Չորանյաններ և Չելա	Չորանյաններ և Չելա

ԳԱՍ Հիմնադրար Գիտ. Գրադ.

ЦЕНА

~~АТТ~~

3912